VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

ELSŐ KÖTET.

I. és II. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

FORDITOTTA

GYURITS ANTAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

PESTEN,
NYOMATOTT BEIMEL J. ÉS KOZMA VAZULNÁL.
1856.

ELŐSZÓ.

Másfél éve mult juniusban, hogy a Szent-István-Társulat Cantu Caesar Világtörténelmének ügyében fölhivást intézett a t. olvasó közönséghez; aláirást hirdetve ezen terjedelmes munka kiadhatása végett. Csaknem egész év a szükséges előkészületekben, és a fölhivás eredményének bevárásában telt el: mig a többi idő annál nagyobb buzgalom- és erőfeszitéssel fordittatott a nyomatás gyorsitására. A két első könyvet magában foglaló I. kötet, a szives olvasó kezében van. Kivánjuk, mit talán remélhetünk is, hogy a kellemes olvasás közben minél kevesebben sejtsék a nehézségeket, mellyeket egy illy műnek nem csupán irása, hanem fordítása és kiadása mellett is le kell győzni, s a göröngyöket, melylyeket elsimítani szükség: a netalán zavart szülő homályosságokat oszlatva, s a minden emberi műhez olly elháríthatlanul tapadni szokott hiányokat lehetőleg pótolva. Miért is, nehogy őket nemes élvezetökben háboritani láttassunk, érinteni sem akarjuk azon sokoldalu figyelmet igénylő gondot.

azon tetemes időveszteséggel járó fáradságot, melly e munkának minél czélszerübb alakban, és lehető hibátlansággali megjelenésére lőn forditva: csupán a kiadás körüli közvetlen eljárást illetőleg kellend, mintegy számot adva, s magunkat igazolva, megjegyeznünk a következőket.

A forditás a VII. turini olasz kiadás után történvén, e kötet is annak első kötetéhez (Tom. I. Tempi Antichi.) lőn alkalmazva: csak az olasz ifjusághoz intézett előszó mellőztetvén, mint egészen hely- és korviszonyokhoz kötött, és ennélfogva a magyar olvasó közönséget kevésbbé érdeklő paraenesis. Azonban részint azért, mivel a magyar forditás, hogy könnyebb olvasásu legyen, kissé ritkábban (mondhatnók, csinosabban is) nyomatott, részint a közbeszórt jegyzetek miatt, a munka szükségképi nyervén terjedelemben: e kötetbe a 3-ik korszakot magában foglaló III. könyvet nem lehetett ugy, mint a tömöttebb nyomatásu olasz eredetiben van, fölvenni; s igy a kötetek számát illetőleg némi különbségnek kelle beállni: mi azonban a rendet, és tudományos felosztást legkevesebbé sem fogja zavarni.

Továbbá, hol valamelly görög, latin, német, vagy más nyelven irt eredeti müvet, olasz, vagy franczia czimmel láttunk idéztetni, az idézetet rendesen változatlanul hagytuk: föltéve, mikép szerző a nevezett helyen, általunk talán nem is ismert, de azért létezhető olasz, vagy franczia forditást használt, és olvasóit is erre utalja. — A többnyire angol kutfők után ismertetett keleti, nevezetesen hindu nevek irásában pedig az angolos *sh*-t meghagytuk a magyar *s* jelölésére; már csak azért is, mivel rövidebb, mint a nekünk szintugy idegen *sch*, és e mellett olvasása nem is szülhet zavart: az *sch*-t sokszor másképen kellvén, különösen a görög származatu nevekben, olvasni. Az itt-ott található helyesirási következetlenségeket illetőleg pedig, mellyek egyébiránt az eredetiben is megvannak, még pedig jóval nagyobb számmal és arányban, bizonyosan elnézéssel fog a szives olvasó

viseltetni ; tekintve, mikép a munka olly terjedelmes, a társulat által kiadott könyvek száma olly tetemes, az azokban divatozó irásmód, a szerzők különféleségéhez képest, olly különböző : hogy épen nem csudálhatni, ha az előforduló ezermeg ezerféle tulajdon- és helynevek közül ez, vagy amaz ollykor a leggondosabb javító figyelmét is kijátszotta. Különben, mint fönebb érintők, maga szerzőnk is ugyanazon tulajdon-, vagy helynevet többféleképen irván, lehetetlen volt mindenkor eltalálni, valljon mellyik irásmódot tartja helyesebbnek. Mert csak ennyit, és nem többet, vagy jobbat adni, kötelessége egy hű fordítónak. Arra mégis szabadságot vettünk magunknak, hogy az egészen olaszos irásmódot magyarral cseréljük föl olly neveknél, mellyek körül szerző sem tartá meg az eredeti irásmódot. — Azt pedig talán emliteni sem kell, hogy lehetnek, és vannak szók, mellyek irásában kiki teljes szabadsággal élhet, és mellyek igy is, amugy is helyesen irhatók : az illyenekre nézve mi sem akarhattuk a fordító kezeit megkötve látni.

Nem kis nehézséget, az olvasóra nézve pedig zavart szülő körülmény, hogy szerző a ‚miglio', és ‚lega' kifejezéseket vegyesen használván a távolságok meghatározásában, a fordítás mindenütt csak mérföldet emlit : miért is a különben alig kikerülhető félreértések elháritása végett, a ‚lega' szót, a hol csak lehetett, megkülönböztetésül közbeszurni el nem mulasztottuk ; és igy ott, a hol hiányzik, egyszerü ‚miglio' értendő. Magától értetik egyébiránt, hogy a 92-ik lapon olvasható figyelmeztetést a mérföldek hosszaságát illetőleg, szükséges mindenkor szem előtt tartani olvasás közben.

Többiben a magyar olvasó közönségnek tisztelettel bemutatott emez első kötet áttekintése legjobban ki fogja deritni, valljon alapos volt-e ama kedvező itélet, mellynél fogva Cantu Világtörténelme a jelenleg kézen forgó, s hason tartalmu müvek közt legméltóbbnak tartatott a magyaritásra, még pedig azon ismeret-gazdagság és előadási tökély szempontjából,

mellyet „a nagykoruságra fejlesztendő tudomány e téren igényel.“ Saját tapasztalása után fog kiki róla itélhetni, valljon csalódott-e a kiadó társulat, midőn e művet akkép vélte ajánlhatónak, mint mellyben „a történelem valóban az emberiség tudományaul tekintetik; mellynek feladata: az események távol és egymásba vágó okait egy, az isteni Gondviselésben hivő léleknek egyedül helyes, és boldogitva tanitó szempontjából, akkép vizsgálni, mint a természetbuvár kémleli az égi testek véghetlen köreiben a hatás okait, melly az Oceán mélyét az apály és dagály rendesen megujuló tüneményeivel mozgásba hozza.“ Valljon nem tévedett-e, midőn szerző czéljának nézte: „a világesemények figyelmes szemlélőjét azon meggyőződésre vezetni, mikép az ember, világtörténeti szempontból, Isten szent akaratának végrehajtója a földön még akkor is, midőn ezt tenni vonakodik (csakhogy ekkor megfosztja magát az érdemtől és jutalomtól, melly az e szent akaratot önkényt, és iránta vallásos hódolatból, készséggel teljesitőknek van biztositva); s hogy az isteni Gondviselés, melly az égi testek változhatlan pályáját kijelölte, az emberi-nemet sem engedi át a vak önkénynek; sőt inkább azt, mint folytonosan, és mindenkor nevelési állapotban maradandót e földön, az örök bölcseség és szeretet titokteljes járszalagán vezérli, melly az erkölcsi szabadság-, és események előtudatából van szőve, a nélkül, hogy e kettő egymásnak utjába vágna.“ — Annyi minden esetre való marad, hogy: „fölleljük itt az ipar, törvényhozás, müvészetek, bölcsészet, vallás, szóval az emberi tudás minden ágának, melly nagygyá képes mivelni az emberiséget, fokozatos történetét, első csiráitól kezdve... Mert Cantu az embernek történetét irja; miért is az emberi tudásnak egész összegét egyetlen magasztos czélnak alárendelve tárgyalja. S ez oknál fogva munkája méltán neveztetik az emberi ész és müveltség történetének.“

Azt ugyan látandja a figyelmes olvasó, hogy egyes ki-

tételek- és nézeteket illetőleg szerző sem tagadhatá meg akár általában a tévedéseknek kitett emberi gyarló természetet, akár különösen ama sajátságos korszakot, mellyben munkája világot látott; és mellynek a kinyilatkoztatás iránt ellenséges indulatu, s a számos nagyszerü, de kellőleg még föl nem dolgozott fölfedezések növelte fogalomzavarában, az egyedül biztos utat soha el nem téveszteni, szintolly lehetetlennek látszik: mint a milly nagy és tagadhatatlan érdem, kortársainak olly sok és divatos hibáit kikerülni, nem csak, de meg is czáfolni tudni.

Ha mégis egyes helyeken alulirtnak (S. betüvel jelölt) megjegyzéseivel találkozik a szives olvasó, tulajdonitsa ezeket ama lélekismeretes őrködésnek, melly a kiadó társulat által ajánlott müvekben minden, még olly parányi okot is távolittatni parancsol, melly a téveszmék, és hibás nézetek megerősitése- vagy terjesztésére szolgálhat. S ha valaki nem volna is hajlandó e jegyzeteknek egyéb értéket tulajdonitani, tekintse azokat egyéni óvástételekül olly nézetek irányában, mellyeket alulirt, — mint kire a jelen kötet kiadása közvetlenül bizatott, — magáéi gyanánt semmi esetre sem akart elismerni; s mellyeket mégis megyjegyzés nélkül hagyva, azon véleményre nyujtott volna okot, hogy az olly hőn ajánlott munkát e részben is dicsérendőnek itéli. Egy iró sem lehet eléggé ovatos olly nézeteket illetőleg, mellyek végeredményökben a legnagyobb tévedéseket, magának a nyilt istentagadásnak is csiráit rejthetik magukban. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy e jegyzetek sokszor nem is annyira óvástételek, mint inkább figyelmeztetések a másutt szerzőnk által is határozottan bevallott igazságra: mellyek ott csak azért látszottak szükségeseknek, nehogy az olvasó tévutra hagyja magát egyes kitételek által vezettetni, mellyek szerzőnek nem is annyira saját, hanem inkább más, általa csak bővebb felvilágositásul idézett irók véleményét fejezik ki. Különben olly sok szerző müvében a jeles, a magasztos, és

fölemelő, hogy ezekhez képest minden illy észrevételek által netalán szült kedvezőtlen benyomásnak szükségkép el kell enyészni, s csak azon mélyen vallásos érzetnek maradni uralkodóul, mellyet az igazság szózata mindenkor kelt az iránta lelkesült kebelekben.

Irtam Pesten, augustushóban, 1856.

Somogyi Károly,

a Szent-István-Társulat igazgatója.

I. Kötet Tartalma.

Lap.

Előszó III

Elmélkedés a világtörténelem fölött.

(Történelmi rendszerek. Mesés történet. Classicai történelem. Évkönyvek. Krónikák. Emlékiratok. Bölcselő történelem. Tudományos történelem. Történeti bölcsészet. I. — XVIII. Korszak. Történeti érdekek. A történelem encyclopaediája. A tudomány előhaladása. A történelemben tett előhaladások. Erkölcsiség a történelemben. A történetirás eszményképe.) 1

Jegyek magyarázata 92

Előismeretek 93

I. KÖNYV.

A teremtéstől kezdve az emberi-nem szétszóratásaig.

ELSŐ FEJEZET. A teremtés története.

(Teremtés. Első család. Első törvény.) . . . 105

MÁSODIK FEJEZET. A világ létkora.

(Őslénytan. Ellenvetések. Az emelkedés rendszere. A legrégibb emberi müvek. Csillagászati nézetek. Régiségi igények.) 108

HARMADIK FEJEZET. Az emberi-nem egysége.

(A fajnak fokozatos tökéletesbülése. Az emberi-nem egysége. Blumenbach osztályozása. Nyelv. Erkölcsi érzelem-egység. A hagyományok egyezése. Az ismeretek közti hasonlat. Az amerikaiak. Australiaiak.) 136

Lap.
NEGYEDIK FEJEZET. Először lakott tartományok 174
ÖTÖDIK FEJEZET. Első társadalmak.
(Patriarchalis kormány.) 178

Felvilágositó jegyzetek
az I. könyvhez.

(A) A szárazföldi hegyek létkora . 187
(B) Emberfajok.
(Az emberi-nem osztályozásának legujabb rajza Bory de Saint-Vincent, Desmoulins, Lesson szerint.) . . . 194
(C) Az emberi-nem egysége I. Erkölcsi egység, a történeti és vallásos hagyományok alapján.
(Zsidók, chaldaeusok, phoeniciek. Egyptomiak, hinduk. Persák. Régi csillagászat. Chinaiak. Tibetiek. A hagyományok geographiai központja. Amerikaiak. Oceaniaiak és négerek. Scythák.) 196
II. Az emberi-nem egysége a nyelvek és észtehetségek nyomán.
(Latin nyelv. A nyelvek leszármazásának bizonyitványai és valószinüsége. Ősnyelv. A nyelvek változásai és korszakai. A sanscrit fontossága. A nyelvészet fontossága az Ethnographiában. Az irásjegyek rokonsága. Nemzeti jellem. A miveltség megelőzi a vadon állapotot.) 206
III. Az emberfaj egységet természeti jellegeiből bebizonyitva.
(Gallok és cimberek. Szépség: görög, egyptomi, perui eszménykép. A bőrről. Melanismus, albinismus, különféle szőr és haj, csontos és zsiros kinövések. Veres haj. A typusok állandósága. Meghonosodás, külbefolyások. Fajvegyületi, s átmeneti törvények. Fajok elsőbbsége. Meghatározás. Osztályozások.) 220
(D) Az emberi fajok physiologiai jellegei, viszonyaikban a történelemhez tekintve . . 235
(E) Összehasonlitó nyelvészet 262
(F) Az ásiai nyelvek 286
(G) Europa Ethnographiája 293

Lap.

1. §. Europa ethnographiai felosztása 294
2. §. Pelasg család 295
3. §. A bask és celta nyelvek családjai 311
4. §. A thrák-pelasg, és görög-latin nyelvek családja . 323
5. §. A german nyelvek családja 338
6. §. A szláv nyelvcsalád 349
7 §. Az urali, vagy finn nyelvek családja 359

II. KÖNYV.

Az emberi-nem szétszóratásától az olympiádokig.

ELSŐ FEJEZET. Ásia.

(Fekvése. Hegyek. Vizek. Fölosztás. Égalj. Nyelv. Első lakosok. Kormányok. Hóditások. Monarchiák. Többnejüség. Vallás. Hitregészet. Beütések. Castok. Kereskedés.) 367

MÁSODIK FEJEZET. Az őskor hősei. 385

HARMADIK FEJEZET. Első birodalmak.

(Történeti kutfők. Nemrod. Bactro-assyrok. Medobactrianok.) 388

NEGYEDIK FEJEZET. Babyloni intézmények.

(Babylon. A város kiterjedése. Babylon romjai. Ipar. Istenek. Metaphysika. Magusok. Istentisztelet.) . . . 393

ÖTÖDIK FEJEZET. A zsidók.

(Nomád zsidók. Ábrahám. Mózses. Mózses dicséneke.) 403

HATODIK FEJEZET. Mózses intézkedései.

(Istentisztelet. Alkotmány. Büntető törvények. Menedékhelyek. Hadügy. Gazdászat. Népesités. Összehasonlitás más törvényhozásokkal. Nők. Család. A törvényhozás hiányai. Rabszolgák.) 412

HETEDIK FEJEZET. Szövetséges köztársaság.

(A birák. Deborah éneke. Gedeon. Sámuel.) . . . 427

NYOLCZADIK FEJEZET. Királyság.

(Saul. Dávid. Salomon. Templom.) 432

KILENCZEDIK FEJEZET. Az ország megoszlása.

Lap.

(Izrael királyai. Rabszolgaság. Judaea királyai. Tobiás. Judit. Rabszolgaság. Dániel. Jeremias keservei.) . . 439

TIZEDIK FEJEZET. Müvészet és müveltség a zsidóknál.

(Temetkezés. Gazdagság. Énekek éneke. Ruth. Nyelv. Irodalom. Történetirás. Bölcsészet. Költészet.) . . . 447

TIZENEGYEDIK FEJEZET. A hinduk.

(Általános ismeretek.) 467

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Alkotmány.

(Lélekvándorlás. Castok. Braminok. Shatriák. Vasiák. Kereskedés. Sudrák. Vegyes osztályok. Pariák. Legrégibb történetek. Budda. Királyok. Hübéresek. Közigazgatás. Igazságszolgáltatás. Család. Nők. Szokások.) 472

TIZENHARMADIK FEJEZET. Vallás.

(Ősigazságok. Közbevegyült tévelyek. Brahmismus. Cosmogonia. A vedák. A puranák. Brahma. Hasonlatosság a persákkal. Vishnu. Shiva. Istennők. Surya. Összehasonlitás a classikai Mythologiával.) 492

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. A hinduk bölcsészete.

(Sankia bölcsészet. Joghi. Bagavad-ghita. Niaja bölcsészet. Vedanta bölcsészet. Hasonlat a görögökkel. Erkölcsi bölcsészet. Darma-Sastra.) 511

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. A buddaismus.

(A legendák. Cosmogonia. Morál. A buddaismus története.) 527

TIZENHATODIK FEJEZET. Irodalom.

(Nyelv, sanscrit. Költészet. Ramayana. Maha-barata. Egyéb költemények. Chronologia. Történet. Zenészet. Szépmüvészetek. Földrajz. Tudományok.) 547

TIZENHETEDIK FEJEZET. Egyptom.

(Történeti kutfők.) 568

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Legrégibb idők.

(Nilus. Meroe. Menes. Pásztor-királyok. Osimandias.) 572

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. A Sesostridák.

(A XVIII. dynastia. Sesostris. A XXVI. dynastia.) . 580

HUSZADIK FEJEZET. Egyptomi intézmények.

(Castok. Papok. Harczosok. Király. Halálitéletek. Közigazgatás. Büntető-törvények. Birák. Egyéb castok. Kereskedés. Szokások. Faj. Erkölcsi állapot.) 585

Lap.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. A legelső népek, és különösen az egyptomiak ismeretei.

(Az egyptomiak csillagászata. A chaldaeusok csillagászata. Csillagászat a phoeniciek-, hinduk-, és chinaiaknál. Csillagjóslat. Az egyptomiak egyéb tudománya. Mumiák. Irodalom.) 595

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Az egyptomiak vallása.

(Papok vallása. Hermes tanai. Népvallás. Szent állatok. Vallásgyakorlat.) 604

HUSZONHARMADIK FEJEZET. A hieroglyphok.

(A rosettei kő.) 615

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Szépmüvészetek általában, különösen Indiában és Egyptomban.

(Épitészet. Barlang-korszak. Cyclops-féle korszak. Sirhalmok. Hindu épitészet. Első korszak. Mahabalipur. Elephanta. Ellora. Második korszak. Harmadik korszak. Példány-pagoda. Egyptomi épitészet. Földalatti boltozatok. Pyramisok. Templomok. Obeliskek. Szobrászat. Rajz.) . 625

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Összehasonlitások . 663

HUSZONHATODIK FEJEZET. A phoeniciek.

(Történetök és intézményeik. Történetirók. A tartomány. Kormányzás. Hiram király. Müvészetek. Vallás. Istenek.) 666

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Kereskedés.

(Karaván-ok. Árúk. Kalmár-személyzet. Tengerészet. Karaván-utak. A phoeniciek kereskedése. Gyarmatok.) . 676

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Görögország.

(Első lakói. Japhetidák. Pelasgok. Hellenek. Aeolok. Joniaiak és achaeusok. Idegen gyarmatok.) 691

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. A görögök első vállalatai, s polgári szerkezete.

(Egyesülés. Néposztályok. Amphictyonok. Kereskedés. Argonauták. Theba ostroma. Trojai háboru. Homer. Királyok. Hősök. Papok. Törvények. Hősi szokások. Eledelek. Mulatságok. Öltözet. Hadügy. Nők. Család. Földmivelés. Épitmények. Szépmüvészetek. Földrajz. Tudományok.) 702

Lap.

HARMINCZADIK FEJEZET. A vallásokról általában.
(Az Istenség egysége. Természetimádás. Jelvények. Hitregék. A polgárisodás és égalj befolyása. Vegyület. Az irók befolyása. Hitregetan magyarázata. Erkölcstan. Áldozatok. Papok. Mysteriumok. Beavatások. Oraculumok. Sibyllák.) 735

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Vallási állapotok a görögöknél.
(Phrygiaiak. Pelasgok. Cabirok. Dodona. Ephesus. Delos. Cyprus. Kreta. Sajátképeni Görögország. A Görögországban elváltozott vallások. Ősigazságok. Homer és Hesiod istenei. Istentisztelet. Ünnepek. Erkölcsiség.) 761

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Heraclidák.
(Köztársaságok. Belváltozások. Nemzeti egység. Játékok. Pythiai játékok. Nemei s isthmusi játékok. Olympiai játékok.) 778

Felvilágositó jegyzetek
a II. könyvhez.

(A) A népek szokásai párvonalakban.
(Ellenség előli futás. Harczosnők. Próféta-asszonyok, papnők. Jövendölések. Király és kormányzás. Hadi csapatok. Időtöltés, vadászat. Lakhelyek. Házasság. Jegyajándék. Házasságtörés. Késői házasságok. Nagybátya és unokaöcs. Magánbosszu. Vendégszeretet. Ajándékok. Részegesség. Hadi tánczok. Játékok. Hajzat.) 787

(B) A történelmi bizonyosságról 807

Az ásiai történetirók vizsgálata 807

A történeti hihetőségről, s különösen a görög történelem első időszakáról . 816

(C) A buddaismus 831

(D) A Nilus áradásai 846

(E) Egyptom tekintete 848

(F) Mumiák 850

(G) Az egyptomi királyok sirjai 855

Lap.

(H) Osymandyas palotája 863
(I) Tyrusi bibor 866
(L) Kereskedelmi utvonalak 868
Szárazföldi nagy utak:
I. Az arab-phoeniciai karaványok utjai. 868
II. A babylon-persa karaványok utvonalai 870
III. Bactriai és samarcandi utvonalak 873
IV. Kereskedelmi ut Közép-Ásiában 874
Tengeri utak 874
(M) Az Amphictyonok gyülekezetéről, és a delphii oraculumról 875
(N) Hesiod Theogoniája 881

Elmélkedés

a világtörténelem fölött.

Ama hathatós törekvést a szép, igaz, és jó után, mellyre az emberiség azon mértékben ösztönöztetik, a mint előbbre halad rendeltetése pályáján, egyetlen tudomány sem elégíti ki olly teljesen, mint a történelem. Mi, uj jövevények e világon, hogy utódai legyünk azoknak, kik mielőtt azt ismerték volna, itt hagyák, ideiglenes szemei ama lánczolatnak, mellyben az egyének megsemmisítése által megörökittetik a faj: mihez is tarthatnók magunkat, ha pusztán saját tapasztalatainkra szorulni kénytelenittetnénk? Kissé az oktalanok fölé emelve, s talán ezeknél is szerencsétlenebbek, az élv ösztönének, vagy pedig a szükség parancsának engedve, hasonlitanánk az éjféltájban született gyermekhez, ki nap feljöttekor azt hiteté el magával, mintha ez égi test épen azon perczben teremtetett volna.

Az emberek és könyvek tanulmányozása által életre neveltetünk, s a tapasztalásnak becses, de drága intelmeit előlegezzük magunknak; az egyik tanulmány közvetlenebb és valódibb, a másik pedig kiterjedtebb, változatosb és tartósabb: de ha egymástól szétválasztatnak, mindkettő tökéletlen lesz. A történelem, melly az embernek tanulmányozását, drága kincs gyanánt, könyvekbe rakja le, a két tant szerencsésen összekapcsolja, s az elméletről az alkalmazásra, az iskoláról a társas élet viszonyaira legbiztosabb átmenetet képez.

Azonban ha a történelem csupán a tények terjedelmes följegyzésére szoritkozik, mellyek közt az ember hasonszerü körülményekre alkalmazandó szabályokat keressen ki magának, az innen veendő oktatás épen olly félszeg-, mint haszontalanná válik; mert soha semmiféle tény sem ismételtetik ugyanazon viszonyok és körülmények közt. Ellenben hasonlithatlanul nagyobb fontosságot és jelentőséget nyer a történelem, midőn a tényeket egymásból folyó beszéd gyanánt fogja föl, melly többé vagy kevésbbé világos modorban hirdeti nekünk a Gondviselés akaratát; midőn a tényeket nem valamelly részletes, pillanatnyi haszon tekintetéből, hanem a szeretet és igazság örök törvénye szerint mérlegelve, állitja egymás mellé; midőn panaszos elmélkedésekkel nem tárja föl, és nem sulyosbitja a társadalmi fekélyeket: hanem a jövő nemzedék

használa fordítja az ősök által tűrt szenvedések összegét, s a nagyszerü balesemények ből vonható tanulságot. Ekkép a történelem a mulandó napi érdekek fölé emel bennünket; s kimutatva nekünk, miként valamennyien egy közös társaság tagjai vagyunk, mellynek az erény, tudomány, s boldogság megszerzése- és elnyerésére kell törekedni: létünket minden századokra, s hazánkat az egész világra kiterjeszti; kortársaivá tesz bennünket valamennyi nagy egyéniségeknek, s arra kötelez, hogy az elődeinktől ránk szállott örökséget, gyarapitva hagyományozzuk át utódainkra.

Milly tiszta örömet érezhet a lélek, midőn illy magas álláspontról szemléli az erkölcsi viszonyokat s az emberiséget! Az előitéletek, melyeket kortársaink megitélésében a pártszellem sugal belénk, igazságosabb és határozottabb fogalmaknak engednek helyet; mert megszilárdulván bennünk az erkölcsi érzet, levetkezzük azon rossz szokást, mellynél fogva a jót a hasznossal, a szépet azzal, a mi szenvedélyeinknek és a közvéleménynek hizeleg, összezavarni szoktuk; megszokjuk, tisztelni a szigoru igazság követelményeit, a gyöngéd és nemeslelkü rokonszenvet; megtanuljuk az értelem világa szerint szabályozni minden tetteinket, és olly felebaráti szeretetet ébreszteni keblünkben, melly saját boldogságunkat mások boldogságának alárendelje.

Ha egyéb jót nem eredményezne is a történelem, már az maga is elegendő, hogy fékezve a gyáva önzést, a jelenkori társadalmak eme rákfenéjét, nemeslelkü tevékenységre ösztönözi az emberiséget. Néha, midőn csillapithatlan szenvedélyek-, vagy a mély búbánatnak engedve, az embert pusztán mint egyént képzeljük magunknak, milly utálatot kell, hogy gerjeszszen bennünk ezen őrült, vagy bensőkép romlott, gőgös indulatu, s akaratában ingadozó emberi-nem; melly egy tömkelegbe keveredve, hova maga sem tudja, mikép jutott, és mellyből bizonyos, hogy kibonyolodni nem fog, a durva erőszak által üzetve, vagy csalárdságtól környezve, vak ösztönök és keserü csalódások közt hurczolja magával fájdalmait és reményeit azon rövid idő alatt, mellyet számára a balsors a haláltól kinyert! Az alattomos ellenségeskedések-, kiszámitott jótéteményck-, ravasz hizelgések-, gunyos könyörületességnek egymást kölcsönösen váltogató látványaitól megundorodva; a hiu érdekek folytonos harczától elkábitva; egyesek szolgavágyai, s a nagy tömeg gyáva közönyössége, olly öregek, kik minden haladásnak irigy ellenei, s ifjak közepett, kik azt erőszakos hirtelenkedés által semmisítik meg: szinte azt kellene az embernek hinnie, mikép a világ, vagy a vakeset szeszélyeitől függ, vagy valamelly kaján hatalom vad gyönyörüségére szolgál; melly abban leli örömét, ha a nemeslelkü törekvéseket egy álnok,

vagy erőszakos gazságnak látja áldozatul esni... Mindettől megrémülve és kétségbeesve az ember, nem fog-e azon gondolatra jönni, hogy a repke pillanatok élvezetét tüzze ki magának életszabályul; igy szólván: ‚mielőtt elhervadna, szakitsuk le a rózsát, élvezzük a jelent; mert holnap már a sir szája nyelend el minket.‘

De midőn a történelem, e halhatlan polgára minden nemzeteknek, egy pillanattal átkarolja az egész emberiséget, a végtelen tartósság látványa rövid lételünknek egészen más szint kölcsönöz: a buskomolyságot, melly egyedül-létünk érzetére lepett meg bennünket, eloszlatja azon vigasztaló meggyőződés, miként az egyénnek és a fajnak tökéletes ujjászületésén működve testvériségben élünk az egész emberi-nemmel; s az embernek rendetlen észtehetségei s az esetlegességek azon hálózata fölött, mellyet mi sorsnak nevezünk, egy magasabb kéz működését veszszük észre: melly az egyes törekvéseket az igazság és az erény meghóditására vezérli; melly azt eszközli, hogy az erőszak áldozata saját üldözőinek oktatójává váljék, s az emberi-nem ostorából annak jótevőjét állitja elő.

Illy szempontból tekintve eme törpe fajt, melly az Oceán urává veti föl magát, melly az éghajlatok természetét átalakitja, Egyptomot és Hollandiát a tengertől elpörli, Németország hegységeit szőlőtővel ülteti be: azon meggyőződésre jut az ember, mikép értelme és szabadsága nincs azon kis földdarabhoz bilincselve, mellyen született; s megszámlálva a tömérdek századokat, és embertársait, elfojtja tehetetlenségének érzetét, melly szintolly fájdalmas vala, mint az önvád, s keblében azon saját magába és másokba vetett bizodalomnak enged helyet, melly a közös méltóságnak legelső föltétele szokott lenni. Észszerüen vizsgálva a tényeket, okokat és okozatokat fog találni, mellyeket egymással összekapcsoland; mindennemü erény és mindennemü gonosztett példáira fog akadni, mellyekből a bölcseség és okosság szabályait vonhatja le magának, s egyszersmind az emberiség számára kijelelt határokat is meg fogja szabhatni. Midőn a régen mult századokra forditja szemeit, s a legdicsőitettebbeket mérlegeli, föviláglik előtte, mikép nyert az emberi méltóság mindig nagyobb igényt a tiszteltetésre: és sem a vadonok, sem Athen szabadságát nem fogja irigyelni; s a maga korával megelégedve, szemügyre veszi a lehető javitásokat, azon biztos meggyőződésben, hogy azok egyszer létesülni fognak, s türelemmel vértezvén föl magát, nem kivánja azokat elhamarkodni. Abból, a mit elődeink saját javunkra eszközlének, fölfoghatja minden nemzet- és kornak rendeltetését; s a multból meriti az erőt, hogy érett megfontolás-, ta-

pasztalás-, s erélyes és kiszámitott kitartással a jövőbe tekinthessen. Midőn továbbá látja, miként gunyolja ki minden korszak az előbbieket, és mint szánakozik azokon; egyik iskola mint czáfolgatja a másiknak tanait; mint követeli valamennyi rendszer maga részére az igazságot; ugyanazon tettek mint jutalmaztatnak egy helyütt diadallal, másutt pedig szégyenhalállal, — a nélkül, hogy ezen eltérő nézetek a közjónak diadalát hátráltatnák: elkészíti lelkét a türelemre. Türelemre, mondám, nem közönyösségre. Nem az ingadozó s tétlen kételyeket akarom itt értetni, hanem a küzdelem pártatlan vizsgálatát az erkölcsi szabadság és szolgaság, az igazság és gonosztett, a tanok és cselekedetek, a szellem és durva erőszak elemei közt; ama küzdelmet, mellynek eredménye az előrehaladás: minőről alig álmodoznak azok, kik a társadalom ügyeit iskolákban, kormánytanácsokban, szószék- és csatatéreken igazgatják.

Miután az ember azon átalános öntudatra vergődött, hogy leghathatósabb mód a tökéletesbülés eszközlésére, a lehető legnagyobb polgári szabadság, összhangzásban a renddel és méltányossággal: önmagában mintegy fölmerülni látja azon érzelmek sorozatát, mellyek hosszu századokon keresztül fejlődtek ki az egész emberiségben; egyéni tehetségei közt megujulva érzi a politikai hatalmak küzdelmét, s belátja, hogy az egyének szintugy, mint egész nemzetek, rövid életpályájokhoz mért gyorsasággal haladnak előre a tökéletesbülésben. Oh! milly nagy része van a történelemnek abban, hogy az összhangzás az embernek esze, értelme, s képzelő tehetsége közt, a miben leginkább áll a boldogság, helyre állittassék. A valódi érzelmeknek kétségbeejtő hiányát betöltve, nemes czél felé vezérli a szeretetet és bámulatot; melly kettőnek félreismerése, vagy föl nem fogása, annyi szenvedéseknek lett okozója. A szüntelen tevékeny erő, melly látszólagosan örök időkre alapitott birodalmakat és intézményeket forgat föl, vigaszt nyujt az embernek, midőn élte folyamában egyik remény a másikat, egyik vágy a másikat kergeti, midőn érzelmei egymást megsemmisítik, s nagyszerü képzelgései álomhoz hasonlóan enyésznek el: ekkor felhágy a gyáva panaszokkal, mellyek gyakran ép olly igazságtalanok, mint ha a féreg a harmatcseppeket akarná megátkozni, mellyek élelmét, a fák leveleit fölfrisítik; a közös szenvedés föléleszti benne s még szorosabbra füzi a testvériséget. A történelemmel foglalkozás erőt kölcsönöz a gyenge kebelnek; biztositva azt, hogy törekvései, bármilly csekélyeknek látszassanak is, mindig a közös diadalt mozditják elő. Férfias szégyen fogja el az egyént, ki aljas módra kullogott a tömeg után, valamint azon irót is, ki erejét és tehetségeit hasztalan munkára vesztegeté, vagy lélekölő

pimaszságokban, nyomorult czivódásban pazarlá el; s nemtelen diadal után törekedve, az erősbek, vagy galád lelkek czinkosává szegődött, a köz elaljasodásnak előmozditására. A nagy férfiak figyelemmel hallgatják oktatásait; miként a diadalmas hadvezérek hallgattak a diadalszekéren ülő rabszolga szavára, kinek kötelessége volt, őket a halandóságra emlékeztetni. A nyomorult, ki elárulta nemzetét, hatalomszavával elfojthatja ugyan kortársainak átkozódásait: de jövőjét azon dicséretekben olvashatja, mellyekkel Plutarch az erénynek adózik, s a gyalázatban, mellyel Tacitus a bünt megbélyegzi; a zsarnok örökitheti ugyan gőgjét pyramisok által: de a történelem maradandóbb betükkel irja meg, mint gránitba lehetne vésni, milly sok könyüibe kerültek azok a leigázott népnek; s a békókba vert igazat, a késő ugyan, de bizonyos és halhatatlan koronára utalja, mellyet az erénynek fentartott.

Mennyire növekedhetik még tovább a történelem jelentősége annak alkalmazása által minden tudományokra, olly korban, melly azon elvnek hódol, hogy csak a tények érdemlenek hitelt, és ezektől lehet várni átalában a talányok megoldását! Az irodalom, a tudományosság, fölismeri magát eredetében és előhaladásaiban; s tanul semmi iránt sem viseltetni megvetéssel, és mit sem bálványozni. A bölcsészet, hogy fölfedezze a lénynek átalános sajátságait, összeszedi annak minden eddigi nyilatkozatait, s elveti azon különálló képzelgéseket, mellyek a természetben egyesitett dolgokat elméletileg szétválasztják; mert sajátképi lényegében a történelem az okot nem választja el az okozattól, nem tagadja meg a tényeket, mint bizonyos elmélkedők; nem is ragaszkodik azokhoz olly makacsul, miként az empyricusok: méltányolva az érdekeket, ép olly kevéssé taszitja el magától az epicureusokkal az igazságot, valamint a platonicusokkal nem tagadja a szükségesség ösztönét és hatalmát, melly az előhaladásra és a fölfedezések létesitésére megkivántatik. A politika (e nevezetben foglalom össze a törvényhozás, és közigazgatás tanait, s a jogtudományokat,) a történelemből tanulja megitélni a népek jellemét, szokásait, mivel tségi állapotát; hogy valódilag méltányolhassa a társadalmi elemeket, kellőleg osztályozhassa azokat, s olly módon határozhassa meg azok életét a társadalomban, mint származásuk és történelmi életök kivánja. A nemzeti gazdászat, melly termelési, fölosztási, és fogyasztási törvényeit kutatja annak, mi a népek anyagi jóllétére szolgál, csupán a történelem által megőrzött tényekből vonhatja ki a polgári társadalom számtani elméletét, az egyének kölcsönös viszonyainak viszonylagos összegét, s a szükségek és azok kielégitésére szolgáló eszközök közti egyensulyt. Mi nagy részben az vagyunk, mivé az ősök tevének minket; s a jelennek oka a multban rej-

lik: mellyet egyes csata, kormányrendelet, vagy forradalom nem képes megváltoztatni; s a ki erre nem ügyel, az csupán életbe nem léphető államszerkezetet teremthet, minőt például Rousseau Lengyelország, és Locke Carolina számára irtak.

Midőn az emberiség szinjátéka valamelly ábrázolaton szemeink előtt fölfejlik, mellynek változatossága az előadást kedvessé s élénkké, magasztossága pedig komolylyá teszi; midőn a történetiró abbeli érzetében, hogy ő a tények értelmezője, őszinte és tiszteletteljes méltósággal beszéli el kortársainak az ősök dicsőségét, balsorsát, büneit, és erényeit; midőn a tudatlanság, gőgös dicsvágy, rajongás, és zsarnokság ellenkezései közepett, a polgárisodás előhaladását szeretetteljesen, és szabadelmüséggel nyomozza, szintolly kevéssé használva az istentelen gunyolódást, mint nem hódolva az előitéletes hiszékenységnek, nem keresve az élők tetszését; és kortársainak szenvedélyei-, vagy közönyösségével szembeszáll, a nélkül, hogy valaha hasznos hazugsághoz folyamodnék, vagy elhallgatná az igazságot, mi lágymeleg barátokat, és gyülöletes ellenségeket szokott szerezni számára: milly dus forrása nyilik meg ez által a magasztos élvezeteknek, és becses ismereteknek a polgárokra nézve! A már berozsdásultnak vélt irodalom, minthogy igen gyakran ledér-, gyülöletes- és fecsegőnek mutatkozott, mint fog uj erőre ébredni: czélul tüzve ki magának, hogy fölébreszsze a gondolkozást, és lelket öntsön bele; hogy igazgassa és szabaddá tegye az akaratot! Midőn a belső meggyőződés, és a legszámosabb és legelhagyatottabb néposztály iránti részvét a gondolat- és szavaknak olly erőt ad, melly a figyelmet leköti: azon boldogtalan szokás is, hogy a könyveket minden elmélkedés nélkül forgassuk keresztül, hogy a jó és hasznos helyett inkább a föltünőt, és tetszetőst hajhászszuk, lassankint szünni fog; és azon tompaelmüség szinte ki fog józanodni, melly kutatás nélkül mindent hisz, mások szavára dicsér, vagy gyaláz, minden fáradságtól viszszaborzad, s utálattal telik el az iránt, a mi szabadon, az igazság érzetével mondatott.

Igazságos tehát, hogy a történetirónak tiszte azon tisztelet, és szentség által környeztessék, melly más korszakokban a költészetnek jutott osztályrészül.

Történelmi rendszerek.

Azonban a nemzeteknek eme szentélyében, a szépnek, jónak és igaznak ezen magasztos növényiskolájában, mint minden dolgokban, a modor, a kor és vélemények szerint változik. Kezdetben a történetet nem irják, hanem maga magát készíti: először is minden az isteneknek tulajdonittatik, azután pedig a hősöknek; s a regék tárják föl előttünk

valamelly népnek egyéniségét, ezek képezik a nemzeti történetet, mint azt a nép szelleme felfogta; nem tekintve arra, valljon a tényekkel megegyez-e az, vagy nem.

Mesés történet.

Ugyanezen eljárási modor tünik föl az ujabbkori társadalmak bölcsőjénél; midőn egy Roland, kiről Eginhard alig emlékezik, a népek által hajlamaik, és államviszonyaik jellegével megegyező hőssé alakittatik. Tell Vilmos története különféle nevezetek alatt fordul elő a régi scandináv történetiró Saxo Grammaticusnál; az Abencerageok, és Zegrik, eme kedvenczárgyai a spanyol románczoknak, mellyekről azonban a történetirás mélyen hallgat, a mórok és keresztények közötti harczokat valódi szinben állitják elő. Ki mindezen változásokat éles elmével vizsgálja, fölleli bennök a Hercules-, Theseus-, és Bramáról szóló regék kulcsát; s ki Nagy-Sándor, és Nagy-Károly történetének változó előadásait figyelemmel kiséri, Ninus és Sesostris hadjáratait, ugy szinte a keletkező Roma történeti jelvényei által jelképezett küzdelmeket a patriciusok és nép közt annál könnyebben fogja érteni.

Mindezen hagyományok költészeti alakban tartatva föl, atyáról fiura szállnak, mindazon hiányokkal, mellyek a nemzetek gyermek-korát jellemzik, minden összefüggés nélkül az ok és okozat közt, számba sem véve az azokból vonható magasabb oktatást; szintazon figyelmet ébresztve, mellyel a puszták gyermeke, az arab, mai napig is kegyeletteljesen hallgatja a vének regéit: s csupán arra számitvák, hogy a csodálatos dolgok iránti kivánesiságot fölébreszszék, a nemzetek és népfajok hiu gőgjének hizelegjenek, és a néptömeg vallásos hiedelmeit ébresztgessék. Igy tünik föl előttünk a történet kezdete minden népeknél, kivéve, mellynek azt maga az Isten jelenté ki; s az évezredek, mellyekkel a hinduk, és chinaiak évkönyveiket betöltik, a helyett, hogy az emberi-nemnek olly messze fölható életkorát bizonyitanák, ellenkezőleg annak ujabb eredetéről tesznek tanubizonyságot az által, hogy illy gyermekies mesékben lelik örömüket.

A történet még a nagy Herodot könyveiben is csupa költeményből áll; ő ugyan kedvelője volt az igazságnak, de e mellett nagyon is hiszékeny: oda irányozta törekvését, hogy epopoeiát irjon, melly mindvégig érdeket gerjeszszen, s melly minden részeiben öszhangzólag hizelegjen; Görögországot választván hősévé, melly előtt minden egyéb nemzetek jelentőség nélkül háttérbe szoruljanak. Herodot, és kik utána következtek, kevés olvasottságot tanusitának, a kritikával keveset törődtek, minden válogatás nélkül tevék idézeteiket; alig tartva egyebet szem előtt, mint saját városukat, és ennek a hellen szövet-

séghezi viszonyait: mind a mellett olly tudomány után sóvárogtak, melly nem a könyvekből szokott meritteini; hanem saját szemeikkel vizsgáltak, és az események szinhelyén szerzett benyomásokat rajzolták. S jóllehet azokhoz hasonlitanak, kik a hieroglyphokat lemásolják, a nélkül, hogy azokat értenék; s minthogy ezek értelmét csak találgatják, a jegyeket is gyakran hiányosan irják le: mégis örömünkre szolgál megtudni tőlök, valamint a tizenötödik századbeli hajósoktól is, milly szinben tekinték a dolgokat, kik azokat legelőször szemlélték.

Classicai történelem.

Valamint Homer költeményei a később irt eposok formáját megalapiták, szintugy a tapsok, mellyeket a történetirás atyja Elisben aratott, a fölfogás-, forma-, s előadás modorára nézve utánzókat szerzettek neki. Thucydidestől kezdve Ammianus Marcellinusig különféle, s közben-közben ritka becsesel biró évkönyvek, életrajzok, és történeti vázlatok tárulnak föl előttünk: de hiányzik bennök a gondolategység s az összefüggés, mellynek következtében az igazság- és valósággal megegyezőleg rajzoltatnék valamelly nép, valamelly korszak, valamelly hős, ugy szinte az emberiség és a szabadság diadalai, balvégzetökkel együtt. Ez oknál fogva Aristoteles a költészetnél egy fokkal alább helyezte a történelmet, mint olly müvészetet, melly csupán valamelly igaz, vagy hamis tényt keres föl, mellynek nyomán az előadást, és rhetoricát teljes pompájában tüntesse elő. Herodot maga megvallja, miszerint azért fáradozik történeti kutatásokban, hogy a nagyszerü és csodálatos tények emlékezetének nyoma fönmaradjon. Thucydidesnek pedig az véleménye, miként a peloponnesi háboru minden egyebeknél jobban megérdemli, hogy emlékezete örökre fentartassék. Titus Livius mellőzi a részletességeket, mellyekről fényes előadást készitenі nem lehet, s csak azon tényeket veszi föl, mellyek alkalmat nyujtanak neki szónoki tehetségének kitüntetésére. Justinus dicséri Trogus Pompejust, minthogy a latinoknak lehetővé tette, saját nyelvökön gyönyörködhetni a görögök hős tetteiben. Polybiusnál, az éles elméjü s tapasztalt férfiunál, kinek nem annyira az előadás formája, mint inkább az oktatni vágyás fekszik szivén, böles megjegyzésekre akadunk; kinek példáját követve Sallustius, a tények okait fürkészi: miért is Cicero a történelmet az élet mesterének nevezé; s Cato, Varro, Halicarnassi Dénes máris a kutfőket fürkészik az ó-kornak megfejtése végett. Mind a mellett nem tudtak leszokni az eddig taposott ösvényről; s az akkori társadalom önző érzelmeit meg nem tagadhatván, a szemeiknek kinálkozó tényeken kivül magasabb szempontra nem vergődtek, sem a formát a gondolatnak

alá nem rendelték. Nem is szólva Svetoniusról, az adomák fáradhatlan gyüjtőjéről, maga Plutarch, ki előadása-, olvasottsága- s moráljára nézve valódi eclecticus, s kinek még szivélyessége is a romlásnak indult társadalom szülöttét mutatja be nekünk, megismerteti-e velünk tökéletesen Solont, Aratust, Pompeiust? Tacitus, kinek epés indulata kelté föl az ösztönt, a tényeket okaikkal együtt mélyebben vizsgálni, valódi szinben állitja elő a személyeket, és tényeket: azonban hiába keresnők nála a törvényeket, szokásokat, vallást, müvészetet, egy szóval mindazt, mi valamelly népnek jellemét teszi; az ő pontos, de mind a mellett szakadozott és csonka előadása után a császári uralom szellemét föl nem foghatjuk; egyedül Romát tartva szemei előtt, Ásiának nem csak szokásait, de még csak földrajzát sem tudja; a köztársaság enyészte fölött sopánkodik, a nélkül, hogy belátni akarná, mint kellett annak saját bünei miatt menthetlenül elveszni; a nazarenusok felekezetét látja feltünni, menten azon bünöktől, mellyeket a többieknek szemre hány: és párhuzamba teszi őket a csillagjósok- és magusokkal; elbeszéli a keresztények által szenvedett üldözéseket, a nélkül, hogy gyanitaná, miként Numa vallása enyészetéhez közeleg, s a világ megért már az ujjászületésre. Mindent egybevéve, a müvészet volt a régi iróknak örökös bálványuk; minél kevesbbé valószinü, annál mulattatóbb előadással kelle fölpiperézni a történetet, és pótolniok a történetiróknak az elnémitott szószékeket. Ennek következtében a történelem festői oldala, a népszokások hü rajza, a legpontosabb és érdekesebb részletek, az olvasónak belátására bizattak. Titus Livius még csak a kereskedelmi szerződéseket sem emliti Roma s Carthago közt, s Tacitusnak eszébe sem jutott előadásába a németek szokásait is beleszőni.

Ekképen a történetiró inkább mulattató olvasmányt, mint komoly oktatást nyujtván, mit sem gondol vele, hogy az egyén szenvedései által a faj tökéletesbedik; a hazaszeretet elfojtja benne az emberiség iránti érzelmet, s a barbárban épen azt kárhoztatja, mit a görög- és romainál dicséretre méltónak talált. Az olvasó pedig szónoki hiuság, és mesterkélt irmodor által elégittetvén ki, hozzá szokik, többre becsülni a ragyogót az igaznál, elválasztani egymástól a szép- és jónak eszméjét, eléje tenni a rendezetlen, tulcsapongó erőt a rendezett és kitartó erőnek; s illy módon nyer táplálékot az emberi természet ama veszélyes hajlama, a szerencsés események iránti rokonszenv.

A romai nagyság hanyatlása korában egyedül csak férczelt (compilált), vagy röviditett történeti munkákkal találkozunk; s az utókor nem sokat gondolván a könyvekkel, veszendőbe hagyá menni Tacitust és Liviust, megőrizve Florust, és Eutropiust. Azután pedig, midőn a belromlott-

ság, és kültámadások a világbirodalmat tönkre tették, a történelem mély hallgatásba merült; hasonlóan az iszonyu dörgés után bekövetkező csendhez, s az ó-kor legjelentékenyebb eseményének rajzához szavakat nem lelt.

Mialatt a keleti birodalom byzanti lakosai abban törék fejöket, hogy a régi formákba uj természetü érzelmeket és tényeket öntsenek, s erőködéseik által oda vitték a dolgot, hogy haszonvehetlenek-, és unalmasokká váljanak: nyugaton a történelem, egyéb tudományok példájára, a kolostorokba menekült. Igaz ugyan, hogy itt kedvező alkalom kinálkozott, a tényeknek magasabb s egyszersmind biztos állásbóli vizsgálására; de az átalános tudatlanság közepett nem igen lehetett remény olly értelmiség kifejléséhez, melly képes legyen felfogni a maga egységében illy változatos eseményeket, s megkülönböztetni a kisebbszerü esetlegességeket azoktól, mellyek megérdemlik, hogy az utókor számára följegyeztessenek. Legtöbbnyire a kolostorok és szerzetestársaik számára irván, a legcsekélyebb részletességekkel bibelődnek; jó hiszemmel, de durván adják elő azt, a mit láttak: csak hogy ők rosszul láttak; s a nemzetnek közös állapota, annak erkölcsei és szokásai olly természetes dolgok az ő szemeikben, hogy még csak érdemesnek sem tartják azokról említést tenni.

Ennek következtében azon korszak, mellynek folytában az emberinem szilárdabb léptekkel kezdett haladni, történetirók nélkül maradt; s a nyugoti császárság helyreállitása, a keresztes hadak, a községek alakulása, még a jelesebb irók szemeiben sem birtak különös fontossággal: miért is jelen helyzetünk bonyolodott feladatának megfejtésére hiányoznak az adatok. Az üldözések, eretnekség, a barbárok, időt sem hagytak a kereszténységnek, hogy fölélesztheese a tudományokat, miként a társadalom szellemét máris megujitotta; azért maradt fön ezeknél a pogány forma, Aristoteles philosophiája, s a classicusok iránti határtalan tisztelet: ugy annyira, hogy midőn ügyetlenségökben eltérnek is néha a krónikák száraz irmodorától, a régiek modorára, az álméltóságra, a virágos kifejezésekre, a csaták leirására, és athenei s romai emlékek után módositott itéletekre térnek vissza.

Habár az ujabb nyelvek gyermek-kora s a régiek hanyatlása, az előitéletekkel teljes morál, és szükkeblü politika, akadályul szolgáltak is a krónika-iróknak: mindazonáltal milly becsesekké válnak azon őszinte, s föltünő hüség által, mellyel saját és századuk érzelmeit rajzolják! Miért is nem annyira az előadást, mint inkább az előadót kell azokban tanulmányozni: a régiebbeknél észrevehetni a rettegést a mindinkább közelgő vihartól, a mult idők utáni szilaj sovárgást; azután pedig, a ti-

zedik század multával, mint üdvözlik az uj korszakot; végre azok könyörtelen hiszékenységét, kik a keresztes-hadakat azért adják elő, mert „szükség megtudni az emberiségnek, mennyit szenvedtek a harczosok az ő dicsőséges hóditásaikban.“ Villehardouin-, Joinville-, Froissart-, Holingshed-, Paris-, és a spanyol iróknál mindig föllelhetni a keresztes-hadak, és lovagszokások iránti valódi érzelmeket, mint Dino Compagni-, Jamsilla-, és Villaninál az olaszhoni községek állapotát. Néha-néha az események nagysága mintegy ösztönszerüleg ragadja őket magasztosabb eszmékre, s mintegy szórják a villámot; mellynek világánál a lángész, helyes következtetések utján megtalálja a megbecsülhetlen igazságot. A bennök kiválólag uralkodó vallásos érzelem, némellyeket közülök a napi s tartományi érdekek fölé emel, s nagyobbszerü mértéket ad kezeikbe, mellynek segélyével az igazságot megismerhessék, s a szenvedéseket kellőleg méltányolhassák. S ez oknál fogva az ő természetes tudatlanságuk egészen más elevenséget lehel; minőt a byzantiak életnélküli scholasticus gyakorlataiban, s a keleti krónikákban föl nem lelhetni: mellyek az embert a ledérség öltözetében, vagy félig fedve tüntetik föl, a nélkül, hogy egyetlen gondolat is előjönne, melly az emberi sziv mélyébe hagyna pillantani, vagy a társadalmi bajok-, s a jónak és rossznak okairól felvilágositást adna.

Az első lépések azon reményre nyujtának kilátást, hogy a tudományok előhaladtával a történetirásnak is egy uj, eredeti formája fog feltaláltatni. De Konstantinápoly meghóditása elözönlé Olaszországot s Európát rhetorokkal, kiket némellyek mai napig is makacsul a miveltség ujjászülőinek hirdetnek olly tartományban, melly egy Dantet, Petrarcát, és Boccacciot hoza létre: s kik valójában az emberi elmét a régiek nyomába terelvén, az által, hogy a szellem szabad röptét megakasztá, minden tudományt puszta utánozássá aljasitottak.

Valamint a költészet és a szépmüvészetek, mellyek a ‚Divina Commediát‘ és a székes-egyházakat hozák létre, a lángész jellegét, a nemzeti s kereszténi formákat és nézeteket levetkezték, hogy görögök- és romaiakká változzanak át: ugy a történelem is a régiek nyomán indult. Tekintsük csak az első történetirókat: azt látjuk, hogy a formák utánzásával szennyezik be magukat, a tartalmat illetőleg pedig a kutfőket kritika nélkül használják; egyedül a csattanós eredményekkel foglalkozva, s nem is álmodva azoknak valóban oktató, benső szelleméről. A hatalom s kormányok változó sorsa, mellyeken csupán a külső látszat nem változtat, a szokások és vélemények, mellyek közt a szereplő személyek szándékaikkal együtt mozognak és müködnek, tetteik igazságos, vagy igazságtalan volta, mellyet nem egyéni nézetek, hanem

az örök igazság elvei szerint kell megitélni, vágyai, rettegései, és szenvedései azon tömegnek, melly nem vett részt a közdolgokban, de azok következményeit szenvedni kénytelenittetett; szóval azon elemek, mellyekből egyedül lehet az események fölött bölcs és nagyszerü itéletet állitani össze, a classicai iskola iróinál semmibe vétetnek. Maga Machiavelli, ki első kezdett mélyebben elmélkedni az események okairól, s minden előleges minta nélkül olly müvet teremtett, mellyben hasonlóan a bajvivóhoz, ügyesen és mély belátással fejezi ki gondolatait erőteljes meztelenségü szavakban, eszméiben egészen classicus: telve lelkesedéssel a diadal, s bámulattal minden polgári feláldozás iránt. Romát, nagynak látja, miként Polybius: mert annyi népeket leigázott, s erőszak, vagy ravaszság által fosztá meg őket jóllétök-, törvényeik-, szabadságuk- és függetlenségöktől; e tükröt tartá ő az apró olasz zsarnokok elé, fölszólitván őket, hogy karddal irtsák ki, vagy ravaszsággal hálózzák körül, ki ellentállni merészel, s emberi áldozatokkal engeszteljék meg a puszta erőszakra épitett nagyság bálványát. Ebben áll a florenczi titkárnak gyilkos politikai terve, melly a jelenkori fogalmakkal annyira összeütközik, hogy a tudósok vitatkozának róla, valljon gunyt szándékozott-e irni, vagy valódi érzelmeket; mig a közvélemény józan esze határozottan itélt felőle: róla nevezvén el ama boldogtalan politikát, melly miután czélt tüzött ki magának, az eszközök választásában az igazság és igaztalanság, erőszak és álnokság közt nem válogat; ama politikát, mellynek föltalálójául azon Olaszországot mondák, melly annak áldozatául esett.

Mind e mellett Machiavellin már meglátszik az ujabb kor; ő a történelmet a vitatkozás terére vitte át, s a tények halmazát bölcsészeti elvekre igyekszik visszavezetni. Miben utánozói az élesen látó Comines, és Guicciardini, ki a régiek iránt nagyobb hódolattal viseltetve, bő beszédü, minden élénkség nélküli az előadásban, erkölcstelen közönyösségü az itéletekben, s fő helyen áll azok sorában, kik a történelmet szónoklati gyakorlatul és olly mesterség gyanánt nézik, melly által ki lehet valamelly egyént vagy eseményt a névtelen tömeg elhomályositásával emelni.

E szigoru itéletet azon meggyőződés kelti föl bennünk, hogy a történelemben követett efféle modor nem elégiti ki korunk szükségeit: maga Olaszország, az egyedüli tartomány, melly az igazságot illetőleg fényes példákkal állhat elő, másféle modort ohajt: melly ne fojtsa el szépség által az igazat, s az akademiáknak hagyván azon declamatiókat, mellyekben a szerző valamelly egyéniség helyét pótolja, s annak saját eszméit kölcsönzi, a szellemet, polgárisodást, és társadalmi intézménye-

ket uj életre ébreszteni törekedjék. El kellett volna annak forditani szemeit három egész század alatt a haladástól, mellyet az emberiség saját ösvényén tesz, a ki nem akarná belátni, milly eszmék fejlődtek óriási arányban az erőszak oldala mellett. Most már a chinaiakra hagyjuk az olly előadásokat, mellyek szerint mind az uralkodónak tulajdonittatik, mit valamelly nemzet véghez vitt: most már senki sem hiszi, hogy valamelly törvényhozó, maga, teljes átváltozást idézhet elő, hogy csupa rendeletek által intézményeket teremthetni, s a forradalmakat összeesküvések hozzák létre; tekintetbe kell a nagy tömeg szerény jóllétét is venni, mellynek egy meggondolatlan törvény, vagy erkölcstelenitő adózás a pillanatnyi kegyetlenségnél többet árt; már most azt is hinni kezdik az emberek, hogy ki a tengerészetnek iránytüt adott, vagy a mozgató erőt uj irányba terelé, vagy a tevét déli Afrikában meghonositá, több méltánylást és dicsőséget érdemel, mint az erőszak ténye, melly egy Attila, Dsengiskhan, és Tamerlan neve alatt egész vadságában nyilatkozik, vagy pedig egy Sesostris, Cambyses, és Napoleon classicusabb nevei által palástoltatik el.

Évkönyvek. Krónikák. Emlékiratok.

Nem kevésbbé keresendő a krónikák- és évkönyvekben az igaznak, szépnek, és jónak megegyezése. A maurinok, bollandisták, Ducange, Balusius, Montfaucon, Canciani, Leibnitz, Muratori dicső dolgozatai, valamint azok is, mellyeket kortársaink olly nemes türelemmel készitenek, mindannyi anyaghalmazok, mellyekbe az életszikrát csak ezután kell még bele vetni. Ugy hiszem, ez osztályba sorozhatók a táblás történelmi dolgozatok is, az ujabb kor ama találmányai, minőket Le-Sage, és Longchamps készitettek: készitésök rémitő fáradságba kerül, és igen jól használhatók, főleg a mennyiben a figyelmet az érzékek által lekötik; azonban az előadás szárazsága, a közönyösség a bizonyost, valószinüt, és hamist illetőleg, minden összefüggés nélkülözése, kivéve azt, mellyet esetlegesen az idő nyujt, nem mutat egyébre, mint csupán olly, hosszaságuk szerint kiszámitott szálaknak egymás mellé illesztésére, mellyeket a szövőszéknek szükséges és hasznos kelmékké kell feldolgoznia. Hasonlókép a kézi-könyvek, mellyek közt első helyet adok Heeren müvének, egyértékük az ollyannak munkájával, ki például a mértani tételeket gyüjtené össze és szedné rendbe; melly dolgozat magában ugyan hasznos, de sem be nem bizonyitja a tételeket, sem valódi tudományt belőlök nem merithetni.

A krónikák szerepét jelenleg a hirlapok töltik be, nem kevésbbé hazug nyelvüek lévén a fejedelmek, mint a szabadság és pártok zsarnoksága alatt; az utókornak sokkal több fáradságába kerülend kisze-

melni ezekből az igazságot, mint nekünk került kideriteni azt a középkori krónikairók müveiből, kik durvák ugyan, de nem elvetemültek; könnyen csalódtak, de nem szándékos csalók; helytelenül itélnek a tényekről, de saját meggyőződésöket el nem tagadják, s galád jellemmel nem kérkednek.

Az ujabb kornak legjobb krónikái az emlékiratok. Nem mondhatjuk, hogy a régiek előtt ezek ismeretlenek voltak volna: mert hiszen a ‚Tiz ezernek visszavonulása', Caesarnak sajátságos commentárjai, Procopius kárhozatos anekdotái ellenkezőt bizonyitanak; hanem egészen más kiterjedést és fontosságot nyertek azok az ujabb időben, főleg a francziáknál, kik leginkább e téren érzik magukat otthonosoknak. Legyen bár, hogy Sir Joinville-el a keresztes-hadak tárgyában némi keverékét tüntessék föl a nyugoti durvaság-, keresztény érzelmek- és franczia könnyelmüségnek azon lovagokban, kik soha nem viselt koronák meghóditására indultak; vagy hogy a ‚Loyal-Serviteur'-rel magasztalják Bayardnak hős tetteit; vagy Froissarttal torna- s egyéb fegyverjátékokkal foglalkozzanak; avagy végre Richelieu bibornokkal az események politikai okait kutassák: bennök minden drámai; hiba-, kérkedés- és hazugsággal bővelkednek; de a jellemek- és szokásokban nincs anachronismus; minden, még a nyelv és irmodor is eleven képét igyekszik adni az illető kornak, mit a tulajdonképen vett történelmi munkákban hiában keresnénk. Benvenuto Cellini, s a müvészek és tudósok életrajzai összefüggés nélkül adják elénkbe Olaszország valódi történetét, és megismertetik az utókorral a népet, mellynek köréből származtak. Underwood, Thurloe, és Pepys emlékiratai nélkülözhetlen kiegészitő részét képezik Cromwell, és II. Károly történetének. Retz bibornok ‚Memoire'-jaiban a Fronde-nak működése tükrözik vissza; IV. Henrik a maga meztelenségében mutatkozik nejének, és Condé herczegnőnek irataiban: mint Sully is ‚Economies royales'-jaiban. Ha már Voltaire XIV. Lajos korából pártiratot csinált: Motteville és Montpensier megismertetik velünk a királyi palota zugait, és a kabinet rejtekeit; Saint-Simon éles fölfogással állitja össze az egészet és részletességeket, a nagyságot és nyomort ama korszakból; s a fecsegő Dangeau, Maintenon és Sevigné asszonyságok természeti valójára szállitják le azon ‚nagy' Lajost, kit kortársai még termetre nézve is mindenki fölött állónak találtak, olly jól értette ő királyi mesterségét. A franczia forradalmat, Napoleon udvartartását, és táborozásait sokkal világosabb szinbe helyezik némelly egyesek bizalmas közlései, mint sem a történetirók, kik szándékosan lépnek a lappangó parázsra. Csak a memoircok festik a népet a maga valóságában, az elhanyagolt tömeg

örömei- s fájdalmaival együtt; azokban jőnek napfényre a kedély- és léleknek titkai; azokban kering elég friseséggel az élet, melly a legtöbb történetiróknál mesterséges galvanismus okozta vonaglásokhoz hasonlit.

Nem sok hitelt érdemlenek a kivonatok, és összefüggés nélküli elbeszélések, mellyek csak bizonyos czélra állittattak össze; mint például Valerius Maximus, Solinus, és Constantinus Porphyrogenitus könyvei. A szerző nem annyira a történeti szabatosságra ügyel, mint inkább némi elveket szándékozik következtetni az eseményekből: mellyeket csak nagy ovatossággal lehet használni; valamint azokat is, kik a történelmet saját elméletök igazolására, vagy fölvilágositására használták föl, mint Machiavelli s Montesquieu. Szintolly kevéssé érdemelnek hitelt a vegyes tartalmu iratok, és mesény-gyüjtemények.*)

Ellenben tömérdek, sajátlag nem is történelmi könyvekben igen sok a történeti adat. Cicero-, Aristoteles-, Montaigne- és más irókból tömérdek, különben homályban maradt ismereteket merithetünk.

Bölcselő történelem.

A mult században más irányt vett a történelem azok müködése által, kik bölcsészeknek nevezvén magukat, az emberi-nem felszabaditását hirdetik. A bölcsészeti iskola nem neveztethetik egészen ujnak, miután Machiavelli a történelmet az egyéni benyomások, vagy össze nem függő tények fölött álló magasabb nézpontra, az emberek fölötti politikai működésre, s a társadalmi elemek összeegyeztetésére, szóval az elbeszélésről társadalmi elméletre emelte: utána Sarpi Pál a tényeket arra használta föl, hogy azokkal Romát támadja meg a pápával együtt, Velencze s a világi hatalom javára; olly kisérlet, melly által a történelmet nem gazdagitá, hanem könyvét annál terjedelmesebbé tette: mert előadása hasonlit az ügyvédi felesléshez. Pallavicini bibornok czáfolatot irt ellene, hasonló fegyvereket használva; de sem az irmodor szépsége, sem az igazság hatalma nem képes kárpótlást nyujtani a czáfolat unalmasságáért.

Szövetkezve tovább a történelem egyéb tudományokkal, kárhoztatására mindannak, a mi eddig tiszteletben tartatott, az események helyébe, mellyek által Isten örök igazsága nyilatkozik, a véleményeket, a

*) A férczelők, vagyis compilatorok közül megemlitendők Constantinus Porphyrogenitus; Justus Lipsius ‚Tanácsadásai és példái'; Camerario ‚Történelmi elmélkedései'; Dickinson ‚Tragicai tükre'; Pedro Mexia ‚Silva de varia leccion'-ja; ‚ana,' s anekdotái, történelmi szépségei; Dupuis, és Louvet ‚Kegyenczek története'; Roche Guilhem asszonyság ‚Kegyenczn ő i'; ‚A gaz csalók' Rocolestől stb.

halandó emberek mulékony szavát emelé. Magasztos eszme volt bizonyára, tudományokat, müvészetet, morált és irodalmat összeegyeztetni azonegy társadalmi eszme kifejezésére, szemlélhetővé tenni ez által a világtörvények egységét, és mindent akkép rendezni el, hogy a jóllét folytonosan növekedjék. Habár föltennők is, hogy az encyclopaedisták szándéka tiszta volt, őket bizonyára az akkori társadalom állapota tévutra vezette. Két század keményen ütközött egymásba, s a papság, királyság, nemesség és nép, a helyett, hogy egymást kölcsönösen támogatták volna, egymásnak terhére váltak, s vak dühvel támadtak föl egymás ellen; miből a mélyebben gondolkozók a nem sokára bekövetkezendő szomoru eseményeket bizvást következtethették. Megutálva tehát a létező társadalmat, átkozták annak elemeit: mit sem gondolva vele, hogy ezek annakelőtte karöltve jártak, mielőtt magukat ellenséges állásba helyezték; s már eredetökben nem moralis erők-, hanem inkább alkalmatlan vetélytársakul tekinték őket. Innen az ádáz gyülölség az előbbi szokások és intézmények ellen, ama gyülölség, melly majd élczek-, majd pedig az encyclopaediák vastag köteteiben nyilatkozott. Mivel a censura nem türé, hogy a nemesség, papság, és fenálló trónok nyilt sisakkal támadtassanak meg: tehát a szikla-emlékeikben élő hübéruraságok, és a szentek sorába igtatott pápák vétettek czélba; a keresztes-hadak ezentul a fanatismus szülöttei lőnek, sz. Lajos egy családásokban élt jámbor férfi lett, Nagy-Károly fölfegyverzett pap, VII. Gergely, és III. Incze két fondorkodó, kik Isten országából világi birodalmat alkottak; sőt még az orleansi szűz, Francziaország megmentője ellen elkövetett háromszoros, vallási, honfiui, s erkölcsi szentségtörés is megtapsoltatott, épen azon egyén által, ki Pompadour asszonyságnak arczvölgyecskéit megénekelte, s ki Crequy-Lesdiguières asszonynál Ferney uradalmának marquisságra emeltetését, ‚szomoru életének büszkesége, s boldogsága gyanánt sürgette.'

A bölcsészeknek, elmés és csipős harczaikban, nagy hasznukra szolgált az akkor uralkodó hajlam az ideologiára; mellynek hozzájárultával még a ténykérdések is kiszorittattak a valóság köréből az elvont okoskodás, elmélkedés és ellentétezés által, és a képzelet eme játéka, elemzésnek neveztetett el. Midőn az akkori ledér, kiaszott, egész a velőkig megromlott nemességet megtámadni készültek, nem vették tekintetbe, mennyi érdeme volt annak egykor a nagy tömeg felszabaditása tárgyában az által, hogy közé s az uralkodó közé vetette magát; hanem igy szóltak: „Az emberek egyenlőkül születnek; tehát igazságtalan minden egyenlőtlenség a társadalomban." Mások pedig azt mondák: „A vallásnak az Isten és ember közötti kölcsönös viszonyban kell

állnia: ez pedig az egyénnek szabad nézetétől függ: félre tehát az isteni-tisztelettel, a papsággal, és a csalásnak minden rongyaival.“ Illy módon a papság fanaticusok csordájának bélyegeztetett, melly minden tudomány- és előhaladásnak gátot vet, a nemesség pedig rabló csapatnak, gróf, marquis, vagy báró czimek alatt, kik karjaikon hordják a sólymot; a lázadás, öröklési jog, elfojtott összeesküvések, legitimitás, és politikai csintettek elvont formulái léptek a valódi tények helyébe; a király, szabadság, rabszolga szavaknak ugyanazon jelentőséggel kellett birniok Persepolis-, és Londonban, Perikles és Washington kortársainál; a longobardok, szászok, normanok beütéseiben nem láttak egyebet, az uralkodó-házak változásainál, a lombard szövetségben lázadást, a nagy chartában, és a községek alapitásában királyi engedményeket; s ekkép az elvont okoskodás által megfosztatván a történelem a nyomozás, és tapasztalás nyujtotta gyámolitástól, a multra nézve tudatlanná, a jelenre nézve vakká, s a jövőre nézve terméketlenné vált A hiszékenységnél sokkal veszélyesebb gőgös hitetlenség, melly a tények fölött ellebben, a nélkül, hogy azokat vizsgálatra méltatná, annyira vitte a dolgot, hogy a történeti tények csupán csak a bevett szokás szerinti haszon szempontjából, a rendes társalgás egyik kutforrása gyanánt tekintetének.*)

Habár a még le nem csendesedett és fenyegetett szenvedélyek tévutra vezethetik a pártatlanságot, ugy látszik mégis, hogy a már régebben mult eseményekre nézve csakugyan ki lehetne kutatni s előadni a valót. Mindazáltal a rendszer és az előitélet lerántották a történetirót azon magasztos trónjáról, mellyen a jutalmat vagy a büntetést osztá ki; hogy kisszerü villongásokba bonyolitsák őt, és áltanokat adjanak szájába, mellyek még szőrszálhasogatóbbak, mint minőket az egymással küzdő érdekek egymás irányában kigondolhattak volna. Annak fölfogása végett, mit a tények lelkének neveznek, elferditék azoknak okait; önkénytes hasonlatokat keresvén valamelly előbbi tény és arra következők jellege közt: s a történetiró, ki az ó-korban költő volt, ügyvéd lett; kinek a szerint volt igaza, mint az alkalmas perczben hallgatni tudott, vagy jól feleselni; mivel a tények már nem is ugy adattak

*) „Les hommes sensés doivent regarder l' histoire, comme un tissu de fables, dont la morale est très appropriée au coeur humain.“ (Rousseau.) D' Alembert barátai pedig az események összefüggését ugy tekintik, „mint valamelly elfogadott szükséget, mint a társalgás egyik legközönségesebb kutforrását, szóval, mint egyikét ama szükséges haszontalanságoknak, mellyeknek a társadalom nagyon is érezhető s gyakori üregeit kell betöltenie.“ (D' Alembert Reflexions sur l' histoire)

elő, mint tények, hanem akkép emlittettek föl, mint ezt az illetők jónak találták. S valóban emeljünk csak ki némi részleteket, másokat pedig ügyes fogásokkal nyomjunk el; gyujtsuk meg a világot egyfelől, mialatt másutt az árnyékot süritjük; fogadjunk el kétségbe-vonhatlanokul némi tetszetős hagyományokat, mellyek épen inyünkre vannak, s azalatt szórjuk a kritika nyilait azok ellen, mik utunkban állnak; takarjuk el a tények ürességét a rendszerek fitogtatása által; tegyünk nevetségessé valamelly erényt, mialatt a gonoszságot az élcznek köntösébe rejtjük: s nem lesz nehéz, hősnek tüntetni föl a hitehagyott Juliánt, VII. Gergelyt pedig dühöngőnek rajzolni; égig emelni Diocletiánt, mert a világ uralmáról lemondott, s ugyane miatt Coelestin Pétert gyávasággal vádolni.

Legyen szabad nekem egy kissé tovább időznöm ez iskola körül; mivel a rossz, mellyet eszközlött, nem csupán a tudományokra terjedt ki; s jóllehet a müveltebb országokban elveszté hitelét, mégis ugy veszem észre, hogy hazámban a hitetlenség parázsának fölélesztésén dolgozik, és majd a társadalmi bohóságok torzképeit rajzolja, majd pedig iratokat gyárt, mellyek hogy szabadelmüségökről elhiresedjenek, gondatlan vakmerőséggel, könnyeden tárgyalják a legkomolyabb dolgokat, gunyolják a nagyszerü szerencsétlenséget, s a vallás, szabadság, és minden mélyebb gyökeret vert meggyőződések ellen csipős rágalmakat szórnak. S épen azon elbizottság, mellyel eszméiket kifejezik, ama rosszlelkü sajátság bizonyos jellemek festésében, eszélyes felfogási modor, az élczeknek folytonos szikrázása: ezek azon eszközök, mellyekkel a szóban forgó történetirók hizelkedtek az ember természeti vágyainak a tiltott gyümölcs után, s fölizgatták a századnak tullakottságát, melly mindazoknak hisz, kik többé semmiben sem hisznek. Adjuk ehhez ama pajtássági pártszellemet, melly az egekig emeli, kik vele tartanak, és mindazokat elnyomja, kik az ár ellen uszni bátorkodnak: s kiki könnyen megfejtheti, mint kaphattak olly nagy hirre Mably gonosz müvei, ki folytonos esztelenségeket hoz fel, a nélkül, hogy valamit mondana, vagy Raynal és Diderot érzelgő handabandái, Hume végnélküli vitatkozásai, a csillogó üresség, mellyre Millot nem csak saját müvét kárhoztatja, hanem azon szerzőkét is, kiket forrásul használ, Gibbonnak rosszul férczelt előadásai, mellyekből igen nehéz meghatározni, mi találtatik benne nagyobb mértékben, a gonosz indulat-, erőtetett csin-, vagy az ingatagság-e, mellyet azon egyetlen eszméjére pazarol, hogy minden vallásos intézményt megutál-

tasson *), Boulanger, ki a vakesetet imádja, s abból származtatja a vallást, Bailly s Dupuis, kik olly népet képzelnek maguknak, melly mindent tudott, mindent ismert, kivéve a módot, hogy magát másokkal megismertesse, s kik az ismert századokhoz még több századokat toldanak, csak azért, hogy minden vallásokat egyedül a csillagászati vizsgálatok eredményeiként tüntessenek föl; és azon egész csoport, mellynél nem annyira a vakmerő föllépés gerjeszt ellenszenvet, mint inkább a könnyelmü modor, és mellynek élén az ‚Erkölcsök fölötti értekezés' áll, egy könyv, tele élet-, guny-, tudatlanság- és rendszeres türelmetlen hitetlenséggel, scepticismusa mellett **).

*) Itt pusztán csak fölemlitjük az irókat; annak helyén bővebben szólandunk rólok.

**) Minthogy Voltaire ellen gyakrabban ki fogok kelni, s szét akarom oszlatni azok csalódását, kik egész lélekkel a multon csüggnek, s tekintélyre van szükségök, hogy saját véleményöket módosithassák, a legjelesebb történetirók- és kritikusokra hivatkozom az utóbbi harminez évekből. Legelőször is a ‚France Litteraire' egy czikkét hozom föl, melly az 1836-ik évi septemberi Értesitő-ben jelent meg, azután Villemain-t, Guizot-t, és minden történetirókat, hallgatva a controversistákról. Mivel pedig némellyek azt mondják, hogy napjainkban divattá vált a vallás fitogtatása, tehát Voltaire egy kortársának itéletét irom itt le, egy olly férfiuét, kihez még ellenfeleink gyanuja sem fér; és e férfiu: Mably.

„Igen szivesen megbocsátanám (igy szól ő), Voltairenek az ő gonosz politikáját, rossz moráljat, tudatlanságát, és azon vakmerőséget, mellyel a tények legnagyobb részét megcsonkitja, elferditi, s eltorzitja; de legalább a történetiróban költőt ohajtottam volna találni, ki elég belátással birjon arra, hogy ne csináljon személyeiből torzképeket, és a szenvedélyeknek a kellő szinezetet megadja; olly irót, ki elegendő izléssel birjon, nehogy bohóczokat léptessen föl a történelemben, s ki megtanulta legyen, milly barbarság, és botrányos dolog, kikaczagni s gunyolni olly tévedéseket, mellyek az emberek boldogságára közelebbről vonatkoznak. Mit ő mond, az rendesen nagyából készült körrajz; s midőn bizonyos czélt akar érni, akkor tul megy rajta."

„Mi engem még inkább bámulatra ragad, az, hogy ezen történetiró, böl csészeinknek eme patriarchája, végre ez ember, kit nemzetünkbeli leghatalmasabb lángésznek hirdetnek, orrán tul nem lát."

„Voltaire azzal dicsekszik valahol, hogy olvasta Capitulareinkat; azonban nem mindenkinek adatott, annyi vidámságot meritheti belőlök, hogy a legledérebb és tréfásabb történetirók egyikévé váljék."

„Mennyi haszontalan dolog! mellyet egy történetiró csak a legvastagabb tudatlanságában engedhet meg magának."

„Szerencsétlenségére ez iró hamarább bévégzé minden müveit, hogy sem belátta volna, mire czéloz tulajdonképen."

„Az igazság gyakran nem valószinü; s ennél nem kivántatik több, hogy valamelly történetiró, ki bölcsésznek akar látszani, a nélkül, hogy az emberi

Azon durva, tudatlan philosophiához csatlakozván, melly azt igyekszik bebizonyitani, hogy nem is tudom minő folyadék eszközli a hősnek bátorságát, s a sybaritának elpuhulását, azon philosophiához, melly az embert lelkétől, a világot Teremtőjétől akarja megfosztani: a történetirók, kiknek a történt dolgok mellett kell tanuskodni, egész gyönyörrel semmisiték meg azokat; hasonlóan az arabokhoz, kik a nagy Apollinopolis romjain ütik föl nyomorult viskóikat, és lakaik szemetjével rutitják el azon termeket és oszlopcsarnokokat, mellyeknek örökké az Istenség dicsőitésétől kellene viszhangzaniok. Milly nyomorult a hitetlenség, midőn az emberiség szenvedéseit érinti, az által bizonyitja be legjobban, hogy minden dolgot anyagból származtatni, s az anyagra akart visszavezetni. Ha az emberiség bölcsőjéhez közeledtek, az embert csirának képzelték, melly különféle helyzetben, az égaljnak kedvező befolyása alatt fejlődött ki; s abban állapodván meg, hogy az ember eredetileg vadon állapotban élt, épen ugy képzelék azt maguknak, mint valamelly europait, ki meztelenül lakatlan szigetre vettetik ki: fölruházák őt a mostani nézetek- és gondolkodásmóddal, s a jelenkori szükségeket tulajdoniták neki; azután lassankint egy társadalmi szerződést köttettek vele, a népek közt létező jelenko-

---

ész tévedéseit, és a szenvedélyek és sors szeszélyeit kellően tanulmányozta volna, regének nyilvánitson minden történetet, melly neki rendkivülinek tetszik; ez szokása Voltairenek.

„Annak megmutatására, milly ovatos és szigoru az ő kritikája, elmondja, miként Lucretia története nem látszik neki hiteles alapokon nyugodni, hasonlóan Julián gróf leányának történetéhez. Bizonyitványa e részben az, hogy rendszerint az erőszaktételt szintolly nehéz bebizonyitani, mint elkövetni. Egy izlés nélküli, aljas elménczkedő kaczaghat ugyan illy hitvány élczen, de egy történetiróra nézve ez lealacsonyitó."

„Az ő ‚Egyetemes világtörténete' olly olvasókhoz méltó gunyirat, kik azt a mi bölcsészeink szavára bámulják."

„Már minő történetiró merészelte volna azt mondani, hogy: ‚gyermekeket nem lehet egy tollvonással csinálni'? Egy kissé eszesebb iró megbecstelenitve érezte volna magát illy ildomtalan tréfa által. Voltaire ez egyetemes világtörténelmében temérdek hasonló élczeket szórt el, mellyek valamelly vigjáték-, vagy satyrában helyén volnának; de egy történeti könyvben szemtelenül foglalnak helyet." Mably, a történet irásának módjáról.

Benjamin Constant azt mondá: hogy valaki Voltaire módjára gunyolhassa ki Ezechielt és a Genesist, két dolgot kell egyesiteni magában, mellyek a gunyt igen nyomorulttá teszik, ugymint: mély tudatlanságot, és kárhozatos könnyelmüséget. Fölhozom még Villemaint, egy részt azért, mivel igen ismeretes e bölcs kritikus mérsékeltsége; más részt pedig, mert átalában meglehetős tisztelettel viseltetik az Encyclopaedia patriarchája iránt; s végre azért

ri szövetségek mintájára, csaláson alapult vallást találtattak föl vele, sőt még nyelvet is, ollykép szabályozottat, miként azt csak egy akademia dolgozhatná ki. Az isteni-tisztelet-, társas intézmények-, és polgári szerkezetben föllelhető különbség szerintök az égaljtól származik, melly alatt a növényember tenyészik. Való, hogy a szolgaság a havasok aljában települt le, mellyek a szabadság határvonalát képezik, és a szabadság a Themsének védtelen partjainál lépdel; hogy Oroszország és Scandinavia virágzásnak indultak, mialatt India barbarságba süllyedt; hogy a kietlen partu Amstel duzzad a gazdagságtól, mellynek szinét sem látja a medrében aranyat hordó Tajo: azonban a bölcselő történetirók, hasonlóan az istenekhez, kiknek szemeik valának, és még sem láttak, a tényeket, mellyek előitéletes tanaikkal ellenkeztek, mellőzék, s nem akarták elismerni a történelemnek ama tanuságtételét, hogy az emberi szellem hatalma uralkodik a természeten, és a physikai okokra visszahatással van; s hogy az értelmiség, az érzékek fölött állván, nem lehet az anyagi természet rabszolgája.

A középkor barbárnak neveztetett; lehetett-e illykép egyebet várni tőle, borzalom- és aljasodásnál? Az europai népek keletkezténck valósága s költészete elkerülé figyelmöket, és nem láttak egyebet, mint egyedül nyomorult kiveszését minden müveltségnek, és tapogatható

---

is, mivel a franczia ifjuság előtt tartott nyilvános fölolvasásai, ez által ünnepélyes, és némileg népszerü kifejezést nyernek. Ő a Cours de litterature française-ban ezt mondja Voltaire-ről (XVI. leczke): „Az ő gunyos nézete a kereszténységről, elferditi a történeti igazságot, elrontja annak érdekét, s torzképeket állit az emberi ész képzetei helyébe. Az iró nem szereti tárgyát (a középkor történetét); ezen csak szánakozik: megveti azt, és épen azért, daczára éles látásának, sőt pontosságának, igen gyakran csalódik. Mert nem kell azt képzelni, mintha Voltaire mindig pontatlan volna . . . müvében egyedül az hiányzik, mit minden áron igér, tudnillik a philosophia. Ő csak középszerüleg tanulmányozta az ó-kort, mellynek rövid átnézetét akarja adni Bossuet után. Hibáktól a nevek- és adatokban, megcsonkitott idézetektől, s ki kell mondanunk, a tudatlanságoktól csak ugy hemzseg az ó-kor története fölötti állitólagos kritikája."

„Ő azon különös elvet állitja föl, hogy a fejedelmek gyarlóságait nem kell mindig napfényre hozni, s hogy a történetnek el is kell hallgatni valamit. Voltaire, ki olly gyakran panaszkodik a történelmi hazugságok fölött, szerencsétlenül maga aljasitja le a történelmet merő panegyris- és gunyirattá. E szabad, reptü lángész ezer meg ezer apró szenvedélyek által vezetteték."

(XVII. Leczke). „Nem is szükség emliteni mindazt, mit vénségében a biblia ellen irt, s milly cselszövényes kételyeket, gunymondatokat, és kiapadhatlan élczeket meritett ő gyakran, tudják-e önök honnan? az ő szórakozottsága-, képtelenségei-, és saját tudatlanságából."

sötétséget, melly alig kezdett még oszlani a XV. század után, s az ugynevezett arany századokban enyészett el tökéletesen *).

Ekkép az Isten szellemétől elhagyott történelem méltán neveztetheték egy jeles bölcsész által az igazság elleni nagy összeesküvésnek. Még szépsége is elveszett, a jóval és igazzal együtt; mert ugy látszék, mintha ez elsatnyult előadás mellett, csak félve kivánnák mulattatni s meginditani az olvasót az emberiség változó sorsának rajzolásával; s mintha megfosztani akarták volna az erény- és nemeslelküségben helyezett hitétől: hidegek maradtak mindig, kivéve midőn gúnyos hahotával állhattak elő a vallás és az ellen, a mi természetünkben jó létezik. A jelesebbek közülök ügyesen állitják csoportozatba a tényeket, éles elmével fürkészik az okokat, s elemzik a jellemeket: de hiába keresnők náluk az embert erényei- s bünei-, örömei- és szenvedéseivel; kikelnek a tévely ellen, a nélkül, hogy az erényt magasztalnák. Mig egy részről a hitvány mesényeket gyüjtögetik, más részről nem tartják illőnek, némi részletekbe bocsátkozni: maga az annyira bőbeszédü Robertson, midőn jellemző drámai részletességekre bukkanik, azokat jegyzetbe utasitja; hasonlóan a festészhez, ki festményét minden árnyék- és szinezettől meg akarná fosztani, hogy ez által a körvonalakat annál tisztább valóságban tüntesse elő.

Tudományos történelem.

Azon rendes visszahatások egyikének következtében, mellyek majdnem egy időben emelkedtek a bölcsészeti iskola ellen, Rollin, Crevier, Barthélemy, s más tudósok, bálványozni kezdék az ó-kort, a nélkül, hogy annak hiányait látni akarták volna. Nem kérdezék, valljon e, vagy ama tény való-e, vagy legalább valószinü? Megelégedtek azzal, ha Homer, vagy Virgil nyelvén adatott elő; s a szöveg alatti idézetek fölmenték őket minden további kutatástól. Még csak a tekintélyek közt sem tesznek választást, és Alcibiadest illetőleg Plutarch-, vagy Thucydidesnek egyformán hitelt adnak; Xenophon semmivel sem különb, Socratesre nézve, a görög birodalom valamelly scholiastájánál. Tovább azonositva magukat a kutfőkkel, Titus Liviussal bámulják a romaiak által véghezvitt öldökléseket, Quintus Curtiussal a szittyák jószivüségét, Julius Caesarral átkozzák a gallusok makacsságát, kik nem engedik gyáván megfosztatni magukat hazájok- és szabadságuktól. És igy minden kort és szinezetet összezavarnak: még a csillagászati, metaphysikai, s földirati hibák is illetetlenek előttük, mihelyt

*) Lásd elmélkedésünket a középkor fölött, a VIII. könyv elején.

az ó-korból valók; sőt a mi több, a lopás, orgyilkosság, árulás igazolva van előttük, ha egy Themistokles vagy Pompejus követi el azokat; s jóllehet Vico már mintegy félszázad előtt emelte föl szavát, mégis egy Beaufortnak kellett támadnia, hogy megmutassa, miként a classicusok valamint maguk csalódhattak, ugy másokat is tévutra vezethetnek.

Illyenek voltak a könyvek, mellyekből a tanodákban az ifjak oktatást nyertek a jóságról, minden itélet nélkül; kik azután a világba lépve, a bölcselkedő történetiróktól itéletet tanultak jóság nélkül. E két nevelési rendszer találkozása és megegyezése akkor nyilvánult, midőn az elmélet valóténynyé változott, és a tollharcz fegyverharczczá lőn. A forradalom csatára hivta a középkort; s mig egy részről a megfertőztetett sirkövekről letörlé a czimereket, szétszórta a levéltárakat, a mult idők emlékének őreit, szétrombolá a góth épületeket, s a várakat birtokosaikkal együtt elpusztitá: más részről ugy látszott, hogy föl akarja éleszteni Görögországot és Romát: a szabadságot csak a régi democratia formái közt fogta fel; a phrygiai süveg és consuli nyalábok valának jelvényei; Pantheon nyittatott a jeles férfiak számára; az *észistennő* a Megváltótól megtagadott oltárokra állittatott; Olaszország a liguriai, cisalpini, s parthenopei köztársaságokban elenyészett: azután következett a tribunatus, a consulatus; mignem támadott egy férfi, ki mindezen emlékeket hasznára forditván, Brutusnak eme fiaitól a consulatust egész élte hosszára kérte, miként Caesar, s a birodalmat ugy, mint Augustus. Ez ügyes férfiunak gondja volt rá, hogy ezen classicai szellem táplálékot nyerjen; s mialatt Achilles-, és Berecynthia anyának tiszteletére az uj Pindarok dalai zengedeztek, a föléledt sasok ujra vezeték a barbarok meggyilkolására a halálba rohanni kész legiókat, mellyek nem vártak vitézségökért egyebet, mint hogy a capitoliumi diadalmenetek megujittassanak *).

*) Még a rövidlátók figyelmét sem kerülhette ki a forradalomnak academiai függeléke, a minden ajkakon forgó Brutusok- és Timoleonokkal, a szabadságfa-, süveg-, consularis nyalábok-, méltósági czimek- és egyéb hasonló formákkal. A nyilvános gyülekezetekben mondott beszédek hemzsegnek a sok classicus idézet- és czélzattól; a nemzetőrség kardjaira Lucanusnak eme, kissé módositott versét irták: Ignorant nec datos nec quisquam serviat enses?

A classicai emlékek által még a rabszolgaság is igazoltaték; mert midőn St.-Domingo visszafoglalásával, a négerekkeli kereskedés ott ujra helyreállittatott, Bruix államtanácsos fölkiáltott: „Roma szabadsága rabszolgákkal volt körülvéve; a mienk annál szelidebb lévén, azt a távolba üzi magától.“ Magasztos emberszeretet, melly megelégszik vele, ha nem látja mások nyomoruságát!

A tetőpontjára hágott tulzás csak az igazságnak szolgált javára, mellynek kihajtását a gondviselés még a tévely törzséből is eszközölni szokta. A kétely és tagadás eme tudományának eredményei, komoly vizsgálódások vágyát költötték fel; s alig adták erre magukat a józanabb gondolkozásuak, ott, hol előitéleteket, zsarnokságot, és elbutulást véltek kereshetni, az emberiség fokozatos előhaladását, észszerü isteni-tiszteletet, és a jogok oltalmát fedezték föl; a középkor bámulást keltett erőteljes, és elmés irodalma által, mellynek eredeti jelleme szintugy megvan, mint a szépmüvészeteknek. Belátták, miszerint a jelenkori társadalom nem közvetlen a görögök és romaiak intézvényeiből fejlett ki, hanem hogy annak elemei épen a középkornak nevezett időszakban keresendők; mivel ez időszak a pirkulatot mutatja egy a hóditás-, rabszolgaság-, és önzésre alapitott polgárisodás enyészte, s egy uj, az ipar-, egyéniség-, és katholicismusra épitett polgárisodás hajnala közt. Ez utóbbinak becsmérlői könnyelmüek, hazugok, vagy tudatlanok gyanánt tüntek föl, s a történetivé vált kérdés fényes kijelentések által mozditá elő az igazság- és erénynek ügyét. Ekkor ismerék el a politikusok annak szükséges voltát, hogy ujolag elővegyék ezen intézményeket, ha azon ösvény ismeretére kivánnak eljutni, mellyre a jövő nemzedékeket igazitaniok kell; a müvészek meggyőződtek róla, hogy léteznek a szépnek más alakjai is az ó-kor eszményképein kivül; a tudósok több figyelmet forditottak ama korra, melly Európát

---

Saint-Just azt mondja ‚Töredékciben' a köztársasági intézmények fölött: „Csupán a földmivelő nép lehet erényes és szabad... A szövőszék nem igen illik a valódi polgárhoz; a szabad ember keze csak a föld és fegyverek számára van teremtve." Ime a régiek nevében igy rontatik le a jelen társadalom alapja, az ipar. Tracy a restauratio alatt azt mondá a szószéken, miként 1792-ben egy valaki ezt irá barátjának: „Egy alkotmányterv készitésével vagyok megbizva: küldjétek el tehát nekem Numa és Lycurgus törvényeit." Ama mindenek fölött igazságtalan törvény, az emigransok javaibani elő-öröklés iránt, a tribunok azon törvényjavaslata által igazoltaték, mellynél fogva a romaiak a még élő Ptolemaeus örököseivé nevezék ki magukat. Az ujkori hősök számára az orvosok stramonium-készitéssel foglalkoztak; s a forradalmi hősnők a régi hölgyek fajtalan szabadságában gyönyörködtek. Egyébiránt a romaiaknál is találtak helylyel-közzel szabadelmübb nézeteket; s midőn Brutus Voltaire-nél e verseket mondja:

Arrêter un Romain sur de simples soupçons,
C'est agir en tyrans, nous qui les punissons;

ezt a köztársasági censura ekkép változtatá meg:

Arrêter un Romain sur un simple soupçon,
Ne peut être permis qu'en revolution.

az algebrával, arab számokkal, delejtü-, lőpor- és nyomdászattal ajándékozá meg, és mellynek folytán a rabszolgák béresekké, ezek jobbágyokká, s a jobbágyok ismét néppé változtak. Ekkor a vakeset számüzetvén, az események lánczolata napfényre jött; érthetővé lőn, hogy a kisebb események szolgáltatnak ugyan néha alkalmat, de soha sem okot a nagyobbakra, mellyek eredete az intézmények- és szokásokban gyökerezik; hogy a lángészt bizonyos határozott körülmények szülik; hogy egy törvényhozónak sincs megengedve, a népet saját akaratja szerinti mintába önteni, azon népet, melly közönséges józan eszével is kiismeri saját érdekeit, barátjait és ellenségeit, s egészen máskép ítél az emberről, mint ama történetirók, kik az irásnál egyéb foglalkozást nem ismernek. Szükséges tehát vizsgálni a népet, és nem gunyolni azt, mit a nép egykor tisztelt és szeretett; ismerni hibáit, mellyek ideiglenes megoldásai azon nagyszerü feladatoknak, mellyeket az emberiség minden korszakban kitüzött magának, s mellyeknek minden korszakban uj megoldást keres; saját nyelvén értelmezni előtte Dionysius és Livius jelvényeit: és azt fogjuk tapasztalni, hogy mi nem indultunk senyvedésnek, sőt inkább az ifjuság erőteljében vagyunk, mellyet csakhamar az annyira ohajtott férfikor követend. S mi, a nép gyermekei, más rokonszenvet hozunk a történelembe: nem bámuljuk többé a zajt ütő, hanem a hasznot hajtó eseményeket, s figyelmet forditunk az elnyomottakra; látandjuk, mint vájják ezek India földalatti templomait, és emelik az egyptomi pyramisokat, mint fizetik meg veritékökkel Pericles épületeit, s vérökkel a salaminai diadalt, mint küzdenek Romában századokon át a patriciusok ellen emberi jogokért, mellyeket akkor nyernek meg, midőn a szabadság neve elhangzott; mint osatlakoznak a barbárok ujongásai közt az oltárok- és papsághoz; mint lelkesülnek a keresztes hadjáratok alatt, alakulnak lassankint községekké, s végre a hittani vitatkozások közben mint fejezik ki ohajtásukat, és esdeklenek folytonosan a felszabaditásért.

Történelmi bölcsészet.

Rendszeresebb és biztosabb utat választanak azok, kik a történelem bölcsészetét veszik segédül. Midőn az emberiség előhaladását vizsgáljuk, értelmünk egységet és öszhangzást vél benne föltalálhatni, s ugy vélekedik, hogy a tények az általuk képviselt eszmékből értelmezhetők, s hogy a sivatag kavargó homok-felhői közt föllelhető a mozdulatlan sphinx: és igy a multakat a jelen dolgokkal, mint okkal az okozatot, mint eszközökkel a czélt összekapcsolva, a külrendbe is átviszi azon törvényeket, mellyek az erkölcsi világot igazgatják. Ekképen

támad a történelmi bölcsészet; egy a régiek előtt egészen ismeretlen tudomány, minthogy igen kevés romok hevertek előttök, mellyek szerint mérlegelhették volna valamelly népnek, vagy államalkotmánynak virágzását és enyészetét. S valamint az, ki az embert legelőször vette vizsgálata tárgyaul, nem szerezhete magának tiszta és helyes fogalmakat az élet- és halálról: szintugy a régieknek sem volt módjokban, belátni azt, hogy minden álladalomnak megvan gyermek-, ifju-, férfi- és aggkora, s enyészte. Vagy talán a csillagász ki tudja számitani valamelly üstökösnek elemeit, midőn ez neki először tünik fel? Ehhez járul még, hogy a régiek teljes bizalommal a jelen iránt, s mindenik önmagát központnak tekintve, és szük kört vonva maga körül, figyelmöket nem terjesztek arra, mi nem volt nemzeti, s egykoru. Valóban az önzés az, melly Herodotnál rajzol, Thucydidesnél gondolkodik, Caesarnál beszél, Diodornál férczel; nálok a történelem többé, vagy kevésbbé szük politikába burkolva adja elő a tényeket, valamelly város, álladalom, vagy önző vágy érdekében: tekintetbe sem véve az egész emberiséget; s kiváltságos népekül nézve a görögöket és romaiakat, a többit pedig barbarok- és rabszolgáknak.

A kereszténység egyetemes álláspontra emelé a történelmet azon percz óta, hogy az Isten egységével az emberi-nemnek is egységét hirdetni kezdte. S midőn arra tanitott minket, hogy a „mi Atyánk"hoz könyörögjünk, tudtunkra adá, miszerint mindnyájan testvérek vagyunk. Csupán akkor támadhatott az összefüggés eszméje minden korszakok és népek közt; ugy szinte bölcsészeti s vallási vizsgálata az emberiség folytonos és határozatlan előhaladásának a megváltás nagy müve, s az Isten országa felé. Sz. Ágoston, Eusebius, Sulpicius Severus, és némelly mások a romai birodalom enyészte korában e szempontból tekinték a történelmet: a középkorban, melly inkább a jövőnek előkészitésével foglalkozott, mint sem a multak fölött gondolkoznék, az ő szavuk feledékenységbe ment; mig végre Bossuet azokból vevé a lelkesedést az ő magasztos történelmi müvében, mellyben az ujabb korbeliek vizsgálódása a régiek előadásával egyesül, s az erőteljes tudományosság utánozhatlan irmodorba van öltöztetve. A Sinai hegy csucsáról jártatva szemeit a világon, mig a hatalmasoknak a csalhatlan könyvből meritett kellemetlen és szokatlan igazságokat mondogat, s az emberi dolgok hiuságát hirdeti, ujjal mutatja a népek és királyok gyászmenetét, kik az életből halálra vándorolnak az Ur által kijelölt ösvényen; s nála minden nemzetek arra rendeltetvék, hogy a várt, vagy a már megérkezett Messiás kiséretéhez csatlakozzanak.

Ha Bossuettől származik azon eszme, hogy minden népek a Gondviselés vezérlete alá helyezendők, Vico ismét az eseményeket az emberi ész törvényeinek vetette alá; s az intézmények, események, és forradalmak csak anyagi kifejezései egy, a mi értelmiségünkkel összenőtt eszmének, egy bölcs törvénynek, melly még a tévelyek és igazságtalanságok közt is nyilatkozik. Metaphysikai eszméből indulva ki az igazság fölött, mellynek okfejét ő az ember szellemi természetében találja, s mellynek alkalmazását a történeti jogban folytatja, azt véli, miként az események többé, vagy kevésbbé közvetlen viszonyban fejlődnek egy olly törvényhez, mellynek alá van a nemzetek világa vetve; s a romai törvényhozás történetének felvilágositásából átmenve föltevésének átalánositására, „Uj tudományá"-ban elmondja, mint emelkedtek ki az emberek a baromi állapotból polgári társaságba, az aristocratiák mint képeztek emberséges kormányokat, hogy visszaessenek ismét a régi vadságba: ekképen a bálványozás, barbaries, törvényesség, vagyis az istenek, hősök, és polgárok korszakai, egy végzetteljes kört képezvén, mellyben a nemzeteknek minden szabadulási remény nélkül mozogniok kelljen. Következőleg ő is megsemmisíti a szabadságot, de meghagyja mégis az észt: föltéve, mikép törvények képezték egyedüli okfejét a társadalmi jeleneteknek; s innen mutatja meg, hogy azon nemzedékek sora helyett, mellyek éltek, éreztek, küzdöttek és szerettek, mi sem maradt fön egyéb, a változhatlanul összekapcsolt eszmék sorozatánál; s mivel egyes nagy egyéniségek fölülemelkedhetnének e tömegen, azokat ő nem ismeri el, tagadva létezésöket. A szemlélő tehetségnek bámulandó erejével előzte ő meg századát; s az őskor felől kikérdezte a regéket és költészeti hagyományokat, a szétszórt előadásokat, és a nyelvekben fönlevő maradványokat. Azonban a nemzetek világának okfejét az emberi ész lényegében, és értelmünk erejében keresve, alárendeli a tudományt az elmélkedésnek; s nem tudván kikerülni a nehézségeket, arra kényszeriti a történelmet, hogy az ő rendszere után beszéljen, s az eseményeket saját költészeti jellemeibe, s romai eszményeibe szoritja. E szerint a nemzeteknek nem volna mit tanulniok, vagy elfogadniok az előttök élőktől; mivel a harmadik korszakot elérve, okvetlenül a természeti állapotba kellene ismét visszatérniök: mindazon törekvéseknek tehát, mellyek a világot ahhoz, a mi jobb, mindig közelebb viendenék, ellenkezőleg, a rosszabb és romlás felé kellene vezetniök; ugy annyira, hogy az emberiség kényszeritve érezné magát, szüntelen ujra kezdeni e végzetteljes és szomoritó fá-

radságot. Vico még azt sem teszi föl, mit Machiavelli, hogy tudnillik egy lángész az intézményeknek eredetökrei visszavitele által, megakadályozhatná a folytonos vándorlást az életből a halálra. Sőt, a mi több, miután Giordano Bruno 1584-ben több világok létezését vitatta, s Galilei, Descartes, Newton, Huyghens az égköröket közelebbről meghatározták, Vico több világok létezését képtelenségnek nyilatkoztatja, s még ha csakugyan létezne is több, szerinte azok mind ugyanazon gondviseleti törvényeknek lennének, valamint a mienk, alávetve.

Ha már nem akarjuk is neki vétkül tulajdonitani, hogy az egész keletre legkisebb figyelmet sem forditott, annyi bizonyos, hogy saját világkörünkből is a legfontosabb eseményeket magyarázat nélkül hagyta, minők a bálványozás, rabszolgaság, néposztályozások (castok) eltörlése, s a polgári jogoknak az emberi jogok alá rendelése. A szabad amerikai világnak későbbi föltünése, istenek, félistenek, és hűbéresek rendszere nélkül, csupán az ipar, szorgalom, és szabad kereskedés alapjaira fektetve, meghazudtolá Vicot; kire nézve minden előhaladás abban állott, ha Görögország és Roma ujra fölélesztetik: s ugyanezen amerikai szabad világ azon vigasztalást táplálja bennünk, miszerint az embernek nem szükség a babonás hit, és a vadság tartományait bekalandozni a végre, hogy az értelmiséget és igazságosságot sajátjává tehesse.

Százada által, mellynek olly annyira fölötte állott, sem meg nem értetve, sem meg nem hallgattatva, a jelen században nyer némi elismerést, és ezt is csak miután a haladás széttörte lánczait, s neki nincs többé mit mondania. Mindazáltal azon kevés eredeti munkák közt, mellyek a lelket mélyen meghatják, s azt gondolkozásra ébresztik, méltó helyet foglal: az övére támaszkodnak minden ujabbkori elmélkedések; mert már Beaufort előtt a költői képzelgések sorába utasitá Romának legrégibb történeteit; még Wolf előtt gyanitá, miszerint az Ilias egy egész népnek műve, és századok ihletteljes költészetének végső tudós kifejezése; még Kreuzer, és Görres előtt eszméket és jelvényeket gyanitott lappangani az istenek, és félistenek szobor-alakjaiban, s figyelmét a népek eredetének komoly, vallásos jellemére forditá; még mielőtt Niebuhr tudományos vizsgálatai azt eredményeznék, éles esze belátta a patriciusok és plebejusok, a nemzetségek és curiák közti küzdelmeknek valódi jelentőségét; sokkal előbb mint Gans és Montesquieu, mutatá meg a törvények és erkölcsök közti legbensőbb

összefüggést *), s egyszersmind azt is, miképen alkalmazhatják magukat a kormányok a kormányzott népek természetéhez.

És ha Montesquieu, egy az ő kora által elfogulttá tett lángész, midőn Olaszhonban utazott, ismerte volna ezen már akkor közrebocsátott ‚Uj tudomány'-t, meglehet magasabb elvből indult volna ki annyira szétszórt észrevételeiben az emberiség történetei fölött; mivel ő is az intézményeket és a népek jellemét, a törvényhozóknak, bölcsészeknek, fondorkodóknak, s ha egyéb okot nem talált, az éghajlatnak tulajdonitá: mi által ő is korlátokat szabott az előhaladásnak, a szabad akaratnak pedig gátokat vetett.

Valamint Bossuet a hitből, és jövőveli fenyegetésből indult ki, ugy Voltaire a legfontosabb kérdéseket élczező modorban taglalgatta s tette guny tárgyává; mi legvilágosabban mutatja, minő képtelenségeket lénytelen az hinni, ki épen semmit sem akar hinni.

A németek közt az igazat lelkiismeretesen kutató Leibnitz után, ki legelőször fürkészte a történetet a nyelvekben, következett Kant; ki a tiszta észt, s az elvont értelemben vett embernek vizsgálatát, az egyéni ember vizsgálatával módositá, s lehetővé tette olly világtörténet irását, mellyben az emberi-nem mint a természet titokteljes tervének betöltése tekintessék; melly benső lényegének tökéletesitésére van irányozva, mit az államtörvények, a természettől emberbe oltott hajlamokkal egyezőleg eszközölnek. Már mások is kiemelék a czélnak ezen egységét a társadalmak mozgalmaiban; de Kant e czélt tisztábban fejezé ki: megkülönböztetve azt a természetbeni öszhangzástól; s a gondolkozó főkből iskolát alapitott, kik feladatul tüzék ki maguknak, annak vizsgálatát, mint munkálnak közre az egyének és társadalmak az emberi-nem tökéletesbülésére.

Herder nem a Gondviselésnek, sem az ész törvényeinek, hanem a kültermészetnek veti alá az embert; ugy vélekedvén, hogy folyók, hegyek, légmérséklet módositják az egyetlen ős-jelleget, és ezek határozzák meg szintugy a lelki, mint testi tehetségeket. Ugyanezt mondá Montesquieu, csak hogy hiven századához, az erkölcsi természetet és a társadalmi intézményeket a külvilág esetleges eredményeiül nézte; mig Herder ugy fogja fel ezeket, mint valamelly állandó mintát,

*) Titus Livius még csak fogalmát sem nyujtja a XII. táblás törvénynek, melly, miként előadja, még az ő idejében is, minden köz- és magánjognak alapját tette. Vertot, Echard Lőrincz, Rollin, és több más ujabbkori irók figyelmökre sem méltatják azt; de annál többet irnak össze mindenféle képzelt csatározásokról, mellyekből alig fog valaki tanulságot merithetni.

mellybe a lélek tehetségei öntetnek. Amaz elég nagy tért enged még az emberi észnek és okosságnak is; emez az emberből egészen a legutolsó részletességekig határozott lényt alkot. Az előadásban gyakran homályos, és mindenkor szónoki lévén, s az éghajlatnak, már Bodin és Montesquieu előtt kétezer évvel Hippocrates által magasztalt befolyását tulnagyitván, mig azt hiszi, hogy a történelembe életet lehel, azt merevvé teszi; az emberiség sorsát a kültermészetnek rendeli alá, s a világot ugy képzeli magának, mint valamelly Isten-természetet. Fokozatos fejlődésben emelkednek nála a lények az ásvány- és növénytől kezdve, egészen az emberig; minden természeti erők öröktől fogva léteznek: s ezek összegében lakik az Istenség; azok közrehatásából erednek minden lények, s összhangzatos egyensulyjok eredményezi a világegyetem rendszerét; általuk hat az ember a külvilágra, s ez ismét ő rá olly formán, hogy a szokások, törvények, szabadság, a szélesség fokai szerint változnak; s bizonyos időszakokban a világegyetem rendszeréből e, vagy ama kormányforma, e, vagy ama haladás emelkedik ki. Azonban hol a nyelvek eredetének fölvilágositása kivánták tőle, ott már a természet nem nagy segitségére van, s kénytelennek érzi magát a hagyományokhoz folyamodni.

Boulanger az ős történetek kutatása közt, szinte mint Vico, a társadalmak keletkeztét a félelem- és rettegésben keresi. Legelőször uralkodtak az istenek, azután az istenekké emelt hősök, kiket a köztársaságok váltottak fel; a középkorban föléledt a theocratia: mire a társadalom ujolag a mérsékelt monarchiák, a haladás végczélja felé intézte menetét. Turgot azt állitja, hogy mig az állatok és növények változhatlan egyformasággal szaporodnak, az emberek mind értelmi, mind erkölcsi tekintetben mindinkább nemesebbekké válnak: vadászokból pásztorok, ezekből földmüvelők lesznek. A kereszténység szinte haladás volt, melly a középkorban folytattaték. Itt már tisztán kiviláglik az egyetlen lényül tekintett emberiség előhaladásának eszméje; melly eszmét szinte kifejezte, de határozatlanul Condorcet, az ‚Encyclopaedia' egyik bálványozója; ki azonban az előhaladást csupán a forradalom akkori eredményeiben kereste, s egy tizedik korszakot alkotott, mellynek kivánta tulajdonitani az ember- és társadalomnak, kizárólag egyéni jóllétre irányzott minden tökéletesbüléseit.

A bölcsészet-történelmi német-iskola feje, Hegel, azt állitja, hogy a világszellem négy különböző alakban nyilatkozik az embernek: lényeges, azonegy, változhatlan keleten; egyéni, változatos, tevékeny Görögországban; Romában, e két elsőből alakult, egymás közti

örökös küzdelmet mutat; melly küzdelemből származik végre a negyedik, egyesitésére annak, mit a küzdés szétválasztott: s ez a német népeknél nyilatkozik. Rá nézve a vallás nem csak az érzelem ösztöne s a képzelő-tehetség nyilatkozata, hanem az emberi-nem minden tehetségeinek tökéletes eredménye. Keleten elenyészik az ember az egy végetlen lény eszméjében: innen származik a theocratiai hatalom; Görögországban elenyészik a végetlen, s helyébe lép a kifejtett emberi munkásság; melly Romában előtérbe jutva, az egyéni önzést szülé; végre a német népeknél az Isten egysége egyesülésbe jön az emberi természettel: innen származik a szabadság, igazság és erkölcsiség.

Michelet, szintugy mint Schelling, a szabadságot folytonos küzdelemben látja a sors ellen. Cousin ugy találja, hogy minden korszak az emberi ész elemeinek egyikéből alakul, a végetlenből, végesből és viszonylagosból; s valamelly tartomány, nép, vagy észtehetség csak annyiban vergődhetik nagyságra, mennyiben végzetszerüleg ez elemek egyikének szolgál. A lángész csak azért lángész, mivel a nép többségének kifejezése: minden nép, minden hely, minden forradalom a szükséges kifejlődés egyik kifejezését képviseli; s a diadal mindenkor a jobb ügy mellett van. Külön szempontból indulva ki Hugo és Savigny, ugyanez eredményre jutnak; ugy vélekedvén, hogy a tökéletesedésnek nem az öntudatos, hanem ösztönszerü cselekvésből kell fejlődnie; hogy sem az emberi szabadság, sem az értelem okoskodásának nincs arra befolyása, de igenis az erkölcsök-, a szokások-, és átalában a hagyományoknak: hasztalan tehát a nagy férfiak megjelenése, és a törvényhozók müködése fölösleges.

Sokkal több fontosságot tulajdonit a vallásnak Daumer, ki Lessing után azt állitja, hogy minden létezett vallások a legfelsőbb emberi ész egymásra következő nyilatkozatai levén, végre is egy átalános vallásra vezetnek; szintugy a saint-simonisták, kik a népet, vagyis a dolgozók és éhezők, az engedelmeskedők és szenvedők nagy tömegét véve tekintetbe, olly véleménynyel vannak, hogy minden emberi törekvéseknek az érzelem, tan, és tett egységére kell irányulniok; a vallásos, tudományos és munkás egyesülésre: mellyben mindenkinek tehetsége szerint osztassék ki a munka, és munkássága szerint a jutalom.

E tant Herderével határozottabb tudománynyal egyesitvén Buchez, s a morált legfelsőbb törvénynek, a történelmet pedig a saját rendeltetését e földön betöltő emberiség folytonos munkásságának tekintvén, azt kivánja, hogy az egész természet egyesülve az emberi-

séggel *) eszközölje a tökéletesbülést; s a haladás eszméjének elemzése közben a tudományt metaphysikai alapra fekteti: az érzelmi, tudományos, és történelmi tevékenységnek tökéletes elméletét állitva elő; s nem csak a természeti tudományok szigoru rendszerének kivánja alávetni a történelmet, hanem az erkölcsi törvény, és isteni kinyilatkoztatás eleven megmutatását is abban keresi; s ez által szintugy egyesek, mint egész népek tevékenységének egy meghatározott czélt tűz ki. A haladás iskolája csak annyiban távozik el Vico elvétől, menynyiben a kör helyébe folytonos előhaladást tesz: megengedve egyébiránt egy hatalmat a történelemben, tudnillik az eszmék hatalmát. Mások ismét ugyan-e Saint-Simonféle iskolából pantheisticus elméletet vontak le, melly a természetet és történelmet az Istennek nevezett nagy világ jelenségeiül tekinti; olly jelenségekül, mellyekben minden szükségkép történik, mint elkerülhetlen következése a megelőző, és csalhatatlan okfeje a következő tüneményeknek **).

De Maistre a világot nagyszerü oltárnak tekinti, mellyen minden dolognak föl kell áldoztatnia, az ember szabadsága által okozott gonosznak folytonos kiengesztelésére. Ballanche-ra nézve a világ szinte a kiszenvedés szinhelye, hol az ember bünbe esését, és megváltását szülő két dogmának örökös kifejlődése mutatkozik. Schlegel Fridrik ugy vélekedik, hogy az embernek megkülönböztető jellege, vagyis a beszéd által nyilatkoztattak ki az embernek a legfőbb vallási, erkölcsi és társadalmi igazságok. A beszéd először az egyénben, azután pedig az egész emberi-nemben romlott meg: a tiszta bölcsészet föladata, visszaállitani azt eredeti tisztaságába a lelkiismeretben, a történelmi bölcsészeté pedig, ugyanazt tenni az egész emberi-nemre nézve, s egyszersmind ez ujjáteremtés fejlődési menetét kijelelni. A történelmi tapasztalatok világositják föl, mint küzd és egyesül négy tényező az eseményekben, ugymint: az anyagi erő, a szabad akarat, a gonosz szellem, és az üdvözitő isteni akarat; innen ered az igének, az erőhatalom-, és világosságnak mindannyi különböző korszaka, s végre a megváltás, emez isteni göncz az idők folyamában. Bonald, Müller Ádám, Haller a polgári intézményeket hasonlóképen a természet alkotójának közvetlen müve gyanánt tekintik, olly formán, hogy az értelmi s erkölcsi tökéletesbülés egyedül az isteni akarat eredeti áthagyományo-

*) Lásd Encyclopédie nouvelle. Figyelemre méltó Chevalier ur dolgozata, melly Amerikáról irt levelei előtt áll.

**) Introduction à la science de l' histoire.

zása utján lenne elérhető. Baader azt látja, hogy az ember folytonosan a Gondviselés terveinek hódol, a nélkül, hogy az egyetemes öszhangzás ez által megzavartatnék: és ezen isteni terv, a megváltás, a századokon át folytatott irgalmasság müve. Az első századok ezt előkésziték; s miután az emberiséget boldogitó áldozat bemutattatott, minden századok a kereszténység terjesztésén munkálódnak; folytonos előhaladásban tartván ekkép a világot, s azt fáradhatlanul az igazság-, egyesség-, és szeretetre buzditván. Félre tehát a végzetszerüséggel: az ember szabadsággal van felruházva, s akaratának eltökélése nem látható előre, de igenis előre kivehető az isteni akarat; s ekkép, akarják bár azt az emberek, vagy nem, a rendetlenségnek is rendet kell előidéznie.

A történelem tehát az ember keblébe oltott ama vágyból vette eredetét, hogy a magához hasonló teremtvények tetteit ismerni ohajtá; később műtani gyakorlattá vált; ezután tapasztalati iskolává; erre ismét küzdtérré; s végre az emberiség tudományává: mellynek föladata, kutatni az események távol és egymásba vágó okait, épen ugy, mint mikor a természetvizsgáló az egek végetlen mélyében fürkészi az okot, melly a tengerek fenekét az apály és dagály tüneményeivel mozgásba hozza.

Minthogy a történelmi bölcsészet tényeken alapszik, megelégedve azzal, hogy azok valóságát megállapitsa, rendszeresen előadhassa, a töredékeket egymással összekösse, s minden történeti ismereteket egy egészbe öntsön: magasztosabb röptet ad a léleknek, mint azt a régi tudomány valaha tehette volna; de ha e határokon tullép, könnyen szeszélyes rendszerekké fajulhat, mellyek az események fölötti elmélkedések határozatlan lánczolatát veszik alapul; s a Gondviselés vagy végzetszerüség nevében igen könnyen áldozat-, tanubizonyság-, vagy eszközzé törpitik az embert, mielőtt az erkölcsi szabadság olly magasztos érzetét benne fölkelthették volna.

S e rendszerek megállhatnak-e a tények összegének ellenében? Valljon a szemünk előtt elvonult világ valóban csak takarója-e folyton megujulónak?

Bizonyára az ember, a nélkül hogy tudná, Istennek akaratját teljesíti e földön; bizonyára a Gondviselés, melly az égi testek változhatlan pályáját kijelölé, az emberi-nemet nem engedheté át a vak önkénynek: sőt inkább titokteljes járszalagon vezérli azt, melly a szabadság-, és az események előtudásából van szőve, a nélkül hogy a kettő egymásnak utjába vágna. Egy komoly, minden physikai fölfedezé-

sek tudatával biró értelmiség, a természet szemléletéből kiutasitja nagy részét azon ellenmondásoknak, mellyeket a temérdek, ugyanegy időbeli rendzavarásokból fölmerülő, jelenetek első tekintetre föltüntethetnek. De valljon a teremtmény észszerü okfejét, az emberiség életének végczélját, beláthatja-e a halandó, s alkalmazhatja-e azt az események nyilatkozatára?

Valóban e nagy feladatnak nem felelnek meg a merészen föllállitott elméleti rendszerek, mellyek szigorubb vizsgálat mellett hamisak- és elégtelenekül mutatkoznak. Mellyik rendszer ne vezetne végzetszerüségre, melly a Gondviselés, vagy az ész, vagy a természet törvényei által meghatározott rendeltetést veszi föl alapul? Ki mondhatja meg nekünk, minő szerep jutott a mi polgárisodásunk legnevezetesebb fejlődésében ama halavány sárgaszinü emberfajnak, melly az emberi-nemnek majdnem egy harmadát teszi, s mellynek történeteit még nem is ismerjük? Minő szerep jutott a chinaiaknak, kik a családi kegyelet eredeti alapján mozdulatlanul nyugvó patriarchalis társadalmat képeznek; vagy a hinduknak, kik a vallási hagyományok ferde értelmezése által megörökitett castokra lévén fölosztva, ugy látszik, mintha lebocsátották volna az idők tengerébe a horgonyt: melly népességek szintolly számosak levén, mint mi vagyunk, széles folyamok és óriási hegyek mögött, az ő különszerü müveltségökben olly lassu lépéssel haladnak elő; melly az europai népfajok előhaladásához olly arányban áll, mint a nap- és éjegyenlőség hátrálása a földnek egy évi pályafutásához: s mégis e tunya és tökéletlen mivelődésnek korszakot képező fölfedezéseket köszönhetünk; illyenek, a delejtü, a nyomdászat, lőpor, számjegyek stb., s a mesterség, mint lehet annyi századokon keresztül azonegy törvénynyel kormányozni olly népességet, melly számra nézve az europait jóval meghaladja.

Eljövend a nap, midőn az evangeliom igéretének *) következtében, e népek egyesülnek velünk; s akkor talán az ő fejlődési menetökben is a mienkhez hasonló gondviseleti tervek nyilvánulandnak. De azért a hajótörések, mellyeket a történelmi bölcsészet szenvedett, ne hangolják le bátorságunkat az uj kisérletre nézve: sokan elvesztek a hullámokban, mig Columbus magasztos számitással fölfedezé az ujvilágot; s Lapeyrouse, ugy szinte Mungo Park sirhalmai, irányul szolgáltak azoknak, kik nyomdokaikat követték! S ha valaha fölfedeztetnék ama tudomány, melly az előhaladásnak biztos utját kijelölhet-

*) Fiet unum ovile, et unus pastor. Ján. 10, 16.

né, ez csupán csak a már meghaladott ösvény ismeretén alapulhatna. S ennélfogva a történelmi kutatások annál nagyobb jelentőséggel birnak, minthogy kilépve az egyediségből, az egész világra kiterjeszkednek; hasonlóan egy nagyszerü hőskölteményhez, mellyben minden nemzet az emberi-nem érdekében foganatositja Istennek terveit. A történelmi bölcsészet ne követelje magának, hogy az előhaladás szabályait meghatározza: de vegye azokat számba, figyelmezvén az eseményekre, mellyek a polgárisodásnak magasztos vonulását keletről nyugotra diadallal kisérik.

Ime Ásia beljéből az atlanti tenger felé huzódik az, hódit, és megállapodik; minden nyughelyen uj hitet, uj szokásokat, törvényeket, erkölcsöket és nyelveket fogad el; az embernek Isten- és világegyetemhezi viszonyai, a politikai, társadalmi, s családi rendet illető életkérdések, ujra vitatkozás alá kerülnek, megoldatnak, és elfogadtatnak: idő folytán a polgárisodás tovább vonul, ama kérdéseket ujra fölveti, s azoknak uj megoldást keres. Ösvényéről félre tereltetik a Sem, és Japhet nemzetségeinek összeütközése által, mellyek egyike éjszakról, másika pedig délről indult ki. Egymásba ütközve összekapnak, azután összevegyülnek, változáson mennek át, és minden ujabb korszakban eredeti forrásukból uj életerőt meritnek: s egyszer Sem maradéki terjesztik az ész és fényüzés müveit, máskor ismét Japhet utódai rontanak a semiták sátraiba *), s az ő megtörhetlen férfias erejökkel uj életet öntenek a déli vidékek elsatnyult lakóiba.

Ellenkező irányban haladott a polgárisodás a legszélsőbb keletről: szinte Közép-Ásia fölrónáiról indulva ki, lassu lépésekkel halad a nap járásának ellenében. Hasonlóan a mienkhez, éjszaki s déli lakók vegyülete által módosult: s ezután az éjszak, melly a pelasgokat, szittyákat, celtákat, thrákokat, és szlávokat küldé ránk, utóbb ismét a yungnukat, mandsukat, és mongolokat okádta ki; kiknek vad orditásaik ollykor az Odera partjáig is elhallatszottak **).

Kövessük tehát, ha ugy tetszik, a polgárisodás e menetét; mi egyszersmind alkalmat fog szolgáltatni nekünk, egész összegében szemlélni ama látványt, mellyet ez egyetemes világtörténelemben előállitani igyekezendünk: szerencsének tartva, ha mások érdemeit és hibáit hasznunkra fordithatjuk.

I. Korszak.

Azon gyönyörü tartományban, melly a persiai öböl és Arabia, a

*) Habitet Japheth in tabernaculis Sem. Gen. 9, 27.

**) Dsengis-khan alatt.

Kaspi- és Közép-tenger közt nyulik el, és melly épen a középpontot képezi legszélső India és Skotia, Spanyolország és China között, keresendő bölcsője a polgárisodásnak. Itt vette eredetét az ember, tökéletesen kifejlett testi és lelki tehetségekkel, s mind eme tehetségek tökéletes egybehangzásával: fölruházva az Istentől mindazzal, a mire erkölcsi, physikai, s értelmi kifejlődését illetőleg szüksége volt. Valamint az életszerves lények, és életszerv nélküli testek körében mindaz, mi az alakulás és eredet korszakaira vonatkozik, homályba van burkolva, ugy a világ eredete is. Mint Vico mondja *), mivel az emberiség közös okfejét sem a romaiak történeteiben, mellyek a világ régiségét tekintve nagyon is ujak, sem a görögök gőgös előadásaiban, sem az egyptomiaknak pyramisaikhoz hasonlón megcsonkitott hagyományaiban, még kevésbbé a keletieknek egészen homályos meséiben föl nem lelhetjük: a szükséges fölvilágositást a bibliai történetek elejéből, a Genesisből meritendjük, mellyek valósága még eddig minden tudomány kifejtése, s előhaladása által bebizonyittatott.

II. Korszak. A népek szétszóratásától fogva az olympiádokig.
776. Kr. e.

Ez öszhangzatos egység a gőg által bontatott fel; s miután a bün zavarba hozta a benső tehetségeket, a külső tehetségekben is, a nyelvben és hagyományokban beállott a zavar. A Paropamisus és Kaukazus hegyláncai két népáradat irányát határozzák meg, mellyek egyike egy irányban vonul a nap járásával, másika pedig annak ellenébe fordul: s ha az őstörténetekre nézve a regéket, szónyomozást, hagyományokat, és nyelveket kérdjük meg, mindannyian egyhangulag Közép-Ásiát jelelik ki a nemzetek bölcsőjének. Biztos kutfők hiányában föltevésekhez kell folyamodnunk, mellyeket szinte vizsgálnunk szükséges; mivel a történeti könyvekben a valósággal és bizonyos tényekkel kevertetnek össze, s legalább könnyitik a dolgok, indokok és jellemek ismeretét. S mig a bölcsészek az eredeti embert csupán ösztönei által vezérlett baromként állitják előnkbe, ki ez ösztönök által izgattatva, a legelső, tisztán anyagi társadalmakat hozza létre: mi ellenkezőleg, a mennyire a történeti adatok fölmehetnek, azt tapasztaljuk, hogy az eszme uralkodik a tárgy fölött, láthatlan igazságok támogatják a láthatókat, hogy az államot az Istenről eszme kormányozza, a családot az ősökrei visszaemlékezés, a testet a lélek érdekeinek figyelemmel tartása. Előttünk továbbá nagyon is szembeszökő az el-

*) Scienza nuova. I. 7.

lentét az egyéni szabadság és társadalmi rend közt, mellyek mindegyike szintolly régi, mint az első bün, s mindegyik az emberi természeten alapszik, melly szabad akar lenni, de irtózik a magánytól; s mig egy részről a törvény rendet, állandóságot és békét igyekszik megalapitani, más részről az erőszakos ösztönök függetlenségre törnek. Mialatt azonban mindez a társadalom ifju-korát hirdeti, távol attól, hogy benne a vadság amaz állapotára találnánk, mellyből a természet kedveltje lassankint bontakozik ki, hogy annak urául vesse föl magát; inkább már e kezdetben mindjárt négy tágas birodalmat látunk, tudnillik az assyriait, egyptomit, chinait és hindut. E két utóbbi Tibet- és Japánnak polgárisodását hozza létre, egészen különszerüt az europai polgárisodástól. Egyptom, melly részint hadi, részint kereskedelmi viszonyban állt Persia-, Babylonia-, Arabia-, Phoenicia- és Palaestinával, nem kutfő-, hanem inkább csatornául szolgál, melly a tudományokat, müvészeteket, vallást, a nyugoti népekhez, ugymint a pelasgok-, hetruskok-, görögök- és romaiakhoz, a négy első birodalom örököseihez vezeté.

A két rendbeli polgárisodás összeütközése legelőbb is akkor nyilvánul, midőn Ásia és Afrika Deucalionjai, a görögországi s kis-ásiai köveket emberekké alakitják át. 1500 évvel Krisztus előtt minden keleti szinben tünik itt föl; a mint tudnillik az Ogyges, Cecrops, Pelops és Cadmus nevek által személyesitett egyptomi, arab és phoeniciai gyarmatok ezt oda átültették. Azonban Prometheus, Japhet fia, vagyis az éjszakról jött hellen faj rájok üt, és uj életet önt az elfajultakba; mig maga is a keleti szokásoknak meghódol, s a szabad társaságokat mindenhol monarchia váltja fel. De csakhamar beütnek a Heraclidák az éjszaki dór fajjal, és tulnyomóságot szereznek nyugotnak: a monarchiai államokat hűbéri aristocratiákká változtatván, mellyekben az ásiai mozdulatlanságot élet váltja fel; és megnyitják valóban a nyugoti világot. Europa, s Helena elragadtatása, Medea szerelmei, az arany gyapju elnyerése, Trojának eleste, megannyi vidor képzelődések, mellyekbe a költők e különszerü polgárisodások kikerülhetlen küzdelmeit burkolták. Még a hóditás sem birta elenyésztetni az eredeti különbséget, s a dórok és joniaiak vetélkedése nem szünt meg, valamig Görögország állott: közeledve egymáshoz az atheneiek felsőbbsége alatt Cimontól kezdve Periclesig, azután a spartai felsőbbség alatt az aegospotamosi csata után, és a thebaiaké alatt, melly Epaminondassal kezdődött, és végződött; mig a macedoniai uralom az elpuhult tartományt a nyugoti tulnyomó

befolyásnak meghóditá. E közben egy, az Isten által különösen vezérlett nép megőrzé a maga tisztaságában az eredeti hagyományokat, mellyek a többi nemzeteknél annál nagyobb mértékben homályosodtak el, minél távolabb estek a kutfőktől: e nép nagyszerü igazságot őrzött meg, és hirdetett, azt tudnillik, hogy egy az Isten, s a világegyetem az ő szabad akaratának műve.

III. Korszak. Az olympiádoktól kezdve Nagy-Sándorig.

776—323. Kr. e.

E nép saját történettel bir; mig a többi népek története vagy hallgat, vagy költeményekkel van telve, mellyek e korszaknak a ‚mesés' czimet adják. Csak a nyolczadik században Krisztus előtt, kezdik az eseményeket időrend szerint osztályozni, az olympiádok időszaka (776) Görögországra, Roma alapittatásáé (754) a romaiakra, Nabonassaré (747) Babylonia- s Egyptomra nézve azt mutatják, hogy a mesés kort a történeti, s a félistenek korát emberek kora váltotta föl. A vallás nyujt első időrendi biztosságot azon jegyzékek által, mellyeket a papi rend megőrzött: ezekből, és a templomok kincseiből merité Herodot minden ismereteit; később Pausanias minden történeti részletességeket vallási emlékekhez kötött.

Keleten a polgárisodás megállapodik, s a hegyekről leszáll a persa faj, föleleveníteudő az elpuhult medusokat, hogy azokkal együtt a legnagyobb birodalmak egyikét alapitsa. Ugy tetszik, mintha kelet irigy dühében a kisded Europa ellen, melly a tudományokat, művészeteket és törvényeket kezdi meghóditani, árasztotta volna el azt földet és vizet kérő harczosainak roppant seregével. A mult idők halálküzdelme volt ez a jövő, s a rideg merevségé az előhaladás ellen. Valamint Homer megénekelte Ásiának Europávali első küzdelmeit, könyörület- és bámulatra inditván még a barbarokat is, szintugy Herodot, mint a persa háboru szemtanuja, azt szinte akkép rajzolja, hogy annak egyesitő eszméjeül ugyancsak a keletnek nyugottali vetélkedése szolgál. Marathon-, Salamina- s Plataeánál az europai polgárisodás felsőbbsége diadalt ül az ásiai fölött: s csak hamar az eddig elszigetelt népek közelednek egymáshoz, és szorosabb ismeretségbe lépnek. Pericles és Nagy-Sándor korában az emberi ész nagyobb előhaladást tett, mint mennyire azt sok századok alatt képes lett volna vinni akár a hinduk képzelgése, vagy az egyptomiaknak mélyen beható értelme, akár a chinaiak hideg fontolgatása, vagy az izraeliták hajlithatlan akarata. Midőn Herodot a persa és peloponnesusi háborut elbeszéli, az előadás epopoeiai érdekességet nyer, részint a gondolat és müvészi felfo-

gás óriási mérve, részint a hősök jellemének ollyatén kiemelése által, hogy azok még a vétekben is némi nagyságot helyeznek, s nekünk a távolság, és az előadás tekintetében hasonlithatlan irók varázskörén át mutatkoznak.

Azonban a fegyverek által visszavert kelet, példája által hódit. Görögország elfogadja lassankint az ásiai szokásokat; s az Antalcidasféle békekötés után, a nagy király kénye szerint játszik vele. Mielőtt még tökéletes romlásnak indulhatna, éjszakról egy uj, a macedoi nemzet ront be, s Nagy-Sándort azon gondolatra birja, hogy nagyszerü visszahatásul a görög miveltséget a keleti egység élére állitsa. Egyedül neki sikerült, europai birodalmat ültetni át Ásia szivébe: s e közt és Afrika közt uj várost alapit, melly a kereskedésnek uj középpontját képezze, s hol a görög szellem, melly már a teremtésre tehetetlenné vált, két világ közt megtelepedhessék, az uj világnak a régi világ rejtelmeit értelmezendő.

Nagy-Sándor, és még inkább utódai, elpuhittatni hagyják magukat a meghóditott népek által, s keleti fejedelmekké válnak: mindazáltal a polgárisodás magva kilépett már a szentélyből, hogy a tanodákban hirdettessék; s a gyarmatok által a Közép-tenger partjainak egész hosszában elterjesztetve, Olaszország megszerzésével hatalmas lépést tőn előre.

A változatosság-, az intézmények-, müvészetek- és tudományokban föllelhető görög jelleg, Olaszországban egy központ, vagyis Roma körül igyekszik összegyülni; melly város a legkülönbözőbb elemekből egygyé alkotva, saját szabadsága kivivását, és mások birtokának megszerzését tüzi ki czélul: nagy diadalaiban, de még nagyobb balsorsában, béke idején gondosan lesi az alkalmat, hogy a háboru idején rövidebbet ne huzzon. Roma már ujabb eredetü levén, ezt többé nem az istenekre viszi vissza, hanem megelégszik vele, hogy alapitójaul egy hőst tiszteljen. Története arra nézve, ki csak e szük körben tekinti, nem egyéb egy város történeténél; tágas értelemben pedig története az egész régi hősiességnek: ama küzdtér, mellyen a véges a végetlennel, az elvont átalánosság a szabad egyéniséggel, az aristocratiák, az ásiai merevség képviselői, az europai mozgalmak által előidézett democratiák ellen küzdenek. És e mozgalom győzött: s Viconak e m b e r i k o r s z a k a, melly Görögországban soha sem valósulhatott meg, feltünt a valódi szabadsággal Romában; melly legelőször jött ama gondolatra, hogy az eddig külön szövetségek-, vagy

erőszakos összehalmozásokban élt népeket egyesitse, egymásba olvassza, és nekik szervezetet adjon.

IV. Korszak. Pun háboruk.

323—134. Kr. e.

Most már minden figyelmünk Roma körül központosul. Alig hogy magához hasonitá az eredeti elemeket, máris óriásként tör az egész világ meghóditására. Bámulandó kitartást tanusitva nagyszerü terveiben, olly nemzetekkel van dolga, mellyek az egyensuly törvénye által tartják fön magukat, változékonyak szövetségeikben, s csupán azt tartják szem előtt, hogy maguk növekedjenek, vagy hogy másoknak növekedését akadályozzák. Kétséges maradhatott-e az eredmény? Midőn Roma a legyőzött Olaszországot tullépi, a Japhet-törzs a Sem-törzszsel áll szemközt: amaz a hősiesség, szépmüvészetek és törvényhozás lángeszével, a másik pedig az ipar és kereskedés szellemével. Ez utóbbi megdőlt, midőn Tyrus engedni kénytelenittetett vetélytársának Alexandriának, és Carthago Roma által feldulatott; s e miveltségnek még csak emléke is alig maradt fön azok közt, kik annak gyümölcseit élvezik. Ki tudja, valljon az uj gyarmat Algir, melly az afrikai partokon emelkedik, Mariusként Carthago romjai közt keresve nyugalmat, nem fog-e olly felvilágositásokat nyerni tőlök, minőket máris adának Babylon és Memphis?

Illy módon Roma legyőzte keletet, mielőtt még alkalma lett volna küzdeni ellene Egyptomban, Syriában, a Pontus mellett és Armeniában. De a kelet, ipara- s tudományának a győzőre átvitele által, beoltá ebbe a kóranyagot. Roma, midőn lánczokat kovácsolt a világnak, nagylelkünek mutatkozék, és szabadságot adott a népeknek; a tartományokat szövetségesei közt osztá el, leverve a gőgösöket, s megbocsátva a kegyelemért esdeklőknek: de a mint Ásiába lépett, nem ismert többé mérsékletet; mások szabadságát saját nagysága gunyjának veszi, és szemtelenül megsérti a jogosságot. Perseus lánczok közt hurczoltatik, hogy látványul szolgáljon a királyi nyomort kigunyoló köznépnek; Carthago gyalázatosan földulatik; Numantia, melly az utókor bámulatát érdemlé ki magának, nem képes csillapitani a győzőnek baromi dühét, ki most már nem csak az ellenségnek, hanem saját polgártársainak is vérét ontja.

V. Korszak. Polgárháboruk.

134. Kr. e. — 4. Kr. u.

Mielőtt ez uj korszak ismertetéséhez fognánk, vessük szemeinket egy bizonyára igen régi, keleti népségre, melly Shensi-től kezd-

ve lassu léptekkel haladva miveltségében, annyira különválva maradt a többi világtól, hogy a történelem, mellynek tápláléka a mozgalom és haladás, őt szinte egészen mellőzhetné. E korszakban támad az ő kebléből egyike ama nagy férfiaknak, kik tudományuk és gondolkozásuk által fölfogják és megtestesítik magukban a nép érzelmeit és eszméit, s olly változásokat idéznek elő, minőket kard alig lehetne képes valaha kivivni. A chinaiak- és Confutiusról szólva, vessünk még egy pillanatot az általunk elhagyatott patriarchalis világra, azon keleti társadalmakra, mellyek a térben, s nem egyszersmind az időben mozognak; hasonlitsuk azokat össze a mieinkkel, mellyek a szükségesség elvét, és a határozatlan átalános egységet mellőzve, a szabad és változatos haladáshoz csatlakoznak, mellyben a jog is különvál a vallás- és államtól, hogy egyéni s foganatos lehessen. Mindazáltal épen nem csodálandó, ha itt ollykor a kelet még tulnyomósággal bir, miután a népeknek hasonlithatlanul nagyobb száma az ásiai modorhoz volt szokva. Az europai miveltség Görög- és Olaszországra szoritkozott; s még ezek is Ásiától birták a rabszolgaságot, a nőnek szolgai helyezetét, a vallásformákat, gyakran a fényüzést és az önkényt. Hanem azért bár lassu, de biztos léptekkel nemesebb rendeltetésnek mentek elébe. Kezdetben a győzelem urakat és szolgákat teremtett, később az érdek vagy egyezkedés a pórnépnek adott lételt, polgári, politikai s vallási létel nélkül, mellyet csak a patriciusnak beleegyeztével nyerhete, s mellyben a hatalmasabbnak jogát alig voltak képesek a törvényes ünnepélyességek fékezni. Azonban a plebejusi város, Romulus aristocratiájának oldala mellett, mindinkább emelkedik, s ez kénytelen magát szigoruan a törvény betüjéhez tartani: mellyet azonban az ékesenszólás hatalma leküzd, a szabadalmak kijátszanak, s a szertartásos fictiok megcsalnak; mig végre a Gracchusok felhivására a plebs birtoklási és szavazati jogot követel magának, s minden leverettetései mellett is diadalra vergődik.

A keleti s nyugoti világnak, a patriciatus- és pór népségnek Romában egyesült kettős jellege, ennek különböző kettős természetet kölcsönöznek, a föntartás és ujitás vágyát. Roma minden haladási eszméket elfogad: de csak makacs küzdelmek után; növekszik, s egyszersmind erőben is gyarapulva, kormányformát változtat: de megtartja ugyanazon alapelveket, mellyek az emberi társadalom czéljaira szolgálnak; s valamint Roma egykor a patriciusok- és plebejusokból egygyé olvadt város volt, szintugy a császárság is különböző népek összeolvadásából alakult, mellyeket előbb alattvalókká, s a socialis háboru után

romaiakká tett. Épen azért Romának hóditásai nem mulékonyak: ő alávetí, polgárositja s magához hasonitja a népeket; s mig az események folyamában a birodalom kiterjedésével mindinkább nyer tartósságot illetőleg is, azalatt az eszmék világában a legbölcsebb jogtudományt képezi magának. A rabszolgák legelőször hallatják szavukat a fölszabaditásért; a legyőzöttek, kik Olaszországban a harczokban elvérzett benszülött lakosság helyét pótolják, jogokat követelnek; a Gracchusok véréből Marius sarjadzik, ki Caesarnak, Augustus előkövetének egyengeti az utat.

A polgárháboruk közepett a polgárisodás mindinkább előbbre halad, a nap járása szerint, egész az Occán partjáig; s a gallusok és németek utódai a miveltségnek megnyeretve, megbocsátják a romaiaknak őseik meggyilkoltatását. Más részről Europa uralkodik Egyptomon, harczol Persiában, leigázza Masinissa honát, s annyira szaporitja a miveltsége körébe vont népeket, hogy már most kelet ellen egyenlő erővel harczolhat.

A kelet határain Actiumnál történik az összeütközés, és Egyptom megfutamlása által Europának tulsulyát dönti el. Mind a mellett diadalmaskodik a kelet, az uj Babylon mély romlottságában: mert mialatt a nemzetek összeolvadása fegyver által eszközöltetik, mialatt a községi élet, ipar, kereskedés, müvészetek, törvényhozás, közigazgatás külformái tökéletesbednek, mind inkább fenésedik a seb, mellyet a babonaság és álbölcselet az ó-világ szivén s elméjén ütött. A társas együttlét lényeges elemei, a hit, lelkismeret, szabadság megingattattak; a törvények pártfogás alá veszik a rabszolgákat: s a rabszolgaság soha olly kiterjedt és borzasztó alakban nem gyakoroltatott. Paulus Aemilius hetven lerombolt városnak százötvenezer polgárait adja el Epirusban; hogy azok váltságdiját zsoldosai közt kioszthassa; s Caesar hálákat ad az isteneknek, hogy kiirtotta a gallusokat, és árverésen eladott ötvenhárom ezer namuri lakost, Avaricumnál pedig negyvenezer védtelen polgárt gyilkoltatott meg. Nem csupán a vérszomj kielégitésére, vagy a bosszuérzet baromi dühében gyilkoltattak le az emberek, hanem azért is, hogy a circusba tolakodó népnek gyönyörélvezetet szerezzenek. A tekintélyről szóló tan itt egyesitteték a szabadság tanával; azonban e szabadság községi, nem pedig egyéni. A kérlelhetlen istenségül hitt haza oltárán áldoztatik föl a nemzetek függetlensége; a világ aranybányának, vagy rabszolgavásárnak tekintetik; a köztársaság szava szent: nem azért, mivel igazságos, hanem mert kimondatott; a törvényesség foglalja el az igazságosság helyét, s még a külreható igazságta-

lanságokat is el kell takarnia; ismeretlen ama szent jog, miszerint az igazságtalan törvényeknek nem kell engedelmeskedni, vagyis az észnek azon kiváltsága, hogy a törvények igazságossága fölött itéljen.*) Minthogy minden dolgokban a politika szabott zsinórmértéket, csupán az erőszak volt a lehető kötelék; melly azonban nem képes hosszu időre fentartani az egyességet: a pogány tudomány egyebet sem tudott, mint panaszkodni azon romlott nemzedék fölött, melly gonoszabb az előbbinél, s mellyre még egy romlottabb fog idővel következni.**)

Augustus igen jól hasznára tudja forditani a törvényesség iránti eme tiszteletet, bitorlásának eltakarására; magában egyesíti mindazon hatalmat, mellyet a nép sok fáradsággal szerzett magának: és igy a köztársaság önkényét a monarchia önkényével váltotta föl; megoldá a nemesség és nép, a patriciusok és lovagok közt fenforgó nagy kérdést; s eltörölvén az aristocratiát, és közössé tevén a polgári jogot, elhagyja avulni a XII. táblákra vésett alaptörvényt; a birodalom minden tagjait egyenlőkké teszi; előhivja a musákat, hogy a királyvárosra rakott

*) Ez csak az olly törvényekről áll, mellyek az Istentől kinyilatkoztatott ‚igazság'-gal ellenkeznek; mert csak ez kétségtelen igazság. Rájok nézve áll csak az, mit az apostolok mondtak: „Obedire oportet Deo magis, quam hominibus." (Apost. csel. 5, 29.) Minden más, mit egyedül a véges ész határoz el, mint jogot és igazságot, csalódásnak van alávetve: s igy az ezt követő ember azon veszélynek kitéve, hogy midőn igazságtalanoknak hitt törvényeket sért meg, a társadalom elleni legnagyobb bünt elkövesse. Áll ez a legértelmesebb emberekről is; mennyivel inkább az önhitt, felületes, tudatlan, pártszellem és szenvedély által elfogult sokaságról: melly pedig szinte, még pedig leghangosabban követeli részére ‚az észnek azon kiváltságát,' hogy a törvények igazságossága felől itélhessen. De végre is ki fogná csalhatlanul meghatározni, hogy kiben itél az ész helyesen, kiben nem? — Azért nem is lehet az észt illy átalánosan arra felhatalmazni, hogy minden egyes emberben ‚kiváltsággal' birjon, mellynél fogva azt is kötelező (tehát nálánál szükségkép fönebb, magasabban álló) törvények igazságos volta felől, és igy arról is, ha valljon tartozik-e azoknak engedelmeskedni, vagy nem, itélhessen. Ezen elv felállitása minden törvényhozást, minden polgári, sőt családi együttélést is lehetetlenitne. — Különben egészen más: igazságtalanságot türni; s más ismét: igazságtalanságot parancsoló törvénynek engedelmeskedni, s igy azt elkövetni. Amaz kereszténi kötelesség lehet: míg az utóbbit isteni törvény tiltja. A keresztény szelidség és béketürés törvénye szerint, engedelmeskedni kell még ott is, hol a törvény nyomasztó. S.

**) Aetas parentum, pejor avis, tulit
Nos nequiores, mox daturos
Progeniem vitiosiorem.
Horat. III. 6.
Ezen érzelem uralkodik átalában az azon korszakbeli iróknál.

bilincseket babérkoszorukkal ékesitsék, és gunyolva mondja szemébe a leigázott világnak, hogy azt b é k é v e l ajándékozá meg.

VI. Korszak. Krisztus urunktól Nagy-Constantinig.
4—323. Kr. u.

Azonban a békének nem a gőgös Palatin hegyi császári lakból, sem Janusnak bezárt templomából, hanem Galilaeának egy gunyhójából kelle kisugárzania. Innen jött ki az örvendetes hir, melly e g y Istent hirdet, az emberek testvériségét és egyenlőségét, az erény, igazság és jogosság uralmát; mellynek foganatositását azon nemzetek fogják eszközölni, mellyek e percz óta az erkölcsi előhaladás igaz és csalhatlan ösvényén járandnak. Mindeddig az emberiség szerzeményei csupán a törvényes házasságra, a politikai s polgári szabadságra, s a törvények előtti egyenlőségre szoritkoztak, s ez utóbbi csupán csak az uralkodó fajnak javára. Ezentul az Istennek egysége, az emberi-nem egységét tanitja, nem csak a tettek ártatlansága, hanem a törvény alá vetett gondolaté is követeltetik. Eddig a hatalom- és dicsőségre jutás egyedüli eszköze a háboru volt; a hősök kizárólagos czélja a hóditás; a rabszolgaság szükséges, igazságos és természetes dolognak tekintetett: s a rabszolga nem csak mindennemü testi nyomorra, hanem értelmi s erkölcsi elvadulásra is kárhoztatva, sem természetes érzelmekkel, sem törvényes utódokkal, sem vallási létellel nem birhatott. A szeretetnek uj igéje addig is megkönnyíti lánczait, mig azokat széttörhetné; általános béke hirdettetik; a születés és hóditás kiváltságai megszüntetvék; nem csak a vér-, de még a küzdelemtöli irtózás is az emberekbe oltatik: ekkép mintája adatik olly társadalomnak, melly egy tisztán lelki hatalom békés uralmán alapul, melly ellentétben az erőhatalom kicsapongásaival, a nemzetek testvériségét czélozza; mellyek a helyett, hogy egymást kölcsönösen felkonczolnák, a kölcsönös tökéletesbülés által közeledjenek egymáshoz.

És ki vitte mindezt véghez? Egy galilaeai kézmüves. Az ő tana is Ásiából származott; de melly nem akará leigázni, hanem inkább megtéríteni Európát, összecgyeztetni a politikai s vallási igazságokat, s a bálványozásnak lelkismeretet, a zsarnokoknak pedig önmegadást szegezvén ellenébe, visszahelyezte az emberiséget eredeti méltóságába az egy Isten gondviselése alatt. A fegyverek hatalma mellett az eszmék hatalma emelkedik, melly függetlenül amattól, biztos utat jelöl ki a haladásnak, hogy amannak változó szerencséje által meg ne ingattassék: s egy uj elemmel több van a történelemben; és ez, az egyház története. Az egyházé, melly a népnek képviselője, s minden szerencsétlennek,

mindazoknak, kik a hóditás vagy erőszak következtében szenvednek, szabadságot és enyhülést eszközölni törekszik; melly nem semmisíti meg egy csapással a rabszolgaságot, a törvényes erőszakoskodást, a dicsőséges ragadozásokat, hanem olly tant állit azok ellenébe, melly mindezeket rosszalja, s egy Istent, ki azokat kárhoztatja.

Csak hamar Nero s Domitián, Péter- és Ignáczczal állanak szemközt: amazok a világnak fölfegyverzett urai, mellettök szól az igazságtól annyira különböző törvényesség, képviselői az ó-világnak, melly a zsufolva tömött circusokban kiabálja: ‚Vessétek vadak elé a kereszténye ket;' emezek pedig szegények, gyöngék, félreismertetve, rágalmaztatva, Isten országát tekintély, oktatás, szertartások és példa által terjesztik, és azt tanitják: ‚Adassék meg a császárnak, a mi a császáré;' de semmivel sem több: nem az isteni-tisztelet, nem az érzelem és meggyőződés föláldozása.

Nem érezzük-e, mikép uj nézőhelyre vitettünk át? Nem ötlik-e föl előttünk, miként a nyugoti miveltség biztosabb ösvényen halad? De a kültények mindegyre akadályozzák, vagy késleltetik annak diadalát: a tisztelet, melly előbb az álladalomnak szenteltetett, most a császárokban központosul, kiket a vallás és törvények egyformán védnek; ezek sorában Trajánés Mark Aurellal majd a nyugot uralkodik, majd pedig Ásia éled föl Commodus- és Heliogaballal: a stoicismus abban töri fejét, mikép vegye ki az embert a durva erőszak kezéből, mig Epicurus nyája minden lealacsonyittatást eltür, csak ez őt finomitott élvezeteiben, vagy mivelt romlottságában ne akadályozza; a babonás hit helyreállitani törekszik a hanyatló pogányságot: mialatt egy kinyilatkoztatás, melly fensőbb eredetü levén, megnyugtatja az észt, és a csalhatlan hatalom fölállitása által megszilárditja a törvényeket, az erkölcsiség átalánossá tételére törekszik, s megtanit rá mindenkit, mit szükséges neki tudnia, szeretnie s gyakorolnia, nem csupán a társas életben, hanem saját egyéni lelkismeretében is. Péter székének áttétele Jerusalemből Antiochiába, innen pedig Romába, nyomatékot kölcsönöz a nyugotnak; mig a császári trónnak áthelyezése Konstantinápolyba fölelevéniti a keleti elemet; a fényüzés és puhaság elerőtlenitik az elfajzott caesarokat, kik a védelem kardját letevén, hitczikkek fölött vitatkoznak. Mindamellett azon nép, melly a legigazságtalanabbul bánt másokkal, az igazság minden kellékeinek megfelelő törvényeket szab; a császárok, hogy a nemességtől szabaduljanak, a közös emberi jogok előmozditását szorgalmazzák; különös pártfogás alá vevén a rabszolgák fölszabaditását, a családfiuk birtokjogát, a végrendeletek szentsé-

gét, tágitván a szabadon bocsátás eredményeit, és megszoritván annak terhes ünnepélyességét, kiterjesztvén a polgári jogokat: mig Constantin idejében a méltányosság teljes diadalt ül a formaságok, emez utolsó cyclopsi maradványok eltörlése-, s a tartományok fölszabaditásának az egész világra kiterjesztésével.

VII. Korszak. Constantintól Augustulusig.

323—476. Kr. u.

Roma csalódott, midőn azt hitte, hogy sasai az egész világot körmeik közt tartják; s ha nem is volt képes tudomást szerezni magának India s China hallgatag és egyforma haladásáról, mellyek őt tulélendők valának; habár hiheté is, hogy Ásiát és Afrikát meghóditotta, miután az alexandriai s palmyrai királyok lánczok közt hurczoltattak végig a ‚via sacra'-n: a diadalok mámora, s a bacchanaliák fajtalan zaja közt nem kellett volna figyelmetlenül néznie, mikép tódulnak a népek kelet- és éjszakról, egymás, és valamelly természetfölötti erő által üzetve, hogy az egész világ megrablóját szinte kifoszszák.

Dél felől a berberek, getulok és mórok egész a partokig üzik a romaiakat; keleten a Sassanidák helyreállitják Persia hatalmát, s ugy tetszik, mintha Xerxes korának előidézésével fenyegetődznének: a németeknek más Arminjai akadnak, kik őket a havasokra vezérlik; a scandinávok csatában ölik meg Valenst, miként a persák megölték Juliánt; a tartományok megunván a fiscus igáját, az uj hóditókat szabaditók gyanánt fogadják: még az ugro-finnek is, és az eddig ismeretlen tatárok, szinte részt kivánnak a zsákmányból; s azok vérrokonai, kik a chinai birodalmat megtámadták, az adriai partvidék városait pörzsölik fel, és sirjokat a chalonsi mezőkön találják *).

Hiában igyekezett Constantin uj életet önteni a hanyatló monarchiába: a nép egészen meg volt romolva a hajdani jóllét és ujabb balesemények következtében; a dusgazdagok és megszámlálhatlan sokaságu szegény néposztály közt a közép-osztály, a polgári erények és társadalmi egyenlőség ezen letéteményese, egészen eltünt; a hittanok

*) Szerző itt kétségkivül Attilának hadait érti. Addig is, mig annak helyén szerzőt ez iránt saját kutfőink után utbaigazitanók, itt csupán annyit jegyzünk meg: hogy Attila népére sem az ugor, sem a finn, sem pedig a tatár nevezet nem illik; mert azokat a történelem mindenkor szittya-hunnoknak nevezi. Továbbá, igaz ugyan, hogy a chalonsi mezőkön igen sok hunnok, valamint romaiak is sirjokat lelék, de nem azon értelemben, miként szerző azt venni látszik; mert a hunnok hatalma nem a chalonsi mezőkön töretett meg, hanem Pannoniában Aquincumnál, Attila halála után. A fordító.

nem voltak öszhangzásban a polgári intézményekkel, katholikus törvényhozás mellett megmaradt a pogány közigazgatás, azonositván a statust a fejedelemmel, ki korlátlan hatalma, vagy pedig gonosz jelleme által megrontá a népet, vagy annak hitét hittani vitatkozásokkal aláásta. A katonaság, melly hajdan a köztársaságnak engedelmeskedett, utóbb pedig a polgárháborukban ellene támadt, s később a caesarok által trónra emelteték, most velök rendelkezni akar; s Roma, melly hatalom által lett nagygyá, a hatalom által bukik meg: Roma az engedelmesség által alapitva és fentartva, elvész, mivel az engedelmességet tulhajtja. Nagyszerüek valának az intézmények, de elnyomva az egyének erkölcsi ereje; s midőn ez elsatnyult, daczára minden intézményeknek, a társadalom romlásnak indult. Az utolsó császárok szégyenelve a multat, rettegve a jövőt, hogy a jelent ne érezzék, ásiai kéjelgésekbe merülnek: koronájok hasonlit a virágfüzérhez, melylyel az áldozatra szánt baromnak homloka ékesittetik; és erélytelenségök sietteti nyugoton a birodalom buktát, mig keleten helyzetök azt hosszabb időre föntartá.

Konstantinápoly, minden sorvadása mellett is, még ideje-korán vetkezteté ki természeti durvaságukból a feléje közeledő barbar népeket: a gótoknak az Ulfilas által módositott alphabetumot, s Theodorikban a legjobb uralkodót adta; az oroszok- és bolgárokhoz az igazság világának sugarait küldé; Justinián, törvénykönyvével a romaiak gyakorlati bölcseségét megmenti, s átadja azt az utóvilágnak, hogy belőle minden törvényhozások merithessenek.

A kelet harczaiban a nyugot- és éjszakkal, s a kereszténység küzdelmeiben a hellenség- és barbarsággal, csak a külformák vesznek el, maga a dolog jobbra változik; a kevés szabadalmak megszünnek: de midőn a romai birodalom enyésztével Isten országa hirdettetik, emelkedik az emberiség az anyák ölén betanult magasztos tanok, és forradalmak nélkül létre jött szabadság által, mint melly értelmi igazság-, és életszentségre lőn alapitva.

Ezentul a haladás egyenes és észszerü ösvényt követ, a kereszténység tanait a vallás-, gondolkozás-, müvészetek- és szokásokban foganatositandó. Ki hinné, hogy még az eretnekségeknek is a miveltséget kelle terjeszteniök? A manichaeusok egészen India-, Tibet- és Chinába hatolnak, s részt vesznek az utolsó Buddha megjelenésében, s a Lama-vallás megalapitásában, mellynek jelenleg nem kevesebb követői vannak, mint a kereszténységnek. A nestorianusok Edessában az első keresztény egyetemet alapitják, honnan a syr betürendet Mesopota-

mia-, Phoenicia- és Persiába viszik; az arabokat az önhangzók használatára tanitják, átforditván ezek nyelvére a görög munkákat, melyeket később Europa tőlök vesz által.

VIII. Korszak. A barbarok.
476—622. Kr. u.

Ekképen kelet és nyugot külön utakon folytatják haladásukat: amaz mindinkább elerőtlenedik, de megőrzi a régiséget és ásiai hagyományokat; emebben a barbarok felforgatják az évszázadok épitményeit, s a romai birodalomnak még nevét is eltörlik. A függetlenségnek azon szenvedélyes szeretete, melly semmi szilárdat, tartóst, vagy kötelezőt meg nem tür, nem bir alkotni valódi társadalmat; ők tehát csak rombolásra valának képesek: azonban köztök tartatott fön a szabadság ösztöne, mellyet az intézmények Romában egészen elfojtottak.

E népek ugyan barbarok voltak, de nem annyira romlottak, mint azon miveltek, kik minden tanokkal, minden élvezetekkel visszaéltek: az ő durvaságuk nem foglalt magában annyi becstelenséget, mint a romaiak sima romlottsága. Ez erőteljes jellemek nem tudtak ugyan engedelmeskedni, de azért készek voltak az önfeláldozásra, s megőrzék ama becsületérzés szikráját, mellyről az ó-kornak nem volt fogalma, s mellyet a kereszténység az erkölcsi kiképzésre, s az észszerü engedelmesség megalapitására használt föl. Ekkép a barbarok erőszakkal öntöttek uj életet az elfajzott népekbe, mig e közben a fegyver nélküli szeretet társaságba füzé őket össze. Ha valaha a történelem a gondviselés kézzelfogható gondoskodását tünteté föl, ez bizonyára akkor volt, midőn mondhatlan szenvedések szolgáltak az emberiség javára. A vérontás és romok eme zürzavara fölött egy az eseményeken fölülemelkedő szellem lebegett; s a mint a barbarok előhaladának a foglalásban, ők is meghódittattak a kereszt, vagyis a polgárisodás által: a népek, mellyeket a fegyverek széttéptek, ujolag egyesültek abban, mi a világon legszabadabb dolog, ugymint a vallási érzelemben; s hol csak a katholikus egység a maga jellegét benyomta, ott Ásia többé nem vergődhetett uralomra. A vallási szakadás ugy látszik kelet és nyugot különválását előmozditá: ez utóbbiban Franczia-, Angol-, Spanyol-, Német- és Olaszországok uj álladalmakat alapitanak: mellyek éjszakról, az ásiai világ előtt ismeretlen uj elemet nyernek, tudnillik az egyéni szabadságot; mellyet a meghóditottak is meg fognak tudni szerezni maguknak, mihelyt a betörések dühének csillapultával, a győzők szemeibe pillanthatnak.

A longobardokkal végződik az éjszaki népeknek századokig tar-

tott vándorlása; s ők maguk verik vissza a portyázók támadásait, és ellenök az uj városok kerítéseit, és a keresztet állitják föl. A legyőzött miveltség polgárositólag hat a győzőkre vissza; a térités délről éjszak felé megy, a fegyveresattogások közt a béke, rend és szeretet eszméit terjesztve, s hatalmát a legjogosabb eszköz, vagyis a szellemi felsőbbség által megszilárditva.

Az éjszaki népek betöréséből származott jót a kevésbbé éles szem is belátja, összehasonlitván a keleti birodalom kétségbeejtő egyhanguságát és lassu haldoklását a föléledt europai polgárisodással: hol a régi az uj közé vegyülve, küzd ezzel; a tapasztalatlan gyermek-kor bájai s gyengeségei egy kifejlett társadalom előnyei mellett mutatkoznak; a kedélyek nyiltak, de mélyek az érzelmek; eltorzitottak, és lehet mondani, szörnyetegek az alakok, de kellemesek a fogalmak; az alázatos és ajtatos kebel mit sem árt a jellem szilárdsága- és hajthatatlanságának; a tudatlanság, pedantság- és lángészszel egyesül, a durvaság pedig a legszelidebb érzelmekkel. Máris feltünedeznek az elmékben a jövő idők borongós eszméi, s nyugtalankodó félelmet okoznak; hasonlóan a belső ihlettséghez, melly nem tudja, mi módon nyilatkozzék külre: s innen az uralgó buskomolyság ama vonásai, a halálnak sajátságos képei, a világ végének közeledtétől ujra beállott rettegés, ama nagyszerü bolondságok, uj erények, és a korszaknak három uralkodó vonása: a vallásos vezeklés, az elnyomás, és ellentállás, melly végre is diadalmaskodik, s nyugotot az ujabbkori polgárisodás megszerzésére hathatósan vezérli.

IX. Korszak. Mohamed.

622—800. Kr. u.

Délről borzasztó visszahatást készit Mohamed. Az arab költő, harczfi nagylelküség nélkül, próféta csodák nélkül, a romok közt egy vallást tüntet föl titkok, és isteni-tiszteletet papság nélkül, egy kéjelgésre alapitott erkölcstant, s csupán a kiirtással bizonyitott küldetést: mi által több ember-életet áldozott föl, mint valamennyi régi vallások együttvéve. Az izlam, a törzsek közti harczokkal kezdődik, s egy félszázad alatt már erőszakkal hódit meg valamennyi tartományt a Tigris és Euphrates közt, Syriát, Palaestinát egész a Középtengerig, Kisásia határait egész a Taurusig, és csak hamar elterjed az afrikai partokon, s ugyanegy időben fenyegeti Persiát és Spanyolországot, Indiát és a byzanti birodalmat; pallosát csupán akkor lévén leteendő, midőn annak eltompult élét europai miveltség által hiában igyekszik kiköszörülni.

Ugyanazon faj ez, mellyet Carthagoval bukni látunk; ugyanazon küzdelem, melly két külön vallás alakjában ujul meg: ez szinte

népvándorlás, csak hogy nem hord magával szabadságot, mint az éjszaki népeké, sem a kereszt láttára fegyvereit le nem teszi; sőt inkább a nyugotnak virágzó miveltségét akarja megsemmisíteni, s annak helyébe zsarnokságot állitani lelki és világi dolgokban, rabszolgaságot, s a nőnek lealacsonyitását. Afrika s Ásia ujra elvesztik, mit Európától nyertek: de szerencsére a félhold keleten Byzant bástyáival, nyugoton pedig Martell Károly vitézségével és Cid hős kardjával találkozik.

Az első vihar csillapulta után a kalifák is előmozditják a miveltséget az által, hogy a tudományt megőrzik, s a babonás szolga-nép tévelyei közt azt uj fölfedezésekkel gyarapitják, és a szép müvészeteket az igaz ismeretekkel együtt fejlesztik; tőlök kelle tanulnia, Európának a kedélyes tudományt, a regényt, a scholasticismust, vegyészetet, számtant és csillagászatot. Még Arabiának szétszórt, és ellenséges törzsei is egyesülnek a vallás egységében, s Ásia és Afrika szivében megtelepedve, a kereskedést uj életre hozzák, Byzant és Alexandria elenyészett fényét Bassora-, Damascus- és Cairóba viszik át, Chinával és Tombuktuval közlekednek, a malayokat és Molukka szigetek lakóit polgárositják, nyelvöket és vallásukat még a kafferekre is ráeröltetik, és a bálványozók közt legalább az Isten tiszta egységének ismeretét terjesztik.

X. Korszak. A Karolingok.

800—1096. Kr. u.

A kalifákban egyesült keleti hatalommal, a pápákban központosult nyugoti hatalom áll szemközt. Az egyháziak a vallás és polgári igazság-szolgáltatás kettős hivatását, ez utóbbit ünnepélyessé tevén, azt pedig tulvilági jutalmak által szentesitvén, és a nyers erő befolyása alól elvonván, egy fegyver nélküli hatalmat alapitottak. Midőn egy császár a vallásszabadságot meg akarta szoritani, a pápák megszabaditák Olaszországot a kelet igájától; a longobardokkali czivódások által hatalmuk szilárdult: s hogy a világnak megadják a politikai egységet, mint megadák a hitbelit, a nyugoti birodalmat szabadon választott fejedelmekben ujiták meg, kik a keresztény köztársaság képviselői. Első e császárok közt Nagy-Károly, ki mintegy husz barbar tartományból nagyszerü monarchiát alkotott, és ki hasonlóan Nagy-Alfredhez, az uj álladalmakat vallásos eszmék szerint szervezi, helyreállitva a békét, a törvények és ész uralmát, egybe olvasztva a társadalom három elemeit, ugymint az éjszaki szabadságot biztositékaival együtt, a romai hagyományokat, közigazgatása- és irodalmával, s az egyházat erkölcstana- és hierarchiájával; megszilárditván ekképen a

tért, mellyen az uj polgárisodás épületét fölemelhesse. És igy habár a külesemények eltakarják is azt, e polgárisodás Europában a tudományok és kormányok egymásba font hagyományaiban, s a régi támadási szellemnek erkölcsi és értelmi befolyássá alakultában nyilvánul.

Mig az arabok kitörő árként minden perczben uj pusztitásokkal fenyegetnek: éjszak és kelet fegyveres rajokat bocsátanak ki, mellyek kalózhajókon, vagy tatár*) lovakon Nagy-Károly utódjait lomha álmukból fölverik. Azonban a normanok száguldozásaikat csak hamar hóditássá változtatják, s hatalmas álladalmakat alapitnak; a magyarokat Nagy-Otto fékezi meg**), és ezek a kereszténységnek megnyert oroszok-, lengyelek- és svédekkel együtt határfalat képeznek a kelet ellen ugyanakkor, midőn a spanyol vitézség az izlamot délről nyomja vissza.

Jelenleg, midőn a nagykoruakká vált álladalmak, elvek és vélemények szerint kormányoztatnak, nem könnyü dolog fogalmat szereznünk azok természetéről, mellyek érzelem által szerveztettek, sem azon összetartásról, melly a látszólagos fejetlenség mellett uralkodott. Ezen egység, melly szintugy a belzavarok, mint a kültámadások ellenében elkerülhetlenül szükséges, a császárban nyilvánult, ama legfelsőbb oltalmazó hatalomban, melly hitegységen alapult, egyenjoguak által választatott és mérsékeltetett, s melly az Istenre támaszkodva, helyettesének e földön meghódolt. Az illy módon alakult fölségi hatalom az egyes kényurnak szintugy, mint pártnak zsarnokságát kizárja***), s a puszta formaságot, a holt betüt alárendeli a szellemnek, a szándék- és egyéni jellemnek. A későbbi dynamicus egyensuly fölöttébb nyomorult pótléka volt a lelki s világi hatalom közti eme kölcsönös egyességnek. A császár föladatának tekinté, nemeslelkü lovagias föláldozással oltalmazni a kereszténységet, s hahogy a pápák a világi dol-

*) Talán magyar lovakon? A tatárt a magyarral egy jelentőségünek történetileg épen nem vehetni.

**) Alig szükséges mondani, mikép azért, hogy a magyarok Németországban egy két csatát és sereget vesztettek, nem lehet állitani, mikép Nagy-Otto zabolázta volna meg őket. Ő csak megvédte magát ellenökben. A magyarok szilajságát saját fejedelmeik, Géza és sz. István bölcs belátása zabolázta meg a keresztény hitnek eszély- és erőteljes behozatala által.

A fordító.

***) Eszmében igen, de nem tettleg, a valóságban: mint ezt a guelfek és gibellinek harczai, s az e vitába bele vont népek kölcsönös irtóháborúi tanusitják. Az emberi gyarlóság és rosszakarat a legszentebb eszmék- és intézményekkel is visszaélhet. S.

gokban megtévedtek volna, őket kötelességeikre emlékeztette. Viszont a pápák, a népet képviselve, s közüle, és általa választatva, ennek és az Istennek nevében kenték föl a császárokat; őrködtek a hittel erősitett kötések fölött, ha az alkotmány meg vala sértve, a kereszténységre hivatkoztak; az erkölcsiség vagy igazság megsértetését szó nélkül nem hagyták, s a makacs bünösöket, bármilly állapotuak voltak is, a hivek közösségéből kizárással fenyegették: olly erkölcsi büntetéssel, mellynek hatása bizonyitja, mikép az igazságszolgáltatás utáni közohajtásnak volt kifejezése.

Minthogy pedig a középkor főbüne volt, mindent a tulzásig, az átalánosig vinni, a kölcsönös gyámkodás is gőggé és zsarnoksággá fajult; ugy hogy megbomolván az egyensuly, egyházi átok és kard harczoltak egymás ellenében. Hosszu magyarázatokat kivánnak eme czivakodások, mellyek a keresztény miveltséget gátolták ugyan növekedésében, s annak egységét megtöréssel fenyegették; más részről azonban Német-, Franczia- s Angolországok politikai alkotmányát eredményezték.

XI. Korszak. A keresztes-hadak.

1096. Kr. u.

Minő szerencsétlenség leendett, ha a szakadás akkor történt volna, midőn az izlam, rajongó ifjuságának teljes erejében, Spanyolországés Syriából fenyegette Európát! A veszély közeledtére a nyugoti polgárisodás fölött őrködő tekintély szót emel: és minden felől sereglenek a vitézek és jámborok, a harczfiak és zarándokok; s Europa, Komnen Anna szavai szerint, gyökeréből kitépettnek látszik, hogy Ásiába öntse magát ki. Még ama nagyszerü keresztény egység ez, melly egy ember gyanánt kel föl; a harczi jelszó csupán azon egyszerü ok, mert: ‚Isten akarja.' Hősi lelkesedés, a legmélyebb érzelemegység, az akaratnak bámulandó erélye; habár hiányzik is mellette az okosság és higgadt megfontolás. Gondolkozásra hivják föl ezek az értelmet nyugotnak eme nagyszerü visszahatása fölött kelet ellen: melly több vagy kevesebb buzgósággal, s több vagy kevesebb haszonlesés nélkül, egészen Rhodus megvételéig folytattatott; állandó s rendezettebb alakot nyervén a szerzetes harczfiakban, kik Spanyolország megszabaditását, Európának Ásia ellenébeni megoltalmazását, és az éjszaknak meghóditását tüzék ki maguknak czélul.

A keresztes hadjáratok által a nyugotnak harczias szellemei magasztosabb czélra emelkedtek. Europa a mozlem és görög miveltség összehasonlitása által, saját miveltségét fejlesztette tovább: a hűbér-

rendszer, melly igen sok jót eszközölt az által, hogy a népességet a földmivelésre szoktatta, elszigeteltségében a családi érzelmeket fejlesztette, a nőt tisztes állásba helyezte, s a romaiak- és görögöknél olly gyenge érzetét az egyéni becsnek megszilárditá, lassankint elgyengült; miután a kisebb hűbéresek a nagyobb bárók körül gyülekezvén össze, s azokkal együtt élvén, engedelmességhez szoktattatnak, hűbéri birtokaikat sokan zálogba adják; mások pedig a keleten lelik halálukat: mi által a hűbér megürül; mit a fejedelmi tekintély, vagy a községek hasznukra forditanak; az alsó néposztály a fáradalmakat, veszélyeket, lelkesedést uraival megosztá, vagy pedig honában maradván, az elnyomók távollétében szabadabban lélekzett, s irigy szemekkel nézte a tengerparti köztársaságok vetélkedését, mellyek a kereskedést Ásia legdusabb tartományaira kiterjesztek.

Mielőtt a papságot kárhoztatnók, tegyük magunkat az akkori nép helyzetébe, mellytől a jelenkori nép veszi eredetét. Mielőtt a középkort fitymálnók, töröljük ki évkönyveinkből a Nagy-Károly és Alfred, Nagy-Gergely és szent Lajos, magyarországi sz. István és Nagy-Otto, Bouilloni Gotfried és II. Fridrik, sz. Tamás és Roger Baco neveit. A keresztes-hadak vallásos őrjöngésének gunyolói s rágalmazói szünjenek meg jajveszékelni a fölött, hogy a félhold még most is fénylik a haremek és rabszolga-vásárok fölött a világnak egyik leggyönyörübb városában.

XII. Korszak. A községek.

1100—1270. Kr. u.

Valamint Görögország a trojai háboruban, szintugy tanulá ismerni magát és erejét Europa a keresztes-hadakban, hogy óriási léptekkel haladjon a jövő felé: s ezóta a kereszténység még a politikában is szemközt áll azokkal, kik a polgárisodás utján velünk haladni nem akarnak.

A heréltek-, nők- és bölcselőktől környezett keleti birodalom annyira hanyatlásnak indult, hogy maguk a görögök megtagadván saját magukat, romaiaknak kivánnak neveztetni. A kalifaság eredeti fénye elhalaványul, mióta az arab lelkesedés lángja a bagdadi buja kéjelgésekben elalszik; s a hős Amru kardja erőtlen imámok és könyörgő molláhk kezeibe jut.

Ellenkezőleg a nyugoti birodalom, melly a frankoktól a németekre megy át, a szász és sváb uralkodó-házak alatt tetőpontját éri el, midőn egyszersmind a pápai hatalom is délpontjára fejlődik; s a hatalmasok

visszaéléseinek korlátokat szabván, a képviseleten alapuló szabadságot kezdeményezi.

Miért is elmultak már az idők, midőn egyedül a fejedelmek léptek föl a világ szinpadán: most már a nép is mutatkozik ottan. Még Romában is a köznép, jóllehet megnyerte természeti jogait, nagy részben a földhez tapadva maradt: de most már szabad költözködést nyer, s kénye szerint cserélhet urat. Azon majd nyilt, majd ismét alattomos czivódások közt, mellyek következtében az uralkodók fejedelmi előjoggá kivánják a hűbéri elsőségi jogokat változtatni, a nagy hűbéresek pedig függetlenségöket megőrizni, s a politikai birtokot valóságos és személyes magán-tulajdonná változtatni törekesznek, a hóditók e czivódásai közben a legyőzöttek fölemelik fejöket, és méltóságuk érzetében egyszersmind nagyságuk érzetére emelkednek; s eme vitákból, az ujra föltalált könyvekből, s a meg nem szakadt hagyományokból ismerni tanulván a jogot, a birtokot, törvényt és szabadságot megőrzik, vagy az elvesztettet visszaszerzik. Ekkor kezdődik a hosszu küzdelem a hűbériség, egyház, birodalom, és községek közt: mióta a világ áll, először fordittatik gond a földmivelő osztályra, megadatik annak a politikai képesség, a rabszolgák szabadon bocsáttatnak, a polgári szabadság helyes fogalma utat tör magának, a nemesség sirjával együtt a népnek bölcsője készittetik, a királyi tekintély egy középosztály alakitása által megszilárdul, és Európában, hol a barbarok keleti módra az urak és rabszolgák két osztályát lelték, most már csak emberek számláltatnak. A lovagiság által, melly a déli s éjszaki szellemnek fényes vegyületéből eredt, miként az a saracenek- és normanokban személyesitették, a vitézség emberivé s nagylelkűvé vált: az ujra föléledt romai jogtudomány az erőszak által bitorlott trónra a törvényt ülteti; egy eredeti épitészet a népnek mindenfelé palotákat, s az Istenségnek egyházakat épit; a közérdekek tárgyalására használt honi nyelvek kilépnek a gyermek-korból; a provençei nyelv képezi a kapcsot a classicus és ujabb nyelvek közt; az olasz a latin köznyelvből emelkedik ki; a franczia celta, német, picard, norman és vallon szavakkal keveri a provençei nyelvet; a spanyol szerencsésen egy mintába önti azt az arab- és gót-tal; mi közben a gót és scandináv nyelvből erednek a német, hollandi, flandriai, dán és svéd nyelvek; s végre a szász a normannal vegyülve, az ujabb angol nyelvet szüli. A nyelvek a nemzetek sajátságos jellegévé válnak, s az europai miveltségnek különböző irányt látszanak adni, a mint tudnillik a németből, latinból, vagy szlávból erednek. Máris uj nyelveken, különcz és sajátságos alakban, halljuk dicsőittetni a hitet,

vitézséget, szerelmet; mig a kelet megőrzi nekünk a holt tudományosságot, és az irott kutfőket a nélkül, hogy egy életszikrát volna képes azokból kicsalni.

E közben az olasz köztársaságok kiterjeszték a kereskedést a Fekete-tengertől a balti tengerig, élénken mozditva elő a polgárisodást, s az álladalmak közti viszonyokat a kölcsönös érdek-, iparszorgalom- és munkás becsületességre alapitván. A polgárisodás Scandinaviában is terjed, és egy harczias szerzet a balti tenger partjain előkészíti a tért egy hatalmas monarchiára. A tengeren és folyamokon kereskedelmi szövetség alakul, mig a schweizi Havasokon népszövetség köttetik, és Franczia- s Angolországban iparosok és földmivelők a királyok- és bárókkal parlamentet ülnek.

Mindazáltal a guelfek és gibellinek közti tusa a nemzetek vallási és politikai kötelékét megtágitá. Hiában ül diadalt egyszer a lombard szövetség, máskor ismét a középkorban leghatalmasabb sváb uralkodóház; e pártok korunkig fönmaradnak, mellyek egyike azokat képviseli, kiket az ujdonság elcsábit és magával ragad, másika pedig azokat, kik a régi intézményektől várják az üdvet.*) Ásia, hogy megbosszulja magát rajtunk, a manichaeismust és a scholasticusok bölcsészetét küldi nyakunkra; melly haszontalan vitatkozások, és elburkolt szőrszálhasogatások által megzavarja Plato s a nyugoti bölcsészek fönségét, s az Aristotelesféle rationalismust a dogmával kibékitni törekedvén, az eretnekségek magvát elszórja: mellyek Bresciai Arnoldtól kezdve egész Lutherig, az egyéniséget a katholicismus helyébe emelni igyekeznek.

Kelet fegyvereit még egyszer szerencse kiséri, midőn az elpuhult arabok fölrázására ujra leszállnak éjszak fiai; Bocharából a Samanidák, Hyrcaniából a Buidák, megszilárditva Persia trónját; Örményországból a Sophik; a törökök India beljéből a Nil-tartományokba hatolnak elő; a kurdok, a régi chaldaeusok ivadékai, Saladint mutatják föl a világnak, az izlam legtisztább lelkü hősét; Jerusalem visszafoglaltatik általuk, és Európát rettegés fogja el. Más részről Dsengis-khan a Tatárföld beljéből egész a Gangesig és Kaukazig, a Sárga-tenger- és a Dnieperig röpiti gyilkos nyilait; meghóditja Oroszországot, elpusztitja Lengyel- és Magyarországot, s a kereszténység rettegve várja, mikor semmisitendi meg az uj népvándorlás, annyi küzdelmekbe került polgá-

*) Midőn itt sz. a guelf és gibellin pártokat egészen korunkig fölviszi, maga is azon tévedésbe látszik esni, melly ellen 17. l. olly méltán kelt ki: megróván azokat, kik a ‚tények lelkét' kutatva, ‚önkényes hasonlatokat keresnek valamelly régibb tény, és az arra következők közt.' S.

risodását. Szerencsére a vihar a szeldsukok és bagdadi kalifaság fejére önti ki magát: Dsengis-khan, habár a kaspi tenger és Indus közti egész térséget pusztasággá változtatá is, előmozditója volt a polgárisodásnak az által, hogy az egymást kölcsönösen fosztogató s gyilkoló rabló csoportok helyébe nagy számu sereget állitott, mellyet a közös ellenség ellen vezérel; mialatt egyéb mozlem csordák szinte egyesülnek, neki ellentállandók. Azonban az Oxuson tuli vidéket pusztasággá változtatván, nyugoti Ásia védfalait lerombolá, s nem sokára rá Tamerlan a khoresmiták holt testein keresztül ront be. Még a vallás hatalma is elveszti egységét, midőn Dsengis unokája az utolsó kalifát legyilkolja; s két ellenséges pártra szakad, mellyek egyike a persa Sophikat, másika pedig Konstantinápoly leendő urait tiszteli.

E közben szegény szerzetesek, egyedül azért, mivel a pápa parancsolja, nem ismervén egyebet szerény kolostoraiknál, soha még csak emlittetni sem hallott tartományokat utaznak be, s a mongol császár sátoráig hatolva, s a reájok várakozó hóhérokkal mit sem gondolva, követelik tőle, hagyna fel a mészárlással, s lenne keresztény: első szózata az igazságnak, melly ama barbarok füleibe hangzott. E hithirnökök nyomait többen is követik, különböző indokoknál fogva: Marco Polo Örményországon és Persián keresztül Chinát keresi föl, és Columbus Kristófnak merész tervéhez ösztönt nyujt.

XIII. Korszak. A nyugoti birodalom enyészte.
1270—1453. Kr. u.

Ámbátor a császárság, a tiarávali küzdelmekben ezt előbbi fényétől megfosztotta, azért a magáét ő is szinte lvesztette; s jóllehet a nagy országlási szünet után, a kormány gyeplője a legméltóbb egyének egyikének, Habsburgi Rudolfnak kezeibe került, mindazáltal befolyása csupán csak Németországra szoritkozott; és ennek Romávali viszályai többé nem a jogkérdés lényege, hanem egy szükkeblü politika körül forogtak. Maguk a pápák is VIII. Bonifácz után megfeledkeznek magasztos polgári hivatásukról, s a szent-szék áttétele Avignonba erkölcsi hatalmuk hanyatlását jelöli. A nyugoti nagy szakadás tévutra vezeti az elméket, s a közéletbe zavart és ingadozást hoz. A meghasonlás eredményei csak hamar érezhetők Ásia tulnyomósága által. Egy török csorda, melly két századdal előbb vonult el a Kaspi-tenger partjairól, a mamelukoktól Egyptomot, a görög császároktól pedig egyik tartományt a másik után elfoglalván, Byzantot fenyegeté; végre sikerült neki a Constantinok trónjára ülni: honnan elfoglalván Görögországot, Európát tartja rettegésben. Europa az egység hiányában csak azért

volt képes nekik némileg ellentállni, mert maga az éghajlat is gyengité a törököket, s a Gondviselés szerencsére egy harmadik Mohamedet megtagadott tőlök.

A meghóditott Konstantinápolyból egészen uj nemü betörés boritá el Európát: értem azon tanult emberek seregét, kik nem elégedvén meg a dicső vállalattal, hogy a barbar hajótörésből megmentett töredékeit a régi miveltségnek érvényre emelhették, a szellemet a régi müvészet és irodalom korlátai közé szoritják, az eredetiséget puszta utánzássá aljasitják, a pogányság és polemia szellemét nem csak a tudományokba, hanem a történelem-, erkölcsök- és politikába is beviszik, és a kölcsönös egyezkedés utján megállapitott szépnek ingerével, az igazságot és szentséget háttérbe szoritják.

Ugyanekkor a monarchiák megszilárdulása, a megállapitott adórendszer és állandó hadseregek megváltoztatják a kormányzási modort: a politika, melly eddig csak a kincsek felhalmozására szoritkozott, katholikus Ferdinand-, XI. Lajos-, és VII. Henriktől megtanulja, kiterjeszteni a királyi hatalmat az egész országra, s a közigazgatás minden ágaira; a sajtó, a meggyőződések fáradhatlan izgatója, az ész hóditásait örökre biztositja: mialatt a lőfegyverek kevésbbé félelmesekké teszik a betöréseket és portyázásokat, minők nyomait Tamerlan és az ottomanok győzelmei és pusztitásai kelet térein magok után hagytak.

És ezzel az ujabb korba lépünk: Europa már most ollyan, minőnek lennie kell; s ha bár a mongolok uralkodnak is még Oroszország fölött, e helyett az iberiai félsziget Granada mecsetjeiről letépi a próféta zászlóit.

XIV. Korszak. A fölfedezések.

1492. Kr. u.

Ekképen a polgárisodás Ásia fölrónáiról indulva ki, s minden akadályok és szerencsétlenségek daczára folyton előrehaladva, egész Európára kiterjeszté éltető sugarait. Most már uj népeket nyomozva, ledönti Hercules oszlopait, és Vasco de Gamával ismét bölcsője felé közelit; mig Columbus Kristóf a keresztet az ellenlábasoknál állitja föl. Ujra fölélednek itt az ásiai legelső hóditásoknak szörnyü jelenetei; a győztes fél elfoglalja a földet, s hogy annak uralmát biztositsa magának, kiirtja a lakosokat. Milly nagyok Columbus, Americo, Pizarro, Cortez, Vasco, Albuquerque, e kalandorokból lett hősök nevei! Montezuma-, s az Inkák-, az őskor eme tanuinak, vagy örököseinek birodalma összedől: a jótékony természet uj világot állit az ember elé, s ez azt rendkivüli események szinhelyévé változtatja; regényes kalandokat mutatva a

fölfedezésekben, vérszomjas ragadozást a hóditásokban, és feláldozó szeretetet a téritésekben.

Columbus érdeme nem annyira abban áll, hogy tulajdonképen tévedésből egy uj világrészt fölfedezett, mint inkább azon eszmében, hogy a szárazföldi kereskedést, melly ekkorig csaknem változatlanul állott fön, tengerivé alakitsa. Ezzel Ásia legnagyobb fordulaton ment keresztül az által, hogy a kereskedés irányát változtatta; jóllehet a belforgalom még fönmaradott egy részben, mig a török zsarnokság, a persa birodalom fejetlen állapota, s az afghanok- és marattoknak éjszaki Indiára irányzott pusztitásai megsemmisiték azt. Európában a tengeri hatalmak fölvirágzása nem engedte, hogy a nagyobb szám diadalmaskodjék az ész fölött, mint mikor szárazföldi csatákban döntettek el az országok ügyei: s a nyugot határozott fontosságra emelkedik, mellyre nem egy hamar fog fölvergődni egyike is ama három nagy birodalomnak, a Sophiké Persiában, a mongoloké Indiában, és a chinai.

E nemzetek ujra fölmerülnek a miveltség terén, hogy ezután karöltve fejleszszék azt az europaiakkal; s Amerika van arra hivatva, hogy kapocs gyanánt szolgáljon a mi polgárisodásunk közt, melly mindinkább tért nyer nyugot felé, s a keleti miveltség közt, melly csak lépve halad az ellenkező irányban: mig az uj világban egymással találkoznak, közös és testvéri miveltséget eredményezendők.

XV. Korszak. A reformatio.
1500—1619. Kr. u.

V. Károly, kinek uralkodása alatt Amerika fölfedezése bevégeztetett, ujra föléleszteni kivánván a keresztény birodalom eszméjét, megjelenik a kereszttel Afrika partjain, a barbarismust általa visszaszoritandó. Még ezen uj korban is föllelhetők a középkor nyomai: a helyhatósági rendszer, az apró uraságok, a királyok és szabad csapatok vezérei még mind a régi léget szivják; az irodalom- és szépmüvészetekben Olaszország nemzeti eredetiségének, s az óság követésének egybeolvasztása által uj arany korszakot teremt, s e szó erény, melly a romaiaknál a vitézséggel azonosittatott, most már a szépmüvészetekbeni kitünő jártasságot jelenti.*) Azonban Károlynak, a vakmerőnek halála, a Franciaország és Ausztria közti harczok, Romának katholikusok általi kiraboltatása, I. Ferencz, az utolsó lovag, ki Paviánál b e c s ü l e t é n k i v ü l m i n d e n t e l v e s z t, egy határozott korszakra mutatnak: a számitás, okoskodás, és ellenkezések korszakára.

*) Szerző itt a ‚v i r t u o s-'ok elnevezésére czéloz.

A szépmüvészetek és hóditások ragyogó fénye nem képes eltakarni a mély romlottságot. Olaszország azon ponton, hogy függetlenségét elveszitse, fest és dalol, mint Pompeji lakosai láva általi eltemettetésök napján szinházba siettek; a romlottság belopódzott a szentély-, kabinetek-, és családokba, a bálványozás a költők dalaiba s a müvészek mütermeibe; a romlottság megragadá az egyházi hatalom kezelőit is, kik saját kötelességeik ismeretével együtt a népek bizodalmát is elvesztették. Milly dicső föladat állt akkor egy reformator előtt, ki képes leendett visszavezetni az igazság- és világosságra az annyira összezavart gyakorlati eszméket, s az egyház és álladalom, politika és vallás közti bonyolodott viszonyokat tisztába hozni! Luther azonban nem lévén eléggé nagy arra, hogy reformatora legyen korának, vaktában megkisértette szerencséjét egy fölforgatással. Ettől fogva az eszmékbeni egység helyrehozhatlanul elveszett; a protestantismus nem csupán a dogmák- és fegyelemre szoritkozik, hanem nyiltan vagy titkon mindenhova beszivárog; megragadja az irodalmat, államot, szokásokat, bölcsészetet, az egész tudományosságot; a jövőnek hagyva örökségül azon megoszlást, melly jelenleg is két ellenséges tábort képez az emberiségben, egymás ellen az önzés és átalánosság, a régihez ragaszkodás és haladás, az egyenetlenség és egyetértés zászlója alatt harczolván: s e megoszlás csak akkor fog megszünni, midőn az ismeretek határtalan szétáradása a társadalmat ujra a világosság és béke igazi kutfejéhez vezetendi vissza.

Nagyon is ismeretes e földiszített barbaries által okozott nyomor, midőn a rajongás és türelmetlenség szintugy fölforgaták az országokat, mint a családok nyugalmát, s máglyákat és bitófákat emeltetett az inquisitio szintugy, mint Calvin és VIII. Henrik. A müvészetek a szépnek legtisztább forrásában zavartatnak meg ez által; az irodalom egészen polemiai jelleget ölt magára: a visszaéléstőli rettegés a valódi tudományosságot is elnyomja; egyike a legtovább tartó, s legöldöklőbb háboruknak dühöng Europa keblében; Németországon, a középkornak legvirágzóbb álladalmán, Wallenstein csillaga, vagy Gusztáv-Adolf ágyui gyógyithatlan sebeket ejtenek. A távol gyarmatok kimerítik a népek erejét, s a csillogó spanyol nyomor, melly az olaszok irodalma- s életmódjára is befolyást gyakorol, azt eredményezi, hogy ezek egykedvüleg türik függetlenségöktőli megfosztatásukat ugyanakkor, midőn azt más nemzetek maguknak megszerzik.

A tridenti zsinat nem állitja ugyan helyre az egységet, de meg-

állapitja a hittant, és az egyház kültörténetét bevégzi.*) Hasonlóul a westphali békekötés nem nyugtatja meg az elméket, de véget vet a harmincz éves háborunak; s Németország alaptörvényévé válik, melly annak következtében jövőre az europai politika sarkkövét képezi. A westphali béke legelső nagyobbszerü nyilvánulása a politikai egyensuly rendszerének, melly azóta Európát politikai szövetségek-, anyagi ellensulyozás-, s igazság és tévely közti szövevényes egyezkedésekkel kormányozza: s melly rendszerben a nagyobb álladalmak oltalmazzák a gyengébbeket, mellyek bárminő jelentéktelenek legyenek is, magukat egyenjoguak-, és a nagyobbaktól függetlenekül tekintik. E szempontból igazgatnak a kabinetek mindent; a diplomatia mestersége által nyugodtan folytattatik a küzdelem, és a harcz tudománynyá változott. Az Európában már most átalánossá vált monarchiai kormányrendszer akadályozza a pártok folytonos összekocczanását, melly az ó-korban olly gyakori volt; Anglia bevégzi alkotmányos müvét; a pápák világi uralkodókká válván, maguk is követik az előirt rendet, a helyett, hogy annak vezetői volnának; Ausztria békés és conservativ jellemet ölt, mellyhez azóta átalában hű maradt.

Mindamellett a küzdelem a szellemi fejlődést előmozditja; mivel ettől kezdve a szabad vizsgálat leszoritja a tekintélyt; Lopez de Vega-, Camoens-, Shakspeare-, Milton- és Tassoval ujabb eszmék és szenvedélyek mozgatják az irodalmat: de ne feledjük, hogy Galilei és Descartes katholikusok voltak; hogy a protestansok nem csak egy Michel Angelo és Rafael, de még egy Bossuet, Fenelon és Conde ellenében sem mutathatnak fel hasonló nagy nevet.

XVI. Korszak. XIV. Lajos és Nagy-Péter.

1619—1713. Kr. u.

Ásia két izben kisérti meg a félholdnak Europa szivébe ültetését: mialatt azonban a keresztény hatalmasságok henye nézőkként viselik magukat, és megelégesznek némileg azzal, hogy vallásos tulbuzgalmukból kigyógyultak, Lengyelország és Velencze ujabb barbariestől

*) Az egyháznak akkor halottnak kellene lennie, ha története be volna végezve. . . . . Az egyház mindaddig él, és mivel él, hatni is fog az emberiségre, valamig csak ez utóbbi a föld szinéről el nem tünik: és igy története is egyszerre fog az emberi-nemével befejeztetni. Az egyháznak folytonos életét és igy történetét is szemléljük annak a hit és erkölcsiség körül kifejtett működésében: s hogy még a dogmaticai téren sincs élettelen tespedésre kárhoztatva, csak legujabban is a Bold. Szüz szeplőtelen fogantatásának hittani meghatározásával mutatá meg. S.

mentik meg ama tartományokat, mellyek egykor függetlenségöket elnyelendik. Mindazáltal a török birodalom, miután Lepantonál vereséget szenvedett, melly a navarini csapásnak csak előjátékul szolgált, maga is belép Europa politikai rendszerébe. E világrészben tehát nem a körül forog a kérdés többé, hogy mint kell közös erővel biztositani a függetlenséget, vagy akadályozni a rend és szellemi miveltség fölforgatását: hanem inkább az önzéstől vezetett álladalmak féltékenyen őrzik egymást, helyreállitandók az egyensulyt, ha a mérleg netalán egyik, vagy másik részre találna hajolni.

Ausztria az előbbi korszakban olly hatalomra vergődött, hogy tartani lehete tőle, mikép átalános monarchiára törekszik. Azonban közbejött a reformatio és a lázadások; s alig hogy XIV. Lajos a trónra lépett, Francziaország a szárazföldi hatalmak élére állott. A nantesi rendelet visszavonása a westphali békekötést fölbontással fenyegette; de végre is Francziaország érezte annak káros következéseit, mellynek üldözött polgárai Hollandiát emelék virágzásra: melly mintegy harczedzett kalmárkodó állam indult ki a Zuyder-tóból, a portugalokat afrikai s indiai telepeiktől megfosztandó.

Ekképen a mult század eszméi s törekvései zaj nélkül teljesedésbe mennek; a kivégeztetéseket számüzetés, a tetteket elméletek, a háborut vitatkozások, a lángészt ügyesség, a tábornokokat mindenható ministerek váltják föl. Mindamellett szaporittatik a hadsereg, állandósittatnak a követségek, kölcsönös a bizodalmatlanság és az egymást tévutra vezetés vágya, s a pénzügy főszerepet játszik az államok igazgatásában. A hajdani bárók udvari szolgálatokra szállnak le; de helyettök a nép, a tudósok és kalmárok állanak szemközt az udvarokkal, vizsgálják a pénzügyet és terjesztik a kereskedést: a tanok nevezetes mozgalmak okfejévé válnak, s Colbert és Jansen szintugy megrenditik Europát, mint egy Villars és Eugen herczeg. A bámulandó gyarapodás, mellyre egy nép tengeri kereskedése és gyárai által emelkedett, arra határozza a kormányokat, hogy igazgassák és szabályozzák azon mozgalmat, mellynek virágzásba hozására elegendő, gátokat elejbe nem vetni: szabadalmazott gyárak, vámjegyzékek, tilalmi s védrendszerek jönnek létre; azt hitetik el magukkal az emberek, hogy minden nemzet elegendő magának, vagyis hogy sem adni nem kell, sem venni, a kereskedés előmozditására. Innen a féltékenység, és végre háboruk, mellyek egyedüli czélja a vetélytársak kereskedelmi jóllétének megsemmisítése.

E viták közt, a véres események közepette óriásivá növekedett

Anglia, kénye szerint majd e, majd ama szárazföldi hatalmasságnak kölcsönöz tulsulyt, mig végre valamennyinek kénybirójává lesz. Azonban egy más föladatot teljesit gyarmatai által, mellyek Európát Indiával és Chinával kötik össze. Mig a hittéritők békés hóditásaikat folytatják, egy kereskedelmi társaság Nagy-Sándort haladja meg foglalásaiban; Smith, Hudson, Baffin, Columbus vállalatát folytatják, s egy egészen uj világ tárul föl a hollandi hajók előtt, melly alkalmasint régi miveltségnek volt szinhelye, vagy valószinüleg arra látszik hivatva lenni, hogy terjedelmes földén a miveltség tüzze ki diadalmas zászlóját.

Francziaország virágzó irodalma által, mellyben a középkor hibáit, ugymint az értelem müveiben a homályt és scholasticus rendetlenséget, a képzeletiekben pedig a tulságos ábrándozást, és mindenben a pontatlanságot kerüli, még nagyobb fényben áll, mint Nagy-Lajosának diadalai által. Azonban elegendő-e, kerülni a hibákat, s külcsinra törekedni, hogy a jövőre befolyással legyünk? Bizonyosan e nyelv tökélyre vitelének van fentartva, hogy a különféle nemzetek szellemi közlekedésének közös emeltyüje legyen, s ekkép azon egyetemes nyelv szükségét pótolja, mellyet Roma a latin nyelvvel akart kielégitni.

Az europai polgárisodásra nézve legnevezetesebb dolog, hogy Oroszországot is megnyerte magának. Miután ez lerázta magáról a mongol jármot, s bekeblezé az ukraniai s Dnieper melléki kozákokat, kivonta ugyan magát a szultántól függő görög patriarcha hatósága alól, de azért sem a romai birodalommal, sem a szent-székkel nem egyesült; a kereszténység pedig bámulattal hallá, hogy a czár a nipshui békekötés által birodalma, s a chinai birodalom közti határokat állapitá meg. Oroszország olly fejedelemnek jutván osztályrészül, ki az ujitók makacsságát sajátitá el magának, előhaladásában egészen a gyakorlati hasznot tartja szem előtt, s a nyugoti népcsalád körébe azon rendeltetéssel lép be, hogy a mi polgárisodásunk diadalát az ásiai fölött bevégezze.

XVII. Korszak. A tizenhetedik század.
1713 — 1789. Kr. u.

Az utrechti békekötés Francziaország fenyegető nagyságának gátot vet, valamint az olivai békekötés (1660) az éjszaki álladalmak határait állapitá meg; mindazáltal a kalmárkodó s katonai politikának ingerkedései még sem szünnek meg. E két tulajdon különösen az orosz politikában tünik föl, melly a protestans párttal egyesül, hogy ellensulyozza a császárt; ugy szinte Anglia politikájában, melly Európá-

nak élén áll, mialatt uralmát Indiától Peruig terjeszti: világos tanuságaul annak, hogy nem a helyzet teszi hatalmasokká a nemzeteket, hanem a bátorság és értelmi fensőbbség. A tengerentuli gyarmatbirtokok mindinkább nyernek fontosságban; sőt az europai viszonyokra is olly lényeges befolyással vannak, hogy Szászországban folyik a harcz Canada uralma végett.

Hagyjuk azon monarchiákat, mellyeket kegyenczek, barátnék és gyóntatók képviselnek, a villámcsapást nyugodtan bevárni;*) mellőzzük a fényes portát, melly a passarowiczi béke után (1718) többé nem hóditások-, hanem lételcért küzd; hagyjuk mindinkább bonyolodni a békekötések és háboruk, a kabineti fondorlatok zavarát, mellyeknél fogva egy atya örökségképen kivánja biztositni családjának az álladalmakat, egy anya valamennyi leányait trónra emelni, valamelly minister magát nélkülözhetlenné tenni: és ezt elegendő oknak tartani rá, hogy minden nyomon fölzavarja a népek nyugalmát; mellyek vagyonukat és véröket áldozzák, a nélkül, hogy sorsuk javulna, vagy uralkodóik egy talpalatnyi földdel is többet, vagy egy fokkal nagyobb tekintélyt és hatalmat szereztek volna. Ezalatt Oroszország mocsáraiból s a barbariesből kibontakozva, az éjszaki ügyekben tulnyomóságra vergődik; a balti tenger hajóhadai a Közép-tengeren uszkálnak, s a törö-

*) Szerzőnek e szavai még egy más korszaktól öröklött egyház-elleni gyülölet szótárából vannak kölcsönözve. A gyóntatók, mint illyenek, semmi esetre sem tartoznak azon társaságba, mellyben őket sz. felhozza. Bár sokan azok közül, kiknek kormányát sz. sem sorolhatja a boldogitók közé, gyóntatókra hallgattak volna! Ugy teendőikben bizonyosan több lelkismeretességgel jártak volna el; mellyet ébren tartani épen a gyóntatók tiszte: mi semmi életmódot követőknek, tehát a nép kormányzóinak sem válhatik ártalmára. Legalább a gyóntatókra nem hallgatott cseh Venczel, sem nevére dicsőséget, sem országára jóllétet nem árasztott. Egy, a szó valódi értelmében vett gyóntató ugyanis semmi egyéb, mint az erkölcsi tetteket a vallás legszentebb elvei szerint irányozni törekvő jóbarát, atyai tanácsadó, s a hol szükséges, komolyan intő követje az égnek, egy Keresztelő sz. János; ki a föld hatalmasainak is meg tudja és meri mondani, hogy ezt: ‚nem szabad tenni.' Csak az a rossz tehát (és ezt az egyház is kárhoztatja), ha a politikai cselszövények hinárjába még az illy magas küldetésü emberek is be engedik magukat ollykor vonatni; vagy pedig az álnokság, a religio palástját öltve, üzi gaz játékát a politikában. Csak hogy ekkor nem az álarczul használt, s magában üdvös dolgot, személyt, vagy hivatalt kell sujtani, s ez által az iránta idegenkedést nevelni. Lehettek és voltak egyháziak, kik állásukkal visszaéltek: de ha ez elegendő volna az egyház irányábani átalános bizodalmatlanságra, ugy maga az atyai hatalom is gyanussá tétethetik; mert visszaélések, még pedig a politikai téren, ezzel is nagyban üzettek.

S.

köket egészen a Fekete-tengerbe üzik; Katalin a tengerek fölötti birászkodásra hivatván föl, Görögország törvényhozójává akarja magát fölvetni, s nem titkolja ohajtását, otthonos fagyát a Hellespont bájos égaljával fölcserélhetni. Kikutatja birodalmának ismeretlen beljét az éjszaki szigettengertől egész Persiáig, a Kaukazustól egész Japánig; mialatt Behring Amerika éjszakkeleti részét fedezi föl, Anson a világ körüli utazását bevégzi, Cook a déli sark felé közeledik, Danberger Afrika szivébe hatol, s más részről Maupertuis s Lacondamine társai a sarkvidékeken és az egyenlitő alatt, csillagászati gulákat emelvén, Europa nevében birtokukba venni látszanak a megmért földgömbet.

A keleti világ szinte bosodortatik a mienknek örvényébe: a birman birodalom nem képes védeni mozdulatlanságát, és a bengali subabia az angolokat majd barátjai-, majd ellenségeinek látja; a mamelukok, vahabiták, afghanok, kulikánok mozgásba hozzák Egyptomot; Arabia, India, Persia kényszerülnek rájok erőszakolt intézményeket fogadni el ugyanakkor, midőn Európában az átalános reform utáni követelések némi kielégitésére, II. József, toscanai Leopold, nápolyi III. Károly, Katalin, és II. Fridrik részletes ujitásokat hoznak be. A mozgalom olly annyira kikerülhetlen, hogy maga a nagy láma is leszáll Tibetből a chinai császárnál teendő látogatás végett.

E század nagyon is előhaladt az anyagi ismeretekben; azonban mit sem tud azon egységről, mellyet csak a szellem képes megadni, s mellyben egyedül áll a valódi társadalmi hatalom. Az ismeretek gyarapodása és terjedése elüzi a tudatlanságot; a törvények eltörlik a boszorkánypereket, s a törvényes eljárás kinzó eszközeit; a hűbériség maradványai mindinkább tünedeznek; a közgazdászat az önzés és szabad adás-vevés mindent-látóságán alapul; s a kereskedés valamint azelőtt a hűbéresek ellen küzdött, ugy most a gyarmati szabadalmak és hitbizományok ellen támad; maguk a királyok is bölcsészi czimre vágynak, s részökről is örömest megszüntetvén a régi intézményeket, eltörölnek egy hatalmas és rettegett rendet; az oeconomisták iskolája, az encyclopaedia, s az angol alkotmány teszik a napi vitatkozások tárgyait. E mellett a tudomány gőgös alakot öltvén, a keleti hibákba esik: megtámadja a legmagasztosabbat, mi az ember lelkismeretében lakhatik; alárendeli az eszmét az érzékiségnek, a hitet a természetnek, a lélektant az állattannak, az igazságot az érdeknek, s a meggondolást a megszokásoknak. Egyik az irokezek szabadságát magasztalja, mig más Chinának változhatlan szabályszerüségét bámulja: titkos társulatok keleti rejtelmekkel, hatalmas egyének által saját czéljaikra felhasználva, tév-

utra vezetik a közvéleményt, csalóka reményekkel táplálván azt: a szerencsétlenek a találmányokat Isten ellen forditják, s titkai iránt olly vakmerőséggel vonják őt kérdőre, mint a fejedelmeket bitorlásaik végett; ők mindent reformálni akarnak, és nevetségessé teszik mindazt, mit a nép tisztel és hisz; emberbarátok hirét vadászszák, s mégis azt bizonyitgatják, hogy az emberek nem egyebek tökéletesitett majmoknál, mellyeket a bölcsészet orruknál fogva vezet, és társadalmi elemül a tévelyt fogadják el *); a jóra akarnak késztetni: s azon szomoru dicsőségre áhitoznak, hogy kételkedjenek mindenről, és ne legyen semmi remélni valójok.

E közben egy részről a legitimitásnak az ujabb Európában megszilárdult elve, legelőször is egy választási alapon nyugvó országnak szétdarabolása által rendittetik meg, melly azelőtt a déli miveltség fejlődésének elősáncza volt, a szláv faj megtámadásai ellenében; más részről az amerikai gyarmatok megérettekül hivén magukat az önkormányzásra, fölkelnek, s némelly fejedelmek féltékenysége által izgattatva, egy nagyszerü köztársaság első példáját tüntetik föl. Angolországnak, melly kimeritette erejét, hogy azokat a szolgaságban megtarthassa, miután szabadságukat elismeré, tapasztalnia kellett, hogy a kereskedés- és iparszorgalomból sokkal több hasznot huz a nemzet, mint valamelly társaság egyedárusságából: s a tengerészeti egyensuly helyre lőn a világon állitva.

Ekkép Ausztria patriarchalis kormányával, Oroszország önkénytes alkotmánya- s közigazgatásával, Anglia mindkettőbeni szabadságával, s Németország közigazgatási önkényével és szabad monarchiájával, testvér-államot nyernek az Egyesült-statusokban az ő népfölségével: hogy a polgárisodásban karöltve haladjanak elő. Számszerinti és szellemi tekintetben tehát a keresztény polgárisodás részére hajlik a mérleg: a népek érzik, hogy a felsőbbséget nem az erőhatalom, hanem az értelmi s erkölcsi fejlődés adja, s közös erővel igyekeznek betölteni a községek alakultának idejében megkezdett nagy mozgalmat, s tágitani a tudomány s miveltség birodalmát.

XVIII. Korszak. A forradalom.
1789. Kr. u.

Valljon a jó ösvényt választották-e? S a forradalom sietteté-e, vagy késleltette a haladást? E fölött bajos itéletet hozni, midőn még az egymással küzdő szenvedélyek fenyegetik létünket, s a mozgalom

*) La Mettrie.

félszázad lefolyta alatt czélját nem csak el nem érte, de annak tiszta öntudatára sem jutott még el.

Még most is eleven képzeletünk előtt lebegnek ama nagyszerü események, mellyek láttára elbámultak atyáink, midőn egy nemzetnek, melly megszokta volt a vihar általi kormányoztatását, példátlan fölhevülése minden alkotmányokat megrenditett. A kormányok nem véve figyelembe, mikép itt nem valamelly mellékes dolgok megváltoztatása, hanem a lényegiek föláldozása forog kérdésben, szokva levén emberek helyett a dolgokat szemlélni, csak lassan és egyetértés nélkül haladtak; azt hitetvén el magukkal, hogy az egyensuly rendszerével föltartóztathatják a szenvedélyes politikát: melly hasonlóan a romaihoz, bálványokat faragott magának, s az álladalmat először a köztársaság, azután a szabadság, és végre a harczi dicsőség alakjában imádta. Ezalatt az előbbi nemzedékek által fölidézett forradalom, utjában mindent összetiport, még saját vezéreit is, ha lépteit föltartóztatni akarták; s eltiprá azon hőst is, kinek egy pillanatra sikerült azt megakasztani: e hős a mult idők embere volt, ki a kardot mindeneknél többre becsülte, s a ki egyszersmind saját korának is megértvén ohajtásait, seregeit a béke és kereskedelmi szabadság nevében vezette mészárszékre.

S épen a béke és közegyetértés ama lényeges föltétel, melly a keresztény polgárisodás diadalát a keleti fölött biztosithatja, azon diadalt, mellyre minden események közremunkálnak. Europa utat nyit magának a keletre, még pedig nem rövid időre, miként az Argonauták, Nagy-Sándor utódai, s a keresztes-hadak, hanem egész hatalmának kifejlesztésével nyomul abba a suezi tengerszorosan és Behringcsatornán, a kabuli torkolaton és kantoni kikötőn át. Napoleon feltárta Egyptomot; Afrika partjain a három szinü zászló lobog, az angoloké pedig Cusan szigetén; Görögország kitüzte a keresztet, a két élü pallos szine előtt; Oláh- és Moldvaországok europai tartományokká válnak; Oroszország bekeríti a mozlemeket a Duna mellett, Kis-Ásiában és Persiában, fölhág a Balkánra, s önkénytesen bocsátja ki a biztos prédát körmei közül Drinápolynál. Törökország ezt jól érzi, s elvesztve érzékét minden politikai s vallási formák iránt, ugyanazon jelenségeket tünteti föl, mellyeket Europa a romai birodalom hanyatlásának korszaka felé: eltörli a jancsárokat, megnyitja a haremeket, s az europai intézményekből akar némi életnedvet szivni, miután eddigi éltető elemeiben, ugymint az erőszak- és rajongásban, biztositékot nem lel. Hogy ha elvégre az arab faj igazán föleszmélne hosszu tespedéséből, benne,

melly a keletet először ismertette meg nyugottal, és hozta a kettőt egymással érintkezésbe, a polgárisodás egy hatalmas szövetségest nyerne.

Britannia mindinkább terjeszkedik Indiában, s utazóit, kereskedőit, és katonáit küldi oda. Chinát keletről az angolok nyomják, éjszakról pedig Oroszország előőrsei, a kozákok; a tengerparti részekről a britt és amerikai hajóhadak tartják szemmel és ostromolják azt: Mexico, s a Fülöp-szigetek felől pedig az ujraéledt spanyolok. Amerika vadnépei mindinkább beljebb vonulnak azon utált emberek elől, kik apró magszemeket szórnak el. A keresztény polgárisodás, melly minden mást fölvesz magába, azon polgárisodással vegyül össze Indiában, mellyből mindenik eredetét vette. A kormánytanácsokban ma már nem csupán Alexandria, vagy Konstantinápoly, hanem Bombay, Peking és Sandwich-szigetek fölött is határoznak. Az utak megegyengették a hegyeket; a gőz elragadá a vihar elől a tengerek fölötti zsarnok uralmat: hogy egymásba olvaszsza a fegyverrel meghóditott, vallásilag oktatott, törvények által vezérelt, és tudományoktól fölvilágositott népeket; mellyek többé már nem europai-, hanem világ-egységre törekesznek. Testvérileg egyesülvén illy módon a népek, s az értelem, képzelődés és akarat közt megzavart egyetértés helyreállandván, a keleti s nyugoti faj sajátságai a közjóra fognak egyesülni: egyes népek szellemi kincsei valamennyinek sajátjává válnak, az ipar-szorgalom közös erővel fogja minden tartomány jóllétét előmozditani, s a társadalom olly irányban fejlődni, hogy az élet-élvek és szellemi kincsek arányosabban osztassanak föl, hogy a hatalom tetteiben mindinkább megközelitse Isten akaratát, s e hatalom müködésével a kormányzottak akarata is mindinkább öszhangzásba jöjjön; s ekkor be lesz a szeretet és közös testvériség törvénye töltve.

Valljon részesülend-e az emberi-nem valaha e boldogságban? Kecsegtesse legalább magát vele, s minden ember és minden nemzetség hozzon egy követ ez épület fölemelésére.

Történeti érdekek.

A fönebbiekben csak futólag jeleltük ki az ösvényt, mellyen az emberiséget követni szándékozunk. Ez ösvény nem minden pontjain egyformán ismeretes és érdekes ránk nézve: mivel ugy a nemzeteket, mint az egyéneket illetőleg is áll az, hogy tudnillik mindenik betölti itt alant rendeltetését, és édes vagy fájdalmas emléket hagy maga után ismerőinek; de közülök csak kevesen örökitik meg nevöket máskép, mint hogy az sirköveikre lőn irva. S azon emberek, a kik nem hagynak maguk után nyomot, egymásra következnek ugyan, de nem foly-

tatják egymás életét, vagyis más szóval, nincs történetök, habár hagytak is maguk után némi emléket. Polynesia, s a két Amerika (ha csak némi elszórt hagyományaikat, Mexicot és Perut illetőleg, ugy szinte ama csudált, de nem értett emlékeket tekintetbe nem veszszük), nem mutathat föl régiséget; s homokra épitene, ki e világrészek régi történetét puszta véleményezés után akarná megirni, mellyet valamelly fölfedezés csakhamar semmivé tehetne. Afrikában Egyptom és az éjszaki partvidék az átalános haladáshoz csatlakoznak; e világrész többi tartományai fontosak lehetnek ugyan a hajózás-, kereskedés-, gyarmatok- és természetrajzra nézve, de az emberi-nem értelmi s erkölcsi fejlődését illetőleg semmi jelentőséggel sem birnak. A négernek csupán szenvedései fölött könyezhet a történelem; a samojednek, és Siberia lakosának csupán szerencsétlen butasága fölött sajnálkozhatik: kit éltében azon egyedüli remény vigasztal, hogy halála után dús iramszarvas-vadászatban gyönyörködhetik. Szintugy éjszaki Ásiának többi részei csak azóta ismeretesek, mióta Oroszország tartományaivá lettek; déli Tatárország és éjszaki China létéről csak azóta tud a világ valamit, mióta ennek pusztitására csordáikat kiküldik. Valamint a hold fölületének három negyed része szüntelen elrejtve marad előttünk, egyéb részei pedig csak időközönkint mutatkoznak: szintugy van a dolog az emberi-nem nagy részének történetével is.

Mialatt azonban annyi nemzetek vesztek ki egészen, a nélkül, hogy évkönyveket, irodalmat hagytak volna hátra, vagy viszonyban álltak volna az idegen népekkel: mások haladásuk és enyészetök történetét jegyzék föl számunkra, s magok után némi fénysugárt hagytak; mi által ha nem is bámulatunkra, legalább részvétünkre igényt tarthatnak. Apró városok, mint például Corinth, vagy Augsburg, sokkal több hatalom- és befolyással birtak sok nagy birodalmaknál; s a százezer velenczei, kik a cambrayi szövetségnek ellentálltak, több élvet és oktatást nyujt nekünk, mint Chinának kétszáz millio lakosa, kik nem tudnak egyebet, mint dolgozni, szaporitani, s engedelmeskedni. De azért a világtörténelemnek nem kell bibelődnie minden csekélységgel; s bizonyos tények, mellyek a részletes történetirónak hosszu kutatásokra szolgáltatnak anyagot, az egyetemes világtörténelemben még csak említést sem érdemelnek. De azért igen is képezni fogja az emberi észt azzal, hogy a nagy nemzeteket bölcsőjöktől fogva sirukig kiséri, és szem előtt tartja azoknak egymásra következését s különös küldetését: látva, mint kell egyiknek a miveltséget terjeszteni, a másiknak pedig azt épségben megőrizni, egy harmadiknak azt késleltetni, vagy rész-

ben megsemmisitni: ez a müvészeteket segíti előre, mig amaz a kereskedést a világ széleig terjeszti; ez a szépnek legtökéletesebb mintáit, amaz pedig az irásba foglalt értelemnek legdicsőbb kinyomatait hagyományozza az utóvilágra, s valamennyien összevéve az ismeretek és erkölcsök gyarapodását eszközlik. Magasztos látvány, szemlélni, mint rakja le minden nemzedék adóját; és hálaérzet csatol minket az ősök- és unokákhoz, midőn az emberek egymásra következését, mint ezt Pascal ohajtja, egyetlen személynek nézzük, melly soha ki nem hal, és ismereteiben folyton gyarapszik.

Az ó-kor örök ifjuságot lehel ama nagyszerü s bevégzett jellemek által, mellyek egyszerre polgárok-, államférfiak-, irók-, és hadvezérekül tüntek föl; ugy szinte a politikai rendszerek változatossága, s a népek önálló eredetisége által, mellyet mindegyik magából fejtett ki, mielőtt a többiekkel érintkezésbe jöhetett volna. Ellenkezőleg Europa mostani statusai, egyet kivéve, intézvényeik-, vallásuk-, szokásaik-, és miveltségökre nézve sokkal egyformább alakban tünnek föl: azonban politikájok és közigazgatásuk tanulmányozása az emberiség előhaladásának, vagy megállapodásának ismeretét illetőleg kerülhetlenül szükséges.

Gyakran valamelly esemény érdekessége az előadás modorától függ. Midőn Thucydides (elvonva irmodorának szépségétől) valamelly háboru rajzában az emberi szivnek, a köz életnek, és a politika titkos szálainak mélyen beható ismeretét tanusitja, örömmel állapodunk meg vele, hogy magunkat elmélkedéshez szoktassuk. Tacitus komor ecsetelése olly korszakba viszi vissza gondolatinkat, midőn Roma hatalmának tetőpontján látszott állni, s mind a mellett a bün és gonoszság miatt örvénybe sodortaték. Machiavell éles látása, egy kisded városbeli két kis pártnak haszontalan czivódásait is érdekesekké tudja előttünk tenni.

A történelem encyclopaediája.

De sem a dicsvágynak, vagy a statusbölcseségnek, sem a háborunak, az emberi erő nagyszerü kifejlésének, sem a békének, a kormányok legfőbb ohajtásának nem kell kizárólag helyet foglalni a történelemben. Ez nagyon is részletessé válik, ha egyedül az embernek tetteit veszi tekintetbe, nem pedig egyszersmind annak érzelmeit és gondolatait is; ha az eseményekben nem keresi a hasznos-, igazságos-, szép-, igaz- és szentnek eszméit, vagyis más szóval az ipart, törvényeket, szépmüvészeteket, bölcsészetet és vallást, — azon elemeket, mellyek nagyra növelik az emberiséget. Az anyagi jóllét nem jár mindig karöltve az értelmi s erkölcsi mivelődéssel; a legszentebb ügyis

megbukhatik: azonban a fegyver, melly Görög- és Olaszország statuséletének véget vetett, nem vala képes megsemmisíteni annak gyümölcseit; miért is a történelem, mindazt mutogatva, mit hagytak azok örökségben a jövő nemzedékekre, méltán zengi el a dicséneket romjaik fölött. Továbbá minthogy a szellemi folytonos törekvések mellett, mindig szükebb korlátok közé szoritani az anyagot, mindennek arra kell irányoztatnia, hogy az értelem változatos irányban fejlődjék, és e változatosság egy közös gyupontra vitessék vissza: illő, hogy ki az ember történetét irja, megszerezze magának az emberi tudás átalános ismereteit, és képes legyen azokat egy magasztos czélra egyesitni. Mert ugyan mi volna a tudomány, ha az emberre nem vitetnék vissza? s mi az ember, ha magát az Istentől elszakittatni hagyja?

A történetirónak tehát az ismeretek, és a polgári s vallásos intézmények forrásához kell fölhatnia; de nem elvont rendszerek nyomán, hanem a tények kutatása és vizsgálata által: mellyekből csakhamar átlátandja, hogy az ember a teremtett lények sorában nem lenne egyéb, mint a legelső, s talán a legvadabb és szerencsétlenebb az állatok közt, ha a Teremtő mindjárt kezdetben nem engedi meg neki egy pillantást vetni saját lényébe; ha öntudatának hirtelen fölemelése által összeköttetésbe nem hozza őt a láthatatlan világgal: egy boldog, vagy nyomorteljes örökkévalóságot igérve neki. Eltérve ez első kinyilatkoztatástól, s az eszmék tiszteletétől az anyag imádására sülyedvén alá az ember, az igazságot többé vagy kevésbbé nemes és jelentékeny alakok- és jegyekre vitte által: innen eredtek a különféle vallások, mellyeket hiában igyekeznek mások az ész fokozatos fejlődéséből leszármaztatni.

A történetiró elfogadja a rejtélyt, melly hasonlón a naphoz, a bele tekintő szemeit ugyan megvakitja, de azért mindenre világosságot áraszt. E fénynél vizsgálva a népek Mythologiáját, látja, mint zavartatik össze az Istenség a világgal a hinduknál, mint istenittetik az érzékiség Görögországban; a szellemi természetet babonasággal vegyitve találja Egyptomban, a hazát imádtatva Romában: s átalában azt tapasztalja, hogy minden vallások saját fölfogásuk szerint változtatják meg az igaznak alapját; mi az életszervezetből s ama külső viszonyokból ered, mellyek szerint a teremtést mindegyik szemléli.

Az ipar szolgáltat neki mértéket a nagyobb rész jóllétének, a törvényhozás pedig a miveltség fokának megitélésére; mi sok haszontalan kisérlet megkimélése mellett, egy mindenben kielégitő társadalom megalakitására nyujthat módot. A gondolkozásmódnak, melly egy

népet a másiktól megkülönböztet, kifejezését a bölcsészetben találja föl, melly nem egyéb, mint az okszerüen bebizonyitott átalános eszmék tudománya, mellynek minden törekvése az értelem törekvésével egyesül, az ismeretek átalánosabb és tökéletesebb terjesztése végett.

Az irodalom végetlen, képletes, és csudálatosan változatos Indiában; Arabiában szerelmet, gőgöt, boszut, buja s vad függetlenséget lehel, a törzseknek egymás közti czivódásait, erőszakos vágyakat, és szomoru panaszokat emleget; Chinában a családi tiszteletre, és szük körü, mondhatni aljas morálra támaszkodik: hiányozván benne a lélek magasztosabb röpte, a lelkesedés, és csupán gyermekies apróságokra szoritkozván; Judaeában felsőbb ihlet, és hajlithatlan szilárdság ömlik el rajta; Görögországban csupa öszhangzás, egyensuly, és tökély: de kizárólag a forma szépségére szoritva; Romában dörgő, s hazaszeretettel teljes; tudós és válogató a Ptolemaeusok udvarában; vitatkozó a keleti császárok alatt; szigoru s kedvetlen egyformasággal küzd a háladatlan és mostoha természet, s a rejtélyes hatalmak ellen a skandináv Eddában és islandi Sagákban; kemény, egyszerü, s rejtélyes a németországi Nibelungokban; ragyogó s ledér a provençáloknál; nemzeti, vallásos, továbbá könnyü, hangzatos, buja, és bohóczos Olaszországban; Spanyolországban inkább büszke, mint kellemes, katholikus egészen a tulzásig, lovagiasan mivelt, harczias, erőteljes; Franciaországban tele józan értelemmel, mérsékelten hangzatos, inkább világos, mint indulatos, inkább szellemdus, mint képzelgő, egyébiránt vidor, kedélyes, mélyen beható, tevékeny; Angliában szabatos, kiszámitott, fontolgató, kisérletekre hajlandó, s kérlelhetlenül vizsgálódó; vidor, eszményi, tudós, szerény, érzelgő Németországban... S valljon nem tükrözi-e vissza az irodalom minden népnek és kornak jellemét; és annak termékei nem mindannyi hóditások-e, mellyekből nem megy semmi veszendőbe?

Igen fontos dolog tehát, ismerni az ész müveinek egymásra következését, vagyis az irodalmak történetét; minthogy ez fejti föl a müvészet viszonyait a valláshoz, s a bölcsészetét a társadalomhoz: ez állitja előnkbe azon különféle változásokat, mellyeken az emberi lélek és képzelődés általment. E végre azonban kritikára van szükség, melly ne bibelődjék apróságokkal, se ne kérkedjék pontossággal, hanem be tudjon hatni a szerzőnek és korának szellemébe; megbocsássa a lángésznek különczségeit, szeszélyeit és tévedéseit, fölfogja a változatosságot: bámulva a szépet, melly a századok és tartományok szerint változó formákból örökké kivehető; a szerzőt minden viszonyok összesé-

gében tanulmányozza: vele éljen az őt környező világban; fölfogja a legbensőbb kapcsot, melly egyes embernek és kortársainak eszméi közt létezik; és szemlélés utján ujra föléleszsze a multat.

Valamint a költészet, ugy a szépmüvészetek egy valóban nagy nemzetnél sem hiányoztak. Mi a hieroglyphokban látjuk azokat kifejlődni; s a vándor istenek, hóditók, és törvényhozók kiséretében, majd a brahmák pagodáiban, majd a samarkandi tatárok sátrai alatt, majd ismét a bagdadi Abassidák minaretjein, vagy a fegyvercsattogások közt Cordovában, majd a pápák alatt Romában, a franczia királyok udvarában, és Amerikában a szabadság zászlói alatt találkozunk velök. S a hol megtelepedtek, mindenütt az intézmények, és a tartomány szokásai szerint változtatják alakjokat: Egyptomban a szikla-sírokat utánozzák, Arabiában a nomadok sátorait, a Ganges partján az élőfák terebélyes lombozatait, mellyek a földön kuszva szaporitják ágaikat, Babylonban a pálmafák sudar növésével versenyeznek; mig végre Görögországban csonka ugyan, de hangzatos szabatosságra tesznek szert, s azon eszményre vergődnek fel, melly a formák segélyével a lélekhez visszavezetett gyönyörü s nagyszerü gondolatok kifejezésében áll.

A nagy férfiak szinte megérdemlik, hogy a történelem velök foglalkozzék: ők teszik fajunk büszkeségét, s az emberi szabadság és végzetszerüség közti küzdelemnek legerőteljesebb kifejezései; szilárd lélekkel állanak ők ellent a temérdek nyomornak, melly a világ szinpadán fölmerül, valamint azoknak is, mellyeket a kutató bölcsészet czimével kérkedő gyáva és szeretet nélküli hypochondria egy önző kor sarából olly nagy készséggel kapar ki. A hős idők és erények szemléletéből azon vigasztalást meriti a történetiró, minő az utasra várakozik, ki egy terebélyes fának árnyékában megpihenhet.

A tudomány előhaladása.

Ha volt valaha alkalmas időszak egy illy nagyszerü festménynek előállitására, bizonyára a mienk az. A tudományosság elengedhetlen a történetirónak; de azért még a történetet nem teszi: a tudósok szüntelen könyvekben buvárkodva, gyakran megfeledkeznek az emberek-, a miveltség-, és természetről; ollyasmit bizonyitanak, mit a természet meghazudtol, s csalhatlanokul képzelve magukat, figyelemre sem méltatják ama jóslatokat, mellyek már olly gyakran mozditák elő az előhaladást. A tudományosság egészen másképp fogja föl most már a történetirókat: nem annyira a szavakhoz, mint sem a gondolatokhoz tartja magát; és a gazdászat, közigazgatás, és kereskedelmi tudományok tanulmányozását jelentőségre emelte. Nem szoritkoz-

ván egyedül a classicai nyelvek tanulására, sokkal régibb eredetü nyelvekből bányászsza ki azon keleti világ irodalmának, történetének, és vallásának ismeretét, mellynek tanitványaul vallotta magát nyugot egészen Pythagoras és Plato idejéig, s mellyet jelenleg sokkal helyesebben tarthatunk az egyházi s világi tudományok bölcsőjének. A milly buzgalommal élesztetett föl a XV. században a görög és latin nyelv, szintollyan fordittatik most a keleti irodalom tanulására: azonban jóval magasabb szempontból történik ez, és azon meggyőződésben, hogy valamelly nép szelleme nyelvének szellemében tükrözik vissza; fáradhatlan utazók a keleti emlékek kimerithetlen bányáit aknázzák, a legmiveltebb nemzetek iskolákat alapitának e czélból; külön folyóiratok tárgyalják azokat; tudós társulatok daczolnak az unalommal és a nagy tömeg közönyösségével: hogy mindig ujabb világot derithessenek az emberiség eredetére, s a legelső társadalmak belszerkezetére. Champollion, Rosellini, Young, Wilkinson, Peyron... Egyptomnak titokteljes nyelvét fejtegetik; más tudósok Ayodhia s Elephantine romjain telepedtek le, a jelen polgárisodás szellemétől kérve a réginek megfejtését: és olly irodalmat hoztak napfényre, melly az eddig ismerteket szintolly mértékben előzi meg, mint ama tartományok óriási vájmányai templomaink nagyságát meghaladják. Jones, Colebrooke, Wilson, Carey, Wilkins, Hodgson az angolok, Burnouf, Chezy, Pauthier a francziák, Bopp, Rosen, Frank, Lassen, és a két Schlegel a németek közt, India ismeretét tárják föl előttünk, annyira mély és magasztos vallási érzelmeivel, olly merész röptü s föllengő bölcsészeti nézeteivel, annyira költői s óriási képzelmeivel, és olly termékeny és bámulandó természetével. Sacy a persa és arab irodalmat ismertető meg velünk, és iskolát alapitott Franczia országban, melly kutatásait mindinkább terjesztve, a nemeslelkü Anquetil-Duperron-, s jelenleg Rask- és Burnouffal megnyitja számunkra Zoroasternek századok óta elnémult ajkait: ugyanazon Burnouf, Grotefend és Saint-Martin után az ékirat megfejtését igéri; mig más részről ugy látszik, a phoeniciai is hasztalan erőködik titkait tovább is megőrizni. Az ottoman birodalom mit sem rejthet el Hammer kutatásai elől; Remusat, Biot, Julien Chinával ismertetnek meg; Klaproth és Smith pedig Közép-Ásiának eddigelő teljesen ismeretlen népeihez vezetnek el minket.

Ekkép a latin és görög nyelv elveszték minden igényöket arra, hogy törzsnyelvekül, s az egyptomiak és persák, hogy ősnépekül tartathassanak. Indiában már régóta divatoztak Pythagoras, Aristoteles, Epicurus, Pyrrho rendszerei: a nyelvészet emberi emlékezetet haladó

népvándorlásokat fejteget; és kimutatva a sanscritban a frank, orosz, német, görög, latin, celta, litván gyököket, a nyelvek összehasonlitása által tünteti elő, miként legelőször a celták nyomattak ki Ásia beljéből nyugot felé, őket követék a németek, szlávok, azután a latinok és végre a görögök.

Nem kevesebb szorgalommal gyüjtettek össze a mindenféle emlékek, mellyek a világ szinpadáról letünt, vagy igen távollevő népek polgári s politikai viszonyaira hintenek világot. A kalmárok pénz, a harczosok hóditás, a tudósok dicsőség, a missionariusok a lelkek téritése utáni szomjukban hatottak be a legrejtettebb zugokba: az ypsambuli nagy birodalom szentélyének romjait és megnyitott pyramisait fölhányták; Himalaya sirhalmait az islandiakkal hasonliták össze, Persepolis romjait a palanguei romokkal, a hetruriai edényeket a herculanumi lávából kiásott mütárgyakkal, és a babyloni jelvényes hengerekkel.

Karöltve a nyelvészet- és régiségtannal, a pénztan, földirat, csillagászat, és az ujabb tudományok, a földisme-tan, és őslény-tan lefizeték adójokat a történelemnek az ismeretek gyarapitásában, s a bizonyitványok megszerzésében; és igy a tapasztalatra alapitott, dönthetlen állitásokat fényesen igazolják. Egy olly század után, melly a templomok romjait az ég ellen tanuskodni, s a tudományokat az Istenség ellen föltámadni kényszerité*), milly bámulatos dolog volt, látni, hogy a hitregészet tárgyában folyt komoly vizsgálatok az ős igének valóságát erősitik meg, mellynek a lélek tehetségei közt beállott meghasonlás következtében meghamisitott származékai valának; hogy Cuvier fölfedezései, emberi bizonyitékokkal is támogatják a Genesis isteni hitelét; hogy Klaproth és Humboldt vizsgálódásai a nyelvek eredeti egybehangzását és későbbi elágazását igazolják, Blumenbach kutatásai az emberi-nem egysége mellett tesznek tanuságot, s hogy ezt utazók is erősitik, kik az egyptomi, irlandi, indiai, mexicoi, s uj-hollandi polgárisodás közt bámulandó hasonlatosságot találtak! Ekképen tehát a tudomány kiengesztelődött a vallással; és igy mindinkább igaznak bizonyult be azon állitás, hogy: a ki csak megizleli a tudományokat, hitetlenné válik; ellenben a ki mélyebben merit belőlök, megerősödik hitében.

Mialatt az ujabbkori zajos események minden hagyományok eltörlésével és a létező viszonyok fölforgatásával fenyegetőztek, Europa

*) Deus scientiarum Dominus. I. Kir. 2, 3.

mintegy visszahatást idézve elő, váratlan, és épen nem kiszámitott buzgalommal kezdé napfényre hozni a multnak emlékeit és a levéltárak tartalmát; s a fitymált oklevelek- és krónikákból igen fontos fölvilágositást nyert ama társadalom állapotáról, melly a mienknek anyja volt: s azon meggyőződésre jutott, miszerint hogy feltartóztatlanul haladhasson előre, okvetlen szükséges néhány lépést hátrafelé tennie, s a dolgok eredetére menni vissza. Mindezen fölfedezések csak akkor fognak a tökély fokára eljutni, midőn bennök, mintegy gyupontban, egyesülendenek a küzdelem következtében még eddig szétszórt erkölcsi erők: mindazáltal az első lábnyomok is már azon ösvényre terelnek minket, mellynek ha nem jutunk is el végéhez, de iránya legalább ismeretes előttünk.

E részben igen nagy előnyül szolgált a nemzeteknek a háboruk, tudományok és kereskedés által eszközlött egymáshozi közeledése; és e közeledést a dolgok physikai rendében a Volta-oszlop teszi láthatóvá: mellynél fogva megfogható lesz előttünk, mint fejt ki két testnek egymással érintkezése erőt, valamint a mindennapi, lassan végbemenő jegedésekre, ugy egész sziklatömegek rögtöni átalakulására. Jelenleg a háboru őrködik a béke fölött; a kényszerüség, a kereskedés, és a szellemi közlekedés egy nagy családba egyesitik az államokat, mellynek keblében mindinkább tünedeznek a kivételek: és a nemzeti előitéletek oszló félben lévén, azon nép tartatnék barbárnak, melly e nevezetet egy másikra akarná illeszteni. Valamelly tartományban uj fölfedezés történik? Gyorsan eljut az minden népekhez: s egy Galilei, egy Newton csakhamar a világ egyik végétől a másikig ismeretes lesz. A hirlapok teménytelen sokasága ismereteket terjeszt a figyelő s hivő tömeg közt, s a legcsekélyebb előhaladásról értesíti az elmélkedő és vizsgálódó tudóst. Hű forditások megkimélnek minket a nyelvek átalános ismeretétől, mellynek megszerzésére egy egész életkor alig lenne elegendő. A metszetek és kőnyomatok szem elé állitják az emlékeket: ugy hogy mindenki (habár nem is tökéletes, és a hely szinén nyert benyomással össze nem hasonlitható,) fogalmat szerezhet magának azokról. Az összehasonlitott utleirások fölöslegessé teszik a hosszu utazásokat, mellyeket az ó-világ lakói, ha az akkori szük világot ismerni akarták, ki nem kerülhettek. Mióta az ujonan fölfedezett tartományok minden éghajlat alatt megismertetik velünk az emberi-nemet, mindazon módositásokkal, mellyeket annyi századok óta természetes okok és politikai változások idéztek elő: a földrajz nem szoritkozik csupán a vidékek és határok puszta elnevezésére, hanem segitségül szol-

gál rá, hogy valamelly vidék körülményeiben keressük az intézmények okait. Olly népek, mellyek alászálltukban alig őrizték meg ősi alkotmányuk némi nyomait, ugy szinte mások, mellyek alig tevének még egy lépést a polgári életben, legjobb értelmezést adnak az ó-történelemhez; a Sophik udvara szem elé tünteti Cyrusét, valamint az egyptomi hieroglyphok értelmezését a mexicoiak bizonyitják be. Főleg pedig a külön tudományok előhaladása, melly által a tudományok egymást kölcsönösen termékenyítik, s mindegyiknek saját törvényei és szétágazó viszonyai átalánosságra emeltetnek, eszközli azt, hogy az átalános igazságokat, a nélkül hogy fölületesekké válnánk, határozottabban fölfoghassuk.

Milly dus gyarapodást nyert, a legujabb korszak viszontagságai közt, a köz és egyéni tapasztalat? Ezek sajátságos jelleme, ugy látszik, az átalános okok fürkészésében, tények hosszu sorának fölemlitésében, s ama törvények értelmezésében áll, mellyek a régi s ujabbkori társadalmak életét szabályozzák. E viszontagságok közt a sötét idők számos termékei sodortatván örvénybe, miután azokat a szellem, diadalkocsijával eltiporta, minden félelem tartózkodása nélkül foglalkozik a maradványok vizsgálatával. Eltöröltetvén a hübéri kiváltságok, — az esküdtszékek, nemzetőrség, községi rendszer, választó testületek, mellyek a törvényszékeket, rendes hadseregeket, a status gyámságát és örökös nemességet váltják föl, sokkal tisztább pillantást engednek minekünk az ó-korba, a forum mozgalmaiba, a curiák általi választásokba, a néptribunok törvényszerü ellenkezésébe, s ama városok közéletébe, mellyek önálló védelmi, közigazgatási és törvényhozási rendszerrel birtak.

Mondottuk már, hogy csak az irhatja le kellőleg a tényeket, ki maga is részt vett a politikai mozgalmakban: minthogy a dolgok valódi szemlélete üti helyre az elmélet hiányait, s a társadalmi mozgalmak megszokott szemlélete vezet azok értelmének helyes megfejtésére. E részben is igen kedvező a jelenkor a történetirásra; mert miután eltávolittattak a korlátok a tanitók és vezetők, s a hivők és engedelmeskedők közt, az állam többé senki előtt sem titok; a parlamenti viták és hirlapok minden polgárt felhivnak, hogy szemeit a trónok- és kamarákra függeszsze, s a politikai bölcseséget, a távolabbi okok kipuhatolását, s a társadalmi gépezet szövevényes menetének ismeretét magáévá tenni igyekezzék. Különben is a hivatalok változatos sokfélesége a tudós és államférfiu, a vélemények és intézmények közti viszonyokat eléggé növelte; a nagy dramában mindenkinek jutott vala-

mellyes szerep, habár nem állna is az egyébben, mint mit az őskor chorusa tőn, hogy valamit dicsérjen vagy rosszaljon. Innen ered annak szüksége, hogy a létezőt összehasonlitsuk a volttal; innen az ellenmondás, melly az elmélet és gyakorlat közt minden nyomon mutatkozik; innen ama türelmi szellem, melly képesekké tesz rá minket, hogy a valót, habár kellemetlenül esnék is, kimélet, de igaztalanság nélkül is, méltányoljuk.

Átalában az irodalom is maga részéről mindig tevékenyebb befolyást gyakorolván a kedélyekre, azon két elv fölállitásával éled föl ujra, miszerint végczélja az erkölcsi haszon-, az eszköz pedig e czélnak elérésére, a valónak előadásában áll. Azért tehát a történelemre kellett visszatérnie, ha előbb megelégedett is a mesékkel; ábrázolnia kellett az egyéneket, nem pedig őket teremteni; saját egyéniségétől elvontan, azonositani magát másokkal: s ha II. Fülöp és Rosamunda neve, vagy pedig tyrusi Vilmos olvasása kielégité Alfierit és Tassot, jelenleg a képzelődés irta vagy rajzolta termékekben, legmerészebb röpte mellett is, az igazságra támaszkodik. Maga a regény is nagy hasznunkra van az által, hogy behat a belső életbe, a történelem által mellőzött, vagy figyelmét kikerült részletességeket leirja, s nem csupán a kitünő egyéniségeket rajzolja, hanem a tulajdonképeni első szereplőt is az emberiség szinjátékában, a népet. Valóban a szokások és erkölcsök ismerete nélkül érteni akarni az eseményeket, épen annyit tenne, mint olly emberek közt forgolódni, kiknek nyelvét nem értjük; s a keresztes-hadak és Henrik császár a canossai várban, érthetetlen számjegyek arra nézve, ki nem tudja azokat ama kor szokásai, és gondolkozás-módjával összevetni. A történelem a reformatio gyümölcse gyanánt harmincz éves háborut mutat föl, a franczia forradalom eredményeül pedig Europa valamennyi államainak fölforgatott határait: de a családi s nyilvános zsarnokság, a családok keblében történt szakadások, a gyülölség, szeretet, fondorlatok jelenetei, a legszentebb érzelmek lábbal tapodása, a jámborok botránkoztatása, a félénk lelkek habozása, valljon hol adnak élénkséget eme nagyszerü képek szinezetének? Most már Don-Quixotte kiegészíti a spanyol történetiró Mariannát; Ivanhoe kézzel foghatóbban rajzolja a legyőzött szászok viszonyait a normanok irányában, mint bármelly történeti könyvben feltalálhatnók; Manzoni ‚Jegyesei' a szenvedések, bünök és erények eddig ismeretlen világát tárják föl előttünk; s a regényirók sokkal természetesebb és emberiebb magaviseletre szok-

tatták ama Cliot, melly hasonlóan a tragoedia musájához, mindeddig saruban járt és gyilokkal fegyverkezve*).

Ehhez járul még az embernek lelkismeretes és szigoru tanulmányozása, ki az egymásra következő események tömkelegében lényegileg ugyanaz marad, s hat ezer év után is ugyanazon hajlamokkal születik, mellyek az első testvérpár közt gyülölséget okoztak: miért is tekintetbe véve az éghajlatot, a polgári intézményeket, vallást, jelenkorunkban az ember könnyen megfejti azt, mi a lefolyt századokban hasonló körülmények közt történt.

A történelemben tett előhaladások.

Épen nem csuda, ha az annyi segédeszközökkel ellátott történelem most már egészen más ösvényt követ a kutatás- és előadásban. Már Bacon azt mondá, hogy a világtörténelem az irodalom, tudományok, bölcsészet, jogtan, müvészetek története nélkül, a vak Polyphemus szobrához hasonlit; s hogy a vallás- és gondolkozásmódban történt változások, az emberek- és a kormányzókban is változást idéznek elő. De valljon viszhangra találtak-e szavai: arról a történetirók nagy része tanuskodhatik; kik inkább a hősöket, a társadalom karját, vevék tekintetbe, mint az intézményeket, vagyis a társadalom lelkét; hasznos gyümölcsök helyett csak a gyönyörködtető virágokat szedték; az igazságot a divatozó szépnek formái közé illesztették, a helyett, hogy azt szeszélyes rendetlensége- és valóságában fogadták volna; kiemelték a látszólagos indokokat és következéseket, kabineti fondorlatokat és a hadseregek mozgalmait, a minden helyes ok nélkül kezdett, dicsőség nélkül folytatott, és eredménytelenül végzett folytonos háborukat, mellyek csupán azt bizonyitják, milly makacsul burjánzik az ember keblében az egyenetlenség magva.

A századnak, melly annyit tett, fölfedezett, érzett, és gondolkozott, joga van átalakitani a történelmet, és saját szempontjából itélni meg a lefolyt századok életét, tetteit, és érzelmeit, s összehasonlitani a multnak történetét azzal, a mit ő hozott létre. A szigoru, tudományos, de nem előitéletes és pártoskodó kritika, valamelly népnek jóllétét nem Themistocles vagy Lucullus palotáiban, hanem a mühelyekben és a földmives nép közt keresi: és annak boldogságát nem az irott törvényekben, hanem azok alkalmazásában, és ama jóllétben, mellyet mindenki élvez; vizsgálat alá veszi a családi viszonyokat, a nevelést,

*) Különös ennélfogva, hogy mig Thierry Ágoston olly sok történeti érdemet tulajdonit Walter Scottnak, Röderer kikel a regények ellen, és azt mondja, hogy: les chefs d'oeuvre de Walter Scott nous vaudront plus d'une mauvaise histoire. Histoire de François I. Introd.

művészetet, és papi rendet; arra néz, minő lábon áll a közbátorság, miképen tiszteltetnek a nők, mint vannak elosztva a javak; könnyü-e a közlekedés; egyesség uralkodik-e az alacsony sorsuak és nagyok, a tudatlanok és tanultak, az engedelmeskedők és kormányzók közt. Athene a legjelesebb szónokokat állithatta elő a szószékeken, a nélkül, hogy elhinnők, miszerint a legjobb és legbölcsebb kormányformával birt. E szavaknak: szabadság, köztársaság, monarcha, különböző értelme van Spartában és Schweizban, Görögország- és Romában, Persiában és Angliában; s még a puszta nevezet nem elegendő arra, hogy elhitessük magunkkal, miszerint a szabadság győzött Marathonnál, Actium- és Philippinél pedig leveretett. A nagy eseményeket sem tulajdonitjuk többé csekély okoknak, s valamelly háboru kimenetele nem vétethetik valamelly nép erkölcsi sulyának zsinórmértékeül. Ki fogja mai nap elhinni, hogy a keresztes-hadakat egy ismeretlen remete szava, vagy a reformatiót a ferenczieк és ágostoniak közti viszályok, s Amerika függetlenségét a sulyos adózások idézték elő? A gyarmatok elleni háborujában Angolhon legyőzetik, és mérhetlen nagyságra emelkedik föl; a hét éves háboruban győz, és romláshoz közelit; Napoleon Tilsitnél gőgösen irja meg a béke föltételeit, és itt veszi kezdetét bukása.

Erkölcsiség a történelemben.

Még ha a vélemények közti eltérő különbség ingadozóvá teszi is az itéletet, azért mégis a történelem innen is uj életerőt merit, s megismeri ama szent hivatását, miszerint nemes érzelmekre buzditson, s kárhozatot mondjon az önzésre. Jólelkü legyen a történetiró; ne hizelegjen a bünnek és zsarnokságnak, tanusitson szeretetet hazája, népe, s a szenvedők iránt még akkor is, ha azt keblében mélyen nem érezné. Az ember leginkább saját tapasztalatait fordithatja haszonra; és saját elmélkedései és vizsgálódásai jobban kielégitik őt, mint másokéi: a történetirónak tehát az feladata, hogy másoknak saját elmélkedések- és itéletekre nyujtson módot. Jelenleg a történelem, melly előadásában a tanitást tüzte ki czélul, szükség, hogy kitünően erkölcsös legyen; ne hangoztassa a közönséges politikának, és mindennapi bölcseségnek elcsépelt czifra mondatait: hanem vegye szemügyre az embert, mint embert, és nem tekintve hirnév-, rang- és hazára, rendületlenül mondja ki itéletét, jog és igazság szerint. Megvetve a mesterkélt méltóság ragyogását, melly a fényt a boldogsággal, a sikert az ügynek igazságával cseréli föl, tartsa kötelességének a nagyobb rész javára*)

*) Tulajdonképen azok javára, kik azt megérdemlik; mivel az igazság nem a többség kizárólagos birtoka, tehát az abból áradó jó sem. Mindazok, kik méltók és képesek azt felfogni, de csak is ezek tarthatnak igényt rá. S.

irni, megszilárditani a szeretet, munkásság és ismeretek kapcsait a nagy emberi családban, hogy béke, rend és kölcsönös jóakarat mellett haladhasson előre rendeltetése pályáján. Nagy nevek által ne hagyja magát elszédittetni, hasonlóan a madárkához, melly nagyon is közel repülvén a Niagara vizeséséhez, a léghuzam ereje által az örvénybe sodortaték: sőt számos itéleteket véve uj vizsgálat alá, lerántandja a koronát sok dicsőitett hős fejéről, hogy azt szerényebb és jótékonyabb érdemnek adhassa. A nagyság nem rejti el előle gyarlóságait, s Hadrián és a nagynak nevezett Lajos dicsérete közben megemlékezik Antinous- és a dragonádokról; tisztelni fogja a persáknál az erkölcsök tisztaságát, s az egy Istenbeni ősi hitet, kapcsolatban nemes buzgalommal a dicsőség és haza iránt; a görögöknél a tudományok- és szépmüvészetekben tett nagyszerü előhaladást; a romaiaknál az akarat szilárdságát: de egyszersmind nem feledi el megkérdeni, mint használták ők mindezen előnyöket. Az illy magasztos erkölcsi nézet előtt elnémul a hizelkedés; és távol attól, hogy Vellejusnak Tiberiusról irt dicséretét, vagy Jovius aranytollát helyesléssel emlitené, még ama vak dicséreteket sem fogja türni, mellyekkel Xenophon Cyrust, Eusebius Constantint, Eginhard Nagy-Károlyt elhalmozza. Még király is (XII. Károly) találkozott, ki azt állitá, hogy a történelemnek tanubizonyságot kell tenni, nem pedig hizelegni; s hogy az egyedüli mód, azt dicséretre kényszeriteni, abban áll, ha dicséretes dolgokat cselekszünk: és ugyanazon országnak egy nagy ministere (Oxenstierna) hozzá tevé: „Ki a közügyekkel foglalkozik, bármilly magas polczon álljon is, többé vagy kevésbbé szolga marad; de ki a megfontolás delejtüjét, és a történelem kormányrudját nyiltan és szabadon igázgatja, az uralkodik.“ Ugyanazért a történelem megtisztulva a kor és az emberek előitéleteitől, nem hiszi már, hogy a gonoszság hasznos lehessen valamire; s kárhozatot mond arra, ki Helvetiussal azt hiszi, hogy a közjó érdeke által minden dolog szentesithető, s kevesebb cynismussal birván, mint Diogenes, parancsolólag szól a hatalmasokhoz: ‚Vonuljatok félre, s ne vegyétek el tőlem a nap világosságát.‘

Vannak mégis, kik miután a mult század itéletet mondott elbeszélés nélkül, ma elbeszélni akarnak minden itélethozás nélkül; és egy fatalisticus iskola alakult, melly a zsarnokokat Isten küldöttjeinek, vagy pedig a szükségesség eszközeinek tekintve, fásulttá akarja tenni a történetiró keblét: hogy csupán a tényeket szemlélje, s ne az embereket; hogy érzéketlen maradjon az erény, bün és legszomoritóbb

események láttára: ezeket a szükségesség kifolyásaul nézvén; a nélkül, hogy részvétet tanusitana a leverettek, és reményt táplálna az iránt, a mi emelkedőben van. De még ezen iskola is az alkalmazásban elég részrehajlást tanusit az igazság, és az előhaladás iránt; s akarata ellenére is mindinkább közeledik a valódi iskolához, melly az embert még elaljasodásában is szabadnak mutatja: elismeri, hogy az erkölcsitől elválasztott politikai igazság alap nélkül szükölködik; figyelembe veszi az egyének és népek tiltakozását, kik akaratuk szabad urainak érezve magukat, legalább részvétökkel gyámolitják annak törekvéseit, ki a szellemet az anyagtól megtisztitani kivánja; figyelemmel kiséri az előhaladást annyi viszontagságok közepett, ama részvéttel, mellyel valamelly jó akarónk lépteit követjük veszélyes vállalatában; s a megdöntött erény iránt, ha egyebet nem, legalább kegyeletet tanusit, a végső érzelmet, mellyre a szerencsétlenség igényt tarthat.

A történetirás eszményképe.

Mindez igen terhessé teszi annak föladatát, ki az erény, igazság, és az értelemfejlődés utáni forró vágyában növekedő nemzedéknek történelemről akar beszélni. Elmélkednie kellett ennek az ó-korról, mint az önmagát rajzolja; mert habár a tények a másolatokból is kivehetők, mindazáltal csupán az eredeti előadásokban fedezzük föl ama szinezetet, melly az előadásnál is jobb jellemzője valamelly korszaknak. Ha egyebet nem nyernénk is általa, legalább megismerkedünk a szerzővel, kinek őszintesége vagy szolgaisága, a dolgok régi vagy ujabb rendje iránti hajlama, a korszellemet rejti magában. Itt az egykoru s eredeti irókról szólok*); nem pedig azokról, kik, habár classicai nyelveken, de csak utánzók és ismétlők voltak. Ki az előbbiek tanulmányozásával foglalkozik, akkép különbözik azoktól, kik csupán a kivonatokkal érik be: mint a tudós, ki az utazók előadása után ismer valamelly népet, különbözik attól, ki ugyanazon nép között forgott. Nem csak a történetirókra akarom ezt értetni, hanem a költők-, bölcsészek- és müvészekre is; kiknek müveiben a korszak akkép tükrözik vissza, mint a folyam tükrében annak partjai. Valljon elmondhatja-e az magáról, hogy ismeri Görögországot, ki azt csak Marathon- és Chaeroneánál látta, a nélkül, hogy behatott volna annak iskoláiba, hol Xenophon és Plato az Istenről, Socrates és Zeno az erényről, a Pythagoreusok a Cosmogoniáról, Gorgias az ékesenszólásról, Hippo-

*) Illyenek: Herodot, Thucydides, Polybius, Titus Livius, Caesar, Xenophon, a szent-irás, Homer, Pindar, a hindu költemények stb.

crates a gyógytanról tartottak előadásokat; ki nem járt Epicurus kertjeiben, és Diogenes hordója körül; nem látta a spartai ebédeket, Corinthus vásártéreit, és Phidias müteremeiből a miletusi mühelyekbe nem vándorolt? És ki lehetne e részben jobb kalauz az egykoru iróknál? A fajtalan Petronius, a gunyolódó Aristophanes, a bölcselő Seneca, a jelentéktelen Lycophron, a gyenge ecsettel biró ifjabbik Plinius, és Cicero, barátságos leveleiben, sokkal tisztább fogalmat adnak nekünk ama korszakról, mint sem a történetirók: s az olympusi Jupiter, a luxori obeliskek, a talapoinok remete-magányai kiegészítik az illető korszak- és népnek ismeretét.

Továbbá képes legyen behatni a történetiró a multba, olly képzelő tehetséggel, melly mindenre kiterjed, olly tapintattal, melly minden fontosabb dolgokat ki tud szemelni, olly éles-látással, melly a gőg vagy babonaság hizelgéseivel behálózott hagyományok közül megkülönbözteti az igazat: mellyet azokban mindenkor fel fog lelni, bármennyire legyen is a képzelődés álleplébe burkolva; a szenvedély, a tudatlanság, sőt még azon sajátlagos mód által is, mellyel megőriztettek, elhomályositott gyér emlékek segélyével, rá mutat a perczre, mellyben valamelly nemzet megalakult; és arra, valljon ez alakulás önállólag, vagy külbefolyásokból fejlődött-e ki; minő szellem lelkesité annak intézményeit, miképen hatottak azokra az események, és mint módosultak ama korábbi okok következtében, mellyek, hasonlóan a határistenséghez, helyöket ujabbaknak átengedni nem akarják: mivel a tények is ugy, valamint az emberek, bizonyos nemzedéki sorozattal birnak, mellyben egyik sem kezdet, hanem csak folytatás valamennyi. Kétségkivül az egykoru irók legtöbb közvetlen bizonyitékokat hoznak fel; mint például Thucydides, Tacitus, Guicciardini, De-Thou, Botta: egyébiránt az egykoruság még nem biztosit minket a valóról; és Socratesnek Anitus által megirt története, valamellyes becscsel soha sem fog birni. Ki tovább a multak felsorolásával foglalkozik, az már nem mint bizonyság, hanem mint tekintély léphet föl; s az utána következők csak letéteményesek, de nem kutfők a történeti igazságra nézve. Ki a napi hirekre támaszkodik, csak hamar be fogja látni, milly könnyen másittatik meg az igazság*); mennyire zavarja meg a szenvedély a nézpontokat, s a képzelődés milly alakot ád a tényeknek. Ha már egyszer valamelly hibás nézet lábra kapott, igen nehéz azt kiküszöbölni,

*) Hic narrata ferunt alii, mensuraque facti
Crescit, et auditis aliquid novus adjicit auctor.
Ovid. Metam. XII. 57. 61.

s gyakran még nehezebb, annak nyomára jőni. Ebben áll a kritika feladata.

De valamint a csillagászatban a nagy távolságba helyezett égi testek olly csalódást okoznak a szemnek, hogy a látszólagos mozgás valónak, és a mi valóban mozog, az mozdulatlannak tetszik: ugy a történelemnek puszta gyanitáson alapuló részében is, némellyek valóságos személyeket látnak a mythologiai képzeményekben, mások pedig még a valókul bebizonyitott személyeket és dolgokat is a regészet és költői jellemzések körébe utasitják; s mig Brahma, Saturnus, Odin királyok- és hősökké válnak, Homer, Camillus, sőt Solon is, a társadalmi miveltség bizonyos fokának jelképezett kifejezéseiül tekintetnek. Csak hogy a kétely scepticismussá ne fajuljon! Nem elegendő, valamelly tényt tagadni csak azért, mivel régi; valamint nem tagadhatjuk a Sirius lételét is azért, mert rémitő távolságban ragyog. Milly sok, még csak tegnap elvetett, ó-korbeli állitásokat igazolt, vagy világositott föl előhaladása által a tudomány! Hagyomány nélkül nem létezik történelem, s nélküle az emberi-nem neveltetése hátramaradást szenvedne; s még ott is el kellene azt fogadnunk, hol a Volney által annyira követelt mathematikai bizonyosság hiányzik. Mert még akkor is, midőn a nem-történtet adja elő, legalább az ember természetéhez, és a korszellemhez van az alkalmazva; s a tények hasznos eredmények- és intelmekkel gazdagitanak minket, hogy kerüljük, vagy keressük az azokat előidéző okokat. Röviden, a történelem alapeszméje abban áll, hogy megismerni tanuljuk azt, mi a társadalmak jelen állapotát előidézte.

S valamint a csillagász, hogy a bolygókat ragyogó pályájokon kövesse, nem várakozik rá, mig az anyag, tér, és mozgás lényegét kitanulta; sem a természetvizsgáló nem hagy föl azért kutatásaival, minthogy egyetlen szó, minő a nehézkedés, villany-delejesség, azok eredményeit meghiusithatja: ugy a történetiró sem fog megállapodni föladatában csak azért, mivel az átalános kutatási buzgalom nagyszerü fölfedezéseket igér. Szintolly mély értelmü, mint leverő Goethenek ama mondata: hogy valamit tudjunk, mindent kellene tudnunk. Azonban a nélkül, hogy az átalános tökély utáni vágyban kedvét vesztené a történetiró, forditson hasznára minden ujabb fölfedezéseket; és azon gondolatban találva megnyugvást, hogy az unokák nálunknál többet tudandanak, oda forditsa igyekezetét, miszerint utódai az ő munkálatait kiindulási pont- és bizonyságul tekinthessék arra nézve, mennyire haladott a tudomány az ő korában.

Azonban ha valaki Lycurgus és Rőtszakállu Fridrik kortársait a

jelenkor szemüvegén át akarná megitélni, ha nem is a tények-, bizonyára a történelemnek elferditője lenne. Helyén lesz ugyan, hogy a történetiró osztozzék korszakunk nagylelkü részvételében, és annak nemes irányát gyámolitsa mindazt illetőleg, mi a nép szellemi s anyagi jóllétét előmozditjà: de midőn tovább látja, hogy minden nép a szükség vagy kivánesiság ösztönének engedve, az ismeretek és miveltség általános előhaladását segíti elő, — módot lelend benne, hogy kortársainkká tegye a legrégiebbeket; eszközölni tudandja, hogy a ledér és fölösleges dolgok ne szoritsák ki a lényegeseket, s az előadott eseményeknek olly érdeket tudand kölcsönözni, mellyel birtak azokra nézve, kik ezeket saját szemeikkel látták.

Szükséges tovább, hogy korát ne csak a társas-körök- és felolvasási teremekben, az embertelen előitéletek eme kiapadhatlan forrásánál tanulmányozza, sem a hirlapok-, és ama temérdek röpiratokban, mellyek minden véleményt lerontanak, a nélkül, hogy maguk valaminővel birnának, hanem önmagában és az egyszerü, józan eszü emberekben: szintugy a régieknél, mint kortársainál ne csak azon adatokra forditsa figyelmét, mellyek forradalmak alkalmával zajosan merülnek fel, ha nem vegye szemügyre, mikép készittetnek ezek előre a köztéreken, a templomokban, mühelyekben, és a családi tüzhelynél. Mire valók a csaták leirásai, mellyek a harozfiakat ki nem elégitik, s csak gyanut ébresztenek bennök; másokra nézve pedig fölöslegesek? A hosszu vitatkozások valamelly időpont vagy hely meghatározására, azon fáradalmas tudományosság, melly azt hiszi, hogy már mindent tud, mert mindent összeolvasott, s melly mások gondolatait bányászva ki, megkiméli magát az elmélkedéstől, nem azon történetirónak valók, ki inkább az olvasók keblében, és nem a könyvtárakban akar helyet foglalni, s ki az épület fölemelése után kötelességének tartja, elhordani a szemet sértő disztelen állványokat, hogy annál inkább kitünjék az épület szépsége, a fölhordásához megkivántató fáradságnak pedig emlékezete is elenyészszék.

Az is megkivántatik még a történetiróban, hogy a statisticai történetet, vagyis összeállitását mindannak, mi a mathematikai arány törvényeire vihető vissza, egyesiteni tudja a politikai történelemmel, melly egyik nemzetnek a másikra, egyes egyénnek a tömegre, egyes századnak a következőkre hatását és befolyását tárgyazza; mint szinte a bölcsészeti történelemmel, melly az emberi-nemet egy törvénynek alávetve tekinti, mellyhez közelebb vagy távolabb viszonyban fejlődnek az események: mert csakugyan képtelenségnek látszanék a folya-

mok futása annak, ki nem tudna semmit az Oceánról, mellybe szakadnak.

Most már senki sem osztozik azon nézetben, miszerint elegendő, ha a történelem való dolgokat ád elő,*) a nélkül, hogy azok erkölcsiek és szépek is legyenek. A nagy történetirók az első rendü irók közé tartoznak; s azon németek, kik felhalmozva a nagy tudományosságot, azt hiszik, joguk van elhanyagolni a formát, csak azt bizonyitják, hogy nincs fogalmuk róla, miszerint a forma elválaszthatlan a lényegtől, s a gondolatnak kiegészitő részét képezi. Az őszinteség igen becsessé teszi némelly korunkbeli irók müveit, mellyek egyéb irodalmi értékkel nem birnak; mivel az őszintcség az igaz tanuságnak mindenkor jellege szokott lenni: de a történetiróban a durvaság, a homályosság, a kifejezések elhanyagolása, zavart eszmék- és fölületes tanulmányra mutatnak; valamint más részről a világosság, tiszta felfogás- és komoly tanulmányról tesz tanubizonyságot: az irmodor, a gondolatok és érzelmek mozgató eszköze, az ő szépségében mély fölfogás, eleven képzelet, és erőteljes érzelmek öszhangzását föltételezi. A tudós készültségnek tehát nem kell a szabad kifejezést elnyomni; s legjobb, egyesitenie a krónikák együgyüségét, a fatalisták nyugodt elbeszélése- s a classicusok dramai előadásával; összefoglalni az egészet, és el nem hanyagolni a részleteket; szét nem választani a tények előadását, a szokások és gondolkozásmód költészetétől; elérni a szabályszerüséget, és szabad röptet engedni a képzelődésnek; egy csomóba szedni az eseményeket, a nélkül, hogy összezavartatnának; s az élet változatos jelenségeivel azon nagyszerü metaphysikai érdeket kötni össze, mellyet az emberi lélek fokozatos fejlődése tüntet föl; kerülve a kerekmondatokba burkolt szárazságot, és az ellentétek- és álszabatossággal takart hiuságot: a valódi történetirónak egyesitenie kell magában Livius és Guicciardini magasztosságát, Villani egyszerüségét, Niehbur kritikáját, Machiavelli éles eszét, Tacitus halhatatlan gyors-menetét, sajátjává kell tennie Schiller dus előadását, elhagyva declamatioit, Muratori tudományát, póriassága nélkül, Müller változatosságát, hosszadalmassága, és Guizot elemző tehetségét, ennek unalmassága nélkül.

Megkivántatik még a történetiróban a tudományosság, hogy lásson, a pontosság, hogy tisztába hozzon valamit; az itélő-tehetség a tárgyak kiszemelésére, a módszer az elrendezésre, a képzelő-tehetség a leirásra, az igazságosság az itélethozásra, a biztos pillantás, hogy az

*) Historia, quoquo modo scripta, delectat. Plin. Ep. 8. L. 5.

eredmény el ne vakitsa, a mélyen gyökerező érzelem az igaz iránt, hogy akkor is, midőn csalatkozik, kitessék, miszerint az értelem, nem pedig a sziv az, melly nála tévedett; bátorság kivántatik meg benne, hogy föláldozza önszeretetét, mint szinte a vágyat, fényleni s uj dolgokat különcz formákban adni elő; az irmodor azon egyszerüsége, melly biztos jellege az őszinteségnek, s mind a mellett a müvészet eme három rendbeli hatását: felvilágositani, rajzolni, s meginditani, föl nem áldozza; higgadtnak kell lennie, de nem hideg keblünek; állhatatosnak a vizsgálódás- és az előadásban, ugy hogy sehol, sem türelmetlenséget a tovább haladásban, sem azon könnyelmüséget ne éreztesse, melly meggondolatlanul fog a nagy munkához, azt hanyagul folytatja, és kedvetlenül végzi. Kivánatos, miszerint gondoskodjék róla, hogy minél többet gondolkozhassanak fölötte az olvasók; ne annyira ismeretekkel kérkedjék, mint inkább józan gondolkozását tanusitsa; olly müvet készitsen, melly a szerzőt megkedveltesse az olvasóval, és mellyet senki se tegyen le kezéből addig, valamig tisztább és magasztosabb fogalmat nem szerzett magának az embernek rendeltetése felől e földön, mig rendületlenül nem hisz az igazság országában, és képesebbnek nem érzi magát valamelly jó, vagy nemeslelkü tett elkövetésére.

Ne is fogjon az soha történetiráshoz, ki valamelly dicső tett hallatára földobogni nem érzé szivét, ki az elnyomott ártatlanság fölött siránkozni, s a gonosz iránt utálattal viseltetni nem képes: mi nélkül a jó iránti szeretet nem létezhetik; mondjon le az e hivatásról, ki valaha nevetségessé tette a jó szándékot, vagy könnyelmüen szólott arról, mi az embernek legszentebb tulajdona, tudnillik a család-, a haza- és vallásról. A mennyire csak lehet, vetkezze le egyéniségét, és ne saját érzelmeit, örömeit és szeszélyeit hozza föl, hanem az egész emberi-nemről, tulságtól ment átalános szeretettel szóljon; örüljön az igaz ügy diadalának egyszerü méltósággal; szenvedjen az erényessel: de ne veszitse nyugalmát; ne az legyen előtte, hogy guny, vagy dicsiratot készitsen; őszinte jó indulattal lévén, ne fürkészsze erővel valamelly népnek hibáit, hogy annak jellemét lealacsonyitsa: de ne is takarja el azokat, csakhogy annak nagyságát bámulhassa. Ha valaki teljes hitet helyezvén az erény- és nemeslelküségben, egyenes szivvel, méltán beszélve jogokról, mert betölté kötelességeit, szándékozik a történelem előadásához fogni, még a holtakul tetsző események is ujra életet nyerendnek erkölcsi ihletésére, s ő kénytelen lesz elismerni, mikép mindaz, mi a világon történik, az erényesség-, és a világegyetem végczéljára van irányozva, habár gyakran el van is e czél szemeink elől rejtve.

A történetirónak ezen eszményképét tartottam szem előtt, midőn hazám ifjuságát arra hivtam föl, hogy figyelmét az emberiség által századokon át meghaladott ösvényre forditsa. Fönebb már rövid átnézetét adtam munkámnak. Némellyek talán olly véleményben lesznek, hogy a munkát népek szerint kellett volna fölosztanom, mint ez a hosszabb világtörténelmi müveknél divatozik: de nem is tekintve azt, hogy a chronologiai rendszer megkiméli az ismétléseket, mellyek a másik rendszernél kikerülhetlenek, az előtt, ki az egész emberiséget együtt véve tekinti, igen sok fontos tények tünnek föl az összeségben, mellyek az egyes részek elszigetelt szemlélőjét kikerülik; továbbá némelly nagyszerü események, némelly átalános eszmék szoktak uralkodni egész korszakokon át: ugy hogy a nemzetek nagy részben szövetségesek-, vagy ellenségekül tünnek föl; mint valamelly hárfa hurjának megérintésével, minden, ugyanazon hangegyezményhez tartozó hurok is rezgésbe jőnek. Szabadjon elhallgatnom egyéb indokokat, mellyek engem a chronologiai rendszer választására birtak; azon meggyőződésben lévén, hogy a ki évek óta komolyan gondolkozott valamelly dologról, alaposabb itéletet tud mondani róla, mint a ki azt csak fölületesen tekinti. Minthogy egyébiránt az emberi észnek nyugpontokra van szüksége, müvemet korszakokra osztám, mellyeknek, mint ez leginkább az ó-kornál fog feltünni, sokkal nagyobb kiterjedést adtam, mint azt előttem bármelly történetiró tette. Ekkép az időrendi s néprajzi rendszerek előnyeit akarám egyesitni az által, hogy valamelly népnek egész életét egyetlen korszak határai közé szoritám. Mind a mellett hü maradván a rendszerhez, nem levék egyszersmind annak rabszolgája, s a határokat nem ugy szabtam ki magamnak, hogy minden nép történetét ugyanazon évben szakitsam meg, melly az egyiknél valamelly nagyszerü változást okozott; némellyekről csak akkor szólok, midőn az átalános müveltség tényezői gyanánt tünnek föl: vagy pedig az időt is megelőztem, midőn azok enyésztét és halálát kelle hirdetnem. Távol vala tőlem, azon chronologisták durva rendszerére akarni szoritkozni, kik az előadás rendében szorosan az események sorozatához tartják magukat; holott gyakran a történeti tények összege csak ugy fogható föl, ha a megtörtént a történendő után adatik elő, melly amannak értelmet és jelentőséget kölcsönöz. Igy tehát előadásomba, mennyire csak lehetséges, minden részleteket fölvettem, mellyek valamelly nép értelmi s erkölcsi életére vonatkoznak; azoknak pedig, mik fontosságuknál fogva további megfontolást és különös tekintetet igényelnek, külön helyet tartottam föl: egyébiránt ollykor szükségesnek látszott előttem, a ki-

szabott rendszertőli eltérés, a nélkül, hogy ezt indokolni akarnám. Az eszmék összekapcsolása volt főczélom: ha e részben nem vagyok képes megfelelni a várakozásnak, szivesen tűröm a szemrehányást.

A kutfőket, mellyekre hivatkozom, jól átvizsgáltam; azonban mellőzöm a kérkedő szokást, hogy csupa idézetekkel töltsem be a lapok alját. Munkám folyamában az idézetek leginkább a tényekre, s azok általános rendére vonatkoznak: egyes megjegyzések- vagy eszmékért, mellyeket netalán egy vagy más szerzőből vettem, hálásan lekötelezve érzem magamat; de midőn kötelességnek tartom, hasznot vonni mindazokból, kik engem illy müvekkel megelőztek, azt hiszem, tulajdonjogot is szereztem magamnak arra nézve, mit azokból a magam eszméihez hasonithattam.

Ez iszonyu terhes föladatot, egyedül fogni illy terjedelmes és változatos mü kidolgozásához, azon meggyőződéssel vállaltam magamra, hogy ha az egyes részek kidolgozása nem sikerülne is tökéletesen, a mü fog annyi előnynyel birni, miszerint az egészet azonegy szempontból foghassa föl mindenki, s megőrizheti az előadás és irány amaz egységét, melly számos illynemü müvekben hiányzik.

Szándékom iránt mindenki meggyőződhetik azon iratokból, mellyeket eddig napfényre bocsátottam; mellyek habár nem felelnek is meg minden kivánatnak, legalább vigasztalásomra szolgál, hogy czélomat nem találták gáncsolandónak, sem ravasz vagy ingatag eszközökkel nem éltem. Nagy becsben áll előttünk ama dicsőség, melly szándékunk tisztaságának jutalma: s ki némi becsültetésre tett már szert polgártársai szemében, azt gondosan őrzi, nehogy öreg napjaira érje őt a gyalázat; melly azokat szokta sujtani, kik saját érzelmeiket elárulták, s a komoly meggyőződéssel követett ösvényről letértek. Oh bár szégyen-pir nélkül emlékezhetném e szavakra, midőn a munka végéhez érve, rövid szavakba foglalandom ama tapasztalatokat, mellyeket annyi szeretet-, állhatatosság-, bizalom-, meggyőződés-, és bátor lélekkel véghezvitt utazás közben gyüjtögeték össze!...

Valljon a bátorság, vagy a vakmerőség volt-e vezetőm? a siker fogja elhatározni.

Annyit bizton állithatok, hogy semmit sem mulaszték el arra nézve, miszerint müvem az igazat a széppel és jóval párositsa. Mindent elkövettem, hogy azon hóditások szinvonalán tartsam fön magamat, mellyeket a tudomány naponkint tesz előhaladásában: nem hagyám elvakittatni magamat a részvét, vagy gyülölség által; nem vagyok olly szerencsés, hogy minden iránt együgyü csudálkozással viseltes-

sem, sem olly szerencsétlen, hogy minden dolgot elkeseredett, szomoru lélekkel fontolgassak; az ifjuság tapasztalatlan csalódásaiból kiábrándultam: de annak nemes lelkesedése most sem hagyott el engem; szeretem hazámat, a nélkül, hogy más tartományok iránt előitélettel viseltetném; bámulom a multat, a nélkül, hogy visszakivánnám; becsülöm a jelent, a nélkül, hogy eltitkolnám hibáit, és nemes bizalommal tekintek a jövőbe; a szolgaság tűrését nem nevezem megelégedésnek, sem a gonosz állapot tartós voltát tapasztalásnak: ellenben meg vagyok győződve, hogy vannak visszaélések és előitéletek, melyeket szintugy fön kell tartani, mint a pusztaságokat és erdőségeket, mellyek valamelly népnek függetlenségét védik.

Tisztelem mások véleményét, a nélkül, hogy a magaméról lemondanék; őszintén kimondom az igazat, és nem neheztelek a jólelkü ellenmondóra: én kissé többre törekedem, mint pillanatnyi tapsokra; mások segitségét és tanácsát kikértem; elmélkedtem magam és az emberek fölött, a társadalmi érintkezések és utazások alkalmával, s a magány, és a szerencsétlenség komoly munkásságában; érzém viharzó változásait az elragadtatás és keserü csalódásoknak, mellyek valamelly nagyszerü vállalatnál legvégsőbb próbára teszik ki az akarat szilárdságát, és azt olly igen megedzik, midőn azokat diadalmasan álltuk ki. A tér azonban olly tágas, hogy alig képes azt befutni az ember nyugodt lélekzettel. Az olvasók jóakaratát veszem tehát igénybe, midőn a gyarlóság erőt vesz rajtam; és azt annál könnyebben megnyerhetem tőlök, ha barátimmá teendem őket, és azon meggyőződést kelthetem bennök, hogy itéletemben ugyan tévedhettem, de nem az érzelmekben, mellyek engem lelkesitettek.

A történetiró tanu is egyszersmind, ki szigoru pártatlansággal, és a becsületes embernek sajátságos jó lélekkel nyilatkozik a tények valóságáról. De biró is egyszersmind, kinek egyéni nézetei vannak a tények felől: helyesli vagy kárhoztatja azokat, saját elmélkedésével az olvasóét kelti föl, és őt azon erkölcsi és társadalmi oktatásokra utalja, mellyeknek munkája minden sorából kitünniök kell. E birói tisztében csalódhatik, és gáncsokra is szolgáltathat alkalmat; azonban mindenkor mentséget találhat az őszinteségben, mellyet itéletének szabad nyilvánitása tanusit: annál is inkább, mivel a határozott tényeket szigoruan elkülönzi a véleménytől, mellyet felettök elmond.

Jól tudom, hogy a sértett gőg feltámad az ellen, ki valamelly megrögzött és kényelmes véleményt lerontani készül; s az érdekeltek részrehajlónak nevezik azt, ki azokhoz merész kezekkel nyul: én

mindazonáltal az őszinte, s el nem fogult lelkekre hivatkozom; és iparkodni fogok, hogy még az is, ki véleményemben nem osztozik, kénytelen legyen elismerni, mikép az igazságot őszintén kerestem. Más részről bizonyitékokat hozok fel mindenre: s igy az állitások és bizonyitványok közti ellenmondás kárhoztatóm lenne.

A történetirónak nagyszerü és komoly tiszte azt követeli tőle, hogy tegye nyugodttá keblét; különben is annál meggyőzőbben hat szavaival, minél mérsékeltebbek azok. De amaz érzéketlenségre, melly a közönyösség vagy félelem nyomoru szülöttje szokott lenni, melly az erény és bün, az Isten és emberek müvei közt különbséget nem tesz, soha sem törekedtem. Mint polgár, ugy vélem, szabadon mondhatom ki véleményemet, melly jól megfontolt meggyőződésen alapszik; és jogom van, tiszteletet követelni annak számára. Mint szivés lélekkel olasznak meg fognak bocsátani, ha Europa- s különösen Olaszországról kissé több hévvel és szeretettel fogok szólni. Mint keresztény, alávetem véleményimet annak, kinek fölülről adatott hatalom, a lelkismeretek fölött itélni. Azt hiszem, hogy szeretetnek kell vezérelni valamint a tetteket, ugy a tudományt is; de hogy a szeretet nem zárja azért ki a szilárd, és nyiltan kimondott véleményt: sőt azon tétovázó itéleteket is megvetéssel tekinti, mellyek a meggyőződést és jóakaratot nagyon is gyakran elfojtják. Miért ők kedveltjei is a világnak.

Bár egyedül számomra tarthatnék föl minden kellemetlenséget és halálos unottságot; és olvasóim lelkébe csupán csak örömet és elevenséget önthetnék, és azon benyomásokat, mellyek több izben arra késztettek engem, hogy áldást mondjak a nemes-keblü emberbarátokra, kik tetteik vagy érzelmeik által eredetünk fönségét tanusitják! Vajha sikerülne nekem a türelem, részvét, és szeretet érzelmeit ömleszteni el eme kiterjedt, és inkább gyenge, mint gonosz, inkább értelme által tévutra vitt, hogy sem szivében megromlott család irányában: mellynek hibáiból a Gondviselés az üdv- és igazságra vezérlő okokat szokta meritni, s mellynek aljasságait bőven jóvá teszik a családi boldogságot képző szende erények, valamint ama nagylelküséggel párosultak is, mellyek kortársaink bámulatát, s az utókor háláját érdemlik.

S miután én nem annyira a korosabbakat tartottam szem előtt, kik azt hiszik, hogy tudnak valamit, mint inkább a fiatalságot, melly menten még a legőszintébb és szilárdabb lelkekre nézve is veszélyes előitéletektől, vágyat érez magában, valamit hinni, szeretni és tudni,

hogy részéről bevégezni segitse a müvet, mellyet a jövőben teendőnek lát: különösen rátok ifjakra nézve kivánom, a fájdalmakat kevésbbé keserükké, a csalódásokat kevésbbé váratlanokká, s a féktelen képzelődés és vak szenvedély kicsapongásait kevésbbé veszélyesekké tenni. Összeköttetésbe hozva titeket minden nemzetekkel, azon önzés nélküli érzelmet szeretném belétek ihleni, melly a haza s az emberiség javát minden magánérdek fölé emeli: ohajtanálak meggyőzni titeket róla, hogy minél felvilágosultabb az ember, annál kevésbbé uralkodik rajta a haszonlesés, annál higadtabbak szenvedélyei, annál alább hagynak az érdekek önző követelései; ohajtanám eltávolitani tőletek a kikerülhetlen végzetszerüségnek vigasztalhatlan félelmét; s az erkölcsi és polgári előhaladásra, ugy szinte azon szükségességre tevén titeket figyelmesekké, miszerint ezeket az időtől várjátok, el akarnám fojtani bennetek azon gondolatot, miszerint az erőszak és vakmerőség mindenben határozhat: de a tétlenség és gyengeség káros következéseire is intvén, akarnám egyszersmind nektek az értelem és akarat megedzésének szükséges voltát kimutatni.

Bár olly élénk és hatalmas lángra lobbanna lelketekben az emberi méltóság, és társadalmi élet szentségének érzete, hogy a helyett, miszerint magatokat kétségbeejtő unalom által emésztenétek, és kebletekben vakmerő reményeket, vagy tehetetlen és istentelen gyülölséget táplálnátok, tanuljátok inkább meg, mint kell saját okosságotok szavára szilárdan hallgatni, minden tetteiteket a közjónak alárendelni, s egyetértő nemes öntartással, egy határozottan kitűzött szent czélra törekedni.

Nem is hiszem, hogy a történelem nemesebb czélt tűzhessen ki magának annál, mint: hogy munkás szeretetet öntsön belénk a gyengébbek iránt, illem- és észszerü alávetést a hatalom, szives hajlamot a társadalmi rend, és tiszteletteljes megnyugvást a Gondviselés irányában; megszilárditva azon erkölcsi öntudatot, hogy az ember társas létre van rendeltetve, s legfőbb kötelessége, a szeretetet, értelmet és munkásságot, melly neki osztályrészül jutott, felebarátjainak boldogitására, s az egész emberiség előhaladására forditni.

Jegyek magyarázata.

Midőn magára e munkára történik hivatkozás, akár a szöveget, akár az okmányokat illetőleg, akkor ritkitott kis betük használtatnak, ugymint: köt. és lap; vagy: könyv és fej.

A kérdőjel (?) bizonytalan nevek és évszámok után tétetik.

Kr. e. és Kr. u. jelentik: Krisztus előtt és után.

A szöveg közt előforduló számok [1], [2], vagy csillagok, a lap sarkán levő jegyzetekre vonatkoznak; a zárjelbe foglalt nagy betük pedig (A), (B), a könyvek végén előforduló s nagyobb terjedelmü fölvilágositó jegyzetekre.

A lira franknak vétetik; mérföld 60, lega pedig 20 értetik egy fokra; a hosszusági fokok rendesen a parisi délkörtől számittatnak.

Előismeretek.

A történelem a valóknak tartott fontos események összefüggő előadása, mellyből ismerni tanuljuk a multat, és következtetést vonhatunk az ember szabad cselekvőségéből fejlődő, valószinü jövőre.

A történelem alapszik, 1-ör: saját tapasztalatokon; 2-or: azon tanuk előadásán, kik az eseményeket tulajdon szemeikkel látták, vagy azok alapos tudomásával birhatnak; 3-or: a fönmaradott emlékeken, A kritika azon mesterség, mellynél fogva megkülönböztetjük a kutfőkben a nagyobb, vagy kisebb hitelességet, összehasonlitjuk azokat, összekapcsoljuk az okozatot az okkal, és kipuhatoljuk ekképen az igazságot, a történelem valódi czélját. Hogy a történelmet a tudomány szinvonalára emeljük, erre nézve nem elegendők a határozatlan, és össze nem függő hagyományok; hanem hitelesitett, figyelemmel kisért, helyesen előadott és jól rendezett tényekre van szükség.

Az előadás tárgyát illetőleg, a történelem lehet politikai, irodalmi, szent és egyházi; előadhatja a harczokat, miveltséget, kereskedést stb.; vagy pedig az álladalmak és népek történetét; vagy végre egyetemes lehet. Szintugy az egyetemes, mint a külön történelem, a tárgy-, idő- és anyaghoz képest több, vagy kevesebb osztályokra ágazhatik el.

Mi alakját illeti, vannak krónikák, anekdoták, történeti gyüjtemények, emlékiratok, életrajzok; végre a valódi történelem, mellynek a tudomány szabályai szerint bölcsészeti nézetekből kell irva lennie, az okokat és okozatokat, vagyis a tények közti benső összefüggést kutatja.

A történelem tehát lehet egyetemes [1]), különös, hely-

[1]) A leginkább kézenforgó egyetemes világtörténelmi munkák:

Az, mellyet egy angol tudós társaság készitett. London, 1747—65; Amsterdam, 1742—92.; 46 kötetben. Mi a parisi 8-ad rétü kiadást használjuk.

Guthrie, és **Gray** etc. *Allgemeine Geschichte der Welt von der Schöpfung an* (angolul: London, 1764—67. 12 köt.).

hez kötött (municipalis), ó [1]), uj, egykoru; a mint tudnillik az egész emberi-nemet, egyes tartományt, egyes várost, a romai birodalom enyészte előtti, vagy utáni kort és népeket, vagy végre a jelenkort tüzte ki tárgyául.

L'art de vérifier les dates des faits historiques, des inscriptions, des chroniques et autres monuments avant et après l' ére chrétienne. D. François Clement, sz. móri bencze munkája. Ujabb időkben többen folytatták.

Delisle de Salles, **Mayer** és **Mercier**, *Histoire des hommes.* Paris, 1779—1800.; 53 köt.

Bossuet, *Discours sur l' histoire universelle.* Paris, 1680.

Millot, *Éléments d' histoire générale.* Paris, 1772. Könnyü irmodorban, a nevelésre szánva.

Jaques Hardion, *Histoire universelle, sacrée et profane;* folytatva **Linguet** által Paris, 1754., és köv. 18 köt.

H. Luden, *Allgemeine Geschichte der Völker.* 1814.; 3 köt.

Schröckh, *Allg. Geschichte.* Leipzig, 1792—1817.; 8 köt.

L. Dresch, *Allg. polit. Gesch.* 1815.

L' univers pittoresque, ou histoire et description de tous les peuples, leurs religions, moeurs etc. Paris.; sajtó alatt.

Mentelle, *Cours complet de géographie, de chronologie et d' histoire ancienne et moderne.* Paris, 1804.

Giulio Ferrario, *Il costume antico e moderno.* Milano.

Gatterer, *Synchronist. allg. Gesohichte.*

Strass, *Lauf der Zeit.*

Müller J., *Vierundzwanzig Bücher allg. Geschichten.* Stuttgart, 1845.

Anquetil, *Abrégé de l' histoire universelle.* Paris, 1801—7.; 12 köt.

Ségur, *Abrégé de l' histoire universelle.* Paris, 1817—20.; 25 köt.

Dillon, *Histoire universelle, contenant le synchronisme des histoires de tous les peuples contemporains* etc. Paris, 1814—20.; 9 köt.

Roustan, *Abrégé de l' histoire universelle ancienne et moderne, jusqu' a la paix de Versailles.* Paris, 1790.

Becker, *Allg. Geschichte der alten und neuen Zeit*, fortgesetzt von **Loebell** und **Menzel**. Berlin.

Rotteck, **Leo**, **Schlosser**, *Allgemeine Weltgeschichten.* A két utóbbi még sajtó alatt.

Buret de Longchamps, *Les fastes universels, ou Tableaux historiques, chronologiques, géographiques* etc.

Le Sage, *Atlas généalogique, chronologique, et géographique.* Paris, 1814.

A szerény külsejü, de jeles és dus tartalmu kézi-könyvek közt emlitendő **Beck** (Lipcse, 1798.); **Schröckh** (1774—95.); és mindenek közt leginkább ajánlandók **Heeren** iratai, a régi történet és az europai politikai statusrendszer fölött, a két India fölfedeztetése után.

[1]) Az ó-történelmet különösen fejtegették: **Rollin**, *Histoire ancienne des Égyptiens, Carthaginois, Assyriens, Médes, Persans, Macedoniens, Grecs;* és *Histoire Romaine;* folytatva **Lebeau** és **Crévier** által.

Életrajznak (Biographia [1]) neveztetik a történet, midőn egyes embernek életét festi; nemzetségrajznak (Genealogia), midőn valamelly jeles család származását nyomozza; a szent történelem a választott nép viszontagságaival ismertet meg bennünket; az egyházi történelem főleg az egyházra vonatkozik; az anekdoták gyüjteményei egyes apróbb tényeket és mondatokat foglalnak magukban; az irodalom, müvészetek, és tudományok története az emberi tudás és iparszorgalom folytonos előhaladását jegyzi föl. Ezenkivül még a vallás-, az összes tudományok-, vagy valamelly különös tudománynak történetét is meg lehet irni: például a törvénykezés, rabszolgaság, nemesség, dolgozó osztályok történetét stb. Az emlékiratok csak rövid időszakra, s valamelly, az előadott eseményekben szereplő egyéniségre vonatkoznak; a krónikák pusztán a tényeket adják elő időrendben, minden válogatás és összefüggés nélkül; az évkönyvek (annales) évek szerint rendezik el azokat; a kézi-könyvek (compendium) a fontosabbakat szemelik ki közülök. A bevezetésben emlitett fölosztásoknál nem annyira az alak-, mint inkább lényegre voltunk figyelemmel.

Már az ősnépeknél akadunk azon szokásra, hogy a felsőbbség rendeletéből, vagy tudásvágyból, vagy épen egyéni hiuság kielégitése végett, évkönyveket és krónikákat irtak. A legrégibb krónikákból csak igen kevés maradt fön: az ujabb népek krónikái számos gyüjteményekben jelentek meg [2].

Hübler Freiberg, *Handbuch der Geschichte der Völker des Alterthums* etc. (1787—1802). — *Geschichte der Römer unter den Kaisern, und der andern zeitgenössischen Völker* etc. 1803.

Poirson és **Cayx**, *Abrégé de l' histoire ancienne.* 1831.

Schlosser, *Geschichte des Alterthums.* 1828.

Remer, *Handbuch der alten Geschichte.* Braunschweig, 1802.

Bredow, *Handbuch der alten Geschichte, nebst einer Abhandlung über die Chronologie der Alten.* Altona, 1799.

Goguet, *Origine des lois, des arts, des sciences, et leurs progrés ches les anciens.* Paris, 1778.

Heeren, *Ideen über Staatskunst und Handel der Völker des Alterthums;* 4-ik kiad.

[1]) Az ó-korbeli életrajzok közül legismeretesbek Laërtius, Cornelius és Plutarch müvei. Az ujabbak közül az egyetemes világtörténelemhez tartozik a Parisban folyton megjelenő *Biographie universelle*, mellyben számtalan czikkek az egykorbeliektől kutfők gyanánt tekinthetők.

[2]) Illyen a byzanti irók gyüjteménye; az olasz történetiróké **Muratori**, a

Ugy szinte a népek története kezdetben legtöbbnyire illynemü iratokból áll; mert arra, hogy valamelly történetiró belássa az okok egybefüggését az okozatokkal, figyelemmel kisérhesse az alkotmány fejlődését, ugy szinte a müvészetek és tudományok előhaladását, szóval, hogy a valódi történetirás szinvonalára emelkedjék föl, arra nézve mélyebb politikai belátás és értelmi miveltség kivántatik, melly nem minden népnek jutott osztályrészül.

A politikai történelem csak azon percztől fogva kezdődik, midőn az emberek polgári társaságba állván össze, álladalmakat alkottak. Az egyetemes történelem, az összes emberi-nemet fogván föl, az őskorra is kiterjeszkedik, s az emberiség bölcsőjét is vizsgálata tárgyául veszi.

Legfontosabb az egyetemes történelem, az által, hogy a külön történetek összefüggésének megismerésére szolgál, tágasabb látkörre emelkedik, s csupán a fontosabb események- és kitünőbb egyéniségekre forditva figyelmét, mind inkább képezi a történeti izlést, nemzetek- és időszakoktól független igazságérzettel tölt el, a részletes események osztályozását elősegíti, s a külön buvárlatok megválasztásában utmutatóul szolgál. Az egyetemes történelem előadásában alkalmazható a néprajzi (ethnographiai) modor, melly minden népet vagy nemzetet külön ismertet meg; a mürajzi modor (technographiai), melly külön fejezetekben tárgyalja a müvészeteket, tudományokat, vallást, politikát, morált; és az összefoglaló (synchronisticus) modor, melly minden népek történetét, időrend szerint, együvé foglalja.

Hagyományok-, vagy regéknek (mythus) neveztetnek az őstörténetnek minden népnél megőrzött ama töredékei, mellyek egymással semmi összeköttetésben sincsenek, és közülök azokkal, mellyek megőrzésre legméltóbbakul látszottak, az Istenséget illetőleg ama korban uralkodó nézetek, gyakorlati rendszabályok, csillagászati s természeti tapasztalatok, jelvények- és személyekben jelképezve, kapcsolvák össze. E regék elemzése több jeles elméket gyönyörü igazságok fölfedezésére vezetett, midőn a rendszer szellemétől nem hagyák magukat tulságosan elragadtatni, vagy nem ragaszkodtak makacsul ahhoz, miszerint átalános nézetekből fejtsék ki a részletességeket [1]).

---

francziákó **Du Cange** által; s egyebek **Baluzius**, **Mabillon**, **Leibnitz**, **Martene**, **Ruinart**, **Duchesne**, **Pertz**- és több másoktól.

[1]) Névszerint megemlitendők:

Vico, *Principj di scienza nuova d' intorno alla comune natura delle nazioni.*

Bianchini, *La Storia universale provata con monumenti.* Roma, 1697.

Különösen pedig a nemzeti költészet rejthet magában sok való eseményt, képletek és költői jellemek leple alatt. Bizonyos szokások, ünnepélyek, czélzatok és egyes szavak szinte fontos eseményeket rejthetnek magukban, vagy azokat felvilágosithatják.

A hagyományokhoz csatlakoznak az emlékek. Ezek vagy irott vagy nem irott emlékek. A dicső események emlékét fön szokták tartani a népek kőhalmok, szobrok, vagy diadaljelek fölállitása által, miveltségi állapotuk szerint. Igy például a hindu, s egyptomi sirteremek nagyszerüsége s fénye ezen népek régisége-, s egykori hatalmára mutat; omladékok és romok valamelly nagy város létezését bizonyitják, a földből kiásott fegyverek, hamvvedrek, és edények csatatéreket, temetőhelyeket, elpusztult lakhelyeket tüntetnek föl; templomok maradványai, elhordott lávarétegek, valamelly tartomány szokásait, vallásos nézeteit, előitéleteit, viseletét, családi viszonyait, mértékeit tárják föl előttünk [1]). Jákob a betheli követ az Istennel szövetségének emlékeül állitá föl: kőhalmok jelölék az átmenetet a Jordán folyamon; Görögország annyira el vala boritva emlékekkel, hogy az egész hazai történet olvasható volt azokban, s a Homer előtti történet egyedül csak az emlékekben maradt fön. Exegeták is léteztek ott, kik hasonlóan az olasz ciceronikhoz, az utazóknak az ezen emlékekkel összekötött hagyományokat értelmezték; a mystagogok különösen a templomok ritkaságait magyarázták. Pausanias ezek előadásai után állitá össze Görögországbani utazását. Igen helyesen nevezhetjük értelmezett történelemnek az utazók által régi városok helyzete, szent épületek alkata, falak, sirkövek, templomok, földalatti boltozatok, szobrok, dombormüvek, emlékpénzek, fegyverdarabok, és a polgári s hadi élet eszközei körül tett kutatásokat; mellyek naponkint növekedő mértékben fedeztetnek föl, s tudtunkra adják azt, mit a történet elhallgatott, vagy bizonyosságra emelik azt, a mi benne foglaltatik. A régiségtan (Archaeologia) olasz tudomány; minthogy Dante, Petrarca és Cola Rienzi valának az elsők, kik régiségeket gyüjtének. Roma területe

---

Heyne, *Commentare über Virgil und die Bibliothek des Apollodorus.*

Boulanger, *L' antiquité devoilée.*

Creuzer, *Symbolik, oder die Religionen des Alterthums, zunaechst nach ihren symbolischen, und mythologischen Formen behandelt.*

[1]) A történeti kutfők gyanánt tekinthető régi emlékekre nézve legjobb kézi-könyvül használhatók:

Oberlin, *Orbis antiqui, monumentis suis illustrati primae lineae.* Argentorati, 1790.

a X. Leo századabeli müvészeknek utánozhatlan példányképeket szolgáltatott: Lorenzo, a pompaszerető, először veté meg az Archaeologia nyilvános tanszékének alapját. Olaszhonban lelkesültek föl, Winckelmann ugyan arra, hogy a régiségtant a szépmüvészetekhez csatolja, Montfaucon és Caylus gróf pedig annak előadására, hogy mint kelljen az emlékeket használni s osztályozni; Demster, Passeri, Lanzi ujra fölélesztették Hetruriát: s mindezek élén tündöklik Ennio Quirino Visconti.[1])

Az irott emlékek, vagy feliratok-, vagy évkönyvek- és krónikák-, vagy pedig a szoros értelemben vett történelem egyéb elemeiből állnak.

Találunk feliratokra, mellyek régiebbek minden történetnél, s részint irásjegyekben, részint hieroglyphokban maradtak fön. A legfontosabb emlékek irásjegyekkel, a parosi márványkő maradványok, mellyekbe 264. évben Kr. e. a görög és olasz történet nevezetesb eseményei vésettek, egyszerü nyelven, és megtisztitva minden mesétől, elkezdve Cecrops uralkodásától 1577. évben Kr. e. E köveket 1628-ban Arundel gróf Parosból Oxfordba viteté. Az egyptomi történeteket illetőleg a pyramisok és sirboltok az uralkodók neveinek számos jegyzékét őrizték meg, s Cailliaud Abydosban Sesostris előtti három dynastia jegyzékét találta föl. Ásia beljében ékalaku föliratokra akadtak. A romai történelmet különösen felvilágositják a capitoliumi márványkövek, mellyek III. Pál idejében ásattak ki, s a consulok, dictatorok, katonai tribunok, censorok és diadalt tartott hadvezérek névsorát láttatják. A mindenfelé szétszórt kőemlékeken olvasható föliratoknak számos gyüjteményei léteznek; legteljesebbek Muratori- és Grutertől.

Az emlékpénzek az adatokat és származási táblákat hitelesitik, legkivált ott, hol a történetirók müvei elvesztek. Csak nem régiben is Indiából hozott pénzek a baktriai alexandrida királyok is-

---

Müller, *Handbuch der Archaeologie.*

Champollion-Figeac, *Abrégé d' Archéologie.* Paris, 1831. Mi e tudományt egész terjedelmében tárgyalandjuk.

[1]) A történeti kritika-, s a tények vizsgálatára nézve lásd:

P. C. F. Daunou, *Cours d' études historiques.* Paris, 1842. I. köt.

Brunet, *Manuel de Libraire.* A IV. kötetben indokolt könyvjegyzék foglaltatik, melly a külön müvek ismeretét nagyon elősegiti.

Beck, *Anleitung zur Kenntniss der allgemeinen Welt- und Völkergeschichte.* Leipzig, 1813.; 4 köt.

L. Wachler, *Geschichte der historischen Forschung und Kunst.* Göttingen, 1812.; 2 köt.

meretlen névsorát tárták föl előttünk; jelenleg pedig az abyssiniai fejedelmek nevei iránt folyik a vizsgálat. Csaló szándékkal sok hamis pénzeket csempészett be a gazság a gyüjteményekbe; s e részben épen napjainkban a német Becker dicstelen hirnevet szerzett magának. A pénztan (Numismatica) egyedül csak a pénzek- és emlékpénzekkel foglalkozik; az oklevéltan (Diplomatica) a régi iratokkal; a nemzetségtan (Genealogia) a családok leszármazásával; a czimertan (Heraldica) a czimerek- és jelmondatokkal; a régiségtan (Antiquaria) az emlékekkel; a nyelvészet (Philologia) az irók és szavak értelmének meghatározásával: mindezek a történelem segédtudományai s forrásai.

A köz oklevelek igen nagy hitelt érdemelnek, mert nemzetek kezeskednek azok valósága felől; fontosságuk is a legnagyobb, mivel a különféle álladalmak közti szerződéseket és egyezéseket foglalják magukban. A nyilvános szerződéseknek legtökéletesebb gyüjteményeit adák Barbeyrac az ó-, Dumont, Koch és Schöll az ujabb korból[1]). Szintugy a magán oklevelek nem csak az adatokat hitelesítik, hanem még egyes népek vagy néposztályok állapotát is különböző időszakokban földe rithetik.

Daczára mindezen segélyforrásoknak, a történelem legkeveseb-

Ersch, *Litteratur der Geschichte.* Leipzig, 1827.

Öttinger, *Historisches Archiv*, enthaltend ein systematisch-chronologisch geordnetes Verzeichniss von 17,000 der brauchbarsten Quellen zum Studium der Staats- Kirchen- und Rechtsgeschichte aller Zeiten und Nationen. Karlsruhe, 1841.

[1]) **Barbeyrac**, *Histoire des anciens traités jusqu' a Charlemagne.* Amsterdam, 1739.; 2 köt. in fol.

Dumont, *Le corps universel et diplomatique du droit des gens; ou Recueil des traités de paix, alliances etc. faits en Europe depuis Charlemagne jusqu' a present.* Amsterdam, 1726.; 8 köt. *Supplément au corps diplomatique par* **J. Dumont** *et* **J. Rousset**. ib. 1776.; 3 köt.

Saint-Priest, *Histoire des Traités de paix du XVII. siécle.* Amsterdam, 1725.; 2 vol. in fol.

Négociations secretes touchant la paix de Munster et d' Osnabruck. Haga, 1824—25.; 4 köt.E müvek együttvéve képezik az ugynevezett *Diplomatiai gyüjteményt.* Ide számithatók még:

Rymer, *Foedera, conventionesque.* London, 1714—27.; 17 köt. in fol.

Leibnitz, *Codex juris gentium diplomaticus.* Hannovera, 1693.

Lünig, *Codex Italiae diplomaticus.* Francofurti, 1725.; 4 köt. in fol.

Martens, *Sammlung der wichtigsten Vertraege von 1761.* Göttingen, 1791.; 19 kötet.

bé sem tarthat igényt mathematikai bizonyosságra: hanem egy más mesterség kivántatik még hozzá, hogy a bizonyost, a valószinüt, a hihetetlent, és a hamisat egymástól megkülönböztethesse; s ezen mesterség kritikának neveztetik. Némellyek a valószinüség számitását akarák alkalmazni rá: ez azonban csak álokoskodás- és önkénytes adatokon alapulhat; holott a valódi kritikai modor abban áll, hogy együvé hozza a körülményeket, összehasonlitsa az előadásokat, és jól fontolóra vegye a tanubizonyságokat. Az olly kétkedő, ki becsületes szemtanuk bizonyságtételét, sőt egész nemzetekét is megveti, végre saját érzékeinek sem adhat hitelt; rá nézve tehát történelem nem létezik. Jusson csak eszünkbe, miként Herodotus, Ctesias, Marco Polo csudaés mesehősöknek tartattak; mig csak későbbi fölfedezések nem igazolták előadásaikat. Igenis, a kritikának okszerü kétkedéssel kell vizsgálni a tényeket: bár mennyien bizonyitsák is azokat, elvetni azt, mi a dolgok természetével ellenkezik; belátni a jelvényezés titkaiba, melly azokat homályos, vagy hihetetlen szinben tünteti föl; bele képzelni magát minden korszaknak, és minden irónak szellemébe; kellően méltányolni a félelmet, hizelgést, pártérdeket; tisztába jőni a magasztalók- és becsmérlőkkel. Kritika nélkül a történelem hasonlit azon vakhoz, ki más vakot vezet.

A történeti eseményeket világosan csak ugy foghatjuk föl, ha azok bizonyos helyhez és időhez kötvék: vagyis, ha a hol és mikor kérdésekre feleletet nem nyerünk, az eseménynek sem értelme, sem jelentősége nincsen; mert minden tény, ha csak közvetlen önmagából nem ered, az azt megelőző tények, az emberek, szokások és éghajlat természete és befolyása által módositást szenved. Ugyanazért Bacon a földrajzot (Geographia) és az időtant (Chronologia) a történelem két szemének nevezte.

Kezdetben minden nemzetnél mesés földrajzi ismeretekre akadunk; mellyekben az az általa ismert kevés tartományokra szoritott föld alakja és alkata iránti saját nézeteit rakja le. Ezután következik a történeti földrajz, figyelemmel kisérve a változásokat, mellyeknek a népek különböző időszakokban alávetvék. A régi korban a földrajz leginkább a népekkel foglalkozott; a jelenkorban pedig főleg az államokra

---

Koch et **Schöll**, *Hist. générale des traités de paix depuis la paix de Westphalie.* Paris, 1817.; 15 köt. 8-ad rét.

Jelenleg Didot Párisban, **Bonjean** és **Paul Odent** ügyvédek által szerkesztett *Nouveau corps diplomatique* czimü gyüjteményt ád ki, mellyben a 8-dik századtól kezdve minden egyezkedések föltalálhatók.

forditja figyelmét. Mindegyik esetben igen fölületes, és gyermekies, ha csupán a neveket sorolja föl, vagy a tartományok helyzetét határozza meg, a nélkül, hogy földismetani, mütani, földészeti, emberismetani és statisticai ismereteket kötne azokkal össze.

A régi földrajz iránt nyomos kutatások hozattak napfényre: ujabb időkben e tudomány nagyszerü előhaladást tőn, s Maltebrun, d' Urville, Ritter munkái, különösen pedig Humboldtnak „a földrajz kritikai vizsgálata“ czimü müve, — közönségesen ismeretesek [1]).

Az időtan a csillagászattal és bizonyos intézményekkel egyesül, mellyek szerint az idő rendesen megujuló korszakokra, vagy határozatlan aerákra osztaték föl. Ez azonban az időtan mütani (technicai) részéhez tartozik; annak tényleges része az időkort:

1) az egykoru, vagy az előadott tényekre következő korbeli irók tanubizonyságai szerint;

2) az égi jelenségek, mint például, nap- és holdfogyatkozások, holdváltozások és bujdosó csillagok egyezésénél fogva;

3) feliratok, pénzek, emlékpénzek, oklevelek stb. segélyével határozza meg.

Gyakran nem tudnók mihez tartani magunkat, ha a csillagászat segélyünkre nem jőne: e tudomány (bámulandó dolog e véghetetlen távolságra helyezett testeknél!) olly bizonyosságra vezet minket, minőt a bennünket környező dolgokban hiában keresnénk. Ptolemaeus Almagest-jében több rendbeli fogyatkozások emlékét őrzötte meg az akkoriban országló fejedelem egyik uralkodási évéből: már most egybevetve az időt, és kiszámitva a délkör és naptár közti különbséget, könnyen kitaláljuk, mellyik évben emeltetett trónra a nevezett fejedelem. Thucydides beszéli, miként a peloponnesusi háboru első évében egy délután a nap elsötétült, ismét másodszor ugyanazon háboru

---

[1]) Jelesebb munkák az ó-földirásról:

D' Anville, *Atlas orbis antiqui*; 12 lap atlas alakban.

Handbuch der alten Geographie, von **Humel, Bruns, Stroth, Heeren** etc. Nürnberg, 1788—1802.; 6 részben: igen tudományos mü.

Christ. Cellarii, *Notitia orbis antiqui*. Lipsiae, 1704—6.; 2 köt. 4-ed rét.; **G. C. Schwartz** jegyzeteivel.

K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*. Nürnberg, 1788—1802.; 6 köt. 8-ad rétben; igen jeles mü.

Fr. Aug. Ukert, *Geographie der Griechen und Römer bis auf Ptolemaeus*. Weimar, 1816.

nyolczadik évében; a tizenkilenczedik évben pedig holdfogyatkozás állott be. Kiszámitva e fogyatkozások idejét, azon eredményre jutunk, miként e háboru 431. évben kezdődött Kr. e.; mivel pedig tudjuk azt, hogy e háboru a 87-ik olympiád első évében, vagyis ez időszámitás behozatala után 345 év mulva vette kezdetét, e számot a fönebbi 431-hez adva, tisztán áll előttünk, miszerint az olympiádok korszakának, Kr. e. 776-ik évben kellett kezdődnie. Newton összehasonlitván a helyzetet, mellyet a Chironnak tulajdonitott égteke fő pontjai az Argonauták utazása idejében elfoglaltak, azzal, mellyben azokat 432 évvel Kr. e. Meton vizsgálta, s a nap-éjegyenletek hátrálását számitgatva a meghaladott hét fokon keresztül: ugy találta, hogy az Argonauták kalandja 936-ik évre tehető; melly számitás nyomán a görög történelem egyéb korszakait is meghatározta. Egyébiránt a kritika mesterségének, a különféle bizonyitványok közül választania is kell, a hihetőség nagyobb, vagy kisebb mértéke szerint; miért számos munkákban az adatok hitelesitése lőn egyedüli s legfőbb czélul kitüzve[1]).

Valamint a nyelv és irás, szintolly régi, s a történet előtti korban veszti el eredetét az időnek fölosztása különféle részekre, az égi testek járása szerint. A földnek egyszeri megfordulása tengelye körül képezi a napot, a legelső és legátalánosabb időmértéket; melly 24 órára, s egy-egy óra 60 perczre osztatik föl. A holdváltozások betelte adja a hónapot, s a földnek megfordulta a nap körül az évet. Száz év egy századot képez; öt év egy lustrumot; négy egy olympiá-

---

Gosselin, *Géographie des Grecs analysée.* Paris, 1790.; 4-ed rét. *Recherches sur la géographie des anciens.* Paris, an VI.

J. Rennel, *Géographical System of Herodot.* London, 1800.; 4-ed rét.

J. Lelewel, *Untersuchungen über die Geographie der Alten.* Wilna, 1818. (Lengyel nyelven.)

Ansart, *Précis de Géographie historique du moyen âge.* 1839.

Buvett, Dury, *Cahiers de geographie historique.* Paris, 1838.

[1]) Legjelesebb ezek közt a már emlitett: ‚*L' art de vérifier les dates.*' Ide számitandók még: Caesar Scaliger, Petau, Riccioli, Simson, Pezron, Newton, Fréret, Mabillon, Ducange, Labbe, Usserius, Blair, Calvisius, Chantreau, Serieys, Tournemine, Delimiers, Desvignolles jeles müveik Mindezen fontos kutatások eredménye közhasználat végett összeállittatott az alábbi müben:

J. Picot, *Tablettes chronologiques de l' histoire universelle sacrée et profane, ecclesiastique et civile, depuis la création jusque a l' année 1808. Ouvrage redigée d' après celui de l' abbé Lenglet du Fresnoy.* Genéve, 1808.

J. C. Gatterer, *Handbuch der Chronologie.* Göttingen, 1777.

Champollion-Figeac, *Resumé de Chronologie.* Paris, 1835.

dot; tizenöt egy indictiot [1]). Ezek a történelemben előforduló legközönségesebb időmértékek. Azonban az évek- és időszakoknak különböző tartama és kezdete sokkal inkább megnehezítik a Chronologia tudományát, mint sem azt első tekintetre képzelni lehetne. Azért a chronologusnak kerülhetlenül szükséges, pontosan ismerni a különféle népek naptárait, s ama változásokat, mellyeken azok mindegyiknél átmentek. Plutarch gyakran athenei időszámitás szerint adja elő a történeteket: azonban egyszer a saját korabeli, más helyütt ismét az események korába eső időszámitást használja: miből természetesen nagy zavar támad.

A legrégibb korban, mint Homernél látjuk, nemzedékek szerint számiták az időt. A sz.-irásban tiz nemzedék fordul elő a vizözönig, ettől kezdve ismét tiz Ábrahámig. Halicarnassi Dénes[2]), Pherecides-, Sophocles- és Siciliai Antiochusra hivatkozva, öt nemzedéket számlál Inachustól Oenotrusig, és tizenhetet Oenotrustól Anchisesig. Herodot, és az ujabbkori legtöbb irók szerint, egy századra három nemzedék esik. Később az időszakok, aerák jöttek szokásba; valamelly nevezetes történeti vagy csillagászati eseménytől kezdődő időszámitás. Minden népnek saját aerái voltak. A világ miveltebb része két fő időszakot fogadott el, egyiket Krisztus előtt, másikat Krisztus után; melly ha nem is a leghitelesebb, de legalább az átalánosan elfogadott számitások szerint, 4004-ik évben kezdődött az ember teremtése után.

A korszakok (epochae) nem olly nagy kiterjedésü időfelosztások: bizonyos nyugpontokat képeznek az idők folyamában, nevezetes eseményekhez kötve azokat; mellyek ekképen korszakot képezni mondatnak. Természetesen ezek is nem csak a népek, hanem az irók szerint is változnak. Az europaiaknál átalánosan elfogadott fölosztása az egyetemes világtörténetnek: homályos, vagyis mesés korra, melly minden bizonyosabb emberi történetet megelőz; ó-korra, egész

---

G. I. Hübler, *Synchronistische Tabellen zur Völkergeschichte, besonders nach Gatterers allgemein. Geschichte.* 1799—1804.

Ideler, *Geschichtliche Untersuchungen über die astronomischen Beobachtungen der Alten.* Berlin, 1806.

D. H. Hegewisch, *Einleitung in die Chronologie der Geschichte.* 1811.

Schöll, *Elémens de chronologie historique.* Paris, 1812.

Am. Sedillot, *Manuel de chronologie universelle.* Paris, 1836. S más egyebek.

[1]) A *Chronologiá*ról szóló részben mindezeket bővebben tárgyalandjuk.

[2]) *Antiq. Rom.* lib. I.

a nyugoti birodalom enyészteig; közép-korra, a keleti birodalom romlása- és Amerika fölfedeztetéseig; és az uj-korra, egészen napjainkig.

Miután kijeleltük a korszakokat, mellyeket nyugpontokul kívánunk tekinteni a történelemben[1]), jelenleg annak előadásába bocsátkozunk.

---

[1]) Az egyetemes világtörténet fölötti *Elmélkedéseink*ben (35 s köv. l.)

ELSŐ KÖNYV.

A teremtéstől kezdve az emberi-nem szétszóratásaig.

Tartalom.

Teremtés. — A világ létkora, a földismetan, — az emberi kéz müvei, — s a történeti kutfők szerint. Faj-egység, a Physiologia, — nyelvészet, — érzelemegység, — hagyományok, — és ismeretek által bebizonyitva. — Amerika, s Australia lakosai. — Legelsőbben lakott tartományok. — Első társadalmak. — A népek szétszóratása.

ELSŐ FEJEZET.

A teremtés története.

Teremtés.

Kezdetben teremté Isten a mennyet, és földet, s mindazon dolgokat, mellyek ezekben foglaltatnak. Azután rendezé az alaktalan és zavaros anyagot; elválasztá a vizeket a száraztól; megparancsolá ennek, hozzon létre zöldelő füveket és növényeket, amazok pedig csúszó-mászó, repülő, úszó, s minden egyéb állatokat: és látá, hogy a mit tőn, jó vala. Legutoljára teremté az embert, saját képére; fölruházván őt lélek-, értelem-, szeretet- és szabadsággal; s egyszersmind képviselője- s papjává tevén őt, hogy uralkodjék minden teremtmények fölött, és dicsőitse alkotóját. Ezután pedig társnőt is adván mellé, megalapitá a családi társaságot, minden egyéb társaságok alapját.

De az első eszes lények kicsinylették boldogságukat; gőgös vágyuk nagyobbszerü dolgok ismeretére ösztönözvén őket, Isten adományaival visszaéltek. Szabadságukban állván, szeretni Istent, vagy magukat, e világban Istent találni föl, vagy pedig ezt saját élvezetökre

forditani, ők a rosszabbat választák; s ekkép mindjárt az emberi-nem bölcsőjétől kezdve nyiták föl a sebeket, mellyekből az szakadatlanul vérzik azóta. E sebek: a sikeretlen törekvés olly tudomány után, melly folyvást kisikamlik kezeink közül, és hasztalanul emészti belsőnket; a szabadság veszélyei, mellynek neve olly édes, használata olly bájos, és a vele üzött visszaélés olly keserü; a csillapithatlan vágy, áttörni a korlátokon, mellyeket az erkölcsi törvény vont az emberi gyarlóságnak. Ekkor támadt az egyenetlenség, a képzelő-tehetség és ész, az értelem és akarat közt: mellyeknek egymással küzdelme teszi épen a történelmet; melly láttatja velünk, mint meríti ki összes erejét az ember mint egyén, és átalában az emberi-nem, a sziv, az érzékek, és értelem közti öszhangzás helyreállitásában.

Megfosztva az ember eredeti boldogságától, látta, mint lázad föl ellene az állatvilág, s kenyerét arcza veritékével kényszerült keresni; számkivettetvén a fáradalmak, keserüségek és nyavalyák földére, itt kell büntetését kiállnia, s méltóvá lennie egykor magasztosabb rendeltetésére. Ekkép maga a büntetés is jellemzője az ember méltóságának; kinek folytonos akadályok legyőzése között kell előrehaladnia, szellemének az anyag fölött nyert diadala, a müvészetek, és tudományok fokozatos meghóditása, ugy szinte akaratának a jóban mindig szabadabb gyakorlata által.

Első család.

Ádám, és Éva elkezdék tehát mivelni a földet; és nemzék Kaint, és Ábelt; kik közül az egyik földmivelő, a másik pedig barompásztor lett. Mindketten áldozatot mutatának be Istennek; csakhogy Ábel nagyobb hittel tevé azt: minél fogva adománya kedvesebb lőn az Ur előtt. Ebből ellenségeskedés támadt közöttük: első nyilvánulása a lelkismeretbe máris belopódzott egyenetlenségnek. Az irigy Kain megölé Ábelt; s vér kezdé bemocskolni a földet, mellyel olly sürün itatá azt azóta az irigység. A megátkozott, és lelkismeretének furdalásaitól üldözött Kain, abbeli félelmében, hogy őt mindenki megölheti, messze tájakra bujdosott: azonban Isten akként bélyegzé meg őt, hogy a rettegés, és átok uj kinjait érezte további pályáján. Gyermekeket nemzett, és első vala, ki város épitésében keresé élete biztosságát; mellyet fiának nevéről Enochnak nevezett. Enoch nemzé Iradot; Irad Maviaelt; Maviael Mathusaelt, ez pedig Lamechet.

Lamech nőül vette Adát, és Sellát; az előbbi szülte Jabelt, ki pásztori életre adta magát, és sátrak alatt élt: szinte ő nemzé Jubalt, ki a huros, és fuvó hangszereket föltalálta. Sella pedig szülé

Tubalkaint, ki a vaskoholás mesterségében vált ügyessé, s rézből és vasból mindennemü munkákat készitett.

Seth, Ádámnak számos fiai közül egyik, nemzé Enost, ki az isteni-tisztelet ünnepélyes formáját létesité. Enostól származott Kainan, ettől Malalael, ettől Jared, ettől Henoch; kinek fiai valának Mathusalem, és Lamech, Noénak atyja. Mindegyik életkora több századokra terjedt.

Sethnek maradékai Isten fiainak neveztettek, mivel az ő törvényeihez hivek maradtak: Kain maradéki pedig ember fiainak. A szerelem összevegyité az Isten fiait a Kainiták buja leányaival; és a tőlök származott nemzedék egyedül saját erejében bizakodván, mindegyre nagyobb romlásnak indult. Miért is ellenök Isten haragra gerjedvén, vizözönnel boritá el a földet, melly a hosszu életkor mellett igen megszaporodott emberi-nemet egészen elnyelte. Egyedül Noe maradt fön családjával, s az állatok nagyszámu fajaival, mellyeket az Isten parancsára önmaga által épitett nagy bárkába zárt [1]).

Első törvény.

Az emberi-nem gyér maradványai a bárkával usztak, mignem ez a vizek leapadtával Örményország hegyein megállapodott. Az abból kibocsátott állatok ujra megnépesiték a földet; az évszakok rendje akkép alakult, mint azt jelenleg látjuk [2]). A növényélet megujult, s a kiengesztelődött Teremtő e szavakkal áldá meg az embereket: „Növekedjetek, szaporodjatok, töltsétek be a földet; uralkodjatok a földnek állatai, az égnek madarai, s a tengernek halai fölött, mellyeket eledelül rendelek nektek, szintugy mint a növényeket. De a ki embervért fog ontani, annak vére szinte ki fog ontatni; mivel az ember Isten képére teremtetett."

Az emberi-nemnek uj atyái, Noe, és három fia, Sem, Cham, és Jafet, a föld miveléséhez, és benépesitéséhez fogtak. Noe szőllő-

---

[1]) A szent-irás szerint a bárkának hossza 300, magassága 30, szélessége 50 könyöknyi volt. Mózses mértéke épen az volt, mellyet korában az egyptomiak használtak. Chazallés egy pyramisra vésve találta föl e mértéket, melly parisi láb után 20 hüvelyket és 6 vonalat tesz. A bárka hossza tehát 512 láb, 6 hüvelyk, magassága 51 láb, 3 hüvelyk, szélessége 85 láb- és 3 hüvelyknyi volt; és igy jóval nagyobb, mint akár a sz. Sophia temploma Konstantinápolyban, akár a milanoi dom, vagy sz. Péter temploma Romában.

[2]) Hogy a föld tengelye eredetileg függőlegesen állott légyen az allatkörben, miért is az egész földön mindenütt nap- és éjegyenlőség volt, erről legyen szabad kételkednünk, főleg miután Laplace is igyekezett annak lehetetlenségét bebizonyitni.

vesszőt ültetett, és bort facsart belőle, mellynek erejét nem ismervén, megrészegedett. Ezért őt Cham kigunyolván, e tette miatt Noe megátkozta Chanaánt, Chamnak fiát; azt mondván, hogy testvéreinél alábbvaló, s ezek szolgája fog lenni.

Ezután bámulatos gyorsasággal szaporodván az emberek, kényszerülve érzék magukat Mesopotamia virányainak elhagyására. Mielőtt azonban a földön elszéledtnének, egyesült erejök nagyszerü emlékét akarák maguk után hagyni, s egy iszonyu magasságu torony épitéséhez fogtak. Ez az Istennek nemtetszését vonta magára, s közéjök szállván, megzavará beszédjeket; s kik azelőtt mindnyájan egy nyelvet beszéltek, különféle nyelveken szólalának meg. A munka tehát félbeszakadt; s a három törzs uj telepeket keresve magának, elszéledt e világon; megtartván ama különféleséget a hasonlatban, minőt azonegy család tagjai közt vehetni észre.

Ebben központosul a legrégibb történetirónak előadása, mellyet, habár nem akarnók is számitásba venni az isteni ihletést, a legkülönbözőbb kutfőkből meritett bizonyitványok igazolnak. Mi nem vagyunk azon véleményben, hogy mellőzve ez első korszakot, annak fölvilágositását más tudományoknak engedjük át. Ezen ős korszakban gyökereznek minden emberi intézkedések; ezen, mint alapon nyugszik az emberek közti átalános testvériség, az első törvények, valamint a közös hit: az erényeket és bünöket, mellyekkel itt egyes családokban találkozunk, egész nemzetekben fogjuk föllelni. Miként is haladhatnánk biztosan az épület fölállitásában, ha előbb annak alapfalait meg nem szilárditottuk? Hasonlóan a füvészhez, ki valamelly növénynek történetét a csira vizsgálatával kezdi, az emberiség bölcsőjénél akarunk egy kissé megállapodni, hogy mind a szinpaddal, mellyen a történet játszatik, mind pedig a szereplő személyekkel közelebbről megismerkedjünk.

MÁSODIK FEJEZET.

A világ létkora.

A legelső kérdés, melly előttünk föltárul, a világ létkorára vonatkozik. Midőn az ész fölfegyverkezék Isten ellen, a legrégibbet, és legujabbat [1]) választá ki a tudományok közül, Mózses előadását azokkal

[1]) Mellőzve mindent, mi a képzelődés országába tartozik, az olasz Leonardi s Biringuccio, főleg pedig a szász Agricola (Bauer), s ugyanegy időben Palis-

megczáfolandó: azonban szigorubb lelkismeret- és alaposabb tudománynyal kérdeztetvén meg a csillagászat és földismetan, épen a mellett tőnek határozott tanubizonyságot.

Őslénytan.

(Palaeontographia.)

Hogy a teremtés hat napja alatt nem közönséges napok értendők, ez olly vélemény, melly a hittannal és észszel egyformán megegyeztet-

---

sy Bernát, egy franczia fazekas valának az elsők, kik az ásványanyagok képezéséről tapasztalatokat gyüjtöttek. Veronai Fracastor az ásványkagylókat, s a növények, halak és egyéb állatok nyomait, mellyek az ásványokban, főleg a Bolca hegyen hazája közelében lelhetők, találta föl; mellyek fekvéséből azon következtetést vonta, hogy nem ugyanazon egy korban kerültek oda mindezen maradványok. Később gyanitá Stenon, miszerint e kövületek egykoron arra szolgálandnak, hogy az anyagnak, mellyel takarvák, viszonylagos létkora meghatároztathassék. A mult század közepe táján Tylas nagyobb pontosságra törekedett az ásványtani leirásokban; melly példa Német- és Svédországban csakhamar követésre talált. Physikai földrajzában Bergmann néhány fontos tényeket fedezett föl az ásványok fekvését illetőleg. E közben megjárta Pallas Oroszország legtávolabbi vidékeit; és a forró égöv sajátságos állatfajai, Siberia jege alatt találtattak meg. Mindazáltal hiányzott még e kutatásoknál a határozott egységes czél; nem vitettek még azok eléggé rendszeresen, hogy tudományt képezhetnének. Werner föllhasználta mulatását egy tartományban, hol a világ legrégibb bányái találhatók (ha csak Elba sziget bányái e részben elsőbbséget nem igényelnek), hogy fölállitsa és tanitsa a módot: a folytatólagos földrétegek alakulatait az ásványtömegek összeállása, fekvésök és egymásra következésök körülményeinél fogva megismerhetni, és megkülönböztetni. Illy gyönyörü kezdet utánzásra, és bővebb kifejlésre vezetett. Méltón pártolák azt Saussure, utazásai által a Havasokba, Dolomieu, értekezései által a vulkánféle termékek- és magnesiai sziklákról, Ermenegild Pino, Breislak, Brocchi, Arduino, Marzari, Moro, vonatkozással Olaszországra. Brocchi bevezetésében a *Conchiologia fossile subapennine* czimü munkájába, olly hosszu sorát adja az olasz tudósoknak, kik az ásványokról irtak, hogy semmiféle más tartomány hason számot föl nem mutathat; köztök igen ismeretes nevek is vannak, ugymint Moro, Vallisnieri, Generelli. Egyébiránt Cuvier bárót illeti a dicsőség, hogy nem csak nagy mennyiségü ásványcsontokat gyüjtött, hanem e maradványok által az állatokat is, mellyekhez egykor tartoztak, meghatározta, s a föld szinéről eltünt különféle állatfajok sorozatát elkészitette. Ő utána e tudományt nagy tökélyre vitték Brongniart, Hauy, Buckland, Conybeare, Deshayes, Ferrusac, Fischer, Mantell, Goldfuss, Jaeger, Marcel de Serres, Elie de Beaumont, Buch, Agassiz, Sismonda, Pasini, Pareto, és mások. — Midőn Voltaire azt mondá, hogy a tengeri ásványok és osztrigahéjak, mellyek a Montmartre tetején lelhetők, onnan eredhetnek, mivel a parisi polgárok századok előtt ott reggeliztek, korán sem gyanitá, hogy az illy jelenetek, komolyan vizsgálva, tudományt eredményezendnek, melly oktalan gunyolódásaira a legtalálóbb választ adandja.

hető [1]). Mint is lehetne napokat számitani ott, hol a világosság és árnyék soha sem váltogatják egymást? Lehet-e napokról szólani, mielőtt bolygók (planeták) léteznének, azok meghatározhatására? S maguk az emberek közt is nem létezik-e különböző felfogás a reggeltől estig tartó időszakra nézve, a mint tudnillik valaki Olaszországban, vagy az éjszaki sark vidékein lakik? Azért tehát a földnek hat korszakáról van szó, mellyek tartósságát emberi ész meghatározni nem képes, de mellyek a mi földünkön nyomokat hagytak maguk után. A földismetan (Geologia) lefejtve azon övezeteket, mellyekbe e föld burkolva van (miért is ez az egyptomiak által vereshagyma alakban helyesen ábrázoltaték), az ásványokat alakulásuk történetének fölvilágositására kényszerité. Cuvier (kinek állat- és őslénytani rendszereit, és a föld alakulása körüli elméleteit némi ovatossággal mi is elfogadjuk) tehetsége szerint összegyüjtvén a csontkövületeket, ezek vizsgálata által azon eredményre jutott, miszerint a föld fölülete gyakori változásokon ment keresztül az által, hogy tenger boritá el az állatok lakta földrészeket: megsemmisitvén egyszersmind az akkor létezett állatfajokat; és hogy az utolsó e

[1]) Nem akarok theologiai értekezést irni. Minthogy pedig tartózkodás nélkül hiszem, mit a kath. egyház hitszabályul fölállit, meg akarom mutatni, hogy a legszigorubb orthodoxia is elfogadhatja a földnek hat korszakát, szigoru értelemben vett teremtési napok helyett. A zsidó szöveget ekkép forditja a Vulgata: *fiat lux*; et *facta est lux;* melly participialis alak szintugy folytonos, mint pillanatnyi cselekvést jelent. Még a teremtés rendje is bizonyitja, hogy az Istennek tetszett teremtő hatalmát fokozatos fejlődés által nyilvánitni. Origenes mondja (*In Gen.* L. IV. c. 16. t. I p. 174. a benedeki kiadásban): „Milly okos ember hihetné azt, hogy az első, második és harmadik nap, nap, hold, és csillagok nélkül volt légyen?" Nazianzi sz. Gergely, sz. Justin vértanu példája után határozatlan időközt tételez föl a teremtés, és a dolgok első rendje között (*Oratio* II. t. I. p. 51. bened. kiadás). Egy nevezetes tudós ugy vélekedik, hogy az Ecclesiastes első fejezete folytonos rombolások- és ujraalakulásokra céloz (*Ricerche sulla geologia.* Rovereto, 1821.). Frayssinous a „kereszténység védelmében" azt mondja: „Annyi bizonyos, hogy a földgömb sokkal régibb, mint az ember ... Mindenik teremtési napot határozatlan korszakul lehet tekinteni; s a fölfedezések olly előzményre mutatnak, mellynek értelme még nem világos előttünk." Dr. Wiseman (Vortraege über den Zusammenhang der Ergebnisse wissenschaftlicher Forschung mit der geoffenbarten Religion) azt mondja: „Ki kel ki azon gyanitás ellen, hogy e szép világ durva embryojának első teremtése, és minden pompávali legdusabb kiékesitése közt Isten bizonyos arányt és fokozatot állitott föl; melly által az élet fokozatosan a tökélyig fejlődik, belső erőben szintugy, mint külszépségben? Ha erre nézve a geologia bizonyitványokkal áll elő, ki merné azt állitani, hogy az illy fejlődés legszorosabb értelemben a gondviselés utaival, e világ physikai s erkölcsi kormányzatában nem egyezik? Hogyan állhatna ellentétben a szent igével; holott mi homályban hagyattunk a fokonkinti kifejlés egyes müveinek bizonytalan hossza fölött."

nembeli változás tökéletesen a Mózsesféle vizözön korszakába esik [1]). Első napon az izzó anyag a kölcsönös vonzó- és lökerők (vis centripeta, et centrifuga) hatásának következtében, mérhetlen körded alaku tömeggé (sphoeroid) képződött; mellyből a kovag (quarz), békasó (feldspath), tülle (amphibolum), sikám (talcum), csillám (mica) összevergődtek a gránitsziklák alakitására, mellyek a sürü, s a világosságnak áthatlan, gőztől párolgó tüztengeren uszkáltak. Ezen ős-sziklák jegeczalakulásuak (structura crystallina), tüz képezte eredetök miatt. A megszilárduló anyag összehuzódván, hézagok maradnak, mellyekben fémek (metalla), és kovatermékek fészkelik meg magukat, minők a topáz, amethyst, és a hegyjegecz: de mindezen rétegekben nyoma sincs állatvagy növény-maradványoknak. Második napon vizek boritják a földet. A vizben, mellyet a sulyosan ránehezkedő légkör a hév legmagasabb fokán tartott meg, képződtek az *átmeneti* sziklák, mellyeknél a tüz képezte jegeczalakulásnak sajátsága, a vizek lassu üledékének sajátságos ismertető jeleivel egyesül; mohok-, zuzmók- (lichen), moszatok- és iszonyu magasságu harasztokkal benőtt szigetek, és földrészek emelkedtek ki: mialatt a vizekben máris mozogtak a habarczok, a kákók (polypus), sugárburányok (corallium), a türkönyök (ammonites), és a trilobiták gazdag családja.

Ezen óriási ős növényvilág maradványai képezék a kőszéntelepeket az átmeneti rétegekben. Az igen sürü légkör különféle anyagokat rak le gőz alakban, s ez által átlátszóvá válik, ugy annyira, hogy a nap sugarai áthatják. A viz forrósága lassankint enyészvén, sós üledéket rak le, mellyel az alatta levő földréteg gyarapszik. Megfosztatván a sürü, nedves és sötét légkörtől, az ős állatok elvesznek, s a másodos alakulásu földrétegeken, mellyek pala-, fövény- és fejér dörószből (creta) állnak, a harmadik napon csigolyás állatok jelennek meg, gyikok, czápák és egyéb hüllők, és halak: de semmiféle emlős állat; buja növényélet tenyészik a földön, fanagyságu harasztok, iszonyu magasságu kuszó növények, minőket jelenleg a tropicus tartományokban láthatni: de egyetlen kétszikü (dicotyledon) sem. A negyedik napon megjelennek az óriási hüllők, különös alkotásu tagjaikkal; mellyek bámulatra ragadnak bennünket, midőn azokra a másodos alakulásu rétegekben a vörös fövény és dörösz közt rábukkanunk. Az

[1]) **Cuvier**, ‚Discours sur les révolutions de la surface du globe et les changements qu'elles ont produits dans le regne animal' Paris, 1830. 6-ik kiadás.) **Buckland**, Geology and Mineralogy, considered with reference to natural Theology. **Belfield-Lefévre**, Traité de Géologie.

ötödik napon vizi és szárazföldi emlősök töltik be a halakkal együtt a tengert és földet, mellyen a pálma, bárkás és kétszikü növények büszkélkednek; a légkör mindinkább tisztul, a szárazföld mindinkább tágul a hegyek kiemelkedése és a völgyek mélyedése által, mellyek tengerekké válnak: a nap heve által fölszivott vizpárák esőalakban hullnak vissza a földre, mellyen most már megkülönböztethetők az édes és sós vizek üledékei, s a harmados alakulásu földrétegek, ugymint a puha agyag, a fehér homokkő, s a malomkő. Ugy látszik, hogy ekkor a földgömb uj változáson ment keresztül; meglehet, valamelly üstökösseli összeütődés következtében, melly annak sarkait fölforgatá; mellynél fogva az Oceán elboritván a szárazföldet, mély völgyeket vájt, magával vitt iszonyu kavics tömegeket rakván le, s egész hegységeket ragadván messze távolba, s tömérdek állatfajokat semmisitvén meg, mellyek csontjai némi madárcsontokkal vegyitve, nagy tömegekben halmozvák egymásra a barlangok üregeiben. Ismét összefolyván a vizek, uj medreket képeznek; s a föld, mellyet maguk után hagytak, televény-földnek, vagy áradmánynak neveztetik, s a legnemesebb teremtménynek készite lakhelyet.

Minél régiebbek földgömbünk rétegei, az azokban található állatok annál jobban különböznek a jelenleg élő fajoktól. A föld alakulásának legkorábbi korszakaiban valószinüleg a központi tüzanyagnak kigőzölgései által vesztették el éltöket; s ugy látszik, hogy a melegség a föld felületén nem annyira a földnek a nap irányábani fekvésétől, s valamelly pontnak a sarkoktóli távolságától, mint inkább a föld beljéből kitoluló gáz- és tüzféle kigőzölgésektől függött, ugy annyira, hogy a sarkvidékeken otthonos lehetett a tropicus hőség.

Innen magyarázható meg, miért találhatók a hideg tartományokban olly növény- és állatmaradványok, mellyek különben csak az egyenlitő alatt tenyésznek; a kőszéntelepekben pálmatörzsök vegyest tűlevelü fákkal, harasztokkal, kagylók- és csűrlőded (rhomboidalis) csontpikkelyü halakkal; a Jura hegység mészkövében iszonyu nagyságu gyil- (crocodilus) és gyik-csontvázak, egyenes röpük (planulites) és sáskanemüek; a döröszben (creta) puhányok, mellyekhez hasonlók jelenleg a tengerekben találtatnak; az agyagföldben, és lisztes opálban, tömérdek számmal megkövült ázalagok; a televényföldekben és némelly barlangokban elefánt-, hyaena- s oroszlán-csontok. Illyenek a Mar-dolce barlangjai Palermo mellett, a Neusalzé Austriában; s egy barlang Yorkshireben tele van a jóremény-foki hyaenák csontvázaival, tigrisek, medvék, elefántok és orrszarvuak csontjaival. Milly hosszu idő, s mennyi válto-

zások kivántattak meg arra, hogy a szabadság gyökeret verjen ott, hol a hyaenák csoportokban tanyáztak, s a földből kikaparva, összehordák azon vadállatok csontjait, mellyek most csupán Afrika végcsúcsán kalandoznak! Ezen elmélkedés merül föl legelőször is annak lelkében, ki a kövületek vizsgálatára adja magát. Mind ebből világosságra derül, miként a dolgok ezen egymásra következése teljesen megegyez a Mózses által előadott teremtés rendjével, ki (ha csak pusztán emberi tekintélyt akarunk is neki tulajdonitani), már akkor be volt avatva mindazon dolgokba, mellyeket háromezer évvel később a tudósok olly nagy fáradsággal fedeznek föl.

Ki az emberi-nem történetét irja, annak nem szükséges tulmenni ennek teremtetésén. Más részről mit is állithat föl még a tudomány, midőn az ember eddig alig hatott be e földgömb felületébe, s olly csekély magasságig emelkedett föl rajta [1]), hol csak egy napi élet van számára kiszabva. Elegendő tehát azt mondanunk, hogy jelenleg földgömbünk felületén mindenek előtt iszap és agyagos homokrétegzetek találtatnak, vegyitve messze tájakról ide hordott kavicsokkal, és iszonyu nagyságu s terjedelmü szárazföldi állatok csontjaival, mellyek faja vagy kiveszett, vagy egészen más éghajlatok alatt tenyészik. Jól meg kell ezeket különböztetni a folyók, és nagy folyamok rendes iszapüledékeitől; mellyek csak azon földön élt állatok maradványait rejtik magukban, valószinüleg az utóbbi vizözön következtében [2])

Ezen első földréteg, és a dörösz közt felváltva találhatók az édes és a sós vizek termékei; mellyek egyenesen a tengernek többszörös berontása- és visszavonulására mutatnak: ezek mész-, fősz- (gyps), és hasonló anyagokba rejtvék. Erre következik a dörösz, mélység- és kiterjedésre mérhetlen alakulás, melly bizonyára valamelly nyugodtabb tengerüledék: ez választja el a harmadalakulásu földrétegeket a másodos alakulásuaktól, [3]) minők a homokkő, a mész-palakő, s egyéb ha-

[1]) Mig a földgömbnek átmérője 1719 mérföldet tesz, némelly helyeken alig hatottunk fél mérföldnyi mélységre is. Fölfelé pedig Humboldt a Chimborazon 19300, Gay-Lussac egy léggolyóban 23000 lábig jutott. Boussingault és Hall 1831-ben a Chimborazon 18480, Andreoli s Brioschi léggolyóban 1808, egész 25440 lábig jutottak. Ross kapitány az ólomzsinórral 28146 (parisi) lábnyi mélységre talált.

[2]) **Buckland**, Reliquiae diluvianae. London, 1825. Brongniart, Dictionnaire des sciences naturelles (Art. Eau.); és Description géologique des environs de Paris, par Cuvier et Brongniart. Paris, 1823. Webster, Constant-Prévost, Humboldt de Bonnard, Conybeare, Labéche, Collegno és mások.

[3]) Illy nagyon is rendszeres nevezetekkel fölhagyhatna a tudomány.

sonlók, keverve türköny- (ammonites), kagylók-, és némi növénymaradványokkal. Legvégül jön a márvány, az őspala, a zagyla, s a gránit.

Ennyi állatmaradványok közt, mellyek különböző földrétegekben találhatók, kivéve a legujabb alakulást, legkisebb embermaradvány sem látható: semmi fegyver, nyil, vagy valamellyes eszköz, melly az ember létezését bizonyithatná; melly körülményből Cuvier e következtetést vonta: „Deluc és Dolomieu urakkal azon nézetben vagyok, hogy ha valami, ugy az kétségtelenül bebizonyitott tény a földisme-tanban, miszerint földgömbünk felülete egy nagyszerü, s rögtöni változáson ment keresztül, mellynek idejét mostantól kezdve öt, vagy hat ezer évnél fölebb tenni nem lehet; hogy ezen változás az emberek, és jelenleg ismeretes állatfajok által lakott földrészeket elboritotta, s azt, mit előbb a tenger foglalt el, kiemelvén, belőle a most látható szárazföld alakult; hogy ezen változás után kevés számu egyének menekülvén meg, elszéledtek, és szaporodtak a kiszikkadt földön; s csak ez idő óta kezdé meg a társadalom fokozatos előhaladását, gyarmatok alapitása, városok épitése, a természetes tények, és események összeszedése, és tudományos rendszerek alkotása által.“

Egy illy tekintély mindenki által elfogadható; s mi ehhez csatolhatjuk még Newtont, Pascalt, Kirvant, és számtalan egyéb nagy férfiak neveit: kik abban mind megegyeznek, hogy a természet, és a bibliai hagyományok közti egyezés kétséget nem szenved [1]).

Ellenvetések.

Máskép okoskodnak egyebek e tárgy fölött; s ők a bibliai előadással merőben ellenkező következtetéseket vontak le ezen tudományos eredményekből. Legelőször is azt mondák, hogy az ember ugyanegy időben teremtetett az állatokkal; s azután fölszámitva, mennyi századoknak kellett lefolyniok, míg a kagylók iszonyu rétegei föllhalmozódtak, vagy megkövültek a legkeményebb sziklák beljében: azt álliták, miként az emberi-nem eredete sokkal régibb e néhány ezer évnél. Ezeknek már feleltünk. Legujabban az olasz Tadini, azon tényre támaszkodva, miképa tenger minden háromezer évben mintegy meternyi távolságra vonul beljebb partjától, s hogy a legmagasabb hegyek csúcsán is tengeri üledékek találtat-

---

[1]) Ugyanezt vitatja Chaubard, ‚Elémens de géologie‘ czimü munkájában. Ki hosszabb és komolyabb müveket nem akar forgatni, olvassa ez iránt: Forichon, Examen des questions scientifiques de l'âge du monde, de la pluralité des especes humaines, de l'organologie, du materialisme et autres, considérées par rapport aux croyances chrétiennes. Paris, 1837.; Dr. Wiseman püspöknek fönebb emlitett művét; és A. v. Humboldt's Kosmos, Entwurf einer physischen Weltbeschreibung.

nak, ugyanannyi három-ezer évet számit a tengernek e hegyek csúcsától visszavonulására mostani helyzetébe, a hány metert e távolság kitenne. Csudálatos könnyelmüség az okoskodásban! Ha a tenger olly nyugodtan vonult vissza, miként lehet megmagyarázni azon kagylók és egyéb anyagok összehalmozódását, mellyek erőszakosan hordattak egymásra, sőt még a legszilárdabb rétegekben is széttöredezve találtattak? Miképp lehet megmagyarázni azon más rendbeli, terjedelmes kagyló-rétegeket, mellyek közül a legfinomabbak és gyengébbek is olly épségben maradtak fön, mintha csak most halásztattak volna ki? Honnan van hogy a gránit épen csak a dörösz-rétegeken fekszik, és nem az agyagon? Mikép jöhettek egyes sziklatömegek a legmagasabb hegyekre, olly rémitő távolságra a lejtős anyasziklafajoktól? Honnan van a különböző rétegzeteknek olly változatosan lejtős, némellyeknek pedig vizirányos, másoknak ismét hullámzó fekvése? [1])

Az emelkedés rendszere.

Mindezen kérdéseket nézetem szerint tökéletesen megoldja Beaumont Illés [2]), nem annyira az általa föltalált, mint inkább bővitett rendszerével; melly szerint a hegyek e földgömbnek nem legrégibb részei, s (a mint ez állittaték) csontjai: sem a vizeknek a földről lefolyása, vagy azok leülepedése által nem képeztettek; hanem egy belülről müködő erőnek hatása által emeltettek föl, és választattak szét. Földgömbünk kérge alatt, melly aligha lesz vastagabb huszonötezer meternél, nagy tüzerő lappang, melly a földingásokat, tüzhegyeket, és a földkéreg emelkedését okozza [3]). A földkéreg ruganyossága eszközli azok

---

[1]) E jelenségnek legelmésebb magyarázatát adja Greenough, azt állitván, hogy e rétegek ott helyben ugyanazon módon képződtek, mint az incrustatio képződik valamelly edényben, mellyben gyps tartalmu viz forrásba hozatik: de miután ugyane rétegekben kavics és kagyló is találtatik, még sem lehet azt elfogadni, hogy mindaddig uszkáltak volna benne, mig az incrustatio véghezment.

[2]) Kircher, Playfair, Breislack, és leghatározottabban Ant. Lazzaro Moro eddig is kitalálták, hogy a hegyek emelkedés által képződtek: azonban legelőször Elie de Beaumont emelte ezen hypothesist tökéletes rendszerré; miként az *„Annales des sciences naturelles“*-ből (sept. 1829.) látható. Nevezetes, hogy az emelkedésről szóló tan már a bibliában foglaltatik (103. zsolt.): „Fölmennek a hegyek, és alászállnak a mezők a helyre, mellyet nekik rendeltél.“ A 89-dik zsoltárban (2. v.) a hegyek képezése a föld teremtésétől megkülönböztetik: „Mielőtt a hegyek lennének, vagy a föld formáltatnék és a világ.“

[3]) Cordier, Essai sur la température de l' intérieur de la terre. (Tudományok academiája. Julius, 1827.) Marcel de Serres a legujabban Montpelliernél fölfedezett barlangokban tapasztalta, hogy több mint 30 meternyi mélységre, hol a nap sugarainak semmi befolyása sincs már, a légmérték egy délfoki arány-

hullámzását, olly formán, hogy az apály és dagály tüneménye nem csak a tengeren, hanem a száraz földrészeken is mutatkozik: s habár ez jelenleg észre nem vehető is, volt idő, midőn a szárazföldi apály és dagály öt vagy hat meternyi volt. Ezen elmélet teljes világosságba helyezi, milly egyszerüek az eszközök, mellyekkel a Teremtő az átalános rendet fentartja; és sokkal kielégitőbb magyarázatot ád a sziklarétegzetek alakulására nézve, mint sem az annyira magasztalt Neptunféle rendszerek: mellyek nyomán azt hitetnék el velünk, miszerint egykor ötvenezer kilometer föld-, és ércz-anyag olvasztatott föl egy kilometernyi vizmennyiségben.

Az első földkéreg kihülése után tágas közök képződtek, mellyekben a sürü lég vastag gőzei, a központi tüz kipárolgásával vegyülve, gázzá változtak; s ez iszonyu erővel terjeszkedve, a sziklákat különféle irányban megrepeszté. Innen van, hogy a legelső sziklarétegekben, az őshegyek beljében, iszonyu rendetlenséggel összevissza hányt függőleges, fölforgatott, és meghajlott tömegek találtatnak. Midőn a viz a föld szinére kiszökelt, ezen üregekbe nyomult, hol az olvadásban levő anyagok fölforrtak, s majd gula formában emelkedtek föl, mi'ként a darla (trachyt) hegyek, majd ismét a sikságokat boriták el, mint a láva-kiömlések, vagy meredek csúcsokat képeztek, miként a Havasok. S miután a televényföldek rétegei nem mennek át egymásba észrevehetlen kapcsolat által, hanem egyenesen a földgömb változásai szerint helyezvék el, azokról a hegyek létkorára könnyü a következtetés.

Némelly rétegek emelkedettek, mások pedig nem; és a lejtősen fekvők ismét más ujabb alakulásu viziránvos fekvésüekkel takartatnak, mellyek t. i. azután alakultak, midőn már a hegy fölemeltetett. Ekképen a fölemelt rétegek száma szerint lehet következtetést vonni a hegyeknek régibb, vagy ujabb létkorára. Azon hegyek, mellyek azonegy korszakban emelkedtek föl, a földgömb bizonyos szeletével egyközü irányban látszanak lenni; ugy hogy a hegyek irányulása- és a rétegzetek fekvéséről ismerhetni meg, mellyek eredete esik egy korba, és melylyeké nem.

Midőn a föld kebeléből fölfelé emelkedés történik, a fölemelt tömeg a fölötte fekvő rétegeket is kiemeli magával; mi által ezen rétegzet lejtős fekvést nyer: azon réteg pedig, melly később alakul, viz-

---

ban növekedik minden 30 meternyi mélységre. E haladvány szerint 3000 m.-nyire a viz forrna; 3500 meternél a kénkő, 8000-nél az ólom, 35000-nél a vas okvetetlen megolvadna. A mély artezi kutak ásatása alkalmat nyujt a föld melegének növekedése iránti vizsgálódásokra.

irányos fekvésben marad. A szászországi Érczhegyekben, a burgundi (Côte d' or) és Forez (Rhône és Loire megye) hegyeiben, a három felső rétegnek vizirányos fekvése van, és csupán a zagylaréteg emelkedett; mi arra mutat, hogy e hegyek a legrégiebbek. A Pyrenek- és Apenninekben a két alsóbb réteg emelkedett, a két felsőbb vizirányos: ezek tehát kevesbbé régiek; valamint a dalmát-horvátországi hegyek is, és a Kárpátok. A nyugoti Havasok három alsó rétege emelkedett, s csupán a televényföld fekszik vizirányosan. A Montblanc, Europa legmagasabb hegye, nem olly régi, mint a Pyrenek, és Apenninek. Sz.-Gothard, Ventoux (déli Francziaországban), és más központi Havasokban négy réteg emelkedett; szint e korból valók az Atlas és Himalaya: a Cordillerák pedig még ezeknél is ujabbak.

A közök, mellyekben a hegyek kiemelkedése történt, a földet rendetlen irányban hasitják keresztül. Ha csupán egy irányban haladnak, a tartomány sziget-, vagy félsziget-alakot nyer, mint Creta, Euboea, s Olaszország. Ha valamelly hegycsúcs elszigetelve áll, akkor a sziget köralaku, mint Ceylon. Ha az emelkedés irányvonala több egyenközü rendszereket képez, ugy ezek közepett tavak, tengeröblök, és völgyek keletkeznek. Ott, hol az emelkedés két, vagy több rendszere háromvagy négyszög alakjában egymásba vág, a közbenső tér televényfölddel van boritva.

A mindennapi tapasztalás megerősíti Beaumont rendszerét; mert habár kevesebb is az emelkedés, azért nem szünt meg egészen. De-Bath bebizonyitá, hogy Svédországban a föld rendesen emelkedik; Stevensohn Robert pedig azt mutogatja, hogy az Éjszaki-tenger, és a britt csatorna feneke, három század óta emelkedett: [1]) a romaiaknak több rendbeli parti utvonalaik, Alexandriától kezdve Belgiumig bizonyitják, miként a Közép-tenger szinvonala nem változott: s mégis partjain létező sok épületek vizzel boritvák. Különösen Olaszországban Serapis temploma Pozzuolinál világosan mutatja, mint emelkednek, és sülyednek ismét részletenkint a partok. Történeti bizonyossággal van tudva az idő, mikor emelkedett föl a körülfekvő sikságból régente Metone hegy Argolisban, a Monte Rosso (1669) Siciliában, és a Monte Nuovo Nápoly flegrei sikságán; ugy az 1759-ik évi september 29-ének éjjelén, Valladolid mellett, Mexicoban, az 513 meternyi magas, és több mint husz apró

[1]) Stevensohn's Beobachtungen über den Boden der Nordsee, und des brittischen Kanal's.; Fortis, Sulle Coste dell' Adriatico.; s Keilhau vizsgálódásai a *Bulletin de la société géologique*-ban (t. VII. 1837.): hol azt bizonyitja, miszerint nyugot felé a scandinavi félszög rendesen emelkedik.

tölcsérrel körülvett tüzhegy, Jorullo. Santorin vizeiben, a liparii szigetek közt, az azori, canari, s moeoti szigettengeren folytonosan uj szigetek támadnak. 1831-ben láthattuk Ferdinand szigetecskét, mintegy háromszáz lábnyi magasra kiemelkedve, a siciliai tengerről csakhamar eltünni [1]), Sciacca mészpartjai és a vulkánféle Pantelaria közt. 1772-ben Java szigetén irtózatos kitörés közben sülyedt le a tüzokádó Papadayang, melly nehány ezer lábnyi magasra emelkedett volt a legszélesebb alapon; több mérföldnyi körületben rázkódott meg ez által a föld, és három ezer ember esett áldozatául. Az 1822-ki kitörés alkalmával negyvenegy ölnyire sülyedt le a Vezuv tölcsére (A).

Lyell, a földismészeti társulat elnöke Londonban, jelenté, mikép Lancaster grófságban még most is létező tengeri kagylók találtatnak egész rétegekben, ötszáz lábnyi magasságra a tenger szine fölött [2]); megmutatá, mint emelék föl az utóbbi földingások Chili partjait, melly különben is fokonkint emelkedik, s mint sülyednek ellenben Grönland, és Scandinavia nyugoti partjai: hol egy, Linne által 1749-ben megjegyzett nagy kő, jelenleg több, mint száz lábbal fekszik közelebb a tengerhez. Mindez bizonyitja Hutton rendszerét, a tenger fenekének emelkedésére nézve, a központi tüz hatása következtében. Terra nuova szigete egészben olly formán emelkedik, hogy kikötői csakhamar használatlanokká válandnak. S ki tudja, valljon ez emelkedések és sülyedések, nem átalános és határozott törvények következtében történnek-e?

Jelenleg az egész föld kerekségén csak csekély számu nyilások léteznek, mellyek időről-időre izzó anyagokat hánynak ki: de midőn e földgolyó kérge még nem volt annyira megszilárdulva, s a hatalmas hullámzásoknak kitett tüzanyag közelebbről érintkezett annak felületével, majd kiemelkedtek a belrészek, majd ismét a külrészek sülyedtek

---

[1]) Tudva van, hogy Tera és Terasia (Santorino és Aspronyxi) szigetek a Cycladok közt az aegaeumi tengeren, a 135-ik olympiád 4-ik évében (Plin. II. 87.) támadtak; Hiera (Cammeni) sziget 130, Thia 4 évvel Kr. u. támadt. 727-ik évben Santorinon ujra kigyult a vulkán: Thia és Hiera (Theophanes és Cedrenus szerint) egymáshoz kapcsolódtak; 1427-ben e sziget nevezetesen növekedett. 1573-ban támadt a kis Camenoi sziget, melly 1650- és 1707-ben növekedett (Raspe, Specimen historiae naturalis globi terraquei, praecipue de novis e mari natis insulis). 1638-ik évben támadt és enyészett el ismét egy sziget San-Michelénél Aeoliában, s ujra mutatkozék 1719- és 1812-ben. 1814-ik évi majus 10-kén támadt, villámlás és mennydörgés közt Boyslaw sziget Kamcsatka partjain.

[2]) Bonpland és Humboldt tengeri kagylókat találtak az Andeseken, 4600 meternyi magasságon (mintegy 14000 láb); ezek nem az Oceán megáradása, hanem vulkán-kitörések által jöttek oda.

le; s ujra érintkezésbe hozván ez által a forró anyagot a légkörrel, a gázalaku kiszökellések, különbözvén a szerint, a mint kisebb vagy nagyobb mélységből jövének, a plutonicus és átváltozó alakulások folytonos fejlődésébe mintegy uj életet hoztak.

Bámulandó hasonlatosságot találunk azon gránitforma sziklák alakulása közt, mellyeket a jelenleg is müködésben levő tüzhegyek lejtőjén a láva-folyam képez; és a belső gránit, petyle, és kigyla tömegek közt, mellyek a föld által kihányatva, s a másodos alakulással érintkezésbe jöve, ezeket módositják: vagy megszilárditván azokat a kovaföld bevitele által, vagy dolomizálván, vagy pedig a legkülönbözőbb alkatu jegeczek létrehozása által.

Egyébiránt épen nem kivántatnak évezredek arra, hogy az életszerves lények kövületekké váljanak; minthogy tapasztalásnál fogva, vegytani uton a kövületek igen rövid idő alatt eszközölhetők [1])

Az emberi-nem teremtésének előadott korszaka ellen sokkal alaposabb ellenvetésnek látszik az, melly a föld szinén a hagyományos korszak után létrejött változásokat tekintve, azt állitja, hogy ezek csak hosszu századok folytán történhettek meg. Ezek távolról sem vették számitásba azon erőket, mellyek által a természet jelenleg is nagyszerü változásokat hoz létre. Ha nem veszszük is tekintetbe a duló zivatart, és a földingásokat, mellyek a föld keblébeni rémitő nyomásnak alávetett párák visszahatásából származnak, s mellyek valamelly tartomány szinét (példa erre Cuba, és Guadeloup) hirtelen megváltoztatják, a föld felületéni nevezetes és folytonos változások okául négy dolgot jelölhetünk ki: az esőzéseket és olvadásokat, mellyek ugy szólván lekoppasztják a hegyeket, és mit azokról lehordanak, töveiknél teszik le; a folyó vizeket, mellyek magukkal söprik a ragadmányt, és ott, a hol folyásuk lassúbbodik, lerakják; a tengert, melly a meredek partokat aláássa és azokat megváltoztatja, az alacsony partokra pedig homokhegyeket hord; végre a tüzhegyeket, mellyek a föld felületének szilárd rétegeit áttörik, és a körülfekvő vidéket kihányásaikkal messze elárasztják.

A földomlások és sülyedések megakasztják a folyók menetét, és tavakká változtatják azokat, mivelt rónaságokat és népes városokat te-

[1]) Göppert Boroszlóban olly kövületeket állitott elő, mellyek a legtapasztaltabb geologusokat is tévedésbe viszik. Harasztok, a napon kiszáritott agyagban is megkövülteklhez lesznek hasonlókká. Ha növényeket kénsavas vas-olvadékba tesz az ember, és benhagyja, mig az egészen áthatotta, s ezután kiégeti, ugy hogy az életszerves anyagnak minden nyoma elenyészik, ugy a lecsapódó savitott vas a növény alakját veszi föl.

metvén el. A ki látta a zuhatagok leszakadását a Havasokról, a Po vizét átcsapni töltésein, és a felbőszült Oceánt, csak az tudja, mit képes előidézni a vizek hatalma. De mellőzve mindezt, midőn az iszappal betölt folyamok a tenger felé közeledvén, elvesztik sebességöket, lerakják a torkolatnál ezen üledéket: melly mindegyre szaporodik, és egész földdarabokat képez; mellyek mivelés alá véve, embereket táplálnak ott, hol azelőtt tengeri szörnyek uszkáltak.

Más részről a tenger minden dagály alkalmával kavicsos homoktorlatokat seper az alacsony partokra; az apály beálltával e homoknak szárazon maradt részét a tengeri szelek befelé fujják: ugy hogy ha az ember nem gondoskodik ezek megállitásáról, e sekélyek mezőségeket és egész vidékeket boritanak el, s a lég, a nedvesség, és az idő befolyása alatt azon növények- és állatokkal együtt, mellyeket ott leptek, megszilárdulnak. A meredek partokat pedig a folytonosan azokhoz csapdosott hullámok aláássák; minek következtében egész tömegek szakadnak le felülről, mellyek a tenger vizének hatása által szétmállanak és széttöredeznek, s ekképen a partok mindegyre lapulnak.

Illy módon visznek a folyamok a tavak fenekére uj anyagokat; mellyek azokat végre egészen betölthetik: mialatt a tenger az öblöket és kikötőket beiszapolja.

Csupán ez eszközök hatása változtatá meg az utolsó vizözön óta is sok tartomány alakját; s ennek kétségbevonhatlan nyomai pótolják, vagy megerősítik a hagyományt. [1]) Képzeljük magunknak Európát ama korban, midőn a dardanellai s gibraltari szorosok sziklanyelvek valának, mellyek azt Ásiával és Afrikával összeköték. Magasabb szinvonalon álló beltengerek boriták a sikságokat, s Lapponia, Oroszország, és Siberia rónaságai egészen viz alatt voltak. Sahara pusztája mély öböl volt. A hegyek torkolatai, s a völgyek mélységei nem valának még televény földdel megtöltve; sőt inkább tavak, mocsárok, és öblök: mellyek később az áradmányok által a Po, Rajna, Garonne, Szajna, Elba, Odera s Duna virágzó völgyeivé változtak. A Fekete-tenger már a történeti kor után nyitott magának közlekedést a Kaspi-tengerrel és Bosporussal; az előbbi, s az Aral-tó között már illyen előbb létezett: mig az Ejszaki-tenger egészen közelökbe nyitott magának utat a száraz föl-

[1]) A földgömb felületének azon változásait illetőleg, mellyeket a történelem vagy hagyomány ismer, s mellyek okai még mai napig is folyvást müködnek, összehasonlithatók a tények, mellyeket lelkismeretes tudományossággal összegyüjtött Van Hoes. (Göttinga, 1822—24., 2 köt.)

dön. Az Ásia-, Afrika-, s keleti Európában olly bőven található sós homokterületek arra mutatnak, miként a Közép-tenger sokkal nagyobb tért foglalt el, vagy pedig egészen más helyzete volt [1]). Az Ural hegyek valószinüleg nagy szigetet képeztek [2]); mig más részről Oceania némelly szigetei Délásiával, s éjszaki Ásia Amerikával érintkeztek. A görögöknél fenmaradt emléke egy Letonia nevezetü szárazföldnek, melly az aegei tenger nagy részét elfoglalta. A Kalpe s Abyle sziklák erőszakos szétválása, melly a Közép-tengernek népes rónaságok elboritására nyitott utat, a Herculesről szóló rege által jelképeztetik. Mi oknál fogva kellene a nagy Atlantis nevezetü sziget elenyésztét az egyptomi papok tévelygésének tartanunk? Minő indok vezethette volna őket arra, hogy vallásuk-, gondolkodásmódjok-, és érdekeikre nézve egészen közöynös mesét gondoljanak ki? [3]) A hagyományok többrendbeli vizözönről emlékeznek Görögországban, mellyek idejében Thessalia nagy tó lehetett, melly a Peneus által folyt el; valamint más részről Bocotia a Kopai-tó kiáradása által öntetett el [4]).

Térjünk át közelebbi dolgokra. Homer korában Pharos szigetétől egyenesen a Mareotis tavához lehetett evezni, melly ötven mérföldnyi területet foglalt el; és Strabo, ki a költő után kilencz századdal élt, alig találja azt husz mérföldnyinek: azóta a tenger, és szelek által oda hajtott homok, ama földszorulatot képezte, mellyen Alexandria épült, betömte a Nilusnak legközelebbi torkolatát, s a tavat egészen elenyésztette.[5]) Ez oknál fogva mondhaták Herodotnak az egyptomi papok, miként ők tartományukat a Nilus adományának tekintik [6]), és hogy a Delta alakulása ujabb eredetü; s valóban Homer nem is tesz említést

---

[1]) Humboldt, Schubarth.

[2]) Ásia egy nagy részének meneteles fekvése az Ural felé, egyike a legnagyobb sajátságoknak, mellyekre az ujabb földirók figyelmeztetnek. A Kaspi-tenger, és az Aral-tó majdnem 50, és 31 toisesal fekszik alább az Oceán tükrénél, Humboldt szerint, ki az egész sikságot 10000 német négyszögü mérföldre becsüli. A Volga mellett Saratow-, és az Ural tövében lévő Orenburg-kerületek, habár távolabb is a Kaspi-tengertől, alig fekszenek egy arányban a Világtenger tükrével.

[3]) Bory de St.-Vincent, Essai sur les iles Fortunées czimü müvében állitja, mikép az Azor szigetek nyugoti, Madera és a szomszéd szigetek keleti, a Canari szigetek délre Maderától, és a Cap-vert szigetek, az Atlantisnak déli csúcsát képezték volna. Mentelle, ha bár nem is olly határozottan, ugyanazon nézetet állitja föl

[4]) Ogyges vizözöne.

[5]) V.ö. Dolomieu értekezését a *Journal de physique* XLII. köt. 40 lapján. Szerinte a Delta az áradmányok által 120 évben 2 lábbal emelkedik.

[6]) Herodot, Euterpe 5. és 15.

Memphisről, csupán csak Thebáról. [1]) A Nilus fő torkolatai a pelusiumi s kanopi torkolatok valának; s egyiktől a másikig egyenes vonalban nyult a part, midőn Ptolemaeus földabroszát készité: később a folyam, a bolbitini, s fatniti torkolatokon is kiömlött, s a partok félhold alakot nyertek. Rosetta, s Damiata, mellyek még egy ezer év előtt a tenger mellett álltak, most attól két mérföldnyi távolságra esnek. Ugyanakkor, midőn gyarapszik a Nilus völgye, egyszersmind emelkedik is, ugy hogy a régi emlékek nagy részben föld alatt hevernek.

A számtalan példák közt, mellyeket minden tartományok fölmutathatnak, csak azon vidékeket választom ki, mellyek története különös figyelmünket érdemli. A Nilusnak ezen áradmányai kétségbe vonják azon végtelen régiséget, mellyet az egyptomiak igényeltek maguknak. Girardin [2]) megmutatá, hogy a Nilus-tartományok földje évenkint 126 millimeterrel emelkedik: s mivel azon föld, mellyre Theba épittetett, csak hat meter mélységü, e város 45 századnál nagyobb régiséget nem igényelhet magának.

Ugyanaz, mi az egyptomi Deltánál, fordul elő egyszersmind a Rhône Deltájánál, mellynek torkolatai 1800 év alatt kilencz mérföldel hosszabbodtak. Aeolia legszebb városai homokkal boritvák. Elis, Kuma, Pitana alig látszanak ki Caicus homokjából, melly a pitanai kikötő, s az Elis melletti öblöt egészen betölté; a Hermus rövid időn be temeti a smyrnai öblöt; Maeander tóvá alakitá a mitileneit; az ephesusit pedig Caistrus iszapolta be. [3]) Ennyi változások kevés századok alatt! A gascognei öböl homoktorlatai ekkép temetének el számos helységeket, mellyek a középkori földabroszokon megemlitvék; s minthogy évenkint 72 lábnyi tért foglalnak el, más falvakat is elboritással fenyegetnek: és illy formán 2000 év mulva Bordeauxt elérendik [4]). Vörös homoktorlatok, mellyeket a fakardini erdőség nem képes föltartóztatni, tolulnak Beyruth felé Syriában; s Denon [5]) elszámlálja, Egyptomnak mennyi városai és falvai borittattak el homok által, mióta a mozlem lomhaság az ellen védszerekhez nem nyul; s jelenleg már az egész vidéket elboritotta volna, melly a libyai hegyláncz és Nilus közt terjed, ha az alkirály Mehemed-Ali a homokos völgyeket be nem ültette volna ezer meg ezer facsemetékkel. Bassorát nem sokáig fogják megkimél-

[1]) E megjegyzés Aristotelestől ered (I. k. XIV. fejezet a meteorokról).
[2]) Előadás a tudományok parisi academiájában. 1818.
[3]) Texier, Rapport au ministère de l' instruction publique. 1837.
[4]) Bremontlier értekezése a homoktorlatok előhaladásának gátolásáról.
[5]) Description de l' Egypte.

ni a hullámok, mellyek az egykor olly pompásan virágzott rónaságokat, a persiai tengeröbölbe temetendik.

S nincs-e szemeink előtt Velencze, melly alig képes megtartani lagunáit; és Ravenna, most már három mérföldnyire a tengertől, mellynek partján állott; és Adria, 18 mérföldnyire azon tengertől, mellynek nevét kölcsönözte? Némellyek azt állitják, hogy az euganiai halmok, szigetek voltak légyen. A Po medre, mióta partjai feltöltettek, magasságra a ferrarai házakat is meghaladja [1]): borzasztó veszély fekszik ebben, mint szinte Hollandia folyóiban is, mellyek a rónaság fölött 30 lábnyi magasságnyira folynak. 1604 óta a Po vize medrét 6000 ölnyire hosszabbitotta a tengerbe, s nem is lehet addig gátot vetni pusztitásainak, mig az általa lerakott földön uj elvezető csatornák nem nyittatnak. Ugy látszik, a romai Campagnában a tenger Tarquinia falait verdeste: s most egy mérföldnyire van tőle. Trajan a Tiberis torkolatánál kikötőt épittetett: melly most 2200 meternyi távolságra van a parttól, s 554 meternyire egy, VII. Sándor pápa által a tengernél épitett torony.

Ime mennyi változások történtek már a történeti emlékezet óta is, csupán az áradmányok és homoktorlatok által! Hát ha még a jelenleg müködő 500 tüzhányó hegy hatását veszszük [2]), mellyek Lyell számitása szerint évenkint 20 kitörést tesznek, legtöbbnyire müveletlen tartományokban, mellyekben azok emlékezete sem tartathatik fön. 1815-ben Sumbawa sziget folytonos földingásnak vala kitéve, apr. 5-től egész julius hónapig; és 1000 angol mérföldnyi körületben annyira megváltozott, hogy a hajók szárazon ültek, hol előbb horgonyt vetettek, másutt pedig a viz rendkivüli magasságra növekedett: a lökéseket még a Molukka, Sumatra, s Borneo szigetek is érezték; a háromszáz mérföldnyi távolságban levő Javában a hamu éjjeli sötétséget okozott; és a 72 ezer lakos közül, 120 alig maradt életben. Rendkivüli keménységü tél, hosszan tartó szárazság, a tenger berontása, tartós éhség, a legnagyobb hősök közé helyezhetnek minket annak szemeiben, ki a hősiséget a kiállott szerencsétlenségek után méri. Mind a mellett azon nézet ka-

---

[1]) Prony, a hidak és utak fő felügyelője, a franczia Institut tagja, ki az Olasz-királyság korában azzal bizatott meg, hogy módokról gondoskodjék a Po pusztitásai ellen, megvizsgálta az adriai tenger partjainak elmosatását e folyam torkolatánál. E tárgyra még visszatérendünk.

[2]) Arago mondja *Annuaire du bureau des Longitudes*, 1824., hogy még 163 müködésben levő vulkán számitható. De jelenleg 22 van Europában, Islandot bele nem számitva, 126 Ásiában, 25 Afrikában, 204 Amerikában és 282 Oceaniában.

pott lábra, hogy az illy események, az okszerü történeti előadásokban helyet ne foglaljanak; mert nincs bennök összefüggés az ok és okozat közt, vagy legalább az nem szembetünő: mi egyedül képes jelentőséget kölcsönözni a történelemnek. De ki nem látja, minő változás érhetné fajunkat, ha valamelly tartománynak rendes légmérséke tiz vagy tizenöt fokkal változnék; ha az évszaki szelek más irányt vennének; ha például a Rajna, vagy a Duna sikságain valamelly hegylánczolat emelkednék föl? Ki mondhatja meg, valljon a föld alakulásának müve be van-e végezve? Valljon kérgének fokozatos kihülése megszünt-e már a fölületen érezhető lenni; s minő ujabb szerencsétlenségek fenyegetik fajunkat a természeti erőmüködések részéről?

Egyébiránt nem csak romboló hatást gyakorol a természet: de még jelenleg is uj sziklákat, és uj földrészeket alkot. A folytonos darázskő-, vagy mésztéh-üledékek Romában és Hobart-Townnál, Australiában, habár erős okok nem szólnak is mellette, ásványnemü alakulásokul tekintetnek. Szintugy a tengerek még maig is Sicilia partjain, Ascensio szigeténél, György király lagunájában az oceaniai partokon, nem eléggé ismert erőhatások következtében üledék, iszapolás, és vakolás által, vékony mészrétegeket hoznak létre, mellyek közül némellyek a carrarai márvány keménységével birnak. A tenger és a viharok Lancerotán, egyik canari szigeten, ikrány (oolith) réteget képeztek, hasonlót a Jura hegység mészrétegzetéhez; ámbátor ez hasonlithatlanul régibb eredetü. Némelly vizek a bennök foglalt nagy mennyiségü szénsav hatása által föloldják a mésznemü anyagokat, s azokat cseppkő-jegeczek alakjában rakják le; mellyek az áradmányoknak gátot vetnek, mintegy természetes töltést képezvén ellenökben. E tünemény különben lassu müködés eredménye, de annál nagyobb tevékenységet fejt ki az egyenlitő alatti tengereken: hol elmondhatjuk, hogy valamint a müveltség még csak csirájában van, ugy a természet is a mi éghajlataink nyugalmát még el nem érte. A burányok (corallium) és egyéb habarczok egymásba fonódott ágai nyulnak el a tenger alatti hegylánczolatok közt, mellyek Oceania szárazföldét körítik, és a tengerben öblöket képeznek, mellyek csakhamar betöltetvén, uj rétegek és szigetek képződnek rajtuk, melyeket a vad lakók valamelly óriás által elszórt porhoz hasonlitnak. A Peel sziget körül, és Uj-Seeland déli partjától kezdve egész a Sandwich szigetek éjszaki csúcsáig terjedő nagy térségen, a gyakorlott szem, iszonyu kákó (polyp) tömegeket fedez föl, mellyek ama vizeket a nagy hajókra nézve igen veszélyesekké teszik. A tengernek azokba ütődő hullámai mésztartalmu homokot raknak le rájok, melly csakhamar ke-

mény földdé szilárdul, hova a szelek és madarak növénymagvakat hordanak; minek következtében zöldelő virányok támadnak ott, hol kevéssel azelőtt még hullámok tornyosodtak. Ki ezen gyors növekedést figyelemmel kiséri, képzeletében azon korba helyezi magát, melly az ember lételét megelőzte, s hajlandó lesz hinni, miként még nem mult el a nap, mellyen Isten a szárazföldet a vizektől elválasztá.

A Csendes-tengeren ezer meg ezer burány-szigetek láthatók, mellyek látszólagosan ugyan külön váltak egymástól, tettleg azonban a tenger alatt burány-rétegek által kapcsoltatnak együvé: olly formán, hogy a lakosok több mint 280 mérföldnyi távolságra, csolnakok nélkül közlekedhetnek egymással. Majd egyenes vonalban futnak ezek, majd ismét görbületeket képeznek, mellyek bizonyos rend, bizonyos terv szerint látszanak huzódni: a szerint tudnillik, a mint a tenger alatti hegyek helyzete, mellyek csúcsain támadtak, változik a vizből kiemelkedésök, vagy vulkáni természetök által; s a Maldiva és Lakediva szigetek hosszu lánczolata, a tenger alatti hegycsúcsok iránymutatói gyanánt tekinthetők. Eme burány-alakulások egy század alatt fél lábnyi magasságra emelkednek, s a mint a tenger szinére kiemelkedtek, további növekedésök megszünik. Miért is e szigetek igen csekélyek: ha csak földalatti ruganyos erők nem emelik fölebb, vagy az azokon képződő föld, és a tenger vize által rájok hordott homok nem tölti azokat magasabbra. [1])

Alig képzelhető, minő teremtő erőt fejt ki a természet az illyen uj földalakulásokon, szintugy a buja tenyészetre, valamint az állatok szaporodására nézve. Egyikben ezen szigetek közül, hol 1589-ben néhány hajótörést szenvedett angol menedéket lelt, 1667-ben a hollandusok 12 ezer lélekre menő népességet találtak, kik csupán négy anyától származtak le. [2]) Száz év mulva uj Spanyolország fölfedeztetése után

[1]) Charles Darwin 1843-ban igen jeles munkát adott ki a szigetek és szirtek képezéséről burányok által, mellyben e kis állatok csodálandó működését folyton szemlélhetni. Azt is megmutatja többi közt, hogy a tropicusok alatti tengerek feneke süllyed, vagy legalább süllyedett némelly helyeken, mig másutt folyvást emelkedőben van, mit a burány-képzetek is bizonyitnak. A Sandwich szigeteken igen sok illyen emelkedik ki a tengerből, jóllehet egyedül csak a viz alatt képződhettek. A Fülöp-szigetek, Sumatra, Java, Tumba, Timor, Gilolo, Formosa, Loo-Choo, folyvást emelkednek és terjeszkednek. Ez oknál fogva e szigetcsoportok egykor egy részről Malacca félszigetnez, más részről pedig Chinának keleti partjaihoz csatlakozandnak, s a déli tenger e részéből egy másik Közép-tengert csinálnak.

[2]) Bullet, Réponses critiques etc. Besançon, 1819. III. köt. 45 l.

hetven, egész százezer darabnyi nyájak legeltek ott, jóllehet a juhokat a spanyolok vitték be a tartományba; szintez arányban szaporodott a szarvasmarha is. [1]) Olaszországban szinte tapasztalhatjuk, milly szapora, s buja a tenyészet a lávakiömléseken. Hát még mint lehetett akkor, midőn földgömbünk kérge először nyerte mostani alakját?

A flegrei vidékről szólva, milly nagy zajt ütött Brydone angolnak (ez is egyike ama számos idegeneknek, kik az olaszok vendégszerető bizodalmával visszaéltek) tapasztalata, mellyet ő Recupero kanonoknak tulajdonitott. Azt irá ugyanis[2]), miként a kanonok Jaci Reale mellett Siciliában egy vermet ásatván, hét lávaréteget talált benne, közben-közben mindannyit televény földréteggel vegyitve: s minthogy két ezer év kivántatik arra, hogy ez a láva fölött alakuljon, innen azon következtetést vonta, mikép a nevezett hegynek legalább is 14,900 év óta kell már állnia. De ennek ellenében különb tudomány- és tapasztalattal biró férfiak bebizonyiták, hogy épen nem határozható meg, mennyi idő szükséges a televény-földnek alakulására a láva fölött; miután nagyon régi láva kiömlések kopáron maradtak: az, mellyet az Aetna 1536-ban hányt ki, terméketlen és fekete, mig az 1636-ik évben hányt lávakiömlések fákkal és szőllőkkel fedvék; s végre a Herculanumot boritó hat lávaréteg televény föld-erekkel van vegyitve: melly város elboritattásának idejét bizonyosan tudjuk[3]). Később maga a tény is hamisnak bizonyult be; mert Dolomieu megmutatá, hogy a jaci-realei láva-rétegek közt, még csak egy maroknyi növényföld sem találtatik. [4])

A nélkül tehát, hogy évezredekre kellene visszamennünk, az előadott okok eléggé megfejtik nekünk az e föld szinén történt változásokat, még azután is, hogy az ember alkottatott,[5]) s megszüntek azon erőszakos rázkódások, mellyek a teremtés nagy napjának hajnalán e földet megingatták; minők most is történnek a holdban, s mellyek történetileg jelképezvék a Noeféle vizözönben, és a lángoló pallosu cherubimban.

---

[1]) Acosta, Historia natural y moral de las Indias. Barcellona, 1591. p. 180.

[2]) London, 1773. Utazás Siciliába és Maltába.

[3]) Smith, Memoir on Sicily and his isles. London, 1821. Ő a kormány által e tartományok megvizsgálására kiküldetett. Hamilton, Transact. philos. vol. LXI. p. 7.

[4]) Memoires sur les isles Ponces. Paris, 1788. 471. l.

[5]) És az Ur Isten vivé az embert, és helyezé őt a gyönyörüségnek paradicsomába. (Gen. 2, 15.)

A legrégibb emberi müvek.

Még azok védvei sem állnak, kik némelly emberi müvekről azt akarnák állitani, hogy régiebbek a Mózsesféle hagyományoknál. Ha találkozott is, ki azt állitá, hogy az Elba szigeti vasbányáknak legalább is már 40 ezer év óta kelle miveltetniök: mások[1]) helyesebb okokkal megmutaták, miként 5 ezer év untig elég azokat a jelen állapotra juttatni; föltéve, hogy a régiek alig ásták ki negyedrészét is azon ércz anyagnak, melly jelenleg onnan nyeretik. Egyébiránt vegyük tekintetbe, mennyi vasra volt szükségök a romaiaknak a világ meghóditásaés leigázására?

Bonaparte hadjárata alkalmával Egyptomban, Dessaix tábornok Murad-Bey mefutamlott seregének üldözése közben első vette észre a denderai (Tentyris) templomban domboruan kivésett állatkört: később egy másik fedeztetett föl Esnében (Latopolis), ugyanazon állatköri jegyekkel, mellyeket jelenleg használunk, csakhogy másféle fölosztással. Több évek előtt a bölcsészeknek annyira magasztalt vizsgálódásai azon nézetet álliták föl, miként e különszerü elrendezése az állatkörnek, nem valamelly astrologicus combinatiókból, vagy valamelly nagyon régi korszakból ered, hanem valójában az égnek állapotát jeleli azon korból, midőn a templomok épültek, mellyekben ez állatkörök föltaláltattak; ezen állapot pedig a nap- és éjegyenletek hátrálása által föltételeztetik, mellynek következtében a naptéritő-körök (coluri) az állatkört 26 ezer év alatt futják meg.

E föltevésből indulva ki, Burchardt azt bizonyitá, hogy a denderai templom legalább is négyezer éves. Nouet annak épitési idejét 2002 évre teszi Krisztus előtt; Jollois, és Devilliers, kik gondosabb tanulmányt forditottak e tárgyra, annak idejét a 2610-ik évre teszik; Latreille pedig 2250-ik évre a mi időszámitásunk előtt. S minthogy a két állatkör fölosztása különböző, az esnei még 3000 évvel régibbnek tartatott [2]).

Meg kell vallanunk, hogy ugyanazon időtájban más csillagászok és óságbuvárok, kik közt több hires olaszok [3]) is vannak, az első állatkör korát a 138-, és 12-ik év között határozták meg Krisztus előtt: s ha már bámulnunk kell azon, hogy az emlitett tudósok, és mellettök Hamilton, Rhode, Sannier, Lelorrain, Biot, Paravey, mennyi tudomány- és

---

[1]) De Fortia d' Urban, Histoire de la Chine avant le déluge d' Ogygés.

[2]) Grobert, Description des pyramides de Gizé. p. 117.; Volney, Recherches nouvelles sur l' histoire ancienne. T. III. p. 328—336.

[3]) Ennio Q. Visconti, Larcher Herodotjának forditásában (2. k. 570. l.); Dom. Testa, Sopra due zodiaci novellamente scoperti nell' Egitto. Roma, 1802. p. 34.

makacssággal vitattak olly ellenkező nézeteket, még inkább bámulhatunk azon, hogy Dupuis, s követői egy illy kétségbe vont alapra épiték az ő Bábel-tornyukat, honnan az ég ellen szándékoztak harczot kezdeni.

Végre eszébe jutott valakinek, megolvasni az ott találtató föliratokat, és összehasonlitani az irmodort; csak igy tünt ki, hogy a denderai templom csarnoka Tiberius császár üdvének vala szentelve: mig az annyira réginek hirdetett állatkörön e szó: autocrator vala olvasható; melly valószinüleg Nerora vonatkozik. Esnében pedig egyik oszlopra, melly az állatkörrel azonegy stylben van faragva, Antonin császár uralkodásának 10-ik éve van följegyezve, melly épen 147-ik év Krisztus után.

Champollion 1829-ben ezeket irá az esnei templomról: „Különös vizsgálódások nyomán azon meggyőződést szereztem magamnak, miként e templom, melly egy annak boltozatán látható állatkör sajátságos értelmezésére alapitott egyszerü gyanitásoknál fogva a legrégibbnek tartatott Egyptomban, mindenek közt a legujabb. . . . Az esnei templom előhajójának épitési kora kétségbevonhatlanul Claudius uralkodása szakába esik: faragványai Caracalláig mennek; és ezek közt van a hires állatkör, mellyről már annyiféle elmélkedés látott napvilágot.“ [1])

De talán nem hinne valaki a styl összehasonlitásának; vagy Champollion rendszeréhez nincs bizodalma? Cailliaud legujabb utazásából Nubiában egy mumia-koporsót hozott magával, mellynek görög fölirata Traján uralkodásának 19-ik, vagyis Krisztus után 116-ik évre mutat, és mellyen állatkör vala rajzolva, a denderaihoz tökéletesen hasonló felosztással: mellyet is ennélfogva astrologicus talánynak kell tekintenünk.

Csillagászati nézetek.

Voltak, kik nem közönséges tudományos készültséggel vállalták magukra az emberi-nem régiségének kimutatását azon ismeretek által, mellyeket különféle tudományokban, különösen pedig a csillagászatban szereztek. Ez utóbbi tudomány higgadt társadalmi viszonyokat, előzményes tudományt, és hosszas tapasztalatokat igényel: miért is ama

---

[1]) V. ö. még *De Guignes*, Sur les zodiaques orientaux, a szépmüvészetek academiájának Emlékirataiban XLVII. köt.; *Letronne*, Recherches pour servir à l' histoire de l' Egypte pendant la domination des Grecs et des Romains. *Lelorrain*, ki csak nagy bajjal nyerhette meg az engedelmet, hogy azt a templom boltozatáról levehesse, a denderai planispheriumot a királyi könyvtárnak adta Parisban. E fontos tárgyat a Letronne és Biot közt (1843.) folytatott értekezések még nagyobb világosságba helyezték.

nemzetet, mellynél az legtöbb előhaladást tett, méltó joggal tarthatjuk a legrégibbnek.

Az egyptomiaknál az év épen 365 napból állott; s jóllehet maguk is észrevették, miszerint az a természeti évtől némileg különbözik, bizonyos babonás nézeteknél fogva e felosztást mégis megtartották. [1]) Mivel pedig okvetlen tudniok kellett a természetes év kezdetét, hogy pontosan meghatározhassák a napfordulati pontot, mellytől a Nilus áradása kezdődik, bizonyos csillagot választottak, melly azon időtájban együtt járjon a nappal; hasonlóan egyéb régi népekhez, kik a csillagok látszólagos fölkelését és lenyugvását följelelék.

Az általuk ugynevezett Sotis, vagyis Sirius előtünése, melly ragyogó nagysága által figyelmöket magára vonta, azon időtájban majdnem együvé esett a napfordulattal. És ők föltéve, hogy az ő látszólagos fölkelésének időszaka épen addig tart, meddig a napfordulati év, ezt 365 és $^1/_4$ napra számitották, s olly időkört képzeltek ki, mellynek lefutása után a napfordulati, s a polgári év ismét ugyanazon napon kezdődnének. Ezen épen nem szigoru föltevés után, az időkör 1461 szent éveket, és 1460 Siriusféle éveket számitana.

Ők tehát polgári évből indultak ki, mellynek első napja a Sirius látszólagos feljöttének napja lett volna; s miután tudjuk [2]), hogy e Siriusféle nagy évek egyike a 138-ik volt Krisztus előtt, az előbbi hasonéveket 1322, és 2782 évre számitjuk Krisztus előtt.

A ki csak némi csillagászati ismeretekkel bir, tudni fogja, hogy a nap- és éjegyenletek hátrálása megzavarja a napfordulati, s a csillagév között, vagyis a nap-, és csillagoknak a nap utjábani helyzete között lévő viszonyokat; mi által valamelly csillag látszólagos éve, a sajátlagi csillagévtől ama helynek szélességi foka szerint különbözik, a honnan a vizsgálat kiindul. Egyébkint a helyzetek csodálatos megegyezése által, Felső-Egyptom szélességi fokai alatt több századokon át Sirius éve épen háromszáz hatvan öt és $^1/_4$ napot tett; ugy hogy szintugy 1322-ben, mint 138-ik évben Krisztus előtt, látszólagos feljötte julius 20-kára esett. Nagy érdemet tulajdonitának az egyptomiaknak e tény fölfedezése miatt, és azt álliták, hogy mivel e jelenet csak minden 1460-ik évben ujul meg, tehát ezer meg ezer századok kivántatnak hozzá, mig illyesmi tapasztalás által bebizonyulhat.

---

[1]) Geminus, Cicero kortársa, szintezen indokokat hozza föl. Halma kiadása.

[2]) Censorinus, De die natali etc. XVIII. XIX. Ideler's historische Untersuchungen über die astronomischen Beobachtungen der Alten.

Azonban hires csillagászok puszta esetlegességnek tulajdoniták a Siriusféle év pontos meghatározását: mivel ők azt tudatlanságból, a napfordulati év tartósságával azonositák. [1]) Valóban szigorubb vizsgálódások is kimutathatták volna, miként e csillag föltünése, és a Nilus áradásának kezdete közt csupán ideiglenes viszony létezik; s inkább azon igyekeztek volna, hogy a szent év és napfordulati év közti megegyezésnek határozottabb korszakát keressék: melly időszak nem 1461, hanem 1508 szent éveket foglal magában. [2])

Bocsánatot kérek, hogy e pontnál tovább is időzök; minthogy Bailly, Volney, Dupuis munkái majd mindenki kezén forognak: magasztaltatva azoktól, kik épen nem birnak elegendő ismerettel, hogy azokat megczáfolhassák. Egészen más dolog, ha azt mondjuk, miként a terjedelmes rónaságokat lakó népek különös figyelmet forditottak az ég boltozatára, csudálták annak járását, számba vették a fogyatkozásokat; és ha azt mondjuk, hogy ezen czél, összefüggés, és határozottság nélküli tapasztalatok halmaza arra szolgált, miszerint az ég járásának örök törvényei, s a legbonyolodottabb tünemények közti viszonyok fejtessenek meg: mivel az illyesmi tartós, és gondos vizsgálatot igényel, mellyet a Mathematica, mértan, physikai eszközök, pontos időmérések, szóval csak az előre haladt polgárisodás eszközei tehetnek gyümölcsözővé. Az előbbi lépést megteheték a chaldaeusok, egyptomiak, és chinaiak; de a tudomány csak akkor kezdett előhaladni, midőn azt a görögök a szentélyből kivonszolták. Ha tekintetbe veszszük, hogy ezek közt Pythagoras az átfogó négyzetének (quadratum hypotenusae) sajátságait, Thales pedig a szögméréseket és arányvonalakat találta föl; ha látjuk, milly tapogatódzva halad előre a nagy Hipparchus fölfedezéseiben; miként Sosigenes, noha Alexandriának minden bölcseségében neveltetve, a Juliusféle naptár pontos kijavitására nézve nem tudott egyebet ajánlani egy szökő napnál minden negyedik évben: bizonyára nem igen sokat adandunk az illy tanitványok mestereinek bölcseségére s tudományára; s illő különbséget fogunk tenni egy minden tekintetben nagyszerü látvány bámulása, és az ég járásának pontos kiszámitása közt. Azon következtetések, mellyeket Bailly [3]) a chaldaeusok, és indusok hosszu jegyzékeiből vont ki, nem állották ki a szigoru kritikát, melly azok eltérő, s hiányos számitásait kimutatta. Az indusok főbb

[1]) Nouet, Volney fölött, Recherches. T. III. Delambre, Abrégé d' Astronomie, p. 217.; Histoire de l' Astronomie au moyen age. p. III.

[2]) Laplace, Systeme du monde.

[3]) Hist. de l' astronomie. V. ö. Delambre legujabb müvével.

csillagászati értekezéseik, siddhanta nevet viselnek, mi annyit tesz, mint: tökéletes igazság; és még azok szerzői is bevallják, hogy igen sokat tanultak a görögöktől. S Varaha-Mihirának némelly helyei, ki az 5-ik században élt, mellyek 1827-ben a madrasi társaság irataiban közzé tétettek, bizonyitják, hogy az ő zodiacusuk a görögből vétetett át. A tirvaluri hindu jegyzékek, mellyekkel Bailly olly nagy zajt ütött, legfölebb is Krisztus után 1281-ből veszik eredetöket, és a suria-siddhanta, melly a braminok állitása szerint 20 millio év előtt nyilatkoztatott ki, többek véleménye szerint, még 8 százada sincs, hogy készittetett. [1])

Mindazáltal a braminok bámulandó képletekkel (formula) birnak a fogyatkozások kiszámitására, mellyek történetöknek egy ismeretlen korszakából erednek; a chinaiak ismerék a naptéritők pontos helyzetét: a legrégibb népek használták a holdnapkört: de ez ismereteikkel olly vastag hibák, olly durva gyakorlat, és még a fő elvek körül is olly tudatlanság egyesült, [2]) hogy őket egy vad emberhez hasonlithatjuk, kit megtanitanak arra, miként huzza föl az órát, a nélkül, hogy annak szerkezetéről legkisebb fogalma is volna. Ekképen tehát ez ismeretek egy részről meghazudtolják azon föltevést, mintha az embernek baromi állapotból kellett volna kiemelkednie: miután gyermekkora annyira bővelkedik ismeretekben; más részről azon eszmét keltik föl bennünk, miszerint az első embereknek igen nagy világosság jutott osztályrészül, melly idő multával a mindinkább lábrakapó tévelyek által többé, vagy kevésbbé elhomályositatott.

Régiségi igények.

Egy boldogabb kor borongós emlékéből származik talán az emberben, a mulandóság és örökkévalóság e sajátszerü vegyülékében, a közös hajlam, mellynél fogva mulékony napi életét őseinek éltével, az idők kezdeteig összekötni törekszik. Innen van a sok ezer meg ezer század, mellyeket a keleti képzelődés a történetben fölhalmozott. A chaldaeusok azt álliták, hogy 710 ezer évről birnak csillagászati tapasztalatokkal; s a vizözön előtt tiz királyi családot számláltak, 120 ‚sari'-val, mellyek mindegyike 3600 évig tartott. Háromszáz millio évet számlálnak a braminok, $2^1/_2$ milliót a japánok, és valamivel kevesebbet a chi-

[1]) Laplace, Exposé du Systéme du monde. Davis, Mittheilung über die astronomischen Berechnungen der Indier. Denkschriften von Calcutta. II. R. 225. VIII. 195. Bentley, On the antiquity of the Surya-Siddanta and the astronomical systems of the Egyptians.

[2]) II. könyvünk XIX.fejezetében a legrégibb népek tudományáról van szó.

naiak; százezer évet a persák, 34 ezeret az egyptomiak, 30 ezeret a phoeniciaiak, 12 ezeret a hetruscusok.

Tudós férfiak [1]) azonban bebizonyiták, hogy e számok, 13, 19, 52, 60, 72, 360, 1440, és más időkörök által sokszorozható csillagászati időkört [2]) képeznek, mellynek fordultához a képzelődés az elenyészhetlennek vélt anyag megujulásának eszméjét kötötte; a térnek tulajdonitván azt, a mi csak az idő sajátságának látszik lenni.

Hogy némelly példákat idézzünk, a Simplicius által idézett Callisthenes, a chaldaeusok csillagászati tapasztalatait Nagy-Sándor kora előtt 1903 évre határozza; Epigenes pedig Livius szerint 720 ezer évre teszi. Már pedig nagyon is világos, hogy ha é v e k helyett n a p o k at olvasunk, e szám 1971 napévre olvad le: s itt még csak azt kell tekintetbe venni, hogy Epigenes Callisthenes után 68 év mulva tevé e számitást. Syncellus egyptomi Chronologia után 36525 évet számlál a nap uralkodásától kezdve Nectanebo uralkodásaig, 15 évvel előbb Nagy-Sándornál. Azonban ez időkör nem egyéb, mint a nap-éjegyenleti pontnak visszatérése a koscsillagzat első foka alá. Pontos eszközeink segélyével képesek vagyunk kiszámitani, hogy e visszatérés 25,868 év alatt történik; az egyptomiak azonban az állatkört 365 fokra oszták, és azon hiedelemben voltak, hogy a nap-éjegyenlet minden században egy fokkal hátrálván, teljes körutját 36,500 év alatt teszi meg; s mivel az ő esztendejek is egy negyednappal rövidebb volt a valóságos napévnél, tehát a 36,500 nap negyedrészét, vagyis 25 évet az előbbi összeghez adván, kijön a 36,525 év, a mennyire t. i. a világ életkora tétetik általuk. Az indusok régiségi igényeit az angol-keleti társaság kutatásai szállitották le valódi értékökre. A négy életkor hosszát az indusok következőleg adják elő:

Az aranykor tartott		1,728,000
Az ezüstkor	„	1,296,000
A rézkor	„	864,000
Az agyagkor	„	432,000
		4,320,000 évig.

Nagyon szembeötlő, hogy a harmadik tétel kettőztetése a negyediknek, s mindkettő együttvéve adja a másodikat, az első pedig a második- és negyediknek összegéből ered. Ha az egész összeget 360-nal

[1]) Herrmann, Mythologie der Griechen. II. R. 332. *Le-Gentil*, Voyage dans les Indes. Bailly, Histoire de l' astronomie ancienne. Dupuis, Origine des Cultes.

[2]) Lásd a mi Chronologiánkat, *Cyclusok*.

elosztjuk, melly a határozatlan év napjainak épen kerekszámát teszi, a részes szám 12000-et ad. Ugyanennyire rug a persák és hetruscusok időköre, és szintezen szám találtatik a chaldaeusok időszámitásában a vizözön előtti 10 patriarchát illetőleg. [1])

Illy számok nem az időkor valódi régiségét, mint inkább a nemzeti hiuságot fejezik ki; mindazonáltal ez állitások, mellyekben egyik nép a másikat fölülmulni szándékozik, világosan bizonyitják mindezen népek rokonságát: mert valamennyien ugyanazon közös időszámitásból indultak ki, melly 6, 9, 13, 18, 36, 74, 144, vagy tizszeres haladvány (progressio) által sokszoroztatott.

Hasonló elmés kutatások szállitották le a más nemzetek által számitott évezredeket is.

Ehhez járul még, hogy ezen képzelt időközök tényüresek, és csupán agyrémekkel töltvék be, a nap, bolygók, és istenek uralkodását foglalva magukban; mi egyenesen arra mutat, hogy a regészet álmaihoz, és a jelképezett képletekhez, nem pedig a történeti valóság körébe tartoznak. Az egyptomiaknál Phta istenség uralkodik kezdetben, erre 30,000 évig a nap, utána Saturnus 12 istennel, mielőtt megjelennének a félistenek és emberek. A parzik szerint 3 ezer évig a világosság angyalai uralkodnak ellenségek nélkül; hasonló időkör telik el, míg a szörnyeteg bika megszületik, mellyből különféle teremtmények származtak,

---

[1]) Prinsep's, Useful tables forming an appendix to the Journal of the Asiatic Society. Calcutta, 1836. II. 78. Következik itt:

Összehasonlító táblája a különféle változásoknak, mellyeket az előhaladó kritika mindegyik indiai főkorszak irányában megállapitott.

Kinek korszaka:	Purana	Jones	Wilford	Bentley	Wilson	Tod	Burm. után
Ikswaku és Budda	2183102	5000	2700	1528	—	2200	—
Rama	867102	2029	1360	950	—	1100	—
Yudhisthira .	3102			576	1430		
Sumitra és Pradyota . . .	2100	1029	700	119	915	—	600
Sisunaga. . .	1962	870	600	—	777	600	472
Nanda . . .	1600	699	—	—	415	—	404
Sciandragupta .	1562	600	350	—	315	320	392
Asoka . . .	1470	640	—	—	250	—	330
Balin	908	149	—	—	21	10	—
Sciandrabija, utolsó a magadai radsáhk közül	452 Kr. e.	300 Kr. u.	Kr.e. —	Kr.e. —	Kr. e. 428 Kr. u.	Kr. e. 546 Kr. u.	Kr.e —

s elvégre mindenek után egy Meschia és Meschiane,*) vagyis férfi és nő.

A tibetieknél egész a végtelenig megy a lahok, vagyis szellemek uralma; erre következik egy 80 ezer, ismét 40 ezer, ismét 20 ezer, azután alig tiz évet, és végre ismét 80 ezer évet magában foglaló időköz: mind tele képregés tényekkel, mint más nemzeteknél a Laurus (világosság), Uranus (ég), Gea (föld), Helios (nap) országlásai. Mindezek vagy tulcsigázott, vagy gőgös képzelődés őrjöngései, vagy pedig valóságos csillagászati időszakok.

Ennek ellenében a történelem minden népeknél nagyon is fiatalnak mutatkozik, s a bizonyos idő mindenkinél Ábrahám kora után kezdődik. Nem szólok Europa mostani népeiről, mellyeknek történeti emlékeik nagyon is ujak: azonban minden hiuságuk daczára is bevallják a görögök, hogy a phoeniciaiaktól tanulták az irást, mintegy 34 század előtt. Cyrus előtt Ásia története nem egyéb mesék szövedékénél. Az első emberi történetiró, Herodot, az utolsó prófétáknak, Nehemiás és Malachias idejében élt, 2300 évvel ezelőtt; s másokra hivatkozik, kik őt alig egy századdal előzték meg [1]: a legrégibb classicus költő mintegy 2700 év előtt virágzott; Berosus Seleucus Nicanor alatt irt, Hieronymus Antiochus Soter, Maneton Ptolemaeus Philadelphus alatt, 300 évvel Krisztus előtt; Sanchoniaton pedig, időszámításunk előtt csak 200 évvel lett ismeretes: és ha egyébkint az ő neve nem Philo Grammaticus által találtatott is föl, valóban figyelemre méltó, mit a vizözön előtti időszakról mond; az első ember (Protogenes) után tiz nemzedéket számlálván, és világosan személyek képregés neveinek tulajdonitván az emberi fölfedezéseket és találmányokat, ugyanazon rendben, miként azok egymásra következését fölteszi; a többi csak mese, és Theogonia. Klaproth megmutatá, hogy a keleti történeti kutfők mind ujabb eredetüek. [2]

---

*) Megállapitott tény a tudósok közt, hogy a persa, görög, latin, német, és tót nyelvek közös anyja a sanscrit; a Meschia, férfi, elnevezést föltaláljuk a latin mas, masculus szavakban: — hozzáadván a magyar né, vagy nő végzetet, előáll az asszony eszméje. Ime egy példa a különféle nyelvek kölcsönös érintkezésére, vagy épen származására nézve!

A fordító.

[1]) Cadmus, Pherecydes, Aristaeus Proconnesusból, Acusilaus és mások, V. ö. Vossius, De Hist. Graec. I., és Herodot 4-ik könyvét.

[2]) Abhandlung über die Autorität der asiatischen Geschichtsschreiber. Emlékirataiban Ásiáról, mellyek a keleti népek fölött történeti, földrajzi, és bölcsészeti vizsgálatokat tartalmaznak (Paris, 1826.), a régi történetet Mythologiára,

Ha igy áll a dolog, minő hitelt érdemelnek azok, midőn századok végtelen sorát tárják föl előttünk? Csudálatos mégis, hogy minden hagyományok, mesetartalmuk végtelen különfélesége mellett, egymás közt megegyeznek, midőn a Mózses által kijelölt korszakhoz közelitnek! Mózses mintegy 1500 körül hagyá el Egyptomot, és körül-belül ez időtájban történtek ama népvándorlások, mellyeknek Görögország népességét, vagy miveltségét köszöni: [1]) azon Görögország, melly maga megvallja, hogy Japhet a legrégibb mindenek közt. Az indusoknak nincs Chronologiájok: de Abumazar jeles csillagász, ki Almamun udvarában élt 813-tól egész 833-ig Krisztus után, ki Persiában és Balk vidékén lakott, és e tartományok történetét különös gonddal tanulta, azt mondja, hogy ők ez időtől kezdve a vizözönig visszafelé 3725 évet számitottak, mellyel kezdődik a cali-jug, vagyis a világnak jelen korszaka [2]). A chaldaeai, chinai, egyptomi birodalmak, noha olly sok dologban különböznek egymástól, a négyezer évre nézve körül-belül a vizözön után, megegyeznek; a chinaiak, kik olly nagy időkorra tartanak igényt, egész 722-ik évig Krisztus előtt puszta gyanitásokkal érik be, s az őszintébbek köztök képregés költeménynek tartják mindazt, a mi Fo-hit megelőzi. A shu-king, szent könyveik közül a legrégibb, Krisztus előtt

---

bizonytalan történetre, és való történetre osztja; s megmutatja, mikép ez utóbbinak kezdete:

a chinaiakra	nézve	a	9.	század	Kr. e.
japánokra	„	„	7.	„	„ „
georgiaiakra	„	„	3.	„	„ „
örményekre	„	„	2.	„	„ „
tibetiekre	„	„	1.	„	Kr. u.
persákra	„	„	3.	„	„ „
arabokra	„	„	5.	„	„ „
hinduk- és mongolokra	„	„	12.	„	„ „
törökökre	„	„	14.	„	„ „

Egyébiránt figyelmet érdemel még azon értekezés, mellyet L. C. F. Petit-Radel, *Examen analytique et tableau comparatif des synchronismes de l' histoire des temps heroiques de la Gréce.* (Paris, 1827.) czimü munkája elé tesz, és mellyben a legrégibb görög irók tekintélyét védelmezi.

[1]) Usserius szerint Cecrops 1556 táján jött Kr. e. Egyptomból Athenbe; Deucalion 1548 körül telepedett le a Parnassuson; Cadmus 1493 táján jött Phoeniciából Thebába; 1485 táján Danaus Argosba; 1449-ben Dardanus a Hellespontba. Inachus 1856, vagy 1823, Ogyges 1795 év tájára esik. Varro Ogyges vizözönét 400 évvel teszi előbb Inachusnál; mi által a Noe-féle vizözönnel épen együvé üt. Egyébiránt erről bővebben szólandunk Chronologiánkban.

[2]) Bentley, Memoires of Calcutta. Vol. VIII. 226. l. jegyz.

176-ik évben találtatott föl, vagyis inkább ujittatott meg, és mindjárt kezdetben Yao-ról beszél, ki egyetértésben uralkodott birodalma hegyeivel, s Hi és Ho szolgáinak következő parancsot adott: Menjetek, vizsgáljátok a csillagokat, határozzátok meg a napnak járását, oszszátok föl az esztendőt; vizvezető csatornákat épitett, elrendezte az isteni-szolgálatot, és a társadalmi rangfokozatot, föltalálta Y-nak első Metaphysikáját, azt t. i., hogy 4 és 8 miképen származott 1- és 2-ből; ő átalában a képregés lényekhez tartozik: és mind a mellett régiségre nézve csak 4170, vagy mások szerint 2357 évvel előz meg bennünket.[1]) Minthogy Confutius csak a Yao utáni királyok történetét irja (2000 év Kr. előtt), ez által bizonyitja, hogy a régiebbeket mesének tartja. Mentsu, egy másik igen jeles chinai bölcsész, azt mondja, hogy e tartomány egész Yao idejeig puszta, és lakatlan volt: s e király elsőben gyüjtötte össze az embereket, és kezdé őket polgárositni; Se-ma-tsian nagy történetirójok, az események időrendét csupán 841-ik évtől Kr. e. jegyzi föl.

HARMADIK FEJEZET.

Az emberi-nem egysége.

A tudományos kutatások megerősitik tehát Mózses könyvének hitelességét, ki nem ád többet az embernek 7, egész 8 ezer évnél [2]); s épen legnagyobb csuda gyanánt tünik föl mindenkinek, ki a Genesist olvassa, ennek megegyezése a tudomány legujabb előhaladásával. Minden Cosmogoniák közt egyedül csak ez tesz különbséget az anyagnak teremtetése, és annak elrendezése, vagyis a kezdet, mellyben az anyag létezni kezd, és annak kifejlesztése közt, [3]) mit az Isten lelke eszközlött: mig alkalmas lőn a csillagok, és bolygók alkotására. Az előbbi csupán egy pillanatnyi tette lehetett a mindenható akaratnak; a másik pedig idő folytán teljesedett: és e tekintetben a teremtés müve még most sem

[1]) L. Shiu-king. Paris, 1770.; és az előbeszédet Premaretól azon időkről, mellyek a kérdésben lévőket megelőzik. — Különben az e fejezetben foglalt geologiai adatokat illetőleg megemlitendők a német munkák: **Cotta**, **Bronn**, **Burmeister**, **Geinitz**, **Humboldt Sándor**, **Leonhard**, **Petzholdt**, **Unger** iróktól. Bauernkeller kézi atlasa, kidolgozva L. Ewaldtól (Darmstadt), pompás átnézeti abroszát adja a geologiai elemeknek, s a szövegcsatolványban (V. osztály) a szükséges magyarázatokat.

[2]) E számitásokra nézve lásd a Chronologiát.

[3]) A Gen. I. 2. azt mondja: *merachefet*.

végeztetett be: mivel a ködtömegek valóságos alakulásban levő világok. Ez igazságot még most alig lehetséges földeriteni: és Mózses azt mégis előadá, nem ugyan Newton, vagy Herschel nyelvén, hanem azon képletes nyelven, mellyen egyedül értethetett meg népe által. Egyébiránt a legmiveltebb tudományos nyelv is mi egyéb más, elburkolt kifejezéseknél?

Struve legujabb tapasztalatai szerint a világosság 98,843 olasz mérföldet halad egy m.-perczben; Herschel atya pedig azt mondja, hogy a legtávolabbi ködtömegekből hozzánk elható világsugaraknak, melyeket 40 lábnyi reflectora mutatott, több mint 2 millio évre van szükségök, hogy e földre érhessenek. Ebből tehát az a következtetés, miszerint a csillagok jóval előbb teremtettek a földnek legutóbbi elrendezésénél. Az első tény közvetlen teremtés volt; a többi azon erők közremüködése által teljesedett, mellyekkel a Teremtő az anyagot fölruházta. A legcsudálatosabb ezen erők közt a nehézkedés: és Mózses belátta, hogy az égi testek állandósága az ő kölcsönös nehézkedésöktől, és az azokat szétválasztó tér nagyságától függ. Köztök a föld szilárdul nyugszik sarkain, szabadon lebegve a mélység fölött; és keblében tágas üregek léteznek, megtöltve a központi viz- és tüzzel [1]). Az ég nem b o l t o z a t (firmamentum), miként azt sz. Jeromos, és a hetvenek magyarázzák, sem nem Aristoteles kristályege: hanem a kiterjedés (rakiach) vagyis a végtelenség [2]).

Még egy másik csudálatos dolog. Mózses megkülönbözteti az ősvilágosságot attól, mellyet mi a naptól veszünk. A könnyelmü bölcsészet gunyolódik ugyan azon állitás fölött, hogy a világosság előbb teremtetett a napnál, és ekkép ez annak nem kutfeje: azonban a tudományos kutatások földerítik, miként a föld gyomrában egy a naptól független világosság rejlik, minő például a vulkánoké, vagy pedig a felhők, és a villanyosság villogása; és e villogásnak k e z d e t b e n igen nagy erővel kellett birnia, mellynél fogva még a nap sugarainak ki nem tett növények kifejlesztésére is elegendő volt.

Sőt többet mondok. Mózsesnél a világosság nem teremtetett, hanem az Isten szavára ö m l i k az ki; s e kifejezés tökéletesen egyez a h u l l á m z á s (undulatio) elméletével, melly jelenleg átalában elfogadtatik a k i s u g á r z á s (emissio) elmélete fölött.

---

[1]) Jób 26, 7. 10. Példabesz. 8, 17. Isai. 40, 22.

[2]) **Marcell de Serres**, Des connaissances consignées dans la Bible, mises en paralléle avec les découvertes des sciences modernes.

Hipparchus a csillagok számát 1022-re tevé, Ptolemaeus 1026-ra; Mózses pedig már tudja, miként azok megszámlálhatlanok, valamint a tenger fövényszemei: s három ezer év mulva a távcsők által ez bebizonyult. Nehogy pedig azt gondolja valaki, mintha e kifejezés csak költői kép volna, a végtelennek előtüntetésére, hozzáteszi az irás, hogy: az Isten tudja mindegyik nevét. Ott, hol az irás azok rendjéről szól, csatarendbe helyezett, és az Ur dicséretét éneklő sereggel hasonlitja azokat össze. Ezek tehát nem istenek, nem folynak be az emberi cselekedetekre, miként ezt az ó-kor hitte.

A levegő (ruach, Jóbnál) ugy állittatik elő, mint a földnek takarója. S az Isten annak sulyt (mischkal) adott. A biblia tehát ezt is tudja, a nélkül, hogy Galileit kellene megkérdeznie.

A vizek hathatós befolyást gyakoroltak a föld alakulására. Ezek felső és alsó vizekre osztatnak, s nem valamelly szilárd teke-test (firmamentum), hanem a tér által (rakiach) választatnak el egymástól. A légben szétoszlott gőzök elégtelenek leendettek a vizözön előidézésére, ha a föld mélységei nem nyilnak meg, és ki nem öntik a bennök rejlő vizet.

Az életmüves lények fokozatos fajok, és rendesen életszervezetök tökéletesbülése szerint tünnek elő. A földismetan betüről betüre bebizonyitja eme fokozatos fejlődést; és ha ő tagadná is, hogy az állatok a növények után jelentek meg, a vegytan ezt támogatni fogná: s a józan ész szinte mellette van; melly világosan mutatja, miként az állatok legtöbbnyire növényekkel táplálkoznak. A Genesis szerint növények még a nap sugarainak lehatása előtt fejlődnek a világosság-, nedvesség- és melegnek a jelenlegitől igen különböző befolyásai alatt. Alig kérdeztetett meg ez iránt az ásványfüvészet: és a dolgoknak e rendjét máris igazolja.

Legutolsó volt az ember: a földismetan egyetlen-egy emberi maradványt sem mutathat föl az ős rétegekben. Némellyek tagadják, hogy olly rövid idő óta teremtetett az emberi-nem; minthogy annak neveltetésére olly hosszu idő kivántatik: azonban a gyermek zsenge korának nehány hónapja alatt többet tanul, mint a későbbi években; sőt elmondhatjuk, mikép nagyon is fiatal az emberi-nem, tekintve, milly későn tud eszének használatához eljutni.

A fajnak fokozatos tökéletesbülése.

Találtatnak azonban malacsabb ellenzők, kik tagadják, hogy az ember mostani állapotjában teremtetett; és inkább hiszik, hogy minden látható dolgok egyetlen csirából származtak: melly folytonosan fejlőd-

vén, a durva anyagtól az életmüves, és végre az állati anyagra ment által; fokonkint külön fajokat hoza létre, s a föld minden változásával magasabb fokra emelkedett: mig végre abból az ember mostani állapotában fejlett ki, ollyanban, minőt egyéb fajok már ő előtte elértek, vagy más alábbvalók egykor elérni, vagy talán fölülmulni is fognak.

Mellőzve a puszta szájhősöket, csak nem régiben is Lamark nagy tudományos készültséggel vitatá, miként az ember majomtól származik [1]). A boncztant és Physiologiát vévén segédül, összehasonlitja a méhgyümölcs különböző foku fejlődésével az állatok átmenetét a legalsóbb fokról a felsőbbekre: mintha a méhgyümölcs némi részben csupán az állatvilág fokozatos fejlődésének eltorzitott kontár utánzása lenne; mig végre az angolai vörös utánczs elszokván a famászástól, két lábon kezdett járni; azután a hátulsó végtagok lábakká váltak, az előtagok pedig kezekké; s megszünvén annak szükségessége, hogy a fák gyümölcseit szedjék, egymást megtámadják, arcza megrövidült, fintorgatása mosolygássá változott, s ekképen eredett belőle az ember. Az emberi ész előjogai nem egyebek, mint az állatok tehetségeinek kiterjesztése, csupán csak a mennyiségben különbözők, és az életszervezettől függők.

E rendszer által a kérdésnek lényeges pontja nem oldatott meg, csupán félretolatott: mert ha Isten nem teremté az embert, tehát ki teremté az első csirát, és azon földet, mellyen növekedett; s a parányokat, mellyekből alakul? Továbbá miképen magyarázható meg az életnek tüneménye? Valljon a legtökéletesebben előállitott anyag, és a legtökéletlenebb állat közt nincsen e mélység, melly szintolly megmérhetetlen, miként a teremtésnek egy uj müve? S az átmenet az oktalan állatról az eszes lényre, létesithető-e természetes kifejlődés utján? Századok multak el, mióta az élő fajok e földön tanulmányaink tárgyaivá lettek; az egyptomi sirok, mindannyi természetrajzi muzeumok, mellyek 4 ezer év óta őrzik már nekünk temérdek állatok csontvázait, mellyek egy hajszálnyira sem különböznek a mostani afrikai gyiltől, batlától, és csuszmától. Hát még a mi az értelmi, s erkölcsi tökéletesbülést illeti, melly egyedül az embernek előjoga, s elegendő arra, hogy őt minden egyéb teremtménytől megkülönböztesse!

---

[1]) J. B. **Lamark**, Philosophie zoologique, ou Exposition des considerations relatives a l' histoire des animaux. Paris, 1830. V. ö. **Stephens**, Anthropologie, és **Lyell**, Principles of Geology. 1830; kik őt megczáfolják.

Az emberi-nem egysége.

Ha ezen csira önkénytesen fejlett volna ki, a természet bámulatos termékenységének hasonlatosságára, más fajoknál végtelen és alapkülönbségeket kellene találnunk az emberek közt, miként ezt az esetlegesség müveiben látjuk: holott ellenkezőleg épen azon tények bizonyitják az emberi-nem egységét, mellyek első tekintetre annyira különbözőkül látszanak, t. i. physiologicus sajátságaik, és a nyelv.

Igen sokat beszéltek emberi szörnyekről, millyenek lennének az urang-kubub, és urang-guhu Borneo, Sumatra erdeiben, és a Nicobar szigeteken: mellyek hasonlóan a farkas emberekhez, eltüntek a kritika fáklyája előtt [1]). Ugyanez történt a madagascari törpékkel, a floridai himnőkkel, és egyéb az albinok, dodoneák, patagonok, és hottentotok felől elterjedt mesékkel. A kihiresztelt termékeny közösülés az emberek és majmok közt, szinte gyermek-mesének bizonyult be; mig a természetes Philosophia szerint azon körülmény, hogy a közösülés minden szinü s faju emberek közt termékeny, egyenesen arra mutat, hogy a mongol, a maláji, s a szegény néger, egyformán a mi testvérünk. Ah! ha egyszer mélyebben ereszkedünk bele, a történetben találni fogunk a népek életéből tények- és adatokra, mellyekből világos lesz előttünk, milly végtelen sülyedésre képes az ember, ha szenvedélyeinek hagyatik martalékul!

Helytelen dolog tehát emberfajokról beszélni: mivel ez elnevezés különböző eredetre mutatna; holott az ember mindezen külön fajokban csupán csak a természettel tette magát öszhangzásba. A kalmuk, és a mongol, messzeterjedő sikságokon, mellyeken egyetlen fa, egyetlen forrás sem nyujt enyhet, s hol csupán csak a harmat önt uj életet a kiszáradt füvekbe, nyájaik- és lovaikkal együtt élve, éles és durva testalkatukkal sivatagjaik- és hegyeikhez hasonlitnak. A renyhe kalmuk még most is naphosszant üldögél, a mindenkor tiszta égre szegezve tekintetét, és fülel minden legkisebb neszre a pusztából, hova szemei el nem hatnak. A mongol saját hazájában most is ollyan, mint évezredek előtt volt; máshova költözve annyira megváltozott, hogy alig ismerhetni rá. Az arab szabad, józan, könnyü a futásban, fáradhatlan lovag, ügyes fegyverforgató, szavához hű, nagylelkü, vendégszerető, s tökéletes öszhangzásban él az ő pusztaságával; mint a lappok jéggel boritott tartományaikkal, az olasz és a görög mosolygó éghajlatukkal.

Az éghajlat alatt átalában csak a földövek közti különbséget értjük: ezek azonban sem nem eléggé határozottak, sem a két félgömbön

[1]) **Blumenbach**, De generis humani varietate.

nincsenek egyforma hatással: sőt még a szomszéd tartományokban is, a különböző viszonyok, a legkülönbözőbb légmérsékletet idézik elő; s még az egyes testalkatok is különféle sajátsággal birnak a melegnek elviselhetésére, vagy visszataszitására nézve. Adjuk még ehhez a delejt és villanyosságot, az anyagnak ezen életét, mellynek rejtelmei közel vannak a leleplezéshez; adjuk hozzá a különféle anyagok kigőzölgését, a szeleket, és a helybeli kórokat: mindezek olly okok, mellyek az ember testalkatát módositják; valamint a tenger, és a szárazföld kölcsönös hatása, módositja az ételek minőségét, és a miveltség változatosságát Tacitus germanjai, a mint polgáriasodni kezdtek, megszüntek különszerü fajt képezni, minőül őket a régiek ismerék, s elveszték rendkivüli nagyságu testalkatukat; mig ellenben a portugalok a jóreményfoki gyarmatok beljében óriásokká növekedtek. Minő különbség küllátszatra a finn,és magyar közt! Holott nyelve ezen két népfajnak közös eredetre mutat.

Az emberi-nemnél egyéni különbözések, és szörnyalkatok is merülnek föl, mint azt kiki saját szemeivel láthatta, a nélkül, hogy azon ezer meg ezer mesékhez kellene folyamodnunk, mellyek a nép közt forognak. Az illy különbségek gyakran állandókká válnak, s mellőzve bizonyos öröklött szépségeket vagy hiányokat, tudunk családokat, 5 helyett 6 ujjal; s azon angol, kinek haja hasonló volt a sül töviseihez, eme bajt utódaira is átvitte. Mennyivel könnyebben történik ez meg azon családoknál, mellyek elszigetelve élnek! Mindezen okok tehát módosithatják az egyének testalkatát; és e különbség az utódokban is megörökülhet [1]). Egyébiránt e tan az emberi fajokról még maga is uj. Ugy látszik, hogy a régiek megkülönböztették a mi fajunktól az aethiopiait, a thraciait, vagyis a mongolt, és a szittya vagy german fajt: azonban az egész különbséget csupán az arczszinben, és a hajzat természetében keresték. E különbség méltán tartatott elégtelennek és hiányosnak; s az emberiség osztályozására nézve több rendszerek ajánltattak. Legelőször is Pownall kormányzó tett minket figyelmesekké a koponya alkatára [2]); miből Camper egész tudományos rendszert képezett [3]): az arczszögletet véve föl megkülönböztető jellegül. Ha a koponyát oldalvást tekintjük, és egy vonalt huzunk a fül kagylójától az orrlyukak al-

[1]) Mint tudva van, néha megesik, hogy uszkár, és vadászebek rövid farkkal jönnek a világra, tudnillik olly szukáktól, mellyeknek farkai levágattak.

[2]) Ujabb utazás-gyüjtemény. London, 1763. II. R. 273. l.

[3]) **Pierre Camper**, Dissertation physique sur les differences réelles que présentent les traits du visage chez les hommes des differents pays. Utrecht, 1791.

jáig, és egy másikat a homloknak legkiállóbb pontjától a felső állkapocs szélső vonaláig, hol a fogak gyökeredznek, — a szeglet különböző nyilása, melly innen ered, különbözteti meg a fajokat. A babuinnál 58 foknyi a szöglet; a néger- és kalmuknál közel 70, az europainál 80, és még ennél is több. [1])

Blumenbach osztályozása.

A faj-különbség iránti legszorgalmatosabb vizsgálatokat Blumenbachnak köszönhetjük, ki temérdek koponyát szedett össze, s az osztályozást ezeknek alakja, ugy szinte a hajak, a bőr, és a szemszivárvány szinkülönbsége szerint tevé meg. Ő a koponyát fölülről tekinté lefelé, a mint t. i. tojásdad, a nyakszirt felé rendes, elülre pedig csúcsos alakot mutat,mellyből többé vagy kevesbbé kiállók a homlok,az orr és állkapocs csontjai, s többé vagy kevesbbé nyiltnak látszik a zygoma,vagyis azon hajlás, melly a járom-csontokat az állkapocs csontjaival összeköti.

E rendszernél fogva az emberi-nem három osztályát különbözteti meg, ugymint: a fejér, központi kaukazi fajt; a fekete szerecsen vagy néger fajt; a sárga mongol fajt. A setétbarna maláji a két előbbi között áll, s a rézvörös amerikai a kaukazi és mongol faj közt. Az első fajhoz tartoznak az europaiak (kivéve a lappokat, finneket és magyarokat), nyugoti Ásia, ide számitva Arábiát és Persiát, egész az Obi folyamig, a Kaspi-tengerig, és Ganges partjáig, és éjszaki Afrika. Többi részei Afrikának a néger fajhoz tartoznak; a mongolhoz pedig Ásia egyéb lakói, Europának a kaukazi fajhoz nem tartozó három rendbeli népessége, s az éjszakamerikai eszkimók. A maláji faj Molukka, s Australia és Polynesia benszülött lakóit foglalja magában, vagyis az ugynevezett papu törzseket, az amerikai az ujvilág minden benszülött lakóit, kivéve az eszkimókat. (B)

Minél tovább halad a tudomány, annál egyszerübbnek találja a természetetet eszközeiben: s valamint Humboldt, Bonpland, Pursh, Brown ujabb fölfedezései, Decandollenak elegendő utmutatásul szolgáltak a növények földirati elosztására nézve, azoknak egy közös központbóli származtatása által: szintugy mindinkább szaporodnak a védvek annak bebizonyitására, hogy az emberi fajok különféleségе korán sem az eredet különféleségétől föltételeztetik, hanem egyenesen az éghajlat, életmód, és az örökségül átszálló esetleges alkat-eltérések eredménye. Ugyanazon okok, mellyek következtében a házi nyul különbö-

[1]) A görögök ezt jól tudták. Szobraiknál eme szögletnek 95—100 fokot adtak; hogy az értelmiségnek legfőbb fokát jelöljék általa.

zik az erdei nyultól, a házi sertés olly nagyon elüt az erdei vadkantól, s mellyek a tevék közt is púpos kinövést eredményeztek, elegendőképen megfejtik előttünk az emberi fajok közti különbséget.

Hogy valójában egész nemzetek mentek át egyik családból a másikba, annak világos bizonysága az, hogy különszinü népek ugyanazon nyelvet beszélik, vagy beszélték ezelőtt: kétségbevonhatlan jeleül a közös eredetnek. A magyar, finn, lapp, eszton nyelvek rokonságban vannak a csermiszek-, votyákok-, osztyákok-, permiánok- és keleti Siberia egyéb népeinek nyelvével: mindazáltal a lappok-, csermiszek-, vogulok- és magyaroknak fekete hajuk, és barna szemeik vannak, mig a finnek-, permiánok- és osztyákoknál kék szemeket és vörös hajat találunk. A tatárok és mongolok nyelvét legujabban azonegy családba helyezték a tudósok; s még a tizenegyedik században csupán négy törzsből álló népet képeztek, hagyományaik szerint két testvértől hozván le magukat: s jelenleg a tatárok a kaukazi fajhoz tartoznak. [1]) A nyelv az eredet közösségét bizonyitja a mi fajunkhoz tartozó népek közt: s mégis a hindu félsziget lakosai szin- és alakra nézve különböznek tőlünk ugyannyira, hogy külön osztályba soroztathatnak. Az europai nyelvek, ha jobban elemezzük azokat, két vagy három, látszólagosan különböző faj által beszéltetnek. A tatár és török népek physikailag távol esnek a mongoltól: s nyelvök mégis azonegy családhoz tartozik. Az urali nyelvek külszinre a legkülönbözőbb népek közt vannak elterjedve: s Indiának barna lakosai, hasonlóan a fejér europaiakhoz, a sanscritből származott nyelveken beszélnek.

A ki látja, milly nagyszerü, mondhatni lényeges változásoknak vetvék alá az állatok, midőn vadon állapotukat házi állapottal cserélik föl, vagy viszont,—miként ez megtörtént némelly Amerikába szállitott fajokkal, — az az emberi faj közti különbséget nem fogja különös dolognak találni. S minél előbbre halad a tudomány, annál inkább növekszik az illy fajok száma; mi az átmenetet egyikről a másikra, s azt, hogy milly nehéz azokat határozott jellegek által szétválasztani, világosan bizonyitja. Az állatok közt a külön fajok nem közösülnek egymással, és a rokonfajok is csak meddő koresokat nemzenek; csupán az egy családhoz tartozó fajok hozhatnak létre tovább is szaporitható vegyfajokat: tökéletesen igy áll a dolog az embereknél is, kik physiologiai tekintetben azonegy fajhoz tartoznak, annál is inkább, mert egyenlő az

[1]) **Klaproth** szerint, számos közhasználatu tárgyakra nézve az ugynevezett kaukazi és mongol fajoknál rokon elnevezések divatoznak. Ezeknek hosszu sorát adja a *Mémoires relatives a l' Asie*, 2-ik kötetében.

egész emberi-nemnél a viselősség, és az élet tartóssága, s ugyanazon nyavalyák mutatkoznak mindenütt, természetesen az éghajlat, és a szokások figyelembe vételével.

Nem könnyü dolog bizonyára megmagyarázni a fehér szinnek feketére változtát: [1]) azonban, hogy ez az éghajlat eredménye, bizonyitja a szinfokozat, melly a sark és egyenlitő közt mutatkozik a dánok-, spanyolok- és olaszok-, mórok- és négereknél. Közönségesen tudva van, hogy a mór gyermek fehérnek születik, és tiz nap alatt megbarnul; mig a saracen nők, kik teljes elvonultságban élnek, szinöket megtartják. S hogy eme szinváltozás valóban beáll és megörökül, ennek tanuságaul szolgálnak az abyssinek, e semi faj; noha egészen fekete bőrük van, test- és koponya-alkatra mégis a négerektől különböznek. [2]) Szintezt állithatjuk Afrika több rendbeli népeiről, mellyek mindig barnább, és végre a fekete szinbe mentek át; megtartva mindamellett europai testalkatukat, és megőrizve a nagyobb miveltség, és europai hagyományok nyomait. Ekkép az europaiak, kik Indiában telepedtek meg, a benszülöttek arczszinét veszik föl, és Malabárban néger zsidók találtatnak. Sőt mi ennél is több, Nyugot-Indiában megtelepedett europai gyarmatosoknak a mieinktől egészen eltérő koponya-alkatuk van; és mondják, hogy a fekete rabszolgák Amerikában elvesztik orruk- és ajkaiknak formáját, s fejök göndör gyapja is hajra változik. [3]) Mit nem tehetnek évezredek alatt a földemelkedések, tüzvész, és kiáradások által okozott hirtelen éghajlati változások?

Fleurens, a franczia tudományok akademiájának titkára, igen meglepő tapasztalatokat gyüjtött az emberi életmüvezet különnemü alkatának összehasonlitási terén, mellyek őt az imént fölsorolt eredményre vezették.

Mi a bőrt illeti, melly szembeszökőbb megkülönböztető sajátságot mutat föl, a szines fajoknál szinfogó hártya találtatik a bőr alatt, melly a többieknél hiányzik; ez tehát megkülönböztető jellegnek véte-

[1]) A néger bőr szinének széke közvetlen a külbőrnek sejtszövetében gyökerezik. **Alpin**, De sede et causa coloris Aethiopum. Leiden, 1738.

[2]) Megjegyzendő, hogy ők magukat *Gheez* (átmenet) néven nevezik, s hogy a szent-irás a Vörös-tenger mindkét partjának lakosait *Cus* névvel említi.

[3]) A már emlitett fölolvasások 4-ikében Dr. Wiseman nagy mennyiségben gyüjtött össze illy tényeket. Könnyen belátható okoknál fogva örömestebb támaszkodtam nem-egyházi irókra, kiknek czéljok egészen más volt, mint hogy Mózsesért sorompóba lépjenek. V. ö. még J. C. Pritchard, *Researches into the physical history of Mankind* (1837—41.); és egy kivonatot, melly e munkából 1842-ben jelent meg.

tett föl: de helytelenül. A fehér ember is, midőn a napon megbarnul, igen finom szinfogó hártyát nyer a felbőr, és bőr közt; ezenkivül a fehérnél is találtatik valódi szinfogó hártya az emlők bimbaja körül. Ellenben e hártya nincs meg a négerek méhgyümölcsénél, sem azoknál közülök, kik részletes albinismusnak vetvék alá, sem bizonyos fehér részekben, mellyeket némelly szines egyéneknél láthatni. Az emlitett részletes szintelenség bizonyitja, miként annak oka, hogy pigmentum nem választatik el, kóros változásoknak is lehet eredménye; azonban a fajok megkülönböztető jellegének azt tartani nem lehet. S valóban e sajátság mindig kevésbbé fejlődött a faj-vegyületeknél, a mint t. i. ezek a fekete fajtól mindinkább távol esnek. E fokozatokra kell tehát ügyelnie annak, ki a fajegységről meggyőződést akar szerezni magának. A szinanyag minden fajnál megvan, csakhogy kifejlődése a kör ülményektől függ.

Hasonló tapasztalatokat gyüjtött a nevezett tudós a csontváz és koponya körül is, mellyeket itt nem szükséges fölhoznunk.

Ha egykor valamelly sajátság képződött, az szinte eltörülhetlenné válik; miként ezt az europai fajkülönbségekre nézve tapasztaljuk: s ez annyira igaz, hogy Olaszországban még most is megkülönböztethetjük a gallus és romai fajt. [1]) Honnan van ez? Miért nem nyer fehér szint a néger a sarkvidékeken? Miért tartja meg az indián réz-szinét Canadának jégtavain szintugy, mint a forró Pampa-rónákon? [2]) Mindezek rejtelmek, mellyek bizonyitják, hogy az eddig gyüjtött tapasztalatok

[1]) V. ö. W. F. Edwards levelét Amédée Thierryhez, *Des caractéres physiologiques des races humaines considerées dans leurs rapport avec l' histoire.* Paris, 1829. A physiologiai törvények előadása után, mellyek következtében nézete szerint a fajok vegyülnek, azon francziáknál, kik Burgund határain laknak, éjszaki Franciaország lakóitól egészen elütő typust szemlél; melly Lyonnais-, Dauphiné-, és Savoyban is föltalálható. Ő a régi olasz typust a császárok és nagy férfiak arczképein tanulmányozta; s azt egyedül csak a florenczieknél, bolognaiaknál, ferraraiaknál, velenczeiek- és paduaiaknál akarja föllelni. Ugyanazon törvényeket ama tartományok lakóira alkalmazta, mellyekben a cimberek uralkodtak; és azt állitja, hogy a történelem és nyelvészet az általa nyert eredményeket igazolja. (C)

[2]) Lafond Gábor kapitány állitja, hogy az amerikaiak egyetlen családot képeznek, az éghajlatok és különféle tartományok által módositott négy rendbeli elágazással: az első Unalascában és az éjszaknyugoti partokon, hasonlit a Tüztartomány lakóihoz; a második magában foglalja a mexicoiakat, Chili s az éjszakibb sikok lakóit, valamint a Pampák indiánjait; a harmadik a peruiakat; a negyedik a vándorló vadakat. *Bulletin de la société de Géographie;* martiusi füz. 1836. Euseb. de Salles 1846-ban a franczia Institut-ben egész sor fölolvasásokat tartott, az emberi-nem egységének bebizonyitására. (D)

eloszlatják ugyan az ellenvetéseket, de egy határozott elmélet megalapitására elégtelenek.

Egyébiránt az bizonyos marad, hogy e különbségek csupán csak a bőr szinére, s a hajak természetére vonatkoznak, s a nemesebb életszerveket legkevésbbé sem érdeklik. Gall tudománya, mellyet némelyek szinte a materialismus támogatására akartak fölhasználni, bizonyitja fajunk egységét; s csak nem régiben is Tiedemann az agyvelő körüli jeles vizsgálódásai nyomán ugy találta, miként a néger agyveleje csupán külső alakjára különbözik egy kissé a mienktől, de épen semmit belső alkatára nézve; s hogy kivéve némi elrendezést kanyarulataiban, szintugy nem hasonlit az utánesnak agyvelejéhez, miként az europaiaké nem. Miből a nevezett tudós azt következteti, hogy a négerek fölötti felsőbbségünk nem valamelly, az értelem velünk született felsőbbségének, hanem egyenesen neveltetésünknek tulajdonitható. [1])

Humboldt, a nagy természetbuvár, ki saját szemeivel vizsgálta az egész földet, kiemeli azon hasonlatosságot, melly az amerikaiak és mongolok, s Közép-Ásia egyéb népei közt mutatkozik: és azon eredményre jut, hogy minél inkább vizsgáljuk a fajokat, nyelveket, hagyományokat, szokásokat, annál jobban meg leszünk győződve róla, miként az uj-világ lakosai, keleti Ásiából jöttek; s hogy Quetz-Alkoatl, Bochica, Manko-Kapak, azon egyének vagy gyarmatok, mellyek Amerikát polgárositák, Ásia keleti részéről származtak oda, s közlekedésben álltak a tibetiek-, samani tatárok-, s a Jesso és Sachalin szigetbeli ainos-barbosokkal. Ugyanezen jeles utazó állitja, hogy: „ha egyszer az afrikai mórok, és az Ásia beljét és éjszakkeleti részeit lakó csordák, mellyek széltében tatároknak, vagy csúdoknak neveztetnek, ismeretesbek lesznek előttünk: a kaukazi, mongol, amerikai, malaji, néger fajok nem fognak annyira elszigetelten állni; s az emberi-nem ezen nagy családjában egyetlen életszerves kinyomatot ismerendünk fel, módositottat olly körülmények által, mellyek kifürkészéséhez aligha leend valaha reményünk.“ [2])

---

[1]) Vizsgálatai nyomán egy felnőtt europainak közönséges agyveleje 3 font, 3 lat, egész 4 font- 11 latig (gram. 1212.54 — 1834.55); egy nőé 4—8 lattal kevesebbet nyom (gram. 124.36 — 248.72). Az ujdonszületett, akár fekete, akár fehér magzat agyveleje, testének $^1/_6$ sulyjával ér föl; 2 éves korában $^1/_{15}$; 3 éves korában $^1/_{18}$; 15-ik évében $^1/_{24}$; 20 és 70 közt $^1/_{35}$—$^1/_{45}$-ét teszi.

[2]) Nagyszerü munkájában, a Cordillerák, és a benszülött amerikai népek emlékeiről, a ‚Bevezetés‘-ben. Továbbá még azt is mondja: „Az ember elbámul, midőn a 15-ik század végével, egy világban, mellyet mi ujnak nevezünk, régi intéz-

Nyelv.

Az emberi-nem egysége iránti bizonyitványok második sorát, a nyelvek teszik. A ki feladatul tüzné ki magának, hogy a szemben visszatükrődző alakokat hangokban állitsa elő, mellyek képesek legyenek eszméket kifejezni, s azokat másokban is fölkelteni, ép olly nehéz megoldásu talányt tüzne ki magának, mint ha szineket hangokkal, a hangokat eszmékkel, az eszméket pedig festői árnyéklatokkal akarná visszaadni.

Már pedig mindezen ohajtásoknak megfelel a nyelv, mellyből ered az embernek minden tökéletesedése, a hagyománynak minden kincsei; a nyelv, melly összeköti a multat a jelennel, és ezt a jövővel; a nyelv, jelképezve a lantban, mellynek hangjára városok emelkednek, s a félistenekben, a kik törvényt szabnak. E feladatnak megfelel a nyelv: tolmácsa az elenyészett nemzedékeknek, az ember méltóságának és magasztos rendeltetésének talpköve; minthogy szükségképen magában foglalja az öntudatot és értelmet: s nem csak az eszmének szolgál kifejezésére, hanem a szeretet-, a kiengesztelődés-, törvény-, igazság- és teremtésnek is.

E mesterséget, melly a legbámulandóbb minden teremtett dolgok közt, ki találta föl? Ha a szent könyvektől kérünk fölvilágositást, ezek azt felelik: kezdetben volt az Ige, s ezen Ige az Isten volt; az Isten szólott az emberhez, és az ő parancsára ez minden dolgoknak nevet adott. Különben is nem tökéletes állapotban teremtette-e Isten az embert? [1]) Miképen teremtethetett volna az ember tökéletes állapotban, ha meg lett volna fosztva a szótól; melly egyedüli eszköz arra, hogy az ember értelmes lény legyen? Innen tehát azt következtetem, hogy a beszédre legelőször is Isten tanitotta az embert; midőn egyszersmind őt a leglényegesebb erkölcsi, tudományos és vallásos fogalmakra oktatta.

Azonban nem minden értelmiség elégszik be a hittel; hanem bizonyitványokat is kiván. Ezek pedig fölösleg számmal is találtatnak:

---

ményeket, vallásos nézeteket, épitészeti formákat talál, mellyek Ásiában a polgárisodás hajnalhasadtához látszanak tartozni. Az emberiség jellemző vonásaival ugy van a dolog, mint a földön elterjedt növények belső szerkezetével: mindenütt nyilatkozik egy ős typus, daczára az éghajlatok és földminőség, és a számtalan esetleges okok összetalálkozása által származott különféleségnek; a két világ közti összeköttetést tagadhatlanul bizonyitják a Cosmogoniák, az emlékek, a hieroglyphok, az ásiai és amerikai népek intézményei."

[1]) És láta az Isten mindeneket, a miket alkotott vala, és igen jók valának. Gen. 1, 34.

mint ez minden kinyilatkoztatott igazságra nézve szokott történni. Vannak, kik azt hiszik, miszerint az emberek anyagi csirákból fejlődvén ki, azon ismeretlen kéz által, melly nekik létet adott, „elhagyatott árvák gyanánt, mintegy esetlegesen, vadon földre dobatva ki“ [1]) éltenek legyen; és csupán csak a szükség törvényének engedve, elein̈te mindjárt bizonyos közegyezéssel elfogadott hangokat találtak föl, vagyis az interjectiókat, és ezekről lassan-lassan a beszéd egyéb részeire is fölemelkedtek.

De hogy az önkénytes hangok jelentése, és értelme közegyezéssel határoztassék meg, nem volt-e szükséges, hogy az emberek beszélni tudjanak? Különben valamelly egyéntől föltalált hang, mikép kapcsolódhatik a másik lelkében bizonyos meghatározott eszméhez? Az állatok már évezredek óta bőgnek: *) s valljon képezhettek-e nyelvet, melly szakadozott, durva hangoknál tovább terjeszkedhetnék? Ha az ember soha sem hallott volna beszédet, nem is tanult volna meg soha szólni: miként ezt jelenleg is a siketnémáknál tapasztaljuk; s hogy ezek bizonyos jegyek által tanulnak nyelvet, és szereznek maguknak fogalmakat és eszméket, ennek oka csak az, hogy ők olly társadalom közepett nőnek föl, melly nevelését nyelv által kapja. A logikai megkülönböztetéseket, a kifejezésekbeni finomságot, az idő, mód és személyek szerinti fokozatot, miképen találhatta volna föl az ember, ha csakugyan eredetileg teljes gyámoltalanság- és tudatlanságban látott napvilágot? Azt mondom, eredetileg; mert a hol csak embert találunk, már az beszélni tud: és annak sem a hagyományokban, sem a regékben nem akadunk nyomára, hogy valaki föltalálta volna a nyelvet. A materialisták, kik a nyelvnek öröktől fogva lételét hiszik, vagy azt a madarak énekéhez hasonló természeti működésnek, vagy pedig egyéni, s eredeti találmánynak tartják, számba vehetnék még akkor is a lényeges különbséget, midőn hanghasonlati (onomatopoeicus) eredethez folyamodnak. Szintolly kevessé lehet állitani, hogy a műszerek hasonlatossága miatt az alphabetumot mintegy negyven hangra, s az átalános nyelvtant szintannyi tételre kellett szorítani; mert hogy mindennapi példával éljünk, a kaleidoskopnak még olly csekély számu elemei is, ezer- meg ezerféle combinatiót képesek létre hozni.

---

[1]) Volney *Ruines.*

*) S a mi több, még utánozásra szolgáló minta is áll előttök, a beszélő emberi-nem (minővel az első, állitólag önmaguktól beszélni tanult emberek nem birtak): s mégis ezen beszélő, lármás jeleket adó emberek folytonos látása és hallása után sem birtak, saját közlekedési eszközeiknek némi tökéletesitésére emelkedni. S.

Sőt többet mondok: mig a társadalom előhaladtában minden mesterség tökéletesedésnek megy elejbe, a nyelvek épen nem tökéletesbülnek; s mióta azokról tudomásunk van, egyetlen-egy sem gazdagodott lényeges elemmel. A semi nyelvekben, noha századok óta összeköttetésben álltak a többiekkel, még most sem képeztetik a jelen idő, sem a föltételes módok és idők; nem voltak képesek uj hajlitást feltalálni, vagy valamelly beszédrészecskét a foglaló v a u helyébe, nehogy ennek kelljen csupán a beszédrészek közti minden viszonyt kifejezni; alphabetumaikban hiányoznak az önhangzók, és nem tudják ezeket beilleszteni amazok közé. [1]) Menjünk czektől Amerika vad lakosaihoz, kik a m a j a és b e t o j nyelveket beszélik: s két igeformát találunk náluk; egyik az időt, másik pedig egyszerüen az alany és tárgy közötti viszonyt jelenti. E durva népek miképen találhatták föl ezen, annyira logikai finomságot? Miért nem sajátitjuk ezt el mi magunknak, kik olly büszkék vagyunk müveltségünkre? Mert minden ujitás, mellyen a nyelv emberi emlékezet óta keresztül ment, csupán arra szoritkozik, hogy egy más nyelvből valamelly szót kölcsönözünk, vagy az elavultat föléleszt jük, vagy pedig a nyelv szokott elemeiből képezünk egyet. Menynyit fáradoztak az akademiák egy átalános nyelv föltalálásában! Egyébiránt szerencsétlen kisérlet; habár sikere lehetne is valaha: mivel kevés számu tudósokra szorítaná a tudományosságot; mert csak

[2]) Grimm, vizsgálatai nyomán a német nyelvtan eredeti formái körül, ugy találta, hogy az ő anyanyelve épen nem tökéletesbedett. Humboldt Sándor igy ir Abel Remusatnak (*Lettre sur la nature des formes grammaticales.* Paris, 1827.): „Én a nyelvtani formákat nem tekintem az előhaladás gyümölcseinek, mellyet valamelly nemzet a gondolat elemzésében tesz; hanem inkább azon mód eredményének, mellyen valamelly nemzet nyelvét tekinti és kezeli.... Én azon meggyőződéstől vagyok áthatva, hogy az ember félre nem ismerheti azon, valóban isteni erőt, melly az ember tehetségeiben nyilatkozik: a nemzetek ama teremtő szellemét, főleg az ős állapotban, midőn a benyomatok ujdonsága minden eszméknek, sőt még a lelki erőknek is uj életerőt kölcsönöz; midőn az ember képleteket sejt, mellyekre a tapasztalásnak lassu, habár folyton előhaladó ösvényén nem juthatott volna. E teremtő szellem, ugy látszik, meghaladhatja a határokat, mellyek a többi halandó elejbe szabattak; s ha bár lehetetlen dolog is, pontosan követni minden mozdulatát, azért az ő éltető létele nem kevésbbé nyilvános. Mielőtt én a nyelvek eredete tekintetében, ez első és leghathatósabb ok befolyásáról, valamint annak elfogadásáról, hogy valamennyi nyelv egyforma, és pedig mechanicai utat követett, melly azokat a durva kezdettől egész a tökélyig vezette, lemondanék: inkább csatlakoznám azok nézetéhez, kik a nyelvek eredetét az Istenség közvetlen kinyilatkoztatásából vonják le; ők legalább elismerik az isteni szikrát, melly valamennyi, még a legtökéletlenebb, és legkevésbbé kiképzett nyelvekben is észrevehető."

ugy haladhat az óriási arányban, ha mindenkinek közös tulajdonává válik. Az ember nem szokta föltalálni a nyelvet; sőt inkább igen nagy gondossággal őrzi a már meglevőt, ha nem is minden mellékes csekélységeiben, de legalább, hogy megtarthassa sajátságaiban, s kizárja belőle az idegenszerüt: a régi szavak iránti tisztelet szinte hagyománynyá vált, mind az irók, mind a nép közt; mintha éreznék mindnyájan abbeli tehetetlenségöket, hogy azok helyébe jobbat tudjanak tenni. [1]) Minő erőteljes kifejezésekre találunk az emberi-nem bölcsőjénél! Ugy tetszik, mintha az értelem- és érzelemre erőteljesebb embereknek, a rohanó ifjuság lelkesedésének kifejezésére, azzal inkább megegyező beszédmód engedtetett volna.

Ezen, és más okoknál fogva, nem mondom, a hittudorok és theosophisták, hanem maga Humboldt is nagyon észszerünek találta azon vélemény elfogadtatását, hogy csupán csak egy a kinyilatkoztatott nyelv. A pétervári akademia, mellynek a néprajz (ethnographia) becses fölfedezéseket köszönhet, azon tételt állitja föl, hogy minden nyelvek azonegy elveszett nyelvnek szétágazó szójárásai; s már csak ez is elegendőkép megczáfolja azok állitását, kik az emberi-nemnek többféle eredetében hisznek: maga Rousseau is kénytelen volt a nyelvet az Istenség ajándékának nézni.

Hogyha ellenben a nyelv emberi találmány volna, minden emberpár, vagy legalább minden család egy külön nyelvet alkotott volna magának; és e különböző nyelvek közt szintugy nem léteznék hasonlatosság, mint nem létezik az emberi szeszély egyéb müvei közt. Tényleg egészen máskép áll a dolog: s minthogy a nyelv az emberiség történetének egyik alapját teszi, s a nyelvek különfélesége a fajok egyetemes történetével lényegesen összefügg, szükség, hogy egy kissé taglalgassuk e pontot.

Nem vizsgáljuk, mellyik volt légyen az ős nyelv; illyesmivel a nemzeti hiuság szokott vesződni, s annak megoldására hiányzanak az adatok. Meglehet, hogy elveszett, vagy talán elváltozott akkor, midőn Isten Bábel tornyára forditá figyelmét, mellyet ugyanegy nyelven beszélő nép épitett, [2]) és összezavará nyelvöket, hogy egyik a másikat ne értené meg. Ez időszak óta kezdődik a nyelvek története, mellyek különfélesége egy három emeletből álló gúlának (pyramis) tekintethe-

---

[1]) Vetera (verba) majestas quaedam, et ut sic dixerim, religio commendat. (Quintil.)

[2]) Ime egy a nép, és egy ajakuk van mindnyájoknak. (Gen. 11, 6.)

tik. Az első emeletet azon nyelvek foglalják el, mellyek gyökei egytaguak, és ősjelentésü szavakkal birnak; nyelvtani szerkezetök nincs, vagy pedig nagyon egyszerü, s tökéletlen modoru; kevés és durva elemeket tüntetnek föl: ezek hasonlithatlanul a legelterjedtebbek minden irányban. Első helyre állitandó köztök a chinai; mennyire csak természete megengedi, a legkifejlettebb, és mégis a gyermekek sikoltásaihoz hasonlit: mellyek erőteljesek, minden összefüggés nélkül; jóllehet a fogalmazási ügyesség, és a tudományos előhaladás, e gyermek-korából, közmegegyezéssel elfogadott formára emelték azt. [1]) A nyelvek második családja három ágra oszlik, hindu-persa, görög-latin és goth-german ágakra, két és több tagu gyökökkel: miért is e nyelvekben nagy életerő, termékenység, és nyelvtani szerkezetökben rendkivüli bőség, és annál nagyobb gazdagság és szabályszerüség tapasztalható, minél inkább közelednek a hindu nyelvhez. Lassankint átalakulnak; s mindenek előtt virágzó költészetet találunk bennök: azután pedig a kifejezések és formák csudálatos változatosságát, s végre a tudományos nyelvnek leghatározottabb szabatosságát. A gúla csucsát képezik a semi nyelvek, mellyek Palaestina, Mesopotamia, Syria, Phoenicia, Arabia- és Aethiopiában terjedtek el, és mellyek főbb ágai: a zsidó, a phoeniciai, s kánaáni nyelvekkel; az aram, melly syr és chaldaeai nyelvre oszlik; az arab és aethiopiai, mellytől az abyssiniai nyelvek erednek. Ezeknél a gyök mindig három tagu, mert mind a három betü, mellyek ből a szó az irmodor szerint áll, külön szótagnak vétetik, és mondatik ki. Az igénél a három gyökbetü mindenkor megtartatik, és bizonyos ragokkal összekötve, a cselekvő, szenvedő, közép, visszavivő, visszaható, átvivő, ohajtó stb. formáknak minden lehető fokozatait kifejezik. Háromság van itt az egységben, nem minden rejtelmesség nélkül; mit müveiben maga a természet is olly gyakran hirdet.

A zsidó szavak származási törvényei szerint, az ige azon törzs, honnan minden ered: a mi kimondhatlanul nagy élénkséget és lelket kölcsönöz a kifejezésnek; noha más oldalról e törvény átalánossága a nyelvtani szerkezet terjeszkedésének határt szab. A segédbetük, és az önhangzók változtatása, a gyökszavat végtelen átalakulásoknak vetik alá; s mig a hajtogatás különféle időire hiányzanak a formák, nagy bőség mutatkozik a hajlitásokban: mellyek által az értelem mindenkép

[1]) A siketnémák nyelve, melly a fogalmaknak egyszerü jegyeit fejezi ki, a nélkül, hogy természeti rendjökben összekötve volnának, fogalmat adhat e nyelvről.

módosul, s az igék jelentése, mellyek végéhez a személyes névmásragok járulnak, tágul; a nemző eset (genitivus) viszonyaiban a mellékszó helyett a fő szó szenved változást; a hehezett (aspirált) és torok-hangok igen gyakoriak. A semi nyelvekben csupán a mássalhangzók iratnak ki jobbról balra, kivéve az aethiopiait; az önhangzók pedig pontok által jelöltetnek. Minthogy a semi nyelvek nagy hiányt szenvednek a kötszavak- és hajtogatás formáiban, mellyek a szavaknak egymás közti viszonyait pontosan meghatározhatnák; miután tovább a mondatok merevek, és a külcselekvés képleteire szoritvák: nem alkalmasak arra, hogy a lelket elvont szemlélődő eszmékre emeljék föl; ellenben igen is alkalmasak az egyszerü történeti előadásokra, s tiszta benyomások-, és hirtelen változó érzelmeknek válogatott költészeti kifejezéseire. Ugyanazért nem is mutathatnak föl okszerü bölcsészeti iskolát; és legmagasztosabb müveikben nyoma sincs (?) a valódi metaphysikai eszmének. A legmagasztosabb hitbeli kinyilatkoztatások, a legborzalmasabb jóslatok, a legmélyebb erkölcsi oktatások, testi képletekbe öltöztetvék a bibliában. Ugyanez áll a koránra nézve is: miért is az ezen nyelveket beszélő népek ugy tekintethetnek, mint mellyek rendeltetése, a hagyományokat megőrizni.

Az indo-europai nyelvek bámulandó hajlékonysággal birnak a tárgyak közti bel- és külviszonyok kifejezésére, a nevek hajlitása, az elüljáró s egyéb szócskák, a föltételes idők, a határozatlan mód, a szavak összetétele, s ama nehézség által, mellyet a mondat megforditásában és a szavaknak anyagi értelemből tisztán elvont értelemrei átvitelében tapasztalunk; minélfogva igen is alkalmasak az elmebeli magasztosabb fogalmak, és bölcsészeti legfinomabb megkülönböztetések kifejezésére. Ez az oka, hogy Indiában, Görög- és Németországban elemeztettek az eszmék formái legparányibb részleteikre; s valamint a semi nyelveket a hagyományok fentartására mondottuk alkalmasoknak: ezek ismét, ugy látszik, arra valók, hogy azokat elterjeszszék, és bizonyitványokkal támogassák.

Ugy látszik, hogy a szláv nyelvek a második osztályhoz közelitnek, mellyek a többi azon osztálybeliekkel, a negyedik ágat képezik. Több nyelvek a második és harmadik osztály között állnak; miután a fajok összevegyüléséből vették eredetöket. Ide tartoznak némelly amerikai nyelvek, és más régiek; mellyek maradványai Európában a celta, [1])

[1]) Dr. Pritchard (*Oriental origin of the celtic nations*) a celta nyelveket az indo-europai családhoz számitja. Bopp tanár egy 1838-iki december 13-kán a tu-

gall, és finn; mellyek nem ugyan tisztán egytaguak, de igen egyszerüek és tökéletlen, vagy pedig különösen mesterkélt és bonyolodott nyelvtani szerkezettel birnak.

Gyakran a származott nyelvek több ős-nyelvek sajátságaival birnak. A régi egyptomi, azon kevés után itélve, mi belőle a hieroglyphokban, és némi még élő maradványaiban fenmaradt, hasonlit a régi aram nyelvhez; ellenben annak három-jegyes irmodorát illetőleg, attól egészen eltér. Abyssiniában, e régi Chamféle gyarmatban, mai napig is él egy, a régi zsidó-, s későbbi arabból kevert nyelv. Valamint Cham és Sem, ugy Sem és Japhet között is meg van a rokonság. A koptusban az aram tulnyomó, a hindunak temérdek nyomaival; s a kopt névmás föllelhető a zsidóban, valamint a sanscritban is. A régi persa, vagy pelvi, szavaira nézve semi, szerkezetére pedig indo-europai nyelv. Az arab ige hajlitásai, fél-latin névmásai által, és szócskáival, a görög hajtogatásra emlékeztetnek. A görögök középigéje, formájában egy kissé, jelentésében pedig tökéletesen hasonlit a semi visszavivő igékhez.

Ezekből valószinü egy nyelvnek létezése, még a semi és indus nyelvek előtt; mivel a testvériség nemzőt föltételez. Terjedtebb levén a kettőnél, közvetlen adhatott lételt másoknak; mellyeknek az igehajlitást azon tökéletes bonyolodottságban adhatta át, melly a két előbbiben föl nem található. Ide számitható lenne talán a bask nyelv, hol ugyanazon egy gyök, mintegy 25 hajlitáson mehet keresztül, és más népek nyelve, mellyek Ásia közepét kalandozták be, mielőtt Amerikába jutottak volna: hol még most is föltaláljuk az igét azon egyszerü formájában, és változatos használatában, melly a cselekvés fokozatait némelly szótagok közbetétele által módositja, miként a semi igéknél. Legszélsőbb Indiában a tamuli, telingi, carnati, misori, tulari s parbati nyelvek nem csatlakoznak egyenesen a sanscrithoz; hanem inkább a tatár nyelvekhez simulnak, mellyek az ari családból valók; csakhogy náluk az igének hajlitása elhanyagoltatott.

Europában legrégibb emlékezet óta, az indo-europai nyelvek birnak tulnyomósággal; s valóban bámulandó dolog, hogy déli partjai, mellyek olly számos kereskedelmi, gyarmatositási és uralkodási viszonyokban éltek az afrikai partokkal, semminemü rokonságot sem mutatnak föl az afrikai nyelvekkel; hanem inkább a semi eredetü finnhez ha-

---

dományok berlini akademiájában tartott előadásában bebizonyitá, hogy a celta nyelvek egészen az indo-europai családhoz tartoznak, daczára a látszólag eltérő hajlitási rendszernek.

sonlitnak. Talán csak e nemzetnél kellene eredetét keresni a pelasgoknak? Ki a nyelvek átalakulását egyéb nyelvekkeli érintkezések által, akarja szemlélni, méltassa figyelmére a parti népek nyelvét, vagyis a Földközi-tenger, az Antillák, és az indo-chinai tartományok partjain divatozó, ugynevezett lingua franca nyelvet. Még jelenleg is, midőn már a nyelvek a kifejlett irodalom által megállapitottakul tekintetnek, minden században változik a kiejtés, minden két században a helyes-irás, és néhány század mulva a szókötés. Az ó-korban a papi castok megőrizték ugyan a nyelv eredeti tisztaságát, de ennek következése az lett, hogy a népnek érthetlenekké váltak. Puszta esetlegességek okozzák, hogy az olasz nem érti meg a latint, és spanyolt; s hogy a német és hollandi, a franczia s angol nyelvek egészen elkülönözvék. Mennyivel könnyebben történhetett meg illyesmi a régi népek szokásos elszigeteltségében, és esetleges fölülemelkedésökben a másik fölött! A paraguai guaran, és éjszakamerikai sheroky nyelvek különféle szójárások vegyületei, s vetélkednek velök a spanyol, és angol: pedig megeshetik, hogy politikai körülmények azokat nemzeti s irodalmi nyelvekké emelendik. Már, kérdem, állithatná-e valaki, hogy e nyelveket ember csinálta? Erre nézve az ember sem anyaggal, sem eszközökkel, akarám mondani: sem szavakkal, sem nyelvszerkezetekkel nem birt; mellyek szintolly régi örökséget képeznek, minő a világ. Hasonlit az ember azon épitészhez, ki a már készen levő anyagokból emeli föl az uj épületet.

Habár szokatlan dolog is a történelemben, a nyelvekkel sokat bajlódni: nem fogja mégis ezt tőlünk rossz néven venni az, ki a beszéd méltóságát ismeri, melly nélkül nem képes eszméket szerezni [1]) az ember: mivel a beszéd nem egyéb, mint kifejezett eszme, valamint az eszme előre meggondolt beszéd. Tovább, a nyelv képezi a nemzetek közti legszorosabb köteléket, melly az idők viszontagságaival ugy, valamint a hóditó fegyverével bátran daczol. A nyelvészet, ha nem csupa élczeskedés és észjáték dolga, minőnek eddig tekintetett, hanem tudományos készültséggel tárgyaltatik, minek már napjainkban példáját látjuk, tágit a történelem korlátain, s hol az emlékek hallgatnak, a népek első vándorlását fölvilágositja.

A szláv nyelvek lényege s alakja föltalálható a sanscritban; olly formák, mellyek sem a latin, sem a görög, sem a német vagy szláv nyelvben elő nem fordulnak, és csupán csak a sanscritnak tulajdonai.

---

[1]) Szerezni, mondom, ha a létezés eszméje velünk született is.

találhatók az ersi, gall, és alsó-bretagnei nyelvekben. Már a két szélső közti hasonlatosságból is következtetést vonhatni a közbenállók rokonságára, habár ez olly nyiltan nem tünnék is ki.

E rokonság föntartja magát az átalakulások közt is: mellyek következtében uj nyelvek származnak, uj szójárások képződnek, és ágaznak el; s a sanscritban található föl igen gyakran a nyelvtani formák alapja, mellyek semmi más szabály alá nem eshetnének. Igy a latinban azt mondjuk: elephas, melly szónak genitivusa, elephantis, inkább hasonlit a göröghez, mellynek megfelelő szó a hindu nyelvben aila vanta. A latin esse, különböző idejének egymástól eltérését két sanscrit ige által egyenlíti ki, a mellyekből eredett; valamint az olasz andare, a latin ire és vadere igék vegyületéből áll. A német és angol-szász nyelvben better és besser, a gut és good hasonlitó lépcsője; mellyeknek rendes törzs-szava a zend- és pelviben beh.

Gyakran ugy akadunk a szószármazásra, ha a gyököt jobbról balra, vagy megforditva olvassuk, a semi s Japhetféle alphabetum két rendszere szerint. E szóból tra, lett a latinoknál terra, az araboknál art, s a németeknél erde; grd, a honnan van gradus, a semi nyelvekben drg; fil, fonal, lif; athin (Athenae), az egyptomiaknál nitha, jelent baglyot, és a görög Pallasnak megfelelő istennőt. (E)

Mindazáltal igen tévednek azok, kik valamelly nyelvnek egy másikkali hasonlatosságából azt következtetik, hogy az egyik nép a másiktól eredett. Ezért mondá Wilkins, hogy a persa nyelv különféle, latin, görög, és német szavak keveréke [1]). Walton pedig már tovább ment, azt állitván, hogy a persa nép görögök, olaszok, arabok, és tatárok vegyüléke; minthogy nyelve is ezek nyelvének keveréke. [2]) Maga Denina, a görög és német nyelvek közti hasonlatosságnak nem tudta más okát adni, mint hogy a régi németek Kis-Ásiából átköltözött gyarmatot képeznek [3]). Néha azonegy családbeli nyelvek olly formán egyeznek maguk közt, mint a részletes szóhasonlatok csak azon rokonságot bizonyitják, mellyet az ős törzsig föl lehet vinni. S minél nagyobb a

[1]) *Oratio dominica in diversis omnium fere gentium linguis versa*, Chamberlaine-től. Amsterdam, 1715. A legelső összehasonlitó nyelvészeti tanulmányok, a „Miatyánk"-nak több nyelvre történt leforditásaival tétettek. Legtökéletesebb gyüjtemény a fönebb idézett.

[2]) *Prolegom.* XVI. §. 2.

[3]) Über die Ursachen der Verschiedenheit der Sprachen. Berlin, 1783.

nyelvészetbeni előhaladás, annál inkább belátjuk, hogy az anya- és leány-nyelv elnevezésekkel föl kell hagynunk; mert mindnyájan egymás közt csak testvérek: mellyek közt igen sok vonásaira találunk a hasonlatnak, de egyszersmind temérdek lényeges különbségekre is [1]).

Nagy távolság, hegyek, folyók, és tengerek által választatván el egymástól a népek, mindegyik a legkülönnemübb befolyások alatt képezte ki nyelvét: s innen van, hogy a mérsékelt tartományokban igen szépen hangzik az a fülnek; tompa, és szakadozott a forró éghajlatok alatt; durva és erős a sarkvidékeken; a nyájőrzők szemlélődő életmódja, a vadászok fáradságos kalandozása, és a harczosok fenyegető orditásai visszatükröződnek benne; a hóditás és mivelődés szinte rányomja bélyegét. Hol a népek barbariesbe estek, a határozatlan, mozgékony, és különködő szólásmódok ritka közlekedésre és belháborukra mutatnak; hol a mivelődésre, a földmivelő s értelmi életre emelkedtek, egyenlően és szilárd formák közt terjeszkednek: valamint Europában, hol valamennyi nyelvek közös alakot öltöttek, mig Amerika benszülötteinél minden helységben változnak. S valamint a geologusnak nagyitó üvege, vagy a vegyésznek görebje (retorta) a legkisebb porszemben is megismeri a tömeget, mellytől az elvált, és a sziklanemet, mellyhez tartozott: szintugy a nyelvész az ujabbkori nyelvek és szójárások elemezése által, a régi nyelvek tágas épületére emelkedik föl, és megtalálja mindenütt az eredeti egységet a különféle kisebb csoportozatokban; mellyek nem veszték el hasonlatosságukat még azon temérdek változások közt sem, mellyek századok hosszu során keresztül a különféle

[1]) V. ö. **Klaproth**, *Encyclopédie moderne*, czikk: **Langues**; és J. v. **Xylander**, das Sprachgeschlecht der Titanen (Frankfurt). E munka összehasonlitó átnézetét adja a tatár nyelvek eredeti hasonlatosságának egymás közt, és a hellen nyelvvel; valamint elmélkedéseket tartalmaz a nyelvek és népek eredetéről. Mindenekelőtt szerző a mandsu nyelvet vizsgálja nyelvtani és szókötési tekintetben: ugyanannyi görög szavakkal hasonlit össze 2500 mandsu szavakat a magasabb, mint a bizalmasabb irmodorból, és ezen összehasonlitás által azon eredményre jut, miszerint az alapelvek, gyökök, végzetek, mind a két nyelvben ugyanazok; sőt azon véleményét fejezi ki, hogy a mandsu eredetileg görög szóejtés. Ezután a tongusi nyelvekre terjeszti ki vizsgálatait, mellyek száma kétszáznál többre megy, tovább a mongol, török, tibeti, chinai, magyar, finn, samojed, jenisei, bennoni, kamcsadali, korgaki, gincagiri, shiutso-koreai, japani, birman, siami, anamani, pegmani, malaji, georgia-simitai nyelvekre; s azon eredményt állitja föl, hogy valamennyi nyelvek, mellyek jelenleg Europában, Ásiában, éjszaki és éjszaknyugoti Afrikában, valamint a legtöbb szigeteken Ásia s Amerika közt divatoznak, egymás közt közelebb-, vagy távolabbi rokonságban állnak, mit az ó-görög nyelv szókötése is bizonyit.

éghajlat-, politikai viszontagságok-, és a fajok összevegyüléséből eredtek; ugy hogy teljes joggal elmondhatjuk: mivel az emberek beszélnek, tehát egy fajból valók.

Végre átalánosan elismertetik az, hogy minden emberfajok egy jeles tulajdonsággal birnak, melly egyedül csak nekik sajátjok, ugymint: a tökéletesbülési tehetséggel, melly maga elegendő az ebbeli faj egységének bizonyitására. A gőg elhiteti velünk a fehér faj felsőbbségét, és hogy csupán csak ez által emelkedhetnek a többi fajok a polgárisodásra: lehet, hogy ez igy lesz a jövőben; de nem ugy volt mindig a multban. A görögök maguk is megvallák, hogy igen sokkal tartoznak a barnaszinü egyptomiak-, és phoeniciaiaknak, kiknek még többet köszönhettek a hetruscusok. Amerika olly törzstől nyerte miveltségét, mellynek maradványai a jelenleg is élő réz-szin bőrü indiánok; a chinaiak valószinüleg hindu eredetü népektől nyerték miveltségöket: és ugyanezen barna népek lehettek oktatói a szittyák- és celtáknak, valamint Europa más legrégibb lakóinak; és a barna arabok bejutást szereztek a koránnak Afrika beljébe. Minden csupán a fajok miveltségének fokozatára, nem pedig képességére mutat.

Az ember tovább értelemmel van fölruházva, melly, ugy látszik, az agyvelőre, s ez által a koponya külalakjára képes hatni. Az értelmi erőknek rendes iránybani kiképzése idézte elő a fehér faj szépségét; hol pedig az helytelenül használtatik, vagy épen szunnyadozásnak indul, ott az ember egészen a hottentot állapotára sülyedhet. De még e sülyedésében sem veszti el természetét a faj, sem képességét a fölemelkedésre. Azt mondák, hogy a négerek a lépcsőzet legalsó fokán álltak; s ime szabadságra tevén szert Haytiban, semmivel sem használják azt rosszabbul az europaiaknál. Az abyssiniai faj szinte fekete szinü: s megmutatá, hogy az alak szépsége a nagyobb miveltség fokozatától függ.

Erkölcsi érzelem-egység.

Az emberi-nem egységét diadalmasan hirdeti az erkölcsi érzelmek megegyezése is; melly olly átalános szinben tünik föl, hogy a legeltérőbb nézetü bölcsészek is erre épiték rendszereiket, és azt hiszik, hogy az egész emberi fajnál közös érzelmek nyomán, az emberiség történetét megirhatják. Nem is akarunk szólni a gyermeki szeretet- és családi kötelékekről, mellyeket, habár különböző mértékben, az állatoknál is föltalálhatjuk; azonban az Istenről fogalom olly átalános, hogy alig lehet esetet fölhozni, még pedig ez sincs teljesen bebizonyitva, hogy az valamelly vadon népnél hiányzott volna. Az öregek iránti tisztelet, habár néha különös, sőt mondhatni, vétkes módon nyilvánul,

olly átalános, miként az csak embernek szokott tulajdona lenni; valamint a sírok és szemérem iránti kegyelet is: miért is mindenütt az isteni-tisztelet-, a sírok-, és házassággal kezdődik a népek élete. Az emberiség legalsóbb fokán állnak Uj-Hollandia benszülött lakói, s mégis föltaláltatik köztök is a jónak és rossznak átalános eszméje, valamint a szavak is azok kifejezésére, physikai s erkölcsi értelemben; ugy szinte fogalmuk van valamelly közös okfőről, az igazságról, a maguk módja szerint, és a becsületérzésről. [1]) Az ősök mondatai minden tartományban az ő belső becsöktől egészen független tiszteletben részesülnek; s valamint az indus egész vallását a vedák őstanaira alapitja, s Confutius a régi bölcsek tudományát tiszteletteljes fényben állitja elő: ugy a görögök és más népek is regéiket a legrégibb hagyományokra alapitják; [2]) szintugy jelenleg is a köznép az ősök mondataira mély tisztelettel hivatkozik. Helyén van itt Viconak azon mondatát idéznünk: „hogy azon egyező eszmék, mellyek egymás előtt ismeretlen, egész népeknél vették származásukat, bizonyára közös igazságon alapulnak.“

S valamint arra mutat minden a természetben, hogy az élet birodalma erőszakos rázkódáson ment át, szintugy az embernél a szenvedélyek harcza az észszel, az élvezet ösztönének küzdelme a kötelesség és szeretet törvényével, a személyes érdek tusája a nagylelküséggel, melly minden cselekedetet az Istenre, s az egész emberiségre visz vissza, bizonyitják a lelkiismeretben támadt zavart, és egy jobb állapotbóli kiesést. Bizonyitja ezt a szemérmesség is, melly a teremtéshez legközelebb álló tettel van kapcsolatban; bizonyitják a bölcsészek, midőn panaszokba törvén ki a jelen fölött, egy tökéletesebb állapotról ábrándoznak, és olly vágyat táplálnak, melly szinte visszaemlékezéshez hason-

---

[1]) **Dumont d' Urville**, *Voyage de la Corvette l' Astrolabe.* Paris, 1831.

[2]) Az ἄνοι-k. Nagyobb részt ekkép kezdődnek: *Αἰνός τις ἐστὶ ἀρχαῖος ἀνθρώπων, ὁ δε κ. τ. λ.* A buvárok hypothesisei kik a legrégibb történettel foglalkoznak, mind ezen hagyományokra alapitvák, többi közt:

Dupuis, *Origine des cultes.* 1795.; 4 köt.

Court de Gébelin, *Monde primitif.* 1773.; 9 köt.

Goguet, *Origine des arts, des sciences et des lois.* 1758.

Bailly, *Lettres sur l' origine des sciences et sur celle des peuples de l'Asie.* 1777.

Lenormant, *Introduction á l' hist. de l' Asie occidentale.* 1837.

Boulland, *Essai sur l' histoire universelle.* 1836., 2 köt. *Histoire des transformations morales et religieuses des peuples.* 1839.

F. de Bretonne, *Histoire de la filiation et de la migration des peuples.* Paris, 1837. 2 kötet.

lit: bizonyitja azon átalános sovárgás az ősök korának visszaidézésére, mellynél fogva a köznép azt hiszi, hogy napról napra mindig rosszabbul megy a dolog, és az élénkebb képzelődéssel birók egy aranykor álomképeit teremtik elő maguknak.

A lélek halhatlanságának dogmáját, mellyet a bölcsészet a maga okaival evidentiába helyezni nem tud, mikép találhatta volna fel a magára hagyatott értelem? Honnan van ama közönséges hit, hogy a lélek tuléli a testet; s hogy az állatnak veszte az ember halálától egészen különbözik: s melly hit olly különféleképen fejeztetik ki az egyptomiaknál, kik gulákat emelnek, és a mumiákat megörökítik; a kamcsatkainál, ki a sirgödör mellé ebet kötöz; Uj-Hollandia lakóinál, kik a holttetemet tengerbe vetik; a canadainál, ki azt hiszi, hogy halála után a lelkek országába, őseinek hazájába vándorol; a magusnál, ki az árnyakat idézi elő; s a babonásnál, ki a lelkektől retteg?

És átalában véve, az ünnepélyek- és szertartásoknál, különbözők ugyan a kivitel eszközei, de az indokok és tények mindenütt ugyanazok. Az illy megegyezések több figyelmet érdemelnek a működő okfő benső természeténél, mint a tevékenység nyilvánitásánál fogva: mert ha azok a hagyományokból eredhetnek, a benső érzelmek egyezése az emberek egységes eredetére mutat, kik ama hagyományokat megőrizték.

A hagyományok egyezése.

Őrültség volna azt kivánni valakitől, hogy születése első napjaira emlékezzék. De ha együtt nevekedett, és később messze vidékekre szétszóratott egyének, későbbi éveikben elbeszélnék egymásnak gyermekkori tapasztalataikat; bár mennyire változtatott volna is az azokrai visszaemlékezésen az egyéni sajátság, és más körülmények, csak bizonyos pontokban egyezzenek azok meg: nem bizonyitaná-e ez tökéletesen mind az előadott tények igazságát, mind pedig gyermekkori közös együttlétöket? Ugyanez áll a hagyományokra nézve, mellyek az ősvilág viszhangjainak tekinthetők; e hagyományok a legkülönbözőbb népeknél csudálatosan egyeznek azon dolgokra nézve, mellyek a népek szétszóratását megelőzték: holott eme korszak után a legnagyobb különbözést tüntetik föl.

A hagyományok ez egyezése nem eléggé világos mindenkor; minek több okai lehetnek. Igen gyakran megváltoztaták és összezavarák azokat: a csudálatos dolgok iránti folytonos vonzódás; a szinte folytonos hajlam, tulzott előadására a legcsekélyebb körülményeknek is; a nemzeti gőgös hiuság, melly az egész emberi-nemet illető dolgokat sa-

ját hazájának kivánja tulajdonitani; s a miveletlen emberek képzelődése, melly annál hathatósabb, minél gyengébb náluk az értelem. Leginkább pedig a görögök, szép iránti vonzódásuknál fogva fölforgaták az igazságot az által, hogy az őshagyományokból a legkülönnemübb képletes csoportozatokat alkották, mellyek inkább regényhez, mint történethez hasonlitnak. Ez, hogy tessék, képletes előadásba öltöztetett, és mindegyik képlet az illető tartomány eseményeivel, éghajlatával, és szokásaival hozatott öszhangzásba: ugy, hogy ha az egyes hitrege-gyüjteményeket tekintjük, első tekintetre azt fogjuk hinni, miként valamelly nemzetnek részletes történetét foglalják magukban; de ha kapcsolatban vizsgáljuk azokat, tágas tér tárul föl előttünk, és olly egyezéseket fogunk fölfedezni köztök, miként lehetetlen, hogy az igazság közös alapjából ne származtak légyen. Azonban ne keressünk hasonlatosságot a részletességekben: ez csak zavart idézne elő; hanem vegyük a tömegeket hasonlóan ahhoz, ki éjjel holdvilágnál utazván, a tárgyak egyes vonásait vagy épen nem, vagy csudálatos alakokban veszi ki, de az erdőségek, folyamok és hegyek körrajzait szemlélheti.

A Genesisben előforduló legelső dolog az, hogy az ember megesett, és Megváltó igértetett neki; kinek véres áldozatát az Isten által a patriarchák- és zsidóknak parancsolt megölése és áldozatul bemutatása az elsőszülött állatoknak jelképezé: minek tüz által kelle történni. Ugy, de azt látjuk, hogy minden népek hitték a kiengesztelődés szükségét [1]); mi az eredeti, közös megesésre mutat: s az Istenség megengesztelésére rendelt áldozatok mindenhol tüz által történtek, és véresek voltak. A kananaeusok elsőszülött gyermekeiket lángon vezették keresztül; Homérnak földijei elsőszülött bárányt áldoztak; a régi gothok, „tudván a hagyományokból, miként a vérontás megengeszteli az istenek haragját, és igazságukban az embereknek szánt csapásaikat az áldozat ellen forditják," még emberi áldozathoz is folyamodtak; [2]) s minden kilenczedik hónapban kilencz áldozatot égettek el, mellyek vérével (miként ez a levitáknak volt parancsolva) befecskendezék a körülállókat, a szent berek fáit, és az istenek szobrait. [3])

Emberi áldozatok példájára nem csak a druidák berkeiben, s azok k ő - o l t á r a i n akadunk, hanem még a legjámborabb békeszerető mexicói lakosoknál is. Peru lakosa, midőn nagy életveszélyben forgott,

[1]) L. az áldozatokróli értekezést a vallásokra vonatkozó okmányokban.
[2]) Müller's Nörd. Alterthümer. I. Th. 7.
[3]) Olai Magni, Hist. lib. III. c. 7.

fiát áldozta föl Viracocának, kérvén őt, elégednék meg ennek vérével; [1]) igy ment a dolog Tyrusban, Carthagoban, és a békés Egyptomban. Sőt mi több? a mivelt Görögország, Targelion hónapnak minden hatodik napján, egy férfit és egy nőt áldozott föl, mind a két nembeliek üdvéért; [2]) és Roma nem csak vérrel, és az érczbibákbani megsütéssel vélte kiengesztelhetni a nép és egyesek büneit: hanem a gallusok lázadásának alkalmával, elevenen temetett el a forumon egy ugyanazon nemzetbeli férfit és nőt; s Claudius császárnak sikeretlen rendelete az emberi áldozatok ellen, világosan mutatja, mennyire meg volt gyökerezve a keblekben a közös bün és kiengesztelés iránti hagyomány, mig nem azt betöltötte az első népeknek igért Megváltó.

Ha a különböző népek vallását vizsgáljuk, nem hogy előhaladást vennénk abban észre, mi minden emberi találmányok jellegét teszi; sőt ellenkezőleg azt látjuk, hogy a vallásos fogalmak azon mértékben homályosodnak el és zavarodnak össze, minél nagyobb előhaladást mutat a pogányság egyebekben. Az ő mysteriumjaik nem tanitanak valami uj dolgokat, hanem a régi hagyományokat tartják fön; és még azon rejtelmes jelképek magyarázatához is elveszték a kulcsot, mellyeknek betüszerinti s valóságos értelmök egymástól nagyon különböznek. A bölcsészek igen jól ismerik vallásos rendszerök elégtelenségét: de jobbat állitani annak helyébe nem képesek; és még a legbölcsebbeknél köztök sem találunk egyetlen dogmát, melly a régieknél helyesebb volna. Menjünk föl ellenben Orpheus énekeire, s ős Olaszország szertartásaira, valamint Egyptom, India, China legrégibb eszméire: s az Istenség iránti magasztos nézetekkel találkozandunk. Az ember tehát nem akkép találta föl a vallást, hogy gyermeksége pólyáiból kibontakozott lassankint: hanem igen is elhomályositotta és összezavarta az eredetileg nyert tanokat.

Folytassuk tovább a különféle népek vallásának vizsgálatát: folytonos öszhangzást fogunk találni azon vallások tévelyei, s egy ős kinyilatkoztatás igazsága között; olly öszhangzást, melly a tudatlannak is okvetetlen felötlik az égbe helyezett isteneknek, vagy a nemzetek főnökeivé fölvetett hősöknek háromságában. Ha talán a mesék durvaságán akadnánk fel, csak hamar bámulat ragad meg minket, midőn elválasztva a költői ábrándozásokat a bölcsészi föltételezésektől, látni fogjuk, hogy a jelképek mély értelme, s a regék bujasága, a történetnek

[1]) Acosta ap. Purch. Pilgr. L. III. c. 2.

[2]) Meursius, Graecia feriata.

ezen elsőszülött ikrei, mikép egyeznek meg a patriarchalis eredet kimutatásában. Hosszasak lennénk, ha mindent el akarnánk itt mondani; megelégszünk tehát azzal, ha böngészhetünk azon téren, hol mások előttünk már arattak. [1])

A chinaiaknál, ezen egyik legrégibb népnél, a tanultabbak jelképes regének tartják első történetöket: s mégis az ő patriarcháik különösen hasonlitanak a zsidókéihoz; a mint emberek jelennek meg történelmökben, ott látjuk Fo-hit, ki Noéhoz igen nagyon hasonlit; és Yao királyt, ki lebocsátja a vizeket, mellyek „egész az égig emelkedvén, még a legmagasabb hegyek tövét is fürészték, a kisebb halmokat elboritak, és a sikságokat járhatlanokká tették.“ [2])

Zoroaster tanitása, egy az előbbi felekezetek dogmáira alapitott bölcsészeti rendszer, a föld középpontjára helyzi Albordi hegyet, mellyből a négy nagy folyam fakad: tetején van a paradicsom, vagyis a boldog lelkek kertje, hol az élet vizei fakadnak. A világosság, melly a setétséget szétválasztja és eloszlatja, s a teremtményeknek lelket ád, a legelső physikai ok-elem, mellyen a parzik vallása alapszik.

A chaldaeai Xisutur, családjával, és a legszükségesebb állatokkal együtt menekült meg a vizözöntől. Berosus e vizözönt épen azon körülményekkel adja elő, mint a bibliában foglaltatik, csakhogy sokkal régibb korszakba helyezi; mert e vizözön, és Semiramis közt 350 századokat számlál: mi előtte senkinek eszébe nem jutott, sem ő utána senki nem fogadott el. Az örmény hagyományok szerint a vizözön 5000 év előtt történt: s bár mennyire ujabb korbeliek legyenek is történetiróik, mind a mellett a tartományban igen messzire megy föl annak emlékezete; a zsidók történetirója József, egy ottani várost emlit, melly *kiszállás helyének* neveztetik; s az Ararat hegy tövében mai napig is megleli az utas *Nashidsevant*: melly szónak értelme ugyanazt teszi. [3])

Sanchoniaton szerint azt hivék a phoeniciaiak, hogy kezdetben minden csak határ és alak nélküli chaos volt; mig a szellem szerelemre gyuladt saját elvei iránt, s ez egyesülésből eredtek a teremtés elemei.

---

[1]) Bianchini, La storia universale provata coi monumenti; Court Gebelin, le Monde primitif; a nagyon szép *Heures mosaiques* Fabre-től; Stolberg (Geschichte der Religion Jesu Christi. Bécs és Mainz.), földerítik Mózses könyveinek egyezését számos népek hagyományaival.

[2]) *Shiu-King*. H. J. Schmidt, die Uroffenbarung stb. Landshut, 1834.

[3]) Mosis Chorenensis, Hist. Armeniaca. Lib. I.; és Whiston testvérek előbeszédje.

Az indusok Brámája sárból képezte az embert, s művében megtetszett magának: ezt azután a Shorshiamba helyezé, egy minden jóval bővelkedő tartományba; itt létezett egy fa, mellynek gyümölcse annak, ki megeendette, halhatatlanságot igért. Az alsóbb rendü istenek rátaláltak a fára; s hogy a halandóságtól szabaduljanak, megizlelék annak gyümölcsét. Shejö kigyó, ki a fát őrzé, ezen annyira megbosszonkodott, hogy mérgét az egész földre kiönté: s ezt annyira megrontá, hogy minden élő lénynek el kellett vesznie, ha Siva isten, emberi alakot öltvén magára, a mérget egészen magába nem szivja.

A romboló isten elhatározá az emberi-nemnek vizbe fulasztását, s a fentartó isten Vishnu, nem levén képes ezt megakadályozni, de a vizözön idejéről tökéletes tudomással birván, hivének, Satiavratinak megjelent, és felszólitá őt egy bárkának épitésére, mellyben azt 840 millio csirájával a lényeknek, megmenteni szándékozott.

Ezen kivül szó vagyon még Vishnunak megtestesüléséről is Parasurama alakjában, azon időtájból, midőn viz boritá az egész földet, kivéve Gate hegyét. Ekkor Vishnu kérte az isteneket, hogy a meddig nyila repülne, szabaditsák meg a földet az ártól: s megnyerte ez által, hogy az egész tartomány Malabar partjáig szárazba helyeztetett. [1])

Vannak, kik azt mondják, hogy az indusok Brámája hasonlit az Ábrahám nevezethez; s mi még csak azt adjuk hozzá, miként Bráma felesége Saras-vadi-nak neveztetett (vadi jelentése: asszony); hogy ő számos családnak feje volt, melly tizenkét testvértől származik, és hogy a hires Tishirapali templomban évenkint tartatni szokott ünnepélynél, e tizenkét törzsfő egy aggastyán által vezetve ábrázoltatik. Krizna egyik rokona csecsemő korában vizbe vettetvén, egy királyné által huzatott ki; s egy bünbánótól Isten saját fiát kivánta áldozatul, azonban jó szándékával is megelégedett.

Klaproth megmutatá, hogy Ásiának minden népei emlékeznek a vizözönről, mellynek korát többnyire 3044 évre teszik Kr. e. [2]) A hierapolisi templomban, Syriában, mutatják azon földalatti nyilást, mellyen a vizeknek lefolyniok kellett; a persák Ararát hegyét Koh-nuh nak, vagyis Noe hegyének nevezik. [3]) A csudoknál azon hagyomány él,

[1]) L. Sonnerat, és Bagavadam; s az irodalomra vonatkozó okmányokban egy hindu puranát a vizözönről.

[2]) Asie polyglotte. Paris, 1823.

[3]) Chardin, Journal d' un voyage en Perse.

hogy Kain ércz és arany kiásása által gazdagodott meg; mit öcscse tőle irigyelvén, elkergeté őt, és kelet felé menekülésre kényszerité. [1])

Ásia minden évkönyvei ős paradicsomról tesznek említést, mellyet egyéni izlésök szerint különféle csodás dolgokkal népesitenek be. A tibetieknél a lahok, bűn által elkárhozott ős szellemek; a grönlandi lakosok regélik, miként először teremtetett Kallak, s hüvelyk-ujjából származott az első nő; később pedig a világ vizözön által borittatott el, mellyből csak egyetlen ember menekült meg. [2]) Ceylon szigetén még most is mutatnak egy sós tavat, melly Éva könyeiből alakult, ki Ábelt 100 évig siratá. [3]) A négereknél Atahentsik, engedetlensége miatt az égből elüzetett; Afrika beljében egy tó, a vizözön maradványának tartatik. Még az amerikaiaknál is, némelly durva hieroglyphjaikban, a vizözön emlékét szemlélik némellyek; [4]) az algonkinok, és más népek azt mondják, hogy a Messu, vagyis Szaktsak, a földnek viz általi elboritását látván, egy hollót bocsátott ki a mélységbe, hozna neki egy darab földet; mivel pedig ez nem sikerült neki, másodszor egeret bocsátott ki, melly szájában földet hozott neki, s ebből ő a földet ujra alakitá, mellyet az egér benépesitett. [5])

Sokkal világosabban mondják a mexicoiak Meshoakanról, hogy Tespi, vagyis Kollkok, egy nagy akalliban huzta meg magát, felesége-, gyermekei-, állatok- és növénymagokkal együtt; s midőn a nagy szellem Tescatlipoka, a vizözönt lecsapolá, Tespi egy ölyvet bocsátott ki, melly mivel döghusra talált, többé nem jött vissza; utána más madarakat eresztett ki, mig végre egy delicze (colibri) zöldelő ággal tért vissza: mire Tespi meggyőződvén róla, hogy a nap ujra eleveníti a természetet, hajójából kiszállott. [6]) Különféle körülmények fölkelthetik ugyan az emberben az átalános vizözön eszméjét: esetlegességnek mégis nem lehet tulajdonitani, hogy majd minden népek hasonló körülmények közt állitják azt megtörténtnek.

Kérdezzük meg a miveltebb népeket, és szembeötlőbb hasonlatosságot találunk náluk; jóllehet ők az ember eredetét illetőleg közönségesen a puszta anyagi oldalt veszik tekintetbe, a szelleminek mellőztével: s még ott is, hol erről szó van, nem a szeretet adja ezt, ha-

---

[1]) Ritter, Erdkunde. I. R. 548.
[2]) Cranz, Geschichte der Grönländer.
[3]) Chevreau, Histoire du Monde.
[4]) Humboldt, Über die mexicanischen Denkmäler.
[5]) Charlevoix.
[6]) Humboldt, Ansichten der Cordilleren.

nem erőszak-, vagy ravaszsággal tulajdonittatik el. Noera ismerhetünk Saturnusban, kinek jelképe egy hajó volt, mivelé a szöllőtőt, származék az Oceánból, fölemészté saját fiait, kivéve hármat, kik közt fölosztá a világot; Jupiternek Cham felelne meg, mert közelebb áll a naphoz, miután Afrikát népesité be; Plutonak Sem, ki Ophir, Hevila, s a sabaeusok gazdag tartományaiban bányászatot üzött; Neptunnak pedig Japhet, a szigetek benépesitője [1]). A Babel-torony épitőire a Titanokban ismerhetünk. Hesiodus emberekről emlékezik, kiknek gyermekkora száz évig tartott [2]); s jóllehet sem ez, sem Homer, sem a legnagyobb három történetiró a vizözönről nem emlékeznek, megénekié azt Pindar [3]). Szerinte Deucalion a Parnassus hegyén köt ki, Protogenia várost épiti, s azt a maga után hányt kövekkel benépesiti. Még Plato is Timaeos-ában átalános és egyetlen eseménynek nevezi azt, s onnan következteti Atlantis elenyésztét. Aristoteles csupán Thessaliára szoritott részletes eseményül nézi [4]); Apollodorusnál [5]) azonban terjedtebb alakot ölt, s a rézkorból a vaskorbai átmenetet határozza meg. Deucalion egy bárkában menekszik meg abból, mellybe Lucian szerint mindennemü állatokat fölvett magával; és Plutarch még azt adja hozzá, miszerint galambot bocsátott ki, a vizek magasságának kikémlelésére.

Mi nem tudjuk, mi volt légyen tárgya az eleusinei titkoknak: azonban ugy látszik, hogy az eredeti igazságok tisztábban őriztettek ott meg; és Aristoteles habozás nélkül kimondja, miként „igen régi és ősi hagyomány minden embereknél, hogy ránk nézve minden dolog az Istentől, és Isten által alkottatott“ [6]). Sajnos dolog, hogy Bacon kifejezését használjuk, [7]) miszerint a régi kor szelleme a görögök furulyáiban a magasztos és mély gondolatokat puszta képzelődés játékává alacsonyitotta: mindamellett a vizsgáló szem föltalálhatja bennök az

---

[1]) Görögül *Neptun*-nak neve *Poseidon*, a *pesitan*, széles, kiterjedt, szótól: ugyanazt jelenti *Japhet*.

[2]) Ἀλλ ἑκατόν μέν παῖς ἔτεα παρὰ μητέρι κεδνῇ Ἐιρέφετ᾽ ἀταλλων. Theog.

[3]) Olymp., IX.

[4]) Meteor. I. 14.

[5]) Bibliotheca. I. §. 7.

[6]) Vagyis inkább mondja ezt a ‚Föld- és égről‘ szóló értekezés régi irója; mellyet Aristoteles munkái közt találhatni. Ἀρχαῖος μέν οὖν τις λόγος και πάτριός ἐστιν πᾶσιν ἀνθρώποις, ὡς θεὸν τα παντα και δια θεόν ἡμιν συνέστηκεν. VI. fej.

[7]) Fabulae mythologicae videntur esse instar tenuis cujusdam aurae; quae ex traditionibus nationum magis antiquarum in Graecorum fistulas inciderent. De Augm. II. 13.

eredeti jelentést. Öltöztethette volna-e a görög képzelődés az embernek megestét, és a reménylett megváltást költőibb képletbe Pandora szelenczéjénél; melly a tilalom daczára fölnyittatván, belőle minden gonosz elterjedt, s egyéb nem maradt fenekén a reménynél?

Fölhozhatnók még bizonyitványul az istenek, és régi tartományok neveinek jelentését [1]); ugy szinte más dolgokat is, mellyek közül habár némellyek egyenkint tekintve gyöngékül látszanak, és valóban azok is, kapcsolatban egyebekkel, még pedig olly különnemüekkel, jelentékeny fontossággal birnak. Azonban nem akarom emlitetlenül hagyni Mózses Cosmogoniájának magasztos egyszerüségét, ellentétben egyéb népek különcz, és tulzott Cosmogoniáival [2]); és nem árt megjegyeznünk, milly természetszerü, s világos abban a legrégibb időkről előadás, mellyeket más nemzetek szörnyeteg ábrándokkal töltenek be. Mindezek két különböző föltevésből indulnak ki: némellyek mindinkább elsilányuló aranykorról emlékeznek; mások pedig baromi állapotról, mellyből az emberek mindinkább kiemelkedtek. Egyedül a szent történetek egyeztetik meg e két véleményt az eredendő bünnel: azon rejtelmes dologgal, melly nélkül, miként Pascal mondja, az egész emberiség egy megmagyarázhatlan rejtelemmé válik.

Az ismeretek közti hasonlat.

A közös eredetnek érveül szolgálnak a népek közti bizonyos közös ismeretek is: miért is erről hallgatnunk nem lehet. Nem azon müvészeteket és mesterségeket akarjuk itt értetni, mellyekre a mindenhol egyforma szükség egyformán tanithatja az embereket; hanem azon ismeretek elemeire forditjuk figyelmünket, mellyek ugy szólván a kiváncsiságból veszik eredetöket, és folytonos tapasztalatokat tételez-

---

[1]) Némellyek ezek magyarázatát a zsidó nyelvben akarják találni. Ammon annyi, mint izzó, miként Cham és Zeus; Japet majd nem Japhet; Vulcan össze van vonva a Tubalcainból; Jupiter ered a Jova, Jehova, Yao szavakból, mi Istent jelent; Neptun ered a niphtach kiterjedni, szóból: valamint Poseidon a phasa, kiterjedt, szóból; Ares ugyanannyi, mint arits, erős, heves; Venus a zsidóban benoth leánykák; Adonis jön az Adonai szótól, mi annyi: én Uram. Bochart, (Geogr. Sacra) azt igyekszik bebizonyitani, hogy a zsidó nyelvben a régi tartomány- és népnevek jelentőséggel birnak. Egyébiránt csak nagy ovatossággal kell az illy vizsgálatokat fogadni.

[2]) Elegendő egy pillanatot vetni valamelly népnek őstörténetére, hogy a Cosmogoniákat azonnal felismerjük. Némellyeket közelebbről leend alkalmunk vizsgálni.

nek föl. Ezek közé tartoznak a csillagászati ismeretek. Az állatkörnek ugyanazon jegyeit találjuk az egymástól legtávolabb eső népeknél: ismeretes mindenütt a hétnek egészen mesterkélt fölosztása; a hold- és nap-évkör, és más évkörök, mellyek vallásos hagyományok- és korszakoknak teszik alapját; ismeretes a földnek körülete: s innen vétetik a mérték egysége, a templomok, és jelképes épületek alakja, és kiterjedése [1]).

Képzelhető-e, hogy az ember, ha vadon születik, már olly korán illy elvont szemlélődésekre adta volna magát; mig sokkal későbben, és már a történeti időszakban tanulta kielégiteni legsürgetősebb szükségeit? Képzelhető-e, hogy az ember szemlélődés utján fedezze föl azt, mit a tudomány csak nagy fáradsággal, hosszu, és bonyodalmas vizsgálódások, elmés számitások, és a legpontosabb eszközök segedelmével fedezett föl? S honnan van az, hogy minden népeknél a csillagászat, s a napok számitásának módja, szent, és papok által megőrzendő, s rendezendő dologul tekintetett? Ha tekintetbe veszszük, milly sok, nagyon is bölcs és tudományos mondatokat őriztek meg a legrégibb népek, a nélkül, hogy értették volna azokat, mellyek gyakran helytelenül alkalmaztattak, vagy durva tévelyekkel vegyittettek (miként ez a hinduk és chinaiak csodálatos időszámitásaiban tapasztalható [2]): kényszeritve érezzük magunkat, eme szétágazó töredékekben nem a haladó tudománynak hasonnemü elemeit szemlélni, hanem inkább egy közös gyúpontbóli kisugárzást, és visszaemlékezést olly korra, midőn az ember még semmi, vagy igen kevés szükséggel küszködvén, egy fensőbb oktatás által megvilágositott szüz értelemnek minden tehetségét e szemlélődésekre fordithatta. Szétoszolván az emberek, magukkal vivék ezen ismereteket, mint szinte a napfordulati, s napéjegyenleti ünnepek megtartásának szokását, a tizenkettős, és egyéb naptári szá-

[1]) Valamennyi régi hosszmértékek, egész pontossággal nehányad részét teszik a föld felületének; mellyet jóformán olly pontosan ismertek, a hogy mi azt a legjobb rendszerek segélyével kitaláltuk. Eratosthenes hosszmértéke 57,066 toiset ád egy fokra, valamint a nautai, olympiai, egyptomi hosszmérték. Csupán a pythiai ád 165 toise-t. A chaldaeai $1{,}111\frac{1}{9}$-del számittatott egy fokra; mi az india fokra alkalmazva, 57,002 toise-t, 1 lábat, 9 hüvelyket, 6 vonalat ád egy fokra. A parisi akademia mértéke 57,075 toise-t ád egy fokra, 50° szélesség mellett. Saigey Metrologiájában azt akarja bizonyitani, hogy minden mérték és suly az ős eredettől származtatott le. V. ö. a XIV. könyvet, és a mi földrajzunkat.

[2]) A chinaiakat illetőleg v. ö. **Hermann Jos. Schmidt**, Uroffenbarung, oder die grossen Lehren des Christenthums, bewiesen insbesondere durch die Canonischen Bücher der Chinesen. Landshut, 1834. V. ö. tovább a IV. könyvet.

mok tiszteletét; természetes, hogy a dolgokba saját izlésök, és a körülmények szerint változatosságot hoztak. Maga Bailly kénytelen volt elismerni a tudományoknak egységes forrásból származását; ezek eredetét ő a Bajkal tó mellett lakó bizonyos népségnél kereste, a szélesség 50 foka alatt; honnan azok az Atlantis népeihez költöztek, mellyek Amerikának elsülyedt részét és Afrika nyugoti partjait lakták: innen pedig Aethiopia lakosaihoz, és végre ezektől az indusok-, persák-, chaldaeusok-, és egyptomiakhoz, e négy legrégibb népekhez jutottak. [1]) Mindez nem egyéb puszta föltételezésnél.

Tömérdek bizonyitványokat találunk még az isteni-tiszteletre rendelt épületek hasonlatosságában, a vallásos intézkedésekben, az ujjászületési évkörökben, a rejtelmes eszmékben, s azon legbámulandóbb találmányban, az irásmódban; mellynek jegyei a legtávolabbi népeknél is azonegy alaknak változatosságai gyanánt tünnek föl [2]). Kinek jutna eszébe, az életnek mély rejtelmében, s a léleknek a természetteli örök és titokteljes szövetségében keresni ezen hasonlatosságok okfejét?

Az amerikaiak.

Az emberi-nem közös eredetének megczáfolására rendesen Amerikát szokták fölhozni; azt állitván, hogy illy nagy kiterjedésü szárazföld, melly az ó-világ előtt mindig ismeretlen volt, és ettől olly nagy tengerek által választatik el, csak egy, azon földön támadott emberfaj által népesittethetett be.

E pontot más helyütt bővebben tárgyalandjuk. S valóban, midőn valamelly népre először akadunk távol szigeteken, hajlandók vagyunk elhinni, miként e népség ama földnek önkénytesen termett ős lakóiból áll: de midőn azt tapasztaljuk, hogy nyelvök, szokásaik, hagyományaik, más nemzetekéivel egyeznek, kénytelenek vagyunk megvallani, hogy azok máshonnan kerültek oda; habár nem is olly könnyü kimutatni, miként? Igy áll a dolog Amerikával. Emlitettük már, hogy e világrész, és Ásia lakosainak nyelve között hasonlatosság van. Hagyományaik messze távolból jött emberekről emlékeznek: a mexicóiak történetében a toltek-ok, a hét törzs, a sheshenek-ek, az astek-ok jövevények gyanánt tekintetnek; a hieroglyphok által pedig ugy rajzoltatnak, mint kik az Oceánon átkelnek. A peruiak és mongolok közt

---

[1]) Histoire de l' astronomie. Lettre sur l' origine des sciences.

[2]) **De Paravey**, *Essai sur l' origine unique et hieroglyphique des chiffres et des lettres de tous les peuples.* Ő azt gyanitja, hogy a chinaiaknál a babyloni, persiai s egyptomi ó-könyvek mind fenmaradtak. V. ö. még **Büttner**, Vergleichungstafeln der Schriften verschiedener Völker. Göttingen, 1771.

olly nagy a hasonlatosság, hogy egy tudós, nagy készültséggel mutatá meg, miszerint Manko-Kapak, az Inkák vallásának és uralkodó családjának alapitója, Dsengis-khan valamelly késő unokája volt légyen; [1]) mig mások, sokkal nagyobb valószinüséggel, Tibet-, és Tatárországból származtatják azt. Az afrikai hottentotok, a paraguai guaranok, s a californiaiak Amerikában, valamelly közel rokonuk halála esetében, gyász jeleül kis ujjokat vágják el [2]): föltehetjük-e tehát, hogy illy sajátságos szokás mindezen különböző tartományokban magától támad? Az amerikai pastuk, kik csupán növényekkel táplálkoznak, a tlaskaltek-ek, kik a lélekvándorlásban hisznek, a peruiak, kiknek a háromságról fogalmuk van, a hindukra emlékeztetnek minket. Az idő felosztása kisebb és nagyobb évkörökre, csak keveset különbözik a chinaiak, kalmukok, mongolok, mandsuk, toltekok, astekok, és más népek módja szerint; s tökéletesen egyez a mexicoiak- és japánoknál. Az állatkör a tibetiek-, japánok-, és mongoloknál ugyanazon neveket tünteti föl, mellyeket a mexicoiak a hó napjaira alkalmaznak: s hol a jegyek hiányzanak a tatárok állatkörében, a hindu sastrák kiegészitik a hiányt, megfelelő helyzetbe tevén az égi állatjegyeket [3]).

Temérdek rajzokban állitják elő az astekok, mittekek, és tlaskaltekek a vizözönt, s a népek szétszóratását; a nyelvek összezavarodásának jelképezésére egy fán üldögélő galambot rajzolnak, melly az eddig néma embereknek egyenkint beszédet ád szájokba: mire a tizenöt család szétoszlik a világon [4]).

Hieroglyphjaik azt tüntetik elő, hogy: „a nagy vizözön előtt, melly a világ teremtése után 4009-dik évben történt, Anahuak tartományt óriások (tzokillixek) lakták; kik el nem vesztek közülök, halakká változtak, kivéve hetet, kik barlangokban huzták meg magukat. A vizek elapadása után Xelua, egyike ezen óriásoknak, ki egyébiránt épitésznek is neveztetett, Sholulan-ba ment, hol Tlalok hegy emlékére, mellyen megmenekült, gúla alaku mesterséges halmot épitett; Tlamanalko tartományban Kokotl hegy tövében téglákat vettetvén, azokat Sholulanba viteté át; embereket állitván föl hosszu sorban, kik azokat kézről-kézre adák egymásnak. Az istenek megbosszonkodtak

---

[1]) **Ranking's** histor. Untersuchungen über die Eroberung Peru's und Mexiko's im 13-ten Jahrhundert durch die Mongolen, begleitet von Elephanten. Eredeti kiadás. London, 1827.

[2]) Forster's Reise um die Welt. I. Köt. 435. l.

[3]) Humboldt munkája a Cordillerákról.

[4]) U. az.

ez épületre, mellynek csúcsa a felhőket verdeste volna, s villámot szórtak a gúlára; minek következtében sok munkások elveszvén, az építés félbeszakadt“ [1]). Humboldt, és Zoëga világos hasonlatosságot láttak a sholulani gúla, és Bál templomai közt; amaz, hasonlólag ehhez, a világrészek felé vala határozottan irányozva, s a mexicoi papoknak csillagászati vizsgálódásokra szolgált.

Ehhez járul még, hogy a mexicoiak ujon született gyermekeik homlokát vizzel fecskendezék be, s ollykor tüzön is keresztül vonták azokat; Sinacuatlt, az emberi-nemnek ős anyját a földi paradicsomba helyezték, egy kigyóval oldala mellett: s mögötte két fia versenygett; tésztából apró bálványokat csináltak, és azokat kis darabokban a templomban összegyült népnek kioszták; büneiket meggyónták, férfi- és nő-kolostoraik voltak. Ennyi hasonlatosság végre azon állitásra vezetett egy jeles tudóst, miként Amerika először zsidók, később pedig keresztények által népesült meg [2]). Azon jeles munka, mellyben ez vitattatott, a mexicoi emlékeknek lord Kingsborough által kiadott gyüjteménye; mellyek közt az amerikaitól egészen különböző jelleget föltüntető személyek rajzai fordulnak elő, majd hindu, majd egyptomi jelleggel. Egy astek papné mellszobra Isiséhez hasonló fejéket mutat: föltalálhatók a több rétegü gúlák, sirokkal belsejekben; a hieroglyph rajzok közönségesek; öt nap adatik a mexicoi évhez, miként az epagomenek a memphisihez; az Inkák sirjaiban sok lámpák és mázolt edények találtattak, tökéletesen hasonlók az egyptomiakhoz: némellyek görög alakzattal birnak, másokat pedig bátran római korsóknak lehetne tartani [3]). Bámulattal áll itt meg az ember, és kérdi: miképen jutott e világrész illy ismeretek- és tárgyakhoz? De remélhetünk-e választ, melly a legtávolabbi időket fölfejtse nekünk, ha még azt sem tudjuk megmagyarázni, miképen tétetett egy 1306-ik évben készült modenai árujegyzékbe a braziliai, vagyis börzsönfa, s egy 1436-ban Andrea Bianco által készitett földabroszon, melly Velenczében sz. Márk könyvárában őriztetik, miképen jegyeztethetett föl az atlanti tengeren épen Brazilia névvel egy sziget? Vagy talán csak ránk nézve uj ama világrész, kik azt nem ismertük?

Bizonyos az, hogy a szerencsétlen Montezuma, midőn először

[1]) A vaticani könyvtárnak egy kézirata, leirva *Pedro de los Rios* által. 1566.

[2]) **A. Aglio**, *Le antichita del Messico.* VI. köt. Egyébiránt ismeretes dolog, hogy a buddhisták is hasonló szertartással birnak.

[3]) Ezek Barnesi Cooke ur birtokában vannak Angliában. Kampe 22 illy edényt rajzolt le, mellyek az ő nézete szerint phoeniciaiaktól Mexicoba vitettek. *Soc. of Antiqu.* London, 1836.

találkozott Fernando Cortezzel, igy szólott hozzá: „Könyveinkből tudjuk, hogy e tartomány lakosai velem együtt nem benszülöttek, hanem távolról szakadtunk ide. Még azt is tudjuk, hogy a főnök, ki őseinket ide vezérlé, bizonyos időre visszament hazájába, s később ismét viszszatért, hogy visszavigye magával azokat, a kiket itt hagyott: de már akkor az idevaló nőkkel összevegyültek, számos családok atyjai voltak, és városokat is épitettek: ugy hogy régi főnöküknek szavára hallgatni nem akarván, az egyedül tért hazájába. Mi mindég hittük, hogy maradékai eljönnek egy napon, birtokukba veendők e földet. S mivel ti azon tájról jöttök, hol a nap fölkél, és azt mondjátok, hogy régóta ismertek minket, legkevesebbé sem kételkedem, hogy azon király, ki ide küldött titeket, a mi természetes urunk.“ [1])

Australiaiak.

Australiát illetőleg még mindig kevés adatokkal birunk; melly világrészből mindeddig inkább hasznot, mint ismereteket igyekeztek gyüjteni: egyébiránt nem olly nehéz megmagyarázni, mint szaporodtak el ott szigetről szigetre az indiánok. Reland, Cook, Forster az oceaniai nyelvek összehasonlitása által rokonságot fedeztek föl a madagascari, malaji, s japáni lakosokkal. A Sandwich szigetektől Uj-Seelandig 1800 mérföldet számithatni: s a nyelvek hasonlitanak egymáshoz; majd még egyszer olly nagy a távolság Madagascar és a Fülöpszigetek közt: s a nyelvek rokonságban vannak; Javától a Marquesas szigetekig, a föld körületének egyharmad része: s a szavaknak ugyanazon gyökeik vannak, t. i. a kavi; melly nem egyéb, mint a hajlitásaitól meg fosztott sanscrit nyelv. Egy minden képzeleten tul durva vallás magkövét a háromság eszméje teszi, mellynek neve a Carolinaszigeteken Aluelap, Langveleug, és Olisat; a tahitiaknál Tane, vagy Temadua, atya vagy ember, Oro, vagy Mattin Fiu Isten, vagyis vérengző, Taroa, vagy Manu te Ooa, madár, vagy lélek: kézzel fogható hasonlatosság a hindu Trimurtival. Az uj-seelandiaknál, Lesson szerint, valamint a többi australiaiaknál, az istenek neve Assua; s azt hiszik, hogy az igazak lelkei jó szellemek, a gonoszoké pedig Tii nevezet alatt az embert bünre ingerlik. Ki nem látja ezekben a régi indiánok Asura nevü jó szellemeit, és a Dajitia nevü gonosz lelkeket?

[1]) *Cortez* első levele. §§. XXI. XXIX. Klaproth, *Asia polyglotta*-jában azt mondja, hogy a tsuktik Amerikából jöttek. A nélkül, hogy ez állitás czáfolatába bocsátkoznám, csak azért emlitem azt meg, hogy bizonyságot hozzak föl az éjszaknyugoti Amerika és keleti Ásia közti összeköttetésre. **Humboldt**, *Essai pol. sur la Nouv. Espagne.* Vol. II.

A braminféle hagyományok világosabban mutatkoznak a daják némelly törzsei közt, mellyek a többinél kissé müveltebbek. Az időt joga-kra osztják, mellyek a Brámát tisztelők mesés évköreihez hasonlitanak még neveikben is: mert ők a jelent Chereta joga, Diva Pera, joga, és Cale jogá-nak nevezik. Holdfogyatkozásoknál, mellyeket sanscrit néven graanak neveznek, azt hiszik, hogy Rau nevü (szint az a sanscritban) sárkány eszi meg a holdat: miért is ők, hogy azt elriaszszák, épen ugy, mint a chinaiak, iszonyu zajt ütnek.

A Tonga-szigeteken tudva van az emberi-nem szétszóratása, s az embereknek jók- és rosszak-, fehérek- és feketékre osztályozása, egy átok következtében, melly Chamnak elátkoztatásához hasonlit. Tahitiban ismeretes, miként az Isten álmot bocsátott az első emberre, s kivevén egyik oldalcsontját, abból alkotta az első asszonyt; s hogy az emberi-nem vizözön által eltöröltetett, mellyből csak egyetlen-egy menekült. Könnyü azt mondani, hogy mindezekre hithirdetők, vagy a hajósok is tanithatták a szigetbelieket; ámde ez esetben miért nem találkozunk nálok uj-szövetségi ismeretekkel is? Végezetre, midőn a jowai indiánok 1845-ben Párisban megjelentek, Jaquinot ezeket mondá: „Meglátogatám Polynesia nevezetesebb szigeteit, és mindenütt az amerikaiakkali legnagyobb hasonlatosságot találtam.... Az arczhasonlat előttem legvilágosabb bizonyitvány az amerikai, s polynesiai népek ugyanazonságára nézve; ha pedig a szokásokban akarok keresni próbákat, temérdeket találok. Bármilly különböző legyen is náluk az életmód: a miveltség ugyanazon fokán állnak; a társadalmi s egyházi hierarchia majdnem ugyanaz, vallásuk egyformán homályos, a sírok iránt egyenlő tisztelettel viseltetnek. A mandanoknál a holt testet gerendákra szokták kitenni, miként Uj-Seelandban, és a Marquesas szigeteken, s ételt hordanak a holt tetemeknek. Az assini-boinok-, és más törzseknél minden falu előtt, a gyülekezetek számára kövezett tér található; szintugy a Marquesas és egyéb polynesiai szigeteken. Pasqua sziget partjain iszonyu sziklák faragvák óriási alakokká; Occania más részein, különösen Ualan szigetén, iszonyu kőtömegekből emelt falak láthatók: meg nem fejthető talányok a hajósoknak, és alkalmasint a két Amerikát boritó cyclops-féle épitmények maradványai. Australia lakosai, mint az amerikaiak, kedvelik a czifraságokat, élénk szinekkel festik magukat, pettegtetik bőrüket, kitépik hajokat, és fejök egy részét leborotválják, átszurják füleiket, és sulyos ékességeket aggatnak azokba. Ualanban a benszülöttek alsó ajkukat kagylóval fedik be; s ugyane szo-

kás látható Amerika éjszaknyugoti partjain. A tahitiak t i p u t a nevü fövege, egyenesen az araukánok p o n c h ó j a. Mindkettő harczias nép: ugyanazon fegyvereket használják, s diadal jeleül ellenségeik fejbőrét nyuzzák le. Ennyi hasonlatosság, mellyet még könnyen lehetne szaporitani, tulajdonitható-e puszta esetlegességnek?“ [1])

Annyi bizonyitványt hoztunk föl az emberi-nem egységes eredetére nézve, hogy nem találjuk szükségesnek, felelni a részletes ellenvetésekre; s Baconnal együtt azon véleményben vagyunk, miként: „a tudományok öszhangzása, vagyis a gyámolitás, mellyet egymástól kölcsönösen nyernek, az igazi s legalkalmasabb eszköz, leverni, s elháritani a kisebb fontosságu akadályokat; mig ellenben, ha egyik mondat a másik után vétetik elő, mint valamelly nyalábból a nyilvesszők, ezek tetszés szerint hajthatók és széttörhetők.“ [2])

Nem érdemlünk szemrehányást azért, hogy e pontra nézve hosszasabban időztünk; mivel ez nekünk különös fontosságunak látszik, nem csak vallási tekintetben, hogy tudnillik a keresztény hit alapelveit, ugymint az eredendő bünt, és a megváltást, kellő világosságba helyezzük; hanem történelmi tekintetben is. Mivel e kérdés megoldásától függ: valljon az emberi-nem, vegyülete annyi nyomor- és nagyságnak, a paradicsomból esett-e ki, vagy pedig baromi állapotból emelkedett föl; valljon csupán csak az anyag kifejlődésére kell-e törekednünk, mellynek tökéletesitése hozhat létre mindent; vagy pedig föl kell emelkednünk a szellemhez, azon hit mellett, miszerint az egyes ember és emberiség rendeltetése: a lelkismeret szétdult öszhangzatának helyreállitása által, magát megváltatni s tökéletesbiteni; ha valljon azok, kiket egy érzéketlen politika természetes ellenségeinknek hirdet, testvéreink legyenek-e, vagy nem: mert csak innen lehet következtetni szabályokat az igazságra, melly minden történetnek alapját teszi. Milly különbözőleg kell a történetirás itéletének kiütni, ha Mózsest, Mahomedet, Kristóf császárt, Iturbidot, Tamerlánt, irányunkban csak olly idegenekül nézzük, mint egy iramszarvast, vagy elefántot? Milly egészen különböző szempontból tekintendjük Manes intézményeit, és Calidasa költe-

---

[1]) *Annuaire des voyages.* 1846. p. 179. Az amerikaiak ugyanazonsága a malaji s indiai veres fajokkal, egy angol munkában, *Bradford* által az „amerikai régiségekről, vagyis kutatások a veres faj eredete- és történetéről,“ Malajt illetőleg *Hombron* által a *Revue orientale*-ban, végre *Eichthal* számos értekezéseiben, a parisi néprajzi társulatnál, bebizonyittatott. V. ö. a XIV. könyvet.

[2]) *De Augm. scient.* lib. VII.

ményeit; milly máskép fogunk sajnálkozni a spanyolok által máglyára hányt Inkák és Montezuma, ugy szinte az angoloktól áruba bocsátott négerek fölött, ha őket nem a mi fajunkhoz tartozó állatokul tekintendjük!

NEGYEDIK FEJEZET.

Először lakott tartományok.

Miután tényekkel bizonyitottuk, hogy az embert nem lehet különféle éghajlatok alatt önkényt kifejlett csirának tekinteni: nem lesz érdektelen dolog, még azt is kinyomozni, honnan terjedt el a világra az emberi-nemnek egységes faja.

Ki a Nilus forrását akarná fölfedezni, annak fölfelé menve, tartományról tartományra kellene vizsgálni folyását; és ekkép annak végetlen kanyarulatain, eltünésein, zuhatagain, erdőségeken, pusztaságokon keresztül közeledni a keresett forráshoz. Hasonló eljárást kell követni a népek folyamára nézve is. Ha megkérdjük Europa népeit, hogy a világ mellyik részéből jöttek, egyhangulag fogják állitani: Ásiából. Sokaknak egész bizonyossággal ismerjük eredetét; s ha az ó-korbeli vándorlásokat, és az elenyészett nyelvek maradványait vizsgáljuk, nem csak arról fogunk tudomást szerezni, hogy a celták, cimberek, szlávok, gallusok, németek, lappok és finnek Ásiából jöttek: de még azt is ki tudjuk mutatni, minő tájon laktak a Fekete-tenger körül, Tatárországban, a Ganges mellett, szóval mindenütt, a hol csak nyelvök nyomai fönmaradtak. Ha bár a többiekről nem szólhatunk is illy bizonyossággal, annyit nem tagadhatni, hogy a hagyományok mindegyiknek keletet jelelik ki őshazául.

Afrika annyira alásülyedt a barbariesben, Amerika annyi ideig el vala szakitva törzsétől, hogy alig fedezhető föl a hasonlatosság ez elágazások közt. Némi hasonlatosságot azonban mégis kimutatánk; s azon kevés is, mi hagyományaikból fönmaradt, külső, még pedig ásiai eredetre mutat.

Arczuk szinének fokozatát tekintve, mindinkább meggyőződünk róla, hogy az afrikaiak déli Ásiából, az amerikaiak pedig Ásia keleti tartományaiból eredvék.

Ásiában ellenkezőleg minden a legrégibb eredetre mutat. Itt találjuk föl a legrégibb nyelveket, mellyek megállapodott és rendszeres

formák közt a szavakat a hieroglyphok és jelvények rejtélyes leplével takarják: e nyelvekből, mint közös csirából, fejlődnek ki minden egyéb nyelvek. Kérdezzük csak, honnan ered a beszéd megtestesitésének módja: s Görögország Ásiát vallja mesterének, azon betükre nézve, mellyekből minden más nyelvek alphabetumai eredtek; onnan veszik származásukat a számjegyek, a csillagászati ismeretek, a Cosmogoniákban fekvő mivelődés csirái, ama bölcsészeti s vallásos tanok, mellyek az emberi elmére világosságot deritettek, vagy azt elhomályositák: hisz a régi bölcsek is, mint valamelly forráshoz, ide jövének meritni!

Ha a mivelődésnek emez eszközeitől, magára a miveltségre megyünk által, mindenek előtt Ásiában látjuk azt megjelenni, s innen terjedni szét az egész világra. Ennek legelső jelensége az állatok fölötti uralom. Már pedig nagyobb részt azok, mellyek jelenleg az ember uralma alá vetvék, vadon állapotban élnek Ásia beljében. Közép-Ásia hegyei közt tenyészik eredetileg a bival, a bika, juh, vad szamár, a kecskebak és zerge, mellyek összeelegyedéséből származott a mi kecskénk. Az iram a Siberiát keletről övező hegyek bérczein, s az Ural hegyek csúcsain kalandoz; a teve a Tibet és China közt elterülő tágas pusztaságokon tévelyeg; a vadkan Ásia mérsékeltebb részének tölgyeseiben és posványaiban hentereg; ugyanott él a macska is vadon állapotban, mint szinte a sakal, mellytől a mi kutyánk származik. [1])

Az ember magával vitte ezen szolga-teremtményeket, mellyek azon átok terhét könnyitik rá nézve, mellynek következtében kenyerét arcza veritékével kénytelen keresni: minél inkább közeledünk Ásiához, annál nagyobb számban tünnek föl azok; és akkép gyérülnek, a mint messzebb távozunk tőle. Uj-Guinea s Uj-Seeland csak az ebet és sertést ismerik; Uj-Californiа csupán a kutyát; az olly igen terjedelmes Amerikában egyedül a guanaco és lama otthonos; maga Europa mintegy tizenöt vagy tizenhat állatfajt mutathat föl sajátjaiul, mellyek az emberrel magbarátkoztak, az egeret is, rokon fajaival ide számitván; a többieket mind Ásiából hozták a népek. Ásiában ugyanezen fajok eredeti szépségökben pompáznak: a ló csupán csak Arábia pusztáin vetélkedik a szél gyorsaságával; a türelmes teve csak ott tesz hasznos szolgálatot az embernek; az ásiai költők a hősöket vad és házi szamárhoz hasonlitják; az angolai juh- és kecske-, s az argali- és vad-kecskéhez hasonló nem találtatik; az elefánt évezredek óta csak ott adta meg magát az embernek: az egyén elvész ugyan, de soha sem a faj.

[1]) A mai természetbuvárok fényt deritenek Buffonnak, mint sok mást, ugy a kutya származását illetőleg is alaptalan föltevésére.

Ha elképzeljük, hogy mire mehetne a földmivelés a vonó marha, mivé válnék a pusztaság teve, mit tenne Kamcsatka lakosa a kutya, s az arab paripája nélkül; s hogy épen a lovak hiányának tulajdonitható az amerikaiak alárendelt szerepe: könnyen belátjuk az állatok megszelidítésének jelentőségét.

Ne feledjük azt is, hogy az embernek az ős kortól kezdve nem sikerült megszelidíteni más állatfajokat: pedig elég kisérletek tétettek az uj-világban erre nézve a lajhár-, puma-, tapir- és más állatfajokkal.

Mellőzvén Amerikát, hol az évezredes erdőket körülfolyó liánok áttörhetlen gátot látszanak a mivelődésnek vetni, s biztos menedéket nyujtanak az óriás-kigyónak, és más hasonló szörnyeknek; nem emlitvén Afrikát, hol a nap égető heve, s a samumtól koronkint felzaklatott homoktenger minden emberi igyekezetet meghiusitanak: maga Europa, még a történelmi kor beálltával is, parlag, és erdőségekkel boritott; a régi hagyományok mindenfelé csak posványok-, fenevadak-, mérges kigyók- és áttörhetlen sürüségekről szólnak: mellyek az Ásiából jött Herculesek és Theseusok minden erejét és igyekezetét igénybe vették. S milly gyéren adja földünk önmagától a jó gyümölcsöt! Minden csak a hév, a trágya, s az oltás mesterséges eredménye: mig Ásiában önkényt terem a nemes gabona, mivelés nélkül érik a szőllő, s az olaj-, füge-, eper-, cseresznye-, baraczkfa, a czukornád, a kávé-, naranes-, granátalma-, dió-, gesztenyefa bőven szolgáltatja az izletes gyümölcsöt: a rózsa, szironták, a legtarkább és bujább virágok, a legfüszeresebb illat- és legragyogóbb szinekkel kinálkoznak. Az europaiak emlékeznek még ama közel időszakról, midőn e növények többjeit ugyanazon földről ültették által, mellynek az időfelosztás és számitás módját, az isteneket, s az égboltozatra illesztett jegyeket köszönhetik.

Mióta Persepolis romjai, s az indiai roppant nagyságu sirboltok magukra vonták a figyelmet, az egyptomi pyramisok ősrégisége elenyészett; bizonyságaul annak, milly korán kezdték mivelni azon vidékeken a müvészeteket és tudományokat. S minő emberek lehettek azok, kik illy épitményeket vájtak, vagy emeltek! És minő nemzetek, mellyeknek Dávid, Viasa és Homer énekeltek dalokat! S az értelemnek milly elevensége kivántaték ama bölcsészi rendszerek föltalálásához, mellyekben, bár mennyi ragyogó hypothesiseket és metaphysikai finomságokat, vagy elmés észleleteket gondoltak is ki azóta a tudósok és államférfiak, mindezek csiráját, részint alkalmazva a tényekre, részint költői képek-, vagy jelvényekbe burkolva, föltalálhatni. S valóban, mind ebben egy olly nemzedék ösztönszerü tapogatódzásait fogjuk-e szemlélni,

melly a majom szokásait levetkezvén, és születése helyét, az erdőket elhagyván, csak imént kezdett el fölemelt fővel, két lábon járni?

A keleti fényüzés, és ennek eredménye, a keleti despotismus, a legrégibb dolgokul tünnek föl. Chinának ezredéves alkotmánya olly rendületlenül áll, hogy maguk az e birodalmat meghóditó népek is kemény nyakukat annak igája alá hajtják. Az indiai castok mai napig is megőrizték ama polgári s vallásos intézkedések nyomait, mellyekkel hosszu századokon át kormányoztaték a legszelidebb nép: s azon állandóság és tartósság, mellyet e népek szintugy az emlékek-, valamint az intézkedésekben kerestek, egy ollyatén ifjunak őszinte bizalmához hasonlitható, ki müvét egész életében tartandó élvezetül készíti. Alig hogy a történet megszólal, máris békés, vagy harczias szellemü monarchiákat látunk a Tigris és Euphrates partjain, a méd hegyek közt, vagy a Nil mellett: mellyek később a nyugoti népek sorsába elegyednek, s befolyásukat egész az ujabbkori mivelődésig terjesztik. Még Tatárország fölrónáin is összeegyeztethető a csordák féktelen szabadsága, a khánok despotismusával; és ebben áll a hűbéri rendszer legrégibb formája. Szóval, olly régtől fogva meggyökerezett Ásiában az egyedurasági kormányzat, és annak eszméje annyira összenőtt a népek hajlamival, hogy a siami király nem tartóztathatá magát a kaczagástól, midőn mondák neki, hogy a hollandusok király nélkül élnek. Ugyane kormányformára akadunk más tartományokban is, mellyek Ásiával határosak; és a zsarnokság, melly az Afrikát Ásiával összekötő tartományokban uralkodik, lassankint patriarchalis kormányformába megy által a kafferekнél. Szintugy a déli tengeren is a fényüzés, mesterségek, müvészetek, és monarchiák akkép tünnek föl, a mint jobban közeledünk Ásiához; Amerika két végén ismeretlen az egyeduraság; de már Mexico- s Peruba idegen kéz ülteté azt be.

Sem Amerika, még most is izzó számtalan tüzhegyeivel és mocsáros térségeivel, sem Afrika, mellynek homokos pusztái igen későn szabadultak meg a vizek alól, nem tarthatnak igényt rá, hogy ők fogadák be először a természet utolsó és kedvencz magzatját, melly a teremtés nagyszerü gúlájának csúcsát képezi. Az ember, mint illyen, okvetlenül a leghathatósb életszerves erőhatások közepett lelte föl helyét ama tartományban, hol a természet legpazarabbul és legnagyobb tökélylyel állitá elő müveit, hol a legterjedtebb sikság terül el a legmagasabb hegyek körül, szóval, Ásia szivében.

Kérdjük meg magukat Ásia lakóit: és eredetöket a Kaspi-, a Közép-tenger, a persa és arab tengeröblök által környezett tartományra viendik vissza. A chinaiak Shen-si tartományt jelelik ki hazájokul éj-

szaknyugoton; a hinduk a Himalayától éjszakra fekvő vidéket, vagyis Bactriát, Persia tőszomszédságában: melly ismét a központi tartománynyal határos. Mesopotamia a tulajdonképeni központ: s eléggé emelkedett levén, a vizözönnek róla lefolyó árjai kétségkivül bőséges nedveket és termékenyitő elemeket hagyának itt hátra; mellyek azonban a századok hosszu során át kimerittettek.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Első társadalmak.

A fönebb előadottak tökéletesen megczáfolják azok állitását, kik azt képzelik, hogy az ember pusztán érzéki lénynek született, s hogy a vakeset és szükség verték fel őt azon nyomorult tétlenségből, mellyben szunnyadozott. Daczára minden sürgető szükségeinek, baromi állapotában az ember nem talált volna föl egyebet annál, mi azok kielégitésére megkivántatott. Honnan van tehát, hogy a vallási eszmék minden népekkel annyira közösek? Ezen eszmék kifejezései, a legrégiebbek minden népeknél; egységes istentiszteletre vonatkoznak minden torzmaradványai a miveltségnek, mellyekre a barbárok közt akadunk; ünnepélyeik tánczait és dalait gyakran maguk által sem értett hymnussal kisérik, melly legtöbbnyire egy ősvilág emlékét foglalja magában.

Valóban az ember csupán a beszéd által használhatta eszét; s ha szólani tudott, lehetetlen volt észre nem vennie az egységet a változatosságban, a láthatlant a láthatóban, az okozatot az okban, vagyis okvetlenül használnia kellett eszét: és ezen hibás körből (circulus vitiosus) ki nem menekszünk, valahányszor az emberiség eredete fölött gondolkozunk.

Ugyanez történik velünk a társadalmi egyezkedés eszméjével is, melly szerint az emberek baromi állapotból, közös megegyezéssel, társadalmi együttélésre kötelezék magukat. Ha igy volna a dolog, miért nem található egyetlen nép is, nyelv, ész és morál nélkül? Egészen ellenkezőleg, a történet arról tesz bizonyságot, hogy az ember ezekkel kisebb-nagyobb mértékben mindenkor birt; el kell tehát hinnünk, hogy ezek képezik természetének alapját és lényegét: megelőzve annak értelmi tehetségét, melly a gyakorlati esetekre nézve soha sem talált volna föl ősjelleget.

S valóban a házasság, és az atyai viszony kötelékei, mikép válhattak kötelességekké, mielőtt az ember belátta azok jótékony következéseit, és az ezek megnyerésére szolgáló eszközöket? Mikép láthatja

be valaki a társadalom előnyeit, mielőtt azokról tapasztalása volna? Hogy az emberek egymás közt megegyezve, társadalmi szerződést köthessenek, előbb közös nyelvet kell beszélniök, hogy egymást megértsék; szükség, hogy a szerződések formájának, a gyülekezetek- és képviseletnek fogalmával birjanak, vagyis hogy már társadalmi testet képezzenek. Továbbá, minő joggal kötelezheté valamire egy maroknyi nép az emberiségnek minden következő nemzedékeit? Ha pedig minden csak változékony ábrázolatok- és elvont képzeteken alapszik, hol van az egyezkedésnek szentesitése? S végre, ha ők mindezt a boldogság elnyerése végett gondolták ki: bár mennyire kötelezzen is az bennünket, nem tulajdonithatunk-e magunknak hasonló jogot, megszabadulni attól, és visszanyerni szabadságunkat?

Tehát szabadságban él-e az ember az erdőben, minden társaság nélkül; hol nincs, kivel éreztesse hajlamait, sőt még eszének sem veheti hasznát: melly csak a társaságban, és a társaság által fejlődik? Szabad lehet-e az ember ott, hol mindenkinek joga van mindenre; miből azután örökös harcz származik? Szabad lehet-e ott, hol minden léptennyomon a természeti erők által akadályoztatik, mellyeket hatalmába keriteni még nem tanult meg?

Ha az erdőségek, a barlangok, a bujálkodás és vadon állapot képezik az ember természeti állapotát: ugy az ettől eltérés, mellyet társadalomnak és előhaladásnak nevezünk, annak kinövése lenne; a tudomány- és müvészetnek pedig, a helyett hogy az élet nemesitésére törekednék, s a polgári együttlétet szelid igává változtatná, azt kellene czélul kitüznie, hogy az embert eredeti állapotára, vagyis a természet-, és szabadságra vezesse vissza. Ez kétségkivül logikai következtetés: mellynek képtelensége már magában elégséges lenne, megdönteni az okfőt; valamint a történelem elegendő annak tagadására, hogy az ember találta föl a nyelvet, a vallást, a morált. A vadon állapot tehát nem eredeti állapotja az emberiségnek, hanem inkább annak lealacsonyitása, visszaesés az állati természetbe, az erkölcsi természet kárával. S hogy eme visszaesés, a miveltség minden elemeinek feledésével, lehetséges, arra nézve jelenleg bizonyságul szolgálhat Amerika, különösen Brazilia, azon tartományaival, hol a nyájak szaporodása bámulatos, a szőllő háromszor érik, a banán- és narancsfa egész éven át gyümölcscsel rakott: és daczára mind ennek, a portugalok maradékai szinte baromi állapotban élnek, házasság, pénz, só, majdnem ruházat és vallás nélkül.

Következőleg a polgári társadalomnak nem az érdek és élvezetvágy, hanem a szükség adott létet; hogy tudnillik a durva tett helyébe a jogosság lépjen, s a faj fenmaradása biztosittassék: ez nem alacsonyitja

le az embert, sőt inkább az egyedüli állapot, mellyben az ember fölleli a világosságot, tudatlanságának elszélesztésére, s hajlamait rendesen elégitheti ki; nem önkényből származik, nem valamelly esetlegesség következménye, hanem kötelező, s magából az ember természetéből folyik: s a ki csak parányi józan észszel bir, nem állithatja, miként szabadságának egy részét föladta, midőn lemondott a jogról, magának árthatni, vagy magát megölhetni; midőn biztositotta az igazságot, vagyis mindenki jogainak épségben tartását, az egésznek erkölcsi s physikai jóllétét, és ama szabadságot, melly mindenkit olly tehetséggel ruház föl, hogy saját egyéni rendeltetésére törekedjék.

Már a paradicsomban kötelessége volt az első embernek, azt őrizni s mivelni; s ekképen az emberiség rendeltetése kezdettől fogva, a küzdelem és munka. Büntetés gyanánt, öregbedtek ezek, miután a bün bejött a világra: ez azonban atyai büntetés; mivel a munkának köszöni az ember egészségét és jóllétét; ez tökéletesiti az embert, létele- s erejének öntudatát ébreszti föl benne, az által, hogy mindig jobblétre törekszik, s élvezni akarja a valódi boldogságot, melly nem annyira zajos hóditásból, mint nyugodt érzelemből áll.

Szinte nem egyez meg a történelemmel a fokozatos átmenet, mint némellyek gondolják, a pásztori életről a földmivelésre, s ettől a mesterségek- és kereskedésre. Alig hogy arcza veritékével kellett az embernek kenyerét keresnie, máris mind a pásztori életet, mind a földmivelést üzte. A testvérgyilkolás tova üzte a kainitákat a patriarchalis sátoroktól; elszaporodván, városokat alapitának, hol az ipar kifejlett: ugy annyira, hogy a gyilkosra következő hatodik nemzedék már a bányászattal foglalkozék, és a hangszereket ismerte. Később az emberi-nem a vizözön következtében egy családra olvadván le, ez föntartá keblében az eddig feltalált mesterségeket: és Noe szintugy értett a földmivelésshez, mint a kézmüvekhez; s a mint maradékai elszéledtek a földön, mindegyik másnemü iparral foglalkozott a föld természete szerint: a szükségesség törvényéhez alkalmazkodván, s mellőzvén azt, a mi életök fentartásával összhangzásban nem volt. A néger könnyüséggel szökik föl a legmagasabb fákra, s mászik a meredek sziklákra; a grönlandi biztos hajitással sebzi meg a halakat; a samojed a jeges-medvével küszködik; a Canari szigetek lakosa szikláról sziklára üzi a zergét; a tibeti nő a legmagasabb hegycsúcsokra kalauzolja föl az idegent: szóval mindenik nép azon tartományhoz alkalmazkodik, mellyen megtelepedett. Ki csupán állati szépséget lát maga előtt, az kipettegeti testét, farkat, szarvakat, és taréjt rak magára; a vadász, állatok bőrébe öltözködik; az amerikai, madarak tollaival ékesiti magát: mellyekre a ter-

mészet, kárpótlásul a megtagadott ének fejében, olly eleven tarka szineket pazarolt; a mariáni szigetek lakója a fák héjaiból készit szövetet. Más részről minő különbség a brittek és chinaiak kereskedése között! Minő különbség az iramszarvasra szoritott lapp, a tevehajtó arab, a lámát őrző perui, s a kanczákat legeltető mongol közt!

Ekkép támadt tehát és fejlődött az ipar, a vidék természete szerint: azonban a földmivelés hozott legnagyobb változást az erkölcsi állapotokba. Az ember, midőn a földet miveli és beveti, reményét figyelemmel kisérendő, lakát annak közelében épiti: s illy módon támad azon hatalmas érzelem, mellyet honszeretetnek nevezünk; az állandó lakhelyek pedig a polgári társadalomnak vetik meg alapját.

Patriarchalis kormány.

Megpillantván Ádám az Istentől társul adott nőt, felkiáltott: „Ez ime csont az én csontjaimból, és hus az én husomból; azért hivatik férfiunénak, mert férfiuból vétetett. Annakokáért elhagyja az ember atyját és anyját, és ragaszkodik az ő feleségéhez: és lesznek ketten egy testben.“ Ez által tétetett le a társadalmi épület alapköve, melly minden századok- és változásokon keresztül fentartotta magát, s melly a családi együttélést minden egyebek alapjául ismerte el; ugy, hogy ezek a szerint virágzottak, vagy satnyultak el, a mint amaz szilárdult, vagy tágult.

Egy, eme családi együttlét közepette megalapitott tekintély, inkább természetes ténynek, mint szükségnek nevezhető. Az atya kormányozza számos magzatait, tisztviselők és bakó nélkül, csupán lelkismerete szerint, a tisztelet, hála, s meggyőződés ereje által. Istenben bizván, a felebaráti szeretet által neki szolgálnak; a nő hűsége, a házasságnak mondhatlan örömeit, s az abból eredő élveket eredményezi; a családiság iránti szeretet, főleg az anyáknál, rendkivül eleven; a barátság annál élénkebb, minél sürgetőbbek a szükségek. A családdal kapcsolatban áll a tulajdon: ez pedig a földhez tapad; és a családi szeretet az egész törzsre kiterjeszkedik.

Egy, az élet és vagyon fölötti korlátlan, örökben átszálló hatalom eszméje, a patriarchalis kormány idejében nem sarjadzhatott fel. Még ennek megszüntével is, midőn az egyesülés valamelly szerződéshez, vagy akár egyes emberre, akár többekre ruházott tisztséghez van kötve, az öröködési hatalom ismeretlen. Egy csapat vadász valamelly kirándulásra egyesül: vezetőre levén szükségök, a legügyesebbet választják közülök, engedelmességgel viseltetnek iránta, mivel ezt czélszerü dolognak tartják; hasonlókép fordulnak az emberek viszálkodásaikban a legbölcsebb- és legbecsületesebbhez. Hálából talán

meghagyják e birónál, eme főnöknél még éltében a hatalmat : de nem adják meg neki azon jogot, hogy azt utódaira is átszállithassa. A hóditók erőhatalma, a legyőzöttek hibái, a szenvedélyek, a nevelés, állitólagos isteni jog, későbbi időkben kényurakat adott az emberi-nemnek: de a gondviselés ennek boldogságát mindezen esetlegességeken kivül helyezte; minthogy a szegény boldog, a rabszolga szabad lehet lánczai közt is, és bármilly viszonyok és körülmények közt is mindenkinek lehetséges, az egyéni s átalános tökéletesülésre működni. Később a patriarchalis hatalom fővárosiba ment át; melly egy várost szintugy több mások fölé emelt, mint egy családatya számos családok feje volt.

Némellyek azon véleményben vannak, hogy az Isten maga hozta be a rabszolgaságot, midőn Noe megátkozva Chamot, igy szólott hozzá: ‚Te Jafetnek szolgája leszesz.' Itt azonban csak uralkodói felsőbbségtől való függés értetik, nem pedig alacsonyabb foka az emberi természetnek, mint a régiek értelmezék a rabszolgaságot. E borzasztó visszaélés a hatalommal, a hóditók önkényéből eredt; kik a győztes jogánál fogva helyesen véltek cselekedni, ha kiirtják a legyőzötteket, vagy pedig őket saját hasznukra megtartják.

Illy egyszerüek valának a politikai elvek, mellyek még a Sennaar mezején egyesült emberi társadalmat igazgatták! Csudálatosan megszaporodván itt az emberi-nem, egy központi társadalmi hatalom megalapitásáról gondolkozott, melly egy közös czélra egyesitse a törzsek minden erejét; de az önzés tulnyomóságra kapott: az egyesség tornya az összezavarodás tornyává lett; a népek szétmentek, s az Isten uj különbséget állitott fel köztök a nyelvek különféleségében.

Chamnak iparos maradékai benépesiték Syriát, Arabiát, egyes vidékeket az Euphrat és Tigris folyamok közt, s a suezi tengerszoroson át Afrikába, s a déli tenger szigeteire jutottak. Az ipar, a legmagasztosabb tudomány, és miveltség honos volt köztök; azonban a rendkivüli erkölcsi s értelmi romlottság csakhamar elaljasodásra vezette őket.

Sem nemzetsége Ásiában maradt, az Euphrat és indiai tenger közt, honnan nyugotra e folyamtól Assyria- s Arabiának egy részére terjedt ki; később Amerikába is átköltözött, ugyanazon utvonalt használva, mellyen a tsuktik évenkint haddal szoktak ütni az amerikaiakra az éjszaknyugoti oldalról. A semiták legrégibb időktől fogva legértelmesebbek gyanánt tüntek föl, és szintugy az emberi tudás-, mint a hitczikkekre nézve megőrzék a patriarchalis hagyományokat. (F)

Jafetnak durvább, de kevésbbé romlott ivadéka, melly a gyors mivelődésre jutott népek előnyeiben részesülhetett, éjszak felé fordult,

a Közép-tenger szigeteire, s Európába; szélesen kiterjeszkedve, s majdnem testvéreinek sátoraihoz érve. [1])

Azonban valamint kezdetben, mielőtt jelen alakját nyerte volna, forrott és kavargott az anyag: szintugy az emberek is, mielőtt állandó lakhelyre tehettek szert, vidékről vidékre jártak; s e vándorlás közben olly annyira összekeveredtek és megváltoztak, hogy a történelem nem mindig képes azokat egymástól megkülönböztetni. Mi azonban annál inkább fog sikerülni, minél jobban feltárul előttünk a régi Ásia: ama nagyszerü hieroglyph, mellynek csak igen kevés jegyeit birjuk még eddig megfejteni.

Ha azonban a fönebb érintett nyelvészeti kutatásokat a történelemre kivánjuk alkalmazni, ugy tapasztaljuk, hogy Mesopotamia-, s a Himalaya hegylánczolatból, az Altai s Ural hegységekből kiindulva, két lejtőn száll alá, a fehér faj nyugot-, a sárga keletre; s amaz délnyugoti, nyugoti, s éjszaknyugoti, ez pedig keleti, éjszakkeleti, s délkeleti ágakra oszlik.

A délnyugoti tartományok fehér lakosai indo-europaiaknak neveztetnek: nagy kiterjedésü törzs, az indiai s atlanti tenger közt, Ceylontól Irlandig. Egy része ennek Indiát népesité be; kiktől erednek a mai bengalok, sheikek, marattok, malabarok, tamulok, telingiek, mongolok, vagyis indo-törökök, czigányok, czingálok és Maldivia lakosi: a másik rész lakta Persiát; honnan a parzok és régi parthusok, az ujabb guebrek, persiánok, kurdok, buchariaiak, afghanok, és beludsok India határainál, és az ossetok a Kaukázban. [2]) Már a legrégibb időkben India Iran- és Turan-, vagyis sik és hegyes tartományra osztatott; ez utóbbit az indo-persa faj lakja, sákák vagy scythák nevezete alatt: melly igen messzire terjedt el, főleg a celta és cimber ágakkal.

Az Altaitól a Kaukaz hegységig nyulnak el ama törzsek, mellyeket kaukaziaknak nevezhetünk; s mellyek közül leghatalmasabb a török faj, ujgur, turkoman, usbek, seldsuk, ottoman ágaival; az ör-

---

[1]) A népek első vándorlásairól igen jeles munkát irt J.Görres: ‚Die Völkertafel des Pentateuch: die Japhetiden und ihr Auszug aus Armenien. Regensburg, 1845.' Felhasználva tágas nyelvészeti ismereteit, és mások müveinek érdemét is elismerve a Cham- és Semféle nemzetségek ügyében, a mély tudományu bölcs, minden népek hagyományainak figyelembe vételével nyomozá a jafetidák szétszóratását.

[2]) **Adelung**, *Mithridates*; **Balbi**, Atlas ethnographique; **Klaproth**, Asia polyglotta (42 l.); **Eichhoff**, Paralléle des langues de l' Europe et de l' Inde. Paris, 1836.

mény az Euphrat és Kaspi-tenger közt telepedett meg; ez, és a Feketetenger közt a georgiai faj.

A Himalaya tulsó lejtőjén az egész sárga faj, vagyis az indo-chinaiak élén áll a chinai család: körülte a tibetiek, birmanok, peguanok, siamiak, anamiták; a Sárga-tenger partjain a coreiták és a munkás japánok.

Nyugot-Ásiában az Euphrat, Vörös-tenger, Persa-öböl és Középtenger közt a semi, vagyis chaldaeai faj települt meg; mellynek négy ágai: az assyriusok, hová tartoznak a chaldaeai pásztorok, a babyloni s ninivei harczosok, a medusok, syrusok; a zsidók, a chananaeusok-, phoeniciek- és carthagoiakkal; az arabok; és az abyssinek.

Kelet-Ásiában bolyongnak a tatárok, két családra oszolva: egyik a mongolok, Ásia- s Europának hajdan ostorai; másik a tunguzok: amazok még Oroszország uralma alatt is mindig bolygó népek, emezek pedig Chinának urai, mandsuk neve alatt.

Éjszakkelet jégrónái közt található a siberiai faj, mellynek ágai a samojedok, a Jeges-tenger partjain, a koriekok, jenisseiek, kamcsadálok, és kuriliak a mi földünknek legkeletibb végén.

Europa, különösen pedig a Közép-tenger partvidéke azon föld, mellyet a gondviselés mintegy kedvezni akarólag rendele a végre, hogy ott fejlődjék ki a mivelődés csirája. A földmivelésre szintugy alkalmas, mint nem kedvez a vadászat- és pásztori életnek; s az europai faj, minden kellékekkel bir az értelmi fejlődésre. Ásiában alakult meg a társadalom: azonban csupán itt emelkedett a családi s politikai szabadságra, s a jogok ismeretére; Ásiából jöttek a találmányok: de csak itt Europában indultak növekedésnek; a müvészetek itt fejlődtek utolérhetlen magasságra; itt egyesült a teremtő erővel a kritika, a képzelődéssel a bölcselem. Ha Ásiában nagy hóditókkal találkozunk is: csak Europa hozott létre nagy hadvezéreket, kik a hadviselés mesterségét teremték. Az iberek, kik az industól különböző népet tevén, a semitákkal állnak rokonságban, már az ős időkben lakták a szélső nyugoti félszigetet; hova hihetőleg tengeren költöztek Olaszországból, ide pedig ásiai Iberiából [1]); s tőlök származnak a turdetánok, lusitánok, a spanyolországi cantaberek, a galliai aquitánok, az olaszországi ligurok, és a baskok. Ezek nyelve, melly eddig más családhoz tartozónak tekintetett, az indo-europai osztályba tartozik; és Edwards szerint, egészen hasonlit a celta nyelvhez. E fölfedezés által egy igen régi homályra derül világosság; s az iberek is a nagy celta családhoz tartoznának

[1]) **Hoffmann**, Die Iberier im Westen und Osten. Leipzig, 1838.

melly talán ugyanaz a szittya családdal, s gallusok és cimberek neve alatt telepedett meg Galliában. Itt eredtek az iberektől az aequusok, sequanusok, arverniek, és Olaszországban umber, Nagy-Britanniában gaul nevezet alatt terjedtek el; mig a cimberek, bojok, belgák, armorikok, és bretonok nevezete alatt éjszak felé nyomták az őslakosokat: és végre leigáztatván, maradékaik a skot és irhoni gaulokban, a walesi bretonok-, és a franczia Bretagne lakosaiban tarták fön magukat. Az iber, ligur és hasonló neveket, a legtávolabbi vidékeken találjuk föl, egy részről Hiberniában, más részről pedig a Fekete-tenger melléki ligurokban, hova őket Scyllaces helyezi. Ezeket tehát átalános elnevezésekül kell vennünk; megkülönböztetvén az iberiai ligurokat, az olasz ligurokat, és igy tovább. Valószinüleg egyéb néptörzsek terjeszkedése mind inkább nyugotra nyomta őket, mig a szigeteken velök összekeveredtek.

Déli Europában a Havasok és a Haemus, a Közép- és Feketetenger közt, és Kis-Ásia partjain egy indus néptörzs foglalt helyet, melly thrák-pelasg, vagy román nevet vőn fel. Egy része ennek átkelvén a Tauruson, elfoglalá Kis-Ásiában Phrygiát, Lydiát, Troast; és áthajózván a Bosporuson, Thraciában állapodott meg: mialatt a másik régibb ág Thessaliába ment át, s pelasg és hellen név alatt Görögország- és Peloponnesusban fészkelte meg magát: később aeolusok, joniaiak, dorusok és achaeusok nevét vévén föl; innen Olaszország szigeteire s földére terjedt el: hova már ugyanazon családnak egyéb tagjai, oskusok, toskusok, és latinok neve alatt elvitték a miveltséget; mig végre Róma zászlói s neve alatt valamennyien egyesültek.

Az indo-persák a celtákra következve, a Kaukazon át jöttek Europába: s egy rész a Duna folyásának ellenében huzódva, egy rész Németország szivében telepedett meg, s a teutonok, svevek, frankok, alemannok harczos törzseit képezék; a másik rész pedig az Elba partjait foglalá el: s tőlök eredtek a szászok, frizek, longobardok, angolok; a harmadik rész végre az Odera, s a Balti-tenger hosszában, a scandinávok- és gothoknak adott lételt.

A szláv népcsalád szinte indus eredetü: melly ugy látszik, kevéssel a német után jött Europába, s egymás után foglalta el lassankint az általa elhagyott tartományokat; miglen a Karpát és Poja hegyek, s a Balti- és Fekete-tenger közti terjedelmes sikságon terjeszkedék ki. Erre legyőzötten és visszaüzetve, keletnek fordult, a sarmata, roxolán, cseh, vend, prucz törzsekkel; jelenleg pedig három fő ágra van oszolva, ugymint: az orosz és illyr; lengyel, cseh és vend; lett és lithván ágakra.

Az industól idegennek, és éjszaknyugoti Ásia népeivel rokonságban látszik lenni az urali faj, mellyet a szláv népek éjszak felé szoritottak vissza; honnan a középkorban hunnok és ugrok nevezete alatt özönlött ki, s mellynek jelenleg négy fő ága különböztethető meg: a finn, Estoniában és Lapphonban; a magyar, Németország keleti szélén; a csermisz, a Volga partjain; és a permián, az Ural hegység közelében. (G)

Az indusok- és chaldaeusokéhoz hasonlit az egyptomiak miveltsége, kik mai napig is fenmaradtak a koptusokban: az abyssinek arab szójárást fogadtak el; s a berber család fölvette magába a régi mórok, numidák, cyreneiek és carthagoiak maradványit. Közép-Afrika még olly kevéssé ismeretes, hogy lehetetlen meghatározni a törzsek számát és azok vándorlását. Kelet-Afrikában az Indus-tenger egész hosszában, a Nil forrásától egész Sofala hegyfokig, csupán két családot ismerünk: a galla törzset, melly jelenleg Abyssiniában uralkodik, és a motapá két Zanguebar, Mozambique és Monomotapa partjain. Déli-Afrika szinte két családot foglal magában: a kaffereket, és hottentotokat.

Két egymástól különböző faj lakja Oceaniát: a malaji, majdnem fekete, bodros hajjal; és a polynesiai, barna, indo-mongol arczvonásokkal, és sima vagy bodros hajzattal. Az előbbihez tartoznak Madagascar lakói, valamint a kafferek és hottentotok; s az indo-chinai szigettengeren e néptörzsek sokféle vegyüléke találtatik.

Az indo-europaiak uralkodnak még Amerikának nagy kiterjedésü szárazföldén is: és kiirtva nagy részét a benszülötteknek, négereket vittek át oda; mi az ő szabadságuk gyalázatos, és talán orvosolhatlan sebét képezi. E benszülött fajok közül az éjszak-amerikai, s a mexicoi, indus jellegre emlékeztetnek, mellynek nyomai még Peruban is megvannak; ellenben déli Amerikának egyéb részeit arczszin-, arczvonások- és szegletre néző szemeiknél fogva, a mongollal inkább rokon népfajok lakják.

Igy tehát előadtuk a népek leszármazását, mellyek életét és növekedését a gondviselés utain követtük. Kötelességünknek tartók, kissé hosszabban taglalgatni az emberi történetek kezdetét, mellyel a történetirók nem igen szoktak bajlódni: s ennek okát is adtuk; valamint bizonyitékokat hozánk föl a magasabb rendü dogmáknak emberi szempontbóli megállapitására. S ha talán valakinek e bizonyitékok nem látszanának eléggé meggyőzőknek, csak arra emlékeztetjük, miszerint a parzik legrégibb könyvei szerint, a bölcs Zoroaster a dolgok eredete s vége iránt kérdezvén meg az Istenséget, ettől ama választ nyerte: Gyakorold a jót, és törekedjél halhatatlanságra'

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK
az I. könyvhez.

(A) 118-ik laphoz.

A szárazföldi hegyek létkora.

Elismerve a hegyeknek emelkedés általi képeztetését, a geologusoknak azon kérdést kell megoldaniok: valljon a nagy hegyláncolatok mind azonegy időben emelkedtek-e ki, vagy ellenkezőleg, minő azok viszonylagos régisége?

Illy kérdések megoldásával foglalkodott Beaumont Illés, kinek véleményét mi is elfogadjuk.

A Beaumont által eddig vizsgálat alá vett hegyek közül legelőször is a szászországi Érczhegyek, Burgundiában az Arany-part, és Forezben a Pilas hegy rendszerei emelkedtek ki.

A sokkal magasabb és kiterjedtebb Pyrenek és Apenninek lánczolatai nem olly régiek.

A nyugoti Havasok lánczolata, mellynek egy részét teszi a Mont-Blanc, jóval a Pyrenek után jelent meg.

Végre az emlitett háromnál jóval későbbi fölemelkedés adott eredetet a Közép-Havasoknak (Sz.-Gotthardnak), Ventoux és Leberon hegyeknek Avignon közelében, s minden valószinüséggel a Himalayának Ásiában, és az Atlasnak Afrikában.

Előadom itt kissé hosszabban az eredményeket: meg lévén győződve, hogy azok ujdonsága ösztönözni fogja az olvasót, nagyobb figyelemmel kisérni az apró részletességeket, mellyek azok valóságának igazolásában vezérelnek minket.

A sajátképen ugy nevezett ülepedési földrétegek, egészen, vagy részben, viz által összesöpört morzsolatból állnak, melly folyamaink iszapjához, vagy a tenger fövenyéhez hasonlit. E durvább vagy finomabb morzsolat, mész- vagy kova-vakolattal összekötve, a fövénykőnek nevezett homokszikla-nemeket képezi.

Némelly mészföld-rétegek szinte találtatnak az ülepedési rétegek közt: de csak akkor (a mi ritkán történik), midőn a sziksavbani felolvadásuk után semmi üledékes maradványt nem hagynak; mivel a bennök foglalt kagylótöredékek legjobban tanusitják, miként azok képződése a vizek keblében történt.

Az ülepedési földrétegek mindig szembetünően egymásra következő rétegzetekből állnak; a legujabbakat négy nagy osztályba sorozhatjuk, s ezek a régiség rendje szerint következők:

Apró szemcsü mészkő, vagyis Jura-mészkő.

Zöld fövénykő és kréta (dörösz) réteg.

A harmad alakulatu földrétegek.

Végre az iszapolás, vagy áradmány első üledékei. [1])

Jóllehet a földnemek a vizek által rakattak le, s ugyanazon helyeken találtatnak egyik a másik fölött: mégis az átmenet egyikből a másikba, nem történik észrevehetlen fokozat által. Itt mindenkor hirtelen és határozott változás tapasztalható az üledék, és ama létszerves lények physikai természetében, mellyeknek töredékeit magában foglalja. Miért is innen világos, hogy azon idő, mellyben a Jura-mészkő leülepedett, és az azt boritó zöld fövénykő és krétaréteg leülepedése közt, a földgömb felületén a dolgok állapotának egészen uj változata állott be. Ugyanezt mondhatni azon időközről, melly a kréta leülepedését a harmad alaku földrétegekétől elválasztá; s hasonlóul világos az is, hogy

---

[1]) Azon czélra nézve, mellyet magamnak kitüztem, fölösleges az illy földnemek pontos meghatározása. A nevezeteket is elhagyhattam volna, s 1, 2, 3, 4 számok által jelölhetém vala őket; az 1-ső szám például a legrégibb ülepedési földréteget jelölhetné a négy közül, melly a többiek által borittatik: szóval a mészkövet; és a 4-ik szám a legfelsőbb réteget, vagyis az áradmány-üledékeket. Azonban rövid ismertetést adok az üledékek e különböző nemeinek természete- és alakjáról.

Humboldt Jura-mészkőnek nevezi azon vastag üledéket, mellyből a Jura hegység nagy részben áll, s majd tömör és sima fejér mészkőből képeztetik, minő a kőnyomdában használtatik, majd ismét oolithnak nevezett gömbölyü szemercsek összetömegüléséből, honnan az apró szemcsü mészkő elnevezés.

Az ülepedési földréteg, melly a zöld fövénykövet, és a krétát foglalja magában, fövénykő-rétegek egymásra következése, mellyek gyakran temérdek zöld vasélenykovag szemcsékkel vannak vegyitve, s vastag kréta-rétegekkel boritva. A manche-i partokat képező illynemü rétegzetek adják typusát az illy földnemeknek.

Harmados üledék-réteg látható Páris közelében; s az agyag, mész, márga, gyps, fövénykő és meszes földnemek különféle vegyületéből áll.

Végre a régi áradmány-rétegek azért neveztetnek igy, mivel a folyamok által jelenleg előidézett iszapolásokhoz hasonlitnak.

azon folyadék természete, mellyből a földrétegek leülepedtek, mindenütt megváltozott a harmad alakulás ideje, s a régi áradmány-rétegek ideje közt.

E nevezetes, elszigetelt, és nem fokozatos változások a viz által képződött, egymásra következő üledékek természetében, a geologusok által a földgömb változásainak eredményeiül tekintetnek. S habár nehéz dolognak látszhatnék is annak pontos meghatározása, miben álltak légyen a nevezett felforgatások, azok létele nem kevésbbé bizonyos.

Kimutattam a chronologiai rendet, mellyel a különféle ülepedési földnemek keletkeztek; de azt is meg kell mondanom, miszerint e rend az által határoztatott meg, hogy minden megszakitás nélkül, a földrétegek természete azon vidékig fürkésztetett, a meddig lehetséges volt határozottan és nagyszerü viziránvos kiterjedésben megállapitani, hogy ezen réteg egy másik fölött áll. A természetes süppedések, vagy nyilások, minők például a tenger partjain láthatók, a közönséges kutak, a furt kutak, csatornák ásása, e részben nagy segitségül voltak.

Megjegyeztem, hogy az ülepedési földnemek rétegzetesek. A róna vidékeken, mint hihető, a rétegek viziránvosan feküsznek; de a mint a hegyes vidékekhez közeledünk, a viziránvosság változik, és végre a hegyek lejtőjén némelly rétegek igen meredekek, sőt némellyek szinte függőlegesen állnak.

A hegyoldalak lejtős ülepedési rétegei lerakathattak-e ezen ferde, vagy függőleges helyezetben? Nem természetesebb dolog-e, azt tenni föl, hogy eredetileg viziránvos rétegek keletkeztek, mint egykoruak, és azonegy természetüek azokkal, mellyekkel a rónaságok boritvák; és hogy akkor emelkedtek és egyenesedtek föl, midőn feltolattak a hegyek, mellyeknek oldalaira támaszkodnak?

Átalában véve ugyan nem látszik egészen lehetetlennek, hogy a hegyek jelen helyzetökben vonattak légyen be az üledékes földnemekkel; minthogy naponkint láthatjuk az olly edények függőleges oldalait, mellyekből mészéleges vizek párolognak el, mindinkább vastagodó sósréteggel behuzódni: mi azonban a kérdést nem illy átalánosságban teszszük; mert itt csak arról van szó, valljon az ismeretes ülepedési rétegek, az emlitett módon rakattak-e le? Erre pedig azt mondjuk, hogy nem; s ezt két egészen különböző természetü tapasztalat által bizonyitom be.

Kétségbevonhatlan geologiai tapasztalatok bizonyitják, hogy a mészrétegek, mellyek Savoyban a Buet, és a Pyrenekben a Montperdu 3—4,000 meternyi magasságu csúcsait képezik, azonegy időben képződtek, midőn a manche-i magas partok krétarétegei. Ha azon viz-

tömeg, mellyből e rétegek leülepedtek, három vagy négy ezer meternyi magasságra emelkedett volna, Francziaország teljesen el lett volna boritva: s akkor hasonló üledékek léteznének átalában minden három ezer meternyinél kisebb magasságokon. Már pedig, ellenkezőleg, Francziaország éjszaki részében, hol az illy üledékek legkevésbbé látszanak vegyülve lenni, a dörösz réteg nem fekszik magasabban kétszáz meternél a jelenlegi tenger fölött; s épen olly üledék fekvését mutatják, melly egy folyadékkal tölt tágas medenczében ment végbe, mellynek szine egyetlen-egyet sem érintett a jelenleg kétszáz meternél magasabb pontok közül.

A második bizonyitvány Saussure után még nagyobb meggyőződést teremt bennem.

Az ülepedési rétegek gyakran majdnem tojásdad alaku kavicstömeget foglalnak magukban. Ott, hol a rétegzet viziránYos, a kavicstömegnek vastagabb tengelye egészen viziránYos fekvésü: azon egyszerü oknál fogva, mivel a tojás nem állhat meg egyenesen a maga csúcsán; de midőn az ülepedési rétegek elhajlási szeglete 45 foknyi, akkor a kavics tömegek nagyobb részének vastag tengelye szinte 45 foknyi szegletet képez a láthatárral; s midőn a rétegek függőlegesek, a legtöbb kavics tömegeknél a vastag tengelyek szinte függőlegesek.

Ekképen tehát be van bizonyitva, hogy az ülepedési földrétegek nem azon helyen rakattak le, mellyet elfoglalnak, sem jelenlegi fekvésökben, hanem akkor emeltettek föl, midőn a hegyek, mellyeknek oldalait boritják, a föld gyomrából feltolattak. Hogy meggyőződjünk, mikép a viziránYos fekvésü réteg fölemelkedésének alkalmával nem volt szükséges, hogy a benne foglalt valamennyi kavicstömegek vastag tengelyei függőleges helyzetbe jussanak, elég az, ha vonalakat huzunk különféle irányban valamelly viziránYos felületen, azután körülforgatjuk azt, mint valamelly fogantyu körül. E mozgás alatt a fogantyuval egyenközü vonalak folyton viziránYos fekvésben maradnak. Ellenkezőleg a fogantyura függőlegesen eső vonalak, mind azon mennyiségnek látkörére hajlanak, mellyel a lap mozgásba tétetik: ugy hogy azon perczben, midőn a függőlegest érinti, a vonalak is függőlegesek lesznek; azon vonalak, mellyek eredetileg középirányba helyeztettek, a nevezett két rendszer közt, a látkörrel 0 és 90° közé foglalt szegleteket fognak képezni. Hű képe a kavicstömegek vastagabb tengelyei fekvésének a feltolt rétegekben.

Ez igy lévén, világos, hogy az ülepedési rétegek, mellyek a hegyek oldalain hajlott vagy függőleges irányban feküsznek, már léteztek, mielőtt a hegyek fölemeltettek. Azon szinte ülepedési rétegek pedig,

mellyek vizirányosan nyulnak el egészen a hegyoldalak kezdetéig, későbbi korból erednek, mint sem a hegy kiemelkedett; különben lehetetlen képzelnünk, hogy kitolván magát a földből, egyszersmind a létező rétegeket is föl nem emelte volna magával.

Tekintsük az egyes hegyeket, vagyis tegyünk tulajdon neveket ez átalános egyszerü elméletbe, s Beaumont rendszere tisztában áll előttünk.

Az általunk megkülönböztetett ülepedési földnemek négy rendbeli rétegei közt van három, és ezek a legmagasabbak, a földgömb felületéhez legközelebb állók, vagyis a legujabbak; mellyek vizirányos fekvésben nyulnak el Szászország, a Côte d'or, Forez hegyeiig: egyetlen, tudnillik a Jura-mészkő jelenik meg feltolatott gyanánt.

Az Érczhegy tehát, a Côte d' or és Pilas hegy Forezben, a szemercses mészkő képződése után, s a többi három ülepedési földréteg alakulása előtt emelteték föl.

A Pyrenek és Apenninek oldalain két fölemelt réteg látható, ugymint a szemercses mészkő, s a zöld fövénykő és dörösz réteg; a harmados alakulat és az áradmány réteg, melly ezt fedi, megtarták eredeti vizirányos fekvésöket.

A Pyrenek és Apenninek tehát sokkal ujabbak a Jura-mészkőnél és zöld fövénykőnél, mellyet fölemeltek, s régiebbek a harmadlagi s az áradmány-rétegnél.

A nyugoti Havasok (ezek közt a Mont-Blanc) hasonlóan a Pyrenekhez, a Jura-mészkövet és zöld fövénykövet emelték föl, s ezen kivül még a harmados réteget is; az áradmány-réteg egyedül e hegyek közelében bir vizirányos fekvéssel.

A Mont-Blanc keletkezését tehát a harmados, és az áradmány-földréteg alakulása közé tehető.

Végre azon hegylánczolat oldalán, mellynek részét a Ventoux képezi, semmiféle ülepedési réteg sem találtatik vizirányos fekvésben, hanem mind a négy feltolatott. Midőn tehát a Ventoux fölemelkedett, már akkor az áradmány-földréteg le vala rakva.

Ez ismertetés kezdetén érintém, hogy a tudósok meghatározták a különféle europai hegylánczolatok viszonylagos régiségét; és most már nyilvános dolog, miként Beaumont tapasztalatai tovább mentek: minthogy a hegyek alakulásának korát is összehasonlithattuk a különféle ülepedési földrétegek alakulásának korszakával.

Figyelmeztettem már olvasóimat az ismeretlen, de szükséges okokra, mellyek olly jellemzetes változásokat idéztek elő a vizek üledékeinek természetében e földgömb felületén; mindazáltal Beaumont

munkája, a mennyire tapogatódzni lehetett az illy felforgatások természete körül, némelly határozott ismereteket foglal magában, ugymint:

Az ülepedési rétegek, szintugy természetöknél, mint a rétegek rendes fekvésénél fogva, ugy látszik, nyugalmas állapotban rakattak le. Minthogy minden rétegben a létszerves növény-, és állati lények különös rendje ismerhető fel, határozottan föltehetni, mikép ama nyugalmas korszakban, melly a két egymáson fekvő földréteg ülepedésének felel meg, a föld nagyszerü physikai változáson ment által. Most már tudjuk, hogy az illy változások a hegylánczolatok fölemelkedésében álltak, vagy ezek kiséretében mentek végbe. A két első fölemelkedés, mellyekről Beaumont emlékezik, nem tartozván a nevezetesbek közé az általa osztályozott négy változás rendjében: világos, hogy nem lehet állitani, miszerint a földgömb megvénhedvén, most már nem annyira alkalmas az illy természetü catastrophák előállitására; sem azt, hogy a jelen nyugalmas korszak, hasonlóan az előbbiekhez, nem fog-e valamelly hegylánczolat hirtelen kiemelkedésével végződni.

Meg lévén állapitva, hogy nem egy időben jöttek ki a föld gyomrából valamennyi hegyek, igen természetesen azon kérdés vizsgálata merült fel: valljon az egykoru hegyek nem tüntetnek-e föl maguk közt bizonyos helyzeti viszonyokat? Beaumont igen nagy elmeéllel e kérdés vizsgálatára adván magát, a következő eredményre jutott.

Az Érczhegyek, Côte d' or és Pilas hegyek iránya egyenközü a földgömb legnagyobb körével, melly Dijonon menvén keresztül, e város délkörével mintegy 45° foknyi szögletet képez.

A másodos emelkedési hegyek, tudnillik a Pyrenek és Apenninek, a dalmatiai, horvátországi, és Kárpát hegyek, mellyek azonegy rendszerhez tartoznak, mint azt némelly geologusok leirásából következtethetjük, mind egyenközüleg vannak elhelyezve a legnagyobb kör ivével, mellynek helyzete az által jelöltethetik, ha azt mondjuk, hogy Natchez és a persa tengeröböl torkolatán huzódik keresztül. Egyébiránt bármi legyen is annak oka, a hegyek, mellyek Európában azonegy időben emelkedtek ki a föld gyomrából, a föld felületén lánczolatokat képeznek, vagyis hosszasági elnyulásokat, mellyek a tekének bizonyos körvonalával mind egyenközüek. S ha felteszszük mintegy természetesen, hogy e szabály azon határokon kivül is alkalmazható, mellyek közt valósága bebizonyittatott: hajlandó volnék elhinni, hogy az Alleghanok éjszaki Amerikában, minthogy azok iránya szinte egyenközü a legnagyobb körvonallal, melly Natchezt és a persa tengeröbölt összeköti, létkorra nézve a Pyrenek lánczolatához tartoznak. S Beaumont e részben igazolhatá e következtetés alaposságát; vizsgálat alá véve a pon-

tos leirásokat, mellyeket az amerikai geologusok bocsátottak közre az Alleghan hegyekről. Ugy látszik továbbá, minden nagyobb tévedés nélkül elmondhatjuk, hogy Görögország hegyei, az Euphrattól éjszakra eső hegyek, és az indiai félsziget lánczolata, mellyek az emlitett egyenközüségnek pontosan megfelelnek, hasonlón az Alleghanokhoz, a Pyrenek- és Apenninekkel együtt emelkedtek ki a föld gyomrából.

A hegyek harmadik rendszere régiség tekintetében, mellynek részét teszik a nyugoti Havasok és a Mont-Blanc, egy hosszu kidomborodás, egyenközü a legnagyobb körvonallal, melly Marseille- és Züriehen huzódik keresztül. E két város közti egész közben e szabály nevezetes pontossággal igazolja magát. S minthogy a hegylánczolat, melly Norvegiát Svédországtól elválasztja, s a Cordillerák Braziliában szinte egyenközüek ugyanazon körvonallal, igen valószinü, hogy a föld kérgét a Mont-Blanckal azonegy időben furták át.

Mi a Beaumont által vizsgálat alá vett negyedik és utolsó rendszert illeti, a legnagyobb körvonal, mellyre vitethetik, Marocco tartományon és a Himalaya keleti csúcsán megy keresztül. Az egyenközüség valónak találtatott a Ventoux és Leberon hegyeknél Avignon mellett, a St.-Baume-, és a Provençe némelly bérczeinél, s végre a wallisi Havasok központi lánczolatánál egész Illyriáig: s ha az egyenközüség itt a keletkezés idejét gyanittatja, akkor a hegyeknek eme legujabb rendszeréhez számithatjuk a Balcant, a Kaukazus nagy központi lánczolatát, a Himalayát, és az Atlast.

Egy iszonyu hegylánczolat, a legkiterjedtebb a világon, iránya által különösen eltér a fönebb emlitett valamennyi rendszerektől. Beaumont, mig azokhoz hasonló geologiai tapasztalatokat vár, mellyek őt eddig olly sikerrel vezérelték, gyanitásoknak engedte magát által; mellyekből egész valószinüséggel kitünni látszik, hogy e nagy hegylánczolat még a negyediknél is ujabb az ő rendszerénél fogva. De az illy gyanitások, bármilly elmések legyenek is, azon indokolás körén tul esnek, mellyben forogni elhatároztam magamat; miért is annak előadásával felhagyok. Más részről attól tartok, nehogy meggondolatlanabb elmék összezavarják azokat a fönebb emlitett szigoru következtetésekkel; mi által ezek hitelöket vesztenék. És igy sietek befejezni előadásomat; s elegendőnek tartom, megjegyezni azt, mennyire egyszerüsittetni fog a hegylánczolatok pusztán geographiai tanulmányozása, ha az egyenközüség, mellyet Beaumont az egykoru hegyek megkülönböztető jellegének tart, valósulandván, az egymástól legtávolabbra eső pontokon, például a Himalaya és Ventoux hegyet illetőleg, a tudomány elemei közt helyet foglalhat. Egyszerü osztályozások, csekély számmal,

mellyeket a leggyengébb emlékezet is megtarthasson, és más részről kivéve minden önkény alól, minthogy a régiség szabná meg a rendet, kalauzul szolgálandanak azon hegylánczolatok szövevényes labyrinthjában, mellyek egymásba szögelnek; melly labyrinthba még eddig egy geographus sem nyomulhatott biztos léptekkel.

(B) 142-ik laphoz.

Ember-fajok.

Az emberi-nem osztályozásának legujabb rajza.

Bory de Saint-Vincent után.

(*Dictionnaire classique d' hist. nat.; Homme* czikk. VIII. k. 1825.)

א **Leiotrichok**, vagy sima hajuak.

A régi száraz földön:

I. *Japhet* nemzetség.

A. Gens togata, kik hosszu öltözetet viselnek, és homlokuktól kopaszodnak.

a) Kaukazi (nyugoti) faj.

b) Pelasg (déli) faj.

B. Gens braccata, mellynek ágai kurta öltönyt viselnek, s a kopaszodás fejök tetején kezdődik.

c) Celta (nyugoti) faj.

d) German (éjszaki) faj.

1. Teuton ág.

2. Szlavon ág.

II. *Arab* faj.

a) Atlanti (nyugoti) faj.

b) Adami (keleti) faj.

III. *Hindu* faj.

IV. *Szittya* faj.

V. *Chinai* faj.

Közösen az uj és régi száraz földön:

VI. *Magas éjszaki* (hyberborea) faj.

VII. *Neptuni* faj.

a) Malaji (keleti) faj.

b) Oceaniai (nyugoti) faj.

c) Papuah (közép) faj.

VIII. *Australásiai* faj.

Az uj szárazföld sajátjai:

IX. *Columbiai* faj.

X. *Amerikai* faj.

XI. *Patagoni* faj.

ב **Hellotrichok**, vagy göndör hajuak.

XII. *Aethiopi* faj.

XIII. *Kaffer* faj.

XIV. *Melani* faj.

ג **Torz emberek.**

a) Kretinek.

b) Albinok.

Desmoulins után.

(*Histoires nat. des races humaines.* 1826.)

I. *Szittya* faj.
  a) Indo-german ág.
  b) Finn ág.
  c) Török ág.
II. *Kaukazi* faj.
III. *Semi* faj.
  a) Arab ág.
  b) Hetrusk-pelasg ág.
  c) Celta ág.
IV. *Atlanti* faj.
V. *Hindu* faj.
VI. *Mongol* faj.
  a) Indo-chinai ág.
  b) Mongol ág.
  c) Magas-éjszaki ág.
VII. *Curili* faj.
VIII. *Aethiopi* faj.
IX. *Euro-afrikai* faj (vagyis mozambiquei négerek, kafferek stb.)
X. *Austro-afrikai* faj.
  a) Hottentot ág.
  b) Bushman ág.
XI. *Malaji*, vagy *oceaniai* faj.
  1. Carolinok.
  2. Dajákok és beadzsuk Borneoban, és számos arafora, salfuru a Molukkákon.
  3. Javanok, és sumatraiak, timorok és malájok.
  4. Polynesiaiak.
  5. Ovok Madagascarban.
XII. *Papuah* faj.
XIII. *Oceaniai néger* faj.
  1. Moi, vagy moie Cochinchinában.
  2. Samanok, dajakok stb., Malacca hegyeiben.
  3. Diemen-föld, Uj-Caledonia, s a Szentlélek-archipelagus lakói.
  4. Vinzirobarok, Madagascar hegyeiben.
XIV. *Australásiai* faj.
XV. *Columbiai* faj.
XVI. *Amerikai* faj.
  1. Omagnák, guaranok, coroadok, purik, alturék, otomachok stb.
  2. Botocudok és guajacok.
  3. Mbayák, sharruák.
  4. Araucanok, puelskok, teulettek vagy patagonok.
  5. Pecserék, a tüztartomány benszülött lakói.

Lesson szerint.

(*Manuel de Mammalogie.* 1827.)

I. *Fejér*, vagy *kaukazi* faj.
  1. Aram ág; assyrok, chaldaeusok, arabok, phoeniciek, zsidók, abyssinek stb.
  2. Hindu, german és

pelasg ág: celták, kantaberek, persák stb.
3. Szittya, tatár ág: Szittyák, parthusok, törökök, finnlandiak, magyarok.
1-ső elágazás, maláji.
2-ik „ oceaniai.

II. *Sárga*, vagy *mongol* faj.
1. Mandzsu ág.
2. Chinai ág.
3. Magas éjszaki, vagy eskimo ág: lappok, egy részben samojedek, labradori eskimok, kurili saleuti szigetek lakói.
4. Amerikai ág.
a) Perui, v. mexicoi.
b) Araucani.
c) Patagoni.
5. Mongol-pelasg, vagy carolini ág.

III. *Fekete*, vagy *melani* faj.
1. Aethiopi ág.
2. Kaffer ág.
3. Hottentot ág.
4. Papu ág.
5. Tasmani ág.
6. Alfuru-endameni ág.
7. Alfuru-austráli ág.

(C) 145-ik laphoz.

Az emberi-nem egysége.

1. Erkölcsi egység, a történeti és vallásos hagyományok alapján.

Hogy ha a Cosmogonia, s a vizözön, miként a Genesisben előadatik, minden régi hagyományokban megtalálja közös alapját, mellőzve a tulajdon nevekben előforduló változatosságot: reményünk lehet, hogy a chronologiai különbséget is egységre vihetjük vissza. Mióta az igazhivő vallásosság a szent könyvek értelmezésében a tudományt is segélyül hivja, ez azon kérdést vetette föl: valljon a legegyszerübb, és a hagyományokkal leginkább megegyező értelmezés nem az volna-e, hogy először is, a vizözönt, e nagyszerü másodrendü eredményt, minden nép saját módja szerint adja elő; s másodszor, mindezen hagyományok egyetlen-egy átalános hagyománynak változatos viszhangjai voltak, melly egy nagyobbszerü s távolabbi eseménynek, tudnillik a teremtésnek eredménye s tanubizonysága. Ha egyéb népek előadásait, neveit, és számjegyeit értelmezni akarjuk, szükség, hogy jól felfogjuk a zsidó nép könyveiben előforduló előadásokat, neveket és számjegyeket. Ezen osztó igazság visszaadá tekintélyét a Hetvenek bibliai Chronologiájának, melly a világot mintegy 1500 évvel régibbnek teszi, mint a Vulgata. A Hetvenek fordítását és Chronologiáját elfogadták az apostolok, és az egyház első atyái, még sz. Jeromos is, mint Eusebius krónikájá-

nak folytatója. Maghatározván ekkép az összeegyeztetés határvonalát, alkalmazzuk azt sorban a régi évkönyvekre; elkezdve azoknál, mellyekhez hagyományilag és földiratilag e határvonal leginkább közeledik.

Zsidók, chaldaeusok, phoeniciek.

Mi elfogadjuk Fourmont munkájának következtetéseit, ki a zsidó, chaldaeai s phoeniciai hármas nemzetség közti hasonlatosságot állapitja meg, daczára a nevek különféleségének: mellyek mind jellemző nevek lévén, természetesen minden nyelven különböznek. Philo, ezen régi szellemnek folytatója, egyedül tiz phoeniciai név értelmét adta görögül, mellyek a zsidó patriarcháknak felelnek meg, Ádámtól Noéig. Érdekes dolog, látni a Genesisben Kain maradékainak neveit; kit a phoeniciek és chaldaeusok ősük gyanánt fogadtak el, időszakonkint, mint frisítik föl a Seth ifjabb ágbeli nevek nagyobb részét. Mózses Ábrahámot Sethtel, a zsidókat Jákobbal, Ezsau ösecsével kötötte össze. A chaldaeusok a vizözönt a tizedik patriarcha idejébe helyezik. A fenmaradt phoeniciai könyvek nem tesznek arról említést; azonban Sanchoniaton töredéke igen rövid, és a chaldaeai zsidó Cosmogonia a hetruskok régi hagyományaiban egészen benfoglaltatik; kik azt lydiai, vagy phoeniciai gyarmatosoktól nyerhették. E szó év, vagyis inkább a chronologiai egység, különböző értékkel bir a chaldaeusok és phoeniciek évkönyveiben. Maguknál a zsidóknál is e szónak öntudatos használata hihetőleg csak Mózsessel kezdődik. A kritika az egyptomiak tulságoskodásai következtében alakult, kik gőgös kérkedéssel töltötték be saját dynastiáikkal a világ Chronologiáját.

Egyptomiak.

Egyptom évkönyvei elnyelték Aethiopia évkönyveit, a honnan jött ki eredetileg miveltségével együtt az egyptomi faj. Az abyssinek, vagy jelenkori aethiopok hagyományaiban láthatni még nyomait ezen, a zsidók vándorlásai által az ó történetben előidézett átalakitásoknak.

Hinduk.

A hindu könyvek teremtést, és egy paradicsomot irnak le négy folyóval, s vizözönt, és Noét említenek. A tiz avatar, vagy Vishnu eredeti megtestesülései, a vizözön előtti tiz patriarchára emlékeztetnek, s a Genesisseli hasonlatosságot nevelik. A pogányság négy korszaka föltaláltatik a véghetetlen vedák- és puranákban; mellyekben az igazság ékességei igen gyakran fátyolokká válnak, s hol a történelmet csak a mesék és allegoriák hármas bástyáján át lehet megközelitni.

Persák.

Az ujabb indianisták számos kutatásai a régi Persiát és Indiát a sanscrit könyvek Iranjával, vagy Plinius és Pomponius Mela Ariana-

jával hasonliták össze. A persák tehát csupán egy ágát tevék a nagy hindu nemzetnek, mellyel jó darabig közös hazájok, vallásuk és castjaik voltak.

Régi csillagászat.

A nemzeteknek általunk emlitett chronologiai rendszere, a csillagászattal köttetik össze. A vélemények a régiek ismereteinek fokát illetőleg változhatnak: de annyi tagadhatatlan, hogy régi évkönyveikben csillagászati számitások tükröződnek vissza. Delambre és Cuvier megtagadván az egyptomiaktól a napéjegyenlet hátrálásának ismeretét, azt nem tagadhaták, hogy ők határozták meg a nagy sothiacalis, vagy Isisféle évkört; sem ki nem töröllheték Strabo és Diodor szavait, kik a napévet határozottan 365 napra és $^1/_4$-re teszik a thebeieknél; sem Syncellus szavait, ki ugyanezen állitást Manethon irataiból vette át. Egyébiránt az teljesen mindegy, valljon az 1460 évből álló sothiacalis, és a 600 évből álló félnapi évkör, a hinduk, chaldaeusok, vagy egyptomiak által találtatott-e föl: hanem azt kell tudnunk, valljon ezen évkörök megközelitőleg kerestettek, és határoztattak-e meg a forró éghajlatok látkörének gőzei által elfedett, vagy megzavart égi testek heliacalis, vagy elkésett fölkelését illető tapasztalatok közepette? A pontatlan megközelitések, az évszakok megközelitése, az aethiopiai esőzések rendes beállása, a Nilus, Ganges, Indus, Tigris, Euphrates áradásai által igazittattak helyre. Érdekesebb volna azt tudni: valljon az ekkép nyert eredmények nem a hagyomány utján terjesztettek-e el? Cuvier elsőbben igy gondolkozott; azt hirdetvén, hogy nem puszta vakeset, miszerint 40, vagy 50 századdal Kr. e. találkozunk az assyriai, indiai, chinai, egyptomi monarchiák hagyományos eredetével: mondjuk inkább, a társadalom, az emberi család eredetével. Ezen öszhangzást csak ugy fejthetjük meg, ha azok alapjául az igazságot veszszük. Lássuk már most ama számitásokat, mellyek beburkolták, és gőgösen megzavarták ezen okszerü egyforma alapot.

A hindu négy korszaknak 4,320,000 évekre tett hossza, 360 által osztatván el (melly szám az eredeti állatkör felosztásainak, vagy a nagyjából számitott határozatlan év napjainak száma), a hányadék, vagyis 12,000, a persa és hetrusk évkörnek száma, s a chaldaeai évkör eleme, a vizözön előtti tiz patriarcha uralkodására; melly időkör tökéletesen egyenlő a legutolsó indiai korszakkal. Az előbbi korszakok nem egyebek, mint a 432,000-es számnak kettő általi folytonos sokszorozásai. Ezen szám valamelly planeta, vagy csillag nagy körfutásának, vagyis ugyanazon helyre visszatérésének hosszabb évét fejezi ki; azon nagy évet, melly 25, 36, és később 432000 évben állapittatott meg. Szinte a

36,000, némi törtszámmal, a régi egyptomi Chronologiának számjegye, melly az istenek uralkodását foglalja magában. Mindezen számok 6, 9, 12, 18, 36, 72, 144 által eloszthatók. E számok szorozatai tizszeres haladványban a chaldaeusok, indusok, görögök, tatárok leghiresebb évköreit képezik.

Az év, melly középfordulatot jelentett, egy végtelent és egy kicsinyt is jelente: századokat, évet, évszakot, két hónapot, két hetet, sőt egy napot. A világ tartalma körfutás volt: annus, orbis, mundus; az anyagi állatkör chronologiaivá vált. És igy mindenütt feltünik a csillagászati számitások hasonlatossága, mindenütt az apolepticai vagy hátráló alkalmazás egy homályos mult felé. Az egyptomiak némi csillagászati ismerettel birván, állatköröket és dynastiákat készitettek maguknak: valamint többet értve a szobrászathoz, valóban létezett, vagy képzelt főpapjaik szobrainak teljes sorozatát készité el. E chronologiák számjegyei inkább a nemzeti hiuság, mint a valódi régiség kifejezései voltak; s minden esetben az ó-kor vetélkedő népei közt valódi öszhangzás létezhetett: minthogy az ellenkező állitások, az első rokonsági viszonyok esetleges, vagy szándékos feledésén alapultak. A legelső adat és módszer, a leszármazást bizonyiták.

Chinaiak.

A népek közül, mellyekről szólani akarunk, először is a chinaiakat szemeljük ki, kiknek csillagászata az elkésett csillag-fölkeléseket használta, hasonlóan a hindukéhoz.

A chinai évkönyvekben emlittetnek a teremtés napjai, a chaos, az ég és föld, növények-, állatok-, és végre az embernek alkotása. A királyi emberek, vagy gin-hoangok öt nemzedékre osztatnak, egészen Fohi-ig. Egy hagyomány is van azokban a vizözönről, melly természetesen az ő tartományukban Yao uralkodása alatt történt. Mindez a Genesishez hasonlit; a többi hindu hagyomány. Az ég 108,000 év alatt képeztetett, és három rendbeli dynastiák fordulnak elő: az égnek, földnek, és embereknek királyai. Ez utóbbi, vagyis a Gin-dynastia, a chaldaeo-arabok gin-, s a persák vagy hinduk div-jeire emlékeztet; a három együttvéve 432,000 évig uralkodott. A chinai nép atyjának, Fo-hinak származása gyakran összezavartatik a Buddha nevü hindu reformatorral: mi idegen miveltséget, vagy cina fajt jelent. Fo-hi legelőször Shan-si hegyein jelent meg, és Cin területen uralkodott a cinákkal, vándorló társaival. Manu törvénykönyve, egyike India legrégibb könyveinek, igen régi szakadásra mutat, mellyet sok hindu törzsek kivándorlása követett a szent területből: illyenek voltak a javanok, vagyis pe-

lasg, vagy hellen jónok; a shacak, sákák, vagy szittyák; a paradák, parthusok; a pahlavák, pehlvik; és a cinák.

Mindezen kivándorlottak a harczos casthoz tartoztak, és belölök nagy nemzetek váltak. A cinák Chinába hatottak be, s a Shin területnek adák nevöket; s Fo-hi, vagy Buddha lett a lelkiekben főnökük. Sokkal távolabbi, s különös eredet tulajdonittatott a chinai és hindu miveltségnek. Huet, Kircher, Kaempfer, de Guignes, Langlès Egyptomban keresték annak elemeit, mig az egyptomi elsőség volt divatban, s a sanscrit könyvek még csak névről sem valának ismeretesek. Az eszmerajzi irásmód, és a társadalmi rendszer változhatlansága, képezik az analogiát, melly szerint e vélemény képeztetett. Az indo-chinai archipelagusban látott Buddhaféle számos bálványok fekete arcza és göndör haja még hathatósabb védvet szolgáltattak, mig az e szigeteket lakó népfajok physikailag nem ismertettek: mellyek természetesen az ő hasonlatosságukra képezik az istenek és félistenek bálványait. Buddhának és Sommonakodomnak sokkal nagyobb számu bálványai, sima haj- és barna arczokkal képezvék; melly physikai jelenet sokkal inkább hasonlit az amerikai fajokhoz: minthogy ezek is állandó kormányzási formával, képirással, és pyramisokkal birtak. S talán van okunk azt mondani, hogy az amerikaiak a pharaok Egyptoma, vagy pedig Sesostris hajóhadai a mexicoi öböl felé eveztek?

Az emberi társadalomnak eredetét tekintve, ki előtt nem ismeretes ama törvény, melly Közép-Ásiából ágaztatja szét az emberi-nemet, és melly a hasonlatosság esetében az elsőséget szükségkép annak adja, melly közelebb van a központhoz? Egyptom, Aethiopia, China, Indiával csak származás utján érintkeznek, valamint Chaldaea is. Fönebb láttuk a cinák és Fo-hi eredetét. Ábrahám és Brama, Aram és Armen, nem helyezvék-e a Sem- és Japhet-fajok, valamint Manetes és Manu a Japhet- és Cham-fajok határaira? Az egyptomi miveltség a Niluson szállt alá, s egy indiai gyarmattól eredett, melly az afrikai négerekkel vegyülve, a thebai s nubiai emlékeken lerajzolt közép-fajt hozta létre. India meghóditása Bacchus által, görög forditása Sesostris hadjáratainak, Osiris zászlója alatt: de Osiris, Iswara, Jaho-sir egy jóval korábbi hindu mythus; és a görögök, kik Egyptomból származtatják a hinduk vallását és épitészetét, feledik, hogy a legrégibb pyramisok átalában a pásztoroknak tulajdonittatnak, s e pásztorok, shetok vagy shiták, az ariai vagy indo-persa fajhoz tartoztak.

Tibetiek.

India s China között, a magas hegyekkel boritott Tibet és Butan tartományokat indo-tatár faj lakja, mellynek miveltsége közép határt

képez e két nagy nép közt. A tibetiek hindu gyarmat, törvény-, írásmód- és vallásra nézve: irásjegyeik igen hasonlitanak a sanscrithoz; a nyelvnek is ugyanazon rokonsága van: de a szavak egytaguakká töredeznek, a chinai rendszer módjára.

A hagyományok geographiai központja.

Jóllehet a Himalaya képezi a legmagasabb hegylánczolatot az ásiai nagy szárazföldön, mindazáltal az első népek legrégibb emlékei épen nem tartanak feléje. Maguk a chinaiak azzal vádolják a tibetieket, hogy ezek ujabb eredetü nép; de a Himalaya igen közel áll az indo-bactriai Kaukazus lánczolatához, mellytől csak a magas Indus völgye választja el. Magának a Kaukazusnak éjszaki elágazásai, az Altai felé huzódnak: honnan Cuvier a mongol fajt származtatja; vagyis inkább, helyesebben szólva, melly felé ezen faj legrégibb emlékei tartanak. Máris elég világosan látjuk a földteke azon pontját, hol ezen hagyományok együvé olvadnak: a közös forrást, honnan azok a különböző népek vándorlásaival kiindulnak, ugyanezen népek nyilt vallomása következtében. A persák éjszakra viszik vissza eredetöket; a hinduk éjszaknyugotra; a chinaiak nyugotra; a chaldaeusok éjszakkeletre: az indo-bactriai Kaukazus a középpont, hol a történeti irányrózsának (bussol), mind eme sugarai összevergődnek. Végezzük be körutunkat e végtelen láthatáron, nehogy könnyelmüen hozzunk határozatot; s a gondos körültekintés a szem- és léleknek eme müködését valóban kifejezi. A scythák, kiket utoljára tartunk föl, minthogy történetök ismeretesebb, de egyszersmind hosszabb és tanulságosabb, eredetöket dél- és keletre viszik. A négereknek nincsenek évkönyveik, s csak a nyelvök- és létszervezetökről vett hasonlatosságra szoritkozhatunk: és látni fogjuk, miként a polynesiaiak, és a malájok, a hinduk és négerek függelékeit teszik. És most tekintsük az amerikaiakat, kiknek nagy kiterjedésü hazája, ámbátor egészen elválva lenni látszik az ó-világtól, éjszakon mégis összefügg vele; az amerikai hagyományok minő tájról hozzák le őseik törzseit?

Amerikaiak.

E család, melly jelenleg csak néhány millio egyént számlál, a földszoros és a két félsziget közt, a hanyatlás határvonalán áll, melly sok századokkal előbb kezdődött a spanyol hóditásnál. A középkori amerikaiak kérkedékeny régiségü Theogoniákat és Cosmogoniákat mutattak föl, hasonlóan a chaldaeusok- és hindukhoz. Politikai társadalmuk mesterséges bonyodalmakkal birt; vallásuk tele volt finom legendákkal, barbar áldozatokkal, mellyek nyomait most is követhetjük az ujabbkori vadak közt. Nyelvök mai napig is bővelkedik elvont kifejezésekkel;

mythusaik jótékony, és magukat kijelentő istenekre utalnak; mezei gazdászatuk házi állatokat és növényeket ismer, mellyeknek fajaik elvesztek; a mexicoi papok napévet használtak, a szökőnapok rendszerével; épitészeik nagy kiterjedésü templomokat, boltozatokat, vizvezetőket épitettek. Az amerikai ó-kor, ugy látszik, tulhaladta a középkort, melly egészen meglepetett és megfojtatott az ujjászületés alatt. A földszoros, és a két félsziget egy részének felülete, egyptomi óriásnagyságu romokkal van boritva, mellyekre az uj-világ őserdeinek mozgalma számos cyclusokat, vagy egymásra következő rétegeket rakott le, miután az emberi szorgalom ez épületeket az elemek martalékául hagyta. Az illy füvészeti cyclusok, a jelenkori tudósok számitása szerint nem idősebbek négy, vagy öt századnál, s több izben váltak fel egymást: minthogy maguk az aztekek nem csak eredetét, de még lételét sem tudták e romoknak; mellyek közül a legnagyobbak, ugymint a palenquei romok, az almachoknak, a caraibok őseinek tulajdonittatnak, melly faj még most is él, és szemeinek ferde állásáról nevezetes. Két barbar törzsnek, az otomok- és tetonak-énak nyelve indo-chinai, egytagu szavakból áll. Illy hasonlatosság, és egy halvány arczu reformator története mellett, kiben némellyek Buddhát vélték fölismerhetni, csoda-e, ha az ethnographok nagyobb része Tatárország-, China-, Japán- és Indo-Chinából származtatja Amerika ős lakóit? Az utolsó vándorlást Manko-Kapak vezette volna, kit Banking, Kubilai fiának és Dsingiskhan kisunokájának tart. A régi Ásia hagyományai minden esetben igen világosan láthatók az aztekek Theogoniájában, és Cosmogoniájában; sőt némelly vad népek hagyományaiban is fölismerhetők. A világ korszakai hindu technologiával, és a görög-hindu elemek: a y u h, a viz, föld, levegő, tüz korszakai, vagy napjai; az átalános vizözön, egy Noeval; a népek szétszóratása, a nyelvek összezavarodása, a napév, mongol, japani, tibeti állatkör; az egyptomi, vagy hindu épitészet; a castok, mumiák, hieroglyphok, kelet-ásiai arczvonalak és szin, — kétségkivül temérdek hasonlatosságra mutatnak; s épen nem csuda, ha némelly tudósok még az ösvényt és időt is kijelelik, mikor, és merre költözött át az emberi család az ó-világból az uj-világba.

A régi Ásiának számos népfajai találták fel azon tulságos szokásokat, mellyek az amerikai népek-, sőt az oceaniai szigetbelieknél is föllelhetők, minők: a bepettegetés, a fejbőrnek diadalmi jelül használása, a szerződés megkötésénél az egyezkedő felek által ontott vér összevegyitése, a szolgák feláldozása uraik sirjánál, az elaggott szülők megölése, az özvegyek feláldozása férjeik sirjánál, két külön nyelv használata a két nembeliek közt, ámbár mindkettő érti a két nyelvet.

Az eszelősség és gonoszság, bármilly önkénytes termékei legyenek is minden időben és helyen az emberiségnek: mégis az utánzás egyike legközönségesebb forrásaiknak, egyike egtermészetesebb, és kevésbbé szomoritó kimagyarázásuknak.

Oceaniaiak és négerek.

Feltéve, hogy a pusztán szóbeli hagyományok, kevés nemzedékek folytában megváltoznak, és elferdittetnek: azon népek, mellyeknek irott, vagy jelképezett évkönyveik nincsenek, kevés bizodalmat gerjeszthetnek bennünk. Az afrikai, s indo-chinai archipelagusbeli négerek olly népektől környeztetnek, mellyektől naponkint tanulhatnak el valamit. Az oceaniai szigetbeliek mindig tevékeny, és bátor hajósok voltak, s már három század óta érintkeznek velök az europai hajósok, és missionariusok. Mindamellett csak tartózkodással emlitjük meg legendáikat, például a Tonga szigetbelieket; melly előadja az emberek szétszóratását, jók- és gonoszokra, fejérek- és feketékre felosztását, miután Chamra átok mondatott, és egy Ábel, bizonyos Kain által meggyilkoltatott volna; vagy a Tahiti szigetbeli legendákat, midőn az Isten álmot bocsát az első emberre, s kiveszi egy csontját, mellyből az első nőt alkotja, az első embert pedig veres agyagból gyurja; az emberinemet nagy árviz nyeli el, mellyből egy Noe megszabadul. Ha pedig valaki azt vélné, miként e legendák az europai missionariusok-, vagy kereszténységekkeli érintkezésnek köszönik eredetöket, azt kérdhetjük tőle, miért nem találjuk e népeknél annyira meggyökerezve az uj-, mint az ó-testamentomi jeleneteket?

A néger faj rokonsága a többiekkel leginkább kitünik anyagi s erkölcsi jellegeiből ott, hol a történeti s vallásos hagyományok hiányoznak; tekintetbe véve azt is, hogy a belső afrikai s australiai nyelvekre vonatkozó tanulmányok fejletlen állapotban vannak: azonban a nyelvészet szempontjából máris elmondhatjuk, hogy az oceaniai nagy család a legbiztosabb, és legfényesebb diadalt nyujtja az egységi dogmának. A szigeteken elszórt amaz ezer meg ezer törzsek feledheték hagyományukat, olly különböző éghajlatok alatt módosithaták külalakjokat; és valóban csuda volna, ha nyelvök képes leendett daczolni az idő hatalmával. Az idő megtette a maga hatását; de olly csekély mértékben, hogy az eredeti rokonság jobban felismerhető itt, mint bárhol egyébütt: az oceaniai család, hasonlóan a szelek és hullámok szeszélye által a' tágas tengeren szétszórt megszámlálhatlan hajóhadhoz, minden szóejtéseiben megőrzött egy zászlót; melly annyira legalább is megismerhető, mint a hóditások által széthordott lobogók, s az indo-german

törzs nyelvei, mellyekre ezennel figyelmünket forditani szükségesnek tartjuk.

Scythák.

Itt már biztosabban haladhatunk a hagyományok összeegyeztetésében; mivel a történeti leszármazás közvetlen fonalat nyujt kezünkbe. Indiának eredeti évkönyvei, megtisztittatván a meséktől, s értelmeztetve allegoriáikban az Iran és Turan név alatt, a régi felosztást sikság- és hegyes tartományra láttatják. Tor, Turan, az indiai Kaukazus, egészen az indo-persa faj által tartatik elfoglalva, melly saca, sace scytha nevet visel. Diodor a scythákat az Indus pártjaira helyzi; Ammianus Marcellinus ugyanazoknak tartja a persákkal; Anquetil du Perron összehasonlitá a két nemzet isteneit, miként már Homer tette. A medusok, gyakran az eredeti szittyák hadjárataiba s történetébe vegyülve, ipart inkább kedvelő, szinte irani népek, kik a sikságokat és állandó életmódot szerették; de a városokban megtelepedett iraniak, honnan ők a zend nevet vevék föl, sem veték meg a scytha nevezetet. Dsemshid, királyi s nemzeti név, Burnouf Eugen által Jama Schaeta, dicső scytha által magyaráztatik. Herodot leirja a mezzagetákat, vagyis nagy szittyákat, kik a régiség fölött vitatkoztak az egyptomiakkal; sőt az egyptomiaktól még földjöket is elfoglalták: ugy hogy nem kételkedhetni rajta, mikép a pásztorok scythák voltak. Champollion a Shoto nevet ezerszer is látta kiirva olly melléknév kiséretében, melly az ismét diadalmaskodó legyőzöttek ellenszenvének volt kifolyása. A thebei királyi palotákat és sirokat ékesitő festvények, a tulajdon nevek mellett igen is hasonlitó rajzokat adnak, fejér és rózsa-szinnel, gesztenye szinü, vagy szőke hajakkal; a medinet-abui nagy dombormüvek a caramanokat és gedroziaiakat ábrázolják, lóbőrbe takart fejjel, mellyen a sörény és fülek is megvannak; a scythákat, a déli europai lakosok őseinek, még vadon állapotban levő törzsei, majdnem egész meztelenségökben ábrázoltatnak. József a getákat, és scythákat rokonoknak mondván, mind a két népet Gog- és Magoghoz hasonlitja. A hyksos név, mellyet e történetiró a pásztoroknak ád, keleties kiejtéssel, a scythák természetes schotz nevét foglalja magában, és a Hik, Haik nevet mai napig is a Kaukazus egyik legszebb népe, az örmények hordják. Diodor a scythákat egyenesen Armeniába, s Iberiába viszi ki. Ptolemaeus a scythákat a kuretek- vagy krétaiakkal, és a bactriai Gomer városból kivándorlott gomerekkel azonositja. A szent-irás egy Gomert nevez Japhet unokájának. E két távol határ, az Iman hegy és Kreta sziget, azonegy faj számára kiszabva, a közben eső pontok, ugymint Kis-Ásia, Thracia, s az euxini tengerpart elfoglalását föltételezi.

Az ó-kor igen közel helyezi a Balti-tengerhez a gomereket, cimmereket, vagy cimreket. Possidonius, Freret által is támogattatva, Tauris- és Cimmeriából hozza ki őket; honnan a scytha betörés alkalmával a VI. században Kr. e. menekültek. Amedée Thierry, ezen cimmer-vándorlással köté össze a gallusok terjeszkedő mozdulatait Sigoves, és Bellovesus alatt, midőn Gallia birtokában nyugtalanittatának. Azt lehet mondani, hogy a celta, és german népek eme mozgalmai, minden történeti bizonyossággal 12 századon át tartottak, felében a közönséges időszámitás előtt, más részben utána. A végzavarban, melly a nyugoti romai birodalmat szétbomlasztá, a barbarok szakadatlan láncolatot képeztek Ásiától Europáig, a Volgától egész a Loire, sőt Tajo, Baetis folyamokig, és az Atlanti-tengerig. Valamennyien, némelly mongolok és hunnok kivételével, ugyanazon külalakkal, és majdnem ugyanazon nyelvvel birtak: igen becses indok azon föltett következtetésre, hogy a goth népek nem csak hogy Scythiából, hanem a legelső scytha népből indultak ki. A geta, melly annyiszor azonosittatik a scythával, a goth névnek elváltoztatott kiejtése lehet.

A scytha és celta faj közti rokonságot és ugyanazonságot eléggé bebizonyitotta Pelloutier, Strabo, és Ptolemaeus nyomdokait követve. Számos tudósok a pelasgokat a celtákkal, ugyanazokat a hellenekkel, a celtákat a scolotokkal, galaták- és gallokkal azonositották.

A Herodot által leirt szittya törzsek közt előfordulnak az irchek. E név helyett Pomponius Mela turkokat olvas; és az ujabb tudomány helyesnek találta ez olvasást. A turkok Tatárország legnevezetesebb, és régibb népeinek egyike; s eredetöket a szent-irásban emlitett Toghormára viszik föl, ki helyesen azonosittatik Targitaos-, Japhet vagy Jupiter fiával. A török népnek nagy része, ugy látszik, különösen az Altai felé szaporodott, honnan a törzsek nyugotra s éjszakra terjedtek el, ujgurok, turkomanok, uzbekek, buidák, seldsukok, ottomanok nevezete alatt. Mai napig is a scytha eszméjét, elménkben a tatár eszmével zavarjuk össze; azonban az ujabb földképeken jelölt Tatárország a régi szittyáknak csak gyülhelye volt. A régi kutfők csupán a görögök- és romaiakról szólván egész határozottsággal, a scythák lakhelyéül felületesen a Kaspi- s Euxini-tenger környékét, a gomerek-, celták-, és gallokéul a Duna torkolatait, Galliát és a hercyniai erdőséget jelölék ki. Ugyanezen faj különféle helyeken tanyázott. Az apály és dagály mindig gyakoribb lett, midőn e faj a scandinav, galliai, iber és afrikai határokon az Ocean által föltartatott. Ennek eredményét a történelem első csillámlásainál is felismerhetnők; ha bár a nyelvészet nem deritette volna is föl e szövevényes talány legérdeke-

sebb pontját, midőn a régi indiai nyelvet minden celta, görög, romai, goth, és szláv szójejtésekben föltalálta.

Az ujabb Europa népei tagadhatlan eredményei a scythák utolsó hullámzásának, gothok és szlávok neve alatt. Ők egy korábbi hullámzást toltak előre, melly ugyanazon módon, és szintazon tartományból érkezett; minthogy cimmerek-, gallok- és celtákból állott. Az analogia minden törvényeihez hivek maradunk, ha kiterjesztjük némelly homályos és távolabbi századokra azon gépezetet, mellyet husz századok során át alkalmazva látunk; megfejtve a szóbeli hagyományok közti zavart, és nemzeti hiuságnak bélyegezve az autochthon, aborigines, föld fiai-féle követeléseket: mellyeket Europának annyi népei fitogtattak, és némelly történetirók szinte elfogadtak. Mig a siculok a Po partjain tanyáztak, autochthonoknak nevezék magukat; feledve, miként a ligiusok által hajtattak ki Galliából. Cato autochthonoknak nevezi Latium népeit; Halicarnassusi Dénes pedig azt mondja, hogy ezen autochthonok Arcadiából jöttek. Az iberek közt a celták, vagy ásiai szittyák Europába betörésének csak legrégibb raja látható, kik közé más szittya és semi népek vegyültek a Közép-tengeren és az afrikai partokon át. Benszülött soha sem jelenthetett mást, mint első foglalót.

II. Az emberi-nem egysége a nyelvek és észtehetségek nyomán.

Elszámlálva a föld kerekségén jelenleg élő népeket, egészen korunkig és tartományainkig fogjuk lehozni a hagyományok fonalát, s a népek elterjedését. Ha az imént felhozott tények és következtetések állnak, ugy az europai népek eredetének kideritése könnyü dolog, és puszta elősorolásra szoritkozik. A politikai felosztás, azonkivül, hogy változó, miként a forradalmak, ugyanazon egy fajt több felé osztja, vagy több fajokat egyesit. A nyelvek szerinti elosztás, mellynek jelen czélunkra nézve több hasznát veszszük, egyszersmind okszerübb és állandóbb. E felosztás a következő tizenhárom osztályt adja:

A baskok, biscayaiak, vagy escualdunach-ok Francziaországban a felső-, és alsó-pyrenei kerületeket, Spanyolországban Navarra, Alava, Biscaya, Guiposcoa négy tartományt foglalják el. Ők a celtiberek, vagyis az ős iberek maradványai; kik Galliát birták egészen a Ligeris folyamig, és a déli Havasokig, ugy szinte az egész iber félszigetet, a Baleari szigeteket, Sardiniát, Corsikát, Olaszországot, Siciliát. Valójában e tartományok régi földiratának számos nevei a bask nyelvből magyarázhatók; s a faj átvonulásának vagy tartózkodásának eme nyomai, szakértő férfiak által, a leghitelesebb évkönyvek bizonyosságával birókul tartatnak.

A celták (kelták) vagy gaelok, a britt szigeteket lakják, és a régi Bretagne franczia megyéit, hol a cimberekkel (kimrek) kevervék. Az V. századtól Kr. u., e két, faj- és nyelvre rokon nemzet, egymással érintkezett és harczolt a nélkül, hogy összevegyült volna. A belgák cimberek valának; az irhoni gaelek scot, vagy scuit, futamlók, néven nevezték magukat; melly nevet Scotiának adtak, midőn a IX. század felé oda költöztek, és ott a caledonok-, vagy gael-eddon-okkal, az erdőket lakó gallokkal egyesültek. A gael-ers nyelv, mellyet Albanichban, vagyis a felvidéken beszélnek, az Ossian-féle énekek alapját teszi. A gallesek, vagy cornwallisiak breton cimberek, mint szinte Armorica lakói. Ezek, valamint testvéreik is, a Manche csatornán tul, cimber nevet vesznek föl; de jobban szeretik a breizad nevezetet. A három nyelv alapja, latin- és celtával vegyes német. A celta legtisztábban, vagyis leginkább sanscrit modorban tartá fen magát az irhoni és scotiai gael-ers nyelvben.

A németek teuts-, vagy deutsch-oknak nevezik magukat. A scandinavok egy ágát teszik azon teutonoknak, kik a mi időszámitásunk kezdetén a Duna torkolatától a Balti-tengerig terjeszkedtek. A német nyelvnek temérdek szóejtései vannak: svév, bajor, frank, szász. A hollandi, melly külön nemzetiséget képezett, az irodalomban is feltünt a XVI. század után; midőn divatba jött a flandriai, az alföldi németnek egy másik szóejtése. A norvegek a svédtől nem igen eltérő nyelvet beszélnek, mellynek egyik szóejtése volt az islandi. A dánok jutoknak nevezék magukat; mi hasonlit a geta, vagy goth nevezethez; a VI. századig az ő nyelvök a friz- és szászszal rokon német szóejtés. Angliában az angolok és szászok 450-ben telepedvén meg, a VIII. századbeli scandinav hóditás után nyelvök dánná változott. A szász a hitvalló Eduard után helyreállittatván, a dánnal vegyülve maradt; valamint a norman hóditás után szint eme szász-dán nyelv, a francziával vegyülvén, a mostani angolt képezte.

Latin.

A franczia nyelv, a német népek és nyelvek átmenetét képezi az uj-latin nemzetek- és nyelvekre, mellyeknek legalább ötödrésze az alnémet, frank, és friz szócjtésekből származik. A román nyelv, közép a frank-német, s az oc és oui nyelvek közt, sokkal inkább latin, mint a német Caroling királyok esküjében. A franczia a belgák, savoyiak, némelly schweiziak és graubündteniek nemzeti nyelve.

A romai nyelv leginkább el van terjedve Olaszországban, a romai birodalom fővárosában, hol minden falvak a latina rustica nyelvet, és minden kisebb városok a mivelt latin nyelvet beszélték. A florenczíek

által megállapitott olasz nyelv, némelly német hehezeteket tartott meg. Spanyolország, hol a torokhangok még számosabbak, ezeket a gothok- és araboktól tanulta el. A portugal nyelv a spanyol-galiciai szóejtésnek adott nemzetiséget és irodalmat.

Egyéb romai szóejtések is keletkeztek olly tartományokban, hol a latin a celta szóejtésektől különböző nyelvekre akadt: illyen az oláh a Duna torkolatánál, a lett Lithvaniában, Samogitzia-, Curland-, Livoniában; s a skippek albán nyelvében is mutatkozott. Lengyel-, Magyarország- és Erdélyben, hol a mivelt latin hivatalos nyelv volt, a népre is elragadt (?): melly azt a szláv nemzeti nyelvekkel együtt beszéli. [1])

Egy része ezeknek a görög alphabetumot fogadta el a keleti szertartással; a többi pedig kath. vallásra tért, a romai, vagy goth irásjegyeket fogadván el. A nevezetesebb szláv szóejtések: az orosz, lengyel, cseh, melly ismét morva, és magyarországi,[2]) vagy szlovák cseh, illyr, és horvát. Az oroszok eredete a balti wareghek, és a rosszok, vagy baranghok (fekete-tenger melléki kozár, vagy scytha népek) közt oszlik meg.

A magyarokat a németek összezavarták (!) a hunnokkal, kiket a görögök o u n o i, a chinai évkönyvek h i u n g n u néven neveznek; azonban Attila hunnjai igen vegyes fajt képeztek: voltak abban ujgurok, avarok; kiknek neve a h u n n a l egyesülve, megmaradt a tartománynak is, H u n a v a r i a, Hungaria. A magyar, vagy szlovák nyelv (!) inkább török-persa, mint sem finn, vagy szláv. A faj igen szép, és magát ‚magyar'-nak nevezi, mint ma is (?) bizonyos tatárok, kik a Kaukazustól éjszakra tanyáznak.

A finn nyelvü népek finnek, livonok, esthonok, lappok. Ezek a mongol fajhoz tartoznak; valamint azon népek is, mellyek Europa éjszaki részeibe egy olly nyelvet hoztak, melly föllelhető Siberiában a csermiszek, votyákok, morduanok, ersdadok és vogulok közt. Ezek látszanak az Attila-féle hunnok valóságos maradványainak lenni.

A törökök, kik a hunnok és gothok példáját követék, az Altaiból indultak ki; tatár nyelvök arab-, persa- és göröggel vegyes.

Az ujabb g ö r ö g ö k románoknak nevezték magukat a törököknek alávetett tartományban: az Otto alatti Graeciában a hellen czim jött ismét divatba. E faj számos szláv betörések által vegyült össze;

---

[1]) Ezen, és némelly más, honunkat és nyelveit illető hibás felfogásokról a t. olvasó is tudja, mit kell tartani. S.

[2]) Nem pedig m a g y a r, mint értekező nevezi; mindkettőt egynek véve. Innen érthetni más tévedéseit is a magyar nép származtatását illetőleg. S.

azonban a görög vallás és irásmód, sok szláv népek által elfogadtatván, az ujabb görögök nyelvét és irodalmát megőrizte; melly nagyon különbözik a régi nyelvtől, s még inkább ama divatozó szóejtések.

Az albanok, skippek, vagy skipetarok, a törökök arnautái, az epiroták- és illyrektől származnak, kik az éjszaki kaukazusi tatár albanokkal vegyülvék. Nyelvök a latinnal terhelve, nagyobb menynyiséget nyelt el a görög- és szlávból.

Végezzük e rajzot három bolygó néppel Európában; ezek:

A zsidók, kétségkivül a Titus és Hadrian által szétszórt zsidóktól származnak. Strabo állitása, a semi nyelvek közel rokonsága iránt, az ujabb nyelvészet által igazoltatott. Erre majd visszatérünk a nyelvek elemzésében.

Az örmények, kik Europa- s Ásiában a zsidók vetélytársai a kereskedésben, régóta elveszték nemzetiségöket. Irodalmuk igen becses; mert sok régi iratokat bir forditásban, mellyek eredetijei elvesztek: külön irásjegyeket csak a XIV. század után nyert. Az örmény sanscrit szóejtés, és a göröghez nagyon hasonlit.

A czigányok, vagy bohemek, olly nyelvet beszélnek, mellynek sok hasonlatossága van a hindostán nyelvekkel; miért is e népnek Timur hóditása alatti kivándorlására vontak következtetést. Egy nép az Indus torkolatánál mai napig is cingannak nevezi magát, s a Sint nevezet, mellyet maguknak adnak, hazájok folyójára emlékeztet. A persák fekete hinduknak hivják őket; a németek egy része tatároknak; a spanyolok és angolok egyptomiaknak: s e hypothesiseket barna szinök és ásiai szemeik támogatják. A czigányok nagyobb csoportokban találtatnak Moldva- s Oláhországokban, hol Constantinus Copronymus alapitott volna belőlök egy gyarmatot. Különben a számos egyéb tartományokban bolygó czigányok egy zagyvalék nyelvet beszélnek, mellyben legtöbb az oláh.

A nyelvek leszármazásának bizonyitványai és valószinűsége.

A régi történet, és az ujabb miveltség világánál fogva a népek ezen csomóját nem nehéz legombolyitani, bár mennyire össze-vissza kuszálva legyenek is a fonalak. Sokkal nehezebb ez Ásiát illetőleg, hol az anyagra nézve mai napig is homály uralkodik, és a bonyodalom minden időben megvolt; azonban a főbb nyelvcsaládok physiologiája fáklya gyanánt fog nekünk szolgálni Közép-Ásia, s a világ többi részeinek szirtjei és homálya között.

Leibnitztól ered az eszme, a nyelvek összehasonlitó elemzésében keresni az emberi-nem valódi eredetét. Schlegel Fridrik, és Adelung alkalmazásba vették az eszmét; a sanscritban találva föl a latin, görög,

és német nyelvek nyelvtani formáit, és gyökeit. Más nyelvészek ugyanabban találták föl a szláv nyelvek alapját és formáit; sőt a latin, görög, német, szláv nyelvektől idegen formák, mellyek megvannak a sanscritban, föltalálhatók az ers, walesi, és al-breton nyelvben. Innen azt lehet következtetni, hogy a nagy tér Indiától nyugoti Europáig, tele van nyelvekkel, mellyek a legszélsőbb pontok rokonságában részesülnek. A georgiai, örmény, osset, alan, pushtu, afghan, ujabb, és régi persa, vagyis zend, és pehlvi nyelvek indo-german nyelvek, a sanscrit legközelebbi rokonai.

A semi csoportozathoz tartóznak az aram éjszakon, a kanaáni délről, ugy szinte az arab. Az aram a chaldaeait és syrust foglalja magában; a kanaáni a samariait, philistaeait, phoeniciait, punt, és a zsidót. Az egyptomi közönséges és szent, valamint az aethiopiai, hihetőleg a phoeniciaival rokon szóejtések voltak. Az arab nyelv valódi, mór, abyssin, maltai, s hindostani mapuli nyelvekre oszlik. E nyelveknek általános jellegei: 1) gyökszavaik egyformasága, mellyek három szótagból, vagyis inkább három betüből állnak, azon mód szerint, melly csupán a mássalhangzókat határozza meg, a magánhangzókat pedig önkényre hagyja; 2) az ige szerkezete, melly szerint a három gyökbetü mindig megmaradván, némelly toldásokkal a cselekvést minden lehető fokozatokon keresztül viszi.

Nem csupán a semiták beszélték e nyelveket; hanem a chamiták is velök közösen, mig az indiai Oceán, a Veres-tenger, és a Nilus partjain laktak. A hieroglyphok magyarázata mennyit ád a kopt nyelvben fenmaradt régi egyptomi nyelv maradványaihoz, mutatja annak tagadhatatlan rokonsága a régi aram nyelvvel; mindazáltal függetlenül az irásbeli háromjegyes rendszertől. Abyssinia, legrégibb chamita gyarmat, mai napig is megőrzé azon nyelvet, mellyben vagy az ősök zsidó, vagy az unokák arab nyelvét gondolák föltalálhatni. Mind a két hypothesist lehet védelmezni; valamint Maltára nézve is, hol Soldanis a phoeniciai nyelvet vélte feltalálhatni, mig az egyptomi s berberi utazók az ujabb arabot ismerték meg benne. Az ezer év óta az atlasi berberek közt forgolódott arab, nem haladott egyenlő mértékben ezek nyelvének magához hasonitásában, melly a Sem- és Cham-féle nyelveknek legrégibb formája.

A Sem és Japhet közti rokonság, jó ideig a pusztán hagyományos állitások közé utasittatván, a nyelvek rokonságánál fogva a bebizonyulás állapotába ment által. A kopt, a régiség zugából bujván elő, mig a régi aram tulnyomó benne, sok zavaros indiai nyomokat tüntet föl. A kopt névmásnak egész szerkezete föltaláltatott a zsidóban, és

előtünt a sanscritban. Az indiai gyökök jegyzéke, melly a semi nyelvekkel is közös, naponkint nagyobb terjedelmet nyer. A régi persa, vagy pehlvi, szavaira nézve semi, nyelvtani szerkezetre indo-europai nyelv. Az arab ige hajlitásai féllatin névmások által, a ragozatok általi görög hajlitásra emlékeztetnek. A görög közép-ige hajlitása a semi visszaható igék némelly formáira s jelentésére emlékeztet.

Reland, Cook, Forster voltak az elsők, kik összehasonliták az oceaniai nyelveket, és elismerték a rokonságot a madagascari, malaji, és javan nyelvek közt. E két utóbbi, népies alakjokban az egész családnak rövid foglalatját, és közép határát teszik. A tenger hathatós eszközzé válik; és egy kis szorgalom elháritja az akadályt, mellyet a költözködések elejbe gördített. A Sandwich szigetektől Uj-Seelandig 1800 mérföld vonul el: és ezek nyelvei nagyon hasonlitanak egymáshoz. Madagascartól a Fülöpszigetekig, majdnem kétszer annyi a távolság: és mindenütt testvér-nyelveket beszélnek. Javatól a Marquesas szigetekig a földgömb felületének egy harmadrésze nyulik: s a nyelvek ugyanazon családhoz tartoznak; a kavi nyelv, a régi malaj-, javan-, vagy kavornak ujabb formája, hajlitásaitól megfosztott sanscrit nyelv.

Az indo-chinai nyelveknek nagy összeköttetésök van a sajátképen ugy nevezett chinai nyelvekkel, mellyek délről a kavival, éjszakról a tatár csoporttal érintkeznek Tibet és Butan nyelvei által. Az ásiai családból származott tatárok ásiai nyelveket beszélnek, mellyeket a frank nyelv kiszoritott, minthogy az igét nem hajlitják. A barna tatárok, tunguzok és mongolok nyelvei, igen is rokonok fejér testvéreik nyelveivel. Az ural-siberiai nyelvek csoportja Chinába is behatott Coreán által, Europába pedig a szláv-finn nyelvek által. Afrika nyelvei a semi családhoz tartoznak, éjszakról a berber, keletről az amarik által; melly afrikai nyelv, semi-féle hajlitásokkal. A galla, somawly, dankali, mellyeknek már szótárai is léteznek; a rutan, nubi, tibbu, twarik, mellyeket némelly utazók kezdettek elemezni, talán ásiai hasonlatosságot fognak feltüntetni; mit a fulláhk nyelvétől is reménylenek a tudósok, a madagascariban pedig már fel is találtak.

Az amerikai nyelvek, daczára rendkivüli különbözéseiknek, szinte engednek az elemzésnek, s eléggé egyforma jelleget tüntetnek föl; ugy hogy származásuk egysége megállapittathatik. Némellyek az indo-chinai egytagu rendszerhez hajlanak: de feltaláltatik bennök a haladásában egyszerü, eredményében szövevényes igeszerkezet; minthogy a cselekvés fokozatát bizonyos toldások közbetételével változtatja, mint a semi-féle igénél. A bask ige még nagyobb terjedelemben

tünteti föl azt; mivel ugyanazon gyök huszonöt hajlításon is megy keresztül.

Egy, a semi és hindu nyelveket megelőző nyelvnek létezése, nagyon valószinü; minthogy a testvériség közös atyát és anyát föltételez. Ezen anya, sokkal terjedelmesebb lévén a két ismert leánynál, még más leányokat is szülhetett, mellyekre az igehajlitást egész szövevényében hagyta. Következtetés utján a baskokat számithatjuk ide, kik a celtákat nyugoton megelőzték, ugy egyéb, Ásia közepén bolygó népeket is, mielőtt a nagy amerikai szigethez megtalálták volna az utat. India szélein sok nyelvek, ugymint a tamul, teling, karnati, misori, tulavi, parbathi, nem tartoznak egyenesen a sanscrithoz, hanem inkább a tatár nyelvekhez közelednek.

Ősnyelv.

Eddigi okoskodásunk bizonyitja, mikép nem lehet reményünk annak meghatározásához, mellyik volt légyen az ősnyelv. Ezt okszerüen sem nem tudhatjuk, sem nem kereshetjük: minthogy a hiteles évkönyvek elég későn kezdődtek, s az első hagyományok nyelvéről hallgatnak. Azonban a föltevés által minden oldalról sugallott izlés, átalánosan mutatja a hitet az egyetlen ősnyelvben, minden egyebek anyjában; melly vélemény ellen természetesen tiltakozik a naturalista s epicureus, kik a nyelvnek szintugy-, mint az anyagnak örökkévalóságát hirdetik, s a beszédben, valamint a madarak énekében végzetszerü eljárást látnak. Az egyéni, s eredeti gondolat a husz- vagy harminczféle ember-fajt illetőleg, azon állitásra kényszeriti őket, hogy ezen nyelvek, vagyis illetőleg találmányok közt is lényeges különbséget állitsanak, még a hangutánzási eredet segélyével is; minthogy az utánzott hangok igen nagy eltéréssel adatnak vissza. Mellékes bizonyitványul nézetett a müködő müszervek és erők hasonlatosságának eredményeiből vett hasonlatosság; a mi nyilván azt jelenti, hogy minden népek irásjegyei mintegy negyven hangra szoritvák, s hogy az átalános nyelvtan néhány száz tételre szoritkozhatik. Azonban a caleidoscop elemei jóval csekélyebb számmal valának, és mégis millio összetétel származhatik azokból, mielőtt azonegy kép két izben előfordulna. A nyelvnek önkénytes származása tehát a nyelveknek sem hasonlatosságát, sem különféleségét meg nem fejtheti.

Schlegel Fridrik, ki eleinte a XVIII. századdal együtt az ember lelkét a nyelv ősténycző jének tekinté, végre is az isteni kinyilatkoztatást világosan elismerte. S mi vele együtt azt hiszszük, hogy a helyes bizonyitványokra épitett állitás többet ér a szőrszálhasogató végtelen vitatkozásoknál. S a helyes bizonyitványokat mi előmutattuk. Tapasz-

talat utján fölleltük az ősnyelv maradványait a semi, hindu, s oceaniai három nagy családban; most már bátran kijelenthetjük az emberi-nem egységének dogmáját, hogy a föld népessége egyetlen család által fokozatosan szaporodott el. Az egyének és népek igénybe vették a szabad kezdeményezést, összeállitva, változtatva s ujitva szellemi erejök és szeszélyök szerint; de mindig az ős hagyományos ösvényt követték. Szintolly bizonyos és hiteles dolog, mint a nyelvek hasonlatossága, azoknak többé vagy kevésbbé szövevényes szerkezete; a mint tudnillik a származást fölebb vihetjük. Az angol egyszerübb a franczia- s a németnél; ezek még inkább a latin-, goth-, vagy sanscritnál. A sanscritnak őse, vagy ősei szükségkép terjedelmesbek és teljesebbek voltak. S hogy az illy látszólagosan szövevényes müködés milly könnyen mehet végbe egyetlen, de terjedelmesebb nyelvnél, bizonyitják a határszéli népek, mellyek két vagy három nyelvet beszélnek egyszerre. Az illy tartományokban még a gyermekek is könnyen és tökéletesebben megtanulnak hallás után három vagy négy nyelvet. A vagyonos családoknál a gyermekek sokkal hamarább megszokják, közvetlen társalogni azon nyelven, mellyet valamelly tanitó vagy szolga köteles velök beszélni: s utazásuk alatt jobban megtanulják az idegen nyelveket, mint a felserdültek. Adjunk egy nevezetet azon négy vagy öt nyelvnek, mellyeken egy gyermek négy vagy öt külön népek képviselőivel társalghat: s az eredeti ősnyelvnek némi fogalmával birhatunk *).

A nyelvek változásai és korszakai.

A nyelvek tehát összezavarodtak az idők folyamában, hasonlóan azon szikla-tömegekhez, mellyeket a szétmállás kavicsokká kerekit, fövénynyé morzsol és homokká őröl; s valamint a geologus nagyitó üvege, vagy a vegyésznek görebje a legkisebb szemerben is megismeri a tömeget, mellyhez tartozik: ugy a nyelvész a régi nyelveket az ujabb nyelvek mondatainak és szavainak elemzésével állitja össze. A mostani állapotokra figyelmezés, és a multak tanulmányozása, nagyon elősegitik a nyelvek másodrendü fölmerülésének, azok különbségeinek, elenyészténck és megujulásának földeritését: olly nehéz feladat, mellyet tiszteletre méltó tekintélyek, legalább az eredeti összezavarodást illetőleg, a csudák közé soroztak. Mi a többi zavarodásokat illeti, a

*) S azon állitólagos ősnyelvben is négy-öt külön neve volna azonegy tárgynak; mint ez a több nyelvet tanuló gyermeknél az eset?... Valljuk meg inkább, hogy az összehasonlitó nyelvészet még eddig nem vezetett e részben eléggé biztos eredményekre. S addig nem is remélhetünk tőle sokat, mig azt a tudósok, legalább egyes nyelvek tekintetében, csak olly készültséggel alkalmazzák, mint itt a magyar és szlovák irányában. S.

leghatározottabb eredmény legcsekélyebb okokból származhatik; némelly változó szavak és hangok elegendők annak megakadályozására, hogy a magrebi arabok Egyptom-, Arabia-, és Syriában megértessenek; Herodot barbaroknak tekinti a pelasg nyelvek minden maradványait. A mi Europánk azon nyelveivel, mellyek az irodalom és nyomdászat által megállapitottakul tekintetnek, nem akadályozhatja meg azokat, hogy a kiejtést minden száz, és a helyesirást minden kétszáz évben ne változtassák. A régi társadalmakat a tömegek nyugodt állapota, s a tudósoknak, kik papok valának, befolyása mérsékelte: holott most az akademicusok nem hogy előkészitenék és vezérelnék, hanem csak szentesítik a tényeket; és a népnek nem annyira oraculumjai, mint viszhangjai.

Midőn a multban nyelvet látunk keletkezni, mint valamelly uj birodalom eszközét, vagy valamelly nagy férfiunak kiséretében: ez összes tényben gondviseleti fontosság rejlik, méltó tárgya az elmélkedésnek egy Bossuet, De Maistre, vagy Wiseman számára. A sokkal alantabb álló figyelmezőknek szabadjon azt megjegyezni, hogy a szellemi erők hatása szintugy eszközül szolgál a gondviselés kezében, miként az anyagi erőké; s hogy ezen félig csudaszerü esemény, egyszerüen hasonló tünemény ahhoz, mellyet bámulattal látunk szemeink előtt. A Közép-tenger, az Antillák és Indo-China frank nyelvei, a politika segélyével nemzeti s irodalmi nyelvekké válhatnak; valamint a paraguaii guaran, és az éjszakamerikai sheroky nyelvek, mellyek a spanyol és angol nyelvek szerencsés vetélytársaivá lettek. Már pedig ez uj nyelvek szerzői nem igen dicsekedhetnek a részökről történt fáradozással; mert sem a szavakat, mellyek az anyagot teszik, sem az eszközöket, vagyis grammaticai formákat nem ők teremték: mindkettő olly régi örökség, mint maga a világ. Egy vagy több nyelvet uj alakba önteni, az idő és az emberek dolga. Szükség-e ismételnünk azt, minő távolság van innen az ős, és tökéletes alkotásig? A nyelvek tehát illy származási rendszer mellett hasonló életet élnek a birodalmak és egyének életéhez: születnek, megérnek, és elhalnak. De ezen változások lassan történnek meg; minthogy a terjedelmes szóejtések (dialectusok) középszámitással ezer évig tartanak; és némellyeknek vonaglása majd nem az egész chronologiai lépcsőzeten át tart. A görög nyelv fenmaradt Sicilia némelly városaiban; a kopt nyelv még Tripolis némelly vidékein mutatkozik; a celta és cimber, Caesar hóditásai után kezdettek enyészni; a bask pedig már három ezer év óta.

A sanscrit fontossága.

A philologiai tapasztalatok tehát nem boncztani müködések. Az

összehasonlitást meg lehet tenni az élő nyelveken, a népek kiejtésének, és az azokat használó tanult egyének magyarázatainak becses kiséretében. A sanscrit lépcső, az ujabb tudomány legdicsőbb müködéseinek fő alapja, a bizonyosság mérve azon eredményekre nézve, mellyeket a tudomány méltán várhat a többi nyelvek összehasonlitó tanulmányozásában. Mindenek előtt a sanscritra történik hivatkozás; mivel ennek rokonsága az europai nyelvekkel érthetőbbé teszi az összehasonlitásokat, és az azokból vonható következtetéseket.

A nyelvészet fontossága az Ethnographiában.

Valamelly nyelv a multnak legbővebb és összetesebb hagyománya. Ha külső tekintetre egymástól különböző két nemzet, egy közös nyelvet mutat föl: világos, hogy benső közlekedés létezett köztük történetök valamelly korszakában; és az is lehetséges, hogy közös törzsből származnak.

A hóditás a hóditók nyelvét tolja a népre, még akkor is, ha a hóditók nem nagy számmal vannak; de a hivatalos nyelv csak akkor olvad össze a nép nyelvével, ha ezzel nagy hasonlatossága van. Ha a legyőzött nép különböző nyelvet beszél, az fenmarad; csakhogy azt nem az irodalmi s hivatalos nyelvben kell keresni. A nyelvek ezen határozatlan tartóssága, a nyelvek ősrégisége-, s az emberfajok sokféleségének pártolóit arra kényszeriti, hogy mindenütt nemzeti nyelvet keressenek, melly a betolakodott nyelveket tulélje: s hasonlót fel nem mutathat. Ha illyesmi nem találtatik azon népek közt, mellyeknek nyelvei tökéletesen összeolvadnak az idő és tér által elválasztott távol népek nyelveivel: akkor áll az, hogy a nyelvek és a népek kivándorlása egy időben történt; hogy ha ezen népek testvérekül mutatkozván a közös földirati eredet és a nyelvészet által, jelenleg kül alakra eltérnek egymástól: akkor el kell ismernünk, hogy az idő, és a kivándorlás sokkal nyomosabban és hamarább megváltoztatta ez alakot, mint a hagyományok és nyelvek. A tudomány által mélyebben elemzett, vagyis europai nyelveket közönségesen két vagy három, kül alakra nagyon különböző faj beszéli; a tatár és török népek physikailag inkább különböznek a sajátképi mongoltól: s mégis nyelvök azonegy családból való; az urali nyelvek a legkülönbözőbb alkatu népek közt vannak elterjedve, s végre az indiai barna népek sanscritból eredett nyelveket beszélnek, valamint az ó, és ujabb Európának fejér népei is.

Az irásjegyek rokonsága.

Az eszköz, melly által a nyelv megállapittatott, jelentékeny adalék a nyelvek történetéhez. A gondolatot szem elejbe állitani, a szavakat megörökiteni, olly gyönyörü eredmény, és a léleknek olly mü-

ködését föltételezi, mellyet nem annyira müvészetnek, mint inkább a beszéddel egykoru segéd-tehetségnek kell tekinteni, melly tehát annak isteni kinyilatkoztatásában részesül. Ha ember találta fel az irásjegyeket, ez minden tekintetben leggyönyörübb müve, s egyike a legkorábbiaknak. Az irásjegyek elsőbbsége szintugy rejtélyes dolog, mint a nyelveké: azonban a hagyományt könnyebben láthatjuk és követhetjük e részben. Az irás jobbról balra, vagy ellenkezőleg, ugy látszik a Kaspi-tenger körül terjedett a Sem- és Japhetféle irásjegyeknek kölcsönös felcserélése által. Ekkép mutathatjuk ki betüről betüre, igen sok szavak elforditását, mellyeknek gyökei a két nyelvcsaládban közösek voltak. Az eszmerajzi irásjegyek tartatnak a legrégiebbekül: és pedig valószinüséggel, ha a tétel nem átalánosan vétetik, és egy nemzetre alkalmaztatik, nem pedig az egész emberi-nemre. Az utolsó mexicoiak hieroglyph-rendszerrel irtak, s a hangokat ábrázoló jegyeket még nem ismerték. A mexicoiak, megengedem, barbarok voltak, miveltség felé haladásukkal; de az is bizonyos, hogy az aztekek és toltekek mivelt és hanyatlásnak indult nép valának. A chinaiak igen kimivelt nép; és beérték vegyes irásjegyekkel, mellyekben az eszmerajz tulnyomó: de az nincs bebizonyitva, hogy a mandsu- vagy tibetihez hasonló hangrajzi irásjegyek nem a Tibetből kivándorlott chinaiaktól erednek-e. Az imiariti arabok, Saba király idejében eszmerajzi jegyekkel birtak; de más, sokkal régibb imiariták, déli Arabiában, a phoeniciaiak, más hangrajzi jegyekkel irtak. Egyptom, ezen mindennemü régiség tárgyában örökös példánykép, mindenkor látszólagosan hieroglyph irásjegyeket használt, mellyben a hangrajzi rendszer találtatik föl. Az estrangheli alphabetum ábrándjai, s a zsidó betük jelentőséggel biró nevei, Egyptomból eredhettek. Ott, hol a történelem az irásjegyek eredetét, vagy rokonságát homályban hagyta, a hasonlatosság által a származást földerithetni. A rendszer, mellyet magukban foglalnak, azon nagyszerü-, s egyszersmind egyszerüek közé tartozik, mellyeket az emberiség két izben nem szokott feltalálni. Ellenben a természetes tárgyak rajzai, ezen elmés és durva rendszer, több izben elcsábithatta a hanyatlott nemzeteket, mellyek elfeledék az irást, vagy maradékaikat, kik még azt nem tanulták meg. Egy lábnyom a homokban, egy növény vagy állat árnyéka valamelly sziklán, földön, gunyhónak oldalán, több izben kezdhették és ujrakezdhették a rajzolás mesterségét.

Az europai tudomány, melly a fajok értelmi egyenlőtlenségét vitatja, bizonyos nemzeti gőggel van vegyülve, minthogy a fejér fajok hoznak itéletet a kérdésben. Mondottuk már, hogy ők e részben

hasonlitanak más fajokhoz, mellyek a világ középpontjának, és a physikai s erkölcsi tökély végfokának tartják magukat. A chinaiak ostobasága elég ürügyet találhatna bizonyos politikai ügyességben, és olly bölcsészet elmélkedéseiben, melly a görögök bölcsészeti rendszereit mind felmutatja, sőt talán megelőzte. A hinduk, kik még barnábbak a chinaiaknál is, még magasabb polczot követelhetnek; mivel a transcendentalismust ők kezdeményezték minden emberi tudományokban: ugyanezt mondhatni az egyptomiakról, kiknek emlékeit bámulja a világ, és kiktől az europai miveltség eredett. Valóban a tudósok sok ideig nagyon zavaros eszmékkel birtak az ujabb Ásia népeinek physikai alkatáról, s még inkább a régi népek határozott szinéről. Az utazók ujabb tapasztalatai bámulatot keltettek még a szobában ülő naturalistákban és anthropologusokban is; és idő kell hozzá, mig a történetirók, bölcsészek és népek ez ujabb adatok szerint alakitják eszméiket és nyelvöket. Szánandó, s erőszakos megvetés halmoztatott főleg a négerekre, kiktől minden mult és jelenkori miveltség megtagadtatik; holott e fajnak képezhetlensége, ha jelenleg ugy volna is, még nem véglegesen eldöntött kérdés. A néger fajnak némi része volt az egyptomi miveltség fejlesztésében, ha nem is kezdeményezésében; mig a scythák, a mi őseink, mezitelen vadak voltak, és talán még a vadászathoz sem értettek *). Az elkésett fajok azért nincsenek kizárva minden társadalmi működésből: az éghajlat, melly alatt a négerek élnek, lankasztó és leverő, s az élelem és ruházat nem igen kerül fáradságba. A hidegebb, hálátlan éghajlatok sokkal hathatósabban ingerlik az emberi szorgalmat és tevékenységet. Amerikában a forditók közt, keresztények, a portugalok benszülött fiai, együtt élve találtattak, minden házasság, pénzhasználat, és só ismerete nélkül, majdnem egészen meztelen és vallási eszmék nélkül, Braziliának egy tartományában, hol a nyájak csudálatosan szaporodnak, a szőllő három termést ád évenkint, a banán- és czitromfa egész éven át gyümölcsecsel van rakva. Az illy fejérek gyermekeinek igen sok, nevelés alá vett nemzedékekre lesz szükségök, hogy europai őseik elmebeli tehetségeit visszaszerezhessék. Csuda-e, ha az illy tehetségek nem fejlenek ki egészen a gyarmatainkbeli négerek első és második nemzedékében? Mielőtt a nemzedékek a haladásnak egész körét megfutották volna, számtalan kiváltságos egyének bebizonyitották, hogy a néger faj ellen támasztott vitában helytelenül zavartatott össze a nevelés ténye, a tehetséggel annak elfoga-

*) Értekező azon föltevésből indul ki, miszerint a scythák a nyugoti népek ősei; s igy épen nem a magyarokéit érti. S.

dására. Egyetlen sikerült példa elegendő, kétségen kivül helyezni az egész faj képezhetőségét: és néger szerzőktől irodalmi gyüjteményeink vannak. Az embereknek parancsolni, vagy azokat meghóditani, sokkal magasztosabb értelmi számitásnak tartatik, mint oktatni őket: s a néger faj e részben sem maradt el; mert törzseiben nem hiányoztak a főnökök, monarchiáiban az apró fejedelmek, és köztársaságaiban az elnökök.

Pritchard megjegyzé, miként bármilly szinü népeknél átalános a hit egy más életben, ennek jutalmai- és büntetéseivel, és a holtak iránti tisztelet, egy szóval, a vallásos eszme: és e megegyezés még nevezetesebb, müködési okfejének belső természeténél, mint tevékenységének nyilatkozatánál fogva. Ezen nyilatkozatok a hagyomány által változást is szenvedhetnek: a belérzelmek hasonlatossága, az embereknek, kik azon érzelmeket nyerték, egységét föltételezi.

Nemzeti jellem.

Némelly történetirók dramai hatást idéztek elő az által, hogy nemzetet nemzettel, mint egyént egyénnel állitottak szembe: a népekre szenvedélyeket, előitéleteket, értelmiséget, mértékletességet, idiosyncrasiát fogtak, mint egyes emberre. Hogy müvészi szempontból véve a dolgot, igazuk van, azt az eredmény bizonyitja; de mi a történelmi bölcsészetet illeti, csak egy meghatározott történeti korszakban igazolhatják magukat. Az egyetemes történelemben, az emberiség évkönyveiben, e vélemény nem olly könnyen állhatja ki a vizsgálatot.

A gallok (mondják ők) mindig azok voltak, mik jelenleg a franciák; az ő jellemök mindig ugyanazon fényes tulajdonokkal birt, és ugyanazon hiányokkal: rendkivüli bátorság és értelem, de szánandó könnyelmüség; hiu és örökös individualismus, az összefüggésnek teljes hiánya. Helyesen; de lássunk más bizonyosabb adatokat. A cimbereknek német jellemök volt: lassuk, szilárdak, makacsok, a társas életre alkalmasok; és a cimberek a 6-ik századtól fogva Kr. e., Franciaországnak felét birják. A német vérrel ugy összevegyitették a gallus vért, hogy a gallus elem egy nyolczadra olvadt le; miért is a cimber jellemnek kellene tulnyomónak lenni Franciaországban.

Ne vegyük komolyan az idegenek által tett szemrehányásokat, de még kevésbbé azokat, mellyek maguk a franciáktól erednek, minthogy a honi igazság-szolgáltatás sokkal szigorubb. A könnyelmüség vádja sokszor azon népek által tétetett irányukban, mellyek leginkább igyekeznek őket utánozni; a gondatlanság vádja pedig azok által, kik legtöbbet szenvedtek szilárdságuk- és állhatatosságuktól. A ledérség,

rendes neve minden népek érzéki s értelmi végső tulfinomulásának: minden nagyobb főváros egy napon annak központjává válik; a történelem e szemrehányást, vagy bókot, felváltva adja meg az atheneiek-, romaiak-, s egyptomiaknak. A népek jelleme mindenek előtt azok politikai s vallásos intézményeiktől, továbbá szokásaik- és erkölcseiktől függ. A fajok csupán a szokások és törvények emlékezete által folynak be. A feledett törvények, változott és megromlott szokások, annyira elrontják a jó hirnevet, hogy ugyanazon nemzet neve, miután dicső czim gyanánt szolgált, néhány század mulva, s néhány mérföldnyi távolságra, guny tárgyává válhatik.

A miveltség megelőzi a vadon állapotot.

Minthogy a fajok képezhetősége nem vonatott kétségbe elvileg, hanem csak fokozatilag: a mostohább sorsu fajok jövője még mindig vigasztaló dolog; minthogy az egyenlőtlen képesség pártolói, legbuzgóbban hisznek az egész emberiség véghetetlen előhaladásában. Ők bizonyára azzal kecsegtetik magukat, hogy a kezdeményezés joga által ők szedhetik az illy munkának főbb gyümölcseit; minthogy az Adamféle faj, mint ők mondják, a négerek és mórok szükségképeni nevelője. Mi elfogadjuk a miveltség kölcsönös oktatásának eme dogmáját, mint átalában a történeti kutatásoknak örökös eredményét; de elválasztva ezt két, a történelem által nem igazolt mellékes eszmétől: a) hogy a fehér fajnak soha sem volt szüksége nevelőkre; b) hogy nevelői mindig fehérek voltak.

Europa miveltsége különféle kutfőkből ered. A görögök sokat köszönhettek a thrákok-, pelasgok- és szittyáknak, kik fehérek voltak; de még többet az egyptomiak- és phoenicieknak, kik az egyptomi emlékeken mint igen barnák ábrázoltatnak. A hetruskok, a romaiak nevelői, főbb miveltségöket phoeniciai gyarmatosoknak köszönhették; kik szinte barna szinnel rajzoltatnak a tarquini sirokon. A régi Amerika miveltsége olly fajtól ered, mellynek utódai a mostani vörös bőrüek. A chinai miveltség indiai vándorlástól ered; és ha a multról itéletet hozhatunk a jelenre, a mesterek barnábbak voltak a tanitványoknál. Szóval, bár mibe kerüljön is önszeretetünknek, és a mi bőrünknek, ugy látszik, hogy minden gyanitások szerint ugyanazon indiai faj volt oktatója őseinknek is, a scythákak. S e mellett szükség megjegyeznünk, hogy számosan ez éjszak-ásiai scytha csordák közül, ma is pásztori életet élnek még: valamint olly sok semita törzsek déli Ásia pusztáin; és némelly finn népek magának Europának központjában

szunnyadásnak indultak: holott gyapjas haju hithirdetők terjesztik a korán Afrika beljében! *)

Ha minden fajok felváltva voltak és lehetnek mesterek és tanitványok, egyik sem érte el magától, lárminők legyenek is képességei, az ő miveltségének minden elemeit. Minden tanitónak, ki már előbb oktattaték, szüksége volt a legelső mivelődésre kezdeményezés, kinyilatkoztatás által. Az Istentől teremtett ember, a Teremtő kezéből mint tökéletes, test- és lélekben kifejlett lény jelent meg. Bárminő legyen is tehát némelly emberek pillanatnyi elaljasodása: a mivelődés azok további czélja, mint volt eredeti irányuk. Nem a vadon állapotban kell keresni az emberi fajnak való eredetét, és a társadalmi kötés alapjait. Az embernek mindig kötelességei és jogai voltak egyszersmind. A vadon elaljasulás, melly megzavarja, de tökéletesen el nem oltja ez ismereteket, nem egyéb, mint az ember hanyatlása az állati természet felé, az erkölcsi természet kárára. E szövetség a két világgal, bizonyitja az összeütközést, mellynek közepére a szabadság függesztetett: ez által az egész föld megnyilván tevékenységének.

Hogy az egyén a különféle éghajlatokhoz alkalmazkodjék, szükséges még, miszerint az emberi test hathatós módosulást szenvedjen az őt környező elemektől; és e módosulásokra forditjuk most figyelmünket.

III. Az ember-faj egysége természeti jellegeiből bebizonyitva.

Vegyük elő ismét Europa népeit, mellyeket már elszámláltunk származásukra nézve. E kifejezések: szőke, barna, gesztenye-szin, ismeretesek már az europaiak előtt; minthogy ők maguk birnak ezen jelleggel: miért is minden további meghatározása nélkül, a barna szint a Közép-tenger partjain lakó déli nemzeteknek, a gesztenye szint Europa közép égaljának, a szőkét az éjszaki népeknek, kivéve a lappokat, tulajdonithatni. E három szin sokkal rendetlenebbül terjed el keleti Európában, mellyet szláv és török fajok birnak. A Fekete-tenger melléki kozákok, a thraciai bolgárok, sokkal világosabb bőrüek és hajuak, mint egyéb nemzetek a szélesség ugyanazon foka alatt Görög-, Olasz-,

*) Már hogy a k o r á n és mohamedanismus mennyiben mondható az általános miveltség eszközének, nem akarjuk feszegetni: csak azon tapasztalati igazságot hozzuk emlékezetbe, miszerint a legelhagyottabb föld is jobb ollykor a szándékosan konkolylyal bevetettnél. Lehetnek, és vannak tévtanok, mellyeket a fetishismusnál is nehezebb kiirtani. Azok terjesztése tehát épen nem mondható nyereménynek az emberiségre nézve. Hogy a k o r á n mit tett Europa s Ásia legmiveltebb tartományaiból, mit Egyptom- és Afrikából, tudjuk. S.

Franczia- és Spanyolországban. A fejér népek Ásiának nyugoti negyedét foglalják el; s határaik délről az indiai Kaukazus, Tibet hegyei, Beludsistan Persiában, Yemen az arab félszigeten; keletről a kalmukok, tunguzok, jakutok tartománya; éjszakról az osztyákok és samojedek. Ásiának délnyugoti részét szines népek birják, mellyek arczvonalai az europai nemzetekéhez hasonlitnak, minők a hinduk, beludsok, arabok, yemeniek. Éjszak-nyugot ellenben a chinai tunguz népek birtokában van, kikhez Attila hunnjait is akarják számitni. A Tavernier álkal leirt barna tatárok, a Pallas által fölkeresett kalmukok, ugyanezen jelleget tüntetik föl; melly némi eltéréssel föltaláltatik a jakutok, chinaiak, cochinchinaiak, avanok, birmanok közt: ezekhez tartoznak egyszersmind az orosz- és svédországi lappok.

Éjszakamerika és Mexico népfajai egy kissé a hindu jellegre emlékeztetnek; a peruiak folytatják e fajt déli Amerikában: melly tartományt, e népeken kivül főleg a mongol jelleghez hasonló népek lakják, mind szinök- és arczvonásaik-, mind pedig szemeik rézsutos állására nézve.

A nagy Oceán szigetlakói két typusra vihetők vissza: a polynesiaiak arczvonásokra hinduk és mongolok, szinök barna, hajuk merev, vagy göndör; a melaniak csaknem egészen feketék, gyapjas hajjal, szinte koromfekete szinnel. Az indochinai archipelagus népei e két nagy typusnak képzelhetlen változatosságát mutatják föl. Az oceaniai-melani fajokhoz csatlakoznak a madagascari fajok, a kafferek, hottentotok, kik kormosak inkább, mint feketék; a mozambikok, somawlok és gallák, réz-szin bőrrel, és göndör, vagy gyapjas hajjal. A hottentotnők ágyékuk vastagsága által tünnek ki, melly különösség a mozambik és somawli nőknél is feltalálható. A valódi négerek nem csak nyugoti Afrika szivében laknak, hanem egyszersmind Malacca félszigeten, a Sunda archipelagusban, Uj-Hollandban és Van Diemen tartományban. Délre Senegaltól a yoloffoknál különös vegyülete látható az indo-europai arczvonalaknak, ében bőrrel és gyapjas hajjal. Az ellenkező széleken a tibbuk, a sheggiák, a twarikok, Nubiában ugyanazon arczvonalakat, és szintazon szint tüntetik föl, majdnem merev hajjal. Az éjszakafrikai népek sárgák, vagy vörhenyesek: és a nagy pusztaság szélén észrevehetlen fokozat által mennek át a barna, sőt az europaiak fehér szinébe.

Hogy tájékozhassuk magunkat e chaosban, némi mérték-szereket, összehasonlitási módokat kell keresnünk: mellyek átalában a csontváz- és bőrre vonatkoznak. A csontváz részei közt a főnek adatott az elsőség, mint az érzékek és agyvelő székének, ezek központjának; melly

egyszersmind az egyéni s nemzeti arczkifejezés fő része, az arczcsontok által.

Camper a koponyát szöglet által mérte meg, melly a homlok-állkapczáknak egy a szájon, a hallás lyukain, és a hátulsó koponya alján keresztül vont vizirányos vonallali találkozásukból ered. Némelly adatai az összehasonlitó boncztannak, kedvezni látszottak e mintának: de az összehasonlitó nyelvészetre támaszkodó érvényesség a tények folytonos lánczolatát igényli, s némi viszonyt az állatok és emberi faj értelmisége között; holott a gondolkozásnak a beszéd által nyilatkozó müködése, örvényt képez a fekete, vagy fejér ember, és a legtökéletesebb majom közt. Mint emberről emberre alkalmazott mérték, az arczszöglet nagy akadályt gördit elő a szöglet két vonalának való helyzete által, a mint tudnillik kiálló arczélről (profil), és különféle homlokokról van szó: miért is Camper arczszöglete ujra alkalmaztatott más eljárásoknál, mellyeknek viszonylagos értékök lehet valamelly gyüjtemény osztályozásában. Az egymással összehasonlitott népességek, és igen nagy számmal összehasonlitott egyének közvetlen tanulmányozása, habár ugyanazon nemzetből vagy törzsből választassanak is, a szobatudósok minden föltételezéseit és mesterkéléseit lerontja. Blumenbach és Pritchard, kik a geometriai mértéknek más módját állitották fel, abban megegyeznek, hogy: a különféle fajok koponyájára és csontvázának egyéb részeire vonatkozó legnagyobb csonttani különbségeket, jóval meghaladják a házi állatok csontvázában tapasztalható különbségek; mellyek fajai pedig teljes bizonyossággal azonosokul ismertethetnek el. A kérődzők szarvakat nyernek vagy vesztenek, következőleg csontfüggeléket is, melly azokat tartja; a sertések, ebek egy ujjat, fogat nyernek vagy vesztenek; a kutya, az embernek közvetlen és átalános társa, sokkal nagyobb és változatosabb módosulásokon ment által: mellyeket egész bizonyossággal lehetett követni, mivel a kutya egy év lefolyta előtt már szaporit. Az ebfajokat pusztán különféle s állandó jellegökről itélve meg, minden tekintet nélkül az ősi származásra, a naturalisták kénytelenek lennének ötven eredetileg különböző fajt ismerni el.

Gallok és cimberek.

A főnek csontrendszere, az azokat boritó puha létszervekkel, képezi a nemzeti arczok összegét, mellyeket valamelly rajzolt vagy faragott fő kielégitőleg ábrázol. Az illy gyüjteményeknek megvan viszonylagos érdemök, tudnillik muzeumok számára. Az összehasonlitást mindig azon népekről kell érteni, mellyekből ritka, egyetlen példányok kerülnek, és gyakran olly rendszernél fogva választatnak, melly a kivételt a szabálynak elébe tette. Innen van, hogy az utazók majd mindig

ellenkezésben vannak a szobatudósokkal. Lacepède a törököket a samojedek családjához számitotta; Cuvier a gallokat valódi négerekül tartotta; Desmoulins a négereket Nepaulba helyezte; Pritchard a fellahkat, kik jelenleg az abyssinekhez hasonlitanak, a régi zsidó nép tökéletes képének tartotta; Pritchard, Desmoulins, Wiseman, ugy látszik, soha sem képeztek maguknak tiszta fogalmat a mongol typus- és tatár népekről; mivel e nemzeteket magával a typussal zavarák össze. Egy rendszeres előitélet egy más természetbuvárt vezetett tévutra: ki pedig utazott; de ki egy kissé későn foglalkozván az Ethnographiával, a gallusok történetirói után minden áron helyre akará állitani a gall és cimber fajokat, s a következő két eltérésben vélte azokat fölismerhetni: egy részről hosszu fej, kiálló arcz, sas-orr; más részről lapos, kurta arcz, széles pofák, egyenes, tompa, s igen kevéssé kiálló orr. Ha Edwards más fajokra is figyelmezett volna, vagy csak visszaemlékezett volna az amerikaiak, Antilla szigetbeli négerek, és europaiak között nyert fiatalkori benyomásokra: beláthatta volna, mikép nem hogy külön sajátsággal birt volna a két szittya ág, hanem az állitólagos gall és cimber typusok valamennyi fajoknak örökös változati példányai voltak. Feltaláltam e sajátságot a négereknél, a nubiai törzsek, a hindu mozlemek, a malaji utazók, az abyssinek közt, mellyek kevert fajok, miként a franczia- s olaszországiak. Burckhardt már századok óta pusztáikon elszigetelt arab törzseket keresvén föl, minden lépten-nyomon azon megjegyzést teszi: e törzsnek széles arcza, és vastag pofái vannak; e másiknak keskeny, hosszu arcza, romai orrokkal... Ugyanezt tapasztalták az utazók a Marquesas szigeteken, Tahitiban, Uj-Seelandban; ugyanezt ismétlik az utazók egész Amerikában. Még a vallásos eszméik által minden összevegyüléstől tisztán maradt népfajok is, mint a parzok, hinduk, samaritanok, ugyanazon változatosságot tüntetik föl. A zsidók közt, kiket jobban ismerünk, a gall typus uralkodik; de a cimmeri sem hiányzik náluk.

Tehát egyedül csak az arczcsontokra, vagy más illyenre támaszkodás, bizonytalanság- és tévelynél egyébre nem visz: mindenféle nemzetiségek typusaira könnyü találni valamelly város vagy falu lakosságánál, s a mértani rendszert pártoló naturalisták könnyen tévutra vezettetnek a szintelen tagok által. Francziaország bővelkedik fejér négerek- és szőke kalmukokban. A köznép nem csalódik; mivel a csontváz alkatával, a bőr vagy hajzat mivoltát is összekapcsolja. Utánozni kell tehát e helyes gyakorlati tapintatot, és nem kell elszigetelni valamelly fajt a külalkat sajátságaitól. Mielőtt a bőr mivoltát tárgyalnók, szólni fogunk valamit a physikai szépségről, melly szinte egyformán

tekintetbe veszi a formákat és a szint, vagyis az arcznak izmait és csontjait.

Szépség: görög, egyptomi, perui eszménykép.

Mi a szépnek eszméjével születünk; mi azt bizonyitja, hogy ez határozottan létezik: a tapasztalás azonban annak megismerésére vezet minket, hogy a viszonylagos és ollyannak tartott szép, nem csekély arányban vegyül ez ismeret közé. A vadember nem keresi törzsén kivül fetisheinek mintáját. Az indián saját fegyereivel terheli meg borzasztó isteneit, és saját jegyesének bájaival árasztja el a legszelidebb istennőket. Mindkettő oda czélozott, hogy e fetishek-, vagy csinált isteneknek azon nemzet képét adja, mellyet oltalmazniok kellett. Az előbbre haladt népek müvésze ugyanezen rendszert folytatá; csakhogy a mellékes dolgok elhagyásával, képzelődése módositá és megnemesité a nemzeti typust, melly müvének legelső feladata volt. Görögország, daczára éghajlatának és iskoláinak, soha sem hozott létre egyenes homlokot, sem szigoruan függőleges arczvonalakat és orrot: de a müvészek, kik szemközt néztek valamelly szép lerajzolt, vagy élő főt, meghatva érezték magukat a komolyságtól, mellyet a légi perspectiva adott annak; a homlokot és orrot azonegy vonalba helyezvén. Az élő fő, vagy annak utánképzett másolata, méltóságot és fenséget nyertek, midőn előrehajoltak, a halló lyukak tengelye körül forogván. Most már csak a két rendbeli csalódást kellett valósitani; megállapitván az arczélen a függőleges vonalat, miként az homlokegyenest volt látható.

Az egyptomi emlékek majdnem valamennyi görög találmányt értelmes utánzásra vittek vissza; mivel számos görögök látogaták Egyptomot Psammetich uralkodása óta. Ama szép korban, és sok előbbi uralkodások alatt készült sphinxek már nemzeti jelleget eszményitettek. A görögök utánozták a müvészi munkát, azt egy kissé saját fajukhoz idomitván.

Egy nép, mellyet emlékei Egyptom és India rokonává tesznek, de melly régóta elveszté őseinek emlékét,— az amerikaiak, a hősi és isteni szellem nyilvánulását a görög eszményképpel ellenkező ábrázolatban keresték. Ők szobraik homlokát tulságosan meghajlitották, azután a müvészet eme hazugságát az által törekedtek igazolni, hogy az előkelő castokon foganatositák e szörnyalkatot. Bármennyire lehetetlennek állitsák is a phrenologusok, annyi bizonyos, hogy a perui főnökök e kificzamitott koponyában a hadvezér erélyét, a főpap ügyességét, a strategus és államférfiu tehetségeit hordák magukkal.

A világ két szélén valamelly nem közönséges dolog tartatott a nemes eredet jeléül: de az amerikai müvészet csupán csak a nemzeti

arczvonal tulzását választhatta; ő a másikat nem ismerte. Ekképen, ha a görög szobrok nemzeti typust viselnek magukon, ez a müvész által választott, és izlése által nemesitett egyéni szépség kettős tekintete és megválasztása alatt történik; ezen izlés az egyptomi s assyriai müvészet által képződhetett az ariai népek és zsidók szemléletéből, s az azokkali érintkezésből. Ama kiváltságos egyének, kik szépeknek mondathatnak, mi különben ritka eset minden fajoknál, némileg a görög eszményhez közelitnek a semita s indiai fajoknál: szintugy áll a dolog az ujabb europaiakkal. Mindezen nemzeteknél, valamint a régi görögök közt, a legnagyobb rész Europának rendes arczvonalaira emlékeztet, a gall és cimmeri fajok örökös változó formáival. Ha a két faj ős származatát illetőleg gyanitással szabad előállnunk, azt mondhatjuk, hogy a rövid, kerek arcz, kevéssé kiálló arczéllel, a homlok és arcz vonalaiba eső szemekkel, s ivezettszemöldökkel, a nőnek volt ősi eredeti sajátsága; a másik typus pedig fivérét, vagy férjét illette, ugymint a keskeny arcz, kiálló arczél, mélyebben eső szemek, kissé nagyobb, és némileg mindig feszes arczvonalak.

Majd minden fajoknál tapasztalhatjuk, hogy az erkölcsi mivelődés az arczvonalakat a görög eszményképhez viszi közelebb. Innen könnyen beláthatjuk, hogy a felsőbb castok, mellyek arczvonalaira a nevelés sok nemzedékek óta befolyással van, némi fokozat által különbözhetnek az alsóbb néposztályoktól, a nélkül, hogy különböző faj-, vagy nemzethez tartoznának. A nevelés ideje valamelly egyénnél elegendő, kezeinek alakját megváltoztatni, ha kézzel dolgozik. Azt is könnyü belátni, hogy hosszabb idő alatt, azon castok kezei s lábai, mellyek kevéssé gyakorolják azokat, igen különböznek a nép kezei- s lábaitól. Ellenkezőleg, a királyi család, vagy a felsőbb cast idegennek tekinthetik, midőn arczszine sokkal sötétebb, mint a népnél; mint például Hawayban, hol a nemességnek fekete bőre és gyapjas haja van: valamint Egyptomban a pásztorok elüzetése után; mivel a hóditó királyi fajok Nubiából indultak ki.

Bárminők legyenek is valamelly nép arczvonalai és szine, bizonyos összeegyeztetés mindig lehetséges, nem csak a nemzeti, hanem az átalános fogalmakkal is a szépséget illetőleg. A gyönyörü arczszin mindenütt első rendü ékesség; a bőrszin tehát a legnevezetesebb minden fajoknál: és látni fogjuk, hogy bármilly felületes legyen is e jelleg, az mégis állandó.

A bőrről.

Fleurens urnak legujabb buvárkodásai mutatják a bőr fontosságát, mint megkülönböztető eszközt a fajok közt. E boncztanár egy kü-

lönös hártyát és pigmentumot talált a fekete és barna fajoknál; mi által a négert a perui, chinai, hindu oldala mellé állitá. De hát a fejér ember, ki e különös létszervek szövetségétől ment, miképen barnul meg a napon, vagy a forró égaljak alatti hosszabb tartózkodás mellett? Más buvárok bizonyos kiválasztást föltételeztek, melly a barna fajokéhoz hasonló pigmentumot állit elő; — a mint hogy némelly bőrbetegségekben találtattak is nyomai. Más részről a pigmentum hiányozhatik, el is enyészhetik a barna faju egyéneknél; mellyek ekkor az albinismusnak nevezett tüneményt állitják előnkbe: ez, mint szinte ellenkezője, a melanismus, mindennapi tünemények a házi állatok fajai közt.

Az europai fajok fejér bőrei, mint valamelly átlátszó tükrök, sokkal könnyebben láttatják a világosság és hőség által okozott változásokat; a három égöv alatt általunk felosztott szinkülönbség: a barna a déli tartományokban, a gesztenye-szin a mérsékelt Europában, és a fejér a hideg tartományokban, különösen három rendbeli betörésnek felelnek meg, délről a scytho-celta, Közép-Europában a német, éjszak- és keletről a szláv betörésnek. A szinkülönbségek pontosan az isothermicus égöveket követik, mellyek Humboldt szerint rézsutosan növekednek éjszaki Europától Ásia déli részeiig. Ez már a megbarnulás közönséges tüneményének, melly helytelenül tartatik fölületes- és mulékonynak, nagybani alkalmazása. Az éghajlat gyorsan és felületesen módositja az egyént; a faj pedig lassan és tartósan. A barnulás tünemények nem szoritkoznak pusztán a fejérekre. A scytho-arab faj képviselőinek csupán fele van Europában és Közép-Ásiában; a többi az indiai Oceán felé vonult; az éghajlatok fokozatos heve által mindinkább megbarnulván. A Himalaya melletti hinduk szinte fejérek; a decani, coromandeli, malabari, ceyloni hinduk barnábbak sok néger törzseknél. Az arabok olajszinüek, és szinte fejérek Örményország- és Syriában; Yemen és Mascate tartományban barnák; az egyptomiak, fokozatos lépcsőzetét tüntetik föl a fejér szinnek a feketéig, a Nilus torkolatától menve fölfelé, annak forrásaiig. Az amerikai család, melly mindenütt barna, még a jeges tenger körül is, a két félsziget éghajlatának változatos és tartós befolyását saját módja szerint láttatja. Némelly törzseknél a zárva tartott nők a kenyértészta fejérségét tüntetik föl. Egyptom régi emlékei a nemek ezen fokozatát még inkább mutatják, a szokások, és a kényelem különbsége által. Számos mongol népek miveltsége megfejérité a két nemnek bőrét, leginkább pedig azét, melly mindig árnyékban ül. A chinai bábok a nőket halavány szinnel állitják elő, még pedig hűségesen. A szintelenség egyike azon főeszközöknek, mellyekkel a miveltség a női szépséget kidolgozza.

Melanismus, albinismus, különféle szőr és haj, csontos és zsiros kinövések.

Az átalános szintelenség hirtelen bekövetkezhetik. A barna és fekete fajok közt gyakran olly egyén születik, melly erőtlen fejér szinnel növekedik, él és hal, a többiben szülőihez hasonlitva: világos kék, némileg rózsa-szin szemekkel, és hamu-szin vagy szürke hajjal. Az albin az europai fajok közt is születik, s nagyon közönséges a házi állatok közt. Ezeknél szinte közönséges a melanismus, vagyis a bőr-, és függelékeinek megfeketedése. Az emberek közt a hirtelen melanismus, vagyis a melly egy egyénnek élete alatt látható, némelly részekre szoritkozik, minők a terhes nőnek emlőbimbója, vagy a testén levő méhfoltok.

A szőr és haj, a bőr függelékei, nagy változatosságot mutatnak föl az emberfajoknál: a mindennapi tapasztalásunknak alávetett állatfajok még nagyobb változatosságokat tüntetnek föl a fajvegyület és éghajlat változtatásának következtében. A juhoknak szőrük van a meleg tartományokban, a hideg vagy mérsékelt tartományokban pedig gyapjok; szintigy van az ebekkel, mellyek a tropicusok alatt meztelenek, és tömött szőrrel birnak a jeges tartományokban, sőt néha valódi gyapjat is hordanak. A fejér és barna fajok sima hajának belalkata nagyitó üvegen át nézve, tökéletesen hasonlónak találtatott a négerek gyapjához; holott a juhok ugyanazon fajainál, a gyapju és a szőr, nagy különbséget tüntetett föl. Ha a melanismus és albinismus a bizonyosan egy eredetü állatfajokat megosztják; ha az egyenes szőr és gyapju a tökéletesen hasonló állatok bőréből ered; ha néha ugyanazon állat bőre a gyapju és a szőr, a melanismus és albinismus közt van megosztva: okszerü dolog-e, annyit törni fejünket az ember bőrszinének fokozatai, s a sima vagy göndör hajzat végett?

Valamint találtatnak családok hat ujjal, mellyeknél a fölösleges uj örökségkép terjed: szintugy egy más családnál a bőr sertékkel volt megrakva. A családfőnek sok gyermeke volt ugyanazon sajátsággal; kik ha az ősvilág törvénye szerint egymás közt összeházasodtak volna, a természetbuvárok egy uj fajt számithattak volna; nem is jutván eszökbe, hogy az ősatya a közönséges fajnak korcs magzatja volt.

A hottentot-, uzuán-, kaffer- és somawlinők puffadt kövérsége nem egyéb, mint tulságos növekedése azon kövér rétegnek, melly minden tartománybeli nőknél feltalálható. A zebu ökör, a tevék és dromedárok pupja, a számos juh-fajok vastag farka, még nagyobb változatosságot tüntet föl; mellyek igen rövid idő alatt ugyanazon fajoknál képződvén, határozottan mutatják az eleség és éghajlat befolyását.

Veres haj.

Mi a veres hajat illeti, nem akarom e néven nevezni a veressárga, kevéssé gyapjas hajat, kék szemekkel; mi nem egyéb, mint a fejér szin fokozata. A typus, mellyről szó van, fénylő veres, gesztenye-szinü szemekkel, veressel pettegetett halavány bőrrel: melly változatosság nem csak minden fejér, hanem minden barna, sőt néger fajoknál is mutatkozik. Halavány bőr elválhatlan a veres hajtól; miért is a physiologiai hasonlatosság a veresben erőteljes albint, s az albinban elgyengült verest tüntet föl; s valamennyien különféle fokozatokban valósitják az ős typusnak ezen nyilvánulását: mellyet Desmoulins méltán állitott fel az egység jeléül, vagy emlékeül. Minthogy a veres szin valamennyi kaukazi és semi typusokat előállithatja, s mindezek veresekké is válhatnak: ez azon fajok közös határa, közös atyja, és ős jellege. Még ez sem elég: a veres szin a legtermészetesebb és szelidebb átmenetet képezi a barna fajokra; a szemszivárvány gesztenye-szinü; a haj setétveres; a verhenyeges foltok egybeolvadván, olaj-szin bőrt képeznek, nyers vagy pörkölt kávé módjára. A veres embernek szintelen, és a foltok nagyobb részétől megtisztitott bőre, azon halványságot tünteti föl, mellyet a korcsfajok legnagyobb részénél, sőt számos barna fajok közt is tapasztalunk, midőn szinöket elvesztik. A szinvesztés és vérvegyület, képesek ismét előtüntetni a régi typust, melly az idő vagy a közbenső fajok által változást szenvedett; ez gyakrabban előfordul és könnyebben előáll a fejérek közt: azonban a barnák közt is lehetséges, és minden albinok és veresek által igazoltatik.

A typusok állandósága.

Egy megeshető változás, melly ritka, és nehezen magyarázható tényekben fejezi ki magát, kedvezően hatott némelly tudósok tétlenségére, kik nem akartak felhatni a legelső okok forrásáig; és egész makacssággal vontak következtetést a multról a jelenre. Igy Desmoulins és követői, makacsul védelmezték a typusok változhatlanságát, és fajok állandóságát. A kérdést igen bajos volna tagadólag megoldani, ha azon állitólagos szük határok közé szorittatnék: 1) hogy a fejérek nem lesznek feketék a meleg, sem a feketék nem fejérednek meg a hidegebb éghajlat alatt; 2) hogy a jelenleg látható typusok már a legrégibb történeti időkben léteztek.

Kétséget nem szenved, hogy az Exodussal egykoru egyptomi emlékek, a jelenlegi emberfajok typusainak legnagyobb részét előtüntetik; de ezek még inkább az akkori egyptomi typust határozzák meg, mellyet a Nilus partjainak jelenlegi lakossága annyira mennyire fölmutat. E lakosságnak változáson kellett átmennie, mivel a hódító

pásztorok, aethiopok, görögök, romaiak, arabok, törökök által annyira fölfrisittetett, hogy szembetünőleg érezték az éghajlat helybeli befolyását. Hová lettek Ásiában a Colchisbeliek, ezen egyptomi gyarmat, és a fekete aramok, a keleti aethiopok maradványai? Eltüntek, és megfejéredtek. A romai történetirók dicsérik a gallusok szőke hajzatát, mellyel a romai hölgyek ékeskedni szerettek; s déli Franciaország, hol a celták kisebb vegyülettel tarták fön magukat, barna szint mutat föl; az armorikai cimbereknek fekete hajuk van, ámbátor megmaradt náluk a kék szem; a németeknél fokonkint tünedezik a szőke hajzat, és már csak a scandinav földön látható.

Mennyi idő kivántatik a helybeli befolyás kifejlésére és megszilárdulására, ezt bizonyossággal nem tudjuk: azonban az idő jelentéktelen elemnek látszik, midőn azt kérdjük, valljon az europai gyarmatosok megfeketültek-e a tropicusok alatt, vagy a négerek fejérek lettek-e a mérsékelt égaljak alatt. Valljon a tapasztalatoknak egész sora gyüjtetett-e egybe azon családokat illetőleg, mellyek néhány századok előtt vándoroltak ki hazájokból? Nem; a négerek nagy részint utódok nélkül haltak el. A fejérek az uj gyarmatosokkali folytonos házasságok által szaporodnak. Sőt több, néhány nemzedék óta elszigetelt creoloknál, az éghajlat szembetünőleg megirta a változásokat, mellyeket számba sem akartak venni: olaj-szint kaptak; a fátyolozott fehér nőknek erőtlen szinök van, minden pir nélkül. Azt mondják, a fehér gyarmatosok változatlanul maradnak a tropicusok alatt: s az utazók fekete portugalokat találtak Indiában, fekete zsidókat Cochinban, barnákat Abyssiniában és Chinában, kenderszőkéket Oroszországban.

A fajok megállapodásából vett okoskodás nem igen nagy érvényre emeli az egyptomi emlékeknek tulajdonitott mesés régiséget. Ezer évek előzték meg ez emlékeket: mellyek végre is, sem a vizözönig, sem a teremtésig, de még csak az egyptomi miveltség kezdetéig sem mennek föl. E korszak, az ujabb kritika szerint leszállittatván, számos és tartós változások előidézésére elégséges.

Egyébiránt ki állithatja azt, hogy az éghajlatok mindig csak a mostani hatással birtak, s hogy az emberiség soha sem volt fogékonyabb a benyomások elfogadására? Pontos tudomásunknak kellene lenni az ember, és a légtünemények physiologiájáról, még a történet hajnalodása előtt. Tudunk-e valamit az ó-korban olly hathatós telluri befolyásokról? Némelly paránynyal több széneny a légben, óriási fejlemény adott a moszatoknak és a gyik-nemüeknek. Valamelly más erőhatás nem szénitheté-e meg az emberek nagyobb részének bőrét; valamint Ovidius a négerek bőrének megpörkölését a Phaeton oktalansága által előidé

zett eseménynek tulajdonitja? Még a történelmi idők után is igen nagy a változás: de ugyanazon figyelmes vizsgáló elég hosszu ideig élhetett, hogy a házi fajoknak az éghajlat általi módosulását tapasztalhassa; miért is a tényt bizonyosság gyanánt veszi: holott az emberi fajok módosulása, ha gyorsan történik is, sok századokat kiván; s az elszigetelt figyelmező tagadja azon mozgalmat, mellynek csak egy igen parányi részecskéjét tapasztalja; majdnem hasonlóan azon gyermekhez, ki egy perczig az óra ingája elébe állittatván, kételkedik, valljon az égi testek forognak-e.

Meghonosodás, külbefolyások.

A hazájából kivándorlott ember olly változásokon ment át, mellyek sok nemzedéket veszélynek tesznek ki; s végre a létszerveket hathatósan megváltoztatják, és azok létezésének ujabb föltételeihez alkalmazzák. A tropicus tartományokban a szőke, epés természetüvé lesz, a barna még barnábbá válik. Az első nemzedék a munka terhe alatt vész el; az élet mindig tartósabb lesz a következő nemzedéknél. E müködésben a külalkat megerősiti a fontosságot, mellyet azzal összekapcsoltunk, és sokkal több tartósságot tanusit, mint sem a belső létszervek. Némelly négerek, a második vagy harmadik nemzedéknél egészen meghonosultak éjszaki Amerika, vagy Anglia éghajlata alatt; s ha visszavitetnek Afrikába, honnan eredtek, hasonlóan a fejérekhez, megbetegesznek. A házi állatok meghonosulása, mint például a pulykáké Európában, a ludaké déli Amerikában, ugyanazon változásokat tünteti föl. Máris tapasztaltattak ezek az ökör-, ló-, szamár-, kutya-, macska-, sertés-, juh-, és kecskefajoknál, midőn éghajlatot változtattak. Déli Amerikában e fajok legnagyobb része, a buja természet ölében vadon állapotba ment át; és szokásokat, alakot, szint változtattak. Ez átmenet egyik typusból a másikba, a vadon állapotból a nemesitettbe, a növényfajoknál is tapasztaltatott.

Cuvier, mindamellett, hogy végtelen engedményeket tett, olly véleményben volt, hogy a változás nem éri a csontvázat; megfeledkezett a kutyának fölösleges fogai- s ujjairól, és mindenek fölött feledé, hogy az ember meghonosulása, melly sokkal inkább elterjedt bármelly állaténál, és szüntelen ingadozik a miveltség és vadon állapot végletei közt, még hathatósabban módositá az embert, mint a többi házi állatokat. A csontváz szintolly kevéssé vonhatta ki magát alóla, mint a fölületes létszervek; mivel a szorgalom, melly az eszközök müködését képes módositani, még inkább képes megváltoztatni a szokásokat, eszméket, érzelmeket, s azon müködéseket, mellyek a koponya csontburkát s az arczvonalakat fokonkint módositják. Az érzelmek eme befolyását az

arczra, tanusitja a szájnyilás nagysága a hanyatlásnak indult, vagy a miveltségben hátramaradt nemzeteknél, bármelly fajhoz tartozzanak is. Ellenkezőleg, az ajkak finomabbakká válnak Chinában szintugy, mint Europában, a gyengédebb és ovatosabb szokások befolyása alatt.

Részletesen nem számithatjuk el mindazon physikai tényezőket, mellyek az éghajlat kifejezésében benfoglaltatnak; azonban a mondottakhoz hozzá kell még adnunk, miként a tenger szine fölötti magasság ugyanazon egyenközök alatt azt eredményezi, mit a szélesség hoz létre a rónaságon az isothermicus vonalakra nézve. Ezenkivül a hegylánczolatok által fölemelt tartományokban, minők közép és déli Ásia, a nedvesség, és a szárazság sokkal közvetlenebb befolyással birnak, mint a légmérsék a bőr szinezésére. A száraz lég barnit, a nedves szintelenit. A perui Andesek lakóinak iszonyu széles mellök van: e sikság egyike a legmagasabbaknak, hol az ember megtelepedett; és 5000 meternyi magasságra lévén a tenger fölött, széles mell kivántatik az annyira megritkult lég beszivására.

Fajvegyülleti, s átmeneti törvények.

Ismeretes dolog, hogy két faj érintkezésbe jövén egymással hóditás, kereskedés, egyezkedés által, házasságokban összevegyülnek, és közép-nemzedéket hoznak létre, melly szinte szaporit. A nem igen különböző két faj egyesülése, alig észrevehető változásokat hoz létre; a két szélsőség, ugymint a fejér és fekete egyesülésében, a középtermékek egyenesen az osztályérdekek által osztályoztattak. Az ásiai és afrikai közép-fajok nem annyira ismeretesek, mint az amerikaiak: melly körülmény az indo-chinai archipelagus, és Nagy-Tatárország ethnographiai történetét késleltetni fogja. A régi s ujabb Egyptom története szinte hozzá szólhat a kérdéshez. A nilusparti fajok, e folyam forrásaitól kezdve torkolatáig, ugy látszik, az afrikai négereknek az Ásiából jött barna fajokkali vegyületéből erednek; melly utóbbiak vagy a Veres-tengeren átjött arabok, vagy hinduk valának, kik régebben gyarmatositák Abyssiniát. Blumenbach a mumiák koponyáit vizsgálva, hindu, néger, nubiai typusokra osztályozta azokat. Cuvier, nem járván el olly szerencsével, a kaukazi fajnak tulajdonitja azokat: a nélkül, hogy elfogadta volna azon, most már átalános véleményt, miszerint e faj is indiai. Tény, hogy egyedül csak a koponyát tekintve, az ashanti és yoloff négerek szintugy kaukaziak, mint az egyptomiak és scythák.

Tekintve, mikép a fajtöbbség pártolói a vegyületre hivatkoznak, a földirati fokozatnak egyik fajtól a másikig leendő megfejtése végett: némelly egység-pártolók, kik nem sokat utaztak, vagy nem nagy physiologusok, félénken behunyták szemeiket e tényleges törvény előtt, és

szinte tagadván a vegyület hatását nagyobb terjedelemben, az átmenet vagy harmonisatio rejtélyes törvényéhez folyamodtak; mellynek erejénél fogva két különböző faj mindig egy harmadik által köttetik össze, melly közép-jellegeket tüntet föl. A harmonisatio, vagy átmenet ezen törvénye, nem fogadható el, mint az égaljak befolyásától elkülönzött formula, vagy mint azon visszaélés ellenében felállitott tagadás, mellyet rosszul értesült egyének követtek el; a fajvegyület tárgyában koholt dolgokat fogadván el. Illyen a két következő: a törökök, kikről azt vélik, hogy külsőleg barnák, sőt mongolok voltak, fejérekké és szebbekké váltak a gyönyörü georgiai és circassiai rabszolganőkkeli összevegyülés által. Chardin hasonló előitéletet hozott nyilvánosságra, a persiai haremeket illetőleg. De ha a szép idegen rabszolganők olly drágák, és csak a nagy urak számára tartatnak, illy vegyület mikép nemesitheté meg a nép vérét?

Fajok elsőbbsége.

Mióta a tudományos rendszer megszünt csonkitani a kérdéseket régi transcendentalis részökben, ujra felhozatott a fajelsőbbség kérdése a fajegység, vagy többség kérdése után. Némelly könnyen kielégithető egység-pártolók, követeléseiket két eredeti, ugymint fejér és fekete elágazásra szoritják; mellyek vegyülete hozta létre az ismeretes különféleségeket. Prit chard a négert tartá az emberiség ősalakjának; melly ekképen a vadon élettel kezdte volna: mellynek a néger leghatározottabb jellegét viseli. De az ős néger typus több izben előfordul a többi, ezen typustól elszakadt fajok változásaiban. Az albin egyedül esetlegesség, és egyedüli, bár gyakori visszalépés valamennyi fejér, barna, vagy néger fajoknál. A veres typus már ritkább esetlegesség ez utóbbiak közt; de előfordul a barnáknál is, és igen gyakori a fejéreknél: hol ellenkezőleg a melanismus csak részletes, határozatlan, és ritka dolog. Tehát valamennyi fajok közt a valódi közép, az erőteljes albin, vagyis a veres, egymaga egyesíti magában a physiologiai föltételeket, az emberi család eredetét, és annak későbbi módositásait illetőleg.

Meghatározás.

A mérnökök, kik tökéletes tudományt adnak elő, a meghatározással kezdik. Az Ethnographia, ezen egészen uj tudomány, szükség, hogy összegyüjtötte légyen a körébe vágó tényeket, megvitatta azok kapcsolatát, rendjét, következményeit, hogy a tényeknek, és ezek logikájának nyelvét megállapitsa. Ha mi egészen befutnók az előttünk álló tért, azt a főbb eszmék formulázásával fejeznők be, főleg azon eszmékével, mellyeket nem határoztunk meg eléggé. Hagyjuk tehát

a fajvegyületet, átmenetet, éghajlatot, és határozzuk meg, mi a typus, faj, nemzés és a species.

Typus az, mi közös valamelly faj-, nemzet-, család-, vagy speciessel. Ez azon erőhatás, melly által a kül- és beljellegek a nemzedékeken keresztül fentartják magukat. Ezek tehát állandó fenmaradásai a változhatlan, vagyis inkább az adott idő- és térben el nem változott typusnak; de a melly maga magától eltér, midőn e tér- és időközök sokkal hosszabbra nyulnak. A nemzedékek gyakran háromszorozzák különös befolyásukat; egybeolvasztván az éghajlat, typus, és vegyület hatását. A nemzedékek hosszu sora, számos, és ugyanazonos termékekkel, sajátságos és örökös jellegekkel képezi a fajt.

A faj, és a species összezavarása, egyike az ethnographiai tudomány nagyobbszerü fenakadásának, melly az állattani osztályozások bizonytalanságából ered. Különös dolog, hogy épen az Anaxagoras, és Geoffroy Saint-Hilaire eszméivel megtölt naturalisták váltak legmakacsabb védőivé az emberi fajtöbbségnek. Ők, kik nem tudák szabatosan meghatározni e szót, species; ők, kiknél bizonyos időben a species egyszerüen csak nemi különbség volt, és a nem egyszerüen osztálykülönbség; — tudván azt, hogy az osztályok egyik a másikba mentek át: miképen tagadhatták, hogy az emberi faj nem egy volt, legalább azon a napon, midőn a legtökéletesebb majom a legdurvább négerré változott? Véleményöket e logikai próbának nem vetették alá.

A mi felfogásunk szerint, a species ősi, és változhatlan alkotásból ered. Az emberi species egyetlen: mert minden különbségei, vagy fajai jobban hasonlitanak egymáshoz, mint a házi állatok különbségei; s az emberi fajok vagy különbségek összevegyüléséből termékeny egyének erednek. Az általunk adott meghatározás De Candolle, Buffon, Cuvier után van, s a lények lánczolatának pártolóitól eltér.

E képletes kifejezés, sokáig ismételtetvén, végre az egyetlen őslény átváltozásainak sorozata iránti hitet kelti föl. Most, midőn a képzelődés országa a physikai tudományokra nézve is elő látszott állni, hagyjuk a zootomistáknak, az ezen eszme fölötti vitatkozást; de utasitsuk el azt erélyesen magunktól, főleg hol a leghathatósabb és durvább tévely fenyeget, melly: az állitólagos, észrevehetlen átmenet a baromtól a gondolkozó lényre. Mi elismerjük az eszközök befolyását; de csak azon határok közt, hogy legfölebb változatosságot idézhetnek elő. A speciesek, és még inkább a nemek, eredetileg ezen eszközök befolyására bizattak; mellyekben kellett élniök, és megörökülniök érezhetőleg hasonló körülmények közt, az első teremtés után. A ki eltökélett szán-

dékkal egy Cosmogoniához nem csatlakozik, s a ki egészben vagy részben elfogadja a lények kölcsönös átváltozásának eszméjét, az szilárd alap nélkül szükölködik, melly szerint meghatározhatná a speciest, és osztályozást állithatna föl.

Osztályozások.

Az egész emberiség egyetlen speciesre vitetvén vissza, hátra van, hogy különbségeit osztályozzuk. A fajok átalános osztályozása, az ő leszármazásuk iránt elfogadott véleményre, s az eredetök iránti hitre alapitandó. Ellenkezőleg, ugyanazon fajok elosztása egy olly előrajz után, mellyben különösen jelenlegi különbözéseik tünjenek ki, közönyös dolog lehet mult történetöket illetőleg. Ez ideiglenes állapotot kényelmesnek találhatják sok naturalisták, kik megszokták már, inkább érzékeik után, mint okoskodások- és következtetésekből hozni itéletet. Azon csekély számu, merész, és logikai gondolkozásu elmék, kik tökéletes müvet akartak előállitani, visszatekintve a multra, azon előitéletet vitték abba, mellyel kezdették, tudnillik, hogy a jelenlegi állapot örökös volt. Két különös indokkal támogatják e tévelyt: 1) hogy a fajvegyület annyira eltorzitá az ős typusokat, miszerint azok előállitását egyátalában nem lehet remélni, s meg kell elégednünk a másod rendü termékek vizsgálásával; 2) hogy a fajvegyületnek hatása, olly typusok ujra előállitására is kiterjed, mellyek el voltak rejtve, vagy megváltoztak: de az semmi ujat sem teremt; következőleg az ősvilág a jelenlegi által képviseltetik.

Fogadjuk el a következtetést, miután e véleményeket egymással mérsékeltük. Vizsgálnunk és osztályoznunk kell az emberi családot jelenlegi különbségei szerint; de tekintetbe véve, hogy ezek egyetlen családtól származnak, ámbár jelenleg tömérdek számmal állnak előttünk: már a távol időkben olly typusokat alkottak, mellyeket meg lehet számitani, s mellyek egymásba átmennek; a szám fokonkint csökkenvén azon arányban, a mint tovább és tovább megyünk föl az időben.

Egy tökéletes osztályozás, miként azt mi felfogjuk, időtanilag és földiratilag állitandó elő: ez időszakban illy fajok léteztek, illy külalkattal, s ezen és ezen pontokat foglalták el a földgömbön.

Eusebius De Salles.

(D) 145-dik laphoz.

Az emberi fajok physiologiai jellegei, viszonyaikban a történelemhez tekintve.

(W. F. **Edwards**, *Des caractéres physiologiques des races humaines, considérés dans leurs rapports avec l'histoire.* Paris, 1829. czimü munkája után.)

Thierry Amade történetirónak.

Bejártam nagy részét ama tartománynak, mellyre az ön által közrebocsátott, gallok és cimberek története vonatkozik; és némelly különbségeket, mellyeket ön a gallus népek közt fölállitott, nyomozni törekedtem. Most bemutatom vizsgálatomnak gyümölcsét, kapcsolatban hason természetü, s a történelem különböző pontjaira vonatkozó tapasztalatimmal. Régóta gondolkozom már róla, s nem egyedül vagyok e véleményben, hogy ha a Physiologia annyi ideig kizáratott a történelemből, annak oka az lehetett, mivel annak viszonyai nem tanulmányoztattak eléggé. Azt azonban kénytelen vagyok kijelenteni, hogy mai napig sem az egyik, sem a másik e tudományok közül, nem miveltetett akképen, hogy kölcsönösen gyámolithatták volna egymást. Mi a természetrajzot illeti, az ember története nem igen régóta teszi annak kiegészitő részét. Az emberi ismeretek ezen ágát, az élő Blumenbach ülteté el; ki belátta, hogy az emberi-nem öt családból áll, mellyekre minden egyéb elágazások visszavihetők. Nagy szolgálatot tett ő a tudománynak, ezen első alap letételével; azonban mit használ a csoportozatok illy kevés száma, a történelem felvilágositására? E családok körül-belül a földgömb ugyanannyi nagyobbszerü felosztásainak felelnek meg; és mindegyik közülök számos nemzeteket foglal magában. Azt volna érdekes tudnunk, valljon a csoportozatok, mellyekből az emberinem áll, birnak-e felismerhető physikai jellegekkel; s a különbségek, mellyeket a történet állapit meg a népek közt, mennyire egyeztethetők meg a természet által kiszabott különbségekkel? A kérdés bonyolodott. Nem elegendő, hogy léteztek illy csoportozatok; hanem azt kellene tudnunk, valljon a mellyek ma léteznek, léteztek-e mindenkor, legalább a történelmi időkben? Ha igy volna a dolog, figyelemmel kisérhetnők a népek leszármazását egészen föl, eredetökig, daczára a közbejött vegyületeknek. Terhes feladat: mert habár a népek birtak is őket megkülönböztethető physikai jellegekkel, mikép tehetjük fel, hogy ők azokat nevezetes változás nélkül őrizhették meg annyi századokon keresztül, és annyi változások közepette? Mellyeknek, némelly tudósok

véleménye szerint, egyike is elegendő azokat eltörülni: minők az éghajlat azokra nézve, kik uj hazát kerestek, a miveltség, vagy barbaries előhaladása, a fajok összevegyülése, egész népségek kiirtatása, és az önkénytes, vagy erőszakos kivándorlások. Midőn a történetet olvassuk, egyedül az abból fenmaradó benyomás után ítélve, a régi s ujabb kor összehasonlításában mit találunk ezekkel közöset? Még azon nemzetek neve is, mellyek annyira szerepeltek, elenyészett az általuk lakott tartományban: minden uj szint öltött magára; idegen nyelveket beszélnek a lakosok, és a régiek emlékezete csak némi maradványokban találtatik föl. Történetileg szólva, valamelly nép, midőn nem képez többé nemzetet, megszünt létezni; s az illy politikai felforgatásokban csaknem azt hinné az ember, hogy az eddig létezett fajoknak el kellett enyészniök. De a nyelvek alapos összehasonlitása, a jelenleg divatozókban gyakran földeritette a nyelveket, mellyekből származnak; és igy félbe nem szakadt összeköttetés létezik a régi s uj lakók közt.

De hát a testi hasonlatosság kevésbbé volna-e tartós? Nem őriztünk-e meg semmit őseink testalkatából? Ujjászült-e mindent a miveltség; elnyomott-e mindent a barbaries, és az erőszak kiirtott vagy kiszoritott-e mindent?

Mi egy, talán uj szempontból méltányolva az éghajlat befolyását a test alakjai- s arányaira, és más physikai jellegekre, nem fogjuk vizsgálni annak eredményeit némelly egyénekre, hanem egész tömegekre nem sok befolyással lévén kitüzött czélunkra, mit vihetett véghez a természet rendkivüli esetekben, hanem mit szokott cselekedni rendesen. Azt fogjuk tehát fürkészni: minő befolyást gyakorol az éghajlat olly lényekre, mellyek feltünőbben különböznek tőlünk, és mellyek leginkább fogékonyaknak látszanak a módositásokra.

Mindjárt kezdetben, mint ez gyakran történni szokott, az éghajlat befolyásának átalános kifejezése alatt, sok egyéb hathatós okokat értünk, mellyek ugyanazon időben müködnek; s majdan látni fogjuk, volt-e okunk megbánni az illy összezavarását az okoknak.

A növények megszőrösödnek, vagy levetkezik a szőrt és tüskét; a levelek keskenyebbek- vagy szélesebbekre nőnek; a virágok különféle szint öltenek magukra; a szirmok szapo rodnak; a gyümölcs izét változtatja; a magasság csökkenik, vagy növekszik az uj haza földje-, s levegőjének következtében. Egyebek ismét némi faj-, vagy családi jelleget vesztenek el; mint midőn a virágok teliséget nyernek.

A változás tehát tetemes lehet; de azért az ősjelleget nem vetkezik le egészen: ugy hogy eredetök felismerhető.

Habár bizonyos szám akkép változnék is meg, hogy eltérő külö-

nös jellegeket venne föl, mi egyébiránt nincs bebizonyitva: a legnagyobb rész, éghajlatot változtatva, hasonló marad magához; ugy hogy a kevésbbé gyakorlott szem is megismerheti őket.

Milly számmal vannak az ollyanok, mellyek idegen tartományokba vitetvén át, saját formáikkal együtt elfonnyadnak, vagy kivesznek? Azt tapasztaljuk, hogy a bennök rejlő erő olly állhatatossággal törekszik megőrizni az eredeti jelleget, miszerint gyakran inkább megtörik, hogy sem azon módositásokhoz alkalmazza magát, mellyeknek a kültényezők akarnák őket alávetni.

A növényekről az állatokra menvén át, az ember csupán azon állatok vándorlásait követheti, mellyeket magával visz: azonban az éghajlat befolyását gondosan meg kell különböztetni a fajok összevegyülésének, és egyéb kül-okoknak hatásaitól.

A legfeltünőbb változás a bőrön történik, melly többé vagy kevesbbé vékony, finom vagy durva lesz, s a hideg vagy hőség szerint változtatja szinét: a házi állatok kövérebbekké, vagy soványabbakká válnak, néha méretben is változnak; de arány- és alakra nézve változatlanok maradnak: kivéve a háj szaporodását és csökkenését, valamint a sejtszövetet betöltő nedveket. A csontalkat mindig ugyanaz marad, és csak némelly ritka esetekben, vagy nyavalyák alkalmával szenved változást.

Az általunk emlitett rendes változásoknak alávetve, alapjellegöket épen nem vesztik el jobban az embernél; ki megkopaszodhatik, szinében változik, kövérebb vagy soványabb lesz: de jellemzetes vonásait mindig megtartja.

Az állatok, mellyek önkényt vándorolnak, minthogy mindig egyforma légmérséket keresnek, az éghajlat által semmi változást sem szenvednek.

Vannak változások, mellyek okául az éghajlatot állitják: azonban ugyanazon tartományban számos hasonnemü változások tapasztalhatók; miért is azt lehet gyanitani, hogy más okok is léteznek, mellyek e változást előidézik. Továbbá mennyi állatfajok léteznek különböző éghajlatok alatt, mellyek mindenütt ugyanazok maradnak? Vannak tehát nagyszámu állatok, mellyek éghajlatot változtathatnak, a nélkül, hogy alakjokat változtatnák.

A házi állatok közül is, mellyek az ó-világból az uj szárazföldre vitettek át, a változások az emlitettekre szoritkoznak.

Mit az állatokról mondtunk, az még nagyobb mértékben alkalmazható az emberre. Midőn délről éjszak felé vándorol, szorgalma módot nyujt neki, védeni magát a lég kellemetlen hatása ellen; ő, ugy

szólván, magával hordozza égalját. A lapp az ő gunyhójában megszerezheti magának Syria éghajlatát; az oroszországi hajadonok szintolly fürgék, mint a déli tartományokban. Ha az ember szintugy ki tudná hüteni, mint fölmelegiteni magát, saját légköre, függetlenül az égaljtól, változhatnék, és egészen mesterséges életet élhetne.

De a szenvedélyek, mellyek mindig kiséretében találtatnak, a természet hatalmába adják őt, és értelmének minden találmányait meghiusitják. Sok idő kell még hozzá, hogy a mechanikai mesterségek a föld minden népeinek örökségét képezzék: és még a miveltebb nemzetek közt is, a népnek nagy része nem igen van ellátva alkalmas eszközökkel, mellyek őt a lég-, és az égnek ártalmas befolyásai ellen védjék. Daczára azonban e megszoritásoknak, mindenkor igaz marad, hogy az emberek bárminő társadalmi állapotban, minden lelkes lényeknél inkább ellentállhatnak az éghajlat változásainak; de tökéletesen ki nem vonhatják magukat alóla.

Europának majdnem minden államai, népességök egy részét messze tartományokba küldék, hol az, egy vagy több századok óta már megtelepült; s minthogy sokan e gyarmatosok közül szigetekre vannak szoritva, hol összevegyülés nélkül tarták fön magukat: az éghajlat tartós befolyásáról most már lehet itéletet hoznunk. Igazat szólva, vegyület történt a négernőkkel nagyobb, vagy kisebb kiterjedésben: de ebből egy külön nemzedék támadt, melly eredetének látható jellegét magán viselvén, a fejér fajjal össze nem kevertethetik. Ez már régóta lakja az egyenlitő alatti tartományokat, olly légmérséklet mellett, mellynek ellenében az ember szorgalma mit sem tehet: és mi volt az eredmény? Talán Anglia-, Franczia-, Spanyolország nem ismerik fel saját fiaikat? Ha egy kissé megbarnultak is, érzékenyebbek az élvek, és kevésbbé hajlandók a mozgás iránt: talán elváltozott arczvonásokat veszünk észre rajtok? Szemeikben idegenekül, vagy megváltozott faj gyanánt tünnek-e föl? Az angol, franczia, spanyol gyarmatos, nem hordja-e magán az anyaországnak megkülönböztető jellegét?

Illy tapasztalatok annak bizonyságaul szolgálnak, hogy a különféle éghajlatok alatt megtelepült népek sok századon át megtarthaták jellegöket. Mivel pedig az anyaország népei nem birnak egy jelleggel, hanem több határozatlan jellegekkel: az is megtörténhetik, hogy az egyik és másik jelleg közti különbségek jobban szembeötlők, mint sem a gyarmatosok és az anyaország lakói közti közös arány és formák; s épen ez által ellenkező következtetésre vezéreltetünk. Egy példát akarok idézni, melly nem hágy fön semmi kétséget.

A zsidók arczvonásai olly annyira jellemzetesek, hogy igen nehéz azokat fölcserélni; s minthogy Europának minden tartományaiban találhatók, átalánosabban felismerhető nemzeti alak nem létezik. Már századok óta lakják a tartományokat, hol megtelepedtek, és megőrizve vallásukat, szokásaikat, erkölcseiket, és igen kevés érintkezésbe jövén a népekkel, mellyek közt laknak, bajos volna összevágóbb föltételeket találni az éghajlat befolyásának kiemelésére.

Mindazáltal az égalj nem hasonitotta őket a népekhez, mellyek közt laknak; s a mi még fontosabb dolog, ők mindennemü égalj alatt hasonlitanak egymáshoz. Az angol, franczia, német, olasz, spanyol, portugal zsidót arczvonásairól mindig meg lehet ismerni; vagyis valamennyien ugyanazon alak- és arány-jelleggel birnak: és átalában mindazzal, a mi lényegesen a typust teszi. Az egész világon elszórt zsidók jobban hasonlitanak tehát egymáshoz, mint sem a nemzetekhez, mellyek közt élnek; s az égalj csak gyengén változtatta meg arczuk szinét és kifejezését.

Ebből nem következik szorosan, hogy régente is ollyanok voltak, mint ma: de ha meg akar ön elégedni három századnyi időközzel, világos bizonysággal szolgálhatok. Milanoban láttam Leonardo da Vinci vacsoráját; és e remekmü, jóllehet az idő által megrongálíatott, majd minden személy alakját épségben tünteti elő. A mai zsidók vonásról vonásra vannak ott lefestve: senki sem ábrázolta ugy a nemzeti jellemet, mint e nagy festő; nagy változatosságot tartván meg az egyénekben. Ezt könnyü felfognunk, ha eszünkbe jut, mennyire kedvelte ő a tudományokat átalában, és különösen a természetrajzot.

De minő typussal birtak a zsidók szétszóratásuk korában? A ki ezt megtudná mondani, hosszu időközt birna, mellyben az égalj befolyását gyakorolta; s teljes bizonyossággal számithatná ki annak hatását, olly időszak alatt, melly majdnem a történeti idők felét foglalja magában.

Kisebb időszakkal is beérhetnők; de ha azt ohajtja ön tudni, minő volt a zsidók jellege a régibb korszakban, azt megmondhatom önnek, hogy minő volt három ezer év előtt.

Pritchardnak épen egy müvét olvastam az ember természeti történetéről, mellyben különös tétel gyanánt állitja, hogy az emberek kezdetben feketék voltak, és csak a miveltség haladásával váltak fejérekké. Szerző a világ különböző részeiben, szinfokozatot mutat föl ugyanazon tartomány lakói között; és e szin barnább a társadalom alsó osztályainál, világosabb a vagyonosok és hatalmasbak közt. Bár mint itéljünk is e föltevésről, az általa emlitett különféle tények közül egy

különösen fölébreszté figyelmemet; ő egy görög iróra hivatkozik, ki az egyptomiakról szólván, világosan mondja, miként ezek feketék voltak, göndör hajakkal. Ekkor épen Londonban valék, Rodghin fiatal és igen tanult orvos, és Knox orvos társaságában; ki nagyon járatos lévén az összehasonlitó boncztanban, Afrikában tartózkodása alatt a fekete fajokat tanulmánya tárgyává tette. Említést tevék nekik a görög iró idézetéről: és eszünkbe jutott, megvizsgálni a dolgot; nem ugyan a szöveget keresve föl, hanem egy egyptomi király sirját, melly Londonban látható. Számos alakok rajzolvák azon, természeti nagyságban, mellyek legnagyobb része a köznépet ábrázolja. Arczszinök, igazat szólva, igen is sötét barna, de a négerek szinét és göndör hajat nem láthatni rajtuk: ezt csak egy szegletben álló néhány egyéneken veszszük észre, kik nyilvánságosan aethiopiai négerek. Oldalvást két kis csoportban idegen nemzetbeliek szemlélhetők; s az egyikben első tekintetre a zsidó népre ismerünk. Egy nappal előbb néhány zsidót láttam London utczáin: e pillanatban ugy tetszett, mintha arczképeiket látnám.

Egyéb bizonyitványokat nem is kerestem; midőn Belzoninak egyptomi utazását olvasván, azon helyen, hol a sirban talált alakokat leirja, a következő sorokat olvastam: „A kiséret végén különféle nemzetekhez tartozó néhány ember látható, kik nyilvánságosan zsidókat, aethiopokat és persákat ábrázolnak;“ és másutt: „Meg lehet különböztetni azokon a persákat, zsidókat, aethiopokat; az elsőbbeket az öltözetről, mellyel az egyptomiakkali harczaikat ábrázoló festvényeken fordulnak elő; a zsidókat arczvonásaik- és szinökről; az aethiopokat pedig bőrszinök- és hajukról.“

Itt áll tehát előttünk egy nép, ugyanazon jelleggel századok hosszu során át, melly majdnem az egész történeti időt magában foglalja: ez időszak első felében hallatlan szerencsétlenségeknek kitéve; másik felében pedig szétszórva különféle éghajlatok alatt, üldözve, megvettetve, az emberi-nem sepredékét képezve. Nem képzelhetnők a körülmények pontosabb összevágását, valamelly nép physikai létszervezetének alapos megváltoztatására; miért is ugy látszik, az emberi természet igen nagy ellentállási erőt fejthet ki, hogy ezeken győzedelmeskedni tudott. Ezt szigoru tapasztalatnak lehetne nevezni, melly a végből tétetett, hogy az éghajlat befolyását az emberi alak- és arányra a történeti századok egész terjedelmében kétségbe vonja.

Ha nem tanusitanak is minden népek, olly nagy ellenkezést e nemben, mint a zsidók, legalább megengedendjük azt, miszerint a természet arra törekszik; és hogy ha csupán a változás ezen egyetlen

okának lennének kitéve, a nagyobb rész hosszu ideig megőrizné őseinek jellegvonásait.

De mi az éghajlat befolyása, a fajok összevegyüléséhez képest? Mindazon népek, mellyek történetét ismerjük, alá voltak ennek kisebb-nagyobb mértékben vetve: s ez annál hatalmasabb ok, minthogy befolyást gyakorolván a belső létszervezetre, a lény első képezését eszközli, s az alak megváltoztatására hathatós befolyással látszik birni. Ha minden fék nélkül müködhetnék, minden dolgot összezavarna; de megvannak a maga határai, mellyek közt némellyek olly világosak, hogy elegendő érinteni őket.

A castok és rendek különbségei, leginkább a faj-különbségből vévén eredetöket, vonnak mindenek előtt korlátot: melly néha, daczára a törvények szigorának, és előitéletek erejének, le is romboltatik; de melly sokáig dolgot ád a sokaságnak. Az illy, jóllehet egészen mesterséges megszoritások, soha sem szüntek meg némelly népeknél: mindazáltal valamint minden emberi intézkedések, kénytelenek az idő hatalmának engedni. Vegyük csak tekintetbe, mi történik a dolgok olly állapotában, midőn a természet ösztöne nem ismer többé féket. Meg fogjuk itt állapitani az elveket, mellyek nyomán fogunk indulni, s mellyek az összevegyült fajok számtani arányától, s az illető elosztástól függenek ugyanazon területen.

Kezdjük azon esetnél, midőn a vegyületrei hajlam nem talál akadályokra, s az egyik faj csekély számmal van a másiknak irányában. Tudjuk azt, mit mivel a természet, midőn az aránytalanság nagy: a kisebb számuak jellege egészen elenyészhetik. Ha valamelly házi állat más faju állattal vegyül össze; azután ezen egyesülés gyümölcse, valamellyikével a tiszta fajoknak vegyül össze: az uj szülemény ez utóbbiakhoz közeledik. A vegyülések ugyanezen elv szerint folytattatnak, mig a legutolsó termék az ősfajok egyikéhez tér vissza; mi rendesen a negyedik nemzésnél történik. S ámbár ez eredmény hamarább vagy később is megtörténhetik, vagy épen csak a tizenharmadik nemzedéknél állhat be: itt nem keressük a végleteket, hanem azt, a mi rendesen szokott történni. Más részről határozott adataink vannak arról, a mi hasonló esetben az emberfajok közt történik; a négerek és fehérek nyomai, a negyedik vagy ötödik nemzedéknél eltünnek, egyezőleg az átalános eredménynyel, mellyet a házi állatokra nézve előadtunk.

E tény ártalmára volna a régi fajok keresésének az ujabbakban, ha nyomozni akarnók mindazon elemeket, mellyekből valamelly nemzet alakult; de midőn nagy tömegekről van szó, a kutatás sokkal könnyebb lesz.

Tegyük fel, hogy egyenlő levén az arány az egyik és másik faj közt, akadályok jöttek közbe: annál erősebb okunk van hinni, hogy a kisebb szám nem változtatta meg a nagyobbnak formáit; nagy fontosságu elv, mellynek alkalmazását gyakran meg fogjuk kisérteni.

Tegyük fel a két fajt egyenlő számmal: hogy egyetlen közép jellegben keveredjenek össze, erre megkivántatnék, hogy az egyik fajnak minden tagja másik fajbelivel egyesüljön; s mindegyiknek nagy része legyen a külön jellegek összeolvasztásában: mivel a gyengébb fokozatok nem változtatják meg a jellemet.

Nem akarjuk azt állitani, hogy az illy egyensuly átalában nem foganatositható; ámbár ha megengedjük is az illy egyensuly lehetőségét, azt valójában nem várhatjuk. Ki tehetné azt föl, hogy valamelly fajnak minden egyéne egy másik fajbelivel egyesüljön? Az illy egyesülések nem lehetnének szabad választás eredményei, hanem csak a legönkénytesebb zsarnokság parancsolhatná meg azokat. De ha mind e mellett fölteszszük, hogy az illy vegyületek létre jöhetnek: a nép nem leend egyéb rabszolgák halmazánál; s hogy lássuk, minő gyümölcsét várhatja engedelmességének, vizsgáljuk előbb, mi történik más, valamelly parancsolónak alávetett lényeknél.

Ön tudja, hogy az állatok különféle fajai az ember akaratja szerint vegyülnek össze, s hogy az illy vegyület terméke mindegyik fajból részesül, és egy uj közép, s ugyanazért megkülönböztetett különös jelleget alkot; minthogy csak részletes hasonlatosságai lévén azokkal, melylyekből származik, többé sem az egyik, sem a másik fajt nem képviseli. Ez átalában ismeretes dolog; vannak azonban tények, mellyek a természetnek egészen ellenkező törekvését mutatják. Coladon ur, genfi gyógyszerész, a fajok vegyülete iránt bővebb tapasztalatokat gyüjtendő, nagy számu fejér és szürke tengeri nyulakat tartott, figyelmesen vizsgálta azok szokásait, és módot talált azok összevegyitésére. Ekkor a tapasztalatok hosszu sorát kezdette: szürke nyulat mindig egy fejérrel párositván össze. Minő eredményt várna ön innen? Talán azt, hogy tarka fajokat nyert? Korán sem. Az uj termék vagy egészen szürke, vagy egészen fejér volt; a tiszta fajnak minden egyéb jellegeivel. Ez eset is bizonyitja, hogy két különféle mód létezik a természetben, s egyik sem uralkodik kizárólag.

Midőn a fajok igen eltérnek egymástól, vagyis midőn nem ugyanazon nembeliek, minők például a szamár és ló, a kutya és farkas vagy róka: a termék mindenkor közép jelleget állit elő; ha pedig kevés köztök a különbség, a vegyület mindig az eredeti tiszta fajokat tünteti föl.

Ugyane törekvést tapasztaljuk az embernél is. Folytassuk azonban e tárgynak további vizsgálatát, és maradjunk meg csak az állatoknál.

Hogy a természet majd összezavarja, majd elválasztja a jellegeket, ez az ő rendes menetével egyezik; mivel azt tapasztaljuk, hogy törekvései majd egymásnak gyámolitására, majd lerontására irányozvák: minthogy a természet mindenkor előállitás-, fentartás-, és rombolással foglalkozik.

Közelebbről vizsgálva a tényeket, a legnagyobb egyformaságot találjuk ott, hol első tekintetre a legnagyobb ellentét tünik fel. Az egymástól inkább eltérő fajok vegyületénél, a termék az anyáétól elütő jelleget tüntet föl, daczára némelly megegyezésnek. Midőn két, csak kevéssé különböző fajok, egyik vagy másik eredeti jelleget hozzák ismét létre: az anya tőle egészen eltérő lénynek ád életet. A kevésbbé különböző fajok vegyületében az anya magához hasonlóbb lényt állit elő, mint az elsőben: ez esetben tehát eltér a természet azon átalánosabb törekvésétől, melly ugyanazon jellegek szaporitásában áll. S még inkább alkalmazkodik ehhez, ha ezen törekvést valódi szempontjából tekintjük.

Az állatok alsóbb osztályaiban, ugy szólván, csak egy faj létezik; mivel az egyének közt nincs különbség a nemzés létszerveire nézve, s mindegyik lény egy magához egészen hasonló másik lénynek ád életet: itt tehát csupán egyetlen jelleg előállitása forog fön. A magasabb rendekben két nembeli egyének állitanak elő két egyént; s ekkor az anya majd egy magához hasonló, majd egy másik, tökéletesen az atyához hasonló lényt hoz létre. Tehát daczára rokonságuknak, két különböző jelleget állit elő, s annyira különbözőket egymás közt, hogy ugyanegy fajbeli him és nő gyakran jobban különböznek egymástól, mint egyik vagy másik különböznék a nem igen eltérő fajok ugyanazon nembeli egyéneitől. Ez annyira igaz, hogy a him és nő az olly állatoknál, mellyek életmódját nem igen lehetett figyelemmel kisérni, gyakran különböző osztályokba soroztattak; különösen a rovarok és madarak közt. Világos, hogy Coladon tapasztalatai az átalánosságukban tekintett tények eme rendje alá tartoznak; mert az anya két jelleget hoz létre, mellyek egyike saját fajának jellegét képviseli, a másik pedig az atya fajának physikai jellegeit.

Szintezen tüneményeket tapasztaljuk az embernél is, ugyanazon föltételek mellett. Az egymástól feltünőbben eltérő emberfajok középfajt adnak; például a mulatt, a fejér és fekete fajok vegyületéből származik. Egy másik tapasztalat a két eredeti jelleg előállitásáról, midőn a szülők egymástól nem igen különböző két fajhoz tartoznak, nem an-

nyira szembetünő; de azért igaz. A tünemény nem állandó ugyan: de ez nem sokat jelent. — A vegyület majd együvé olvasztja, majd elválasztja a jellegeket; mi által azon alapos következtetésre jutánk, hogy az egymástól nem igen különböző fajokhoz tartozó népeknél, habár egy fajnak minden egyéne egy másik fajbelivel egyesül is, az uj nemzedéknek egy része az ős jellegeket megtartja.

A mi azok fentartását leginkább eszközli, az a különféle faju népeknek földrajzi elosztása ugyanazon területen; ugyanis ki képzelhetne olly egyenlő felosztást, hogy számos csoportozatok ne keletkeznének, mellyekben majd az egyik, majd a másik faj birjon tulnyomósággal igen nagy mértékben? Ezen egyetlen föltétel elegendő annak megakadályozására, hogy az ős jellegek tökéletesen el ne töröltessenek.

De azt mondja valaki: sok fajok a törzsnek kiirtása által is elenyésznek. Erre azt felelem, hogy néha egész népességek kiirtathatnak az ellenség vasa által; de egy nemzet, vagy különösen egy egész faj, igen nehezen. A guancsok eltüntek; mivel apró szigetekre valának szoritva: ha a caraibok megszüntek is létezni Amerika szigetein, fajuk még most is fen vagyon a szárazföldön. Más bizonyos példákat e részben nem ismerek; mert nem adhatok hitelt az angolok közt elterjedt ama véleménynek, hogy a régi bretonok kivesztek volna a szászok által elfoglalt földön.

Hogy valamelly nép egy nagy nemzetet kiirtson, arra igen sokáig tartó megrögzöttség kivántatnék a kegyetlenség- és bosszuállásban; mi az emberi természetnek nem tulajdona. Illy ajánlat tétetett, és vitattatott meg, midőn Dsengis-khan Chinát elfoglalta, miként ezt Abel Remusat előadja.

Valamelly nemzet megfosztathatik területének nagy részétől; de ezen eset is igen ritka, s csupán a vad népek adnak rá példát. Az amerikai vad népek terjedelmes téreket engedtek át az europaiaknak. S első tekintetre azonnal belátjuk, hogy az együttélés igen bajos lett volna rájok nézve, természetök rendkivüli eltérése miatt; mivel a vad ember semmivel sem bir, semmit sem tud, semmire sem jó: de a régi szárazföld történetében nem vadakról, hanem barbarokról van szó, vagyis olly népekről, mellyek a miveltség kezdetével birnak.

Az, hogy a barbarok némi ipart fejtenek ki, az erőszakos, vagy önkénytes, egészbeni kivándorlásokat akadályozza; minthogy a főnökök, kik hóditó hadjáratot ajánlanak, sem elegendő hatalom-, sem elegendő befolyással nem birnak arra nézve, hogy az egész népet magukkal vonhassák. Midőn valaki bir valamivel, számolgatni kezd; már pedig mindnyájan nem számitgatnak egyformán.

Ellenkezőleg, ha a nép legyőzetik, vagy leigáztatik, a győztes nem kergeti tovább az egész népet: földet akar foglalni, főleg ha nomád, és a lakosok egy részét elüzi; de minthogy adózó-, rabszolga- és segédnépeket is ohajt, a többit megtartja. Ezek közül némellyek a függetlenség vágya által ösztönöztetve, elhagyják hazájok földét; a többiek a győzőkkel egyesülnek.

Az emberi természet ismeretéből vont eme következtetéseket a történelem átalában megerősíti.

Azon számos és nevezetes felforgatások következtében, mellyek az ásiai nomád népeknél fordultak elő, bajos volna csak egyet is találni ősi hazájában. Abel Remusat a tatár népekkel foglalkozván, azokat majd mind föllelte; minthogy a történelem és a nyelvek elég világos adatokat szolgáltattak neki azok fölismerésére.

És igy mi a miveltséget illeti, mint a népfajok alakjai s arányai változásának okát, annak errei hatása és befolyása egészen ismeretlen előttünk. Nem szükség tehát, sem azt állitani, hogy a miveltségnek uj jelleget kell nyomni a népfajra, sem ezt tagadni. Lehetséges ugyan, hogy a vadon állapotbóli átmenet a mivelt állapotba, hasonló eredményt szül: de ezen kérdés nem tartozik ránk; miután az csak a távol homályos időkre alkalmazható, mellyek a történelem határain kivül esnek. A Mythologia, s a mese képzelt rajzot állithattak elénkbe; de a történelem soha sem mutatott nekünk olly népet, melly előbb vadon állapotban volt, és később a mesterségeket feltalálta, vagy megtanulta volna. Talán egy napon ez is megesik(?), midőn az uj-világ vadon népei átmentek a változáson, a legnagyobbon, melly az emberi társadalmat érheti.

Mi a nagyobb miveltség előhaladását illeti olly népnél, mellynek physikai jellegei a vadon élet elhagyása által megváltoztak, annak hatásai az alak- és arányra nézve nagyon is részletesek; mivel a miveltség mindig rendetlenül van valamelly nemzet közt elterjedve, s a nagyobb számmal levő alsóbb osztályok nem igen részesülnek benne. Ez okoskodás kétségkivül világosnak látszik; de én a közvetlen tapasztalatra hivatkozva, még tovább megyek.

Mindenütt, hol egy vagy több jelleget meghatároztam, fölleltem azokat a társadalom minden osztályainál, szintugy a városokban, mint a falukon, ugy a kézmüvesek, mint a napszámosok közt, a szegények- és tudatlanoknál szintugy, mint a régi s előkelő családoknál. E különböző osztályok a miveltségnek minden fokozatát képviselik: s mégis ugyanazon jelleg mindegyikben létezik; mi elegendő annak bizonyitására, hogy ezen jelleg sértetlenül megőriztethetett, daczára a társadalmi állapot módosulásainak. A népnek fő physikai jellegei tehát, századok

hosszu során át, fentarthatják magukat a népesség nagy részénél; daczára az éghajlat befolyásának, a fajok összevegyülésének, az idegen betöréseknek, és a miveltség előhaladásának. Bizvást feltaláljuk tehát az ujabb népeknél, jóllehet némi fokozattal és kisebb-nagyobb arányban, azon vonásokat, mellyek megkülönbözteték azokat ama korszakban, midőn a történelem őket megismerteti velünk. Láttuk már, hogy ha uj népek közbejötte, szaporitja is a jellegeket, de azokat össze nem olvasztja. Számuk növekedik mind azok által, mellyeket az uj népek hoznak magukkal, mind pedig azok által, mellyeket a népek a fajok összevegyülésével alkotnak. Ekképen tehát az ős jellegek, és az ujabb alkatuak, együtt léteznek, valahányszor mindegyik közülök a nemzetnek egy nagy részét képezi. Ellenkezőleg, ha egyike, vagy másika e jellegeknek nem igen tetemes volt, föl lehet tenni, hogy e jellegek szétszórvák, vagy igen gyenge nyomokat hagytak maguk után hátra. Mindazáltal még mindig kereshetjük azokat; mert léteznek okok, mellyek azokat fentartani képesek: de ha történetesen föl nem lelhetők, azon ne csudálkozzunk; nagyobb csuda volna, azokat feltalálni.

Az elvek, mellyek ez átalános eredményre vezettek minket, fognak egyszersmind az alkalmazásnál szolgálni. Kérem tehát önt, ne téveszsze szemei elől, mit a népek számtani arányáról, és geographiai felosztásáról ugyanazon területen mondottam önnek. A tapasztalat tünteti elő a jelen állapotot; a történelem adatokat szolgáltat a régiről: az összehasonlitás megállapitja az arányt, midőn e népeknél megvannak az arra megkivántató föltételek, hogy jellegeik fenmaradhassanak. Már most, miután láttuk, hogy ez állandóság különösen a nagy tömegek tulajdona, a kiterjedt nemzetek utódaira könnyen rá fogunk akadni. E czél különben is méltó rá, hogy fürkészszük; s jóllehet a csekély idegen töredékek, mellyek azokhoz járultak, fölkelthetik is kiváncsiságunkat, mindazáltal ne törődjünk vele sokat, ha kikerülik is figyelmünket: és azért szükebb térre ne szoritsuk vizsgálódásinkat.

Ha visszagondolunk a barbarok betöréseire, mellyek a romai birodalmat megingaták, s mellyek még annak felbomlása után is jó ideig nem szüntek meg pusztitásaikkal, e népek végtelen sora egészen rémületbe ejti képzeletünket; pedig e szám nem volt olly nagy, mint a legyőzöttek rémülete azt rajzolta magának.

Visigothok, vandalok, hunnok, herulok, ostrogothok, longobardok, normanok, egyik a másik után tör Olaszországba; de mi marad meg a félszigeten e barbár rajokból? A visigothok, vandalok és hunnok csak átvonultak rajta; ha nem tudom is, milly erővel birtak a herulok és ostrogothok, midőn Olaszországba költöztek: nem elég-e azt tud-

nom, hogy az előbbiek alig települvén meg, máris véres háboruba keveredtek a gothokkal, mellyben le is verettek? Képzelhetjük tovább a gothok elgyengülését seregeik csekély számáról, mellyet Belisar ellenébe állithattak: ámbátor volt idejök, magukat megszilárditani és szaporitni, eleinte csak ötven ezeret állithattak elő; később hét ezerre szálltak alá: kik megadván magukat, Konstantinápolyba vitettek. A longobardok, kik Olaszország nagy részének nevöket adták, és kik felénél többet birtak belőle, ott maradtak; de aligha volt köztök százezernél több fegyverfogható. A normanok, kik majdnem egész déli Olaszországot elfoglalták, maroknyi népet képeztek. Gallia uralmat és nevet cserélt; pedig Chlodovaeus serege csekély számu volt: később Vilmos, a hóditó, hatvan ezer emberrel igázta le Angliát. Ime itt vannak előttünk a nagy és nevezetes hóditások, mellyek az ügyek és emberek állapotát megváltoztatták; de a legyőzött népek jellegében nevezetes változást elő nem idézhettek. Ha a győzők némelly utódai megtarták elődeik physikai jellegeit: ugy igen világos, hogy azok apró csoportokat képeznek, és mintegy szétszórva, s elvétve találtatnak a népesség nagy tömegében.

Vannak azonban hóditások, mellyek nevezetes változást idéznek elő; például ugyanazon népnek folytonos betörései: mivel ez esetben lassankint nagy tömegek képződnek, és könnyen megörökitik magukat. Illy módon foglalták el a szászok Angliát; s az ő fajuk ott megörökülhetett.

Eddig azon föltevésből indultam ki, miszerint jellemző typusok léteztek a régi népeknél: s fürkésztem, valljon daczára az emlitett felforgató okoknak, fentartják-e magukat. Tisztában lévén e pont iránt, térjünk át a másik kérdésre. Miután bebizonyitottuk azon állitásunkat, hogy léteztek az ó-korban népek, jellemzetes typussal: tehát a főnebb előadottak után, e typusok mai napig is szükségkép léteznek. Azonban vizsgáljuk inkább: léteznek-e ma is népek külön jelleggel; azután keressük ezen jellegek eredetét a régi népeknél: mi végelemzésben azonegy eredményre vezet. Ott vagyok tehát a pontnál, hol az általam tett tapasztalatokat fölfejthetem ön előtt; kimutatva mindenek előtt az alapot, mellyen nyugszanak.

A főnek alkata- s aránya-, ugy szinte az arczvonalakról vett jellegek, bizonyára első helyen állnak. Valóban az embert sem testállása-, sem vastagsága-, sem szine-, sem hajáról nem ismerhetni meg, hanem arczáról; tudnillik fejének alkatáról, és arczvonalainak arányáról. Nem vetem el egészen a hajzat-, bőrszin-, testállásra vonatkozó módositásokat, midőn ezek eléggé átalánosak; mivel épen ez átalánosság ád ne-

kik nagy becset: hanem másodrendüeknek tekintem azokat, mellyek önmaguktól nem képesek fajkülönbséget alapitni, kivéve a szélsőségeket.

Ezt előrebocsátva, Franczia- s Olaszország, és Schweiz egy részében tett tapasztalataim sorának magyarázatához fogok.

Alig hogy Burgundia határaira értem, olly alkat és vonások tüntek szemeimbe, mellyek különös jelleget képeznek; és ez mindinkább határozottabbá vált, és gyakrabban előfordult, a mint tovább haladtam a vidéken: mig végre egy vásári napon Châlonsba érve, egészen elbámultam, midőn temérdek, egészen különböző arczokat vettem észre azoktól, mint a minőket eddig láttam; s a két jelleg tökéletes ellentétet képezett egymással. Az uralkodó kifejezés, mellyet egész Châlonsig láttam, gyakrabban előfordult utamban egész Burgundián keresztül.

Ezen arczkifejezés a lyoni területen csupán a szinváltozásra szoritkozott; hasonlóul a Dauphinéban: ugyanazon alak és arányjellegek, más szinfokozattal mutatkoztak Savoyban, egészen a Mont-Cenisig.

A Châlonsban látott kis csoporton kivül tehát Auxerre-től egész a Havasokig, egyetlen jelleget láttam egész utamban.

E területet legrégibb időkben a gallusok lakták; később a romaiak foglalták el, kik ezen néppel összevegyültek. Ha a kérdésben levő jelleget az egyik, vagy másik nép utódainak kellene tulajdonitani, ön kétségkivül nem késnék azt a gallusokra alkalmazni; mivel a kisebb szám, physikai jellegeit nem közli a nagyobb számmal. De az uralom változik: a burgundiak lépnek a romaiak helyébe; ugyanazon okoskodás ugyanazon következtetésre vezet: hogy a jelleg, daczára a frankok folytonos hóditásainak, szinte fentartja magát; mivel ezek hasonló arányban léteztek.

Olaszország temérdek figyelemre méltó tárgyakkal kinálkozott. Vizsgálni ohajtám, valljon a régiség romjain és annak pora közt, mellyet annyi utazók bámultak és tiszteltek, élnek-e még azok utódai, kik annyi emlékeket állitottak; s előtüntetik-e még őseik képét?

Florenczbe érvén, használtam a herczegi csarnok által kinálkozó alkalmat, a romai jelleg tanulmányozására: elsőséget adtam az első császárok szobrainak; minthogy ezek régi családokból származtak, s nem tartoztak, mint számos utódaik, idegen fajokhoz. Nem csak hogy bizonyos szám köztök, egyenlő alak- és aránynyal bir; hanem egyszersmind olly határozott jelleget is mutat, mellyet nem könnyen feled az ember. Ime a pontos leirás. A függőleges átmérő kurta, következőleg az arcz széles; valamint a koponya csúcsa inkább lapos, és az állkapocs vége viziranyos: a főnek alakja homlokegyenest nézve, való-

ságos négyszöghez közelit. Ez alak annyira lényeges, hogy ha a fő hosszabbra nyulnék, ámbátor az arcznak minden egyéb vonalai megmaradtak, az nem lenne többé jellemzetes. Az oldalrészek a füleken felül domboruak, a homlok alacsony, az orr valódi sasorr; vagyis a görbülés mindjárt felülről kezdődik, és végződik, mielőtt az orr hegyéig érne: ugy hogy annak alja viziránvosan fekszik; az állnak előrésze kerek.

E jelleget Romában feltalálhatni reméltem: de alig léptem a pápai birtokba, máris az élénk hasonlatosság elömbe tünt. Ugyanaz követett egész utamban Perugiába, Spoletoba, s igy egészen Romáig. És — jól jegyezzük meg, — a hasonlat nem csak az arczban létezett, hanem a testállásban is, melly a romaiaknál inkább középszerü volt. Ugyanezen jelleg találtatik Romától éjszakra, nem csak a perugiai részről, hanem más irányban is Siena, Viterbo stb. felé: hogy meddig terjed délnek, azt nem mondhatom meg.

E tapasztalatok, bármilly korlátoltak legyenek is, a történelemre alkalmazható hasznos utmutatásul szolgálnak nekünk. A császárokon tapasztalt jelleg ugyanaz, mellyet a dombormüveken ábrázolt katonák és polgárok nagy részénél, ugy szinte a romai területen talált szobrokon láthatunk: miért is e vidékek lakóira nézve jellemzetesnek neveztethetik, ugy az ujabb, mint régi időkben.

Mit képzeljünk már most a romai népről? Valljon Aeneas-, és a trojaiaktól származik-e, kik idegen népséget képeztek Olaszországban, s Roma falai közé szoritkoztak? Valamint a falvak látják el a városokat népességgel, nem pedig ezek a falvakat, főleg ha kiterjedt tartományról van szó: ugy Roma is illy módon népesittetett be; s több szomszéd népek, a többi közt a sabinok, és hetruskok egy része, közös fajt képeztek Roma lakosságának nagy részével. E körülményt még eddig a történelem nem deritette föl; sőt a népek is, mellyek e földet lakták, ollyképen valának független testületekre, külön név alatt, és külön érdekkel osztva, hogy a történetiróktól mindig mint különböző eredetüek ábrázoltattak. Azonban Micali és Niebuhr helyesebb fogalommal birtak rólok; és az általam leirt tény, véleményök egy részének megerősitésére szolgál.

Idegenek jöhetnek valamelly nép közé, uralkodhatnak rajta, oktathatják, megváltoztathatják nevét és nyelvét, a nélkül, hogy általában physikai jellegeit módosithatnák; mivel a kisebb szám leigázhatja ugyan a többséget, és befolyást gyakorolhat annak szellemére, de a physikai létszervezetet meg nem változtathatja, miként ezt fönebb bebizonyitottuk. Én ugyan nem tudom, minő néptől tanulták a hetruskok nyelvöket, és vették át intézményeiket és a müvészeteket, valljon

benszülött, vagy idegen nép volt-e ez: de annyi bizonyos, hogy a régi Hetruria lakosságának egy része hasonló jelleget mutat fel ahhoz, mellyet mi a romai néphez tartozónak mondtunk. Hetruriában azonban egy más typus uralkodik, mellyről már említést tettem, de még nem irtam le.

Agricola elkészité a négy nagy olasz költő: Dante, Petrarca, Tasso s Ariosto arczképeit; felhasználva az ezen irókkal egykoru minden emlékeket. Mindazon rajzok összehasonlitásából, mellyeket ő velem közleni szives volt, azt tapasztalám, hogy Dante arczképeinek leginkább kell az eredetihez hasonlitaniok, mert csak igen kissé különböznek egymástól. Hosszudad, következőleg nem igen széles fő; magas, kifejlett homlok; görbe orr, olly módon, hogy annak hegye lefelé hajlik; felduzzadt orrlyukak; kiálló áll.

E jellemzetes alak mély benyomást tőn rám: nem is hittem, hogy ezen typust fölleljem Toscanában; midőn különös esetnél fogva, alig hogy határaihoz értem a sienai uton, számos egyének Radicofaniban ennek első példáját nyujták, vagy legalább az elsőt, melly figyelmemet magára vonta; különösen egy közülök Dantenak eleven képe volt. Első időzésem alatt Florenczben, a herczegi képcsarnokban néhány hasonló arczot jeleltem meg magamnak a Medici család szobrain és mellképein, sőt a városbeliek közt is; azonban nem igen sokat törődtem a jelleg vizsgálatával: miért is pontos fogalmat nem szereztem róla magamnak. Ez alkalommal hosszabb ideig tartózkodván ott, alkalmam volt kifürkészni, hogy ezen physikai jellegek, valódi typust képeznek a toscanaiaknál. Láttuk már, hogy e typus Dante ideje óta létezik: és hozzá teszem még, miszerint a florenczi köztársaság sok hires emberei hasonló jelleget mutatnak föl; sőt azt némelly hetrusk szobrokon, mellképeken és dombormüveken is láttam.

Tovább ugyanezt tapasztalám Bolognában, Ferrarában, Paduában stb., s minden közbeeső falvakban. Nem csak hogy gyakran előjött Velenczében, hanem itt még nagy bőségben is volt. Midőn e városban a velenczei iskola képcsarnokában, egy tartománybeli szentet ábrázoló képet figyelmesen vizsgálnék, a cicerone megjegyzé, mennyire hasonlit a szentnek feje Dante fejéhez. Azt illetőleg, hogy milly gyakran fordult elő e jelleg régenten, alkalmam volt a dogeknak valamennyi arczképeik után itélnem; mellyek közül igen sok ugyanazon jelleget tünteté föl.

Még gyakrabban mutatkozék nekem e jelleg, a mint tovább haladtam utamban Milano felé, s néha tulságos modorban is. Egy napon két óráig állapodtam meg egy faluban: s a piaczra menvén, nagyszámu

parasztokat láttam ott egybegyülve; kiket vizsgálat alá vévén, elbámultam az ő tökéletes hasonlatosságukon egyikével az általam Franczia-országban látott jellegeknek. Azt hittem, hogy ugy fejezzem ki magamat, miként hirtelen a châlonsi vásártérre vitettem át. Jegyezze meg ön magának, milly nagy területen, és milly gyakran előfordulva tapasztaltam e jelleget Olaszországban: és át fogja ön látni, miként egy igen jellemzetes és számos faj létezését kelle fölismernem egész éjszaki Olaszországban. Nem ez volt-e a Gallia Cisalpina? Nem láttam-e hasonló népet Galliában, az Alpeseken tul? Miért nem lehetnének tehát ezek is gallok? Azonban hogy ez igazságot a bizonyosság azon fokával ismerjem meg, melly az észt kielégithesse, egyéb tapasztalatokra volt még szükség. Látnom kellett e typust, ha csakugyan lehetséges volt, a tartomány nagyobb kiterjedésében, ugy szólván lépésről lépésre. Visszatértemben, Schweiznak egy részén kellett keresztül mennem, mellyet régente a gallusok birtak; és azt hittem, hogy feltalálom ott, vagy az általam Châlons- és Olaszországban látott typust, vagy pedig a másikat, melly Burgundiában és Savoyban egész a Mont-Cenisig tünt szemembe.

A Simplon hegy éjszaki lejtőjénél kezdődik a Rhône völgye. Az első lakók, kikkel ott találkozunk, valóságos németek; minthogy a szomszéd népségektől, tekintet- és nyelvre nézve különböznek. De ha tovább megyünk Wallisban, a nyelv változik, és vele az arczvonások is: itt már csak franczia szócsjtést hall, és mindenütt ugyanazon népet látja az ember, mellyet Savoyban; ugyanazon arczvonásokkal, és majdnem arczszinnel.

Minél inkább közeledtem Genfhez, annál inkább szemembe tüntek azon typus egyénei, mellyet éjszaki Olaszországban és Châlonsban tapasztaltam: Genfben legnagyobb számmal valának. Ime tehát a két, tökéletesen különböző fajhoz tartozó lakosság, mellyek határozott ellentétet képeznek: az egyiknek feje inkább gömbölyü, mint tojásdad, kerekded vonásokkal és közép-termettel; a másik hosszudad fővel, széles és magas homlokkal, és görbe orral, csúcsosodott állal, és magas termettel.

Jelenleg a két typust első és második névvel jelölöm, azon rend szerint, a mint azok előmbe tüntek. E tapasztalatokat egy uj területen is folytatandó, elhatároztam magamban, Bresse vidékét is bejárni, Mâcon és Châlons felé irányozva utamat; azon reményben, hogy folytonos lánczolattal kapcsolhatom egybe a népesség ama részét, melly a második typushoz tartozik. Kezdetben az alakok, mint elemek, ugyanazon vegyületét tapasztaltam, csakhogy különböző arányban; mert az első

typus annyira tulnyomó volt egy ponton, hogy ugy szólván csak nyomait láttam a másiknak. De Mâcon körül egész Châlonsig, a második typus uralkodott. Châlonsban, hol másod izben találtam vásárt, azon elégtételt szereztem magamnak, hogy az elenyészett emlékeket a jelen benyomással összehasonlitván, azok hüségét igazolhattam.

Ekkép az én tapasztalataim ön történeti állitásait megerősítik. Galliában egy igen távol korszakban két nagy családot talál ön, melyek nyelv-, szokás-, és társadalmi állapotra nézve különböznek; s bárminő volt is kezdetben köztök a számtani arány, egyik is, másik is az egész lakosságnak nevezetes részét tette. Én Francziaország egy részének jelen lakosságában azt látom, hogy azt régente két család, két uralkodó typus lakta, egymástól annyira különbözők, hogy lehetetlen azokat fölcserélni. Ha azóta, mióta ön szerint e két nép egyedül birta e területet, idegen vegyület nem volt azokban, minden habozás nélkül a két nagy gall családra kell visszavinni e két typust; később azonban különféle népek, egészben vagy részben elfoglalván a tartományt, mikép tehetjük a megkülönböztetést? Mondottuk már, hogy a kisebb szám nem közli saját typusát a nagyobbal. Most már ön is belátja rendkivüli aránytalanságát a Galliában megtelepült hóditóknak, összehasonlitván a gallusokkal; és e rövid utasitás arra szolgál, hogy megerősitse a jelenkori két typus ugyanazonságát a régi családokkal: azonban egyéb természetü okok még inkább megszilárditják ebbeli nézetemet.

A két család közül, mellyeket ön gallok és cimberek neve alatt különböztet meg, az előbbiek sokkal nagyobb számmal lehettek; minthogy ön azokat Gallia legrégibb lakóinak tartja: mellynek majdnem egész kiterjedését birták, mielőtt a cimberek ott megtelepedtek. A két gallus nép ezen első történeti megkülönböztetéséből azt következtetem, hogy az első typus, mellyet sokkal nagyobb számunak tapasztaltam, a gallokra, a másik a cimberekre vonatkozik. Összehasonlitva földrajz elosztásukat, szintazon eredményre jutunk. Ön azokat különösen egy nemzeti testületbe olvadva mutatja föl, két külön tartományban:

I. Keleti Galliában, mellyet a sajátképen Caesar által ugy nevezett gallusok foglaltak el.

II. Éjszaki Galliában, melly Caesar Belgiumát, és a régi Armoricát foglalja magában; mellynek lakóit ön a cimberek átalános neve alatt egyesíti.

Az ön által előadott tények szerint, keleti Galliára vetve tekintetünket, világos, hogy a gallok itt nagyobb számmal voltak, mint hogy a cimberek erőhatalommal oda soha sem nyomultak be. S most

átutazva Franczia-országnak azon részét, melly keleti Galliának felel meg, éjszaktól délig, vagyis Burgundiát, Lyon vidékét, a Dauphinét, Savoyt, — igen jól megkülönböztethettem a jelleget, mellyet a gallokra alkalmazék; melly olly átalánosan el volt terjedve, hogy először nem is tüntek föl nekem más jellegek, kivéve egy vidéket. De már visszatértemkor különösebben foglalkozván e tárgygyal, a második jelleget e tartomány egyéb helyein is fölleltem.

Bárha ön határvonalat huzott is a két nép területe közt, ugy hiszem mégis, az elválasztó vonalat nem tartja ön annyira határozottnak, miszerint vegyületnek ne lett volna helye abban. Sőt önnek előadásából az is kitünik, hogy e vegyület szükségkép megtörtént; mivel ön a druidák vallását a cimbereknek tulajdonitja, s hozzáteszi, hogy a gallok azt elfogadták, de nem kizárólag. Már pedig e két nép közti vegyület nélkül ez lehetetlen dolog volna. Attól nem sok függ, valljon e vegyület a legrégibb időkben történt-e, vagy később; nekem elegendő az, hogy e népek számosak és szomszédok valának, s hogy később egy nemzeti testben egyesültek: mert az idő szükségkép közeledést, és vegyületet hozott a két nép között létre. Az első typus a történeti fajnak felel meg, mellyet ön gallusok neve alatt jelöl; miért is ezt gall typusnak fogom nevezni. A fő gömbölyü, ugy hogy a teke-idomhoz közelit; a homlok középszerü, kissé domboru, a halántékok felé lapuló; a szemek nagyok és nyitvák: az orrnak feltünő görbe hajlása nincsen, vége gömbölyü; hasonlóan az áll is; a termet középszerü. Innen látható, hogy a vonalak tökéletes öszhangzásban vannak a fő alkatával; és e részletes rajz kevés szavakban fejezhető ki, miként azt főnebb tevém: hogy tudnillik a fő inkább gömbölyü, mint tojásdad, a vonalak gömbölydedek, és a termet közép.

A mi Gallia éjszaki vidékét, a cimberek fő székhelyét illeti, egy korábbi utazásom alkalmával Caesarnak Gallia Belgicájában, a Somme torkolatától a Szajna torkolatáig, először különböztetém meg azon vonalak egyesülését, mellyek a másik typust képezik; és gyakran olly tulságosan, hogy megdöbbentem bele: a fő hosszudad, a homlok széles és magas, az orr görbe; ugy hogy hegye lefelé hajlik, az áll kiálló, a termet magas.

Most már bizonyos, hogy ezen typus, mellyet Burgundiában láttam, nem lehet azon idegen nép typusa, melly saját nevét adta e tartománynak; minthogy Normandia- s Picardiában is létezik, melly tartományokban a burgundok meg sem fordultak. Más részről a normanok typusa sem lehet; mert létezik Burgundiában, és keleti Gallia más tartományaiban is, hol ezen népek soha meg nem telepedtek. Ek-

képen kénytelenek vagyunk e jelleget a régi lakókra alkalmazni, Caesar belgáira, kiket ön cimberek neve alatt emlit.

A mennyire én tudom, senki sem állitotta még, hogy a scandinavok, kik a középkorban normanok neve alatt voltak ismeretesek, megsemmisitették, vagy kiüzték volna Neustria benszülött lakosságát; sőt alig hogy Neustria birtokában voltak, elfogadták a tartomány nyelvét, a magukét pedig elveszték: és alig maradt annak némi nyoma törvényeik szerkezetében; s e nép, melly olly kegyetlen volt a hadviselésben, a polgári ügyek igazgatásában csakhamar a középkori népek példánya gyanánt tündöklött. A hóditók pusztitanak; a tartomány birtokában levők pedig azt fentartják, és tökéletesitik az intézményeket.

Arról nincs tudomásom, valljon utódaik egy része fön van-e még physikai jellegeivel: ha igen, ugy igen kevesen maradtak fön közülök; miként ez megtörténik, valahányszor a hóditó nép igen csekély számot képez a legyőzöttek irányában. Csupán a nagy tömegeknél remélhetjük a régi jellegek feltalálását, miként azt idáig láttuk. Vegye ön fontolóra, milly alkalmas Francziaország e kutatásokra: nagy kiterjedése, termékeny földje, és szelid éghajlata következtében mindig nagy számu lakossága, csekélyebb vegyülete az idegen népekkel egyéb nemzetekhez képest, végre a benszülött lakók közti különbségről határozottabb történeti ismeretek, azokat előmozditják. Az egész gallus népesség egyetlen-egyszer keveredett véres harczba az idegen betörők ellen: s ezek is nem a földnek kizárólagos birtokát igényelték maguknak, hanem politikai uralmat; a küzdelem után jóllétben inkább gyarapodott, mint a romai miveltség mellett. A helyett, hogy a frankoknak ellene szegezte volna magát, még inkább kedvezett nekik; és igy saját népségéből semmit sem vesztett, csupán egy kis növekedést nyert az idegen népességgel. A körülmények illy összevágása, mellyek leginkább képesek fentartani valamelly népnek physikai jellegeit, nagy bizodalmat gerjeszthet bennünk azon határozatok iránt, mellyekre eljutottunk.

A két gallus fajnak physikai jellegei meghatároztatván, könnyen felismerhetők azok más tartományokban is, mellyeket egykoron őseik birtak, ha még elegendő számmal találtatnak azokban.

Alkalmazzuk a mondottakat Angliára. Britannia déli részében, azon területen, melly a sajátképen vett Angliának felel meg, ön előadása szerint, főleg ugyanazon nép lakott, melly Gallia éjszaki részét birta, s mellyet ön cimbereknek nevez. Most már azt kell tudnunk, valljon ugyanazon physikai jellegekkel bir-e. S én biztositathatom önt, miként ugyanazon népnek jellemzetes typusa, melly egykor Gallia éjszaki részében uralkodott, Angliában is létezik, s a mi több, el van ter-

jedve a szászok által egykoron elfoglalt egész területen; következőleg a régi bretonokat ábrázolja, a földnek birtokosait még a szászok hóditása előtt; melly népet ön cimberek nevével különböztet meg. Hogy ha a történelem hallgat a bretonokról a szászok által elfoglalt területen, ez onnan van, mivel a bretonok nem képeztek többé független nemzetet, és még csak olly népet sem, mellynek polgári létele volt volna. Ők tehát meghaltak a történelemre, főleg az akkori időben iratott történelemre nézve, de nem vesztek ki: még éltek, és bizonyára olly arányban, mellyben egy nagy nemzet maradványai létezhettek, daczára az őket ért rémitő viszontagságoknak.

Hogy bevégezzük az összehasonlitást, még Schweizról, és éjszaki Olaszországról kell szólnunk. A történeti ismeretek nyomán ön a helvetákat gallusoknak tekinti; részemről ez iránt nem tudok kételkedni: mert a jelenkori helvetákban ugyanazon jellegeket találom, mellyek e családot Galliában megkülönböztetik. Ön nem mondja, hogy ezek a cimberekkel összevegyültek; rám nem tartozik azt bizonyitni, hogy e vegyület egykor megtörtént: de azt tanusithatom, hogy jelenleg összevegyültek, és pedig elég nagy arányban: ugy hogy innen bátran következtethetünk a régi vegyületre. Azt tudom, hogy jelenleg Schweiz két egyenetlen részre oszlik: az egyik a keleti, hol csupán németül beszélnek; a másik a déli, s nyugoti rész, hol csupán a franczia nyelv divatozik: és én tapasztaltam, hogy a lakosság gall eredetü, kettős czimnél fogva, tudnillik a sajátképeni gallok és a cimberek által.

Az előre bocsátott vizsgálatok és általunk megfejtett tények nélkül, mikép ismerhettük volna fel a gallokat éjszaki Olaszországban, a siculok, ligurok, hetruskok, veneták, romaiak, gothok és longobardok közt? De birjuk a fonalat, melly minket e labyrinthusban elvezet. Először is, bárminő volt az előbbi állapot, önnek kutatásai, s a történetirók egyhangu tanubizonysága szerint annyi bizonyos, hogy a gallus népek uralkodtak éjszaki Olaszországban a Havasok és Apenninek közt. Mi állandóan e tartományokban látjuk őket, a legelső történeti időktől kezdve; s a legrégibb tanuságtételek egy nagy nemzet jellegeivel ábrázolják őket, azon távol időktől kezdve, hosszu korszakon át a romai történelemben. Ez nekem elegendő: s nem szükség, hogy egyéb, nem olly régi időkben velök egyesült népekkel foglalkozzam; vagy hogy azok viszonylagos számát, és nyelvök természetét fürkészszem: nekem elég azt tudnom, hogy a gallok nagy számmal léteztek. Ismerem honfitársaik arczvonásait a Havasokon tuli Galliában; föllelem azokat a Havasokon inneni Galliában: ime az első tény, mellyben megegyezünk Olaszországra nézve. S mivel ön megkülönbözteti a családokat, szük-

ség, hogy én is megkülönböztessem őket. A Havasokon inneni Galliában, mint szinte a Havasokon tul, ön gallokat és cimbereket lát; már pedig én ez utóbbiakat nem csak azon helyeken látom, hova ön helyezi őket, hanem számos más helyeken is.

Föltéve, hogy első megtelepülésök után Olaszországban, a két család nem vegyült össze; melly tényt az idők távolsága s homálya nem enged erősitenünk: ön azokat a romaiak elleni harczokban egyesülve mutatja; s e szövetségi viszonyok azon idők óta szükségkép vegyületet idéztek elő a két család közt.

A Pón inneni tartományt ön szerint a cimberek foglalták el, kiket ön minden lapon rendkivül nyugtalan nép gyanánt jellemez, melly naponkint távoli, s veszélyes hadjáratokra indult. Alig hogy a romaiak vitába keverednek az olaszországi gallusokkal, ön a cimbereket ez utóbbiaktól megkülönbözteti: s ennek ugy is kellett történnie; minthogy ők első letelepedésök óta szomszédok voltak Hetruriával, egyedül az Apenninek által választatván el; gyenge korlát illy természetü nép ellenében. Ők bizonyára több izben átcsaptak azokon, mielőtt megreszkettetnék a romaiakat; s valószinü, hogy némellyek a hetruskok közt telepedtek meg. Annyi mindazáltal tagadhatatlan dolog, hogy azok jellegét feltalálom éjszaki Toscanában; s hogy az emlékek vizsgálata láttatja velem, miként ott a legrégibb idők óta léteztek. Ne feledje még ön, miként Olaszország éjszaki része a Havasok és Apenninek közt egy, a Po által elosztott tágas sikság. Azon századok alatt, melylyek a cimberek letelepedése óta folytak le, föltéve, hogy ők kezdetben csak a Pón inneni tartományt foglalták el, a háboru, melly minden dolgokat összezavar, és a béke, melly nevezetes együve-olvadást eredményez, nem osztották volna szét e népet nagyobb kiterjedésben eme sikságon? Az Attilának közelgő betörésétől elterjedt félelem, nem üzte-e a lakosság nagy részét az adriai tenger közel szigeteire, a Po torkolata körül, melly a cimberek régi széke volt? Azért tehát megjegyzem önnek, miszerint azok typusát szintugy fölismertem a régi lakók arczképei, mint Velencze mostani lakosai közt.

Bizonyára éjszaki Olaszországban nem akadtam olly gyakran a másik család typusára; azért nem is tehetek összehasonlitást e részben. Mindent nem tapasztalhattam, mindent nem vizsgálhattam: azt azonban el nem hallgathatom, a mi tapasztalataimhoz még hiányzik. Nem akarom azt állitani, mintha e typus ott nem volna közös; csak annyit mondok, hogy nem tünt fel nekem olly gyakran, tisztán, és világosan. Lehet az is, hogy jobban elterjedt, mint én tapasztalám; és e tényt egy Milanoban tett különös tapasztalatra alapitom. Egy könyvárus ki-

rakatában naptárt láttam kitéve, ívrétben, egy rajzzal, melly két különcz egyént ábrázolt, kik alakjaik által kölcsönösen gunyolták egymást. Már pedig e rajzok a tartományban régóta megtelepedett gallus népségek két jellegének pontosan készült torzképei voltak; a jellemzetes arczvonalakat tulságos modorban rajzolta a müvész: mintha csak kiemelni akarta volna azt, a mi bennök lényegesen megkülönböztető volt; és hogy semmi se hiányozzék a két jelleg ellentétéből, mindegyik typus sajátságos testalkatával volt rajzolva: azon rajz, melly a cimbert ábrázolta, magas termettel, a másik, melly a gallusnak felelt meg, közép termettel.

A rajzoló kétségkivül sem a természetrajzot, sem a régiséget nem tartotta szem előtt; hanem torzalakkal rajzolta az egyéneket, mellyeket gyakran szemei előtt látott, és mellyek olly különös ellentétet képeztek.

Megjegyzem még, hogy midőn a romaiak, e népekkeli első háboruik alkalmával, a rendkivüli termetü gallokról szólanak, világos, miszerint ez a cimberekre értendő. A cimberek a Pón innen laktak, és mint legközelebbi szomszédok, ők először estek a romaiaknak. Egy óriási gallusnak zászlóra festett feje a romai forumon, bizonyára ezen néphez tartozott. Midőn önnek történetében a romaiak említést tesznek a gallusok magas termetéről, azon népet rajzolják, mellyet ön a cimberek közé helyezett; nem ezen jelleg miatt, mire ön nem sokat ügyelt, hanem azon történeti próbákra támaszkodva, mellyek e különböztetésre vezetni képesek. Én teljesen ismeretlen voltam ezen dolgokkal; és részemről mégis beláttam, hogy ezen gallus család különös ellentétben áll termetre nézve a gallusokkal, kik átalában közép termetüek.

Utazásaim alatt egész Franciaországban, Olaszországban, Angliában és Schweizban, szinte tapasztaltam, hogy az általam önnek példájára cimber névvel megjelelt typus, mindig magas testalkat kiséretében járt. E physikai jelleg tehát a régi időben is ugy létezett, mint az ujabb korban; s az összevágás annyival inkább nevezetes, minthogy a testnek ezen sajátsága igen változónak tekintetik. E tényt nem csak érdekes, hanem hasznos is tudni; mivel egy látszólagos ellenmondás megmagyarázására szolgál a régi történetirók előadásai, és a közt, mit rendesen a jelenkori francziáknál tapasztalunk, kik tudnillik közép nagyságuak. Gyakran kérdeztetett már, hol vannak azon gallusok magas termetökkel, kikről a romaiak szólnak. Visszaállitva a természet által felállitott különbséget, de mellyet a történelem a két család egybeolvasztása által eltörlött, az ellenmondás elenyészik.

Az ön által nyert eredmények tehát nyilvánosan egyeznek az

enyimekkel; ámbátor két különböző tudományok által idéztettek elő: melly megegyezés erősitést nyujt azon meggyőződésre, hogy az igazságot feltaláltuk.

Itt azonban még nem állapodnak meg a tények, mellyek a mi véleményünket megszilárdithatják.

A nyelvek összehasonlitása azok osztályozhatása végett, ez utóbbi időkben a nyelvészetnek adtak eredetet. Ön ismeri annak fontosságát számos történeti kérdések megoldásában: s bizonyára nagy hasznára forditotta azt. A physiologusnak is érdekkel kell viseltetni ezen tudomány iránt; mert nagyszerü feladatot nyujt az elmélkedésre, s kalauzul szolgál a népek származásának kutatásában.

A nyelvek összehasonlitásában majdnem egyedül a szavak vétetnek tekintetbe, mellyek összesége képezi a szótárt; tovább azok használata, vagyis a nyelvtani szerkezet, és a nyelv szelleme. A kiejtés, ha nem hanyagoltatott is el egészen, de nem is tanulmányoztatott eléggé. Minthogy ez a Physiologia körébe esik, és az én okoskodásomra vonatkozó tényeket szolgáltathatott nekem: nem tévesztém el azt szem elől a népek tanulmányozásában; a mi engem nem minden érdeknélküli tapasztalatokra vezérlett.

Valaki oda viheti a dolgot, hogy az idegen nyelvet szabatosan beszélheti; de nem fogja azt szabatosan kiejteni: kiejtése elárulja benne az idegent. Egy más nyelv szavait, és szerkezetét akarván használni, mindig fenmarad nála némi hangoztatás saját nyelve szerint, akár az által, hogy hangnyomatékot tesz valamelly szótagra inkább, mint a másikra, vagy pedig az által, hogy a hangokat, mellyeket nehezen tud kiejteni, s mellyekhez nem szokott, más, neki sajátságos hangokkal cseréli föl. Ha bár le akarna is mondani anyanyelvéről, azt többé nem beszélve, s egészen elfeledve, annak kitörülhetlen nyomait megőrizné a szavak hajlitásaiban: és ezen eltörülhetlen jelleg elárulná annak eredetét, habár el akarná is azt rejteni. A mit egy emberről mondunk, azt még inkább lehet alkalmazni egy egész nemzetre: mert az egyén végtelenül szaporithatja saját viszonyait azokkal, kiknek nyelvét meg akarja tanulni, s a hangok utánzását is megszokhatja; de nem ugy egy egész nép.

A nép tehát, melly nyelvét változtatá, egy részben utódaira hagyja saját eredeti kiejtés-módját; s noha idővel minden megváltozik, nem látjuk okát, miért ne létezhetnének annak világos nyomai az uj nyelvben több századokon által.

A hires Mezzofantinak, kivel megismerkedni Bolognában volt alkalmam, köszönhetek egy példát véleményem támogatására. Ha van

jelleg, melly az angol nyelvet Europa ujabb nyelveitől megkülönbözteti, ez a kiejtésnek rendkivüli szabálytalansága. Mezzofanti a gallus nyelvről szólva előttem, ennek tulajdonitá az angol nyelv eme különös sajátságának okát.

Nem volt szükségem kérdeni tőle, minő lánczolatnál fogva; mert hozzá hasonlóan, tudtam, hogy a bretonok még a szászok betörése előtt ugyanazon nyelvet beszélték: miért is a nélkül, hogy keresném, ő maga szolgáltatott nekem ujabb bizonyitványt arra, mikép a bretonok nem szüntek meg létezni Angliában, daczára a szászok hóditásainak. Azt hitte mindenki, hogy századok óta elenyésztek; pedig utódaik a kiejtés- vagy arczvonalakról ismerhetők fel. Mi hiányozhatnék még a hasonlatossághoz?

Egy tiszteletre méltó tekintély bizonyitja tehát, milly befolyást gyakorolhat a jelenlegi kiejtésre egy régen elenyészett nyelv: és világos, hogy ezen módosulások, mellyek annyira mulékonyakul látszanak, néha sokkal tovább tartanak a legszilárdabb emlékeknél. A tapasztalatok, mellyeket az olasz szóejtésekre nézve tettem, ennek egy másik legvilágosabb példáját tüntetik föl.

A genuai, piemonti, milanoi, bresciai szóejtések éjszaki Olaszországban divatoznak, azon helyeken, mellyeket egykor a gallusok laktak: de bárminő legyen is köztök a különbség, közös jelleggel birnak, melly által különösen a déli szóejtésektől különböznek. Azt tehát, a mi közös és jellemző van bennök, nem fogjuk-e tulajdonitani annak, mi az eredeti nyelvből fenmaradt számukra? A nélkül, hogy e forrásig fölmennénk, sokkal könnyebb módon győződhetünk meg róla.

A Havasok két oldalán megtelepedett gallok lemondván nyelvökről, és elfogadván a latint, ezt többé vagy kevésbbé módositaniok kellett; ugyanazon mód szerint, ugyanazon természeti, vagy szerzett hajlamokat követve, megegyezőleg az általunk megállapitott elvvel. Össze fogjuk azt hasonlitani mindkét részről a hangoztatással; melly jelleg annyira fontos, hogy a nyelvet, midőn változáson megy át, kivetkőzteti természetéből.

A francziák, vagy legalább a parisiak, azt állitják, hogy nekik nincs accentusuk, vagyis a szótagok egyikére sem tesznek különös hangnyomatékot: pedig ez megvan náluk, és csupán a mivelt társaság sajátsága, hogy azt érezhetőleg ki ne emelje. E hangnyomaték általánosan az utolsó szótagra jő; s a nép és a polgárok igen feltünően megnyomják illyenkor a hangot. A valódi olaszok ellenben a hangnyomatékot az utolsó előtti szótagra teszik; és igy az utolsó magánhangzó a latinnak változó végzeteit képviseli. A francziák ott fejezve be a szót,

hová a hangnyomatékot teszik, szavaikat megkurtiták: s ez a nyelv törekvése, még olly szavaknál is, mellyekben a hangnyomatékra egy vég-szótag következik; mivel ez inkább csak iratik, mint sem kiejtetik, és méltó joggal neveztetik n é m á nak.

Hogyha a Havasokon tuli gallusok e jelleget nyomták a latin szóejtésre, ugyanaz történt a Havasokon inneni rokonaiknál is, kik talán még előbbre mentek e részben. Azon mód, mellyel a latin szavakat megrövidítik, a hangnyomatékot az utolsó szótagra tévén, nem enged elég időt az idegennek, hogy felfoghassa még a neki különben ismeretes kifejezéseket is.

Több hangok is fordulnak elő a franciában, mellyek azt a valódi olasztól különösen megkülönböztetik; ezek sorában van az *u* (ü). Ön maga tudja, milly nehezen esik az olaszoknak ennek kimondása; mert ez nyelvökben nem létezik. Már pedig a Havasokon tuli Galliának eme kiejtése, a Havasokon inneni Galliában feltaláltatik: a nyugoti Havasoktól egész a Mincioig, a genuai, piemonti, milanoi, bresciai szóejtésekben, stb.

Sőt tovább megyünk: e szóejtésekben megvannak az *eu*, *oeu* (ö) franczia hangok, mellyeket az olasz még nehezebben ejt ki, mint az *u*-t; és gyakran megtörténik, hogy a szavak is, mellyekben feltaláltatnak, ugyanakkép módosulnak, például *neuf*, *coeur*, *oeuf* stb. Elfogadván tehát a latin nyelvet a gallok a Havasokon innen és tul, közös hajlamaik szerint, vagy ha ugy tetszik, ugyanazon elvek szerint, módositák azt.

A franczia kiejtésnek egy másik különössége, legalább az olasz nyelvet illetőleg, az ugy nevezett o r r h a n g o k változatosságában és gyakori voltában áll, mellyekkel a Havasokon inneni szóejtések bővelkednek; mig az Apenninek alatt lakó olaszok, azokat egyátalában nem ismerik.

Az általam előadott tények nem egyedül állnak; azonban a dolog valóságát földeriteni képesek lévén, e részben többre nem hivatkozom.

Meg nem válhatok Olaszországtól a nélkül, hogy azon népről ne tennék említést, mellynek ősei, miként állittatik, nagy szerepet játszottak a történelemben. A vicentinoi s veronai hegyekben találtatik egy idegen népesség, mellyet a Marius által legyőzött cimberek maradványainak tartanak, és melly ma is e néven neveztetik; vagy másképhét, vagy tizenhárom község lakóinak, a tartomány szerint, mellyben elhelyezvék. Azt mondják, hogy egy dán fejedelem fölkeresvén őket, valóságos honfiakra ismert bennök.

Ha ők valóban dán szóejtést beszélnek, és Marius cimbereinek

utódai, ugy rokonságuk az ön által cimbereknek nevezett gallokkal nem állhat meg; ha csak föl nem teszszük, hogy Marius korától fogva nyelvöket megváltoztatták: mit ön bizonyára nem fog megengedni. Mielőtt az általuk lakott vidékhez közeledném, meggyőződtem róla, hogy még ez utóbbi föltételezés mellett sem eredhetnek a cimmeri Chersonesusból; és Bolognában Mezzofanti a Miatyánkot közölvén velem azok nyelvén, ez korán sem volt dán, hanem olly könnyen érthető német nyelv, hogy első hallásra azonnal minden szót megértettem.

Vicenzába, s később Veronába érkezvén, az évszak nem volt kedvező a hegyek közti utazásra. Gróf Ortis Veronából olly szives volt, e hiányt pótolni: némelly hegyi lakosokat kerestetvén föl a városban, kik ott gyakrabban megfordulnak; láttam, és hallottam őket, és annyira meggyőződtem nyelvöknek német voltáról, miként e nyelven szólva hozzájok, és ők a magukén felelve, mi tökéletesen megértettük egymást.

A nyelvek összehasonlításából vett eme tapasztalatok eléggé meggyőztek engem róla, hogy e hegyi lakosok nem voltak Marius cimbereinek utódai. Ekkor még nem volt tudomásom ama történeti értekezésről, mellyet ez állitólagos cimberekről Giovanelli gróf adott ki; azon irókban, kik a romai birodalom hanyatlásának korában irtak, egy német nép nyomait keresvén, melly a longobardok betörése előtt telepedett meg e vidékeken: és hiteles, határozott okmányokat talált, mellyek azok oda érkezéséről, e vándorlás korszaka-, körülményei- s okairól tanuskodnak. Ennodius az olaszországi ostrogothok királyát, Theodorikot magasztaló beszédében, e szavakat intézi hozzá:

„Te befogadád az alemannokat Olaszország határain, és elhelyezéd ott őket, a nélkül, hogy a romaiakat, a földnek birtokosit ez által megkárositanád. Ekképen e nép uj királyra talált, a helyett, a kinek elvesztését megérdemelte. E nép a latin birodalom határait őrzi most, mellyeket olly gyakran háborgatott. Boldog az, ki elhagyva hazáját, sokkal dusabbat és termékenyebbet talált helyette.“

Egy levél, ugyanezen Theodorik nevében irva Cassiodor által, és Chlodovaeushoz, a frankok királyához intézve, ez esemény okait és körülményeit ekkép fejtegeti:

„Önnek győzelmes karja, alávetette a hathatós okok által levert alemann népeket stb. De szünjék meg üldözni a szerencsétlen maradványokat; mivel ők kegyelmet érdemelnek, menedéket keresvén ön rokonainak oltalma alatt. Legyen kegyes azok iránt, kiket a félelem hajtott határainkra stb. Megelégedhetik azzal, hogy királyuk elesett, és vele együtt népének gőgje is meg vagyon törve.“

Ezekből láthatja ön, hogy az állitólagos cimberek nem egyebek déli germanoknál; kik az alemannok szövetségéhez tartoztak: ezek neve később Németország minden népeire kiterjesztetvén. Ez által nagy ellenvetés enyészik el azon rokonságot illetőleg, mellyet ön a sajátképeni cimberek és a cimrek közt ismert el, stb.

(E) 155-dik laphoz.

Összehasonlitó nyelvészet.

A tudós Wiseman Romában tartott Felolvasásaiból rövid kivonatban adjuk a nyelvészet történetére vonatkozó részt, és a védveket, mellyeket abból von az emberi-nem egységének bizonyitására. Azonban ajánljuk az olvasónak, hogy magát a jeles munkát forgatni ne sajnálja.

Leibnitznak érdeme, hogy az Ethnographia a tudományok sorába lépett. A helyett, hogy az előbbi bölcsészek hiu kutatásaira szoritkoznék tanulmányaiban, belátta, mennyire fontos dolog a történelem előhaladására nézve, meghatározni a régi népek vándorlásait, és behatni ősi, s nem igen hitelre méltó emlékeik homályába. A szempontok eme tágitása, a rendszer változását idézte elő. Jóllehet ollykor, mintegy időtöltésül, fölületes szónyomozásokkal mulatja magát: Leibnitz belátta azt, hogy az ezen tudományból vonható haszon öregbitése végett, összehasonlitást szükséges tenni a földrajzi helyezet által leginkább elválasztott nyelvek közt. Ő sajnálja, hogy az utazók nem forditottak elegendő gondot a nyelvészeti mutatványok kincsének összegyüjtésére; s éleslátása azon tanácsot mondatta vele, hogy az illy gyüjtemények megállapitott rend szerint történjenek, melly a legegyszerübb és elemi tárgyakat foglalja magában. Ajánlá, hogy összehasonlitó lajstromokban szedessenek össze a szavak, vétessék vizsgálat alá a georgiai nyelv, és hasonlittassék össze az örmény a kopttal, az albaniai a német- és latinnal. A gondosság, mellyet illy kutatásokra forditott, és ritka éles elméje, olly gyanitásokra vezette őt, mellyeket az ujabb kutatások bámulatosan igazolnak. Például ő azt gyanitá, hogy rokonság létezik a szavakban a biscayi és kopt, spanyolországi s egyptomi nyelvek közt; melly gyanitás valóságát doctor Young számtanilag bebizonyitotta.

Az okoskodás régi módja tehát most már elveszté minden erejét; de senkinek sem jutott eszébe, valamelly átalános elvet állitani annak helyébe. Egyebet nem lehetett elfogadni elemzési rendszernél; mellynek következtében, aprólékos gondossággal hasonlittattak össze a nyelvek elemei és szavai: s a két nyelv közti rokonság csak akkor fogadta-

tott el, ha a legszigorubb birálatot is kiállotta. E részben ugy tetszett, hogy minél tovább halad a kutatás, annál nagyobb pusztitást okoz az ihletett történet tilalom alatti terén.

S valóban nem nehéz észrevenni az e nemü nyugtalanságot Hervas Pandura Lőrinczné l, ki a Mindenség eszméjében dus adalékokat hozott napfényre a már emlitett gyüjteményekhez. Ő szerencsés volt a jezuitákhoz tartozni; miért is nem csak élő szó után ismert több, kevésbbé ismeretes nyelveket: hanem még szótárakat és iratokat is szerezhetett magának, mellyeknek még csak hirök sem volt Európában. Illy tetemes anyagszerek birtokában lévén, egymás után bocsátá közre Cesenában számos negyedrétü köteteit, a nyelveket illetőleg. [1])

Hervas, fáradhatlan buzgalmával és szorgalmával a gyüjtésben, érdemeket szerzett magának; ámbár észrevételeiben némi zavar, és józan itélet hiánya tapasztalható. Hogy is ne tévedett volna, ki illy tágas mezőn mintegy tapogatva mozog, és magának kellett az utat megtörnie! Mind a mellett ő az anyagok gyüjtésében olly szorgalmas volt, hogy daczára az ovatosságnak, mellyel okoskodásait tekinteni kell, az ethnograph mai napig is kénytelen az ő munkáihoz folyamodni olly ismeretek megszerzése végett, mellyeket a későbbi kutatások nem birnak elérni, vagy gyarapitni. Egyébiránt minden lépten félelmet árul el, nehogy a tanulmány, mellyel foglalkozik, kárára legyen az isteni kinyilatkoztatásnak.

II. Katalin, orosz czárnénak a tudományok irányában szerzett érdemei közt nem csekély az, hogy egy, a nyelvek összehasonlitását tárgyazó munkát, saját vezérlete alatt készittetett. Ő tudnillik száz orosz szavat irt össze egy jegyzékre, s átfordittatta, a mennyi nyelvre csak lehetett. Ebből ő váratlan rokonságokat fedezett föl, és saját kezével kezdé készitni az összehasonlitó jegyzékeket; azután Pallas természetvizsgálót magához hivatván, megbizta őt, végezné be a munkát, és készitené el sajtó alá. E megbizás nem igen egyezett Pallas hajlamával, s a munka tökéletlenül ütött ki.

Europa nevezetes segitséget kapott a távol keletről. 1784-ik évben alapittatott a calcuttai ásiai társaság, mellynek törekvései a kelet-,

---

[1]) *Catalogo delle lingue conosciute, e notizia delle loro affinitá e diversitá* (1784). *Origine, formazione, meccanismo ed armonia de' linguaggi Indiani* (1785). *Aritmetica delle nazioni e divisione del tempo fra gli Orientali* (1785). Ez igen különös és becses munkája Hervasnak, s egy függelék járul hozzá, munkái XX. kötetének végén. *Vocabulario poliglotto con prolegomeni sopra piú di 150 lingue* (1787). Ez az Ur imádságát több mint háromszáz nyelven foglalja magában, nyelvtani elemzések- és jegyzetekkel.

és dél-ásiai nyelvek mivelésére voltak irányozva, s eddigelő egészen ismeretlen nyelvek és szóejtések nyelvtanait és szótárait nyomatta ki. E szó: keleti nyelvek, melly mindez ideig csak a semi-féle nyelvekre szoritkozott, sokkal tágasabb értelmet nyert; a chinai nyelvet, mellynek meghóditását csak nem régiben is lehetetlennek tarták, tanulni kezdték: mig végre a franczia orientalisták éles esze és szorgalma, minden akadályokat elháritott; a sanscritot jó sikerrel mivelték az angolok, és általuk adatott át a szárazföldi tudósok birtokába.

Romának azonban megmarad az érdem, hogy mindenek előtt ő mutatott komoly kedvet a hindu irodalom tanulásához. Werdin János, vagyis más néven Pater Paulinus de S. Bartholomaeo, a Propaganda segélyével egész sorozat munkát adott ki a sanscrit nyelvtan és történet, a hinduk Mythologiája és vallása felől.

Nevezetes munka (melly a Miatyánk temérdek gyüjteményeinek egyik kitünőbbikét foglalja magában, és daczára hiányainak, a legbecsesebb és fényesebb ethnographiai munkák közé tartozik) a Mithridates, mellyet 1806-ban Adelung Kristóf kezdett meg. Bele halt, mielőtt a második kötetet kiadhatta volna, mellyet 1809-ben Vater Severin bocsátott közre. Ő az anyagot leginkább Adelung irataiból merité, s az europai nyelvekre is kiterjeszté az első kötetben Ásiára szoritott kutatásokat. A harmadik kötet, az afrikai s amerikai nyelvekről, egészen Vater munkája; s részenkint jött ki 1812-től 1816-ig. 1817-ben e becses gyüjtemény egy pótlékkötettel gazdagodott, melly Vater- és ifjabb Adelungnak számos jegyzeteit foglalja magában; ezenkivül egy igen érdekes értekezést a cantaber, vagy biscayi nyelv fölött, báró Humboldt Vilmostól.

E munkában mellőzve lévén a betük szerinti osztályozás, a nyelvek családok szerint osztatnak föl; előadatik mindegyiknek részletes rajza s története, s az olvasás- és tanulmányozásra czélzó munkák jegyzéke, mutatványokkal, főleg az Ur imádságából.

A rokonság, melly kezdetben csak távolról látszott a történelem és földrajz által kimutatott eredetre nézve különböző nyelvek közt, határozott és bizonyos alakban kezdett mutatkozni. Kiderült, hogy uj és igen fontos viszonyok léteznek a nyelvek közt; ugy hogy nagy családokba, vagy csoportokba egyesithetők olly nemzetek nyelvei, mellyek kölcsönös viszonyait semmi más kutatások által sem lehetett volna kideritni. Kitünt, hogy a teuton nyelvekre bámulandó világosságot vet a persa nyelv; hogy a latin nyelv sok pontokban egyez az oroszszal, s a többi szláv nyelvekkel; és hogy a *ui* szótaggal végződő görög igék rendszerét csak ugy foghatjuk föl helyesen, ha a sanscrit vagy hindu

nyelvtanhoz folyamodunk. Szóval, világosan ki lőn mutatva, hogy egy nyelv, melly olly lényegesen tökéletesnek neveztetik, Europa- s Ásiának nevezetes részét bejárta; s messzire kiterjeszkedvén, Ceylontól Irlandig közös kapocscsal füz össze olly nemzeteket; mellyek egymás közt legösszeférhetlenebb vallásokhoz ragaszkodnak, mellyek a legkülönbözőbb intézményekkel birnak, és fejalkatuk- és szinökre nézve igen kevéssé hasonlitanak egymáshoz. E nyelv, vagyis inkább nyelvcsalád, mellyet csak felületesen érintettem, indo-german,vagy indo-europai nevezetet nyert.

E családnak kiterjedtebb tagjai: a sanscrit, vagyis Indiának régi szent nyelve; a régi, s ujabb persa, melly régente tatár szóejtésnek tartatott; [1]) a teuton különféle szóejtéseivel; a szláv, görög és latin, minden származékaival. Átkarolja e nyelv egész Európát: kivéve csekély területeket, mellyeket a biscayi s a finn nyelvek családja foglal el, hová a magyar is számittatik; szinte kiterjed déli Ásiának nagy részére, [2]) csupán itt-ott szakittatva meg elszigetelt csoportozatok által.

Az első és legtermészetesebb eljárási mód, s az egyetlen, melly illy fontos következményekre vezetett, a szavak egybehasonlitása volt különböző nyelveken. Számos munkákban foglaltatnak terjedelmes összehasonlitó jegyzékek: Vans Kennedy ezredes kilenczszáz szót szedett össze, mellyek közösek a sanscrit és más nyelvekkel. [3]) A szavak, mellyek kölcsönösen hasonlitanak egymáshoz a különféle nyelvekben, korán sem ollyanok, mellyek későbbi érintkezés következtében vétethettek át egy nyelvből a másikba; hanem a nyelvnek első és legegyszerübb elemeit fejezik ki, azon ugy nevezett ős eszméket, mellyek már kezdetben éltek, s nevezeteiket nem változtatták. Mellőzve a számneveket, mellyeket több rendbeli tapasztalatokkal kellene támogatni, midőn a következő szavakat mondom ki: p a d e r, m a d e r, s u n d o, d o k h t e r, b r a d e r, m o n d, v i d a v a vagy j u v a n, azt képzelhetné valaki, hogy valamelly europai nyelvnek szavait ismétlem; pedig e szavak mindegyike sanscrit,vagy persa. Ugy szinte egy más osztályát választva az egyszerü szavaknak, e kifejezésekben: a s t h i (görög οστουν) os,

---

[1]) **Paw** például a német és persa közötti hasonlatosságot emlegeti, „melly tatár szóejtés.“ *Recherches philos. sur les Américains.* Berlin, 1770., II. 303 l. — „Az ujabb persa nyelv a tatármongolnak romlott szóejtése.“ **Hervas**, *Catalogo*, 124 l.

[2]) E rokonságot többen feszegették, s azok neveit elősorolja Dorn: *A persa, német és görög latin nyelvek gyökeres rokonságáról* (91—120 l.). Hamburg, 1827. Az ellenvéleményüek neveit l. 120—135 l.

[3]) *Értekezés az ásiai s europai főbb nyelvek eredete- s rokonságáról* (London, 1828.); a munka végén.

csont; d e n t a dens, fog; e y u m e n a zendben (angol. t h e e y e) szem; b r o w a (ném. B r a u e, ang. e y e b r o w) szemöld; n a s a nasus, orr; l i b (ang. a l i p) labium, ajak; k a r u (görög χειρ) kar, kéz; g e n u, térd; p e d, láb; h r t i l (ang. t h e h e a r t, ném. H e r z) szív; j e c ŭr, máj; s t a r a (angol. a s t a r), csillag; g e l a, hideg; a g h n i (latin i g n i s), tüz; d h a r a, terra, föld; a r r i v i (angol. a r i v e r), folyó; n a u (gör. ναυς), navis, hajó; g h a u (ang. a c o w) tehén; s a r p a m, serpens, kigyó, — valamelly europai szóejtésre gondol az ember; pedig e szavak az emlitett ásiai nyelvekből vétettek. [1])

A szavak e hasonlatossága, a nyelvészek nagy részét nem elégitette volna ki, ha csak a nyelvtani szerkezetnek még fontosabb összhangzása nem mutatkozik e nyelvekben. Bopp 1816-ban volt első, ki e pont körül némi biztossággal tapogatódzott; és összehasonlitván a sanscrit igét e család többi tagjainak igehajlitási rendszerével, finom és elmés elemzés utján kétségenkivülivé tette azok belső és ősi rokonságát; [2]) melly időszak után tovább terjeszkedve kutatásaiban, nagyobb fontosságu müvet bocsátott napfényre. [3])

A sanscrit előnevek, mint azon elemek fejtegetése által, mellyek minden más nyelvekben föllelhetők, felvilágosittatnak anomaliái: a verbum substantivumnak (melly a latinban két külön gyökre vonatkozó töredékekből állittatott össze, itt pedig rendes alakban mindkettő együtt látszik); s a görög igehajlitásoknak, mellyek a közép-igének egész szövevényes szerkezetével, a pótlások- és kettőztetésekkel, mind feltalálhatók itt, és különféle módok által világosságba helyezhetők: a mi még kevés évek előtt képtelenségnek tetszett volna.

Bizonyára két nyelvnek egy harmadikkal elismert illyetén hasonlatossága, melly által némileg ugyanazon családba vannak fölvéve, mellynek amaz feje, minthogy vele közel rokonságban állnak, kölcsönös összefüggést idéz elő köztök.

E roppant család alakulása, nagyszerüen csökkenti az eredeti független nyelvek számát; és más kiterjedt nyelvfajok, ha igy szabad őket nevezni, szinte helyesen körül vannak irva. A semi-féle nyelvekről nem szükség itt szólanom; mert a belső rokonság az azokat képező szóejtések, ugymint a zsidó, syro-chaldaeus, arab, gheez, vagy abyssin

[1]) Lásd Hammer összehasonlitó jegyzékeit a *Wiener Jahrbücher der Literatur* több köteteiben.

[2]) **Bopp Ferencz**, *A sanscrit nyelv igehajlitási rendszeréről, összehasonlitva a persa, görög, latin és német nyelvek rendszerével.* Frankfurt, 1816.

[3]) *A sanscrit, zend, görög, latin, litván, goth, német nyelvek összehasonlitó nyelvtana.* Berlin, 1833.

közt már régóta elismertetett. De a maláji nyelv, miként az átalánosan neveztetik, az ujabb Ethnographiában, az imént tett vizsgálat eredményéhez hasonlót mutat föl. Marsden és Crawfurd szerint e nyelvet vagy családot inkább polynesiainak kellene nevezni: minthogy a sajátképen ugynevezett maláji ennek csak egy szóejtése, s az indiai archipelagus frank nyelvének neveztethetik. Az e csoportot képező minden nyelvekben igen nagy a törekvés az egytagu formákra, s a hajlitások kiküszöbölésére; minek következtében a Gangesen tuli nyelvek csoportjához közelitnek, mellyekkel Leyden tanár azokat valóban összekötni látszik.

És igy egy másik kiterjedt család tárul föl előttünk, melly a világ nagy részére kiterjed, és olly nyelveket foglal magában, mellyek kevés évekkel ezelőtt független nyelvekül tartattak. Minden ujabb lépés, melly azóta történt, nyilvánosan ez állitásunk erősbitésére szolgált, s mindinkább csökkenté a látszólagos ellenkezést a nyelvek száma, s az emberi-nem szétszóratásának története között.

1812-ik évben Maltebrun megjegyzé, hogy az indo-europai nyelvcsaládot haladásában a Kaukazus vidékén, az ott divatozó georgiai s örmény nyelvek állitották meg; mellyek, hogy saját szavaival éljünk: „ugyanott külön nyelvcsaládot, vagy csoportot képeztek.“ [1]) Klaproth azonban kaukazusi utazásával kimutatta szükségét ezen állitás tetemes módositásának. Ő tudnillik bebizonyitá, vagy legalább nagyon is hihetővé tette, hogy egy nagy törzsnek, az ossetek -, vagy alánoknak nyelve, az emlitettük nagy családhoz tartozik. [2]) Hasonlóul az örmény nyelv is, mellyet Schlegel Fridrik mintegy közép-nyelvnek tartott, [3]) Klaproth által szintugy nyelvtani, mint szótári vizsgálat nyomán, ugyanahhoz tartozónak itéltetett. [4]) Az afghan pushtu nyelvet ugyane sors érte. [5])

E család legnagyobb növekedésére, az egész celta család hozzájárulása szolgál; melly az ő számos szóejtéseivel, az indo-europai nyelvcsalád egyik tartományát képezi. E kérdés el lévén már döntve doctor Pritchardnak igen becses és érdekes munkája által: A celta népek keleti eredetéről. Ő legelőször is a szótani hasonlatosságot veszi

[1]) *Précis de la Géographie universelle.* T. II. p. 580.

[2]) „L' analyse de la langue des Ossétes fera voir, qu' elle appartient á la souche médo-persane.“ *Voyage au mont Caucase et en Géorgie.* Paris, 1823.; vol. II. p 448. L. 470 l.

[3]) *A hinduk nyelve- és bölcseségéről.* Heidelberg, 1808. 77 l.

[4]) *Asia polyglotta*, 39 l.

[5]) Ugyanott, 57 l.

vizsgálat alá, s bebizonyitja, hogy a legegyszerübb ős szavak ugyanazok, valamint a számnevek-, ugy az elemi igék gyökeiben is. Ezután következik az igének részletes elemzése; mire ismét a más nyelvekkeli hasonlat bizonyitására megy át, mellyek tudnillik nem csak esetleges öszhangzást, hanem gyökeresen ugyanazon belső szerkezetet tanusitnak. A verbum substantivum, melly a legutolsó izig elemeztetik, sokkal feltünőbb hasonlatosságot mutat a persa igével, mint bármelly más ugyanezen családbeli nyelv. Azonban a celta nyelv e szövetségnek tiszta tagjává válván, igen fontos szolgálatokat tett annak; mert egyedül csak az ő segélyével lehet kielégitőleg megmagyarázni az igehajlitásnak némelly végzeteit a többi nyelvekben. Például a latin, persa, görög és sanscrit többes számu harmadik személye *nt*, *nd*, *vti*, *vto*, *nâi*, *nti* betükben végződik. Már most a legtöbb nyelvészekkel föltéve azt, hogy a hajlitások az illető személyek névmásaitól származnak, egyedül a celta nyelvben találunk e személyre egy névmást, melly e végzetet megfejti; mivel itt ugyanazon személy szinte n t-be végződik, és igy pontosan megfelel a h e v y n t, vagy y n t névmásnak, valamint ezen, ugy más személyeket illetőleg.

E körülmény bizonyára fontos helyet jelöl ki a walesi nyelv számára e nagy családban: de azért ne magasztaljuk érdemén tul is e nyelvet, se ne tekintsük annak, melly a törzshez leginkább közelit; minthogy még igen nagy feladat, a származás rendjének, ha csakugyan létezik, vagy az elsőszülöttségi jognak meghatározása, e család tagjai közt. A sanscrit, a helyett, hogy zagyvalék nyelv volna, miként azt Stewart képzelte, a legtöbb ethnographok által a legrégibb és legtisztább formának tartatik: a latin sok tekintetben jobban hasonlit hozzá, mint a görög; és legujabban Jäkel azt igyekezett bebizonyitani, hogy az a teuton nyelvből származik.

Más nyelvek is, mellyek rokonsága előbb nem ismertetett, tágas tartományok által elválasztott egyéb nyelvekkel olly szoros összefüggésben tapasztaltattak lenni, hogy azokkal közös családot képeznek. Csupán egy példára szoritkozom Európában. A mult század végével Sajnovits, Gyarmathi által követve, bebizonyitá, hogy a magyar nyelv, melly sziget gyanánt vétetik körül az indo-europai nyelvektől, lényegesen a finn, vagyis urali családhoz tartozik. Afrikában is, mellynek nyelvei a többiekhez képest nem igen tétettek tanulmány tárgyává, minden ujabb kutatás terjedelmes térségeken elszórt, és gyakran más népek által szétválasztott törzsek közti rokonságot tüntet föl: Afrika éjszaki részében, a berberek és tecarihk által beszélt nyelvek közt, a Canari szigetektől Shiva virányszigetig (oasis); Közép-Afrikában a

felaták és fulahk nyelvei közt, kik délről, Afrikának szinte egész belsejét lakják, s valamennyi törzsek közt az egész szárazföldön keresztül, a Cafferföldtől és Mozambiktól kezdve az atlanti Oceánig. [1])

A korunkbeli legjobb ethnographok két osztályba sorozhatók: egyik osztály a nyelvek rokonságát a szavakban, másik a nyelvszerkezetben keresi; kiknek rendszereit, illetőleg, szótári s nyelvtani összehasonlitásnak nevezhetjük el. Az első rendszer fő pártolói különösen Franczia-, Angol- és Oroszországban léteznek, ugymint Klaproth, Balbi, Abel-Remusat, Whiter, Vans Kennedy, Goulianoff, ifjabb Adelung és Merian. Németországban Hammer, és talán Schlegel Fridrik is, ugyanez iskolához tartoznak. Az ezen irók által követett elvet legjobban kifejezi Klaprothnak, munkája egy helyén tett abbeli észrevétele, miszerint a szavak a nyelvnek alapját, vagyis anyagját teszik, a nyelvtani szerkezet pedig annak épületét, vagyis alakját; s Merian bárónak Klaproth által kiadott ujabb müvében, világosan és rendbeszedve adatnak elő az elvek, melyeket ő iskolájával együtt követ e tanulmányokban, valamint az ezen tanulmányokból levont ismeretek is. [2]) A másik osztály nagy részben német tudósokból áll; és legelső bajnokai közé számlálja Schlegel Vilmost, és Humboldt Vilmost. Senki nyiltabban és lelkesebben nem támadta meg az ellenkező iskola elveit, mint az előbbi e két tudós közül. „Viri docti, igy szól ő, in eo praecipue mihi peccare videntur, quod ad similitudinem nonnullarum dictionum qualemcumque animum advertant, diversitatem rationis grammaticae et universae indolis plane non curant. In origine ignota lingvarum exploranda, ante omnia respici debet ratio grammatica. Haec enim a majoribus ad posteros propagatur. Separari autem a lingva, cui ingenita est, nequit, aut seorsum populis ita tradi, ut verba lingvae vernaculae retineant, formulas loquendi peregrinas recipiant.“ [3]) E szavakban két fontos állitást találunk, hogy tudnillik a nyelvtani szerkezet, a nyelvnek természetében gyökeredző lényeges elem; és hogy uj nyelvtan különösen nem erőszakoltathatik valamelly népre: mert ha ez egyszer valamelly nyelvnek formáját elfogadja, ugyanannak anyagját is el kell fogadnia.

Ezek azon tapasztalatok és eredmények, mellyeket e vizsgálatok folytában szerezheték magamnak.

---

[1]) L. **Pritchard**, i. h. 7, l.

[2]) *Principes de l' étude comparative des langues.* Paris, 1828.

[3]) *Bibliotheca Indiana.* Vol. I. fasc. 3. Bonn, 1822. p. 285—287. Az első számban (1820.) még erősebb kifejezéseket használ.

Gyakran a tudósok tévedésbe esnek, midőn valamelly nyelv elemzéséhez fognak olly czélból, hogy annak eredeti formáját megállapitsák. Nincs közönségesebb dolog, mint a legmélyebb belátásu iróknál is azon eszmével találkozni, hogy a nyelvekben megvan az ösztön a továbbfejlés- és tökéletesedésre: visszavezetik az embert a távol időkre, midőn minden segéd-ige saját jelentőséggel birt, és minden foglaló-szó parancsoló mód volt. Murray hasonlóan a nyelveknek azon korszakáról beszél, midőn legelőször találtattak fel a közbevető szócskák és a névmások; sőt azt követeli, hogy minden nyelvek eredete csekély számu egytagu szavakra vihető vissza. Egy példa legjobban felvilágositja a dolgot. A semi-féle nyelvekben, különösen a zsidóban, könnyen feloldhatjuk az igehajlitások egész rendszerét csupa névmás-ragokra, mellyek az igének egyszerü elemi formájához adattak; s a szavakban inkább egytagu gyökök nyomait lehet fölfedezni, mint kéttaguakat, minőket a nyelv mai napon tüntet föl. S ekkép egyszerü nyelv áll előttünk, a legkurtább szavakból összetéve, minden hajlitás nélkül; melly az ő elemeinek értékét helyzetök által határozza meg a mondatban: egy nyelv, más szavakkal, melly szerkezetében szorosan hasonlit a chinaihoz. Ez bizonyára, a család jelen állapotának tekintetéből véve a dolgot, a legegyszerübb, vagyis ős állapot lenne; mellytől hosszu időszakokon át, fokozatos fejlődés utján származott a mostani állapot. S valóban nem hiányoztak tudósok, kik igy vélekedtek. Én azonban e nézetben semmi esetre sem osztozhatom; mert mindeddig, a több ezredévi tapasztalás egyetlen példáját sem mutatja az önkénytes fejlődésnek valamelly nyelvben. Bármelly korszakban tekintsünk is valamelly nyelvet, azt lényeges és megkülönböztető sajátságaira nézve kifejlett- és tökéletesnek találjuk. Lassankint ugyan mivelődhetik, gazdagodhatik a nyelv, szerkezete változatosabb lehet: de az bizonyos, hogy jellemzetes sajátságai, az ő élet-eleme, s ha ugy szabad mondani, lelke, teljesen kiképezve mutatkozik, és változás alá nem igen jöhet. Ha jön is létre valamelly változás, ez csak azért történik, hogy uj nyelv támadjon mintegy a másik hamvaiból; s még ott is, hol ezen változás megtörtént, mint például az olasz a latinból, s az angol az angolszászból támadt, egy egészen titkos lepel fedi e változást, és csak akkor veszszük észre, midőn később több vagy kevesebb szépséggel, de mindig tökéletesen megalakulva kiemelkedik, és többé változásnak nincsen alávetve. S még akkor is azt kell észrevennünk, hogy már eredeti állapotában is magában foglalta azon szebb és finomabb részeket és szerveket, mel-

lyek egykoron az ő további állapotának alakot és életet valának adandók. [1])

Az imént említett két nyelv lényeges szerkezetöket, vagyis inkább egyéni természetöket, az ugyanazonosság elvét tekintve, szintolly tökéletes alakban mutatkozik a régi, mint a legujabb iróknál. Nem szükség itt szólanom Dante- s Guittoneról; hanem az angol Chaucer is anyanyelvében kétségkivül talált eszközt, melly szerint énekeit idomitsa. Igy áll a dolog a zsidó nyelvvel is. Mózses irataiban, és a Genesisbe fölvett őstöredékekben, a nyelv lényeges szerkezete bevégzett; s daczára nyilvános tökéletlenségének, további fejlődésre nem képes. A régi egyptomi, miként a legrégibb emlékek hieroglyphjain, és a szertartásos kopt nyelvben látható, három ezer év lefolyta után is ugyanaz maradt; mint Lepsius állitja. Ugyanazt fogjuk tapasztalni, ha a görög és latin legrégibb irókat a legujabbakkal összehasonlitjuk. A latin nyelv esete különösen figyelemre méltó: ha meggondoljuk, milly alkalmat szolgáltatott neki a tökéletesbülésre, szoros érintkezése a göröggel. De bár mennyire emelte is Görögország meghóditása a még durva Latiumban a szobrászatot, festészetet, költészetet, történetirást, müvészeteket és tudományokat; bár mennyire nyert is a latin nyelv az által kerekdedségben, a mondatok szerkezetében, ujabb hajlékonyságban és erőben: mindamellett egyetlen idővel, vagy névhajlitással sem gazdagitotta nyelvtanát, egyetlen raggal sem bővitette szótárát, s egyetlen betüvel sem alphabetumát.

Röviden szólva, elv gyanánt állithatjuk föl, hogy valamelly nemzet, bármennyire érezze is nyelvének hiányait, rendes körülmények közt, nem fog kölcsön kérni nyelvet egy más nemzettől, sem egy ujabbnak csiráját magából ki nem fejti. Mint is lehetne megfejteni máskép, hogy a chinai nyelv, mellyben annyira hiányzik minden nyelvtani szerkezet, mellyről azt lehetne mondani, hogy a gondolatnak a siketnémák jegyeivel kifejezett formáit rajzolja, soha sem gondolt annak előteremtésére, mit mi a nyelv érthetőségére kerülhetlennek tartunk? A semiféle nyelvek ezer meg ezer évi érintkezés alatt a többi nyelvcsaládokkal, miért nem képeztek soha jelen, vagy összetett időt, feltételes időket és módokat; mellyek hiánya olly bonyolodottá teszi az előadást és

[1]) Például a latin nyelv hanyatlásának bármilly fölületes vizsgálata, mutatja, hogy a mostani tiszta olasz szavak közönségesekké váltak, például a *pensare* sz. Gergely irataiban, vagy a *de* előljáró, genitivus helyett. E formák kétségkivül sokáig divatoztak már a nép közt. A durva síriratokon SS fordul elő X helyett; igy: *Bissit*, *Vixit* helyett; sőt van rá példa, hogy ezen ige, a *v*- és *b*-nek fölcserélése mellett, egészen olasz módra iratott: *Bisse*.

irataikat? Vagy miért nem találtak fel uj kötszót, hogy fölmentsék az összekötő v a u-t azon tehertől, miszerint a beszéd részei közt minden lehető viszonyt neki kelljen kifejeznie? Sőt, a mi több, honnan van az, hogy több századok utáni tökéletes ismeretével a legteljesebb alphabetumoknak, és egészen belátva rémitő nehézségeit egy magánhangzók nélküli alphabetumnak: azok, kik e nyelveket beszélik, soha sem voltak képesek behozni irásukba a magánhangzókat; és még most is az alkalmatlan pontozás hitvány eszközéhez folyamodnak? S az abyssiniai, az egyedüli nyelv, melly változtatást kisértett meg, nem tőn egyebet, mint hogy erőtetett és szövevényesebb, tagos alphabetumot hoza létre: telve nehézségekkel, és alávetve temérdek kétértelmüségnek. Ott, hol a nyelvekben természetes volt is a fejlődés, hosszu idő kivántatott annak sikeresitésére. S olly régen van már a dolog ez állapotban, hogy valamelly nyelvnek eredeti formái szoktak rendesen a legtökéletesebbek lenni; s a Grimm által legujabban az alemann nyelvtan eredeti formái iránt tett vizsgálatok egészen mást bizonyitanak, mint a nyelvnek tökélyesbülésrei törekvését: mert valóban számos, igen becses formái e nyelvnek, teljesen elenyésztek.

Azon állitást tehát, hogy valamelly nyelv második stadiumába lépett,vagy azon föltételt, hogy századok kivántattak meg, mig a nyelv a nyelvtani fejlődésnek bármelly pontjáig eljuthatott, a tapasztalás tökéletesen megczáfolja.

Humboldt Vilmos, talán valamennyi közt a legnagyobb nyelvész, az elemző kutatás szellemét a gyakorlati ethnographiai tudomány roppant kincsével egyesitvén, a nyelveket olly módon tanulmányozta, mint kevesen tevék kivüle; tudnillik arra szolgáló eszközül tekinté őket, hogy általuk a gondolat formáinak, és azon módoknak tökéletesebb ismeretére jusson el, mellyek az emberi értelem haladását eszközölhetik. [1])

E hires ethnograph elismeri azt, hogy a nyelvek nem lassu haladás utján érik el saját fejlődésöket, mint ez hibásan állittatik, hanem azt az emberi lélek bizonyos erejétől nyerik; ha tudnillik nem akarjuk azt föltenni, hogy a nyelvek, valamint az első nyelv, a magasból közöltettek az emberrel.

Mindazáltal Schlegel ellenében bátran kijelentem, hogy némelly példák oda látszanak mutatni, miszerint különös befolyások uralma alatt valamelly nyelv olly változásoknak lehet alávetve, hogy annak

[1]) *Lettre a M. Abel Remusat sur la nature des formes grammaticales etc.* par M. Guill. de Humboldt. Paris, 1827. p. 13.

szavai az egyik, nyelvtani szerkezete pedig a másik osztályhoz tartoznak. Annyi igaz, hogy illy esetben uj nyelv áll elő, nemzőinek egyikeés másikától is különböző; de mindig azon egyből indul ki, melly azt megelőzte, midőn uj nyelvtani formákat fogad el. Igy Schlegel maga is megengedi, hogy az angolszász nyelv elveszté nyelvtani szerkezetét a norman hóditás által. [1]) S nem mondhatjuk-e mi, hogy az olasz a latinból inkább az által eredett, hogy uj nyelvtani szerkezetet fogadott el, mint sem a szavakban történt valóságos változás által? Hasonlitsunk csak össze valamelly müvet a két nyelven: és fáradságba kerülend, különbséget találni az igék- és a nevekben; hanem találunk névmásokból vett névelőket; az esetek és minden névhajlitás hiányát; a cselekvő igéket majdnem egészen segéd-igék által hajlitva, s a sajátképen szenvedő igétől egészen megfosztva. Mindezek olly változások, mellyek következtében az olaszt méltán uj nyelvnek lehet tartani. Igaz ugyan, hogy ez esetben a nyelv nem lépett ki saját családjából, változásainak jellegei által: mivel e különösségek az indo-europai osztály egyéb nyelveiben, mint a német- és persában is feltaláltatnak; de az sem kevésbbé igaz, hogy a változás nem csekély, és eszközli, hogy az uj nyelv egy más alosztályhoz közeledjék, melly a családbeli szélsőségek egyikét képezi, mig a latin ugyanannak másik szélsőségét teszi.

Ennek egy másik példája alkalmasint a tatár nyelvekben lelhető fel, mellyekben egy mély tudományu férfiu, nyomait találja az illy eltérésnek a nyelvtani szerkezet eredeti jellegétől. „Depuis l' extrémité de l' Asie, mond Abel Remusat, on ignore entièrement l' art de conjuguer les verbes; ou du moins les participes et les gérondifs jouent le principal rôle dans les idiomes tongous et mongols, où la distinction des personnes est inconnue; les Turcs orientaux en offrent les premiers quelques traces; mais le peu d' usage qu' ils en font, semble attester la préexistance d' un système plus simple. Enfin ceux des Turcs qui touchait autrefois la race gothique dans les contrées qui séparent l' Irtisch et le Jaïk, qui l' ont repoussée ensuite, et bientôt poursuivie jusqu' en Europe, ont de plus que les Turcs quelque chose qui leur est commune avec les nations gothiques, la conjugaison par le moyen des verbes auxiliaires; et malgré cette addition qui semble étrangère a leur langue, celle-ci conserve quelque chose du mécanisme géné des idiomes sans conjugaison.“ [2])

Az egymástól nagyobb távolságra fekvő nyelvek néha különös

[1]) *De studio etymologiae.* p. 281.

[2]) *Recherches sur les langues tartares.* Paris, 1820. I. 306 l.

egyformaságot mutatnak föl a nyelvtani szerkezetben; és azért még sem tartatnak rokonoknak. Igy a biscayi sok érdekes hasonlatosságot tüntet föl több amerikai nyelvekkel; mint például, ugyanazon betük hiányát, a hajlamot ugyanazon mássalhangzókat egyesiteni, és hasonló bonyolodást az igehajlitás rendszerében, azon szótagok behozatala által képezve, mellyek az egyszerü igének különféle módosulatait fejezik ki: s ez utóbbi pontban még délnyugoti Afrika szóejtéseihez hasonlit. [1]) Mind ennek daczára Humboldt, ugyanakkor, midőn tagadja, hogy a hasonló szavak elegendők volnának a közös eredet megállapitására a különböző nyelvek közt, és megemlíti a főnebb elősorolt hasonlatossági pontokat, korán sem azt következteti, hogy valamelly rokonság létezik e különböző nyelvek közt, hanem ellenkezőleg azt mondja: „Illynemü nyelvtani különbségeket inkább vagyok hajlandó miveltségi fokozatnak, mint rokonságnak tartani a nyelvek közt.“

Nekem tehát ugy látszik, hogy mig egy részről azok, kik a szavakat hasonlitják össze, következtetéseiket tulságig vitték: a tudós Schlegel igen messzire ment bosszonkodásában amazok tulkapásai ellen, midőn azt mondja, hogy az *a* privativum közös használata jobban bizonyitja a görögnek sanscrittali rokonságát, mint száz meg száz egyéb szavak. Humboldt, ki nem kevésbbé heves bajnoka a nyelvtani hasonlatosságok fontosságának, véleményének rövid, de szabatos előadásában értekezéseink fölött, a szavak rokonságának meghagyja az illető sulyt. [2])

Véleményem tehát az: ne vegyük elő a külön családokban egy, vagy két nyelvhez tartozó szavakat, és azok hasonlatosságából, melly esetleges is lehet, ne vonjunk következtetést az egész családra, mellyhez illetőleg tartoznak; hanem inkább hasonlitsuk össze az egyszerü jelentőséggel biró, s a legelső szükségeket pótoló szavakat, mellyek az egész családokon át vonulnak, s ha szabad igy szólnunk, mintegy eredetileg azokban támadtak. Például az olasz s e i (hat) számnév, a sanscritban s c h a v h, a persában s h e h s, a latinban s e x, a németben s e c h s. E szó tehát szorosan az egész családhoz tartozik; de szinte az egész semi családhoz is tartozik: minthogy a zsidóban, e legtisztább typusban szinte megvagyon a s h e h; a többi szóejtésekben pedig azon törvények szerint módosul, mellyek a betük elválasztását szabályozzák. Tovább az angol s e v e n (hét) a sanscritban s p t a n, a régi németben s i b u n: összehasonlitva ezeket a semi nyelvekkel, a zsidóban s h e v a n g, az arabban s h a b a t áll előttünk. U n u s (egy) a sanscritban a i k a, a persában y a k, a zsidóban

[1]) Balbi, *Tableau des langues de l' Afrique.*

[2]) Humboldt értekezése, miképen kelljen a keleti nyelvek rokonságát megállapitani, az *Ásiai kir társaság évkönyveiben.* 1830. II. 214 l. XI. füzet.

a h a d, és igy a többi szóejtésekben. E szó κερα, cornu, szarv, ha egyedül a görögben volna, a zsidó, vagy phoeniciai k e r e n-től származtathatnék; e véleményt azonban kizárni látszik a körülmény, hogy a családnak olly tagjaiban is találtatik, mellyek azt ekkép kölcsön nem vehették: mint például a latin c o r n u, s a német H o r n. Nem is származhatik a latin szó a görögtől, minthogy az *n* betünek közbeszurása, melly azt a semi nyelvekhez közelebb viszi, nem igen lehet esetleges; különösen miután a németben is találtatik: mellyről nem lehet állitani, hogy akár a zsidóval, akár a göröggel közlekedésben állt volna. De e szó, melly e család annyi tagjainál feltaláltatik, szintolly átalános a semi-féle nyelvekben is, hol a syrus k a r n o-, s az arab k e r e n-nel találkozunk. Hasonlóul nincs okunk kételkedni az a m a, anya, szónak tiszta sanscrit eredete fölött; pedig e szó lényegesen semi eredetü: e m, a zsidóban, és o m m a az arabban ugyanazon jelentéssel birnak; valamint a m a a biscayi nyelvben, mellyet a spanyol most dajka értelemben használ. E példák elegendők az általam felállitott elv megvilágositására; e példák eseteket tüntetnek föl, midőn a szavak két családnak minden, vagy legtöbb tagjainál előfordulnak: ugy hogy mindkét családban eredetiek- és lényegesekül tekintethetnek. Egyedül csak az ezekhez hasonló esetekben fogadnám el a szavak hasonlatosságát, a nyelvek közti rokonság bebizonyitására. Midőn tehát valamelly szótár, mint Parkhursté, az angol szót zsidó gyöktől származtatja, azt mint alapnélkülit elvetem; midőn pedig ettől görög szót származtatnak, lehetőnek tartom: mivel a phoeniciekkeli érintkezés által juthatott be abba; mind a mellett ez mit sem bizonyit a származásra nézve. Midőn, mint az előbbi példákban láttuk, két vagy több is e nyelvek közül ugyanazon eredeti szóval bir, s ez ismét némi semi nyelvekben is feltaláltatik: ezt hathatós indoknak tartom annak bizonyitására, hogy valamelly távol korszakban mindezen nyelvek rejtélyes összeköttetésben álltak. A szótári rendszer, vagyis a szavak összehasonlitásának követői igen könnyen találnak hasonlatosságot olly nyelvek közt, mellyek távol esnek egymástól, s mellyek semmi történeti összeköttetésben sincsenek. Igy a biscayi nyelvet, mellyet Young tanár az egyptomival hasonlitott össze, szintilly módon hasonlitá össze Klaproth a semi nyelvekkel; s egyikből is, másikból is bizonyos számu, valósággal vagy látszólag hasonló szavak szemeltettek ki. [1]) Szintilly módon levelet intézett az elhunyt Champollionhoz, mellyben érdekes hasonlatot jelölt ki a kopt,

[1]) Mémoires relatifs à l' Asie. Paris, 1824. T. I. 214. l.

és több igen távol eső nyelvek szavai közt; különösen azon nyelvekè közt, mellyek széke az Obi és Volga között van.

A két család, melly legtöbb alkalmat nyujt az egészen különböző természetü nyelvek közti kapocs vizsgálatára, az indo-europai és semi család; minthogy ezek tagjait legjobban ismerjük. Innen van, hogy igen sok kisérletek tétettek e két családnak egymáshoz közelebb hozására; gyakran azonban, mivel a két családban ekkép összehasonlitott szavak eredetiségének igazolása végett általam felállitott szabály szem elől tévesztetett, a siker nem volt kielégitő. Például Pritchard tanár egy általa kiadott összehasonlitó jegyzéken,[1]) nem igen látszott ügyelni a szavak eredeti jellemére, és arra, valljon közösek-e ezek az egész családdal. Például ő a zsidó y a i n szót a latin v i n u m szóval hasonlitja össze: mi még a görög *οἶνος*-t adhatjuk hozzá; s a hasonlitás valószinüleg áll. Mivel azonban több mint valószinü, hogy a szőllőtő mivelése, és a bor sajtolása keletről terjedett nyugot felé, s a legkorábbi időkben már a semi nemzetek tulajdona: szinte föltehetjük azt is, hogy a szőllőmivelés nevének kiséretében terjedt. Tovább összehasonlitja a latin l i n g v a-t a zsidó l o a n g, lenyelni (innen: n y e l v!) szóval. Mellőzve azt, hogy e két eszmének kapcsolata, szónyomozási tekintetben nem igen valószinü, a l i n g v a szó a latin sajátja az indo-europai családban; azonban családi szó lesz belőle, ha tekintetbe veszszük, a mit Marius Victorinus mond arról, hogy tudnillik a régiek d i n q u a-t mondottak l i n g v a helyett.[2]) És igy az eredeti alakjába visszahelyezett szó rokonságban van a német Z u n g e-val, s minden hasonlatosságát elveszti a semi szóval.

Felhoztam már némelly, általam kielégitőknek tartott példáit a szavak hasonlatosságának két család közt, midőn tudnillik az illy nyomozásokra szolgáló szabályt megállapitottam: azonban jó lesz még azt is megjegyeznem, hogy a két család nyelvtani sajátságaiban fordulnak elő pontok, mellyek sokkal finomabb összehasonlitást állanak ki, mint a minő eddig megkisértetett. Igen bajos lenne kimagyarázni nézeteimet e pontra nézve a nélkül, hogy aprólékos és bonyolodott összehasonlitó elemezésbe ereszkedjem, mellyet alig fogna megérteni az, ki az emlitett nyelvek némi ismeretével nem bir, s az olvasók legnagyobb részére nézve unalmas lenne. Tehát csak annyit emlitek meg,

---

[1]) *A celta népek keleti eredete*, czimü munkája végén.

[2]) *Novensilis sive per l, sive per d scribendum; communionem enim habuerunt litterae hae apud antiquos, ut dinguam et linguam, et dacrimis et lacrimis.* **Marii Victorini** *grammatici et rhetoris de ortographia, ap.* Pet. Sanctand. Lyon, 1581. 32 l.

hogy meg vagyok róla győződve, mikép a nyelvcsaládok közt sokkal szorosabb viszony létezik, mint azt első tekintetre gyanithatnók; s egész örömmel emlitek föl egy müvet, melly uj tért látszik nyitni az ujabb vizsgálatokra, s a rokonság uj elemeit kijelölni ezen és egyéb családok közt. Lepsius tanár müvéről akarok szólani, melly tele van érdekes és eredeti kutatásokkal, és mellyben a Palaeographia segélyével némelly igen elmés és bámulatos hasonlatosságot állapitott meg a sanscrit és zsidó nyelvek közt; ugy hogy saját kifejezése szerint semmi kétség sem marad fön egy közös csirának létezése iránt, jóllehet ez a kettőben fejlődésre nem jutott. [1])

Humboldt Sándor, kinek Amerika nyelveit és emlékeit illetőleg olly becses ismereteket köszönhetünk, ekkép nyilatkozik: „Jóllehet némelly nyelvek első tekintetre elszigeteltek- és külön sajátságokkal birókul tünhetnek föl: valamennyinek hasonlatossága van egymás közt. Számos viszonyaik annál inkább ki fognak tünni, minél nagyobb tökélyre vitetik a népek története, s a nyelvek tanulmányozása.“ [2])

E fontos állitást egészen magáévá teszi a pétervári academia, emlékiratainak ötödik kötetében. [3]) E tudós gyülekezet munkálkodásának e részében bizonyára leginkább Goulianoff gróf tehintélye által hagyta magát vezettetni, ki heves pártolója volt a nyelvek egységének, mint melly egyszerüen be van bizonyitva a szavak hasonlatossága által: a nélkül, hogy különös figyelmére méltatná a valódi ugyanazonságot, és még kevesebbre a nyelvek lényeges szerkezetét. Ő maga eléggé nyilvánitá nézeteit a nyelvek alapos tanulmányozásáról szóló értekezésében; mellyből a következő töredéket közlöm: „La succession des faits antérieures à l' histoire en s' effaçant avec les siècles, semble nuire à l' evidence du fait essentiel, savoir celui de la fraternité des peuples. Or ce fait, le plus intéressant pour l' homme qui pense, s' établirait implicitement par le rapprochement des langues anciennes et modernes, considerées sous leur aspect originaire. Et si jamais quelque conception philosophique venait multiplier encore les berceaux du genre humain, l' identité des langues serait toujours là pour détruire le prestige; et cette autorité ramenerait, je pense, l' esprit le plus prévenu.“ [4]) Egy évvel ez előadás után, bizonyos munkából közlött

[1]) *Die Palaeographie* stb. Berlin, 1834. 23. l. Nevezetes öszhangzás a kettő közt, hogy a *resch* magánhangzónak tekintetik a zsidó pontozást illető szabályokban, mint az *r* a sanscritban.

[2]) **Klaproth**, *Asia Polyglotta*. VI.

[3]) *Bulletin universel*, 7 section, vol. I. 380. l.

[4]) *Discours sur l' étude fondamentale des langues*. Paris, 1822. 31. l.

mutatványt, mellynek a nyelvek egységét kellett volna bebizonyitnia[1]).; Nem tudom, valljon napvilágot látott-e e munka; de attól tartok- hogy a mutatványban több van igérve, mint a mennyit elérni lehetsé: ges. Egyébiránt az academia határozata ünnepélyes volt e pontban, minthogy hosszu vizsgálat után azon meggyőződését nyilvánitja, mikép minden nyelvek egy régen elenyészett nyelv szóejtéseiül tekintendők.

A nyelvészek szintezen osztályához számitandó még Merian tanácsos, ki ugyanezen következtetést fogadta el, ámbár nem határozottan megállapitva, Tripartitumában; melly főleg az orosz és német szavak összehasonlitó jegyzékeit tartalmazza, minden egyéb nyelvekből kivont rendezetlen anyaghalmazzal együtt. Mi a szavak összehasonlitását illeti, e részben a munka kétségkivül nagy becsesel birde nem tagadhatjuk, hogy igen sok lapokat kell átforgatnunk, mig csak valamire való hasonlatosságot fedezhetünk föl a külön családokhoz tartozó nyelvek közt. De bár miként legyen is a dolog, az első folytatásának bevégzése, vagyis a második kötet, eléggé földeriti nézeteit kezeink közt létező állitásáról; mivel igy szól: „Azok, kik a nyelv egysége felől kételkednek, miután olvasták Whiter-t, olvassák még hozzá Goulianoffot“ [2]).

Ugyanez iskolához tartozik, de érdemben az eddig emlitett nyelvészeket mind fölülhaladja Klaproth Gyula. Kevés iróknak tartozunk annyi hálával az érdekes ismeretekért, Ásia népei legnagyobb részének nyelvét és irodalmát, s a kevéssé ismeretes tartományok földrajzát illetőleg. Ő azonban kissé merész iró, kinek állitásait egész ovatossággal szükség fogadnunk: s valóban bajos dolog lett volna rá nézve, tökéletes pontosságot kapcsolni össze kutatásainak változatos természetével.

Annál nagyobb megnyugvással hozom fel Schlegel Fridrik nézeteit, kinek a mi korunk jóval többet köszönhet, hogysem azt valaha késő unokáink is lefizethetnék. Ujabb és tisztább nézetek ezek a szépmüvészetekről, s azok legszentebb alkalmazásáról; törekvés, ha egyébre nem, a bölcsészet figyelmét az emberi lélek beljébe irányozni, s megegyeztetni szellemi hatalmának legszentebb elemeit az emberi tudomány okfejeivel; s mindenek előtt szerencsés fölfedezése egy sokkal

[1]) A munkának czime leendett: *Étude de l' homme dans la manifestation de ses facultés.*

[2]) *Tripartitum, seu de analogia lingvarum libellus; continuatio-kkal.* Bécs, 1822. 585. l. Whiter müve, mellyre itt hivatkozás történik: *Etymologicum universale.*

gazdagabb Indiának, mint a minőt Vasco de Gama nyitott meg Europa előtt: mellynek becse nem illatszereiben, gyöngyeiben, vagy barbár aranyában keresendő; hanem az eddig ki nem bányászott tudományos értekezésekben, a nemzeti bölcseségnek sokáig érintetlenül hevert aknáiban, a jelvényszerü tannak mélyen eltemetett kincseiben, s az ős, és tiszteletre méltó hagyományoknak hosszu időn át elrejtett emlékeiben.

Ama munkában, melly először fordità Europa szemeit e fontos tárgyakra (azon kis értekezésről szólok, mellyet 1808-ban, a hinduk nyelve- és bölcseségéről adott ki) világosan kifejti nézetét minden nyelvek eredeti egysége iránt. Nehezteléssel utasitja vissza azon eszmét, mintha a nyelv az ember találmánya volna egy vadon, és fegyelmetlen állapotban, mellyet a későbbi nemzedékek szorgalma, s tapasztalása vitt lassankint tökélyre: hanem ellenkezőleg azt egy egésznek tartja gyökszavaival és szerkezetével, kiejtésével és irásjegyeivel; mellyek nem voltak hieroglyphok, hanem az ősnyelvet alkotó hangokat szigoruan kifejező jegyek. Ő nem ugy tekinti a nyelvet, mint melly felsőbb oktatás következtében jutott az ember birtokába; hanem ugy vélekedik, hogy az emberi ész olly sajátsággal van felruházva, mellynek erejénél fogva már első megjelenése alkalmával szükségkép előállithatta ezen gyönyörü, jól rendezett szerkezetet; miért is annak egységét és elosztlanságát föltételezi [1]).

A későbbi vizsgálódások nem változtaták véleményét; mint kitünik ez legutolsó gyönyörü müvéből is, melly a haldokló hattyu végdalának nevezhető: melly, miként egy valaki felületesen megjegyzé, bölcsészeti kutatásait a kétely kifejezésével zárta be [2]); mivel a halál éji órákban lepte meg őt, midőn az erénynek legszentebb érdekei fölött őrködött, és hasonlóan Archimedes gyilkosához, nem engedett neki időt feladatának megoldására. A nyelv philosophiájáról akarunk itt szólni, mellyben ő a nyelvet az embernek adományozott egyéni, s különös sajátságnak, következőleg eredetében csak egynek tartja. Némi töredéket idézünk itt belőle:

„Jelen érzékeink- és szerveinkkel szintolly lehetetlen ránk nézve,

---

[1]) *Die Sprache und Weisheit der Indier.* I. Könyv, 5. fej. 64. l. V. ö. a 60-ik lappal. E meleg ékesszólással előadott nézeteket, melly ez irónak minden bölcsészi értekezésein átvonul, terjedelmesen megbirálta F. Müllner, illy czimü érdekes munkájában: *Über den Ursprung und Urbedeutung der Sprachenformen.* Münster, 1831. 27. l. E szerző minden nyelvet az interjectiok formáiból származtat. 4. l.

[2]) *Philosophische Vorlesungen, insbesondere über die Philosophie der Sprache und des Wortes.* Bécs, 1830. A tizedik felolvasás irása közben kimult a szerző; kéziratának utolsó szava volt: *aber* (de).

legtávolabbról is eszmét képezni azon nyelvről, melly az első ember tulajdona volt, mielőtt eredeti ártatlanságát, tökélyét, és méltóságát elvesztette : mint a milly lehetetlen, fogalmat szereznünk ama titokteljes nyelvről, mellynek segélyével a halhatatlan szellemek az egek tágas térein át, a világosság szárnyain közlik egymással gondolataikat; vagy pedig a teremtett lények által ki nem mondható szavakról, mellyek az Istenségnek kifürkészhetlen keblében mondattak ki: hol, miként a szent dalnok magát kifejezi, a mélység kiált a mélységhez, vagyis a végetlen szeretet telje hivja az örökkévaló fölséget. Midőn e meghághatlan magasságról ujra leszállunk magunkba, s az első emberhez, minő ez valóban volt: ama könyvnek, melly az emberiség őstörténetét foglalja magában, egyszerü, mesterkéletlen előadása, hogy tudnillik az Isten tanitá az embert a beszédre, —.még akkor is, ha ez egyszerü, nem módositott értelmen tul nem hajtunk, összhangzásban lesz a mi természetes érzelmeinkkel. Mint is lehetne máskép, és mikép gerjeszthetnénk magunkban más benyomást, midőn azt látjuk, hogy Isten itt egy atya szerepét viszi, ki ugy szólván gyermekét a nyelv első elemeire tanitja? De ezen egyszerü értelem alatt, mint átalában eme kettős értelmü könyvben, egy másik, és sokkal mélyebb értelem rejlik. Minden dolognak, és minden sajátkép élő lénynek neve, miként az Istenben hivatik, és az örökkévalóságban rajzoltatik, magában foglalja benső lényének lényeges eszméjét, lételének ugy szólván kulcsát, azon erőt, melly létét vagy nem létét meghatározza; s ekkép használtatik a szent nyelvben, hol e mellett az ige eszméjével összekötött magasabb, és szentebb értelemben találtatik. E mélyebb értelem szerint, kitünik azon előadásból, mint már röviden érintém, hogy az Istentől közvetlen az embernek engedett, és vele közlött nyelv által, a természet urává s királyává tétetett; vagyis helyesebben: Istennek képviselője volt a földi teremtés fölött; és e hivatás volt valójában eredeti rendeltetése.“ [1])

Az ujabbkori ethnographok kutatásaiból legelőször is azon következtetést vonjuk tehát le, hogy az emberi nyelv eredetileg egy volt. Most jön a második következtetés, melly amazt jóformán megerősíti. Miképen oszlott meg e nyelv annyi, egymástól eltérő nyelvekre?

Mindenek előtt Herder tekintélyére hivatkozom; és nehogy ő részrehajlás gyanujával vádoltassék, előre bocsátom, miként ugyanazon lapon, mellyet idézni fogok, ő teljes készséggel kijelenti, hogy a babeli történetet egy keleti rege költői töredékének tartja. Kezdetben

[1]) 70. l. Ez eszmét talán Herderből vette át: *A történelem bölcsészete.* London, 1800. 89. l. Jóllehet itt csak a beszédképességről, és nem a nyelvről van szó.

tehát azt mondja: „Valamint az emberi-nem egy előhaladó egész, mellynek részei szoros kapcsolatban állanak egymással, szintugy a nyelvnek is egybeforrott és közös eredettől függő egészet kell képeznie. . .“ Ennek megállapitása után folytatja: „Igen nagy valószinüséggel bir, hogy az emberi-nem, és vele együtt a nyelv is, egy közös törzsre vihető vissza, egy első emberre, nem pedig a világ különböző részeiben elszórt több egyénekre.“ Ezen állitást tovább a nyelvek nyelvtani szerkezetének vizsgálata által világositja fel. Egyébiránt még ezen következtetésekkel nem elégszik meg; sőt biztosan állitja, hogy a nyelvek vizsgálatából kitünik, miszerint az emberi-nem szétszóratása erőszakkal ment végbe: nem, mintha az emberek önkénytesen változtatták volna a nyelvet; hanem mert hirtelen választatott el egyik a másiktól [1]).

Ugyanezt bizonyitgatá Sharon Turner, a londoni kir. tudományos társaság előtt 1824-, és 1825-ben felolvasott több rendbeli értekezéseiben. A tudós szerző a nyelv ős elemeinek aprólékos elemzésébe bocsátkozott, és innen azon következtetést vonta, hogy a nyelvek közti vonzás és visszalökés számtalan bizonyitványai szükségkép azon vélemény elfogadására vezetnek, miszerint a Genesisben följegyzett eseményhez hasonlónak kellett történnie. Azonban nem épitek többet ez iró bizonyságtételére: mint általam egyedül használtra e téren olly iró részéről, ki a szent-irás előadását határozottan védi [2]).

Több izben hivatkoztam már a tudós Abel Remusat véleményére. Munkája a tatár nyelvekről, ámbár nincs befejezve, ritka ismeretek kincstára, igen sok, tulajdonképeni tárgyától idegen pontokra nézve; s mindenütt az egyszerüsités és elemzési megoldás ama könnyüsége által tünik ki, melly, ugy látszik, egyike volt kitünő sajátságainak. Az annak elébe bocsátott hosszu értekezésben, nézetei elég világosan megállapitvák, a nyelvészeti Ethnographiának öszhangzása tekintetében, a szent-irás előadásával. Miután elég terjedelmesen értekezett az eljárásról, melly szerint a nyelvészeti kutatások a történelem előmozditására szolgálhatnak, igy végzi: „Ekkor pontossággal megitélhetjük valamelly népnek nyelve szerint, minő volt annak eredete, minő népekkel állott érintkezésben, minő természetü volt ezen érintkezés, minő törzshez tartozik, vagy legalább minő korban hallgat róla a profán történelem; és hol találjuk föl a nyelvek közt azon zavart, melly va-

[1]) Idézett helyen: *A kir. academia emlékiratai.* Berlin, 114. 413. l.

[2]) Ez értekezések a *tudom. társulat munkálataiban* vannak kinyomva. I. Köt. I. Rész. London, 1827. 17. 106. l.

lamennyinek eredetet adott, és mellynek megfejtésére olly haszontalan kisérletek tétettek“ [1]).

De ha megengedjük a nyelvnek eredeti egységét, igen bajos lesz okát adni a következő megoszlásnak, bizonyos illy nembeli esemény nélkül. „E csalódás (igy ir harmadik kiadásában) kikerülte a régiek figyelmét, valószinüleg azért, mivel az emberi-nem több rendbeli ősfajában hittek. Kik ezt tagadják, és csak egy emberpárhoz folyamodnak, azoknak a különféle szerkezetü nyelvek létezésének megfejtése végett csudához kell folyamodniok; azon nyelvekre nézve pedig, mellyek a gyökök- és lényeges sajátságokban különböznek egymástól, a nyelvek összezavarodásának csudájához ragaszkodniok. Egy illy csudának elfogadása nem ütközik az észbe; mert valamint a régi világ maradványai világosan mutatják, hogy a jelen világ előtt az életnek más rendje létezett: szintugy az is hihető, hogy ez kezdete óta fön tartotta magát, és idő multával lényeges változáson ment által“ [2]). Ezen megjegyzéshez még azt adhatjuk, hogy ha a nyelvek különféleségének megmagyarázására mindannyi külön emberfajokhoz kellene folyamodnunk, ugy kénytelenek volnánk nem csupán néhány illy fajt fogadni el a világ távolabbi részeiben, hanem ugyanannyit, a hány látszólag egymástól különböző nyelv létezik, vagyis több százat: melly következtetés elvben ellenkezik a józan észszel, mert vaktában fog egy állandó tünemény távoli magyarázatához; és még inkább ellenkezik alkalmazásában, mivel az emberfajokat megforditott arányban kellene szaporitanunk azon mennyiséggel, mellyből állnak: minthogy a legkisebb törzsek, és a leginkább megoszlott vad népségek nyilvánosan tetemes eltéréseket mutatnak föl a nyelvben. Pedig Afrika belseje, s Australiának még ismeretlen tartományai, több fajokat tartalmazhatnak, mint egész Ásia és Afrika. E tárgyról azonban majd másutt terjedelmesebben szólandunk.

Olly nyelvek, mellyek fokozatos csoportokba alakulnak, mellyek naponkint közelednek egymáshoz, és kölcsönös rokonságukban felismerik egymást, legjobb védvet szolgáltatnak az egy kiindulási, eredeti pontra nézve; s az emberi-nemet bizonyos jellemzetes nagy családokra osztják, melly családoknak további megoszlása a történelem birtokához tartozik. Formáik aprólékos pontossága, sok részekben a hasonlatosságok nyomai, mellyek az egyik és másik közt kimutathatók, azt bizo-

[1]) *Recherches sur les langues tartares.* Vol. I. p. XXIX.

[2]) **Niebuhr**, *Römische Geschichte.* 3 Kiadás. I. Rész. Jól esik látni ezen változásokat, daczára a szerző nyilatkozatának, XII. l.

nyitják, hogy egykor kapcsolatban voltak, és egy egészet képeztek; mig a merész, és meghatározott vonások az elválási pontokban azt mutatják, hogy nem fokozatos fejlődés és lassu müködés választá el őket, hanem valamelly erőszakos esemény által szakittattak szét. S épen ezen határozott következtetéseket vonták le a legjelesebb ethnographok.

Az Amerika őslakói által beszélt nyelvek száma, igazat mondva, majdnem hihetetlen. Válaszszuk ki bármelly tartományát a régi világnak, hol a legtöbb nyelvek divatoznak; azután szemeljünk ki esetlegesen ugyanolly kiterjedésü tartományt Amerikának a benszülött törzsek által lakott bármelly részében: bizonyára ez utóbbi a különféle nyelveknek nagyobb számát fogja feltüntetni [1]). Már pedig azt nem tehetjük föl, hogy mindezen törzsek, mellyek mindegyike szomszédjainak egészen érthetetlen nyelvet beszél, egyenes ágon származtak volna a megoszlás alkalmával képződött egyetlen törzstől; ha csak azon különös anomaliát is el nem akarjuk fogadni, hogy az akkor képződött emberi családokból, mindezen számtalan és parányi törzsek egészen illy nagy távolságra mentek bolyongva.

Most még csak azt kell vizsgálnunk, minő világot képes vetni az Ethnographia az igy föltett kérdésre; s az általa ajánlott megoldás mennyiben egyezik a világ többi részeiben nyert vigasztaló eredményekkel. Az első lépés, melly a két szárazföld lakói közti viszonyok megállapitását tüzte ki czélul, azok által tétetett, kik az általunk ugy nevezett szótári iskolához tartoztak; állott pedig az amerikai szóejtések szavainak összehasonlitásában, az éjszaki és keleti Ásia népeinél talált szavakkal. Smith Barton volt első, ki némi előmenetelt tőn e téren, s az ő munkálatait egész kiterjedésökben Vater vette föl egy értekezésébe, mellyet legelőször 1810-ben, később pedig Mithridates ében adott ki.

Maltebrun már egy lépéssel tovább ment, és megállapitá azt, mit ő geographiai összeköttetésnek nevez az amerikai s ásiai nyelvek közt.

Mindazáltal nyiltan bevallom, hogy ez eredményeket igen kevésre becsülöm; mert a hasonlatok fölöttébb halványok, és nagyon is szabálytalanok arra nézve, hogy hasznot nyujtanának; és mert maguk a szerzők, kik azokkal előálltak, e vándorlásokat egyszerü adaléknak tekintik a már létezett népességhez, és pusztán csak olly tényezőknek, mellyek a belföldi nyelvek alakulását vagy változtatását mozditják elő [2]). Ezek tehát még azon esetben is, ha kielégitők, csupán annyi becsesel

[1]) L. **Humboldt**, *Essai politique sur la Nouvelle Espagne*. Paris, 1825. II. 352. l.

[2]) **Vater**, 338. l.; **Maltebrun**, 212. l.

birnak, a mennyiben azon gyanitásra hatalmaznak fel minket, hogy az eredeti lakosság szintazon uton jutott el a nyugoti félgömbre, mellyet a következő vándorlások választának maguknak.

Vannak azonban az Ethnographia tudománya által szintugy a helybeli, mint általános tüneményeken tapasztalatából meritett ollyatén következtetések, mellyek még inkább támogatják e pontot, és teljesen elháritottak, az amerikai nyelvek sokféleségéből származható minden nehézséget. Mindenek előtt az amerikai nyelvek szerkezetének vizsgálata semmi kétséget sem hagyott fől az iránt, hogy valamennyien egy családot képeznek; mellyet szorosan összefüz minden részeiben a leglényegesebb minden kötelékek közt, tudnillik a nyelvtani hasonlatosság. E hasonlatosság nem valamelly határozatlan nemü, hanem rendkivül szövevényes, és a nyelvtan legszükségesebb és elemibb részeire vonatkozik; ugyanis főleg abban áll, hogy a hajlitások utján az igék jelentései és viszonyai, szótagok közbetétele által módosittatnak. És e forma határozta el Humboldt Vilmost arra, hogy az amerikai nyelveknek családi nevet adjon, mint mellyek az igehajlitást az általa ugynevezett **adglutinatio** rendszere szerint képezik. És e hasonlatosság nem részletes, hanem az uj-világ mindkét rendbeli nagyobbszerü osztályaira kiterjed, és illy családi tekintetet ád szintugy a forró égalj, mint a naptéritők alatt beszélt nyelveknek, a legvadabb és legmiveletlenebb törzsek közt. Másodszor, minél többet elmélkedünk az amerikai nyelvek fölött, annál inkább alávetve találjuk azokat a többi családok törvényeinek: a mennyiben ezen egy és nagy család, naponkint nagyobb csoportokra oszlik el, mellyek szorosabb rokonságban vannak egymás közt, mint ama nagy osztálylyal, mellynek illetőleg részét teszik. Igy már jó korán észrevették a missionariusok, hogy bizonyos nyelvek más szóejtések kulcsaiul tekintettek; ugy hogy a ki azokat birta, igen könnyen sajátjává tehette a többieket is. E megjegyzést, ha jól emlékszem, Hervas tevé egy helyütt, s a későbbi vizsgálatok nagyszerüen igazolták azt. Ennélfogva Balbi az **Amerikai nyelvek rajzában** képes volt azokat bizonyos nagy tartományokra felosztani, mellyek számos vidékeket foglalnak magukban.

Ekképen tehát az amerikai népek egységére vonatkozó nehézség, melly az ő nyelvök sokféleségéből származott, épen azon tanulmányok által hárittatik el, mellyek keblében az támadt. Hátra van még, hogy okát adjuk a hasonlatosságnak azon népek, vagy törzsek nyelvei közt, mellyek egymásnak szomszédai, és csekély számu lakosokból állnak. Most már tudva van, hogy e tünemény nem csupán Amerika sajátsága, hanem közös minden mivelt népekkel. Már ha egyéb criterium nem

létezne az eredet egységének megitélésében a nyelvnél, ugy aligha bele nem fáradnánk e pont vitatásának nehézségeibe: de egy más tudomány hathatósan megerősíti az általam vont következtetéseket, és jellegeket állapit meg, mellyek által könnyü meghatározni a különféle törzsek összeköttetéseit a faj egységében. És mégis ugy találjuk, hogy a vad törzsek közt, mellyekről semmi kétség sincs, miszerint kezdetben egyesülve voltak, olly annyira teljes, és véghetetlen nyelvkülönbség támadt, miként csekély, vagy épen semmi rokonságot sem lehet köztök fölfedezni. Ekkép tehát egy törvényt fürkésztünk ki, s fogadhatunk el: azt tudnillik, hogy a vadon állapot, a családok és törzsek elszigetelése, s minden egyesnek szomszédja elleni fölfegyverzése által, lényegesen ellenkező hatást gyakorol az egyesités azon hatásával, mellyre a társadalmi miveltség törekszik; és szüks gkép féltékeny eltérést, és érthetetlen nyelveket idéz elő a zagyvalék-nyelvek azon nemében, mellyek a különféle fajok függetlenségét védik.

Sehol sem volt olly komoly vizsgálat tárgya eme szétágazó hatás, mint a polynesiai törzsek közt. „A papuanok, vagy keleti négerek (igy szól Loyden tanár) mindnyájan a legapróbb államokra látszanak oszolva lenni; vagyis inkább társadalmakra, mellyek csekély összefüggésben állanak egymással. Ez oknál fogva nyelvök is temérdek szóejtésekre daraboltatik el; mellyek idő folytán elszakadás, esetlegesség, vagy megromlás által, majdnem minden hasonlatosságukat elvesztek“ [1]). „A nyelvek (igy szól Crawfurd tanár) ugyanezen menetet követik: vadon állapotban igen nagy számmal találtatnak, a mivelt társadalomban pedig nagyon csekély számmal. A nyelvek állapota az amerikai szárazföldön meggyőzőleg igazolja ez állitást, valamint az indiai szigetek nyelvének állapota is. A fekete fajok, mellyek a Malacca félsziget hegyeit, a legaljasabb társadalmi állapotban lakják, jóllehet számra nézve kevesen vannak, mégis igen sok törzsekre oszolvák; mellyek mindannyi különböző nyelveket beszélnek. Timor sziget gyér, és szétszórt lakossága közt, nem kevesebb divatozik negyven nyelvnél. Ende- s Floresben szinte nagy számmal léteznek a nyelvek; s Borneo emberevő lakossága között valószinüleg több száz nyelvek beszéltetnek“ [2]). Ugyanezt tapasztalhatjuk az australiai törzseknél, mellyek ugyanazon fajhoz tartoznak. A különféle törzsek szavainak jegyzékét tekintve, mellyeket King kapitány szedett össze [3]), a legnagyobb el-

[1]) *Asiat. Researches.* X. 162. l.

[2]) *Az indiai archipelagus története.* II. 79. l.

[3]) *Utazás a naptéritök és Australia nyugoti partjai közt.* London, 1826. II. Függel.

térés létezik köztök: némellyek, például a szem-et kifejező szavak, valamennyiben előfordulnak; néha pedig, mint például a haj-at jelentő szavakban, a szomszéd törzsek lényegesen eltérnek egymástól, mig a távol szigetbeli lakosokkal egyeznek. Már ha ez okok hatást gyakorolnak másutt, sokkal nagyobb befolyással birnak Amerikában; minthogy itt, mint Humboldt megjegyzé: „a földnek alakulása, a tenyészet hathatós volta, a hegyi lakosok félelme, a naptéritők alatti rónaság égető hevének tenni ki magukat, akadályul szolgálnak az egyesülésnek, s az amerikai szóejtések bámulandó különféleségét eredményezik.“ E különféleség nem tapasztalható annyira az ugynevezett savannákon.[1]) s az éjszaki erdőségekben, mellyeket könnyen megjár a vadász, a nagy folyamok partjain, az Oceán partjainak hosszában, és mindazon tartományokban, hol az Inkák fegyveres erővel állapitották meg theocratiájokat. [2])

(F) 182-ik laphoz.

Az ásiai nyelvek.

Az ásiai nyelvek hét családra oszolnak:

1-ső a semi család; mellyhez tartoznak: a zsidó, syrus, pehlvi, arab, gheez és amarik;

2-ik a kaukazi; mellynek osztályai: az örmény, georgiai, cserkesz, abbassi, avar stb.;

3-ik a persa; ide tartoznak: a zend, pars, persa, kurd, afghan stb.;

4-ik a hindu; ennek osztályai: a sanscrit, egy sereg szócjtéssel, a hindostan, bengal, malaji és cingal stb.;

5-ik a Gangesentuli család: ugymint: a chinai, tibeti, choreai, japáni stb.;

6-ik a tatár; főbb nyelvei: a mandsu, mongol, török stb.;

7-ik a siberiai; melly éjszaknyugoti Ásiában divatozó, kevésbbé ismeretes nyelveket foglal magában.

A semi család öt ágra oszlik:

1. A zsidó nyelv; mellyet az izraeliták beszéltek, és irtak rajta

---

[1]) Igy nevezik a spanyolok Amerikában azon kopasz mezőségeket, mellyek a barmoknak legelőkül szolgálnak.

[2]) *A Cordillerák vidéke.* I. 17. l. XI. füzet.

a babyloni fogságig; később a tudósok nyelve lett. E nyelven irattak a szent könyvek Malachiás prophétáig.

Valószinü, hogy azon alphabetum, mellyet jelenleg a samaritánok használnak, volt a zsidóké e korszakban; jelenleg azonban a szolgaságból hozott jegyeket használják, mellyeket chaldaeai jegyeknek nevezhetnénk el. Jobbról balra iratik, hasonlóan minden semi alphabetumokhoz. A samariai, s a rabbi nyelv, a zsidó szóejtéseinek tekinthetők. Az előbbi a chaldaeai- és syrussal rokon; ugy látszik, hogy a VII. században alakult K. e., az Izrael országát lakó zsidók összevegyüléséből assyriai gyarmatokkal, mellyek Judaeába küldettek a babyloni fogságba hurczolt zsidók pótlására. Samaritánok még most is léteznek Ásia különféle városaiban; s Naplus, Palaestinában hazájok gyanánt tekinthetnek. Rendes nyelvök a közönséges arab. A XI. századbeli tudós zsidók alapiták a rabbi nyelvet, a chaldaeai s régi zsidók vegyületéből. Később temérdek idegen, spanyol, olasz, német, hollandi, lengyel és minden tartománybeli szavak vegyültek bele, hol csak a zsidók megfordultak. A rabbi nyelv a régi zsidónak jegyeivel iratik; csak hogy cursiv irás lévén, formái nem birnak állandósággal.

A phoeniciai nyelv egész Syriában divatozott, s a zsidótól keveset különbözött; a kereskedés és phoeniciai gyarmatok által a Közép-tenger minden partjain és szigetein elterjedt: a pénzek, mellyeken némi irásjegyek és föliratok láthatók, arra látszanak mutatni, hogy alphabetumja a samaritánok által megőrzött régi zsidó jegyekhez hasonlitott.

A carthagoi nyelv, ha nem sajátkép phoeniciai, legalább ennek kissé módositott szóejtése volt, s a carthagoi hatalom fénykorában divatozott Afrika-, Spanyolország-, Sicilia-, Sardinia-, Máltában stb. Némelly feliratok, kevés pénzek, tizenhat vers Plautusnak Poenulusában, egyedüli maradványai, s most már kiveszett; ha csak némi nyomai nem találtatnak a berberek nyelvében, s talán a maltai nyelvben. Ugyanazon Vassalli Mihály Antal, ki 1791-ben bocsátá közre ‚*Mylsen Phoenico-Punicum, sive Grammatica melitensis*', megváltoztatá véleményét a ‚*Grammatica della lingua maltese*' czimü, 1827-ben kiadott müvében, hol e nyelvet az arab szóejtésének tartja.

2. Syrus, vagy aram nyelv. Két nyelvet foglal magában: a syrust, és a chaldaeait, mellyek ismét több szóejtésekre oszolnak. Aramnak neveztetik a tartománytól, hol használtatott; minthogy Syria, Mesopotamia, Chaldaea, Assyria stb. a bibliai iróktól Aramnak neveztetnek.

A syrus nyelv egykor a Közép-tengeren és Judaeában volt elter-

jedve, egész Mediáig, Susianáig, és a persa tengeröbölig, s a Tigris és Euphrates mellett letelepült minden gyarmatokban.

A syrus irodalom, időszámításunk V. és VI. századában virágzott; de a nyelv, melly a könyvekben maradt fön, igen sok görög szavakat tartalmaz, mellyek N.-Sándor utódainak uralkodása alatt csusztak be. Néhány egyházatyák e nyelven irtak, melly egy-két történeti müvet is számlál. Mai napig is egyházi s irodalmi nyelve a jacobiták-, nestoriánok- és maronitáknak; egykoron elterjedt egész Persiában, sőt még Tatárországig is, hol nestorianus kereskedők ismertették azt meg.

A syrus alphabetum négyféle: 1) Az estrangheli, legrégibb, egyedül csak a régi emlékeken találtatik; 2) a nestorián, melly ugy látszik, az estranghelből vétetett; 3) a közönséges syrus, máskép maronita, mellyel Europában nyomatnak a syrus könyvek; 4) a szent-tamási kereszténycké, mivel az e nevet viselő keresztények használják Indiában.

A syriai nyelvnek főbb szóejtései: a palmyrai, melly Palmyrában divatozott; vannak feliratok, mellyeket Saint-Martin magyarázott meg; a nabat, a wasiti köznép nyelve Bagdad és Bassora közt; a sabaei, még most is szokásban van a szakadároknál, kiket az arabok e néven neveznek, és kik magukat mendaiták-, nazarenok- vagy chaldaeusoknak hivják, s egy másik, a sz. János keresztényeinek nevezett felekezet közt, melly Bassora környékét és Persiának némelly nyugoti részeit lakja.

A chaldaeai nyelv egykor divatozott Chaldaeában, a ninivei s babyloni udvaroknál, mint megtanulták a zsidók is a fogságban: ebből eredt azon szóejtés, mellyen különféle értelmezések irattak a szent könyvek fölött, s Dániel és Esdras könyveinek némelly részei. A jelenkori zsidó jegyek chaldaeai irásjegyek voltak; e nyelv keveset különbözik a syrustól.

3. A méd nyelv. Ez a pehlvi nyelv, melly egykor a régi Mediában, és egész nyugoti Persiában divatozott. Megvan e nyelven Zoroaster könyveinek forditása, melly talán egykoru az eredetivel. Más, nem olly régi könyvek, mint például a Bund dehesh, a Baman iescht stb., e nyelven irvák, melly sok persa szavakkal van keverve. A Sassanidák pénzei s feliratai szinte pehlvi nyelven készültek. E nyelv, melly a syrustól sok szavakat vett át, nyelvtani szerkezetét illetőleg egészen persa; sok részben a zendhez hasonlit. Irásjegyei a zendből vétettek, és nagy hasonlatosságot mutatnak föl a régi syrus jegyekkel.

4. Arab nyelv. Felosztatik a régi, irodalmi és közönséges nyelvre. A Mohamed előtti arab nyelv, ugy látszik, két fő szóejtésre oszlott, hamiar és coreish nevezet alatt. A hamiar, melly Arabiának keleti részében divatozott, ismeretlen előttünk; murnad nevü, már elveszett alphabetummal iratott: valamint a nyelv is elenyészett. A coreish nyelv a nyugoti részen beszéltetett, különösen Mecca környékén, a coreish törzs által, mellyhez Mohamed is tartozott. E szóejtés Mohamed és utódai által kimiveltetvén és tökéletesittetvén, irodalmi, s az egész arab nemzet közönséges nyelvévé vált: és napjainkban is minden mozlem népek tudós nyelve; a korán is ezen a nyelven van irva. A IX. századtól a XIV.-ig az arab irodalom nagy fényben állott keleten és nyugoton; s nem csak hogy a persa s török irodalom kiképezését előmozditotta, hanem még a spanyolok latin, és nemzeti irodalmának is alapjává vált Catholicus-Ferdinand előtt. Az arab nyelv egyike a leggazdagabbak- és erőteljesbeknek. Szótára több mint hatvan ezer szót foglal magában; alphabetumja huszonnyolcz jegyből áll, s három pont pótolja a magánhangzókat. Az irásnak három főneme van: a cufi, ekképen neveztetve Cufa várostól Euphrates mellett; legrégibb, és hasonlit az estranghelhez; a neski, mellyet Ebn-Mokla vezir talált fel, vagy hozott divatba némi módositásokkal a X. század első felében; használják jelenleg az arabok, és némi módositásokkal minden mozlem népek. Az arabok irásmódja Afrikában, melly al magrebi néven neveztetik, leginkább eltávozik attól. Sok persák és törökök még most is e nyelven irnak.

A közönséges arab nem egyéb, mint a nyelvtani végzetektől megfosztott, és csekély számu gyökerekre szoritott tudós nyelv, némi csekélyebb eltérésekkel; jelenleg divatozik Arabiában, Syriában, Farsistanban, India, Egyptom, Nubia, s a berber államok, Tunis, Tripolis, Algir, Marocco némelly részeiben, belső Afrika nagy részében, különféle államokban a Zanguebar partokon, Socotora szigeten, a madagascari partok hosszában, s ugy látszik, a lakedivi szigettengeren, és az indiai tengeren.

5. Abyssin nyelv. A tartományok, hol az ezen ágbeli nyelvek divatoznak, nem teszik részét a geographiai Ásiának; azonban az arab és más semi-féle nyelvekkeli hasonlatosság által, azon népeknek, mellyek azt beszélik, közös eredetét, vagy legalább a semitákkali számos viszonyait tanusitják.

E nyelv, az asumit és amarik két fő-ágakra oszlik. Az asumit magában foglalja a régi s ujabb gheezt. Az előbbi egykor Asum tartományban, és Yemen Laba tartományában divatozott. Az ujabb

gheez, vagy tigre, melly Tigre országban, az abyssiniai birodalom hajdani részében divatozik, a régi gheezre nézve ugyanaz, mi a közönséges arab az irodalmi nyelv irányában. Az amarik Abyssiniának legnagyobb részében divatozik, Amara, Ankofra s Angoto országokban stb.; s egy galla nevü gyarmatnál, melly az izlamot elfogadta.

Térjünk most át a többi hat család nyelveire, mellyek ezen világrész többi tartományait foglalják el.

A kaukazi nyelvek ágában, vagyis a Kaspi-, Fekete-tenger és éjszaki Persia közti tartományban, s az orosz birodalom déli tartományaiban, csupán az örmény és georgiai két nyelvet emlitjük meg. Amaz a velenczei lazarista atyák munkáiból ismeretes Europában. Az utóbbi némelly tudósok müködésének tárgya; s remény van hozzá, hogy irodalmukban az ó-kor sok becses emlékeinek forditása feltaláltatik. Egyik is, másik is régi, s ujabb nyelvre oszlik.

Az ujabb persa, azon nyelvek közé számittathatik, mellyek a persa családot képezik. Tényleg a zendből származik, és még közvetlenebbül a parziból, mellyek két holt nyelvül tekinthetők, mig más részről a kurd, mellyet sok bolygó törzsek, a puct, mellyet az afghanok végtelen törzsei beszélnek, ugy szólván persa szóejtések. A persa ugyanazon jegyekkel iratik, mint az arab. Divatban van egész Persiában, s India nagy részében; és egész keleten, hasonlóan az arabhoz, miveltetik a tudósok által. India nyelvei közt meg kell különböztetnünk a holt, és élő nyelveket.

Az előbbiek közt a sanscrit, és a pali testvérek; mellyek ugy látszik, együtt uralkodtak e tágas tartományokban, egyik innen, másik tul a Gangesen.

A sanscrit igen sok nyelvek törzsének látszik lenni; igen sok hasonlatosság létezik közte, s a szláv, zend, persa, görög, latin, és minden német nyelvek közt. A sanscrit Indiának tudós és vallásos nyelve maradt; balról jobbra iratik, dewanagari nevü irásjegyekkel.

A pali, szertartási nyelv maradt Ceylon és Java szigetén stb., s egész Indo-Chinában, kivéve Malacca félszigetet; számos szóejtésekre oszlik.

Indiának élő nyelvei közül, mellyek néha pracrit nyelveknek is neveztetnek, és igen nagy számmal vannak, az ismeretesbeket itt kijeleljük, ezek:

1) A hindostani, melly ugy szólván egész Indiának közös élő nyelve, a sanscrit-, arab- és persából keverve: majd a dewanagari, majd az arab jegyeket használja;

2) a malabari, Malabar nagyobb részének nyelve;

3) a cingali, Ceylon nyelve;

4) a tamuli, Coromandel partjain divatozik;

5) a telingi, Decan-, és Nisamban stb.;

6) a carnati, Misori nyelve;

7) a bengali, Bengal nyelve;

8) a maratt, az e nevet viselő katonai köztársaság nyelve.

Mindezen nyelvek, és több egyebek, mellyeket itt előadni sok lenne, különös alphabetummal birnak. Némellyek, és különösen a telingi, hindostani, bengali, tamuli, gazdag irodalmat mutathatnak föl. Az angolok számos munkákat fordittattak bengal és hindostani nyelvekre; s majd minden nyelvekre át van forditva a szent-irás.

A Gangesen tuli tágas tartományban igen különböző nyelvtani rendszert találunk, mellynek nincs hasonlatossága a más nyelvekével.

A chinai nyelv, mellyhez többé vagy kevésbbé az ezen csoportbeli irott nyelvek tartoznak, egytagu szavakban bővelkedik; bizonyos esetekben a természetessel merőben ellenkező szerkezettel bir: a szavak formáikban változhatlanok; az összefüggés viszonyai, valamint az idő, személymódositások stb., a szavak helyzetétől függnek, és különös szavakkal fejeztetnek ki, a név, vagy az ige tétele előtt, vagy után. A chinaiaknak nincsenek sajátképi betüik, hanem eszméket kifejező jegyeik; 214 gyökjegyeik, vagyis fő kulcsaik vannak, mellyek alapján rajzolják a 40,000 szót, vagy ezek jegyeit. A vonalak függőlegesek, és jobbról balra kapcsoltatnak össze.

E nyelv régi (k u - w e n), és ujabb (k u a n - k o a). Az előbbi a k i n g-ek, vagy classicus könyvek nyelve, s régóta kiveszett; a második a jelen korban is divatozik beszéd- és irásban.

A tibeti nyelv a három főpap, D a l a i - L a m a, B o g d o - L a m a és D a r m a - L a m a által igazgatott államok nyelve, a d e w a n a g a r i után képzett irásjegyekkel.

A japáni s coreai nyelvek szótagos jegyeket használnak, chinai jegyek maradványaival vegyitve.

A japáni nyelv különbözik a chinaitól, de sok szavakat fogadott el ettől.

Egyéb, e családbeli nyelvek az indo-chinai nyelvek, mellyek mivelt irott, és miveletlen nem-irott nyelvekre oszlanak. Az előbbi osztályba tartoznak a birman, a siami, az anamit, mellyek neveik által eléggé meghatározvák. E nyelvek igen sokat kölcsönözhettek a palitól, melly kihalt nyelve azon vidékeknek, hol jelenleg ezek virágzanak; majdnem valamennyinek különös irásjegyei vannak.

Azon terület, mellyen a tatár nevezet alá foglalt nyelvek divatoznak, azon rónaságok által jelöltetik, mellyek az Amur torkolatától

a tatár öbölnél keletre, Nerym várostól az Obi mellett éjszakra, a Kaspi-tengertől nyugotra, s Tibet közepéből délre nyulnak el. Három fő ágra oszlanak, ezek: a tunguz, vagy mandsu, tatár vagy mongol, és török. Mindegyik ezen ágak közül számos szóejtésekre oszlik, mellyek közt van némi rokonság; de mellyek eltérései az azokat beszélő törzsek bolygó állapotából erednek. Igy például a török nyelvnél látjuk, hogy az ozmanli, vagyis nyugoti török, temérdek szavakat vett át a török- és persából; mig az ásiai Oroszország kopár pusztáin bolygó törzsek, a finn eredetü gyarmatok közelségénél fogva, a nyelvek ezen családjához tartozó számos szavakat fogadtak el.

A mandsu nyelv fontossággal bir ama számos forditásoknál fogva, mellyeket chinai, sanscrit, és mongol könyvekből tett; a chinai birodalomban a tunguz törzsek beszélik, mellyek ott alapitották meg uralmukat, és Ásia keletibb részében, melly Mandsuria név alatt ismeretes.

A mongol nyelvet, a Mongoliát lakó törzsek beszélik; irodalma igen gazdag: és reményleni lehet, hogy nyomokat találhatunk mindezen törzsek homályos történetére vonatkozólag, mellyeknek olly nagy részök volt az europai államok felforgatásában, egymásra következő betöréseik által.

A mongolok alphabetuma majdnem egy a mandsukéval; függőleges oszlopokban irnak balról jobbra.

A kalmuk, mongol családhoz tartozó nyelv, különös alphabetummal bir, a syriainak utánzásával.

A török család temérdek szóejtésekre oszlik, mellyek eltérései, az azokat beszélő törzsek vándorlásaitól és viszonylagos helyzetétől függenek. A nevezetesebb szóejtések:

Az ujgur, a legrégibb török szóejtés, irás által megállapitva; beszélik keleti Turkestanban.

Az ozmanli, vagy sajátképeni török, az ottoman birodalom köz, és egész nyugoti Ásiának politikai és kereskedelmi nyelve.

A dsagatai, beszélik a törökök Karisimben és Mawarannaharban (régi Transoxiana), s némi eltéréssel az uzbekek.

A többi eltérések megemlitése végett el kellene számlálnunk mindazon véghetlen négyszögben elszórt törzseket, mellyről a tatár nyelveknél szólottunk, hozzá adva még Persiát és Kisásiát is. E népek közül azok, mellyek az irást használják, jelenleg az arab alphabetumot fogadták el, némi csekély hozzáadások- és módositásokkal.

A török irodalom ismeretes nálunk; eredeti könyvei: földrajzi s

történeti müvek; sok utánzást bir az arab- és persából. A szent-irás fordításai, a tatár nyelvek legtöbb szóejtésein megjelentek.

A siberiai vidék nyelveit nyomorult népek beszélik a jeges égalj alatt, mellyek nyugotra a Dwinával, éjszakra az éjszaki tengerrel, keletre Behring és Ochoczk csatornákkal, délre a már emlitettük siksággal határosak, melly Nerym városán vonul keresztül az Obi mellett.

E szóejtések egyike sincs még megállapitva irás által; csupán némi közös eredet fedeztetett föl azokban közép és nyugoti Ásia egyéb nyelveivel. Némelly samojed törzsek az irás bizonyos nemével birnak, melly fa darabokba vésett jegyekből áll.

Mindezen nyelvek öt fő ágra oszlanak, és ezek: a samojed család, jenisei család, korják család, kamcsadali család, és kurili család.

Klaproth, Balbi és mások után.

(G) 186-ik laphoz.

Europa Ethnographiája.

Jóllehet az europai nyelvek a legtudományosabbak és miveltebbek, azért az ethnographiai eredmények még igen távol állnak a határozottságtól, akár a szóejtések és elágazások részleteit, akár azon nyelveket illetőleg, mellyek már elenyésztek, vagy minden miveltséget nélkülöző népek tulajdonát teszik. Itt csak azon rajzot fogjuk röviden előadni, mellyben Balbi Adorján (*Atlas éthnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d' aprés leurs langues.* Paris, 1826., ivrét.) bámulandó türelemmel gyüjté egybe azok véleményeit, kik őt megelőzték e téren, s azokat összehasonlitá. Ezután szerző a legjelesebb tudósokkal közölvén nézeteit, müve az akkor Párisban létező tudósok közös munkájaul tekintethetik, melly város tudnillik a legnagyobb tudósok gyülhelye szokott lenni.

Később látott napvilágot Maltebrun ethnographiai rajza, melly sok részben különbözik, de legtöbbnyire még inkább eldarabolja Balbi rajzát, miután azt már kéziratban láthatta, és saját hasznára fordithatta.

Ő utána minden nyelv- és szóejtésnek részletességeit is előadjuk; mi az ethnographiai fontosságon kivül még a történelmi érdeket is előmozditja: minthogy keresztülvezet minket azon népek családjain, mellyek időközönkint előadásunkban megjelenendnek.

A † a kihalt nyelveket jelöli; a ? jel azokat, mellyek osztályozása bizonytalan; a ∞ olly nyelveket, mellyek másokkal vegyülvék.

1. §.

Europa ethnographiai felosztása.

Az olly szük physikai határok közé szoritott Europa átkarolja az egész földgömböt; mert régi s ujabb népei nagyszerü gyarmatokat alapitottak a világ minden más részeiben: ugy hogy Amerikát egyik végétől a másikig europai fajok birják, mellyek sokkal nagyobb számmal vannak a benszülötteknél. Mi az idegen népeket illeti, Europának keleti részében már jókor telepedtek meg ásiai népek; és jelenleg is az ottomanok azon pompás téreken uralkodnak, mellyekből europai Törökország áll; a zsidók nagy számmal vannak elszórva mindenütt; a czigányok és örmények, bár nem olly nagy számmal, szinte el vannak terjedve; éjszakon vannak a kalmukok és samojedek. Az Ethnographia nem találja nyomait az afrikai népek régi betöréseinek Europa földjére; ámbár a történetirás említést tesz rólok.

I. Az IBER nyelv-család; felosztva:
- Régi nyelvekre †: a turdetánok, karpetánok, lusitánok stb. nyelvére.
- Régi élő nyelvekre: escuar, vagy bask.

A CELTA nyelv-család; felosztva:
- Régi nyelvekre †: biturigok, eduok, senonok, galaták nyelvére.
- Régi élő nyelvekre: gall, gael, vagy sajátképi celta, stb., cimber, kumber, vagy celto-belga.

II. A THRÁK-PELASG, vagy görög-latin nyelvek családja; négy ágra oszolva:
- Thrák-illyr, a phrygiaiak, trojaiak, lydiaiak, thrákok, macedok, régi illyrek nyelvei.
  - Albaniai, skipp.
- Hetrusk †.
- Pelasg-hellen, a pelasgok, kretaiak, oenotriusok, arkadiaiak nyelvei stb.
  - Hellen, vagy régi görög.
  - Romeik, aplo-hellen, vagy uj görög.
- Olasz, az aboriginesek, lucanok, picenusok nyelvei stb.
  - Latin †.
  - Romai.
  - Olasz.
  - Franczia.
  - Spanyol.
  - Portugal.
  - Oláh.

III. A NÉMET nyelvek családja; négy ágra oszolva:
- Teuton, a quadok, marcomanok, hermandurok, kattok nyelvei.
  - Régi magas-német †.
  - Uj magas-német.
- Szász, a cimberek, angolok, szászok nyelvei stb.
  - Régi köz-német, vagy rég szász.
  - Uj köz-német, vagy uj szász.
  - Friz.
  - Alföldi, vagy uj batav (hollandi s flamm).

Goth-scandinav, vagy norman.
A jotok, gothok, ostrogothok, vandalok? herulok? burgundiak? nyelvei.
Közép goth †.
Norman †.
Norveg.
Svéd.
Dán.
Anglo-britt. Angolszász. Angol.
IV. SZLÁVnyelvek családja; három ágra oszolva:
Orosz-illyr, sclavon, szloven, szerb, szervián, illyr, vagy ruthen.
Orosz, ruszk, vagy uj-orosz.
Horvát.
Vind.
Cseh-lengyel: cseh.
Lengyel.
Szerb, vagy szorb.
Wendo-lithván: wend.
Prucz, vagy régi porosz.
Lithván.
Lett, vagy lettwa.
V. Az URALI nyelvek családja, máskép finn, vagy csud névvel; öt ágra oszolva:
Németesitett finn: sajátképi finn.
Esthon.
Lapp.
Liv.
Volgai: csermisz.
Morduin.
Permián: permián.
Votyák.
Magyar, vagy ugri: ungar, vagy magyar.
Vogul.
Ostyák, vagy obiostyák.
Bizonytalan: hunn? †
Avar? †
Bolgár? †
Kazar? †

2. §.

I. PELASG család.

A) THRACIAI ág (**Adelung, Vater, Gatterer**).

1. *Phrygiaiak* Ásiában; *brizek* Európában †.
2. *Lydiaiak*, egy gyarmatuk Hetruriában?
* *Lydia*, macedoniai kerület.
* *Tyrrhenek* Macedoniában.
3. *Trojaiak* és vándorlásaik †.
4. *Bithynek*, ezek utódai a *tinek*. ∞ (**Mannert**).
5. *Cariaiak*, laconiai gyarmatok stb. † (**Raoul Rochette**).
6. Sajátkép ugynevezett *thrákok* † (lásd *szlávok* stb.).
* *Maidok* Thraciában? (A medusok ága. **Maltebrun.**)
* *Pelagonok* Macedoniában, Pehlawan? (**Maltebrun.**)

B) ILLYR ág.

1. *Mysiaiak*, vagy *moesiaiak*, vegyes nép.
2. *Dákok*, vagy *geták* ? ∞ (l. *oláhok*).
3. *Dardanok* ? ∞.
4. Régi *macedok*, legalább egy részben ∞.
5. Régi *illyrek* ∞ (l. *albanok*).
α) *Phartinok* (albaniai nyelven fehérek).
β) *Taulantiak*.

γ) *Molossok.*
δ) *Ardaeok* (*eordaeok* Macedoniában).
ε) *Dalmaták.*

6. *Panjonok*, vagy *paeonok* † (**Mannert**).
7. *Venetek*, illyr gyarmat Olaszországban ∞ (**Freret**).
8. *Siculok* (ugyanaz) ∞.
9. *Japygok* (ugyanaz) ∞.

C) PELASG-HELLEN ág.

1. *Pelasgok*, vagy *pelargok*, Görög- és Olaszország őslakói ∞ (a *Pela*, szikla szótól; kik sziklákból épitettek. **Maltebrun**).
2. *Lelegek*, Görögországba jött ásiai gyarmat † (**Raoul Rochette**).
3. *Curetek* (ugyanaz) ? †.
4. *Perrhebek*, thessaliai pelasgok †.
5. *Thesprotok* (ugyanaz, Epirusban †.
6. *Aetolok* (talán illyrek).
7. *Hellenek*, előbb Epirusban *görögök-*, és Thraciában *grajok*-nak neveztetve.
   α) *Achaeusok*, vagy *achivok*, vagyis a folyampartok lakói.
   β) *Jónok*, vagy *jaonok*, ijászok.
   γ) *Dórok*, vagyis lándsások.
   δ) *Ajolok*, vagy *aeolok*, vagyis bolyongók, tévelygők.
8. *Arkadok*, peloponnesi pelasgok ∞.
9. *Oenotriusok*, Olaszországba vándoroltak ∞.
10. *Tyrrhenek*, Olaszországba vándoroltak ∞ (**Raoul Rochette**).

E három ág régi nyelvei:

A) THRÁK nyelvek † vagy ∞ ?

1. Sajátképeni *thrák*, hasonlit a persához, stb. a tulajdon nevekben.
2. *Phrygiai*, szinte; egyik ősnyelve a görög- és illyr-, vagy albaninak.
3. *Lydiai*, talán phrygiai ág.
4. *Cariai*, talán phoenicivel vegyes pelasg.
   * Sz. Pál *lycaoniai* nyelve.

B) ILLYR nyelvek ∞ ?

1. Sajátképi *illyr*, az albaninak egyik ősnyelve.
2. *Geta*, a szláv népek uralkodása előtti.
   * A *siginnek*, méd vagy hindostani lakosság; a czigányok veszik tőlök eredetöket: kik valószinüleg ásiai nyelvet beszélnek.

C) HELLEN nyelvek, régi görög (**Thiersch** és **Maltebrun**).

1. *Öshellen*, hasonló a pelasghoz †.
   a) *Arkadiai* †.
   b) *Thessaliai*; a régi macedoni göröggel ? ∞.
   c) *Oenotriai*, Olaszországba vitetett át, és a latinnal vegyült össze ∞.
2. *Hellen nyelv a történeti időkből.*
   a) Régi *aeol*, hasonlit az oenotrihoz (az istenek nyelve Homernál) ∞.
   b) Régi *dór*; az aeolból származik (Sappho, Pindar nyelve stb.).
      α) *Laconiai*, különös nyelv.

β) *Dóri*, syracusai ujabb (Theocritus nyelve).

c) Régi *joniai*, vagyis a kereskedő népek által finomitott hellen (Homer nyelve, a hősköltemények classicus marad).

α) *Ásiai joniai*, még lágyabb (Herodot nyelve).

β) *Europai joniai*, erőteljesebb; az atticai nyelv ebből származik (a szónokok és szinpad classicai nyelve).

d) *Közönséges irott görög*, vagyis az alexandriai nyelvészektől megtisztitott, és szabályoknak alávetett atticai nyelv; közös nyelve egész Görögországnak, keletnek, a romai miveltebb állásu egyéneknek, sőt a barbaroknak is.

e) Kevésbbé ismeretes *helybeli nyelvek*.

α) *Közönséges alexandriai*.

β) *Syro-görög* (az uj-testamentom nyelve).

II. HETRUSK vagy OLASZ család. [1])

1. *Aboriginesek*, vagy *opicusok* (*opis*, a földnek fiai), átalános nevek (**Maltebrun**).

a) *Euganok*, a venetek előtt †.

b) *Ligurok*, több törzsekre osztva.

c) *Hetruskok*, az egész hetrusk nép összesége (**Maltebrun**).

* A *hetrusk* nép, ugy látszik, castok- és törzsekből állott.

α) Az urak castja, *Larthes* hetrusk nyelven; *tyranok*, vagy *tyrrhenek*, görög aeoliai, vagy pelasg nyelven.

β) Papok castja, *tuskok*, vagyis áldozók.

γ) Harczosok castja, *rasenák* ? Lásd alább.

δ) Nép-cast.

d) *Picenek*, a *sabinokkal*.

e) *Marsok* stb.

f) *Umberek* (**Halicarnass. Dénes**).

g) *Samnitek*, talán *samonok*, felföld (*Samos*) lakói; ezek ismét:

1. *Hirpinek*, (farkasvadászok).
2. *Caudinok*, (fatörzsekkel fegyverzettek).
3. *Pentrek* (a *pennus*, csúcs szótól).
4. *Caracenek*, (*caracába* öltözve).
5. *Trentanok*, (parittyások) (**Maltebrun**).

h) *Latinok* stb. ∞.

i) *Ausonok* ∞.

k) *Siculok*, Dénes szerint.

l) *Lucanok* és *bruttiusok*, vagy *brettek*.

2. Történetileg valószinü gyarmatok:

a) Keleten:

[1]) Igen sok indokoknál fogva a hetrusk családot a pelasg nép negyedik elágazásának lehet tartani; de szinte vannak okok arra is, hogy a celták egyik ágát teszik.

α) *Pelasgok* Arkadiából (1400 Kr. e.) †.

β) Régi *görögök*, és thessaliai pelasgok †.

γ) *Oenotrok*, ezek ismét:

1. Sajátképeni *oenotrok*, (szőllőmivelők).
2. *Choniok* (földmivelők).

δ) *Daunok*, *japygek* stb.

ε) *Tyrrhenek*, macedoniai Lydiából (1100—1200. Kr. e.) †.

ζ) *Trojanok*, kik talán a régi aeol nyelvet beszélték. (900. é. Kr. e.) (**Maltebrun**).

η) *Achaei*, *dóri*, s *chalcidikei* gyarmatok Siciliában és Nagy-Görögországban ∞.

b) Éjszakon:

α) *Siculok*, az ujabbak véleménye szerint ∞ ?

β) *Venetek*, szintugy illyrek, mint szlávok ∞.

γ) *Rasenák*, (*Rhaetes*) Hetruriát meghóditó törzs ?

δ) *Pelignek* ? (*Pela*, szikla, macedoniai nyelven).

c) Nyugoton:

α) Celta gyarmatok ∞ (**Freret**).

1. *Umberek* ? Lásd fönebb.
2. *Senonok*.
3. *Ligurok* ? Lásd fönebb.
4. *Insubrok* (*isombrok*).
5. *Volscusok* (*volcák* ?) †.

β) Iber, vagy bask gyarmatok (**Maltebrun**).

1. *Sicanok*.
2. *Oskok*. ∞ [1])
3. Tulajdonképen ugy nevezett *corsok*.
4. *Iliaiak*, Sardiniában (**Humboldt**).
5. *Balarok* stb.

Régi nyelvek családból:

A. OLASZ nyelvek. (**Merula** és **Maltebrun**).

1. *Hetrusk* nyelv ∞; valószinüleg *szent* és *népszerü* nyelvre osztva, a szóejtéseken kivül; például:
   a) *Rhaetiai*.
   b) *Falisci*.
   c) *Umber* (**Merula**).
2. Központi, vagy opsh olasz nyelv ∞.
   a) *Sabell*, vagy *samnit*.
   b) *Sabin* stb.
   c) *Latin*.
3. *Auson*, a *sicul* és *lucan* nyelvvel, stb.

B) Az OLASZTÓL IDEGEN nyelvek:

1. *Celta* s *illyr szóejtések*:
   a) *Ligur* ∞.
   b) *Havasokon inneni gall* ∞.
   c) *Venet*.
   d) *Volskus* ?
   e) *Japygek* nyelve ?
2. *Iber*, vagy *bask szóejtések* (**Humboldt W.**):

---

[1]) Meg kell különböztetni az opicus okat, vagy opsh okat, Olaszország benszülött lakóit, kik az olasz nyelvet beszélték, a spanyol Vescitaniát lakó oskoktól. E két név a régieknél is összezavartatik; miből sok nehézségek keletkeztek.

a) *Oscus*, (*eusk*, vagy *bask*).
b) *Sican* stb.
3. *Hellen szóejtések:*
a) *Dóri* (**Merula**).
1. *Syracusai*, vagy *siciliai*.
2. *Tarenti* (*laconiai*).
b) *Achaei - joniai* (**Malte-brun**).
1. *Sybarit*.
2. *Krotoni*.
c) *Aeol-dóri*.
1. *Locrii*.

Ujabb nemzetek és nyelvek, mellyek a pelasg-hellen-hetrusk ágaktól erednek:

1. *Uj-görögök*, vagy *romeik*, a romaiak-, szlávok-, ásiaiakkal stb. kevert régi görögök maradékai, stb.

Uj-görög nyelv (*romeik*, *aplo-hellen*).
1. Megujitott *aeol-dóri*.
2. *Czakonit*, a dór maradványa.
3. *Kretai*, vagy *kandiai*.
4. *Görög-epirota*, s *alban*.
5. Oláh- és bolgárországi *görög* stb. (**Adelung**).

2. *Albanok*, vagy *skipetárok*, régi illyrek, görögök és celták vegyülete (**Masei** és **Maltebrun**).

Skipp, vagy albán nyelv.
a) A *skipp*, vagy sajátképi albán.
α) A gheghek;
β) Mirditek;
γ) Toskok;
δ) Chamurok;
ε) Japyk nyelve.
b) Vegyes *albán*.
α) Epirusi, görögösitett albán nyelv.
β) Calabriai olasz-albán.
γ) Siciliai albán.

3. *Oláhok*, vagy *románok*, daciai s thraciai parasztok vegyüléke, romai katonai, szláv és egyéb gyarmatokkal.

Oláh, vagy szláv-latin, vagy daco-román nyelv.
a) *Román*, vagy sajátképi *oláh*.
b) *Moldvai*.
c) Magyar- és erdélyországi *oláh*.
d) *Kutzo-oláh*, vagy thraciai, s görögországi *oláh*.

4. Olaszok.
5. Francziák.
6. Spanyolok.
} Lásd fönebb a *celta-romai* népeket.

Celta-latin nyelvek.
a) Olasz,
b) Romanica, vagy provençei,
c) Franczia,
d) Spanyol.
} Lásd fönebb.

III. SZLÁV, vagy WIND családok.

A görögök és romaiak által ismert régi ágak:

A) Szláv tartományokon uralkodó népek.

1. *Scythák*, castok- és törzsekre osztva (**Maltebrun**).
a) *Királyi scythák*, uralkodó cast, melly a zend, és Felső-Ásiának egyéb nyelvét beszélte.
* Tizennégy medo-scytha szó Herodotnál.
b) *Földmivelő scythák*, vazall

törzsek,talánszlávok,kik rabszolgák gyanánt adattak el.

* Szittya nyelv Aristophanesnél; némelly szavak Plinius nál.

Az olbiai feliratok.

c) *Pásztor szittyák*, vazall törzsek, talán finnek vagy csudok (**Bayer** szerint).

2. *Sarmaták*, mongol-tatár tekintetü, hóditó csorda (**Maltebrun**).

a) Sajátképi *sarmaták*.

b) *Jaxamaták*, (talán ugyanazok a *jazygokkal*).

c) *Hexomaták*.

d) *Thisomaták* (protagorasi felirat).

3. *Ostro-gothok*, a sarmaták legyőzői stb. Lásd fönebb.

B) Régi szláv népek, átalános nevezet nélkül.

1. Déli szláv népek:

a) *Eneták* Paphlagoniában ? † (**Sestrencewicz**).

b) *Kappadociaiak* ?

c) *Crobisyk* (Chrowitzy), Thrauciábaoo (**Malte brun**).

d) *Bessek* oo.

e) *Triballok* (Drewaly) ? †

f) *Dardanok*, a *dárda*, lándsa szótól (**Maltebrun**).

g) Görögország hegyeinek különféle törzsei.

h) *Carnok* és *isterek*.

i) *Venetek*, némellyek szerint.

2. Éjszaki szláv népek:

a) *Szerbek*, és *valok* a Rha (Volga) mellett †.

b) *Roxolanok* oo, később *ros* név alatt ismeretesek.

c) *Budinok*, goth, vagy szláv nép †.

d) *Bastarnák*, a *peucinekkel*.

e) *Dákok*, vagy valamelly más nép, melly Dacia városainak *ava* szótaggal végződő szláv neveit adá oo.

f) *Olbiopoliták*, a második századból,görögökkel vegyülve.

g) *Pannonok* (*pan* ur) ?

h) *Carpok*, Biecziad (Bezdéd?) hegyekben.

i) *Sabogok* stb.

k) *Lydiusok* oo, később lyaechek, stb.

l) *Mougilonok*, és mások Strabonál.

m) *Venedek*, vagy *venetek*, később *wendek* a Vistula torkolatánál.

n) *Semnonok*, az Odera s Elbe közt ? †.

o) *Vindilek* Pliniusnál.

p) *Osok* Tacitusnál (otschok atyák).

Attila után ismeretes szláv népek és nyelvek:

I. *Sajátkép ugy nevezett szlávok.*

A) *Keleti s déli ág.* (**Dobrowsky, Vater**).

1. *Oroszok*, roxolanok-, szlávokgothokkal kevert nép stb.

a) *Nagy-oroszok*, Nowgorod-, Moszkva- és Susdalban.

b) *Kis-oroszok*, Kiew- és Ukraniában.

c) *Rusznyákok*, vagy *oroszok*, Gallicziában és felsőMagyarországban.

d) *Kozákok*, tatárokkal vegyülve stb.

Orosz nyelv.

α) Nagy-Oroszország szóejtései (irott nyelv).

β) Susdali nyelv, melly leginkább eltér mindenektől.

γ) Ukraniai- s kis-oroszországi szóejtés.

δ) *Rusznyák* szóejtés, legrégibb.

ε) Orosz-lithván, a *Kriwitz* maradványa? Lásd: wend.

ζ) Orosz-kozák.

2. Szerviánok, vagy *dunai szlávok*.

Szervián, vagy szerb nyelv.

a) Sajátképi szervián szóejtés (irott és mivelt nyelv).

* *Régi szláv*, az orosz egyház nyelve, hasonló a szerviánhoz.

b) *Bosnyák* szóejtés.

c) *Ragusai* s *dalmát*, olaszszal kevert szóejtés.

d) *Montenegroi.*

e) *Uskok*, törökkel vegyes.

f) *Szláv* szóejtés, legtisztább.

g) *Bolgár-szláv* stb.

3. *Horvátok*, vagy *chrobátok*, vagy *noricumi szlávok.*

Horvát nyelv.

a) *Horvát*, vagy *chrobát*, vagyis hegyi szóejtés.

b) *Szloven* sz., alsó Magyarország nyugoti részén (irott nyelv).

c) *Wind* sz., a *déli windeknél*; kevert nép.

α) Carnioliai wind, *Karst*, *Czizs*, *Poyk* szóejtésekkel stb.

β) Stayerországi s karinthiai *wind.*

d) A *podlusakok*, s talán a *charvatok* nyelve Morvaországban.

B) Közép és nyugoti ág. (**Dobrowsky**).

1. *Polákok*, vagy *liaich.*

Polák, irott és irodalmi nyelv.

a) Nagy- } Lengyelország szó-
b) Kis- } ejtése.

c) *Mazurok*, Mazoviában és Podlachiában; a mazur szóejtés legtisztátalanabb.

d) *Goralok*, Karpát hegyeiben.

e) *Cassubok*, Pomeraniában?

f) *Sileziai polákok*, a medzibori, polákkal vegyes régi szóejtéssel.

2. *Bohemek*, vagy *csehek.*

a) Sajátképi *csehek.*

b) Morvaországi *csehek.*

* A *cseh* irott és mivelt nyelv, csaknem szóejtések nélkül.

3. *Szlovákok*, vagy *szlávok*, éjszaki Magyarországban.

a) Szlovák szóejtések, a hegyekben.

b) Szlovák szóejtés, a Duna partjain.

c) *Hanák* sz., Morvaországban.

d) *Sztraniák* sz., morva szóejtés.

e) *Selagcshak* sz., Morvaországban.

} A nagy-morvaországi szlávok, vagy *mahrawánok* maradványai.

* A *cseh* szóejtés irott nyelv gyanánt használtatik.

II. *Wendek, vagy Balti-tenger melléki szlávok.*

A) *Sajátképi wendek* (windilek ? winidák).

a) *Wagrok* (Keleti-Holstein) †.

b) *Obotritok*, vagy *afredok* (Mecklenburg).

c) *Ranok* †.

d) *Rugianok*, scandinavokkal vegyitve ∞.

e) *Lutitzek*,
f) *Wilzek*,
g) *Welatabok*,
h) *Havellek* stb.
} Brandenburgban ∞.

i) *Milzienek, és*
k) *Serbek*, vagy *sorabok*
} Szászországban.

l) *Altenburgi wendek* ∞.

m) *Regio Slavonum*, Franconiában ∞.

n) *Lusinkek*,
o) Zpriawnok
} Lausitzban.

p) *Polabok*, vagy *linonok* ∞.

B) *Wend-lithvánok* (venedek, aestiusok).

1. *Pruczok*, vagy wend-gothok (gudai).
Prucz nyelv † 1683.

2. *Lihvánok*, vagy *lituanok*.

a) *Litewka* nyelv, irott.
1. Vilnai szóejtés.
2. *Schamait*, vagy samogicziai szóejtés.
3. Prussián szóejtés.

b) *Kriwitz* nyelv, Fehér-Oroszországban ∞.

c) *Leton*, vagy *lettwa*.
1. *Leton*, Livoniában.
2. *Semgall*, Semgalliában.
3. A *rhedek*, *tramnekek* szóejtései stb.

IV. FINN, vagy CSUD családok.

Régi népek, mellyek a finn vidékeket lakták:

1. Europai *scythák*. Lásd fönebb; † 200. Kr. u.

2. *Sarmaták* ? † 400. Kr. u.

3. *Jazygok* (a lengyel történetben *jatwingek*), † 1268.

4. *Fennek* Tacitusnál, *Zoumik*, (Soume) Strabonál (**Malte-brun**).

5. *Aestiek*, vagy *Esth*? Lásd fönebb.

6. *Scyrek*, *herulok*, stb. ? (**Lelewel**).

7. Europai *hunnok*, vagy *unnok* és *chunok*, a régi classicai Geographiában. Török-mongol faj.

8. A *hunnok*nak alávetett ismeretlen fajok.

Jelenkori népek és nyelvek:

A) TISZTA FINN törzs (**Adelung**, **Porthan**, **Pallas**).

1. *Finnlandi*, vagy *suome*.

a) *Finnlandi* szóejtés, mivelt, a déli tartományokban (irott nyelv).

b) *Tawastian* szóejtés.
α) *Tawastian*.
β) *Satacundian*.
γ) *Ostrobotni*.

c) *Carelian*, vagy *kiriala* szóejtés.
α) Savolusi.
β) Ingriai.
γ) Rautalambi.
δ) Careli, s oloneczi.
ε) Cayani, vagy *quönei* sz.

2. *Esthek*, hihetőleg az aestiek maradványai.

a) Sajátképi esth.
α) Reval- és *harriai* szóejtés.
β) Dorpati, v. *unganniai* sz.
γ) Oeseli szóejtés.
b) Liwek, vagy livonok.
α) Régi *liw* sz.
β) *Kreiwinani* sz.

B) VEGYES FINN népek.

1. *Permiai*, vagy *biarmj*; nem igen ismeretes törzs, finnek- és scandinavokból vegyülve?
A *permián* nyelvnek két szóejtései:
a) *Permián.*
b) *Sirien.*
2. *Magyarok.* A törökök által legyőzött finnek, és egy ismeretlen faj az Ural hegyekből. (**Gyarmathi. Sajnovits.**) *Magyar nyelv*, irott.
a) Győri, vagy nyugoti szóejtés (**Adelung**).
b) Debreczeni, vagy keleti szóejtés.
c) *Székely* szóejtés, erdélyi törzs.
3. *Lappok*, hunn törzszsel vegyes finn ág (**Graberg** scandinaviai hunnjai)?

V. NÉMET család.

A) Teuton ág a Rajna és Duna mellett.

Régi törzsek és nyelvek.

Bastarnák † ? ? Ismeretlen nyelv (lásd: szlávok).

Svevek, vagy nomádok †. Svev, régi, ismeretlen.

Marcomanok.
Quadok.
Tauriskok.
} †Régi teuton nyelv.

Bojowarok. Vegyes celta-boji sz.

Istevonok, később frankok.
Hermondurok, v. *hermionok.*
Cattok.
} Franczia (**Gley**).

Alemanok. Aleman ny. (**Hebel**).

Jelenkori törzsek és létező nyelvek:

1. *Schweizerek* (a celto-helveták helyébe jött svevek).
a) *Berni*, s *argaui* sz.
b) *Hasli*-völgyi sz.
c) *Freyburgi* sz.
α) Mistenlachi welsh nyelv.
d) *Appenzelli* sz.
e) *Graubündteni* sz.
2. *Rajnaiak:*
a) *Elsassi* sz.
b) *Sveviai*, sváb sz.
α) *Fekete-erdei*, vagy felsősveviai.
β) *Baari* sz.
γ) *Neckar*-völgyi, vagy würtembergi sz.
δ) *Vindeliciai* (Augsburg, Ulm stb.) sz.
c) *Pfalzi* sz.
α) *Wasgaui* német.
β) *Westerwaldi* sz.
3. *Dunaiak*, vagy marcoman ág.
a) *Bajor.*
α) *Müncheni* sz.
β) *Hohenschwangeni* sz.
γ) *Salzburgi* sz.
b) *Tyroli.*
α) *Zill* völgyi sz.
β) *Inn* völgyi sz.
γ) *Linzi* sz.
δ) Ugynevezett veronai s vi-

cenczai *cimberek* sz. (**Hormayr**).

c) *Ausztriai.*

α) *Alsó-ausztriai*, négyféle.

β) *Felső ausztriai.*

γ) *Styriai* hatféle, ezek közt az Ens és Mura völgyi.

δ) *Carinthiai.*

ε) *Carnioliai.*

ζ) *Gottscheweri* sz.

d) *Cseh-sileziai.*

α) *Sileziai* sokféle.

β) *Cseh-német.*

γ) *Morva-német*, négyféle.

δ) *Magyarhoni-német*, többi közt a szepesi szójárás.

4. *Frank-szász*, vagy *közép-német.*

a) Divatozó szóejtések:

α) *Hesseni.*

β) *Franconiai* (Nürnberg, Anspach, stb.).

γ) *Rhön-hegyi* stb.

δ) *Eichsfeldi* stb.

ε) *Thüringeni* stb.

ζ) *Érzhegységi.*

η) *Meisseni*, vagy a jelenkori magas-szász.

ϑ) *Livoniai* s *esthoniai*, a magasabb osztályok nyelve.

ι) *Erdélyi szászok* ny.

b) Átalános irott nyelv.

A *magas-német*, vagyis a szabályokra vont meisseni szóejtés.

B) CIMBER-SZÁSZ ág, a Balti-, s Éjszaki-tenger melletti sikon.

Régi népek:

Cimberek ∞, (mások szerint *jot* scandinavok).

Angolok ∞, régi angol nyelv ∞.

Szászok (a romaiaknál *ingaevonok).*

Herulok? †

Longobardok, vagy cimber *vinulok* ∞; vinul nyelv.

Semnonok? †? (inkább szláv windek).

Cheruskok, frankokkal vegyülve ∞.

Bructerek és *kauczok*, szinte ∞.

Frizek.

Batavok, a romaiak szerint cattok gyarmata.

Menapok stb. ∞.

Tungrok.

Jelenkori népek:

1. *Szászok*, alsó Németország lakói.

a) Sajátképen nevezett *szász*, vagy Alsó-Szászország nyelve.

α) *Hamburgi*,
β) *Holsteini*,
γ) *Schleswigi*, a a Sill és Eyder közt.
} mivelt szóejtés.

δ) *Marschlandi*, vagy német-alföldi,
ε) *Hannoveri*,
ζ) *A harzi* bányászoké;
} mivelt szóejtés.

η) A *priegnitzi határgrófság* mivelt szóejtése (a longobard-cimber nyelv maradványa).

b) *Keleti szász.*

α) *Brandenburgi* szóejtés.

β) Ujabb *porosz*, 1400-tól fogva.

γ) Ujabb *pomeraniai.*

δ) Rügen szigeti.
ε) *Mecklenburgi* szóejtés.
c) *Westphali, vagy nyugoti szász.*
α) Bremai sz.
β) Közép-westphali.
γ) A régi Engern herczegség szóejtése, talán az angrivari † (Weddigen).
δ) Kölni sz.
ε) Clevesi stb.
2. *Friz.*
* Régi friz.
Ujkori szóejtések:
a) Sajátképi *friz.*
α) *Éjszaki*, vagy *cimber frizek.* Brestedti, husumi, eyderstedti †, s a szigetekbeli szóejtésekre osztva.
β) *Westphali frizek*: 1) *Rustringeni*; 2) *Wursteni*; 3) *Saterlandi* szóejtések- és népségekre osztva.
γ) *Bataviai frizek*: 1) Közönséges friz; 2) *Molckwer* friz (angol-friz); és 3) *Hindelopeni* friz.
b) *Alföldi*, vagy *uj-batav.*
α) *Hollandi*, } irott és mi-
β) *Flamandi* } velt nyelv.
γ) Geldriai szóejtés.
δ) Hollandi *zeelandi*, s *flandriai* sz.
ε) *Kemperlandi* sz., magas némettel keverve.
ζ) *Bois-le-Duc* területi szóejtés.

C) SCANDINAV, vagy NORMAN-GOTH ág.

Régi népek és nyelvek:

Jotok, Gothok, Mannok, Vannok, } Scandinaviában régente megtelepült népességek (Alvismal). } Régi *jot*, alsó scandinavi. Régi *goth*, magas scandinavi. *Mannheimi*, közép szóejtés, az ujkori nyelvek eredete. *Vandal?*

Alanok?
Rhos, vagy *Roxolanok.*
Gothonok (*Godai* a lithvánoknál).
Herulok? (de **Suhm**).
Segrek.
Longobardok, vagy kivándorlott *vinulok.*
Vandalok.
Juthungok.
Burgundiak.
} Scandináv faju népek, szlávok-, wendek-, és más leigázott népekkel vegyülve.

Alán, hasonló a gothhoz †.
a) *Rhos-alán* (∞ az oroszban). **Vaternél** régi goth.
b) *Ostrogoth* (∞ Ukraniában és Olaszországban.)
c) *Visigoth* (∞ Lengyel- és Spanyolországban).
d) *Mesogoth* (Ulphilas nyelve).
Heruli, bizonytalan, keverék, némelyek szerint a lithvánból.
Longobardi, hihetőleg a jot-, vagy cimberből ered.
Burgundi, talán norman, venddel keverve.

Ujabb felosztás.

A *norman*, közönséges nyelve a VIII és IX. századnak (a scaldok és az Edda nyelve, *alt-nordisch* **Grimm**-nél).

1. A *norveg* (norren) X. és XI. században.
   a) *Islandi*, a *Sagák* nyelve, irott.
   b) *Norveg*, a közép völgyekben.
   c) Dalecarli (vagy *dalscka*) nyugoton.
   d) *Jemtelandi*, s *elsinghi*.
   e) *Feroe* szigetek szóejtése.
   f) A *nors*, Shetland szigetekben.
2. A *svéd (swensk)*, 1400 óta.
   a) *Svéd* irott nyelv.
      α) Uplandi szóejtés, a *roslagi* eltéréssel.
      β) Nordlandi sz.
      γ) *Keleti dalecarli* sz. (legrégibb nyelv).
      δ) Finnlandi *svéd*, némelly eltérésekkel.
   b) Ujabb *goth*.
      α) *Westrogoth*.
      β) *Ostrogoth*.
      γ) *Wermerlandi*, s *dali* sz. (vanoké?)
      δ) *Smoelandi* sz.
      ε) *Runae* sziget szóejtése Livoniában.
3. A *dán (dansk)*, 1400 óta.
   a) *Dán*.
      α) A dán szigetek szóejtése (irott nyelv).
      β) Scaniai sz. 1660.
      γ) *Bornholm* sziget sz. (régi nyelv 1200-ból).
      δ) *Uj-norveg (norck)*, a városok- és völgyekben (irott nyelv).
   b) *Jütlandi*, vagy jelenkori jot.
      α) *Norman-jot*, éjszakon és nyugoton.
      β) *Dán-jot*, a kis Belt hosszában.
      γ) *Angol-jot*, Anglen kerületben.

D) ANGOL-BRITT ág.

Régi népek és nyelvek:

Belgák. } Lásd a celta családokat.
Cumberek. }

Gallo-romaiak. Romai köznép ny.

Régi *germanok*, vagy *scandinávok*. Régi goth, vagy scandináv szóejtés (**Tacitus**). 100 Kr. e. ∞.

Angolok. *Angolszász* nyelv 449—900 ∞.
Szászok. a) *Angol*, éjszakra a Themsétől.
Jütlandiak. b) *Szász*, délre a Themsétől.
c) *Jot* Kent grófságban.

Dánok. Dán-szász nyelv, 800—1040 ∞.

Normanok. Frank-neustriai nyelv. 1066 után ∞.

Jelenkori szóejtések:

a) Sajátképi *angol* (irott nyelv).
   α) *Londoni* sz., az ugynevezett *Cityben* (cockney).
   β) *Oxfordi*, központi sz.
   γ) *Sommerseti* sz.
   δ) *Wales* tartományi sz.
   ε) Irlandi angolok sz. (Hyberniai accentus.)
   ζ) *Wexfordshirei* angolok sz.
   η) *Jowring* sz. Berkshireben.

δ) *Paraszt* nyelv, Suffolk- és Norfolkban.

b) *Northumberlandi angol* (dán-angol).

α) *Yorkshirei* sz.

β) *Lancashirei* sz.

γ) *Cumberland-* és *westmorelandi* sz.

c) *Skot* (angol scandináv).

α) Sajátképi skot, *Lowland scoth* (irott nyelv).

β) *The border-language*, a határvidékek keverék-nyelve.)

γ) Ulsteri skotok nyelve Irlandban.

δ) Az *orkadi szigetek* nyelve.

d) *Angol-amerikai*, melly lassankint eltér az angoltól stb.

VI. CELTA család.

Régi népek és nyelvek: (**Maltebrun.**)

1. Dunamelléki celták. Ismeretlen nyelvek.
   a) *Helveták.*
   b) *Bojok* ∞.
   c) *Scordiskok.*
   d) Illyriai *albánok*? Celta szavak az albaniaiban.
   e) *Cotinok*, Sarmatiában stb. (**Tacitus**).
2. *Olaszországi celták* ∞. Kevéssé ismeretes nyelvek.
   a) *Ligurok*, vagy *ligyek* a Rhôneig.
   b) *Insubrok*, *cenomanok*, stb.
   c) *Rhasenák*, vagy *hetruskok*? Szavak a hetrusk nyelvben ∞.
   d) *Umberek* stb.

(Lásd fönebb: *olaszországi pelasgok.*)

3. *Galliai celták* ∞. A romai történetirók celta, v. gall nyelve.
   a) *Salyak.*
   b) *Allobrogok*, stb. (Havasokon).
   c) *Volcák*, talán belgák.
   d) *Arvernek* (ausi Latio se dicere fratres).
   e) *Aeduok*, *sequanok*, *helveták.*
   f) *Biturigok*, stb.
   g) *Pictonok*, *sanionok* stb.
   h) *Venetek*, stb.
   i) *Carnutok*, *cenomanok*, *turonok* stb. (a druidák celta nyelve).
   k) Britt szigetekre küldött gyarmatok?
   * *Pictek*, a pictonoktól?
   l) Spanyolországi gyarmatok. Celtiber nyelv.
      α) *Celtiberek*, hat törzsre osztva:

Beronok.	*Lusonok.*
Pelendonok.	*Bellek.*
Arevakok.	*Ditthek.*

      β) *Celták.*
4. Hyberniai celták.
   a) *Jernek* (ivernek, hybernek) Irlandban.
   Régi ers nyelv?
   b) *Skotok*, kik Scotiába mentek át.
   c) *Silurok*, déli Wales tartományban ∞.
   d) *Damnonok*, Cornwallisban ∞.
   e) *Celták*, Galiciában.
      α) *Artabrok*, vagy *Arotiebek.*
      β) *Neriek.*
      γ) *Praesamarkák.*
      δ) *Tamarikok.*

f) *Oystrimnek.*

5. *Celta-germanok*, vagy *belgák.* Belga, v. celta-german ny. ∞.
   a) *Szárazföldi belgák* ∞.
      α) Sajátképi *belgák.*
      β) *Treveriek*, *leuciak* stb.
      γ) *Nerviek.*
      δ) *Morinok.*
      ε) *Menapiak.* (Lásd fönebb.) *Tungrok*, stb.
   b) *Tengerentuli belgák*, vagy *celta-brittek*, cimberek ∞. Celta-britt, cumber, v. cambriai nyelv.
      α) Wiltshirei *belgák*, *atrebatok*, stb.
      β) *Cantiak.*
      γ) Brigantok; parisiak, stb.
      δ) *Menapiak*, *cauczok*, stb. Irlandban.
   c) *Galaták*, vagy ásiai gallok (sz. **Jeromos**) †.

Létező népek és nyelvek.

1. Sajátképi *celták*:

a) *Irlandiak*, vagy *irek.*
b) *Caledonok* v. *highlanderek.*
} Gall nyelv. {
a) *Ers* v. *erinach.*
b) *Caldonach* szóejtés.

α) A *Highland*-ben.
β) *Ulster*-ben.
γ) *Manck* nyelv, Man szigeten.
δ) Walden sz., Essex grófságban.

2. *Cumberek*, v. *celto-belgák.*

a) *Walesiak*, v. *welshek.*
} *Welsh nyelv.*
α) *Walesi* szóejtés.
β) Cornwalli sz. ∞

b) *Bretonok*, v. *breyzadok.*
} *Alsó-breton* nyelv.
a) A *treconicumi*,
β) *Leonard*,
γ) Cornwallisi ∞.
δ) Vannesi szóejtés.

VII. IBER családok.

1. *Turdetanok.* } Ismeretlen nyelv, 6000 év előtt mivéltetett (**Strabo**).
2. *Koniak*, (cynetek, cynesiek). } Finn és szláv szavak?
   * *Soncanok*, stb.
3. *Lusitanok.* Ismeretlen nyelv †.
4. *Calaikok*, vagy *gallaeciak;* talán ismeretlen eredetü celták ∞.
5. *Asturok*, szinte †.
6. *Vaccaeok*, szinte.
7. *Vettonok*, szinte.
8. *Carpetanok.*
9. *Oretanok.*
10. *Editanok.*
11. *Bastetanok.*
12. *Contestanok.*
} Az *iber* nyelvnek ismeretlen szóejtései ∞.
13. *Ilergetek.* Osk nyelv, a basknak szóejt. †. (**Maltebrun.**)
   * *Vescitaniai*, ∞ az *oskkal.*
14. *Ilercaonok.*
15. *Laletanok.*
16. *Cerretanok.*
} Ismeretl. iber szóejtések.
17. *Aquitanok.* Bask szóejtés.
18. *Cantaberek.* Szinte.
19. *Vasconok. Bask*, vagy *iber* nyelv (**Humboldt**).
   a) *Lampurdani* szóejtés.
   b) *Guipuscoai* sz.
   c) *Biscayai* sz.

VIII. CELTA-LATIN nyelvek.

A) OLASZ.

* A romai *lingva rustica*, mint közös törzs (1000. körül).

1. *Éjszaki olasz.*

a) *Olasz-franczia* szóejtések.

α) *Piemonti* sz.

β) Friauli sz., a fassai, livinalungoi eltérésekkel, stb.

b) *Ligur-olasz* szóejtések :

α) *Genuai.*

β) Monacoi.

γ) Nizzai.

δ) Estragnollesi sz. stb.

c) *Lombard* szóejtések :

α) *Milanoi*, némelly eltérésekkel.

β) *Bergamoi.*

γ) *Bresciai.*

δ) *Modenai.*

ε) *Bolognai.*

ζ) *Paduai.*

Olaszország majdnem minden szóejtései irott nyelvek.

2. *Déli, s keleti olasz.*

a) *Velenczei* szóejtések :

α) A sajátképi *velenczei*, irott és mivelt nyelv.

β) *Dalmát-olasz.*

γ) *Corfui.*

δ) *Zantei.*

ε) *Olasz* nyelv az Archipelagus némelly szigetein.

b) *Toscanai* szóejtések :

α) Tiszta *toscanai* (az irodalom és mivelt világ nyelve).

β) Közönséges *florenczi.*

γ) *Sienai.*

δ) *Pisai.*

ε) *Luccai.*

ζ) *Pistojai.*

η) *Aretini*, több eltérésekkel.

* Umbria, s a Markok szóejtései?

c) *Auson* szóejtések :

α) A polgári *romai.*

* *Tiberisen tuli*, zagyvalék ny.

β) *Sabin*, az Abruzzokban.

γ) *Nápolyi.*

δ) *Calabriai.*

ε) *Apuliai.*

ζ) *Tarenti*, vagy apuliai-görög.

η) Bitontoi szóejtés.

3. *Szigetekbeli olasz.*

a) *Siciliai.*

α) *Siciliai a XII. századból* (költői irott nyelv) ∞.

β) *Újabb siciliai* (irott nyelv).

*Kevéssé ismeretes szóejtések.

b) *Sard.*

α) *Sard*, kétféle:

1. *Campidani* irott nyelv.

2. *Al Capo di sopra.*

β) Sassarii *toscanai*, stb.

γ) *Catalani*, vagy *algheri.*

c) *Cors.*

B) Romanik (provençei, occitani).

a) *Romanik a Havasokon.*

b) *Rhaetiai*, vagy graubündteni s tyroli romanik.

α) A *graubündteni felső tartomány* szóejtése, vagyis: 1) Schams; 2) Heinzenberg; 3) Domlesch; 4) Oberhalbstein; 5) Thusis vidéki.

β) Rumon, a rónaságon és a hegyek közt.

γ) *Ladin*, Churban: 1) felső engadini; 2) alsó engadini szóejtéssel.

δ) *Gardenai*, vagy Groden völgyi szóejtés.

1. *Valesani*, régi celta-romai szóejtés (alsó-wallisi).
2. *Hęlvet*, vagy *freyburgi romanik*.
   α) *Gruverini*, a felvidéken.
   β) *Quetzo*, a közép-vidékeken.
   γ) *Broyar*, az alvidéken.

c) *Provencei*.

1. Sajátképi *provencei* (irott nyelv).
   α) *Aix*-i, β) *Berry*-i } szóejtés.
2. Sajátképi *languedoci*.
   α) *Toulousi* vagy *moundi* szóejtés (irott nyelv).
   β) *Nimesi*.
   γ) Nizza környéki.
   δ) *Rovelgat*.
   ε) *Valayen*.
3. A *dauphinei*, celtával jobban kevert (irott nyelv).
   α) *Bressei*, β) *Bugeyi* } szóejtés.
4. *Gascon*.
   α) Gascognei *gascon*.
   β) Népszerü *toulousi*, különböző a *moundi*-tól.
   γ) *Bearnei*, Franciaországban.
   δ) Jelenlegi *limousini*, a perigordi szóejtéssel.

d) *Romanik-iber*.

1. Régi *limousini*.
2. *Catalani*.
3. *Valenciai* (irott nyelv).
4. *Majorcai*.

* *Frank nyelv*, vegyes szóejtés, mellynek nagyobb részét a catalani, limousini, siciliai s arab képezi.

C) SPANYOL, két ágra osztva.

a) *Castiliai* (irott és mivelt nyelv, a tartományokban *el romanze* néven hivatik).
1. *Toledoi* szóejtés (a legtisztább).
2. *Leon* és *Asturia* szóejtése.
3. *Aragoni*.
4. *Andalusiai*.
5. *Murciai* sz.

b) *Galiciai*, vagy *galego*.
1. Sajátképi *galego*.
2. *Portugali* (irott és irodalmi nyelv), *alentejoi*, *beirai*, és *minhoi* eltérésekkel.
3. *Algarvai* szóejtés.

D) FRANCZIA.

Középkori nyelv.

a) *Éjszaki román*, vagy *frank-román* (a troubadourok nyelve) ∞.

b) *Celto-román* nyugoton, és a közép vidékeken ∞.

c) A *vasco-román* Gasconiában ∞.

d) A *tiszta román*, vagy régi provençei (a troubadourok nyelve) ∞.

Ujkori nyelv.

1. A *franczia-academiai* (irott, Európának társadalmi s diplomatikai nyelve.
2. Divatozó *szóejtések*:
   a) *Éjszaki franczia* szóejtések.

1. A *vallon*, vagy *rouchii*, Namur-Liègeben.
2. A franczia *flamand*.
3. A *picard* és artoisi.

} Az éjszaki *frank-norman* nyelv ágai.

b) *Éjszaki ujabb* szóejtések:

1. *Norman.*
2. *Közönséges franczia* (a franczia szigeten és Champagneban).
3. A *lorrainei* s *voghesi.*
4. A *bourguignon.*
5. *Orleansi* s *bloisi.*
6. *Anjoui* és *mansi.*
7. A *berlini*, fridericziai franczia, stb.
8. A *canadai franczia*, a Loire partjairól.

c) *Közép* és *nyugoti* szóejtések:

1. *Auvergnei*,
2. *Poitoui*,
3. *Vendéei*,
4. *Al-bretagnei* franczia,
5. *Berryi.*

} Kiejtésben a celtához közelednek.

6. *Bordeauxi*, s egyéb *gascon* szóejtések.

d) *Keleti* szóejtések.

1. *Franche-comtéi* szóejtés, a baseli, s neufchateli eltérésekkel.
2. *Waadti*, vagy *roman* (roman) szóejtés.
3. *Savoyi* sz., a *genfivel* mivelt nyelv.
4. *Lyoni* sz.
5. A *dauphinéi városok* szóejtése.

3. §.

A bask és celta nyelvek családjai.

Ezen ősnyelvek, mellyek egykor Európának nyugoti s déli részeiben igen nagyon el voltak terjedve, két családot képeznek; ugymint a baskot, és celtát: egyik a spanyol félszigeten, s a Pyreneken innen divatozott, másik pedig az átalános celta, vagy gall nevezetü népek közt; mellyek Galliának nagy részét, Belgiumot, a britt szigeteket, Németország egy részét, Schweizot, Olasz-, Spanyolország és Kis-Ásia részeit birták. A történelem és a latin musák felmagasztalták a nyugoti népek vitézségét, mellyek a Tajo s Ebro, vagy a Szajna, Loire, és Themse partjain hallaták a bask és celta nyelvek komoly torokhangjait. Az évkönyvek és romai költészet följegyzék az utókor számára a hősi ellentállást, mellyet a celtiberek és cantaberek, s Viriatus harczosai a népkirály fegyvereinek ellenébe állitottak. Barátjai, vagy ellenségei voltak bár Romának a régi Hesperia lakói, a világ ezen királynéjától megnyerték a dicsérereteket, mellyeket az a harczi erényektől soha meg nem tagadott. Saguntum, Numantia, Mandonius és Indibilis nevei följegyezvék történetiróinak és költőinek lap-

jain, Hannibal és a Scipiok nevei mellett. Lusitaniában, maroknyi romai számüzöttek élén, kiket Viriatusnak hős utódai támogatának, a nagylelkü Sertorius éveken át daczolt Sulla zsarnoksága-, s Pompejus emelkedő szellemével. Baskok és celták képezték a carthagoi sereg nagy részét, melly Hannibal vezérlete alatt Romát az örvény szélére taszitá. Később a romai miveltség által megvilágitott Spanyolország, az anyaország felé verte vissza irodalmi dicsőségének sugarait, mellyel adós volt iránta: a két Seneca, Lucanus, Quintilianus, Martialis, mindannyi spanyolok, visszaadák a latin musáknak, részét azon fénynek, mellyel Augustus alatt ragyogtak: s Trajánban a legnagyobb harczost ajándékozta Caesar után Románok, s a legjobb császárt Marcus Aurelius előtt.

Nem kevésbbé hires a régi celták, vagy gallok vitézsége, bátorsága, és harczi szelleme. A celta törzsek, bojok, tauriskok, scordiskok, rhaetiaiak, helveták, ausonok, és talán a hetruskok is, a Havasok lánczolatait foglalták el, Németország és Pannonia egy részét egészen a Balaton taváig, az alsó Szávát, a Jura hegység és constanzi tó közti térséget, a Középtenger partjait keletre Galliától, és Olaszország egyéb tartományait. A celták először telepedtek meg Nagy-Britanniában és Irlandban; csakhamar déli Olaszországba és Kis-Ásiába vitték fegyvereiket: hol galaták neve alatt telepedtek meg. A gallok egy csapatja elpusztitván Allia mellett a legiokat, tüzzel-vassal ment Roma ellen; és bölcsőjökben fojtotta volna meg a világ hóditóit, ha a capitoliumi Jupiter (?),és Manlius bátorsága nem őrködik Roma sorsa fölött. A gallusok puszta neve olly rémületet gerjesztett Romában, hogy annak hallatára felfüggeszték a polgárok foglalkozásaikat, és dictator választatott, ki a köztársaság java fölött őrködjék. Delphi, Görögország szentélye, nem maradt menten a gallusok vitézségétől, kik annak szent kincseit elrablák. *) Először Hannibalnak borzasztó segédtársai lévén, később makacs ellentállást tanusitottak Caesar legioi ellen; s ő maga megvallja, hogy ha az általa élesztett egyenetlenségek nem adták volna kezébe az elgyengitett és megosztott Galliát, aligha sikerült volna azt leigáznia. Három század mulva, a gallusok élén Julián és Probus

*) Nem állhatjuk meg, hogy ne mosolyogjunk azon lelkesült hangulaton, mellyel egy celtaivadék őseinek vitézségét rajzolja, s az ellentéten, mellyel például a magyaroké festetik ugyanez, és más honbeli irók által! Természetesen a mi egyben vitézség, az másban barbár kincs- és vérszomjjá válik, mihelyt a történetiró tollát egy, vagy más nép iránti előszeretet vezérli. Ennek ugyan nem kellene igy lennie; de ki tehet róla, ha ugy van? Azért a világ szinpadján minden nemzetnek magának kell tettei mellett szót emelni, ha nem akarja, hogy mások az ő rovására irják meg historiáját. S.

visszaverék Constancz legióit, és a németországi barbarokat. Galliában a Rómából számüzött ékesenszólás és irodalom dicső menedéket találtak.

Azon népek, mellyek ott egymást felváltá, fensőbb dicsőséggel ragyogtak, és ragyognak mai napig is. Szinte egészen fölcserélve az ősök nyelvét a hóditók nyelvével, e nemzetek azok tudományát és szellemét elsajátitván, uj nyelveket alkottak, a tudományok, ismeretek és mesterségek csodáival ékeskedőket. A svevek, gothok, frankok, pictek, lusitanok fiai, a polgárisodott világ élére állván, francziák, angolok, spanyolok, portugalok, olaszok neve alatt, az ó-kor legjelesebb népeivel vetélkedtek a fegyverek forgatásában; és még magasabb fokra emelék a tudományok, ipar, kereskedés, miveltség szellemét.

A visigothok országai Spanyolországban, a frankoké Galliában, a longobardoké s ostrogothoké Olaszországban, hosszas ideig virágoztak egy vallás szerencsés befolyása alatt, mellynek szelleme gyakran jó sikerrel küzdött a barbaries ellen. Galliában Martell-Károly és Nagy-Károly, Nagy-Britanniában Alfred, nyomták vissza az europai miveltség ellenségeit; s törekvéseikkel a tudományok és törvények jótéteményeit idézték elő. A szellem, és a szokások durvasága, ezen vas-századokban sokáig áthághatlan akadályt gördített elejbe minden nemesebb igyekezetnek. Mohamed borzasztó követőinek betörése, leverte Spanyolországban a gothok hatalmát; de ugyanc küzdelem keltett föl hősöket, a nemzeti lelkesedés élesztése által: és Cid, Ferdinand, Bölcs-Alfonz nevei az utókorra is eljutnak. Maguk a mórok is, egy perczre lerázván a korán igáját, szorgalmasan hódolnak a müvészetek- és tudományoknak. A delejtü megnyitván a merész kormányosnak a tág tengerek ösvényét, a hajózás uj mesterségét teremti; Columbus szelleme egy uj világ kincseit tárja fel a bámuló emberiségnek; a portugal Gama szelleme megnyitja a hajósoknak az Indiába, a legbecsesebb termékek hazájába vezető utat; Amerika s Ásia kincsei Europa iparát keltik föl; az Oceán többé nem képez korlátot: s a világ minden népei szabadon közlekednek egymással. A spanyolok és portugalok vitézsége kiüzi a félszigetből a mórokat. Megszünvén az Afrika és izlam elleni harczok, e nagylelkü népek a szellemnek reptét fölszabaditják: Columbus földén a Cortezek, Pizarrok, Cabralok, maroknyi vitézek élén, lerontván Montezuma s az Inkák birodalmát, és Braziliáét, nagy terjedelmü országokkal gazdagiták hazájokat, és tágas, nagyszerü gyarmatokat alapitának. Az Albuquerquek, Almeidák, a portugal lobogót India partjain tüzvén föl, ott gazdag és hatalmas birodalmat alapitának. A Catholicus-Ferdinand és V. Károly alatt, a spanyol fegyverek és politika uralkodnak Európában, megreszkettetik Afrikát, és fékezik a nagy Solimant.

Azonban Erzsébet szelleme elnyomja II. Fülöp-, Spanyolország zsarnokának szellemét, megalázza a castiliai gőgöt, és a britt tengerészet és kereskedés diadalait előkészíti, mellyeknek Cromwell biztosabb irányt adott. Negyven éves polgárháboru késlelteti a franczia hatalom kifejlését; de nagy szellemek növekednek a balsors iskolájában: l'Hôpital, Condé, Montmorency, Coligny, Mornay, la Noue és annyi hősök, nem kevésbbé jelesek a harczmezőn, mint a tanácsban; kiknek fölébe emelkedik a nagy és jólelkü IV. Henrik: ki méltó barátja, a szigoru Sully által támogattatván, az egyenetlen Francziaországot atyai kormánya alatt egyesíti, s annak a közjóllét minden forrásit megnyitja. A rettentő Richelieu, Gusztáv-Adolf svédjeitől gyámolitva, leveri Spanyolország és Ausztria hatalmát, előkészíti a jövő franczia nagyság elemeit, és Németországnak Europávali kibékülését. A hires westphali békekötés, melly sok ideig szabályozandja annak sorsát, és a pyrenei béke, szerencsés előjele a Spanyol- és Francziaország közti szövetségnek, dicsőitik az ügyes Mazarin ministeriumát. Ekkor a Turennek és Condék előbbre viszik a harcznak borzasztó mesterségét; és nagy férfiak keletkeznek, kik minden tekintetben magasra emelik Francziaország és XIV. Lajos fényes uralkodásának dicsőségét; azon hatalmas monarcháét, ki, miként Sándor és Augustus, saját nevét adandja századának. Turenne és Condé méltó vetélytársai, a Luxembourgok, Catinatok, Vendòmeok, Villarsok, Berwickek hősi küzdelmet állanak ki a szövetkezett Europa ellenében, s fentartják a franczia fegyverek dicsőségét. A tanácsban Colbert és Louvois megmutatják, mit képes tenni az ügyes igazgatás a tartomány hatalma- s jólléteért; Colbert tehetsége felvirágoztatja az ipart és kereskedést, s elvitázza a tengerek uralmát Nagy-Britanniától; pompás és hasznos emlékmüvek, a két tengernek csatorna általi összekapcsolása, tanusitja a fejedelem- és ministereinek éberségét és tanait. Egy nagyszerü forradalom Nagy-Britanniában minden elmét a hajózás, gyáripar, kereskedés növekedésére irányoz: máris jelentkeznek a jövő századnak csudái. III. Vilmosnak türelmes és lelkes szelleme, egy Marlborough és Bolingbroke lángesze, fölkeltik a tevékeny és szorgalmas nép buzgalmát. Mennyi csudákat látott a XVIII. század teljesülni e két vetélkedő nemzet által! A tudományok, ismeretek, müvészetek, fokról-fokra haladnak az emberi értelem és tevékenység eme kettős honában. Franczia- s Angolország bámulandó kisérletei e században, örökké fognak élni a világ évkönyveiben; és mindenek fölött a csudák legnagyobbika, a legbámulandóbb és leghasznosabb minden haladás közt, az ipar hatalmának mindinkább növekedő fejlődése, a társadalmi tudomány és gazdászat tökéletesbülése.

BASK, vagy IBER család.

A) Régóta elenyészett nyelvek. Humboldt Vilmos és Maltebrun szerint, ugy látszik, be van bizonyitva, hogy ezen egymástól kevéssé különböző nyelvek közé kell helyezni azokat, mellyeket az iberek beszéltek a spanyol félsziget nagyobb részében, déli Galliában, Olaszország némelly részeiben, és némelly nagy szigetein. Az e családbeli főbb népek, mellyek egyen kivül mind kivesztek, következők :

a) A turdetanok, kik Baeticát lakták, és ugy látszik, minden iberek közt legmiveltebbek voltak.

b) A lusitanok, a Tajo s Duero közt laktak; ügyesek voltak a futásban, és vitézek a harczban.

c) A cantaberek, a félsziget éjszaki részén: vadak, hősies elszántsággal védték függetlenségöket a megmászhatlan hegyek közt.

d) A carpetanok; székvárosuk Toledo volt, aczél gyártmányairól hires.

e) A celtiberek, a félsziget beljében: tiszta iberek vegyüléke celtákkal; miveltek, és igen számosak, kereskedés- és iparral foglalkozók.

f) A vasconok, a mostani baskok ősei.

g) Asturok, turdulok, ilergetek, és mások, a mai Spanyolországban.

h) Aquitanok, Gallia délnyugoti tartományaiban.

i) Oskok? Olaszországban telepedtek meg. Maltebrun az ilergetek családjához számitja őket.

Ugy látszik, hogy a turdetanok, celtiberek, és más e törzsbeli népek eléggé miveltek voltak, a költészet és történelem régi emlékeit birták, s külön alphabetumot; mellynek mindeddig nem ismeretesek minden elemei : bármennyire igyekeztek is némelly tudósok fejtegetni a köveken, érczlapokon, cserepeken, pénzeken talált feliratokat, mellyek a bask nyelvvel együtt, egyedül fenmaradt emlékek e jeles népektől [1]).

B) MOST IS ÉLŐ RÉGI NYELVEK. Egyetlen az *escuara* vagy *bask*; melly régente Spanyolország nagy részében, s déli Galliában divatozott, jelenleg pedig csupán az escualdunac-, vagyis bascongados-, avagy baskoknál, Biscaya s Navarra térein Spanyolországban, Franczia országban, franczia alsó Navarrában, La-

1) Hogy ezt állithassuk, le kell innen számitanunk az oskokat, kiknek nyelvéből maradványokat fogunk közleni a III. könyvben.

bour és Soule tartományban (az alsó-pyrenei kerületben). A baskok a régi guasconoktól származnak. Az escuar, melly Europa egyéb nyelveihez nem hasonlit, jóllehet sok latin és német szavakat fogadott el, ugy látszik, rokonságban van a semi-féle nyelvekkel, s a hajtogatásban az amerikaiakhoz hasonlit [1]). Humboldt szerint az europai nyelvek közt legkevésbbé változott, és nyelvtani alakjai mindenek fölött ős nyelvre mutatnak. Igen gazdag és zengzetes, a mássalhangzók kellemetlen összecsoportozása nélkül, főleg a szavak kezdetén és végén; nemi különböztetést nem ismer, s az articulust a szavak végére teszi, például: egun, nap; eguna, a nap; egunae, a napok. Az escuar bizonyos ragok segélyével a nevet igévé, igehatározóvá, s a beszéd egyéb részeivé változtathatja, s a nevekhez ragasztott tasuna és queria végzetek által azoknak jó, vagy rossz tulajdonait fejezi ki.

Az igehajlitás szintolly nehéz, mint változatos: nem csak a cselekvő és szenvedő értelmet fejezi ki, de még fokozatokat is állithat elő, mellyeket más nyelvek egyedül sok igék összeállitása, vagy egész mondatok által adhatnak vissza. A bask nyelvtanokban tizenegy módja számittatik az igéknek: indicativus, consvetudinarius, potentialis, voluntarius, adactivus, necessarius, imperativus, subjunctivus, optativus, plenitudinarius, infinitivus. Az első hatnak egyenkint hat ideje van: két jelen, két mult, két jövő; a többi ötnek kevesebb.

A bask irodalom istenes könyveket, nyelvtanokat, szótárakat, és némi költeményeket mutathat fel, leginkább kéziratban. A legérdekesebb bask munka, a közmondatok gyüjteménye, mellyet franczia és bask nyelven Orienhart adott ki: s ezek közt vannak népdalok töredékei is. A Lelo il Lelo legrégibb dalnak tartatik e nyelven, s régibbnek minden spanyol, vagy portugal daloknál. A baskok latin irásjegyekkel élnek, s a helyesirás nem különbözik a kiejtéstől. Bidassouet áldozár egy ujabb munkája szerint, a bask nyelv ejtegetheti s igésitheti (szabadjon e szükséges kifejezéssel élnem,) az irásjegyeket; igésitheti a hajlitható, sőt ige-névmásokat is; átváltoztathatja a részesülőt nevezővé (nominativussá), és hajlithatja mint rendes nevet: ezek mindegyikének tizenhat különféle esete van, mindig uj végzetekkel;

[1]) Humboldt Vilmos *(Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der waskischen Sprache)* többi közt elismerte, hogy a különféle régi népek szóejtései, mellyek a spanyol félszigetet, déli Galliát, Olaszország némelly részeit, és a Közép-tenger három nagyobb szigetét lakták, az iber nyelvtörzshez tartoztak, mellynek maradványa a bask. Klaproth a bask nyelvben igen sok, Ásia éjszaki, s nyugoti részeihez tartozó formákat talált.

hajlithatja mindazt, a mi hajlithatlan az ujabb nyelvekben, ugymint az előragokat, igehatározókat, közbevetéseket, sőt ezeket igésitheti is; minden gyökigét huszonhatszor is hajlithat, mindig uj végzetekkel, a nélkül, hogy az eloszthatlan egységet szaporitaná, vagy módositaná; minden határozatlant és részesülőt nevezővé változtathat, és rendes nevek gyanánt ejtegetheti azokat tizenegy eseten keresztül; végre, sem hiányos, sem visszaható igéi nincsenek. Négy különféle nyelvet mutat föl ugyanazon hajlitás eloszthatatlan egységében, tudnillik: gyermeki kicsinyitő nyelvet; érett, vagy egyenlőségi, tekintély- vagy tisztelet-, és női nyelvet; minden főnévnek tizenkét különböző esete van, s a nevezőnek hat foka; minden melléknévnek pedig husz különböző esete. Egy példája a nevező hat fokának: 1) Ait atya, 2) aitaren, atyáé, 3) aitarenarena, az atyáéé, 4) aitarenarenganicacoarena, mi az atyáénak tulajdonáé, 5) aitarenarenganicacoarenarena, mi az atyáénak tulajdonáéé; 6) aitarenarenarenganicacoarenarena; mi az atyáénak tulajdonáéé; az ablativusban aitarenarenarenganicacoarenarenarenarequin: negyvenkét betü! Bidassouet megjegyzi, miként a bask elnevezések topographiai helyzettől vétettek. Például egy háznak neve bidartia, mert két ut közt vagyon; bidegaina, mert ut mellett épült; bidekhuruchia, mert keresztut mellett fekszik; heguasia, mert délnek fekszik; ipharraguerria, mert éjszakra néz; haitzheotchenia, mert hideg szélnek van kitéve; bidegorrieta, mert vereslő ut mellett épült. Ugyanezen nyelvész közelitő számitás szerint ugy találja, hogy mig a franczia nyelv 2,119,000 szótaggal bir, a basknak nincs kevesebb 1,592, 448,000 szótagjánál. E rémitő különbség nagy részben onnan ered, hogy minden bask ige huszonhatféle módon hajlittathatik; és minthogy minden név igévé válhatik, ugyanannyi szótagokat állithat elő, mennyit az ige, midőn a huszonhatféle hajlitás valamennyi módositásain átmegy.

E nyelv három főbb szóejtésre oszlik; ezek:

a) A biscayai, melly legtisztábbnak tartatik, és legjobb nyelvtanokkal bir; divatozik a sajátképi Biscayában.

b) A guipuscoai, Guipuscoa s Alava tartományokban divatozik, és legjobb szótárral bir.

c) A bask vagy lampurdam, spanyol és franczia Navarrában, s Labour és Soule tartományokban.

CELTA CSALÁD.

A) MÁR ELENYÉSZETT, RÉGI NYELVEK.

Ugy látszik, ide sorozandók azon nyelvek, mellyeket a celták beszéltek Galliában, Belgiumban, a britt szigeteken, Német-, Olasz-, Spanyolország és Kis-Ásia egy részében. Legnevezetesebbek e népek közt: Galliában a biturigok, kik az egész celta Galliában uralkodtak, és kiknek főnöke Bellovesus, Roma 164-ik évében, Olaszország nagy részét meghóditotta; az eduok, minden gallok közt hiresek: fővárosuk volt Augustodunum (Autun); a senonok, kik meghóditák Olaszországot, és bevették Romát; a parisiak, fővárosuk vala Lutetia, azon helyen, melly jelenleg Paris szigetének neveztetik; a venetek Morbihan partjain, és a veneti szigeteken: a druidák vallásának egyik fő központja; az allobrogok, sequanok stb. A régi Belgiumban a sajátképeni belgák; a trevirek, kiknek fővárosában gyakran székeltek a romai császárok; a nervik, menapiusok stb. A britt szigeteken a silurok, jernek, joernek, hybernek; skotok vagy gaelok, cantiusok, kiknek területén volt London városa stb. Déli Németországban a helveták, bojok, scordiskok stb. Olaszországban a ligurok, ligyusok, insubrok, cenomanok stb. Spanyolországban a celták, és a kik Galicia egy részét lakták. Kis-Ásiában a galaták, Galatiában. Többen e népségek közül némi miveltséggel birni látszanak. A gallok druidái görög alphabetummal éltek; és azt mondják, hogy az irlandiaknak különös irásjegyeik voltak.

B) MÉG ÉLŐ RÉGI NYELVEK.

a) Gall, gael, vagy sajátképeni celta nyelv; melly a valódi celták utódai közt divatozik különféle szóejtésekben, Irland nagyobb részében, majdnem az egész skotiai fölvidéken (Highland), a Western, vagyis hebridi szigeteken, és Man szigeten. A celta hajlitás, melly a latinnak hat esetével bir, nagy részben hajlitás, részben előragok által történik. Az igehajlitás gazdag módokban, de szegény időkben: mert tagadó módja is van, melly a tagadás után *ni*, *cha* és egyebeket használ; s mert a *bi* ige kivételével, csak két ideje van, a határozatlan mult (aoristus), és a jövő: a többi egyszerü, vagy összetett igéket körülirás által képezvén, a *bi* segéd-igével, megelőzve *ag* vagy *iar* előraggal. Például: *ta mi ag* bualadah, én ütök, vagy betü szerint véve: én készen vagyok ütni; ta tu ag bualadah, te ütsz, vagy: te készülőben vagy ütni.

Valamint a cumbernek, ugy e nyelvnek is három segéd-igéje van:

bi, melly az igehajlitás nagy részét teszi; dean, tenni; rach, menni, melly valamint a segéd-ige ober, a cumber, és do, az angol nyelvben, a mondat kifejezésének öregbitésére szolgál. Például: dean suidhe, ülj, betüszerint, németül értelmezve: thue sitzen; rinn e seasamh, lábain állt, betü szerint: ugy tett, hogy lábain állt. Ugyanezen két ige, másokhoz kapcsolva, számtalan különös mondatokat képez. A gall a szenvedő igéket, hasonlón a latinhoz, segéd-igék nélkül képezi; kivéve az ohajtó és foglaló módokban. Ahwart szerint csupán a foglaló és parancsoló mód idei birnak külön végzettel személyenkint: hasonlón a görög, latin, franczia s egyéb nyelvekhez. A jelentő módban a végzet egyforma, mind az egyesben, mind a többesben, valamennyi személyeken át; s a személyes névmás az igének elébe tétetik. A parancsoló mód egyes számának második személye, gyöke az igének, épen ugy, mint a német, persa, török és más nyelvekben. Valamint a latin és olasz, cselekvő igéit személyes névmások nélkül hajlithatja; sok ragocskái s tagjai vannak, mellyeket fél-előragoknak lehetne nevezni, ugymint: di, ao, ea, eu, eas, mi, neo, an stb.; mellyek mellék-, vagy főnévhez, vagy igéhez adatván, ezek értelmét módositják és változtatják. A névelő (articulus), ugyszinte minden igék és birtokos névmások, elébe tétetnek a főnévnek; de a nevező eset, vagyis inkább a tárgy, legtöbbnyire az ige után jő: az előragok mindig megelőzik azt; mi az értelemnek teljet ád. Temérdek kicsinyítő s összetett szavai vannak, és mint a görög, német, persa és más nyelvek, határozatlan mennyiségben készitheti azokat; például oglach szolga, bean hölgy, banoglach szolgáló, uisge viz, fior igaz, fioruisge, forrásviz stb. A gall a latin irásjegyeket használja, de csak tizennyolcz betüt; mivel a k, q, v, w, x, y, z, soha sem fordul elő benne. Régenten a szerzetesek által feltalált különféle jegyekkel irtak: mellyekre nézve a tudósok a legképtelenebb véleményeket nyilváníták; később az angolszász alphabetum hozatott be helyébe. Az m, mh, n, nn által megelőzött, vagy követett a, o, u, betük orrhangot adnak; az r kimondása e három betü előtt a legnehezebb. Néma magánhangzókat nem tesz a szavak végére; és sok hehezett betüi vannak. A kiejtés nagyon különbözik a helyes-irástól; mert olvasás közben sok kiirt mássalhangzók nem mondatnak ki, vagy pedig lágyabbakká válnak.

A gall jelenleg három fő szóejtésekben divatozik, sokféle eltérésekkel; ezek:

a) Az ers, irish, erinach, Irland nagy részében.

b) A caldonach felső Skotia völgyeiben (Highland), s a hebridi szigeteken (Western).

c) A manck, Man szigeten.

Az ers jókor miveltetett, és legmiveltebb; s ugy látszik, a IX századig mennek föl legrégibb kéziratai: a VII. és VIII. század az ers irodalom legfényesebb korszaka volt, melly nagy részben keresztény tudósoknak köszönhető; kik menedéket keresvén Irhonban, felvirágoztaták ott a déli Europa miveltebb tartományaiban divatozó tudományokat és mesterségeket. A normanok betörése után, az ers mindinkább elhanyagoltatott. Legszegényebb jelenkori irodalma, melly erkölcsi s nyelvtani könyveknél egyebet nem ismer. A caldonach szóejtés nem olly mivelt, de tisztább; nem régiben nagy hirre vergődött azon költészeti töredékek által, mellyekre Macpherson épité Ossian czimü költeményeit. A manck szóejtés legmiveletlenebb és kevertebb. A szent-irás mindegyikre átfordittatott.

C) CIMBER, vagy CELTO-BELGA nyelv; régenten a kymrek, vagy belgák közt divatozott Belgium- és Britanniában, jelenleg Angol- és Francziaország egy részére van szoritva. A cimber nyelv franczia mód szerint ejteget, a névelő módositásával; csupán két nem-különbséget ismer, s az átalános elnevezésekben a nőnemet használja, mint a zsidó. Például; divezad eo aneshi, késő van; szóról szóra: tardum est pro illa. A főnév többes száma nagyon különbözik az egyestől; de a melléknevek végzete minden nemben és számban ugyanaz. Sok kicsinyítőket képez: ik, vagy ig szótagot ragasztván a gyökhez; az igehajlitás igen nehéz, de időkben gazdag, és hajlitás által történik, mint a latinban. Két módja van hajlitani minden igét: a személyes módnál elhagyja a névmást, és minden személynek külön végzetet ád; a személytelen módban egyik segéd-igét használja a fő-ige személyes határozatlan módjával: sőt minden közép és cselekvő igék jelen idejére, négy különböző hajlitása vagyon. A cimber, valamint a gael nyelvnek, három segéd-igéje van: beza lenni, mellyel a szenvedő igék képeztetnek; kaout, ich habe, melly az összetett mult idők képezésére szolgál, és ober, tenni, mi a cselekvés teljét, vagy megerősitését jeleli.

E nyelvnek három fő szóejtése van:

a) A welsh, vagy wales, irott nyelve a kymrek- és walesiaknak, kik a Caesar által leigázott bretonok utódai, s Anglia Wales herczegségében, a Galloway hegyekben (?) és Wigton vidékén laknak Skotiában.

b) A cornish, még most is divatozik (?) a Scilly szigettengeren; és egy időben Cornwallisban a kymrek közt élt, de a mult század közepe táján kiveszett.

c) A breyzad, vagy alsó-breton, vagy celta-breton, Francziaországban divatozott az alsó bretagniaknál, az angliai bretonok utódainál, kik az V. században menedéket keresvén Armoricában, ott megtelepedtek. A breyzadban négy eltérés van, ugymint a leonard, vagyis Leonnak sz. Pál megyéjében divatozó: ez a legszabályosabb; miért is Legonidec jeles nyelvtant irt róla; a trecoriand, vagyis bretagnei-breton, Tréguier megyében divatozik: kevésbbé romlott a többinél; a cornwallisi, Quimper-Cotentin megyében; a vannesi, Vannes megyében: ez a legromlottabb.

A cimber nyelv a latin alphabetum huszonkét jegyeit használja; s ezek elegendők minden hang kifejezésére, bizonyos összeillesztések által. Megkülönböztetik abban az *n* orrhang, a j, a francziák ch-ja, s lágy l-je, a németek ch-ja. A kimondás keveset különbözik az irástól, midőn változó mássalhangzók iratnak (b, k, d, g, m, p, t); különben pedig eléggé különbözik: mert bizonyos szabályok szerint változtatni kell azokat, lágyitva a kimondást; mi a legnagyobb nehézséget képezi e nyelvben. A cimber vegyes nyelv: kezdetben talán a köz-németnek a tiszta celtávali keverékéből származott; a welsh nyelvben fele a szavaknak latin és franczia, másik fele német és gael eredetü. A welsh és a breyzad, a XVI. századig nyomtatott nyelvtanokat és szókönyveket mutathatnak föl; irodalmuk azonban csekély számu, többé vagy kevésbbé régi költemények-, és szent tárgyu könyvekre szoritkozik. A welsh előbb miveltetett, mint a breyzad; s ugy látszik, egészen a XI. századig vihetők fel némelly régi darabjai: a Cytreithieu Hyvel Dda ac Eraill, vagyis gall codex pedig a X. század közepéig. A welsh sok költeményt bir a XIV. század előtti időkből. Owen szerint csupán Wales herczegségben nem kevesebb, mint két ezer darab kézirat található; s a költemény-töredékek száma legalább tizenháromezer. A walesi csordák számos nevezetes tettei közül leghiresebbek azok, mellyek a hires Arthur király- és hősre vonatkoznak: ki, ugy látszik, egyike volt a legvitézebb főnököknek a szászok elleni hosszu harczokban. Néhány évek óta tudományos lap, és hirlap jelenik meg e nyelven, melly máris kétszáz darab nyomtatott müvet számlál.

Az e családbeli nyelveket, különösen a gael szóejtéseket, ezer meg ezer angol gyarmatosok beszélik éjszaki Amerikában, főleg Perth, Glengary, s egyéb, a skotok és irlandiak által felső Canada-, Uj-Braunschweig- és Uj-Skotiában, a legujabb időkben alapitott helyeken; s az angol-amerikai szövetségnek számos lakói, főleg Pensylvania-, Maryland-, Uj-York-, Uj-Hampshire-, Uj-Jersey-, Kentucky-, Virginia-, s a

két Carolinában: azonban mindazok, kik e nyelvekkel élnek, többé vagy kevesbbé beszélik, s legalább értik az angol nyelvet.

A celta és bask nyelvek némelly tüzes bálványozói igen messze hajtották a követeléseket, mellyekre Humboldt, Történeti értekezésének III. köt. igy felel:

„Az átalánosabb történeti nézpontokra emelkedés, a különféle népek nyelveinek és koponya-alkatának pontos vizsgálata, s az Alleghanok és nyugoti Oceán partjai közti véghetetlen tartomány kikutatása által, lassankint egy talány fejlik fel előttünk, melly méltó arra, hogy a történetirók figyelmét magára vonja.“

„Mindezen kutatásokban nem lehet felhozni Amerika őslakóit: mert ennyire nem is megy föl a való történet; sem hivatkozni olly miveltségre, melly a tatár-mongol faj miveltségét Közép-Ásiában meghaladná: sem végre némelly hangok és szótagok esetleges hasonlatosságára, mellyek jelentése egészen különbözik a sind, indopelasg, iber vagy bask, és gael, vagy celta nyelvekben. Bizonytalan, és kevéssé logikai tapasztalatok nyomán véltek némellyek feltalálhatni időnkint az Egyesült-államok területén indiánokat, kik irlandi alsó-breton, vagy skotiai celta nyelvet beszélnek. E mese az indián-gallokról, kik a celta nyelvet megőrizték volna, nem tegnapi dolog. Raleigh lovag koráig azon kósza hir járta be Angolországot, hogy Virginia partjain a walesi h a o, h o n i, i a c h köszöntés hallatszott. Owen Chapelain beszéli, miként 1669-ben néhány celta szó kiejtése által menekült meg a tuscororai indiánok kezeiből. Azt mondják, ugyanez történt Beatty Benjaminnal, midőn Virginiából Carolinába ment át; sőt ez azt állitja, hogy egy egész gall népességet talált, mellynél Madoc-ap-Owen, 1170 körüli utazásának emléke fönmaradt! John Filson, Kentucky történetében, a régi utazók ezen meséit fölélesztè. Szerinte Chapelain Ábrahám kapitány Kaskaskyban indiánokat látott, kik gall nyelven beszéltek néhány Wales tartományból származó katonákkal; még azt is állitja, hogy távol nyugoton, a Missuri partjain egy nép létezik, melly a celta nyelven kivül a keresztény vallásnak némelly szertartásait is megőrizte. A natchitotchok Veres-folyója mellett, 700 mérföldnyi távolságra Mississipi torkolatától, Post folyó összefolyásánál, Stewart Izsák nevü kapitány fehér bőrü és vereshaju indiánokra vélt találhatni, kik gall nyelven beszéltek, sőt eredetök okmányaival is birtak. A keleti partokra történt állitólagos érkezésök bizonyságául, vidrabőrbe szorgosan betakart pergamen tekercseket mutattak elő, mellyeken kék szinnel nagy betük valának irva: mellyeket azonban sem Stewart, sem társa Davey, ki Wales tartományból eredett, nem birtak megfejteni. Ezek lesznek

talán a gall könyvek, mellyekről nem régiben a franczia s amerikai lapok szóltak.“

„E jelentések nagyon is bizonytalanok a helyek meghatározásában. Owennek utolsó levele, mellyet az europai hirlapok 1819-ik évi február 11-én közöltek, a gall eredetü indiánok telepeit a Madwaga partjaira helyezi; s két törzsre, brydonok- és chadogokra osztja őket: tisztább gall nyelvet beszélnek, mint Wales tartományban; mivel az anglicismusoktól mentek (!) és druidismussal vegyes keresztény vallást követnek.“

„Az illy állitások olvasásánál önkényt eszünkbe jut, hogy mindezen történetecskék időszakonkint uj alakban tünnek föl. Az Egyesültállamok tudós földirója, Warden, méltán teszi azon kérdést: miért tüntek el ezen gall gyarmatok és celta nyelv nyomai, mióta kevésbbé hiszékeny utazók járták be az Ohio és Sziklás-hegyek közti tartományokat? Mackenzie, Barton, Clark és Lewis, Pike, Drake, Mitchill, és az uj amerikai Archaeologia kiadói, még csak árnyékát sem találják az europai gyarmatoknak a XII. századból. Továbbá Madoc-ap-Owen utazása sokkal bizonytalanabb, mint a scandinávok hadjárata (az islandi Randa, Biorn, Leif stb.). Ha valamelly europai nyelv maradványai feltalálhatók volnának Éjszak-Amerikában, ez inkább a teuton (scandináv, german vagy goth) lenne, mint sem a celta, vagy gall: melly a német nyelvektől lényegesen különbözik. Minthogy az amerikai nyelvek szerkezete feltünő különbségeket mutat azon népek irányában, mellyek az ujabb nyugoti nyelveket beszélik: a theologusok a zsidó (semi, vagy aram), a spanyol gyarmatosok a bask (iber), az angol és franczia gyarmatosok pedig a gall, irlandi, s alsó-bretagnei nyelvekből véltek valamit azokban feltalálhatni. A baskok-, és Wales tartomány egyéb lakóinak követelései, a mennyiben nyelvöket nem csak anyanyelveknek, hanem egyszersmind minden egyéb nyelvek törzsének is tekintik, messzire terjednek Amerikán tul, egészen a Déli-tenger szigeteiig. Peru partjain a spanyol, és angol tengerészet két tisztjével találkozám, kiknek egyike azt állitá, hogy bask nyelven hallott beszélni Tahitiban, a másik pedig gall-ir nyelven a Sandwich szigeteken.“

4. §.

A thrák-pelasg, és görög-latin nyelvek családja.

Görögország és Roma állnak a régi miveltség élén. Románok minden hóditásai közül, a törvények, és nyelve, mai napig is életben vannak a latin Europának nevezett déli tartományokban. Olaszország

megőrzé nemzeti hagyományait; Görögország, alapjában forgattatván föl Roma hatalma által, elveszté a magáét. Spanyolország, melly nemzeti hagyományait számos törzsektől nyerte, a folytonos betörések következtében elenyészni látta azokat; de főleg Cataloniában állottak ellen a romai benyomások az afrikai mórok szablyájának. Uj irodalmakból uj nyelvek keletkeztek: az olasz, romancz, portugal, és spanyol, egy közös nyelvévé olvadva azon népeknek, mellyek azt jelenleg beszélik, az uj államokkal együtt növekedtek. A költészet szelleme fensőbb helyet jelelt ki számukra azon nyelvek közt, mellyek logikája, hasonlata, és gazdagsága, az izlés és képzelődés minden ihleményeinek, a bölcsészet, erkölcstan és politika minden szükségeinek megfelelnek. Olaszország nyujtá az első mintákat; a portugalnak megvolt Camoense, Spanyolországnak Calderonja, s a trovadorok majd szerelmi, majd gunydalokkal vidíták föl az udvarok tétlen népét, és a kastélyok magányát. Ekképen egy uj korszaka nyilt meg az emberi észnek, mellynek hatalma minden nyomással daczolt: véres forradalmak, a legkegyetlenebb barbaries tettei érezték azt, a nélkül, hogy leverhették volna; az uj társadalmak végre az idő és köznyomor által megszentelt törvényeken alakulának meg: ennyi tapasztalatnak gyümölcse, a tudomány- és igazság-, minden erény és jóllét eme valódi forrásainak országába vezet bennünket.

E családnak négy ága különböztethető meg:

A) THRÁK-ILLYR; onnan neveztetve, mivel benne foglaltatnak a Kis-Ásiában, Halys folyótól nyugotra, s Europának egész keleti részében lakó thrák és illyr népek által régente beszélt nyelvek. Europában a celta népektől elfoglalt Noricumtól kezdve, egészen a Duna és Dnieper torkolatáig, s azon tul is divatozott e nyelv. Már igen régen elenyésztek, vagy összevegyültek e nyelvek. Nevezetesebb népek valának e családban:

a) A phrygiaiak Kis-Ásia középpontján, melly fölött ők, és Thraciában lakó rokonaik, a brigek uralkodtak. Ugy mondatik, hogy a phrygiaiaktól tanulták a görögök vallásuk egy részét, a zenét, és tánczot.

b) A trojaiak; halhatatlanitva Homer által.

c) A bithynek, Bithyniában.

d) A lydusok; ezek találták föl a pénzverést, a testgyakorlati játékokat, és számos mesterségeket. A VI. században Kr. e. Kis-Ásia fölött uralkodtak; s királyuk Croesus, szembe mert szállani Cyrussal Ásia uralma végett.

e) A cariaiak, hires tengerészek; miért is a szomszéd tenge-

reken ők uralkodtak; nyelvök a phrygiai s lydiai volt: és mindenek fölött elterjedt Kis-Ásiában, mielőtt a görög gyarmatok saját nyelvöket ott elterjesztették.

f) A lyciusok Lyciában; kiknek alphabetumát Saint-Martin tárgyalta.

g) A cimmeriek, a legéjszakibb és keletibb thrákok; éjszakra a Fekete-tengertől és Moeotis tavától, ama tartományokban, mellyek jelenleg a chersoni Taurisnak, Jekaterinoslaw kormánykerületnek, és a doni kozák terület egy részének felelnek meg; később a bosporusi országot alapiták ott: melly nyolcz századon át tartott Nagy-Constantin koráig, és mellynek nevezetesebb emlékeit Raoul-Rochette és Köhler bocsáták közre.

h) A tauriaiak, kik Krimnek adtak nevet (Chersonnesus taurica); hiresek kegyetlenségökről.

i) A sajátképeni thrákok; kik a sok törzsre oszlott mysiekkel Thraciát lakták.

l) Számos törzsek, dákok vagy getá k nevezete alatt, a mai Bessarabiát, Erdélyt, Moldvát, Oláhországot és Magyarország egy részét a Tiszáig lakták.

m) A macedok; kik Fülöp alatt elsők lettek Görögországban, és Sándor alatt a legnagyobb birodalom fölött uralkodtak.

n) A régi illyrek, az adriai partok hosszában, sok népekre osztva; kik közt a dalmaták és isterek.

o) Pannonok, vagy paeonok, Pannoniában.

p) A venetek; ugy látszik illyr gyarmat éjszaki Olaszországban, az adriai partok hosszában.

q) A siculok; kik miután az olasz félsziget nagyobb részét birták, Siciliában foglaltak állomást: mellynek nevet is adtak.

Hihetőleg e családhoz számitandó az *albaniai*, vagy *skipp*, avagy *scipa* nyelv, mellyet Albaniában és más tartományokban az arveneshi skipetarok, a törökök által ugy nevezett arnautá k beszéltek; kik most átalában albaniaiaknak hivatnak. Albaniának fő lakosságát teszik, és elterjedvék egész europai Törökországban, leginkább Rumelia-, Bulgaria- s Macedoniában. Egyéb, clementinek nevezett albánok, Herkovcze és Niknicze falvakban laknak, az ausztriai birodalom szláv katonai végvidékein, hol 1737-ben telepedtek le; mások ismét, kik görögöknek tartatnak, Celso, Reggio, Lecce vidékén, és Nápoly egyéb tartományaiban laknak, s Messina körül Siciliában, hol 1461-, 1532-, s 1744-ik években vonták meg magukat. Az albaniai főtörzsek, ugy látszik, a gueguek Felső-Albaniá-

ban, a mirditek és toskok (Pouqueville-nél toxidák) Közép-, a shiumok (choumok Leaknál) és a liapok (japok) Alsó-Albaniában. Annyi bizonytalanság közepette, talán három fő szóejtést lehetne megkülönböztetni: a felső-albaniait, melly legtisztább; az alsó-albaniait, melly görög szavakkal vegyes; és az olaszországit, melly sok olasz kifejezést foglal magában. Daczára a hasonlatosságnak a latin, görög és szláv nyelvekkel, az albaniai szegényebb a formákban a két utóbbinál. s ezek nem olly szabályszerüen származtathatók. Sem a görög nyelv összetett szavaival, sem a latinnak merész szerkezetével nem bir; temérdek segédszavakat használ: a melléknévnek előragja van; a névmások hajlitása tökéletes és szabályos, és némi hasonlatossága van a latinnal az első és második személyben. Az aligmult, mult, föltételes jövő, parancsoló, határozatlan, részesülő, hajlitás által képeztetnek; a többi idők a habere és esse segéd-igékkel. Ez képezi a szenvedőt, a cselekvő határozatlan móddal. A határozatlan módot mindig megelőzi a me névelő, midőn az értelem cselekvő, s meon, midőn az szenvedő, vagy visszaható.

Három különféle alphabetumot használnak az albánok, ugymint: az albánit, vagy egyházit, mellyet Maltebrun a keresztény papok által vélt feltaláltnak a III. és IX. század közt: ez harmincz jegyből áll, mellyek igen hasonlitanak a phoeniciai, zsidó, örmény, palmyrai, de nem a bolgár és mesogoth jegyekhez; darab idő óta kiment a divatból. A görög alphabetumot az irodalomban használják, csakhogy különös értéket adnak némelly, egymáshoz illesztett jegyeknek. Az ujabb alphabetumban, melly a Propaganda által kiadott könyvekben használtatik, négy külön jegy járult a mi jegyeinkhez, az angol kemény és lágy *th*, a franczia *u*, a spanyol *ll*, és egy bizonyos nagyon sziszegő hang jelelésére. Az albán irodalom nagyon szegény, vagy legalább kevéssé ismeretes; de nemzeti dalokkal bir: mellyek közül némellyek Scanderbeg korát megelőzik. Azt mondják, Felső-Albaniában sok felirat létezik; mellyek igen nagy fontosságuak lehetnek a történelem- és néprajzra nézve.

B) HETRUSK. Bármilly bizonytalan is a hetruskok eredete, hihetőleg inkább e családba számitandók, mint sem Frerettel a celták, vagy Ciampival a szlávok közé. A hetrusk nyelvet ∞ a hetruskok; vagy rhasenák beszélték; egyike az ó-kor legjelesebb népeinek, vallás és törvények tekintetében: mellyek a romaiaknak szolgáltak mintául; továbbá bölcsészet-, csillagászati, physikai s orvosi ismeretek-, mesterségek- és tengerészetre nézve. Egy nagy szövetséget képeztek, melly az ő legszebb korában, Hetrurián kivül az umberek, ligurok, oskok és campa-

niak tartományait is magában foglalta, s a szomszéd tengerek- és szigetekre kiterjedt. A gallok éjszakon, és a romaiak dél felől megdöntötték e hatalmat. Némelly, Varroból vett töredékek, az eugubini táblák, a Vermiglioli által értelmezett negyvenöt soros hosszu felirat, és némelly vésett emlékek, mühelyek romjai, sirboltok, edények, szobrok, érmek, mindaz, a mi számunkra e dicső nép irodalmából és emlékeiből fönmaradt. Nem mondhatjuk ugyan, mikor szünt meg a hetrusk nyelv; de Augustus és Claudius korában még divatban volt. Irásjegyei ugyanazok voltak, mellyek a görögökéi kezdetben, vagyis tizenhat jegy jobbról balra irva.

C) PELASG-HELLEN; igy neveztetve, mivel magában foglalja a régente pelasgok és hellenek által beszélt nyelveket: melly bizonytalan népek, valamint minden ez ágbeli néptörzsek, már régóta elenyésztek, vagy összekeveredtek. Hihetőleg ide sorozhatók:

a) A pelasgok, Müller Ottfried szerint Görög- és Olaszország őslakói.

b) A lelegek, Raoul-Rochette szerint Görögországba jött ásia gyarmat.

c) A perrhebek, kik Thessalia egy részét lakták.

d) A thesprotok és molossok, Epirus fő népei; Pyrrhus alatt lettek hiresekké.

e) A kretaiak, kik hatalmukat Minosnak köszönék.

f) Az oenotriak, kik Olaszországba költöztek.

g) Az arkadok, Arkadia lakói.

h) A tyrrhenek, kik Olaszország egy részét birták.

i) A hellenek; előbb görögöknek hivatva, thessaliai csekély nép, melly később az egész nemzetnek nevét adá, melly a:

Hellen, vagy *régi görög* nyelvet beszélte ∞; divatban volt ez a tőle függő tartományokban, Sicilia és Alsó-Olaszország nagy részében, továbbá Kis-Ásia, Syria, Egyptom és tartományaik különböző vidékein, narbonnei Galliának egy részében stb. A macedoni uralom korában a hellen nyelv az Alexandridák minden udvaraiban, s az alávetett tartományokban minden miveltebbek ajkairól hangzott: később a romaiak mivelték azt, s a keleti birodalom bukásáig uralkodó nyelv volt; midőn ismét nyugoton kezdett uj hévvel miveltetni. Irodalma egyike a leggazdagabbaknak, és legjelesebb a világon; sőt egyetlen látvány a maga nemében, az iróknak egész sorozata, Homertől kezdve egészen a XV. század közepéig. A leghajlékonyabb, gazdagabb, és zengzetesbek közül való a világon: nyelvtani formái szinte hasonlók a latin formákhoz, s ennek kiképzését és tökéletesbitését nem csekély mérték-

ben mozditá elő: kettős (dualis) száma; és névelője is van: mi a latinban hiányzik; igehajlitása gazdagabb és rendesebb, szerkezete jobban megfelelő a nyelvtani logika szabályainak, és határtalan képességgel bir a szavak összetételében.

Maltebrun a régi görögben két különféle szóejtést különböztet meg, tekintettel azon időszakra, mellyben divatoztak:

a) Ős hellent, közel állót a pelasghoz. Ezt ő három fő szóejtésre osztja: az arkadiai, thessaliai (ide tartoznék a régi görög macedo?), s az oenotri szóejtésekre; melly utóbbi Olaszországban a latinnal vegyült össze.

b) Hellent a történeti időkben; melly ismét négy fő szóejtésre oszlik, számos eltérésekkel; ezek:

α) A régi aeol, rokon az oenotrival, mellyet Homer az istenek nyelvének nevez.

β) Az aeolból származott régi dór, Sappho, Pindar stb. nyelve; magában foglalja a Sparta területén élő laconiai nyelvet, és a syracusai népszerü dórt, vagyis Theocritus nyelvét.

γ) A kereskedő népek által lágyitott régi dór, vagy hellen; Homer nyelve: az epicus költészet classicus nyelve maradt, és magában foglalja a még lágyabb ásiai joniait, mellyen Herodot irt, s az europai joniait, melly erőteljesebb maradt, s mellynek fő ágát teszi az atticai nyelv, a szónokok és színi előadások classicai nyelve.

δ) A közönséges irodalmi görög, vagy atticai nyelv, megtisztitva, s megállapitva az alexandriai nyelvészek által; egész Görögország, kelet, és a mivelt romaiak közös nyelve, egészen a barbarok betöréseig. A görögök eredeti alphabetuma csak tizenhat, a hetruskok- és latinokéhoz hasonló jegyekből állott; ezekhez járult még nyolcz; és igy lett összesen huszonnégy: köztük nyolcz magánhangzó. Ugyanez alphabetummal iratik a romeik nyelv; és a szláv, orosz és más alphabetumok képezésére szolgál. A régi görög irodalom hanyatlása bekövetkezvén, a nép ajkain élő nyelv, a romai birodalom görög tartományaiban lassankint az irott nyelv méltóságára emelkedék, valamint a latina rustica a nyugoti tartományokban. Jelenleg e nyelv:

Romeik, *aplo-hellen* vagy *uj-görög* nevezet alatt ismeretes. Ezt a mai görögök beszélik Morea, Livadia, Thessalia tartományokban, Candiában, és az Archipelagus egyéb szigetein, Albania, Macedonia, Rumelia, Kis-Ásia egyes részeiben, Cyprus szigetén; ugy a Moldva- s Oláhországban, Syria- s Egyptomban elszórt némelly görögök. Szintezen nyelvet beszélik sok ezer görögök az orosz és ausztriai birodalomban, s néhány száz majnoták Corsicában Ajaccio körül. A

szóejtések körül elágaznak a vélemények: Maltebrun kettőt különböztet meg, mellyek ismét többekre oszlanak. A romeik szóejtésben megkülönböztethető a konstantinápolyi, vagy a fanarioták szóejtése, a salonichii, janinai, athenei, hydrai, melly albánnal van keverve stb. A colodoriban foglaltatik a czakonit, a Zarek hegyeken keletre Spartától; a majnota, a skafiot Candia szigetén; a kimariot, albánnal és szlávval kevert; a zagorian és cypriota stb. Határozottan nem mondhatjuk meg, milly időtájban vált el a romeik nyelv a hellentől, s öltötte magára uj és független nyelv formáját: annyi bizonyos, hogy mindazok, kik különösen a néphez szólottak, mindinkább eltértek az irott nyelvtől, és a divatozó nyelvet használták: melly épen a mai nyelv, némi módositások kivételével. A legrégibb müvek e nyelven: népszerü homiliák, középkori lovagregények fordításai, vagy utánzásai, s ábrándos müvek, minők valának a Sindbad, Bidpay meséi, a hét bölcsek stb.; rimes krónikák, minőt Buchon bocsátott közre, a frankok megtelepedéséről Moreában; s az uj társadalom szokásaira vonatkozó dalok. Századunkban a görögök leforditák a legjobb franczia, angol, olasz és német müveket.

D) OLASZ, melly magában foglalja az olaszországi aboriginesek, és opicusok által beszélt nyelveket, kik az ujabb olasz népek törzsét teszik. Illy népek az euganok: kik ott laktak, hol később a venetek; az ausonok, Latium egy részében; a lucanok és bruttiusok, Lucaniában és Bruttiumban; a picenek Picenumban; a marsok a mai Abruzzo egy részében; a latinok, sabinok, samnitek, kik Latiumot, Sabiniát, Samniumot lakták: hires népek, mielőtt Roma hatalomra vergődött volna. Maltebrun azt gyanitja, hogy e három utóbbi nyelv vegyületéből, először az eredeti hellennel, főleg az oenotrival, később pedig a régi aeol- és dórral, képződött azon nyelv, mellyet a romaiak beszéltek, s latin nevezet alatt ismeretes.

Az Ethnographia szerint e nyelvek:

a) A latin ∞; irott nyelv, Olaszország és a tágas romai birodalom mivelt egyéneivel közös: eléggé különbözik a plebea-, vagy rustica-tól, melly a félsziget rónaságain, és Spanyolország, Gallia, s egyéb tartományok alsóbb osztályainál divatozik. Nyelvtani formái görögök, bár nem olly tökéletesek. Az ejtegetés névelő nélkül, hajlitás által történik; az igehajlitás gazdag módok- és időkben, és személyes névmások nélkül megy végbe; a cselekvő igének egyik idejében sincs szükség segéd-igékre, s a szenvedő ige némelly ideire is csak egy segéd-ige használtatik, melly, miként a görögben, hajlitáson megy át. Nem olly zengzetes és gazdag a részesülőkben, mint a görög, szegény

az összetett szavakban, s néha homályos: de szabatosabb, és szabadabb a szerkezetben. A romai birodalom felforgatása az V. században, a romlott, és barbar szavakkal vegyes latin nyelv egy német eredményezte, melly alsó latinságnak neveztetik, s a XIV. századig a nyugotnak majdnem egyedül irott nyelve volt. A XIV. és XV. században a latin irodalom ismét föléledt, főleg Olaszországban: de csak azért, hogy az ujabb nyelvek tökéletesbülését eredményezze; mellyek hévvel és sikerrel miveltetvén a nemzeti irók által, a latin nyelvet a tudományos munkákra szoriták. Jelenleg, Magyar- és Lengyelország kivételével, hol sokan elég tisztán beszélik a latin nyelvet a közéletben, holt nyelvül tekinthető; s most már csak a kath. egyház szertartásaiban, az orvosi tudományokban, a romai udvar némi ügyeiben, s minden europai mivelt nemzetek irodalmában használtatik. A latin alphabetumnak huszonhárom jegye van, mellyeket az europaiak (a görögök, oroszok és más kevesek kivételével) elfogadtak; goth formában, mellyet a középkori irók tolla alatt nyert, használják a németek, dánok, csehek és más szláv népek. Némellyek szerint a fába- és márványba-vésés megkönnyebbitése végett megcsonkitott és négyszögesitett nagyobb betüi, a runi alphabetumot képezték, melly egykor egész éjszaki Europában használtatott.

b) A romancz, vagy romai paraszt nyelvet, Románok fénykorában a társadalom alsó osztályai beszélték a romai Europa déli részeiben: kivéve Görögországot, és némi más tartományokat. Többékevésbbé jelentékeny módositásokon menvén keresztül, ugy látszik, hogy a romancz azon közönséges szóejtésekben maradt fön, mellyek Spanyol-, és Francziaország nagy részében, Schweizban, és Olaszország némelly helyein divatoznak. Champollion-Figeac után, a négy tájak szerint osztályozott fő szóejtések a következők:

I. Spanyolországban a catalan nyelvet beszélik Cataloniában, és Algheriben Sardiniában; a X. és XIII. században e nyelven iratott a régi tengeri codex. A valenciai divatozik Valencia tartományban, melly lágysága és zengzetessége által tünik ki. A majorcai a Baleari-szigeteken divatozik.

II. Francziaországban divatozik a langvedoci nyelv Gard, Herault kerületekben, a keleti Pyrenek egy részében, Aude, Arriège, Felső-Garonne, Lot és Garonne, Tarn, Aveyron, Lot, Tarn és Garonne kerületekben: bájos és kellemes. A provençi Drôme, Vaucluse, Rôhne torkolati, Felső- és Alsó-Havasok, Var kerületekben, Olaszország Nizza grófságában: éles és durva. A dauphinéi Isère kerületben: e szóejtés, mint szinte a lyoni, egyhangu és vontatott;

ebben a savoyi- s provençival egyez. A lyoni, a Rhône s Ain kerületekben, valamint a Seine és Loire kerület egy részében. Az auvergnatei Allier, Loire, Felső-Loire, Ardéche, Lozére, Puy-de-Dôme és Cantal kerületekben: némelly változásai e nyelv hangjait kellemetlenek- és durvákká teszik. A limousini Corrèze, Felső-Vienne, Creuse, Indre, Cher, Vienne, Dordogne, Charente, Alsó-Charente kerületekben stb.; nem olly zengzetes, mint a langvedoci. A gascognei, a Gironde, Felső- és Alsó-Pyrenek, és Gers kerületekben: vontatott és recsegő nyelv.

III. Schweizban divatozik a román, vagy celta-romanik (romanisch, churwalsch, rhaetisch), mellyben meg kell különböztetni a rhaetiait, mellyet a graubündteni cantonnak több mint fele részében, és egy tyroli szomszéd völgyben beszélnek; több ágakra oszlik: ezek közt nevezetesbek a Schams, Heinzenberg, Domlesch, Oberhalbstein, és Thusis vidékiek a felső tartományban; a rumon, a rónaságokon és a hegyekben: ez a legtisztább romanik, s a Rajna forrásai körül divatozik; a ladin, Chur- és Engadinban: inkább hasonlit az olaszhoz; a gardeni, Groden völgyében, Tyrolnak Botzen kerületében; a helvet, Freyburg canton egy részében, a Gruverin, Quatzo, és Broyar három rendbeli eltérésekkel, a fel-, közép-, és alvidéken; a wallisi Wallis egy részében.

IV. A szárd államokban divatozik a savoyard, Savoyban, számos eltérésekkel; a valdoi, Luzerna, Perosa, Clusone és San-Martino völgyekben, Pinerolo tartományban. Ehhez lehetne még adni az ugy nevezett frank nyelvet, melly főleg catalani, limousini, siciliai s arab szóejtések keveréke: mellyet a nagy kereskedő-városokban beszélnek a Közép-tenger partjainak hosszában, az ottoman birodalomban, és a barbaresk államokban, a kereskedéssel foglalkozó europaiak és benszülöttek.

A romancz irodalom, melly költőinek nevéről a troubadourok irodalmának is neveztethetik, nem kevés befolyással volt az olasz, franczia, spanyol, portugal és régi magas-német nyelv kiképzésére is. A községek iratai, s némelly ajtatos könyvek forditásai, teszik legrégibb prozáját; versek, a troubadourok szerzeményei, már a X. században is léteztek e nyelven. A langvedoci, provençi, limousini, catalani, valenciai szóejtések igen gazdag irodalommal birnak. A XII. és XIII. században hágott tetőpontjára a romancz nyelv, melly többé vagy kevésbbé miveltetett Europa legnagyobb részében, minden osztálybeli szép elmetehetségek által, a szerzetestől kezdve egészen a kalandorokig és fejedelmekig; de mindenek fölött a provençei, toulousi, s

barcellonai grófok udvaraiban éltek legjelesebb költői. E nyelv vegyületéből különféle német, szláv és más szóejtésekkel, képződött a X. század után a következő öt nyelv:

c) Az olasz; divatozik az olaszok közt, majdnem egész Olaszországban, és a szigeteken, Tessin cantonban, Graubündten és Wallis egy részében Schweizban, s déli Tyrol egy részében; olasz és illyr nyelvet beszélnek Istria s Dalmatia városaiban; olaszt és romeiket a joniai szigeteken. Divatozik még az olasz Konstantinápolyban, és az ottoman birodalom egyéb kereskedő városaiban is. Az olasz nyelvtan több különösségeket mutat föl bármellyik testvérénél: egy szót képezhet kettő-, három-, négyből, együve olvasztván igét, névmást, névelőt, előljárót, tagadást, igehatározót; nagyitó s kicsinyítő szócskákkal, a határozatlan módnak főnév gyanánt használásával, a személyes névmások különféle elhelyezésével, és a formák változatosságával, mellyeket a részesülő jelen idejének ád, a gondolat különös szinezeteit fejezheti ki: mit más nyelven bajos volna előadni. A superlativust az első fok ismétlése, vagy igehatározó által fejezheti ki. A szerkezetben legszabadabb lévén, hasonlóan a latin, német és más nyelvekhez, a szavakat azon érzelemhez viszonyitott rendben helyezi el, melly a beszélőnek lelkében uralkodik. A divatozó nyelvek közt talán a legkimértebb, és rimesebb; szótagjainak mértéke annyira kifejezett, hogy a latinok hexametereit és pentameterjeit a hosszu és rövid szótagok ugyanazon egymásra következésével állithatná elő. Hogy nagyobb zengzetességet adjon a mondatoknak, főleg a költészetben, a szavak alakját és hangját sokfélekép módositja: változtatva, hozzáadva, vagy elvéve bizonyos betüket; jóllehet néha igen hosszak némelly szavai, például az igehatározók, és a föltételes időnek többes számu harmadik személye. Gazdag a képletes kifejezésekben, s a költői nyelv tetemesen különbözik a prozától.

Az olasz nyelv több szóejtésekre oszlik, mellyek közt nevezetesbek: a piemonti, s genuai, számos franczia szavakkal vegyülve; s ez utóbbi rokon a provençei nyelvvel; a milanoi, vagy lombard, mellyben megvannak a francziák *eu*, *u* és *n* orrhangjai; az alsó-lombardi, Brescia, Cremona, Mantua, Parma, Modena, Ferrara vidékein: mellyben hiányoznak a milanoi franczia hangok, jóllehet a többiben ahhoz hasonló; a bolognai, s bergamoi, mindenek közt a legkeményebb; a velenczei, jóval lágyabb, mellyben megkülönböztethető a sajátképeni velenczei, s környékebeli, a szárazföldi, egész a Mincioig, és a tengeri, Istria városaiban, a magyar tengerparton, Dalmatiában, a joniai szigeteken, és az Archipelagus

némelly szigetein; a furlan, számos romancz, franczia és szláv szavakkal keverve; a tyroli, Fassa és Evaes, Livinalo, vagy Buchenstein, Henneberg, és Badia magas völgyeiben: sokban különböző a Tyrol többi részeiben divatozó olasztól, és ez talán a legromlottabb minden olasz szóejtések közt; a közönséges toscanai, mellyet sok eltérésekkel beszélnek a toscanai nagyherczegségben, Lucca herczegségben, Peruginoban, és Sardinia némelly részében is. E szóejtés kimiveltetvén és tökéletesittetvén, az irodalom és társas körök nyelve lett Olaszországban; a florenczi kiejtésben azonban különösen kitünnek a *ha*, *he*, *hi* erős torokhangok. A romai, Romában divatozik, és számos eltérésekkel az egyházi állam déli részében: a toscanai után a legtisztább, és ennél lágyabb a kiejtésben; a sabin és abruzzoi, a calabriai s apuliai: miveletlen kemény nyelvek; a tarenti, görög kifejezésekkel vegyes; a nápolyi, számos eltérésekkel Nápolyban, és a szomszéd tartományokban: igen gazdag irodalmat mutathat föl; a siciliai, temérdek arab, görög és provençei szavakat tartalmaz; a sard, majdnem egész Sardiniában, görög, franczia, német és spanyol szavakkal vegyes. Majdnem valamennyi szóejtés mutathat föl nyomtatott könyveket, némelly szótárakat, nyelvtanokat, vigjátékokat és költeményeket; Tasso lefordittatott bellunoi, bergamoi, bolognai, calabriai, genuai, milanoi, nápolyi, perugiai, velenczei szóejtésekre.

d) Franczia; beszélik a francziák, majdnem egész éjszaki Francziaországban, a vallonok és flandrusok a keleti Flandria, Hainault, Namur tartományokban, Luxemburg, Limburg, Liége és Brabant tartományok egy részében, Belgiumban; a schweiziak Genf, Waadt, Neufchatel cantonokban, és majdnem egész Freyburgban; ezenkivül a Jersey és Guernsey, Angliától függő szigetek; az orosz, és ausztriai birodalom, és a porosz királyság némelly részeiben franczia gyarmatosok; Ásia-, Afrika- s Amerikában francziák; Seichelles, Franczia-, S.-Lucia, Tabago szigeteken, alsó Canadában, Afrika- s Amerikában angolok; Haiti köztársaság nyugoti részében, az Egyesült-államok némelly tartományaiban, főleg Louisiana, Illinois, Mississipi statusokban. A francziák hatalmas politikai befolyása, főleg korunkban, s az ő gazdag irodalmuk, az irott és academiai franczia nyelvet Europa, s ez által az egész világ társadalmi s politikai nyelvévé emelték.

Ugy látszik, a XI. században keresendők e nyelvnek legelső termékei; melly, azt lehet mondani, Normandia s Picardia, Artois, Flandria, Champagne s Bretagne egy részének troubadourjai által alakittatott. A XI. századtól egész a XVI-ig ugyanezen nyelv, akkoriban ro-

mán-franczia, vagy régi franczia, troubadourok nyelve név alatt, Anglia-, Skotiában, Olaszország egy részében, Spanyol- és Görögországban divatozott. Legrégibb müvek e nyelven: a szentek életrajzai, versekbe foglalva Thibaut kanonok által a XI. században; könyörgések és zsoltárok, a hóditó Vilmos rendeletére forditva; a l' Amadis; Horn vagy Hunlaf regénye, angolszászból forditva a XII. század közepe felé; az Alexandriade, ugyanez időből. A champagnei s flandriai grófok, Normandia herczegei, továbbá I. Ferencz, ki a törvénykezésbe a francziát hozta be a latin helyett, nagyon előmozditák e nyelv haladását; melly XIV. Lajos alatt érte el a tökély tetőpontját. Szavainak egy ötöd része, ugy látszik, a köz-németből eredt, s az élő nyelvek közt talán ez az egyedüli, melly meg van állapitva. Rhytmusa igen finom, de szegény a melléknevek- és részesülőkben, hiányoznak benne a kicsinyítők, nagyitók, superlativusok, mellyek olly bőségben alálhatók a testvérnyelvekben, igen gazdag az idők módositásaiban, és mindannyit felülhaladja szabatosságban; s a mondatokat mindig logikai nyelvtani szabály szerint rendezi el. Számos többértelmü szavai, mellyek a helyesirás- és kiejtésben egymáshoz hasonlitanak, vagy tökéletesen hasonlók, szintugy mint az angol nyelvet, igen alkalmassá teszik az elménczkedésre s epigrammokra. A franczia végzetek, egyikét teszik főbb elemeinek; még azok is, mellyek kevesebb kivételeknek vannak alávetve. Az irott nyelv nagyon különbözik a régi francziától, és a közönséges szóejtésektől, mellyeket a tartományokban beszélnek; jóllehet ezek tetemesen javulnak a városokban a nevelés, szinpad és hirlapok által: a divatozó nyelv mindinkább közeledik az irott nyelvhez, melly majdnem ugyanaz, mint a minőt a mivelt egyének beszélnek.

Champollion-Figeac szerint a franczia nyelvnek nevezetesebb szóejtései: a picard, flamandi, norman, és a Rouchi völgyi, mellyek Picardia, franczia és belgiumi Flandria-, Normandia-, s Namur, és Liége német-alföldi tartományokban divatoznak; melly szóejtések e nyelvnek törzsét teszik: és ezeket használták a legelső irók; a közönséges franczia, a franczia-breton, a champagnei a lorraine-i, a bourgogne-i, a franche-comté-i, orleans-i, anjou-i, mans-i, a Franczia-szigeten, Bretagne egy részében, Champagneban, Lothringban stb. Mindezen szóejtések több rendbeli munkákat tüntetnek föl folyó beszéd- és versekben, sőt szótárakat is. Ide számithatjuk még a franczia szigetek fekete rabszolgáinak zagyvalék nyelvét, melly annyi idegen szavakat fogadott el, a francziát egészen megváltoztatá, s a nyelvtani szerkezetnek tökéletes hiányával van. A

franczia irodalom példánymüveket hozott létre az irodalom minden ágában.

e) Spanyol, vagy castiliai; divatozik a spanyoloknál Spanyolország nagy részében, s némelly kiejtési eltéréssel és idegen szavakkal vegyitve, utódaik közt Oceania-, Afrika-, spanyol Amerikában; ezenkivül a spanyol zsidók közt az ottoman birodalomban, s Europa egyéb államaiban, Afrika éjszaki partjain, s a spanyol eredetü lakók közt a Sz.-Háromság szigetén angol Amerikában, a két Floridában, Louisiana némelly helyein, az Egyesült-államokban, és San-Domingo nyugoti részében, Haiti köztársaságban. Ez rendes nyelve a spanyol városok minden lakóinak, hol a bask és romancz nyelvek divatoznak. Az irott nyelv az ő nyelvtani formáiban majdnem ugyanaz a romancz és portugal nyelvekkel; az olasztól keveset különbözik; gazdag és zengzetes, ámbár torok- és hehezett hangjai vannak, az arab nyelv természetéhez képest, mellytől sok szavakat kölcsönzött.

Ugy látszik, e nyelv eredete a XI. századig megy föl; mert a mint állitják, e nyelven irattak a beszélyek, mellyek összevéve képezik a Cid-et: e költemény, tovább a S.-Domenico di Silo tiszteletére a XIII. század kezdetén Berceus által irott, és Don Juan Manuel fejedelem költeményei, a legrégibb szerzemények e nyelven; melly a XIII. században érte el tökélyét, *III.* Ferdinand és X. Alfonz uralkodása alatt: az első hozta be azt először a közügyekbe, s hirdette ki azon törvénykönyvét; az utóbbi pedig szerzeményeinek egy részében használta. A spanyol irodalom gazdag és változatos. V. Károly és II. Fülöp uralkodása képezi annak aranykorát, midőn számos idegenek mivelték az irodalom- és politikában uralkodó nyelvet. Ezután hanyatlani kezdett; V. Fülöp és *III.* Károly alatt ujra emelkedett: midőn a szépmüvészetek- és tudományokban számos müveket termett. A zengzetes rim a spanyol költészetnek kitünő jelleme.

A castiliai nyelv szóejtései kevéssé különböznek egymástól. A nevezetesbek, mellyek nem igen térnek el az irott nyelvtől: a toledoi, a legtisztább, s V. Károly után az udvar és felsőbb körök nyelve lett; a leoni, sasturiai, a spanyol nyelvnek atyja; az aragoni, legközelebb áll a catalani s valenciai romancz szóejtésekhez, különös hajlitásai vannak, és irodalma nagy virágzásban állott V. Károly előtt; az andalusiai, sok arab szavakat tartott meg; a murciai, melly a castiliai- s romanczczal vegyes; a galiciai, vagy galego, melly a portugal nyelv forrásaul tekintetik: és valóban több hasonlatossága is van ezzel, mint a castiliaival; az Oceánon tuli, melly a tengerentuli minden birtokokban divatozik, sok idegen szavakat fogadott el, és

nevezetes különbségeket tüntet föl a kiejtésben. A spanyol egyike a legelterjedtebb nyelveknek a világon: Amerikában az angol után legtöbben beszélik, s az europaiak közül egyedül divatozik az Uj-világ minden felrónáin.

f) Portugal, a portugalok közt Portugaliában s az Azor szigeteken, és némi kiejtési különbséggel, és idegen szavak elfogadása által, a portugal zsidók közt, kik Hamburg-, Amsterdam-, Tyrolban, s Ásia, Afrika s Europa egyéb részeiben telepedtek meg; ezenkivül a portugalok utódai közt Ásia-, Afrika-, s Oceaniában, és portugal Amerikában. E nyelv gazdag, és szabatos, mint bármellyik testvérei közül; némelly szavakat az arab- és francziából vett át: ennek köszönheti a gotát, és orrhangokat is; zengzetes, lágy, és ment a spanyol hehezetektől és torokhangoktól; de a magánhangzók gyakor összecsoportulása, és az â o orrhang ártalmára vannak a jóhangzásnak.

E nyelv eredete is a XI. századig vihető föl; legrégibb müvei: egy költemény töredékei, Spanyolországnak arabok általi elfoglalásáról, melly Roderich királynak tulajdonittatik; Gonzalo Hermigues egy dala, ugyanezen század kezdetén irva; egy másik, névtelen szerzőtől készitett dal, Henrik gróf idejéből; Egaz Moniz Coelho dala, I. Alfonz uralkodásából; sok régi törvények és szerzemények, Dénes király előtti időkből; végre a Cancioneiro töredékei. E nyelv nagyszerü előmenetelt tett Bölcs-Dénes uralkodása alatt, ki igen ékesen irt rajta; de csak kevéssel Eduard uralkodása után állapittatott meg: a XVI. században aranykorát élte. A portugal irodalom, melly Camoensnek köszöni egyikét a legszebb epopoeiáknak, szintolly változatos és gazdag, mint a spanyol, ámbár kevésbbé ismeretes. Hosszu szunnyadás után, a portugal nyelv és irodalom uj életre ébredett az emlékezetre méltó József király alatt.

Azt lehet mondani, hogy a portugal nyelvnek nincsenek különféle szóejtései, csupán eltérései. Leginkább eltérnek a divatozó nyelvtől Minho, Algarve, s az Azorok lakói Europában, Brazilia lakói Amerikában, Congo és Mozambique lakói Afrikában, Goa és Macao lakói Ásiában. Portugal szóejtésnek tekintethetik még a lingoa geral nevezet alatt ismeretes zagyvalék, Afrika keleti s nyugoti partjain, különösen Senegambia- s Guineában, továbbá Ceylonban és India partjain; melly zagyvalék nyelv Afrikában és Asiában, a Közép-tenger partjain divatozó frank nyelv tüneményét mutatja föl, s a portugalok régi hatalmáról tesz tanubizonyságot e távol világrészekben.

g) Oláh, vagy daco-latin, a romanok vagy rumunok, vagyis oláhok közt, kik a Dacia- s Thraciában megtelepedett régi ro-

mai gyarmatosoknak szláv és más népekkeli vegyületéből származnak. E nyelvnek igehajlitása bonyolodottabb, mint többi testvéreié: a névnek többes száma nagyon különbözik az egyestől; a személyes névmásokat az igébe illeszti; számos nagyitó s kicsinyítő szavai vannak, mint a spanyol-, olasz-, portugalnak: de a comparativusokat és superlativusokat franczia módra képezi; a szenvedő igét visszaható névmásokkal fejezi ki.

Irodalmát istenes tárgyu könyvek, szótárak, nyelvtanok, némelly népszerü költemények, és a szent-irás forditása képezik, a moldvai szóejtésben.

E nyelvnek számos szóejtései közül, melly legmiveletlenebb minden testvérei közt, kiemelendők: a r u m o n, melly s a j á t k é p e n i o l á h nak nevezhető; tisztább a többieknél: divatozik Oláh-, és csekély eltéréssel Moldvaországban, az ottoman birodalomban, Bessarabiában, s néhány ezer gyarmatosnál Oroszország Jekaterinoslaw és Cherson kerületeiben; a m a g y a r-o l á h: sok eltérésekkel beszélik az oláhok az ausztriai birodalomban, kik Erdélyben k a l i b a s s oknak (kalyibások?) neveztetnek, hol a lakosságnak mintegy felét képezik, és Bukovinában, hol még nagyobb számmal vannak; más oláhok a katonai végvidékeken, hol a lakosságnak egy kilenczedét képezik; és egyéb, Magyarországban lakók, hol legszámosabban találtatnak Torontál, Arad, Krassó, Temes, csekélyebb számmal Bihar, Szatmár, Marmaros, Ugocsa, Szabolcs, Csanád és Békes megyékben. A m a c e d o-o l á h, mellyet Magyarországban a czigányoknak nevezett macedo-oláhok beszélnek, főleg Pest, Miskolcz, Zemplén és Ujvidék környékén. E szóejtésen nyelvtan is bocsáttatott közre, melly számos görög szavakat mutat föl. A k u t z o-o l á h nyelvet, számos apróbb szóejtéseivel, europai Törökország sok részeiben a Dunától délre beszélik; ez a legromlottabb: és Thunmann szerint, 16 szó közül, 8 latin, 3 görög, 2 goth, szláv és török, 3 pedig az albaniaival rokon nyelvből való. A XV. században az oláh nemzet tekintélyes állást foglalt el, főleg István uralkodása alatt. Az oláhok legnagyobb része latin alphabetumot használ; a moldvai oláhok II. Sándor után szerb irásjegyeket fogadtak el.

Mindezen nyelveknek névelőre van szükségök, a nevek eseteinek megkülönböztetése, és segédigékre, a szenvedő ige és a cselekvő mult ideinek képzése végett; kivéve a francziát, és egy részben az oláht, valamennyien névmások nélkül hajlithatják az igét. Mindannyian szegények az összetett szavakban; de az olasz, spanyol, portugal nyelveknek sok kicsinyítő, nagyitó szavai és superlativusai vannak: mi a franczia nyelvben majdnem egészen hiányzik. Az oláh és romanik, mellyek

a franczia szerint képezik a superlativust, bővelkednek a nagyitó s kicsinyítő szavakban. Valamennyien, kivéve a francziát, a névmásokat az igével egyesítik. A romanik, olasz és oláh nyelvben az irás nem különbözik a kiejtéstől; de igen nagyon a franczia, kevésbbé a spanyol és portugal nyelvekben. A spanyol temérdek latin gyököket tartalmaz; a franczia leginkább elferditě azokat; az oláh ollyanokat őrzött meg, mellyek a testvér-nyelvekben föl nem lelhetők.

5. §.

A german nyelvek családja.

A german nyelvek Maltebrun szerint négy ágra oszlanak; ezek:

I. A *teuton*, mellyet beszéltek a bastarnák, svevek, vagy nomadok, tauriskok, bojovarok, quadok, marcomanok, kik hatalmasokká váltak Marobod király alatt, midőn Csehországot a bojoktól elvették, és később (166—170) a német és szláv népek legelső támadó szövetségét képezték a romai birodalom ellen; a hermandurok, vagy hermionok, kik a történelemben annyira nevezetes thuringiaiak őseinek lenni látszanak; a kattok, kik Hassiát és környékét tarták megszállva, s katonai fegyelmökről voltak hiresek a németek közt; az alemanok, kik Caracalla alatt a számos délnyugoti német népek szövetségének élére álltak; hozzájok csatlakoztak később a svevek, igen hatalmasok Caesar korában Ariovistus királyuk alatt, és később Sveviának nevet adtak; az istaevonok, később frankok, kik más népekkel egyesülve, a leghatalmasabb german szövetséget képezték, és kik közt legnevezetesbek voltak a saliai frankok: kik Chlodoveus által vezéreltetve, a romai uralomnak véget vetettek Galliában, és Nagy-Károly alatt monarchiát alapitának, melly akkoriban a legelső volt egész Europában.

Az Ethnographia szerint ez ágban következő nyelvek különböztethetők meg:

A) † RÉGI MAGAS NÉMET, vagy ALT-HOCHDEUTSCH, különféle szóejtésekben él egész déli Németországban, Schweiz-, Elsass-, Hessen-, Thüringen-, és Wetterauban, mellyek a frankok alá vetett tartományok részét teszik. Darab idő óta kiveszett. Három különböző szóejtés fordul elő benne: a frank, és aleman egykoruak, mellyek e nyelv legrégibb termékeit foglalják magukban; s a magas közép-német, melly rájok következett. Irodalma igen szegény, a latin által majdnem kizárólag gyakorolt uralom következtében, midőn a magas német divatozott.

a) A frank, vagy német; a frankok nyelve volt a Merovingek és Carolingok udvarában, egészen Kopasz-Lászlóig; azután pedig a régi franciának engedett helyet Franciaországban: azonban az udvar nyelve maradt Németországban egészen a Hohenstaufenek koráig. A legnevezetesebb és legrégibb szerzemények e részben: Isidor értekezésének De nativitate Christi, forditott töredéke, a VIII. század kezdetéről; Hildebrand, vagy Adubrand költeményének töredékei: mellyek, ugy látszik, e század végéről valók; Tatian evangeliumi egyezményének forditása, a IX. század kezdetéről; Károly franczia király esküje 842-ről; és a frankok törvénykönyve.

b) Az aleman nyelv legrégibb termékei: sz. Benedek szabályainak forditása 720-ik év körül Kerotól; az evangeliumok költői paraphrasisa, 863 és 872 közt, Ottfried weissenburgi benedekitől, Elsassban; a zsoltárok forditása, a X. század végéről, Neker sangalleni szerzetestől.

c) A magas közép-német nevezet alá foglaljuk Grimm után azon nyelvet, mellyen sok müveket irtak a svevek, bajorok, ausztriaiak, schweiziak, és más egyéb népek Közép- és Alsó-Németországban, a XI. századtól a XV-ig, különösen a Hohenstaufenek fénykorában (1136—1254); melly a Minnesängerek, vagyis a németországi troubadourok korának is neveztetik. Legnevezetesebb és legrégibb müvek: a Schwäbische Aeneide Weldecktől, és Iblin forditása, Hermann von der Aue által (1180); Ovidius forditása, Halberstadti Albrecht által, 1198 felé; a Trojanischer Krieg, Eschenbachi Wolfram Percivalja, ugyanazon korból; Wilhelm der Heilige epopoeia Tuheim Ulchistól 1228 táján: és a Niebelungen, a legjobb epicus költemény e nyelven, mellyet Würzburgi Konrádnak tulajdonitanak, 1290 körül.

B) Sajátképeni ALEMAN, vagy DEUTSCH, máskép magas uj-német; és itt meg kell különböztetni az irott nyelvet a közbeszédtől. Amaz sehol sem lévén szokásban, Luther idejében alakult, ki elvetve a magas közép-németet és az al közép-németet, a meisseni szóejtést választotta, melly később irott nyelvvé vált. Ez utóbbi csakhamar az irodalom s miveltebb körök nyelve lett: közös minden mivelt németekkel, s az egész éjszak, és keleti Europa nagy részének tudós nyelve. Minden habozás nélkül állithatjuk, hogy a német irodalom a müvek számára nézve minden egyebeket felülhalad, érdemre nézve pedig azokkal vetélkedik.

A német nyelv történetesen szavakban leggazdagabb europai nyelv, a sok egytagu gyökök következtében, mellyekkel származtatás,

vagy összetétel által uj szavakat alkot: melly kiváltsággal egyedül a görög nyelv bir illy nagy kiterjedésben. Mellékneve, melly bizonyos esetekben hajlithatlan, két különböző módon hajlittathatik. A névmás, melly három nemből áll, együtt hajlittatik a névelővel és végzet által. Az igehajlitás szegény; csupán két egyszerü ideje van, három segéd-igékhez folyamodik a szenvedő állapot kifejezése, és a hiányzó idők pótlása végett. Szegény a részesülőkben is; de talán egynek sincs annyi előragja. A bányászat, vadászat, tengerészet és számos mesterségek müszavait ebből tanulta Europa. Az irók haszontalanul terhelik azt idegen, görög, latin és franczia szavakkal, melly hiányon most már tisztitás által segitenek.

A divatozó szóejtések a következő négy:

a) A schweizi, melly a tyrolival együtt a legkeményebb valamennyi között; divatozik Schweiznak legnagyobb részében, számos apró szóejtések- és eltérésekkel, mellyek közt nevezetesbek a berni s aargaui, Hasli völgyi, freyburgi, s a mistenlachi welsch, a graubündteni s appenzelli szóejtések.

b) A rajnai, mellyben megkülönböztetendők: az elsassi szóejtés Francziaországban; a sveviai, a schwarzwaldi, vagy felső sváb, a baari, a Neckar völgyi, vagy würtembergi, a vindelici vagy augsburgi, ulmi stb. eltérésekkel. (A schwarzwaldi felvölgyek szóejtése, mellyen Hebel gyönyörü költeményei irvák, olly keveset különbözik a némettől, hogy alárendelt szóejtésének tekinthető.) A pfalzi, mellynek alosztálya a wasgaui német, Francziaország Voges kerületének kis részében; s a westerwaldi, Poroszország és Nassau herczegség közt megosztott tartományban.

c) A dunai, négy fő szóejtésekkel; és ezek: a bajor, a tyroli, az ausztriai, s a csch-magyar-sileziai. A tyrolihoz tartozik azon német is, melly a Sugana völgyben, a XIII. veronai községekben, és a VII. vicenczai községekben divatozik, és hibásan tartatott cimbernek.

d) A frank, vagy közép-német, kilencz al-szóejtésekre és sok eltérésekre oszolva; mellyek közt nevezetesebb a magas uj-szász, mellyből Luther kiválólag a hochdeutschot alkotta.

Ehhez járul más kettő, melly idegen szavak vegyülete által nevezetes:

e) A zsidó-német; német, zsidó, lengyel, franczia szavak vegyületéből, lengyel zsidók által alkotva: a német zsidók nevelése-, és istentiszteleténél használtatik.

f) A rothwelsch: beszélik a jenishek, vagy gaunerek

rablók és csavargók, kik a némettől egészen idegen kifejezéseket és mondatokat használnak. E két szóejtésnek nyelvtanai és szótárai is léteznek; ugy szinte minden főbb és alsóbb szóejtéseken, vallásos könyvek és költemények. A magas és alacsony németnek számos szóejtései divatoznak az orosz birodalomban, az itt megtelepült gyarmatosoknál, főleg Odessa körül, és Cherson kerületben, Molosena mellett és Krimben, Tauris- és Bessarabiában. Német gyarmatosok léteznek még a Sierra-Morenában is Spanyolországban, Canta Galloban Braziliában, Uj-Braunschweig- és Uj-Skotiában, s az amerikai Egyesült-statusokban.

II. SZÁSZ, vagy CIMBER; mellynek szóejtéseit beszélték a Marius által elpusztitott cimberek; az angelek, kik a szászok- és jütlandiakkal egyesülve, olly nagy szerepet játszottak éjszak történetében; a bructerek és kauczok, kik az istaevonok szövetségének egy részét képezték; a cheruskok, kik Hermann alatt váltak hatalmasokká; a menapiusok, tungrok, batavok, frizek és más jelentéktelenebbek; a szászok, a régieknél ingaevonok, éjszaki Németországban szövetséget képeztek: hol Witekind által vezéreltetvén, harmincz évig védelmezték függetlenségöket Nagy-Károly diadalmas fegyverei ellen; a longobardok (?), kik az avarokkal egyesülvén, Olaszországba jöttek.

Az Ethnographia ezen ágban a négy következő szóejtést különbözteti meg:

A) † ALSÓ RÉGI NÉMET (ALT-NIEDERDEUTSCH), melly régi szásznak is neveztetik a fő néptől, melly azt beszélte. Ugy látszik régente, s a középkorban, divatozott egész éjszaki Németországban, és Német-Alföldön, hol frizek és angolok laktak. Nyelvtani formák tekintetében Grimmel együtt megkülönböztetjük az alacsony régi németet, és az alacsony közép-németet. Az alacsony régi németnek legrégibb termékei a VIII—XI. századból valók, s ezek közt nevezetesbek: az Evangelien-Harmonie, melly a IX. század kezdetéről való, és a Lipsius-féle glossák, ugyanazon századból. Az alacsony közép-német a XI–XVI. századbeli iratokat foglalja magában, és több rendbeli termékeket mutat föl: ámbár csekélyebb számmal, mint a magas közép-német; a nevezetesbek: egy szótár a XII. század közepéről; szent-irás forditása a XIII. század kezdetéről; a Heldenbuch, Ofterdingeni Henrik-, vagy Eschenbachi Wolframnak tulajdonitott hősköltemény; a Reineke der Fuchs, gunyos epopoeia, mellynek szerzője Baumann Miklós; és a Tyl Eulenspiegel, melly a XIV. században készült. Ugy látszik, e nyelv a braunschweigi udvarban virágzott.

B) ALACSONY UJ-NÉMET (NEU-NIEDERDEUTSCH, vagy NEU-PLATTDEUTSCH); uj-szásznak is neveztetik, és számos szóejtésekkel divatozik Németország éjszaki részében, s majdnem egész Poroszországban. Luther kora után a magas német váltá fel a törvényszékeken, egyházi szertartásokban, nyilvános okiratokban; és a XVII. század kezdete óta nem irtak rajta. Irodalma igen szegény: több népszerü költemények és krónikák léteznek rajta, mellyek közt a ‚livoniai', Rüssoutól. Szóejtései lágyabbak, mint a magas németé, s a sziszegő mássalhangzók összehalmozását, és a torokhangok gyakoriságát kerülik; nyelvtani formákban szegényebbek, de gyökszavakban annál gazdagabbak. Főbb szóejtései: a sajátképeni szász, a keleti szász, a westphali, vagy nyugoti szász.

C) FRIZ, a Rajna partjaitól kezdve, az Elbe folyamig beszélték a frizek, és szövetségeseik, a kauczok. A frizek most már igen kevés helyeken találhatók, és különböző nyelvet beszélnek a régiekétől, az idegen szavak vegyülete miatt, mellyeket a szomszéd népektől fogadtak el. Három különböző szóejtése van: a friz-batav, Westfriesland, Grőningen és Drenthe hollandi tartományokban, s éjszaki Holland egy részében divatozott; friz-westphali, beszélték a kauczok; éjszaki, vagy cimber-friz. Kevés mü iratott e nyelven; a legrégiebbek Brokmer Wilküren, melly nem korábbi a XII. századnál, és az Asegabuch, a XIII. századból.

D) NÉMET-ALFÖLDI, vagy UJABB BATAV, két fő szóejtéssel:

a) A flamand; több eltérésekkel, divatozik Németalföld déli tartományaiban, kivéve, hol a németet vagy francziát beszélik. Rokon lévén a hollandival, flamand nyelv nevezete alatt közönséges volt a burgundi grófoknak alávetett XVII. tartományban; ezek megszüntével, s midőn a spanyolok kezdtek uralkodni, éjszakon a hollandi, a déli tartományokban a franczia váltotta fel: ugy hogy a közügyek- és az irodalomból egészen ki volt zárva, s csekély számu munkákat hozott létre.

b) A hollandi nyelv a VII. éjszaki tartományokban, és némelly határszéli déli kerületekben divatozik; ugy szinte sok eltérések- és vegyületekkel Afrika-, Oceania-, s déli Amerikában, Ceylon sziget több kerületeiben, Indiában, Malacca félszigeten, déli Afrika és Guyana szélein; néhány ezer hollandi eredetü földmivelők Uj-Yorkban, Pensylvaniában és Uj-Jerseyben megőrizték még nyelvöket; mig azt városokban lakó testvéreik egy idő óta elfeledték. A hollandi nyelvnek főbb eltérései találhatók Geldern, Grőningen, Zeeland és Kampen környékén. Csak a XVI. század vége felé vált Holland tartomány közön-

séges nyelve irott nyelvvé. Ez egy keverék a régi friz, franczia, alnémet nyelvekből, és ehhez nagyon hasonlit szavaiban, az irott némethez pedig a nyelvtani szerkezet- és formában; de a torokhangokban ezt haladja, s a magánhangzókat minden europai nyelvek közt legjobban nyujtja. A legrégibb hollandi müvek: Kolyn Miklós rimes krónikája, melly 1156-ik év táján készültnek mondatik, de ugy látszik, ujabb korból ered; továbbá Melis Stocke krónikája, a XIV. század végéről. A XVII. század volt a hollandi irodalom arany százada, melly a létrehozott müvek számát tekintve, a német, franczia, s angol irodalomnak jóval alatta áll.

III. SCANDINAV, vagy GOTH-NORMAN, magában foglalja a hajdani jotok, gothok, vagy gutzok, mannok, vannok, és más ismeretlen, tisztán goth eredetü népek által beszélt nyelveket; mellyeket Maltebrun Scandinavia legrégibb lakóinak tart: valamint e nyelveket a délibb tartományokban beszélték több scandinav faju, szlávok és finnek közt elszórt népek, mellyek keleti Europába tett beütéseikről hiresedtek el. S ezek közt legnevezetesbek a gothonok, a Vistula torkolatánál; az ostrogothok, a Dnieper partjain uralkodó törzs, és a Hermanrik által a IV. században alapitott nagy birodalom magva, melly a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, a Tanaistól a Tiszáig terjedt; később uralkodó katonai cast, a Theodorik által az V. században alapitott második ostrogoth birodalomban; a visigothok, kik Lengyel- és Magyarország pusztitása után nyugotra vonultak, és mint katonai cast, a visigoth birodalmat alapiták; a herulok? kik hires hadjáratokat intéztek Roma ellen Odoacer alatt, és Konstantinápoly ellen; bekalandozták az Archipelagus szigeteit és Görögországot, hadat viseltek a longobardok ellen, és átvonultak Németországon; a vandalok? kik az alánok- és svevekkel egyesülve, az V. század kezdetén Galliába és Spanyolországba nyomultak: hol meg is telepedtek, és Genserich királyuk által vezéreltetve, nevök alatt országot alapitottak Afrikában; a burgundiak? kik az V. században Galliában telepedtek meg, hol az ő országuk a Rhône majdnem egész medenczéjét magában foglalta.

Ezen ágban az Ethnographia öt következő szóejtést különböztet meg:

A) MESOGOTH †, a Moesiában letelepült gothoknak nyelve volt. Grimm szerint ez nyelvtani formákban igen gazdag német nyelv: nem kevesebb, mint tizenöt névhajlitással, százhusz esettel, és tizenhat igehajlitással; van igazi szenvedő formája a latin mintára; a nevek- és igéknél kettős száma; csak határozatlan névelője nincsen. Sok századok

óta kihalt; régibb termékeket mutat fel minden más német szóejtésnél; és ezek: az upsalai Codex Argenteus, melly az evangeliumok sok töredékét foglalja magában; a Codex Carolinus, a romaiakhoz irt levél töredékeivel; sz. Pálnak tizenhárom protokánoni levele; a négy evangelium töredékei, s Esdras és Nehemias könyvei, mellyeket Mai a milanoi Ambrus-könyvtárban az V. és VI. századbeli két beirt hártyán talált föl: mindez a szent-irásnak 360 és 380 közt Ulphilas püspök által eszközlött fordításához tartozik; végre egy okmány, melly ugy látszik, Theodorich alatt iratott a VI. században. Bopp szerint e nyelv szerkezete sokkal inkább hasonlit a sanscrithoz, mint a bengalihoz.

B) NORMAN †, vagy Grimm szerint ALT-NORDISCH; az Edda, Voluspa, s egyéb bizonytalan időbeli költemények nyelve, továbbá Scandinaviának átalános nyelve a VIII. IX. és X. században: az éjszaknak legrégibb emlékeit mutatja föl, s a nyelvtani formák gazdagsága által épen nem áll hátrább a mesogothnál, mellynek Maltebrun szerint, idősebb testvére; s nem vegyültek össze vele idegen nyelvek, mellyekkel Ulphilas segitett magán: valódi szenvedője van, kettős száma a névhajlitásokban, s a teuton vagy aleman ágaktól több mint ötszáz gyökszavak által különbözik, mellyeket leányaira hagyott.

C) Sajátképeni NORVEG, vagy régi NORVEG (Norroena Tunga), egészen különböző az ujabbtól (norck); melly a dán nyelvnek szóejtése. Eme nyelvtani formákra nézve gazdag nyelvben, három fő szóejtést lehet megkülönböztetni. Ezek:

a) Az islandi; a IX. század után Islandban a 861-ben ott megtelepült norveg gyarmatok beszélték, mellyek ott a középkor történetében hires köztársaságot alkottak. E szóejtés az islandi irók által kimiveltetvén, **islandi nyelv** lett, mellyen irattak a hires Saga k, vagyis történeti emlékek, versekkel elegyes folyóbeszédben; s irodalma egyike a leggazdagabbak- és különösebbeknek a középkorban. A scaldok vagy islandi költők, hasonlóan a troubadourok- és Minnesängerekhez, harczosok és költők valának, a temérdek számu fejedelmeket szolgálva tanács- és harczban; kik azonban mesterséges beszédmódot hoztak be, a norman nyelv szellemével épen nem egyező, bonyolodott áttételekkel. A valóban régi költészet forn-yrda-lag-, vagyis a szavak régi törvénye, nevet visel. A Saga kon kivül, mellyek még most is Scandinavia régi történetének alapját teszik, több más müvek is jelentek meg azon; köztök a jus ecclesiasticum 1123-ból, s ujabban Miltonnak egy islandi pap által eszközlött fordítása. A többi nevezetesebb élő szóejtések következők:

b) A sajátképeni norveg, Norvegiának központi völgyeiben; szavaira nagyon hasonlit az islandihoz.

c) A dalscka, nyugoti Dalecarliában.

d) A tämtelandi, Svédországban.

e) A feroei, a Feroe szigeteken; islandi, norveg, dán szavakkal keverve, s különös és idegen hajlitások által eltorzitva.

f) A nors, Shetland szigetein, angol-skot szóejtéssel vegyitve.

D) SVÉD, divatozik a svédek közt, Svédország nagyobb részében, Sz.-Bertalan-szigeten Amerikában, Finnland főbb városaiban, s az orosz birodalom Rune szigetén. Hasonlóan a dánhoz, a norman leányának tekinthetik, és jelenlegi alakjában csak a XV. században állapodott meg. Irodalma Wasa Gusztáv korából származik. Krisztina alatt a latin nyelvnek áldoztatván föl, Adolf-Fridrik alatt ujra föléledt, s még inkább III. Gusztáv alatt, midőn tetőpontján állott; ugyanakkor több irodalmi intézkedések, és a növekedő oktatás, szaporiták a müveket. A politikai történet, a törvénykezési ékesen-szólás, a lyrai költészet, igen nagybecsü müveket mutathatnak föl; a szinház lankadt, a csekély számu lakosság következtében. Két fő szóejtése van:

a) A sajátképeni svéd, mellynek al-szóejtései közt van az upland i, melly a XV. században irott és közönséges nyelvvé vált.

b) Az ujabb goth, déli Svédországban, számos apró szóejtésekkel.

E) DÁN, beszélik a dánok Dániában, Ásia-, Afrika-, Amerikában, a Feroe szigetek és Island miveltebb osztályai; szinte használtatik Norvegiában. A XV. században állapittatott meg jelenkori alakjában, s igen sokat ártott neki az udvar előszeretete a német nyelv és irodalom iránt, egészen a XVIII. század kezdetéig. A dán és norveg irók buzgalommal és jó sikerrel alapitottak nemzeti irodalmat, melly a költészet- és tudományokban nagyra növekedett. A Stolberg által (1720—1750) alapitott komikai szinház, semmivel sem áll alább a franczián á; a tragikai a némettel vetélkedik: a Physica, erkölcsi bölcsészet, egyházi szónoklat, nagy virágzásban áll; de nem ugy a politikai ékesenszólás. A dán nyelv megőrizve az ezen ágbeli nyelvek finomságait, a legnagyobb egyszerüséget tünteti föl a nyelvészeti formákban; melly részben mindjárt az angol, a német nyelvek legegyszerübbike után következik. Nem olly fönséges és zengzetes, mint a svéd, de több kecs- és könnyüséggel bir: és inkább az angol- és franczióhoz, mint a némethez hasonlit; a németnek nem is sikerül azt helyesen beszélni, vagy irni. Két fő szóejtése van: a dán, és a jütlandi, vagy ujabb goth.

IV. ANGOL-BRITT; két nyelv alkotja azt:

A) ANGOL-SZÁSZ †; a szászok, angolok és jutok nyelvének keveréke, kik 449-ben a bretonok által a pictek ellen meghivatván, a szigetet elfoglalták: hol nyelvök három szóejtésben tartá fön magát a VIII. századig; a dánok betörése alkalmával sok dán szólásmódokat fogadott el: miért is *dán-szász* lett belőle. Több századok óta kihalt; de az angol közintézetekben tanittatik. Gazdag a gyökszavak- és képekben, de szegény a nyelvtani formákban; irodalma azonban a legfontosabb és különösebb a középkorban, midőn számos termékei forditttattak francziára, vagy régi németre. Legrégibb maradványai: a Caedmonische Paraphrase, az ó-szövetség magyarázata, melly a VIII. században készültnek állittatik: jóllehet közönségesen a 680-ban meghalálozott Cedemonnak tulajdonittatik; egy értekezésnek, De Consolatione, Boëtiustól, rimes forditása; Orosius- és Bedának stb., Alfred király általi forditásai a IX. század második feléből; Others és Wulfstans utazásai ugyanazon korból; Alfrick áldozár elmélkedései a szent-irás fölött; Boewalf költeménye a X. századból, mindeneknél ujabb e nemben; a Skialdunghi költemény; az angolszász krónika a XII. századból. Raske az angol-szászt közép-nyelvnek tekinti az islandi s teuton, vagy magas német közt. Valamint az islandi, aleman, franczia, finn és más költők, ugy a legrégibb angol-szász költők is, a rimnek elejbe teszik ugyanazon betük ismételését. Az angolszász nyelv szókötése sokkal inkább közeledik a német- és a latinhoz, mint az islandihoz, főleg a legrégibb korban; mi vagy a szerzetesektől ered, vagy az ős szász és angol szóejtés régi nyelvtani formáinak befolyásától: a helyesirás igen bizonytalan.

B) ANGOL; divatozik Angliában, keleti s déli Skotiában, Irland egy részében, s a walesi herczegségben, Skotia, Irland és Wales fővárosaiban, Shetland, Jersey, s Guernsey szigetek városaiban; az angol és más nemzetbeli gyarmatosok közt Ásia-, Oceania-, Afrika- s Amerikában; az éjszak-amerikai Egyesült-államok nagy részében; s az egész világon irodalmi, politikai, s kereskedési fontosságánál fogva; különösen Hannoverában, a joniai szigeteken, Malta szigetén, Portugalia-, Brazilia-, és Haitiban. Az angol nyelv az angolszász és frank-norman keveréke, némelly celta, s temérdek romai szavakkal. Igen gazdag és erőteljes, az europai nyelvek közt legegyszerübb és egytagubb; s mellyben a kimondás leginkább különbözik az irástól. Két hajlitása van a névre, hat vagy hét az igék személyei- s ideinek jelölésére; nemi különbséget csak azon tárgyaknál ismer, mellyeknek valóban nemök van; a melléknév, részesülő, névelő hajlithatlanok. III. Eduard alatt lett közigazgatási nyelvvé; ekkor megállapittatott, és

mindinkább kimiveltetett. A XVII. század kezdetével e gyönyörü nyelv rendszeres fejlődésnek indult, s a XVIII. század első éveiben változhatlan formákat nyert. Az angol nyelv a legtökéletesebb nyelvek közé sorozható, s erőteljre nézve a legelső. A szabatosság mit sem von le kelleméből; az énekekben erős és zengzetes; hasonlóan éjszaki testvéreihez, bámulatosan rajzolja a természet nagyszerü hatásait; mint a politika és parlamenti ékesen-szólás nyelvével, más egy sem vetélkedhetik vele. Irodalma a XII. században forditások- és krónikákkal kezdődvén, tetőpontját érte el a XVII. és XVIII. században: szintolly dus, mint változatos lévén, a leghiresbekkel vetélkedik. Legrégibb emlékei: egy dicsének a Bold. Szüzhez, bizonyos Godrictól, ki 1170-ben halt meg; Bruto di Wace regény forditása Layamon-, vagy Lazamontól, s az evangeliumok magyarázata Owen Ormintól, a XII. századból; a Castel of Love Grosthead Roberttől, a XIII. század első feléből, és Gloucester Robert krónikája, ugyanazon század második feléből; Brunne Robert, Chaucer, Davie Adam, John Gower és Langeland Robert munkái; melly utóbbi Ploughman Péter titkos látásait (gunyirat) irta a XIV. században.

Ugy látszik, négy szóejtést különböztethetünk meg:

a) A sajátképeni angolt, mellyet Chaucer a XIV. században kimivelvén, az egész nemzet irott és átalános nyelve lőn. Alsóbb rendü szóejtései: a londoni (cockney), oxfordi, sommerseti, walesi, irlandi; tovább a Berkshire-ben divatozó Jowring, és a suffolki s norfolki paraszt nyelv.

b) A northumberlandi angolt; melly annyi dán szavakat őrzött meg, hogy dán-angolnak is nevezhető.

c) A skot, vagy anglo-scandinavot; alosztályai a sajátképeni skot, melly már a skot királyok udvarában divatozott, s mellyen V. Jakab gyönyörü költeményeket irt (Ramsay pásztori dalt készitett e nyelven, melly Tasso Amyntasára emlékeztet, Burns pedig népszerü költeményeket irt azon nem régiben, telve lelkesedés- és eredetiséggel); a border language, keverék-nyelv déli Skotia határszélein: nevezetes a balladákról; s az orkadi szigetek nyelve, sok norveg szavakkal vegyes.

d) Az Európán kivüli angolt, a gyarmatokban.

E nyelvek sajátsága a hangnyomás, vagyis azon különös hangoztatás, mellyel minden szó kiejtetik. Kivéve az angolt, a kimondás alig különbözik az irástól; a svéd és dán nyelvben egyezik, jóllehet a közbeszédben némileg eltér tőle: s kivéve a scandinav ágnak ujabbkori kiejtéseit, valamennyiben többé vagy kevésbbé kemény; leginkább

az pedig a hollandi, szász és teuton nyelvek kiejtése; legfőbb fokát éri el a schweizi, tyroli, elsassi, sváb, és bajor szóejtésekben: minthogy igen sok a torokhang, és a mássalhangzók összehalmozása. A svéd gazdag a tiszta zengzetü magánhangzókban, és a legzengzetesebb köztök. A svéd után jön az islandi, s ez után a dán, főleg norveg kiejtéssel; a dán, miként az alsó-szász és hollandi, elveti s átalakitja a sziszegő s kettőzött mássalhangzókat. Az *e* magánhangzó tulnyomó benne, valamint az *a* a svédben. A *wh*, vagy *ha*, különösen fenmaradt az angol- és jütlandiban. A mesogoth, a norman, a magas és alsó régi német, a nyelvtani formák gazdagságánál fogva első helyen állnak; utánuk jön az angol, és végre a dán.

A német nyelvek hajlitása, kivéve a két utóbbit, ugy szinte a hollandi és svéd nyelvet, gazdag; nagy szerepet játszik bennök a névelő, melly a scandinav águ szóejtésekben, kivéve a mesogothot, ragként áll a név után, mint a koptus, oláh stb. nyelvekben. A német, hollandi, svéd nyelv három nemet ismer; a dán és alsó német kettőt, egyet a személyek-, és egy mást a dolgokra nézve; az angolnak egy sincs. A mesogoth, magas és alsó régi német, angolszász, norman, islandi, s a feroei szóejtés, a személyes névmásokban kettős számot is mutatnak föl. A német nyelvek a hasonlitást hajlitás által képezik, az első fokhoz *r* betüt adván; csupán a mesogoth tesz e helyébe *z* betüt: a superlativust pedig *st* képezi. Az igehajlitás szegény, melly három segéd-igéhez folyamodik a hiányzó idők és módok kifejezésére; kivéve a scandinavi nyelveket, mellyek közt a mesogothnak kettős száma, s tökéletes szenvedője van, a többiekben szinte megtaláltatik a szenvedő, csakhogy négy időre szoritva. A scandinav nyelvekben mindazáltal számos különös segéd-ige van az igehajlitás dus változatosságára; de a német nyelv példájára nem képesek szabadon alkotni uj mellékneveket az által, hogy a neveket a cselekvő részesülőkkel egyesitik: jóllehet könnyen összekapcsolják a neveket és mellékneveket egymás közt, vagy egyiket a másikkal. „A német nyelvek (igy szól Maltebrun) valamennyien azon sajátsággal birnak, hogy bizonyos határozott szabályok szerint uj szavakat képezhetnek: melly sajátság közös a göröggel és a szlávval, de megtagadtatott a latintól és leányaitól; azonban hátrább állnak a szerkezetben és irmodor finomságában.“ A német és hollandi nyelvek szerkezete nagyon szövevényes; nem annyira a többi nyelveké: legegyszerübb az angol. Talán egy nyelvcsalád sem tüntet fel olly változatosságot a személyes névmások használatában, mellyek a szavak igazgatására szolgálnak; minthogy négy különböző névmások fordulnak elő bennök.

Mi az irást illeti, a következő irásmódok fordulnak elő: a r u n i

irásjegyek; nem tudatik, mikor találtattak föl. Divatban voltak egész Scandinaviában, és a wend szlávok közt, még a kereszténység behozatala előtt; s némelly tudósok véleménye szerint, Dalecarliában is használtattak. Azt mondják, kezdetben tizenhat jegyei voltak, hasonlók a görögök- és latinokhoz; később I. Waldemar hét pontozott jegyeket adott hozzájok, mellyek pontok által különböztettek meg a többi jegyektől. Az islandi alphabetum majdnem ugyanaz a runival, s különös jegye van a *th* kifejezésére. A mesogoth alphabetumot Ulphilas készitette a görög példájára. Az angolszász alphabetum Angliában és Scandinaviában használtatott; ez utóbbi országban az a runi alphabetumot követte, mig a goth behozatott. A goth alphabetum négyszögüen alakitott latin, mellyet a középkori irók mindenkép kiczifráztak, s a latin Europának majdnem minden népei használtak a XIII—XV. században. Az állitólagos német alphabetum nem egyéb a módositott gothnál; használják a németek, csehek, szlovenek, — felváltva a latinnal a svédek, hollandok, és dánok; kizárólag használták az angolok és hollandusok a XVII. századig. A latin alphabetumot azok használják, kik az angol és hollandi nyelvet beszélik: elterjedt Svédországban, kezdődik Dániában, Németországban, és ezenkivül ott, hol németül beszélnek.

6. §.
A szláv nyelvcsalád.

Udine környékétől, Siliantól Tyrolban, és a Böhmerwaldtól kezdve Németország szivében, Europa s Ásia legtávolabbi határaiig, és Amerika éjszaknyugoti partjaig élnek szétszórva szláv eredetü népek, és uralkodnak e rémitő területen, melly a földgömb látható felületének mintegy hatod részét teszi. A legnagyobb physikai s erkölcsi különbségekre akadunk e népek közt; mellyeknek nyelvei olly kevéssé különböznek egymástól, hogy azonegy nyelv szóejtéseinek tekinthetők. Itt gyönyörü termet, szép arczvonások, barna szin és haj: amott kicsiny test, rut alkat, fejér bőr és szőke haj; emitt egyszerü erkölcsök, az aranykor ártatlanságával: másutt a legmiveltebb tartományok romlottsága és fényüzése; egyik legvastagabb tudatlanságba merült, vad, mértékletlen: mások ismét szelidek, miveltek, józan életüek; egyik buskomoly jellemü, de heves természetü: a másik vig, de aluszékony.

E nemzetek, mellyek olly nagy szerepet játszottak a középkorban, annyi államokat alapitottak az alemanok régi lakhelyein, s a romai birodalom romjain, és mellyek a német és keleti császárokat megrémiték, e szabadságukra egykor olly féltékeny népek, most már részben kivesztek, és majdnem valamennyien elveszték függetlenségöket.

Az oroszok, és az europai Törökország némelly népségei tartják fön egyedül politikai létöket; a többiek Oroszország-, Ausztria-, Porosz- és Törökországnak vannak alávetve. A kereszténységre téritettvén, mint a többi europai családok, kivéve a finnt, a szlávok sokkal később részesültek a miveltség jótéteményeiben: mellynek előhaladása köztök különös körülmények által majd késleltetve, majd egészen felfüggesztve lőn; miért is a tudományok és müvészetek sokkal kevesebbet köszönnek e népeknek, mint azoknak, mellyek a német és görög-latin családhoz tartoznak. Egy részben megtarták az erkölcsök egyszerüségét, a vendégszeretetet, hősiséget, lángoló honszeretetet, a szülőföld és király iránti hajlamot, a vallás iránti buzgalmat, az öregek tiszteletét: melly tulajdonok őseik jellegét tevék. Néhány évek óta a szlávok szinte részt vesznek az europaiaknak miveltség felé törekvésében; uj tevékenység éledt föl bennök; és némellyek közt gyors léptekkel halad a miveltség. Az oroszok azonban, a legkiterjedtebb birodalommal, melly eddig valósággal létezett, első polczot foglalnak el a szláv népek közt, valamint azon népségek számára nézve, mellyeket polgárositottak, s a példa erejével, és a rendesen használtatni szokott erőszakoskodások nélkül, a kereszténységre téritettek: ugy ama sok tudományos intézeteik, mindennemü ipartermékeik, és a földiratnak tett nagy szolgálatok által; egészen ismeretlen tartományokat fedezve föl, és a hajózást a két félgömbön sokkal messzebbre terjesztvén ki a szélesség fokán tul, mint sem ezt a halhatatlan angol hajós tette.

Ha bár a szláv népek hátrább állnak is a német és görög-latin népeknél az átalános és tudományos miveltséget illetőleg, hatalom és vállalatok tekintetében őket megközelítik. Ugy látszik, közéjek tartoznak a sarmaták? a scythák és romaiak kérlelhetlen ellenségeik, kiket rettenthetlen lovasságukkal gyakran tönkre tettek; a roxolanok; vagy később rhosok, kiknek olly nagy részök volt a marcomanok betörésében a romai birodalomba, midőn ez hatalma tetőpontján állott; Strabo jazygesei, kik a középkorban Jatwinges vagy Pollexiani néven voltak ismeretesek: kik inkább fegyver által ohajtának elveszni, mint függetlenségöket föláldozni. Történetök dicsőíti a moravokat, kik elsők fogadván el a kereszténységet, az azzal karöltve járó miveltséget élvezték, s a vitéz és ügyes Svatopluknak köszönék, hogy a IX. században Europának legnagyobb hatalmasságai közt szerepelhettek, a balti tengertől az adriaiig terjeszkedvén; a venetek, vagy wendek, miveltség által tüntek ki a szlávok közt, s köztök nevezetes volt a luititzok hatalmas köztársasági szövetsége, s az obotriták országa, kiknek királya a Mecklenburg-ház tör-

zse; a szerbek, kiknek királya Duchan István, a keleti birodalomnak nagy részét meghóditá, s kit egyedül a halál akadályozott benne, hogy annak trónjára üljön; a pruczok, kik hihetetlen vitézséggel védték az alemanok ellen hamis isteneiket és függetlenségöket; a kurok, kik a középkorban a wendek-, oseletek-, livek- és más népekkel a közös kuret név alatt egyesülvén, tengeri rablásokkal háborgatták a balti tengeren hajózókat, sőt még Svéd- és Dánország partjait is fosztogatták; a rusznyákok, kik a hős Wladimir, a galicziai herczegség alapitója, s utódai, Jaroslaw és Román alatt szereztek maguknak hirnevet; a novogorodok, kik köztársaságban élve, kereskedés és csaták által tüntek ki, jóllétben éltek, s több századokon át Európának egész éjszakkeleti részét birták; a zaporoghi kozákok, ujabbkori spartaiak, különös alkotmányuk-, életmódjok- és rettenthetlen bátorságukra nézve; a kozákok, keleti Europa rémei Schmelnizki hetman kormányzása alatt, kinek hadjárata Kisásiában és Colchisban a XVII. század kezdetén, a legmerészebbek közé tartozott; a ragusaiak, kisded nép, melly több századok óta miveli a tudományokat és irodalmat, s durva népek közepette szelid és mivelt erkölcsökkel bir; a montenegroiak, kiknek függetlenségét sziklák, vitézség és egyszerü erkölcsök védik, csupán az öregek- és püspököknek engedelmeskedve. E családhoz tartoznak még a csehek, olly hatalmas nép a dicsvágyó Ottokar, a Luxemburg-házbóli fejedelmek, és ausztriai II. Rudolf alatt, kinek udvarában Európának első tudósai és müvészei éltek: hiresek továbbá Ziska és Podiebrad vitézségéről; a lengyelek, kiknek története különösen I. Boleslaw uralkodását emeli ki, mint ki egész Lengyelországot és Németország nagy részét birta: Nagy-Kazimir törvényeket, miveltséget adott nekik, és Veres-Oroszország uralmát szerezte meg; a bátor hős Sobieski hazájának szabaditója, s Bécsnek megmentője volt; a lithvánok, kik a XIV. század kezdetével, a bátor és ügyes Gedimir által vezéreltetve kijöttek sürü erdeikből, s a tatárok és oroszok kárával nagy birodalmat alapitának, melly Jagello házassága által a Piastok örökösével, legelső éjszaki birodalommá vált, a nagy Olgerd, a hires Vitoot, és Zsigmond-August alatt: ez legnagyobb királya volt Lengyelországnak, amazok pedig az ujabbkori legnagyobb hóditók közt foglalhatnak helyet; végre az oroszok, kiknek birodalmát a IX. században Rurik alapitá, s már kezdetétől fogva rendkivüli kiterjedéssel birt.

Ugy látszik, e nyelvcsaládnak három ága különböztethető meg:

I. OROSZ-ILLYR; az oroszok- és illyrektől igy neveztetve; e névvel jelöltetnek nagyobb részt ama népek, mellyek szerb, vagy hor-

vát nyelvet beszélnek. Ez osztályt Dobrowski *elö*-, vagy *keleti* osztálynak nevezi. Ágai:

A) A *szláv*, *szervián*, *szerb* és *illyr*, némellyek által *ruthen*-nek nevezett; számos kiejtésekkel beszélik az illyreknek nevezett délibb szlávok, a török és ausztriai birodalmakban, kivéve déli Oroszország némelly gyarmatosait. E nyelv szavak- és nyelvtani formákban egyike a legdusabbaknak, igen zengzetes, és az ezen ágbeli, ugy szinte a cseh-lengyel nyelvek alapjául vehető. A törökök, németek, magyarok, velenczeiek hosszu uralma igen sok szavakkal árasztotta el szóejtéseit, mellyek a régibb irodalmi termékekben elő nem fordulnak. Egy idő óta az irók tisztaságra törekesznek, s kerülve az illy kifejezéseket, az oroszhoz közelednek. A csekély különbség a szerb és sajátképeni szláv és szlavenszki, ugy szinte régi orosz közt, ezt azonegy nyelv egyszerü változásának, vagy legfölebb egyik szóejtésének tünteti föl. Ámbár a szláv irodalom nem olly gazdag, mint a cseh, lengyel, vagy orosz, mégis régibb, és két ágra oszlik: a slavenszki, és szláv ágakra. Mellőzve a főbb szóejtések nemzeti költeményeit, mellyek századok óta a nép ajkán forognak, s mellyek nagy részt Bécsben és Velenczében bocsáttattak közre; ugy a biblia fordítását, és szertartásos könyveket is, mellyek egy névtelen diocleai áldozár által, Dalmatiának 1170 körül kiadott történetével, e nyelvnek legrégibb termékei: — elmondhatjuk, miként a szláv irodalom elég változatossággal bir, s nyelvtant és szótárt mutathat föl, mellyek közt Vuk szótára harminczezer szavakban gazdag; hősköltemények, drámák, tragoediák, vigjátékok, eredeti müvek, görög, latin, olasz, német nyelvekből tett fordítások, a tudományok majd minden ágában fordulnak elő. Mindezek azonban majdnem egészen a ragusaiaktól, vagy ausztriai birodalombeli szerbektől erednek; amazokéi még a XIV. század előtti időkből valók, a szerbekéi későbbiek, s nagy részt Velenczében, Ragusában, Budán vagy Bécsben adattak ki. A szlavenszki, vagy régi orosz irodalom, igen szegény az ujabb oroszhoz képest. A régibb termékek, tárgy és idő szerint nagyon különbözők, az evangelium, és más szent könyvek fordításából állnak: némellyek 863-ik évig mennek föl; a Jaroslawféle codex a XI. század kezdetéről való; Wladimir Monomachus végrendelete 1126-ból; Igor költeménye és Nestor krónikája a XII. századból, melly utóbbi a XVII. századig folytattatott. E nyelven irattak az Oroszországban egész Nagy-Péter koráig kiadott minden könyvek. Kizáratva a profán irodalomból, a szlavenszki Oroszországban mindig a vallás és szertartások nyelve maradt. Az irott szerb, melly a különféle népek közt keveset különbözik, a divatozó nyelvtől jóformán eltér.

Azon szóejtések, mellyek egymástól, ugy szinte a régi szlávtól, és a hajdan egészen a középkorig divatozó nyelvtől különbözőknek látszanak, e következők:

a) A sajátképeni szervián, vagy szerblin; beszélik a szerviánok, szerblek, szerbek, szerblinek, kik helytelenül neveztetnek illyrek- és ráczoknak; majdnem egész Szerviát birják Herczegovinával europai Törökországban, s Horvátországban is elterjedvék: itt egy harmadát képezvén a lakosságnak; ugy szinte Magyarországban, és a határos tartományokban. Néhány ezer találtatik Jekaterinoslaw, és Cherson orosz kerületekben is. Al-szóejtései: a bosnyákok nyelve; tovább a montenegroiaké, melly talán a legtisztább szláv, tekintve elszigeteltségét; a ragusai köztársaság nyelve; a cattaroi nyelv; Albania lakóinak nyelve, egészen a Drinoig; a hegyi lakóké, török és ausztriai Dalmatia beljében, s a magyar tengerpart egy részében; a sajátképeni szlávoké Horvátország-, Slavonia- s a katonai végvidékeken.

b) Az olaszos szláv; Dalmatia partjain, Narentatól kezdve a magyar tengerpartig, a szomszéd szigeteken és Istriában.

c) Az uskok; beszélik az uskokok és morlakok, kik magukat szerblek, vlahe, vagy lahe, vagy vlabe néven nevezik: bátor és vad nomádok, elszórva Szerbiában, Bosnyák-, Dalmát- és Horvátországokban, a magyar tengerparton, és Carnioliában. Számos török szavakkal van keverve.

d) A bolgárt Bulgariában, a hires bolgárok utódai beszélik, kiknek nyelvét elfeledék; s az most idegennel, főleg török szavakkal vegyitett szerb.

Ugy látszik, nevelője, vagyis inkább névutója van. Kevéssé ismeretes.

B) UJABB OROSZ; az orosz birodalomban beszélik az oroszok, az uralkodó nemzet, és a meghóditott népek miveltebb egyénei; ezenkivül Galiczia nagy részében, s Magyarország egy részében, az ausztriai birodalomban. Mióta Nagy-Péter alatt a szlavenszki nyelv elhagyatott, s a ruszkival cseréltetett föl, ez a könyvek és közügyek nyelvévé vált az egész birodalomban. Karamsin szerint ez szláv nyelv, nem igen vegyitve idegen szavakkal, és naponkint tökéletesedik; s egy szellemdus férfiu által használva, erő-, gyengédség- és szépségben a legmiveltebb nyelvekkel vetélkedik. Az oroszban vannak némelly idegen, főleg finn és tatár szavak, az e népekkeli régi viszonyánál fogva; mások ismét görög, német, latin nyelvekből vétettek, uj eszmék kifejezésére: mellyek a mivelődés utján, különböző időszakokban vétettek öl. Egy idő óta a tudósok szláv szavakat tesznek az idegenek helyébe.

Nem olly szabad a szerkezetben, mint a szlavenski, s dualis és régenmult idők nélküli (melly utóbbiakat a lenni segéd-igével képezi), a ruszki hajlitás által képez kicsinyítőket és nagyitókat; majd minden névnek van egy, két nagyítója, s legalább három kicsinyítője; a mellékneveknek csupán kicsinyítőik vannak. A ruszki irodalom Nagy-Péter alatt támadván, rendkivüli előhaladást tett, főkép Katalin és Sándor uralkodása alatt; az irodalom semmiféle ágában sem idegen, hanem a lyrai költészetben, s földirati és statistikai müvekben leginkább kitünik. Az orosz szótár gyökrendben, mellyet a mult század végével az academia adott ki, daczára minden hiányainak, a legjobb munka e nemben, mit az élő nyelvek fölmutathatnak.

Az Ethnographia a következő, egymástól nem igen különböző szóejtéseket jelöli ki:

a) A veliki ruszki, vagyis nagy-oroszországi orosz, melly irott és mivelt nyelvvé vált, Moszkvában legtisztábban és legnagyobb csinnal beszélik.

b) A malo ruszki, vagy kis-oroszországi orosz, az előbbitől nem csak kiejtésre, hanem nyelvtani szerkezet, és több szavak elfogadása által is különbözik.

c) A susdali, sok szláv szavakat fogadott el.

d) Az oloneczi, számos finn szavakkal.

e) A ruszynyák, Galicziának és Lengyelország egy részének legrégibb szóejtése.

C) A HORVÁT, a krobatoktól; mellyet ők illyrnek neveznek. Szóejtései nem igen ismeretesek, és kevés könyveket mutathat föl.

D) WIND; sok szláv népek beszélik az ausztriai birodalomban, s helytelenül (?) neveztetnek windeknek. Következő szóejtései érdemelnek figyelmet:

a) A carnioli Carnioliában; beszélik még a szlávok, kik Udinetől keletre laknak, Resia völgyében.

b) A karinthiai.

c) A steyer; igen kevés könyvet mutathat föl, de egyikét a szláv nyelv legjobb nyelvtanainak.

II. *Cseh-lengyel*, melly osztályt Dobrowski slavaniszki, vagy nyugoti néven nevez. Ide tartoznak:

A) A CSEH.

a) A durva cseh; számos eltérésekkel beszélik a csehek; a prágai, mint miveltebb nyelv, irott nyelvvé vált.

b) A szlovák; beszélik a szlovákok Silézia-, Morva-, és Magyarországban.

c) A h a n á k, közép Morvaországban.

d) A s t r a n i a t, Morvaország szélén, Magyarország felé.

e) A p a s s e k a r s c h, hetvenöt gunyhóban (P a s s e k e n) beszélik Frankstadt mellett.

f) A s z á l l á s o s, huszonkilencz gunyhóban (s z á l l á s) beszélik Radisch kerületben.

g) A s z o t á k (czopák?) szlovák-, rusznyák- és lengyellel vegyes.

A cseh nyelv gazdag és zengzetes; habár fel vannak is halmozva benne a mássalhangzók: az énekre nagyon alkalmas, mire a csehek nagy hajlammal birnak. A németekkeli viszonyaik sok szavakkal bővíték nyelvöket. Irodalmuk régibb, mint a lengyel, s máris gazdagabb, miután aranykorát élte IV. Károly és II. Rudolf alatt; a vallási háborukban hanyatlásnak indult, midőn számos müvek megsemmisittettek. Nem régiben ismét föléledt, s hirlapok- és munkákban miveltetik. Legrégibb emlékei: egy egyházi hymnus, mellyet Adalbert püspök készitett 990-ik év táján; a wittembergi latin-cseh psalterium, melly talán a XII. vagy XIII. századból való, mint szinte hihetőleg egy hártyára irt codex, mellyet nem régiben talált föl Königinhoffi Hanka, történeti költemények- és egyebekkel; utána következik Dalemil krónikája 1310-ből, és a biblia fordítása. A kormány Bécsben háromszáz népszerü dalt nyomatott, ezek közt némelly igen régieket. Egy ideig a cseh egész Németországnak tudós és diplomatikai nyelve volt: miután IV. Károly egy arany bullában azt rendelé, hogy minden választó-fejedelemnek meg kell ezt tanulnia.

B) LENGYEL, a polákoktól, kik lechek- vagy liachoknak nevezteték a középkorban. Olly tartományokban beszélik, mellyek a hatalmas Lengyelországot képezték. Sok latin és német szavakat fogadott el, főbb szócjtései következők:

a) N a g y-l e n g y e l o r s z á g i, melly kimiveltetvén, irott nyelvvé vált.

b) K i s-l e n g y e l o r s z á g i, mellyet Krakóban és Galicziában beszélnek.

c) K e l e t i p o r o s z.

d) K a s s u b, a Leda partjain, a kassubok maradványai közt, kik e tartomány nagy részét birták.

e) M a z u r, Mazoviában és Podlachiában.

f) S i l e z i a i l e n g y e l.

g) G o r a l i, a Kárpát-hegyek lakói közt.

A latinnak adott elsőbbség késlelteté a lengyel nyelv előhaladását, melly I. Zsigmondtól IV. Ulászlóig virágzott; midőn jeles tudó-

sok ez irodalmat az elsők közé helyezték. A szerencsétlen polgárháboruk közepette hanyatlásnak indulván, Poniatowski alatt ujra föléledt; 1801-ben egy academia alapult Varsóban a lengyel nyelv és irodalom fentartása és buzditása végett: de annyi balsors gátot vetett utjába. Lindé szótára, minden szláv nyelvek szótárai között a legtudósabb és legfontosabb.

C) SZORB, vagy SZORAB; egész a XIV. századig beszélték a szorbok, kik a Saaletől az Oderig laktak Osterlandban, Meissenben, az anhalti herczegségben, a wittembergi kerületben, a brandenburgi határgrófság déli részében, Frankonia kis részében, és a két Lausitzban. Ezután megszünt; és most csak kevés falvakban divatozik. Két szóejtése van: felső-lausitzi, s alsó-lausitzi. A XVIII. század kezdeteig nem voltak könyvei; jelenleg szótárt, nyelvtant, biblia-forditást, a cottbusi s bautzeni szóejtésen mutathat föl, mellyen néhány év előtt a Messiád egy része is lefordittatott.

III. WEND-LITHVÁN, vagy NÉMET-SZLÁV. Ide tartoznak:

A) WEND †, egészen a XIV. századig különféle szóejtésekben divatozott Németország egész éjszaki részében, Közép-Holsteintól egészen Kassubiáig Pomeraniában, többé vagy kevésbbé szóejtésekkel vegyitve.

B) PRUCZ, vagy RÉGI POROSZ †, tizenegy különféle szóejtésen ugyanannyi népek beszélték; mellyekből a pruczok nemzete állott, a Vistula és Pregel közötti tartományban. Bármint igyekeztek is a német-rend vitézei kiirtásán, még a reformatio korában is beszélték Samlandban, Natangenben, és Oberland egy részében. Már a XVIII. század végével csak némelly vének ajkain élt, s azután kihalt. Minden könyvei: egy nyelvtan, katechismus, és Enchiridion, mellyek a XVI. században Königsbergben adattak ki samlandi szóejtésen. A prucz nyelv testvéreitől, a németnek szláv fölötti tulnyomósága által különbözik, főképen a hajlitásokban, s a részesülő formáiban: két névelője, hat esete, s a némethez hasonló szókötése van; a lengyel, vagy lithván nyelv sziszegői, s ez utóbbinak finn szavai nélkül.

C) LITHVÁN, a hatalmas lithvánok és kriwicsek beszélték; most pedig egyedül a köznép: mig a miveltebbek lengyel nyelvet oroszszal, vagy németet beszélnek, a tartományok szerint. Sok szóejtésci vannak, mellyek közt a nadranisk, e nyelven számosabb munkákat bir, s nem igen különbözik a prucztól. Nincs névelője, hanem van három neme, három száma, hat esete, és számos kicsinyitői.

D) LETT, LETTWA, LETTON; a lettektől, kik a lakosság nagyobb részét teszik Mittau, Riga kerületekben, s a Witepsk kerület

egy részében Oroszországban, s csak kevesen keleti Poroszországban. Öt fő szóejtése számos alsóbbakra oszlik. Van két névelője, hat esete, sok német mondásai; s három hatod részben szláv, egy hatodban jot, egy hatodban finn, és egy hatodban német szavakból áll. Irodalma, noha hasonlithatlanul szegényebb, mint az orosz, cseh, lengyel, és szervián, mindjárt ezek után jő termékeinek változatossága- és számára nézve, mellyeket mind a németeknek köszönhet. Legrégibb emlékei: némelly okmányok a XIII. századból; a legelső irodalmi kisérlet, némelly canticumok fordítása volt 1530-ból, Ramm Miklóstól; tovább a biblia fordítása Glucktól, 1680-ból, és történetecskék a szent-irásból; oktatási, vagy asceticus könyvecskék. Jelenleg más müvek is fordittatnak, s a nép számára hirlapok is nyomatnak.

E nyelvekben sokkal több a mássalhangzó, mint a német nyelvekben, s a szótagok elején halmozódnak össze, leginkább a lengyel és cseh nyelvben; némelly nyelvek lágyak, s a szótag végén különös hang által idéztetik elő e lágyság. Kivéve a szerb, wend, prucz és celta, s a bolgár nyelveket, egyiknek sincs névelője; hajlitás által ejtegettetnek, és majd valamennyinek hét esete van: ugymint a latin hat eset, és még az instrumentalis. A cseh, lengyel, és orosz nyelvek a hajlitásban megkülönböztetik az élő lényeket a lelketlenektől. E nyelvek nagyobb része gazdag a nagyitók- és kicsinyítőkban hajlitás által, és illy módon képezik a hasonlitó lépcsőket; a szervián a szlavenszkival, a lithván és carniol, dualissal is birnak. Az igehajlitás nagyon egyszerü; legtöbbnyire *t*, vagy *ti* a határozatlan mód jellege, *ou*, vagy *m* a jelen, *t*, vagy *l* a mult idő, s *i* a parancsoló-mód jellege. A személyek a vég szótagok által jeleltetnek, és kivéve a lettont, pruczot és néhány mást, nem kényszerülnek a hajlitáshoz ragasztani a személyes névmásokat. Hiányzik náluk a foglaló, ohajtó-mód, és a szenvedő: de némellyeknél négy rendbeli jövendő, s ugyanannyi mult idő van; különböző formákat használnak a cselekvés kifejezésére, a mint az mulékony, tartós, vagy ismételtetik. Gazdagok a részesülőkben és visszaható igékben is; mellyeket ugy képeznek, hogy a harmadik személy névmását, vagy az ige elejbe teszik, mint például a carniolban, vagy utána, mint a cseh, lengyel nyelvekben stb., a nélkül, hogy azt a különféle személyek szerint változtatnák. A szerkezet igen hasonlit a latinhoz. A cseh és wendo-lithván nyelvben a hang mindig a gyök-, vagy származtatott szónak első tagján nyugszik; a lengyel nyelvben, kivéve némelly kivételeket, az utolsó előtti tagon; a többi nyelvekben, főleg az oroszban, igen változik: majd az első, majd a második szótagra, néha pedig messzebbre is esvén. Az orosz és a szerb kiejtés nem igen különbözik az irástól, az

ezek által használt számos irásjegyek következtében; a többieknél kisebb-nagyobb különbség létezik, az irás tökélye szerint.

Azt lehet mondani, hogy semmiféle ethnographiai család, kivéve a semit, sanscritot és malajit, sem tüntet föl annyi különbséget az irásjegyekben, majdnem ugyanazon hangok ábrázolására. Öt alphabetumot használnak a szlávok; igy a cyrillt,vagy szerbet,vagy ruthent, melly a legrégibb mindenek közt. A görög Cyrill találta fel 865-ben, uj jegyeket adván a görög alphabetumhoz. Használják a szerbek, bosnyákok, bolgárok ? és mások, kik a szerb nyelvet beszélik, mint szinte Moldva- s Oláhországban,továbbá Morva- és Csehországban is, mielőtt a német és latin jegyek behozattak volna, s Oroszországban egészen Nagy-Péterig. Legrégibb emlékei: egy kőfelirat Kiowban 996-ból; liturgiai könyvek kéziratban 1056-ból, mellyek Pétervárott, s az Athos hegyi kolostorokban őriztetnek. Van 42, némellyek szerint 48 betüje. A glagolitico-slavon-bukovitza, vagy diviuczai alphabetum, melly szent Jeromosénak is neveztetik: minthogy ezen szent által vélik azt feltaláltnak. Későbbinek látszik a Cyrill-féle alphabetumnál, s egy dalmata pap találta föl; az előbbitől nagyon különbözik a kacskaringós vonások által, mellyek 42 betüit terhelik, s az irásra alkalmatlanná teszik. Legrégibb emléke: egy zsoltáros könyv a XIII. századból, hártyán irva; s kevesek által vallási könyvekben is használtatik. Az orosz, vagyis Nagy-Péter alphabetuma, e császár által módositott Cyrill-féle jegyekből áll, némelly fölöslegesek kihagyásával, és másoknak gömbölyübbekké tételével. Van 35 jegye; ezek közül kettő ritkán használtatik: különben az alphabetum az egész orosz birodalomban el van fogadva. A szerbek, csehek, egy részben a szlovákok és mások, kik cseh szóejtéseket beszélnek, s a kassubok és a sileziai szlávok, kik lengyel szóejtéseket beszélnek, német, a többiek latin irásjegyeket használnak; kik kettőt vagy többet is összeillesztvén, némelly sajátságos ékekkel,vagy jegyekkel vélték ábrázolandóknak nyelvök külön hangjait, mellyeket a kevés latin és német jegyekkel kifejezni nem lehetett. Ezen öt alphabetumhoz adhatjuk még a runi wend alphabetumot, mellyet az éjszaki wendek használtak jóval előbb, hogy sem a kereszténység oda behozatott, és mellynek jegyei a Retra melletti bálványokon, nem messze Uj-Strelitztől láthatók; a görögöt, mellyet a VII. században a Peloponnesusban megtelepedett szlávok fogadtak el; a bolgárt, a glagolitnak utánzására, mellynek 31 jegyei vannak, majdnem mind kettős vonallal, mint a glagolitnak.

7. §.

Az urali, vagy finn nyelvek családja.

Norvegia éjszaknyugoti partjaitól egész az Uralig, s e hosszu hegylánczolaton tul majdnem egészen a Jenisciig, Siberia központjában, tovább a Lajtától a Seretig, s a Kárpát hegyektől egész a Dunáig, Europa közepében urali népek laknak, különféle nemzetek közepette: századok óta megtartván szokásaikat, erkölcseiket, saját nyelvöket. Valamint a szláv faj, ugy az urali is igen sok különféleséget tüntet föl akár testalkat, hajszin, arczvonások, és erő, akár erkölcsök, vallás és értelmi fejlődés tekintetében. Annyi népek különböző vonásai közt, mellyekből e család áll, a magyarok és az osztyákok physikai s erkölcsi szélsőségeket tüntetnek föl, daczára az általuk beszélt nyelvek rokonságának. Az urali népek átalában sokkal hátrább állnak a miveltségben az europaiaknál, s ezek közt ők az egyedüliek, kiknek némelly törzseik bálványozásban sinylődnek: mindazáltal erkölcseikben bizonyos miveltséget tanusitanak, mellyet nem lehet kétségbe vonni, s melly a történelemnek hallgatagságán, a krónikák és utazók által fölsorolt meséken és nagyitásokon is keresztültör. A halászati, hajózási, földmivelési, és az élet bizonyos kényelmeire vonatkozó temérdek müszavak, mellyeket különféle éjszaki nyelvek a finnből vettek át; a delejtü-rózsa, az évenkinti nagy vásár, melly a hires Biarmia fővárosában tartatott; Bielo Ozero, Kostof, Murom városok, mellyeket vessek †, merianok †, muromianok † laktak; Bulgar romjai, ugy szinte a Kharkof melletti romok, és egyéb helyek déli Oroszországban, mind kétségbevonhatlan bizonyitványai ennek. Ide kapcsolhatjuk még a mágusok és jósok véleményét is, minők Scandinaviában és éjszaki Oroszorországban voltak, és vannak még most is a lappok-, finnek-, esthonok-, és permiánoknál. Az urali népek, mellyek mindenütt szláv, vagy német népek alatt állnak, csendes emberek; átalában földmivelésből, vadászat- és halászatból élnek, s a történelemnek sok lapjait megtöltik. Az Ethnographia közéjek helyezi a hires h u n n o k a t ? kik Balamir által vezéreltetve, 376-ban megsemmisíték a Hermanrik által alapitott ostrogoth monarchiát, s Attila-, az Isten ostorának uralma alatt Europát pusztitván, a keleti s nyugoti császárokat adófizetőkké tették, s egyikét a legnagyobb birodalmaknak alapiták: de az ő halálával, miután a világot rémületbe ejték, légtünemény gyanánt enyésztek el; az a v a r o k ? első europai hatalom a VI. században, kiknek kegyetlen chánjok Baján, a longobardokkal egyesülvén, eltörölte a gepidák országát, megverte Sigbertet, a frankok királyát, adófizetőkké tette a bolgárokat, déli szlávokat, és számos egyéb népeket, s a keleti császárok rémülete volt; kiktől terjedel-

mes és gazdag tartományokat szakitottak el; a bolgárok? kik a következő században a rettenthetlen Curvat által vezéreltetve, lerázták az avarok igáját, s terjedelmes monarchiát alapitottak: melly halála után felbomlott, de fia Asparuch által ismét helyreállittatott délre a Dunától Moesiában; honnan sokáig háborgatták a keleti birodalmat. Talán az uraliak közé számitandók a magyarok, és a kazarok? Emezek a VII. század második felében megrémiték a leghatalmasabb persa fejedelmeket és kalifákat, oltalmukba vevék a görög császárokat, és más barbaroktól szelid erkölcsök, ipar és kereskedés által különböztek; az előbbiek sokáig hiresek valának onogurok, ugurok, ujgurok neve alatt, és ismeretlen időszakban költözvén ki Juguriából, sokáig alávetve lévén az avarok-, bolgárok- és kazaroknak, a IX. század végével azon dus tartományban telepedtek meg, melly tőlök nyerte nevét. Magyarország két századig temérdek hadseregeket küldött ki Német-,Franczia- s Olaszország, Illyria, s a keleti birodalom pusztitására. Végre a kereszténység uj apostolai által meghódittatván a miveltségnek, a XI. század után a magyarok kitünő helyet foglaltak el az europai fő nemzetek közt, sz. István királyuk alatt, s a hatalom tetőpontjára emelkedtek három nagy férfiu alatt. Lajos,Magyar- és Lengyelország,Szervia,Bosnia s egyéb szomszéd tartományok koronáját egyesité; Hunyady János Konstantinápoly urait gátolta utjokban; és Corvin Mátyás, legnagyobb királyuk, fényes győzelmekkel, az országra nézve hasznos intézményekkel, s a tudósok iránti bőkezüséggel dicsőité meg uralkodását.

Nyelv tekintetében öt ágra oszlanak, mellyek közül csak a négy elsőt adja Klaproth.

I. Sajátképeni *finn*, vagy NÉMETESITETT FINN; a temérdek goth, svéd, norveg, német szavak által, a csud vagyis finn népek hosszan tartó viszonyai következtében a goth, norveg, svéd, német és orosz népekkel. Az Ethnographia négy nyelvet különböztet itt meg; ezek:

A) A sajátképi FINN, vagy SUOMENKIELI; beszélik a suomok és finnek, a finnlandi nagy-herczegségben az oloneczi s pétervári kerületek egy részében. Szóejtései:

a) A finn, melly irott nyelvvé vált valamennyi finneknél.

b) A tawasin, közép és éjszaki Finnlandban.

c) A careli, keleti Finnlandban.

d) Az oloneczi, Olonecz kormánykerületben.

e) A watialaiset, a watlandereknél; mellyek egykor nagyszámu népséget képeztek, most csekély számmal vannak a Narva mellett.

A svéd-finn tartomány Oroszországhoz csatoltatván, a finn irodalom előhaladásnak indult; s most a magyar után leggazdagabb és fontosabb e családban. Legrégibb emlékei: a Runots, és a Schrotter által 1819-ben németül kiadott régi énekek; a Wiborg által ugyanazon évben kiadott közmondások: az előbbiek után képezte Gamander a finn Mythologiát. A biblia fordításán, és sok asceticus könyveken kivül, a legrégibb termékek közé számitandó még Erasmus könyvének *De civilitate morum puerilium* fordítása 1670-ből; az ujabbak közé: számos oktatási könyvek, nyelvtan, szótárak, egyéb eredeti vagy forditott müvek, a svéd codex, és a biblia. Aboban egy hetilap jelenik meg e nyelven; mellyet Rasak a legrégiebbek, tökéletesbek és zengzetesbek egyikének tart. Minden nyelvek közt legtöbb esetei vannak, összesen 15: nominativus, quantitativus, possessivus, ablativus interior, ablativus exterior, allativus interior, allativus exterior, locativus interior, locativus exterior, qualitativus, qualificativus, defectivus, suffixivus, adverbialis, secutivus. A finn szavak mind magánhangzóba végződnek, s ritkán találtatik együtt két mássalhangzó. A *b* és *d*, *f* és *g* csak némelly idegen nevekben található föl. Agricola Mihály, aboi püspök, első irt finn nyelven, s a szent-irás fordítását adta ki 1558-ban. A verselés fő szabálya, ugyanazon betüt, valamelly vers minden szavainak kezdetén ismételni, sok nyelvekkel közös különczség; mellyek közt a régi scandinav, és ős latin foglaltatik. Gyakran a finn az utolsó betüt is ismétli, melly mindig magánhangzó: s innen származik a rim.

B) *Esthon*, az esthenektől, kiknek ősei rettentő tengeri rablók voltak, és jelenleg Reval tartományban, s Riga tartomány Pernau és Dorpat kerületeiben laknak. Főbb szóejtések: a reval i, s dorpat. E gazdag és zengzetes nyelv, irodalmi tekintetben harmadik helyet foglal el e családban; valamint a letton, egyedül németek által miveltetett, s a biblia fordítását, asceticus könyveket, hat nyelvtant, két szótárt, meséket, történeteket, elemi könyveket, egy orvosi munkát és Schiller némelly müveinek fordítását mutathatja föl; egy idő óta hirlap is jelenik meg e nyelven. Legrégibb terméke, jóllehet ujabb a kereszténység behozatalánál, egy népszerü dal, melly Jurri, Jurri (György, György) szavakkal kezdődik.

C) *Lapp*, a samok- vagy lappoktól, kik Europa éjszaki széleit lakják, az europai svéd és orosz monarchiában. E nyelv, melly Portham szerint inkább a magyarral, mint a finnel rokon, minden testvéreitől különbözik; mivel a névmások- és igékben kettős száma van, több szóejtésekre oszlik, mellyek következőleg osztályozhatók:

a) Norveg-lapp, mellynek nyelvtanát Leem adta ki.

b) Svéd-lapp, nyugoti.
c) Keleti svéd-lapp.
d) Orosz-lapp.

A svéd kormánynak, főleg a mult század vége felé, a lappok nevelése tárgyában tanusitott gondoskodása, igen jó sikerre vezetett; ugy hogy alig ismerhetni már a régi vad népre: a bálványozástól megvált, némelly könyveket is mutathat föl, nem csak asceticus- és nyelvtaniakat, hanem hasznos mesterségek tárgyában és iskolák számára irtakat is, mellyek Hernösandban bocsáttatnak sajtó alá.

D) LIV †; beszélték a livenek, számos nép Livoniában, mielőtt a németek oda érkeztek volna; borzasztó tengeri rablók: a balti tenger, a Dvina és Salis közti területet birván. Lassankint elhagyva nyelvöket, és azt a lett nyelvvel cserélve föl, holtnak tekintethetik; jóllehet egymás közt számos idegen kifejezésekkel vegyitve használtatik.

II. A VOLGAI, beszélik a Volga és mellékfolyók egész hosszában; törökkel van vegyülve. Ide tartoznak:

A) A CSERMISZ; beszélik a márok, vagy csermiszek a Volga- és mellék ágainak balparti hosszában: némellyek bálványozók, földmivelők, halászok, vadászok, pásztorok. Néhány százan mint gyarmatosok élnek a kaukazusi kormánykerületben; mások más nemzetek közé vegyitvék. Nyelvökben, mellynek nyelvtana is létezik, két névhajlitás van, hat esettel, s a többes szám a s a mucz szónak hozzájárulása által képeztetik; a névmásoknak saját hajlitásuk van; a comparativus rak, a superlativus pesh szótagnak a positivushoz ragasztása által képeztetik. Az igehajlitásnak három ideje van: jelen, félmult, egészen mult, mellyeket a szláv nyelvek módjára képez; a jövendőt egy igehatározónak a jelen időhezi kapcsolása által fejezi ki; négy módja van: határozatlan, szenvedő, közép és okozatos; mindegyik külön hajlitással, midőn az értelem tagadó; az előragok helyett utóragok adatnak a szóhoz.

B) MORDUIN; a morduinoktól, kik több törzsekre oszlanak, mindegyik saját szóejtéssel: majdnem mind keresztények, vadászat- és halászatból élnek. Nem régiben a biblia is lefordittatott e nyelvre.

III. *Permián*; beszélik a komi-maartok, vagy permiánok, és a sirjenek, kik két külön szóejtést használnak. A permiánok miveltség, kereskedés és gazdagság tekintetében, a miről olly sok meséket beszélnek a középkorban, uralkodó nép volt Europa éjszakkeleti részében, s az oroszok életmódját fogadták el. Nyelvökben egy névhajlitás van, öt esettel; az igehajlitás a jelen, féligmult, mult, régen-mult, jövendő időt hajlitások által képezi, minden segéd-ige nélkül. Az egész családban egyedül bir külön alphabetummal, mellyet 1375-ben Stepha-

nus Permianus talált föl, ki őket a kereszténységre térité, s a szent könyvek nagy részét e nyelvre leforditá. Az irásjegyek és a könyvek elvesztek; s ugy mondják, a jegyek száma 24 volt. Az obi-osztyákoknak 1726-ban Messerschmidt által összegyüjtött hagyományai szerint, ugy látszik, ezen alphabetum az Uralon tul el volt terjedve. A permián szóejtés kiholtnak tekinthető; a nagyobb rész az orosz nyelvet fogadván el. A sirjent is kevesen beszélik.

A) A votyák; beszélik az udok, vagy votyákok, kik leginkább a Kama és Viatka közt Bielaga hosszában élnek; valamennyien keresztények, igen piszkosak, és szorgalmasabbak a fajukbeli többi népeknél az orosz birodalomban, kivéve a finneket, s talán az esthonokat. A votyák nyelvtannak sok nevezetes különösségei vannak: a nevet hat módon ejtegeti, az azt megelőző hat birtokos névmás szerint; a névmások is sok nehézséget és rendetlenséget okoznak a névhajlitásban. A votyák igének két hajlitása van, öt módja, s majd több, majd kevesebb ideje. A hajlitásnál közbeszurt tagadás sok változásokat idéz elő. A ragok a szó után következnek; némellyeknek három külön végzete is van, nem ugyan nemi különbség szerint, mellyet ezen nyelv a nem nélküli tárgyakban ugy sem ismer, hanem a személyek szerint. A szentirás e nyelvre lefordittatott.

IV. Magyar, vagy Klaproth szerint UGOR nyelv. Felosztásai:

A) A MAGYAR; beszélik a magyarok, kik Magyarország lakosságának egy harmad (?), Erdélynek pedig egy negyed részét (?) teszik; vannak még magyarok Bukovinában, Galicziában, és Moldvaországban. A magyarok Magyarország negyven megyéjében találtatnak. Négy fő szóejtést különböztethetni meg; mellyek közt azonban igen csekély az eltérés:

a) A palócz, a Mátra hegység körül.

b) A dunántuli magyar.

c) A tiszai magyar.

d) A székelyek szóejtése Erdélyben, Bukovinában és Moldvaországban. Ez kevésbbé mivelt, és rendkivül nyujtja a szavakat.

A magyar nyelv zengzetes: a magánhangzók és mássalhangzók közti helyes aránynál fogva; s minthogy a két mássalhangzónak együvé kerülését gondosan mellőzi. Sok idegen szavai vannak, főleg a szláv, német, latin nyelvekből; mellyek jobbára erkölcsi, tudományos eszmékre vonatkoznak.*) Nem olly gazdag, mint a német, de ezt erőtelj-

*) Épen a magyar nyelv lévén e tekintetben kitünő tisztaságu, legalább jelen miveltségi állapotában: valamint ebből, ugy más adatokból is azt kell kö-

és szabatosságra nézve felülmulja, s a szavakat hajlitás, vagy összetétel által szaporithatja. Igen alkalmas a költészetre, miként azt Révai, Szabó, Rajnis kisérletei (!) mutatják, kik a görög és latin metrumokat is alkalmazták. Hasonlóan az angolhoz, nemi különbséget nem ismer: van két névhajlitása, és nyolcz esete.*) Az igehajlitás gazdag módok-, és időkben, jóllehet a l e n n i igéhez kell folyamodnia a régen-mult kifejezésére, s egy másikhoz a jövendő időben; részesülője három, a jelen, mult, és jövendő időre. Némelly formáiban a p i e l h és h i p h i l semi igehajlitásokhoz hasonlit. A cselekvő igének azon különössége van, hogy két különféle módon hajlittatik, a mint tudnillik átalános, vagy határozott értelemben használtatik. Például t u d o k, a d o k, t u d o m, a d o m. Hasonlóan az olasz, latin, és más nyelvekhez, nincs rá szüksége, hogy a személyes névmásokat az igéhez ragaszsza: ha csak hatályosabb kifejezést nem akar a beszédnek adni; a ragok a gyökszó után tétetnek. 1792-ik évig egyedül a közéletben használtatott, kizárva a törvényszékek-, közigazgatás- és iskolákból, hol a latin nyelv használtatott: s azért a magyar a tökély felé nem haladhatott; miért is irodalma, habár régi, még nem gazdag. I. Ferencz behozta a nemzeti nyelvet a törvénykezésbe és a közigazgatás ágaiba, mint szinte oktatási nyelvül az iskolákba, kivéve a theologiai s orvosi tanulmányokat. Ekkor, és főleg az utóbbi években nagy virágzásba jött; nem csak első helyet foglalván el a családjabeli nyelvek közt, hanem költői tekintetben is kiváló helyet nyervén az europai nyelvek társaságában. E nyelvre lefordittattak a legjobb angol, német, olasz, franczia, görög-latin munkák; és rövid idő alatt sok eredeti müvek jelentek meg rajta az almanachok- és hirlapokon kivül.

B) VOGUL, a mansok, vagy vogulok nyelve, kik majd mind keresztények; s vadászat- és halászatból élnek Ural magas völgyeiben, s a Tobolsk és Tomsk kormánykerületekben. Klaproth szerint az obii osztyákokkal a hires Juguria lakóitól származnak, mellynek egy részét elfoglalva tartják. Ugyanő négy szóejtést különböztet meg abban, a kerületek szerint, hol divatoznak.

C) *Osztyák*, vagy *Obi-osztyák;* egészen különböző a jeniseii család

---

vetkeztetnünk, hogy az értekező, nyelvünket illetőleg igen régi s hiányos kutfőket használt. Sajnos, hogy illyesmin nekünk magyaroknak (közönséges volta miatt) még csak csudálkoznunk sem lehet. Ki a magyar költészetből csak Rajnis k i s é r l e t e i t ismeri, az haladásunkat igen lassu léptekkel kisérte. S.

*) Ennyi eset sok is, kevés is; a mint veszszük: mert ha, mint fönebb a finn nyelvnél, a sok ablativus, allativus, locativus, interior és exterior stb., mind külön esetnek vétetik, ugy 15-nél is többre kell az esetek számát nyelvünkben tenni. S.

nyelveitől. Az obii a s-j a c h-ok, vagy osztyákok, kik azt beszélik, legtöbbnyire keresztények, vadászat- és halászatból élnek, s Ingovia lakóitól származnak.

V. BIZONYTALAN. E nevezet alá foglalunk egy osztályt, mellyhez csupán gyanitás szerint osztályozott nyelvek soroztatnak:

A) A HUNN? † beszélték hajdan a hunnok. Ezen szintolly vad és rut, mint durva és kegyetlen nép, régóta lakta azon tartományokat, mellyek Európát Ásiával egyesitik. Már a II. században a Borysthenes és Kaspi-tenger körül tanyázott; s nagy hatalomra vergődött 375. év táján: elüzvén a gothokat a Duna partjairól. Ugy látszik, Ingoviából indult ki; s az V. század közepe táján Europa leghatalmasabb népe volt: de alig hogy Attila meghalt (454), többé nem fordul elő a történelemben. Az Isten ostorának mulékony birodalma az Oxustól a Rajnáig, a Dunától és Fekete-tengertől a balti tengerig terjedt.

B) AVAR? † beszélték az avarok; urali nép, melly hihetőleg Juguriából indult ki a VI. század közepe táján, keleti Europa pusztitására; s birodalmat alapitott a Volgától az Isonzo és Saale folyókig, melly a bolgárok, ugrok, antok tartományain kivül, Morva- és Csehországot, Lausitzot, Horvátországot és Ausztriát is magában foglalta.

C) *Bolgár?* † igy neveztetve a bolgárok-, vagy volochoktól, kik Nagy-Bulgariát, a Kama és Volga hosszában, a mai Közép-Oroszországban fekvő tartományt lakták. Az V. század vége felé jelentek meg a Duna mellett, hol a goth Theodorikot legyőzték; egy század mulva átkeltek e folyamon: 634-ben birodalmat alapitottak, melly 660-ban Curvat halálával feloszlott; s az alsó Dunától és a Fekete-tengertől egészen a Volgáig terjedt. Asparuch, Curvat fia, 679- és 680-ban Moesiában, és délre a Dunától, a bolgárok országát alapitá, melly a X. század végével a hatalom legfőbb fokát érte el: a Dunától, Rhodope hegységtől, és a salonichii tengeröböltől majdnem egész Narentáig és Santa Maura szigetig terjedvén. A bolgárok nagy Bulgariában polgárisodásnak indulván, s ipar-, kereskedés- és földmivelésre adván magukat, lassankint megváltak nyelvöktől a mongolok és törökök uralkodása alatt, kik nyomukban voltak, s a törökök kapcsák szóejtését fogadták el, mellyet mai napon utódaik is beszélnek. Kazan, Simbirsk, Pensa kormánykerületekben laknak, hol nem elég helyesen t a t á r oknak neveztetnek. Az ezen tartományban találtató feliratok, pénzek, arany tárgyak és más ékességek e nemzet régi virágzására mutatnak, valamint a bolgárok romjai is.

D) KAZAR? † a kazaroktól. Harczos és kereskedő nemzet volt, mellynek neve a II. században az örmény iróknál fordul elő. A közép-

korban e nép virágzó kereskedést üzött szücs-munkákkal éjszaki Ásiával. A VII. század második felében a kazarok birodalma az Aral tótól a Bog- és Sosachig, a Dnieper mellékágaiig, s a Kaukazustól az Oka és Volgáig terjedt. Hatalmas khánjaik székhelye Balandsar, vagy Atel volt, a Volga torkolatánál, később Tanai a Don mellett. Kezdetben bálványozók, a zsidó vallást fogadák el a kazarok a VIII. században, 858-ban pedig a kereszténységet. Némelly tudósok véleménye szerint Cyrill szerzetes egy alphabetumot talált föl a szent könyveknek e nyelvre fordítása végett, melly később elveszett. Valószinü, hogy Kahan romjai Kharkof mellett, és más kazar néven nevezett romok Woroneja körül, az ezen nemzet által lakott városok maradványai; melly majdnem mindig a görög birodalommal szövetkezett, és a persiai kalifák és királyok ellensége volt.

Az ezen családbeli nyelvek átalában kellemesek és zengzetesek, és nyelvtanaik nem igen különösek. A sajátképeni finn nyelvek az esetek nagy száma által tünnek ki: hét eset van az esthon nyelvben, tizenhárom a lappnak némelly szóejtéseiben, s tizenöt a finnben. E gazdagságtól távol állnak a többi ágak; kivéve a magyart, mellynek a régibb nyelvtanok tizenhárom, az ujabbak nyolcz esetet tulajdonitanak. Átalában az urali nyelvek nem ismernek nemet az olly tárgyakban, mellyek azzal természetesen nem birnak; a hasonlitó lépcsőket és a kicsinyítőt hajlitás által képezik; az igehajlitás szegény az időkben, miért is segéd-igékhez folyamodnak; a tagadás az igehajlitásnál közbeszuratik, s a tagadó igének hajlitása különbözik a határozott ige hajlitásától, az előljárók helyett utóragok kapcsoltatnak a szóhoz. Irásra német és latin jegyeket használnak, összetett betükkel fejezvén ki sajátszerü hangjaikat, mellyek ábrázolására az egyszerü jegyek nem elegendők. A miveletlenebb népek némelly nyelvtanait és szótárait, saját irásjegyeikkel az oroszok adták ki.

MÁSODIK KÖNYV.

Az emberi-nem szétszóratásától az olympiádokig.

Tartalom.

Ásia általában. — Legelső monarchiák. — Zsidók története; törvényhozása; irodalma. India. Intézmények; nézetek; tudomány. — Egyptom. Története; szokásai. — Tudományok és szépmüvészetek általában. — Phoeniciek. — Az ó-világ kereskedése. — Görögök; hős korszak. — A vallásokról.

ELSŐ FEJEZET.

Ásia.

Fekvése.

Ásia az emberi-nem és mivelődés bölcsője, a világnak legkiterjedtebb, és a természet adományaival leginkább megáldott része, 933,350 □ myriameternyi (körül-belül 816,000 geogr. □ mérföld) területet foglal el, a keleti hosszaság 24-, és a nyugoti hossz. 172-ik foka, ugy szinte az egyenlitő s az éjszaki szélesség 78-ik foka közt. Valamivel nagyobb tehát Amerikánál, mellytől éjszak-keletre Behring csatornája választja el; egy negyeddel nagyobb Afrikánál, mellyhez a suezi földszoros csatolja; s négyszerte nagyobb Európánál. Délről Polynesiának temérdek szigetei környezik; más vulkáni szigetek határozzák keletről, és az indus tengeren: mellyek az őket környező vizek természete, és fekvésök szerint különböznek. Jóllehet Kamcsatkától az iberiai félszigetig egy folytában huzódik a szárazföld, mindazáltal Ásiának Európától megkülönböztetése a plastikai alakuláson, a termékek különféle sajátságain, és a történeten alapszik. Az ujabbkori földirók a Don, Volga, s Ural folyók felsőbb ágait, és az Ural hegység láncolatát jelölik ki Ásia s Europa határaiul. Nyugotról emelkedettebb a föld, és

minden a dus tenyészetnek látszik kedvezni: mintha csak a földmivelésre és városok épitésére volna szánva a vidék; befelé Ásiában kopár sivatagok, sós tavak, és nomád élethez való legelők találtatnak.

Hegyek.

Az egyenlitő irányában fekvő két nagy hegylánczolat, három égaljra osztja Ásiát. Az első az Altai hegylánczolat, melly a Kaspi-tengeren felül, Siberia hosszában, egészen az Oceánig nyulik, s mellyhez az Ural hegységet is számitjuk; jóllehet ujabb fölfedezések szerint a kettő nincs egymással összefüggésben [1]). Jobban dél felé emelkedik a Taurus, melly Kis-Ásiából [2]) indulva ki, miután legnagyobb magasságát Örményországban elérte, Kaukaz vidékén szétágazik, azután pedig a Kaspi-tengertől keletre fekvő tartományokat, éjszaki Persiát, Hyrcaniát, Parthiát hasitja keresztül egészen Sogdiana határaiig, vagyis mai nevén, Nagy-Buchariáig: itt két ágra szakadván, mellyek a legterjedtebb felrónát, ugymint a Cobi vagy Siam pusztaságokat környezik. Éjszakkeleten Imaus, vagy Belurdagh nevet vesz föl, átmetszi az ujgurok, mongolok, és dsongarok tartományait, egészen a siberiai határokig; mig a másik ágával délkeletre éjszaki Indiát foglalja be, áthuzódik Nagy-, és Kis-Tibeten, s Chinában a Csendes-tenger partjain vész el: Mustag, Candahar, Paropamisus és Himalaya nevek alatt tünvén föl, mellyek a földnek legmagasb hegycsucsaira emlékeztetnek.

Vizek.

Tágas vizmedenczéket tartalmaz Ásia belseje: mellyek némellyike sós, mint például a Kaspi-tenger; mások pedig, mint a Holt-tenger, kénköves szurokkal bővelkednek: nagy folyamok hasitják azt, mig a mélyen benyomuló tengeröblök és szétvált partok szaggatják meg a sikságot, és könnyitik a közlekedést. Folyói közül az Irtish, Jenisei és Lena, mellyek Siberián keresztül a Jeges-tengerbe folynak, ismeretlenek valának a régiek előtt; ellenben már az ősidőktől fogva nagy hirre kaptak: az Euphrates, a Tigris, Indus, és Ganges, mellyek a Taurusból a Persa-öbölbe, s az Indus-tengerbe folynak; a Volga (Rha), Oxus (Gihon), és Jaxartes (Sir Darja), mellyek a Kaspi-tengerbe sietnek; a Ho-Angh és Yang-se-Kiangh, mellyek Chinán keresztül a Csendestengerbe ömlenek. Ezek jelölék a régi népek területi határait, és a kereskedés utvonalát. Keleten, mellyet nem akarunk épen mozdulatlan-

---

[1]) **Humboldt**, *Fragmens de géologie et de climatologie asiatiques.* Paris, 1831.

[2]) Kis-Ásia neve csak a romai császárok alatt használtatott, azon félsziget elnevezésére, melly jelenleg Anatoliának hivatik, és mellyet éjszakról a Feketetenger, nyugotról az aegeumi tenger, délről a Közép-tenger övez, keletről pedig egészen az Euphratesig és Örményországig terjed.

nak, hanem kitünően hagyományosnak nevezni, a földrajz legjobb értelmezője az előadásoknak; jól tudván azt, hogy ott az emberek és dolgok nem igen változnak, vagy magukhoz egészen hasonlókat hoznak létre: miért is eme vidékek tanulmányozása olly tényeket és jeleneteket fejt meg előttünk, mellyeket különben a kritika elvetne, vagy regékül nyilvánitna.

Fölosztás.

A három égalj közül, mellyre hegyei osztják Ásiát, az éjszaki, vagyis Siberia, az Altai hegy és Jeges-tenger között, a régiek előtt ismeretlennek tekinthető, jóllehet akkoriban népesebb volt. Az Altai és Taurus közt emelkedik a legmagasabb vidék, azonegy szélességi fok alatt mivelünk, csakhogy kopárabb, terméketlenebb, és fa hiányával van; legelőt szolgáltatva a mongolok-, kalmukok- és dsongaroknak, kik csordákban és törzsek szerint, minden állandó lak nélkül vándorolnak nyájaikkal oda, hová a fü, forrás, vagy szeszély csalogatja őket.

E még most is nomád, és más, jobban délre lakó népek közt, mellyek már kezdetben miveltséggel birtak, a 40-dik szélességi fok határvonalat huz, melly a Kaukazt Örményországtól, Nagy-Buchariát Bactrianától, s Chinát a chinai Tatárországtól elválasztja. E harmadik égalj alatt, melly egészen a tropicusig terjed, honnan az indus és arab két nagy félsziget az egyenlitőre hajolnak, fekszik egy, a természet áldásaival mindenek fölött bővelkedő tartomány; hol a Csendes-tenger kigőzölgései, a magas hegyek oltalmazó falai, a bőséges folyamok, és rendes időszakokban visszatérő szelek, a legszelidebb égaljat képezik: a legbecsesebb növények és veteményes buján tenyésznek itt, a madarak és rovarok a legragyogóbb szinekben pompáznak, a pamutbokor és a selyembogár termékeikkel adóznak az ember öltözetére, valamint a hegyek, folyamok és sziklák aranyat, gyöngyöt, ékkövek- és gyémántokat adnak ékesitésére.

Az Indus két részre osztja déli Ásiát, mellyek egyike az Occánra, másika pedig a Közép-tengerre hajlik. Ez utóbbi, melly legelőször akad a történetiró szemeibe, ismét fölosztathatik az Euphratesen inneni, az Euphrates és Tigris, és a Tigris és Indus közti vidékekre.

Az Euphratesen innen látjuk a Kis-Ásiának nevezett félszigetet, parti szigeteivel, Syriát, Phoeniciát, Palaestinát és Arabiát. Az Euphrates és Tigris közt fekszik Mesopotamia, Örményország, Babylonia; a Tigris és Indus közt Assyria, Susiana, Persia, Caramania, a Persaöböl és Indus-tenger hosszában; továbbá Gedrosia, Media, Aria, Aracosia, Parthia, Bactriana, Sogdiana.

Nyugotra az Indus folyamtól a tulajdonképen Indiának nevezett

tartomány a Gangesen innen, az ezen folyam és Indus közt fekvő tartományt, a malabari félszigetet, Taprobanát, vagy Ceylon szigetét foglalja magában; a Gangesen tul pedig a serik tartományát, a legszélsőt, mellyről a régiek tudomással birtak: mert China egészen ismeretlen volt előttük.

Hozzáadva még e tartományokhoz Egyptomot, melly annyira hasontermészetü Ásiával, az ó-történetek szinhelyét jóformán kijeleltük.

Égalj.

Ásia, nagy kiterjedése mellett, a legkülönbözőbb égaljakat tünteti föl. Keleti része átalában nedves; viharos, és igen gyakran beborult éggel: sziklás hegyek, mocsáros térségek és hosszu folyamok közt; nyugoti része ellenben száraz, lehet mondani, kopár: ege folyton derült, a szelek rendesen látogatják, a sikságok majdnem a hegyeknek, mellyekre támaszkodnak, magasságával birnak, kevés a folyó, annál számosabbak a tavak. Afrika szomszédsága még inkább neveli a hőséget; mig keleti Ásia éjszak felől aránylag hüves: a hegyek, tengerek, ködök, és a szelek következtében, mellyek semmiféle akadály által fön nem tartatva, az éjszaki sark felől fujnak.

Ekképen ugy látszik, hogy India, minden gyönyörök kertje, a jeges Siberia, Mongoliának fensivatagjai, a hideg chinai Tatárország, a legelőkkel bővelkedő Assyria, a vadon erdőkkel boritott Parthia, az Euphrat és Tigris közötti véghetetlen rónaságok számára, kijelelte sajátságos természetök az ösvényt, mellyet a történelemben megfutniok kell; valamint a chinai arra van rendeltetve, hogy megszámlálhatlan csatornáit hasitsa hajóival, az indus, hogy az elefántot harczban és mindenféle munkára használja, s az arab, hogy kalandos utazásaiban a pusztaságokon keresztül a tevére szoruljon.

E rideg merevensége a physikai természetnek, az évszakok és szelek rendes változásai, az egyforma mivelés, egyforma életmód, befolyással vannak az erkölcsi jellemre, s ugyanazon benyomásokat és eszméket idézik elő. Azért már emlékezetet haladó időktől fogva nyugtalan vándor életet élnek a mongolok és tatárok, hajlithatlanok a marattok, boldognak érzi magát henyeségében az indus, valamint hangyaszorgalmában a chinai: s mindannyian olly makacsul ragaszkodnak szokásaikhoz, miként az ő jelenlegi állapotjokban háromezred éves intézményeik történetét olvashatjuk.

Kiváltképen Közép-Ásiában virágzik az ember teljes pompájában: valamint a folyam is annál tisztább vizü, minél közelebb esik forrásához; testalkata arányos és erőteljes; a Kaspi-tenger partvidékeinek lakói gyönyörü alakokat mutathatnak föl, mellyek a hóditó népek kül-

sejére nagy befolyással voltak. A törökök itt szép emberekké váltak; a méltósággal kecses cserkesz nők, tömött szemöldeik-, fekete szemeik-, keskeny ajkaik-, sima homlokuk-, és gömbölyded állukkal megnemesiték a rut persa fajt.

A Közép-tenger szomszédságában az alak szépségéhez járul még a mély értelem: s mialatt a lágy szellők az élet vidámságát keltik föl, olly tökéletes müvek készülnek ott, minőket a világ egyéb részei föl nem mutathatnak.

Nyelv.

Különféle nyelveket beszélnek Ásiában: ezek a sikságon messzire terjedtek, a hegyek közt pedig keskeny körre szoritvák; a régi nyelvek azonban három osztályba sorozhatók: a Közép-tengertől Halys folyamig; továbbá ezen folyó és a Tigris közt; s végre a Tigristől az Indus- és Oxusig.

A Közép-tenger körül a phrygiaiak, kik Kis-Ásia legrégibb népeinek tartattak, egy az örménynyel rokon nyelvet beszéltek; a partvidékeken igen gyakran hallatszott a görög nyelv, valamint az olasz elterjedt jelenleg Afrika partjain. Nagyon közönséges vala ott a cariai nyelv; éjszaki részében a thrák: a déli hegyes tartományokban pedig a legkülönbözőbb szójárások uralkodtak.

Ha az ember átkelve a Halyson, Cappadociába lépett, semi-féle nyelvekre akadt; illyenek: a cappadociai, nyugotra e folyamtól; a syrus, a Közép-tenger és Euphrates közt; az assyr, Kurdistanban; a chaldaeai, Babylonban; a zsidó, Palaestinában; a phoeniciai, a tengerparti városok- és gyarmatokban; az arab, a félszigeten és Mesopotamia pusztáin. Mindez közös eredetére mutat a családnak; melly a tartományok sajátságai szerint, bolygó volt Arabiában, földmives Syriában, iparos Babylonban, és kereskedő Tyrusban.

A Tigrisen tul más osztálybeli nyelvek fordulnak elő, mellyekre alig ismerünk már most a zend, és sanscrit feltaláltatása mellett: a régiektől nem maradtak ránk hagyományok e nyelvekre nézve; ha csak annak nem veszszük, mit Herodot [1]) mond, hogy tudnillik a görög kereskedők utjokban a Fekete-tengerről a Kaspi-tengerre, s Buchariába, hét tolmácsot vittek magukkal; s a mit Strabo a kaukazi tartományokról beszél, hogy Dioscuria görög városban hetven szójárásnál több vala divatban.

Első lakosok.

Az átalános vizözön után, a Kaukazról (mellynek legmagasabb

[1]) IV. K. 24 Lásd még Heeren- és Herdernél.

csúcsát az Ararat képezi) leszálló népek azon mértékben foglalák el a sikságokat, a mint azok kiszikkadtak, a tengernek hő és egészségtelen kigőzölgései megszüntek, s az eső által a hegyekről lemosott földrészekkel a rónaság gyarapult. Közép-Ásiának terjedelmes sikja az Euphrates és Tigris közt, egy részről hegyek-, más oldalról pusztaságtól környezve, hol a legelőkben bővelkedő Mesopotamia, hegyes Örményország, és a termékeny Babylonia áll, volt az embernek (vizözön utáni) első lakhelye. Itt van a legszelidebb égalj: az évszakok legnagyobb renddel következnek egymásra; az örökös források által öntözött föld a legbujább tenyészetet és legizletesebb gyümölcsöket adja: s ment levén a fenevadak- és mérges állatoktól, számtalan nyájak táplálására alkalmas. Egész örömmel tartózkodtak a pásztorok e boldog vidéken, hol a szabad ég alatt tölthették nyájaikkal az éjszakát. Később megszaporodván, Cham nemzetségének példáját követve, városokat építének: mellyek puszta keritett helyek, vagy nomádtanyák voltak, igen nagy kiterjedéssel, mint rendeltetésök kivánta, réteket és folyókat foglalva körükben. Igy kell képzelni magunknak a tágas Babylont; igy Ninivét*), mellynek körülete tizenegy napi utat tett, s hol a népesség összegyülekezett: miként ez rendesen történni szokott az önkényes hatalom körül, hogy annak adományai- s hibáiból hasznot huzzon.

Valamint az állatok bőrei, és a sátrak eléggé védték az éjszak lakóit: ugy itt nádszárak-, pálmák-, és vászonból készültek az épületek; mellyek inkább a fényüzés- és kényelemnek, mint sem az illy nagyon is szelid égalj elleni védelem szükségének köszönik létöket. A mész és szurok bőven szolgáltatának anyagot a paloták- és tornyokra: ezeknek légszerü, s nyilt alakjára, valamint a karcsu és magas oszlopok állitására, a pálmafák nyujtának mintaképet. Illy módon emelkedtek föl hihetetlen gyorsasággal a városok, mint valamelly hadsereg tábora, vagy beduintörzs telepe, és szintugy el is enyésztek minden nyom nélkül.

A föld, mellyet jelenleg a henye mozlem kopáron hágy, hálás termékenységgel jutalmazá a fáradságot; s Mesopotamia paradicsommá változott: főleg miután a közel folyamok vizeit temérdek csatornákon vezették oda szivattyuk és kerekek, a babyloniak találmányai által: kik illy módon adák meg az örökös zöld szint függő kertjeiknek.

Megmérhetlen sikon, és örökké derült ég alatt lakva, figyeltek az emberek a csillagok járására, hogy azok helyzete után tájékozhassák magukat bolygó életmódjokban, s hogy nyájaikra, a bizonyos csillagok rendes feltünése által előre hirdetett évszakokhoz képest ügyelje-

*) Igy az avaroknak sokkal későbbi gyürűit. S

nek. A naputnak jegyei, s a csillagcsoportok elnevezései, mai napig is a csillagászatnak pásztori eredetére mutatnak; később, midőn már városokban laktak az emberek, nem hagytak föl vele; és a sheikek esténkint a házak erkélyén üldögélve, figyelmeztették őket az égen történt változásokra: a papok pedig a szétszóratás előtt épitett nagy toronyból tett legpontosabb tapasztalataikat jegyzék föl. Ők őrzék meg a maga tisztaságában a tudomány és patriarchalis vallás hagyományait, mellyek egyéb népeknél mindinkább megromlottak, s belőlök váltak a többé, vagy kevesbbé őszinte tanitók, kik a legtávolabbi századok- és vidékekre gyakorolták hatásukat.

Kormányok.

A családból indul ki az első társaság; és minthogy a családi viszonyok annál szilárdabbak, minél egyszerübb életmódot visz valamelly nép: több családok élhetnek együtt békeségben, képezve a törzset. Ez a polgári életnek első formája; melly valamint a zsidó hagyományokban, épen ugy találtatik föl az amerikai s oceaniai vadak közt, ugy szinte Afrika s Arabia pusztáin. A törzsek egy társaságban vándorolnak, egymást kölcsönösen védik, s mindegyik a legöregebb- és ügyesebbet, a legtapasztaltabb pásztort, s a legderekabb csillagvizsgálót választja fejéül. E főnök, mint legbölcsebb, egyszersmind a birói hatalmat gyakorolja; mint legtapasztaltabb, az ismeretek fentartója; mint legöregebb, végzi az ünnepélyes isteni-tiszteletet: ő fejedelem, biró, bölcs, főpap.

Az illy patriarchalis kormány, melly a nagyobb mivelődéssel nem fér meg, minthogy az egésznek jólléte egyes egyénnek személyes tulajdonaitól függ, annyira változik, hogy némelly törzseknél legkevesebbé sem korlátolja az egyéni szabadságot, mig a másiknál a leghatározottabb zsarnoksággá fajul [1]). A patriarchalis korszakban az érzékek és értelem elnyomják a fontolgatást; és innen van annak hősi és költői jelleme: mivel a hősiesség az erőnek megszentelése az érzelem által, s viszont az érzelem megszentelése az erő által. Azért itt otthonos a hit és engedelmesség; jóllehet midőn a lélek ugyanazon benyomásoknak hódol, s ezek által igazgattatik, nem nehéz azt hinnie, mikép egyetlen ember egész népet hoz mozgásba, vagy hogy az egész nép egyetlen emberrel azonositja magát: kiben a nép lelkében szunnyadozó eszmék és érzelmek fényesen kitörnek.

Vannak népek a földön, mellyek mai napig is ezen első fokán

---

[1]) Miként a mongolok közt. L. **Pallas**, *Geschichte der Mongolischen Völkerschaften.* I. 185. l. Lásd az (A) jegyzetet.

maradtak meg a miveltségnek, s még igen sokáig, vagy talán örökké meg fognak abban tartatni, a tartomány természete, s az onnan származó életmód következtében. Ezek közé tartoznak a pásztor- és vadásznépek; mert csupán csak a földmivelő telepedik le állandóan valamelly tartományban, s mindazon érzelmek csatolják őt hozzá, mellyek a haza nevét megszentesítik. A földmivelő népek tehát állandó lakást véve maguknak, csakhamar tiszta fogalmakat nyernek az enyim- és tiedről; biztositékokra van szükségök, hogy azt megőrizzék, rendezett erőre, mellyel megvédjék, igazságszolgáltatásra, hogy visszaszerezzék, megállapitott szabályokra, mellyek szerint azt másnak kezére bocsássák; szóval, az intézmények mindazon összegére, mellyekből a polgári kormányzat áll.

Valamint sok családok képezik a törzset, ugy több törzsek egyesülnek, falvakat és városokat alapitandók. A különböző főnökök (sheikek) még nem mondanak le jogaikról, s a közdolgok fölött határozandók, gyülekezetekben tanácskoznak; mig a törzsek kölcsönös közlekedésben élő tagjai, az életmód és foglalkozások változatosságát hozzák be. S igy a legteljesebb jogegyenlőség idézi elő a vagyonbeli egyenlőtlenséget; mivel a szorgalmasabb, vagy ügyesebb ember többet szerez, meggazdagszik, és szerzeményét maradékira hagyja: illy módon alakulnak a jelesebb családok, mellyek a méltóságot és hatalmat magukhoz ragadni törekesznek. Ha tehát a történet valóság, ezek a köztársasági formák első kezdetei: a patriciatus, melly a közügyeket igazgatja; a nemesség és nép közti különbség; a végtelen változatosság a senatorok számában, azok tulajdonságaiban, a tisztviselőkben, minden városnak saját területéhez, valamint az álladalmakat képező szövetséges városoknak egymáshozi viszonyaiban: mellyek a nélkül, hogy kormányformájokat változtatnák, nagy kiterjedés- és hatalomra vergődhetnek.

Hóditások.

Midőn e különféle bolygó népek, mellyek egy nemzet nevezetét nem érdemlik, ugyanazon területen, valamelly folyó átkelésénél, ugyanazon legelő elfoglalása végett, összetalálkoznak, czivódásra kerül a dolog köztük: vagy pedig rablások, nők iránti szerelem és elsőség fölötti vetélkedés teszi őket ellenségekké. Innen származnak a háboruk, a zsarnokság kiséretében. Egyik-másik sheik legyőzve az ellenséges törzset, s megizlelvén az uralkodás gyönyörét, azt mindig nagyobb számra vágyódik kiterjeszteni. Saját erejének érzete ösztönzi őt erre; s gyámolitják őt az erősek, kik vitézségöknek kivánják bizonyitványát adni, vagy pedig a gyávák, kik hatalmának árnyékában huzódnak meg: s igy csakhamar temérdek leigázott népek fölött uralkodik.

Monarchiák.

Illy hóditó vala Nemrod, kit a szent-irás erőteljes vadásznak nevez; ki azon vidék fölött uralkodott, hol később Babylon, Edessa, Nisibe, Ctesiphon virágzottak föl: s mit a hegyek közt nem létesithetett, Assyria sikságain nagy birodalmat alapitott.

Az erőszak volt tehát első eszköze az egyeduralkodásnak a nomád népek kezében, mellyek pusztitanak és rabolnak, azután a legyőzöttekre saját akaratukat tolván törvényül, azt kardjokkal pecsételik meg; maga ezen szó d y n a s t i a, a hatalomnak illy eredetére mutat [1]). Hiában keresnénk e birodalmakban mérsékelt monarchiákat, és polgárokat, minők Europában léteznek; egyetlen főnökben központosul a törvényhozó, végrehajtó s birói hatalom: a hóditó urává válik a földnek, s hogy annak birtokát biztositsa magának, vagy kiirtja a népet, vagy pedig igába hajtja; s ezen birtokjogából származtatja [2]) a büntető hatalmat *).

Ha okát kérdezzük, miért örökült meg Ásiában a zsarnokság, ezt a szokásokban találjuk föl. Mert a politikai s erkölcsi szabadság karöltve járnak; nem is fog azon nép polgári szabadságra fölemelkedni, melly nem szokásainak és erkölcseinek javitásán kezdi. Haza és család rokonfogalmak Europában, hol a legjobb polgár egyszersmind a legjobb atya: de nem ugy van a dolog, hol többnejüség uralkodik.

---

[1]) *Δύναμις* görög szó erőt, hatalmat jelent.

[2]) A mongoloknál, ha valaki másnak az üstökét megczibálja, büntetés éri őt; nem azért, mert a másiknak fájdalmat okozott, hanem mert az üstök a fejedelem tulajdona. **Pallas**, idézett könyvében. I. 194.

*) Helytelen azok fölfogása, kik az uralkodói fensőbbséget az emberek közt akár egyedül, akár tulnyomólag, az erőszak- és önkényes hatalomnak tulajdonitják. Igenis, a már meglevőt, vagy bitoroltat ez teszi zsarnokivá, hol a nemesebb indokok és elvek mellőztetnek: de magát a hatalom eredetét ki nem magyarázza. A fensőbb hatalom szintolly szükséges, tehát észszerü is, valamint az emberi-nem létét és fönmaradását biztositó bármilly más elem. Mert hogy a polgári hatalom a közjóllétnek szükséges eleme az emberiség jelen állapotában, azt alig fogja valaki józan észszel tagadhatni. Az uralkodói hatalom az *atyainak*, a patriarchalisnak kifolyása; és mint illyen, észszerü és isteni, mindaddig, valamig az ész és religio által szabott korlátok közt marad. — Hogy a patriarchalis származéki fonalnak megszakadása és fölismerhetlenné válta után, más módokat is használtak az emberek e hatalom elnyerését és átszármaztatását illetőleg, nevezetesen a választást, születési előjogot, azaz: öröklést stb., ez a dolog lényegén mit sem változtat. A házastársak szinte szabad választás utján egyesülnek, s hatalmazzák föl magukat egymás irányában: de azért a jog isteni mégis, és eltörülhetlen, melly a megkötött szövetség alapjául szolgál. Csakhogy e jogból is az ember milly férji hatalmat tuda koronkint, és tud ma is kimagyarázni! Csuda-e

Többnejüség.

Ásiában igen szépek a nők, s a mint korán fejlésnek indulnak, szintolly hamar el is vesztik kecseiket és termékenységöket. Az ember romlott természeténél fogva, s az égalj befolyása által nagy hajlammal birván a kéjelgésre, kertet igyekezett képezni magának a bájos virágokból, kiválasztván többeket a szebbek közül. Minthogy azonban ezek még fiatalok, s csupán az élvre valának alkalmasok, meg kelle zabolázni szenvedélyeik erőszakos kitöréseit, a szerelmet, vetélkedést, féltékenységet. Az ő büszkeségöket és hajlamukat folyvást sérté a többnejüség, melly az érzékeket ki nem elégitéssel, a szivet pedig másoknak többre-becsülésével kinozza: miért is a férj nem számolhatott szerelmökre, melly legszilárdabb biztositéka a hüségnek. Szükséges vala tehát, hogy a legnagyobb szigorral uralkodjék a férj a nők fölött, a leggondosabb elővigyázattal zárja el őket, és olly emberek őrizetére bizza, kik természetökből ki levén vetkőzve, sem a nők hajlamát, sem a férfi féltékenységét föl nem ébreszthetik. [1])

És igy az égalj, melly Németországban a fejlődés és a házasság késleltetése által, a nőt a férj társává s tanácsadójává tette, Ásiában rabszolgálót csinált belőle; összehalmozván e szerencsétlen teremtményeket a kéjházakban, kitéve őket a mindinkább növekedő, de soha el nem oltandó szomjnak, hogy egyetlen, s ki még sem elégitett szenvedélyök vágyai közt emészszék föl magukat. Ennek következtében a szerelem soha sem volt Ásiában erkölcsi: a családi kötelékek gyöngék; igen gyakoriak a család tagjainak meggyilkoltatásai; a természet zsarnoksággal bosszulta meg lealáztatását. Azért, hol a nő nem szelid élet-

---

ennélfogva, ha a patriarchalis hatalmat öröklött népfőnökök is gyakran visszaéltek és élnek az eredetileg szent és istenes hatalommal? — Vannak népek, hol az atyai hatalom még ma is nagyobb szabadságot igényel a hozzátartozók javára s életére (pedig az illetők részéről minden legkisebb kétségbe-vonás nélkül), mint minőt bármilly uralkodó vesz magának alattvalói irányában. Tudjuk, hogy isteni törvénynek kellett még az izraeliták közt is az atyai jogot körülirni, s az emberi-nemnek e tekintetbeni gyarlóságát, és (emlékezzünk Chinára, hol a gyermekölés közönséges volta, vetélkedik a szülők iránti tisztelet átalánosságával!) szivtelenségét vallásilag orvosolni. Még Mózsesnek is meg kellett ‚ad duritiem cordis', legalább bizonyos körülmények közt (épen a gyermekölés akadályozására), a gyermekeknek szülőik általi eladatását engedni; de az azok élete fölötti biráskodást már más, törvényes hatóságra bizta. — Hogy tehát Ásia lett a zsarnoksággá fajult tulságos hatalomnak széke, annak okát, ugy hiszszük, szintazon stabilismusban kell keresni, mellyel e világrész lakói, szerző szerint is, az ősi, patriarchalis visszaélést is csak olly konokul megörökiték kebelökben, valamint sok nagy jónak magvát megőrizték. S.

[1]) A kiherélés mestersége a medusok találmánya lenne.

párja, hanem szolgálója a férjnek, ott minden egyes ház megannyi zsarnok-uraságot mutat föl; és e házi zsarnokok összesége egy főnöknek engedelmeskedik, ki szintolly durván és korlátlanul bánik az egész várossal, vagy tartománynyal, valamint az egyes ember családjával.

Vallás.

Mindamellett a puszta erőszak és védelmi tehetség korán sem elegendő, a népeket akár a monarchiai, akár a köztársasági kormányzat alatt összetartani. Már bolygó életmódjokban is nem egyedül a szükség csatolta őket együve, hanem egyszersmind a hit és vallási szertartások közössége, több, vagy kevesebb eltéréssel a patriarchák ősi hagyományaitól. Némellyek a teremtményeket imádták, mellyek uralmuk alá valának vetve; mások nagyon is tulvitték az Istennek eszméjét: elhitetve magukkal, hogy ő minden, s azért e mindent kell imádni; mások ismét személyesiték a természetet: többé, vagy kevesebbé azonositván azt a szellemi hatalmakkal. Némellyek a vallást puszta elmélkedésre szoritják, mint például Indiában; mások egészen a szertartások gyakorlatában keresik azt, mint az egyptomiak és chinaiak. A politikai társadalom a mennyei rendet tünteti föl. Valamint az érzékek csalódhatnak, ugy a lélek és sziv is: azért a szemlélődők igen gyakran a dolgok theologiai rendjének hamis eszméjét fogadák el, vagy pedig helytelenül alkalmazák azt a társadalmi rendre; a gyakorlat emberei pedig csalódásban éltek a népek szükségeit illetőleg, és olly egybe nem függő Mythologiát gondoltak ki, melly tévutra vitte az elméket. Az egyéni szenvedélyeknek nagy részök volt ebben: némellyek csupa önzésből saját osztályukra szoritottak minden ismeretet, s az egész társadalmat saját javukra szervezék; innen vették eredetöket a különvált castok: s a vallás egy, az érdekeknek alárendelt anyagi eszközzé vált.

Később a vallás nemzeti jellemet öltött magára, s egy védistenség eszméje a legszilárdabb kapocscsal kötött össze valamelly népet, miután e kapcsot az érzelem alkotta. Ünnepélyek rendeztetnek, mellyekben csupán a nemzet tagjai vesznek részt; s a szentélyek az ország fővárosaivá, a kereskedés központjaivá válnak. Valóban a legrégibb városok szentekül tartattak; mint ezt Jerusálem, Hierapolis, Hieracum, Hierabolus, Hierapetra, Hieragerma, Diospolis [1]) nevei bizonyitják. Babylonia Isten városát jelenti; Phir Syriában az oraculumok székét jelenti; Iliumról mondatott, hogy Neptun épitette, s mig falai közt megőrzendi a palladiumot, addig be nem vétethetik;

[1]) Ἱερος szent; Διὸς Isten, Jupiter.

egyszersmind valamennyi ősvárosnak volt egy szent neve, melly titokban tartaték: ugy hogy Roma neve soha bizonyossággal meg nem tudathatott.

Titokban mondám; mivel a vallásokban csakhamar támadtak a titkok, és ezek őrzése külön osztályt képező egyénekre bizatott, kiknek kiváltságai közé tartozott: bemutatni az áldozatot, megkérdeni az isteneket, hirdetni azok akaratját, közleni az ismeretek egy részét a néppel, mellynek vak akaratját illy módon kényök szerint igazgathatták*) Lehet, hogy ezek a patriarchalis törzsek főnökei voltak, kiknek, mint mondók, kiváltságaik közé tartozott, bemutatni az áldozatot, és kik azután állandó telepekre tevén szert, a papok osztályát képezték. Ők megőrizve nagyobb részét az őshagyományoknak, azon természetes ösztöntől vezéreltetve, melly a miveltebb emberrel érezteti annak szükségét, miszerint a tudatlanabb tömeg vezetőre s nevelőre szoruljon,

*) Csakhamar titokká, mysteriummá kellett válnia minden magasabb tan- és eszmének az elfajult, degradált emberi-nemre nézve. Minél inkább elbutul valamelly nép (mint ez az isteni kinyilatkoztatást elfeledett és megvetett, vagy legalább elferditett bálványozókkal történt), annál kevesebb vallási igazság felfogása- és méltányolására lesz képes; következőleg ugyanazon arányban növekszik rá nézve a titkokká vált igazságok összege. S ha maradnak mégis emberek, kik a megvetett, elfeledett nagy igazságokat, jobb idők és méltóbb ivadék számára megőrzendők, a minden nem-értettet buta vadsággal megbecstelenitő, elferditő, szentségtelenitő, tudatlan tömeg elől elrejtik, s csak némelly választottaknak nyilvánitják: ugy ők ezzel korán sem a csalás, ámitás, hanem a legtiszteletreméltóbb áthagyományozás müvén dolgoznak. Hogy pedig ezt nem csak az igaz hitet megőrzött jámborok az ó-szövetségben, s az anyaszentegyház az ujban (különösen a ‚disciplina arcani' által), hanem az aránylag több-kevesebb valót tartalmazó polytheismus mystái, valamint Pythagoras, és más bölcsészek is tették, azt az eleusyni titkok ellenmondhatlanul bizonyitják: mellyekbe, mint a ‚gyilkosokat' kizárókba, még egy Nero sem mert, ámbár ohajtott, beavattatni; s mellyekről egy Isocrates, egy Cicero, csak tisztelettel szólnak. Különösen az utóbbi (de Leg. II.): „Mihi", ugymond, „cum multa eximia, divinaque videntur Athenae.... peperisse, atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti, immanique vita, exculti ad humanitatem et mitigati sumus: *Initiaque* ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus; neque solum *cum laetitia vivendi rationem* accepimus, sed etiam *cum spe* meliore *moriendi.*" — Ezzel azonban nem akarjuk tagadni, hogy ama titkolódzás sokaknál (különösen a ker. hit világosságának elterjedése után, a bálványozó papoknál átalában) a csalás lepléül szolgált: egyedül a vallási mysteriumok eredetét olly átalánosan gyanusitó felfogásra nézve akartunk határozottan, és, mint kellett, rosszalólag nyilatkozni. (Olly mysteriumokról, minőket csak a valódi kinyilatkoztatás ismer, mellyek tudnillik a véges ész által föl nem fogható igazságok természeténél fogva, el nem titkolva is titkok maradnak mind a tanitó-, mind a tanitványra nézve, itt nincs szó.) S.

tudományukkal, mint hatalmi eszközzel éltek. Innen veszik eredetöket*) a régieknél a theocraticus kormányformák; mellyek rendkivül alkalmasok a nyers népekre nézve, mellyeknél az Istenség akaratja lép a politikai okokat fejtegető ész helyébe. E kormányforma divatozott rendszerint Ásiában, s csupán Görögországban vált el lassankint a papság a kormánytól.

Hitregészet.

A theocratiák a multnak történetéhez csatolák magukat; miért is azon iparkodtak, hogy saját hazájokba ültessék át a mult események jeleneteit, s nemzeti mythologiákat és cosmogoniákat gyártsanak: mellyeknek végczélja volt, a fegyverek hatalma által egyesitett népek körül határfalat vonni. Innen a haza központul mutattatik föl, mint Közép-ország [1]), a világosság és boldogság hazája, mellyen kivül a sötétség annál sürübb, minél messzebb távozik az ember tőle. Ebből származik az idegenek megvetése; kik centaurok-, satyrok-, faunok-, myrmidonok-, és más szerencsétlen rut teremtményekül képzeltettek azokhoz képest, kik egyedül voltak igazi emberek [2]).

Lényeges szolgálatot tettek még a vallások az emberiségnek az által, hogy a durva erőszaknak, a felsőbb akaratra támaszkodó törvényhozást álliták ellenébe. A fejedelem előtt fölemelte szavát a papság, és korlátokat szabott neki, vagy az igazság szabályainak kijelölése, vagy a vallásos szertartások, és az istenek kijelentett akaratja által. Igaz ugyan, hogy a papság nem képviselte a népet, nem is sokat gondolt ennek jogaival: de legalább mérsékelte az erőszakoskodókat, megzabolázta a szenvedélyeket, s az igazságosság és erkölcsiség fogalmait terjesztette.

A törvényhozó nem természetbuvár, kinek csupán csak a természetnek fönálló törvényeit kell vizsgálnia. Neki valami jobbat kell kigondolnia, mi még nem létezik; azonban, nehogy sikeretlen munkát

---

*) De nem kizárólag. A papi, s áldozói tiszt a patriarchalis hatalom egyik legkitünőbb ága levén az őskorban, igen természetesen szállott azokra által, kik az utóbbit más uton örökölték: és viszont. Mit már csak az is eléggé bizonyit, hogy szerző szerint is, e kormányforma közönséges volt Ásiában. A két (lelki és világi) hatalom elkülönzése későbbi idők szüleménye, s tulajdonképen csak az uj-törvény müve. S.

[1]) Igy nevezik azt a chinaiak; az indusoknál, *midhiama;* a scandinavoknál, *midgard* stb.; mi mindenkor azonegyet jelent.

[2]) Az egyptomiak az embert *piromis*-nak nevezék; mi Herodot szerint annyi, mint *καλὸς καγαθὸς*, szép és jó: de csak saját nemzetökre alkalmazák e nevet. Jablonski ezen koptus szótól származtatja: pi-re-omi, faciens justitiam.

tegyen, az embert ugy kell vennie, minőnek azt a körülmények mutatják, és minővé az, jól megfontolt egybevetés után, válhatik.

Az első törvényhozók összeköttetésbe igyekeztek az erkölcsi világot a természetivel hozni; s mivel ez utóbbi, mint isteni mü, tökéletes volt, az erkölcsi világot is öszhangzásba kellett vele hozni. Azért jutott alkotmányaikban olly nagy szerep a Cosmogoniának: azért állitták némelly törvényhozók, sőt talán hitték is, hogy ők fensőbb eredetüek, és egyenes összeköttetésben állnak az Istenséggel; minthogy számtalan olly viszonyokat beláttak a dolgok közt, mellyekről a halandók serege nem is álmodott.

A persák hierarchiája egészen az ő Mythologiájokon alapszik; Lucian mondja, mikép Lycurgus az égből vette a közigazgatás és fölosztás ama rendjét, mellyet köztársaságára alkalmazott.

A dualismus, mellyet az egyptomiak az égben kerestek, polgári alkotmányukban is föllelhető; ők két különböző természetet állapitanak meg, egy értelmi cselekvőt, a papi aristocratia által képviseltet, és egy anyagi szenvedőt, melly a nép által személyesittetik.

A törvényhozásnak a vallással illyetén szoros egyesülése, megszilárditá mindkettőt a belső forradalmak és kültámadások ellen.

Beültések.

Mindamellett az álladalmak megalakulta után is, folyvást tartottak a törzsek közt megkezdett harczok; és Ásiának földrajzi helyzete nagyon is előmozditá azon fölforgatásokat, mellyek olly gyakran és hirtelen estek. A magas hegyek és szelek következtében itt a legkülönbözőbb égaljak érintik egymást; s az évszakok ridegsége által megedzett nép ugyanannak szomszédságában lakik, mellyet a légmérsék heve egészen elerőtlenitett. Valamint Hollandiát a magasabb szinvonalon álló tenger fenyegeti, szintugy Ásia miveltebb népeinek feje fölött állnak a tatárok, afghanok, mongolok, mandsuk, mind olly népek, mellyeket a régiek a közös ‚scytha' nevezet alá foglaltak, az ujabbak pedig tatároknak hivnak. Parthusok és persák a hegyek közt vitézségök több jeleit adták; mig az arabok és mongolok a rablás és szaguldozás által, ki nem számitott, hanem annál hevesebb hősiességet fejtének ki. Ezek az éjszaki kopár sikságok- és déli pusztaságokról, amazok pedig a hegyszorosokból özönlenek ki időközönkint: nagy folyamok futását követve, mellyek a mellett, hogy a tartomány gazdagságának forrásai valának, egyszersmind az ellenséges betörések irányát jelölék ki; s ellenállhatlan erővel igázák le a miveltebb nemzeteket. Ha azon iszonyu kiterjedésre tekintünk, melly rabló kalandjaik szinhelye volt, ha azt látjuk, mint uralkodnak az arabok a pyreni hegyektől egészen Indiáig, s a

mongolok Dsengis-khan utódai alatt mint harczolnak az Odera partjain és China falai alatt : épen nem fogunk csudálkozni rajta, ha tudatlanságukban ollykor elhatározák magukat, meghóditani a világot.

Azonban igen helytelenül tulajdonitanók egyedül eme végtelen sikságoknak ama nagyszerü hóditásokat, mellyeknek szinhelye Ásia volt : mert lám a druzok, kurdok, marattok mindenkorra meg tudták őrizni függetlenségöket; és az assyriai hegyekben Nagy-Sándor által olly könnyen legyőzött parthusok, rendületlenül állottak ellent a romai legióknak. Másik oka volt ennek a birodalmak roppant nagysága, mellyek megszámlálhatlan törzseket foglaltak magukban, a nélkül, hogy azokat együve olvasztanák: miért is a hazaszeretet soha sem egyesitheté azok erejét a hóditó ellen; s Ásia történelmében nem találjuk föl azon nagylelkü ellentállást, mellyet az europaiak a Thermopyláknál és Asturiában kifejtének. A despota, birodalma védelmét legtöbbnyire lovasságra bizta; melly ügyességgel bir ugyan a támadásban, de gyenge az ellentállásra. Ez okból, és a várak hiányánál fogva, az ellenség könnyen elfoglalta a fővárost : ennek eleste után, a puszta erőszak által egyesitett törzsek hamar elfogadák az uj szolgaságot: különben is messze bolyongó, hazátlan életmódjoknál fogva, alig vevék észre, hogy urat cseréltek.

Egyébiránt is a hóditók nem hoztak magukkal kész államalkotmányt a legyőzöttek számára. Elfoglalván a tartományt, elosztá azt több hadvezérek közt, kiknek segélyével a lehető legnagyobb adót csikarák ki, s tarták féken a szétszórt törzseket : ollykor valamellyik hadvezér, vagy satrapa, elfoglalván egy részét a tartománynak, attól bizonyos adót fizet; egyébiránt pedig kénye szerint bánik azzal.

Az uj uralkodók épen legromlottabb szokásait fogadják el a legyőzötteknek : azok miveltségét nem az erkölcsiségre, hanem a fényüzésre, hasznukra fordítják ; s minél hirtelenebb az átmenet, annál mohóbban kapnak az érzéki gyönyörök után. Illy módon könnyen fentartják magukat a tartományi szokások, főleg ha szilárdul egyesült, s a vallás ereje által védett testületek őrködnek fölöttük ; s a hóditók romlottsága más hóditóknak egyengeti el az utat, kik részökről szinte megromlanak és legyőzetnek.

Szintezen eredetéhez alkalmazkodik a kormány. Az olly különböző népek fölött uralkodó királyok nem képesek olly alkotmányos törvényeket szabni, mellyek minden egyes népnek szokásaiban és külön természetében gyökereznének : sőt inkább a fejedelem akaratja válik törvénynyé, ki a kormánybot helyett a kardot szoritja kezébe. Ő kénytelen satrapákra bizni birodalmának egyes részeit, kik annál hatalma-

sabbak, minél távolabbra esnek tőle, s a fejedelem példáját követve, zaklatják és rabolják a népet; annál nagyobb visszaélésekre vetemedvén, minél gyengébb és kegyesebb a király: s ekképen a kegyetlen, zsarnok kormányok szükségét idézik elő. Hatalmuk gyakorlata által saját erejeket tanulják ismerni a satrapák, és vele igen könnyen visszaélnek: innen származnak a gyakori lázadások, a belviszályok okai, s a külmegtámadások előmozditói.

Némellyek szelidek- és kegyesekül hirdetik azon hóditókat, kik a legyőzöttek törvényeit és szokásait sértetlenül hagyták. Sőt inkább ez árulja el az ő tudatlanságukat és ügyetlenségöket (?): ez azt jelenti, hogy a legyőzöttek sorsának könnyitéséről legkevesebbé sem gondolkodtak;*) s nem biztositák őket a satrapák zsarnoksága, sem az adószedők ragadozásai ellen. Meg levén hódoltatva valamelly tartomány, attól engedelmességet és adót követeltek; ebből állott minden törvényhozói bölcseségök. E czél elérése végett, bizonyos eszközökhez folyamodtak, mellyektől a mai polgárisodás megvetéssel fordul el, vagy legalább nyiltan nem szokott használni. Egyik eszköz vala: máshova ültetni át egész népségeket, mint ez a zsidókkal történt Babylonia- s Assyriában; az egyptomiakkal, kiket Nabuchodonosor Colchisba, Cambyses pedig Susába szállittatott; s a görögök- és a szigetek lakóival, kik Ásia beljébe vitettek. Néha egész sereggel vették körül a tartományt, melly mindenkit maga előtt hajtott: mi által az egyetlen csapásra néptelenné vált [1]).

A másik eszköz volt: elerőtleniteni puha nevelés által a legyőzötteket; mint a lydiusok kényszeritve lőnek, lerakni fegyvereiket, és átengedni magukat a fényüzés- és elpuhultságnak. Igy tőn Xerxes a babyloniakkal, elszedvén fegyvereiket, és ezek helyett mulató- s kéjházakat rendezvén.

Castok.

A hóditás azonban nem mindig a barbarok részéről történt, sem az a polgárisodásnak nem ártott. A népeknek ama gyakori vándorlásában, mellyek még állandó lakhelyekre nem telepedének, foglalkozás-, gazdagság-, miveltség- és vallásra egymástól nagyon különböző törzsek vegyültek össze. Néha egyesültek: s ez egyesülés első föltétele, isteneik kölcsönös elfogadása volt; mi által az istenségek szaporodtak,

---

*) Némellyek mégis, pedig ásiaiak, gondolkodtak, és ugy találák, miszerint a legyőzöttek, mint miveltebbek, a polgári életben és kormányzásban is mestereikül szolgálhatnak. Ezt a népvándorlások alkalmával több hóditók tették, mind maguk, mind a legyőzöttek javára. S.

[1]) **Herodot**, VI. 31. E működésnek a görögök e nevet adták: σαγανεύειν, mi annyit tesz: hálóval bekeritni, halászni.

s egész vegyületet képeztek: minőt minden vallásban többé, vagy kevésbbé tapasztalhatunk. Mindamellett a törzsek korán sem olvadtak együvé [1]). Gyakran viszály tört ki közöttük; midőn aztán a győző uralkodott a legyőzött fölött, s erőhatalomra alapitá a jogok és castok közötti különbséget: gőgös hatalmánál fogva minden érintkezést megszüntetett a legyőzöttel; megfosztá őt törvényei-, istenei- s a törvényes nősülési jogtól, s mint névtelen pórnépet terhes szolgálattételre kötelezte [2]).

Vagy pedig fölülkerekedett valamelly törzs, mellynek keblében nagyobb tisztasággal őriztettek meg az igazság őshagyományai; s a többi törzsek oktatójaul vetve föl magát, a vallással együtt a müvészetek és tudományok ismeretét is terjeszté: de csak olly mértékben, melly elegendő volt a durvaság és erőszak megszelidítésére, és soha sem veszélyezteté annak az ismeretek és vallásgyakorlat által szerzett felsőbbségét. Igy képződtek a castok, azon szigoru, majdnem egész Ásiában meghonosult osztályozás, melly némelly tartományokban minden változásokat, sőt még a függetlenség elenyésztét is tulélte.

A castok rendesen ugyanazon számmal találtatnak, mint a meghóditott néptörzsek: gyakran kettő, vagy több is egyesül, s három fő osztály áll elő, ugymint a harczosok-, papok-, és kézmüveseké. Legátalánosabb a harczosok osztálya: ez azonban nem harczol egyedül, hanem más osztályoknak is fegyvert ád kezeikbe, mellyek azért még sem számittatnak a harczosok közé. Illy módon cselekedett Sparta a helotákkal, Roma a rabszolgákkal, s a középkori nemesség a parasztokkal. Ollykor a legyőzötteknek meghagyák isteneiket, mint a medusok a chaldaeusoknak, és valószinüleg ezek a babyloniaknak.

Mind eme tények, mellyek Ásia viszontagságaiban fő szerepet játsznak, fogalmat adnak nekünk ennek homályba burkolt történeteiről, és fölvilágositást nyujtanak forradalmainak egyformaságát, s azoknak az europaiaktól különbözését illetőleg. Olly birodalmak, mellyek nem fokonkint emelkednek, mint nálunk, hanem hirtelen támadnak a barbarok nem fékezhető szétáradása által, kiknek csupán az erőszak ténye szabja meg a határmértéket, nagyszerü kiterjedésökben legnagyobb zsarnokságot, hübériséget, szövetségi rendszert, sőt még köztársaságot is mutathatnak föl, azon különböző kormányformák szerint, mely-

---

[1]) Ez iránt becses fölvilágositást ád az Aeneis eme verse: *Sacra, Deosque dabo; socer arma Latinus habeto.*

[2]) Xenophonnál Cyrus azt mondja övéinek: „Soha sem adunk fegyvert azok kezébe, kiket a földmivelésre s adófizetésre szántunk; ez az ő kezeikben a szabadság eszközévé válnék. S miután elvettük tőlök a fegyvert, mi nem maradunk soha fegyvertelenül.“ *Cyrop.* VIII.

lyek a legyőzöttek tulajdonai voltak; de mindenek fölött a despotismus uralkodik, melly a természet törvényeinek megsértése által válik szükségessé: minthogy a temérdek nyelv-, szokások-, és vallásra különböző népeket, csak az önkényes hatalom kapcsolhatja egy testbe. A vallássali szoros kapcsolat, és a különböző castok által vont sorompók miatt fejlődési csirájokban elfojtott statusalkotmányok, satrapák uralma, sulyos eredményeül a meghóditásoknak, haremi fondorlatok, uj barbaroknak folytonos beütései: ezek a főjelenetek, mellyeket Ásia régi s ujabb birodalmai átalában szemünk elé tüntetnek. Többször össze fogjuk ezeket mi hasonlitani egymással; mert Ásia története, lefolyásának egyformasága mellett, hosszu időközökben ugyanazon tényeket, s ugyanazon eszméket állitja szemünk elé.

Kereskedés.

Mindezen fölforgatások közepette saját ösvényén haladott a polgárisodásnak egy másik nagyszerü eszköze, a kereskedés. Már idejekorán a termékekben bővelkedő tartományok, főleg pedig India felé vevén utját, széthordá azokat az egész világra; állomási helyei jelentékeny városokká növekedtek, s maguk a hóditók is legnagyobb készséggel őrködtek az utak biztossága fölött, csakhogy a karaványok szaporitsák a kincstár jövedelmét, öregbitsék a tartomány gazdagságát, és táplálékot nyujtsanak a fényüzés- és kéjelgésnek [1]).

A vallás, oltalma alá vette a kereskedést, az által, hogy a kalmároknak biztos menhelyet nyujtott a templomok körében, és alkalmat szolgáltatott nekik, összegyülni ünnepnapokon, és üzérkedni az oda sereglett zarándokokkal. Illy módon emelkedett jelentőségre Mecca még Mohamed előtt; s még mai napig is Tentában, az egyptomi Deltán, közel a szent mohamedán Sheid-Achmed sirjához, igen élénk vásárok tartatnak, hol az oda tódult egyptomi, abyssiniai, arabiai, darfuri zarándokok Felső-Egyptom-, a berber partok-, és egész keletnek termékeit deltai barmok- és kenderrel cserélik ki [2]). Szintilly módon eredtek a középkorban a kisebb és nagyobb vásárok, mellyek a templomok, kolostorok közelében, s ünnepek alkalmával, még most sem mentek ki a divatból.

Illy okok befolyása által fejlődvén ki a különböző államok, megőrzék az azokat elsőben szervező népnek, vagy castnak jellegét; miért

[1]) Élő példája azon gyorsaságnak, mellyel a kereskedés életet önthet valamelly vidékbe, Singapur szigete China és India közt, melly 1814-ben még elhagyatott vala, jelenleg pedig egyike a legnépesebbeknek; hol szüntelen járnakkelnek a hajók, mióta azt az angolok az indiai kereskedés rakhelyévé választák.

[2]) Mémoires sur l'Égypte. III. 357.

is Assyriában harczias, Indiában papi, Phoeniciában kalmárkodó jellemmel bir az állam.

MÁSODIK FEJEZET.

Az őskor hősei.

Valamint az embernél az értelem korát a képzelődés kora előzi meg, szintugy a népek történetében is az ugy nevezett hős-idők állanak legelől. E korban az ember folytonos és közvetlen érintkezésben áll az Istenséggel; a Mythologia, s a vallás egy részét képezik az eseményeknek; a népek történeti élete és fejlődése helyett, csupán egyes emberek nagyszerü tettei tünnek föl. Mesés idők ugyan, de azért megérdemlik a komolyabb figyelmet; mert már e csodaszerü dolgokban foglaltatik csirája a nép későbbi lelkületének.

A legrégibb népeknél vastag homály boritja eme korszakot; és annál nehezebb csak valamellyes világot deriteni is rá, mert minden későbbi bevándorlás magával hozta saját hagyományait, és ezek annyira összevegyültek, miként nincs mód benne, kinyomozni az igazságot: e zavar már a romai hitregészetben tetőpontjára hág, ha csupán csak a göröggel hasonlitjuk is össze.

Idő és hely kimutatása, mi épen alapját teszi a történelemnek, rendesen hiányzik azon eseményeknél. Némelly kritikusok mindenkép igyekeztek legalább megközelitő korszakot jelelni ki azon események- és neveknek, a nemzedékek megszámitása, vagy az emlékek vizsgálata [1]), s ha máskép nem lehetett, az egymásra következés meghatározása által: azonban számitásuk, minden elméssége mellett sem elégíti ki az észt; melly inkább oda hajlik, hogy mindegyikben eme hősök közül egy korszak jelképezését, vagy a miveltségnek egy fokát lássa. Azért, hogy költői jellemzéssel birnak, nem lehet egészen kizárni eme hősöket a történelemből. Ők ugyan tiporták a föld porát; de a mint az idő lassankint eltörlé nyomdokaikat, annál nagyobbakká nevelte azokat a költészet: mig végre egy egész korszakot töltének be.

Az értelmi fejlődésnek még csak bölcsejében szendergő emberiség, a képzelő tehetségnek engedte magát által, mindazon korlátok nélkül, mellyeket a tárgyak tudományos vizsgálata szab elébe; s csupán a külbenyomásoknak engedvén, ezek által szerzé meg a teremtett

[1]) Fréret, Radel stb. Lásd (B).

dolgok ismeretét, a mennyiben képes volt rá az értelmi fejlődés eme kezdődő szakában.

Nem ismerve a külvilág jeleneteinek, és ezek hatásának okait, minden megfoghatatlan dolgot természetfölötti erőknek tulajdonitott. Szintugy a nagyobbszerü, mint csekélyebb természeti tüneményekben, a jó, mint a rossz dolgokban, felsőbb hatalmaknak állandó s közvetlen befolyását, a jó és gonosz szellemek közti örökös küzdelmet szemlélte. Innen van az istenek összevegyülése az emberekkel; honnan azután természetes nemzés, vagy kifolyás, azaz: közvetlen érintkezés által, a hősök származtak; ekkép keletkezett az egész hitregetan, és mindazon lények, mellyek Olympot, Merut és Walhallát népesiték.

Az egy Istent imádó népek-, ugymint a zsidók-, persák- és medusoknál, sokkal tisztább és erkölcsileg emberibb az őskor; következőleg nem is annyira csodaszerü, sem a szépmüvészeti képzelgéseknek nem kedvező. A zsidó könyvekben még csak árnyéka sem fordul elő a földi dolgok vegyületének az isteniekkel. Ha csak annak nem akarjuk tekinteni, hol az Isten fiainak egyesüléséről van szó az emberek leányaival, még a vizözön előtti korszakban; honnan az óriások veszik eredetöket. És a sz. könyvek értelmezői kimutatják, mikép közelebbről vizsgálva a dolgot, még a szent hagyományok eme korábbi töredékében is más annak értelme. Igen gyakran azonban az Istenség maga, vagy pedig küldöttei által, nyilatkozik az embereknek, midőn valamelly igazságot, vagy isteni akaratát kivánja tudomásukra juttatni: de az isteni természet az embernek physikai természetével soha sem egyesül; valamig csak el nem érkezik a Megváltó, e valódi példányképe az erénynek, és jelképe az emberiségnek.

A gonosz szellem incselkedése szinte igen ritkán fordul elő e könyvekben a babyloni fogság előtt. Ellenkezőleg, a persák és medusok dualisticus monotheismusában az közönséges dolog. Egyébiránt e népeknek tulajdonképeni története nem jutott el hozzánk; csupán idegenek elbeszélései, nemzeti költemények, s némi épitészeti maradványok után tudunk róluk valamit; s mindezekben a jónak tusája a gonoszszal, a szenvedések és kiengesztelődés szüksége áll az előtérben. Később az izlam a persa hagyományok régi alakját megváltoztatta.

Az indusoknál szinte virágzó müvészetekre, s nagyszerü költeményekre akadunk; de történetök nem maradt fön. Náluk az Istenség eszméje annyira összevegyült az emberi eszmékkel, sőt az egész természettel, hogy lehetetlennek látszik megirni történetöket, vagyis elkülönözni az égiektől az emberi dolgokat. Wilfort mindenkép igyekezett, párhuzamba állitani történeteinkkel a puranákban foglalt né-

melly neveket és korszakokat; de mi által csak azok bizonytalanságát tünteté ki: a punditák, vagyis indus tudósok pedig állitólagosan nemzeti költeményeikből vonták ki a királyok névsorát; melly nevek azonban semmi részletességre sem vihetők vissza, vagy pedig ellenmondást és képtelenséget foglalnak magukban.

Egészen ellenkezőleg, Chinában hiányzik a költészet, s csupán a komoly történet marad fön számára, hőskor nélkül. Olly tartományban, hol a császár minden, az anyagi égnek ura, minden időkre változhatlan példánykép, sem hős-korszak, sem hősök kivüle nem létezhetnek; s Mythologiájok királylyal kezdődik, ki a népszámlálást, a mezők fölmérését, csatornák ásatását, és a csillagok névjegyzékének készitését rendelte el.

A közép-ásiai népek története alig kezd derengni; a tibetiek története alig megy vissza a VII. századig, a mongoloké a XII-ig: a legjelentékenyebb török népek története az arabokéba fonódik, s a koránnak szinezete ömlik el rajta. A tibetiek első történeti hőse, Strongdsan-Gambo király, ki országában a buddhaismust terjeszté, utódaival együtt a Buddha-istenség kifolyásának tartatik. A mongolok Dsengis-khánja Cormusda-(Ormuzd?), az anyagi világ urának fiául tekintetik; de a tibetiek- és mongoloknak vannak régi hősdalaik, és ezek közt legtöbb figyelmet érdemel az, melly különösen a tibeti Dsesserkhánról, szinte Cormusda fiáról emlékezik; minek nyoma a chinai évkönyvekben is fönvan.

E hősök a népek valódi történetét megelőzik, s ugy látszik, hogy lelkök magasabb fejlettsége őket valóban kortársaik fölé emelte, és saját nemzetök törvényhozói- s jótevőivé rendelte: ugy annyira, hogy századok multával sem halaványult el emlékezetök. A tudatlan néptömeg nem tudván megmagyarázni magának rendkivüli megjelenésöket, magasabb lényeknek tekinté; a költészet pedig a dus képzelődés csudás ragyogásával árasztá el őket.

Bizonyára ők is halandó emberek voltak; de bár mennyire igyekezzék is a kritika emberi viszonyok közé szoritani őket, mindamellett részünkről megérdemlik a tiszteletet, mint ollyanok, kik elsők hinték el az emberek közt a jónak és nemesnek magvát. A történelem mai napig is holt tetem volna, ha nem élesztené folyton ez érzelmet, és nem ünnepelné e magasztos lények emlékét [1]).

Valóban a tudomány- és képzeletnek mindazon erőködései, mely-

[1]) Lásd Schmidt urnak a pétervári tudományok academiájában tartott értekezését, 1837.

lyekkel egy korunkbeli iskola a Mythologia leplének föllebbentésével a történeti kor határait messzebbre tolni igyekszik, semmi eredményre sem vezettek; sőt a szigorubban kezelt kritika még annak is, a mi való történet gyanánt adatik elő, nagy részét a Mythologia körébe utasitja vissza.

Mindamellett méltán igénybe veszi figyelmünket a hőskor; mivel e hősökben már személyesitve látjuk a népek jövendőbeli miveltségét, valamint ama sajátságát, melly az idővel, hóditásokkal, a miveltség és vallás okozta változásokkal mindenkor daczol. A chinaiak mindig érzéketlenek, határozottak és fontolgatók, mint Yao. Manetes (Menes) építi Memphist, csatornákon vezeti a Nilust, vizmedenczéket ásat; és az egyptomiak örökös szolgasága, a fejedelem iránti tiszteleten, és egész nemzedékeknek abbeli föláldozásán alapszik, hogy emlékeket vagy sirboltokat emeljenek a királyok számára. Az indus mindenkor előszeretettel viseltetik a korlátlan képzelődés és végetlen számitások iránt, mint erről az ős calpák tanuságot tehetnek. Odin kalandjai a németek vándorlásaiban látszanak időnkint megujulni. Dsengis-khan és Timur környezetében, legelső hőseik ünnepélyei s harczjátékai ismételtetnek: az eskimo csupán az iramvadászok öltözetében keresi fajának alapitóit. Görögország mindig kedvelni fogja a belháborukat, hadjáratokat, játékokat, dalokat, képző és testgyakorló müvészeteket, hasonlóan Hercules-, Prometheus-, Orpheus- és Jasonhoz. A mexicoi Vitzliputzliban azon miveltség személyesittetik, mellyet az uj-világba idegen népek az égnek nevében, s a papi cast elsőbbségének megalapitása által vittek be. Közép-Ásia ős hagyományaiban a fölforgatásoknak leginkább kitett tartományok sajátsága tükröződik vissza; s még mai nap is, mint kezdetben, Persia s India azon kalandornak esik martalékul, ki elég vakmerő kiterjeszteni kezét utána.

Ez átalános nézetek némi világosságot nyujtanak nekünk az ó-kor homályában, s a külön történetek lelkének tisztább fölfogására vezetnek minket.

HARMADIK FEJEZET.

Első birodalmak.

Sennaar siksága, tartományával s a legrégibb birodalommal, a politikai egyesüléseknek legrégibb szinhelye. A legkülönnemübb történeti kutfők megegyeznek abban, miszerint itt egy nagyszerü biro-

dalom létezett; de a részletekre nézve annyira eltérnek egymástól, hogy azokat a tudósok minden fáradozásai sem birták mindeddig megegyeztetni.

Történeti kutfők.

E tartományokat illetőleg a szent-irás csupán azon dolgokról emlékezik, mellyek a zsidó nép viszontagságaira vonatkoznak. Herodot, fentartva magának külön értekezés irását az assyriusokról [1]), csak futólag említi azokat történetkönyvében [2]). Gnidusi Ctesias, az ifjabb Cyrus orvosa, kit Diodor szorosan követett, Aristoteles pedig hazugés tudatlannak bélyegzett, de ki szigoru vizsgálat után több hitelt érdemel, mint mennyit neki tulajdonitani szoktak, a legrégibb korszakot keleties regékkel tölti be. Syncellus, Eusebius, Ptolemaeus sokkal későbbiek, hogy sem támogatni tudnák állitásaikat. Berosus, chaldaeai iró [3]) után csupán töredékeket birunk, s ezek is különösen metaphysikai s cosmogoniai tartalmuak [4]). Uj ismereteket és felvilágositásokat hoztak a legujabban fölfedezett zend könyvek, mellyekre mi is fogunk hivatkozni.

Nemrod.

A szent-irás szerint Nemrod, Cus fia, egy erőszakos vadász, Babylon, Arach, Achad és Calanna tartományokból a Sennaar sikságon, mintegy 327 év mulva az özönviz után (Kr. e. 2180.), birodalmat alapitott. Igy tehát eme cus-faj, mellyet a görögök aethiopinak neveztek el, volna az első, melly megerősitett városokba zárkózott el; hogy innen rohanhassa meg a pásztortörzseket, embereket és vadakat üzhessen, és falai körében rejthesse el az elfogottakat. Babylont maga helyzete is csakhamar a kereskedés központjává, s ennek következtében hatalmassá és gazdaggá tette.

Nemrod, ‚hatalmassá válván a földön', valószinüleg Assyriába ment által, és ott a Ninus-, fiáról nevezett Ninive [5]) várost épité: ki

---

[1]) I. 184.

[2]) Ninust nevezi azon monarchia alapitójának, (I. 178.) ki 1237-ben kezdett uralkodni, azután pedig egyedül Sancherib-et említi (II. 141.). Méltó a megjegyzésre, miként a legelső, általa emlitett név megegyez a bibliával (*Sennacherib*). Mint utolsót emliti Sardanapal királyt (II. 150).

[3]) Fréret és Sevin a föliratok academiájának emlékiratainak megkisérték, öszhangzásba hozni e régi irókat számos eltéréseikben. Herodot chronologiájára nagy világosságot deritett Volney, ‚*Recherches nouvelles sur l' histoire ancienne*' czimü könyvében.

[4]) *Berosi*, *Chaldaeorum historiae*, *quae supersunt*, ed. **Richter**. Lipcse, 1825. Lásd még **Münter**, Religion der Babylonier. Kopenhaga, 1827.

[5]) *De terra illa egressus est Assur*, *et aedificavit Niniven*. Igy a Vulgata

hálaérzetből, elhunyt atyjának, Bél neve alatt isteni-tiszteletet parancsolt adatni.

Nemrod birodalma fóloszlott; Ninusnak jutván Assyria, Evecoonak pedig Babylonia.

A keleti könyvekből kiviláglik, hogy az Indus közelében Arius, vagy Erus, vagy Oxus partjain, egy Irannak nevezett régi birodalom alakult; melly csakhamar érintkezésbe jött az assyrokkal, s talán az egyptomiakkal is. Bactriaiak, medusok és persák képezék azt; kik a zend nyelvet és annak szójárásait beszélék, s közös névvel ariusoknak, vagyis erőseknek, hősöknek nevezék magukat. Zend könyvek szerint a braminoktól akkor váltak el, midőn ezek a tibeti hegyekről a hindostani félszigetbe leszálltak. A hindukkali rokonságukat bizonyitja azon körülmény, hogy az ariusok által beszélt zend és pehlvi nyelvek a sanscritnak szójárásai; hogy ezek is, miként a braminok, vedákat, vagyis szent könyveket birnak; és hasonlóul négy castra vannak oszolva. Az ariusok vallása azonban sokkal közelebb áll az ősvallásshoz: csupán egy Istent ismervén el a jónak, és egyet a rossznak kutfeje gyanánt; a castokrai fölosztás politikai, s nem vallásos rendszabály vala náluk; a theocratia nem állott utjában a királyi tekintélynek, s a királyi hatalom patriarchalis volt: a mi ismét annak bizonyságaul szolgál, hogy az ariusok még akkor váltak el a braminoktól, mielőtt ezek Indiát elfoglalták.

Tartományuk, melly Eriene [1]) nevet viselt, a Sind, vagyis Indus jobb partjától a Kaukazig, az Oxus folyamtól egészen az indus Oceán-

---

(Gen. 10, 11); azonban helyesebb ezen olvasás: *egressus est in Assur*, vagyis Assyriába; ragok hiányában könnyen megeshetik e zavar. A ninivei ujabb fölfedezések arra mutatnak, hogy az assyriai birodalom semiták által alapittatott.

[1]) *Ai-ran, Eriene Veedso;* hősök tartománya a zendavestában; Strabo *Arianis*-nak nevezi: s e szó mai napig is fön van Persiának *Iran* nevében. Az ariusok, mint valamelly nagy népcsalád, a görögök előtt is ismeretesek voltak, kik a magusokat, és a medus néptörzseket mind azokhoz számiták (*Μαγοι δε και το του Αρειου γενος. Damasc.* ap. *Wolf. Anecd. Graec.* III. p. 259.). Hogy a persák Αριαιοι nevet adtak hőseiknek, látható Herodotnál (VII. 61.; VI. 98). *Hellanicus* ap. **Steph. Byzantin.** *Αριαια.* Artaxerxes, *Arta-shatria* szavakból tétetett össze, mi a sanscritban vitéz harczost jelent. E gyökből származik *Αρης* Mars, és *Heros* hős. A sanscrit könyvekben szinte föltalálható *Aryas, Aria Verta*, a jelesek, a hősök tartománya. A keletiekből vett történetnek eme részére visszatérünk a III. könyv I. fejezetében. Addig is l. *Rhode, Die heilige Sage und das gesammte Religions-System des Zendvolks.* Frankfurt, 1720. *Hammer*, Heidelberg. Jahrbüch. 1823. 84. l. *W. Ouseley, Travels* II. 305. *Fr. Schlegel, Wien. Jahrbüch.* VIII. 458. l. **Görres**, *Mythengeschichte*, I. 213. és Bevezetését a *Sha-name-ba.* Görres szerint a medusok, assyriusok, persák, a Kaukaz hegyekről szállottak alá, azonegy nyelvet be-

ig, persa tengeröbölig, és az Euphrat torkolatáig terjedt. *) Az arius törzsek, mellyek mindegyikében voltak magusok, vagyis bölcsek, harczosok, földmivelők és kereskedők, vándorló életet éltek; az elsők, kik állandóan telepedének meg, a bactrianok, vagyis pahlavik törzse volt, kik az Indus és Euphrates közti minden tartományokon uralkodtak. Balkot, a bactrianok fővárosát, Eriene első királya, Cajumart alapitá azon a helyen, hol régtől nem látott testvérével találkozék: a mi annyit jelent, hogy két törzs egymással találkozván a pusztában, közakarattal várost, vagyis állandó tanyát épitének egy igen alkalmas helyen, India és Tibet határainál.

A következendő királyok viszontagságai, ezen népségnek további sorsát jelképezik; a mennyire tudnillik következtetni lehet az előadásokból: mellyekben minden össze van foglalva, a képzelődés és valóság, emberi s természeti tények, a vallás és történelem közötti ingadozással.

Bactro-assyrok.

A keletiek tehát azt állitják, hogy Mardokente számos arab törzsekkel Chinzirtől, Nemrod hetedik utódjától elvéve Babylont, 250 évig uralkodott benne. Argiasp, az assurok, egy más arius törzs, fő-

---

szélve, azonegy fajt, s egy Irannak nevezett nagy birodalmat képezve, a Kaukaztól a Himalaya hegyekig. Ő Iran, Aria, Aturia, Assyria, Assur neveket együve hasonlitja. Sem azonegy személy lenne Dsem-, Dsemshid-del.

Rhode szerint a bactrianusok, medusok, persák, egy Iranból eredő közös fajt képeznének, a zend nyelvet és szójárásait beszélvén; származnak pedig az Eriene Veedso, s az Oxus forrásához közel levő Albordi hegyek-, és India éjszaki hegyeiből. Később hazájok nevét a Kaukaz melléki tartományokba, s Örményországba is átültették. Véleményét a zend könyvekre, különösen a Vendidadra alapitja, mellynek kezdetén a teremtés adatik elő, vagyis, a mint ő értelmezi, a különféle tartományoknak lassankinti benépesitése; mellyek közt Eriene Veedso után előfordulnak még Sogdo (Sogdiana), Moore (Meru), Bakdi (Balk), Nesz (Nisa), Haro iú (Herat). Ő tehát ugy vélekedik, hogy lassankint e vidékekre vándorolt ki Dsemshid, vagyis helyesebben a semi-féle néptörzsök; mig végre Ver, vagy Var gyönyörü tartományban telepedék le, hol az ő főnökük palotát és Var-Dsemgherd nevü várost épitett. Ez a régi Persia és Persepolis.

Hammer szinte illy nézettel van; de azt nem hiszi, hogy Var-Dsemgherd, Pars, vagy Fars, és Persepolis legyen: hanem inkább egy jobban éjszakra fekvő tartomány, hol jelenleg Damagem és Kapoin állnak, s egykor Hecatompylos, Dsemshid valódi városa létezett. Hasonlóul a másik tudós orientalista, W. Ouseley, a nélkül hogy Vart és Parsot összezavarná, oda látszik hajlani, miként Persepolis- és épületeiről van szó a zendavestában. E kérdésekre visszatérünk még a III. könyv 1-, és 3-ik fejezetében.

*) Hogy az *Ai-ran*, *Eriene*, *Iran*, *Artaeos*, *Ἀρης*, *Heros* szavak tiszta értelmes gyöke a magyar **erő** szóban található föl, sokkal inkább szembeötlő dolog, hogy sem azt hosszasan mutogatni kellene. *A ford.*

nöke, Balkot megrohanta s bevette, Hadossa-(myrtusvirág), egyik vezére nejének segélyével, ki bizonyos kitüzött jelek által könnyitié neki a város bevételét: miért is Shem-rami, fölemelt jel, nevet nyert, midőn Argiasp őt nőül vette.

Argiaspban igen könnyü Ninusra ismernünk, ki egy millio harczos élén eszközlé ama csodálatos hadjáratokat, mellyekről a classicus történetirók emlékeznek, s mellyeket egészen Egyptom- és Indiáig kiterjesztett. Föltéve, hogy mindezek ugy történtek, nem annyira hóditásoknak, mint inkább az arabok- és kurdokéhoz hasonló kalandozásokul tekintendők. Ő kiterjeszté Ninivet a Tigris partjain: száz lábnyi magas fallal keritvén azt; mellyet ismét ezer ötszáz, még egyszer olly magas tornyokkal rakott meg. A falaknak egész körülete 400 stadiumot, vagy miként Jónás proféta könyvében olvassuk, három napi járatot tőn.

Neje, Semiramis uralkodék utána; ki hogy férjétől semmiben el ne maradjon, a Mardokente utódaitól elfoglalt Babylont ujraépité.

Mondatik továbbá, hogy Semiramis számos egyéb városokat is épitett; Mediában Bagistan hegyét olly módon vágatta ki, hogy az őtet, vagy száz testőreitől környezve, csoportozatban tüntetné elő: azután pedig a hindostani király ellen indult három millio gyalog-, ötszázezer lovas-, és százezer harczi szekérrel. Minthogy pedig elefántok hiányával volt, háromszáz ezer ökröt vágatott le, s ezek bőrét ugyanannyi tevére huzatta: hogy látásukra az ellenség megrémüljön. De mit sem használt a durva csel; és a hóditónő kudarczot vallott a hazáját védő bátor nép ellenében. Visszatérve birodalmába, s kicsapongásai miatt megutáltatva, fia Ninias által, kit eddig szigoru gyámság alatt tartott, megöletett.

A keleti képzelődés eme szüleményei után, nyolcz századnyi hézag van: melly idő alatt különféle dynastiák következhettek egymásra a bactro-assyriai birodalomban, egészen Sardan-phulig.

Egyedül csak a biblia említi az assyriusokat külön nép gyanánt, melly uralmát Syriától Phoeniciáig terjeszté ki. Phul 753-ban meghóditja Syriát; Teglat-Pileser 746-ban a damascusi királyságot dönti meg; 718-ban Salmanassar elfoglalja Samariát, és lakosait Ásia belsejébe hurczolja; 707 körül Sennacherib haddal megy a zsidók ellen, de serege megsemmisittetvén, nem sokára maga is gyermekei által megöletik; mint utolsó emlittetik a szent-irásban Asarhaddon, vagy Sardanapal [1]).

[1]) Assar-Haddan-Pal, azaz: Assur ur, Pál fia. Lásd IV. Király. 15. és köv.

E fejedelem neve *) közmondásilag a vétek minden nemébe merült emberre alkalmaztatik; és buja romlottságát igen jellemzőleg fejezi ki ama sirvers: „Vándor! kövesd Sardanapálnak, a városok alapitójának tanácsát: egyél, igyál, kéjelegj; többre ugy sem számithatsz.“

Medo-bactrianok (1237—717).

Arbaces mediai, s Belesis, babyloni satrapák föllázadtak ellene; s fővárosában ostromoltatván általuk, minthogy irtózott a legyőzetés gyalázatától, kincsei- s haremhölgyeivel együtt a lángok közé vetette magát. Igy tehát a medo-bactriai faj vergődött uralomra, mellynek székvárosa Ecbatana volt. Herodot szerint az assyr birodalom 520 évig tartott.

Később a medo-bactriai fajt a cadsim, vagy chaldaeai faj szoritá ki: semi-féle és papok által igazgatott nép, melly valószinüleg Nabonassar alatt emelkedék a harczias nép fölébe; mig végre Koresh (Cyrus) a pasargadok törzsét juttatá uralomra. A nagy ásiai birodalomban előfordult eme fölforgatások és székhelyi változások közönségesen az assyriai, babyloni, med és persa birodalmak egymásra következéseül tekintetnek.

NEGYEDIK FEJEZET.

Babyloni intézmények.

Babylon az Euphrat és Tigris folyamok közt fekszik, mellyek Örményországból eredvén, éjszakról délre folynak a persa tengeröbölbe. Az Euphrat sekély mederben, és a Niluséhoz hasonló alacsony partok közt folyván, hóolvadás idején kiárad: igy tehát a lakosok első gondjai közé tartozott, a vizek lecsapolása által mivelhetővé tenni a földet. Valóban e tartomány örökös hálózatát tünteté föl a csatornáknak: mellyek a két folyam összeköttetésére, mint szinte szárazság idején a mezőségek öntözésére, s egyszersmind a nomád népek beütéseinek gátolására szolgáltak. A királyi csatorna a legnagyobb hajókat is megbirta. Egyes mesterséges tavak husz mérföldnyi körületet is fogtak be, s az azokból kiásott föld az Euphrat partjainak feltöltésére fordittatott: melly némileg kettős fal közé vala szoritva, s ha a szükség ugy hozta magával, azon nagyszerü viztartókba önté ki magát.

Az ekkép termékenyitett föld egy után két-háromszáz magot is ter-

*) Az Assar-Haddan-Pal nem egyéb, mint a fejedelmi névnek háromszoros hangoztatása e szavakkal: Czár, Dan (ur), és Bál (Isten); miként azt más alkalommal bővebben kifejtendjük. *A ford.*

mett, s a buza, hasonlóan a köles- és zezamfühez, hihetetlen magasságra növekedett; pompás tenyészetet tüntettek föl a datolya- s pálmafák, kárpótlásul az olaj-, fügefa és szőllőtő helyett, mellyeknek ama vidék hijával volt, mint szinte a magasra növő fáknak is, a cypressus kivételével.

Babylon.

Nem nagy távolságra az Indus-, a Közép-tenger-, és persiai tengeröböltől, nagy folyamok partján, termékeny sikság közepette, legalkalmasabb fekvéssel birt Babylon arra, hogy egy nagy ásiai birodalom fővárosává váljék. Ez az oka, hogy több rendbeli pusztulás után is ujra emelkedik, és csak azután enyészik el, midőn Seleucia a Tigris partján fölépült. Az Arsacidák eme székvárosát a Sassanidák által fölemelt Ctesiphon dönti meg; és ennek romlása után a három előbbinek köveiből Bagdad és Ormus emelkedik ugyanazon vidéken.

Mondják, hogy Semiramis olly széles fallal keritteté Babylont, miszerint azon hat szekér haladhatott egymás mellett; az Euphrat egész hosszában nagyszerü töltéseket csináltatott, a házak erkélyeire pedig függő kerteket rakatott: hol a folyamból fölvezetett viz örök zöldelését eszközlé a virágok- és fáknak, mellyek balzsam-illatjokkal tölték be a levegőt. Bélnek pompás templomot emeltetett; az istenség negyven lábnyi magas arany szobrát helyezvén abba. Maga részére pedig két palotát épittetett az Euphrates két partján; s hogy a kettőt kapcsolatba hozza egymással, félrevezeté a folyamot, és annak medrében téglákból rakatott utat, mellyek egy lábnyi hosszaságuak lévén, szurokféle vakolattal ragasztattak össze. Eme legrégibb alagut tizenkét láb magas, és öt láb széles volt; boltozata hét láb, oldalfalai pedig husz tégla vastagságuak; bronzkapuk zárták el a bemenetet; s az egész kétszáz hatvan nap alatt készült el. A város egy nagy, 120 stadiumnyi négyszöget képezett, vagyis minden oldala 15 mérföldet számlált*); s az Euphrat hasitá keresztül, egy hiddal, mellynek pallózata éjenkint az oszlopokra fölvonatván, egyik part a másiktól elzáratott. A folyam partjai téglákkal valának kirakva, az utczák egyenes vonalban vezetve, a házak négy emeletesek, és a város kapui bronzból. Csudával határos dolgokat beszélnek Bél templomáról, mellynek körülete két stadiumot tett: közepéből nyolcz emeletü torony emelkedék föl; az alsó emelet hossza és széle egy stadiumot tőn, legfölül pedig arany trón pompázott, szobor nélkül; egy téglákkal kirakott széles vizárok kerité, s ezt ismét téglákból emelt kétszáz könyöknyi magas töltés foglalá be.

*) E mérföldekre nézve mindig a 92. lapon olvasható megjegyzés áll.

A város kiterjedése.

Mielőtt a mesék országába utasitanók eme leirást, a mienktől egészen különböző idők- és tartományokba kell képzelni magunkat. A legrégibb városok roppant kiterjedése könnyen megmagyarázható, ha tekintetbe veszszük, milly nagyszerü védfalakat emelt későbbi időkben Traján az éjszaki barbarok, és China a mongolok ellen. A diadalmas király sátora központot képeze, melly körül a többi törzsfönökök és legyőzöttek lakai emelkedtek. A hóditóknak, kiknek intésétől egész népességek élete függött, könnyü volt megparancsolni, hogy a legyőzöttek palotákat emeljenek ott, hol sátoraikat fölüték, és rendes egyformasággal épitsék föl azokat. Hogy ezen állandó lakhelyekkel a nomádok, a mennyire lehet, a bolygó élet kellemeit kapcsolják össze: folyamokat, tágas kerteket, és egész mezőségeket foglalának az épületek közé; ez okból vonatott föl a hid is éjenkint Babylonban, mintha valamelly két ellenséges tábor közt állna, nehogy egyik a másikat megrabolhassa. Marco Polo beszéli, hogy a Dsengis-khan utódja, Kublaj-khan által épitett Taidu város tiz mérföldre (lega) terjedt ki rendes négyszögben, mellynek körfalai tiz lépés szélesek voltak, utczái egyenesek, a házak rendes négyszögüek, nagy paloták-, udvarok- és kertektől környezve; körös-körül pedig végtelen terjedelmü külvárosok, téres karaván tanyák, és mintegy huszonöt ezer kéjhölgyek.

Ásia jelenleg is azon képet tünteti föl, minő az ó-korban volt; s hogy megszégyenüljenek a kétkedők, kik minden csudaszerü dolgot tagadnak, most is fönállnak még Peking, Nankin és Delhi; fönállnak az egyptomi pyramisok, az elefantinei sirboltok, és a chinai fal.

A föld készen szolgáltatta az épitési anyagot, a mészkövet, melly a napon száradt ki, vagy kemenczében égettetett, és a szurkot, melly vakolatul szolgált [1]: az illy épitmény nem birt ugyan a granit szilárdságával, de a történetirók helytelenül állitják róla, hogy egészen elenyészett. Ninive város nyomai csak a minap találtattak föl [2]; Ec-

[1]) A pacaritamboi nagy épületeknél Peruban, az asphalt használtatott vakolat gyanánt. *V. Cieca*, *Chronica del Peru*. Antwerpen, 1554. 234. l.

[2]) 1843-ban Botta Emil, a történetirónak fia, s Mossulban franczia consul, iszonyu nagyságu epület létezésének nyomaira akadt a régi Ninive falain kivül. Khorsabadban, lehordván a rajta fekvő gunyhókat, egy assyriai palotát hozott napfényre, melly nagy részt igen jó állapotban maradván fön, 300 meternyi területet foglal el. A téglafalak két oldalt 3 meternyi magas márványtáblákkal vannak bevonva, s még azonfölül két sor faragás látszik rajtok, ékiratokkal választva el egymástól; mellyek egymás után rakva, 30,000 meternyi tért foglalnának el. Valószinüleg királyi külváros volt ez, nagyszerü gyönyörü

batana, Susa alig tüntetnek föl némi romokat. Daczára annyi hóditók pusztitásainak, és hogy uj városok épültek omladékaiból, Babylon maradványai még most is tizennyoloz mérföldnyi (lega) tért foglalnak el, s Bél templomának és tornyának, a függő kerteknek, és a királyi palotának, még most is nyomaira találhatni.

Babylon romjai.

Elhagyva Bagdadot, a Tigris partjának hosszában Babylon sikjára jut az ember [1]); e két pusztaság közötti pusztaságon csupa tégladarabok hevernek szétszórva, mellyeket az arabok már századok óta házaik és mecseteik épitésére használnak. E kövek kiásatása és föllhalmozása mély völgyeket és magas hegyeket képez az egyenes sikságon, mellyet még most is Nabuchodonosor csatornái, és számos egyéb félig betemetett csatornák hasitanak keresztül. A magas falat, mellyet Darius haragjában százötven lábnyira hordatott le, s melly (miként a bikát leverő oroszlánt, és a tarsusi Jupiter, vagyis Bél képét ábrázoló pénzekből kitetszik) egészen rovátkos vala, még most is téglahalmok jelölik; mellyeket a nap folytonos heve mázzal vont be, mintha a legforróbb kemenczéből kerültek volna ki.

Az Euphrates jobb partján még most is látható a kiáradások meggátlására emelt nyolcz töltés; és Semiramis kétszázhusz meter hosszu

---

kerttel; bőven találtatnak itt bálványalakok égetett agyagból, mázas téglák, oroszlánok, szárnyas bikák stb.

A padolat vert földből áll, kavics- és mészszel vegyitve: a kápolnában pikkely-formát mutat.

A faragványok nagy része a babyloni hengerekhez hasonló vallásos tárgyakat tüntet föl; mások ismét a királyt öltözetében, s azon jelmondatokkal, mellyek később is szokásban voltak a persáknál: s átalában nagy változatosságot vehetni észre az ékességekben. A csatákban egyedül csak a királyt illeti meg a szekér; a többi harczosok lovakon ülnek, vagy gyalogok: és ezek, midőn nyilaikat kirepitik, térdelnek; egyéb faragványok, vadászatot, diadalmeneteket, vendégségeket ábrázolnak; nők vagy fajtalan jelenetek sehol sem fordulnak elő. A föliratok a babyloniakhoz hasonló ékalakuak, s talán a nyelv is ugyanaz, tudnillik chaldaeai. Az épület eredetét a VII. századra teszik K. e.

Lajard egy más nagy palotát fedezett föl Nimrod mellett 1846-ban, hol véleménye szerint épen Ninivenek kellett állni; itt is nagy részben jó állapotban fenmaradt szárnyas oroszlánok, dombormüvek- és ékiratokkal boritott tágas teremek szemlélhetők.

[1]) Niebuhr először tett említést Babylon romjairól; azonban sokkal pontosabb e részben az angol Ker Porter. Rich, bagdadi consul a legcsekélyebb részletekig irja le azt; müvét franczia forditásban Raymond bővitette, ki 1818-ban bassorai consulságot viselt. Beauchamp missionariusnak szinte sok fölvilágositást köszönhetünk. Mignan 1817-ben Chaldaeában tett utazást, Babylon romjainak leirása végett. Mindezekről az *Archaeologiában* bővebben szólandunk.

hidjának nyomai is kimutathatók, tégla-oszlopaikkal. Birs-Nemrodnak, vagyis Nemrod kastélyának neveztetik Babylon legrégibb emléke: melly egy omladékokkal boritott nagy halom, több mint kétezer lábnyi körülettel, s egy csupán harminczöt láb magas gúla-alaku toronynyal, égetett téglákból; hol még most is töméntelen, főleg kék és sárga mázas edényekre találhatni. Valószinüleg itt volt Bél temploma, mellynek körületét Strabo épen kétezer hatvankét lábra teszi. Ott, hol a benszülöttek állitása szerint, a bálványnak kellett állnia, Rich ásatásai egy granitból készült oroszlánt hoztak napfényre, az assyriai hatalom jelképét. Mignan az ősmüvészet emez emlékét széttöredezve találta ugyan, de annak közelében egy óriási szobrot talált aranyozott gránitból.

Semiramis kertjei amphitheatralis modorban valának épitve; lépcsőzetesen emelkedő erkélyeket tüntetnek azok föl, folyosók által tartatva: s ezek ismét négyszögü oszlopokon nyugosznak, mellyek belseje földdel van kitöltve, a magas növésü fák táplálása végett. A talapot szurokkal együve tapasztott nádszárak képezik; e fölött ismét téglarétegre hordatott a föld, melly kerekek és mesterségesen készitett gépek által fölszivattyuzott vizzel öntözteték. Egyéb, az Euphrates által mozgásba tett gépek az embereket emelték föl egyik erkélyről a másikra.

Ez omladékok közt, mellyeket a benszülöttek most is palotának neveznek, a mozlemek, kik nem szoktak ugyan rombolni, de nem is épitenek, sem növényeket nem tenyésztenek, egy fát hagytak meg életben, mellyhez lovaikat kötözik; e fa egyedüli jelensége a tenyészetnek annyi omladékok közt, hasonlóan egy aggastyánhoz, ki egész családjának elpusztulását tulélte. Ezen, itt idegen élőfa Indiának éghajlata alól származott oda; s a hagyomány azt tartja róla, hogy virágfa: s életkora után itélve, azt mondaná az ember, miszerint a Babylont környező paradicsomnak egyetlen maradványát tünteti föl.

Ezen omladékokból a képzelődés egy iszonyu nagyságu várost állit elő, rendes utczákkal, kivülről a napsugarakban ragyogó házakkal, mellyek tetején az örökké zöld pálmák, és a tropicus éghajlat legbujább és tarkább növényei tenyésztek; ezer meg ezer csónakok hasiták a csatornákat, s minden oldalról tódultak a számos karavánok, tevék, lovak és juhok nyájaival: mialatt a tornyokból csillagászok vizsgálták az eget, s a tömjén sürü füstje illattal tölté be a levegőt.... Minő látvány! És most? Denevérek, skorpiók, és mindennemü utálatos férgek biztosan fészkelnek itt; a shakal Arbaces palotájának valamellyik zugában rágódik a lovak dögtestén, mellyek a kopár

pusztaságon párájokat kiadák; az oroszlán békében és háboritatlanul uralkodik, mint otthon, hol Semiramis és Sardanapal halomra gyüjték a kincseket, és buja vágyaiknak hódoltak. A világnak egy zugában sem érintkeznek olly igen a nagyság- és romlásnak végletei; sehol sem tünik föl olly nyilvánosan Istennek átka, ki, még midőn Babylon a maga dicsőségében fönállott, Isaiás profétának ajkairól dörgé: „A seregek Ura parancsolt a hadi vitézeknek, kik messze földről jőnek az égnek magasságából: az Ur és az ő haragjának eszközei, hogy elveszitse az egész földet. Orditsatok; mert közel van az Ur napja: mint a pusztitás, ugy jő ki az Urtól. És ama dicsőséges Babylon az országok közt, a chaldaeusok nagy kevélysége, ugy lészen, a mint fölforditotta az Ur Sodomát és Gomorrát. Nem laknak abban soha, és meg nem épül nemzetségtől nemzetségig: és nem von ott sátorokat az arab, sem a pásztorok ott nem nyugosznak. Hanem a vadak nyugosznak ott, és az ő házaik betelnek sárkányokkal: és struczmadarak laknak ott, és a szőrösök ugrálnak: és felelnek a füles baglyok az ő házaiban, és a sárkányok a gyönyörüséges palotákban“ [1]).

Ipar.

Tévednek a történetirók, midőn az assyriusokat pusztán csak harczias népnek tekintik: mert Babylon nem kevésbbé uralkodott hóditásai, mint ipar és tudomány által; s Europa mindenkor érezte, sőt most is érzi az ő befolyását. Lakosai Kerman-, Arabia- s Assyriából nyerék a pamutot, mellyből bő öltönyeiket és drága szőnyegeiket készitek; különösen értették az illatszerek előállitásának mesterségét: és csak nem régiben fedeztettek föl a babyloni hengerek, egytől egész három hüvelyknyi hosszaságu természeti, vagy mesterséggel készült kemény kövek, mellyek helylyel-közzel kilyukasztva, nem tudni, mi végből, az egyptomi scarabaeusokhoz hasonló rejtélyes jegyek- és alakokkal ékeskednek.

Az épitési modor és anyagok természete, nem engedé használni nekik az oszlopokat, az épitészetnek eme leggyönyörübb diszét. Az aláépitésekből azt lehetne gyanitni, hogy a boltozatokat ismerték; de a romok közt ezeknek semmi nyomára sem akadhatni. A szobrászat kemény kőanyag szükében nem nagy előhaladást tehetett; s a dombormüvek, mellyekről Diodor Semiramis palotája leirásánál emlékezik, hihetőleg égetett téglákból készültek. E téglák, leginkább belső oldalukon, feliratokkal valának boritva; miért is az épületek, miként Egyptomban, köz és magán-levéltárakul szolgálnak: s talán egykor

[1]) *Isaiás* 13, 4 és köv. Olvasd még a borzadalmas 14-ik fejezetet.

világot vetendenek a legrégibb miveltségre, ha majd egyszer az ékiratoknak még bölcsőben szendergő értelmezése nagyobb előhaladást fogott tenni.

Nagyon nehéz megkülönböztetni a szorosan vett babyloni intézményeket azoktól, mellyeket a chaldaeusok, és később a persák vegyitettek közéjek. Ez utóbbiaknak tisztább vallása nagyon is eltér a babyloniakétól; miről bővebben szólandunk a következő könyvben, midőn Zoroaster tanait fejtegetendjük. Mi a chaldaeusokat illeti, hajlandók vagyunk őket durva népnek tartani, melly a babyloniak intézményeit elfogadván, azok nevét is bitorolta: melly állitásnak bizonyitványaul a szent-irásnak több helyeit hozhatnók föl. Mindazáltal daczára a bizonytalanságnak, mellybe a kutfők hiánya taszit bennünket, vessünk egy tekintetet az ő vallásukra [1]).

Istenek.

Két rendbeli isteneket imádtak a babyloniak, ugymint: az istenitett hősöket, és a csillagokat. A csillagok imádása, ugy látszik, legelső eltérése az emberiségnek az igaz ösvényről: mi némileg menthető dolog (?) Babylonban, hol a csillagok olly tiszta fénynyel ragyognak az örökké derült égen. A köznép magát az anyagot imádta; a papok pedig az azt lelkesitő szellemeket. A csillagászati eszmékkel egy, keleten nagyon elterjedt cosmogoniai fogalmat kapcsoltak össze; melly szerint a teremtő erőt egy him, és egy nő, egy termékenyitő, s egy termékenyitett okfőre oszolva képzelték: igy képzelék ők maguknak Bélt és Militát, a napot és a holdat [2]); mindkettőtől függvén az élet, s egyik az érzést, másik pedig a növekedést adván meg.

Bel-Adad kiséretében egész sereg Belim van: mellyek közül Bel-Jupiter és Bel-Venus jótevő, Bel-Saturnus és Bel-Mars gonosz csillagok; Bel-Mercur tetszése szerint jó is, gonosz is; és valamennyien himnők, egyesitve magukban a tevékeny, termékenyitő erőt a fogamzó természettel. Harmincz alsóbb rendü csillag tanácsadó istenül tekinteték [3]); kiknek fele a földalatti, fele a földön létező helyekre ügyelt. Ezekhez számittattak tizenkét u r a i a z i s t e n e k n e k [4]), kiknek az

---

[1]) **Fr. Münter**, *Religion der Babylonier.* Kopenhaga, 1827.— *Görres, Mythengeschichte der Asiatischen Welt.*

[2]) Baal, Baal-adad, Alagabalo, Moloch... és Nebo, Urania, Derceto, Astarte, Atergat nevezetekkel. Ezen istentisztelet a gyarmatokban is elterjedt, hol *Baal-Beyrut, Baal-Hammon, Baal-Zebub* nevezetekre akadunk.

[3]) *Βουλαίους Θεούς.* **Diodor.**

[4]) *Κυρίους τῶν Θεῶν.* Ugyanaz.

állatkör tizenkét jegyeit adták, és huszonnégy csillagzat, mellyek az egyetemes dolgok biráinak nevezteténck [1]).

Ugy látszik, még az elemeket is imádták, a Tigrist, az Euphratest, és néhány nemzeti isteneket: millyenek Nisroch, Anamelech, Thamus, vagy Adonis. A szent-irás világosan mondja, hogy isteniték a hősöket, különösen pedig Nemrodot. Ezenkivül még bizonyos védszellemeik is voltak, mellyeket galamb, hal, sárkány alakban, és szörnyeteg testü gonosz szellemekkel tusában képzeltek maguknak.

Metaphysika.

A Cosmogoniát és Metaphysikát illetőleg, az idegenek, és a chaldaeai Berosus kevés és zavaros hagyományaiból tudjuk, miként különösen a teremtés anyagi oldalának vizsgálatával foglalkoztak: ellentétben a braminokkal, kik kizárólag az eszmének szentelék magukat. Kezdetben szerintök sötétség és nedves anyag chaosa volt, rémletes állatokkal. Bél, vagyis az Isten megjelenik, s az ősnő Omorca (a természet jelképe) testét ketté osztja; egyik feléből az eget, másikból a földet alkotja: teremtvén a világosságot, mellytől a szörnyetegek, a chaos szülöttjei elhalnak, és rendet állitván az általuk előidézett zavar helyébe; végre saját, és az alsóbb rendü isteneknek földdel kevert vérével az embereket és állatok lelkeit teremti, mellyek tehát isteni eredetüek: mig az égi, valamint a földi testek is Omorca lényéből, vagyis anyagból állnak. Borzasztó viszontagságok közt enyészik el az emberi-nem, és uj nemzedék támad egy, magát önkénytesen föláldozott istennek véréből. Ekkor jelenik meg Oannes, hal-ember, kiemelkedve naponkint a Vörös-tengerből, hogy törvényt szabjon és bölcseséget hirdessen a babyloniaknak.

E hagyományokat Berosus tartotta fön nekünk, ki Nagy-Sándor idejében élt; midőn tudnillik a persák már két század óta uralkodtak a babyloniakon, és azért ismerhették is azok tanait. A Berosus által előadott kifolyási rendszer nagyon is elüt a zendavesta vallástanaitól.

Az ős hagyományok illyforma eltorzitását a chaldaeusok csillagászati tényekkel hozák kapcsolatba; azon hiedelemben lévén, hogy a földi események az ég járásától föltételezvék. Miért is a magusok és braminok ellenére, az anyagot a szellem fölébe emelték; s mig a hinduk a világegyetemet ugy tekinték, mint valamelly, Isten által önmagának adott nagyszerü látványt, a persák pedig mint folytonos küzdelmet a jó- és gonosznak okfeje közt: a chaldaeusok csillagászati vallása változhatlan öszhangzást látott abban.

---

[1]) Δικασταὶ τῶν ὅλων.

Tekintve azon tiszteletet, mellyet a két nemző okfő iránt tanusitának, épen nincs mit csudálni, hahogy ünnepeiken egész pompával hordozták körül Phallus és Cteis fertelmes jelképeit. Az isteneknek áldozatot öltek le, hihetőleg embereket is; és a barbariessel erkölcstelenséget egyesitve, minden nő köteles volt legalább egyszer átengedni magát Milita templomában valamelly idegennek, ki a szégyenbért e szavakkal fizette meg neki: „Milita istennőt kérem, légyen kegyelmes irántad“ [1]). Bármint ellenkezzenek is e tények a jelenkori szokásokkal, nem tagadhatja azok lehető megtörténtét, a ki tudja, mennyire megváltoztatá a világkereskedés a szemérem fogalmait, és az önmegtartóztatás becsét; s hogy hányszor akadtak az utazók hasonló szokásokra. A magára hagyott emberi értelem annyira megzavarodik, hogy az emberi-nemnek eme kedves és becses feléből majd barátnét, életpárt, istenséget, majd ismét butort, árut, fényüzési czikket, tehervonó barmot, és engesztelő áldozatot csinál!

Sokkal nehezebb elhinni a történetiróknak, hogy mindamellett a nők a legtisztább házasságban éltek; és hogy nem éltek, keleti szokás szerint, elkülönzötten férjeiktől, hanem még idegenek jelenlétében is velök ültek az asztalnál, s a nőt és anyát illető tiszteletben részesültek. A szebbek elárvereztettek: a bejött pénzzel pedig a rutak házasittatának ki. Ha szerencsétlenül ütött ki a házasság, visszaadván a fizetett összeget, elváltak. Különös törvényszék állott fön a hajadonok kiházasitására, s a házasságtörők büntetésére.

Mások ellenben fertelmes lakomákról tesznek említést, mellyek közben a nők öltönyeikkel együtt a szemérmet is levetkezék; és pedig nem csak a kéjhölgyek, hanem a tekintélyesebb polgárok nejei s leányai is [2]).

---

[1]) **Herodot**, I. 36. **Strabo**, XVI. V. ö. **Selden**, De diis Syr. II. c. 7. **Heyne**, *De Babyloniorum instituto religioso.* Voltaire tagadja a nők gyalázatát Venus Milita tiszteletére, csupán azon okból, mert ez az emberi természettel ellenkezik. A történet ellenkezőt bizonyit. A régiek közt Rhamsinit és Cheops egyptomi királyok, pénzért leányaikat áruba bocsátják. A régi Syrtisbeli hölgyek átengedték, és mai napig is átengedik magukat az idegeneknek. (V. ö. **Herodot**, IV. 168. és *Della Cella*, 109. l.) A lappok megtiszteltetést látnak benne, ha valamelly idegen nejeikkel kéjeleg. Bruce szerint előkelő abyssiniai hölgyek, vendégségeknél tetszésök szerint nyilvánosan kéjelegnek. Az arresi-k közösségben élnek a nőkkel. A haitii királyné gyaloghintójának hordozóival közösült. (*Missio-utazások a Csendes-tengeren. Bibl. Brit.* XVIII.) Azért tehát nem hihetetlen dolog, mit Herodot az agathyrsek- és massagetákról mond, I. *Könyv.* Annyira elboritá a homály az ősvilágosságot!

[2]) Olvasd a szent-irásban Baltassar vendégeskedését. Quintus Curtius, V. I.

Magusok.

A tudósok és birák képezék a magusok osztályát [1]), kiknek hivatala s jogai utódaikra szálltak örökségül; de egyesek bekeblezés utján is fölvétethettek, mint ez a zsidó Dániellel történt. Az általuk megőrzött tan sokkal tisztább vala, mint a mellyet a néppel közöltek: ők hitték a lélek halhatatlanságát, s azt a tiszta ősvilágosság kifolyásának tekinték; szinte hittek a gondviselésben, melly mindeneket igazgat, de a melly mindenkor csupán csak az emberért müködik: honnan a csillagjóslat tévelyei eredtek.

Tiszteltté tevén magát e papi osztály a rejtélyesség által, nagy tekintélyben állott mélységes tudománya miatt, különösen a csillagászatban. Azt állitják, hogy ők oszták föl az állatkört 30 fokra, s minden fokot 30 perczre: az évet 365 napra, s 6 óránál valamivel kevesebbre számiták; és a csillagoknak a föld körén kivüli forgását ismerték. A hires torony, melly vizsgálódásaikban segité őket, alapja- s magasságára nézve egy chaldaeai stadium mértékét ütötte meg, melly a foknak 1119-ik része, vagyis 5702 öl (toise), 1 láb, 9 hüvelyk és 6 vonal; ugy hogy ezen mérték 63 toise-sal is alig különböznék a földnek azon mértékétől, mellyet a franczia academia állapitott meg. Tatius Achilles (ki ugyan késői bizonyság) azt állitja, mikép a magusok kiszámiták, hogy egy gyors lépésben haladó ember a napot föld körüli forgásában követhetné, s azonegy időben érne vele a napéj-egyenleti ponthoz. Ugy látszik, a napórát is ismerték [2]).

Fájdalom! csillagászati tudományukat csalásra használák, és azt hitették el a néppel, hogy a jövendőt a csillagzatok helyzetéből megjósolhatják. Tanitványaiknak keményen meghagyák, hogy az észt a tekintélynek vakon alárendeljék.

Istentisztelet.

Bél templomának nagyszerü voltából következtetést vonhatunk

---

mondja: Libero conjuges cum hospitibus stupro coire, modo pretium flagitii detur, parentes, maritique patiuntur... Foeminarum convivia ineuntium, in principio modestus est habitus; dein summa quaeque amicula exuunt, paullatimque pudorem profanant; ad ultimum (honos auribus sit) ima corporum velamenta proiiciunt. Nec meretricum hoc dedecus est, sed matronarum, virginumque, apud quas comitas habetur vulgati corporis vilitas.

[1]) E szó rendesen persa szónak tartatik, és származását veszi ettől: *migegusch*, csonka fül. Már Jeremiásnál is föltalálható, mielőtt a persák Babylont birták volna: ki a fő emberek közt Nabuchodonosor udvarában egy fő magust is emlit.

[2]) Sokan kétségbe vonják ezen csillagászati tudományt. Lásd a berlini academia évkönyveiben, 1814, 1815 évekről; **Ideler,** *über die Sternkunde der Chaldaeer.*

vallásos szertartásaik pompájára, midőn drága ruhák- és kövekkel ékitett arany és ezüst szobrok viteténck körül körmenetben, és finom ételekkel vendégeltetének meg. Különféle templomok körül különféle állapotu egyének és müvészek laktak: Saturnus temploma körül a földmivelők, mathematicusok, csillagjósok; Venus temploma körül a nők, költők, festők, zenészek, szobrászok; Jupiter temploma körül a tudósok, zenészek, tisztviselők.

Két fő ünnepély emléke maradt fön: egyik Bél tiszteletére tartatott, midőn Herodot szerint legalább is ezer talentum áru illatszerek égtek el; másik a saturnaliákhoz hasonlitott, midőn a rabszolgák játszották az urak szerepét. E szertartás, ha szabad kimondani véleményemet, a természetet imádó népek közt elterjedt ama hittel állott kapcsolatban, hogy tudnillik a napot föl lehet tartóztatni futásában, ha képe leláncoltatik, vagy pedig gyorsitani pályáját, ha a kötelék föloldoztatik; ezzel azon egymást fölváltó gyengeséget és erőt jelképezvén, mellyet a görögök Herculesben példáztak, ki majd az oroszlánt és óriásokat győzi le, majd ismét érzelegve hever Jole lábainál. A phoeniciek és Olaszország régi lakói legtöbbnyire lánczon tarták Melcartot és Saturnust; és midőn őket a lusta év napján föloldák, a szabadságot ünneplék az által, hogy a rabszolgák lánczait megtágiták. Cidoniában, Kreta szigetén, a polgárok elhagyták a várost: hol azután a rabszolgák, kiknek minden kényökre hagyatott, még a szabad embereket is megverhették [1]). Egyptomban Hercules minden, Canopus templomába menekvő szolgának visszaadá szabadságát [2]).

ÖTÖDIK FEJEZET.

A zsidók [3]).

Nomád zsidók.

Nem tekintve a dolog vallási oldalát, a történetiró nem tagadhatja meg kiváló figyelmét ama csudálatos nemzettől, mellynek azon

---

[1]) **Eusthat.** *Ad Odyss.* XX. 105.

[2]) **Herodot.** II.

[3]) A zsidó történeteknek legtisztább forrása a szent-irás. Ezen kivül megemlitendők még:

Flavius Josephus Archaeologiája.

Berruyer, *Histoire du peuple de Dieu, depuis son origine jusqu' a la naissance de J. C.*

vallásos és politikai hivatás jutott osztályrészül, hogy megőrizve a multat, és előkészitve a jövőt, saját keblében keletkezett hitigazságok által, a világ nagyobb részének polgárositását eszközölje; s melly szakadatlan sorozatban kapcsolja össze a legrégibb időket a legtávolabbi jövővel. Évkönyvei, mellyekben az emberiség hagyományai vannak lerakva, mindenesetre régiebbek a zsidóknak két családra lett szakadásánál: teljes épségökben tartotta fön azokat egy, a halhatatlanság szomoru kiváltságával fölruházott népnek vallási buzgalma, hitczikkekül fogadák el a legmiveltebb nemzetek, évezredek óta ezer meg ezerféle vitatások- és értelmezéseken mentek keresztül; és a legellensége-

---

Relandi, *Antiquitates sacrae Hebraeorum.*

Molitor, *Philosophie der Tradition.* Frankfurt, 1827.; igen érdekes munka a zsinagogák tekintetében.

Tilstone Beke, *Origines biblicae, or Researches in primeval history.* London, 1836.

J. G. Eichhorn, *Einleitung in das alte Testament.*

G. S. Bauer, *Handbuch der Geschichte der Hebraeer, von ihrer Gründung an bis zu ihrem Untergang.* Nürnberg, 1800. A legjobb kritikai bevezetés, mind történeti, mind a zsidó régiségek tekintetében.

J. Jost, *Allgemeine Geschichte des israelitischen Volkes.* Berlin, 1832.

Calmet, *Histoire de l'ancien et du nouveau testament et des Juifs.* Paris, 1737. (4 köt. 4-r.)

Pastoret, *Moyse considéré comme legislateur et comme moraliste.* Paris, 1788. Ezt néhány évvel megelőzte Regis Péternek, ‚Moses legislator' czimü könyve, melly Turinban jelent meg. (4-r.)

J. J. Hess, *Geschichte Mosis, Josuas, der Könige von Juda und Israel.* Különösen a theocraticus szempontot fogja fel. Ellenkezőleg, csupán emberi szempontból tekinti:

Salvador, *Histoire des institutions de Moïse et du peuple hebreu.*

J. D. Michaëlis, *Mosaisches Recht, und Bemerkungen über die Übersetzung des alten Testaments.* Göttinga. (6. köt.) Különösen az ujabb korra vonatkozik.

D. Elena, *Geschichte der mosaischen Institutionen.* Hamburg, 1836. (2 köt.)

Herder, *Geist der hebraeischen Poesie.*— Későbbi időkre vonatkoznak:

Basnage, *Histoire et religion des Juifs depuis J. C. jusqu' a présent.* Haga, 1716. (15 köt.)

Prideaux, *Histoire des Juifs et des peuples voisins depuis la decadence des royaumes d'Israel et de Juda jusqu' a la mort de J. C.* Amsterdam, 1822. (5 köt. 8-r.) A franczia forditásnak több előnye van az angol eredeti fölött: *The Old and New Testaments connected in the history of Jews and their neighbouring nations.* London, 1814.

J. Remond, *Geschichte der Vergrösserung des jüdischen Staates, von Cyrus bis zu seiner gaenzlichen Zerstörung.* Leipzig, 1789.

A földrajzot illetőleg: **Leon de Laborde**, *Commentaire géographique de l'Exode et des Nombres.* Paris, 1844.

sebb kritikának is el kell ismernie, mikép e könyvek sokkal egyszerübb nyelven irvák, hogy sem egy csalónak müvei lehetnének, és sokkal több bennök a bölcseség, mint sem hogy csalódás irathatta volna egy rászedettel.

E könyvek szerint vizsgáltuk az emberi-nemnek bölcsőjét, egészen annak szétszóratásaig a földön. Mózses fölemlíti még több népek törzsatyáit és lakhelyeit is: de mivel könyvét nem a kiváncsiság kielégitésére irta, hanem főleg a vallást és nemzetiséget tartá szem előtt, egyedül saját népe, s némelly ellenséges phoeniciai, vagy szövetséges arab törzsek eredetének világos kimutatására szoritkozott. Néprajzi forrásul venni tehát föl a Genesist csak olly czélszerütlen dolog lenne, mint a zsidó nyelvet tartani minden egyéb nyelvek kutforrásául.

Ábrahám (2366. Kr. e.).

Sem maradékai közt különösen Hebert említi Mózses, a hebraeusok, vagyis a zsidók törzsatyját [1]); továbbá Tharét, kitől származék Nachor, Haran és Ábrahám. Az ősigazságtól eltért népek közül tetszett Istennek kiválasztani egyet, melly fölött különös gonddal őrködjék, és őt a hagyományok és igéretek letéteményesévé tegye. Ez a zsidó nép vala, mellynek fejévé Ábrahámot rendelte. Számos nemzetségekkel, és temérdek nyájakkal, mint ez a beduinoknál mai napig is szokásban van, kelt át Ábrahám Euphrates vizén, és Chanaán földére jött: hol az Isten megigérte neki, mikép egy nagy nemzetnek teszi törzsatyjává, s benne fognak a földnek minden népei megáldatni. Azon igérettel, hogy az emberi-nem Megváltója e nép köréből fog származni, a közös eredet kapcsához a közös remény kapcsa is járult; s ekképen a természetinek nevezett vallás, törvényszerü vallássá fejlődött ki.

Az arany- és ezüstben dús Ábrahám a körülmetélés által különbözteté meg nemzetségét a többiektől: kutakat ásatott, tiszteltetek a többi sheikek által; s midőn Codorlahomor király, unokaöcscsét Lóthot szolgaságba hurczolta, háromszáz tizennyolcz fölfegyverzett szolgával indulván ellene, az ellenséget szétverte, s rokonát megszabaditotta. Vendégszeretettel fogadá azokat, kik sátorába betértek; lábaik mosására vizet adott, és sietett nyájából a legfiatalabb borjut leöletni: mialatt felesége Sára tésztát gyúrván, abból a pernyében pogácsákat sütött.

Sára magtalan lévén, Agar fiatal szolgálót vezeté hozzá, kit Ábrahám Ismael anyjává tőn. A szolgálót annyira elbizottá tevé e kö-

[1]) Mások a *heber* nevezetet onnan származtatják, hogy Ábrahám átment (*ghabár*) az Euphraton, Chaldaeából Palaestinába.

rülmény, hogy Ábrahám egy kenyeret s egy tömlő vizet adván neki utravalóul, őt a pusztába kiüzte. Ismaeltől származnak az arabok, kik mai napig is azon oknál fogva tartanak jogot a rabláshoz, mivel ősük örökségéből kitagadtattak.

A már megvénült Sára szülé Izsákot: ki felnővén, elküldé őt Ábrahám, nőt keresni magának rokonai közül. Eliezer szolga, kezét urának csipőjére tevén, megesküvék, és ugy indult el tiz tevével, és gazdag ajándékokkal Mesopotamiába: hol is Nachor városán kivül megpihenvén, gyönyörü hajadont látott kijőni a kuthoz. Eliezer kérelmére, italt adott neki s tevéinek, egyszersmind meghivá őt házukba szállásra. Eliezer elfogadá az ajánlatot, és megajándékozá őt két arany fülbevalóval, mellyek két, és karpereczekkel, mellyek tiz zekelt [1]) érők valának; s vendégszeretettel fogadtatván a család által, megnyeré annak beleegyezését a házasságba: mire Izsákhoz vezeté Rebekát, kit testvérei e szavakkal bocsátának el: ‚Menj, és növekedjél ezerszer ezer nemzedékig, s maradékid foglalják el ellenségeik városait.‘

Rebeka szülé Esaut, ki vadász, és Jákobot, ki sátorok alatt élő földmives volt. Ez utóbbi elragadta az elsőszülöttségi jogot és atyai áldást, miből azután sokáig tartó viszályok támadtak. Jákob Mesopotamiába futott, anyjának testvéréhez, Labanhoz; s hét évi szolgálat után feleségül nyerte Liát, másik hét év után pedig a gyönyörü Rachelt; s továbbra is ott maradott nála, azon föltétel mellett, hogy neki is része legyen a nyájakból. Megunván végre a másoktól függést, visszatért atyái földére, s ott sátort ütvén, az egy Istennek oltárt emelt Bethelben: és melléknevéről, tizenkét fiainak maradékai izraelitáknak neveztettek.

Azon előszeretet, mellyel József fia iránt viselteték, egyenetlenséget okozott a családban; miért is a többiek nyájőrzés közben egy madiáni karavánnal találkozván, melly Galaadból tevéken jőve, mézgát, fűszereket és tömjént szállitott Egyptomba, József testvéröket annak eladták. A madianiták őt Egyptomba vivék magukkal; hol a csudákat nem is emlitve, az ő nemzetének, és különösen neki saját ügyességénél fogva, megkedveltette magát Putipharral, Pharaonak főemberével, azután pedig magával Pharaóval is: ki őt helyettesévé tette, hogy czélszerü intézkedések által elejét vegye az általa megjósolt éhségnek. E végre lehuzá ujjáról gyürüjét, s átnyujtá azt Józsefnek, bársony köpenyt adott rá, arany lánczot keritett nyakába, s

[1]) Az arany tehát már ekkor földolgoztatott, és pénzzé veretett.

egy magas kocsira ültetvén, körülhordoztatá őt Memphisben; kiadván a rendeletet, hogy mindenki térdet hajtson előtte, és senki se mozditsa kezét, vagy lábát Egyptom földén az ő akaratja nélkül.

József egy igen fontos változást hozott az országban létre: használván ugyanis az éhség által előidézett alkalmat, a királyra ruházta át minden földbirtok tulajdonát az által, hogy a szabad birtokosokat bérlőkké változtatta. Azután pedig feledvén a rajta elkövetett méltatlanságot, meghivá Egyptomba testvéreinek éhséggel küzdő nemzetségeit, s a Nilus keleti torkolatainál, Gessen tartomány tágas rónáin mutatott ki számukra lakást: hol pásztori életmódjokat szabadon üzhetvén, szerfölött megszaporodtak. De József halála után, miután azon uralkodó család is kihalt, melly jótéteményeinél fogva hálára volt iránta kötelezve, az egyptomiak irigy szemmel tekinték a jövevényeket. Patriarchalis szokásaik egyszerüsége nagyon is ellentétben állt a tartomány életmódjával: a megvetés, mellyel, kivéve az ő egyetlen, végetlen, és érzékileg nem ábrázolható Istenöket, minden más istenség iránt viseltettek, sérté a babonás egyptomiakat; féltek tőle, nehogy e rendkivüli szaporodás mellett egykor hatalmasbakká váljanak a benszülötteknél; végre nem jó szemmel láthattak egy vándor népet, melly a polgárisodott városok közt szüntelen bolygó életet vitt. A zsidók, észrevevén e gyülölséget, szivesen kiköltöztek volna Egyptomból; de a király bele nem egyezett: minthogy csupán csak tőlök az egész tartomány adójának egy ötödét huzta. Arra igyekezett tehát kényszeriteni őket, hogy felhagyva vándor életmódjokkal, városokba telepedjenek: minthogy pedig ez természetökkel ellenkezett, hogy őket megtizedelje, eszélyes elnyomási módról gondolkozott: e czélból őket nagyszerü épitési munkákkal terhelte; s midőn ez sem használt, erőszakhoz nyulván, minden születendő figyermek megöletését parancsolá a szülésznőknek; kik azonban jobban félvén az Istent, mint a királyt, nem hallgattak a parancsra: miért is Isten megáldá őket.

Mózses (1725. Kr. e.).

Az elnyomás akkor közelit legjobban végéhez, mikor a tulságig vitetik. Mózses, kinek számára a legnagyobb dicsőséget tartotta fön Isten, azt tudnillik, hogy népének szabaditója s törvényhozója legyen, még mint csecsemő, a Nilus folyamba tétetvén ki, a király leánya által, ki fürdés végett sétált a folyóhoz, a vizből kihuzatván, a királyi udvarnál az egyptomiak minden bölcseségében neveltetett és oktattatott. Sem a csábitó tévtanok, sem a pompa nem feledteté el vele származását; s midőn érdemei, mint ez történni szokott, gyülölséget vontak rá az udvarnál, a király bosszuját, s a népe elnyomó-

jának teendő becstelen szolgálatokat az által kerülé ki, hogy visszatért testvérei körébe. Itt igen szivére vette a nyomatást, mellyet az izraeliták az egyptomiak részéről szenvedtek, s a hatalmaskodók félelmévé, a gyengéknek pedig oltalmazójává lett: azután pedig Jethronak, egy Madian tartománybeli papnak leányát véve nőül, annak temérdek nyájait őrizte, s elmélkedő életet élt a Sinai és Horeb hegyek közti térségen, és a Vörös-tenger partján; s megedződvén lelke a magányban, az erősek emez iskolájában, föltette magában, hogy nem csak a szabadságot adja vissza testvéreinek, hanem még népet is alkot belőlök, melly méltó helyet foglaljon a nemzetek sorában.

Leküzdve azon tusákat, mellyeket önmagával kell annak vivnia, ki egy ellenséges hatalommal és honfiai közönyösségével száll szembe, visszatért Egyptomba, magánosan, minden anyagi erő nélkül, hogy egy egészen semmivé lett nemzetet ujra teremtsen. Összegyüjté Izrael fiainak véneit, előterjeszté nekik régi szenvedéseiket, az ujabb veszélyeket, és a lehető reményt [1]). A szolgaság elzsibbasztá már lelkeiket, s a bálványozás példája megzavarta tiszta tanaikat; miért is Mózses, magát az eltompult elmék- és anyagi érzelmekhez alkalmazandó, egy áldottabb földről beszélt nekik, hova őket atyáik igaz és hatalmas Istene vezetendi, vagyis az igéret földéről. Végre a nép hitt szavainak; s hagyományaiban a jelennél boldogabb korszak és méltóságosb állapot emlékét őrizvén meg, olly erővel ohajtá azt vissza, melly a gondolatot akarattá szokta változtatni.

Az ékesenszólás, a magasztosabb lelkek szellemi tulsulyja, s a csudák voltak azon két eszköz, mellyekhez Mózses folyamodott, hogy Pharaot a zsidók szabadon bocsátására rábirja. Isten egymásra halmozá a csudákat, hogy kedvezzen a választott népnek, és zavarba ejtse Pharaot; ki daczára ismételt igéreteinek [2]), nem engedte szabadon menni az izraelitákat, sőt még a tartományban is szétszórta őket. Végre Mózses összegyüjté Izrael véneit, emlékezteté őket az egyedüli Istenre, kiben egy nemzetté egyesültek, s ki megigéré nekik, hogy megszabaditandja őket hatalmas karjával, és saját népévé választandja: intvén egyszersmind őket, hogy válnának meg vele együtt Egyptom-

[1]) *Exod.* 4, 29. 31.

[2]) A Vulgata szerint 430 évig lettek volna Egyptomban; azonban ugy látszik, hogy a zsidó szövegben kihagyás van: mivel a samariai szövegben, és a Hetvenek forditásában az mondatik, miként Izrael 430 évig lakott Egytomban és *Chanaán földén*, tudnillik Ábrahám kiköltözése óta. Legtöbben a szolgaság idejét 250 évre teszik; Rosellini és C. Samuelli, a Romában közrebocsátott *Saggio di critica biblica* czimü munkájokban még egyszer annyira teszik.

tól, és a barbár néptől; s ne csak nyájaikat és minden vagyonukat, hanem azt is mind magukkal vigyék, mit az egyptomiaktól kinyerhetnének. Igy hagyták el a hálátlan tartományt; s először is, hogy elrejtsék szándékukat, a Vörös-tenger partjának hosszában huzódván, Ajerothnál vonták fel sátraikat.

Pharao e közben megbánva tettét, hogy szabad elköltözést engedett az izraelitáknak, lóra kelt, fegyverre szólitá a harczosok osztályát, s dühösen utánuk rohant. De Izrael népe már akkor a Vörös-tengerhez érvén, száraz lábbal kelt azon által; s Pharaonak, ki őt követni merészlé, összes serege a hullámok által borittatott el [1]). Ekkor éneklé Mózses a tulparton:

Mózses dicséneke.

„Énekeljünk az Urnak: mert dicsőségesen felmagasztaltatott; a lovat és a rajta ülőt levetette a tengerbe [2]).

„Az én erősségem és dicsőségem az Ur, ő lőn nekem szabadulásomra: ő az én Istenem, és dicsőitem őt; az én atyám Istene, és fölmagasztalom őt.

„Az Ur, mint a hadakozó férfi; mindenható az ő neve.

---

[1]) 3600 évvel később Bonaparte is majdnem ott fult, midőn a suezi pusztaságon fölfedezvén a csatornát, melly a Vörös-tengert a Közép-tengerrel összeköté, s eltévedvén, a tenger dagálya az uj Pharaót majdnem utolérte.

Ehrenberg, 1835-dik évben tett utazásában, meggyőződött róla, hogy a Vörös-tenger szine bizonyos nemétől ered az *oscillariának*, melly középhelyet foglal az állat és növény közt, s csak nagyitó üvegen látható. De Candolle szinte tapasztalta, miszerint egy csoport illynemü oscillaria vérvörösre festette Morat tavát 1825-ben. Hihetőleg ugyanez oknak tulajdonitható a californiai tenger piros szine is.

[2]) „*Equum et ascensorem dejecit in mare.*“ *Exod.* 15, 1. Legrégibb idézet a lovasokra nézve. Az Iliásban szó sincs ezekről.

Tudvalevőleg sokan tagadják a Vörös-tengereni csudálatos átkelést. Justinus mondja, hogy az egyptomiak, megbánva tettöket, üldözőbe vették a zsidókat; de egy hevenyében keletkezett vihar feltartóztatta őket. Diodorus Siculus szerint, a lotophagok, a vörös-tengerparti lakosok közt azon hagyomány maradt fön, hogy azon vizek egykor ketté váltak, tágas utat hagyván maguk közt. Manethon mondja Amenophis királyról, hogy egy arab csoportnak üldözésére indulván, többé vissza nem tért. Mások természeti okokból akarák ezt kimagyarázni; azt állitván, hogy Mózses a legnagyobb apály alkalmával ment át a szoroson. De tegyük föl, hogy az ő népe mit sem tudott e tüneményről, elegendő volt-e hat óra, annyi népség átkelésére? S az egyptomiaknak nem volt tudomásuk az apály- és dagályról?

Hol történt legyen az átkelés, pontosan nem tudatik; s az emlitett iró azt állitja, hogy sem a zsidók nem jöttek Egyptomból, sem a Vörös-tengeren át nem keltek. Indokai nem annyira meggyőzők, mint elménczek.

„Pharaonak szekereit és seregét a tengerbe vetette: az ő válogatott fejedelmei elmerültek a Vörös-tengerben.

„A mélységek elboritották őket; alámentek a fenékre, mint a kő.

„A te jobb kezed Uram! felmagasztaltatott az erősségben: a te jobb kezed, Uram! megverte az ellenséget.

„És a te dicsőségednek sokaságában levetetted az ellenkezőidet: elbocsátottad haragodat, melly elnyelte őket, mint a pozdorját.

„És a te haragodnak lelkével összegyültek a vizek: megállt a folyóviz, összegyülének a mélységek a tenger közepén.

„Monda az ellenség: üzöm és megfogom, felosztom a ragadományt, betelik a lelkem; kivonom a kardomat, megöli őket az én kezem.

„Fújt a te szeled, és beboritá őket a tenger: elmerülének, mint az ón a sebes vizekben.

„Kicsoda hasonló hozzád Uram! az erősségben? kicsoda hozzád hasonló: nagyságos a szentségben, rettenetes és dicséretes, csodákat cselekvő?

„Kinyujtottad kezedet, és elnyelé őket a föld.

„Vezére voltál irgalmasságoddal a népnek, mellyet megszabaditottál; és hordoztad őket erősségeddel a te szent lakhelyedre.

„Fölmentek a népek, és megharaguvának: fájdalmak fogák körül Philistaea lakóit.

„Akkor megháborodának az Edom fejedelmei, Moab erőseit körülfogá a rettegés; megmerevülének Chanaánnak minden lakói.

„Rohanjon félelem rájok és rettegés, karodnak nagy voltával: legyenek mozdulhatlanok, mint a kő; mig általmegy Uram! néped, mig általmegy azon néped, mellyet birtál.

„Beviszed őket és elplántálod örökséged hegyén, erősséges lakhelyeden, mellyet alkottál Uram: a te szent helyeden Uram! mellyet kezeid megerősitettek.

„Az Ur országol örökké, és tovább.

„Mert bemene lovon Pharao az ő szekereivel és lovagaival a tengerbe: s visszahozá rájok az Ur a tenger vizeit: Izrael fiai pedig szárazon járának annak közepén.“

Ekkép énekelt Mózses; és a számlálhatlan sokaság utána hangoztatá: „Énekeljünk az Urnak; mert dicsőségesen fölmagasztaltatott: a lovat, és a rajta ülőt levetette a tengerbe.“

Illy magasztos költői lélek szállta meg az alig megszabadult Izraelt: az Istenségnek illy fönséges eszméje lebegett ama nép előtt, melly csak imént jött ki a bálványozás aljasságába merült tartományból!

Mózses hatszázezer fegyverfogható embert hozott ki magával [1]); a honnan mintegy két millio lélekre lehet számitni az összes népséget; s őket Palaestina felé vezette. Igen eszélyesen választá e tartományt: mivel az izraeliták nem lettek volna képesek legyőzni Euphrates népeit, sem megtörni a phoeniciek hatalmát. Yemen igen is távol volt: mig Palaestina apró népeit nem vala nehéz leigázni. Az ut hossza alig tett háromszáz mérföldet: Mózses azonban mindaddig a pusztában akará visszatartani népét, mig tökéletesen meg nem váland a bálványozók közti hosszas tartózkodása alatt beszivott pogány elvektől, s meg nem tisztul a szenvedések által a szolgai aljas érzelmektől; mig ismét fölveendi a nemzeti hagyományt Ábrahám-, és ennek Jehovávali szövetségéről; mig megtanulandja Istenben helyezni minden bizodalmát, ki folytonos csudák által nyilatkozott neki [2]); s az uj törvények iránti engedelmességet megszokja.

Miután az őstan, mellyet Isten a nyelv használatával együtt adott át az embernek, s melly a patriarchák által hagyományoztatott át, nagy részben elhomályositttatott, tetszék Istennek ujolag kijelenteni akaratját: a Sinai csúcsán adá át Mózsesnek a tiz parancsolatokat, mellyek magukban foglalják mindazt, mi az emberi-nem erkölcsi törvényeinek és a népek polgárisodásának összegét képezi. Az Isten egységének dogmája, mi legelső törvényül hirdettetett ki, magában foglalja a fajegységet, s ekképen az emberek közti egyenlőséget is;

---

[1]) Wallace szerint (*Abhandlungen über die Bevölkerungen in den ersten Zeiten.* Amsterdam, 1769.) egy pár ember 13 korszak, vagyis 433 1/3 év alatt, 24,576 egyénből álló maradékot nemzhet. Föltéve, hogy a zsidók 430 évig maradtak Egyptomban, a Jákobbal beköltözött 67 egyén 1,646,592 főnyi lakosságra növekedhetett. Ha a nőket felére teszszük, marad 823,296 férfi. Tegyük ismét a gyermekeket és fegyverfogásra nem alkalmas öregeket e szám negyedrészére, marad 617,472 harczos férfi. A szent-irás ezek számát 600,000-re teszi.

[2]) „Basrában mondák nekem, igy ir **Niebuhr** arabiai utleirásában (129. l.), hogy a *tarands jubin*-nak nevezett manna nagy mennyiségben gyüjtetik Ispahan tartományban egy tüskés bokorról, mellyet meg is mutattak nekem; és e manna sárga szemecskékből áll, épen mint az izraelitáké. Talán e manna szolgált eledelül a zsidóknak a pusztaságban; mert a Sinai hegy körül is igen sok tövises bokrok találtatnak, melly vidék Ispahannal egyenlő magasságon fekszik. De ha Izrael fiai egész esztendőben mindig szedtek mannát, kivéve a szombatot: az egyedül csuda által történhetett meg, mivel a tarands jubin csak bizonyos hónapokban hull. Nem tudom, miveltetik-e másutt a czukor, Yemenen kivül: de ha a zsidók egyebet nem találtak volna is a Sinai pusztán, mint természetes *tarands jubint*, ez igen jó izüen eshetett nekik. Kurdistanban, Mossul-, Merdin-, Diarbekir-, Ispahan- és valószinüleg más városokban is czukor helyett manna használtatik az édességek- és más ételekre."

még a gonosz vágyaknak is eltiltása, szentesíti az egyéniséget; és eszközli, hogy minden ember magát egy tiszteletet igénylő lénynek tudja s érezze.

Mózsesnek egy durva és nyers nép makacssága ellen kellett küzdenie; melly azalatt, mig profétája tiz sorban foglalá össze számára az élet szabályait, az egyptomiak Apis ökrének áldozott, s a jótéteményeket zugolódással viszonozta. Mielőtt bevezetné őt az igéret földére, százhusz éves korában meghalt a patriarcha; „s nem támadott többé Izraelben próféta, mint Mózses, ki az Urat szinről-szinre ismerte“ [1].

HATODIK FEJEZET.

Mózses intézkedései.

Mózses valójában a legnagyobb ember volt, kit a történelem fölmutathat: jeles költő és próféta, első történetiró, törvényhozó, politikus és népszabaditó.

Egy népnek eredete, egyszersmind magának a világnak is eredete; s ezt Mózses tizenegy rövid fejezetben adja elő. Minden nemzetek azt állitják magukról, hogy ők a legrégiebbek; azonban létezésök legrégibb korszakait egyedül csillagászati évkörök- és mesékkel tudják betölteni. Mózses nem igy. Egy Istennek mindenható és szabad akarata teremté semmiből az anyagot; ebbe lassankint rendet és életet öntött; s a halak, csuszó-mászók, madarak és emlősök után, végre teremté az embert: kinek ivadékai egész Ábrahámig számláltatnak el, ki a zsidó népnek volt törzsatyja.

E rövid lapokon vannak lerakva a legjelesebb és mélységesebb problemák, mellyek az emberi elmét fejlődési csirájától kezdve egészen a mostani fölvilágosodásig folytonosan gyötörték. Mint kezdődött a világ? Valljon a teremtés rögtöni kifolyása-e a szabad akaratnak, vagy a szükségességnek lassankint fejlődő eredménye? Mikép lett az ember? Miképen tőn szert fogalmakra? Miképen tanult beszélni? Hogyan létezhetik gonoszság az Isten jóvolta mellett? Minő volt a

---

[1]) Sokan Mózsest Bacchusban akarják megismerni. Ez két anyától született Egyptomban; megmentetvén a vizből, ezért *Misá*nak neveztetett; Nisai (Sinai) hegyen neveltetett; megfenyité Peneust, Thessalia királyát: mert nem engedé, hogy áldozatokat mutasson be az isteneknek; India meghóditására indul; homlokán szarvakkal ábrázoltatik, stb.

legelső társadalom? Mint osztattak el a családok nemzetekre? Mikép támadtak a különféle nyelvek? ....

Ne keressük, mint lehetett e kérdéseket megoldani: mi e dologban legcsudálatosabb, az, hogy azokat Mózses könyvében már megfejtve találjuk; hogy azok ott megmagyaráztatnak, s velök az atyai hatalom eredete, a jog megölni az állatokat, a kézmüvek föltalálása, s az ismeretek- és tudományoknak ámbár tökéletlen, de azért nagyszerü kezdete: minek nyomát minden népeknél föllelhetni.

Mint állithatott föl Mózses annyi századok előtt tanokat, mellyeket a természeti tudományok, és a földismetan, még csak napjainkban igazolnak? Ha csaló volt volna, miért elégedett meg olly tények egyszerü előadásával, mellyek fölfogására az értelem előkészitve nem volt? Nem kell-e inkább azt hinnünk, hogy ő egy fensőbb ihlet befolyása alatt irta le azt, mit maga sem fogott fel tökéletesen?

Még az általa hozott törvények is olly kifejlett bölcseséget föltételeznek, hogy méltán csudának lehet tartani megjelenését. Minden dicsvágy nélkül, sem maga, sem testvére számára nem igényelte a főhatalmat: hanem egyedül azt tartá szem előtt, hogy bolygó állapotából állandó lakokkal ellátott nemzetté emeljen föl egy rabszolga csoportot; megalakitván azt a Jehova, Izrael, és a Thora három nagyszerü egysége által, vagyis egy Istent, egy népet, és egy törvényt kiáltván ki.

A jelenkori törvénykönyvek majdnem egyedül arra szoritkoznak, hogy a tulajdont és birtok átruházását veszik oltalmukba, s tiltják a rosszat: mig a családi s polgári kötelességekről megfeledkeznek; a régi törvényhozók pedig, még a jó cselekedetekre nézve is irányt szabtak, s az isteni-tisztelet, rend fentartása, s egészségi szabályok tárgyában a legapróbb részletekre kiterjeszkednek; a rendeletek közé jó tanácsot vegyitenek, és a rideg szabályok mellett lelkesedést is tudnak gerjeszteni. Igy Mózses törvénykönyve a legmagasztosabb politikai rendeletektől egészen a házi viszonyokig ereszkedik le: minden soraiban a nemzeti jellem megszilárdulását, s az erkölcsiség emelését tartva szem előtt.

Istentisztelet.

A vallás, szigorun erkölcsi levén, és az isteni gondviselésben helyezvén a bizodalmat, nem valamelly titokteljes tan: hanem egy nemzeti egyházat alapit, s az élet viszonyait szabályozó theocratiát; nem ügyes szövedéke a metaphysikai fogalmaknak, minden befolyás nélkül az életre: hanem eleven és folytonos érintkezés az Istennel, a félelem és szeretet érzelmei által.

Mózses kérte az Istent: „Világositsd meg elmémet, hogy megismerjem az igazat; nyilatkoztasd ki nekem magadat, és jeleld ki a te utaidat;“ és a dogmák igazságára alapitá az erkölcsi törvények szentségét.

Valamint egy az Isten, ugy teremtményei közt sem létezhetik lényeges különbség. Az irástudók azt mondják: „Kérded, miért teremtetett egyedül csak Ádám? Azért, hogy jövőre az emberek közül egyik se mondhassa a másiknak: én nemesebb fajból vagyok náladnál“ [1]). Azért nem is voltak castok a zsidóknál; s az egység elve különbözteté meg e népet más nemzetektől. Ennek következése volt, hogy minden csak a közjóra irányoztatott; nem léteztek kiváltságok, és nem öszpontosittatott a hatalom egy osztálynál, vagy egyetlen ember kezében.

Ezen egység jellemzi a tiz parancsolatokat; következései pedig: az egyenlőség és szabadság. A törvény mindenkit kötelez, és pedig nem egyes törvényhozó nevében, ki magát ez által a nemzeten fölül állónak tekinthetné, hanem az Isten nevében; azon Istenében, ki népét a szolgaságból kiszabaditá. Ekképen tehát az egységből közvetlen ered a szabadság: egész Izrael szabadnak érzi magát, mivel egészen megszabadult a szolgaságból; s mint szabad, a legalkalmasabb eszközöket választhatja tökélyesbülésére.

Szigoruan tiltatik a bálványozás, melly különféle istenségeket állit föl, és a teremtmények imádását hozza magával; s a bálványozás kárhozatos eredményeül még a harmadik és negyedik nemzedék is szenved atyáinak bünéért.

A nemzeti egységet okvetetlen a templom egységének kell képviselnie: nem levén szabad áldozatot máshol mutatni be az Istennek, mint ama helyen, mellyet maga választott ki magának [2]); egy lesz tehát a templom, könnyü sátor mindaddig, valamig Izrael népe bolygó életet él, és szilárd épület, miután letelepedett; a papi méltóságot nem tulajdonithatja magának minden családfő, hanem csupán egyetlen törzs. A templom jelképezi a törvényhozói s birói hatalmat, és abban ülnek a hatalom szolgái; rendithetlen volt az, miként a szikla, s ezer meg ezer leviták által őrizteték; s ujra épiteni a templomot annyit tőn, mint ujra megalapitani a nemzetiséget.

Az istentisztelet főrészét tevék az áldozatok; mellyek majd égő, majd hálaadó áldozatok voltak: a mint tudnillik az áldozatra szánt

[1]) Mishna, de Synedr. I. IV. §. 5.

[2]) Deuter. 12, 11—14.

barom egészen, vagy csak részben égetteték el. Azonban ez áldozatok nem, miként a pogányoknál, czél-, hanem csak eszközül szolgáltak; s egyik próféta és biró azt mondja: „Valljon az Ur épen égő s béke-áldozatokat akar-e; s nem inkább azt, hogy engedelmeskedjetek az Ur szavának“ [1])? Egy másiknak ajkai által pedig az Isten ekkép nyilatkozik: „Mire nekem a ti áldozataitok sokasága? Megteltem velök. A kosok épen égő áldozatait, és a kövér állatok zsirját, és a borjuk és bárányok, és bakok vérét nem akartam. Ne tegyetek többé áldozatokat hiában: a jó illat-tétel utálatosság előttem. Az ujhold ünnepét, és a szombatot, és a többi ünnepeket meguntam. Mosdjatok meg, tiszták legyetek, vegyétek el gondolatitok romlottságát szemeim elől: szünjetek meg gonoszul cselekedni, tanuljatok jót tenni; keressétek az itéletet; segitsétek az elnyomottat; tegyetek itéletet az árvának, oltalmazzátok az özvegyet [2])“.

A vallásos ünnepélyek, mellyekben Izraelnek minden pompája nyilvánult, a nemzeti ünnepélyekre emlékeztettek. Midőn Husvétkor az ünnep jelentősége iránt kérdezte atyját a gyermek, ez felelé: „A nnak emlékezetére történik ez, midőn az Ur kiszabaditott minket a szolgaságból [3])“. S midőn a kovásztalanok ünnepének alkalmával hét napig kovásztalan kenyeret ettek: a szolgaságra kellett emlékezniök, melly alatt tapasztalhaták, milly kemény dolog, a szolgaság kenyerét enni [4]). Bizonyos időszakokban összegyülve mindnyájan a szentély körül, mellyet vándorlásuk alatt magukkal hordoztak, megemlékeztek Istenről, és az ő népe dicsőségéről, hallották a főpap ajkairól az Istennek nevét; és a vallásos vendégség békés örömei közt, megujiták a testvériség és nemzetiség érzelmeit.

Alkotmány.

Mózses Egyptomban gyülölni tanulta, valamint az egyeduraságot, ugy a castokra osztályozás embertelen eszméjét is. Izrael a pusztában e g y nek érezte magát Ábrahámtóli leszármazása-, és a Megváltóban helyezett reményénél fogva; ugy szinte e g y e n l ő nek is, mivel a Pharaók rabszolgaságából szabadságra tőn szert, mellyet nem egyes cast adott, vagy szerzett meg neki; s ugyanazért legkisebb felsőbbségre sem tarthata számot. A Mózses által adott alkotmány, sem monarchiai, sem aristocratiai, vagy democratiai formával nem bir; annak első czikke igy szól: „É n v a g y o k J e h o v a, a t e I s t e n e d,

[1]) **Sámuel.** I. Kir. 15, 22.

[2]) **Isaiás.** 1, 11. és köv. — [3]) *Exod.* 12, 26. — [4]) *Deut.* 16, 3.

a ki tégéd kiszabaditottalak Egyptomból". Az Isten tehát tulajdonképeni uruk a zsidóknak; kitől ered az egyedül jogos főhatalom, és az egyenlőség mindenek közt, maga az Isten, vagy azon főnök alatt, kit jutalom-, vagy büntetésképen ad a népnek.

Mózses nem akart király lenni, sem nem akará családjára ruházni a főhatalmat: fiai a leviták közé vegyültek, és a szabaditás művének bevégzésére Jósue, a legméltóbb hős választatott meg.

A későbbi törvényhozók nem tudák többé egyesiteni magukban a föntartó s tökéletesitő hatalmat: hogy előhaladást eszközölhettek volna a rend mellett. Itt foganatositva látjuk azt a papi törvényhozó, s végrehajtó világi hatalom közti viszonyok megállapitása által; melylyek közt egy harmadik, lelki hatalom a közbenjáró, valódi központja a hierarchiának: mert őrködik a tanok, ugy szinte a törvények, és egyházi s polgári intézvények föntartása fölött. E legfőbb hatalom hetven vénnek kezébe vagyon letéve, kik a tizenkét törzs legbölcsebbjei közül választatnak; ezek alkalmazzák a törvényeket az előforduló esetekre, a papok által adott értelmezés szerint, s főnökül a próféta szolgál nekik, ki a lelki hatalom élén áll, s folyton a jövőre függesztve szemeit, előmozditja a haladást. A birák alatt, a végrehajtó polgári, s a papi törvényhozó hatalom, egyetlen ember kezébe vagyon letéve.

Már a szolgaság korszakában tizenkét törzsre volt osztva a nemzet, Jákob fiainak száma szerint, kiktől leszármazék. Ezen alapfölosztás megtartatott: tizenkét csapatban jártak és táboroztak a pusztában, s ekképen osztatott fel köztük az igéret földe, miután azt elfoglalták. És hogy valamellyik törzsnek eszébe ne jusson, elkülönözni érdekeit a közérdektől, Levi törzse valamennyi közt elszóratott: nem lévén saját földbirtoka, negyvennyolcz városokat nyert, és a gabonatizedet egész Izraelben.

A papi méltóság megörökittetett Levi törzsében; mivel a föntartó hatalmat örökösödés által kellett összekapcsolni a multtal. A főpap kétes esetekben a papi fejedelmek tanácsával magyarázta a törvényt. Neki nem szabad a templomtól távoznia, hol a nemzeti tanács szokott tartatni; mellyhez és a papokhoz vitetnek fölebb elintézés okáért a törvény-eseti kétségek, mellyeket a törzsek gyülekezetei nem voltak képesek megoldani. Mindazáltal a kormányzás korán sem egyházi; s a papok, mint ez a keletieknél vala szokásban, nem képeznek elkülönözött osztályt, mellynek kiváltsága, őrködni a tudomány és vallás fölött. Levi törzsének nem föladata, rejtélyes dolgokat és csalárdságokat hagyományozni át az utódokra; sőt ellenkezőleg, az a kötelessége, hogy mindenkit a gondjaira bizott szent könyvek ismeretére

segéljen. A törvényeknek alávetve, rendes törvényszékek által ítéltetve, még csak a hadi s adózási kötelességtől sincs fölmentve. A körülmetélés a leviták nélkül történik; nélkülök megy végbe a házasság; tiltatik nekik jelen lenni a temetéseknél; s a polgári lajstromok a vének gondjaira bizatnak. Még csak a kormányzásba sincs közvetlen befolyásuk; s ha bár a tized gond nélküli életet biztosit is számukra, tulajdonképeni birtokuk nem volt: minthogy a törzsek közt fölosztott tartományban szétszórva éltek; meg lévén ezzel szüntetve a visszaélések, mellyeket másutt a szoros összeköttetésben élő papi-rend szokott előidézni. Midőn a próféták az ügyek élére álltak, ezt Isten nevében tették; s midőn Izrael királyt ohajta magának, a próféták törvényes ellenzéket képeztek: mint ez különösen Sámuel és Illés történetéből kiviláglik.

A népet, vagy képviselőit mindenkor összehiva látjuk, a jelentékenyebb kérdések megoldására [1]); s az irott törvénynek szentesitésére a nép beleegyezése kivántaték, egy olly oltár előtt történt esküvés által, mellynek fölállitásában mindegyik törzs részt vőn [2]). Jóllehet az izraelitáknak eleinte nem voltak királyaik, e kormányforma azért nem volt kizárva törvényeik által; csupán az vala nekik meghagyva, hogy ne válaszszák azt idegen nép kebeléből, hanem egy ollyant, kit Isten jelöl ki nekik testvéreik közül; ne engedjék meg neki, hogy női haremet, vagy felhalmozott kincset, vagy számos lovakat tartson: nehogy őket valaha ujból szolgaságba taszitsa [3]). A király köteles volt, sajátkezüleg irni le a törvénykönyv egy példányát a papok őrködése alatt.

Büntető törvények.

Mi a belbátorságot illeti, azt mondja a törvény: ‚Ne ölj; s a ki mást meggyilkol, maga is meghal'. A halálbüntetés gyakran előfordul; ritkábban a vesszőzés: ez is csak negyven csapásig, nehogy az illető testében megsérüljön. Semmi különbség a gazdag és

---

[1]) Az Isten szóla Mózseshez: „Válaszsz pedig az egész község közül hatalmas férfiakat és istenfélőket, kikben igazság legyen, és kik gyülöljék a fösvénységet, kik a népet itéljék minden időben; valami pedig nagyobb leend, azt te elődbe vigyék." *Exod.* 18, 21. 29. A főnökök Sichemben gyülvén össze királyválasztásra, mondák Roboamnak: „Enyhitsd egy kissé atyád uralkodásának keménységét és mi engedelmeskedünk neked." S másutt gyülvén össze, Jeroboamot megválasztják. III. *Kir.* 12, 1. 4. 20. Dávid tanácsot tartván a hadnagyokés századosok-, és minden fejedelmekkel, igy szól az összegyült Izraelhez: „Ha tetszik nektek, a mit előadtam, stb." I. *Paral.* 13, 1. Valódi alkotmányos kormányzás.

[2]) *Exod.* 24, 3. 7. — [3]) *Deuter.* 17, 16. és köv.

szegény, tudatlan és bölcs, hazafi és idegen közt [1]). Egy tanubizonyság nem elegendő az igazság földeritésére, hanem kettő, vagy három szükségeltetik. A hamis tanu szintazon büntetés alá esik, mellyet az ártatlanra kivánt rovatni. A törvényszék szabad ég és kapuk alatt tartatott: s a vádlónak nyilván kellett védeni állitását a nép jelenlétében [2]).

Mózses előtt már divatozott a visszatorlás (talio) büntetése: oktalan, és nem alkalmazható büntetés, mellynek helyébe pénzbirságot állitott; egyedül a szándékos gyilkosságot nem lehetett jóvá tenni pénzzel, vagy menedékhelyre futás által [3]). A gyermekek szülőikért és viszont ne büntettessenek: hanem mindenki saját tettéért feleljen; a bünös nem válthatja meg pénzen a büntetést.

A törzsek vénei a városok kapui alatt szolgáltattak igazságot három, hét, vagy huszonegyes számmal, a mint az ügy fontossága kivánta. Ha nem voltak tisztában a törvény iránt, felsőbb biráktól kellett az itéletet kikérniök; vagy ha azokat sem találták képeseknek, fölebbhivatkozás történt a papokhoz. Egy élet hosszára kinevezett biró állt a nyilvános hatalom élén; háboru idején dictatori hatalommal ruháztaték föl, és néha a synedrionban is elnökölt. A tanúknak kelle vetniök az első követ az elitéltekre; mi által a törvény mintegy ovatosságra intette őket olly ténynek bizonyitásában, mellyet maguknak kell büntetniök, és mellyért, ha nem volna igaz, maguknak kellene lakolniok; betüszerint rájok szállván a vér vissza.

A rabbiktól tudjuk, hogy halálitélet hozásakor olly érett megfontolással jártak el, minőt egy többé jóvá nem tehető határozat kivánt. Kihallgattatván a tanúk, a tárgyalás másnapra halasztatott, és a birák lakaikba vonulva vissza, kevés élelmet vőnek magukhoz, és épen semmi bort; másnap ismét összegyültek kettenkint tanácskozandók: s a ki egyszer a fölmentésre szavazott, nem változtathatta meg véleményét, de igenis az, a ki kárhoztató itéletet mondott. Kimon-

---

[1]) *Deuter.* 1, 16. *Levit.* 24, 22.

[2]) *Homicida .... stet in conspectu multitudinis, et causa illius judicetur .., et si crimen, audiente populo, fuerit comprobatum, atque inter percussorem et propinquum sangvinis quaestio ventilata. Num.* 35, 12. 24; *Jos.* 20, 6; *Deuter.* 17, 7; 19, 15—20.

Num. 35, 19. ez vagyon irva: *Propinquus occisi homicidam interficiet: statim ut apprehenderit eum, interficiet.* De hogy ezt akkép kell érteni, miszerint mint vádló halálos büntetést kérjen, a törvény szavai határozzák meg. Ugyanott 30. és 31. v. mondatik: *Homicida sub testibus ponetur: ad unius testimonium nullus condemnabitur: non accipietis pretium ab eo, qui reus est sangvinis.*

[3]) *Numer.* 35, 51.

datván az itélet, a bünös vesztő-helyre viteték a városon kivül: itt kihirdetteték neve, büne, a vádló, a tanúk, és megjelenésre szólittatott föl minden, ki az ő mentségére valamit föl tudna hozni; kettő a birák közül szüntelen oldala mellett állt, ha talán saját javára volna még mondani valója, vagy valamelly Dániel jelentkeznék, igazságtalannak nyilvánitani a Susanna ellen hozott itéletet. Öt izben vezettethetett vissza a törvényszék elé, hogy védelmezze magát: s ha végre is bünét le nem moshatta magáról, tömjén-, myrrha-, s egyéb füszerekkel vegyitett bort itattak vele, hogy ne érezze a fájdalmat. Borzasztók voltak a halálos büntetés nemei, mint például: a kövezés, forró ólomnak a szájba öntése, halálra veretés, megvakitás, forró vizben főzés, és néha kettéfürészelés.

Menedékhelyek.

Az igazságnak az emberrel született érzete bosszuállás érzetévé vált; s valamelly meggyilkoltnak közel rokonai kötelességöknek tarták, a gyilkos kiirtása által szerezni maguknak elégtételt. Innen származtak a haragra lobbant embertől olly könnyen kitelő kihágások; ki a szándékos gyilkosságot nem igen hajlandó megkülönböztetni attól, melly esetlegesen, vagy épen védelemből követtetett el. E második rendbeli tettesek javára szolgáltak a menedékhelyek; és Mózses hat várost jelölt ki, hol a nem-szándékos gyilkosságot elkövetők biztositva legyenek a magánbosszu ellen. E közben a törvényszékek a sértettek kérelmére megvizsgálák az esetet; és ha a vádlott ártatlannak találtaték, és kitünt, hogy sem tegnap, sem tegnapelőtt nem táplált keblében gyülölséget a megöletett ellen, a törvény oltalmába vevé őt; s legfölebb egy évig a menhelyet adó városban maradt, a főpap őrködő szemei előtt, mig a gyülölet lecsillapult, s az idő behegeszté a sebet. Szándékos gyilkosoknak még az oltár sem nyujtott biztosságot az érdemlett büntetés ellen.

A belbátorságot lényegesen előmozditá azon körülmény, hogy az egész törzs felelős volt a keblében elkövetett bünért, és azt ki kellett engesztelnie s büntetnie: a viszonkereset eme rendszere közös minden régi törvényhozással; mellyek nem annyira az egyént, mint inkább a társaság egy részét, curiát, törzset és társulatokat, tekintik és szabályozzák: mint bizonyos nemét egy terjedtebb családnak, melly ugyanazon főnök alatt némileg birtokközösségben él [1]).

[1]) Algirban is a francziák hóditása előtt a törzs felelős volt valamelly tagjának büneiért. A zsidóhoz e részben hasonló kormány egy köztisztviselőből állott, ki az egész tartománynak főnöke volt; egy agából, több törzsek főnökéből;

Hadügy.

Miután Izrael népének állandó lakhelyeket kellett elfoglalnia, a hadügyre is különös figyelem vala forditandó. Szükség esetében minden polgár katona volt. Mielőtt valamelly város ellen támadást intéznének, békét kellett ajánlani annak, és alávetés esetére megkimélni a lakosokat. A zsákmány a harczosok közt osztatott ki. Irva van: „A melly fák nem gyümölcsözők, hanem vadak, és egyéb szükségekre alkalmatosak, azokat vágd le, és készits mesterséges hadi-eszközöket. Le ne vágd a fákat, mellyekről ehetni: mivel a fa nem ember, és az ellened hadakozók számát nem öregbitheti. Bele ne mártsd kardodat a fegyvertelen és rimánkodó ellenséged testébe.“ A harcz kezdetével a főpap buzditó beszédet intézett hozzájok, hogy ne féljenek: mivel Isten nem gondol az ellenség számával; azután pedig a vezérek minden csapat előtt ismételték: „Kicsoda az ember, a ki uj házat épitett, és nem kezdett benne lakni? a ki szőllőt plántált, és még nem szedte annak gyümölcsét? a ki feleséget jegyzett el magának, és azt el nem vette? Az menjen el, és térjen az ő házába. Kicsoda a rettegő szivü? Az térjen haza, hogy meg ne rettentse atyjafiainak szivét [1])“.

Gazdászat.

Meghóditva az igéret földét, a polgári élet első kötelékének, vagyis a földmivelésnek kellett a zsidókat uj hazájokhoz csatolni. Mózses a földet törzsek és családok szerint osztá föl; és gondoskodott róla, hogy a fölosztás a mennyire lehetséges, változhatlan maradjon. A javak örökségképen a figyermekekre szálltak, s az elsőszülött kétszeres részt kapott azokból: fiúk nem létében a leányok örököltek; csak hogy ezek kötelesek voltak saját törzsükbelihez menni nőül. Az annyira ajánlott felebaráti szeretet, és a család és törzs iránti ragaszkodás mellett, melly olly mélyen gyökerezik lelkökben, hogy mai napig sem aludt ki e nemzet szétszórt tagjainak kebeléből, nem igen eshetett meg, hogy valaki a zsidók közül nyomorba sülyedjen, főleg, ha tekintetbe veszszük az akkori egyszerü életmódot. És ha valaki kénytelen lett volna is eladni, vagy elzálogositani ősi birtokát, az ötven éves jubilaeum alkalmával örökségének szabad birtokához jutott; továbbá minden hetedik évben visszanyerte szabadságát a szolgává lett izraelita. Ekképen tehát, ha alásülyedt is az egyén, a családról mindig

---

egy kaidból, kit egy törzs választott magának, és egy sheikből, ki a törzs egy ágának előljárója volt. Mai napig is Angliában azon szokás uralkodik, hogy ha valamelly gyár, a tulajdonos vétke nélkül, néplázadás által feldulatik, az egész kerület felelős érte.

[1]) Deuter. 20.

gondoskodva volt: és épen a családra fordità a törvényhozó legfőbb figyelmét. A pauperismus ismeretlen vala ott, hol a kincsek hosszu időre föl nem halmoztathattak.

A jubilaeumi törvények azonban csak az ősi földbirtokra vonatkoznak, mellyet a romai a g e r hez lehetne hasonlitni; egyéb javai fölött az atya szabadon rendelkezheték; s Caleb leányának szántóföldet és egyéb javakat adott jegyajándékul. Az egyenlőség, melly ez által eléretni czéloztatott, eszköz volt csak, nem pedig czél; nem annyira az egyesek birtokát kivánván föntartani Mózses, mint inkább a nemzetet: nehogy kevés gazdagoktól függvén, elnyomottak- és dologtalan henyékre oszoljék. A földbirtok Istené, s az emberek csupán haszonbérlők, kik közt azt felosztá: s ez az oka, miért osztá föl azt Mózses is a törzsek közt számuk arányához képest, ezek pedig maguk közt, nemzetségek és családok szerint. Ekkép őriztetik meg azon apróbb földbirtok, melly a nemzetre nézve legtöbb haszonnal kinálkozik.

Mindenki maga mivelte földeit, és legelteté nyájait: Naboth, a kis szőllőhegy birtokosa csak ugy, mint Booz, Dávid ősatyja. Saul atyjának eltévedt barmait nyomozá: s királynak keneték föl; Izrael megmentése után Dávid nyájához tér vissza: s midőn már trónon ült is, fiai minden évben megünneplék a birkanyirás idejét.

Minden hetedik évben parlagon kellett hagyni a földeket: a nép a közraktárakból láttatott el, mellyekbe három évre gyüjtetett elegendő élelem; a földnek önkénytes termékei az idegenek-, szolgák- és napszámosoknak engedtettek át. A tilalom, valamelly fának gyümölcseit öt év előtt leszedni, s háromszor vetni be a földet ugyanazon maggal, eléggé bizonyitja a törvényhozónak gazdászati ismereteit. Tudva volt, hogy az állatok elsőszülöttei rendesen gyengék szoktak lenni: miért is a tenyészetre soha sem használtattak; és talán ez forgott Mózses eszében akkor, midőn elrendelé, hogy a nyájaknak legelső aprai áldoztassanak föl az Istennek. Megtiltá tovább a fajok elkorcsositását, s kizárta az áldozatokból az alaktalan, vagy megcsonkitott állatokat.

Számos rendelcteknek, mellyek okát nem tudnók adni, vagy épen oktalanokul tetszenének, alapja azon ohajtás-, vagy szükségben keresendő, hogy elkülönözve népét az idegenektől, azt távol tartsa bizonyos bálványozó szokásoktól. Illyetén többi között az, hogy vetéskor többféle mag össze ne kevertessék, és valamelly növény más növénybe ne oltassék. Az idegen jelektőli irtózást leginkább megfejti azon utálat, mellyel a romai sasok iránt viseltettek.

Népesítés.

Még a nemzés tárgyában is helyesen gondolkozott Mózses, midőn megtiltá az idegenekkel kötendő házasságot, és kiméltetni kivánta a nőket tisztulásuk ideje alatt [1]). Egyetlen nép sem tartá jobban szem előtt ama rendeletet: ‚Növekedjetek, és szaporodjatok‘; mivel a szaporodást hathatósan elősegité a birtok felosztása, és azon tisztelet, mellyben az atya részesült; s a legnagyobb áldásnak tartatott a gyermekek sokasága, kik körülfogák az asztalt, miként az olajfát ágai. Ehhez járult még minden izraelitának abbeli reménye, hogy saját nemzetségéből születhetik majd idővel amaz Emmanuel; miért is a származási jegyzék megőrzésére különös gondot forditottak. Az egybekelés és a körülmetélés napja az egész törzs által ünnepelteték, s az uj férj egy egész éven át minden hadi szolgálattól és más személyes kötelességektől ment volt.

Összehasonlitás más törvényhozásokkal.

Mig a chananaeusok, moabiták, és ammoniták vallása azt parancsolá, hogy saját gyermekeiket áldozzák föl az Istenségnek; mig a keleti népek, féltékenység-, bujaság- és babonaságtól ösztönöztetve, megcsonkiták a férfiak szeméremrészeit: Mózses legnagyobb szigorral tiltja e rut tettet, kizárva minden polgári jogokból a szerencsétlen herélteket. A szomszéd népeknél valamelly örökös despota saját akaratát emelte törvény erejére: a zsidóknál, a népképviseletre alapitott alkotmány, s az irott törvénykönyv, elejét vette minden önkénynek. Más népeknél a papi osztály titkolódzó őre minden tudomány- és szóhagyománynak: az izraelitáknál mindenki olvassa, tanitja s tanulja a vallás szabályait és tanait tartalmazó könyveket *). Kuruzsolások és

---

[1]) **Kahn** tanár a Mózses egészségügyi törvényeit illető orvosi rendőrségről irt értekezésben (Augsburg, 1833.) megmutatja, milly jártassággal birt Mózses e nemben.

*) Az Isten választott népéhez illő levén, őt jobban ismerni, mint egyéb, ő róla megfeledkezett, és a bálványozás setétségébe sülyedt népek. Ebből azonban senki se következtesse mégis, mintha az izraeliták vallása, merő rationalisticus eszmékből álló bölcseleti rendszert képezett volna. Vallásuknak igen is meg volt saját mysticus oldala, és hittitkok nélkül épen nem szükölködött; mellyekbe mélyebben hatni, csak a törvény és isteni dolgok felől Dávidként buzgón elmélkedőknek, s különösen a papságnak vala föntartva. Maga a teremtés története, s a bünbeesés, az erre csábitó rossz lélek folytonos müködése, a megigért szabaditónak titkos alakja és isteni származása, a megváltás nagy müve, mellyre az áldozatok, sőt az egész mózsesi törvény, és szertartásai vonatkoztak, és mellyet minden, különben értelemnélküli vallási gyakorlatok jelképeztek és példáztak, sőt Izrael népének Egyptombóli kijövetele is, mint folytonos csudáktól kisért rendkivüli esemény: mysticus lepelbe burkolt fölséges, és megfoghatatlan titok gyanánt állt

jövendölések rémítik és homályositják el máshol az elméket: itt pedig meg van tiltva kuruzsolók- és jövendőmondókhoz folyamodni; s ha valamelly álpróféta támadna, ki álomlátásaival kérkednék, megköveztetik. Más nemzeteknél az idegen, mint valamelly szentségtelen dolog, gyülölet tárgya volt: Mózses ellenben tiszteletet parancsol iránta: „Ne szomoritsátok meg az idegent, és ne okozzatok neki bajt; szeressétek őt, mint bármellyiket testvéreitek közül: emlékezzetek meg róla, hogy ti is egykor idegenek voltatok Egyptom földén [1])". Egyforma igazságszolgáltatásban részesült az idegen a nemzetbelivel; szabadon lakhatott egész Izraelben: csak nyilvánosan ne áldozzon a bálványoknak; müvészetet és mesterséget üzhetett: egyedül a földbirtokból volt kizárva, nehogy a fenálló egyensuly veszélyeztessék.

Nők.

Más népeknél a szép nők haremekbe gyüjtettek, a gazdagok és hatalmasok kéjélvezetére, vagy Milita templomában, és uton-utfélen gyaláztattak meg. Itt nem csak a természet elleni bünök tétettek utálat tárgyává, s a kéjhölgyek kizárattak Izrael leányai közül, és halálos büntetés hozatott a házasságtörő nők ellen: hanem még másnak feleségét megkivánni sem volt szabad bünre. Távol attól, hogy a nő, mint keleten, rabszolgai állapotra aljasittatnék, vagy miként Görög-

---

a hivő izraelita előtt; kinek az isteni kijelentés, még az isteni személyek többségét, és mint Jób könyve bizonyitja, a feltámadás reménységéből meritett legmagasabb lelki jókat is sejdittetni hagyta. Ezért van, hogy épen a zsidó nép tanitói, látnokai, a próféták beszélnek legtitokteljesebb nyelven; mellyhez képest a bálványozó népek minden mysteriumai merő álomhüvelyezések. S innen van az is, hogy a lélek halhatatlansága felőli tanitást, melly különben az egész ó-szövetség lelke, és sok helyen világosan is ki van fejezve (még pedig nem csak szóval, hanem tettleg is, például a megholtak lelkeinek megtiltott idézése, és az e tilalom ellen gyakorolt tény által; I. Kir. 28.), Mózses szinte azon magasztosabb, és az illető tanitók által kellőleg magyarázandó hittitkok közé sorolta, mellyekről egy, inkább polgári viszonyokat és földi életet rendező törvényben tanácsosabb vala nem szólni. Hiszen ha az izraeliták vallása titkok nélküli volt volna, mire való lett volna az egész elkülönözött papság, a titokteljes szentély, a csudálatos erejü frigyszekrény, az Urim- és Thumim-mal ékesitett Ephod, és egy, különben Istennek inkább kisértése-, mint kérdezéseül tekintendő mód a kétes dolgok eldöntésében? Mindez jobbára titok még ránk nézve, és korunk legtudósabb férfiai előtt is: annál megfoghatlanabbnak kelle tehát egy kevésbbé mivelt, és az uj-szövetség isteni fényével meg nem világositott nép szemében lennie. De ez nem is lehetett másképp. S.

[1]) A zsidóknak az idegenek iránti vendégszeretetéről elterjedt hamis véleményt megczáfolja Jeremiás 29, 7. Philo azt mondja, miként a zsidó főpap az idegen nemzetekért is imádkozott. A jerusálemi templom körül volt egy csarnok, hol az idegenek szabadon imádkozhattak.

ország- és Romában történt, zárva tartatnék: ott látjuk Deboraht, a népnek élére állva, Juditot tisztelettel környezve, mielőtt még Bethulia szabaditója volna, Ataliát és Alexander Jannaeus özvegyét a királyi székbe ültetve. Eltévedvén Josiás alatt a törvénykönyv, e tárgyban Holda próféta-asszonytól kéretnek tanácsot; s egy Booz, Ruth, Sara és Tobiás nejének kedves alakjai olly tiszta szerelmet lehelnek, melly a keresztény házasság szent méltóságának előérzetét kelti föl bennünk.

Család.

A patriarchalis kormány teszi alapját Mózses családi intézkedéseinek: de az atya itt már nem gyakorolja a vérjogot, melly magát más nemzeteknél még sokáig föntartá. Eladhatta ugyan gyermekét, de csak saját nemzetebelinek, és akkor sem megmásolhatlanul. Ha gyermeke állhatatos maradt a gonoszban, az atya a birák kezébe szolgáltatá őt, hogy nyilvánosan vegye el büntetését.

A férj nem kap, hanem adja a jegyajándékot; nála van a testi erő, s az értelmi tevékenység, mellyel a vagyon szereztetik: illő tehát, hogy ő tartsa el nejét.

A keleten átalánossá vált többnejüség, a jobban fölfokozott érzékiség, a nők gyakori terméketlensége, s a borzasztó nyavalyák által okozott időszaki megtartóztatások következtében, Izrael népénél sem vala tiltva: azonban a jegyajándék kötelessége, a férjnek eme szabadságát tetemesen korlátozta. A hajadonok szüzességére rendkivüleg sokat tartottak a zsidók. Az uj férj egy egész éven át fölmentve levén az állam iránti kötelességektől, neje oldala mellett, ennek kényére tölthette idejét.

A férj nem üzheté el házától feleségét, sem tőle el nem válhatott; vagy ha az elválásra alapos okai voltak, kérelmet kelle benyujtania, egy levita közbenjárásával: kinek kötelessége volt, mindenekelőtt helyreállitani köztök az egyességet; mi ha nem sikerült, válólevelet adott a nőnek, annak bizonyságául, hogy szabad személy, és bárkivel is uj házasságra léphet.

A törvényhozás hiányai.

Mindazáltal szintugy ezen, mint egyéb törvényhozásokra nézve, azon időkorba kell visszaképzelni magunkat, mellyből az eredett; főfigyelembe kell vennünk a népet, mellynek számára a törvények hozattak, annak makacsságát, melly a törvények foganatositását akadályozta: ezen kivül még nem kell felednünk, hogy sok azokban a jelképes beszéd. Mint valamennyi régi törvényhozások, ugy a zsidóké is, a vallásos szertartások elrendezésén kivül, a mi nézeteink- és szoká-

sainkkal ellenkező részletességekbe bocsátkozik: halált mond annak fejére, ki házát nem épitené elég szilárdul, s az erkélyeket karzat nélkül hagyná, vagy ki a felbőszült ökröt szabadon bocsátaná; meg van szabva a ruházat kelméje s alakja; tiltva van levenni a szakállt, vagy kerekre nyirni a hajat: és több efféle intézkedéseket talált föl a régi törvényhozók gondossága, hogy megkülönböztessék egymástól a fajokat, s megőrizzék mindegyik számára saját jellegét, és azon álláspontot, mellyet már elfoglaltak. Innen ered az abbeli gondoskodás is, hogy a szokások és erkölcsök nevelés által képeztessenek; és a birodalmak hatalma nem ugy, mint jelenleg, több vagy kevesebb pénzerővel, s némi gépszerü egybeforrasztások által, hanem egy, a nemzetbe már kezdet óta beoltott átalános gondolkozásmód következtében alapittassék meg.

Mózses, mint egy bálványozástól környezett, sőt arra szinte hajlandó népnek vezetője, kénytelen vala megtiltani minden faragott képeket, és gátolni ekkép a szép-müvészetek előhaladását. Ez az oka egyszersmind, hogy olly szigoruan óvja népét az idegen szokásoktól: „Én vagyok a ti Uratok, Istenetek. Egyptom földének szokása szerint, mellyben laktatok, ne cselekedjetek; sem Chanaán tartomány szokása szerint, mellyre én beviszlek titeket; sem az ő törvényeik szerint ne járjatok. Cselekedjétek meg itéleteimet; és parancsolatimat tartsátok meg, és azokban járjatok“ [1]). Ezt akará elérni a körülmetélés által; ezért tett különbséget a tiszta és tisztátalan ételek közt: mi által (nem tekintve az egészség föntartását, és azon testi sanyargatásokat, mellyeknek olly nagy részök van az erkölcsi nevelésben), megakadályozá, nehogy a nép szorosabb viszonyba lépjen az idegenekkel, kiknek asztalához nem volt szabad ülnie. Ennek tulajdonithatjuk azt is, hogy a jövő életről mit sem szólott határozottan. Ki ebből azt akarná következtetni, hogy a zsidóknak nem volt fogalmuk a jövő életről, azt azonnal megczáfolja intézményeik egybehangzása, s a tulvilági élet eszméjétől átalában lelkesitett énekeik, ugy szinte a sadducaeusok felekezete; kik épen azért tartattak eretnekekül, mivel a lélek halhatatlanságát tagadták. Ne feledjük, hogy a zsidók Egyptomból jövének ki, hol a holtak nem annyira tiszteletben, mint inkább imádásban részesültek, s hol a lélek eredetének különféleségére volt alapitva a társadalmi egyenlőtlenség; szomszédok voltak a phoeniciekkel, kik Adonist gyászolták: miért is szükséges volt eltávolitani őket mindattól, mi a közönséges elmékben illynemü bálványozás eszméjét kelthette volna.

[1]) *Lev.* 18, 2. és köv.

Rabszolgák.

Ekkép a sürüen alkalmazott halálos büntetések is azon korszak szelleme szerint itélendők meg: ugy az ő népének erkölcsi állapotához képest, számos törvények; igen távol esők az erkölcsiség ama tökélyétől, mellyet későbbi időkben az evangelium szabályai tüntetnek elénkbe. S mivel még akkor az emberiség nem vala fogékony a magasabb miveltségre, vagy mivel a törvényhozó nem mert fölforgatni olly intézményt, mellyen a régiek egész politikai gazdászata nyugodott: Mózses nem törlé el a rabszolgaságot. Mindazáltal igyekezett azt szelidíteni: a rabszolganő, miután egy évig siratta férjét és rokonait, törvényes nővé válhatott; és ha férje nem volt vele megelégedve, mint szabad személyt kellett elbocsátania; halállal lakolt, ki szabad felebarátját eladta; azon zsidó, kit a szükség, vagy saját vétke kényszeritett arra, hogy másnak önkénye alá adja magát, csak hat évig maradhatott szolgai állapotban; a hetedik év megadá neki, s nejének a szabadságot. S hozzá teszi a törvény: „Adj neki kenyeret és bort az utra; s azt se feledd el, hogy hat évig hüségesen szolgált téged, és hogy te magad is szolga voltál. Ki ne add (folytatja tovább) gazdájának a rabszolgát, ki hozzád menekült; hanem lakjék veled egy városban, és ne szomoritsd őt meg. A szolgaságra jutott zsidókat ne nyomd el terhes szolgálattal, mint ez másutt szokásban van; hanem bánj velök ugy, mint béresek- és zsellérekkel: mivel ők az én szolgáim, és én hoztam ki őket Egyptom földéről [1]." Ekképen tehát, legalább gyermekei személyében, ismét a családfő, s tulajdonos méltóságára emelkedhetett föl. Máshol ismét a rabszolga-kereskedésre kárhozat mondatik [2]. A szolga egy asztalnál ült gazdájával [3]. Jeremiás azzal fenyegeti Sedeciast, hogy Isten őt, és népét Babylonia királyának kezeibe adandja: mert megszentségteleniték az ő nevét, nem adván meg testvéreiknek a szabadságot [4]. Ellenben az ép, erős háziasszony ételt oszt ki nap közben háznépe között, és gondoskodik róla, hogy öltözetök a hideg ellen megóvja őket [5]. És Jób fölkiált: „Ha nem akartam törvényt állani szolgámmal és szolgálómmal, midőn ellenem pörlének, mit cselekedjem, midőn fölkel az itéletre az Isten; és ha megkérd, mit feleljek neki? Nem az teremtett-e engem is a méhben, ki őt alkotta; s nem azonegy formált-e engem is a méhben?" [6].

Ki megölte saját szolgáját, ha ez föltett szándékkal történt, ha-

---

[1]) *Lev.* 25. — [2]) *Deuter.* 16, 11. 14.
[3]) *Joel*, 4, 1. 8. *Is.* 23, 1. *Amos* 1, 9.
[4]) *Jer.* 34. — [5]) *Példab.* 31, 13. 21.
[6]) *Jób* 31, 13. és köv.

lállal lakolt; ha egy fogát ütötte ki neki, a szolga szabad lett. Még a hetedik nap, és a hetedik évnek törvényszerü nyugalma is nagy könnyebbség volt a szolgákra nézve; s ez a legelső könnyités, mellyet a törvény a szegény szenvedőknek nyujt. Enyhité továbbá helyzetöket a felebaráti szeretet, mellynek Mózses adá az első lendületet számos rendszabályok által, mellyek méltóvá teszik őt arra, hogy Krisztus ujtörvényének előkövetje legyen. „Köztetek sem szükséget szenvedők, sem koldusok ne legyenek. Ha valaki testvéreid, vagy polgártársaid közül szükséget lát, ne légy iránta siket; ne vond meg kezedet tőle, hanem kölcsönözz neki. Bosszuálló ne légy, és feledd el a polgártársaidtól szenvedett méltatlanságokat: ne állj törvényben véred ellen; ne nézd le a szegényt, s ne kedvezz a gazdagnak az igazságszolgáltatásban. A munkásnak bérét ne tartsd vissza más napig. Özvegyeket, árvákat ne nyomorgass; mert ellened kiáltanak, és én meghallgatom őket. Atyádat szidalmakkal ne illesd; ne vess akadályt a vaknak lábai elé, ha féled az Istent. Ne nyomd el uzsorával a szükölködőt; hanem hagyd őt is élni; se el ne vedd zálogba az özvegynek ruházatát. Midőn az adósságot megkéred felebarátodtól, ne menj be házába, hogy megzálogold őt; hanem maradj kint: és ő neked megadja, mi tőle kitelik. Ha szegény, ne tartsd magadnál éjen át a zálogot; hanem add vissza neki nap nyugta előtt, hogy párnáján aludva áldjon téged, és te igazságot találj az Urnál. Emlékezzél meg róla, hogy te is megvénülsz: azért tiszteld az öregnek személyét. Aratáskor ne kaszálj le mindent a föld szinéig, sem az elmaradozott kalászokat össze ne gyüjtsd; szüretkor hagyd a tőkén az ott feledett fürtöket; hogy a szegények és az idegenek szedhessék össze. Hasonlóképen az olajbogyókat is hagyd az idegenek, özvegyek és árvák számára. Ha fészket találsz, és elszeded a tollatlan fiakat, hagyd meg legalább az anyát. Ne kösd be az ökör száját, midőn szérüdön gabonát nyomtat. Ha felebarátod barmai, vagy juhai eltévedtek, vezesd azokat vissza; szintugy add vissza elveszett szamarát és ruhadarabját. Ha felebarátod barma ut közben összerogyik, emeld azt föl.“

HETEDIK FEJEZET.

Szövetséges köztársaság.

Mózsesnek a pusztában elkövetett számos tettei ollyképen tekintendők, mint ki egy fegyelmetlen sereget vezet, és olly rendszabá-

lyokhoz kénytelen nyulni, mellyek egy jól rendezett status-életben elvetendők lennének.

Benjamin törzsének kiirtatása, és Jabes városnak, mint bünrészesnek, elpusztitása, mivel a népgyülésre nem küldött képviselőket, hasonlit az Amphictyonok amaz esküjéhez, mellynek erejénél fogva a föllázadt görög városok elpusztitására egyesültek. Az izraelita irástudók mindenkép igazolni törekesznek Chanaán földének elfoglalását; mintha ez olly népnek tette volna, melly atyáinak földét szerezte viszsza erővel. Valóban szigoru kényszerüség volt, állandó lakhelyekre szoritani egy bolyongó népet, s elejét venni olly összevegyülésnek, melly annyi bajnak lőn okfejévé. Egyébiránt Chanaán földét apró népek lakták, mellyek folytonos harczban álltak egymás ellen, mig végre egy hatalmasabb ellenség által legyőzethettek. Átalános nézet volt a régieknél, hogy a győzedelem birtokjogot szerez az emberek- és földre; de itt legalább Isten parancsolta a hóditást: ki az ő büntetésének eszközeiül Pharaokat, dögvészt, vizözönt, vagy hősöket választhat.

A szigoru rendszabályok, mellyekhez Mózses kényszerült folyamodni, megszomoriták őt; elkeseredett szivvel nézte ő a népet, melly majd bálványokat emelt, majd ismét a nyugalom, sőt még az egyptomi nyomor után is visszasovárgott. A vértanuság minden nemein keresztülment tehát; és nem mehetvén be az igéret földére, meg kellett elégednie azzal, hogy még életében láthatta távolról a földet, hol népe mindaddig boldog leendett, mig Istennek tett fogadását megtartotta. Halála után Jósue, az izraelitáknak általa választott vezére, átkelvén a Jordánon, bevevé Jerichót, meghóditá Chanaán földét [1]), és azt a törzsek közt fölosztá.

Aram, vagyis Syria, igen tágas nevezet; átalában keletre egészen az Euphrates vizéig terjedt, nyugoton a Közép-tengerig, délről a Libanonig, és éjszak felől a Taurusig, hosszában 300, szélében pedig 100 mérföldnyire [2]). Főbb tartományai valának: Palaestina és Phoenicia, kis királyok uralkodása alatt: kik hóditás vagy szövetség által nagyobb országokat képeztek; melly esetben az apróbb uralkodók a hóditóhoz hübéri viszonyban álltak. Az országok közt legnevezetesebbek valának: Gessur, Amat, Soba és Damascus királyságok. Hogy

---

[1]) Procopius a vandalok történetében (I. 2.) említi, miként ők némi felirattal birtak, melly igy hangzik: *Jósue, Nun fia elől ide futottunk.* Ascalon és a gazai kikötő közt sátorozván ezek, a Közép-tenger partjai hosszában Gibraltar közelébe értek; melly termékeny földet *hesperiai kerteknek* neveztek el, és *Tigist* alapiták, melly syriai nyelven *kereskedést* jelent.

[2]) **Salvador**, lib. V. c. 2.

az egész területet elfoglalhassák a zsidó törzsek, együtt kellett volna maradniok: de állandó lakok és földbirtokok utáni vágyódásukban, a legnagyobb törzsek azonnal birtokukba vevék a meghóditott részeket; a többiek pedig ott kerestek maguknak telepet, a hol illyen számukra jutott; sőt Dán törzsének a tulajdonképen ugy nevezett Judaeán kivül balra kellett megszállnia. Ez oknál fogva tehát nem tudták egészen kiirtani Palaestina lakóit; s a tartományban maradt apróbb nemzetek, nem szüntek meg ellenségeik lenni a hóditóknak; s a nomád arabok, az edomiták és philistaeusok, melly utóbbi nép maga is Egyptomból jött ki, és Cyprus szigetén lakott, később pedig e tartománynak adta nevét, folyton akadályozák a nemzetiség és isteni-tisztelet megszilárdulását.

A birák (1580. Kr. e.).

A törzsek nem voltak egymásnak alávetve, hanem mindegyik maga igazgatta magát saját sheikjei, vagyis főnökei s vénei kormánya alatt, szövetséges köztársaságot képezve egymás közt. Befejezvén a tartomány meghóditását Jósue, és közel halálát érezvén, összegyüjté Izrael véneit és tisztviselőit; igy szólván hozzájok: „Ime látjátok, mit mivelt az Isten a körülöttünk levő népekkel; miképen harczolt értetek, és fölosztá köztetek a földet, keletre Jordántól egészen a tengerig. Sok nemzetek vannak még hátra: de az Ur elszéleszti őket, ha hivek maradtok a törvényhez, mellyet Mózses adott nektek; ne keveredjetek össze az idegenekkel, ne esküdjetek az ő isteneikre, hanem egyesüljetek az igaz Istennel.“ Szerencsétlenségre, e jó tanácsot nem hallgatták meg a zsidók; és a vallási kötelékkel a politikai kötelék is tágult. Nem levén többé harczi főnöke az egész nemzetnek, a kisebb törzsekben fölébredt a féltékenység a nagyobbak ellen; s az ellenség fölhasználta az alkalmat, hogy a nemzet lételét fenyegesse. Maga a nép is megunva az elszigeteltséget, majd Egyptomra vetette szemeit, ennek meghóditását forgatván eszében, majd az assyriusokra támaszkodott, amannak ellenében. Támadtak azonban időről-időre Isten előtt kedves emberek, kik a nép élére állván, azt a szolgaság- és adófizetéstől megszabaditák.

Kuzan, Mesopotamia királya, nyolcz évig tartotta szolgaságban Izraelt, mig Othoniel azt megszabaditá. Ephraim és Benjamin törzsek Eglon-, moabiták királyának igája alá kerültek: azonban 18 év multával Aod, vitéz férfi, Eglonhoz küldetvén, hogy az adóösszeget neki megvigye, miután e küldetését elvégezte volna, egyedül visszatért, a királyt meggyilkolta, s népét fölszabaditá. Dán, Juda, Simeon törzsek fölött a philistaeusok uralkodtak, mig Samgar őket megszabaditá; ki egy ekevassal hatszáz ellenséget vert le. Később Zabin, aschoni

király hóditá őket hatalmába: de serege szétveretett, és Sisara hadvezér Jahel földén legyőzetett. Ekkor Deborah, próféta-asszony, ki Ephraim hegyén egy pálmafa alatt ülve mondott törvényt, igy kezdé énekét:

Deborah éneke.

„Kik készakarva Izraelből lelketeket veszedelemre vittétek, áldjátok az Urat. Halljátok királyok! füleitekbe vegyétek fejedelmek! Én vagyok, én vagyok, a ki az Urnak éneklek, dicséretet mondok az Izrael Urának, Istenének. Uram! mikor kijőnél Seirből, és általmennél Edom tartományain, a föld megindult, s az egek és felhők vizekkel csöpögének. A hegyek elolvadtak az Ur szine előtt, és a Sinai az Izrael Urának, Istenének szine előtt. Az Anath fiának, Samgarnak napjaiban, a Jahel napjaiban megnyugvának az ösvények: és a kik azokon mennek vala, kerengő töréseken jártak. Megszüntek az erősek Izraelben, és megnyugovának: mig nem támadna Deborah, anya támadna Izraelben.... Szereti a szivem Izrael fejedelmit: kik szabad akaratból adtátok magatokat veszedelemre; áldjátok az Urat!... Ott, hol egybeütköztek a szekerek, és az ellenség hada megfojtatott, hirdettessenek az Ur igazságai, és kegyelmessége az Izrael erőseihez. Akkor aláméne az Ur népe a kapukhoz, és elfoglalá a fejedelemséget. Kelj föl, kelj föl Deborah! kelj föl, kelj föl és mondj éneket. Kelj föl Barak, és ragadd foglyaidat, Abinoem fia! Megszabadultak a népnek maradéki; az Ur az erősekben harczolt.... Az égből harczoltak ellenök: a csillagok rendökben és forgásukban maradván, Sisara ellen harczoltak. Czizon patakja vonzolta az ő holt testeiket.... A lovak körmei elhulltak, midőn száguldva futának, s az ellenségnek legerősbjei nyakra-főre rohantak. Mondjatok átkot Meroz földére, szól az Ur angyala: mondjatok átkot annak lakóira; mivel nem jöttek az Ur segitségére, az ő erőseinek segedelmére. Áldott az asszonyok közt cinaeus Haber felesége Jahel, és áldassék meg az ő sátorában. A vizet kérőnek tejet adott, és a fejedelmi csészében vajat nyujta. Balkezét a szegre veté, s jobb kezét a kovácsok pőrölyére; s megölé Sisarát: a fején helyet keresvén a sebnek, és a vakszemet erősen általlyukasztván. Az ő lábai közé dőlt, elfogyott, és meghalt: hentereg vala az ő lábai előtt, és fekszik vala elholtan és nyomorultan. Az ablakról nézvén, orditoz anyja, s az étteremből szól vala: Miért késik megjőni az ő szekere? Miért mulatnak az ő szekeres lovainak lábaik? Egy, az ő több feleségeinél bölcsebb, ez igéket feleli napának: Most osztja talán a zsákmányt; az asszonyok legszebbike választatik neki: sok szinü ruhák adatnak Sisarának zsákmányul, és különféle eszköz gyüjtetik

össze nyakuk ékesitésére. — Igy veszszenek el Uram! minden ellenségeid: a kik pedig szeretnek téged, mint a nap az ő feltámadásában fénylik, ugy tündököljenek.“

Gedeon (1349. Kr. e.).

Minden gunyhóban viszhangozván e dal, fölélesztè a nemzeti és vallási érzelmeket: azonban a nép csakhamar visszaesett a bünbe, s a madianiták igája alá került. Gedeon szabaditá meg őt abból; kinek feleségeitől hetven fiai voltak, és egy ágyasától Abimelech nevü fia: ki az uralkodásra vágyván, valamennyi testvéreit megölette, vagy elkergette, s végre maga is a harczban lelte halálát.

Utána Thola, nagybátyja, ült a birói székbe; rá következett Jair, kinek harmincz fia volt, mindannyi városok urai: kik, különös kitüntetésnél fogva, lóháton jártak. Ujra tulnyomóságra vergődvén a philistaeusok, az izraeliták Jephtét, egy kalandor csapat fejét, választák vezérökül; ki fogadást tőn nekik, hogy diadalmas visszatérte után az első személyt, a kivel találkozandik, Istennek fogja feláldozni. Győzött: és a legelső személy, ki elejbe jött, egyetlen leánya volt, ki dobszó mellett köszönté atyját. Tudtára esvén atyja fogadása, csupán arra kért engedelmet, hogy két hónapig a hegyek közt sirathassa szüz életét; azután atyjának fogadása teljesedett rajta.

A birói székben következtek Abesan, Ahialon, Abdon; mig végre a philistaeusok elviselhetlen zsarnokságának megtörésére, Helinek éles eszét, és Sámsonnak, az emberek legerősbikének hatalmas karját kelté föl az Ur. Ez, miután az ellenségeknek elég keserüséget okozott, azoknak fogságába jutott: Helit pedig fiainak vétkes tettei szomoriták meg; és szivének a fölötti fájdalmában, hogy maga a frigyszekrény is az ellenség kezeibe került, meghalálozott.

Sámuel (1092. Kr. e.).

Azonban a birák közt legnevezetesebb vala Sámuel; ki az Isten dicsőségeért buzogván, Jehova nevében visszavitte helyére a frigyszekrényt, kiragadta a népet a bálványozásból, és ekkép az egységben ujra megszilárditva, őt a philistaeusok fölött kivivandó diadalra vezette. Ujitást akarván behozni az alkotmányba, megörökité családjában a legfőbb méltóságot; miért is két fiát, Joelt és Abiát birákká tette: de ezek haszonlesők lévén, ajándékokat fogadtak el, és igazságtalan itéleteket hoztak; miért is a népet maguk ellen láziták. Ez Sámuelhez fordulva, királyt kért tőle, miként ez a szomszéd népeknél is divatban van. Sámuel megdorgálta őket, hogy inkább akarnak engedelmeskedni egy embernek, mint sem az Istennek, ki őket a rabszolgaságból megszabaditotta; előadá nekik, miszerint a királynak joga

lesz elvétetni gyermekeiket, hogy őket futárok-, lovászok- és katonákul használja, hogy földjeit velők miveltesse, és fegyvereit kovácsoltassa: leányaikat pedig kenőcsök készitésére, főzésre és kenyérsütésre használandja; elveendi földjeiket, megtizedeli az aratást és szüretet, s a rabszolgákat és legerősebb ifjakat választandja ki, hogy azokkal dolgoztasson magának.

De minthogy a nép, föltétele mellett állhatatosan megmaradt, Sault választá nekik Sámuel a Benjamin törzséből, egy magas termetü s erőteljes férfit; s igy szólott az összegyült néphez: ‚Én olly sok ideig kormányoztalak titeket; elvettem-e valakinek ökrét, vagy szamarát? Tettem-e valakivel igazságtalanságot? Vettem-e el ajándékokat? Ha igen, ugy ma mindent helyrehozok és jóvá teszek.‘ Mindnyájan ártatlannak nyilváníták őt; ki ismét szemökre veté igazságtalanságaikat, és különösen ez uj hibát, mellyet a kormányforma változtatásával elkövetnek, s birói méltóságát letette.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Királyság.

Saul (1080. Kr. e.).

Saul az ammonitákon nyert győzelem által megszilárditá trónját, és a népbe, jóllehet különösen a földmivelésnek és pásztori életnek adta magát, harczias szellemet öntött. Fegyelmet hozott be a seregnél: a philistaeusokkal több izben éreztette hatalmát; és győzelmes hadjáratait egészen az Euphratesig terjeszté ki. Mindazáltal ő nem volt korlátlan uralkodó: minthogy a próféta által kenetett föl, és némileg a nép által választatott; ő csak folyton fegyverben álló hadvezére volt a népnek, Jehova parancsai alatt, mellyeket Sámuel értelmezett neki, udvar, állandó lakhely és székváros nélkül. Sámuel Mózses törvényeivel egyezőleg irta le az ország alkotmányát, melly a templomban tétetett le [1]): fegyvert fogni csupán csak az Ur nevében volt szabad, kinek frigyszekrénye a tábor közepén állittatott fel.

Az illy gyámság terhesnek látszék az uj király előtt; s ő ki akará vonni magát alóla az által, hogy a papi foglalatosságokat is magának tulajdonitva, Galgalában ő maga mutatott be áldozatot. Ekkép ellenségeskedés támadt közte és Sámuel közt; és Saul elhagyatva az Ur

[1]) I. Kir. 10, 25.

szellemétől, kegyetlenség- és babonaságra vetemedett, s jól kezdett uralkodását igazságtalansággal szennyezé be: miért is Sámuel Dávid pásztort kente föl királynak. Ez még igen ifju korában a philistaeusok vezérét, Goliathot a csatában legyőzte, s a zsidó népnek legnagyobb költője volt. A király elejbe bocsáttatván, hárfajátékkal derité föl Saulnak buskomoly gondolatit, és ennek fiával Jonathással a legmeghittebb barátságban állott. Kétszáz philistaeust ölvén meg, a király leányának kezét is megnyerte. Sault azonban az irigység fogta el Dávid irányában; minthogy Izrael népe azt éneklé: ‚Saul ezeret ölt meg, Dávid pedig tizezeret'; és attól tartott, hogy Dávid a papság, és a sereg kegyét hasznára forditva, fiát megfoszthatja a királyságtól. Lest vetett tehát neki több izben: mig Dávid a pusztába menekült, az arab pásztornépek közé; Saul pedig szünet nélkül azon tervet forgatta agyában, hogy kiirtsa a papságot, és eltörölje a különbséget az egyházi és világi hatalom közt: megöleté Nobeben Achimelechet és nyolczvanöt más papot, minden rokonaikkal együtt. Miért is alattvalói feltámadván ellene, a philistaeusok ismét erőre kaptak: végre Gelboe hegyén megveretve, Jonathas- és többi fiaival együtt a csatában veszett el.

Dávid megsiratá őt, ekkép énekelve: „Sirasd Izrael! azokat, a kik megholtak sebben a te magas helyeiden; Izrael hősei megölettek hegyeiden: oh! mint estek el az erősek?

„Ne hirdessétek Gethben, se ne hirdessétek Ascalon utczáin: netalán örvendjenek a philistaeusok leányai; nehogy a körülmetéletlenek leányai tomboljanak.

„Gelboe hegyei! sem harmat, sem eső ne jöjjön rátok; se ne legyetek zsengét termő földek: mivel ott vettetett el az erősek paizsa, Saul paizsa; mintha kent nem lett volna olajjal.

„A megölöttek vérétől, s az erősek hájától ázott mindenkor Jonathas nyila; és Saul kardja hiában soha sem lőn kihuzva.

„Saul és Jonathas! szerelmesek és ékesek éltökben, a halálban sem váltak el: a sasoknál gyorsabbak, az oroszlánoknál erősebbek.

„Izrael leányai! sirjatok Saulon; ki titeket gyönyörü karmazsin szinbe öltöztetett, ki arany ékességeket ád vala ruházatotokra.

„Oh! mint estek el az erősek a harczban? Mint öletett meg a te magas helyeiden Jonathas?

„Bánkódom rajtad igen ékes atyámfia, Jonathas! és szerelmesb az asszonyok szerelménél. Mint az anya szereti az ő egyszülöttét, ugy szeretlek vala én téged.

„Mint estek el az erősek, és elvesztek a hadi szerszámok."

Dávid (1033. Kr. e.).

Ekkor Juda férfiai Dávidot választák királyul; a többi törzsek azonban Isboseth, Saulnak életben maradt fia mellett nyilatkoztak: és csak hét év mulva, midőn Isboseth saját emberei által orozva meggyilkoltatott, jött az egész nép Hebronba Dávidhoz, és igy szóla hozzá: ‚Ime mi a te csontod, és tested vagyunk: te legeltesd Izrael népét, és légy fejedelme Izraelnek.'

Ő a vének beleegyezésével határozta meg az alkotmányt, és a fontosabb dolgok elintézésére mindenkor összehivta őket; azonkivül a papok tanácsára is folyton hallgatott. Harminczkilencz évig uralkodott; és ő volt Izraelnek legnagyobb királya. Nem csak a hóditási őstervet hajtá végre, hanem még a támadó államokat is leverte: meghóditotta Syriát és Idumaeát; uralmát az Euphratestől a Közép-tengerig, és Phoeniciától az arab tengeröbölig kiterjeszté; rendezte a pénzügyet, népszámlálást rendelt: és elfoglalván az idumaeusoktól Elat és Asiongaber kikötőket, az aelanai tengeröböl végén, és Tapsacum városát az Euphrates mellett, ez által a kereskedés felvirágoztatását eszközlé.

A nemzeti egység megszilárditása végett, minden gondjait arra forditotta, hogy Jehova tisztelete mellett semmi más vallás gyökeret ne verjen; Jerusálemet tette székvárosává, czedrusfából épitve magának palotát, olly mesteremberek által, kiket Hiram, Tyrus királya küldött hozzá; ott tevé le a frigyszekrényt is, a nemzeti szentélyt, és kincseket gyüjtött a templom épitésére, mellyet utódja végzett be.

Igaz ugyan, hogy később nyomasztó lett kormánya: több rendbeli nők, kiket egymás után vett feleségül, a rendes harembeli fondorlatokat idézték elő; miért is végnapjait saját gyermekeinek lázadásai zavarák meg. Kilenczven éves korában halt meg; és többet hagyott száz millio aranynál a kincstárban [1]).

Salomon (1001. Kr. e.).

Legkedvesebb neje, Bethsabee iránti szereteténél fogva, kit férjétől ragadott el Dávid, Adonia elsőszülöttjének mellőzésével, fiát Salomont nevezte ki utódjául; kit Nathan próféta, Dávid vétkeinek kérlelhetlen birája által neveltetett. Salomon, testvére Adonia megöletésével biztositá magának a trónt; Abiathar főpapot pedig számüzte, s Joabot, ki az elsőszülött részén állt, a szentélyben végezteté ki. Salomon Judaeát a fény legmagasabb polczára emelte; bölcseségben felül-

[1]) Michaëlis szerint. A parisi királyi könyvtár régiségtárába legujabban hozatott egy, az Olajfák hegyén talált dombormünek gyps lenyomata, melly igen régi, s Dávidot az ő korabeli öltözetben ábrázolná. Hosszu öltönye, s magas, és sajátságos alaku fövege, most már olvashatlan irásjegyekkel boritvák.

haladta a keletieket, és az egyptomiakat [1]): háromezer beszélyt irt, öt ezer dalt, és értekezést minden természeti tárgyakról, Libanon czedrusaitól kezdve, le egészen az izsópig. Rejtélyes kérdéseket tett föl megoldásra Hiram-, Tyrus királyának, ki maga részéről másokat készitett számára: Salomon rendesen nyertes maradt; s egyedül csak a tyrusi Abdemon versenyezhetett vele.

Egészen különbözve a pásztorkirálytól, ki kardjának és saját érdemének köszöné emelkedését, Salomon örökösödés utján jutván a trónra, behozá Jerusálembe a keleti udvartartásnak minden pompáját: a városban palotát, a Libanon hegyén mulató-kastélyt épite magának, és kereskedés által mértékfölötti kincseket gyüjtött. Idegen fejedelmek jövének hozzá, őt bámulni; szövetséget kötött Hiram-, Tyrus királyával: mellynek következtében a Dávid által elfoglalt kikötőket a déli tartományok kereskedésébe bevonta, s annak hajói az ő számára Ophirból [2]) finom fanemüeket, és drága-köveket szállitottak; mialatt saját hajói minden harmadik évben Indiát látogaták meg, aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, majmokat és pávákat hozva magukkal. Salomon megelőzte macedoni Sándort ama nagyszerü tervével, hogy minden ásiai népek a müvészetek és kereskedés békés kötelékével kapcsoltassanak egymáshoz; székvárosát a karaván ok szálló-helyévé igyekezett tenni: mi végre Balbek és Palmyra [3]) városokat épité, melly utóbbi, költői nevü város, pálma gyanánt emelkedék a sami pusztaságon, és lépcsőül szolgált Babyloniába. Hogy eleget tegyen a fényüzésnek, mellyről hihetetlen dolgokat beszélnek, változást hozott be a közigazgatásba; tizenkét helytartót nevezvén ki, kik havonkint beküldték az adót. Azon kivül, mit a vámon nyert, és mit az arab főnökök fizettek neki, évenkint 666 arany talentumot vőn be, vagyis körül-belül 46 millio frankot.

Templom.

De hatalma- s fényüzésének legfeltünőbb emléke mégis a templom volt. Ez egy falakkal egészen körülvett dombon emelkedék, mellynek csucsára széles lépcsők vezettek. Itt a nép szeme előtt tágas csarnok terült el, és egy kisebben, mellỳ az előbbitől általtört korlátok által

---

[1]) És meghaladja vala Salomon bölcsesége minden napkeletiek és egyptomiak bölcseségét; és bölcsebb vala minden embereknél, bölcsebb az ezrahi Ethannál, és Hemannál; és Chalcolnál és Dordánál, Mahol fiánál. III. *Kir.* 4, 30.

[2]) Bruce után (*Voyage aux sources du Nil.* Vol. II. c. 4.) *Ophir* Sophala, *Tharsis* pedig Melinda.

[3]) *Baalak*, nap templomát jelenti, *Balbek* nap völgyét. Az arabok mai napig is Tadmornak nevezik Palmyrát.

választaték el, a papok mutaták be az áldozatot; honnan ennek felszálló füstje kilátszott. A csarnok egyik oldalán volt a szentély, előtte két bronz oszlop, és aranyozott ajtó: a levitákon kivül ide senki sem bocsáttaték be. Tiz lámpa világitott némileg annak rejtélyes homályában, és csupán a papok szava hallatszott ki, mellyre a nép karban felelt. A frigyszekrény drága függönyökkel elkülönzött, ugy nevezett ‚legszentebb hely'-en tartaték; mellybe a főpapnak évenkint csak egyszer volt szabad lépni. Ekképen tehát a templom magában foglalta azon három egységet, mellyre a zsidó nép jólléte alapittatott: az Istent, ki itt imádtaték; a törvényt, melly itt őrizteték; a népet, melly minden részről ide gyülekezett, testvérileg egyesülvén az évenkint előfordulandó főünnepek alkalmával. És még akkor is a nemzeti élet jelképe maradt, midőn már az utolsó zsidóknál annak jelentősége tökéletesen elveszett; sőt még akkor is élve maradt az emlékekben, midőn már belőle kő kövön nem állt többé. E templom tüzelte föl a kereszténveket a keresztes-hadakra; s még mai napig is a világ minden részeiben szétszórt zsidók sohajtásait egyesíti magában.

A mü hét év alatt végeztetett be, s Adoniram fő épitész vezetése alatt, egész Izraelből harminczezer ember dolgozott rajta: havonkint tizezer munkás küldetett el a Libanon hegyére, czedrus- és fenyőfákat vágni, hetvenezer hordta a terhet, nyolczvanezer faragá a köveket; ide nem számitva háromezer felügyelőt, és háromszáz épitő-mestert [1]). Midőn az épités befejeztetett, annak fölszentelése a legnagyobb ünnepélyek közt ment végbe: huszonkét ezer ökör, és százhuszezer juh öletett le; melly alkalommal a királyi költő a következő magasztos és profétai ihlettségü dalt zengé:

---

[1]) A szabad kőmivesek az ő hagyományaikat Salomon templomára akarják visszavinni. Azt mondják, hogy a tyrusi király által Salomonhoz küldött épitészek közt a legelső, Hiram, anyai ágon Nephtali törzséből származván, a munkásokat három osztályba, tanonczok, legények és mesterek osztályába sorozta, kik jelszó által ismertek egymásra. Három diesvágyó, a mesterek jelszavát ohajtván megtudni Hiramtól, minthogy kivánságuk nem teljesült, a munkások távoztával, három ütéssel földre teritették őt, és eltemették. Az ő keresésére Salomon kilencz tapasztalt mestereket küldött ki; három a nyugoti, három a keleti, s három az éjszaki kapu felé vette utját: és igy a holt testet megtalálták. Ennek emlékére (?) tartják fön a szabad kőmivesek mai napig is a három osztályzatot; s jelvényekül a kőmives eszközök szolgálnak nekik: ugymint a háromszög a tanonczoknak, a többieknek pedig a kalapács, véső, irányzó, vonalozó, csipővas, és szögmérő; a beavatásnál Hiram temetését ülik meg, és a fölveendő tagnak három ütést adnak. (Természetesen a szabad kőmivesek történetet is szabadon csinálnak maguknak. S.)

„Épitvén épitettem Uram! házat lakásodra, neked igen erős királyi székül örökké. Áldott Izrael Ura Istene, ki szájával szólott az atyámnak, Dávidnak, s kezei által elvégezett, mondván: A naptól fogva, mellyen kihoztam az én népemet Izraelt Egyptomból, nem választottam várost Izrael minden nemzetségei közül, hogy ház épittetnék, és nevem ott lenne.

„S én házat épitettem az Izrael Ura Istene nevének, és helyet rendeltem ott a szekrénynek, mellyben van az Ur szövetsége.

„Izrael Ura Istene! nincs hozzád hasonló isten fön az égben, és alant a földön; ki megtartod a szövetséget, és az irgalmasságot szolgáidnak, kik előtted teljes szivökkel járnak.

„Azt kell-e tehát hinni, hogy az Isten valóban a földön lakik? Mert ha az ég, és az egeknek egei téged be nem foghatnak, mennyivel kevésbbé e ház, mellyet épitettem.

„De tekints a te szolgád imádságára, s az ő könyörgésire én Uram, és Istenem! hogy legyenek nyitva a te szemeid e házra éjjel és nappal; a házra, mellyről mondottad: ‚Ott lészen az én nevem'. Ha ki felebarátja ellen vétkezik, és fogadása leszen, mellyel köteles, és eljön annak betöltésére oltárod elejbe, a te házadba: hallgasd meg a mennyben; és cselekedd meg, és hozz itéletet a te szolgáidnak, kárhoztatván az istentelent, és az ő utját fejére téritvén, és megigazitván az igazat, és fizetvén neki igazsága szerint.

„Ha megfutamodik a te néped Izrael az ő ellenségi előtt, minthogy vétkezett ellened; és penitenciát tartván, és vallást tévén a te nevednek, eljőnek és imádkoznak, és könyörögnek neked e házban: hallgasd meg mennyben, és bocsásd meg bünét a te népednek Izraelnek; és hozd őket vissza a földre, mellyet atyáiknak adtál.

„Ha bezárva lészen az ég, és eső nem lesz az ő büneikért; és imádkozván e helyen, penitenciát tartanak a te nevednek: hallgasd meg őket mennyben, és bocsásd meg szolgáidnak, a te népednek Izraelnek büneit. Ha éhség támad a földön, vagy mirigyhalál, vagy bármilly más, bünei által érdemlett csapás: kegyelmezz meg nekik.

„Még az idegen is, ki nem a te néped közül való, mikor eljő messze földről a te nevedért, és imádkozik e helyen: hallgasd meg őt; hogy minden népek megtanulják a te nevedet félni.

„Ha néped hadba megy ellenségei ellen, az uton, valahová küldöd őket, imádnak téged a város utja felé, mellyet választottál, és a ház felé, mellyet a te nevednek épitettem; és te meghallgatván, tégy itéletet nekik: adj irgalmasságot nekik azok előtt, a kik őt fogva tartják; mert a te néped ők, és a te örökséged, a kiket választál ma-

gadnak a föld minden népei közül, és mellynek végre nyugodalmat engedtél.“

Illy módon az épület és a szertartások megszilárditák a nemzetiséget a vallás által. De szerencsétlenségre, maga Salomon adá szomoru példáját e kötelék szétszaggatásának; ő, ki igy kiáltott fel: „Ki ment föl az égbe, s onnan alászállott? ki tartóztatta meg a szelet az ő kezeiben? ki kötözte egybe a vizeket, mint egy ruházatba? ki állitotta fel a földnek minden határit? Mi az ő neve‘? [1]) bálványozásba sülyedt. Dölyfössé tevén őt kincsei, egészen a keleti életmódnak engedte magát által; és megvetvén a honi szokásokat, haremét a legszebb egyptomi, ammonita, idumaeai, moabita, sidoni stb. nőkkel népesité, egészen hétszázig; kikhez még háromszáz ágyast is csatolt [2]). Ezek köréből kormányozta a népet; s hogy kedvöket keresse, hütlenné lőn a vallás- és politikához; idegen szertartásokat és istenceket hozván be az országba, ugymint: Astarte sidoni istennőt, Moloch ammonita bálványt, és Chamot, a moabiták istenét; minek következtében a zsidók egyéb népekkel összekeveredtek.

E tettnek kárhozatos következései nem is maradtak el. Több rendbeli lázadások törtek ki; különösen pedig Razon elszakitá uralmától Syriát, és Damascusban országot alapitott, melly Izraelnek örökös ellenségévé lőn. Jeroboam is fel akará lázitani a törzseket; azonban Egyptom lakóihoz kellett menekülnie, kik alattomban alkalmasint szitották a zavarokat. Maga a nép nem sok hasznot huzott a kereskedésből, melly egyedül a királynak jövedelmezett; és a főváros gyarapodása következtében, annál inkább elszegényedtek a tartományok, minél távolabb estek tőle.

Az elégületlenség akkor tört ki, midőn Salomon negyven évi uralkodása után, hatvankét éves korában meghalálozott. Ekkor a nép összegyülve Sichemben; azt mondá Roboamnak, Salomon fiának, hogy ha tágitani fog atyjának szigorán, királynak fogják őt ismerni; s Jeroboam, Nabat fia, visszatérvén Egyptomból, s a nép élére állván, az adók alábbszállitását követelte. Mivel pedig Roboam a nép kivánatát meghallgatni vonakodott, tiz törzs azonnal elszakadt tőle, s csupán Juda és Benjamin törzsei maradtak hozzá hivek.

---

[1]) *Példab.* 30, 4.

[2]) III. *Kir.* 11, 1.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az ország megoszlása.

(962. Kr. e.)

Itt kezdődik az országnak Izrael- és Juda-, két királyságra oszlása: az első népesebb, a másik pedig fontosabb és gazdagabb lévén; minthogy a fővárost és templomot, a nemzeti egység központját foglalta magában. Hogy ezt megsemmisitse Jeroboam, Izrael királya, megtiltá alattvalóinak a templom látogatását; Mózses szertartásai közé ujakat kevert; a papi méltóságot nem Levi maradékinak adta: továbbá ‚megvetvén a halkan folyó Siloe vizét, hogy Razinhoz forduljon' [1]), Bethel és Dan városokban bálványokat és arany borjut állittatott. Ekképen tehát megoszolván a hit, a nemzet életereje is meggyengült; melly egy részről Jehova, más részről pedig Moloch és Baal tisztelete közt ingadozék; és gyülhelyül majd Bethelt, majd Galgalát, Karmelt, Thabort, Masphát, vagy Sichemet választá. Jeroboam mindezt csak nézte: mivel a vallást csupán politika müvének tekinté; s nem is állott fel ujra törvényhozó, Mózses szellemében, ki az egységet helyreállitani képes lett volna. Az irástudók, és a miveltebb osztály a romlottság örvényébe indultak, a buja és bálványozó királyok alatt; a közjó mellett buzgók csupán csak szavukat emelhették: miért is a próféták uton-utfélen hirdeték Isten büntetését. A Mózses által alapitott tiszta theocratia, folytonos küzdésben állott a keletiek módjára behozott theocraticus királysággal: a pusztában, politikai szabadság gyanánt adott alkotmány, a rabszolgaság törvényévé fajult; s Juda és Izrael békében és harczban mindig ellenkeztek egymással, majd Egyptom, majd Damascus kárhozatos szövetségét keresvén. Egyptom és Assyria veszélyes befolyása annál inkább mutatkozék, minél inkább gyengült az ország. Világos, hogy az egyptomi diplomatia idézte elő az ország megoszlását. Jeroboam a memphisi udvarnál növekedett; s az arany borju felállitása az egyptomi szertartás behozatalára mutat. Ellenkezőleg Roboam, Chaldaea felé hajlott. Mindezen viszontagságok közepette egy jobb lét utáni vágy nemzedékről-nemzedékre nevelte a Megváltó reményét.

Izrael királyai (943. Kr. e.).

Jeroboam után Izrael királyává, mellynek fővárosa Sichem volt, Nadab, az ő fia következett; kit az Ur, ellenségeinek kezébe szolgáltatott, s ki a testőrség kapitánya, Baasa által meggyilkoltatott. E bi-

[1]) *Isai.* 8.

torló még gonoszabbul kormányozva, megöleté Jehu profétát, és szövetkezve Damascussal, véginségre juttatá Juda országát. Utána még gonoszabb fejedelmek következtek; ugy hogy a nép bánni kezdé, miért kivánt magának királyt. Elát, hadvezére, Zambri gyilkolta meg; kinek a nép Amrit tevé ellenébe, ki még gonoszabbul kormányzott minden elődeinél [1]), és Samariát székvárosává emelte. Fia, Achab, tökéletesen megvált a nemzeti vallástól, és szövetségesének, a sidoni királynak leányát, Jezabelt nőül véve, behozá Baalnak phoeniciai tiszteletét; kinek számára a királyné négyszáz hamis papot rendelt, és ugyanannyit a szent berkekben felállitott bálványoknak: mialatt az igaz profétákat egész dühösséggel üldözte. De sem hizelgések, sem fenyegetések nem birták elnémitani Illést; ki a királyi pár romlottságát és Baal tiszteletének embertelen kegyetlenségét szünet nélkül dorgálta: mig végre a nép fölkelvén, legyilkolta a bálványozó papokat. Még az igazság-kiszolgáltatás is lábbal tapodtatott. Achab tágitani kivánván a királyi kerteket, Nabothtól ennek kicsinyded szomszéd szőllejét ohajtá megvenni; minthogy pedig Naboth ősi örökségétől megválni nem akart, a Jezabel által megvesztegetett birák őt, mint király-káromlót halálra itélték. Illés megjósolta a királynénak, hogy: ‚Ott, hol az ebek Naboth vérét felnyalták, ugyanazt teendik a te véreddel.' Igy is történt; és Achab, ki Juda királyával szövetséget köte, Damascussal háboruba keveredvén, megöletett.

Fia, Ochozias atyja nyomdokait követé. (887.)Testvére Joram megtartá ugyan az arany borjukat, de Baal tiszteletét elnyomta; megengedte a próféták gyülekezetét, Elizeus profétát különösen tisztelte, s Juda királyával barátságban élt. Jehu által öletett meg, ki holttestét Naboth szőllejébe vetette; s még életben levő hetven fiait is meggyilkolván, az Achab-fajt egészen kiirtotta.

Jehu eltörölte Baal tiszteletét: áldozat ürügye alatt összegyüjtvén annak papjait, megöleté őket, és a templomot leromboltatá; de az arany borjukat megkimélte. A Jordánon tuli egész tartományát a damascusi királynak kénytelenittetett átengedni. Halála után fia Joachaz háborut folytatott Damascussal, minden siker nélkül. Utódja Joas, legyőzte Juda és Syria királyait, és Elizeus profétát nagy tiszteletben tartotta; jóllehet a bálványok és szent berkek tiszteletét tovább is meghagyta. Szinte az ő nyomdokai után indult II. Jeroboam,

[1]) III. Kir. 16, 25.

ki szerencsés levén a harczban, Izrael országának régi határait visszaszerezte.

Halála után hosszan tartó zavar keletkezett, mig (767.) fia Zacharias jutott a trónra; de még ugyanazon évben levettetvén, vele együtt nem csak Jehu törzse, de Izraelnek is minden boldogsága kiveszett. Vallás, politika, szokások, minden romlásnak indult: ‚az izraeliták idegen istenek tiszteletére fajulván, ugyanazon nemzetek ösvényén jártak, mellyeket az Ur saját szemeik láttára irtott ki; s magas helyeket építének maguknak minden városaikban, s oltárokat és szobrokat emelének minden magas helyen, és minden leveles fa alatt.' Meginté ugyan őket az Ur a próféták ajkai által, de nem figyeltek azokra; s megfeledkezvén a Jehovával kötött egyességről, a hiuság utját követték: két arany borjut állitottak, meghajoltak egy csapat álisten előtt, a babonaságban kerestek gyönyört, sőt gyermekeiket is Baal tiszteletére tüzbe vetették. Ekképen tehát az Ur átengedte őket a belső viszályoknak, és az idegen nyomatásnak. Sellum, Zacharias gyilkosa, egy hónap mulva Manahem által gyilkoltatott meg; ki egészen 754-ik évig uralkodott.

Az assyriusok szintugy gyülölték a zsidókat, mint a tyrusiakat, mivel ezek a kereskedést a pusztaság és a Vörös-tenger felé vezették; mellyet a féltékeny assyriusok kizárólag Babylonban akartak összponsitni. Miért is Phul által vezéreltetve, megtámadák Izrael országát, és első izben megelégedtek azzal, hogy adót csikarjanak ki tőle: miután pedig Faceja, Manahem fia, Faceetől megöletett, Teglath-Pileser assyriai király (726.) ujra betört az országba, s feldulván Damascust, az izraelitákra uj adót vetett. Oseas, meggyilkolva Faceét, nyolcz évi zavarok után magához ragadá a trónt, és Egyptommal kötve szövetséget, ki akará szabaditni magát az assyriai iga alól. Egyptomnak érdekében állott volna, védfal gyanánt használni föl a zsidókat az assyriusok ellen; azonban, ugy látszik, nem tarták tanácsosnak, ezeket ingerelni. Azért megharagudván Salmanasar, haddal támadta meg Oseast: elfoglalta Samariát, és Izrael országának véget vete, lakosait pedig Ásia beljébe hurczolta.

Rabszolgaság (718. Kr. e.).

Samaria romjai alatt persa és med gyarmatosok telepedtek le; kik a benszülöttek maradványival összevegyülve, behozták oda a bálványozást, és a samaritanoknak nevezett keverék-népet alkották.

Judaea királyai.

Ez idő alatt Judaeában husz fejedelem uralkodott Dávid nemzetségéből, származás rendje szerint következvén egymásra. Ott volt a

szent város, Jehova temploma, az Aarontól leszármazott papok, kiknek kötelességök volt, őrködni, hogy a nép az igazság ösvényén megtartassék; oda menekültek Izrael országából mindazok, kik a lázadásokat és hithagyást utálták. Azonban Roboam (762.) attól félve talán, hogy a két törzs is elszakadhat tőle, vallásszabadságot engedett nekik, és türte a bálványozást, a szent berkeket, és a fajtalanság tiszteletét. Sesak, Egyptom királya, haddal támadta meg őt, és pusztitá Jerusálemet.

Utódja Abia, példáját követé: de Asa lerombolta a bálványokat (946.), megtisztitá a vallást a borzasztó utálatosságoktól, rávette anyját, hogy a Priapus-tisztelet ocsmány szertartásain meg ne jelenjék: mindazáltal a magas helyekre tett babonás zarándoklásokat el nem tiltotta. Legyőzte Zarachot, Aethiopia királyát, ki őt haddal támadta meg; de Izrael és Damascus királyainak egyesült erejével nem birt daczolni: miért is velök szövetségre lépett.

Josaphat helyreállitá Jehova tiszteletét; sikerrel harczolt a moabiták, ammoniták, edomiták ellen (904.); frigyet kötött Izraellel, és ámbár hasztalanul, megkisértette életbe léptetni a hajózást a Vörös-tengeren Ophirral. Az Izrael királyávali szövetséget megerősité az uj király Joram, ki Athaliát, Jezabel testvérét vevé nőül: de ez őt a phoeniciai bálványok imádására rávette; meggyilkolta saját testvéreit, és Idumaea kivivta függetlenségét. Vakon követve anyja tanácsát és atyja példáját Ochoziás, valamint az Achab család gonoszságába merült, ugy az arra mért büntetést sem kerülte el; Jehu ugyanazon napon ölte meg őt, mellyen Joramot, Izrael királyát.

Athalia, a királyi család kiirtásával utat tört magának a trónra (876.), s a bálványok tiszteletét megszilárditá. Azonban Joas, Ochozias fia megmenekült a veszélyből, és a papok által titokban neveltetve, hét év mulva trónra emeltetett; Athalia pedig meggyilkoltatott. Jojadas főpap, Joasnak megmentője, kormányzott alatta; megujitá a szövetséget a király, nép és Isten közt; lerontá a bálványokat, és a templomnak visszaadá fényét. Halála után Joas gonoszságba süllyedve, megkövezteté Zachariást, a főpap fiát, ki őt az Ur haragjával fenyegette. S az Ur fölkelté Juda és Jerusálem ellen Azaelt, Syria királyát, ki az országra adót vetett.

Megöletvén tisztjei által Joas, Amasias leveré az idumaeusokat; azonban a leggyőzöttek bálványainak hódolt: miért Joas-, Izrael királyától vette el a büntetést, ki Jerusálemet elpusztitá, s őt magát is hatalmába keritette. Ozias, vagy Azarias volt utódja, ki a papi méltóságot akarta bitorolni, tömjénnel áldozván; miért is testét a fekély

lepte el. Joathan az Ur szándéka szerint cselekedett, és Damascus ellen hadat viselt. Hogy az Izrael és Damascus közti szövetséget Achaz meghiusitsa (737.), Assyria királyát, Teglath-Pilesert hivta segitségül; ki elpusztitá Damascus országát: melly szomoru segitséget szomszédjainak romlásán, és a templom aranyán kellett megvásárolnia! Makacs, szenvedhetetlen az emberek, és gyülöletes Isten előtt, ujra fölélesztè Baal és Moloch tiszteletét; melly utóbbinak saját fiát is áldozatul vitte, s ujitásokat hozott be a jerusálemi szertartásokba.

Ezechias jóvá tenni iparkodott az atyai bünöket: és az Egyptommali szövetségre támaszkodva, megnyitá ismét a templomot, felujitá megint az áldozatokat, megtisztitá az Isten házát, és a Salmanasar rabszolgaságából megmenekült izraelitákat az ünnepélybeni részvétre meghivta. Alatta virágoztak Isaiás, Oscás, Ámos, kikkel a profétáknak háromszáz éven át meg nem szakadt uj sorozata kezdődik. Ezek öntének bátorságot bele, midőn Jerusálemet Sennacherib, Assyria királya ostromlá (707.), kinek seregeit az Isten angyala pusztitá el.

Tobiás.

Visszatérvén országába Sennacherib, a kudarczot a rabszolgaságban levő zsidókon bosszulá meg, kik közül sokakat leöletett. Ekkor bizonyitá be Tobiás felebaráti szeretetét, vigasztalva az élőket, és temetve a holtakat: és Isten az ő jóságát a legnagyobb áldással jutalmazá meg, adván neki jó fiat, és igen jelcs menyet.

Judit.

Egészen elütve a jámbor Ezechiastól, Manasses (694.) terjeszté a phoeniciai tiszteletet: bálványt helyezett Jehova templomába; melly szentségtörő tettét az assyriusok fogságában siratá meg. Fogsága alatt szabaditá meg Judit Bethuliát az által, hogy az ostromló babyloni sereg vezérét, Holofernest megölte. A szerencsétlenség által megjavult Manasses visszatérve Jerusálembe, helyreállitá az igaz Isten tiszteletét; jóllehet nem tiltá meg a zsidóknak, hogy a berkekben áldozzanak. Fia, s utódja Amon, követője lett a kihágásokban, de nem a bünbánatban; és csakhamar erőszakos halállal mult ki.

Josias mindenkép azon volt, hogy annyi istentelenség nyomait eltörölje; melly a nemzeti létet is veszélylyel fenyegette: miután előbb-utóbb az Euphrates és Nilus valának elnyelendők Izrael népét. A templom ujraépitése közben Mózses törvénykönyvének egy példánya találtatott föl, melly a Manasses által elrendelt megsemmisités elől vonatott el: s a mint a jámbor király azt olvastatni hallá, mélyen kesergett az Ur parancsainak borzasztó megsértése fölött, és megren-

delte azok szigoru megtartását: az idegen isteneknek szentelt templomokat, berkeket és egyéb magas helyeket elvonta eme rendeltetésöktől; és olly pompával tartotta meg a Husvét ünnepét, minőt a zsidók Sámuel óta nem láttak [1]).

Uralkodásának idejében az assyriusok chaldaeai hatalom alá kerültek; s Nabuchodonosor, Chaldaea királya, és Astyages, a medusok királya elfoglalák Ninivet. Ezek előhaladását meggátolandó Nechao, Egyptom királya, nagyszámu sereggel az Euphrates felé indult. Josias utját állotta Palaestinában: de a harczban elesett. A helyett, hogy a zsidók barátságát kereste, vagy a babyloniak ellen megerősitette volna őket Nechao, Joachaz törvényes örökös mellőztével, testvérét Joachimot, mint adófizető fejedelmet ültette a trónra (608). A Circesium melletti csata megfosztván Nechaot ásiai hóditásaitól, Joachim Nabuchodonosor hübéresévé lett. Szerencsétlen fia Jechonias, megtagadván az adót, három hónapi uralkodása után a nép nagyobb részével együtt Ásia beljébe hurczoltatott fogságra [2]).

Rabszolgaság (587. Kr. e.).

Josias fia, Sedecias tétetett helyébe királylyá Chaldaea uralkodója által; ki is Egyptommal szövetkezvén, hogy kivivja magának a függetlenséget, Nabuchodonosor harmad izben is megjelent Jerusálem előtt: bevevé azt, és lerombolá; Sedeciast, miután fiait jelenlétében megölette volna, szemeitől megfosztá, s a nemzet maradványaival, sok zsákmány-, és a templomi szent edényekkel együtt Babylonba hurczolta.

---

[1]) Ezen ujitások részletei bizonyitják: az assyriai istentisztelet behozatalát, berkekkel és a gyalázat épületeivel, a dombokon égő tüzek- és sirhalmokkal, s a csillagok és égkörök imádását.

[2]) Némellyek azon véleményben vannak, hogy a georgiaiak ezektől származnak. A spanyolországi zsidók közt azon hagyomány él, hogy Nabuchodonosor a Juda törzsének előbbkelő családait ezen félszigetbe viteté; mellyektől ők, minden vegyület nélkül a többi zsidókkal, származnának. Mai napig is, jólleliet szétszórva több államokban, a spanyol zsidók a többi néptől külön testületet képeznek, saját szokásaik-, zsinagogáik-, és külön házassági törvényeikkel. Corenei Mózses ezen helyet idézi Abydenusból: „A hatalmas Nabuchodonosor, seregével a *veriatrik* ellen ment, legyőzte őket, s azok egy részét a Fekete-tenger jobb partjára szállittatván, ott jelölt ki számukra lakhelyet. A verik tartománya a földnek nyugoti határán van" (az amsterdami kiadás 128-ik lapján). Ezen *veri*- vagy *viriket* a zsidóknak tartják. Az örmények még most is *vir*-eknek nevezik Georgia, vagyis régi Iberia lakóit, mellyet a görögök Iviriának mondanak. Maguk a tartományi hagyományok is azt mondják, hogy az iberiai curopalatok Dávid maradékainak tartják magukat Urias nejétől. A georgiai király *Davidhian Salomonian*-nak czimezi magát. L. *Grammaire georgienne, par* **Brosset** *jeune.* Paris, 1834.

Mindezen nyomoruságot előre megjósolták Isaiás, Micheás, Jeremiás, Sophoniás, Ezechiel és más próféták; kik a népet és királyokat szünet nélkül azon vallásnak ujra elfogadására intették, melly őket diadalra s jóllétre vezette. Nem figyeltek reájok; és az Isten haragja utolérte őket. Hontalanokká lettek. De egy nemzet még a szolgaság által sem enyészik el. A zsarnokság tartóssága nem csorbithatja meg jogait; és végre is üt az óra, mellyben fölemeli fejét. A fogság alatt a próféták mindenkép igyekeztek jó utra tériteni a népet a nyomor iskolája által; a költők élesztek a nemzeti érzelmet, és szerelmes énekek helyett az izraeliták eme siralmas kardalokat hangoztatták:

„Babylon folyóvizei mellett ültünk, és sirtunk, midőn Sionról emlékeznénk. A füzfákra függesztők fel lantjainkat. Mivel a kik fogságba vittek minket, énekszót vágytak hallani tőlünk: és kik keserü sirásra kényszeritének, vig dalokat akartak velünk zengedeztetni. Énekeljetek, ugymond, a sioni énekek közül egyet. Hogyan, énekeljük az Ur énekét idegen földön? Ha megfeledkezem rólad Jerusálem! feledve legyen jobbom: száradjon torkomhoz nyelvem, ha nem emlékezem meg rólad; ha nem teszem Jerusálemet az én fő vigasságomnak. Emlékezzél meg Uram! Edom fiairól, Jerusálemnek napján; kik mondják: pusztitsátok el, pusztitsátok el alapostól. Oh Babylonnak leánya! le fogsz te is egyszer romboltatni. S boldog, a ki visszafizeti neked a rajtunk elkövetett rosszat; a ki a te kisdedeidet a kősziklán szétzúzandja [1])."

Dániel.

Egyébiránt a babyloniak nem fosztották meg a zsidókat minden jogoktól; még saját biráikat is meghagyák nekik: mint ezt Susanna történetéből láthatjuk, ki a saját nemzetebeli vének által hallgattatott

---

Iberia hajdanában Georgiának neveztetett, valamint Spanyolország is; vagy talán a hagyomány zavarta össze egyik tartományt a másikkal?

Dova Bernhard 1829-ben az afghanok történetének angol fordítását adá persából (*History of the Afghan, translated from the persian of Neamet-Allah*), mellyben ezek a Nabuchodonosor fogságában volt izraeliták maradékinak tartják magukat. Nimet-Allah szerint, Nabuchodonosor a foglyokat Ghor, Gaznin, Candahar, Koh-Firuz és más hegységekbe szállittatá, az V. és VI. égalj közt. „Ott, folytatja, üték fel sátoraikat, különösen Asif és Afghana maradéki, s megszaporodván szüntelenül harczoltak a hitetlen nép ellen, egész Mahmud Gazni zultán idejéig." Mások Arabiában bolyongtak; s minthogy Salomon templomát nem látogathatták többé, az Ábrahám által Meccában emelt templomhoz zarándokoltak, melly körül meg is telepedtek, s az arabok által majd *izraeliták*-nak, majd *Afghan fiai*-nak neveztettek.

[1]) 136. *Zsolt.*

ki. Földbirtokot is szerezhettek maguknak; sőt hivatalokba is juthattak. Tobiás a király sáfárja lett [1]); ki teljes szabadságot adott neki a járás-kelésre: mit is a jámbor öreg, szükségben szenvedő testvéreinek segélyzésére használt föl; és az ő maradékai mindenkor hivek maradtak Istenhez. Az előbbkelő családok gyermekei az udvarnál neveltettek, és a király költségén minden tudományokban oktattattak. Ezek közül nagy hirre kapott Dániel, ki a bálványozás közepette is hü maradt Istenhez; miért is Nabuchodonosor őt különösen kedvelte, s a magusok által nem értett álmot általa fejteté meg, sőt a babyloni bölcsek fejévé is tette. Mindazáltal Dániel nem hizelgett Nabuchodonosor igazságtalan követeléseinek és gőgjének: atyáinak hitét megőrzé, s hazáját látni forrón vágyott; ugy annyira, hogy naponkint háromszor támaszkodva erkélyére, s Jerusálem felé forditva arczát, sohajtozott és sirt Isten előtt; kérvén őt, adná neki hazáját és nemzetét vissza. Jeremiás pedig a népnek legszegényebbjeivel Palaestinában visszamaradván, a szent város romjai fölött sirt és kesergett:

Jeremiás keservei.

„Miképen ül egyedül és fájdalommal telve a néppel rakott város! Özvegygyé lett a pogányok urnője; a tartományok fejedelme adófizetővé lett: s nincs, a ki vigasztalja őt minden szerelmesei közül. Minden barátjai megutálták, és ellenségeivé lettek. Sion utjai siránkoznak: mivelhogy nincsenek, a kik az ünnepre jöjjenek; mert az Ur szólott ellene az ő hamisságának sokaságáért. Pogányok rontottak be az ő templomába; szüzei, fiai fogságra vitettek. Levetette az Ur haragjában Jákobnak minden ékességét: elrontotta Juda szüz leányának erősségit; elfeledte az Ur Sionban az ünnepet és szombatot; nincs többé törvény; és az ő profétáinak nem lett látásuk az Urtól. A földön ülnek, és megcsendesedtek Sion leányának vénei; hamuval hintették be fejöket, szőrzsákokat öveztek magukra; elfogyatkozék a kisded és csecsemő a város utczáin! Mondák anyjoknak: hol van a kenyér és bor? s anyjok kebelében bocsáták ki lelköket. Kihez hasonlitsalak téged Jerusálem leánya? Mély, valamint a tenger, a te fájdalmad. A te profétáid rosszul láttak, és nem nyilatkoztatták ki hamisságodat, hogy téged bünbánatra intenének. Most kezeikkel tapsolnak fölötted mindazok, a kik elmennek melletted; és üvöltenek, és hajtogatják fejöket Jerusálem leánya fölött, mondván: Ez-e a tökéletes ékességü város, az egész föld gyönyörüsége? S az ellenség csikorgatja fogát,

[1]) A görög szöveg után. Ugy látszik, Tobiás könyve eredetileg chaldaeai nyelven volt irva, és már jó korán görögre fordittatott.

mondván: Megemésztjük most őt; elérkezett a nap, mellyre vártunk. Lássad Uram! és gondold meg, kit szedtek igy meg. Megölettek a szent helyen a pap és a próféta. Ott a földön feküsznek a gyermek és a vén; ifjaim elhulltak a fegyver által. Elhivtad őket, mint valamelly ünnepnapra, kik rémüléssel töltenének el engem körös-körül. Egyptomnak nyujtottuk kezünket, és az assyriusoknak, hogy megelégittetnénk kenyérrel: az asszonyok megfőzték és megették önszülötteiket. Oh Uram! megfeledkezel-e rólunk mindvégig? — Jó az Ur annak, a ki bízik ő benne; a léleknek, melly keresi őtet. Jó várni csendességben, mig az Ur megszabadit. Jó a férfiunak, ha ifjuságától fogva viseli az igát: magánosan ül, és hallgat, mikor azt ráhelyezi: s ha ollykor csillámlik is a remény neki, befogja száját, és bárkinek is odanyujtja orczáját az ütésre. Vétkeztünk, és pártütők voltunk: azért... harag boritott el téged, és üldözél minket..... Ne forditsd el füleidet a mi zokogásunktól. Te megfizetsz Uram! kezeik cselekedetei szerint a mi ellenségeinknek. Örülj csak Edom leánya! neked is eljön a pohár, mellytől megrészegülten és meztelenitve fogsz feküdni!"

TIZEDIK FEJEZET.

Müvészet és müveltség a zsidóknál.

A szent-irásban igen kora említést találunk olly müvészetekről, mellyek előhaladt polgárisodásra mutatnak. Vegyük csak a babyloni torony épitését, a karavánokat, mellyekkel József testvérei találkoztak, a vert pénzt már Ábrahám korában. Eliezer Rebekának két zekel értékü függőket, és tiz zekel értékü karpereczet ajánl. Abimelech ezer zekelt ád Ábrahámnak, hogy azon Sárának fátyolt vásároljon; ugyanannyi pénzen a patriarcha, családjának temetőhelyet vesz. Józsefnek tarka köntöse volt, melly testvéreinek irigységét fölkelté; Jób pedig az életet a szövőszék hajójához hasonlitja.

Fáradhatlan tevékenység, és hajthatlan akarat mellett a zsidók olly viszontagságokat éltek tul, mellyek más nemzeteket eltörölnének a föld szinéről. A haza felhivására, legnagyobb vitézséget fejtének ki, valamint akkor, midőn Jósuéval a hóditási háborut folytatták, ugy akkor is, midőn a birák alatt magukat fölszabaditák. A nekik igért tartomány bőven kielégité szükségeiket: patakok csörgedeztek a hegyekről; s a tavaszi és őszi esőzések mellett, bő harmat termékenyité

a földet; Gaza, Ascalon, Sarepta, még idegen tartományokba is elvitt borokat termettek [1]; a méhek illatos mézet készitettek; drága balzsam csepegett a rózsáiról hires Jericho völgyében; Jordán vize és Genezareth tava halakkal szolgáltak; a Holt-tenger sót adott elegendő mennyiségben; a buja rétek pedig számtalan nyájakat tápláltak. Jelenleg minden egészen megváltozott; mióta tudnillik emberi kéz nem jön a természetnek segitségére: a zsidók, mondhatni, az egész tért maguk létesiték; fölemelvén azt egészen a meredek hegyek csucsáig, mesterséges lépcsőzetek készitése által; és parányi térségen, melly Schweiznak felét alig teszi, olly népességet tápláltak, minőt még eddig semmiféle nemzet sem mutatott föl [2]. A gyümölcs-, dió-, datolya-, füge-, pisztácz-, granátalma- s egyéb fák, az élelmen kivül, az ezen forró égalj alatt olly annyira kivánt árnyékkal is kinálkoztak mindenfelé. Jelenleg a szőllő csak itt-ott terem; az olaj- és granát-almafák csak néha szakitják meg az egyforma kopárságot; még maga a Jordán is lelohadt, és megváltoztatta irányát.

Ellenben a zsidók annál kevesebb gondot forditottak a mechanikai mesterségekre, s az ipart egészen szolgai kezekre bizták. Megszokván a nomád életet, mindig hajlandók voltak más nemzetek közé keveredni, bármilly nagyon igyekezett is ettől Mózses visszatartani őket. Jóllehet több rendbeli kikötőkkel birtak, a kereskedés és hajózás még sem volt igen inyökre; ezt majdnem egészen az edomitáknak engedték által. Salomon az ő templomát phoeniciai müvészekkel épitteté föl; de azért zsidó müvészek is emlittetnek: Beseleel Juda, és Ooliab Dan törzséből, kik ezüst-, arany-, bronz-, márvány-, kő- s fanemüekből dolgoztak, s kik a pusztaságban a frigyszekrényt és szent edényeket készitették (Exod. 36, 1.).

Temetkezés.

A zsidók is ugy, valamint az egyptomiak, bebalzsamozák a főbb ranguak holttesteit; a szegényebbeket pedig eltemették. Fizetett nőszemélyek vették körül a holtat; halotti imádságokat és énekeket

---

[1]) „A Hebron, Bethlehem, Sorel és Jerusálem melletti szőllők hét font nehézségü gerezdeket is teremnek. 1639-ben, egy 25½ font nehézségü szőllőfürt találtatott Sorel völgyében.“ **Eugéne Roger**, *Voyage de la Terre Sainte.*

[2]) A szent-irás a zsidóknak hat rendbeli megszámlálását említi; három Mózses alatt ment végbe, egy Dávid, tovább Esdras és Augustus alatt. Ez utóbbinak eredményét nem tudjuk; az Esdras alatti számitás azonnal, a fogságbóli megtérés után, igen csekély számot mutat föl. Az első, Mózsesféle összeszámitáskor az Egyptomból kivonulás után 600,000 fegyverfogható férfiu volt; másod izben 603,550; harmad izben Moab térségein, a pusztában töltött negyven év után

mondtak fölötte, minők Dávid éneke Saul, és Jeremiásé Josias fölött. A holttestnek sirba tétele után, az abban résztvevők tisztátalanokul nézettek, és meg kelle mosódniok. A gyászt böjtölés követte; csupán nap nyugta után vettek magukhoz eledelt: akkor is csak kenyeret, főzeléket és vizet; bezárkózván a házba, hamu fölött ültek, mély csendben, s csak néha-néha törtek ki sóhajok- és gyászdalokba. Igy tartott ez egy hétig. — A rónaság végén, éjszakra Jerusálemtől, még most is láthatók a főbb családok sirboltjai; földalatti üregekben, minden külső ékesség nélkül: mintha csak azt akarnák vele jelenteni, hogy e helyen véget ér minden világi hiuság. Josaphat völgyének egész kiterjedése fehér kövekkel van behintve; mellyek azon helyeket jelölik, hol a zsidók ezrenkint nyugosznak: kik minden időkorban és minden tartományokból Sion felé vándoroltak; végsohajukat azon földön kilehelni, melly után annyira sóvárogtak, melly még most is reményeik czélpontja, s melly az átalános megvetés közepette, mai napig is egy hitnek rejtélyes kötelékei által csatolja őket egymáshoz, melly annyi századok- és nyomoruságon diadalmaskodott.

Gazdagság.

A zsidó fejedelmek temérdek kincseket halmoztak össze, s mint ez a keletieknél mai napig is szokásban van, kincstárba rakták le [1]) Dávid harczok, adóztatások, kereskedés és gazdálkodás által, 1248 milliónyi roppant kincset gyüjtött a templom épitésére. Saját birtokaiknak jövedelmeiből, és a másokénak megadóztatásából, rémitő összegeket huztak a zsidó királyok. Ugy látszik, hogy Salomonnak évi jövedelme negyvenhat millióra ment föl; ide nem számitva több adónemeket, az arab királyok-, és a tartományok kormányzóinak adományait. Miért is a szent-irás azt mondja, hogy az ő kormányzása idejében Je-

---

601,730; ide nem számitva Levi törzsét, melly a hadi szolgálattól fölmentetett. Az összes lélekszám tehát harmadfél millióra tehető.

Dávid korában 800,000 fegyverfogható volt Izraelben, s 500,000 csupán Juda törzséből, a királyok könyve szerint; de a *Paralipom.* (I. 21,5—6.) 1,100,000-et számlál Izraelben, és 470,000-et Judában. Ez eltérést akképen egyeztetik meg a statisticusok, hogy a népesség egész számát hét millióra teszik, ide számitván az idegeneket és szolgákat; kik 8,200 négyszögü mérföldön laktak, vagyis 865 esik egy mérföldre: rendkivül sürü népesség.

Némellyek azt vitatják, hogy a Dávidnak alávetett egész tartomány 70,000 négyszögü mérföldre terjedt, tizedfél millio népességgel.

[1]) Sokat beszél a világ a konstantinápolyi serailban felhalmozott temérdek kincsekről. Az algiri dey 1830-ban a francziák által legyőzetvén, száz millio arany- és ezüstnek birtokában volt.

rusálemben nem is igen becsülték az ezüstöt, annyira közönségessé vált.

Illy gazdagság egyébiránt nem igen volt akár erkölcsileg, akár anyagilag javára a pásztor- és földmivelő-népnek; mellynek természete azon képekben nyilatkozik, mellyekkel költészete tömve van: s mellyekből látszik, miszerint eredeti együgyüségét a főváros romlottsága után is megtartotta a vidéken. Olvassuk csak e részben a Salomonnak tulajdonitott idylli verseket, mellyek a zsidó szövegben az Énekek énekének neveztetnek.

Énekek éneke.

„Ne nézzetek engem, hogy barna vagyok", igy szól a pásztorleány; „az anyám fiai harczoltak ellenem: a szőllőben őrzővé tettek engem, és én a szőllőmet nem őriztem. Jelentsd meg nekem te, kit az én lelkem szeret, hol legeltetsz; hol nyugszol délben? Cyprusi fürt nekem az én szerelmesem, az engaddii szőllőből. Szép vagy te én kedvesem: a mi házunk gerendái czedrusból, a mi mennyezetünk cziprusból van. Mint a liliom a tövisek közt, ugy az én szerelmesem a leányok közt. Annak árnyékában, a kit kivántam, ültem; és az ő gyümölcse édes a torkomnak. Támogassatok engem virágokkal, mert lankadok a szerelemtől. Bal keze fejem alatt, és jobb keze megölel engem. Ime az én szerelmesem szava; ime jön, szökdelvén a hegyekről: hasonló a vadkecskéhez; ime a fal mögött áll, nézvén az ablakon és rostélyokon által. . . .

„Az én ágyamban éjenkint kerestem, a kit szeret az én lelkem: kerestem őt, és nem találtam. Fölkelek, és megkerülöm a várost; a szorosok- és utczákon keresem azt, a kit szeret az én lelkem: keresém őtet, és nem találtam. Rám akadtak az őrök, kik a várost őrzik: Láttátok-e, a kit szeret az én lelkem? És ime megtaláltam őt, és megölelem: el sem bocsátom, valamig be nem viszem őt anyám házába. . . .

„Alá mentem a diós kertbe, hogy meglátnám a völgyek almáit, és megtekinteném, ha virágzik-e a szőllő, s bimbóznak-e a granátalmák. Jer oh szerelmesem! menjünk ki a mezőre, mulassunk a szálláson; keljünk fel jókor, és menjünk ki a szőllőbe; s lássuk, ha a virágok gyümölcsözők-e: ott adok édességet neked. A mi lakunkban mindenféle almák vannak: ujakat és ókat tartottam számodra. Oh bár testvérem volnál, s velem egy anya emlőit szoptad volna: hogy kin találkozván veled, megcsókolhatnálak, és ki se ütköznek meg benne! Megfoglak téged, és az anyám házába viszlek: ott tanitasz engem; és füszeres borral telt poharat adok neked, az én granátalmáim mustját. Szőllője

van Salomonnak, körülvéve nyárfákkal; őrzőknek adá azt, s évenkint gyümölcseért ezer ezüst pénzt adnak. Legyen övé a szőllő, s kétszáz pénz azoké, a kik azt őrzik: az én szőllőm te vagy énnékem." S a kedves mondja: „Kényszeritelek titeket Jerusálem leányi! a vadkecskékre, s a mező szarvasaira, hogy föl ne keltsétek az én kedvesemet. Szemei, mint a galambokéi; mint a liliom a tövisek közt: ugy az én szerelmesem a leányok közt. Kelj föl, és jövel én barátném, én szépségem! A virágok már nyilnak a mi földünkön; már a gerlicze szava hallatszik; a fügefa meghozta első gyümölcsét: s a virágzó szőllők illatot szórnak. Fogjátok meg nekem a kisded rókákat, mellyek pusztitják a szőllőt.

„Kicsoda az, ki feljön a pusztából, mint a myrrha és tömjén füstje? Oh milly szép vagy én barátném, én kedvesem! Hajad, mint a kecskék nyájai Galaad hegyén; fogaid, mint a megnyirt nyájak; termeted, mint a sugár pálmafa; mint a granátalma szelete orczáid: emlőid, mint a vadkecskének kettős fiacskái, mellyek a liliomok közt legelésznek. Jöjj elő a Libanusból, én jegyesem! jöjj, és meg fogsz koronáztatni. Bekeritett kert vagy te, s lepecsételt kut. Jöjj az én kertembe hugom, és jegyesem! Learattam már myrrhámat, az én füszereimmel együtt; megizleltem a lépes-mézet, ittam a boromból, és tejemből. Egyetek barátim! és igyatok, és részegüljetek meg szerelmeseim!

„Hatvanan vannak a király női, s nyolczvanan ágyasai, és a leányzóknak nincs számuk: az én galambom csak egy, az én tökéletesem: látták őt a királynék és az ágyasok, és legboldogabbnak magasztalák őtet."

Másutt pedig a jegyes éjjeli kalandját beszéli el:

„Én ugyan alszom, de szivem vigyáz. És ime az én szerelmesem szava, melly szólit: Nyisd meg nekem én hugom, én galambom; nedvesek fürtjeim az éjjeli cseppektől. Levetettem köntösömet: mint öltözzem föl ismét? Megmostam lábaimat: mint mocskoljam be azokat ujra? Mig haboztam, az én szerelmesem benyujtá kezét a hasadékon, és szivem megindula rajta. Fölkelék, hogy megnyissam az én szerelmesemnek, és kezeim myrrhától csepegtek. De mikorra megnyitám, ő már eltávoza. Lelkem megolvadt a fájdalomtól; keresém, és nem lelém őtet: hivám, és nem felele nékem. Rám találtak az őrök, és megverének engem; és kik a falakat őrzik, palástomat elvették. Oh Jerusálem leányai! mondjátok meg, láttátok-e az én kedvesemet? Tudassátok vele, hogy elhalok a szerelemtől. Az én szerelmesem, ha nem ismeritek, fehér és piros, ezerek közül kiválik; feje tisztitott arany; haja fekete, mint a holló, s göndör, mint

a pálmafa levele; szemei, mint a vizfolyam melletti galambokéi; orczái, mint a füszeres kertek ágyai; ajkai, mint a piros liliomok, választott drága myrrha gyanánt illatozók; szép, mint a Libanus, választott, mint a czedrusok. Illyen az én kedvesem, és ő szeret engem, Jerusálem leányi!"

Semmiféle nyelv sem bir felmutatni illy érzelemdus idylli verseket; és a tárgyak, mellyekről a képek vétetnek, bármilly hosszu értekezésnél jobban megismertetik velünk ama nép szokásait, melly azokat dalolta. Ugyanezeket festi Ruth története is.

Ruth.

Drágaság idején elindult Bethlehemből Elimelech zsidó, Moab tartományába, felesége- Noemival, és két fiával. Itt megtelepedvén, fiai moabita nőket vettek feleségül, kiknek egyike Ruthnak hivatott. A férjek halála után Noemi visszatért Bethlehembe, Ruthnak kiséretében, ki hazájától bucsut vőn. Épen az árpaaratás idején érkeztek haza; és Ruth igy szóla napához: Ha akarod, elmegyek a mezőre, kalászokat szedni. A szántóföld pedig, mellyen szedegetett, Booznak, egy gazdag férfiunak, és Elimelech rokonának tulajdona volt; ki is megtudván ki létét, monda neki: Maradj csak itt e szántóföldön, és senki sem fog háborgatni; s ha megszomjazol, menj a vederhez, és igyál; s ha eljön az evés ideje, jer ide, s egyél kenyeret, és mártsd az eczetbe. Ekkép cselekedett ő; s az aratók közé ült, ételt készite magának, azután ismét elmene böngészni. Booz pedig megparancsolá aratóinak, hogy szándékosan is hagyjanak el kalászokat; miszerint Ruth azokat pirulás nélkül fölszedhesse: ki a kicsépelt gabonát, az étel maradványival elvitte napának; és ismét visszatért Booz szántóföldére aratni, valamig az árpa és buza mind be lőn takaritva. Mikor pedig a szérün csépeltek, Ruth Noemi tanácsára éjjel titkon odalopódzott, hol Booz a kévék közt aludt, és fölfedvén annak lábait, azokhoz terült. Fölébredvén Booz, kérdé tőle, ki legyen; s megtudván a közöttök létező rokonságot, más nap egy közelebbi rokon jogát magának engedtetvén át, feleségül vette.

Ez előadás nyomán a zsidó költészet terére vezettetünk; mert ha a valódi költészet azon szózata az érzelemnek, melly az emberiség és Isten iránti szeretetet termékenyíti, melly könyörög, siránkozik a gonosz fölött, égre emelve, s ezzel vigasztalva a szerencsétlenek levert tekintetét: ugy az sehol sem tölté be jobban e magasztos hivatását, mint a zsidóknál.

Nyelv.

Az egész zsidó irodalom a bibliában foglaltatik [1]), azon könyvben, melly, mint a hires angol orientalista, Jones mondá: „több ékesen-szólást, több történeti igazságot, több erkölcsi tanitást, több költői gazdagságot, szóval, több szépséget foglal magában, mint minden egyéb, bármelly században, vagy nyelven készült könyvekben, összevéve találhatni.“ A rabbik hagyományai szerint a zsidó nyelv volna az eredeti nyelv, a mellyre maga az Isten tanitotta az embert; melly Sem maradékainál, és legtisztábban Heber fiainál őriztetett meg. Bármint legyen is a dolog, ez elnevezés: ‚zsidó nyelv‘, valószinüleg a görögöktől származik; legrégibb, és természetes elnevezésnek a chanaáni, vagy ‚phoeniciai nyelv‘ látszik lenni. Juda s Izrael országainak különválása után rendesen zsidó nyelvnek hivatott; az ‚assyriai‘ elnevezés alkalmasint az ujabb irásmódtól jön, melly assyriai betüket használ. A zsidó nyelv a semi nyelvek családjához tartozik, vagyis inkább a három betüs nyelvekhez; minők: 1) az a r a m, a targumi chaldaeai, s bibliai chaldaeai szóejtésekkel, a syrus nyelvvel, és a samariai, zabii s talmudi szóejtésekkel; 2) a r é g i, vagyis bibliai z s i d ó, meg a későbbi, vagyis a zavaros időkből való, s a rabbin nyelv, melly a phoeniciait és a punt is magában foglalja; 3) az ó, és ú j a b b a r a b, és a maltai, mellynek rokonsága némellyek által tagadtatik; 4) az a e t h i o p i a i. E nyelveknek következő közös tulajdonságaik vannak: a legtöbb szóknak három betüből álló gyökük van; majdnem mindig egyedül mássalhangzókat használnak az alapeszme kifejezésére, melly a magánhangzók változtatása által módosul ugyan, de nem változik el; gyakran használják a torokhangokat, a lehelet különböző fokaival; tulajdonképeni eseteik nincsenek; a szó végéhez ragasztott betükkel fejezik ki a személyes névmás birtokosát (genitivus) és szenvedőjét (accusativus); az aethiopiai kivételével jobbról balra iratnak; hangzókat az irásban nem használnak, hanem azokat a betük fölébe, vagy alá rakott pontok-, vagy vonásokkal pótolják. Eredetöket egy, most

[1]) A zsidók következőleg osztják fel könyveiket: *Thorah*, vagyis kiválólag a ‚törvény‘, tudnillik Mózses öt könyvei; *Nebum*, a próféták; *Khetubim*, vagyis átalában iratok, a többi könyvek. A talmud neve *dibre cabállah*, vagyis a hagyomány szavai, mindaz, a mi nem *thorah*. A rabbik azt mondják, hogy egyedül csak a *thorah* valódi jó s uj hir Izraelben; minden egyéb csak részletes kifejtése az alatta elrejtett eredeti hieroglyphnak.

A Pentateuch öt könyveit a zsidók azon szavakról nevezék el, mellyeken kezdődnek; a görög neveket pedig, mellyeket mi is használunk, a Hetvenek fogadák el a fordítás alkalmával.

már elenyészett közös anyától származtatják, melly ugy látszik, nagy részben két betüs, egytagu, egészen természetes és hangkövető (onomatopoeicus) nyelvből állott: legelső nyelve az emberiségnek, mellyen valószinüleg soha sem irtak, s melly a népek szétválása után, az éghajlat, és a népek természetének különfélesége szerint oszlott a főnevezett nyelvekre; mellyek közül a zsidó nyelv, mielőtt még iratott volna, ugyanaz volt az aram nyelvvel; valamint az arab régi időkben hasonló volt a zsidó nyelvhez, és még régebben az aramhoz.

Ábrahám családja, mindamellett, hogy a chanaáni nyelvet elfogadta, legalább egy ideig szükségkép megtartotta a különféle aram szavakat, formákat és módokat: mellyek lassankint elenyésztek, a mint Chanaánban állandóul letelepedett, és folytonos érintkezésbe jött a benszülöttekkel; igy avultak el az arameismus formái.

A nyelv állandó formákat nyert Mózses alatt, és kilencz században át tartotta magát fön lényeges változás nélkül; mikoron Manasses idejében uj szokások és szertartások hozatván be, azokkal együtt a chaldaeai nyelv is használatba jött. A babyloni fogság alatt a győzők nyelvével vegyült össze, annyira, hogy nem beszéltetvén, egyedül a könyvek és szertartások nyelvévé vált. Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha a zsidóknak hazájokba lett visszatértök után, annak ismerete kiveszett volna, mert még Jerusálem pusztulása után is fentartotta magát a nemzet egy részénél: de már azon szerencsétlen esemény előtt, abba igen sok nem-bibliai szavak, igen sok aram végzetek, s görög és latin kifejezések csusztak be. A későbbi idők e nyelvén iratott a Mishna, a palaestinai, és más talmud irástudóknak temérdek mondataik és elbeszéléseik. A későbbi zsidó nyelvet meg kell tehát különböztetni a tulajdonképen vett rabbin nyelvtől, vagyis azon nyelvtől, mellyet nem a nép beszélt, hanem a rabbik és irástudók. Miért is a zsidó nyelvben három korszakot kell megkülönböztetni: az arany korszakot, melly a babyloni fogság előtt irt könyveket foglalja magában, vagyis a tiszta bibliai zsidó nyelv korszakát; az ezüst korszakot, melly a babyloni fogság utáni iratokat tartalmazza, vagyis a későbbi bibliai zsidó nyelv korszakát; és a későbbi nem-bibliai zsidó nyelvet, melly közönségesen rabbin nyelvnek hivatik.

Minden semi nyelvek közt a zsidó legrövidebb és legegyszerübb; és sajátszerü spiritualismusa által tünteti magát ki. Minden nyelv három elemből áll: magánhangzók-, mássalhangzók- és hehezetekből [1]);

[1]) **Schlegel**, Vorlesungen über Litteratur. IV. Felolvas. **Herder**, Geist der hebräischen Poësie.

ez utóbbiakhoz tartoznak azon mássalhangzók is, mellyek kemények, vagy lágyak lehetnek, mint: *g* és *gh*, *c* és *ch*, *d* és *t*, *b* és *p*, *v* és *f*. A tulajdonképeni mássalhangzók, ugy szólván, a nyelvnek csontvázát képezik, a hangzók pedig annak zenészeti részét; de a hehezetek rejtett eleme egy felsőbb szellemnek felel meg. A mássalhangzók eleme uralkodik a görög-, persa- és németben; a zenészeti rész a közönséges olaszban; a hehezet mindenek fölött a zsidóban: melly igy sokkal jobban megfelel azon czélnak, hogy a szent kinyilatkoztatásnak közlönye legyen. Már annyi századok óta holt lévén, teljhangzásáról igen bajos ítéletet hozni; mindazáltal a hehezetek és torokhangok sokaságából méltán lehet következtetni erőteljes és szenvedélyes kifejezésére.

Habár nem olly gazdag és tökéletes is, mint a sanscrit [1]), egy sem dusabb nála képek- és képletekben, sem nem költőibb. Bővelkedik kifejezésteljes festői szavakkal, mellyek gyökei legtöbbnyire az idő eszméjét is magukban foglalják; mig más részről a melléknevek szegénysége gátot vet az epithetonok tuláradásának, melly leginkább a görögök hibája szokott lenni, s az irmodornak élénk, elragadó, erőteljes menetet kölcsönöz. Egy nyelv sem fejezi ki tovább olly öszhangzásban a külső tárgyat a benső benyomással. A zsidó igéknek tulajdonképen csak két határozatlan idejek van, mellyek a mult, jelen és a jövő közt ingadoznak; e hiány egy magasabban ihlett költészet sajátságához igen jól illik, mellyben a jövőnek jós eszméje a jelennel párosul, s mindkettő az örökkévalóságban enyészik el. A két idő igen gyakran váltogatja egymást; ugy hogy a vers eleje mult időben adja elő azt, mit a rá következő sor jövendő időben fejez ki.

A költészet és a folyóbeszéd közti különbség sem olly nagy, mint egyéb nyelvekben; s az iró a nélkül, hogy az alakot változtatná, a legegyszerübb folyóbeszédről a legmagasztosabb költészetre megy által.

Irodalom.

A zsidó irodalom egészen a valláson alapszik; s a lényeges különbség ez, és a görögök és romaiak irodalma között, akadályozá ez utóbbiakat annak megértésében; valamint e nemzet életmódjáról sem vala fogalmuk. Ez oknál fogva igen sokáig nem volt tudomásuk a szent könyvekről: csak azután, hogy Ptolemaeus Evergetes lefordittatá, tünt föl némellyeknek, mint például Longin rhetornak, azok magasztossága; mások pedig azokat a Platoféle eszmék kifolyásának tartották.

---

[1]) Doctor Lepsius, Palaeographiájában igen érdekes hasonlatosságot mutat föl a zsidó és sanscrit nyelv közt: ámbár mindkettő külön családhoz tartozik. L. **W. Gesenius**, Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift. Leipzig, 1815.

Ki még mai nap is a szent könyvekben a scholastikai formákat [1]), a mai eposokat, és dramákat akarná föllelni, hasonlitana ahhoz, ki Vitruv czirkalmával Salomon templomát akarná megmérni, óriási arányosságával, tizenkét bikán nyugvó bronz tengerével, s a frigyszekrényt kiterjesztett szárnyaikkal befödő cherubimokat, és a borzalmas szentély rejtelmeit, mellynek homályos mélyében Jehova székel. Azokban egy nemzetségi névsorhoz a legmagasztosabb lyrai emelkedettség csatlakozik, a legegyszerübb elbeszéléshez a legbuzgóbb imádság, az aprólékos rendszabályokhoz profétai ihlettség; a szépség itt maguk- a dolgokból, és az akarat teremtő erejéből fakadozik; s talán egyetlen hely sincs, hol a szép csupán mint szép uralkodnék: mert mindig az élet szavait hallja bennök az ember, mellyekben a legnagyobb egyszerüség és világosság párosul az utolérhetlen mélységgel.

Történetirás.

A történetirás a classikaitól szinte egészen különböző formákat vesz föl; s mig a nemzet kiváncsiságát kielégitik az uralkodók nemzedéki jegyzékei, mellyekben e népek olly annyira gyönyörködének, az emberiség a legmerészebb talányok megoldását leli föl abban, mellyeket tudós, vagy tudatlan emberek kigondolhatnak. Mózses más iróktól, kik a világ eredetét kutatják, eltérve, nem tölti az időt magyarázatokkal, mellyek csak a kiváncsiság-, vagy hiu gőgnek szolgálnának tápszerül: gyorsan átsuramlik a legelső patriarchákon; de határozott, és mindenki által könnyen megérthető szavakkal állitja föl a legfontosabb dogmát az egy Istenről, ki szabad akaratból alkotott mindent, és az egész emberiségnek egy törzsapától való származásáról. Az elbeszélő annyira el van merülve ez Istennek nagyságába, hogy még csak különös csudálkozást sem tanusit az ő müvei iránt; s azért olly magasztosak eme kifejezései: Isten mondá, legyen világosság: és lett világosság. Isten látta, hogy a világosság jó: s elválasztá a világosságot a setétségtől.

Nyolcz fejezeten át viszi az olvasót Ádámtól Ábrahámig, melly korszakot más népek egy egész sereg istenekkel népesitenek be. Némellyek azt hiszik, hogy Mózses e fejezetek irásában korábbi kutfőket

[1]) Doctor Lowth öt rendbeli értekezést irt a zsidó költészetről: egyet a versmértékről; másikat az irmodor, vagyis a figurák, allegoriák, hasonlatosságok, prosopopoeiák fölött; harmadikat a szerzeményekről, minők az alagya, oda, idyll, stb. A legfönségesebb tárgy is ekkép alacsonyittathatik le; a nagy tudományosság és legjobb szándék, ekképen silányul el iskolai előitéletek következtében. L. **De Wette**, *Comment. über die Psalm.* Heidelberg, 1836. **Ewald**, *Die poët. Bücher des A. B.* Göttinga, 1839.

is használt, szintugy tartalom-, mint alakra nézve; s e részben bizonyos szavakra, mellyek másutt nem fordulnak elő, s bizonyos költői végzetü versekre hivatkoznak, mellyek idézetekhez hasonlók [1]). Ha bár mesének tartsuk is Henochnak tizenöt könyvét [2]), s azon oszlopokat, mellyekre Flavius József előadása szerint, Sethnek maradékai még a vizözön előtt sokat följegyzének az utókor számára: méltán föltehetjük Mózsesről, hogy a patriarchalis hagyományokat szóhiven jegyzé föl.

Az előadás mindinkább terjedelmesebbé válik, a mint különösebben Izrael népéről beszél; itt már a dolgok magasztos egyszerüsége a mesterkéletlen kifejezésekkel párosul, annyira, hogy némellyek az ő előadását többre becsülik Homerénél. Tovább az Exodus, és a Numeri könyvekben a patriarchalis családélet egyszerüségét Egyptom rejtélyes nagysága, az arabiai puszták végtelensége váltja föl, s közben-közben hasonlithatlan fenségü dicsénekekbe tör ki; mellyek annál mélyebb benyomást tesznek az emberre, minél keresetlenebb az irmodor.

A zsidók további történetei Jósue könyvében foglaltatnak, ki valódi szerzőjének tartatik; azután pedig az egykoru próféták krónikáiban, kik gyakran hivatkoznak a később elveszett évkönyvek- és emlékiratokra. Ezen emlékiratok, az általuk nyilvánuló papi nézetek, és a próféták által kifejezett nép szava, voltak a három elem azon történetirók számára. S ők nagyon különböznek a világi iróktól; mivel nagyszerü

---

[1]) „*Dixitque Lamech uxoribus suis Adae et Sellae: Audite vocem meam, uxores Lamech; auscultate sermonem meum: quoniam occidi virum in vulnus meum, et adolescentulum in livorem meum; septuplum ultio dabitur de Cain, de Lamech vero septuagies septies*“ (Gen. 4, 23. 24.). Ez bizonyára legrégibb költői töredék. S Noe átkában (*Gen.* 9.): „*Maledictus Chanaan; servus servorum erit fratribus suis. Benedictus Dominus Deus Sem: sit Chanaan servus ejus. Dilatet Deus Japhet, et habitet in tabernaculis Sem, sitque Chanaan servus ejus.*“ L. **Richard Simon**, *Hist. critique de l'ancien Testament.* Rotterdam, 1685. **Astruc**, *Conjectures sur les memoires originaux dont Moïse s'est servi pour la composition de la Genèse.* Brüssel, 1733.

[2]) Dr. Richard Lawrence adta ki: *Mashasa Henoch Nabiy, the book* stb., vagyis: Henoch próféta könyve; apocryph irat, melly sok századokon át elveszettnek tartatott, de a mult század vége felé Abyssiniában fölfedeztetett: a Bodley könyvtárnak egy aethiop nyelvü kéziratából leforditva. Oxford, 1821. Egy igen régi könyv, habár apocryph, mellyre a legelső keresztény irók hivatkozni szerettek, megérdemlette bizonyára a kiadást; azonban semmi ollyast sem foglal magában, mi az ó-korra legcsekélyebb világot is vethetne. E könyv még Kr. e. iratott: mert szent Judás hivatkozik rá; és pedig a babyloni fogság után: minthogy telve van a chaldaeusoktól átvett fogalmakkal. A Háromság eszméje, melly egyéb zsidó könyvekben cabalisticus tan gyanánt fordul elő, ebben ollyképen adatik elő, hogy annak közönséges voltáról a zsidók közt meggyőződhetünk; három Ur, vagy Istenség van jelen a teremtésnél: a lelkek ura, a választott, és a hatalmas. V. ö. Sylvestre de Sacy, *Journal des Savans.* 1826.

dramát irnak le, mellyben főszerepet visz az Isten, és az ő választott népe; a törvénynek megtartása, vagy áthágása, s az ebből eredő következmények, a próféták küldetése, az általuk tett csudák veszik igénybe az iró figyelmét: ki mellőzi azt, a mi pusztán a kiváncsiság kielégitésére szolgálhatna. Ez iratok irodalmi szépségét ugy izleli csak meg az ember kellőleg, ha azon kor szokásaiba képzeli magát, mellyek a mai beduinokra emlékeztetnek: kik csillapithatlan szenvedélyöknél fogva az elbeszélések iránt, néha utközben is megállapodnak, s összegyülekeznek a regélő körül; az aggodalom, bosszu és szánakozás érzete váltogatva nyomván ki magát barnult arczaikon. Ha nagy veszély fenyegeti a hőst, egyszerre mindnyájan felkiáltanak: ‚Nem, nem; Isten vegye őt oltalmába'; ha harczba rohan, szablyájokhoz kapnak; ha árulás által esik el: ‚Átok az árulóra', orditják; ha legyőzetik, sohajtva mondják: ‚Az Isten legyen neki irgalmas'; de ha győz, örömükben kiáltják: ‚Dicsőség a seregek Urának'. A regélő hosszura nyujtja előadását, a legapróbb körülményekre is kiterjeszkedik, egy lánczszemet ki nem hagyna a nemzetségi jegyzékből, szólásmódokat és közmondásokat használ, a természet szépségeinek leirásába bocsátkozik, különösen pedig a nőket magasztalja; mire rendesen azon felkiáltás következik: ‚Dicsőség Istennek, ki a nőt teremtette.' Igy képzelem magamnak a régi zsidókat is, midőn figyelemmel hallgatják valamelly sheiknek ajkairól a krónikák-, vagy hagyományokban fenmaradt előadásokat.

A Pentateuch többi könyvei közül a Leviticus a papság megalapitását, és az isteni-tisztelet egyes részleteit foglalja magában: melly mintegy árnyék, és előkészület volt az örök és vérontás-nélküli áldozatra, melly azt egészen elenyésztesse [1]). A Deuteronomium Mózses végintéseit foglalja magában az izraelitákhoz, és magasztos hála-hymnussal végződik.

---

[1]) Ennek bizonyságaul szolgálnak a keresztény bünbánatra czélzó, s előkészitő szertartások. „A hetedik hó tizedik napján sanyargassátok lelkeiteket; kézi munkát ne végezzetek, sem ti magatok, sem a köztetek tartózkodó idegen. E napon történjék a kibékülés és minden bünöktőli megtisztulás; és ti meg fogtok tisztulni az Ur előtt. E kiengesztelést a pap, kire a szent kenet feladatott, fogja teljesiteni... Ő fogja kiengesztelni a szentélyt, a frigyszekrény hajlékát, és az oltárt, ugy szinte a papokat és a népet is." A papi törzsnek megtisztulása után következett a nép kiengesztelése, mellynek részéről két kecske, s egy kos mutattatott be a főpapnak. Egyike a kecskéknek leöletett, a másik pedig egész Izrael bünével terhelve, a pusztába bocsáttatott ki, s helyébe a tiszta áldozat tétetett. Könnyü kitalálni e kép jelentőségét. De a tiszta báránynak nem egyedül kelle szenvednie, hanem vele együtt a kecskének is; vagyis a népnek is sanyargatnia

A Pentateuch öt könyvére következnek Jósue, Birák, Ruth, Sámuel két, s a Királyok szinte két könyvei, és a Paralipomenek; továbbá Jób, Ruth, Esther, Esdrás és Nehemiás; ezután a Zsoltárok, Példabeszédek, Ecclesiastes, Énekek éneke, a négy nagyobb és tizenkét kisebb próféták; ezeken kivül a kath. egyház hiteleseknek ismeri Judit, Tobiás, a Machabaeusok első és második, a Bölcseség, Jézus Sirák fia, Baruch könyvét, Dániel és Esdrás könyveinek egy részét.

Bölcsészet.

A Példabeszédek, Ecclesiastes, Jézus Sirák fia, és a Bölcseség könyvei erkölcsi értekezésekből állnak. Az ezekben uralkodó forma a közmondás, vagy példabeszéd; mellybe a régiek minden tudományukat összevonták, mielőtt a folyóbeszéd irásban divatozott volna. Az Ecclesiastes tizenkét fejezete, ama sok lelkek szenvedéseit tünteti elő, mellyek amaz időkben is, valamint jelenleg, határtalan kivánságok- és vigasznélküli kétségbeesésben valának elveszendők. A kétkedő, a materialista, a pantheista, rendre föltalálja bennök a maga rendszerét, melly azóta már nem egyszer élesztetett föl. „Mije van az embernek minden munkájából, mellyel munkálkodik a nap alatt?“ kérdi az Ecclesiastes. „Nemzedékek jönnek, nemzedékek elmulnak: a föld pedig örökké megmarad. Micsoda, a mi volt? Ugyanaz, a mi lesz. Mi az, a mi történt? Ugyanaz, a mi történendik. Semmi sem uj a nap alatt; sem nem mondhatja senki: ‚ime ez uj‘; mivel immár meg volt az a mult századokban, mellyek előttünk voltak. Vizsgáltam mindeneket, mik a nap alatt vannak: és ime minden csak hiuság, és lélek gyötrelme; és megismertem, hogy a növekvő bölcseséggel a gyötrelem is nő; s a ki öregbíti a tudományt, öregbíti a munkát is. Ekkor bővelkedni kivántam az élvezetekben: pompás palotákat épitettem magamnak, és szőllőket plántáltam, kerteket és halastókat csináltam,

---

kellett lelkét a bünbánat eme napjaiban. A pap az eleven kecskét állitá az Ur elejbe, s kezeit annak fejére tévén, Izrael minden büneit, gonoszságait és vétkeit megvallá: s az igy megterhelt kecskét a pusztába taszitá ki. A jerusálemi talmudban bizonyos könyörgési és gyónási minta tartatott fön, mellyet a főpap a nép nevében mondott: „*Domine, maligne egi, et in opinione animoque malo constanter steti, et in via longinqua ambulavi; sicut ego feci, amplius non faciam. Sit voluntas et beneplacitum tuum, Domine Deus! ut expies omnes praevaricationes meas, et parcas omnibus iniquitatibus meis, et condones omnia peccata mea.*“

A Mishna szerint ez volt a formula: „*Quaeso Domine! perverse egi, praevaricatus sum, peccavi adversus te, ego et domus mea; quaeso Domine! condona, quaeso iniquitates, rebelliones et peccata, quae perverse egi, in quibus rebellavi et peccavi adversum te, ego et domus mea, sicut scriptum est in lege Moysis servi tui, quoniam hac die fit expiatio*“ etc.

szolgákat és szolgálókat birtam, csordáim és juhaim voltak; gyüjtöttem magamnak aranyat és ezüstöt, szereztem magamnak énekes férfiakat és nőket, poharakat és korsókat a borozáshoz, és a miket csak megkivántak szemeim, meg nem tagadtam tőlök: és láték mindenben hiuságot, és lélek gyötrelmét. Kerestem a bölcseséget: és látám, hogy a bölcs- és tudatlannak azonegy vége volna. És mondám: mit használ tehát az embernek minden munkája, s lelkének gyötrelme; ha minden napjai fájdalmak- és nyavalyákkal teljesek? Láttam a nyomorgatásokat, mellyek a nap alatt történnek, és az ártatlanok könyhullatásait, és senkit vigasztalót; és hogy nem állhatnak a hatalomnak ellen, mindenek segitségétől meg lévén fosztva: s inkább dicsértem a holtakat, hogy sem az élőket; és mindkettőnél boldogabbnak itéltem, a ki nem is született, és nem látta a gonoszokat, mellyek a nap alatt történnek.“

Nem mondanók-e mindezt Renatus, és Child-Harold okoskodásának? Tovább folytatja: „Hasonló az ember sorsa a baroméhoz; mindkettőnek egyenlő a halála: a földből lettek, és egyenlőképen visszatérnek a földbe. Ki tudja, ha Ádám fiainak lelke fölmegy-e, s a barmoké alászáll? Por leszen a testből; s a lélek elrepül, mint a könnyü lég.“ Illy régiek a hasonló tévelyek! Ezek ellen kel ki a bölcs; és emlékeztet rá, miszerint Isten birói széke elé vár minket, és minden jó, vagy gonosz tettet vizsgálni fog, és megitélni.

Néha-néha a tanmodortól egészen a költészetig emelkednek föl ezen bölcsészeti iratok, midőn a bölcseséget magasztalják, s a henyeséget kárhoztatják. A zsidó szokások eleven rajzát tüntetik elénk a következő képek:

„Fiam! mondjad a bölcseségnek: *néném vagy*, és az okosságot barátodnak hivjad; hogy megőrizzen téged az idegen nőtől, melly csábító szavakat használ. Házának ablakából, a rostélyon át nézve szemléli az a balgatag ifjat, ki általmegy az utczán a szegletnél, az éj sötétségében. És ime elejbe fut, kéjnői ékességében, készen a lelkek elszéditésére; csacska, és hizelgő, nyughatatlan; és nem állhat meg lábain a házban: most a téreken, majd az utczákon, majd ismét a szegleteken leskelődik. És megragadva az ifjat, megcsókolja, és szemtelen arczczal hizeleg neki, mondván: *Áldozatot fogadtam üdvemért, ma teljesitettem fogadásomat; azért jöttem ki elődbe, kivánva téged látni, s reád találtam. Ágyamat fonadékkal huztam be, szines szőnyegeket teritettem rá; meghintettem ágyas házamat myrrhával, aloevel és cinnamommal: jer! részegüljünk meg szerelemtől, mig föl nem kel a nap ujra; mivel nincs fér-*

jem itthon: igen messze utra ment; egy zacskó pénzt vive magával, és csak hold töltekor tér meg házához. Behálózza őt sok beszédekkel, és ajkainak hizelgéseivel magához vonja őtet. Az pedig követi őt, mint az ölésre vitetett marha; s mint a szökdécselő bárány: és nem érti, mikép mészárszékre vitetik, valamig át nem járja a vas máját; mint a madár siet a tőrbe, s nem tudja, hogy veszélyben forog élte" [1]).

Ennek ellenében a bölcs ekkép rajzolja az okos nőt, mellynek képét anyja állitja elejbe:

„Erős asszonyt ki talál? igen nagy annak az ára. Bizik abban férjének szive, és nincs hozományra szüksége: s ő jót ád neki, és nem gonoszat éltének teljes napjaiban. Gyapjut és lent keresett, és dolgozott az ő kezeinek munkájával; és lőn, mint a kereskedő hajója, messziről hozván az ő nyereményit. Fölkelt éjjel, és ételt adott a háza népének, és az ő szolgálóinak; megszemlélte a mezőt, és megvette azt: kezeinek munkájából szőllőt plántált; megerősitette karját; megkisérlette, és látta, hogy jól mennek az ő dolgai, s nem alszik el éjjel a világ házában. A kezét erős dolgokra vetette, s ujjai orsót pörgettek. Megnyitotta kezét a szükölködőnek, és az ő tenyerét az ügyefogyottnak. Nem félti az ő házát a hó hidegétől; mert minden háznépe kétszeres ruhát öltött. Drága ruhát csinála magának, bibor és vörös selyem az ő öltözete; s férje kitünik a kapuban, midőn a tartomány bölcseivel együtt ül. Gyolcsot csinált, és eladta; s övet adott a chananaeusnak. Megnyitotta száját a bölcseségnek, és a kegyelmesség törvénye az ő nyelvén; és kenyerét nem ette hivalkodva. Fölkeltek fiai, s igen boldognak hirdették őtet: a férje dicsérte őtet. Családra a kedvesség, és hivságos a szépség; de az Urat félő asszony dicsértetik. Adjatok neki az ő kezeinek gyümölcséből, és dicsérjék őtet a kapukban az ő cselekedetei." [2])

Költészet.

A bölcsészi költészet legmagasztosabb müve: Jób könyve. Legyen bár eredeti zsidó mü, vagy hogy az arabból fordità azt Mózses, népének vigasztalására a szolgaság alatt: nincs mü, melly hübb képét adná az emberi sors magasztossága- és nyomorult voltának, a sors kénye- s a gondviselésnek, és ama kisérteteknek, mellyeknek Isten aláveti a jókat, hogy még jobbakká tegye őket. A képzelt, vagy valódi hős a jó és gonosz szellem közti küzdelmet tünteti föl, s az erőslelkü embert,

[1]) *Példab.* 7.

[2]) *Példab.* 31.

ki hősi elszántsággal türi a sors csapásait, azokat kisértetés gyanánt tekintve; s megczáfolja azok káromlását, kik az erkölcsiség zsinormértékeül a földi javakat, vagy rosszakat veszik, és végre diadallal emeli föl fejét.

Közönségesen azt hiszik, hogy a zsidó versnek sem olly tágmértéke nincs, minő az europai, sem időmértéke, minő a görög és latin nyelvben találtatik [1]). Uralkodó forma benne a párhuzamosság, vagyis az eszméknek egymásra következése, és a rimes mozgás, nem csupán a szavak- és tagokban, hanem a szabad öszhangzattal együve állitott képek- és érzelmekben is. E forma mutatkozik a zsoltárokban, nem csak minden vers- és versszakonkint, hanem az egész szerkesztésben is [2]); és e költői forma sokkal nagyszerübb a rim- és tagmértéknél, s a szabad mozoghatást nem akadályozza, sőt elősegíti. Eredetét természetesen azon körülménynek köszöni, hogy ama zsoltárok fölváltva

---

[1]) Sz. Jeromos Bevezetésében a szent-irásba ezeket mondja: „*Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos, metro eos existimet apud Hebraeos ligari, et aliquid simile habere de psalmis et operibus Salomonis: sed quod in Demosthene et Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt.*“ Máshol pedig még határozottabban: „*Quodsi cui videtur incredulum metra esse apud Hebraeos, et in morem nostri Flacci, graecique Pindari et Alcaei et Sappho, vel psalterium, vel lamentationes Jeremiae, vel omnia Scripturarum cantica comprehendi, legat Philonem, Josephum, Origenem, Caesareensem Eusebium, et eorum testimonio me vere dicere comprobabit.*“

Hogy a zsidóknál tulajdonképen tagmértékes versek voltak, és hogy minők voltak ezek, és mikép használtattak legyen a szótagok, meg van mutatva a következő czimü munkában: *Von der Form der hebräischen Poësie, nebst einer Abhandlung über die Musik der Hebraeer, von* **J. L. Saalmutz** etc., *mit einem Vorworte* von Dr. **August Hahm.** Königsberg, 1835.

[2]) A párhuzamosság hasonértelmü (*synonim*), midőn mind a két verssor azonegy értelmet fejezi ki; például a 8. zsoltárban:

„*Quid est homo, quod memor es ejus?*
Aut filius hominis, quoniam visitas eum?“

A párhuzamosság ellentétes (*antitheticus*), midőn az első sor a másodikban foglalt ellentét által fejtetik meg bővebben; miként a 18. zsoltárban:

„*Dies diei eructat verbum;*
Et nox nocti indicat scientiam.“

A párhuzamosság összetételes (*syntheticus*), midőn a második verssor az elsőhez valamit adván, azt bővebben megmagyarázza: például ugyanazon zsoltárban:

„*Lex Domini immaculata, convertens animas;*
Testimonium Domini fidele, sapientiam praestans parvulis.“

L. **Ortalda,** *Introduzione allo studio della lingua ebraica.* Torino, 1846.

énekeltettek, s a nép képezte a kart [1]). A jelenlevők egy része igy kezdé: ‚Az Ur országolt; örvendjen a föld;' a másik felelé: ‚Vigadjanak a sokszigetek.' Az első folytatá: ‚Felhők és homály környezik őt'; a másik válaszolá: ‚Igazság és itélet az ő trónjának alapja'.

A zsidók költészete még az által is felülmulta más népekét, hogy tisztán nemzeti volt, s az ő életmódjokban gyökerezett. Két legnagyobb költőik: a törvényhozójok, és legnagyobb királyuk volt; hymnusaik minden ünnepélyeken énekeltettek: miért is a zene a nevelésnek fontos részét tette. Már a legrégibb időkben voltak náluk próféta-, vagyis ének-iskolák; és Sámuel [2]) egész sereg prófétát említ, kik éneket zengve szállnak le a magasról, czimbalom, hárfa, dob és fuvola kiséretében.

Az ének mestersége különösen Dávid alatt virágzott, ki négyezer levitát osztott be huszonnégy énekkarba, kik a nyilvános ünnepélyek alkalmával énekeltek; e karok élén álltak Asaph, Eman, Idithun, maguk is jeles költők. Mit mutathatnak föl a jelen korban az elpuhult szinházi énekesek, kik zárt falak között szerelmet, és tulzott szenvedélyeket nyögdécselnek, mi ezen vallásos és népszerü ünnepélyek magasztosságához hasonlitható volna? Képzeljük magunknak egész Izraelt két részre osztva; egyik az Ebal, másik a Garizim hegyén áll, a Jordán által elválasztva egymástól. A leviták elkezdik a zsoltárt: „Átkozott, a ki bálványképeket faragott, vagy öntött! Átkozott, a ki nem tiszteli atyját és anyját! Átkozott, a ki szomszédja határkövét elmozditja; ki a vakot tévutra vezeti; ki nem szolgáltat igazságot az idegennek, özvegynek és árvának; ki másnak feleségével, vagy saját rokonával vétkezik! Átkozott, ki orozva megölte felebarátját; ki bérért hamis tanuságot tőn!" És minden versre a népnek fele, az Ebal hegyről felelé: ‚átkozott'; vagy válaszolá: ‚boldog', a Garizimről.

Szinte tartós nyomot hagyott maga után a nép emlékében az akkor énekelt hymnus, midőn a frigyszekrény Sion hegyére vitetett föl. A menetet leviták és énekesek nyiták meg több karokban, s a zeneeszközök hangjánál felváltva éneklék: „Az Uré a föld, és annak tel-

[1]) I. *Esdr.* 3, 10—13. „Előállának a papok az ő ékességökben, a trombitákkal, és a leviták, Asaf fiai, a czimbalmokkal, hogy dicsérnék az Istent: mert jó, mert örökké tart az ő irgalmassága Izraelhez. Az egész nép is nagy kiáltással üvölt vala az Ur dicséretében, azért, hogy megalapittatott volna az Ur temploma... és a szózat messze hallatszik vala."

[2]) I. Kir. 10, 5.

jessége; a föld kereksége, és mindnyájan, a kik abban laknak. Mivel ő a tengereken alapitá azt meg; és a folyóvizeken készitette.“

A hegy lejtősére érvén, kérdezék:

„Ki megyen föl az Ur hegyére; vagy ki áll meg az ő szent helyén?“ S az egész kar felelé: „Az ártatlan kezü és tiszta szivű, ki lelkét hiában nem vette, sem álnokul nem esküdött felebarátjának.“

S a mint a frigyszekrény a kitüzött helyhez közelitett, erős hangon kezdé a kar: „Emeljétek föl fejedelmek! a ti kapuitokat; és emelkedjetek föl örökkévaló kapuk: és bemegyen a dicsőség királya.“ S azok, a kik fönt álltak, kérdék: „Kicsoda ez a dicsőség királya?“ S mindnyájan válaszolák: „Az erős és hatalmas Isten, a hatalmas Ur a harczokban [1].“

Máskor ismét a zsoltárok a lelkesült költőnek benső aggodalmait árulják el; de a képletes beszéd tulnyomó bennök, s a remény és átalános igéret dalait alkotja belőlök. Az emberiség nem csupán mosolygó, vagy szomoru oldaláról állittatik azokban elő, hanem egyszersmind szorongásai- és vigasztalásai-, hirtelen félelmei- és hirtelen reményeivel, a szeretet és gyülölség fájdalmai-, a kétkedés gyengesége- és meggyőződés hatalmával [2].

Mint minden életre való költészetben, ugy ebben is a képek a nép életéből meritvék; minden dolog él abban és mozog; a hegyek reszketnek, vagy örvendenek, a feneketlen mélység megszólamlik, a vizek megpillantják az Istent, és megijednek tőle. Jeremiás felkiált: „Oh kardja az Urnak! mikor fogsz már nyugodni? Térj vissza hüvelyedbe, és hallgass. De miképen nyughatnék, midőn Isten parancsolja neki, hogy emelje föl magát Ascalon és a tengerpart ellen?“ Mig Jeremiás a lelket szent busongással tölti be, Ezechiel azt elragadja rendkivüli erélyével; de Isaiásnak bármelly nyelven sem létezik párja. Különösen, midőn az Istenről beszélnek a próféták, felmagasztosulnak; támogattatva egyszersmind egy olly szószegény nyelvnek szabatos rövidsége által. Isaiásban olvassuk: „A föld részeg emberhez hasonlóan fog tántorogni, s mint egy éjre állitott sátor fog lerontatni.“ Nahumnál: „Az Ur a szélvészben, és az ő utjai forgószélben; és a felhők az ő lábainak pora. Megdorgálja a tengert és kiszárasztja azt, és valamennyi folyók egy sivataggá válnak.“ Habakuk mondja: „Az Ur felállott és megmérte a földet; megtekintette, s elolvasztotta a népeket, és porba omoltak az őshegyek; és a világ halmai az ő örökkévaló utjai

[1] 23. Zsoltár. L. Lowth.
[2] L. 41. Zsolt.

előtt lelapultak.“ — „Szorongattatásomban segitségül hivtam az Urat (igy kiált föl Dávid), és meghallgatta szómat az ő szent templomából.... Megindult és remegett a föld; a hegyek alapjai megrázkódtak: mivelhogy haragudott rájok. Füst szállott föl az ő haragjában, és tüz gyuladott ki az ő orczájától; meghajlottak az egek, és alászállott; homály terült el lábai alatt; cherubimokra ült, és repült, repült a szelek szárnyain; rejtekhelyévé tette a sötétséget, és mintegy sátorává a sötét vizet az ég felhőiben.“ (17. Zsoltár.) Másutt pedig az Isten jelenlétének eszméjétől áthatva, felkiált: „Hova menjek a te lelked elől; hova fussak a te szined elől? Ha a hajnal szárnyára kelek is, és a tengernek végső határaig repülök: oda is a te kezed visz engem, és a te jobbod tart meg engem; ha fölmenek az égbe, te ott vagy; ha alászállok a pokolba, jelen vagy.“ (138. Zsolt.) A természet szemléletébe merülve, ájtatos bámulatra ragadtatik: „Gyönyörüséggel tölt el engem Uram! a te alkotmányaid látása; és kezeid müveiben örvendek. Milly nagyok, Uram! a te munkáid. A te gondolatid megannyi mélységek: az esztelen ember nem veszi azokat eszébe, s a bolond nem érti.“ (91. Zsolt.)

Dávid, a legnagyobb költő, minőt valamelly nemzet felmutathat, jól tudja, hogy az ember „bünben fogantatott; s mióta kijött az anyaméhből, pártossá lett az Isten törvénye ellen“ (50. és 57. zsolt.); hogy az ember magától könyörögni sem képes, ha csak Isten az ő ajakit meg nem keni ama titkos olajjal, melly megnyitja ajkait, és lehetővé teszi, a dicséret és öröm szavait hangoztatni. (62. Zsolt.) De ő reményét az Urban helyezi; megfeddi a hitetlent, a ki nem akar érteni, hogy jól cselekedjék (35. zsolt.); fejtegeti a benső isteni-tisztelet csodáit, melly később a kereszténységben nyilvánult, s kéri az Istent, tanitsa meg őt akaratának teljesitésére, mivel ő neki Ura Istene. (142. Zsolt.) Egy régi bölcsész sem gyanitotta soha, hogy az erény az Isten iránti engedelmességben áll, azért, mivel ő Isten. Miért is De-Maistre a zsoltárokat az evangelium valódi előkészitőinek nevezi; miután sehol sem nyilvánul olly világosan, mint bennök a könyörgés lelke, melly maga az Isten lelke; s azokban egész terjedelmében olvashatjuk az igéretet, melly később megadatott nékünk. Az imádság átalános jellege e müveknek még akkor is, midőn valamit elbeszélnek, vagy magasztalnak; később, miután a szerző bünbe esett, a bünbánat csak ujabb szépségekkel gazdagitja azokat: majd meghajolván a büntető vessző előtt, majd pompás városának közepette „nyögdelvén, mint a pelikán a pusztában, mint az éjjeli varju a romok közt, mint a magános-veréb a háztetőn (101. zsolt.); s az éjeket kesergésben tölti, s kö-

nyekkel áztatja bánatos ágyát (6. zsolt.); mivel az Ur keze sujtotta őtet (31. zsolt.), és nincs egészség az ő csontjaiban: elhagyta őt ereje, és szeme világa elfogyván, csupán csak a remény maradt meg számára.“ (37. Zsolt.)

Néha pedig szemeit a jövőbe mereszti, s egyesülve látja a világot azonegy törvény- és könyörgésben: midőn „megemlékeznek és megtérnek az Urhoz a földnek minden határai; s az ő szine előtt fognak az emberiségnek valamennyi családjai térdre borulni.“ (21. Zsolt.)

Minden emberi münek jellege a tökéletlenség: nem is létezett még hiresebb bölcsész, kinek sirja fölött az utókor az ő tévelyei-, tudatlansága- s ellenmondásairól ne tudott volna beszélni. A bibliával nem igy van: holott pedig ez a legmagasztosabb és fontosabb kérdésekkel, a tudománynak minden nehezebb talányaival, az erkölcsi s természeti embernek, az időnek és örökkévalóságnak minden rejtélyeivel foglalkozik. A biblia egy egészet képez; nagyban fejteget azonegy eszmét, azonegy tételt: az embert, és Istennek választott népét; majd különösebben az isteni megváltásra utalván; majd ismét a választott férfiak közremunkálására, melly az élet igéjét föntartja, s alkalmazza, terjeszti. Nem is találni benne azon elemek vegyületét, mellyek más népek irodalmában előbb küzdelmet, azután pedig egyezkedést hoznak létre a castok, vallások, a miveltség különböző fokai közt: benne egy Isten, egy vallás, egy faj, egy nézet uralkodik; a multnak áttekintése nem táplálja a kiváncsiságot: hanem az egész létet, a nemzetet, és az egységet fogja föl; a jövőben pedig magasztos igéretek halmaza rejlik. Miért is tekintve, hogy e könyvekben, mellyeket olly különféle idő, hely és állapot tekintetében egymástól távol eső szerzők irtak, két ellenkező eszme, két egymást meghazudtoló tény nem találtatik: kénytelenek vagyunk elismerni, mikép azok egy közös forrásból veszik eredetöket, és létök egy közös ihlettségnek tulajdonitandó.

Jób azt ohajtá, hogy szavai sziklába vésettessenek; a királyi költő pedig éneklé: „Irassanak meg ezek a jövő nemzedékekért; és a népek, mellyek még nem léteznek, dicsérni fogják az Urat.“ (101. Zsolt.) Kérésök meghallgattatott; mivel mindketten élnek az örökkévalóságnak. Mig a profán iróknál az észnek hely, idő s tehetség által szabott korlátait veszszük észre, a biblia minden századok, népek és ranguak könyve: minden fájdalomra talál az vigasztalást, minden örömhez vigadozást, minden időre igazságot, minden állapotnak tanácsot; s mig a lelkeket az élet igéjével táplálja, fölemeli az értelmet, s a szép-izlést előmozditja. Ennek ihletéséből eredtek: a Divina Commedia, az

Elveszett paradicsom, Bossuet gyászbeszédei, Racine Athaliája, Klopstock Messiása, és Manzoni szent hymnusai. Mi végre az emberiség eszméjét illeti, mig más régi irók bizonyos néposztályok alárendeltségét, vagy idegen nemzetek gyülöletét alapitják meg, melly borzasztó előitélet nem csupán Indiában és Chinában, hanem az annyira magasztalt amerikai szabadság közepette is fönáll: a biblia az Isten egységével együtt az emberi-nemnek egységét is hirdeti, s vele egy fensőbb igazságot, melly minden emberi politikán fölülemelkedik, és mindnyájunkat testvérekké tesz; kiknek e számkivetésben az első bün által megszakitott öszhangzás helyreállitásán kell munkálkodnunk. Már Dávid megéneklé ezen közös egybeolvadását minden népeknek az imádság- és törvényben: „Édes az Ur mindeneknek, és az ő irgalmát valamennyi müveire kiárasztja; s az ő országa minden századokra kiterjed, és uralkodása valamennyi népekre, nemzetségről nemzetségre. (144. Zsolt.) Örvendjetek a földnek minden népei! Istennek; mondjatok dicséretet az ő nevének; magasztaljátok az ő nagy voltát dicsérő énekekben. Adjatok hálát népek! a ti Isteneteknek; hangoztassátok mindenütt az ő dicséretét: a te végzéseid Uram! legyenek ismertekké az egész földön; s az üdv, mellyben általad részesültünk, legyen valamennyi népek sajátja. (66. Zsolt.) Mindennek, a ki fél téged, és parancsolatidat megtartja, barátja vagyok és testvére. (118. Zsolt.) A népek az ő uralkodóikkal együtt csak egy családot képeznek, az Urnak imádására. (101. Zsolt.) Dicsérje az Urat minden lélek.“ (150. Zsolt.).

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A hinduk.

Általános ismeretek.

A föld legmagasabb hegyeinek árnya alatt, mellyek termékeny és kies halmokká lapulnak le, terjeszkedik el India [1]); egy részről az

---

[1]) Olly nagy kiterjedésü tartománynak, mint India, kétségkivül több neve volt a benszülötteknél. Mellőzve a Gangesen tuli félszigetet, melly sajátképen nem is India, Decan és Hindostan a sanscritban *Dsambu-Dvipa*, az élet fájának szigete, és *Madhiabhumi*, középlak, és *Bharatkand*, Barat tartomány néven fordulnak elő. A nyugoti részt öntöző nagy folyam Sind, vagy Hind nevet visel, kék szine miatt; ez oknál fogva a persák e tartományt Sindustan-, vagy Industannak, a lakosokat hinduknak nevezték; melly elnevezést más népek is elfogadtak.

Oceán, más részről pedig a Himalaya hegylánczolat közt. Temérdek apró vizek és nagy folyamok öntözik; mellyek partjain a forró napsugarak mindennemü, emberkéz által soha nem vetett, vagy ültetett drága gyümölcsöket érlelnek. Számlálhatlan nyájak legelnek az örökké zöldelő tágas térségeken, mellyek a tenger irányában lapulnak le; ez pedig nyelveivel a földrészek közé nyomulván, szaporitja a réveket a hajósok számára: kik a legrégibb időktől fogva pénzt hordanak oda cserében az árukért, mellyekkel a természet e kiváltságos tartományt megajándékozta. A rónaságon négy-öt aratás kinálkozik évenkint; s a pálma, ananász, czukor- és borsnövények-, szőllővesszők- és örökké viruló rózsákkal fedett halmok, háromszor érlelik meg legválogatottabb gyümölcseiket.

Ennyi kéj mellett, meredek sziklák emelkednek föl az égbe, mellyek közül több husznál haladja meg a Chimborazot magasságban, vagy pedig nagyszerü homokpusztaságok terjednek el rajta, mellyeknek fojtó levegőjét sem folyóvizek, sem a hegyek szellői föl nem frisítik. Sehol sem hullnak olly borzasztó záporok a világon; nagy folyamok rohanva haladnak tova, s együve találkozván, akkép tajtékoznak, mint a viharos tenger; s ezután vizeikkel összevegyülvén, véghetlen rónaságokat hasitnak keresztül, s ugy látszik, csak azért sietnek a tengerbe, hogy azt felzavarják, nem pedig, hogy adójokat vigyék meg neki.

Különösen a Cashemir völgye, a Himalaya hegylánczolat által képezve, melly innen Paropamisus és Imaus nevek alatt, kelet és nyugot felé ágazik el, szerencsés fekvésénél fogva némellyek által a földi paradicsomnak tartaték; honnan négy folyam terjeszti messzire a fris léget és életet [1]; s hol Meru hegy emelkedik, az Isten hatalma, s a négy erős állatok által lakva [2]. Az Indus, e hegyekből folyván Pendsabon [3] keresztül, délre egy deltát képez, mellyet a vizek öntözvén, igen kellemetes kertté változtatnak. A férfiak itt erős testal-

---

Azonban *Sindustan* a hinduk irataiban egyedül csak az Indus folyam tartományait jelenti. A mohamedánok a Sind nevet ellenkező értelemben vették az Ind nevezettel, mellyet a Ganges melletti tartományokra ruháztak. Jelenleg a Gangesen tuli félsziget Indo-Chinának neveztetik; az India, vagy Hindostan név, az Induson tuli félszigetnek tartatván föl; ide foglalva Pendsabot. Az angolok a hindukat *gentú* néven nevezik, a *gentios* portugal szótól, melly pogányt jelent.

[1]) A *Brahmaputra*, vagy Brahma fia; *Ganga*, vagy Ganges, folyamok folyama; *Sind*, vagy Indus, fekete folyam; *Gihon*, vagy Oxus.

[2]) Ezek: a ló, ökör, teve és szarvas.

[3]) Persa elnevezés, megfelelő a görög *Pentapotamia*-nak, az öt folyamtól, mellyek a Sindben összefolynak.

kotásuak, a nők pedig kecses, szép termetüek; mindnyájan (?) természetöknél fogva szelidek, jótevők az idegenek iránt, s nem csak az emberek, de bármilly teremtmények irányában is jólelküek (!?), békében élnek, téjjel, rizszsel, és a föld által önkényt termett gyümölcsökkel táplálkozva; mértékletesek levén vágyaikban, türelemmel viselvén a fáradságot és elnyomatást, különösen szeretik a szemlélődő s elmélkedő életet.

Ez azon tartomány, mellyet a régiek mesterökül tiszteltek; melly mindig rejtély maradt szemeik előtt; mellyet Nagy-Sándor meghóditani nem birt; mellynek mélyen gyökerezett müveltségét később a mozlemek kardja leverte, vagy épen meg is semmisítette. E tartományt jelenleg egy kalmárkodó népnek ügyesen számitó üzérkedése bányászsza ki saját hasznára; melly mindamellett megszünteté a nemzeti radsák tespedt és ragadozó igazgatását, valamint a mozlem nabobok kegyetlen telhetlenségének is véget vetett: s miatta a 180 millio hindu békében munkálkodhatik, készitheti legfinomabb szöveteit, rajongásba merülhet, sőt az öngyilkolást is végrehajthatja. Idővel talán a nyugalmas élet, az ő leghőbb ohajtásuk, az angol tevékenység példája által módosulást fogván szenvedni, ujra megjelenhetnek még a polgárisult világ szinpadán; egyesülvén ezzel a szeretet, munkásság és vallás szent testvériségében.

Az ó-korban Nagy-Sándor hadjárata, ujabb időkben pedig a portugalok és angolok települései által jutott el hozzánk e népnek ismerete; mellyet egy korábbi müveltség élő emlékeül tekinthetünk. A macedoni király kiséröi, minthogy ő Hydaspest nem lépte át, jóformán csak Pendsab tartományt, és az Indus által öntözött vidékeket ismerték; jelenleg pedig a Gangesen tuli félsziget keleti partjai ismeretesbek. Az előbbiek azonban egy, a görögtől annyira eltérő müveltséget nem igen akartak felfogni; s a mit szemtanuk az indiai dolgokról beszéltek, puszta mesének tartatott: jóllehet a későbbi fölfedezésekből kiderült, miként ők semmit sem költöttek; csakhogy balul fogták fel a látottakat, vagy azokat szerfölött nagyitották [1]). S azért e

[1]) Herodot előadása Darius Hystaspis hadjáratára vonatkozik, melly éjszak-nyugotig terjedt. Photius Ctesiasnak, Artaxerxes Memnon orvosának több rendbeli töredékeit tartotta fön számunkra, mellyek különösen India mesés részére, Cashemir völgyére vonatkoznak. Arrianus, Nagy-Sándor életében, és Indiáról irt könyvében a hóditó harctársainak elveszett munkáira hivatkozik; hasonlóul Diodor (l. III. c. 62, et sequ.) és Strabo (l. 15.), elveszett kutfőkből meritettek. Megemlitendők még Quintus Curtius; Plinius VI. könyve; Philostratus, Apollonius életében; Porphyrius, *De abstinentia* (IV. 17.); alexandriai Kelemen,

tartomány vizsgálata, a kiváncsiság kielégitésére szolgáló gyermeki mulatságnak tartatott inkább, mint sem komoly tudományos foglalkozásnak; mig napjainkban jeles tudósok és figyelmes vizsgálók azon bámulandó maradványokra forditák szemeinket, s nem csak a görögök, de az egyiptomiak igényeit is arra nézve, mintha ők volnának a legrégibb népek, alaptalanokul bizonyitották be.

E nép, mellynek különös jelleme a képzelődésben áll, ugy látszik, a valóság teréről mindig az eszmék mezejére törekszik; miért is a földrajz rá nézve pusztán mythologiai dolog: és történetök az ő c a l p a-ik, vagyis a száz meg száz myriadok végtelenségében, lényegesen a regével olvad össze.

C a l p a néven nevezik a világ korszakait, mellyek körét a hindu képzelődés végnélkül tágitotta; mintha a dolgok eredetének, és a gonosz okfejének nagy talányai könnyebben megoldatnának az által, ha kiszámithatlanná tétetik a távolság. A hinduk emberi éve 360 napból áll; az istenek éve 360 emberi évből; s minthogy mindegyik isten élete 12,000 isteni évig tart, ez a mi számitásunk szerint 4,520,000 évre menne. E végtelen időköz csupán egy napot tesz Brahma életében. Elképzelhetjük már most, mennyire terjedhet annak egy éve! [1]) A világnak minden korszaka egy isteni életből, vagyis 12,000 isteni évekből áll, és négy y u g a-, vagyis korszakra oszlik; mellyek folytában a teremtő lélek mindig többet és többet elveszt eredeti erélyéből. „Az első korszak alatt az igazság, bika-alakban, szilárdul áll négy lábon: az igazság uralkodik; az emberek, nem ismerve betegséget, minden vágyaikat teljesedve látják, s 400 évig élnek. A következő korszakban az igazság sorra elveszti egy-egy lábát: az erényesen hasznos fokonkint egy negyeddel megfogyatkozik; valamint az emberi lét is akképen rövidül [2]); még az ember testalkata is kisebbedik; s az utolsó korszak végén, mellyben épen vagyunk, az emberek eltörpülnek, és nem birnak többé erővel arra, hogy horgas eszköz segedelme nélkül a legkisebb növényt is kihuzhassák a földből.“ E korszak az ezredik év táján kezdődött Kr. sz. előtt, és negyven századon át fog tartani.

A képzelődésnek nem nagy fáradságába kerül, felhalmozni a szá-

---

Palladius, és Cosmas Indicopleustes az V. és VI. századból Kr. e. A régiek igazolását leginkább **Zimmermann** vállalta magára, *De India antiqua.* Erlangen, 1811.; **Weltheim**, *Sammlung von Aufsätzen*, II.; **Heeren**, *Ideen* etc., **Wahl**, *Ostindien*, II. p. 456.

[1]) A Manu-korszakok mindegyikéhez 1,728,000 közönséges évekből álló pótlékot kell adnunk; azonban a kulcs e korszakokhoz még nem találtatott föl.

[2]) **Manu.** II. 51. 81.

zadokat; de valljon e végtelen számok közt lehetséges-e biztos kiindulási pontot találni a történetre nézve? Noha nagyszerü vallásváltozással megjelelt három korszakot különböztethetünk is meg, mindamellett egyetlen biztos adatot sem mutathatunk föl Kr. sz. előtt; sőt a bizonyos tények is csak az ezredik év táján kezdődnek a közönséges időszámitás szerint [1]). Mi azonban nem akadályozza az emberi szellemet, annak, a mit tudni rá nézve legfontosabb, a szellem-, és gondolkozásmódnak vizsgálatában.

---

[1]) Wilson az *Asiatic Researches* V. k. 241—296. l. egy értekezéssel lép föl a hinduk Chronologiájáról, s azzal végzi, hogy az ő földrajzi, időtani, s történeti rendszereik egyformán képtelenségek. (Indeed their systems of geography, chronology, and history are all equally monstrous and absurd.) Bentley hozzá teszi, hogy bármilly rendszert alapitsanak is az europaiak a hindu Chronologiára, az mind nevetséges elbizottság: „*When thoroughly sifted, and examined to the bottom, proves at last to be founded principally in vanity, ignorance and credulity.*“

Itt adjuk a négy hindu. korszakok átnézését, és az isteni éveknek emberiekre visszavitelét:

	Isteni évek:		Emberi évek:
Crito, vagy *Satya* korszak:	4,000	—	1,440,000
Reggeli és esteli szürkületre:	800	—	288,000
Összesen:	4,800	—	1,728,000
Treta korszak:	3,000	—	1,080,000
Szürkületekre:	600	—	216,000
Összesen:	3,600	—	1,296,000
Dwapara korszak:	2,000	—	720,000
Szürkületekre:	400	—	144,000
Összesen:	2,400	—	864,000
Cali korszak:	1,000	—	360,000
Szürkületekre:	200	—	72,000
Összesen:	1,200	—	432,000
Összesen isteni évek:	12,000;	emberi évek:	4,320,000,

360 nappal; mellyek egy *Mahayugát*, vagyis az istenek egy korát képezik; 71 ezekből, egy *Manwantarát* tesz; elejbe téve még egy *Satyayugát*.

Ekképen tehát 71 Mahayuga: 306,720,000
és egy Satya: 1,728,000 } emberi éveket tesz.

Egy Manwantara évköre: 308,448,000.

Egy *calpa*, vagyis Brahma egy napja 1,000 Mahayugából áll.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Alkotmány.

A hindu történetek sarkpontját a lélekvándorlás, és a castokra felosztás képezi: egyik a másikon alapul, s mindkettő a lelkek megesése, ugy szinte jövő megujulásuk dogmájának álértelmezéséből veszi eredetét. A bünhödés képezi a hindu népcsaládnak főeszméjét. Minden lélek az Istenségnek megesett kifolyása, mellynek bünhödnie kell; és titkos kapcsolatban lévén mindazon lelkekkel, mellyektől származik, vagy a mellyeket nemz, a megesésbe, vagy megujulásba minden őseit és unokáit bevonja. Az élő tehát a megholtakért is szerez érdemeket, s ezeket nem engedi feledtetni a törvény: addig nem szabad ételhez nyulni, valamig a holtak része ki nem adatott belőle; s minden hónapban halotti tort kell tartani, melly nélkül a lelkek pokolba jutnának. Az ujonan szülött fiu, alig hogy napvilágot lát, máris áldozni kénytelen, midőn tudnillik vallásos szertartás és szavak közt, vaj- és mézzel telt arany kanál vitetik ajkaihoz.

Lélekvándorlás.

Nincs tartomány, hol a lelkek vándorlásáróli dogma annyi befolyást gyakorolt volna az életre. Bármi történjék is ez életben, az mind csak büntetése, vagy jutalma egy előbbinek: a házasság annál szentebb dolog, minél inkább előmozditja a gondviselés utjait; még a halál sem szakitja meg a kötelékeket az atya s fiu közt, mert csak ez teheti jóvá a szülők hibáit; valamelly igazságtalan tett nem marad rejtekben Isten és a lelkismeret, ezen magános agg, és a szivnek prófétája előtt: sőt fájdalom- és bizalommal tölti el az egész természetet. A mi csak minket környez, mindaz a mienkhez hasonló lelkekkel van elevenitve. Innen a nagy tisztelet minden állat, a szeretetteljes ragaszkodás minden virág, fü és teremtmény iránt!

De mig e rokonszenvnél fogva a hinduk kórházakat épitenek nyavalyás ebeik számára, szenvedő felebarátjok iránt közönyösek (!) maradnak: mert ha szenvednie kell, megérdemlette sorsát; vagy pedig a beteget férgek martalékaul hagyják *). A spiritualista Malebranche ennek épen ellenkezőjébe esett: meggyőződvén róla, mikép az állatok nem egyebek puszta gépeknél, mit sem gondolva kedvencz kutyájának panaszos nyöszörgésével, azt elüzte magától.

Vallásuk alapja a pantheismus, melly, ha vastag, anyagi, s buja életre viszi az embert; ha pedig finomabb nemü, azon következése van, hogy az ember nem lelve semmi valóságot, mellyre támaszkod-

*) Ez azon hindu jólelküség, mellyről sz. 469. l. szól. S.

hatnék, a tárgyak szülte csalódásból kibontakozni vágyik. Ez oka, hogy némelly hinduk elpuhult életet élnek, mások pedig kegyetlen kinzásoknak vetik alá magukat. A halál csak egyszerü átmenet egy más életre; minek tehát félni tőle? Az égalj befolyásától is gyámolitva, ábrándozó tétlenségnek adván magát a hindu által, midőn erejét az éhség miatt gyengülni érzi, s éhes ebektől látja magát kisértetni, mellyek csak végleheletére várnak, hogy őt felfalhassák, egy banánfa törzséhez támaszkodik; álló helyzetben várva be a halált, s rejtélyes o u m-ját mondogatva: mialatt az éhes sereg, sováran lesi szeme fényének kialvását. Az özvegy égettetni látván szeretett férjének tetemeit, maga is a máglyára rohan, melly őt vele a más világon testileg is egyesitendi.

S midőn a szekér-ünnepélynél (T i r u n n a l), az áhitatos népnek ezrei, a bajaderek dalai s fajtalan tánczai közt vonják az istenség szekerét: atyák, anyák, gyermekekkel karjaikon rohannak elő minden oldalról, s a kerekek alá vetik magukat, mellyek tagjaikat összezuzzák. Borzasztó ünnepély; melly bizonysága annak, mennyire képes a rajongó hit még az önfentartás ösztönét is elnyomni az emberben. Dsaggernat bálványa, a bengali kerületben, fából készitve s czifrán felöltöztetve, aranyozott karjaival, feketére festett képpel, vérszinü tátott szájjal, a juniusi ünnepélyes körmenet alkalmával, egy hatvan lábnyi magas tornyon nyugodva, borzasztó szekérre tétetik. Első pillantásra rémületes kiáltás- és füttyökkel üdvözli azt a néptömeg, mi néhány perczig tart; hosszu kötelek köttetnek a szekérhez, mellyet férfiak, nők, gyermekek huznak: mert igen is üdvös dolog, mozgásba hozni az istenséget. A torony recsegés közt, nagy bajjal mozdul előre; a kerekek csikorognak a nagy teher sulyja alatt, mély barázdákat vágván a földbe; a papok hymnusokat énekelnek; a zarándokok serege zöld ágakkal integet... De a jelenet csakhamar borzasztóvá válik: mert vallásuk azt tanitja, mikép kedves az istenség előtt a vérontás; és a nyomorult rajongók, az istenségnek egy kegyes mosolyát lesvén, a kerekek alá vetik magukat; némellyek csupán karjaikat, vagy lábaikat zuzatják össze: de az áhitatosabbak életöket is feláldozzák.

Az angol Buchanan, ki 1806-ban szinte részt vett a dsaggernati zarándoklásban, egy hindut vőn észre, hason fekve a földön, előre nyujtott karokkal a toronyra várakozni; szétzuzott teste sokáig a kerékvágásban hagyatott, a nép szemléletére. Néhány lépéssel távolabb egy nő szinte feláldozta magát; azonban hosszabb szenvedést ohajtva magának, akképen helyezkedék a csapásba, hogy csak testének fele része zuzassék össze, s még néhány órát élt borzasztó kinok közt.

Számosan, kik nem annyira buzgók, megelégesznek azzal, ha

olly kinokkal bünhödhetnek vétkeikért, mellyeknek következése nem szokott halál lenni. Némellyek szalma-halomba vetik be magukat, mellyben lándsák, kardok és kések vannak felállitva; mások pedig vállaikon átszurt vashorgoknál fogva, egy emelcső végéhez köttetik magukat, és harmincz lábnyi magasságra fölemeltetve, a lehető legnagyobb gyorsasággal forgattatnak körül: mialatt a körülállókra virágokat szórnak [1]). Részökről ezek sem henyélnek, hanem ezerféle apró vezeklésekkel foglalkoznak: karjaikat és vállaikat tövisekkel szurkálják, vagy pedig mellökön, hátukon és homlokukon szertartásos számu százhusz sebet ejtenek; némellyek hegyes vassal szurják át nyelvöket, mások pedig éles késsel vágnak el egy darabot belőle. A borzalom e jelenetei közt braminok borulnak le fedetlen fővel a bálvány előtt, s minden kétkedés nélkül vegyülnek össze a mesteremberek-, munkások- és tisztátalan castbeli szolgákkal; mivel ugy mondják: ‚Dsaggernat-isten olly nagy, hogy előtte mindenek egyenlők; rang, méltóság, észtehetség, születés különbsége mind elenyészik és elvész az ő végtelenségében.‘

Borzasztó vegyülete az eredeti igazságoknak a legirtóztatóbb tévelyekkel! Egy szelid és jámbor lelkületü nép, illy kegyetlenségekre

---

[1]) „Egy kis térségen, hol ezer meg ezer hinduk valának összegyülve, egy nagy pózna emelkedék ki a földből, egy föl s alá járó, keresztbe tett doronggal. Egyik végét a keresztdorongnak többen lenyomva tarták, mig a másik vége magasan a légbe emelkedék; és bámulva láttam azon egy emberi testet függni, melly nem függőlegesen lógott rajta, mikép a felakasztott ember teste, hanem lebegni látszott a légben, s karjait és lábait szabadon kiterjeszthette.

„Feléje közeledvén, borzalommal tapasztalám, miként e szerencsétlen, husába szurt két vaskapocs által tartatik e helyezetben; de sem arczvonásai, sem mozdulatai nem árultak el szenvedést. Alig hogy a horgokról leszabadult, egy másik *sunnya* (igy nevezik e fanaticusokat) lépett helyébe. Nem használtatik erőszak arra, hogy a kinzás helyére vitessék; és ő nem hogy a rémület jeleit adná, hanem vidám arczvonásokkal állott a pagoda küszöbén, hol arczával a földre borulva imádkozott. Imája közben egy pap közeledett hozzá, s megjegyzé azon helyeket, hol a horgoknak be kelle szuratniok; egy másik pap az áldozat hátára ütvén, vállaiba erős szurást tett: mialatt egy harmadik ügyesen beakasztá a horgokat a vállak sejtszövetébe. Ez megtörténvén, a sunnya vidám arczczal fölkelt, s orczái a Shivának szentelt vizzel öntöztetvén meg, egész szertartással azon tér felé vezettetett, mellyen a pózna föl volt állitva. Közeledvén hozzá, élénk felkiáltásokkal üdvözöltetett, s a tamtam és trombiták lármája vegyült a tömeg sikoltásai közé. A sunnya egy kis emelvényre menvén föl, szétszaggatá a virágfüzéreket és koszorukat, mellyekkel föl vala ékesitve, s a körülállók vetélkedve kapkodtak utána. Csupán nadrág volt rajta s egy vászonmellény, egy hüvelyknyi széles szalagcsokrokkal, azon csikos kelméből készült övezeten kivül, melly minden hindunak derekát köriti.

a lélekvándorlásbani hit által vezettetett. És e hit mindamellett egy nagyszerü igazságból származik, abból tudnillik, hogy az ember a bün által állathoz lesz hasonlóvá, s elpártolván egyszer az Istentől, csak hosszu és nehéz kisérletek által egyesülhet ismét a minden jók forrásával; ez igazságot a hinduk anyagositották, és ebben az eget a földdel keverték össze. Egyetlen módnak a megszabadulásra e naponkinti vezeklésektől, a bölcseséget tartják, a folytonos szemlélődést, és a végetlen lény feneketlen Oceánjába merült léleknek teljesen rajongó merengését. Igy tehát egész bölcsészetök abban áll, hogy a földi dolgoktól elvonva magukat, az Istenben merüljenek el, mig csak a szellemi és benső é n-nek megsemmisítésére el nem jutnak.

Castok.

A lélekvándorlás a castokrai felosztást a halál után is megörökitvén, annak eltörülhetlenségét alapitja meg. — Brahma, egy isten, vagy pedig egy nagy bölcs, számos mesterségek és tudományok, különösen pedig az irásjegyek feltalálója, Krishna király helytartója volt; kinek fia négy osztályra osztotta föl a népet: Brahma fiát az elsőnek élére állitván, mellyhez tartoztak a csillagjósok, orvosok és papok; a tartományokban örökös kormányzókká néhány nemeseket nevezett: kiktől a második cast származik; a harmadikat földmivelésre, a negyediket pedig mesterségek üzésére szoritotta. Igy van ez megirva könyveikben; másokból pedig az tünik ki, miszerint Brahma kezdetben négy fiat nemzett, kiknek nevei: Brahmin, Shatria, Vasia és Sudra; az elsőt szájából, a másodikat jobb karjából, a harmadikat

---

„Fölmentem az emelvényre, megnézni, valljon nem használnak-e valamelly ravaszságot ez eljárásnál. A fényes aczélból készült horgok erősek lévén, mint a tengeri kutyák átdöfésére szánt szigonyok, és vastagok, mint az ember kis ujja, s e mellett igen hegyesek, olly ügyesen szurattak be az izmok alá, hogy sem sebet, sem vérfolyást nem okoztak; a sunnya semmi fájdalmat sem tanusitott, és beszédbe eredt a körülállókkal. A horgokról pamutszalagok lógtak le, mellyekkel a kötelek által leeresztett keresztdorongnak egyik végéhez köttetett; s midőn a másik vége lenyomatott, a fanaticus azonnal fejünk fölött lebegett.

„Hogy megmutassa, miként maga fölött uralkodni képes, egyik zsebéből marokkal szedte a virágot, s élénk tagmozgások- és kiabálásokkal üdvözölvén a tömeget, azt közibe szórta. A körülállók egész buzgalommal rohantak a szent ereklyékre, s nehogy valaki kielégitetlenül maradjon, a dorongot hintázó emberek azt lassan körös-körül tekerték; ugy hogy a sunnya az egész körnek minden pontján szórhatta virágait. A fanaticus, ki boldognak látszék e kinzás alatt, öt percznyi időközben három fordulatot tőn; miután levétetvén, a papok által a tamtam kiséretében visszavezetteték a pagodába. Itt a horgoktól megszabaditatván, a nézők közé elegyedett, és szintazon tömegbe vegyült, melly az uj vezeklőt kisérte.“ **Castil-Blaze.**

jobb oldalából, a negyediket jobb lábából; kiktől eredtek a négy castok, mellyek közt minden összevegyülést megtiltott Brahma, s minden embernek homlokára irta, mi fog vele történni születésétől fogva haláláig.

Az illy mélyen gyökerezett különbségek nem a király parancsára szilárdulnak meg; s fönebb (383. l.) már megmutattuk, honnan származtak az ó-korban olly átalános castfelosztások. A hinduknál a különféle eredet a testalkat különféleségén látszik alapulni; mivel a braminok és banianok castja fejér szinü, a köznép bőrszine pedig majdnem fekete [1]). Négy cast van tehát a hinduk közt: a braminok-, a shatriák-, a vasiák- és sudráké [2]). A három első bőrszin, deréköv és személyes szabadság által különbözve a többitől, második házasságban összevegyülhet; de csupán az azonegy castbeliek közti házasságok adják meg a törvényes születés jogát: ezt az alsóbb osztályuakkali közösségből származott gyermekek elvesztik. Miután a cast fentartása a családok megörökitésén alapszik, nem ismernek nagyobb szerencsétlenséget a figyermek hiányánál; mi azonkivül a halotti áldozatok hiányát is maga után vonja, mellyek nélkül nem lehet a v a r g a-, vagyis paradicsomba bejutni. Igazságtalan felosztás, melly egy egész néposztályt arra kárhoztat, hogy a munka terhét örökösen viselje, s mások számára izzadjon: megnyirbálja a lángész szárnyait, és minden előhaladást lehetetlenné tesz.

Braminok.

Ugy látszik, hogy a braminok castja nem valamelly hóditó néptől származik; mivel a királyi hatalom, és az uralkodás a harczosok osztályánál van: jóllehet a papok erkölcsi befolyása alatt áll. Az irástudók és papok kizárólag braminok; csakhogy már az ötödik évvel kezdődő szigoru szertartások hosszu sorozata által kell méltókká válniok a rejtélyes zsinórra (m e k a l a, u p a v i t a), mellyet nem tesznek

---

[1]) **Niebuhr**, V. I. p. 456.

[2]) Nem szükség mondanunk, hogy Arrianustól, és a classicusoktól eltérve, Manut, és az ujabb tudósokat követjük. A görögök szerint hét cast volt a hinduknál: a sophisták, földmivelők, pásztorok, kézmüvesek, harczosok, felügyelők, tanácsosok castja. Nem lehet csudálnunk, ha olly rosszul fogták fel az övéktől annyira eltérő intézményeket. Egyébkint a felügyelők és tanácsosok a braminokból, néha a második és harmadik castból is választatnak; a pásztorok és vadászok nem képeznek külön castot, hanem a többiekbe olvadnak. Igy a földmivelők és harczosok közt olly különbség van, minő az urak és jobbágyok közt; mert a hadi szolgálat a birtokhoz van csatolva, mint a német hübéri javaknál. Ellenben a görögök nem említik a kereskedőket, és a szolgákról is hallgatnak. Egyébiránt sok osztályok vannak még; ugy hogy *La Croze, Histoire du christianisme dans les Indes* czimü munkájában, 98 osztályt emlit.

le többé, s minden mocsoktól megőrizni tartoznak. Mig csak a vedákat meg nem tanulják, sok évig egy tanitó (guru), az ő második atyjok házában maradnak; azután pedig kötelesek megházasodni, hogy atyákká legyenek. Szigoru szertartás szabályozza naponkinti tetteiket, mellyek leginkább könyörgések-, áldozatok-, mosakodások- és ama beszennyezések tisztitásában állnak, mellyeknek olly gyakor esetei fordulnak elő. Senkivel az alsóbb osztályból, legyen bár az király, nem szabad egy tálból enniök; csupán áldozat végett engedtetik meg nekik a vérontás, és csak az áldozatok husából a táplálkozás; mindazáltal a két alsóbb osztály foglalkozásaira felügyelhetnek, s birtokaik teljesen adómentesek. Megbocsáthatlan bün, a bramint, bármennyire bünös legyen is, megölni; s ennek büntetése számkivetés, vagy pénzbirság. Egyedül ők foglalkoznak a gyógyászattal: mivel a betegségek ég büntetéseül tekintetnek; egyedül ők a birák: mivel ők ismerik a törvényt. Az ő hivatásuk, meghatározni a jó és gonosz napokat, elháritani az átkot és gonosz tetteket a mantram-mal, megszabaditani valakit a tisztátalanságtól, a temetést vezetni, az ujszülötteknek nevet adni, házakat beszentelni, jóslatokat mondani, gonosz lelkeket kiüzni, a naptárt kiadni, áldozatokat bemutatni, templomokat őrizni, a házasságokat megáldani: mellyek alkalmával egy darab szövet terittetik ki a házaspár fölött, melly a pap által megáldatván, a pálma-levélre irt hüségi eskü kölcsönösen kicseréltetik. A braminok közt, az istenségek különfélesége szerint, mellyeknek szentelik magukat, de máskép is különféle öltözet és szokások találhatók. Mellőzve itt a remetéket, kikről alább szólandunk, a saniakok alamisnából élnek, sárgába öltöznek, s magukat a régi braminok törvényes örököseinek tartják; a pandarok Vishnu papjai, az utczákat koldulva járják be, szennyes arczczal; a case-patie-pandarok örök némaságban, kezeik csattogtatásával koldulják az alamisnát, s a mit gyüjtenek, azonnal föl is emésztik; a veshenavinok ellenben ének- és zeneszó mellett járnak körül, és a nyert alamisnát egy e végre fejökön hordott kosárba rakják.

Midőn a bramin halálához közelget, fü-ágyon kinyujtózva, melly a Ganges szent vizével hintetett be, körülötte a vedák versei énekeltetnek. Alig hogy kimult, teste ugyanazon vizzel megmosatván, befüstöltetvén és virágokkal ékesittetvén, megégettetik. A szentelt vizzel meghintett hamu levelekre szedetvén föl, először a földbe ásatik, azután pedig uj szertartások közt a Gangesbe vettetik.

Jóllehet százan, sőt ezeren is vannak braminok minden templomnak szolgálatára, mégis a hierarchiának semmi nyoma náluk.

Shatriák.

A shatriák (kshatryas) castja a harczosokat és tisztviselőket foglalja magában. Manu, az ő törvényhozójok azt mondja, hogy a braminok osztályából származik. Ezek éjszaki Indiában laktak; mig a braminok az egész országban el voltak terjedve. Nekik a tartományt fegyverrel kellett védelmezniök; sem szolgai munkát, sem papi foglalatosságot nem volt szabad teljesiteniök; tanulniok kellett a vedákat és szent könyveket, de nem tanitani azokat: alamisna-osztogatás, áldozatok bemutatása, és az érzékiség gyönyöreinek mértékletes élvezése tétetett kötelességökké.

Maga az égalj és törvények nem igen voltak rá alkalmasok, hogy hősöket teremtsenek; miért is a tartomány gyakran meghódittatott. Azonban az ő vitézségök sajátságos kegyetlenséggel jár; s napjainkban is haszontalanul iparkodnak az angolok rábirni őket, hogy leányaikat, kiknek tisztességes kiházasitásához nincs reményök, életöktől meg ne foszszák (!).

Vasiák.

A vasiák kereskedők, kézművesek és földmivelők; és ők a legszámosabb osztályt képezik: nekik szabad ismerni a vedákat, a törvények- és költeményekben tisztelettel emlittetnek, s a személyes biztosságon kivül kiváltságokkal is fölruháztatnak. Fő gondjok a barmok tenyésztésében áll. „A Teremtő (igy szól Manu), a barmokat a vasiák gondja alá helyezte; valamint az embereket a braminok- és shatriáknak vetette alá. A vasiának soha sem szabad mondani: Én nem tartok marhát.“ A földmivelő legnagyobb tiszteletben tartatik; ő soha sem vonatik el a mezei munkától, még katonai szolgálatra sem; tisztviselők mérik fel a földet, a csatornákra felügyelnek, s utakat készitenek a kopár földeken keresztül. A katonáknak meg van engedve, hogy ártsanak az ellenségnek, de nem, hogy az ő földjeiket pusztitsák, sem hogy a földmiveseket szolgaságra vigyék; miért is a földész nyugodtan szántotta földjét a csatatér közelében.*)

Kereskedés.

A hinduk kereskedése épen nem vala csekély fontosságu. Sándor és a Ptolemaeusok rövidebb és természetesebb utat nyitottak számára: mellynek köszönheté Egyptom felvirágzását. Azonban illy vállalat nem sikerülhetett volna olly rövid idő alatt, ha csak előbbi tapasztalatok utmutatókép nem szolgálnak. A tartomány belseje, s különösen a homokos partok nem termettek elegendő árut, a rizs pedig teljesen

*) Bizonyosan ez is müveltség, mellyet elsajátitani, más népekre nézve sem volna szégyen. Tanulhatni tehát valami jót még a pariák honában is. S.

hiányzott: ugy hogy ezt a Ganges partjairól kellett hozni; hova ismét csere fejében füszerek, bors, drága-kövek, gyöngyök vitettek: mellyeknek nem csak halászata-, hanem, a mi igen nehéz dolog, átfurásához is legrégibb idők óta értettek [1]). Ámbár India, mint látszik, nem birt sok arany- és ezüstbányákkal, mindazáltal ott bővében voltak ez érczek; arany szekerek, karpereczek, nyakláncok stb. gyakran emlittetnek; aranyban fizették adójokat a persáknak: miből bizton következtethetjük, hogy közlekedésben álltak az idegenekkel, kik áruikat nemes érczeken vásárolták meg.

A pamut egész Indiában megtermett; de annak két részében változtak a szövetek: s a felsőbb osztályok fényüzése életet öntött az ipar-, és kereskedésbe. A szövetek igen változatosak voltak, bámulandólag fehér, vagy egyéb szinekkel Már a legrégibb idők óta készitének szövetet fák héjából, s ama legfinomabb shawlokat, minőket az europai müipar mai napig sem tud utánozni; selyemszövetekről is tétetik említés: de ezek hihetőleg külországokból hozattak be. A régieknél ‚sindon' név alatt elhiresült gyolcs, és az indigo-nak nevezett kék szin, innen veszik eredetöket. Nem csekélyebb ugyességet tanusitottak az elefántcsont- és érczmunkákban is; és ha nem találták is föl, de már igen kora időkben ismerték a kemény kövek faragásának mesterségét.

A tömjént Arabiából kellett hozniok, jóllehet minden egyéb illatnak, különösen a szantalfának bővében voltak. Midőn Dasarata ipának városába bevonult, „a lakosok megöntözvén az utakat, homokkal hintették be, s arányos távolságban fölállitott virágos bokrokkal ékiték, s minden oldalról emelkedék a tömjén, és egyéb drága szerek illatja" [2]). Máz, indigo, érczek, hires aczél, és nők valának kereskedésök tárgyai. A közlekedésnek tágas utak állottak nyitva, mérföld-jelölő kövek-, állomáspontok- és vendéglőkkel; s mind erre tisztviselők voltak rendelve felügyelet végett [3]). Azonban a hinduk inkább az elmélkedés-, mint a tevékenységnek adván magukat, azt várták, hogy a nyugoti népek keressék föl az ő áruikat: mig ők az Indust a világ határaul tekintve, s nyugodtan vonva meg magukat hajlékaikban, a tengerre bocsátkozni nem mertek. Baniánoknak neveztettek azon csekély számu egyének, kik kereskedés végett utazgattak. A tengeri kereskedésről több izben tétetik említés törvényeikben; sőt Manu törvénykönyvében a tengeri kereskedésbe fektetett pénznek a törvényes-

[1]) **Arrianus**, *Periplus maris Erythraei.* **Vincent**, *The commerce and the navigation of the ancients in the indian Ocean.* London, 1807. 4-r.

[2]) *Ramayan*, III.

[3]) **Strabo**

nél nagyobb kamat engedtetik. E kivételt jelenleg minden nemzet igazságosnak tartja; s azt maguk az angolok is csak I. Károly alatt fogadták el egészen.

Az idegen karaványok tehát vagy hajókon, vagy elefántokon jöttek; s a benaresi és dsaggernati szentélyekhez tett zarándoklások, kereskedésre adának alkalmat. A külkereskedést nagyban üzték Chinával; melly országgal selymet cseréltek be nőkért. A karaványok, mellyek a Cobi pusztaságon keresztül indultak oda, három-négy év alatt tették meg a kilenczszáz mérföldnyi(leg.) utat, s valamint jelenleg Bochara, ugy akkor Bactra szolgált állomási pontul a két ország közt. Keletre a kereskedés Ava, Pegu, s Malacca felé vette irányát; Coromandel partjainak hosszában, a Ganges- és keleti félszigetnek vonult; Maliarpa volt az egyesitő pont a két félsziget közt, valamint később Malacca: Ceylon pedig fő vásárhely. A Gangesen inneni félsziget nyugoti partjainak számos kikötőiből a kereskedés Egyptommal, Arabiával, és Afrika partjaival üzetett, főleg az arabok közbenjárása által; kik egészen a portugalok idejéig tartották fön a hajózást a Vörös-tengeren. A váltólevelek és vert pénz használata igen régi a hinduknál [1]).

Sudrák.

E kitérés után vegyük elő ismét a hindu castokat. A három elsőt követik a sudrák: ezek nincsenek felszabaditva, mint a többiek, és csupán maguk közt kötnek házasságot; a vedákat nem ismerik, s még azok olvasása is halált hozna fejökre. A legnagyobb állás, mellyre fölvergődhetnek, az, hogy egy bramin, harczos, vagy kalmár szolgálatába állhatnak; mi által egy ujabb életben felsőbb castba juthatni remélnek. Ez tehát nem egyéb rabszolgaságnál, csakhogy különbözik a görögökétől; mert tisztátalan munkákra nem használtathatnak [2]), örökben leszálló jogokkal birhatnak, és sem tulajdont, sem árut nem képeznek, miként az ó-kor rabszolgái, s a mai négerek.

Vegyes osztályok.

Mindenkinek saját osztályában kell nősülnie; ki külön castokbeli

---

[1]) A rupia, legrégibb indiai pénznem, egy darab öt-frankoshoz hasonlit; az arany rupiának becse tiz frank. Apró pénz gyanánt szolgál a kauri, kis kagyló, mellyből ötven darab egy ponit tesz; 10 poni egy fanont, 13 fanon pedig egy pagodát, vagyis arany rupiát. A nagyobb összegeket lak számra veszik, melly egy százezer rupiából álló képzelt összeg.

[2]) Azért mondják a görögök, hogy Indiában nincsen rabszolgaság. Arrian *indiai történetének* X. fejezetében mondja Megasthenes: „Nevezetes dolog, hogy Indiában mindenki szabad, és ott nincsen rabszolga. Hasonlók ebben a spartaiakhoz; csakhogy ezek a helotákat használják a szolgai munkákra, s azért nincsenek rabszolgáik: de a hinduknál semmiféle alakban sem találhatók."

szülőktől származik, az a vegyes osztályokba lép. Ugyanez történik azzal is, ki magasabb osztálynak jogait bitorolja. S e vegyes osztálybeliek legtöbbnyire kézművesekké lesznek.

Véleményünk szerint a sudrák a tartománynak eredeti benszülöttei, kiket a harczosok osztálya leigázott; melly valószinüleg az elsőkön uralkodott, s azon örökös nemességet alapitotta, melly szerint a fiu atyjának jogait örökli. A papok, vagyis inkább a tudósok castja semiféle törzs lehet: melly a bölcseség és patriarchalis hit hagyományát tisztábban megőrizte; s eleinte talán a harczosokkal egyesülvén, ugyanazon módon hóditotta meg Indiát, valamint a spanyolok, kereszttel és karddal kezökben, Peru tartományt. Ez utóbbinak benszülöttei kevesebbé különböznek a creoloktól, mint a hindu felsőbb osztályok az alsóbbaktól.

Ugy látszik, hogy a papság az ő fensőbbségét bizonyos egyezkedés, vagy szövetség által tartotta fön a harczosok főnökeivel, és a királyokkal; kiket ő maga kent föl, hogy hatalmát fölöttük megtartsa. A király, istenség emberi alakban; kötelességeit azonban azoktól kénytelen tanulni, kik a szent könyveket olvassák; és hivatása: „a braminoknak élvezetet és gazdagságot szerezni.“

Csakhamar egyenetlenség ütött ki a papok és harczosok közt; ezt bizonyitják némelly költői hagyományok, mellyek szerint Parasu Rama (a bramin-alakban megtestesült Vishnu) husz csatában alázta meg a harczosokat, s már-már megsemmisité őket, midőn a braminok közbevetvén magukat, menhelyet nyitottak nekik, és őket asztalaikhoz ültették [1]). Valószinüleg a Mahabarat- és Ramayan-ban megénekelt

[1]) A *Mahabarat* ötödik könyvének végén, Durdson egy gyülekezetben azt mondja: „Egy eseményt fogok elbeszélni, melly az épen mondottakra vonatkozik. Malvában uralkodott Erghe, kinek serege csupán shatriákból állott; és háboru ütött ki közte, s a braminok királya közt. A jóval számosabb shatriák minden csatában megverettek. Végre ezek a braminokhoz menvén, azt kérdék tőlök: *Honnan van az, hogy ti mindig győztök; pedig a számosabbak mi vagyunk?* A braminok felelék. . . .“ Itt a szöveg megszakad. A *Ramayan*ban csak esetlegesen van róla szó, miként Visva Mitra, a shatriák királya, mielőtt bünbánat által a bölcsek fölötti uralkodásra érdemesitette volna magát, a braminok főnökével, Vasistával czivódott, ki a szent üszőt megtagadta tőle.

Ram-Mohun-Roy, ujabbkori bramin, kiről még beszélni fogunk, szinte ugy vélekedik, hogy a legrégibb időkben, midőn a castok még alig hogy megalakultak, a shatriák erőszakot használtak; miért is a többi castok által legyőzetvén, és egyességre kényszerittetvén, a braminok castja a törvényhozó, a shatriáké pedig a végrehajtó hatalmat nyerte. A braminok minden hivatalokból kizáratván, a tudományok- és vallásra adák magukat; és szegénységben élve, a többi castok fölött őrködtek. Azonban több mint 2000 év mulva korlátlan uralkodás állott be;

csatáknak is ugyanilly történeti jelentőségök van. Megszerezvén illy módon fensőbbségöket a braminok, abban többé nem háborgattattak.

Pariák.

Minden osztályoktól elkülönözve élnek a pariák: valószinüleg legyőzött nép; hasonlóan a spartai helotákhoz, a hóditók gőgje által arra kényszeritve, hogy ártatlan utódaikkal együtt a gyalázat terhét viseljék. Szintolly régi, mint kárhozatos hajlam az emberekben, hogy rosszabbnak tartják a lealázott fajt; ugyanazért erény és vitézség sok nyelvben azonegy szóval fejeztetnek ki, s még az istenek is a legyőzöttek ellenségeiül tartattak [1]). Ez oknál fogva borzad a hindu a pariától, mint kit az Isten elátkozott, és arra kárhoztatott, hogy egy korábbi életnek borzasztó vétkeiért bünhödjék. E szerencsétleneknek mindennemü leláztatást türniök kell: gyalázatos dolognak tartatik, szóba eredni velök; a tej és viz, mellyre árnyékuk esik, tisztátalanná lesz; állatok csontjaival kell bekeriteniök a forrást, mellyből meritenek; a harczos, kihez valamellyikök közeledik, megölheti őket. Kizárva a nemzeti vallás közösségéből, saját, egészen különböző vallással birnak; mi különös eredetöket mutatja. Az ő vak, és könyörületnélküli alávetésökben a sorsnak, a hinduk még azon rokonszenvet is megtagadják a pariától, mellyel az állatok iránt viseltetnek: más részről a természeti tétlenség, és megrögzött szokások következtében, a pariák törzsénél megörökül a gyalázat és szolgaság; mellytől Europának előrehaladó

---

a braminok politikai hivatalokat vállaltak, függésbe jöttek, s a törvényeket a fejedelmek akarata szerint kellett módositaniok: ugy hogy ezeknek maradt kezében, több mint ezer éven át, a törvényhozó és végrehajtó hatalom, egészen Mahmud Gasnevide koráig. *Brief remarks regarding modern encroachments on the ancient rights of females.* Calcutta, 1822.

[1]) *Causa diis victrix placuit.* **Lucanus.** Miért is *sacer* hasonértelmü az átkozottal. Szabadjon nekünk is egy véleményt nyilvánitani. Manu törvényeiben a tisztátalan osztályokhoz soroztatnak a *shandalák* (X. 26.), kik a pariáknak tartatnak. Pollier szerint (I. 287. l.) Parasu Rama aláveté a sancalokat, egy barbar, emberhussal élő népet. Valljon e két nevezet nem azonegy népre vonatkozik-e? Véleményemet a pariák eredetéről egy canarai hagyomány is támogatja, melly szerint 1450-dik évben Kr. e. Banavassiban egy hetvenhét királyokból álló dynastia uralkodott, melly a pariákat alávetette. **Mark Wilks**, *Sketches of South Hindostan.* 151. l.

A fajkülönbséget a szinkülönbség is igazolja, mellyről a Ramayan már három ezer éve (?) emlékezik. Az I. énekben Vasista fia, Trisanku királynak azon rosszat kivánja, hogy shandalává változzék. „Éjen át egészen átváltozott a király; és másnap reggel olly rut alakban tünt elő, mint egy valódi shandala. Alul kék öltözete volt, felül piszkos; szemei gyuladtak, és rézszinüek voltak; arcza *rut barna szinü volt, mint a majomé*, a királyi öltözetet medvebőr váltá fel, és minden ékességei vassá változtak.

népei meg tudták magukat szabaditani, midőn Romában a köznép a patriciusok, a középkorban a községek a hübéres nemesség oldala mellé helyeztettek.

A nomád népek mindig küzdöttek a dolgoknak ezen megszoritott rendje ellen, s a cast-rendszert egyátalában nem fogadák el; miért is törvényen kivül álló barbarokul (mletchas) tartattak.

Legrégibb történetek.

A vándorlások és harczok, mellyek a castok megalapitására vezettek, képezik a legrégibb tényt India történetében. Ezután következnék a Coros- és Pandos-ok közti egyenetlenség, megénekelve a költeményekben, s az emlékeken ábrázolva. A hinduk Chronologiájának meghatározására forditott kutatások, mindeddig nem vezettek sikeres eredményre; mivel igen bajos dolog megkülönböztetni, hol van szó történeti, vagy bölcsészi, vallásos, vagy polgári dolgok- és viszonyokról.

A kigondolt chronologiai rendszerek bizonyára minden alap nélkül szükölködnek. Bentley szerint, a mostani braminoknak három Chronologiájok van: a Brahma-calpa, ezelőtt tizenhárom századdal a Brahma Gupta által feltalálva; Padma-calpa, ezelőtt kilencz századdal Dara Padma által kigondolva; és Surya-siddanta, kevéssel ez után Vara Mitra által feltalálva. Ez hivatkozik egyszersmind a Nagy-Mandsari-ra, egy csillagászati értekezésre, hol két régibb rendszerről is tétetik említés, mellyeket a történelem kiindulási pontjának vesz. A másodikat követve e rendszerek közül, Bentley a puranákat négy korszakkal hasonlitja össze: a Satya-jog, vagyis az arany kor, 3164-ik évben kezdődik Kr. e.; a Treta-jog, vagy ezüst korszak 2204-ik, a Dwapar-jog, vagy réz korszak 1484-ik, és a Cali-jog, vagyis vas kor 1004-ik évben. Mások ez utóbbi korszakot 1300-ik évben kezdik. Az első korszak semmi történelmit sem foglal magában, kivéve a vizözönt; a másodikban kezdődnek a hindu birodalom, nap- és hold-dynastiák, Brigu, Indra, Puru, Daksha Parasu Rama, és Visva Mitra; a vas korban a Coros és Pandosok közti harczok tünnek föl: ekkor éltek Vyasa, Causica, Risafringa és más rish-ek, avagy bölcsek.

Jones a magadai uralkodó-házak egész sorozatát akarta előállitni, melly tartomány Indiának legrégibb államai közé tartozik; s mellőzve az első huszat, a többit öt osztályba sorozta: mellyek közül az első Kr. e. 2100-ik év felé(?) uralkodott, s 1502-ben, Nanda-, tizenhetedik királylyal végződik. A második tiz királyt számlál, és 1365-ben ér véget; a harmadik a Sunga-család, szinte tiz királyt számitva, 1253-ban hal ki; a negyedik, vagyis Canna-család, négy uralkodóival, 908-ig tart;

az ötödik, az Andrah-család huszonegy királylyal, 456-ik évig megy; négy századon át pedig a Vicramaditia korszak tart, melly alatt a független magadai birodalom megszünt [1]).

Ugy látszik, egy nagy birodalom létezett a Ganges partjain, mellynek két fő uralkodó-háza a nap-, és a holdról czimeztetett. Ez utóbbihoz tartoztak a Coros-ok és Pandos-ok, legalább kétezer évvel (?) a mi időszámításunk előtt; a Pandosok Ajodhia-, vagy Delhiben székeltek [2]), az előbbiek pedig Pratistana-, vagy Astinapurban, melly a Pandosok győzelmei után fővárossá emeltetett.

Budda.

A harmadik igen fontos tény, melly egyszersmind azt is mutatja, milly sok és jelentékeny dolgokat hagyott figyelem nélkül a történetirás, a Budda Muni megjelenése; ki elég bátorsággal birt arra nézve, hogy Indiának szilárd alkotmányát megingassa, az emberek egyenlőségét hirdesse, s castokat és vedákat elvetvén, egy politikai rendszerével öszhangzó vallásos reformot hozzon be. Makacs lehetett a harcz annyi érdekek és vallások ellenében; üldözések és harczok követék egymást: mig végre a buddisták leláztattak.

Királyok.

E küzdelmekből fejlődött ki India politikai alkotmánya. Sok államok némi függetlenséget tartottak meg; s majdnem minden fejedelem,

---

[1]) *Works*, T. I. p. 304. — Cerise tanár barátom az *Européen*-ben (2. serie, t. I. p. 117. t. II. p. 33. 105.,) az indiai történet okszerü felosztását igyekszik adni, négy korszakot állitván föl:

I. Mindenható befolyása az ember megestéről dogmának, melly a hindu müveltségnek alapja és sarkköve.

II. Egy egész Indiára kiterjedt nagy birodalom.

III. A régi hit ellen feltámadt nagyszerü lázadás.

IV. Sok társadalmi változások idézik elő e lázadást, vagy pedig ez által idéztetnek elő.

Ezen átaláncs tények körül sok történeti részletek csoportoznak.

[2]) Delhi város a Dsumna keleti partján fekszik 30 angol mérföldnyi hosszaságban. Midőn Sach-Nadir azt 1738-ban elpusztitá, mint mondják, ezer millio frankot érő gyémántokat, arany szobrokat és drágakövekkel kirakott, tömör aranyból készült trónt talált ott. Az afghanok és marattok bevégezték e rombolást; azonban még most is 1,700,000 lakost számit. A *dauariserai*, vagyis a császári palota, vörös gránitból épült, 1000 sing hosszu, 600 széles, és épitése 10,500,000 rupiába került. Az istállók 10,000 darab ló befogadására elégségesek, és mint a konyhák is, ékességre csaknem felülmulják a teremeket; s az eszközök mind ezüstből vannak. A fogadási terem Godaje-Kotelarban bámulandó fényü kristálylylyal van boritva. Ugyanott van a hires páva-trón egy pálma árnyában, mellynek ágán egy páva terjeszti ki szárnyait, ollyformán, mintha a királyt akarná velök befedni. Mindez drága-kövekkel kirakott aranyból van, s a munka még bámulandóbb az anyagnál.

kerület, vagy város külön államtestet képezett: a honszeretet, közjó, ismeretlen érzelmek valának; a király akarata, vagy a pap áldása tett mindent. A radsáhk, örökös uralkodók, nem a papi castból szemeltettek ki: de az által még napi foglalkozásaikban is szabályoztattak; lakásuk egy pusztaságon fekvő várban jelöltetett ki; saját castjokból tartoztak nősülni; alig hogy fölkeltek, a vedákat őrző braminoknál tevének látogatást, s egyikkel közülök az imádságot és áldozatot végezték: azután az államügyeknek szentelék magukat, együtt tanácskozván a ministerekkel. Délben, a szertartási szokások szerint, nem tiltott, s a szolgák által előbb megizlelt eledelekkel élhettek; ellenszer és amuletek óvták meg őket a méreg hatásától. Ebéd után látogatás a haremben; azután a harczosok, elefántok és lovak szemléje. Nap nyugtával, a vallásos kötelmek teljesitése után, az idegen követeket fogadák: azután ismét a harembe indultak, hol vig zene s egyszerü étkezés várakozott rájok. Nappal nem volt szabad aludniok; az alvó-szobát biztosságuk végett gyakran kelle változtatniok; s az ágyas, ki a királyt részegségében megöli, nem csak büntetlen marad, de sőt a következő király kezére is igényt tarthat. Minden radsáhnak kell hogy jó tanácsosai legyenek, és egy braminja, kiben bizhatik. Ekképen tartá fön itt magát a theocratia maradandólag, mig máshol a zsarnokság azt csak hamar megsemmisité.

A jámbor Dasarata király udvarában „az udvaronczok ritka tulajdonokkal birtak; bölcsek, és urokhoz ragaszkodók valának. Az ügyeket két, általa választott pap igazgatta, a hires Vasista, és Camadéva, más hat erényes tanácsosokkal: e szent bölcsekhez csatlakoztak még a király mellé rendelt öregebb papok; kik mindnyájan (?) szerények, alázatosak, a törvény iránt engedelmesek, és saját kivánataik urai voltak. Ezek segélyével kormányzá a birodalmat Dasarata; miként a nap sugarai, ugy ő is biztosai által az egész tartományra kiterjesztve figyelmét: nem találkozott ember, ki Ikwashu fiának rosszat kivánt volna“ [1]).

A földek, lovak, elefántok, hasznos állatok tulajdonosa a király; ő a hadsereg feje, s tetszése szerint visel háborut: és sok királyokból hóditók lettek, a nélkül, hogy India határait átlépték volna; ő szabályozta egyszersmind a kereskedést: némelly árukat eltilthatott, másokra nézve egyedáruságot hozhatott be, vagy megszabhatta az árt. Szükség esetében adót is vethetett ki, még pedig a jövedelemnek egy negyed részéig [2]).

---

[1]) Ramayan, I. 107. (A hinduk *történet*ében, regény is lehet kutfő. S.)

[2]) Manu, X. 120.

Hübéresek.

Mindazáltal a királyi hatalom, a braminok felsőbbségén kivül, még a castok és tartományi helytartók sérthetetlen szabadalmai által is korlátolva volt; melly hatalmas aristocratia, ugy látszik, bizonyos nemét képezte a hübéri rendszernek, függésben az uralkodótól; sőt függetlenek is valának köztök, kiket a görögök szabadoknak néztek. Az illy rendszer mellett minden polgár csupán közvetlen fölebbvalóját ismeri, a többiről mit sem tud. A különféle községek mindannyi apró álladalmakat képeztek; s ezek még azután is megmaradtak, miután többen közülök nagyobb államokba egyesültek; sőt mai napig is fönállnak némellyek: s bizonyára miként a középkorban történt Olaszországban, a politikai szabadságot eredményezték volna, ha a cast-rendszer elháríthatlan akadályt nem vet utjába.

Közigazgatás.

S épen a hinduk rögzött szokásosságából vonhatunk következtetést a régi közigazgatás formáira [1]). Hat hivatal-osztály, mindegyike öt alosztálylyal, látja el a városok helyhatósági ügyeit: egyik a munkásokra ügyel, másik a vendéglősökre, hogy ezek jól bánjanak vendégeikkel, ugy szinte ezek vagyonát is biztosságba helyezi, ha történetesen utközben lelnék halálukat; a harmadik osztály a születési és halálozási jegyzékeket készíti; a negyedik a boltok-, csapszékek-, mértékekre ügyel föl; az ötödik kiosztja a munkát; s a hatodik az eladási összeg tizedrészét szedi be, s halállal bünteti a csalót. Mindezen tisztviselők együttvéve a városi tanácsot képezik, felügyelnek az élelmezésre, az árszabásra, révek-, vásárok- és isteni-tiszteletre. A hadügyi felügyelőknek szinte hat osztályuk van: egy a tengerészek, másik az igásmarhák, harmadik a gyalogság, negyedik a lovasság, az ötödik és hatodik a szekerek és elefántok számára. A háboru végeztével minden fegyver a fegyvertárba tétetik le, valamint a lovak és elefántok is visszaadatnak [2]).

„A szántóföld annak tulajdona, ki azt a gaztól megtisztogatta, megmunkálta és bevetette; valamint a zerge is azon vadászé, ki azt elejtette.“ Törvénykönyvüknek eme szavai [3]) bizonyitják, miként a hübéri tulajdon nem volt ismeretlen előttük, melly később a mongolok

---

[1]) VI. Akbar, Kr. u. 16-ik században, Hindostan trónjára jutván, Abul Fazl vezére által pontosan összeszedeté az ország törvényeit; mellyekből kivonat jelent meg *Ayeen Akberyben*. Később e tartományok angol uralom alá jutván, Warren Hastings főkormányzó, a legjelesebb punditák által, két év alatt a hindu törvényekből egy teljes codexet készittetett

[2]) Strabo, XV.

[3]) Manu, IX. 44.

alatt puszta haszonbérré változott. A föld termékei közraktárba gyüjtetnek, s az uralkodó castnak minden tagja kikapja belőle a maga részét; ugy hogy az egyéni gazdagság nem növekedhetik: valamint a jövőre kilátás hiánya, az ipar előhaladását gátolja. Mindenekelőtt a király, és a tizenkét osztály része szakittatik ki, mellyeket a legkisebb faluban is föltalálhatni; s ezek, a földbirtokosokon kivül: a potel, a közigazgatás főnöke, a határfelügyelő, a csatornák felügyelője, a csillagjós, a kocsigyártó, fazekas, mosó, borbély, ötvös, ki a hölgyek számára ékszereket készit, s kinek helyébe gyakran a költő lép, ki ismét az iskolamestert pótolja. Kiadatván ezek része, mindenki szabadon rendelkezhetik a maradékról. A potel, tisztviselő, adószedő, bérlő, ügyel föl az elosztásra; a carnum, a földmivelési catastereket és számkönyveket vezeti; a tallier, bünnyomozó biró; a totik, a mi polgármestereink-, vagy városbiráinkhoz hasonlit. Egy tisztviselő átalában a határokra, s különösen minden szántóföldre ügyel; egy csatorna-felügyelő az öntözést szabályozza, mi ott igen fontos dolog; utánuk jön a bramin, ki az isteni-tiszteletet végzi, az iskolamester, ki a homokban rajzol, és a csillagjós, ki a vetés, vagy cséplés alkalmas idejét tüzi ki.

Igazságszolgáltatás.

A birói hatalom a királynál van, ki azt valamelly braminnal együtt gyakorolhatja, vagy valamelly bramint legfőbb bíróul nevezhet ki, s hozzá más hármat csatol. A büntetés, hindu módra, jelképeztetik „egy tisztviselő által, ki félelmessé teszi magát, a szerencsétleneket oltalmába veszi, az alvó fölött őrködik; ki borzalmas tekintettel, és vörös szemekkel megrémíti a gonosztevőt“ [1]). Igen szigoruak a büntetések, főleg a papi osztály ellen elkövetett vétkeknél. A csalásban marasztalt hindunak minden tagjai levágatnak; ki a másikat megsérti, ugyanazon sérelmeket kell szenvednie, s még ezenfölül keze is levágatik; ha a sérelem kézmüvesen történt, és ez keresetétől fosztatik meg általa, a bünös életével lakol. A törvényes bizonyitványnak semmi erőt sem tulajdonitanak, hanem inkább az istenitéletnek, a tüz-, és vizpróba, s párviadal által, mint ez a középkorban nálunk is szokásban volt.

Hogy a tisztviselő minden erőszak ellen biztosittassék, a törvény azt rendeli, miszerint az ő lakhelyén erősség épittessék, és négy oldalról kőfallal vétessék körül, tornyok- és pártázatok-, és mély árkokkal [2]). Nagy része e régi épületeknek mai napig is fönáll.

---

[1]) *Code of Gentoo law.* XXI §. 8.

[2]) A hindu törvények gyüjteményének *bevezetésében.* CXL. l.

Család.

Mi a családot, minden polgári alkotmánynak ezen alapját illeti, a Manu-ban ezt olvassuk: „A férfi és a nő egy személyt képeznek: a tökéletes embert önmaga, neje, és fia képezi“ [1]). Ebből az tetszik ki, hogy eredetileg minden férfinak csak egy neje volt; mit onnan is következtethetünk, mivel a férji s női hüség főkötelességnek tekintetett; az örökösödési jog az elsőszülöttnek tartatott fön; dalaik pedig gyengéd szerelmet lehelnek, a házi élet kedves jeleneteit rajzolják, a nők szokásait és jellemét finom érzéssel, és a tisztelettel határos, édes tartózkodással emelik ki. Mindamellett, hogy isteneiknek csak egyetlen feleségök volt, Krishna regéi haremeket tulajdonitának nekik; mi később a gazdagokat követésre ösztönzé. Mindazáltal a polygamia nem fajult el ugy náluk, mint a mohamedánoknál; korlátoztatván a nők szabadalmai által, kik a castok szerint férjeikkel egyenlő jogokat élveznek. A sudráknak csak egy nejök van.

Nők.

A nő nagy tiszteletben áll, és Manu törvényei annak élelmezése-, és állapotára különös gondot forditnak: a házi boldogság alapjául a kölcsönös kötelességek teljesitését veszik; azt kivánják, hogy a nő tiszteltessék; ne hivja őt senki nevénél fogva, hanem asszonynak, vagy jó testvérnek (b h a w a t i, s u b h a g e b h a g i n i) neveztessék; azon ház, mellyben a nő megszomorittatott, vesztének indul.

Minthogy azonban a vallás a lelkek üdvének megmentésére legszükségesebb eszköznek tartja a kiengesztelő áldozatokat, mellyeket a fiuk mutatnak be: azért az olly férfinak, kinek figyermekei nincsenek, megengedtetik, hogy neje iránti jogait testvérére ruházza. E dolognak igen komoly ünnepélyességgel kellett végbe mennie: a férfi mint halotti áldozatra szokás, vajjal megkenve, setétben ment be a nőhez, a nélkül, hogy egy szót szólana hozzá, vagy csak hajához is érne, s annak illatszereit beszivná; s teljesitve kötelességét, örökre bucsút vett tőle [2]).

Semmiféle törvény sem kötelezi a s a t i-kat, vagyis özvegyeket a máglyahalálra; s e szokás, melly annyi vitára adott alkalmat, soha sem vált átalánossá: ugy látszik, először a harczosok castjára szoritkozott. Ugyanazon érzés, mellynél fogva a megholtnak fegyverei, lovai, s mindaz, a mi becses volt előtte, a máglyára hányattak, vezetett némelly nőket is azon gondolatra, hogy férjeikkel együtt égettessék meg

---

[1]) Manu, IX. 45.

[2]) Manu, I. VIII.

magukat, leginkább azon meggyőződésben, hogy velök a más világon testileg is egyesülendnek. Ugy látszik tehát, ebben, s nem a féltékenységben kell keresni eredetét egy olly szertartásnak, mellynek utánzását a bőszült fájdalom hozta be és terjeszté; különösen fogékony lévén mindaz iránt, a mivel csak a feláldozás eszméje kapcsolatban van. Később ez utánzási vágy, hasonlóan a párbajhoz, mindinkább gyakoribbá s hathatósabbá válván, még az anyai szeretet gyengéd mindentehetőségét is legyőzte. S minthogy ott az angolok uralkodó politikája: a nemzeti szokásokat, mennyire érdekökkel nem ellenkeznek, közönyösen nézni, jelenleg e szokás is uj erővel éled föl; mert a braminoknak érdekökben áll, a nemzeti hitet és lelkesedést illy látványok által emelni [1]).

Noha az áldozat e neme önkénytes tett, mégis ha egyszer az özvegy a máglyát körüljárta, s a könyörgéseket elmondta, többé vissza nem léphet; kötelekkel a holttesthez kötöztetik, és nehány bambus darab, mint valamelly csaptatóban, mozdulatlanul tartja; mig e közben a tüz meggyujtatik, és a temérdek nézők orditásai elfojtják a haldoklónak jajkiáltásit (!). A hinduk, kik vagyonuk-, és szabadságuktól meg hagyják magukat fosztatni, nem igen türnék e kegyetlen babonaság akadályozását; s évenkint ezer özvegy keresi halálát a máglyán, csupán csak a husz, vagy harmincz mérföldnyi kerületben az angol uralom alá vetett Calcutta körül. A missionariusok a legjobb eszközt használják ennek kiirtására; az általuk mindenfelé terjesztett könyvekben azt mutogatván, hogy e szokás nem csak az emberiséggel, de még szent könyveikkel is ellenkezik. Valóban Manu törvénykönyvében, hol az mondatik: „A nő férjének társa legyen életben és halálban"; ez is ott áll: „Az özvegy sanyargassa testét, csak virágok-, gyökerek-, és tiszta gyümölcsökkel táplálkozván; s férje halála után ne ejtsen ki ajkain férfi nevet egész élete végeig; bocsásson meg minden sérelmeket, szigoru kötelességeket teljesitsen, kerüljön minden érzéki gyönyört, szeretettel gyakorolja az erénynek hasonlithatlan szabályait, mellyekkel a hü nő egyetlen férje iránt tartozik" [2]).

---

[1]) Egy, az angol parliament elé 1825-ik évben adott jelentésből kitetszik, hogy az illy öngyilkos nők középszáma négy év alatt a bombayi kerületben 52-, a madrasiban 61-re ment; de jóval nagyobb volt a calcuttai kerületben, hol 1819-től fogva 1823-ik évig bezárólag, összesen 3068 (1819-ben 650; 1820: 597; 1821: 663; 1822: 583; 1823: 575) özvegy égetteté meg magát.

Calcuttában igen sok a bramin. Az 1823 diki 575 közül 234 a braminok, 292 a sudrák, és 49 a vasiák osztályához tartozott.

[2]) A serampuri missionariusok az „*Essays relative to the habits, character and moral improvement of the Hindoos.* London, 1823." czimü munkában jelentést

A családok belső kormányzásán alapszik a társadalmi szerkezet mindegyiknek megvannak saját istenei, mellyek egyszersmind a nemzetség istenei; s ennek tagjai a legszilárdabb vallási kötelék által kapcsoltatnak együve. Illy mélyen gyökerezvén a hindu intézmények, soha sem (?) hajoltak meg a hóditók előtt: sőt gyakran az idegen szokásokat is magukba olvasztak.

Szokások.

Egyéb különös szokások közül megemlitjük, hogy a hajadonok nyilvános küzdtéren gyakorolták magukat, mint Spartában; s az erőteljesebbek könnyen találtak férjekre. A férj jegyajándékot adott, mint a zsidóknál vala szokásban. Vendégségeikről fogalmat ád a Ramayan, hol Vasista radsah megvendégeli Visva Mitra seregét. „Mindenki azt kapta, a mit ohajtott: czukornádat, mézet, lodidsát (riskása lepényt), miredsát (viz- és czukorszörpből készült italt), bort, égetett szeszt, és más ételeket szopogatás-, nyalakodás- és harapásra, s italokat; füszeres rizskását, édességeket, kétszersültet, aludt tejet, savót nagy edényekben. S mindez különféle izlés szerint készült, s ezer meg ezer, czukornád nedvével tölt edényekben adatott föl.“

Itt nem igen tétetik említés hus-étkekről. A surák égetett szeszt ittak; de az asurák, vagyis elátkozottak, nem. Valószinüleg pálmabort készitettek; de a szőllőnedv idegen tartományokból hozatott be. Egy darab pamut, négy, pálmalevéllel boritott bambusnád, viz és rizskása, untig elegendő a hindunak ruházatjára, élelmére és lakására; ki az alsóbb osztályokban igen szegényül és elégedetten él. Az előkelők minden gyönyört felhasználnak nyugalmukra, mellyben legfőbb élvezetök áll. Csinos gyaloghintók, vagyis palankinok, és kényelmes bárkák szolgálnak az utazásra; szőnyegek, arany és drága-kövek ékesitik a vendégszeretetnek megnyilt palotákat; s a nők genanáiban viszhangzik a zene s a szökőkutak moraja, füszerek és virágok illatoznak: illy kényelem közt a nők hangszereiken játszanak, vagy sach-játékkal mulatják magukat [1].

A hinduk már gyermekségök óta szelidség-, jámborság-, csendes ipar-, és a müvészetekbeni jártasságra tanittatnak. Egy népnél sem gyakorol a vallás olly hathatós befolyást. Bámulandó emlékeiket, nyel-

---

adnak egy, e végre bengal nyelven készült párbeszédről. Nevezetes dolog az előitéletek történetére nézve, hogy az első könyv is, melly indiai nyomdából került ki, ezen párbeszéd megczáfolását tárgyazza.

[1]) Bizonyosnak látszik, hogy a sach-játékot a hinduk találták föl a végre, hogy egy négy testületből álló sereg mozdulatait jelképezzék. E négy testület: a szekerek, elefántok, lovasok és gyalogok. Innen van a *Shaturanga* nevezet, mellyet a persák *shatreng*-re változtattak.

vöket, szokásaikat, még a legcsekélyebb tárgyakat is, vallásuk szelleme lelkesíti: s ez annyira természetévé vált a hindunak, hogy nem is gondol egyébre, még saját sorsának javitására sem. A folytonos ünnepélyek, a legkisebb munkára kiterjesztett szertartások, minden léptennyomon előforduló istenségek, regék, szent helyek és ajtatos cselekedetek közepette, a hindu annyira elmereng, hogy őt semmi meg nem inditja; miért is, ha europai gazdája munkával terheli őt, legkisebb bosszuságot sem táplál iránta, sőt jámbor alávetésben, és rendithetlen türelemmel engedelmeskedik neki. A kedélyesség, mértékletesség, tisztaság és szemérem annyira beoltvák természetébe az intézmények által, hogy szánakozó könyörülettel tekint az europaiakra, kik minduntalan foglalkoznak valamivel, mindenből esznek, csupa nyalánkságból még azon ártatlan állatokat is megölik, mellyek gyilkos kezeiket nyaldossák, s a napnak felét eledeleik készitésében töltik. De ha bár a castoknak áthághatlan sorompói között nyugodtan folyik is az élet, az mégis lélekölőleg egyhangu; habár a mesterségek és müvészetek gépszerü tökéletesitése eléréthetik is valamelly család által: hiában várna az ember fontos fölfedezéseket, vagy a már létezőnek ügyes alkalmazását; sőt még ama vigasztaló gondolattól is megfosztatik az ember, hogy idő folytán a minden akadályokkal daczoló nemzeti szellem előhaladását szemlélhesse. Az ennyire körvonalozott rendszer mellett igen csekély tér hagyatik fön az egyéni szabadságnak; mivel a napnak minden órájára ki vannak jelölve a kötelességek, mosakodások, és bünbánati gyakorlatok. Az egyénnek nem csak minden lépését, de még leheletét is szabályozza a törvény; nehogy az által valamelly állatot életétől megfoszszon. Senki sem vonhatja ki magát ennyi kötelességek alól, ha csak egyéni ihlettsége a pusztába nem hajtja, olly vezeklések gyakorlatára, mellyek megsemmisitik az embert.

Minél tovább megyünk kelet felé, mindig nagyobbodik a tekintély hatalma, s fogy a szabadságé; melly viszont nálunk, a nyugoton, tulsulylyal bir. A hinduk, vallási félelem által fogva tartott nép; törvényök nem a nép, hanem az istenek akarata: s törvénykönyvük az egész polgári életre változhatlan rendeleteket szab. A homály, mellybe vallásuk tanai burkolvák, csak némi bizonytalan sugarakat bocsát át, mellyek inkább tévutra viszik a képzelődést, hogysem lépteiknek biztos kalauzul szolgálnának; a felsőbb osztályokat majd andalitó, majd ismét szorongató álmokba ringatják: mig az alsóbbakat kegyetlen szenvedéseknek, vagy durva kéjelgésnek vetik alá; valamennyit pedig elpuhult erőtlenségbe taszitják.

Ez oknál fogva mozdulatlanság uralkodik náluk, a mesterségek-

ben szintugy, mint a szokásokban, s jelenleg is csak ollyanoknak látjuk őket, minőknek Nagy-Sándor követői találták: az angolok politikája pedig abban áll, hogy három évezredes szokásaikban ne háborgassák őket. Csak nem régiben is egy calcuttai bramin, közel halálát érezve, a Ganges partjára vitette magát; és ott szemlélődésbe merülvén, a nélkül, hogy az életnek legkisebb jelét adná, várta, mig a tenger dagálya a szent hullámok közé sodorja. Egy történetesen arra menő angol, valamelly baleset áldozatának tartván őt, fölveszi bárkájába, szeszes italokkal eszére hozza, és Calcuttába visszaviszi. Itt azonban polgári halál várakozik rá, ki a természetes halált kikerülte: a braminok elátkozzák őt, mert idegennel együtt ivott; s jóllehet az angol az egész vétséget magára vállalja, azt hozván föl, hogy a bramin eszén kivül volt, a törvény ezt nem veszi tekintetbe; sőt az angol törvényszék a megmentőt annak élelmezésére kárhoztatja, kit mindenki elkerül és megvet. A bramin el nem türhetvén a gyalázatot, eltökéli magában halálát; s az angol, megunva már az élelmezés terhét, nem akadályozza őt benne.

Egyébiránt olly nemzet, mellyre nézve a Chronologia, gyógytan, csillagászat, és a vallás megannyi kifürkészhetlen titok, megszokja azon hitet, hogy hiában küszködik a kérlelhetlen sors ellenében; s azért bárminő igát eltür: hozza bár azt nyakára a mongol, ki a hegyekről száll alá, vagy az europai, kit az Oceán hajói visznek partjaira; vagy talán rövid időn az oroszt fogja uralni, ki a földnek ellenkező sarkáról jön, itt az angolba ütközendő.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Vallás.

Ősigazságok.

Hogy ezen társadalmi szerkezet három évezred viszontagságainak, s annyi ellenséges betöréseknek ellentállott, s ezenfölül még a művészetben is annyi csudát mutathat föl, ennek oka a vallástanokkali bámulatos összhangzásban keresendő. A patriarchalis hagyományok szinhelyéhez közelebb esvén a hinduk, sok ősigazságokat megőriztek, minők: az egy Isten ismerete, az első ember bünbe-estéről, s a későbbi megváltásról szóló tan. A Bagavad-ghitá-ban Ariuna ekkép könyörög az Urhoz: „Örök, mindenható lény, minden dolgok teremtője, istenek Istene, a világ fentartója! A te természeted nincs alávetve romlásnak, s különbözik a mulandó dolgoktól. Te minden istenek előtt voltál; te vagy

a régi elem (lelkesitő, szellem), s a világnak magasztos gyámola Minden dolgokat ismersz; és méltó, hogy mindenektől ismertessél; te vagy az ősforrás, és tőled eredt a világ semmiből. Mindenki hajoljon meg előtted, és utánad; tiszteltessél mindenütt, ki mindenütt jelen vagy! Végetlen a te dicsőséged és hatalmad. Te minden élő lények atyja, a világnak bölcs tanitója, méltó a mi imádásunkra. Ki volna hozzád hasonló? Üdvözöllek téged, leborulok előtted, irgalmadért esdem, oh imádandó Isten! Mert ugy bánsz velünk, mint atya fiával, mint barát barátjával, mint a szerető szive választottjával." Az örök Igének nemzése előadatik a vedákban; s egy hymnusban [1]) az isteni Ige ekkép szólamlik meg: „Én, ki az istenek akaratába avatkozom, én tartom fön a napot, és az Occánt; én a tudományok királynéja, s első az istenek közt.*) Én atyám fejéből szöktem ki [2]), ki a világ lelke; a dolgok kezdetekor szellő gyanánt vonultam el a vizek fölött" [3]).

A lélek halhatlansága felőli meggyőződés, melly más népeknél inkább az érzelem kifolyása volt, hasonlóan a testek létezéséhez, és az idő valóságához, a hinduknál olly közvetlen hatással birt, hogy egész

[1]) Közölve Colebrooke által, az *Asiatic Researches* VIII. kötetében.

*) Nem kell feledni, hogy a bölcs Sirák könyve, melly végetlenül hitelesebb a vedáknál, és korát illetőleg pontosabban meghatározható, sokkal szebben és erőteljesebben mondja a bölcseségről (24,5.): „Én a Fölségesnek szájából származtam, elsőszülött minden teremtmény előtt. Én cselekedtem, hogy az égen fogyhatlan világosság támadna, s befedém mint egy köd az egész földet. A magasságban lakom; és királyi székem felhőoszlopokon áll. Megkerültem az ég kerekségét, lehatottam a tenger mélyébe, s annak hullámain járok," stb. Mi már az eredetiséget illeti, annyi bizonyos, hogy a hinduk vedái soha zárt kánonba nem foglaltattak, többször átdolgoztattak, és bővittettek: ugy hogy száz meg száz iskola (Ritter 1000-él többet emlit) keletkezhetett, mellyek mindegyike saját, a többitől eltérő szövegre hivatkozik. Egy olly könyv, melly a későbbi közbeszurás (interpolatio) világos bizonyitványait hordja magán, sem szerzőjét, sem korát, sem tartalmát illetőleg nem jöhet az ó-szövetség sz. könyveivel összehasonlitásba; mellyek fölöttaz irástudók olly lelkiismeretes gonddal őrködtek, hogy minden betüjét számba vennék. Azért ha egyik-másik hindu könyv régebben létezett is, mint a mi szent könyveink néhánya, arról mégis, hogy valamelly idézett része nem ujabb kor szüleménye-e, ki sem állhat jót. Ritter szerint magában Indiában is alig bir, és birt valaki ezelőtt a vedák teljes gyüjteményével: szabály elleni dolog leendvén, azoknak egy könyvbe köttetése. Az egész, számtalan össze nem függő szakaszokból áll; mellyek mindenikének létezik legalább is két, egymástól eltérő versioja. Illy laza mü hitelességét bebizonyitani lehetetlen: s arra, mint történeti kutfőre hivatkozni, oktalanság lenne. Költeményekből legfölebb is csak népszokásokat tanulhatni. S.

[2]) A görög Mythologiában Minerva, a bölcseség istennője, szinte Jupiter fejéből ugrik elő.

[3]) *Et spiritus Dei ferebatur super aquas.* Gen. 1, 2.

lelköket átjárta, minden nézeteik- és gondolataikkal összevegyült, sőt majdnem egészen a jelen életnek helyét foglalta el.

Az eredendő bün emlékét föltalálhatni náluk bizonyos homályos érzelemben egy nagy vétek- és megesésről, mellyben az egész természet részt vőn: miért is a hindu mindabban, a mi őt környezi, megannyi érző, és hozzá hasonlag lealázott, s egy elvesztett boldogságrai visszaemlékezés és a megváltásnak szorongva várt reménye között szenvedő lényeket lát; s e komoly eszme szomorusággal töltené el, és tartaná lenyomva egész valójokat, ha azt a világegyetemben nyilatkozó szeretetteljes öszhangzás nem mérsékelné.

Közbevegyült tévelyek.

Egy uj életnek magasztos gondolata, melly az emberre nézve akkor kezdődik, midőn az Istenséggel egyesül, azon nevezetben nyilatkozik, mellyet a hinduk a *kétszer született* braminoknak adnak. Ekképen az eredendő bün dogmájához az ujjászületés tana is járul; s a fokokat, mellyeken ahhoz eljuthatni, a különféle castok képezik. Itt is tehát, mint mindenütt, a tévely az igazság törzséből sarjadzik. Ki a felsőbb osztályhoz tartozik, az az alsóbbak urának képzeli magát; az Istenneli egyesülés itt egy castnak kiváltsága: mig a kereszténység közössé teszi azt a legelső és legutolsó halandóval. Nálunk ez az egyenlőség érzelmét költi fel; náluk pedig a csekélyebb számuak gőgjét, s a többiek megaláztatását vonja maga után. A többire nézve is az isteni kinyilatkoztatás világát rendesen elhomályositja a kéjelgés, és a gőg; az előbbi mindazt élvezni akarja, mi bennünket környez, s azokból bálványt alkot: honnan az anyagi pantheismus ered; a másik pedig saját természetét mindenre kiterjeszti: miből a szellemi pantheismus származik. E három elv egyesülése hozta létre a hinduk, mint szinte más népek hitregéit.

A természeti istentannak ezen első elfajulásában néha igen szerencsés sikerrel használtatik a jelkép, ama rejtélyes létra, mellyen a lélek a Végtelenhez fölemelkedik: mindazáltal a hinduknál olly hathatós képzelő-tehetség rémületes képeket alkot azokból; mély metaphysikai eszmék, az Isten tökélyeinek, s az emberhezi viszonyainak dagályos tudománya vegyül össze a képzelgős költészet, és egy érthetlen metaphysika durva álmodozásaival.

A nép, szokás szerint, csak a költészeti részt ismerte; s durva polytheismusa mellett vég nélkül szaporodik az istenek száma: ugy hogy jelenkorunkban még az epemirigy istennője, Olha-bibi is hozzájárult S mivel a hinduk igen nagy érdemnek tartják, hallani s kimondani az istenek neveit, azokat gyermekeikre ruházzák, és különféle

módon változtatják: hogy azonegy családban minél több legyen a véd-istenek száma; továbbá nagy gonddal nevelik a kajdácsokat, mellyek egész nap a Brahma nevet hangoztatják.

A szent hagyományok a papok őrizetére bizattak, kik elmélkedő s vezeklő életet élvén, és testöket minden lehető módon sanyargatván, a természet, és az ember rejtelmeinek szemléletével foglalkoznak. Továbbá majus hónapban, a halottak tiszteletére tartott Sradda-ünnepen, szertartásos vendégségre gyülnek össze, a titokteljes tan fölött tanakodni; melly alkalommal kételyeiket egymással közölve, s egymást felvilágositva, vagy ama kedvelt hypothesiseket felállitva, a papi bölcsészet tárházát mindegyre nevelik. Könnyü dolog, csalóknak nevezni el őket; de szokja meg csak az olvasó, visszagondolni intézményeik eredetére, hogy azok alkalmas voltát és gyümölcseit megitélhesse. Igy a braminok egy függetlenségben felnőtt vad nemzet közé olly erkölcstant ültettek, melly az igazságot nagyon megközelíti; minden községnél befészkelve magukat, olvasásra, irásra, s igen könnyü és gyors számolásra tanitanak mindenkit; a türelmetlenség vagy üldözés szelleme pedig távol van tőlök (?).

Brahmismus.

A régi vallások azon rendszer ellenében tanuskodnak, mellyet a castok tekintetében előadandunk; tudnillik különféle nemzetek egymásba ütközvén, s egymással kibékülvén, vallásközösségbe is együltek. A hinduk eredeti vallása bizonyára egyetlen Istenség tiszteletéből állott [1]),

---

[1]) Az *Ezour-vedam-ban*, vagyis a vedák ősi (valódi) magyarázatában, melly a hinduk vallásos és bölcsészeti nézeteit adja elő (nyomatott Yverdunban, 1778.), nyilván megmutattatik az Isten egysége. s a babonás vélemények megczáfoltatnak. Voltaire megörülve, hogy illy tiszta morálra talált. melly sokkal előbbi, s függetlenül áll a kinyilatkoztatástól, azt állitja, miként e könyv Nagy-Sándor hadjárata előtt iratott (*Defense de mon oncle, Ch. XII. és: Philos de l'histoire.*). De Sainte-Croix az e commentárokhoz irt bevezetésben kimutatá, hogy e könyv nem lehet olly régi. Ujabb kritikusok fölfedezék, hogy montepulcianoi Nobili Robert jezuitának műve, ki 1577-től 1656-ig élt; s ki missionarius lévén Hindostanban, a hinduk számára irta azt, hogy az igaz vallásra téritse őket. *L. The british catholic colonial quarterly intelligencer.* Nr. II. p. 161.

(Bach, tudós orientalista, a parisi Société Asiatique tagja, e mü szerzőjének Calmette atyát mondja. L. Annales de Philos. Chrétienne. 1848. T. XVIII. p. 59.) S.

Ram-Mohun-Roy, egy tudós bramin, ki Európában élt, és 1832-ben holt meg, értekezést irt annak megmutatására, miként a vedákban az Istennek egysége ki van mondva, s a képtelen szertartások csak később csempésztettek be; és szándéka volt a hindukat a régiek hitvallására, az egy Isten tiszteletére visszavezetni. L. az okiratok közt: *A vallásról.*

kit Brahma-nak neveztek [1]), s öröktől fogva való szükséges lénynek tartottak. „Brahma az, igy mondják a vedák, a ki; s örömés boldogságban nyilvánul. A világ az ő neve és képe; valójában csak ő létezik, mindent magában foglal, és minden tünemények kutfeje. Nem ismeri az időnek és térnek határait, nem mulandó; a világnak, és különösen minden lénynek lelke. Az egész világegyetem Brahma, s a Brahmától jön, Brahmában létezik, és Brahmába tér vissza.... Brahma a tudomány, és a végtelen világok alakja. Minden világok csak egyet tesznek ő benne; mert az ő akaratából léteznek: ez akarat minden testben benlakik, és a teremtés-, fentartás-, enyészet-, s az idő és tér mozgalmiban és alakjaiban nyilatkozik.“

Különben az egy Istennek egyszerü s vérontás nélküli áldozatát a megtestesülés váltotta föl, melly által Brahma az Isten akaratát a négy vedákban, vagyis a négy castnak megfelelő szent könyvekben nyilvánitotta. Talán ezer évig tartá fön magát változatlanul e tan, midőn Shiva, a második megtestesülés jelent meg; vagyis a mi nézetünk szerint itélve, második betörése bizonyos népek- és tanoknak, mellyek az életet és halált a lingam jelképében imádták: egy termékenyitő lény jelképében; s a brahmismus egyszerü ünnepeit tomboló fajtalanság- és véres áldozatokkal váltották föl, mellyek által a szerelmet és nemzést, a haragot és halált ünnepelték [2]).

Az őrjöngő shivismus egy harmadik tan, Vishnu tana által mérsékeltetett, melly a lingam-tiszteletet ki nem szorithatván, legalább megtisztitá: s e három tannak összevegyüléséből eredt a Brahma, Vishnu és Shiva után nevezett t r i m u r t i [3]), vagyis háromság: mellyben az elemek egymást váltogatják, és egyesülnek, mint azonegy sugárnak három szinei, azonegy törzsnek három ágai, azonegy elvnek három formái.

E z és a z (hogy a braminféle Theogoniát itt kifejtsük), tudnillik a szerelem és a hatalom [4]), egy harmadik lény, Svadha, vagy Vishnu,

---

[1]) A Bram és Brahma közti különbség a hindu iratokban nem találtatik.

[2]) Mai napig is Holi tiszteletére, az év kezdete felé a legfajtalanabb kihágások követtetnek el, durva, illetlen rajzok és alakok hordoztatnak körül, minden átmenők sárral dobáltatnak. Dr. Stevenson Bombay-ból, az ásiai társulat 1839-ik évi emlékkönyveiben ezen, és több más lingamféle tiszteletet a braminok előtti időkből származottaknak vél.

[3]) *Tri-murti* három alaku. Nagyon különbözik a keresztény Háromságtól; mert Shiva is, a rombolás és halál istene benfoglaltatik: mi pedig ellenmondás.

[4]) A Rig-vedák mantrajában olvassuk: „Akkor még sem a lény, sem a nemlény, sem a világ, sem az ég nem létezett, sem fölötte semmi, sem a vizek, sem valami homályos, vagy borzasztó; a halál még nem volt, sem a halhatatlan-

szinte örök ige által egyesülvék; melly egy arany hast zár magába, a világegyetem tojásával. A háromság him és nő, mindegyik személy pedig kétnemü, vagyis a him okfőtől elkülönzött nővel is bir: melly vele együtt a három ország egyikét, az eget, földet és poklot, vagy a létezés három fokát, a teremtést, fentartást és enyészetet igazgatja. Brahma, az agg atya, hozta létre a világot; Vishnu, ifjusága teljében, azt fentartja. Shiva, a szerelemnek gyengéd és szenvedélyes istene, egyszersmind minden élvek okfeje, és romboló szellem, a bosszuállás és büntetés istene, és igazságos (?) biró.

A trimurti, o u m szó által jelképeztetik: e három betüből álló egy tagot mondotta ki a teremtő először; ez magában foglal minden tulajdonságot. S Brahma e fölött gondolkozván, megtalálta benne az ősvizet és tüzet, a trimurtit és a vedákat, a világokat és az átalános öszhangzást. E szó áll irva mindennemü bramin emlékeken; és a jámbor hindu szünet nélkül ajkain hordja: valamint az egyptomi hordá az ô n szócskát; s mindkettő az ‚amen' szónak felel meg (?), melly szintazon gyökből ered, és ugyan csak lemondást, odaengedést jelent.

Cosmogonia.

Figyeljetek (igy szól Manu, törvénykönyvének bevezetésében): a világ csak az isteni gondolat mélyében létezett, láthatatlan és kimondhatlan módon, mintegy árnyékba burkolva, s álomba merülve; ekkor az önmagától létező hatalom teremté a láthatlan tárgyakat öt elemekkel; megtestesité eszméjét, és eloszlatá a sötétséget. Ugyanaz, kinek létéléről csupán a lélek tud valamit, ki részekre nem osztható, ki minden élőnek lelke, s fénylik a világosságban, teremté a vizeket, és fénylő csirát tett le azokra, melly arany tojássá vált" [1]). Nara, az Isten lelke hozta létre a vizeket, vagyis a téjtengert, melly szinte n a r a nevet nyert; erre jött az első a y a n a, vagyis a teremtő szellete, melly is ez oknál fogva Narayana-, vagyis a vizeken látható mozgásnak neveztetett.

A teremtő hatalom egy évig tétlenül maradt a tojásban: ekkor pedig hatalma által abból kibontakozott, s a tojásnak egyik fele képezte az eget, a másik a földet; középre helyezkedék a légkör, a vizek tartóival együtt. — Más helyütt az e látható világot létrehozó tojás

ság, sem a különbség a nap és éj közt De *ő* lélekzett minden lehelet nélkül; egyedül *azzal*, ki vele lakott. Nem vala más, sötétségnél; minden zavar volt. De ezen kagylóval födött tömeg, a szemlélődés hatalma által vala teremtve. Először is a vágy támadt lelkében, s ez a teremtésnek ősmagva lett."

[1]) A tojás, mellyet az egyptomi Cnef tartott szájában, s mellyből a görögök játszi képzelete Amort fakasztá ki arany szárnyaival.

a téjtengeren, vagyis az eredeti vizeken uszkál, mig az isteni szózat (vasht) azt feltöri; ekkor Brahma gyermek képében a hullámok fölött hintáz, körülvéve lotus-virággal, és hüvelykujját szájában tartva; s egyszerre óriássá növekedvén, „elkiáltja magát: Ki fogja azt fentartani, mit én teremtettem? S azonnal egy violaszinü szellem jövén ki szájából, feleli: Én. És erre Brahma az ő igéjének Vishnu, vagy gondviselés nevet ád.“

Ezen időszakonkint feltört és összerontott tojás, az Istennek kimerithetlen termékenysége által folyton előállittatik. „Az utolsó calpa vége felé, Vishnu az egyetemes világ romjai közt a kiáradt vizeken nyugszik: vizi liliom hajt ki köldökéből, s e virág pártájából buvik elő Brahma, a fentartó s rendező isten.“ E gyönyörü jelképpel a purana Curma világosan a természet első korszakát rajzolja, midőn a növényország az árviz romjaiból kiemelkedik.

A vedák.

A világ rendezése tekintetében, Brahma már kezdetben négy szavat mondott ki, s ezekből áll a négy veda: azon nagy régiségü könyvek, mellyekben a patriarchák ihlett bölcsesége majd minden bálványozástól tisztán mutatkozik [1]). Történeti tekintetben e könyvek 1500 évre vitetnek fel időszámitásunk előtt; s százezer sloka-, vagyis mondatból állnak, mellyeket Vyasa öntött volna rendes alakba [2]). Ő négy részre osztá azokat; s ezek: a Rig-veda, Dsadsur-veda, Sama-veda, s Atarva-veda, azon könyörgések neme után nevezetve, mellyeket magukban foglalnak, s mellyek neve rig, midőn versekben irvák, dsadsur, ha folyóbeszédben szerkesztvék, saman, midőn énekre alkalmazvák; mindegyik ismét szertartási- (sanhita), és tan-részre (brahmana) oszlik, vagy pedig költészeti hymnusok- és könyörgésekre (mantras), s rendeletek- és dogmákra (upnicatas). A három első könyv legnagyobb tiszteletben és használatban áll; mig a valószinüleg ujabb eredetü negyedik könyv csupán könyörgéseket és szertartásokat foglal magában. E könyvek rendszer-, korszak- és nyelvre nézve egészen különböznek. Még az utolsó is, régisége miatt, a tömegnek már érthetetlenné vált; de a braminok azt mondják, nem is szükséges felfogni a könyörgések értelmét: csak azt tudja valaki, mellyik szent és minő alkalommal készi»

---

[1]) Krishna és Shiva soha sem emlittetnek azokban, sem a puranák egész Mythologiája.

[2]) Vyasa az elválasztó előragból *vy*, és *as*, osztani szótagból lévén összetéve, annyit tesz, mint: elosztó, rendező.

tette azokat, mellyik istenségnek vannak felajánlva, s miképen kell azokat elmondani, szóról-szóra-e, vagy bizonyos büvös erejü áttételekkel.

A Rig-veda [1]) ezer meg ezer hymnusból álló gyüjtemény, több mint tizezer rimes versben; s „a bramin, ki azt fejéből tudja, semmi bünnel sem szennyezheti be magát, habár a három világnak minden lakóit megölte volna is, és a legalacsonyabb sorsu embertől fogadott is el ételt [2])." Némelly hymnusok tizennégy századra vihetők (?) fel időszámításunk előtt.

Ime egy példája azon féltékenységnek, mellyel a bráminok avatatlan szemek elől a vedákat rejtegetik. A hatalmas nagy-mogol Akbar, az izlamnak hive, érettebb korában minden, uralma alatti tartományok vallásairól tudomást kivánt szerezni magának, hogy azok közül a legjobbat választhassa. Mindegyik sietett megismertetni őt a magáéval: csupán a braminok nem akarák fölfedni előtte vallásuk titkait; kérelem, igéret, fenyegetés mind semmit sem használtak. Cselhez folyamodván Akbar, Benaresbe, az ő Romájokba, egy Fietzi nevü hindu ifjat küldött, ki magát egy bramin fiának adta ki. Egyike a papoknak valóban felfogadá őt, oktatást adott neki a nyelvben, és a szent dolgokban; s midőn Akbar azt hitte, hogy már az ohajtott titok birtokába jut, ekkor Fietzi, nevelőjének leányába beleszeretvén, ennek lábaihoz borul, és siránkozva kivallja neki a csalást. A pap gyilkot ránt a szentségtörőre; de a leány közbeveti magát: s a bramin, szive Fietzi bünbánata által meglágyulván, megbocsát neki, sőt leányát is odaengedi azon föltétel alatt, hogy a vedákat soha le ne forditsa.

Daczára ezen féltékeny gondosságnak, Dsan saoh, Aurengzeb nagy-mogol testvére, ki Darai Tsukuh-nak is nevezteték, mi annyit tesz, mint fönségre Dariussal egyenlő, 1500 év vége felé persa nyelvre forditott egy kivonatot a vedákból, két pundita segélyével; melly forditás neve: Upnicata. De a két pundita gyakran tévelybe vezette őt. 1775-ik évben Le-Gentil Európába hozván e könyveket, azokat Anquetil du Perron szóról-szóra latinra forditotta [3]). Némelly europaiaknak is sikerült megszerezni némi töredékeket belőlök: és most

---

[1]) *Études sur les hymnes du Rig-veda, avec un choix d'hymnes traduits en francais, par M. F. Néve.* Löwen, 1844.

[2]) **Manu** *törvényei*, XI. 261. sl.

[3]) E czimmel: *Oupnek'hat seu secretum tegendum, continens antiquam et arcanam doctrinam e quatuor sacris Indorum libris Rak-Beid, Dsedzsr-Beid, Sam-Beid, Adherban-Beid excerptum, ad verbum e persico idiomate, sanskreticis vocabulis inter-*

legalább fogalmunk van azon könyvekről, mellyekben a magasztos a képtelennel van vegyitve. A teremtés egy nagy áldozatul tekintetik azokban, midőn az Isten, mint áldozó és áldozat, önmagát eldarabolja; e szempontból énekeltetik meg az a Rig- és Dsadsur-veda némelly hymnusaiban. „Ezen áldozatot, melly minden oldalról szálakból szőve, és százegy isten erejével van kinyujtva, s az atyákat, kik azt szőtték és képezték, imádd. Az első finembeli fejti ki, s övedzi föl e szövetet, kiterjesztvén azt az égre és földre. (A teremtőnek) e sugarai egy pontba gyültek az oltáron, s a láncznak szent szálait késziték Milly nagy volt ez isteni áldozat, mellyet minden istenek bemutattak? Minő volt alakja, indoka, határa, mértéke, az áldozat és a könyörgés? Először a tüzzel egyesült Gajatri hozatott létre; azután a nap, Ushni-val; ez után a fénylő hold, Anushtub-, és a könyörgésekkel [1]: s ezen átalános áldozattal teremtettek a bölcsek és az emberek. Végrehajtatván e régi áldozat, a bölcsek, az emberek, és a mi őseink képeztettek általa. Az első szenteknek ez áldozatát kegyelettel szemlélvén, tisztelem azt. Az ihlett hét bölcs, könyörgések- és hálaadásokkal követi az első szentek által kijelelt ösvényt, és bölcsen gyakorolják (az áldozat szertartásait), miként az ügyes kocsisok a gyeplőt tudják vezetni.“

Az imént emlitett Gajatri, egy titokteljes formula, vagyis hitvallás, mellyet a braminok a vedák anyjának, szájának, és rövid tartalmának neveznek. Ekképen hangzik: „Neked mutatjuk be ez uj és dicső hálaéneket, a világosság és öröm kutfeje, isteni nap (pusham)! Fogadd kegyesen a könyörgést, mellyet hozzád intézek. Közeledj e lélekhez, melly téged szomjaz, melly téged keres, mint a szerelmes férfi kedvesét. Bár az isteni nap, melly minden világokat lát és áthat, oltalmába venne minket. Ah gondolkozzunk csak, milly imádásra méltó az isteni szabályozónak (savitri) világa! Vezérelje ő a mi szándékunkat. Éhezve az élet kenyerét, könyörögjünk e fénylő nap ajándékaiért; mellyet forró ájtatossággal kell imádnunk. Tiszteletre méltó férfiak! az értelem által vezéreltetve, üdvözöljétek ez isteni napot áldozatok- és dicséretekkel!“ [2].

Egy másik, szinte jelképes könyörgés, az állatkört (zodiacust) őrző ebhez vagyon intézve, hol a holddal azonositott Varuna lakik.

---

mixto, in latinum conversum, dissertationibus, difficilia explanantibus illustratum. Strassburg.

[1]) *Ushni, Anushtub* szertartásos mondások.

[2]) **Colebrooke**, *Asiat. Res.* VIII. **W. Jones**, *Extracts from the Vedas. Works*, Vol. XIII.

„Őre e laknak! légy hozzánk irgalmas: engedd, hogy ez üdvünkre szolgáljon; add meg nekünk, a mit te tőled kérünk. Adj tenyészetet négy-, és kétlábu állatainknak. Őre e laknak! szaporits minket és javainkat. Oh hold! mert ehhez igen értesz, őrizz meg az elsatnyulástól minket, teheneinket és lovainkat; oltalmazz bennünket, mint az atya gyermekeit szokta. Őre e laknak! engedd, hogy egyesüljünk a boldogság honában, hol nekünk minden kéjek és élvek kinálkoznak. Vedd oltalmadba a mi vagyonunkat, most és jövőben, és szabadits meg minket a rossztól."

Még egy hymnust hozunk fel a Sama-vedából, mellyet a megholt rokonainak, temetés után, könyük és fohászok nélkül kell elmondaniok: „Őrült az, ki az emberi testnek maradandóságot kiván! Bizonytalan, mint a pálmaág, mulékony, miként a tenger habjai.

„A természet öt elemeiből összetéve, a test feloszlik ezekre; számot adandó az éltében véghezvitt tettekről. Nem kell őt siratni.

„A föld elenyészik, elmulnak a tenger és az istenek: s az ember, egy lehelet, megmenekednék az enyészettől?

„A mi alsóbb rendü, el kell vesznie; ha fönebb áll, meg kell aláztatnia: a test kötelékei szétbomlanak; a halál határt szab az életnek.

„A rokonok szemeiből folyó könyek bántják a holtakat. Ne sirjatok; teljesitsétek a holtak iránti kötelességeiteket."

A puranák.

A vedák az első munkát képezik a sastrák közt, vagyis egyikét ama hat nagy gyüjteménynek, mellyekből a hinduk hivatalos Encyclopaediája áll. A második sastra, a négy vedáknak megfelelő négy könyvet foglal magában, a gyógytan, a zenészet, hadtudomány, és hatvannégy mechanikai mesterség elméletével. A harmadik sastra hat könyvből áll; ezek: egy sanscrit nyelvtan és szótár, egy hangoztatási tan, egy csillagászat, egy szertartási könyv, és egy hangmértéktan. A negyedikben van tizennyolcz purana, a vedák szabadabb, vagy szorosabb commentáraival; mellyekben szinte a legképtelenebb dolgok, a legmagasztosabb szépség- és borzasztó babonasággal vannak vegyitve [1]). Az igazhivő bramin csupán a négy vedára esküszik, mellyek egyedül fakadnak a Meru hegy arany csucsára helyezett élet fá-

[1]) Az okiratok közt az *Irodalomról*, elemezni fogjuk a *Marcandeja puranát*. Horácz Hayman Wilson is kiadta azóta a *Vishnu puranát*, vagyis az indiai Mythologia és hagyományok rendszerét. Ez egyike a legfontosabb puranáknak, s a tudós bevezetés kimutatja az illy koronkint ujolag átdolgozott munkálatok régi eredetét. s a vallás és vallásos irodalom történetét Indiában felvilágositja. Ugyanott mind a tizennyolcz puranáról fogalom nyujtatik.

jából. Az ige eme négy folyamának, a látható világban a föld négy nagy folyói felelnek meg: az Indus, Ganges, Brahmaputra és Gomate [1]); mellyek a szent hegyen, a négy eredeti állat, a teve, szarvas, ló és ökör szájából fakadnak. Forrásaik fölött a négy Atlas, vagyis arany, ezüst, réz és vas oszlopok által tartott Meru emeli négy oldalát magasan a légbe; mindegyik a négy cast megkülönböztető szinét viselvén: tudnillik fejéret a braminok, vöröset a shatriák, sárgát a vasiák, és feketét a sudrák számára.

A Meru tehát szent hegy volt, mellyet minden keleti népek saját tartományuk, és igy az egész föld középpontjába helyeztek, s nagy kör-, vagy négyszög-alakban rajzoltak; körülvéve ismeretlen tengertől, mellynek partjaira képzelt törpe, s óriás népeket, bübájos palotákat, arany gyümölcscsel rakott kerteket helyeztek. „Az arany hegyen, mint a hindu költők mondják, lakik Shiva istenség; ott van egy tér, négyszögü asztallal, és kilencz drága-kővel: ennek közepén, a lotus-virág kelyhében a háromszög, minden dolgok kezdete s okfeje; s abból a lingam csirázik, az örök isten, ki örök lakását ott választotta."

Az istenek a halhatatlanság italát akarván elkésziteni, Merut a tengerbe meritették, melly azt egészen elfödte. Ekkor Vishnu teknősbéka alakjában a hegyet vállaira vette, s az ördögök a rémitő Vasuki kigyónak gyürüivel tekerék azt körül; s miután egy része fejénél, a másik farkánál fogta, hasonlóan egy nagy hordóhoz, a téjtengerbe hengeritették, és igy készitek az ambrosiát (amrita). Az ég egy kupola volt, óriási caryatidok által tartatva, mellyek az év tizenkét jegyeit igazgatják. A föld a teknősbéka által tartott négy, vagy nyolcz elefánton nyugszik [2]).

[1]) „Et fluvius egrediebatur de loco voluptatis ad irrigandum Paradisum, qui inde dividitur in quatuor capita," etc. Gen. 2, 10.

[2]) A teknősbéka héjából képezték az egyptomiak Hermes rendező lantját, melly az igének jelképe; a görögök pedig Mercur és Apollo lantjait: mellyek hangjaira a kősziklák önmaguktól gyültek össze, falakat képezendők. Bahaskara Aciarya, egy tudós, ki a mi időszámitásunk 1114-ik évében élt, tagadja, hogy a föld elefántok és teknősbéka által tartatik: „mivel, ugymond, ha e világnak anyagi támasza volna, ennek ismét kellene egy más támaszon nyugodnia, s igy tovább. De végre is kell lenni valaminek, a mi saját erejére támaszkodhassék; miért nem tulajdonitjuk tehát ez erőt a világnak, melly egyike az Istenség nyolcz látható formáinak?" De még nevezetesebb, a mit hozzátesz: „A földnek vonzereje van, melly által minden nehéz testet a légben magához vonz. Innen magyarázható ki, hogy a föld alsó részén, vagy oldalain levő testek miért nem esnek le."

Igy tehát Kepler és Newton megelőztettek!

Az ötödik sastrában van a Darma, vagyis a polgári törvény; a hatodikban a Dersana, vagyis a hat nagy bölcsészi rendszer. Mindezen könyvekből a hindu Mythologia legnevezetesebb pontjait megismertetjük.

Brahma.

Brahmának, e titokteljes lénynek, az ég mélyébe visszavonulva, nincs szüksége templomra: csupán aranyból jelképeztetik, négy fővel; s külsőleg az ő igéje, Vishnu által működik. Ő teremté az eredeti manukat, a miveltség személyesitéseit, a hét risht, vagyis szenteket, a tiz brahmadicát, nyolcz vassut, a világ nyolcz részeinek védőit, a tiz sactokat, vagyis braminokat, a hét munit, a hét égi kör főnökeit, a tizenkét aditiát, vagy napisteneket, a devik-, vagy jó szellemekkel, a rudrákat, a 332 milliónyi alsóbb rendü istenségeket, mellyek az egész természetet benépesitik, a shubdarákat, vagy ügyes munkásokat, a raginiket, vagy személyesitett hangjegyeket, a gandarvákat, vagy zenészeket, a 600 millio apsarákat, vagy könnyü sylpheket, mellyek gyülekezetei, s dalai az Indrák udvarát fölvidítják.

Illy gyönyörü teremtések által gőgössé válván Brahma, egyenlőnek tartotta magát az egyedüli Istennel, s a világ egy részét akarta bitorolni magának: beleszeretett Sarassuati nővérébe, és szünet nélkül nyomában volt; miért is az Isten föltámadván ellene, a naraka, vagy pokol fenekére taszitá. „Nem tudod-e, hogy egyik czimem ez: megtorlója a gőgnek? Ez az egyedüli bün, mellyet soha meg nem bocsátok. Azonban egy ut maradt fön még számodra, hogy kegyelmet nyerhess: testesülj meg a földön, és négy nemzedékeken mégysz keresztül, mindannyi korszakban.“ Hogy tehát ismét kegyelmet nyerjen, Brahma négy megtestesülésen ment át: mialatt először is holló-költő (Kakabusonda), másodszor Valmiki paria alakjában jelenik meg; és gonoszul élvén e földön, s a fáradt utasokat gunyhójába csalván, álmukban megfosztja, s megöli őket: de két rish megtéríti őt, annyira, hogy szigoru vezeklésre adja magát. Később, mint Vyasa és Muni, költő- és dalnokkép jelenik meg, végre pedig mint hires szinköltő, Calidasa

Hasonlatosság a persákkal.

Ez Brahma képe, ki imádás tárgya volt egy hajdan uralkodó, de most már levert felekezetnél Indiában. A braminok reggel és este hivják őt segitségül; tenyerökkel háromszor hintvén vizet a nap felé, délben pedig szép virágokat és fris vajat áldoznak neki égő oltáron. A nap és tüz eme tisztelete a persák Mithraját juttatja eszünkbe; s némelly hagyományok ugy tartják, hogy bizonyos magasoknak nevezett braminok Bactriából hozták magukkal e szertartást Indiába. Kétségki-

vül magusok voltak; és Mithra a sanscritban napot és jó barátot jelent. Sok más szavak közösek még a persák és hinduk szertartási nyelvökben; mi e két népnek, vagy legalább a polgárositó castnak közös eredetére mutat. Mai nap is a braminok, kik egész Ásiában el vannak terjedve, az Agni-hoz [1]) könyörögnek; a pagodákban, az áldozat megégetésére, szent tüzet őriznek, s ezt két darab fának egymáshoz dörzsölésével gyujtják meg. A Bagavad puranában, Krishna ezt mondja kedves Ariunajának: „Az Isten különösen az oltár tüzében székel; s ki a tüzre áldozatot tesz, azt Istennek viszi.“ Ha egyszer a zendavestát jobban összehasonlithatjuk a vedákkal, talán fogunk találni köztök annyi rokonságot, mennyi a hindu és görög Mythologia közt létezik [2]); s be lesz bizonyitva, hogy a persák és hinduk azonegy rejtélyes forrásból meriték vallási fogalmaikat, azon különbséggel, hogy az előbbiek az erkölcsöket, az utóbbiak pedig a tudományt tekinték főczélnak; Hindostan lakói az elmélkedésre adák magukat, Iran lakói ellenben a munkálkodásra.

Vishnu.

Brahma igéje, a Vishnu, Narayana melléknévvel, azon istenség, melly a vizeken jár, és a kis szolga [3]) által kormányzott, emberfejü Garuda sason lovagol: bőre fekete, négy kezében bunkót, kagylót, tányért és lotus-virágot visz, fején a hármas korona, melly a tenger, az ég, és föld urát illeti.

Többféle megtestesülésen (avatara) ment keresztül, mindinkább megtelve isteniséggel, mig a tizediknél, melly a századok végével fog teljesülni, az egész istenség bosszuló- s bevégzőként fog leszállni: mikor a halálnak és befejezett megszentelésnek fejér lova, negyedik lábával a földre dobbantván, a világenyészetre jelt ád. Mahassur, a lázadásuk miatt letaszitott világosság angyalainak főnöke, leheletével folyton megrontja Brahma négy igéit; miért is hét manu, vagyis törvényhozó, hétszer fogja az elveszett vedákat helyreállitni, s a gondjaikra bizott világot a kiengesztelés hét fokozatán viszi keresztül: mi után Vishnu leszáll fölkeresni a tiszta lelkeket, itélni a világot, s kivágni a gyümölcsétől megfosztott régi fát. A nagy sárkány, az örökkévalóság jelképe, hosszu farku üstökös alakjában jelenik meg: megemészti a földet, és az időt; a tengert gőzzé változtatja, s hátára vevén a fentartó istent, ki a világegyetem tiszta maradványait keblébe

---

[1]) *Ignis* et *agnus*, más vallásokban is megőrzött jelvények.

[2]) L. *Asiat. Researches.* I. köt. és köv. Rhode, Über Alter, etc. 71. l.; *Heilige Sage*, 159—168. l. Görres, *Mythengeschichte*, etc.; s a III. könyvünk 3. fej.

[3]) Jupiter Ganymedje.

szedé föl, Vishnu feje fölött ezer tüznyelvet fog kilövelni, ernyőt képezendő azokkal számára, mig fölébred.

Az első avatara (igy szól a Matsya purana) az első calpa végével történt, midőn Brahmának álma a világegyetem szétrombolását idézte elő. Mert mig ő aludt, Aya-Griva ördög hozzá közeledvén, a szájából kifolyó vedákat elrablá. Vishnu ezt észrevevén, nagy hallá változott, és Satyavrata jámbor királynak megjelenvén, azt mondá neki: „Hét nap alatt a három világ el fog merülni; de a romboló vizek közepette egy hajó jelenik meg, mellyet magam fogok kormányozni, s az te előtted állapodik meg; te abba mindennemü növényeket, és minden állatokból egy párt viszesz be, azután pedig magad is belépsz. Midőn a szél hányja-veti a hajót, a fejemen levő szarvakba kapaszkodjál; mert közeledben leszek, mig Brahma éje el nem fog mulni“ [1]). Igy is történt; s a vizözön leapadván, a vedák megtaláltattak a Vishnu által megölt óriás Aya-Griva gyomrában, s átadattak Satyavratának, ki a megujult emberi-nemre nézve a hetedik manu, vagyis törvényhozó próféta lett, Vaivassuata név alatt. Még most is él: az ég magasából uralkodik a földön, mellyet tapasztalt kormányos gyanánt igazgat.

Másod izben teknősbéka képében testesült meg; ezután a föld a vizek ördöge által fenyegettetvén, vadkanná változott: s legyőzvén az óriást, agyaraival a földet fölemelte, s egyensulyba helyezé azt a tengeren. Egy másik óriást pedig az által győzött le, hogy oroszlán-emberré változott. Ez egymásra következő testesülésekben rá lehetne talán ismerni a világ őstörténetének némelly vonalaira, mint szinte a lelkes állatok teremtésének fokozataira: miként lett a halból hüllő, négylábu, mig végre emberi természetben részesült. Mindenütt tehát előhaladás mutatkozik, és a jó okfőnek diadala a gonosz fölött: folytonos tökéletesbülés, és hatalom növekedése. Máskor ismét Vishnu Trivicrama (három lépésnyi) törpének alakjába buvik, az őt nem ismerő Mahabali óriásnak mutatja be magát, ki meghóditá a három világot, és három lépésnyi földet kér tőle: mibe ez megegyezik. Ekkor a törpe kiterjeszti iszonyu nagyságu lábait; és egy lépéssel a földet, másikkal az eget, harmadikkal a poklot méri meg. Hatod izben Vishnu, mint szegény bramin jelenik meg, megfenyiteni a nap-dynastiát; és legyőzvén ezt, Gath hegyre vonul vissza, mellynek tövét akkor a tenger hullámai verdesték: s itt istenségének bebizonyitására Malabar partjait emeli föl a vizekből.

---

[1]) A *Mahabarat*-ban ezen haltörténet: *Matsyakam nâma purânam parikirtitam akhyânam*, egészen máskép adatik elő.

Legdicsőbb volt mindenek közt a hetedik, vagyis Krishna megtestesülése; ki nem egyéb, mint a rejtélyes nap, áldozó és feláldozott, minden tiszta lelkek jegyese, kikkel közlekedik, vagy ezek közlekednek vele: igy fejeztetvén ki a jó emberek átalános közössége az Istenséggel. A Bagavad purana szerint Krishna emberi alakban született, a Ganges szent rétjein: hol mint pásztor, sipszó mellett, ártatlan pásztorleányok (g o p i s) karát vezeti; kik őt mindnyájan rendkivül szeretik, és mindnyájan azon hitben élnek, hogy teljes hajlamát birják; a fuvola hangja szerint szabályozza azok istentiszteletét, valamint a nap az égteke bolygóit. Még gyermek korában, dajkája egy napon falánkságot vetett szemére: de ő kinyitva száját, megmutatá neki abban a világegyetemet, a maga egész dicsőségében.

Shiva.

A hindu háromság harmadik személye, Shiva, nagy isten (M a h a d e o), romboló s ujjáteremtő, fejér bikán ül: alakja ezüst szinü, öt fővel és egy szemmel homlokán, s fölötte a félhold, és a fajtalan jelkép. Van még egy neve: N i l c a n t m a d i u, azaz: nagy isten, azurkék nyakkal. Ennek okát is adják. A surák és assurák, jó és gonosz szellemek, mint már mondók, Meru hegyét a téjtengerbe vetették: s ebből készitvén az a m r i t á t, a halhatatlanság italát, abból jól lakoztak; nem hagyván az embereknek egyebet egy kevés savanyu és csipős savónál. Shiva, hogy megmentse tőle az emberi-nemet, kiitta ezen salakot, melly torkán fönakadván, ez megdagadt. Ezért legkedvesebb istenség a hinduk előtt, kik neki szentelik főbb templomaikat: ezer féle nevet is (!) visel; és az ő egész tisztelete, a rombolás és teremtés ellenkező két hatalmát jelképezi. Mint jótevő nemző, Nisa istene, a hegyek királya, Nandi bikára támaszkodik, kezében zergét, jó indulatu kigyót, és a szent lotus-virágot tartva; félholdas homlokából pedig élő viz patakzik, s a Cailasa hegyen a sok édességtől megrészegszik. Mint romboló isten, fekete és haragos; és sirás- és vérontásban, temetőkben gyönyörködve, bosszul és büntet: éles agyarakkal fegyverzett szájából lángot okád; emberi koponyák irtózatos ékszert képeznek nyaka körül, és koszoruzzák égő, s hamuval hintett fejét; öldöklő kigyók övedzik karjait és ágyékát; a bikát tigris váltja föl; és borzasztó fegyverekkel ellátva, ez istenség rémületben tartja a földet.

Ez is több megtestesülésen ment által. A M a r c a n d e j a - i s v a r a-, és C a n d o p a - a v a t a r á b a n, a lingam istene vadász és bünbánó alakjában jelenik meg; tiszteletének rejtelmeit a nemzés és átalános ujjászületés isteni emblemájával jelképezve.

Szóval, az ő tisztelete a természeti erők személyesitése, mely-

lyek folytonos küzdésben rombolják és ujitják meg egymást; azonban a természeti, vagyis inkább létszeres és állati élet itt tulnyomó. Az ő durvasággal vegyes egyszerüségében, a szenvedélyek által korbácsolt istenekben, s a magusi babonaságban egy csekély miveltséggel biró népnek isteni-tisztelete nyilatkozik, melly valószinüleg meghóditá Indiát és beszennyezé Brahma vallását: melly kezdetben az egyistenségen alapult, azután pedig, midőn az igazságot személyesitett jelképekben adta elő, a bálványozásra tért által; innentul az Shiva tiszteletével mindinkább elfajul, és csak a Vishnu imádóinak közbejöttével kezd ismét tisztulni.

E modor, mellyel a vallásokat Schlegel- és Mayerrel egyetértőleg fejtegetjük, kétségkivül sok ellenmondásra talál; de ki a népek folytonos mozgalmait kezdetben szemlélte, azok egymásra következését ép olly kevéssé fogja különösnek találni, mint a földnek több rendbeli átalakulásait, mellyek nélkül jelen alakja megfejthetlen lenne. A történetirás a különféle vallások által előidézett, hosszan tartó egyenetlenségek [1]) tömkelegéből kivezető fonalat csak akkor nyujt, midőn Vishnu és Shiva két vallása a kölcsönös türelem által diadalmaskodik. Jóllehet kezdetben véleményre nézve különbözvén, mindegyik különös istenséget imádott: mindazáltal egyik is, másik is igazhivőnek tartotta magát. A vedákban egyedül a trimurti fordul elő; nagyobb számu istenek emlittetnek a Darma-sastrában, a költeményekben dicsőitett sokféle megtestesülések által folyton szaporodva. A puranák vagy valamelly istenség-, vagy egy ujabb alakjának kizárólagos imádását hozták be, vagy egészen uj istenségeket: ekkor Brahma eltünt, s jelképek váltak föl a typust. Shiva követői különösen lingamot tisztelték; Vishnu követői pedig Krishnát: az előbbiek homlokukon félhold formára három vonalat huznak, s orrukon veres foltot hagynak egy keverékből, melly a Ganges folyóból vett agyag-, tehénganéj-, és szandalfa porából áll; az utóbbiak pedig homlokukon le az orr tövéig, két függőleges vonalat huznak a Ganges iszapja-, és a szandalfa porából készült vegyitékkel. Mindkettőtől különbözik a buddisták felekezete, mellyről alább szólandunk.

Egyébiránt Shiva tisztelete Cashemir tartományban volt honos; a Vishnu-tisztelet a keleti Japhet-nemzetségeknél; a buddismus egy papi néptől eredett, éjszak-nyugoti Indiában, melly később vallástársulattá alakult: mig Brahma vallása a Ganges és Dsumna közt tartotta

[1]) Az *Asiatic Researches* XVI. kötetében (Calcutta, 1829.) igen érdekes értekezése foglaltatik Wilsonnak az indiai sectákról.

fön magát. Idő folytán a különféle népek egyesültek, valamint a külön népek töredékei is.

Mi az átváltozásokat illeti, Brahma átváltozásainak czélja: a braminféle szent irodalom négy nagy korszakának személyesitése; Vishnu átváltozásai a munkás istenségre mutatnak, ki leszáll a földre, hogy hős karjával azt megmentse; Shiva átváltozásai a mennyei boszszut jelképezik, melly a büntetés által Brahma-, vagyis a teremtménynek gőgjét tisztitja. Egyébiránt fő eszme mindezekben a kiömlés (emanatio): mivel a Teremtőnek, hogy müvét bevégezze, magát testestől-lelkestől teremtményeibe kellett átvinnie. Az illy tannak czélja: betölteni az örvényt, melly a tiszta értelmiséget a durva anyagtól elválasztja. Az embert az Isten és a világ közé helyezvén, összehasonlitá őket; s mivel a sokféle alakokban azonegy okfőt fedezé föl, a tünemények változatosságában az állanynak (substantia) azonosságát tevé föl: azt állitván, hogy a világ és az ember csupán az Istennek alakjai és hasonképei; s igy a látszat mellőzésével, mindegyre csak a lénynyel foglalkozván, megsemmisité a tüneményt az állany előtt, s kijelenté, hogy minden csak Isten, egyedül Isten látszik, és kivüle minden csalódás.

Ime ez következése a tévelynek, és a tagadásnak!

Egyébiránt mennyire emelkedhetik föl magasztos szempontra a hinduk pantheisticus hittana, kivehető azon beszédből, mellyet a vedákban mond Vasht, az ige, Brahma jegyese, ki tőle származik: „Én a rudrák-, vasuk-, aditiák- és visvadevákkal járok-kelek: ur vagyok a nap és Oceán (Mitra és Varuna), az ég erőssége (Indra), a tüz, és a két asuin fölött; én támogatom a Somát (holdat), az ellenség megrontóját, és Tuactri Pushant (a napot); gazdaggá teszem a tiszta lelkü jámbort, ki betölti az áldozatot, és adományait fölajánlva, eleget tesz az isteneknek; én mint királyné, osztogatom a gazdagságot, birtokában vagyok a tudománynak, és első fokon állok azok közt, kik imádást érdemelnek, s kiket az istenek is megkülönböztetnek; egyetemes, mindenható, minden lényekbe beható. A ki csak él, és bennem táplálkozik, a ki lát, lélekzik és hall általam, és engem nem ismer, jaj neki! Halljátok az én hitvallásomat: én jelentem ki ezt, én, az istenek és emberek imádottja; azt, a kit én kiválasztok, erőssé, brahmává, szentté és bölcscsé teendem. Én az atyát a legfőbb szellem fejére vittem föl [1]), és az én származásom az Oceán közepéből van; mivel én behatok minden lényekbe, s alakzatommal az egekig érek. Legelső létrehozója

[1]) Nemzém az ég erősségét.

minden lénynek, átsurranok mint könnyü szellet, az egek fölött állok, a földön tul, és én vagyok a végetlen.“

Istennők.

Női háromságot is találunk a hinduknál. A három istennő nemző anyja Parasacti, Brahma neje, vagyis teremtő hatalma; melly is, mint Brahma neje, Sarasvati nevet vesz föl, s az ékesenszólás és széphangzás istennője. Sri vagy Lacmi, a szép, Vishnu neje, a földmivelés istennője, szántás-vetésre oktat; az ő duzzadt emlői a bőséget jelképezik: miért is nagy-anyának neveztetik; a termesztés jelképeül lotus-virágot tart kezében, homlokán pedig a lingam emelkedik. A tenger habjából eredett, és Maja-, vagy Prakriti-, azaz: a természetből származik; ki Shiva istentől teherbe esvén, a c a m o s-t, hasonlóan az egyptomi Isis Horusához, hordozza méhében. Ez a megváltó gyermeket hozza a világra, a görög Cupidot, ki, valamint ez, oroszlánon ül, kézijjal kezében, hátán tegez, öt nyillal, az öt érzékekre vonatkozólag: anyja követi őt, virágok- és gyümölcsökkel övezve, s kajdács által vonatva, valamint a görögök istennőjét galambok huzzák. A női háromság harmadik személye Bavani, Parvati, vagy Ganges, Shiva neje; hasonló Cereshez, valamint a másik kettő Minerva- és Venushoz.

Surya.

Nem tartozik hozzánk, elszámlálni mindazon számtalan istenséget, vagy megegyeztetni az azokra nézve fölmerült különböző véleményeket. Egyedül nevének rendkivüli népszerüségénél fogva kell említést tennünk Indra istenről, ki a szelek-, lég- és villámnak parancsol, az alsóbb egekben uralkodik, és udvarát Meru hegység oldalain tartja, a nélkül hogy magasabbra emelkedhessék. A milly fajtalan és buja ő, olly szemérmes Surya, a nap istene, kit tüzes szekeren az Aurona (A u r o r a) által kormányzott hét zöld paripa vontat. Surya több izben megtestesült, s a földön több gyermekeket hagyott hátra, kik hosszabb küzdelmek után a hold fiait követék India trónján.

A Suryának engedelmeskedő hét bolygótól vették nevöket a hét napjai a hinduknál; valamint az annak tiszteletére készitett tizenkét czim litaniája, a tizenkét hónap nevének felel meg. Még az is figyelemre méltó, hogy a tizenkét állatköri napok, mellyeket a görögök Venus, Apollo, Mercur, Jupiter, Ceres, Proserpina, Mars, Diana, Vulcan, Juno, Neptun, Pallas nevezetek alatt tiszteltek, s közülök havonkint egyet (Venusnál kezdve aprilban) segitségül hivtak, Indiában is, más nevek alatt ugyan, de szintazon rendben és hasonló tulajdonságokkal föltaláltatnak. Neveik itt: Lacmi, Indra, Budda, Avatar, Brah-

ma, Pitivi, vagy Gondodi, Maja, Shiva, Bavani, Ganesa, Indrani, Vishnu, Sarasvati. Az ő jelvényeik az égi körnek (Rasi-tsakra) tizenkét fénylő pontjai; minden jegy 30, és igy az egész állatkör 360 fokból áll; s Meru hegynek légcsucsain ülve, nagyokat üritnek az amrita-, vagyis a halhatatlanság italából. Ganesa, a számok főnöke, a 365 számot tartva kezében, az ég kapuit őrzi; s egy csillagokkal hintett vánkosra dülve, elefánt-fejét, vagy kettős ábrázatát a napéjegyenlőség, négy karjait pedig az égnek négy tája felé forditja.

Összehasonlitás a classikai Mythologiával.

Mindenki emlékezik Janusra, s Olaszország tizenkét isteneire. Már több hasonlatosságot mutattunk ki a classikai Mythologiával, s még számtalanokat hozhatunk fel a hindu Olympnak bővebb vizsgálata után. Pidrubadi, a pokol istene, jobbjában villát tart, baljában tükröt, mellyben minden teremtmények tettei visszatükröznek. Körülötte a kárhozott lelkek izzó szén fölött, üstökben állnak, a jó lelkek pedig megjutalmaztatnak. Az ördögök a diti-ektől (dis) származnak; Lacmi a tenger habjából, miként Venus; Shiva, vagy a szerelem, valamint a görögben, Ero-nak neveztetik; az ige által legyőzött daitiák, a titánok; Rama, a hindu költemények legkitünőbb hőse, kétségkivül Bromïus, kit a görögök Hindostanban Jupiter ágyékából származtatnak; már pedig ágyék a görögben meros (μηρος); s Merut a hinduk a föld lingamjához hasonlitják. Maga e név Dionysius, egy szentet jelenthet, Indiának Nisa hegyéről (Dewa Nisha); s abbeli tulajdonsága, hogy kétszer született, a hindu felsőbb osztályoknak is tulajdonittatik. A Lanka (Ceylon) elleni háboruban Ramának segitségére volt Hanuman, a majmok királya; ő Pavan fia, a szelek királyáé, mellyeket mindenfelé magával visz. Pavan nem más, mint Pan, a satyrok királya, kik nyugotra Bacchus diadalszekerét követik. Vishnu Krishna alakjában legyőzte Calinuga nagy kigyót, valamint Apollo Pythont. A Brahmának egyik neve Shatura-nana (négy képü isten), melly Saturnusra, régi Olaszország fő istenére emlékeztet minket; ki szinte törvényhozó, mint Brahma, az istenek és emberek atyja, ki ehhez hasonlóan, kormányozta a világot, azután pedig hatalmát elveszté. Manu törvényhozónak megfelel az egyptomi Menes, a kretai Minos, és a mi még nevezetesebb, azon Manes, kit a lydusok első királyuknak ismertek, és azon Man, kitől a németek magukat származtatják. Mindez arra látszik mutatni, hogy az ősidőkben hasonnevü nagy férfiu élt, kinek emlékét a megoszlott népek örök időkre föntartották.

Orpheus és Eurydice történetét a Mahabaratában Ruru és Pramadoira nevek alatt találjuk föl. Anna Perenna, Jupiter dajkája, az

Anna Purnada, hindu eledel-istennő nevében fordul elő [1]). Deucalion, Prometheus fia Cal-jun isten, Hari Vansa czimü sanscrit dramának hőse, a Pramatesá-nak nevezett Garga fia, kit Garuda sas-evett meg; s ez a Cal-jun az éjszaki népek élén megtámadván Krishnát, ezt tüz- és özönvizzel hajtotta vissza [2]). Sőt mi több? az athenei örökösödési jogban, ugyanazon származási rendszer állapittatik meg, és a halotti áldozatok a rokonság ugyanazon fokaira terjesztetnek ki, mint Indiában [3]).

Tagadhatjuk-e már most, hogy Görögország az ő polgárisodását nagy részben indiai gyarmatoknak köszöni?

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A hinduk bölcsészete.

Létezem-e valósággal; léteznek-e a tárgyak, mellyek érzékeim alá esnek: vagy csalódás mindaz, a mi engem környez? Mikép fogom én föl e világegyetem tüneményét? Ki rendezte azt igy? A vak eset talán, vagy egy felsőbb hatalom? S ezen hatalom mindezt semmiből alkotta? Vagy minden csak ő belőle folyt ki? Vagy mindenütt csak e hatalmat látom, átalakulva a különféle tüneményekbe? S talán magam is csak tünemény vagyok; és az Isten, a világ, én magam, érzékeim, eszem, mindez talán azonegy dolog? S ama lény, mellytől minden ered, hol található? Minő tulajdonsággal bir; miképen ismerhetem őt meg, és közelithetek hozzá? És én honnan jövök; hová megyek?

---

[1]) Illyenek továbbá:

Διϛ πατερ Diespiter; indiai nyelven:	*Divaspati.*
Ηρη Hera	*Vira*, erős nő.
Αρης Mars	*Aras*, Mars bolygó.
Χαριϛ gratia	*Cris*, Venus.
Ceres	*Kara*, termesztő.
Ερως	*Varas*, szerelem.
Παν	*Pas*, uralkodó.
Minerva	*Manasvini* értelmes.

L. **Jones** értekezését, *On the Gods of Greece, Italy, and India (Asiat. Res.* I. 221.); és K. **Ritter**, *Die Vorhalle europäischer Völkergeschichten vor Herodotus um den Kaukasus und an den Gestaden des Pontus.* Berlin, 1820.

[2]) Lucian szerint Deucalion szittya, vagyis éjszaki fajból való volt. L. **Wilfort** emlékiratait a Kaukauzról, a calcuttai iratok közt, VI. 507.

[3]) L. **Bunsen**, *De jure hereditario Atheniensium.*

Kövessem-e saját vágyaim ösztönét; vagy törvényes kötelmek által hagyjam magamat szabályoztatni? És ezen kötelességeket egy külhatalom, vagy saját érzelmem, vagy a dolgok rendje szabja ki számomra? Hát a gonosz miért van a világon? Ha olly jó lény az Isten, miért teremtette azt? Ha pedig rossz szellem, miképen lehet Isten? Vagy talán két, egymással ellenkező okfő okozza a jót, és rosszat? Vagy talán Isten minden dolgot jónak teremtett; és a megromlás később állott be? S valljon a látszólagos rossz nem bünhödés-e, s előkészités boldogabb napokra?

Hasonló kérdések merülnek föl az értelmes ember lelkében, mihelyt a hitnek nincs elegendő ereje, fölolvasztani magába minden meggyőződést; és ennél fogva saját eszének segélyével igyekszik azokat megfejteni. S épen ez alap-okoknak, a természet és szabadság legfőbb törvényeinek, és kölcsönös viszonyaiknak megismerésére irányozvák minden bölcsészeti rendszerek; mellyek majd kétkedve, majd állitva, vagy tagadva, s a bölcsészek személyes jelleme által módositva, a tévelyek és igazságok azon hosszu lánczolatát kovácsolták, mellynek okvetlen szüksége van egy eredeti igazságra, mellyből kiindulhasson, egy megelőző valóságra, melly minden viták, egyezkedések, és emberi tudomány fölött álljon.

Minden bölcsészi rendszer hármat tart szemei előtt: a világot, az észt, az Istent. Ha az ész nem különbözteti meg önmagát, s az érzékekkel, vagy az Istennel akar összeolvadni: ez sensualismus, vagy mysticismus. Ha magát megkülönbözteti, a nélkül, hogy a többi dolgokat ismerné: ez idealismus. Ha nem csak Istent és az észt, hanem önmagát is tagadja: ez scepticismus. Nem is haszontalan, üres kérdések ezek: mert mindegyik rendszer más főczélt tüz ki az életnek; s különböző morált is merit belőle. A sensualismus anyagivá teszi az életet; az idealismus elmélkedésre, a mysticismus Isten szemléletére vezet; a scepticismus pedig tétlenségre: s igy az élet gyakorlati oldala minden rendszerek zsinormértéke- s kifolyásaul tekintethetik.

A hinduk bölcsészete hat rendszert foglal magában, mellyek karöltve járnak, ollyformán, hogy a hol az egyik végződik, ott kezdődik a másik, mint annak tovább-fejtése és folytatása, vagy átalakitása [1]);

---

[1]) Lásd:

Ward, *View of the history, litterature and mythology of the Hindous.* Ennél sokkal pontosabb H. T. **Colebrooke** munkája a hinduk bölcsészetéről, melly G. Potier franczia forditása után Parisban, 1834-ben jelent meg, és sok jegyzetekkel bővittetett. Az angolnak könyvtárában 149 munka volt a vedanta, 100 a niaja stb. bölcsészetről. Indiából ő szedte össze a legtöbb tanokat; de az adatok még nem

ugy hogy el lehet mondani, mikép a hinduk képzelő-tehetsége három különböző utat választott a nagy rejtélyek megfejtésére. Egyik a természetből, másik a gondolat- és a lélek legbensőbb tevékenységéből, a harmadik pedig a kinyilatkoztatásból indul ki.

Sankia bölcsészet.

Első a sankia, vagyis a számok bölcsészete, mellynek szerzője gyanánt Capila, Henoch kortársa (!) emlittetik; ez tehát az ősvilág bölcsészetét foglalja magában. Nevét onnan vette, mivel a minden dolgok huszonnégy elemei, rendre elszámláltatnak benne; első helyen állván a természet, másodikon az átalános ész. „Az, a mi nem létezik, bármilly ok müködése által sem nyerhet lételt.“ Ezen elvmondat azonban nem az atheismusra, hanem a dualismusra vezeti; mert fölteszi, hogy két okfő, a természet és a végtelen lélek öröktől fogva egymás mellett létezik. Valószinüleg e kettő alatt kezdetben csak szellem és lélek értetett (P u r u s c o t t a m a, vagy P r a k r i t i), mellyek egyesülésében áll minden; ez eredeti spiritualismus megromlásából, és a csillagászattali vegyületéből költői polytheismus származott. Valóban azt tapasztaljuk, hogy a sankia-tan, második részében, a mysticismusba megy által; mellynek feltalálója Patandsali, s melly j o g a nak neveztetik: mi annyit tesz, mint tökéletes egyesülése lényünk- és gondolatinknak Istennel; melly egyesülés megszabaditja a lelket a vándorlástól: mi a hindu bölcsészetnek mindenkor kitüzött czélja volt [1]). Erre nézve mit sem használnak: orvosság, szórakozás, elővigyázat, talizmánok, vagy egyéb mulandó szerek, még a vallási szertartások sem; hanem ahhoz Istennek legmélyebb ismerete, s az általi folytonos szemlélete kivántatik, hogy az o u m szócskát mondja ki magában folyton az ember, és annak jelentése fölött elmélkedjék.

Mondottuk már, mikép Brahma kijelenté, hogy a gőg okfeje

---

elegendők: s hiányzott nála az ügyesség a bölcsészeti elvek fejtegetéséhez, és a régi rendszerek valódi speculativ értelmének, mint szinte azok titkos irányának, természetének, és eredetiségének megitéléséhez.

Cousin, *Cours de l'histoire de la philosophie*. Paris, 1828—1829.

Ch. Lassen, *Gymnosophista, sive Indicae philosophiae documenta*. Bonn, 1832.

Hug. Windischmanni, *De Theologumenis vedanticorum*. Bonn, 1833.

W. Schlegel, *Geschichte der Litteratur und Philosophie der Indier*.

[1]) Pythagoras és Plato a bölcsészet czéljául szinte azt tüzték ki, hogy: „megszabadittassék a lélek azon akadályoktól, mellyek a tökély felé haladását gátolják, s változhatlan igazság szemléletére emeltessék föl; és fejtessék ki a földi szenvedélyekből, olly formán, hogy a látható világ szemléletéről az értelmi világ szemléletére emelkedjék.“ Aristoteles is legfőbb jónak tartja a bölcseséget, s az elégtételt és önmagávali megelégedést a legfőbb jóban.

minden gonosznak: mindenkinek kötelessége tehát az önmegtagadás, ugy a testre, valamint a lélekre nézve; s igy legfőbb erény, saját létéről is lemondani, s legfőbb jónak tartani az elmélkedést, egészen azon pontig, midőn az Isten szemlélete lép az öntudat helyébe.

Joghi.

A joghi egy magányos vezeklő, ki mysticus szemlélődésekbe merülvén, egész éveken át mozdulatlanul egy helyen marad. A Sacontala szindarabban Dusmanta király azt kérdi egy talyigástól, hogy hol van annak szent lakhelye, kit ő keres; és ez azt feleli neki: „Haladj át e szent erdőségen, és ott egy jámbor joghira fogsz találni, sürü borzas hajjal, ki szemeit mozdulatlanul a nap tányérára szegezi. Szemléld őt figyelmesen: teste már félig agyaggal van bevonva, mellyet a hangyák raknak le rá; kigyóbőr övedzi ágyékát; tüskés és csomós növények tekerődznek nyaka körül; és vállain madarak fészkelnek."

Az olvasó talán nagyon is költőinek vélhetné e rajzot, ha nem tudnók, hogy illy egyénekkel tele vannak az erdők, puszták és hindu templomok környékei. Már Nagy-Sándor katonái akkép irják le őket, mint kik erdei gyökerekkel táplálkoznak, fahéjjal takaródznak, hajukat le nem nyirják; némellyek ereklyéket és csudás erejü gyógyszereket árulnak, jövendőt mondanak, vagy kigyókkal játszanak; mások egész nap a földön kinyujtózva hevernek, és mozdulatlanul türik a rájok ömlő záport, vagy a nap égető hevét, s a mérges rovarok fullánkját. Illyenek ők mai napig: és most is olly dolgokkal kinozzák magukat, mellyeket Strabo mesének tartott; kézujjaikat még most is hátrafelé, lábujjaikat pedig előre hajtogatják: ugy hogy lábuk fején járhassanak. Némellyek e fakirok közül, keleti módra keresztbe vetett lábakkal és kiterjesztett karokkal, éveken át egy helyben ülnek: mialatt szakálluk és körmeik rendkivül hosszura nőnek, izmaik kiszáradnak és megmerevednek, s ők maguk fatuskóhoz lesznek hasonlókká. Mások bizonyos pusti nevü füből italt készitenek, vagy dohány helyett füstölik el: mellynek az tulajdonsága, hogy a testet kiszáritja s kimeríti, s megvonván maguktól minden eledelt, és e mérget szörpölgetvén, végre olly halállal mulnak ki, mellyet az Isten előtt kedvesnek és érdemesnek tartanak [1]).

A joghiknak azon tehetséget tulajdonitják, hogy a testeken keresztül látnak: melly csodaszerü dolgot nem merjük tagadni, valamig a magnetismus tüneményeinek kielégitő megfejtése nem fog adatni [2]);

[1]) L. Allard kapitány ujabb utazásait.

[2]) A joghi, s a magnetizált egyén a velőrendszer tulizgatottságának állapotában vannak; s az exaltalthoz olly arányban állnak, mint a rögtönző heve-

addig is megelégszünk azzal, hogy az emberi létszervezet és hajlithatlan akarat rejtélyes hatását csudáljuk; melly egyetlen pontra irányozva, elszigetel minket a külvilágtól, s részben a belső élettől is, és rendkivüli átszellemülést és erőhatást idéz elő. Sajnáljuk azonban a joghikat, kik ezen erőt hiu áleszmére irányozzák; mivel a legfőbb fok, mellyet a sankia-bölcseség elérhet, dogmatikai scepticismus, sokkal erőteljesebben formulázva, mint azt valaha Arcesilaus és Sextus Empyricus tették [1]).

Bagavad-ghita.

E természetfölöttiség lengi át a Bagavad-ghitát [2]), melly egy episod a Mahabarata nevü, nagy hindu nemzeti epopoeiából, s talán egy évezreddel (?) korábbi Krisztusnál *). Ebben az istenség harczol az elüzött Pandosokkal, s Krishna fegyverhordó alakjában oltalmába veszi az ifju Ariunát. Ez a csatatérre érkezvén, megméri azt egy pillantással; látja, hogy testvér testvérét, rokon rokonát öldökli: mély szomoruság és hirtelen fájdalom nehezül lelkére, s az Istenhez, ki őt vezeti s oltalmazza, ekképen szól: „Krishna, te látod körülöttem az én fegyveres társaimat, milly készek egymást dölyfösen felkonczolni; megfagy bennem a vér, halálos hidegláz futja végig ereimet, az utálat

---

nyész a rendes állapotban levő emberhez. Simeon stylita kivétel, s az egyház nem is ajánlja őt a követésre. Nagyon érdekes e részben Bochinger irata, *Vie contemplative ascétique et monastique chez les Indous et les peuples buddistes.* Strassburg, 1831.

[1]) Evam tatvâbhyâsân nâsmi na mê naham ity a paris'êcham.
Aviparyayâd vis'udham kaivalam utpadyatê djnânam.
Sic principiorum studio, non sum, non meus, non ego; ita absolutam
Omnium contradictionum expurgatam abstractam inveniunt scientiam.

[2]) Bhagavat-Ghita, id est Θεοπέσιον Μέλος sive etc.; *textum recensuit Aug. Guil. A. Schlegel.* Bonn, 1823. Később Burnouf forditásban adta.

*) Ezen ugy nevezet episod,ha ugyan illy nevet érdemel valamelly encyclopaediai gyüjtemény egyes része, régiségét illetőleg még inkább ki van a hindu irodalmi müveket átalában terhelő gyanunak téve, mint a tulajdonképeni vedák. Hogy interpolálva van, azt tartalma, nyelve, alakja, keresett verselése stb. eléggé bizonyitják. Jelenlegi tökélyét minden esetre a hindu irodalom fénykorában nyerte; mint ezt a benne előforduló nyelvtani műszavakból is igen méltán következteti Ritter. Sőt mi bölcsészeti tartalmát illeti, ennek jelen állapotárai fejlődése,az imént nevezett tudós által emlitett ama korba esik, melly a commentálók időszakának neveztetik; és ez: a mi *középkorunk.* E név *Vyasa*, maga is egyértelmü ezzel: *‚compilator'*; s midőn a hinduk neki, mint szerzőnek, annyi temérdek irodalmi müvet tulajdonitanak, egyedül tudatlanságukat árulják el.... Ámbár az egészben nem kis része van a csalárdságnak is. Humboldt Vilmos, Guignaut, Colebrooke, Wilfort, Ritter stb. itéletén alapuló eme nézetet soha sem kell szem elől veszteni a hinduk időszámitásában. S.

miatt hajam szálai is felborzadnak: g a n d i v! hü ivem, essél ki kezemből; nincs erőm többé veled bánni. Ingadozom; sem előre, sem hátra nem mehetek; s fájdalom-ittas lelkem ki készül költözni belőlem. Szőke fürtü isten, oh! mond meg nekem, ha legyilkoltam minden társaimat, valljon elérendem-e a boldogságot? Mit nekem ugy a diadal, uralkodás, élet, ha azok, kiknek életben maradását ohajtjuk, elesnek a harczban? Hogy fiúk és atyák, nagybátyák és unokák, barátok és társak a csatatéren hulljanak el: azt oh mennyei hóditó! nem nézhetem; még ha a hármas világ uralmát nyerném is el haláluk árán. S én meggyilkoljam őket, csak hogy e nyomorult világot birhassam? Nem, ezt nem teszem, ha bár ők engem fölkonczolnak is irgalom nélkül."

Krishna ezért őt megdorgálja; s hogy őt a harczra késztesse, a Metaphysica rendszerét adja elő neki tizennyolcz leczkében: „Az elmélkedésnek nincs szüksége szent könyvekre; csupán általa is ajtatosságra jut el az ember: s minek akkor a kut, midőn a viz minden oldalról csergedez? Kinek lelkében erény lakik, az létezik: bölcs az a halandók közt, ki a munkában nyugalmat, a nyugalomban munkát lát! A testek jóval kevesebbet érnek az ajtatos élet- és elmélkedésnél. A valódi jámbor e földön nem különbözteti meg a jó tetteket a gonoszaktól. A ki hisz, tudományt szerez magának, és ezzel a legfőbb nyugalmat. Habár mindennemü bünökkel vagy is terhelve, az egyetemes tudománynyal elkerülöd a poklot... Fölmentve a munka- és gondoktól, a bölcs és elégedett halandó kilencz kapuval ellátott város kormányán ül; nem ingadozik, mint a széltől mozgatott láng. Az éj, egyéb állatok nyugideje, őrködés a töredelmesnek. A jámbor az Istent keresi, s azt egyformán fölleli az ökörben, elefántban, kutyában és emberben. Lakását a tiszta légben választván, egész lelkével, és minden gondolatával, megzabolázott érzékeivel és tetteivel azon csügg, és fölemelve fejét, mozdulatlanul szemléli orra hegyét... Gyermekies dolog a te könyörületed. Mit beszélsz te barátok-, rokonok- és emberekről? Emberek, állatok, fatörzsek: mindez merőben azonegy dolog. El nem enyésző örök erő teremté mindazt, a mit látsz; egyik mozgásból a másikba teszi azt, és nem engedve neki nyugtot, megujitja. Az, a mi ma ember, tegnap növény, tétlen anyag volt; és holnap ismét visszatér előbbi állapotába. Öröktől fogva való az okfő; mit törődöl az esetlegességekkel? Te, mint harczos, a küzdésre vagy teremtve; tehát harczolj. Ha borzasztó vérontás keletkezik belőle, mit árt ez? A jövő nap uj jelenetekre világit; az örök okfő nem mulik el: a többi csak látszat és csalódás. Miért veszed olly nagyba az efféle látszatokat, és az általad végzendő tetteket? Minden tettnek érdeme abban áll, hogy azt a legnagyobb

közönyösséggel végezzük; mit sem gondolva annak eredményével: és rendületlenek, mozdulatlanok maradjunk, szemeinket az örök okfőre függesztve, melly egyedül létezik valósággal."

S minthogy már a Bagavad-ghitában vagyok, nem lehet nem bámulnom azon magasztos eszmét, melly benne az Istenségről adatik, és tiszta (?!) morálját. „A ki betölti kötelességét, minden önző szándék nélkül, csupán Brahmát véve tekintetbe, ment minden büntől; s hasonló a lotus-virághoz, melly tisztán emelkedik ki a vizekből.

„Ah! milly becsülésre méltó az, a ki egyforma indulattal viseltetik a barát és ellenség, az erényes és bünös ember iránt!

„Kedves előttem (igy szól Krishna) az alázatos szivünek egyszerü áldozatja, ki engem imádva, virágokat, gyümölcsöket és vizet mutat be. Én egyformán bánok mindenkivel: sem szeretet, sem gyülölség nem vezérelnek engem; de kik engem őszintén imádnak, azokban én bennök vagyok, és ők énbennem; s ha a bünös őszintén hozzám tér, nem teszek többé különbséget közte, s az igaz közt: és méltónak tartom őt az örök boldogságra.

„Az, ki tetteiben csak engem tart szem előtt, ki engem legfőbb lénynek tekint, ki egyedül nekem szolgál, ki nem saját hasznát keresi, és gyülölség nélkül él az emberek közt, az velem egyesülend.

„Ki az egész természet boldogságán örülve, engem megromolhatlan, kimondhatatlan, láthatatlan, mindenütt jelen levő, mindenható, megfoghatatlan, mozdulatlan alakban ismer el, ki szenvedélyein uralkodik, értelmét aláveti, s minden dolgokban egyformán igazságos, egy napon velem fog egyesülni. . .

„Annak, ki lelkében láthatatlan természetemet követi, sulyos terhet kell viselnie; mert nehéz a halandónak, láthatatlan ösvényre lépni. Az, ki engem mindennek elejbe tevén, mindent elhágy, hogy engem kövessen, ki minden egyéb vallástól megválva, egyedül engem imád, szemlél, szolgál, azt a halandóság tengere fölébe emelem.

„Én vagyok a lélek, melly minden testben lakozik; én vagyok minden teremtménynek kezdete, közepe és vége. Az aditiák közt én vagyok Vishnu; az égi világitók közt Ravi (nap), a ragyogó; Marishi a marutik (szelek) közt, Sati (hold) a nakshatrik közt; a vedák közt Samaveda; a devik közt Indra; a rudrák közt Shiva; Vriaspati a szent papok közt; *A* a betük közt; a szavak közt összekötő jel. Mi szükség többet mondanom? Az egész világegyetem az én lényemben nyugszik."

Az istenség tanitványának olly fényben nyilatkozik, mintha hirtelen ezer nap kelt volna föl. Mint megmérhetetlen lény, kezdet, közép és vég nélkül, megvilágositja, betölti a tér végtelenségét: ő a

világegyetem; ő az idő, melly iszonyu száját feltátja, elnyelendő a nemzedékeket, mint az Oceán a folyamokat, mint a gyilkos láng a megvakitott bogarakat; s Ariuna megsemmisitve fölkiált: „Nagy isten! mérsékeld e kiállhatatlan fényt; ölts szelidebb alakot, mellyben szemlélhesselek legalább téged, és barátomnak nevezhesselek. Bocsánat! tudatlan valék: bocsáss meg, mint atya fiának, barát barátjának, szerető kedvesének megbocsátani szokott“ [1]).

Niaja bölcsészet.

A másik hindu rendszer, melly a gondolkozó én-ből ered, Gotama dialectikai, s Canada atomistikai bölcsészetéből áll; az egyik neve Niaja, vagy okoskodás, a másiké Vaiseshika, vagy egyéniség.

A vedák következő rendet ajánlanak a tanulmánynál: állitás, meghatározás, és vizsgálat [2]). Ehhez alkalmaztatva magát Gotama, az értelem tényét az egyéniség elméletében fejti ki, s egy tökéletes logikai, vagy inkább dialectikai rendszert képez. Temérdek értelmezések, e tanoknak szintolly kiterjedést adának, mint az aristotelesi tannak a görögök; mellytől mindazáltal a hindu tudomány elvitázza az elsőséget. A niaja bölcsészet mindenkor nagy tiszteletben tartatott; s jelenleg sem megy végbe népszerü, vagy vallásos ünnep, mellyen a braminok mellett, kik a költemények egyes részeit olvassák föl, a tudósbak illy dialectika szerint ne vitatkoznának. Ez pedig 525 sutra-, vagyis elvmondatból (axioma) áll: melly a hindu tudományos munkáknak közönségesen elfogadott formája, s követőinek a boldogságot a következő tizenhat mód segélyével törekszik biztositani; ezek: a próba, a próbának tárgya, a kétely, az indok, a példa, az állitás, az állitás részei, a pótló okoskodás, következtetés, ellenvetés, vitatkozás, álindok, álokoskodás, álkövetkeztetés, üres ellenvetés, végre hallgatásra késztés [3]). Egyébiránt a niaja nem szoritkozik csupán a logikára, hanem a tudo-

---

[1]) A teremtés ugy adatik elő benne, mint kifolyás (emanatio):

Athavâ bahounéitena kim djnânéna tavârdjouna

Richtabyâham idam Kritsnam ekânshéna sthito djagat.

„Miért adjam próbáit hatalmamnak, oh Ariuna? Egyetlen-egy,belőlem kifolyt parány hozta létre a világegyetemet: és én még most is egészen meg vagyok.“ X. leczke, 42. slok.

[2]) A scholasticusok is fölteszik a kérdést, meghatározzák azt, és védvekkel bizonyitgatják.

[3]) Barthelemy Saint-Hilaire egy értekezésében a niaja bölcsészetről, 60 alap-axioma fordításában összehasonlitást tesz Aristoteles Organonjával; miből azt hozza ki, hogy hasonlat a kettő között nincs: a niaja kevésbbé elemző, s régibb; az egy elmés, de felületes dialectika, melly a vitatkozás tökéletlen elméleteit állitja föl, és az okoskodás lényeges elemeiig nem hat.

mány metaphysikáját is adja, s az idealismusra hajlik: a hinduk azon örökös hajlamának következtében, miszerint az érzéki világban csupán tüneményeket szemlélnek, s az én-t az Istenséggel összezavarják.

A vaiseshika, melly a niaja kiegészitésének tekintetik, egy parányokon alapuló természeti bölcsészet; mellyek alakra nézve nem különbözők, és lényegre ugyanazok, valamint Epicur parányai, de különös sajátságokkal felruházvák. Canada a természet vizsgálatában sokkal mélyebbnek mutatkozik a görögöknél: ő elismeri, hogy a suly-erő hatásában keresendő a testek esésének különös oka; hogy a hang a légben rejlő sajátság, és hullámzó mozgással terjed tovább, hasonlóan a nauclea virágához; hét eredeti szint fogad el, ezek közt a fehéret és feketét.

Vedanta bölcsészet.

Indiában is támadtak több heterodox iskolák, mellyek a vedákat elvetették; illyenek a dsaina felekezet, mellynek tana a sharvaka bölcsészetben foglaltatik, s a materialismus felé hajlik; és a Budda-felekezet. Illynemü eretnekségek ellenében a mimansa és vedanta bölcsészet elmés értelmezésekkel igyekezett védelmezni Brahma vallását.

A mimansa gyakorlati, vagy hittani. Amaz a kinyilatkoztatás értelmének fölfogására irányzott értelmezés: azon czélból, hogy a kötelesség, vagyis az áldozatok, és egyéb, a vedák által parancsolt dolgok bizonyitványai megállapittassanak. Inkább vallási, mint tudományos rendszer; mindazáltal az értelmezendő aphorismákban a bölcsészet több tárgyait is érinti. Dsemini, ez iskolának alapitója, a kötelességet egy törvény által parancsolt, teljesitendő ténynek tekinti; honnan kitetszik, hogy a vedáknak teljes hitelt ád. De az értelmezők azt állitják, hogy a kötelességnek más alapját kell keresni; mivel a parancsolás nem átszik elegendőnek. A különféle esetek azon öt részek szerint vitattatnak, mellyeket minden teljes esetre szükségkép megkivánnak; s e részek: 1) az értelmezendő tárgy; 2) a kétely, melly innen származik; 3) a tárgyra vonatkozó védv első oldala; 4) a bebizonyitott következtetés; 5) a mellékes dolgok, vagyis a viszonylatok.

A hittani mimansa azon bizonyitvány megvitatása, melly theologiai szempontból a vedákból vonathatik le; s vedantának, vagy a vedákból vont következtetésnek is neveztetik. Valóban Vyasa sutrái, a vedanták fő müve, szinte értelmezik a vedákat az Isten lételének bebizonyitására, kitől e világ eredete, fentartása és szétbomlása ered. A vedanták fő tana abban áll, hogy a legfensőbb lény, a világegyetemnek anyagi s lényeges oka. „Brahma ok és okozat; a tenger azonegy az ő vizeivel, jóllehet a hab, a hullámok és dagály különböznek egymástól. Az okozat nem különbözik okától; Brahma lélek, és a lélek Brahma.

Ugyanazon föld szolgáltatja a gyémántot, kristályt, aranyglétet; azonegy föld hoz létre olly sok különböző növényeket; azonegy eledel növeszti a hust, körmöt, és a szőrt. Valamint a tej megalszik, és a viz jéggé válik, szintugy Brahma is átalakul és módosul, a nélkül, hogy e czélból küleszközre volna szüksége. A pók saját lényével szövi hálóját, a lelkek különböző alakokat öltenek, a daru him nélkül szaporit (!), a lotus tóról-tóra terjed, a mozgás müszerei nélkül. A világegyetem teremtetésének semmi más indokát, vagy különös czélját nem adhatjuk Brahma akaratánál."

E bölcsészet, melly a hinduk egész irodalmán és társadalmi életén átvonul, bizonyitja, miként az ember szükségkép pantheismusba esik, ha tisztán öntudati tényül nem fogadja el az esetleges és véges lényeket; s hogy a pantheismus logikailag ugyanazon czél felé visz, mellyre a scepticismus, tudnillik az emberi értelem megsemmisitésére: mivel a tiszta fogalmakat, mint csalódásokat elveti, csakhogy az absolut egység eszméjét megtarthassa. Azonban a vedanta a kinyilatkoztatást dogmatikailag elfogadván, egyszersmind az Isten személyiségét, és az embernek szabad akaratát is kénytelen elfogadni; s ekképen a pantheismust a történet és Mythologia által mérsékli.

Közönségesen e rendszerekben egy végtelen állany (substantia) eszméjét találjuk, melly a világegyetemben kifolyás által hamarább nyilvánult, mint teremtés által; ugy szinte a dolgok korszakonkint bekövetkező alakulásának és megsemmisülésének eszméjét: mellyek első eredetét a materialismus, dualismus, és pantheismus elvei szerint értelmezik. Mindannyi örvény, mellybe a hagyományoktóli eltérés vezet. Gyakorlatban mindezen eszmék oda irányozvák, hogy orvosolják a léleknek eredeti sebét, elháritsák a lélekvándorlás büntetését, s az értelmi tevékenység által tökéletes önmagába-vonultság és közönyösség állapotát idézzék elő. Abban mindnyájan megegyeznek, hogy a vedák által megrendelt áldozatok, a kiontott vér miatt nem eléggé tiszták, s nem elegendők a lelkek teljes megszabadulásának eszközlésére. Miért is fenmarad még a siron tuli vezeklés; és a fiunak, mint átalában a maradékoknak, legszentebb kötelességök, a halotti áldozatok tétele: melly szokás a patriarchalis korszak óta mélyen meggyökerezett náluk. Ez szolgáltatja nekik ama hatalmas ösztönt a nősülésre; mi a braminokra nézve szigoru kötelesség: hogy törvényes utódjaik érettök áldozhassanak. Innen a nagy tisztelet is a nők iránt. „A nő a férfiunak fele, mondja egy régi költő; az ő legbensőbb barátja, az üdvösség kutforrása: nőtől származik a megváltó. A nők a magányosságban barátnék; édes vigaszt nyujt a velök beszélgetés. A köte-

lességek teljesitésében hasonlók az atyákhoz, és a szerencsétlenek vigasztalásában anyákul mutatkoznak.

Hasonlat a görögökkel.

Ekképen tehát az emberi szellem keleten, mint szinte Görögországban, a bölcsészi vélemények egész körét megfutotta. Valamint Plato iskolájában, ugy itt is a világegyetem fölé emelkedett: hogy mindennek, a mi létezik, okát és örök jellegét megismerhesse; miként Aristoteles iskolájában, ugy itt is, az érzékek bizonyságára támaszkodva, az emberi lélek és külvilág kettős lételét hirdette; miként Zeno, magában mélyedt el az ember: mit sem gondolván a körülötte lévő dolgokkal; valamint Pyrrho, és Epicur, azt állitá, hogy minden csak látszólag létezik; Xenophanes pantheismusa, Empedocles szeretete és gyülölete, Pythagoras monasai s lélekvándorlása, Leucippus parányai, Heraclitus összetételei s feloszlásai, már jóval előttök a Ganges partjain feltalálhatók. De minél inkább vágyódik lelkünk ama sor felől tudni valamit, mellyben e rendszerek képeztettek, annál inkább hiányzik e részben a történeti adat. Valljon a görögök Nagy-Sándor idejében hozták-e azokat magukkal Indiából; vagy saját ismereteiket vitték oda: vagy mindketten egy régibb forrásból meritettek? Vagy az emberi szellem párhuzamos irányban haladott? A történetirásból tudjuk, hogy Pythagoras és Democritus Indiában utaztak; mondják, hogy Pyrrho Nagy-Sándort követé oda; Callisthenes, Aristoteles unokája, nagybátyjának egy a braminoktól nyert logikai rendszert hozott. Pythagorasnak, ki Thespesiont dorgálta, azért, hogy részrehajló az egyptomiak iránt, azon szemrehányást kellett hallania, mikép ő ismét a hindukhoz viseltetik előszeretettel; s a bramin Yarka, Apollonius általi kérdeztetvén, mint vélekednek övéi a lélek természete felől, azt felelé: „A mint ti gondoikoztok Pythagoras után“ [1]). Föltéve, hogy nem birnak elég bizonyitó erővel e hagyományok, mindamellett azon régi véleményt igazolják, miszerint a görögök tudományuk egy részét, vagy legalább a szellemi ösztönt, Ganges partjairól nyerték.

Erkölcsi bölcsészet. Darma-sastra.

Az emlitett rendszerek különösen a hindu bölcsészet elméleti részét foglalják magukban; a gyakorlati rész a Manava Darma-sastrában foglaltatik, mellyet némellyek szerint 1200 évvel Kr. e. Manu irt össze: minden esetre nagyon régi, s valószinüleg a papok által több századok folytán gyüjtetvén egybe, Kr. e. a 9-ik században (?) jelen alakjában állittatott össze *). E hiedelemre egy részről az vezet ben-

[1]) **Brucker**, *Hist. Philos.* I. 190. l. **Robertson**, *Ricerche sull' India.* I.

*) Megjegyezhetjük talán, hogy ez állitólagosan olly régen *szerkesztett*

nünket, hogy a durvaság és miveltség vegyületét, a tulajdon fölötti nagyon kifejlett fogalmakat, és barbar büntető törvényeket találjuk e munkában **); más részről pedig, hogy a papi cast nagyon is fölmagasztaltatik benne. A braminnak botja fején fölül ér, a harczosé csak homlokáig, a kereskedőé orráig, és igy tovább. A király a hét első rendü istenség részeiből vagyon alkotva; s azért legelső kötelessége, tisztelni a braminokat, kiktől annyi áldás özönlik rá. Egyébiránt a vedák azt mondják, hogy mindaz, a mi Manu szájából kijő, szent és üdvös a léleknek; miért is ezen törvénykönyv nagy tiszteletben tartatik. Ebben a törvénykönyv rendes tartalmán kivül foglaltatnak még: egy cosmogoniai rendszer, metaphysikai eszmék, életszabályok, vallási szertartások, morál, politika, hadtudomány, kereskedés, és a halál utáni jutalmak és büntetések [1]).

A Darma-sastra egy költemény magasztosságával kezdődik. Manu, a világ jelenlegi korszakának legfőbb kormányzója, trónján ül; a bölcs maharkik tisztelettel környeczik őt, és kérik, hirdetné ki a

---

törvénykönyv, nem csak az oupanishadokat (a vedák magyarázatait), hanem a puranákat, vedangákat stb. is ismeri, azaz: olly müveket, mellyek a nyelvészet, verselés, Mathematica stb. kérdéseit tudományosan tárgyalják; sőt szó van benne a viruktá-ról, vagyis a ‚vedák fölötti glossákról' is; minők minden népnél későbbi idők jeleül nézetnek. Helyesen veszi észre Ritter, hogy ha görög müvek és irók hasonló tárgyakat fejtegetve,olly iszonyu régiséget követelnének maguknak, egészen hitelnélküliekül nyilvánittatnának. Vagy ugyanazon kritika, melly Hermes Trismegistus, Orpheus, a sybillák stb. müveit elitéli, nem alkalmazható-e, mihelyt hindu könyvek- és szerzőkről van szó; kiknek történeti tudatlanságuk, részint csalási szándékuk is, olly kétségbevonhatlan adatokkal van bebizonyitva? Valóban még nem vagyunk tul azon lehetőségen,mellyet a szellemdus de Maistre, a braminokat gunyoló Pinkertont emlitve fölhoz; mondván, hogy ez késznek nyilatkozott bebizonyitani, mikép Menu végre is egy 13-dik századbeli becsületes legista lehetett. S.

**) Illy vegyület szükségkép föllelhető minden olly munkában, melly kritikátlan, s történet- és Chronologiára nem ügyelő kézzel, minden időbeli törvényeket összehalmoz. Hasonló szerkezet mellett a magyar törvénykönyv korát is legalább sz. István idejére lehetne visszavinni; a ‚Corpus Juris Canonici'-ét pedig apostoli időkre. Mert hiszen egyes *részei* ezen időkből valók. Illy értelemben a Darma-sastra is ősrégi lehet; de nem az *jelen* szerkezetében. S.

[1]) Az ő tizenkét könyvei különösen a teremtés-, nevelés-, házasság-, családi élet-, életmód-, a nők megtisztulása-, az ajtatosság-, kormányzás-, büntető s polgári törvények-, kereskedők- és szolgák-, vegyes osztályok-, büntetések- és bünbánat-, a lélekvándorlás- és tulvilági boldogságról értekeznek. E törvénykönyv eredetije Parisban nyomatott 1830-ban, Chezy által. Három év mulva fordítást adott belőle Loiseleur Deslongchamps. Mi pedig a *törvényhozásról* szóló okiratok közt fogjuk megismertetni.

világnak a törvényeket, mellyek a föld lakóit megzabolázzák és vezéreljék. Manu mosolyogva hallgatja őket, és a teremtés történetének előadásával kezdi.

Az emberi-nem szaporitása tekintetéből (ekkép szól), Isten az ő szájából, karjaiból, oldalából és lábából hozta létre a bramint, shatriát, a vasiát és sudrát. Azután testét két részre osztván, felében férfi, felében nő lett: férfi része a nő részszel egyesülvén, nemzé Vivagit; Vivagi önmagától hozá létre Manut, a világegyetem teremtőjét. Ez én vagyok; és teremteni szándékozván [1]), a világegyetem tiz legszentebb urát hoztam létre (maharchi), kik teremték a hét manut, a madarakat, kigyókat, sárkányokat, gnomokat, óriásokat, vampyrokat, nymphákat, majmokat, férgeket, légtüneményeket, és a mozdulatlan tárgyakat. Mindezen lények, sokféle homályba burkolva, öntudattal birnak, s az öröm és fájdalom érzékeivel; és a tünemények folyton változó világában előforduló átalakulásoknak vetvék alá.

A teremtés bevégeztével, a megfoghatlan hatalom elmerült a legfensőbb lélekben; az időt az idő által hajtván el. Mig Isten őrködik, a világ szüntelen változik: de ha egyszer nyugalomra tér, a világ szétbomlik. A lények közt első helyet foglalnak el az állatok; az állatok közt azok, mellyek saját értelmiségök által léteznek, mint az emberek; ezek közt pedig a braminok, az igazságnak örökös megtestesülései.

Az emberek mindnyájan önszeretettel telvék maguk iránt; miből azután vágyak és nyugtalanságok származnak. Ki jutalom reménye nélkül tölti be kötelességeit, az halhatatlanságra tesz szert. Istentelen az, ki a vedákat, vagy darma-sastrákat, azaz: a kinyilatkoztatást, és a törvényes hagyományokat megveti. E kettő, kapcsolatban az erkölcsiség- és elégedett élettel, képezi a mi kötelességeink teljét. A vallás az oum könyörgést, tüz általi megtisztulást, áldozatokat, és a szenteknek hozandó áldomást parancsolja. Magunk iránti kötelességeink: hogy uralkodjunk a tizenegy érzék fölött, vizsgáljuk a szent tudományt, romlatlanul őrizzük meg szivünket: mi nélkül az áldozat semmit sem ér; hogy forditsunk gondot saját ügyeinkre; ne szóljunk, ha nem kérdeztetünk; vessük meg a világi tiszteletet; beszédünk- és gondolatunkban tiszták legyünk. Mások iránti kötelességeink: hogy tiszteljük az öregeket, az atyát jobban, mint száz másokat, és az

[1]) Megjegyzésre méltó, hogy valamennyi hindu Cosmogoniában a gondolat, szemlélődés, ajtatosság és bünbánat, a teremtés szükséges föltételeiül fordulnak elő.

anyát ezer atyánál is jobban, mindenek fölött pedig azt, kitől a szent tanitást veszszük; szeretetteljesen viseljük magunkat a tanitványok iránt; még csak gondolatban se kivánjunk rosszat másoknak.

Minden tett, gondolat, vagy szó, jó vagy rossz gyümölcsöt terem. Lelkében vétkezik, a ki másnak jószágát kivánja, ki gonosztettet forral, az Istent tagadja; szóval vétkezik a hazug, a fecsegő, rágalmazó, s a ki időn kivül beszél; tettel vétkezik, a ki mást hatalmába kerit, a lelkes lényeknek törvényes engedelem nélkül ártalmára van, és másnak nejével szerelmeskedik.

A büntetés hason természetü a tettel. A testnek gonosz tettei miatt, halála után az ember mozdulatlan teremtményekbe megy által; a szóbeli vétkes tettek miatt madarakba, vagy verhenyeges állatokba; gondolati vétkek miatt alacsonyabb emberi sorsba.

A nő soha se ásitozzék szabadság után. Mig leány, atyjától függ, mint nő férjétől, mint özvegy fiától. Válaszsz magadnak nőül egy kellemes külsejü leányt, kinek szemei ne legyenek kigyultak, haja sem sok, sem kevés; ki nem beszél hasztalan dolgokat; kinek bájos neve hosszu magánhangzókban végződik, és hasonlóan az áldást osztó szavakhoz: s e név ne legyen valamelly csillagzat, fa, folyó, szárnyas kigyó, hegység, vagy barbár törzs neve. Az erényes nő tisztelje férjét, mint az Istent, habár nem tartaná is meg a szokásokat, és mást szeretne, vagy minden érdem nélkül volna. A nő csak annyiban dicsőül az égben, a mennyiben urát tiszteli; ha őt elveszté, ne gyujtsa meg ujra a házasság fáklyáját.

A léleknek három tulajdonsága van: jóság, szenvedély, homályosság; ezek egyikéhez van kapcsolva az egész életen át az értelmiség. Halál után, a jósággal megáldott lelkek isteni természetbe mennek át; a szenvedélyes lelkek más emberi állapotba; a homály lelkei pedig barmokká változnak. Mindegyik átváltozásnak vannak aránylagos fokozatai. Ki egy bramint öl meg, szamárrá, vagy kutyává változik át; a bramin, ki szeszes italokat iszik, féreggé válik; ha lop, kigyóvá, vagy chamaeleonná; a gabonatolvaj hattyuvá, a hustolvaj karvalylyá, s az illatok eltulajdonitója pézsma-egérré.

Boldogságra vezetnek: a szigoru ajtatosság, Brahma megismerése, az érzékek zabolázása, rosszat nem tevés, a vedák tanulmányozása, a legfensőbb lélek ismeretének megszerzése, mi legfőbb tudomány. Ki a jót érdekből teszi, legfölebb a devák helyére jut; ki egyedül az isteni lény ismerete után vágyik, minden földi kötelékekből ki fog bontakozni, s még éltében minden lényekben a legfensőbb

lelket, ebben pedig minden lényeket fog látni; s azután eljut a halhatatlanságra.

Itt már kiüti magát Manu panthcismusa, melly még tisztábban nyilvánul e szavakban: „A lélek, minden istenek; a legfőbb lélekben nyugszik a világegyetem; az idézi elő a lelkes lények tetteinek sorozatát. A nagy lény, finomabb levén a parányinál, s magában rejtve mind az öt elem egyesülése által képezett lényeket, lassankint azokat a megfogamzástól kezdve, a növekedésre és fölöszlásra vezérli. Ekképen az ember, ki saját lelkében a minden teremtményekben székelő legfelsőbb lelket ismeri el, egyenlőnek mutatkozik mindenkihez, és végre Brahmában elenyészik."

Valamint a zsidók törvénykönyve e nép szokásait ismerteti meg velünk, ugy ez is a hinduk által hasonló gondossággal megőrzötteket; és bámulatosan hü képét adja szokásaiknak tizenkét századdal Kr. e. Ne higyük azonban, hogy ekkor még bölcsőjében lett volna ezen nép: a vedákon alapuló cast-különbség meg volt már alapitva; mellyek értelmezése dus irodalmat, és eltérő nézeteket eredményezett az emberi ész müködése által: melly a tekintély igája ellen fellázadván, a megszokás hatalmánál fogva ismét lecsillapittatott. A király, jóllehet a földre leszállott istenségül tekinteték, méltán remegett trónja- s éltéért. Szigoru büntetéseket kellett szabnia, oltalmaznia a gyengét, főleg pedig a nőt, ez alárendelt lényt, melly a legbölcsebbeket is elcsábitja, mellynek megátkozása a család romlását vonja maga után; mig ellenben az ég oltalmába veszi azt, a ki őt tiszteli.

A három felsőbb castok élveztek, oktattak, parancsoltak: mig a sudrák, a szolgaságban azon reménynyel vigasztalva magukat, hogy majdan jobb állapotra születnek, a müvészetek- és mesterségekre adák magukat; nem csak réz-, vas-, czin- és ónból készitvén edényeket, hanem arany- és ezüstből is: melly érczek a király felügyelete alatt ásattak. Ők arany függőket, drága-köveket, gyöngyöket és gyémántokat tudtak készitени és foglalni; az ébenfát, elefántcsontot, szarvat ügyesen hasitani, legfinomabb kelméket szőni öltözetül a gazdagoknak, kiket csinos palankinokban ökrök, tevék és lovak huztak. Az ünnepélyekbe ének, zene, táncz, viadal és szinjáték öntött vidámságot; kakasok, kosok, és más állatok, a törvény tilalma ellenére, állittattak szembe egymással; kellemes illat terjedezett a teremekben; s az asztalokra nagy választékosságban adattak föl az ételek és forralt italok [1]).

---

[1]) A Darma-sastra fordítását a *Törvényhozásra* vonatkozó okiratok közt

De egyuttal mindenféle gonosz is belopódzott a müveltség kiséretében: babonás szokások, játékdüh, telhetlen uzsoráskodás, gyalázatos kémkedés, és utálatos áruba bocsátás. A király a megjavult gonoszokat, volt társaik cseleinek fölfedezésére használta. Ügynökei számokat használtak, midőn idegen fejedelmek terveiről értesiték őt. Kizárólag nők látták el az udvari szolgálatot, és hogy a király magát a megmérgezés ellen biztositsa, csupán a leghivebb kezekből fogadá el az étket, abba ellenszert kevert, és bizonyos köveket hordott magával amulet gyanánt a méreg ellen [1]).

Manu könyvén kivül más erkölcsi értekezések is irattak, melyek főleg a vedák- és puranákon alapulnak: ezek közt kitünő a Pansha-Tantra, Vishnu Sharma aphorismái [2]), mellyek közül felhozunk itt néhányat:

„Születésökkor az emberek sem nem szeretik, sem nem gyülölik egymást: a szeretet, vagy gyülölség esetlegességektől függ. Az a jó barát, ki a vész napjaiban segit. — Ne szövetkezzél a gonoszszal; az üszök vagy megéget, vagy barnit. — Inkább félj a gonosznak nyugalmától, mint a becsületes ember haragjától. — A gonosz, ki tudománynyal bir, nem egyéb, drága-kövekkel ékitett fejü viperánál. Régi lakodat, mielőtt jól meggondoltad volna, föl ne cseréld ujjal. Ha olly helyre kerültél, hol nem félnek rosszat cselekedni, fuss onnan. — A bölcs ember pártok élére nem áll. — Ne vesd meg az aprólékos dolgokat; sok szalmaszál az elefántot is feltartóztatja. — Mit sem ér az élet becsület nélkül. — Az életnek egy percz alatt vége van; a becsület örökké tart. — Ki éltében nem fél a haláltól, észre sem veszi, midőn ez elérkezik. — Ki nem vágyik jó hirnévre, már éltében halott. — A bölcs nem beszél koráról, gazdagságáról, sem kárairól, vagy családja hibáiról. — A becsületes ember a füben rejlő, vagy hajba font virág, melly mindenkor kellemes illatot terjeszt. — Többet ér hallgatni, mint hazudni, szegénynek lenni, mint csalással meggazdagodni, egyedül élni az erdőben, mint bolondok társaságában. — Boldog, a ki nem érez nyugtalanságot. — A vallás jóakarat a teremtmények iránt; a vallás azon lépcső, mellyen az ember mennyországba jut. — Ki szenvedélyeit megzabolázza, ez életben is fölleli

---

adandjuk. L. különösen II. köt. 178. 204 sl.; III. 56. 58. 202. 268.; IV. 36.; V. 120. 121. 112.; VII. 8. 62.: IX. 222. 225. 239.; XII. 45.

[1]) L. II. köt. 179 sl. — III. 160. — IV. 219. — VII. 67. 125. 90. 217. 218. — IX. 225. 257. 258. — XI. 50. stb.

[2]) **De Marlès**, Hist. génér. de l' Inde, tom. II. p. 403—413.

már a boldogságot. — Az ember élete e földön hasonlit egy éjjel tett utazáshoz. — Ifjuság, szépség, élet, gazdagság, mindez szalmacsomó, mellyet a vizár magával visz. — A folyam nem megy többé visszafelé: az ember életének napjai e folyam. — Türj inkább ezer bántalmat, mint sem czivódást kezdj: de ha egyszer vitára került a dolog, semmit el ne mulass, hogy a diadalt kivivjad. — A tudomány mindent feltár előttünk, kivéve a gonosz ember szivét. — El ne taszitsd magadtól a keserü gyógyitalt, sem a barátot bárminő hibáival. — Az, a mivel szükségeden fölül birsz, másokat illet. — Miért gondolsz olly sokat a gyönyör- és fájdalommal? Egyik a másikat szünet nélkül felváltja.“

Aviar bölcsésznő, Brahmának egyik neje, vagyis az isteni lénynek szemlélője, ki a malabari hét bölcsek közé számittatik, könyveket irt a moralról; mellyek közé tartoznak az Atisudi, és a Kalujolusham, vagyis a bölcseség szabályai, versekben, mellyek a leánykák által az iskolákban énekeltetnek [1]). „Dicsőség és tisztelet az Istenségnek. — A jótékonyság kegyes, és nem szenvedélyes. — Ne fedezd föl titkaidat. — Csendesen társalogj. — Viselj gondot arra, mi előtted kedves. — Ismerd ki előbb az embert, mielőtt bizodalmaddal megajándékoznád. — Tanulj, mig ifju vagy. — Ne feledkezzél meg arról, a mi testednek használ. — Maradj meg állásodban, és tartsd meg az isteni törvényeket. — Ne hozd napfényre mások tetteit, és szerezz magadnak jó hirnevet. Mindenek közt legnagyobb gyönyör, olvasni és irni. — Valódi szegény csak a tudatlan. — A tudomány valódi czélja: megkülönböztetni a jót a rossztól. — Még ellenségedet se csald meg. — Az igazság a tudomány virága. — Minél inkább haladsz előre a bölcseségben, annál nagyobb előmenetelt teszesz az erényben. — Vallás nélkül nincs erény.“

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A buddaismus.

Legfontosabb szakasz India történetében a buddaismus behozatala; méltó arra, hogy különösen fejtegessük, mint egy másik oldalát a keleti miveltségnek: melly annyi századokon át uralkodott, és most is uralkodik az Indus forrásától kezdve, a Csendes-tenger part-

[1]) *Asiat. Res.* vol. VI.

jaiig és Japánig; megszeliditve (?) Közép-Ásia, sőt déli Siberia vad lakóinak is kegyetlen szivét [1]). Husz különféle nép közt, mellyeknél elterjedett, találhatók fel a könyvek, mellyek e tan és vallás történetét, vagyis e népek hit- és bölcsészetét illetőleg kutfőkül használtathatnak. A mongol szöveget Klaproth és J. J. Schmid; a chinait Abel-Remusat tanulmányozták. 1821-ben Brian Houghton Hodgson a nepali udvarnál tartózkodván, vizsgálat alá vette az itt uralkodó budda vallást, és nyomába jutván, hogy ott budda iratok léteznek sanscrit nyelven, sok keresés után sikerült neki néhányat megszereznie, s ezeket a tudós egyletekkel közlötte. Francziaországban Burnouf [2]) vizsgálván azokat, azt hitette el magával, hogy végre kifürkészte e vallásnak eddig ismeretlen alakját: ő azonban csak a buddaismus viszontagságaival foglalkozik Indiában, hol ezen vallás megszülemlett és önkényt fejlődött ki; jóllehet több századok óta ki van onnan zárva, s eretnekségnek bélyegezve: s nagyon valószinü, hogy az ezen vallásra vonatkozó tibeti, chinai, és tatár munkák a hindu után eszközlött forditások.

Kandsurnak nevezik Tibetben egy iszonyu gyüjteményét minden Buddaféle szent könyveknek, Budda- és tanitványainak müveit, ezek és patriarcháik életrajzait, a zsinatok határozatait, szóval e vallásnak egész szabályszerü irodalmát. E müvek a chinaiak módjára fába vésvék; és a butani lama, ki azokat őrzi, koronkint némi másolatokat ád azokból a templomok és iskolák számára. Első tudósitást adott erről Europának a hires erdélyi utazó, Kőrösi Csoma Sándor. A tudománynak e vértanuja azon tünődvén, valljon az ‚ungar'-ok nem az ugorok maradékai, és a magyarok nem a tibeti mawarok rokonai-e, gyalog és alamizsnát kérve utazgatott: mig hét év alatt Erdélyből

---

[1]) A ‚*Transactions of the royal asiatic society of Great-Britain*' (Vol. II. p. 1. 2. 1830.) fontos megjegyzéseket közöl Buddáról, Hodgson urtól. Abel Remusat végnapjaiban valószinüleg a Buddaféle vallással foglalkozott. Halála után látott napvilágot a **Foekoue-ki** felől irt munkája: *Relation des royaumes bouddistiques; voyage dans la Tartarie, dans l' Afghanistan et dans l' Inde, exécuté a la fin du IV. siécle par Chy-fahian.* Paris, 1836.

M. I. F. Davis, Chinát illető kutatásairól hires tudós, az ásiai társulattal atyja jelentésének egy kivonatát közlötte a butani lakosok intézményei iránt; hol különösen meglepte őt bizonyos szertartások hasonlatossága a keresztény szertartásokkal. L. *Transactions of the royal asiatic society of Great-Britain and Ireland.* Vol. I. II. 1831.

Klaproth ásiai emlékirataiban Buddának életrajzát bocsátá közre mongol kutfők után.

L. még Gorresio abbé előbeszédét a Ramayana kiadásához; és a (C) alatti jegyzetet.

[2]) *Introduction a l' histoire du bouddhisme indien.* Paris, 1845.

Lhassába ért (1822.); szemügyre vevén a közbenfekvő tartományokat a keleti vendégszeretet segélyével, hol europai consulok és tudósok nem találkoztak. Ama hegyek közé érvén, nagy buzgalommal tanulta a tibeti nyelvet, türelmes tanitványaként a papok- és punditáknak. Megszerezve magának ennek ismeretét, Indiába ment, hol az ásiai társaság őt könyvtárnokaul választá; s ott bocsátott ki egy tibet nyelvtant és szótárt, s egy magyarázatát a Kandsurnak: mellynek egy példányát magával hozta. Midőn ismét Tibetbe szándékoznék visszatérni, tanulmányainak folytatása és még mindig homály fedte föladatának megoldása végett, 1842-ik évben meghalt.

A nepali gyüjtemény, melly a Shakia Muni életében kinyilatkoztatott mondatok sorozatául tekintetik, nyolczvan ezer értekezésből áll, melly szám a Buddaféle elméletek- és történetekben gyakran előfordul. Bizonyos hagyomány azt tartja, hogy ez értekezésekből sok elveszett, és csupán hatezer maradt fön; de a jelenleg meglevők még e számot sem közelitik meg, s ezek: a Tripitaka, vagy három kosár; vagyis a Sutrapitaka, Budda beszédei; a Vinajapitaka, fegyelmi szabályok; és Abidarmapitaka, vagy kinyilatkoztatott törvények: mit mi metaphysikának neveznénk. Tehát a vallást és bölcsészetet foglalják magukban, s a hét emberi Buddák közül az utolsónak tulajdonittatnak; eredetök tehát későbbi időre esik a tisztán mythologiai korszaknál.

A sutráknak nagyobb tekintélyök van, mint a vedáknak, mivel az utolsó Budda saját szavaiul tartatnak. Ezek párbeszédek a morál és bölcsészet fölött; nem is rejtélyes homályba burkolva, miként a kevesek elmélkedésére szánt bramin tanok, hanem hosszadalmasan és ismételve adatnak elő: hogy mindenki által érthetők legyenek. Szerzőjök leginkább a gyakorlatot tartotta szem előtt; miért is tanait az ő saját és tanitványai sorsának előadására alapitja egy korábbi életből. A legenda itt csak másodrendü szerepet játszik: nem ugy, mint az avadanákban; mellyek leginkább arra irányozvák, hogy a jelent a korábbi élet által fejtegessék, és minden tettnek jutalmát, vagy büntetését kiszabják. Az első sutrák jóval egyszerübbek; tovább már bonyolultabb és képzelgősebb legendák, és büvészi formulák tünnek föl. Itt-ott szabályok is vegyittetnek közbe.

A metaphysikai könyvek nem Shakia Muni-, hanem követőitől származnak.

Ide járulnak még a tantrák, babonás könyvek, mellyek az alaki okfő személyesitésének imádását tüzték ki czélul, s a büvészi négyszögek és körök képezését tanitják.

A bramismus honában, Kossala (Oude) tartomány fejedelmének, egy shatria családból, fia született; ki huszonkilencz éves korában lemondván a világról, szerzetesnek állott, s családi nevéről Shakia remetének (Shakia Muni), vagy Sramana Gotamá-nak neveztetett. Két teste volt: egyik a halál- és átváltozásoknak alávetve; másik pedig maga az örök és változhatlan törvény. Téli napéj-egyenletkor (?), vagyis ciu-tang csillag 25-kén született a földön egy gyönyörü, szeplőtelen, királyi vérből eredett szüztől, midőn az egész világon béke uralkodott. Születése nem sérté meg az anyai méhet, s azonnal fény áradt el a földön, és a mennyei szellemek igéző dalai hirdették a megváltó születését. Néhány király által imádtaték; mint gyermek, egy elaggott pap által mutattatott be a templomban; ki őt karjaiba véve, zokogás közt mondá meg előre jövendő dicsőségét. Fiatal korában bámulatra ragadá bölcseségével az irástudókat; később a pusztában töltött hat évet töredelemben: mi közben testén a legteljesebb szentség harminczkét jegyei, s nyolczvan különös tulajdonok mutatkoztak. Ujolag a magányba vonulván, hogy a felebaráti szeretet és a türelem fölött elmélkedjék, kisértetbe vivé őt az ördög: de győzedelmeskedett rajta *). Ezután tanitani kezdett: tanitványokat választott, elmélkedő életmódot hozott be, óvszereket rendelt a bünök ellen, s a világot a gonosznak ösvényéről jó utra tériteni igyekezett. Végre az ő tanainak ellenségei akasztásra vivék őt (?), s midőn lelkét kiadta, rengett a föld, és elsötétült az ég [1]).

„Az én születésem és halálom száma, haladja a világegyetem élőfáinak és növényeinek számát: senki sem számithatja ki, hány izben holtam meg; magam sem tudnám megmondani, mennyi rombolást és

*) Uj adat volna rá, mint sajátitá el s dolgozá föl a keleti képzelődés az igazság hirnökei által hozzá vitt anyagot; s mint alkalmaztatá az Indiába már az apostolok által bevitt keresztény tant, az ottani eszmék- és előítéletekhez a buddaismus épen ugy, mint Arabiában a mohamedanismus, stb. De Shakia Munit szerző itt nagyon egyoldalulag ábrázolja. A buddisták megváltója királyi fényben neveltetik, minden élvben részesül, s az előbb még bünös ember, csak miután egy fiu s leány atyja lett, vonul magányba. Ő olly kevéssé egyedüli s kizárólagos üdvözitője, *α*-, és *ω*-ja az emberiségnek, hogy miután benne az Istenség állitólag megtestesült, magát imádtatni hagyván, Benaresbe megy, és ott *az előtte élt ezer más Buddákat* imádja, s azután azok helyét a trónon elfoglalja; 80 éves korában bekövetkezett (nem erőszakos) halála előtt Maidari-, s több száz Buddának eljövetelét jósolván: mig az ezredikkel e világkorszak bevégződik. Az tehát, mi a ker. tanokra emlékeztet, csak egy, az ősi babonaságba beleszőtt pótlék, a népnek az igaz világosságtóli könnyebb elvonására kigondolva. S.

[1]) Valamennyi missionarius előtt föl kellett tünnie a buddaismus és ke-

megujulást értem már a földön.“ Buddának ennyi élete mellett, a képzelődés végtelenig szaporithatá és módosithatá a mondákat, hogy azok összegéből egy eszményi lényt állitson elő. Közönséges emberből, ki a bölcseséget kereste, fokonkint, ezer meg ezer lételen keresztül, egészen a boddisatva tekintélyére emelkedett: azaz: egyesült az értelemmel, a világegyetem királyává vált, felszállott a Brahma egébe, s Brahma lett: kinek élete a világ kétszeri megujulásán, vagyis 2688 millio éveken át tartott.

Mig ő az égben isten volt, nem szünt meg szent király lenni a földön: de az ő boldogságában, vágya jött megváltani az embereket; s hogy ezek szenvedése iránti könyörületét megmutassa, és hogy ‚forgassa a kereket‘ valamennyi emberek javára, hogy megszabaditsa őket a változó viharos léttől, és fölemelje őket a változhatlan nyugalom állapotába, melly az értelemnek a végetlen állanynyali egyesüléséből ered: eltökélte magát, hogy emberré lesz; és egy szüznek méhében testesült meg. „A sok rossz, melly a teremtményeket gyötri (ezek szavai), a tévelyek, mellyek martalékaul esnek, és mellyek őket a jó utról letéritik, letaszittatásuk a rémitő setétség lakába, a végnélküli fájdalmak, mellyek őket kinozzák, a nélkül hogy szabaditó, vagy oltalmazó találkoznék számukra, késztik őket, hogy hatalmamat és nevemet hivják segitségül. De az ő szenvedéseik, mellyeket égi szemeimmel látok, és égi füleimmel hallok, a nélkül hogy segithetnék rajtok, annyira megzavarnak engem, hogy a tiszta értelmiség állapotát el kell hagynom.“

Minden tartomány, hova az ő tisztelete eljutott, bir az ő jelenlétének nyomaival; sok helyeken láthatók lábainak nyomai: itt 99 nőt átkozott meg, kik rögtön mind pupos-hátuakká váltak; amott ellenségeitől futván, egy szegény braminnal találkozék, ki tőle alamizsnát kért, és nem levén neki mit adnia, megkötözteti, s az üldöző királyhoz viteti magát általa: ki azért jutalmat nyer; pedig e koldus egy bramin, vagyis egyike leggonoszabb ellenségeinek. Más alkalommal szemeit és fejét adja alamizsna fejében, szétszaggattatja magát egy éhes tigristől *), és egy arany kelyhe van, mellyet a gazdagok ezer, vagy tizezer virágcsomóval sem képesek betölteni, mig azt a szegények néhány szál virággal is megtehetik.

---

reszténység közötti csudálatos (?) hasonlatosságnak, legalább a kül jelenségekben. Először fejtegette ezen összehasonlitást a tudós ágostoni De Giorgi, egy értekezésben, mellyet 1761-ben a romai Propaganda congregatiojától kiadott *Alphabetum Thibetanum* élén közrebocsátott. L. a *jegyzetben.*

*) Budda szenvedései tudnillik csak merő csalódások és álomképek: csupán

Mások szerint (!)Budda egy hatalmas királytól származék, ki őt szomorkodni, s gondolatokba merülni látván, három tökéletes szépséget ád hozzá nőül, s mindegyik szolgálatára husz ezer szüzet rendel, szépségre az ég nympháihoz hasonlókat. De bármennyire kereste is kedvét, és igyekezett őt szórakoztatni a hatvanezer szüz, az ifju herczeg nem nyitá meg szivét az örömnek, s csak az igaz tant szomjazta. A tanácsosok azt javasolják a királynak, küldje őt utazásra; de egy isten, hogy visszavezérelje őt az elmélkedésre, négy izben jelentik meg neki, különböző alakban. Először is egy ősz ember alakjában pillantván meg őt a herczeg, kérdi: Ki legyen? A szolgák felelik: egy aggastyán. Tovább kutatván, mi az az aggastyán, a szolgák leirnak neki egy nyomorult embert, „kinek érzékei eltompulvák, alakja megváltozott, szine elhalaványult, lélekzete nehéz, ereje kimerült; gyomra nem emészti meg, a mit bevesz, csontjai helyökből kimozdultak, ha le akar ülni, vagy feküdni, másnak segitségére szorul, a mit beszél, az csupa panasz és ismétlés: ez egy aggastyán.“ A herczeg, ki a törött szekérhez hasonló agg korról elmélkedik, még szomorubb kedélylyel tér vissza; s a fájdalmas érzés, hogy mindnyájan e sorsnak megyünk elejbe, megfosztja őt minden örömtől.

Ujra távozván hazulról, atyja parancsot adott, hogy semmi rut, vagy tisztátalan alak se bocsáttassék elejbe az uton. De az isten egy uthosszant fekvő beteggé változik: szemei nem látják a szineket, fülei nem hallják a hangokat, kezeivel és lábaival maga körül hadaráz; atyját és anyját kiabálja, s fájdalomteljesen öleli meg nejét és gyermekeit. A herczeg kérdi: ki legyen; és értésére esvén, hogy ez egy beteg, azt kérdi ismét: mi az a beteg? És felelék neki: ez egy négy elemekből alkotott ember, mellyek mindegyike száz meg egy, minduntalan változó betegség- és nyavalyának van alávetve. Ekkor leirják előtte a különféle nyavalyákat; mire a herczeg ama szerencsétlenre gondolván, az emberi élet nyomorteljes volta fölött sopánkodik, és azt mondja: Én a testet egy esőcsepp gyanánt nézem: élvezhetek-e valaha legkisebb örömet is a földön?

Más alkalommal az isten halottá változott, kit a városon kivül vittek temetni: s a herczeg utána kérdezősködvén, a halál természeti következéseinek borzasztó képét látá maga előtt; és nagyot sohajtván, visszatért palotájába, elmélkedni a fölött, hogy minden élő alá van

képzelt próbák, állhatatosságának megkisértésére. A hindu vallás- és bölcsészeti felfogás szerint valóság ugy sincs semmiben, a mi történik. Azért érdemelnek olly nagy hitelt irataik is e tekintetben. . . Ki fogná ezekben a történetet az allegoriától, a valót a mesétől, az igazat a hazugságtól elkülönözni? S.

vetve az öregség-, betegség- és halálnak, ugy hogy e miatt étvágyát is egészen elvesztette.

Végre az isten szerzetesnek öltözött, és kinyilatkoztatá a herczegnek az igaz tant: melly által az ember az élet nyomoruságai fölé emelkedik az által, hogy korlátozza vágyait, és a nyugalommal szivének együgyüségét kapcsolja össze; melly állapotban sem hangok, sem szinek föl nem zavarják azt, méltóságát meg nem törik, rendületlen marad a földön, menten a bu- és fájdalomtól, s az érzékiség eltompitásával elnyeri a boldogságot.

E négy sajátszerü beavatás által a buddaismus alapitója (?) a bölcseség magasabb fokára jut: ama titokteljes menhelybe, mellyet e szemlélődő, bukóros vallás minden izgatottság, bánat, és a halál ellen nyujt.

Még más módot is használt az isten, hogy fölfedezze Buddának a halandók nyomorát. A király tanácsosai, hogy időtöltést szerezzenek neki, a földmivelőkre vonták figyelmét: „a herczeg látta, miként szántás alkalmával férgek jőnek elő a földből; egy béka fölemésztette ezeket; erre egy kanyargós kigyó szökött ki az üregből, s elnyelte a békát; egy páva szállván le röptéből, megölé a kigyót; a pávát sólyom fojtá meg; a sólymot pedig egy karvaly tépte szét.“ Budda szánakozást érez magában; látva, hogy az élők egymást emésztik föl, és a könyörületnek ez érzete a szemlélődés első fokára emeli őtet.

Attól tartván azonban az istenek, hogy majd még sem lenne kedve lemondani a világról, a csömörletet hivják palotájába. Midőn mindenki aludt, a palota kapui sirokká változnak, a fejedelem nejei, s a leányzók holttestekké, s a szétszórt csontok a farkasok, madarak és rókák prédáivá válnak. Ekkor a herczeg belátván, hogy minden merő csalódás, változás, álom és üres szó, s hogy csak az esztelen ragaszkodhatik e tárgyakhoz, lóra ül, és magányba siet; hogy a szemlélődés által a három világ fájdalmaitól megszabaduljon.

Sok illyetén történetecskét lehetne kiszemelni az ezer meg ezer mondák közül, mellyek az ajtatos népnek táplálékul, a papoknak pedig keresetül szolgálnak; mellyekből kitünik e három: először is a kimerithetlen keleti képzelődés, tovább egy mély könyörérzet a közönséges szenvedési állapot iránt, végre az életuntság, s mély érzete azon szükségnek, hogy az ember a végtelenség Oceánjába merüljön, a felületen történő hullámzásokat ekkép nem érzendő.

Budda az ő tanitását Magadában kezdte, előadván a hitnek eredetét és szükségét: „A köznyomor állapota, vagyis az embervilág, ez az első igazság; a második az üdvösség utja; harmadik a kisértetek, mellyekbe ütközünk; negyedik a mód, mellyel azokat leküzdjük.“

Tanait saját erényeinek példájával, és csodákkal támogatta *). Egészen uj dolog volt Indiában illyesmit hirdetni egyszerü nyelven: uj a törekvés, hogy a kezdetben igen kevesek birtokában levő igazság (?) mindenki előtt tárva legyen; és pedig egyszerü, s könnyen fölfogható modorban előadva, olly emberek számára is, kiket a felsőbb osztályok a társaság sepredékeül tekintettek.

Magadában, India középpontjában, csak lassankint és észrevétlenül növekedett e reform; kezdetben csupán alsóbbrendü hitczikkek-, és fegyelmi pontokkal foglalkozván, azután pedig mindinkább eltávozván a braminok tanától. Neki bátorodván a buddisták, saját szent könyvekkel, és elkülönözött bölcsészeti rendszerrel kivántak birni: megczáfolák a vedákat, s egyedül magukat kiáltották ki igazhivőkül; és vagy a meggyőződés erejénél fogva, vagy hogy tanaikat terjeszszék, s követőket szerezzenek, megtámadták az emberek eredeti egyenlőtlenségének elméletét, s tanitásra hivtak föl mindenkit, a ki csak arra magát hivatva érzi. Igy képződtek az uj próféták, a samanok, vagyis a szenvedélyek zabolázói; s minden uj tannak sajátságos proselytisticus buzgalma, s a brahmismus mozdulatlanságával ellentétben álló elveik által, gyorsan és messzire terjedtek.

A buddaismus szerint, miként azt nem a nép, hanem a tudósok értelmezik, a teremtmények hat osztályba soroltatnak; ezek: pokoli ördögök, ragadozó ördögök, barmok, szellemek, emberek, istenek; a három előbbiek a büntől veszik eredetöket, ez pedig az anyagtól; a többiek a lélek leányától, az erénytől; s mindkettőt a legfőbb értelmiségen alapuló gondolat nemzi [1]). A kérlelhetlen sors által, melly a teremtett lények tetteinek következménye, fogva tartatván a lények, folyton keringenek a látható világban (s a n s a r a), melly egymás fölébe tett három világból áll.

Az emberi-nemnek azon kell lennie, hogy az absolut anyagta-

---

*) Tudnillik ugyanazon *hiteles* kutfő szerint, melly állitja, hogy ‚szemeit és fejét adta oda alamizsnául', stb. Az ‚Ezer-egy éjszaka' is keleti elbeszélés; csak nem történet. S.

[1]) Ime a származási tábla:

Legfőbb értelmiség.

Gondolat.

Lélek.	Anyag.
Erény.	*Vétek.*
Legfelsőbb, Középső, Alsóbb.	Legalsóbb, Középső, Legfelsőbb.
Istenek, Emberek, Szellemek.	Állatok, Daemonok, Éhes ördögök.

lanhoz (n i r v a n a) eljusson, a Budda által kijelelt uton: ki időközönkint megjelenik a földön, s betöltve hivatását, a való életbe (s u n j a) megy által; melly az itt alanti, látszólagos életnek ellentéte, s a földön egyik kifolyása által jelképeztetik. Utoljára mint Shakia Muni jelent meg.

Minthogy az anyag egyesülése a szellemmel ezt megrontja, minden dolognak, az érzékek uralma alóli önkivonással kell történnie; mire nézve eltökélett erős akarat kivántatik, az alsóbb rendü szellemek, a ragadozó és pokoli ördögök legyőzésére.

E tan tehát egy tényül fogadott véleményen, s bizonyosság gyanánt előadott reményen alapult. Az előbbi abban áll, hogy az ember, és mindaz, a mi őt környezi, a lélekvándorlásnak örökös körében forog; különféle fokokat foglalván el a lények lépcsőzetén, érdeme szerint. A remény abban állott, hogy megmeneküljünk a vándorlástól, a megsemmisülés (n i r v a n a) által; mit a természeti s erkölcsi törvények határtalan ismerete, s a hét természetfölötti erény gyakorlata által érhetünk el, mellyek: az alamizsnálkodás, a morál, a tudomány, az erősség, a türelem és a szeretet.

A buddaismus metaphysikája, a későbbi idők szüleménye, két elven alapszik, mellyeket már Budda tanitásaiban föltalálunk. Ezek egyike: „semmiféle tüneménynek sincs saját állanya", a másik: „minden fogalom, és összetett dolog mulandó." S igy a világegyetemet puszta csalódássá (m a j a) tévén, Budda e feneketlen örvényre alapitá Cosmogoniájának óriási rendszerét: temérdek fokokkal a létel lépcsőjén, az alak, tulajdonság és név nélküli tiszta lénytől kezdve, legalsóbb kifolyásaiig.

Cosmogonia.

A mi földünk a Meru hegy körül, a négy világrész felé irányzott megannyi nagy szigetek-, vagy hegyekből áll, s hét arany hegy és hét illatos tenger által környeztetik; mellyek körül ismét más világok, és a nap forognak. A nap, Buddának egyik imádója által lakatva, ki saját érdemei által emelkedett illy magasra, köbalaku, öt rendbeli forgó szél hajtja azt szünet nélkül a négy szárazföld körül: egyik tartja, hogy le ne essék, a másik támogatja, a harmadik visszahajtja, a negyedik magával vonja, az ötödik előre tolja; melly mozgások a forgást eredményezik.

A Meru közepe táján kezdődik a vágyaknak hét ege: mellyek lakói fensőbb lények ugyan az embereknél, mindazáltal a kéjelgés által szaporodnak; csakhogy az ő kéjelgésök egy pillantás-, vagy mosolygásból áll. Mindig fölebb és fölebb, minden megtisztul: a negyedik lépcsőn az érzékeknek már semmi hatásuk sincs; az ötödiken az

érzéki gyönyörök lelki örömekké változnak: jóllehet az élvezetvágy, csakhogy menten a földi salaktól, tovább is megmarad.

A vágyak világán fölül van a formák világa; mellynek lakói már nem törekesznek az élvezet után: ámbátor az anyagi lét föltételeinek, alak és szin tekintetében, teljesen alávetvék. A formák világában tizennyolcz lépcső van egymás fölött, mindegyre növekedő erkölcsi s értelmi tökélylyel, melly a szemlélődés négy foka által érhető el.

Illyen az ember, vagyis a türelem világa; melly azonban végtelenül kicsiny pont a hinduk képzelődésében felhalmozott világok végtelenségében. Ezek megmérésére nem levén elegendő a rendes számtan, egy különöst kelle föltalálni; mellynek magasztosságába egyedül Budda hatott be, s akkor áll elő vele, midőn fogalmat akar szerezni az ő kimerithetlen és végtelen természetéről, ugy a Buddák, vagyis szentek legtisztább érdemeiről, a boddistanok, vagyis módositott értelmiségek életszakairól, és a könyörgések Oceánjáról, mellyeket ezek az emberek üdveért hozzá intéznek, és ama törvények összefüggéséről, mellyek a világok végetlen fejlődését képezik.

E tiz nagy számnak elseje az a s a n k i a (vagyis megszámlálhatlan), az ön maga által sokszorozott száz quadrillio. Ezen asankia quadratuma, a tizes számnak másodikát eredményezi; vagyis az egységet hatvannyolcz nullával; és igy halad tovább a quadratum használata mellett egészen a tizedikig: melly kimondhatatlanul kimondhatlannak neveztetik, és mellyet az egységgel kellene kifejezni 4,456,448 nulla kiséretében. Ennyire fárasztá magát a képzelődés a végtelenség eszméjének megközelitésében!

De hát minő lehetett az illy számok segélyével alkotott világ? Itt adjuk némi vázlatát.

Elmondtuk fönebb, hány lépcsőből állott az embervilág, megszámlálhatlan lakóival. A buddisták szerint ezer millio illyetén világ képeze egy világegyetemet; száz quintillio illy világegyetem egy lépcsőt; és husz lépcső egy világcsoportozatot: mellyek legalsóbbika egy lotus-virágon nyugszik. Borzasztó jelképe tudományuknak, mellynek alapja — a zerus.

E virág azonban nem magánosan áll; myriadok és myriadok szolgálnak támaszpontokul mindannyi világrendszereknek. Tovább e lotus egy illatos tengeren uszkál, melly egy még nagyobb végtelenségü rendszerhez tartozó földnek részét képezi.

Mi a térre nézve áll, az időre is alkalmazható. Ez calpákra oszlik; és mindegyik calpa négy korszakra: miként a hinduk más bölcsészeteinél láttuk. Az elsőben a világ alakitja s rendezi magát, és a lé-

nyek a formák országát lakják. A melly mértékben az idő halad, Budda erénye gyengül az ő nyilvánulásaiban; és a lények a vágyak világába szállnak le. Itt egy forrásnak első megizlelésére, melly édes mint a tej és méz, fölébred bennök az érzékiség; melly először csak gyenge, de később a durvább étkekkeli élés után felfokoztatik: kifejlenek a nemi különbségek, és a heves és szenvedélyes hajlamok az érzékek szolgaságába vezetnek. Itt a lények alászállása megszünik; hogy rövid szünet után ujra kezdődjék: viharok, tüzvész, áradások hirdetik a világegyetem szétbomlását; az özönviz egyik lépcsőről a másikra hág; mignem mindegyre romlásnak indulván az erkölcsök, egy borzasztó tüzvész hét nap alatt minden gonosz tárgyakat megemészt, tudnillik a barmokat, embereket és gonosz szellemeket; ür foglalja el a világ helyét: nincs többé nap, sem világosság, hanem átalános sötétség.

A felsőbb lépcsők lakói, hol nem történnek illy események, jóval tovább élnek egy calpa létkoránál; sőt egyikben az élet nyolczvan ezer calpával ér föl.

A századok és a világok eme sorozatának különféle szakaiban jelennek meg a Buddák: különös nyilvánulásai az absolut állanynak, mellytől minden dolog ered; és mellyek minden korszak végével az ujonan kezdődőt vezénylik, megujitják a tanitást, és az embereket ujra a helyes ösvényre vezérlik.

Morál.

Egészen más érdemmel(?) bir a buddaismus morálja. Ez megőrzi s kihirdeti az egy Istenről és az embereknek irányábani egyenlőségéről szóló eredeti tant. Az öt főpontok következők: „Élő lényt meg ne ölj, elkezdve a féregtől az emberig; ne lopj; ne légy házasságtörő; ne hazudj; ne igyál bort, vagy más részegitő italt.“ A tiz főbünök három osztályba sorozvák; az elsőbe tartoznak a gyilkolás, lopás, házasságtörés; a másodikba a hazugság, veszekedés, gyülölség, haszontalan beszéd; a harmadikba a féktelen vágyak, irigység, bálványozás. Az érzékek fölötti uralkodás, alázatosság, sanyargatás, felebaráti szeretet, helyenkint olly szivélyes és hathatós szavakkal ajánltatnak, mintha csak az evangelium helyeit olvasná az ember *).

*) Természetesen, a mi abból van kölcsönözve, az hasonlit is hozzá: épen ugy, mint a férfi- és nőszerzetesek intézete, az ereklyék tisztelete, a gyónás, szentelt viz, olvasó, harangok stb., használata hasonlit a kath. egyház szertartásaihoz; miután attól kölcsönöztettek, az eredeti kutfő bevallása nélkül. Ők még a keresztnek titkos értelmü jelével is birnak; s a Dalai-lama pásztori botot hord, mint a keresztény püspökök: de azért ki fogja mondhatni, hogy e főpapi jelvény

Budda forrón ajánlja az alamizsnálkodást. „Ha ezen lények, vagy szerzetesek ugy ismernék az alamizsnálkodás gyümölcsét, mint én, megvonnák maguktól a legszükségesebbet, az utolsó falat kenyérig, és nem ennének abból, mielőtt másokkal megosztanák. S ha alamizsnára szorult emberrel jönnének össze, minden önző gondolatot, melly bennök támadna, azonnal elnyomnának. De mivel az emberek nem ismerik annyira az alamizsnálkodás gyümölcsét, mint én, egészen önző gondolattal esznek, a nélkül, hogy belőle valamit kiosztanának, és a lelkökben támadt önzés azt elhomályositja. Honnan van ez?“

Itt, mikép gyakran történik, a szabályról mondára térvén át, hosszasan adja elő, mit mi megrövidítünk. Kana Kavarna igazságosan uralkodott egy gazdag tartományban, midőn egy baljóslatu csillag jelenté, hogy Indra isten az esőt tizenkét évig visszatartóztatja. Nagy hiány állot be tehát a rizs- és más élelmi szerekben: tizenegy évig a nép a király által kiosztott adagokból élt; de a tizenkettedik évre mi sem maradt, és sokan éhen vesztek el; magának a királynak számára is csak egy adag étel maradt. Egy Pratieka Budda [1]) próbára akarván tenni a királynak jó indulatát, azon emelvényre hágott, hol a király öt ezer tanácsosaitól környezve ült, és alamizsnát kért tőle. Kana Kavarna sopánkodott ugyan rendkivüli nyomorán, mindazáltal minden további habozás nélkül, utolsó eledelét is a koldus csuprába tölteté.

Tibetből származik? Ki nem fogja észszerübbnek tartani, hogy valamint a Dalai-lamát a félvilág ura Dsingis-khan vagy utódja (a 13. században) emelte a legfőbb méltóságra, s ajándékozta meg, a romai pápákét utánozó fölségi hatalommal Tibetben: ugy a kereszténységgeli egyéb hasonlatosságok is, az Európát bejárt diadalmas hunnok és mongolok által lőnek elsajátitva, s fölvéve a minden kor- és tartományhoz alkalmazkodó buddaismusba? Mindenesetre különös, ha egy, állitólag már Krisztus urunk születése előtt, jelen alakuvá fejlődött vallás ‚szent‘ könyvei, egészen máskép hangzanak és mást tartalmaznak Tibetben, mást Siamban, mást Japán- és Chinában stb.; holott pedig e vallás az utóbbi tartományokba Krisztus urunk születése *után* vitetett be: különösen Chinában az 5-ik, Japánban a 6-dik század körül fogadtatván be, nem minden politikai erőszakolás nélkül, mint *udvari* vallás, tehát egész *kifejlett* irodalmi kincsével együtt. Melly hogy nem csekély, onnan is gondolhatni, mivel a buddaismus szent könyvei, a commentárokon kivül, állitólag 108, ivrétnyi kötetre terjednek, s az egész Darma-Khanda 84,000, szentekül tartott könyvek halmazát foglalja magában.... Kik elég buták, vagy arczátlanok illy számokkal előállni, azokra nézve nem érdemlett megtiszteltetés, ha egy világtörténetben, (mellynek mesékkel és egy őrjöngő phantasia rémszülötteivel nem szabad bibelődni,) a komoly tudományosság ennyi szót is veszteget rájok. S

[1]) Egy egyéni Budda, ki saját erejéből jutott egy Buddának legfőbb értelmiségére; de ki csak saját üdvére működhetik.

Budda azonnal mindenkinek bámulatára szárnyakra emelkedék, és csakhamar csudák történtek a tartomány jóllétére. Az égnek négy tájain négy felhő kerekedett; hideg szelek frisíték föl a megromlott levegőt, és bő eső verte le a port. Ugyanazon nap mindennemü eledel hullott le eső-alakban. A monda elszámlálja itt az ételeket; azután pedig folytatja, mikép más nap gabona, vaj, olaj, pamut, kelme, arany, ezüst, smaragd és gyémánt-eső hullott. Shakia Muni mindezt előadván, bizonyságul önmagára hivatkozik: minthogy épen ő volt ezen Kana-Kavarna; s innen azt következteti, hogy igen hasznos dolog az alamizsnálkodás, és hogy a jó tettek soha el nem enyésznek. Valóban a budda-vallást követő tartományokban nagy ritkaság(?) koldusra találni; az ajtatos hivők a zárdák közelében, az idegenek és utasok számára kényelmes, sőt itt-ott igen szép fogadókat épitettek.

A tettek következései a következő nemzedékekre is kiterjednek; s e részben igen szivreható a Burnouf által előadott legenda a megváltó fiuról. Egy napon tanitván Budda, azt mondá hallgatóinak: „Egy fiu, ki száz évig hordaná vállain saját anyját, vagy a ki minden erejét megfeszitené, hogy neki élvezetet szerezzen, ezzel még mit sem tenne érette; ki őt saját tejével táplálta, és saját szavaival oktatta. De ha egy fiu az igaz hitbe avattatván, ezt szülőivel is közli, minden jótéteményt hálával fizetett nekik vissza.“ Ekkor egyike a hallgatóknak, lelkismereti furdalásokat érezvén, gondolta magában: „Én semmi szolgálatot sem tettem anyámnak, és ő már megholt; most szenved a más világon: mert nem birt az igaz hittel. Oh bár megszabadithatnám őt!“ És Buddához könyörgött; ki leereszkedvén hozzá, elvezeté őt a kárhozottak világába, hol megifjodott anyja tartózkodék: ki csakhamar az alamizsna padjára, velök szemközt leülvén, oktatásért könyörgött.“ Ez megadatván neki, felkiáltott: „Az égnek tiszta utja feltárult előttem. Nincs már több vétkem. Te fiam kedvéért meglátogatál engem, te, kinek szemléletére olly nehéz eljutni, még ezerszeri ujjászületés után is; és én a szenvedések Oceánjának tulpartján kötök ki.“ A fiu örvendezett anyjának ebbeli megvigasztaltatásán, és mindaddig nem is váltak el egymástól, mig az anya tökéletesen meg nem ismerkedett az igazsággal, és a hit életével.

Egyébiránt a lélekvándorlásbani hit, valamint a brahmismusban, ugy itt is több részvétet eredményezett az állatok, mint az emberek iránt *). A pantheismus tovább a tökély tetőpontját a Budda szemlé-

*) Ez ugyan különösen hangzik a buddisták moráljára, s emberszeretetére

letében elmerült minden tehetségek megsemmisítésében helyezi. Az olly szép kezdet tehát a joghik és talapoinok hámulandó, s kinos sanyargatásainak gyakorlatára vezet: csakhogy szerencsére igen kevés embernek adatott, hogy odáig juthasson; s a legnagyobb résznek az alárendelt, vagyis a legvalódibb emberi s jótékony erények gyakorolhatásával kell beérnie.

Közönségesen azt állitják, hogy Budda hadat izent a cast-rendszernek; helyreállitandó az emberek eredeti egyenlőségét. De valójában a dolog nem ugy áll; mivel ő a papi castot nem ugy támadta meg, mint legelsőt és leghatalmasabbat, hanem mint vallásos intézményt, mint letéteményesét és értelmezőjét egy vallásos törvénynek, melly az általa hirdetett ‚jó' törvénynyel ellenkezik. Oda irányozva törekedését, hogy az embert a születés és halál okvetlen egymásra következésétől megszabaditsa, első tanitásaiban legalább a castokat fenálló tényül, és egy előbbi élet következése gyanánt fogadá el. Az alsóbb osztályok tanitása által akará a születés hiányait orvosolni, s a lélekvándorlás törvénye alól kivonni. Megnyitá tehát mindenkinek az üdvösség utját, mellyen azelőtt csak kevesen járhattak, és szerzetes név alatt egyenlőkké tette őket: a vezeklőket egy szerzetes testületbe akarván egyesitni.

Tényleg a castok fön is állnak a ceyloni buddisták közt, kik először fogadák el e vallást. Egyébiránt a papság nem egy castnak szabadalma volt többé, hanem egy minden osztályokból kiválasztott, nőtlen szerzetesek testületéé. Az alsóbb osztályok, mint azelőtt, a születésök által meghatározott foglalkozások mellett maradtak, a papok oltalma alatt.

A milly mértékben tehát a braminok gyülölék a buddistákat, olly mértékben nyerték meg ezek az alsóbb rendü osztályok hajlamát; minthogy ezeket uraikkal hasonló fokra emelték. Könnyen szerzett tehát magának behatást e tan, mellynek gyakorlata olvasás- és elmélkedésből állott. Tovább a buddista vezeklők magaviselete, tiszteletet gerjesztett rendes és egyszerü életmódjok által; nem voltak haszonlesők, gőgösök, képmutatók, miként a braminok. Tanitásuk pedig annál foganatosabb volt, minthogy mesterök állitá, hogy ő maga is csupán erénye által lett Buddává, s mint illyen természetfölötti bölcseséggel és hatalommal bir; hogy tanitása nem fog elveszni vele, hanem

---

iként szórt dicséretek után. De végre is valósul, hogy a millyen az elmélet, rendesen ollyan a gyakorlat is; és hogy téveszmékből nem virágozhatnak föl az embert nemesitő isteni erények. Ezt több adatok is bizonyitandják. S.

jőni fog egy uj Budda, kinek ő maga áldozott már a mennyben, mielőtt a földre leszállott volna.

A megtérések annyira szaporodtak, hogy a braminok lételöket látván fenyegetve, felháborodtak. Valóban az által, hogy a felszabadulás lehetősége mindenkinek megadatott, a castok eredeti alárendeltsége alapjaiban rendittetett meg, és a papságra most már nem a születés, hanem az erény jogositott fel. A braminok tehát a fenyegetett hatalomnak minden mesterségeit elővették; és egy bölcs a mimansa iskolából, Curila-Butta, föllázitá ellene a hindukat; kikiáltván, hogy: „a ki Rama hidjától, egészen a hóval boritott Himalaya tövéig, a buddisták nejeit és gyermekeit megkimélendi (!), a halál fia lesz.“

E küzdelemből, mellynek igen sok nyomai mutatkoznak a buddisták könyveiben, uj erőt meritett a párt, elveinek tágitására; s mig azelőtt tiszteletet tanusitott a castokrai felosztás, és az öröklött foglalkozások iránt, s a castokon kivüli házasságokat is kárhoztatta most annál nyiltabban vitatá, miszerint mindenki egyenlő képességgel bir a tökéletesbülés- és előhaladásra.

Megszüntetvén az első castot, a buddaismusnak hierarchiát kelle: behozni; s már a legrégibb időkben patriarchát találunk nálok, ki nem csak Buddát képviseli a földön, hanem ő maga az egymás után különféle patriarchákban megtestesült Budda. Nem csak a tan, hanem az istenség is átmegy ezekbe; mi a tekintélyt rendkivül emeli. Mindenkinek szabad törekedni a legfőbb hatalomra; mivel a patriarcha halálával a papság főbbjei összegyülnek, uj istent választani: ki országról országra terjeszti az ő vallását, hitét gyakran vértanusággal is megpecsételvén. A Shakia Munira következett első patriarcha bramin volt, a második shatria; erre következett egy vasia, s egy sudra: hogy mindjárt kezdetben kitünjék a vallási egyenlőség.

A buddisták tehát lényegesen (?) különböznek a braminoktól; mivel azt hiszik, hogy némelly emberek fokonkint egészen az istenségig vergődhetnek *); mig a braminok az Istent emberek- vagy állatokban testesitik meg. A braminok mindenben Istennek közvetlen müködését látják, az anyag teremtésében hisznek, és hitelt adnak a vedák- és puranáknak: a buddisták pedig elvetik e könyveket, az anyagot örökkévalónak, és az Istent folytonos nyugalomban képzelik.

*) Tulajdonképen mindkét vallásban azonegy végczél tüzetik ki: az örök nyugalom, és őslénybeni feloszlás, vagyis a személyes lét megsemmisülése; valamint az okfő is egy, mellyből kiindulnak: az emanatio rendszere. S.

Buddának ugyan el kellett fogadni az akkoriban uralkodó braminféle pantheont, de az isteneknek alárendelt szerepet adott: ők a legendákban vagy épen nem fordulnak elő, vagy a szerzetesek erényeinek alárendelvék; mint ennek történnie kellett olly vallásban, melly a lelki erények gyakorlatát többre becsüli az istentiszteletnél *), s azt a szentségnek legfőbb hatalmával ruházza fel. Az áldozatokat, és a tüzimádást nem ismerik a buddisták: kik az ő szentjeik ereklyéit tiszteletben tartják; holott a braminok tisztátalannak tekintenek mindent, a mi egy holt ember maradványa.

A buddista papok, kik talapoin, vagy raan néven neveztetnek, csak ugy nősülhetnek, ha előbb a papi jelleg levétetik rólok. Ők közösségben élnek a templomokkal összecsatolt kolostorokban, s a holtakért nem tartanak tiszteletet: miben a braminok olly nagy fontosságot helyeznek. Minden társaságnak főnöke egy zara; a zarák pedig egy zarado alatt állnak: ki ámbár életmód- és ruházatra nézve a többitől nem különbözik, legfőbb tiszteletben részesül. Mezitláb jár el ajtóról-ajtóra koldulni; de az utczák, mellyeken átmegy, szőnyegekkel boritvák, a nép leborul előtte, áldását kérve, s a nők elfutnak: az ő tökéletlenségökben nem lévén rá méltók, hogy a szentnek szemei közé nézzenek. Ha valamelly bünös megérinti a raant, azonnal szabaddá lesz. Olvasás, irás, az ifjuság nevelése, és ekképen az élelemszerzés önmaguk, vendégeik és a szegények számára, teszik a talapoinok fő foglalatosságát [1]).

Különös ellenmondás: a szeretet és polgárisodás vallása **), melly nem ismer el Istent, s melly egy embernek puszta szaván alapszik, ki a semmit (n i r v a n a) hirdeti.

---

*) Vagyis igazabban, melly az önistenités rendszerén alapszik. Egy a Pantheismussal azonos vallási rendszer mit is adna az ‚istenek'-re? miután neki minden ‚isten', tehát valami nagyon is közönséges. S.

[1]) Mégis Schlegel W. nem képes felfogni, miben áll a Budda által hirdetett ujdonság, és a brahmismussali ellentét. Ez ő szerinte nem lehet a Monotheismus: mivel ezt a braminok is tanitották; nem a Pantheismus, vagy az Istenbeni elmerülés: mivel ezek mindannyi elfogadott dogmák a kanonszerü könyvekben; sem a vérontás tilalma, mellyet a braminféle szentek már tanitottak.

Balbi szerint, a buddaismusnak 170 millio követője van; Hassel szerint 316 millio. Minthogy miveletlen (!) tartományokban vannak elterjedve, a pontos összeszámitás lehetetlen.

**) Azaz: mindkettőnek majmolása, és egy butaságban tartott nép ámitása. Milly állapotban van a buddaismus szellemében kormányzott népeknél mind a valódi emberszeretet, mind pedig a polgárisodás, azt hiteles utazók, főleg a hittérítők irataiból, s ezen ‚emberszerető', ‚polgárisult' népek közt tapasztalt szenvedéseikből, és vértanui halálukból tanulhatni. S.

Négy fő felekezet mutatkozik e vallásban. A természeti bölcsészek (swabavikas) tagadják a szellemi okfő létezését, s a végfeloszlást vagy örök nyugalomnak, vagy absolut semmiségnek tekintik. A theisták (aisvarikas) elfogadnak egy értelmes Istent*): kit némellyek egynek, mások egy dualismus első részeül tartanak, másodikul pedig a szinte öröktől fogva létező anyagot; s az általa teremtett lelkek, ennek keblébe térnek vissza, a vándorlás kérlelhetlen sorsát elkerülendők. A lelkismeret által kisért moralis tény követői, valamint a szinte lelkismeret által kisért erő, vagyis értelmi müködés követői, azon törekvés következtében állottak elő, hogy leküzdjék az emlitett felekezetek quietismusát; melly az Istent a müködéstől, az embereket a szabadságtól fosztja meg: szóval, ők moralisták és spiritualisták, kik a naturalisták és theisták után jönnek.

A Buddaféle könyvek mindjárt Shakia Muni halála után (?), ötszáz asceta által irattak össze; 110 év mulva, hétszáz tiszteletre méltó férfi ujra szerkeszté azokat; és más 300 év mulva a buddaismus feloszlása tizennyolcz felekezetre, a szent könyvek uj összeállitását (!) vonta maga után. Ekkép módosittattak a régi könyvek, és ujak adattak azokhoz.

A buddaismus története.

Melly időtájban eredett a buddaismus? Némellyek azt a Brahmavallásnál előbbre teszik. Azonban a buddisták könyveiben szó van azon makacs küzdelmekről, mellyeket Shakia Muninak a braminokkal kelle kiállnia: világos tovább azokban a reform jellege, vagyis az észnek a dogma elleni fellázadása. Mások azt a XVI. századba helyezik Kr. e., még a puranáknál is előbbre, midőn a felső Indus partjain virágzott: hol eltünvén, 550-ik év táján a felső Gangesnél jelenik meg. Jones annak eredetét az 1000-ik, Ward 700-ik, Erskine és Colebrooke 540-ik évre helyezik. A déli buddisták Shakia Muni halálát a VII., az éjszakiak a IX. századba teszik. Remusat a japáni Encyclopaediában a legelső harminczhárom buddista patriarcha jegyzékét fedezte föl; melly szerint a legelső 950-ik évben Kr. e. következett volna Shakia Munira [1]). E tannak szorosabb vizsgálatából kitünik, misze-

*) Tehát egyik hisz Istent, másik nem hisz: de azért *egy* valláson vannak! A Dalaj-lama, a buddaismus partriarchája, azért mindkettőt igazhitünek nézi. Igy játszik a legszentebb eszmékkel és milliók üdvével a buddaismus. S.

[1]) A japáni Encyclopaedia szerint a történeti Budda 1029-ben született, és 950-ben halt meg Kr. e.; és mysteriumainak titkát a következők örökölték tőle:

I. *Maha-Kaja* bramin, született Közép-Indiában 905. é. Kr. e.

II. *Anauta*, egy chinai nyelven *Pefan*-nak nevezett király fia; 879.

III. *Shang-na-ho-sieu*: megholt 805-ben.

rint ez inkább reform, mint sem eredeti intézmény; s a Budda név alatt nem személyt, hanem felekezetet kell érteni. A Gangesen tuli félszigetben Sommona Kodom nevet visel: melly hihetőleg elrontása a Samana Gotama szónak; tudnillik gotama annyit tesz, mint szent, tökéletes: innen a Nagy-Sándor követői előtt már ismeretes Samaneus nevezet [1]). Némellyek a fekete szin és göndör haj után itélve, mellyel

---

IV. *Yen-pho-Kin-to*; átvándorolt 760-ban.
V. *Tito-Kia*, vagy *Daita-Ka*; meghalt 688.
VI. *Mi-she-Ka*; lángok közé vetette magát 619.
VII. *Pasumi*, éjszaki Indiában szül.; mh. 588.
VIII. *Futo-nauti*; mh. 533.
IX. *Budhamita*; megégettetett 495.
X. *Hie*, Közép-India patriarchája; mh. 417.
XI. *Funajache*; mh. 376.
XII. *Maming*, vagy *Phusa*; mh. 332.
XIII. *Kabinara*, keleti Indiából; mh. 274.
XIV. *Lung-shu*, chinai nyelven: neve a sanscritban ismeretlen; mh. 212.
XV. *Kanadeva*, déli Indiában; mh. 157.
XVI. *Ragurata*; mh. 113.
XVII. *Senganaudi*; mh. 74.
XVIII. *Kajacheta*; mh. 13. Kr. e.
XIX. *Kurmarada*; mh. 23. Kr. u.
XX. *Shajata*; mh. 74.
XXI. *Po-sieu-pan-theu*; mh. 125.
XXII. *Manura*; 167.
XXIII. *Hulena*.
XXIV. *Brahmane*, chinai nyelven *Sse-tseu*.
XXV. *Basiasita*; mh. 325 körül.
XXVI. *Puju-mito*. . . . .
XXVII. *Panjo-to-lo*; 457.
XXVIII. *Boddi-dorma*, az utolsó, ki Hindostanban székelt; és 495-ben tudományát a chinaiaknak hagyta.
XXIX. *Tsui-kho*; első chinai buddista; mh. 592.
XXX. *Seng-tshan*; mh. 606.
XXXI. *Tao-sin*; 651.
XXXII. *Hung-gin*; 673.
XXXIII. *Sui-neng*; 743.

Nehezen fogná valaki a különféle irók által idézett adatokat összeegyeztethetni.

Pallas egy mongol Chronologiát adott ki, melly Buddát 1022 évre helyezi Kr. e. A chinaiak 1027-ik évre teszik születését; szintugy a japániak Abulfazel, a nagy-mogol Akbar vezére *Ayin-Akbari*-ban, születését 1366-ik é. teszi Kr. e.; a *Baavad-amrita* 12099. évre.

[1]) Nagy-Sándor hadtársai az Indiában uralkodó tanok közt kettőt különböztettek meg leginkább: a braminok és a shamanok tanát. Az előbbieket gymno-

Budda mindig rajzoltatik, őt Afrikából jöttnek vélik; de Krishna és Vishnu szinte feketékül állittatnak elő, s az ő hajzatuk épen ollyan, minő a buddista remeteké, s a dsainaké [1]).

Burnouf azt mondja, hogy nem találkozik senki, a ki Shakia Munit a brahmismusnál későbbinek nem tartaná; s őt a 600-ik évre helyezi: csak az kár, hogy sem a buddaismus eredetének történetét, sem az alapitónak isteni s emberi életére vonatkozó hagyományokat, mellyek a tan igaz szellemének megismerésére okvetetlen szükségesek, közre nem bocsátotta. Bizonyára sok változáson ment az keresztül; mi a buddaismus irodalma-, felekezetei- s könyveiből kiviláglik.

Burnouf a buddaismus történetét három korszakra osztja föl. A régi korszak, éjszakon, Shakia Munitól a harmadik zsinatig terjed. Innen kezdődik a középkor, mellyben a buddaismus, követőinek személyes müködése következtében, Indiában és azon kivül elterjed, s mindenkép értelmeztetve, többé, vagy kevésbbé független, többféle rendszerekre oszlik. A jelen korszakban, a hinduktól idegen népek közt terjed: uj nyelveken uj alakot öltve, s eredeti lényegétől sokban eltávozva.

Legyőzetvén Indiában a buddaismus, alsó Ásiába viszi át tartós életerejét; mig végre fő székhelyét Ceylonban üti föl. E tartományban már régi időktől fogva, a népdalokban is megénekelt ördögök tisztelete uralkodék [2]); s ezek, mint valamelly egyezkedés következtében, a buddaismus mellett folyton imádtattak, és még most is imádtatnak *). Ez időtől fogva Ceylon egészen elkülönözve maradt Indiától; s innen, mint második központból terjeszkedtek ki a buddisták egész Indiában, a Gangesen tul, a birman, pegu-, siam- és javai birodalomban. Százhetedik évben Kr. e. a huszonkettedik patriarcha egész Tergamáig haladt előre Kis-Buchariában, négyszáz mérföldnyire (leg.) Indiától.

---

sophistáknak nevezék, vagyis meztelen bölcseknek: melly kifejezés a *digambaras* névnek felel meg; mi annyit tesz: öltözet nélküli; miként őket a hinduk életmódjok miatt nevezik. A shaman szó, érzelmek fölötti tökéletes uralmat fejez ki; mit is a hindu szerzetesek minden élettökély lényeges czéljának tekintenek. A tatároknál átalában most is shamanoknak neveztetnek a büvészek és papok.

[1]) Langlés a Buddának afrikai eredetét vitatja; azonban D. J. Davy, *Account of interior of Ceylon*, 1821., ellenkező véleménynek látszik hódolni. L. **Klaproth**, *Leben des Buddha*.

[2]) A keleti forditások társulata Londonban egy ceyloni költeményt, *Yakkun-Nattannawa*, tett közzé, mellyben az ezen szigeten uralkodó daemonologia, mint szinte az ördögök papjának, vagyis egy capuának mesterségei iratnak le (London, 1829.).

*) Ez is mutatja a buddaismus hatalmas polgárositó erejét. S.

Már 390-ik évtől kezdve behatottak Chinába a Buddaféle könyvek, és ott átfordittattak; azonban csak a mi időszámitásunk előtti században verhetett gyökeret náluk e vallás: mignem az ötödik században a huszonnyolczadik patriarcha, Boddi-Dorma a közép birodalomba ülteté át a vallást, mellynek főnöke volt, és meghalt ott 491-ben. A chinaiaknál az ő neve Ta-Mo; miért is őt sokan szent Tamással, vagy Tamással, Manes egy tanitványával cserélték föl. A császári felség körüli tartózkodását hasznára forditván, minden követőivel elhiteté, mikép ő természetes feje vallásuknak, és kétségbevonhatlan megtestesülése istenöknek.

Ugyanazon időtájban a buddaismus Tibet hegyei közé is behatott, hol legdurvább alakjában tartá fön magát; nem akarván ottani követői sem Ceylonba menni a tisztább (?) hagyományok tanulmányozására *), sem elfogadni a chinaiak által azon tett finomabb képezést: de annyi igaz, hogy oda miveltséget (?), és az irás ismeretét vitte be magával.

Japán- és Choreában valószinüleg a hatodik században honosult meg, mialatt éjszak- és nyugotra a tatár és goth népek közt terjedt.

A Chinában székelő patriarchának felsőbbsége nem ismertetett el mindenhol, különösen a tibetiek által nem; minthogy ők az ő vallásukat más forrásból (!) meriték. De midőn China a mongolok által elfoglaltatott, és Dsingis-khan unokái Japántól Egyptomig, Sileziától Javáig terjeszték ki uralmukat, a patriarcha, illy hatalmas császárok udvarában székelve, s ezek dicsőségébe fogódzva, királyi méltóságra emeltetett. S minthogy esetlegesen tibeti volt, tágas birtokokat nyert Tibetben: fölvéve a lama czimet, melly az ő nyelvökön papot jelent; és igy világi fejedelemmé válván, a hierarchiát, és az ő felsőségi hatalmát megszilárditá.

Indiából a Budda nevezet számüzetett; sőt még a régi Buddára, Vishnu isteni megtestesülésére is fátyol borittatott. Az ezen istenség uralma alatt álló planeta nevét visclő nap szerencsétlennek tartatott;

---

*) Mellyeknél fogva ott „az ördögök folyton imádtattak, és még most is imádtatnak“? Szerzőt egy divatos felfogásmód igen elfogulttá tette a hinduk vallásai iránt; mit annál nagyobb okunk van sajnálni, minél kevésbbé vannak az e tekintetbeni hibás nézeteket megigazitható ismeretek elterjedve. Lesz idő, mikor az ujdonsági becsét vesztett indiai hitregés irodalom is azon tekintély- és hitelességgel fog birni minden értelmes ember előtt, minőt a gnosticismus-, és manichaeismus-, vagy a Mohamed által összeirt ábrándozásnak tulajdonitunk; de most még épen azért látszik sokak előtt böleseségnek, a hindu vallásrendszereket csudálni, mert róluk legkevesebbet tudnak. S.

s az Indiában visszamaradt kevés buddisták eretnekekül tartatván, a dsainákkal egyenlőknek tekintetének.

Most már térjünk vissza az összehasonlitásokra. A görögök nyelve, mellyet ők ősnyelvnek tartanak, inkább egyenlő-, mint sem hasonlónak mondható a sanscrithoz, ugy hogy ebből származottul tekintethetik; s azt mindenki tudja, milly nagy kincstára vándorolt át az eszméknek a sanscritból a görögbe. A hindu Mythologia azonegy a göröggel; mi nem csak az általunk fönebb előadott részletes összehasonlitásokból tünik ki (510. l.), hanem a különféle istenségek egész lényéből, hierarchialis állásából és jellemző tulajdonaiból is. A vallás, hasonlóan a bölcsészethez, a megváltást tüzte ki czélul Indiában, a lélekvándorlás segélye által; s Pythagoras- és Platonak bölcsészi alapnézete is ugyanaz. A nyelv-, vallás- és bölcsészetnek ezen azonosságát esetleges dolognak, s az emberi ész azonosságából eredettnek fogjuk-e tartani? Midőn tovább a Darma-sastrában azt olvassuk, hogy a szentségek elhanyagolása, és a braminok megvetése miatt, némelly shatria nemzetségek sudrákká aláztattak le, minők a pondraca, odra, d r a v i d a, cambodsa, j a v a n a, s a c u, parada, p a h l a v a, shirata, darada, kasa nemzetségek: épen nem látszik vakmerőnek azon gyanitás, hogy itt a druidák, joniaiak, sakák, pehlvik értendők; kik hazájokban megaláztatván, más lakhelyeket keresendők, onnan kiköltöztek: magukkal hozván a hagyományokat is, mellyeknek tagadhatlan nyomai találtatnak ezen népeknél. A görögök azt álliták, hogy kezdetben a Cabirok nevelték őket, a Samothraciában alapitott vallásos rejtelmek által; pedig a cabir szónak a sanscritból kell származnia: miután az A m a r a S i n h a szótárban c a b i annyit tesz, mint bölcs szellem, jeles költő, elmélkedő, tiszta gondolkozásu bölcsész; és a cabiristák egy felekezete mai napig is létezik Indiában, szent könyvekkel, mellyek közt első helyen áll a S a d n a m, és a M u l p a n c i.

TIZENHATODIK FEJEZET.

I r o d a l o m.

Nyelv (sanscrit).

Ha meglepett bennünket az előhaladás, mellyet India a bölcsészeti tudományokban tőn, nem csekélyebb lesz bámulásunk, ha tekintjük irodalmát. Három nyelvet találunk Indiában: a sanscrit, pracrit és hindostan nyelvet; az első már kihalt, a második nem igen van

divatban, a harmadik pedig számtalan szójárásokra oszlik. A nép és a nők a pracrit, azaz: egyszerü nyelvet beszélték, kissé durvább kiejtéssel, és különbözőleg a helyek szerint. A déli tartományokban a pahli volt divatban: melly a buddaismus szent nyelvévé vált, és ezzel együtt nem csak Ceylonban, hanem a Gangesen tul is, Peguban, és a birmanok közt elterjedt. A sanscrittől származik, és bizonyos meghatározott változások által jobb hangzást is nyert; s ugy tekinthetik, mint első láncszeme a sanscrittól származott, és indo-europai nevezet alatt ismeretes szóejtéseknek [1]). A legmagasztosabb és legrégibb müvek, melylyek szépségre a görögökkel vetélkednek, mig ezeket terjedelemben meghaladják, a sanscrit, vagyis tökéletes [2]) nyelven irvák. A sanscrit nyelv szinte egyike a rejtelmeknek, mellyek legujabban tárultak föl Europa előtt. Először is Kleuker Fridrik tett rá figyelmessé bennünket: őt követé Paulinus atya; azután 1784-ben Bengalában alapittatott egy irodalmi intézet olly czélból, hogy Indiát természetrajzi, s történeti, régiségi, müvészeti, tudományos és irodalmi szempontból tanulmányozza; jelenleg Europának minden miveltebb városaiban nyilván tanittatik [3]).

A szó teljes értelmében papi nyelv: mivel ugy látszik, hogy csak azon cast által használtatott, melly e népek társadalmi életét kormányozta; tovább ugyanazon papi jelleg uralkodik benne, melly a régi latin-, persa- és németben mutatkozik: mellyekről a görög, átmenetet képez a hősköltészeti nyelvekre; mig a szolgai osztályokból származott szláv nyelvek, mesterséges nyelvtani szerkezetökkel, leginkább a közönséges beszédmód természetéhez simultak. A sanscrit hasonlit-

[1]) ‚*Essai sur le pali*', E. **Burnouf**-, és Cr. **Lassen**-től (Paris, 1826.). Egyike az elsőknek, kik ezen nyelvvel foglalkoztak, San-Germano olasz missionarius volt: ki e nyelvből sokat forditott, különösen a *Kammuvát*, vagyis a szerzetesek kötelmeiről szóló párbeszédet; melly mü igen nagy hasznára volt a két nyelvésznek.

[2]) *Sam* a görög συν-nek felel meg, *critus* pedig a cretus, meglett szónak.

[3]) Paulin atya a romai Propaganda betüivel nyomatta ki a sanscrit nyelvtant 1790-ben. Legjobb talán mindenek közt a Wilkins-é. Ebben a *sanscrit gyökök* is megvannak; mellyeket azonban sokkal jobban föltalálni a *Radices sanscritae*-ben, Rosen Fridriknél (Berlin, 1827.). Ennek tanulására kerülhetlenül szükséges Wilson szótára, 1819—1832. Igen jeles munka Schlegel Fridriké, a *hindu nyelv és irodalom* fölött, és dus az összehasonlitásokban. Németországban Bopp terjeszté el e tudományt, a sanscrit igehajlitásnak a görög zend, lithván, szláv, goth és német igehajlitásokkali összehasonlitása által. Rövid glossariumot is készitett a gyökök- és szavakból, az általa kiadott szöveg magyarázatául; mellyek közt legkönnyebb a *Nalo*, episod a *Maha-baratából*. L. Chezy, a sanscritnak első tanára Parisban, 1826-ban bocsátá közre a *Yagnadattabad* episodot Valmiki *Ramayana*-jából. Azóta sok illy müvek jelentek meg.

hatlanul rendesebb és egyszerübb a görög nyelvnél, mellyel nyelvtani szerkezete tökéletesen egyez: mig az önhangzók- és mássalhangzóknak egymáshozi viszonya sokkal arányosabb e nyelvben, mint akár az olasz-, akár a spanyolban; a szavak képezése- és összetételében olly nagy a szabadság benne, hogy 152 szótagból álló szavakat is felmutathat; dus és hajlékony, mint Plato nyelve, ihletes és erőteljes, miként a persa és német, és szigoruan szabatos, mint az ó-romai nyelv. A hindu alphabetumban, mellyben a hieroglyphoknak legkisebb nyoma sem találtatik, a hangok legfinomabb módosulatai, bámulandó rend- és aránynyal, mesterségesen elosztott ötven jegy által fejeztetnek ki. A hangváltozatok benne alap-magánhangzók-, félhangzók- (liquida), és kettős öszhangzók-, vagy diphtongusokkal képeztetnek; ezekhez járul két véghangzat, egyik a sziszegő, másik az orrhang jelölésére. A szótagok a torok-, iny-, velő-, fog-, ajakbetük szerint osztatnak fel, és mindegyik osztályhoz két tompa, két hehezett, egy orr-, egy sziszegő hang, és egy liquida, vagy félhangzó tartozik.

A sanscritban található: három nemkülönbség, három szám, és nyolcz eset (a hat latinhoz jő még a causalis és locativus); az igehajlitás három alak-, hat mód- és hat idővel, a létel- és mozgásnak minden fokozatát kifejezi: s ezen kivül még a változhatlan ragok pontosan meghatározzák az igék értelmét.

Illy dicső nyelv és régi tökélyü irásmód segélyével hozta létre a hindu irodalom azon remekmüveket, mellyekről némi fogalmat adtunk már olvasóinknak. A versek tagmértékkel is birnak, mint a latin, és rhythmussal is, mint az europai nyelvek; a költészet szintugy távol van a scholastikai kötelékektől, mint a chinaiak bizarr különczségétől.

Valmiki két kis madarat látott, mellyek maguknak a magányban fészket raktak; midőn hirtelen egy durva kéz megfogja s megöli a himet. Ennek láttára, s az árván hagyott nőnek siralmas nyögéseire felháborodván Valmiki, olly szavakra fakadt, mellyek rhythmust képeztek; és igy találtatott föl az alagya, és a sloka, a hindu költészet sajátságos distichonja.

Már e költői eredet is bizonyitja, mikép a buskomoly alagya tulsulylyal bir a hinduk irodalmában; és ezt nagyon is természetesnek fogjuk találni ott, hol a világ nem egyéb, mint kiengesztelési hely, minden lények megannyi bebörtönözött lelkek, és minden test a bünnek czinkostársa. Miért is szomoru hangulat vonul át valamennyi költői müveiken, a könnyüded slokától kezdve, a legóriásibb elmeszülemenyekig.

Költészet.

A sanscrit irodalomnak különös sajátsága, a költészet legbensőbb összeköttetése a tudománynyal. Számos régi bölcsészeti müveik versekben irvák, a nélkül, hogy a szigoru elemzés, és a dialectikai kifejtés legkisebbet is szenvedne. Manu törvénykönyve distichonokban van készitve; sőt még az Amhara Sinha szótár is. A Bagavad-puranában, Parakiti király azt mondja a böles Sukának: „Mester! igen szeretném tudni, minő az összeköttetés a lélek és test közt; miképen született Brahma istenség; miképen teremté a világot; mikép ismerte meg Vishnut az ő tulajdonságaival; mi az idő; mióta áll a világ és létez az emberiség; miképen lesz a lélek egy az Istenséggel; minő a világegyetem, a nap, hold, csillagok, és föld nagysága és mértéke; hány király uralkodott már a földön; minő különbség van a castok közt; minő alakokat vett föl magára Vishnu; mellyik a három fő hatalom; mi az a vedam; mit értünk az erény és ajtatos cselekedetek alatt; mi végczélja minden dolgoknak"? Az europai már most képzeljen magának egy költeményt, mellynek bevezetését e kérdések képezik. Innen e költemények nagyszerüsége, mellyek irányában épen ugy áll Homer, mint Tasso a maconi költőhez képest; és mellyek nem annyira az észt, mint a képzelő-tehetséget elégitik ki. Nagyon csalatkoznék, ki e müvekben a keletiek zavaros dagályosságát, és ábrándos képleteit hinné találhatni. Az eszmék ugyan tulzottak, egymásra halmozvák az események, óriásiak a képek; de egyszerü az irásmód, tiszta a szinezet, gyéren fordulnak elő a figurák, és ügyesen szemelvék ki az epithetonok: a tuláradás a képzelődésben, nem pedig az előadásban, vagy a szavakban vehető észre; miért is a világos és szabályos nyelv különös ellentétet képez a mesének óriási szörnyüségével.

A hősköltemények tárgyait az istenek különféle megtestesülései teszik, kik nem csak emberekké, hanem állatokká is változnak; s azért a legfelsőbb lény nem csupán gép-, hanem tárgyképen is előjön bennök, valamint Milton- és Klopstocknál; maguk az emberek is, a szemlélődés erejénél fogva, közeledhetnek az Istenséghez: mi által a fensőbb és alsóbb lények közti viszonyok szaporodnak. Egyébiránt eme vörös és kék istenek, száz kar- és annyi emlővel, medvék-, majmok-, és kigyókká változva, az emberi érzelmet, mint szinte a szépnek fogalmát sértik Minthogy tovább az emberré lett Isten igen könnyen legyőzné az akadályokat, az ő hatalmát a fatalismus mérsékli; és m a j a, vagyis a csalódás, mintegy fátyolt vonván szemeire, nem engedi őt a jövőbe pillantani.

Ramayana.

Leghiresebbek e költemények közt a Ramayana, s a Mahabarata. Az előbbi valószinüleg egykoru a Darma-sastrával, s tárgya Ramának (a megtestesült Vishnunak) győzelme a rassasik, vagy ördögök fejedelme, Ravan fölött. Ezek a sérthetetlenség kiváltságát rabolták el a jó szellemektől; mi által legyőzték őket, és ők maguk csupán ember által győzethettek le. A jó szellemek tehát kérték Vishnut, öltene magára emberi alakot. Ekkor Dasarata már 900 év óta uralkodott Ayodhiában, „egy Muni által épitett városban; ki legelső uralkodott az emberek fölött. Az utczák egyenes vonalban valának kimérve, s vizzel bőven ellátva; a házak hasonlóan a sach-tábla koczkáihoz, különféle szinekkel valának bemázolva: tele volt a város mindennemü kereskedőkkel, tánczosok- és tánczosnőkkel, elefántok-, kocsik- és lovakkal; nagy rakásban voltak a drága-kövek, bőven az élelmi szerek, nagy számmal a templomok és paloták, mellyek kupjai magasságban a hegyekkel vetélkedtek; fördők, és mangofa által ékitett kertek pompáztak benne; a lég megtelt a tömjén, virágok és áldozatok illatjával. E város lakói csupa ujonszülöttek [1]) voltak, kik a vedák parancsai szerint éltek, eltelve igazság-, buzgalom- és könyörülettel, s megzabolázva szenvedélyeiket és vágyaikat; sem fukar, sem hazug, sem csaló, sem gonoszlelkü, vagy engesztelhetlen ellenség nem találkozván köztök. Egyik sem élt köztök kevesebb ideig száz évnél; számos utódokat hagytak maguk után, s a braminoknak legalább is ezer ezüst pénzt fizettek; mindnyájan kellemes illatot terjesztének magok körül, virágokkal ékitett hajfürtöket, nyaklánczokat és dus öltözetet viselvén. Maga Dasarata király igen jártas volt a vedákban és vedantákban, népétől szerettetett, ügyesen, mint bárki más, hajtá a kocsit, fáradhatlan volt az áldozatok- és szent szertartásokban, böles, mint egy rish: ugy hogy méltán elterjedt hire a három világban; alattvalóinak oltalmazója volt, miként Muni, az első uralkodó.“

A fejedelmek legboldogabbikának tartaná magát, ha fiai volnának; s hogy ezekre szert tegyen, a legünnepélyesebb áldozatra, tudnillik lóvalira, tökéli el magát. Sok év telik el az előkészületekben; de mindenekelőtt szükséges, hogy a szomszéd Shanta király leánya nőül menjen Risha Sringa szent ifjuhoz, ki az erdők magányában tanulmányozza a vedákat. Bájos szüzeknek egész serege keresi őt fel; s ő látva a kéjelgő tánczokat, és első izben hallván az édes női hangokat, elragadtatik általuk, és Shantának lotus szemü gyönyörü leányát fe-

[1]) Az első három castokból, különösen braminok.

leségül veszi. Az áldozat bemutatása után, az égben lakozó Vishnu, „sárgán öltözve, arany karpereczekkel, a Vinuteya sason ülve, miként a nap a felhőn, dárdáját tartva kezében", a nélkül, hogy odahagyná az eget, Rama név alatt Dasarata fiában megtestesül.

Visva Mitra, királyi vérből eredett bölcs, ki szigoru erényei által bramini méltóságra emelkedett, segélyt kér ekkor a gonosz szellemek ellen; s Rama, a tizenhét éves hős, elhagyja atyját, az istenek által nemzett medvék és majmok egyesült seregével azokat leküzdendő. Elindulásakor egész virágeső hull fejére, s az egek bájos daloktól zengedeznek. Isteni fegyvereket nyer ajándékul, mellyekkel beszédbe ereszkedik; és a mi csak utjokba esik, alkalmat szolgáltat Mitránál Rama oktatására, a költőnek pedig gyönyörü episodok tárgyául szolgál. Átmegy a Gangesen, azon égi folyón, melly megtisztitja a földet; és Junaka királyhoz érkezik: ki olly kézijnak van birtokában, mellyet emberi kar még nem vont föl, és egy nyolcz kerekü szekrényben van letéve, mellynek helyéből kimozditására nyolcz száz ember kivántatik. Rama azt meghajlitja, s olly robajjal töri szét, melly egy szétszakadt hegy morajához hasonlit; s tettének jutalmául nőül vevén Sitát, azt atyjához vezeti. Ez őt utódjának ohajtja kineveztetni; de Keikei királyné, féltékeny lévén fia Barata jogaira, s egy irigy megbizottja által ösztönöztetve, emlékezteti a királyt, miszerint megesküdt, hogy két kérését teljesitendi; s Ramának számüzetését kivánja tőle. Dasarata nem tagadhatván meg e kérést, kénytelen magától fiát eltávolitani: de e fölötti fájdalmában meghal; s Rama remetének öltözve, elkezdi vezeklését a pusztában. Élete párját Ravan, a gonosz szellemek fejedelme ragadá el tőle, s vele Ceylon szigetbe menekszik. Hogy itt ostromolja őt, hidat veret a tengeren; mellyen a szövetségesek átmenve, a földön és a légben megkezdődik a harcz. Rama és Ravan szekereiken találkoznak egymással, s küzdelmök zajától hét napig reng a föld, mig végre Ravan legyőzetik. Sita az ő ártatlanságát tüzpróbával bizonyitja be; s Brahma a többi istenekkel megjelenik megáldani a győzőket: Rama a legyőzöttek istenének, Shivának templomot emel; azután visszatérvén Ayodhiába, elfoglalja a trónt. Uralkodása ideje alatt, melly az ezüst korszakot befejezi, minden erények ujra föléledtek, s végre hosszu évek- és dicsőséggel tetézve, Rama élete párjával együtt visszatér az égbe, hol a föld boldogsága fölött őrködik [1]).

[1]) E költeménynek két igen különböző kiadása ismeretes; és hogy mellyik a kettő közül a régibb és eredeti, a fölött az orientalisták vitatkoznak. L. az előbeszédet Gorresio apát kiadásához (Paris, királyi nyomda, 1845.)

Legérdekesebbek e költemény némelly episodjai, mellyek egy része europai nyelvekre is lefordittatott. Abban, mit Schlegel versekben tett át, és Ganga istennő távozásának czimét viseli, Visva Mitra elbeszéli Ramának, mint jutottak az ő ősei a boldogság legmagasabb fokára. Sagaro-, Ayodhia királyának, két neje volt: az egyik, Kesini, Asamaniát szülte neki; a másik, Sumati, egy tököt hozott a világra, miből egyszerre hatvanezer fiu ugrott ki (!). Az istentelen Asamaniát elüzte atyja, s fiát Ansumant emelé helyére; de midőn a nagy lóáldozatot akarná teljesiteni, a szent áldozat egy kigyó által elhurczoltatott. A felingerült Sagaro, hősökké vált hatvanezer fiait magához hivatván, őket a rabló fölkeresése és megbüntetése, s a lónak visszahozatala végett kiküldi. Bejárják a földet, lehatnak a mélységekbe, egészen a pokolig; s az e miatt elijedt istenek Brahmához folyamodnak, ki e feleletet adja nekik: „A bölcs Vishnu, ki hozzám hasonló, kinek társa a tápláló föld, és ki őt Capila név alatt szünet nélkül oltalmazza, éles látásával belátja a fenyegető veszélyt; s elfojtott haragja csakhamar fölfegyverkezik Sagaro fiainak fölemésztésére.“ Ezalatt ők, a nyomot követve, a legmélyebb örvénybe jutottak, hol a földet tartó négy elefántot pillantják meg; azután pedig mindig mélyebben és mélyebben ásván, megtalálják Capila alakjában az örök Vishnut, és a keresett lovat: megtámadják az istent, ki őket egy lehelletével azonnal megsemmisíti.

Nagybátyjai-, s a lónak keresésére kiküldött Ansuman, egészen azon helyre jut, hol ezek hamvai hevernek; s bujában legalább a halotti áldozatot akarja nekik meghozni. De semmiféle földi viz sem vala használható ez ajtatos tettnél; nem is más, csak az égi Ganga, Himalaya elsőszülött leánya mehetett le e sötét lakba: hogy megtisztitsa Sagaro fiainak hamvait, és ekkép őket jobb sorsra tegye érdemesekké. Azon kelle tehát lenni, hogy Ganga az égből földre szálljon. Visszahozván a lovat, és teljesitvén az áldozatot, Ansuman kimult nagy-atyját követé a trónon; de sem az ő, sem fia s utódja Dvispo, bünbánata nem volt azon hatással, melly Bagirato, Dvispo fia nagyobb érdemeinek tartatott fön. Megjelenik neki Brahma, Ganganak lejöttét hirdetve; de mindenekelőtt szükséges, hogy Shiva, a hármas szigonyu isten, őt fejével fölfogja: különben a föld összeroskadna a nagy teher alatt. Ujabb bünbánat által megnyeretve Shiva, a kérelembe egyezik; és igy szól Gangához: Szállj le. Ez azonban felingerülten a parancsoló modor miatt, óriás alakjában zuhanik le az isten fejére, azon szándékkal, hogy őt a mélységbe magával sodorja. De az istenség hosszu hajzatának, melly a Himalaya csúcsán levő erdőséghez hasonlit,

összekuszált fürtei közé keveredvén, sem szándékát el nem érheté, sem a tekervényes tömkelegből kibontakozni nem tudott; mignem Shiva Bagirato kérelmére hajolván, annak vizeit a Vindu tóba lefolyni engedte. Itt az hét folyamra szakadt, mellyek közül az isteni Ganga csendesen követé a szent király által kijelölt ösvényt; és az istenek figyelmesen szemlélték a szent viz folyását e földön. Utjában egy Muni áldozatát zavarta meg, ki azt elnyelte, s fülén ismét kiadta; azután pedig a tengerhez érvén, s a mélységbe rohanván, üdvhozó habjaival Sagaro fiainak csontjait áztatja.

Még meghatóbb a Jaginadatto halála fölötti episod [1]). Midőn Dasarata Ramát számüzte, hat napig hallgatott mély fájdalmában: azután éjjel az oldala mellett alvó Cosaliához intézte szavait: azt mondván, mikép elérkezettnek hiszi az órát, hogy halála által egy régi bünét kiengesztelje. Ifju korában, mialatt az esős évszakban „vadászaton mulatott, a bokrok közt bizonyos neszt hallott, mint midőn az elefánt vizet sziv föl ormányával. Felé hajitva dárdáját, nyögés üti meg füleit; és oda sietvén, látja, mikép egy fiatal bünbánót ölt meg, ki ide jött vizet meriteni, s egyedüli öröme és gyámola volt öreg és megvakult szülőinek. A szerencsétlen, egy ifjunak fájdalom-érzetével mult ki, kinek virágzó életet és szeretett egyéneket kellett itt hagynia; s Dasarata a két vaknak laka felé siet, megvinni nekik a borzasztó hirt. „Ekkor fogtam a vizes korsót, és azzal szülőinek hajléka felé tartottam. Itt találtam a nyomorult öregeket és vakokat, szolgák nélkül, hasonlóan két szárnyaszegett madárhoz; suttogtak maguk közt, és fiuk hosszu kimaradása miatt nyugtalankodtak: azon fiuk miatt, kit én öltem meg. Hallván lépteim neszét, Monia igy szólott hozzám: Mi oknál fogva késedelmeskedel oh fiam? Adj minél előbb innom. Oh Jaginadatto, miért időztél olly sokáig a folyam partján? Anyád annyira nyugtalankodott e miatt. Oh! ha én, vagy anyád némi but okozunk neked, türd azt békével; csak ki ne maradj, bárhova mégy, vagy akárhonnan jösz. Nem te vagy-e gyámola ingatag lépteimnek? Nem te vagy-e vak atyád szeme? Nem te vagy-e éltem lehelete? Oh miért nem felelsz?“

Dasarata elbeszéli nekik önkénytelen vétkét, s a két öreget odavezeti, hol fiuk halva feküdt. Sokáig csókolgaták a meghidegült testet, azután pedig mindketten a földre rogytak mellette. „Oh Jaginadatto, (kiálta föl az anya, csókokkal boritva hideg ajkait,) oh fiam! ki jobban szerettél saját éltednél, mielőtt elhagyva engem, illy hosszu utra in-

[1]) Franczia nyelvre forditá *Chezi*, latinra *Burnouf*. (Paris, 1826.)

dultál, miért nem szólottál hozzám csak egy vigasztaló szót? Még egy csókot fiam! csak egy csókot: és én megnyugszom e borzasztó elválásban"! [1])

Itt mennyei alakban jelenik meg az ifju az öregeknek, s a maga boldogságával vigasztalván őket, miután Dasaratát ártatlannak nyilvánitá, felszáll az egekbe. A remete, ki épen az átokra akará megnyitni száját (és egy bramin átka mindenkor foganatos,) eláll ettől; de megjövendöli neki, mikép szivfájdalmában fog egy fia végett meghalni. „S most (igy végzi Dasarata, Cosaliához intézett szavait), most érzem, hogy teljesül a jóslat. S egészen eltelve Rama felőli gondolatával, észrevétlenül élete végéhez közelit. Igy veszti el a hold lassankint hajnal hasadtakor ezüstös fényét. Oh Rama! oh fiam! ezek valának végszavai, s lelke fölszállt az égbe."

E költemény szerzőjének, mellyben Homer, Parmenides, Solon egybeolvadvák, Valmiki öreg bramint tartják. Hogy a legrégibb korból származik, azt onnan látbatni, mivel tárgyai a legrégibb emlékeken előállitvák, s ünnepélyek alkalmával tánczok és taglejtések közt adatnak elő e jelenetek, a harczias majmokkal, mellyek a hidat épitik, és a tizfejü s huszkaru óriási ellenséggel, melly az isteni nyilak által leteritetett. Az előrebocsátott hymnusban maga az epopoeia azon „rohanó folyamhoz hasonlittatik, melly Valmiki hegyeiből szakad alá, s a Rama tengerbe ömlik, tisztán minden szennytől, és dusan a patakok- és virágokban." A költemény kezdetén Brahma azt mondja: „Mig csak hegyek léteznek, és folyamok lesznek a földön, Rama története a halandók közt el lesz terjedve."

Maha-barata.

Nem sokkal későbbi lehet a Maha-barata [2]). Ez második megtestesülése Vishnunak, és a hindu vallás legnagyobbszerü jelenete: a Caunako által a naimasai erdőben bemutatott tizenkét éves áldozat alkalmával, Santi, Suta fia, előadja azt, mit Vaisam-Pajanától hallott, ki ismét e hősköltemény első feltalálójának ajkairól tudja azt. Egészen még nem látott napvilágot e költemény [3]); miért is csak tökéletlen

---

[1]) *Nunc ego te, Euryale, adspicio! Tu ne illa senectae*
Sera meae requies, potuisti linquere solam
Crudelis? Nec te, sub tanta pericula missum,
Affari extremum miserae data copia matri?
Virgil.

[2]) Tulajdonképen *nagy suly*, mert mérlegre vettetvén a négy vedával, tulsulyt nyert.

[3]) Testé Calcuttában az egész költemény tiszta szövegének kiadásához fo-

ismertetést és kivonatot adhatunk belőle. Az Astinapurban uralkodó Barata királytól származik le a hetedik fokon Bishitrabiri radsah. Ennek két fia maradt: az öregebbik, a vak Dritarastro, nemzé Duriodant, és még száz fiut, kik Coros-oknak hivattak; az ifjabbik pedig Pandu volt, kinek négy fia lett: ezek Pandos-oknak neveztettek. Pandu halála után, a vak Dritarastro lett király, s a Pandosok kiirtása végett fölperzselte lakaikat. De ezek megmenekülvén a haláltól, a pusztaságon keresztül Cumpelába értek, hol vitézség és nagylelküség által tüntették ki magukat; ugy hogy Dritarastro eltökélé magát, megosztani velök az uralkodást. Átengedte tehát nekik országa felét Delhivel, megtartva magának a másikat Astinapurral: később azonban megbánva tettét, vagy irigységtől ösztönöztetve, meghivta magához a Pandosokat, és sach-játékban visszanyerte tőlök hamisan a tartományt. Az utolsó játéknál megigérték, hogy ha veszteni fognak, tizenkét évre visszavonulandnak a magányba, s ott elvonulva fognak élni. Mi meg is történt; és visszatértök alkalmával olly szigoruan bánt velök Duriodan, hogy ellene fegyvert fogtak. Kiütvén a háboru, ennek folyta alatt Vishnu, meginditva a panaszok által, mellyeket a föld, tinó képében bocsátott hozzá az emberek elkorcsosulása miatt, elhatározta magát, megváltani őket, és megtestesülni Krishna név alatt. Csodálatosan menekült meg a veszélyektől, mellyek születését környezék; és ezek legnagyobbika volt: minden csecsemőnek, ellenségei parancsából történt megöletése. Már pólyáiban csodákat mivel: megszabaditja magát a kigyóktól, óriásokat és szörnyeket öl meg, pásztorok közt él, és ezek foglalkozásai- és játékaiban részt vesz, dudával szelidíti meg a vadállatokat, és mulattatja a pásztorleányokat. Szerelemre gyulva, a szép fogolynők szabaditására indul, s legyőz egy hétfejü óriást: és tizenhatezer megszabaditott, gyönyörü szüz választja férjül (!) szabaditóját. Küldetése levén, bárminő alakban is legyőzni a gonoszt, a Pandosok és Corosok czivódásaiban az elsők részén áll, mig a Kurshet tó melletti tizennyolcz napig tartott csatában Duriodan elesik, és a győzedelem a Pandosok részére hajlik. Ekkor megunván földi lételét, visszamegy az égbe; hol a nap körül szép arányban forgó sphaerák, hónapok és évek körtánczát vezeti.

Itt tehát Vishnu megtestesülése valóban isteni (?!) fönséggel adatik elő. Krishna egy áldozat végett jelenik meg a földön, mellyet

---

gott; mellyet két tudós pundita, Nimashand Siromani, s Nanda Gopala hasonlitott össze és vizsgált át. Lassen egy egész értelmezési sorozatot kezdett meg hozzá a *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* iratban. (Göttinga, 1837.) Burnouf Eugen a franczia collegiumban tartott sanscrit előadásokra annak szövegét választá.

egyedül ő vihet véghez; minden gyarlóság- és nyomornak aláveti magát, csakhogy a gonosz uralmát leverje, s az emberiségnek példányképül szolgáljon; s mint méltó személyesitője a láthatatlan lénynek, melly őt küldé, ehhez hasonlóan igazságos, jó, könyörületes: nem kiván egyebet imádóitól, mint hitet és szeretetet, azon vágyat, hogy vele egyesüljenek, a világi dolgok megvetését, és önmaguk megtagadását (!).

E nagyszerü költeménynek, melly 250 ezer versben van irva, magasztosságáról fogalmat szerezhetünk magunknak, ha néhány leforditott és közrebocsátott episodot közelebbről vizsgálunk. A Bagavadghitáról már tevénk emlitést. Másik pedig a Nalo, mellynek tartalma következő [1]). Midőn a játékban legyőzött Pandosok az erdőbe visszavonultak, a bölcs Vriasdasvo, hogy vigasztalja őket, az övékhez hasonló esetet mond el nekik. Nalo, Nisa királya, hiréből ismervén Damiantit, Bimo-, Vidarba királyának leányát, szerelemre gyuladt iránta. Egy aranyszárnyu hattyu szerelmi postának ajánlkozik neki, s ezt ő Damiantihoz küldi.

„A madarak örvendve repülnek a büszke város, Vidarba felé, s Damianti lábaihoz ereszkednek le, ki szolgálói között ül a szőnyegeken palotájában. Elbámul ezek láttára, csudálja kecses alakjokat és fényes tollazatukat; s az ő ifju szolgálói, az aranyszárnyu madarak seregét enyelegve kergetik az oszlopok körül, és lábaik gyorsan csusznak a márványköveken: de a madarak eltünnek; s közülök az, mellyet Damianti egészen az erdőségig kergetett, végre egyedül látván vele magát, az emberek nyelvén ekkép szólitja meg: Damianti! egy nemes szivü fejedelem uralkodik Nisában; hasonlithatlanul áll a halandók közt: gyönyörü, miként az Asuin-ikrek, és isten emberi alakban! Ha te őt férjül választanád, nemes termetü fejedelemnő: hozzád és atyjokhoz hasonló gyönyörü és nemes fiak származnának tőled. Láttuk az isteneket, és gondarvikat, az embereket, kigyókat és risheket, de nincs köztök hasonlitható Nalohoz. Oh legdicsőbb a nők közt, Nalo az emberek büszkesége.“

Damianti, hallván e szavakat, felelé: „Menj, és vidd meg részemről Nalonak ugyanazon szavakat, mellyeket épen nekem mondottál.“ Kiterjesztve arany szárnyait a madár, Nisa felé repült. E közben Bimo összegyüjtvén minden fejedelmeket, királyokat és isteneket, hogy Damianti férjet választana közülök, Nalo is megjelent: de Indra, és más istenek, a fejedelemnő szépsége által elbájolva, hogy őt elámitsák *),

[1]) Versekben forditák, németül Kosegarten 1820., Rückert 1828., Bopp 1838., angolul Milman, 1835.

*) Sajátságos mód, az állitólagos önmegtagadás szellemének, illy példákra

mindnyájan Nalo alakját veszik magukra. Ő azonban az igazságnak nyomára jön.

„Midőn istenek vágyódnak kezed után (igy szóla Nalo Damiantihoz), miért kivánsz halandót választani? Emeld föl szemeidet és gondolatidat a világ fönséges gondviselőihez. A por, mellyet lábaikkal fölvernek, sokkal nemesebb eredetü, mint én. Az istenek akaratjának ellenszegülni annyi, mint a halálnak menni elejbe. Oh gyönyörüséges nő! ha isten fog téged birni, egy örökkévaló mezben fogsz fényleni, s ragyogó virágok koronázzák fejedet. Nyilatkozzál, válaszsz; egy szerető sziv könyörög ezért."

Mig Nisa uralkodója ekképen szólott, keserü könyek sürü felhője takará el a szűznek szemeit. „Hős! (felelé neki,) tiszteletre méltók az istenek; én imádom őket: de férjemül egyedül csak téged ohajtalak és választalak."

Leirja tovább a költő a gyülekezetet, és a swayambarát, vagyis a szabad választást. „A terem arany oszlopokon nyugvék. A rémitő nagyságu tornáczokon át lehete látni a közelgő hősöket, hasonlóan a halmok közt ugráló fönséges párduczokhoz. Ezerféle alaku székek kinálkoztak nyugalommal e nemes férfiaknak. Füleik drága kövekkel valának megrakva, fejök pedig illatos virágokkal köritve; finom arczvonásaik egyszersmind erőteljesek voltak, hasonlón a hajlékony kigyóhoz, mellynek gyürüi vaskeménységüek; karjaik, mint az óriásoké, s hajfonadékaik szőllőfürtök gyanánt lógtak."

Damianti szive szerinti választáshoz készült; de milly nagy volt csudálkozása, midőn öt hőst pillantott meg, Nalohoz tökéletesen hasonlót. A szép hajadon habozott és reszketett: s csalódástól félvén, összekulcsolt kezekkel igy könyörge: „Hatalmas istenek! mai napig tisztán megőrzém lelkemet és életemet. Ártatlanságom, és Nalo iránti szerelmem inditson meg benneteket. Az én tisztaságomra, szerelmem őszinteségére, az istenek iránti bennem élő tiszteletre kérlek titeket világnak gondviselői! mutassátok meg nekem magatokat, és engedjétek, hogy Nalo nekem kijelentessék!"

A hindu Theologia szerint az őszinte könyörgés nem marad foganat nélkül: bármilly átok megfogamzik általa, bármilly könyörgés ellenállhatlan lesz. Ennek következtében az istenek az ő halhatatlan

---

hivatkozás által szerezni tulsulyt az emberi kebelben. Még Mohamed is következetesebb visioiban, mint ezen, állitólag ‚valóban isteni fönségü' bölcsészet. Nem akarván egyéb részleteket felhozni, csak a szerző által legnagyobb szépségekül idézett helyeket kell vallási szempontból elemezni (mert hiszen egy ‚szent könyv'-ről van szó), hogy minden tulságos magasztalásokkal felhagyjunk. S.

alakjokban mutatkoznak a királyleánynak, Nalo pedig emberi gyarlóságában; ez ellentétben mély bölcsészi eszme rejlik (!).

„Az istenek fölemelkedtek, lábaik nem érték a földet. Mozdulatlanul, mint hervadhatlan virágokkal koszoruzott kristályszobrok, nem mozgatják szempilláikat, veritékcseppek nem szennyezik homlokaikat, testök árnyékot nem vet. De a por és emberi veriték nem rutitják Nalo szépségét: teste árnyékot vet, lábai a földet taposva remegnek, szemei félelmet árulnak el. E jelekről megismeri őt Damianti.“

Ekkor a feketeszemü szüz, szeméremteljesen Nalo köpenyének szegélyéhez nyul, és a kezében tartott virágfüzért rá tüzi. A világ urai, elcsodálkozva a választáson, felkiáltanak: Ah! A többi istenek, és a bölcsek magasztalják a szüznek erényét: a gyülekezet eloszlik; a menyegző megtartatik. Nalo, és neje, áldást nyerve az égtől, két fiura tesznek szert, s a világnak példányul szolgálnak erényeik által.

Szerencsétlenségre Dwaparo és Kali, két rassasi is vágyott a szép nő szerelmére; s mivel későn érkeztek, Kali a szövetség felbontását esküvel fogadja. Nisába megy, hol a két házastárs boldogul él, és a férjet heves szenvedélyre tüzeli a játék iránt. Hiában mérsékli őt Damianti; Nalo már öltönyeit is eljátszotta: de a hü nő a nyomorban is társa marad, s megosztja vele ruháját. Nalo azonban Kali által ösztönöztetve, szerelméről is megfeledkezik; és nejét, mig ez egy erdőben elszunnyadt, elhagyja. Képzelhetjük az ébredőnek fájdalmát! Férje nyomdokait követve, egy kereskedői karaván nal találkozik; de ennek szelid elefántjait a vadak üzőbe vették.

„A borzalom erdejében egy tavat fedeznek föl a kereskedők, mellynek békés partjait sürü és magas fü boritja, tükre pedig a madarak ezerféle szineit, és a virágok tarka mezét mutatja; körös-körül a levegőt a lotus illata tölti be: e vizek átlátszó tisztasága, tagjaiba fris erőt önt. Lovak és lovasok megnyugszanak a büvös tó partjain. A sötét éj leszállott; az egész világ álomba merült, mély csend uralkodék, s a fáradt kereskedők az álom karjai közt nyugodtak: s ime! veritéktől habzó vad elefántok csordája jön, szomját oltani a tóhoz; megpillantván a karaván t, szaglásuk által ráismernek a szelid elefántokra. Dühbe jövén, támadásra készülnek, s gyilkos ormányaikat forgatják, és ellenállhatlan erővel intézik a rohanást; hasonlóan a sziklához, melly a hegy csucsáról leválván, borzasztó zugással tölti be a völgyet. Lépteik jelölik a vérontást; fákat és bokrokat szaggatnak ki s törnek szét; a karaván népét összetiporják, agyaraikkal szétszaggatják, és ormányaikkal összezuzzák. Része futásban keres menedéket, mások a rémület miatt mereven állnak; a tevék leterittetnek. Az átalános zavarban

némellyek egymásba ütköznek, mások halálos sebeket ejtenek magukon; rémitő a jajveszéklés e vérmezőn. Az egyik földre veti magát, másik a tóba szalad, némellyek a fákra másznak fel. „Meneküljön, a ki tud; kiáltja több szózat. — Te drága gyöngyeimet tiprod össze lábaiddal, — mondja egy fukar. — Most minden jószág közös, kiáltja egy másik. — Vigyázzatok, tetteitek megszámlálvák (hallatja magát egy dörgő szózat), és én őrködöm fölöttetek.“

A karaván e szerencsétlenséget Damianti jelenlétének tulajdonitja. „Ez a rongyokba burkolt nő, ez a rossz szellem, e sötétben bolygó kalandornő, ez hoz fejünkre annyi szerencsétlenséget. Meggyilkoljuk őt; és igy megbosszuljuk megölt rokoninkat és elveszett kincseinket.“

Damianti Ishedi felé menekül, egy, Sowahu uralma alatti pompás városba. „Hasonlóan a holdhoz, melly épen most jő fel a láthatáron, halványan és reszketve jelent meg az ifju fejedelmi nő Ishedi kapuinál: rendetlen hajfürtjei, elsoványult és félmeztelen vállait verdesik. A gyermekek, mint valamelly eszelősnek mindenütt nyomában. A király anyja elejbe vezettetik.“

„Valóban! e nőben egy szerencsétlen őrültet látok, szólott a nemesszivü királyné: ruhái piszkosak; de büszke tekintetében és nemes magatartásában lelkének nagyságát és származásának fönségét szemlélem.“

S a szerencsétlent lakának pompás magánteremeibe vezeté. „Te a balsorsnak martaléka vagy; de maga tekinteted is nemes származást árul el: miként a villám, melly a sötét felhőből czikázva kibontakozik. Mondd meg nekem, ki vagy? Védeni foglak az emberek kegyetlenségei ellen; te nem vagy közönséges halandó.“

Nalo e közben Karkotako-, a kigyók királyához érkezett, ki őt átváltoztatván, fuvaros alakjában Ayodhiába küldi a trictrac-játéknak megtanulására. Igy képessé lesz mindazt visszaszerezni, mit elvesztett; s visszanyeri nejét, fiait és trónját *).

E rövid váz legkisebb részét is alig állitja elő e költemény szépségeinek, melly bármelly (?) classicus müvel kiállja a versenyt. A bevezetésben az mondatik, hogy az isteneknek egy három millio distichonból álló Maha-barata volt szánva, másfél millio a pitrik, vagyis régiek számára, mig a gandarviknak 1,400,000 distichonnal kellett beérniök. A különféle episodok, mellyek mindegyike egy külön egészet képezett, hasonlón a görög rhapsodiákhoz, külön énekeltettek [1]). Bizo-

*) Valóban nagyszerü morál rejlik egy semmirekellőnek játék és szerencse általi boldogitásában! S.

[1]) Midőn Aelian azt mondja, hogy Sándor idejében a hinduk a saját nyelvökre forditott Homerféle költeményeket éneklék, ezt azon nemzeti eposokról

nyos napokon a népgyülekezetben olvastattak azok; némelly részei isteni-tisztelet alkalmával használtattak: minek következtében népszerüekké, nemzetiekké, s a későbbi költők és müvészek számára lelkesitő forrássá váltak. Ezekről tehát szinte azt lehet hinni, mi Homer költeményeiről állittatott, hogy tudnillik nem egyebek, különféle időszakokból eredő részletes előadásoknál, mellyek idő folytán valamelly ügyes kéz által egy nagy egészszé öntettek által [1]).

Egyéb költemények.

Vikramaditia [2]) korszakához érve, szólani fogunk a hindu dramáról; itt csak annyit emlitünk róla, mikép a bölcsészi s hőskölteményeken kivül, szinte bőven vannak a hinduknál a vallásos eszmék-, de fajtalan [3]) gondolatokkal is telt eroticus költemények, tovább a hymnusok és regék. Ez utóbbiaknak igen természetesen elő kell fordulniok egy olly népnél, melly a Pantheismus- és a lélekvándorlásban hisz, és a didactika iránt nagy rokonszenvet tanusit. A leghiresebb mesegyüjtemény az Itopadesa, vagyis barátságos oktatások; mellyekben a böles Visva Sarman képletes beszédben adja elő a morált, Sudarsano radsah szomoru fiainak, kik nevelésére bizattak [4]). Ezek összegyüjtője Glipé, ki mintegy 400 évvel Kr. e., a legrégibb elbeszélésekből gyüjté azokat össze. Később, a mi időszámitásunk utáni VI. században, valamellyik persa király parancsára pehlvi nyelvre fordittatott át, azután arab, török és vagy husz más nyelvekre.

A lyrai költemények leginkább a Maha-baratából veszik a tárgyat; s eredetiségök nem csak abban áll, hogy a czélzások és hasonlitások a hindu növény- és állatvilágból valók, hanem abban is, hogy hirtelen ugrással az eszményi térre vitetnek által.

A hindu irodalom termékei, mellyek olvasására a leghosszabban tartó élet sem volna elegendő, s mellyek eredetiségök-, mint szinte terjedelmökre nézve a végtelenségről nyujtanak eszmét, régibb müvek

---

kell érteni (?), mellyeket a görögök, mivel nem értettek (?), a magukéval zavartak össze.

[1]) E kritikus Calidasa lehetett, ki a Kr. e. században virágzott; s kiről Jones mondja: *He is believed by some to have revised the works of Valmiki and Vyasa, and to have corrected the perfect editions of them, which are now current.* Works, VI. 205.

[2]) V. könyv.

[3]) Miről nekünk Goethe az ő *Bayadere*jében tökéletes fogalmat nyujt.

[4]) V. **Langlés**, *Fables et contes indiens.* Paris, 1790. *Calila et Dimna, ou fables de Bidpay en arabe: Memoires sur l' origine de ce livre etc.* par **Silvestre de Sacy**. Paris, 1816. *Kalila and Dimna, or the Fables etc. transl. from the arabic by* **Knacktbull** Oxford, 1819.

összeállitásának látszanak lenni; miért is azokban az uj olly módon van a régivel összekeverve, hogy a kritika, ügyességéhez képest, mind ujakul, mind legrégiebbekül mutathatja fel őket. A hindu alphabetum régisége azonban könnyíti annak elhivését, hogy e költemények leirattak, s ennélfogva nem voltak (?) a szóbeli hagyomány változásainak annyira kitéve. Hogy a görögök nem említik e müveket, onnan van, mivel ők csak Pendsab tartományt ismerték, mellyet a hinduk mindig a legdurvább és legmiveletlenebb résznek tekintettek. Más részről egy görög vagy latin sem tesz említést a hetruriai edényekről, mellyek most százankint jőnek napvilágra, Olaszország első lakóinak ügyességét tanusitván. A hindu költemények és emlékek kétségkivül igen régiek; de azok időkorának meghatározásában az is ujabb akadályul szolgál, hogy Chronologiájok a felekezetek szerint változik, és a számokkal annál pazarabbul bánnak, minél inkább közelednek hozzánk; miért is az orientalisták lemondtak minden reményről, hogy azokat valaha összeegyeztethessék.

Chronologia.

A hinduknál eleinte hold-, azután napév divatozott; s 324, egész 365 napból állott, három időkör- (k a l a), és hat évszakra (r i t u) felosztva. Mindegyik időkör négy hónapra terjed: a meleg, esős, és hideg hónapokra; a hat évszak két-két hónapból áll, mellyek az uralkodó istenségről neveztetnek. Az év a napéj-egyenletre következő martiusi ujholddal kezdődik, és tizenkét hónapon át tart [1]), mellyek a huszonhét holdállás (n a k s h i a t r a) közül tizenkettőnek nevét viselik. A holdnapi hónap áll harmincz napból (t i t h i), nymphákban személyesitett huszonnégy órával; s két részre (p a k s h a) oszlik, mindegyik tizenöt tithivel; tudnillik az uj-hold- (a m a v a), s tele-hold- (p u r n i m a) részekből. A hétnek napjai a planetákról neveztetnek, ugyanazon rendben, mint nálunk [2]).

Illy óriási, és különczködő rendszerek mellett miképen volna lehetséges akár a jelképezett hősök, akár a bámulandó emlékek, vagy irodalmi müvek időkorát meghatározni? Azon tudósok, kik ez utóbbiakban bizonyos fokozatos rendet kerestek, négy korszakra oszták azokat. Az elsőhez számitják a vedákat, s az ezekre vonatkozó könyveket, minő például Manu törvénykönyve; a másodikhoz a vedantákat

---

[1]) *Shaitra, Vaisakha, Dsijaichtha, Achadha, Sravana, Bhadra, Aswina, Cartika, Margasircha* (vagy *Agrahayana*), *Paucha, Magha, Phlagouna.*

[2]) *Adityadinam*, vagy *Sourya-divasa*, a napnak napja; *Somadinam*, hold napja, *Mangaladinam, Buddadinam, Vrihaspatidinam, Soukradinam, Ousana-divasa, Sanidinam.*

megelőző majdnem minden bölcsészi rendszereket, a Ramayanát, és sok puranák alapját; a harmadikhoz tartoznak a Vyasának tulajdonitott müvek, vagyis a tizennyolcz purana, a Maha-barata, és a vedanta bölcsészet; a negyedikben pedig, melly már jóval későbbi időkre vonatkozik, Calidasa, s több jeles egyének, Vikramaditia udvarának gyöngyei, összegyüjték a mindeddig papok birtokában lévő régi hagyományokat,s a néppel számos dramákban és költői alakban ismertették meg[1]).

Görres, Creuzer, Holwell és Dow a vedák eredetét ötezer évre teszik*); az angák ezer, az upavedák és upangák ezerötszáz évvel volnának későbbiek. Ekképen tehát a puranák 16 századdal előznék meg Krisztust, és nem kevesebb-, mint 13-mal, a nagy hőskölteményeket és Manu törvénykönyve. A mélyebben látó, s nagyobb tekintélyü Heeren, legrégiebbekül ismeri a vedákat, azután az ezekre irt commentarokat, és az upavedákat, mellyek Manu törvénykönyvének legujabb szerkezet-idejét megelőzték. Az epopoeiák és puranák a második korszakba esnek; de ezek ugy, a mint jelenleg birjuk, régibb, vagy ujabb összeférczelései (compilatioi), több korszakokból eredő daraboknak, sőt jóval a Kr. utáni századokból is. A harmadik, Vikramaditia korszaka, mellyben a nyelv tetőpontján áll. Egy negyedik korszak a középkorba esik, mellybe talán néhány upapurana, s azon költemények sorozhatók, mellyekről Java felőli értekezésünkben lesz szó [2]).

Az emlékek tekintetében, Heeren ezek Chronologiáját a müvészeti kifejlés szerint osztályozza: elsők a barlang-templomok; azután jőnek a sziklába vájtak, s végül a tulajdonképeni épületek: mindezek épitészete összeköttetésben van. Azonban mind a braminok tulságosak, kik például az ellorai üregeket 7900 évre akarják fölvinni, mind a mohamedánok, kik alig tulajdonitanak azoknak kilencz századot.

Történet.

A hinduk a jelenkort az elsatnyulás korának tekintik, és azt hiszik, hogy ezer év óta semmi sem történt arra méltó, hogy az emberek emlékezetében fentartassék; azért nem is jegyzik föl az ujabb történeteket, s azon időkről álmodoznak, midőn a való folyton a képzelődés szüleményeivel vegyittetett. E gyanitás azonban, lehet, csak a mi tudatlanságunkon alapszik; és illőbb volna azt mondanunk, hogy ezen történetet még nem ismerjük. Valamint minden népeknél, mellyek az eredetre sokat tartanak, ugy a hinduknál is a származási jegyzék gon-

---

[1]) **F. Schlegel**, Weisheit der Indier, 449 l. és köv.

*) Görres állitását szerző olly müből meriti, melly a halhatlan irónak korábbi, s roppant módositásokon átment nézeteit tartalmazza. S.

[2]) XIV. könyv.

dosan megőriztetett, és egy fejedelmi kisasszony sem talál férjet, ki őseinek fejedelmi származását ki nem tudja mutatni. Igaz ugyan, hogy a buja képzelődés, az időnek óriási eszméje, az istenek megtestesülései, s a költői alak miatt igen nehéz megkülönböztetni az igazságot, s idő szerint osztályozni az előadott tárgyakat: azonban némelly igen régi korba tartozó müvek is láttak már napvilágot. Ide tartozik az Uphan Eduard által [1]) kiadott három cingali (shingal-, vagyis ceyloni) krónika: Mahavansi, Radsavali, Radsavatnakari, mellyek a ceyloni királyok és a buddaismus viszontagságait foglalják magokban.

A Radsa-tarandsiniből, melly Akbar alatt persa nyelvre fordittatott, több kivonatok jelentek meg; az eredeti csak nem régiben került kézre. Áll pedig négy külön kötetből, mellyeket valószinüleg egykoru irók szerkesztettek: első a Kalana-Pandit; a második még nem fordult meg Európában; a harmadik Zeinel-ab-Eddin-nel kezdődik, és 1477-ben végződik; az utolsó az Akbar alatti eseményeket tárgyalja.

A mozlemeknek ezen, és egyéb irataiból könnyen előállithatjuk Cashemir történetét; mellyből azt tanuljuk, hogy itt a monarchiát a Kasp-ból bevitt braminok gyarmata alapitá, kik az ördögök, vagy kigyók tisztelete helyett, a vedákat hozták be. Ötvenkét, vagy ötvenöt fejedelem uralkodék itt, egészen feledékenységnek adatva; mivel nem tarták meg a vedákat; s ez időszakban támadt a hindu legendákban annyira elhirült Pandosok családja. Az e királyok történetét jellemző tények: a bálványozás, brahmismus és buddaismus közötti harcz; melly utóbbi végre is tulnyomó lesz [2]). A cashemiri királyok története, forditva s magyarázva A. Troyer által (Paris, 1840.) igen becses történeti kutfő. Fontos okirat Fa-y an-, egy chinainak utazása a IV. századból Kr. e. [3]) Vannak még történeti iratok az arabok- és persáktól a Mohamed utáni korszakból, kiknek a régibb emlékekről kellett ismeretekkel birni. Sokkal érdekesebbek a szikla-feliratok, vagy réztáblák. A tartomány pénzeinek megtekintése sincs minden haszon nélkül.

Zenészet.

Valamint a többi ismeretek-, ugy a zenészetre is maga Brahma oktatta az embereket; és azt a nyájas szellemek oltalma alá helyezte: miért is a zenészet nagy előhaladást tett, és minden tartománynak saját dallamu zenéje volt. Bherat-ot állitják az első ihlett zenésznek, ki az ének- és tánczokkal vegyes dramákat találta föl.

---

[1]) London, 1833.

[2]) L. Cashemir történetét az *Asiatic Researches* XV. kötetében.

[3]) L. a XV. fejezethez irt [1]) jegyzetet (528. l.).

Szépmüvészetek.

Nem csak a pompát és gazdagságot bámulták a hinduknál Sándor görögjei, hanem azon tehetséget is, hogy mindent, a mit csak szemök meglátott, utánozhattak. Mindamellett azonban, hogy némelly müveknél igen nagy tökélyre tőnek szert, s az alakok- és körvonalakban rendkivüli pontosságot tanusitának, a festészet- és szobrászatban igen távol maradtak azon remeklestől, mellyet a görögök értek el, midőn a jelképet az eszményi széppel egyesitvén, a legmagasztosabb gondolatok kifejezését kölcsönzék a müvész szabad reptü szelleme által elevenitett emberi alaknak. E czél elérése végett az embernek saját alakjába kellett öltöztetni az istenséget; mig a hinduk vagy azon tétlenségben jelképezék azt, melly rájok nézve a legszentebb állapot, vagy csudálatos alakokban számos fő-, kar-, szemek-, vagy emlőkkel. A hindostani szépmüvészetekről még több szólani valónk lesz: e helyen csak annyit mondunk, hogy szintugy a kézmüvekben, mint az észtermékekben a képzelődést, és néha a szelidebb érzelmeket látjuk uralkodni; de hiányzik bennök az egésznek okszerü öszhangzása, a tárgy- és alak-egység, az észlelés- és tapasztalásnak lassu gyümölcsei.

Földrajz.

Valamint minden régi népek, ugy a hinduk is birtak a puranákban előadott mythologiai földrajzzal. A föld azokban sikságnak tekintetik, mellyet L o k a l o k a s-nak nevezett köralaku hegylánczolat környez. Középpontján egy megmérhetlen domboruság emelkedik, melly mögött a nap lenyugszik, s i d d h a p u v a, vagyis az éjszaki sark felé; e domboruságot a Meru hegy képezi, ezen világtengely, mellyen az ég, föld és pokol nyugszik. A szent hegynek négy oldalai, a négy sark felé fordulva, a négy castnak szineit képviselik: keleti oldala fejér, hasonlóan a braminok szinéhez; éjszakra vörös, miként a shatriáké; délről sárga, valamint a vasiáké; s nyugotról barna, vagy fekete, hasonlóan a sudrákhoz. E központból négy folyó ered azonegy forrásból, melly a sarkcsillagnál Vishnu lábaiból fakad, és a hold körét átfolyván, Meru csucsán oszlik meg; innen pedig a világ négy fő részei (M a h a d v i p a) felé veszi folyását, hol az életnek mindannyi különfaju négy fája áll, mellyek összesen C a l p a v r i k c h a nevet viselnek. E folyamok éjszakról Uttara-Corát, keletről Badrasvát, nyugotról Cetumalát és délről Dsambut öntözik. És igy a világ, Oceánon hullámzó lotus-virágot képez; a négy m a h a d v i p a kelyhének szirmait; a külső nyolcz levél pedig nyolcz másodrendü d v i p á t jelképez.

Nem is szükség emlitenünk, mikép a puranák hagyományai, a számot és beosztást illetőleg, különfélekép hangzanak: a legközönsége-

sebb, talán eredeti felosztás szerint, a Meru körül hét dvipa vagyon, mellyek hét összefolyó égöveket képeznek a megfelelő éghajlatokkal. Ezen égöveket hét folyam, vagy tenger veszi körül: a sós tenger, Dsambudvipa, egy büvös tenger Cusa, czukortenger Plaksa, vajtenger Salmala, tejföltenger Craunsha, tej- és ambroziatenger Saca, édes viztenger Puskara.

Más helyütt ismét a világ kilencz canda-, vagyis tájékra oszlik; ezek közül: Ilavratta a föld közepén és csucsán; keletre Badrasva; nyugotra Cetu; délre három hegyláncz: Nishada, Emacuta, Imatsala; éjszakra más három: Nila, Sweta, Sringavan. Az előbbiek közt van két tartomány: Aricanda és Sinnaracanda; az utóbbiak közt szinte kettő, Ramiasa és Iraniamaja; a legdélibb hegylánczon tul vagyon Barata, vagyis a tulajdonképeni India; az éjszakin tul pedig Coru, vagy Airavatu, a hasonnevü elefánt hazája, melly minden egyéb elefántokat nemzett.

Meru csucsa egy kerek, dombokkal környezett sikság, mellyen egy más mennyei földet (swargabumi), a mienkhez hasonlóan elrendezve, képeznek az egek (swarga); itt laknak a planeták a nekik megfelelő isteni lakokban [1]). Hét patala képezi az alsóbb tájakat.

A hinduknál is voltak majmok, faunok és medvék által lakott mesés tartományok. Egy illyennek neve Decan [2]); s a csodaszerü Lanka (Ceylon) tartományba helyezék az ördögöket. Hőseik minden törekvései e tartományok meghóditására voltak irányozva.

Tudományok.

A természeti tudományokban minden előhaladást meggátolt azon körülmény, hogy a tüneményeknek nem tudák más okát adni, mint a mi hagyományaikban foglaltaték. A Bailly által annyira magasztalt csillagászatukat Delambre igen szük korlátok közé vitte vissza; kimutatván, hogy a nap- és holdfogyatkozásokat sem tudták kiszámitani, s tapasztalataikat sem jegyezték föl: ámbár a csillagászati számitásokra igen kitünő, különös rendszereket használtak. A Surya-siddhanta, mellyről a braminok azt állitják, hogy husz ezer év előtt nyilatkoztattatott ki, későbbi a mi időszámitásunk ezredik événél.*)

[1]) L. **Wilford**, *of the geograph. systems of the Hind.* az *Asiatic Res.* VIII. köt.

[2]) *Darchina*, a jobb oldalróli tartomány.

*) Illy fölfedezések képesek lehetnek minden látni akarónak szemeit fölnyitni. A ki szándékosan akar csalódni, az bizonyára csalni is kiván. Épen a hindu nép vihette volna legmesszebb a tudományok minden nemében az öntökéletesedés müvét, az évezredekig nem változtatott ősi lakhelyen, a legkedvezőbb égalj, a legzavaratlanabb áthagyományozás és leghosszabb tapasztalás segélyével. S mig minden egyéb ismereteket illetőleg bevallott élhetetlensége, egy elfajult, degradált, az ősi miveltség emlékeivel is alig biró tudatlan népről tesz bi-

De ha tekintetbe veszszük, hogy a hinduk találták föl a sachjátékot, a papirkészitést rongyokból, egy a Ptolemaeusétól egészen különböző égtekét [1]); ha meggyőződünk róla, mikép egy igen régi (?) csillagászati könyvükben trigonometriai rendszer találtatik, melly tudomány a görögök és arabok előtt ismeretlen volt; hogy ismerték az algebrát; hogy tőlök erednek a számok tiz jegyei, önálló s helyzetöktől függő értékkel [2]), melly találmány az irásjegyeké után a legbámulatosabb: milly magasztos fogalmunk lehet e népről*); mellyet Schlegel

---

zonyságot: épen a legfőnségesebb eszmék világában, a vallásiakéban birta volna az eredeti hagyományt tisztán és hitelesen megőrizni? Csak ezekre nézve nem csalt, és csalódott volna? Csak itt kimélte volna a számokat, az évek ezreit és millióit? Azt nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a további nyomozás, hiteles kutfők fölfedezésére is fog még Indiát illetőleg vezetni: de ezeket bev árni mindenesetre eszélyesebb volna a hindu mélység és magasztosság csudálóira nézve, mint magukat a Dupuis-, s Bailly féle sors, tudnillik a nevetségessé válás veszélyének kitenni. S.

[1]) **Colebrooke** és **Edward Strackey**, *Asiat. Res.* XII. köt.

[2]) **L. De Marlés**. Vol. III. L. I. Pisai Fibonacci Lénárt, XII. századbeli kereskedő, a bugiai vámházban Afrikában tanulta el a számok használatát, és azt Olaszországba hozta; de nem arab számok, hanem *Indorum figurae* nevezet alatt; mint megjegyzi **Ximenes**, *Del vecchio e nuovo gnomone fiorentino.* Bevezetés, 62. l. 1757. Sacrobosco János pedig igy dalol:

Talibus Indorum fruimur bis quinque figuris.

Gatterer (*Weltgeschichte bis Cyrus*, 586. l.) a phoeniciek- és egyptomiaknak tulajdonitja a tizes számoknak, ezek helyzete általi kifejezését; azt állitván hogy a cursiv egyptomi kéziratokban megismerhetők az alphabetum kilencz betüi, mellyek a kilencz számjegyeket jelentik, és egy tizedik jegy, melly a hinduk és tibetiek zerusát képviseli. Megjegyzi tovább, hogy Cecrops és Pythagoras ismerték az egyptomi számitásnak ezen módját, melly eredetét a vonalszerü hieroglyph számitástól veszi; mellyben némelly függőleges vonalaknak helyzet szerinti becsök van, mig a vizirányos vonalak egész sorai a tizeseket, és ezek tizeseit jelölik. Az ujabb fölfedezések ez ellen tanuskodnak. Hogy Pythagoras iskolájában pontosabb és könnyebb számitási mód használtatott, azt a Pythagoras táblájáról fenmaradt régi hagyomány tanusitja; azonban e tudományát Pythagoras Indiából is nyerhette. A romaiaknál is feltaláljuk az érték változását a helyzet szerint, hol a V elébe tett I négyet jelent, utána téve hatot. Valódi helyzet szerinti becs találtatik azon jegyzékben, mellyet Apollonius a myriadokra nézve használt; mint erről Pappo emlékezik (**Delambre**, *Arithm. des Grecs*, Archimedes müveiben; 1807. 578. l.); azonban az ismeretes népek közül egy sem emelkedett föl azon egyszerü s egyforma rendszerre, mellyet emberi emlékezetet haladó időktől fogva a hinduk, tibetiek és chinaiak használnak.

*) Nem e népről, hanem arról, melly hajdan ezeket fölfedezte, és használni tudta. A mostani hindu csak ugy nem ama nép többé, mint a hieroglyphokat nem értő, s az egykori müveltség csudáiról nem is hallott fellahés kopt nem azon egyptomi nép, melly Isis titkait őrzé, s a világ-uralomért Sesostris és utódai alatt küzdött. S.

tartózkodás nélkül az ó-kor legbölcsebb és legtanultabb népének nevez [1]). Csak az ő szolgai ragaszkodása a formákhoz, szintugy észtermékeiben, mint tetteiben, akadályozá őt a gyors és merész előhaladásban; annyira, hogy jelenleg is sok aprólékosságoknak van éltök alá vetve, mellyek közül csak egyet is elhagyni, örök büntetést vonna maga után: mig azok tökéletes betöltése, harmincz millio lélek üdvét szerzi meg. Csuda-e azután, ha illy hálóba fonva *), minden hóditónak igájába meghajtják nyakukat? Ez az oka, hogy mindazon baj, melly a legyőzötteket éri, borzasztón nyomaszkodott a hindukra; elfojtá magasztos tulajdonaikat, alacsony hajlamaikat pedig éleszté: mi által a tudatlanság és romlottság legalsóbb (!) fokára jutottak. Mindamellett igen sok szivjóság mutatkozik legutolsó irataikban is. A Karmalotchanában, melly a családi kötelességekről szól [2]), ezeket olvassuk: „A törvényszék hasonló Benares városához; a biró hasonló Shivához, az igazság szolgái tiz millio lingához. Ne terheljük lelkünket hamis tanuságtétellel. Midőn valaki a törvény elejbe hivatik, ősei az ő igazmondóságának, vagy hazug lelkének itéletére várnak. A tengerek és hegyek nem terhelik annyira a földet, mint az igazságtalan és háladatlan."

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Egyptom.

Történeti kutfők.

Az egyptomiak, mint minden más népek, allegoriai s epicus hagyományokkal birtak [3]); vastag papyrtekercseket mutogattak a papok: de az idő vas foga mindent fölemésztett. Mózses hiv leirását adja Egyptomnak a maga korából, de nem adja annak történetét; s a későbbi zsidó irók is csak akkor említik, midőn nemzetök történetébe bele vág. A vizsgáló Herodot mintegy hatvan év mulva utazott e tar-

---

[1]) Über die Sprache stb.

*) De tehát miért engedte magát belefonatni? S miért tartják csudálói épen ez elbutitó, s korán sem eredeti vallási rendszert, a hindu bölcsészi mélység főfő bizonyitványának? S.

[2]) A sanscritból bengali nyelvre fordittatott, és 1821-ben Sirampurban nyomatott.

[3]) *Gens Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventuum memoriam literis continet.* **Cicero.** Ez által is megczáfoltatik azok nézete, kik azt hiszik, hogy vallásos szempontból történetet nem irtak.

tományban, hogy a persák a Pharaok trónját megdönték, s a memphisi papoktól nyert felvilágositásokat: később Diodor Thebében gyüjtött némi ismereteket; s Manetho, „az Egyptomban létező szentélyek papja, s grammaticus, a sebenyti nemzetségből, heliopolisi polgár," Ptolemaeus Philadelphus uralkodása alatt könyvet irt Egyptomról, mellynek egy része Eusebius fordításában maradt fön, némelly töredékek pedig Josephus Flaviusnál.

E három történetiró tehát az egyptomi bölcseség három központjához fordult, tudnillik a memphisi, thebei, s heliopolisi templomokhoz. Ezek papjai megőrizték ugyan az események emlékiratait; de elrejték azokat a nép szeme elől, a kiváncsiak számára pedig meghamisíták. Már Herodot korában annyira megnehezült a hieroglyphok olvasása, hogy egy nagy papyrtekercsről csupán csak háromszáz harmincz király nevét olvashaták le neki; s azon kevés is, mit mondhattak, templomaikra vonatkozott, és ama királyok dicséretében állott, kik annak gyarapodását előmozditották, és azok kárhoztatásában, kik más épületekre költöttek. Még a királyok neveit sem számlálták el neki mind; mivel Diodor még másokat is fedezett föl: pedig a mint mondja, csak szigoru vizsgálat után állit valamit [1]), Herodotnak könnyenhivőséget vet szemére, s Cadmus-, Hellanicus-, Hecateus- és más irókra hivatkozik, kiknek iratai ma már elvesztek. De őt is megcsalták a papok; kik talán maguk is félrevezettettek a szent iratok és jelképek különféle értelmezése által.

A papok körében születvén Manetho, bizonyosabb okiratok lehettek kezeinél; s valóban a későbbi fölfedezések, jegyzékének hitelét az egyptomi királyokról igazolni látszanak [2]): mert ez megegyezik a hieroglyphok által fentartott nevekkel, különösen a XVIII. és XIX. dynastiát illetőleg. De hát a történet nevekkel érje be? S ha az eseményeket kutatja, milly zavarra, minő ellenmondásokra talál azonegy irónál is! Legjelesebb volt e királyok közt Sesostris: s Josephus Flavius tagadja, hogy ő király volt; Manetho, s Chaeremon, Amenophis gyáva fejedelemtől származtatják őt, ki megrémülve a jóslatok- és csudáktól, egy csapat föllázadt fekélyesek elől Aethiopiába futott; Lysimachus még csak nem is említi őt. Azt mondja továbbá Manetho, miként Amenophis Egyptomot elhagyván, öt éves fiát barátjára bizta;

---

[1]) *I εγραμμενα φιλοτιμως εξητακοτες.*

[2]) Manetho hitelességét megtámadták Meiners, Tychsen, Larcher; védelmezték Heyne, Gatterer, Heeren, Saint-Martin, és a két Champollion.

Chaeremon pedig azt állitja, hogy a királyné épen ez időtájban teherben volt, és egy barlangban szült: s a fiu fölserdülvén, atyai örökségét elfoglalta. Diodor, ki Manethot azon papok közé számitja, kik hihetetlen meséket koholtak ki, Amenophisban hőst lát, ki bölcsesége által készité elő fia dicsőségét; a fiával egy napon született férfigyermekeket mind összegyüjté, s fiával együtt, és egyformán nevelteté; s ekképen olly környezetet képezett neki, melly őt diadalra segitse. Azonban maga Diodor hozzáteszi, hogy sok rege kering e nagy fejedelemről, s hogy az ő dicsőitésére irt énekek épen nem egyeznek meg az emlékekkel.

Mennyi ellenmondás! Hát még a kevésbbé hires és régibb királyokat illetőleg? Azzal hizelegtek maguknak, hogy a lerombolhatlan épitmények által halhatatlanságra tesznek szert: s még csak a pyramisok épitőinek neve sem maradt fön; és Herodot megvallja, hogy Egyptom története csupán Psammetich után nyer bizonyosságot [1]; talán azért, mivel ekkor ismerkedtek meg vele a görögök, s a jóniaiak és cariusok által gyarmat alapittatott a tábornak nevezett tengerparton [2].

Sokkal többre megyünk az emlékek tanulmányozásával, mellyek nagyon régi miveltsége mellett tanuskodnak egy szárazföldnek: hol ugyanazon időben még egy alig szülemlő miveltség durva csiráit is látjuk. A Közép-tengertől Sennaarig és Axum romjaiig, a 14-ik szélességi foknál, s a libyai pusztaságtól az arab tengeröbölig ezer, meg ezer emlékek népeket hirdetnek, mellyek müvészete, erkölcsei, szokásai, ugyanazon jelleget viselik magukon, és mellyeknek századokon át azonegy ösvényt kelle követniök.

Számos utazók irták le az egyptomi emlékeket; Pococke és Norden minden másoknál jobban, de mégis tökéletlenül: mig Napoleon a mult század végével, egy tudósok- és müvészekből álló társaságot vitt oda, kik a hely szinén hiven lerajzolták az épitményeket és feliratokat. Azonban Denon [3] utazása csak kevés példányokban kering; különben is a rajzok, minden jelességök mellett, igen kis mértékben vétettek föl; még kevésbbé forogható köz kézen a Description de l'Egypte czimü óriási munka, melly 1811-ben császári pártfogás mellett nyo-

[1] II. K. 154. fej.

[2] V. ö. több más régi irókat: Strabot, ki időszámitásunk kezdetén látogatta meg a tartományt; Plutarchot némelly életrajzokban, s Isis és Osiris fölötti értekezésében; Porphyriust, Jamblichust, Horapollont, és más uj-platonicusokat.

[3] *Voyage de* **Denon** *dans la basse et haute Égypte.* Paris, 1802.

matott ki [1]). Hamilton [2]), Leake és Panckoucke felhasználták az anyagot; az olasz Belzoni [3]) pontos és helyes vizsgálatot tanusit: ámbátor nem bir annyi tudomány- és képzelő-tehetséggel, melly az archaeologusoknál megkivántatik. Minutoli tábornok diplomatikai pontossággal másolta az emlékeket [4]); a franczia Caillaud Meroe-, Thebe anyjának romjait találta föl, s Nubián és Sennaaron keresztül tett utazásában az egyptomiakhoz hasonló óriási épitményeket rajzolt le [5]). Az ifjabb Champollion által vezérelt franczia, s a Rosellini Hippolyt által vezetett toscanai expeditio, nevezetesen gyarapitá ismereteinket e tartományról; habár nem is azon mértékben, miként ezt várni lehetett. Egyptom ugy látszik, az ujabbkori archaeologusok kedvencz földje; s alig találkozik hires régiségbuvár, ki Egyptommal ne foglalkozott volna: az egyik utba vezetve, vagy megtámadva a másikat [6]), mások ismét különféleképen értelmezve a tárgyakat. Egyébiránt a részrehajlatlan kritika a feliratok olvasásából rájött, hogy sokkal ujabbak azok (!), mellyek nagyon is régiekül tartattak; és innen lehete következtetni, hogy az egyptomiak még akkor is folytatták tanulmányaikat, és sajátságos életmódjokat, midőn már a persák Nagy-Sándor, és a romaiak által leigáztattak: ugy hogy igen is késő időkre tehetni olly emlékeket, mellyek ősrégiekül tartattak.

Megismertetve olvasóinkat ama bizonytalansággal, melly minket környez, előadjuk most azt, a miről biztosabb adataink vannak; három korszakra osztván a történetet. Első korszak, legrégibb időktől fogva Sesostrisig (1500. Kr. e.); második e királytól kezdve Psammetichig (650.); a harmadik innen kezdve egészen addig, midőn a persák hóditásával minden nemzeti dicsőség elenyészik (528.).

---

[1]) *Histoire scientifique et militaire de l' expedition française en Égypte.* 12. köt. 400 földabroszszal.

[2]) *Remarks on several parts of Turkey.* London, 1809. Az első rész Egyptomra vonatkozik.

[3]) *Narrative of the operations and recent discoveries in Egypt and Nubia.* London, 1821. Jeles metszetekkel; mellyeket egy milanoi olasz forditás rosszul utánozott.

[4]) *Reise nach dem Tempel des Jupiter Ammon und in Egypten.* (Berlin, 1824.)

[5]) *Recherches sur les arts et métiers, les usages de la vie civile et domestique des anciens peuples de l'Egypte, de la Nubie, de l'Éthiopie.* Paris, 1821. — *Voyage a Meroe, au fleuve Blanc* etc. 1824. — *Voyage a l'Oasis de Thébe et dans les déserts situés a l'orient et a l' occident de la Thebaïde, fait pendant les années* 1815—1818.

[6]) A régiebbek közül: **Jablonski, Gatterer, Zoega, Kircher, Marsham, Perizonio, Briant, De Paw, Lacroze, De Rossi, Laughton, J. Franklin, James Wilson,** (*History of Egypt from the earliest accounts to the year* 1801. London, 1805.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Legrégibb idők.

Daczára állitólagos régiségöknek, minden arra mutat, hogy az egyptomiak, és az ő miveltségök máshonnan származnak. Meglehet, hogy valamelly dél-ásiai nép, átmenvén a Vörös-tengeren [1]), Aethi-

---

Az ujabbak közül:

Champollion, *L'Egypte sous les Pharaons.* 1814.

Fr. Creuzer, *Commentationes Herodoteae. — Aegyptiaca et Hellenica. Pars I.* Lipsiae, 1810; és Symbolik.

Gau, *Antiquités de la Nubie.* Paris, 1814. Egyptom leirásának folytatása, mellynek első része felső Egyptom emlékeit, a nubiai határtól egész Thebeig; a második és harmadik Thebe emlékeit tárgyalja. Jeles rajzokkal.

Burckhardt, *Travels in Nubia.* London, 1819.

Pritchard, *Analysis of the egypt. mithology. — A critical examination of egyptian chronology.*

M. J. Henry, *Lettre a M. Champollion le jeune sur l'incertitude de l'age des monumens égyptiens.* Paris, 1828.

Quatremère, *Recherches sur la langue et la litterature de l'Egypte.* Paris, 1808. — *Mém. geogr. et historique sur l'Égypte.* 1811.

Sylvestre de Sacy, *Relation de l'Égypte par Abdollatif.* Paris, 1810. A keleti irókból vett kivonatok képezik a kapcsolatot az ó- s ujabb kor közt. — *Lettres écrites d' Égypte et de Nubie en* 1828—1829. Paris, 1833.

Lenormant, *Le Musée égyptien etc. Monuments de l'Égypte et de la Nubie, d'aprés les desseins executés sur les lieux sous la direction de Champollion le jeune etc.* 4. V.

Nestor l' Hôte, *Lettres écrites d'Egypte en* 1838. *et* 1839.

Bunsen, *Stellung Egyptens in der Weltgeschichte.* Hamburg, 1845.

F. Tremblay, *L'art égyptien considéré dans toutes ses productions, temples, palais* etc. Paris, 1833. és köv.

G. Seyffart, *Systema astronomiae aegyptiacae, quadripartitum.* Lipcse, 1833. S több rendbeli, német nyelven irt értekezések, régi Egyptom irodalma, müvészete, Mythologiája és története fölött.

J. G. Wilkinson, *Topographical survey of Theben, and general view of Egypte.* London, 1835.

Schwartze, *Geschichte, Mythologie etc. des alten Egyptens. Nach den Klassikern und den egyptischen Quellen.* Lipcse, 1836.

Fourier, Letronne, Champollion-Figeac Egyptom körül a legtöbb ismereteket bocsáták napfényre. 1836-ik évben több, Egyptomban lakó angolok, Waln elnöksége alatt, egyptomi társulatot alapitottak, az e tartományban teendő kutatások könnyebbitésére. Legelső teendője volt, könyvtárt állitani Cairoban a keletet tárgyazó legjobb könyvekből; tovább Egyptomra, s a szomszéd tartományokra vonatkozó mindennemü okiratok összeszerzésével foglalkozik.

Mit Egyptom földrajzából egész Caillaudig tudni lehet, az Ritter földrajzában tudományosan rendezve mind előfordul. Berlin, 1822.

[1]) *Aethiopes ab Indo flumine consurgentes, juxta Aegyptum consederunt.* **Eusebius.**

opiában telepedett meg; hol eleinte sziklák- és barlangokban élt: innen pedig lassankint, a mint ez a vizözön nyomaitól megtisztult, Egyptomba leszállott. Valóban az Arabia név az ó-korban az erythraei tenger mindkét partjára kiterjesztetett. Menes, Egyptom első törvényhozója s királya, nevénél szintugy, mint sajátságai- és véghezvitt tetteinél fogva, a hindu Manu-ra emlékeztet. Jones és Langlés igen sok hasonlatosságot találtak az egyptomi és sanscrit gyökszavak közt; és Blumenbach a koponyákat összehasonlitván, azokat részint aethiopiai, részint hindu alakuaknak találta.

Legelőször is Volney állitá, hogy az egyptomiak négerek v oltak; s e részben főleg a sphinx-főre hivatkozott, mellyet ő a sajátlagos egyptomi faj eredeti typusának tekint. De csakhamar kitünt, hogy ezen szobornak orra megcsonkittatott, s hogy karmai közt ama király képrajza, kit jelképeznie kell, sasorral látható. Pritchard [1]) kiszemelte a régi irókból azon helyeket, mellyek e föltevés mellett látszanak tanuskodni; de mindazokból csak annyit mutathat ki, miként az egyptomiak igen jól ismerték a négereket, s őket a rajzokon meg is különböztették. Egyébiránt ők chamitáknak nevezteték magukat; melly nevezet a szent-irásban Chus, Phut, és Chanaan három népségnek tulajdonittatik. A két utóbbi bizonyára fejér szinü nép volt: Chus néven a felső Nil folyam partjainak lakói neveztettek; s ezek az egyptomi emlékeken csakugyan mindig fejér szinüek gyanánt ábrázoltatnak.

Az évenkinti utazás, mellyet Homer szerint az olympusi istenek Aethiopiába [2]), mint vendégszerető, s áldozatokban bőkezü tartományba tevének, és azon körülmény, hogy Ammon istenség képe évenkint Libya felé el, és onnan néhány nap mulva visszavitetett [3]), bizonyitja, mikép az egyptomiak az ő isteneiket, vagyis a miveltséget, az aethiopiaiaknak köszönték; kik épen ugy régiebbekül tartották magukat az egyptomiaknál, mint fiatalabbakul a hinduknál. Nem kell azonban felednünk, hogy a régiek aethiopoknak nevezik el keleti Afrika, Yemen tartomány, és a Gangesen inneni félsziget lakóit. A régiségbuvárok szinte tudják, hogy az Aethiopia név három különböző tartományokra alkalmaztatott: mindenekelőtt legrégibb időben az euxini tenger kö-

---

[1]) *Physical history of man.* III. k. 11. f.

[2]) *Ζευς γαρ επ' Ωκεανον μετ' αμυμονας Αιθιοπηας*
Χθιζος εβη μετα δαιτα, θεοι δ'αμα παντες εποντο.
(Minthogy Jupiter tegnap egy vendégségre szállott le az Oceánon, az ártatlan aethopiaiak közé, követve valamennyi istenektől.) *Ilias, I.* 423.

[3]) **Diodor, I. k.**

rüli vidék neveztetett igy, a Kaukaz hegy tövében, nem messze uj Indiától; továbbá Syriának egy része, Joppe fővárossal; és harmadszor egy tartomány Afrikában. Ekképen sok ellenmondást megfejthetünk a régi irókból. Valóban a chusiták az Euphrat völgyének hosszában, s az arab félszigeten laktak: innen a Vörös-tenger tul partjára, s a felső Nil-völgybe mentek át; melly is ekkép az egyptomi miveltség bölcsőjének neveztethetik. Mai napig is Aethiopiában a barabrák ugy hordják hajukat, mint az egyptomi rajzokon látjuk: pálmalevelekből sarukat készitenek, minők a régi sirokban találtatnak; fejökön bizonyos fasipkákat hordanak, hasonlóan a mumiákhoz, s egyptomi alakra faragják apró és durva házi eszközeiket. Sőt némelly, az egyptomi istentisztelethez tartozó szent tárgyak is találtatnak Nubiában; mint például az Isisnek szentelt majoránа, s az ibis madár, melly csak a Nilus kiáradásakor hagyja el e tájakat [1]).

Nilus.

A tartománynak természeti fekvése is mutatja, miként Egyptom miveltségét délről nyerte. A Nil folyik rajta keresztül, a Niger után legnagyobb folyója ama nagy világrésznek. Forrásai Abyssinia havasaiban fakadnak; Nubiából (igy nevezik azon nagy felső pusztaságot, hol sokáig rabló csordák barangoltak, s hol az egyptominál jóval korábbi miveltség virágzott,) gránitsziklák közt töre magának utat több zuhatagokon keresztül, mellyeknek hirök nagyobb, mint érdemlik [2]); és kopár partok közt folytatja utját: veszélylyel fenyegetve a hajósokat. Azonban Syene-től kezdve termékek-, arany- és tömjénben dus a tartomány; s innentől kezdve egészen Cercasoro-ig a folyam, melly több mellékágakat nem vesz föl, nyugodtan halad éjszak felé egy tizenöt mérföldnyi széles völgyben; mellynek határait nyugotról homokpusztaság, keletről pedig gránithegyek képezik. Cercasoronál a folyam két ágra szakad, mellyek egyike keletre Damiettenél, másika pedig nyugotra Rosette mellett a Közép-tengerbe ömlik, miután több apróbb ágakra szakadozott, és forrásától kezdve mintegy három ezer mérföldnyi utat tett.

A Syene s Chemnis közti tartomány Felső-Egyptomnak neveztetik: hol a főváros Thebe, vagy Diospolis; Chemnis és Cercasoro közt fekszik Közép-Egyptom, vagyis Heptanomia Memphissel; Alsó-

---

[1]) Schölcher volt az utolsó, ki azt állitá, hogy az egyptomiak a négerektől származnak; s ő maga is megvallja, hogy az oda vitt négerek közül százra 98 rendesen elhal.

[2]) Nem haladják meg az öt lábnyi magasságot. L. **Jomard**, *Description de Syéne et des cataractes.*

Egyptom a Nilnek két ága között foglaltatik, és a görög Δ betüveli hasonlatossága miatt Deltának neveztetik.

Egyptom tehát nem egyéb, a Nilnek pusztasággal környezett völgyénél; és hasonlóan ahhoz terméketlen, és mivelés nélkül maradna a folyam áradásai nélkül. A Nil nem vájt magának mély medret: egy gyengén homoru völgyben folyik; miért is ha csak egy kissé megdagad, tulcsap a partokon, és a körülfekvő vidéket elönti. Nyári napfordulatkor, midőn a nap függőlegesen küldi sugarait Nubia- s Aethiopiára, a fölhevitett légkör annyira megritkul ott, hogy a hidegebb légtömeg és felhők Europa egéről, a megritkult lég helyére tódulnak, helyreállitandók a megzavart egyensulyt. Innen erednek az időszaki esőzések: mellyektől a folyam feldagadván [1]), Egyptomot elönti, s az őszi napéj-egyenletig folytonos áradásban lévén, ekkor lassankint visszavonul medrébe; termékeny iszapot hagyva maga után, mellybe csupán vetni kell, hogy gazdag aratással jutalmazza az embert [2]). Igy tehát nyáron a tartomány tengerhez hasonlit, mellynek vöröses, zavaros vizéből emelkednek ki a pompás épületek, és a cedrusok, pálmák, akáczfák, narancsok csucsai; télen át mosolygó mezőséget képez, zöldelő rizs-, árpa-, len-, és duravetésekkel, s legelő barom- és juh-nyájakkal. A tavasz semmi kellemmel sem kinálkozik, mint a mi égaljaink alatt, hanem szürke, poros és repedezett földet tüntet szemeink elé (E). Ehhez járul még a folyton derült, inkább fehéres, mint kékes ég, egy vakitó fénynyel telt légkör: a nap a végtelen és egyforma sikságra szünet nélkül löveli forró sugarait; és a föld termé-

[1]) Cairoban soha sem esett, Alexandriában igen ritkán, miként ezt Bonaparte katonái tapasztalták; a ragusai herczeg, ki 1798-ik évi november hótól 1799-ik évi augustusig parancsnokolt Alexandriában, csupán fél órai esőt látott. Jelenleg 30 – 40 napig esik ott, és néha tavaszkor bőven; Cairoban 15, vagy 20 napig. Ennek okát az egyptomi pasa által tétetett ültetvényekben keresik: kinek parancsára, csupán Cairo fölött, husz ezer darab fa ültettetett a földbe. A ragusai herczeget egy 122 éves aggastyán Thebeben arról biztositá, miként ifju korában gyakran jártak esők Felső-Egyptomban, s hogy a libyai s arab hegyeken, mellyek a Nil völgyét képezik, fák és füvek tenyésztek: de a fák kivágatván, az eső megszünt, s a legelők kiszáradtak. L. *Academie des soiences*, február 29-ki ülés, 1836.

[2]) A Nilus áradásának alkalmával tartatni szokott ünnepélyek igen festőileg iratnak le Savary által, a II. köt. 14. levélben (D).

Középleg a Nilus, áradás alkalmával 9-szer több vizet hord, mintsem alacsony vizálláskor. Ez utóbbi esetben 782 köbmeter vizet önt a tengerbe egy másodperez alatt, áradáskor pedig 6,524 köbmeternyit. Egyéb számitásokból is kitünik, miként ekkor a Nilus huszszor több térfogatu vizet önt a tengerbe, mint szárazság idején.

kenysége különös ellentétben áll a pusztaság szomoru kopárságával. Mindezt együve véve nem csuda, ha illy sajátságos tartományban sajátságos intézmények verhettek gyökeret, és lakóinak gondolatai szünet nélkül az élet és halál közt valának megosztva.

Az egyedüli bizonyos tény Egyptom igen nagy régisége mellett, a Niltől elfoglalt térség meghóditása: mert kétségen kivülinek látszik, hogy először is Felső-Egyptom nyert lakókat, később a Denderah alatt fekvő városok; mig végre a Delta, mellyet az ottani papok a Nil képezésének neveztek [1]), csatornák által lecsapoltatott. Milly régen történhetett ez, bizonyitja azon körülmény is, hogy Ábrahám már rendezett államot talált Alsó-Egyptomban.

Meroe.

Manetho az egyptomi dynastiáknak eléje teszi az isteni Auritokat, és a mestrei hősöket. Az előbbieket talán az auriai berberekben, vagy a Shair hegységben uralkodó, s a Genesisben emlitett horitokban találnók fel ujra; a mestreik a szent-irásban Mesraim néven emlittetnek, kik Chamtól eredve, Chus ivadékai által nyomatván, a suezi tengerszoroshoz értek: mialatt a chusiták a Vörös-tenger partjainál huzódva, s azon átkelve, az egyptomi, vagy kopt fajt, melly kezdetben Meroe tartományban uralkodott, éjszak felé nyomták. Meroe tartomány épen ott fekszik, hol az Astaborra és Tacazza a Nillel egyesül, a mai Athar tartományban, az éjszaki szélesség 13—18° közt. Memnon Aethiopiából, seregeivel részt vett a görögöknek Troja elleni hadjáratában; a nyolczadik században Kr. e., e tartományból indultak ki Sabaco, Sesak, Tharaca, mindannyi hóditók: kik legalább is Egyptom felső részét igázták le. Plinius állitja, miként a trojai háboru korában 250,000 harczos, és 400,000 kézmüves lakta Meroet, husz városokba elosztva [2]). Az ő korában már nyoma sem volt e városoknak; minthogy olly vidéken, hol hideg és eső elleni oltalomra nincs szükség, a lakházak igen gyenge anyagból készültek. De egészen másképen van a dolog a templomok- és emlékekkel, mellyek a föld alatt és föld szine fölött igen nagy számban találtatnak: mint a gyönyörüen faragott száz meg száz gulák (pyramisok) is; mellyek magassága a 80 lábot nem haladja meg, és mellyekbe egy faragványdus előcsarnok vezet [3]). Mindazáltal hiában keresték Jupiter Ammon oraculumát a Caillaud által leirt el-

[1]) *Λωρον του ποταμου: ποταμος εργατικος.* **Herod.** II. 5., és 11.

[2]) *Hist. natural.* VI. 35.

[3]) A görög *πυλων*-tól, pylone nevezettel illetett sajátságos müvei az egyptomi épitészetnek.

mesaurai templomban [1]); mellyen az egyptomi müvészetnek legdurvább alakja látható, s honnan az Ammon-tisztelet idővel egész Egyptomra kiterjedt.

E tartomány igen alkalmas állomást szolgáltatott az Aethopia, éjszaki Afrika és Boldog-Arabia közt járó karavánoknak; s az egyptomiak innen hozták a holttestek bebalzsamozására megkivántató füszereket, a ruházatra szükséges pamutot, az ébenfát, elefánt-csontot és aranyat: melly czikkek mind India- s Arabiából szállittattak; ugy a sót és strucz-tollakat, mellyeket e tartomány szolgáltatott.

A papi cast saját előkelőbbjei közül választá a királyt, ki a törvényeket és szokásokat pontosan megtartani, s ezek szerint büntetni, vagy jutalmazni tartozott. A halálra itéltnek önmagát kellett megölnie: ha ezt nem tevé, becstelennek tekintetett. Sőt a királynak is megparancsolák ezt Ammon nevében a papok, midőn őt a tovább-uralkodásra méltatlannak itélték [2]).

Erkölcstanuk igen egyszerü volt: imádni az isteneket, senkinek sem ártani, testöket megedzeni, s a halált megvetni. Minden erények alapja a mértékletesség volt: a mértékletlenség megfosztja az embert méltóságától; édes a fáradsággal szerzett javak élvezete; a gőg és hiuság kislelküséget árulnak el; álommagyarázat, büvészet és csudadolgokbani hit, hiábavaló dolgok.

A cast, melly e szilárd theocratiát fölállitá, kétségkivül máshonnan hozta Aethiopiába az isteni-tiszteletet, törvényeket és társadalmi intézményeket, mellyeket a vallás és szorgalom által még inkább kiterjesztett. A mint a papok egy helyütt megtelepedtek, az általuk igazgatott törzs saját isteneinek, kik rendesen hármas számmal voltak, templomot emeltek; a templom körül épültek a földmivelők gunyhói, kik által, mint az ott tisztelt istenség alattvalói által, mivelteték a földet. A jámborság és jól rendezett életmód kellemei, a benszülött törzseket is a velök egyesülésre készték; miért a munkás karok szaporodtak, a csekély számu bölcsektől kigondolt és tervezett munkák foganatositására. Szaporodván a lakosság, az oraculumok jóslatai szerint, gyarmatok küldetnek ki; mellyek az isten-tiszteletet és miveltséget távolabb vidékekre viszik, és uj vallásos és politikai központokat alapitnak.

Osiris, Ammon és Phta, kiknek az egyptomiak saját vallomásuk szerint miveltségöket köszönhették, valószinüleg ezen gyarmatok is-

[1]) Belzoni ugy vélekedik, hogy Ammon temploma a kis virányszigeten állott; de Minutoli őt hathatósan megczáfolja. Heeren azt Sivahba helyezi.

[2]) Diodor. I.

tenei voltak; a nomusok, vagy kerületek, mellyekre a tartomány osztatott, mindannyi templomok oltalma alatt álltak. A gyarmatosok ájtatos zarándoklásai az anyaországba, könnyiték a kereskedelmi viszonyokat; és az adás-vevés az istenek oltalma alatt állott: miért is már József testvérei, Egyptomba utazó madianita karavánokkal találkoztak. És igy a Nil hosszában épült szentélyek, az istenek templomai, a papok lakhelyei, — földmivelési intézetek, kereskedési piaczok, és a karavánok szálló-helyei voltak.

Thebe, Elephantine, This, Heraclea, valának az első illynemü gyarmatok Felső-Egyptomban; később Memphis alapittatott Közép-Egyptomban; s jóval azután Mendes, Bubaste, Sebennytis. A történetirók által felsorolt dynastiák, lehet, hogy nem annyira az egymás után uralomra vergődött népek közül valók, mint inkább a különféle városok királyai voltak; mellyek közül egyik, vagy másik, időfolytán székvárossá emelkedék. Valamint az is kérdés alatt van: valljon e dynastiák egyszerre, vagy egymás után uralkodtak-e [1])?

Menes.

Valamellyik nomus, miként ez történni szokott, tulnyomóságra vergődvén, a többieket alávetette; ekképen This és Elephantine Thebenek hódoltak; Alsó-Egyptom hét nomusai Memphisnek: azonban hiában kérdezzük a történetirást, miképen és mikor vergődött uralomra mindegyik város. Csupán annyit szabad gyanitanunk, miszerint a papok uralmát a harczosok castja döntötte meg: melly azután fölülkerekedvén, a theocratia helyébe az erősbek uralkodását állitá. Meglehet Menes, vagy Manetes, ki a mesés és jelképezett dynastiák után Egyptom első királyának tartatik, volt az, ki ezen forradalmat bevégzé. Ez idő óta a fejedelem nem választatott többé a papok castjából; de ez, mint a tudomány-, és az istenek akaratának letéteményese, mérsékelte annak hatalmát. Nem csak a nyilvános ünnepélyeknél, hanem a magánéletben is szigoru szertartásoknak vettettek alá a királyok: a főpap tanácsával éltek; sőt megválasztatásuk után a papi castba vétették föl magukat, és szent épületek fölállitása által kellett az istenség és szolgái irányában tiszteletöket tanusitni.

---

[1]) Azon nézet, hogy a különféle dynastiák egy időben uralkodtak volna, jelenleg nem igen pártoltatik; Eusebius azonban következőleg ir: Forte iisdem temporibus multos reges Aegyptiorum simul fuisse contigerit. Siquidem Thinitas ajunt et Memphitas, Saitasque et Aethiopes regnasse, ac interim alios quoque: et sicut mihi videtur alios alibi, minime autem alterum alteri successisse, sed alios hic, alios illic regnare oportuisse. Chron. 201—202. József szerint pedig Manetho állitá: *των εκ της Θηβαιδος και της αλλης Αιγυπτου Βασιλεων γενεσθαι επαναστασιν επι τους ποιμενας.* Ap. **Apion.** I. p. 1040.

Mint a szent-irásból tudjuk, a XVIII. században Kr. e. terjeszté ki uralmát Memphis, Felső- és Alsó-Egyptomra; s József, a zsidó Jákobnak fia, egy a papi és harczos osztály által képezett fényes udvart lelt ott, és intézményeket, mellyek régi miveltségre mutattak. Ez ifju, s idegen rabszolga, mint ez könnyen megeshetik a korlátlan uralom alatt, saját érdemei által alkirályi méltóságra emelkedett föl. Egy nagy éhség alkalmával rávette József a földbirtokosokat, hogy tulajdoni jogukat a királynak engedjék által; és igy az országnak egész területét a király kezeiben egyesitvén, a független birtokot teljesen megszüntette.

Pásztor-királyok.

Az egyptomi müveltség fejlődését közben-közben idegen betörések szakiták félbe. Veszélylyel fenyegeték Egyptomot a libyai s aethiopiai nomád népek, és gyakran pusztiták azt: főleg, mig az apró és szakadozott államok erélyesen ellentállani képesek nem voltak. Történt egykor, hogy az arab beduinok, az alföldnek kövér legelői s növekedő gazdagsága által csábittatva, a suezi szoros felől oda betörtek; sheikjeik, kiket az egyptomiak hyksos-[1]), a görögök pásztor-királyoknak nevezték, Avarinál Pelusium mellett ütvén föl sátoraikat, feldulák a körülfekvő városokat, egész Memphisig hatottak, és azt székvárosukká emelték. Mindenekelőtt a vallást, vagyis a papi castot nyomták el: minél fogva sokan a papok közül kiköltöztek, és még Görögországot is fölkeresték; de nem sokára a győzők a legyőzöttek vallását fogadák el: és Mózses idejében már semmi különbség sem vehető észre közöttük.

Felső-Egyptom meghóditása azonban soha sem sikerült nekik; miért is a benszülött uralkodók folyton harczoltak a betörők ellen:

---

[1]) *Hyk* király, *sos* pásztor. Flavius József állitása szerint 500 évig uralkodtak: valószinüleg 1800-tól 1300-ig; a zsidóknak Egyptomból kivonulása az ő korszakukba esik. Mások 260 évre teszik uralkodásukat,2082-től 1822-ig; és József alattuk jött volna Egyptomba. Ő azt mondá rokonainak, hogy az egyptomiak irtóznak a pásztoroktól; mit arra magyaráznak némellyek, mintha azt akarta volna vele mondani,hogy a nép gyülöli ugyan őket, mint hasonlókat uralkodóihoz: de a király nem, ki őket szivesen fogadta. Ez egyszersmind Rosellini véleménye, ki az izraeliták kiköltözését III. Rhamses, a XVIII. dynastia tizennegyedik királya alatt véli történtnek. Szerinte Armais, vagy Danaus, Sethosnak, a XIX. dynastiabeli első királynak testvére, Görögországba költözött. Ő ugy vélekedik, hogy a hyksosók éjszaki Ásiából jött szittyák voltak, valamint az idumaeusok és phoeniciaiak is, kik Chanaánt elfoglalták. Mi egészen más véleményben vagyunk; de ohajtjuk, hogy olvasóink ne csak saját meggyőződésünk kifejezését találják föl e könyvben, hanem az ellenkezőt is: hogy itéletet mondhassanak a kétes dolgokban.

mig végre Thutmosis alatt legyőzték őket. E harczban vettetett meg alapja a thebei királyok jövő nagyságának; kik végre a többi államok fölötti fensőbbséget kivivták maguknak.

Osimandias.

Ennyit lehetett némileg kiböngésznünk az egyptomiak homályos, ősrégi történetéből. Azoknak, kik a népek történetét a királyok történeteiben helyezik, és a kritikát semmibe veszik, megmondhatjuk még, miként Menes-, első egyptomi királyra még háromszáz harmincz következett: és ezek közül tizennyolcz Aethiopiából eredett. II. Busiris Thebet alapitá; Uchoreus Memphist [1]). Osimandias könyvtárt állitott föl palotájában, az elsőt a világon, eme fölirással: A lélek gyógyszere. Gyönyörü fölirat, ha jó és közhasznu könyvekre vonatkozik; de az egyptomiakra nézve e könyvek a könyvtárban zárva maradtak, miként a mumiák az ő sirjaikban.

Moeris a Nilusnak egyenetlen áradását szabályozta; saját nevével elnevezett tavat ásatván 3,600 stadiumnyi körülettel, és 300 lábnyi mélységgel: mellynek közepén két pyramis emelkedék [2]). Tulságos áradás alkalmával ide gyüjtettek a folyamnak vizei, hogy midőn csekély az áradás, a mezőkre vezettethessenek: hieroglyphi jelképe azon gondosságnak, mellyel a papok a földmivelés és a bő aratás előmozditására törekedtek.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

A Sesostridák.

A gondviselés törvénye hozza-e magával, hogy az ember saját fejlődése tekintetében küzdelemnek legyen alávetve? Mit egyeseknél naponkint tapasztalunk, ugyanazt látjuk a nemzeteknél is. Valamint

---

[1]) Champollion azt hiszi, miként a Belzoni által feltalált pompás alabastrom koporsó Uchoreus számára készült.

[2]) D'Anville csalódik, midőn Herodotot és Diodort Ptolemaeus- és Straboval megegyeztetni akarván, azt hiszi, hogy két Moeris tó, s két labyrinthus létezett. A labyrinth ugyanaz a különféle iróknál: csak hogy némellyek annak leirásában keletről nyugotnak, mások pedig éjszakról délnek tartottak. (L. **Ditmar**. *Beschreibung des alten Egyptens*, 72. l. **Larcher**, *Translation of Herodot.* II. 472—483.) Moeris tava mai napig is létezik Birket-el-kerun név alatt Fayum tartományban, s fölülete hatvan mérföldet (leg.) foglal el. Brown azt bizonyitja, hogy medre természetes völgy, és az emberi kéz csak kifolyását zárta el; a sziklákon és homokon keresztül nyitott csatornán vezetvén oda a Nilus vizeit.

Görögország saját erejének érzetét a trojai háborúból merité; a középkori Europa a keresztes hadakból; a jelenkori pedig a napoleoni csatákból: ugy az egyptomiak hareza is a pásztor-királyokkal olly erőt fejtett ki náluk, hogy ennek következtében a dicsőség legnagyobb fokára emelkedtek, sőt még hóditásokról is gondolkozhattak.

A XVIII. dynastia.

A leghatalmasabb pharaokat a XVIII. dynastia számlálja. I. Thutmosist illeti a dicsőség, hogy az idegenek kiüzését megkezdte; mit a görögök által Memnonnak nevezett II. Amenophis hajtott végre. E diadal fölötti örömükben sok épületeket emeltek az egyptomiak, s a király neve a thebei, elephantinei emlékeken, és Soleb templomán Nubiában megörökittetett. I. Rhamses, ki talán a görögök Danausa, testvére II. Rhamses Miamun által elüzetvén, a pompás Medinet-Abu palotát épité Thebeben; mellyen a számos rajzok több rendbeli népeken kivivott győzelmeire emlékeztetnek. Némelly feliratok igy hangzanak: „Pheccaro és Robu[1]) tartományok főnökeinek szavai, kik ő felsége hatalmába estek, és dicsőítik a jóltevő istent, a világ urát, a napot, az igazság őrét, Ammonnak barátját. A te gondosságod határnélküli; uralkodol Egyptomon, miként a hatalmas nap: nagy a te hatalmad; bátorságban fölérsz a Boreval[2]). A mi leheletünk a tied, és életünk a te hatalmadban van.“

„Szavai a királynak, a világ urának, atyjához, Ammon-Rha-, az istenek királyához. Te parancsolád: üldözőbe vettem a barbarokat, legyőztem őket minden tartományokban. A világ meghunyászkodott előttem..... karjaim leverték a föld urait, miként ezt saját szavaiddal parancsoltad.“

„Szavai Ammon-Rhának, az ég urának, az istenek királyának. Örömteljes legyen a te visszatérted. Üldözőbe vetted a kilencz tegzet[3]), az idegenek fejeit leütéd, kebleiket átdöféd, szabad lélekzetet adál mindazoknak, kik..... Az én ajakim helyeslik, a miket tettél.“

Horos királynak szentelvék a silsilii sirboltok rajzai, hol az aethiopokon nyert győzelmei ábrázoltatnak; s az ő diadalának hieroglyph

[1]) Hindu fajbeli nép. — [2]) A griff madár.
[3]) A barbarokat.

legendája azt mondja: „Visszatér a legnagyobb isten, minden istenségek fején hordoztatva; a kézij az ő kezében miként Mandué, Egyptom isteni uráé; ő az éberek királya, Chus gonosz fajának főnökeit hozza magával [1]); a világok ura, Phre kedveltje, a napnak fia, Ammon szolgája, az ujra élő Horos. Az ő fenségének neve ismeretes lett az aethiopok földén, kiket a király, az atyja-, Ammontól hozzá intézett parancs szerint megfenyitett.“

III. Amenophis uralkodása alatt a hyksosok megujiták a betörést: ugy hogy e király kénytelen volt Aethiopiába menekülni; honnan fia, Rhamses müködése következtében diadallal tért vissza.

Sesostris.

É III. Rhamses, vagy Sesostris felől ezer meg ezer rege kering: mellyek részint több rendbeli királyok tettei lehetnek, részint a képzelődés és nemzeti hiuság szülöttei. Mondják ugyanis, hogy atyja őt nagy hatalomra akarván emelni, s az istenek, vagyis inkább a papok által figyelmeztetvén, ezer hétszáz, vele azonegy napon született fiugyermeket szedett össze [2]), s együtt nevelteté fel őket mindennemü hadi mesterségekben: ugy hogy midőn atyját a trónon követé, mindannyi tapasztalt hadvezérekül találta őket, kik fejedelmökhez még a gyermek-korukban beszivott legjobb hajlammal viseltetének. Ezek élén a világ meghóditásáról gondolkozott, és csakhamar 600,000 gyalog, 80,000 lovas harczost, és 27,000 harczi szekeret gyüjtött össze [3]). Illy kevésbe kerül a történetirónak, és a képzelődésnek nagyitani a számokat *); azután megfeledkezve az ellenszenvről, mellyel az egyptomiak a tenger iránt viseltetének, számos vitorlákból álló hajóhadat is adnak hozzá. Illy erővel igázta le Sesostris Aethiopiát: átment Ásiába; s azon az uton, mellyet alkalmasint az első beütők követtek, és mellyen az ő maradékai is gyakran megfordultak, Indiába hatolt, sokkal tovább, mint Hercules és Bacchus, megtámadta a szittyákat, Col-

[1]) Az aethiopok.

[2]) Olly tartomány, mellyben egy napon 1,700 férfigyermek születik, legalább is hatvan millio lakost számlál; Egyptomot pedig legvirágzóbb korában sem lakta több 14 millionál. Diodor ellenben 30,000 várost számit Egyptomra, s Theberől mondatik, hogy száz kapuja volt, mellyek mindegyikén egyszerre 10,000 harczos vonulhatott ki.

[3]) Ugyanő volt az első, ki a lovakat megszeliditette.

*) E bölcs megjegyzés mindenütt helyén van, de még inkább illik a hindu mondákra. S.

chist, Thraciát; azután nem tudni, mi okból, feladván hóditásait, kilencz év mulva visszatért, s a testvére Armaidas által ellene koholt összeesküvést elfojtván, egyedül a közjónak előmozditására, s az előbbi háboruk okozta sebek gyógyitására szentelte idejét. Száz templom emelkedék most, egyik ragyogóbb a másiknál: mellyek egyikében a király-, királyné-, s négy fiainak harmincz könyöknyi magasságu szobrai állittattak föl; csatorna-hálózat emelé az egész tartomány termékenységét, és köté össze Memphist a tengerrel. Eme munkára csupán rabszolga s idegen karokat használt; és barbar fényüzéssel embertelen ajtatosságot kapcsolván össze, valahányszor templomba ment, szekerét legyőzött fejedelmek által vonatta. Mercur által ihletve, a legjobb törvényeket hozta: felosztá a földet; népszámlálást rendelt, és rendes adót vetett ki.

A helyett, hogy hihetetlen dolgokba bocsátkoznánk, fürkészszük inkább az igazságot a dologban. Mindenekelőtt bizonyosnak látszik, hogy Sesostris volt Egyptom legnagyobb királya, s mintegy 14 századdal virágzott a mi időszámitásunk előtt. Legnagyobb dicsősége abban áll, hogy visszaadá honának a függetlenséget, egészen kiüzvén az arabokat [1]; és első hevében talán Egyptom határait is átlépte: a beduinok módjára rabló kalandokat üzvén a dus tartományokban, minők valának Aethiopia, Elő-Ásia Babylonig, és Thracia egy része; talán a tengeren is átkelt Boldog-Arabia, s a közel partok ellen, egészen a hindu félszigetig. Saját országában véghezvitt tettei bizonyitják, milly korlátlanul uralkodott. Az is valószinü, hogy Egyptom legnagyobbszerü emlékmüvei az ő korában kezdtek épülni; de az olly óriási épitmények bevégzésére egy nemzedék veritéke nem volt elegendő. Az is hihető, hogy a castok osztályozása ekkor rendeztetett tökéletesen; minthogy a hajósok castja nem hozathatott be hamarább, valamig a csatornák el nem készültek; sem a harczosok osztálya, mig az egész tartomány egyetlen kormánypálcza alatt nem egyesült.

Azt hiszik, hogy Sesostris hadjáratai a Herodot által emlitett, s az ujabb korban feltalált kis-ásiai emlékeken vannak följegyezve: s főleg a scheto-k (szittyák ?) fölötti győzelme egy történeti költeményben van megénekelve, mellyben mondatik, hogy a lyciusok és jóniaiak szájának lehelletét szabaddá tette [2].

Belzoni egy Rhamses neje által Isisnek szentelt templomot fede-

[1] A régiek azt mondják, hogy a pásztor-királyoktól elvett földeket visszaadta a népnek.

[2] Aix-ben található, hol Champollion azt általa olvasottnak állitja.

zett föl Allorában Nubiában, s először hatott be az ibsambuli templom beljébe: mellynek homlokzatán négy, hatvanegy lábnyi magas óriási szobrot vőn észre; mellyeknek Rhamsest kellene jelképezni, kinek győzelmeit az egész épületet ellepő dombormüvek ábrázolják. Tizenhat, vallásos képekkel festett terem vezet a szentélybe: mellynek homályában négy nagyobb szobor látható; mi arra látszik mutatni, hogy itt Sesostris sirjára találhatni.

Utána fia Rhamses, ki Phero-nak is [1]) neveztetik, következett; ennek hosszu és békés uralkodása volt; s neve a karnaki, s egyéb templomokon olvasható. Most egy, Herodot által is elismert hézag után következnek: Amasis, az aethiop Actisan, Mendes, vagy Menes; ismét öt nemzedéken keresztül fejetlenség: végre a trojai háboru alkalmával Proteus, erre fia, Rhemses; továbbá hét nemzedék közt Nilus, Cheops, Cephren és Mycerinus, a nagy pyramisok épitői; Bochoris, vagy Asichis, a törvényhozó; azután jön a vak Anisis, kit az aethiopiai Sabaco üzött el trónjáról, de mellyet ismét visszanyert később. Az aethiopok ismételt betöréseit alkalmasint a harczosok és papok castja közötti benső egyenetlenségek idézték elő; melly utóbbi idegen fegyverrel szerette volna visszaszerezni az elvesztett uralmat. Valóban az aethiopi faj, midőn az uralmat megragadta, ezt a Sethos, Vulcan papja által képviselt papi castra ruházta.

Mindezen előadásokat ugy kell venni, mint a természetvizsgáló az itt-ott elszórt kövületeket tekinti: mellyek ugyan a földteke változásait tanusitják, de a nélkül, hogy annak időkorát meghatároznák. Gyakran nem egyebek hieroglyphi jelképeknél; és Herodot, midőn a v a k A n i s i s ről beszél, talán allegoriában fejezi ki azt, a miről Diodor egyszerüen mondja, hogy hézag van a hagyományokban. Ha meggondoljuk, miszerint Busiris, Osiris sirját jelenti: annak olvasására, hogy II. Busiris alapitá Thebét, igen könnyen azon értelmezésre jövünk, miszerint a pharaok, e város alapitói, Osiris sirjában nyugosznak; vagy talán hogy a szabad ég alatti épitmények váltották föl a földben vájt üregeket. Proteus, az átalakitó, a végződő ó-kor jelképe, mellyet egy ujabb kor vált fel; valamint Jupiter Saturnusra következik; és mint Hercules, fölváltja Atlast a világ föntartásában.

Érjük be tehát azon megjegyzéssel, miszerint Egyptom legvirágzóbb korszaka 1500 és 800 év közé esik. E korszak végével az Aethiopia-, vagy Meroeből jött Sabaco meghóditja Egyptomot, és meg-

[1]) Az egyptomiak bizonytalan Chronologiájáról más helyütt szólandunk, a *Chronologia* fölötti értekezésben.

zavarja a hosszas békét, melly alatt illy hatalomra vergődhetett. Hihető, hogy a papok, habár idegen fegyvereket hivtak is segitségül, ismét fölkelték a nemzeti buzgalmat: melly az idegenek kiüzetését vonta maga után; s hatalmuk annyira nőtt, miként Sethos, Phta papja, a trónt is elfoglalta. Az általa megvetett harczosok osztálya föltámadt ellene; miből egyenetlenségek származtak: mellyeket Sennacherib, Assyria királya hasznára forditván, az egyptomiak ellen indult. Ezek megrémülvén, a zsidókkal egyesültek, s Tharaca-, aethiopiai királytól kértek oltalmat; de aligha megőrizhették volna függetlenségöket, ha Sennacherib serege el nem töröltetik Jerusálem alatt, miként a zsidók álliták, az Isten angyala által [1]). Herodot szerint egerek rágták el az ijak hurjait: mások dögvészről, vagy a pusztaság fojtó szeléről beszélnek; annyi igaz, hogy Sennacheribnek vissza kellett térnie Ninivébe.

A XXVI. dynastia.

E küzdelmek közt megtágult a nemzeti egység köteléke, s Egyptom régi felosztása tizenkét államra ismét bekövetkezett. Mint történni szokott, versengésre került a dolog: és Psammetichus, a saisi kerület főnöke, megfosztatott a hatalomtól. Ő görögöket, cariusokat és phoenicieket véve szolgálatába, ezek segedelmével nem csak visszatért országába, de vetélytársait is legyőzte; s kezében öszpontositván a megosztott hatalmat, a pharaok székét Saisba tette át. A trón helyreállitása tehát idegenek müve volt: s a görögök- és ásiaiakkal szövetkezett Egyptom kezdette a kül befolyást érezni; mig végre annak meghóditására Cambyses érkezett el Persiából.

HUSZADIK FEJEZET.

Egyptomi intézmények.

Illy régi, s illy dicsőségre vergődött tartomány, a régi világ hieroglyphje gyanánt áll előttünk; nagyságát majdnem egyedül a romok hirdetik: a beomlott sirboltok, bedőlt csatornák, városok és templomok csontvázai, az idő vasfogától, mint szinte a barbar és mivelt népek kapzsiságától megkimélt obeliskek; a halálnak a tudásvágy által feltört rejtekhelyei; pyramisok, mellyeknek a homokból kiálló csonka tetejök, még igy is magasabb bármelly épületnél: mignem a pusztaság homokja a régi dicsőségnek eme kevés maradványait is egészen elte-

[1]) IV. Kir. 18.

metendi. E faragott kövekből emelt hegyek, ezen rémitő állat- és emberalakok, ez égig emelt, vagy földbe vájt óriási paloták, e rejtélyes jegyekkel az örökkévalóság számára irt történeti lapok, bámulatra ragadják az embert, s azon komoly gondolatot keltik föl benne: honnan származik e rendkivüli nép? Honnan vette müvészetét? Mit hozott létre az ő mélységes értelme, s a tudományok iránti előszeretete, melly e népet annyira jellemzi? Honnan eredt az ő szilárd államszerkezete?

Castok.

A castokra nézve már azon elvet állitottuk fel, hogy ama különféle népektől veszik eredetöket, mellyek valamelly tartománynak egymás után lakói voltak, s egyik a másiknak fölébe kerekedvén, mindegyik a megszokott életmódot folytatta. Ugy hiszszük, az egyptomi nép is különféle népek vegyületéből alakult; melly papok-, harczosok-, földmivelők- és kereskedőkre osztva maradt. Ezenkivül a sertés- és juhpásztorok szinte külön, és gyülölt castot képeztek: mint szinte a Psammetich által behozott tolmácsok is, midőn görög szokások hozattak be; de amazok a földmivelőkhez, az utóbbiak pedig a papok- és kereskedőkhez számittattak. A nép többi része rabszolgákból állott.

Papok.

A papok azt álliták, hogy a földbirtok harmad részét Isistől nyerték: ők a tudomány letéteményesei lévén, ez által a hivatalok- és hatalomról is rendelkeztek, s a királyi tekintélyt ellensulyozták. Minden pap valamelly templom szolgálatára volt rendelve; számuk nem vala meghatározva; hierarchialis szerkezet mellett egy örökös főpap alatt álltak [1]). Fejök egészen kopaszra nyirva, tiszta fejér gyolcsköntösbe öltözve, s papyrból készült lábbelivel ellátva, kétszer napjában, és éjjel is kétszer mosódtak: az eledelekben mértékletesek, a bab-, hüvelyes vetemények-, sertés-hus- és haltól meg kelle magukat tartóztatniok; bort pedig igen kis mértékben ittak abból, a mi számukra, s a királyéra föntartatott. Az általuk birt földekért nem fizettek adót; mások birtoka után pedig a tizedet szedték. A főpap első tisztviselő volt a király után; a többi papok biráskodtak és gyógyitottak: s mindegyik csupán a betegség egy nemére szoritkozott tudományával. A papság tehát egyszersmind politikai s tudós testületet képezett; mellynek székhelyei valának Thebe, Memphis, Heliopolis és Sais.

Hierarchiájokról fogalmat szerezhetünk magunknak alexandriai Kelemennek egy gyönyörü helyéből, ki Isis körmenetét ekkép irja le:

---

[1]) József, hogy fölemelkedhessék (?), a heliopolisi főpap leányát vette nőül. (Igen is fölemeltnek kellett már lennie, midőn illy leányt nyere nőül. S.)

„Elől megy az énekes a zene jelképével, s Hermesnek két könyvével, mellyek egyike hymnusokat foglal magában az Istenhez, a másik pedig életszabályokat a király számára. Utána jön a csillagjós, az órával és pálmaággal, mint a csillagászat jelképeivel; s Hermesnek a csillagokra vonatkozó négy könyve folyton előtte van. Következik erre a szent irnok, irótollal fején, könyv és vonalozó kezében, ugy szinte tintatartó s irónád; tudnia kell neki a hieroglyph-irást, a Cosmographiát, a földrajzot, a nap, hold és öt bolygó járását, Egyptom és a Nil chorographiáját, a szertartások egész rendszerét, s mindannak módját és természetét, mi az áldozatok nevelését és készitési módját illeti. Utána lépdel a stolahordó, az igazság mértékét, és az áldozat-csészét vivén: tudnia kell mindazt, mi az áldozatok nevelése- és készitésmódjára vonatkozik. Utolsó a proféta: öltönye redőiben a mindenkitől látható szent vedret hordozva, s követve a kenyérvivők által. A proféta, a templom gondviselője, a tulajdonképen ugy nevezett tiz papi könyvet tanulmányozza, s a jövedelem elosztására ügyel föl. A hátralévő hat Hermes-féle könyv, mellyekkel a negyvenkét szám betelik, a gyógyászatról értekezik: és ezeket a pastophorok, a papság utolsó fokán állók tanulják“ [1]).

A papok eleget szenvedtek a lázadások szakában, s a Ptolemaeusok idejében felavatásukért adót fizettek a királynak, és évenkint egyszer Alexandriába kellett utazniok; végre a levéltárak őrei lettek. A papi rend azonban soha sem töröltetett el; s hihető, azoknak maradékai a koptok, kik mai napig is castba egyesülvék, s mindennemü irományok végzésére alkalmaztatnak [2]).

Harczosok.

A második aristocratiát képezték a harczosok, kik táborokba valának osztva a nomadok ellen, vagyis Elephantineben az aethiopok, Daphneben az arabok, s a széleken a libyaiak ellen. Egyenkint adómentes tizenkét hold földet birtak; és calesirek- és hermotybiekre oszlottak. Az előbbiek száma 250,000-, az utóbbiaké pedig 160,000-re ment föl; évenkint ezeren látták el a király melletti szolgálatot, s tőle zsoldot és élelmi szereket nyertek.

Minthogy az Egyptom földét keresztülmetsző számos csatornák nem engedék a sereg szétterjeszkedését: a sereg tizezer emberből álló négyszögekbe volt beosztva, mellyek mindegyike szabadon müködhetett [3]). Gyakran a hadi szekerek, néha pedig a babonaság idézte elő a

---

[1]) *Stromat.* VI. 4.

[2]) Pritchard igen szép összehasonlitását adja az egyptomi papi castnak a hinduk- és zsidókéval.

[3]) **Xenophon**, *Cyropaedia.* VI. k. 3. fej.

sereg megveretését; de az emlékek az egyptomiakra kent gyávaság szennye ellen tiltakoznak: miután tudva van, hogy ők több izben kiindultak távoli hóditásokra, s még a tengeri csatákban is ügyességet tanusitottak [1]).

Király.

A király a harczosok közül választaték. Hatalma az elsőszülöttre ment át, fiak nem létében leányaira, fi-, vagy nőtestvéreire, mindig a választási jog föntartása mellett. A kijelölteknek Thebébe kellett vonulniok, hol a királyi sirboltok valának, s hol a harczosok és papok választottak, a nép pedig jóváhagyta a választást. Ekkor az uj pharao a papok, nép, harczosok és istenségek kiséretében a Nil partjára vitetett; hol egy bucentaurus átvivé őt a tulpartra, bemenetét tartandó a palotába [2]). Mint az istenek ivadéka, majdnem isteni nevezetet és tiszteletet nyert; legközönségesebb czime volt: a nap fia; fejét Osiris mérőjével ékité, és szobra az istenek szobrai közé helyeztetett. Ez oknál fogva az emberek gyakran összekevertettek az istenekkel, s még a görög és romai hóditók is elnyerték a halhatatlanság czimét és tiszteletét.

A király zsarnok lehetett a nép irányában: de a kiváltságos osztályokra nézve törvényeknek volt alávetve. Főleg pedig a papok korlátolták őt olly rendszabályok által, mellyek legcsekélyebb tetteikre, étkezésök- és foglalkozásaikra is kiterjeszkedtek. Egyedül érdemes férfiakból volt szabad udvarát alakitnia. Minden reggel megjelent a templomban: hol a főpap beszédet intézett hozzá a királyi erényekről; elejbe tartván az ellenkező vétkek gonosz következéseit, és átkot mondván azokra, kik a fejedelmet rossz utra vezetik. Az áldozat befejezése után, szivképző erkölcsi mondatok és történeti tények olvastattak föl előtte. Ki ne helyeslené eme bölcs használatát a vallásnak, midőn czélja oktatni, s igazságot hirdetni ott, hova az különben olly nehezen törhet magának utat?

Halálitéletek.

A király halálával megszakadnak az ügyek: hetvenkét napon át gyászt ölt mindenki; mialatt áldozatok mutattatnak be, s a nép magát a husételtől, tojás-, sajt- és bortól megtartóztatja. Ezután, mintha csak

---

[1]) Egy papyr darabon Sesostris idejéből, melly a turini muzeumban őriztetik, teljesen fölfegyverzett nagy hajó van lerajzolva, duzzadt vitorlákkal, és a köteleken mászkáló matrózokkal. Egyike a papyr daraboknak 1. 96 meter hosszu, 0. 315 széles, 10 oszloppal és 311 vonallal. L. *Papyri graeci R. Taurinensis musaei aegyptii, editi, atque illustrati ab* **Am. Peyron.** Turin, 1826.

[2]) Synesius püspök habár késői bizonyság is, de nem látjuk okát, miért mondana hazugságot.

az utókor joga állott volna be, a megholt uralkodó számadásra vonatott tettei iránt azok elejbe, kiknek már nem volt tőle mit félniök. Ezek ama halotti ítéletek, mellyeket olly gyakran említenek a régi irók, s mellyeket a tisztviselők- és fejedelmeknek ki kellett állaniok, mielőtt a végtiszteletben részesülhettek. Egy tó választja el az élők földét a holtak utolsó tartózkodásától; s ennek partjára érkezvén a holttest, egy hirnök fölszólítja őt: adjon számot, mire, és miképen használta legyen életét. Félelem, érdek, irigység elnémulnak; s a negyven biró előtt napfényre jönnek az eddig elrejtett vétkek és erények. Ha hivatása kötelmeit hiven teljesité, megadatik neki, különben megtagadtatik tőle a halotti tisztelet. Ekképen tudtak az egyptomiak képzelt büntetéseket állitani a valók pótlásaul, és gyalázatot a testi szenvedés helyébe [1]). Az ezen törvényszék által elitélt királyok nevei minden emlékekről letöröltettek [2]); a jólelkü fejedelmek holttestei pedig szentelt sirboltokba tétettek le.

Közlgazgatás.

Fontosabb ügyek elintézése tárgyában a király összehivta a külön kerületek képviselőit [3]), és valószinüleg e gyülekezetek helye a Labyrinthus volt, az ó-kor egyik csudája: tizenkét pompás palotából képezve, mellyekről Herodot azt mondja, hogy azok fénye előtt Görögország és Ásia minden épülete elhomályosul.

Az adó évenkint határoztatott meg, a Nil áradásának magassága szerint; miként ez mai napig is szokásban van [4]): csak hogy nem tud-

---

[1]) A halottak fölött tartott itéletek formájában nyoma van azon ismereteknek, mellyekkel az egyptomiak a tulvilágról, és az ott kimérendő jutalmak- és büntetésekről birtak. A görögök ez ünnepély körülményeiből meriték a Charon-, Minos-, Styx- és egyébféle meséket. Hogy a zsidók is elfogadták e szokást (?), kitetszik a jó fejedelmekről használtatni szokott ama kifejezésből: *atyáihoz tétetett.* Flavius József (*Antiqu. judaicae.* XIII. 20.) irja, miként e szokás még az Asmonaeusoknál is fönállott. (Ismael, Izsák, Jákob, Áron stb., nem voltak királyok, sem illy itélet alá nem estek, mégis azt mondja felőlök az irás: „*népéhez tétetett.*" Gen. 25, 17., 35, 29., 49, 32 stb. Ez csak a más életbeni egyesülést jelenti, s az abbani hitet bizonyitja. S.)

[2]) Ezek közé tartozhatik az is, ki a turini muzeum pompás óriási szobrán ábrázoltatik.

[3]) A nomusok száma nem volt mindig ugyanaz; Sesostris idejében 36-ot számláltak.

[4]) A folyam áradásai következtében előidézett változások miatt, az adó jelenleg nem fejenkint, hanem kerületenkint szedetik be. L. **Reynier**, *Économie politique de l'Egypte.* A tulajdon ingatagságáról Egyptomban egészen a jelenkorig, l. Sylvester de Sacy értekezéseit a *Mémoires de l'Institut de France*, IV. és V. kötetében.

juk, milly arány szerint. A fiscusnak még a bányászat- és halászatból is voltak jövedelmei.

Büntető törvények.

Thothnak, vagyis a háromszorosan legnagyobbnak [1]), nyolcz könyvei képezték az egyptomi törvénykönyvet: de a történetirók által felhozott törvények kétségkivül különböző időszakokból erednek; minthogy némellyek valóságos barbariest, mások pedig nagy miveltséget árulnak el. A házasságtörő ezer korbács-ütéssel büntettetett, a nőnek pedig orra vágatott le; a hamis vádlót azon büntetés érte, melly a vádlottra lett volna szabandó; az iratok, vagy pénzek hamisitóinak kezök vágatott el; a gyilkos, habár rabszolgát ölt is meg, fejét vesztette; s gyilkosul tekintetett az is, a ki embertársát a halálveszélyből, midőn teheté, meg nem szabaditá. Ki a gyilkos személyét ismervén, azt föl nem jelentette, megostoroztatott; és az orozva meggyilkoltnak a legközelebbi város, költséges temetési ünnepélyt tartozott rendezni [2]): hogy érdekében legyen, az utak biztosságára felügyelni. Az atya, ki fiát gyilkolta meg, ennek holttestét három napig volt kénytelen ölében tartani. E büntetés neme bizonyitja, mikép az egyptomi törvényhozás korán sem engedett vérjogot a szülőknek; sőt a természeti érzelmeket nagyon is szem előtt tartotta. A viselős nő, szülés előtt nem szenvedhetett halálos büntetést. A gyáva katonát gyalázat büntetése érte. Mindenki köteles volt kimutatni, mi által keresi élelmét; s a henyeséget halálbüntetés érte. Ez ugyan tulságos, de jó czélra intézett büntetés: mellyet azonban megczáfolni látszik azon előadás, melly szerint Sabaco a halálos büntetést egészen eltörölte, s az elitéltek számára a gonosztevők városát alapitá; melly csuf név egy, különben utánzásra méltó intézmény érdemét csökkenti. Az adósnak személye soha sem foglaltatott le. Asichis találta föl azon módot, hogy az adós, atyjának holttestét adhassa zálogba. Ez igen foganatos kötelezettség volt olly népnél, melly a holtak tiszteletét annyira szentnek tartotta.

Diodor beszéli, hogy a tolvajok Egyptomban testületet képeztek, és a lopott jószágot előljárójok kezébe tevék le; kihez a megkárositott fordulván, tulajdonát egy negyed-résznek átengedése mellett visszaszerezhette. Ez előadás talán egy olly szerződésre vonatkozik, mellyet az egyptomiak a beduin arabokkal, eme ragadozó, s minden népjogot lábbal tapodó néppel kötöttek [3]).

---

[1]) Mercurius Trismegistus.

[2]) A zsidó törvényhozásban megőrzött szokás.

[3]) Reynier mégis azt állitja, hogy a cairoi rablóknak jelenleg is van főnökük, kihez a megkárositottak fordulnak.

Birák.

Az igazságszolgáltatás a papok kezében volt. Harminczan közülök Thebe-, Heliopolis-, és Memphis-, Egyptom három részének fővárosaiból választatva, és dusan dijazva, a legfőbb törvényszéket képezték. Mielőtt hivatalukba léptek volna, megesküvének, nem engedelmeskedni a királynak, ha ez igazságtalanságot követelne tőlök. Kebelökből választák az elnököt; ki nyakába aranyláncot akasztott, a Sate-, vagyis igazság istennőjének arczképével: s a két részről irásban előadott okok megfontolása után (hogy tudnillik az ékesszólás csábító hatásának eleje vétessék), az arczképet azon rész felé fordítá az elnök, melly ügyét megnyerte.

Az egyptomiakra olly bőven pazarolt dicséretek mellett, mit tartsunk olly kormányzatról, mellyben egy Pharao eszközökről gondolkozik, mellyekkel egy hozzá menekült népet e s z é l y e s e n e l n y o m h a s s o n; és miután e czélját a legterhesebb munkákra szoritás által sem érheti el, minden ujonszülött férfigyermek megöletését parancsolja? Mit képzeljünk olly tartományról, hol nem csupán győzők és legyőzöttek, hanem egy részről bölcs parancsolók, más részről oktalan barmokhoz hasonló szolgák is találhatók?

Egyéb castok.

Igy tehát ha mi jó volt is a törvényekben, az csak a kisebb számnak, tudnillik az uralkodó castoknak használt; a lakosság többi része sem földbirtokkal, sem polgári jogokkal nem birt. Lehet, hogy a kézmüvesek és kereskedők is a kiváltságos osztályok számára dolgoztak. Azt mondják a görögök, hogy mindenki atyja mesterségét tartozott folytatni; lehető azonban, hogy saját fogalmaikat másokra alkalmazván, ez által azt akarák értetni, hogy a castokból senkinek sem lehetett kilépni: minthogy ezek ingathatlansága, az állam sarkkövét képezte [1]).

Kereskedés.

Egyptom kereskedése bizonyosan élénk volt; ettől semmiféle viszontagság sem foszthatá meg: annyira összeforrott helyezetével. Innen a templomok dusgazdagsága, mellyekben a p a n e g y r i á k alkalmával az egész nép összegyülvén, a legélénkebb csere fejlődött ki: innen vezettek az utak Aethiopia s Meroe tartományokba, vagy a tengerpart-

[1]) Már a patriarchalis időkben, a mesterségeket és müvészeteket örökségképen őrizték a családok. A Genesis 4-ik fejezetében Jabel azok atyja, kik sátorokban laknak és nyájakat őriznek; Jubal a cziterán és orgonán játszóknak, Tubalcain a réz- és vaskoholóknak mestere. Strabo (XV. k.) mondja, mikép Boldog-Arabiában a nép öt rendre oszlik: az elsőhez tartoznak a harczosok, a másodikhoz a földmivelők, és kik a gabonát másokhoz hordják, a harmadikba a kézmüvesek és müvészek; ezek után jőnek a myrrha-hordók, s végre a tömjén-, cassia-, fahéj- és nardus-szállitók. E foglalkozások örökségben szállnak az unokákra.

hoz, hol a hajók terhökre várakozának; más utak ismét a Nigerig vezettek, vagy Carthagoba, Phoeniciába, kinyultak egész Örményországig, a Kaukazig, Babylon-, Palmyra- és Bactráig. Indiának kelméi s drága-kövei, sőt némelly chinai edénykék és apróságok is, mellyek sirboltjaikban mai napig is szemlélhetők, azt gyanittatják, hogy kereskedésök odáig is elhatott. Amasis király később megnyitá a Nilt a görögöknek; sőt földeket is adott nekik: hol ők templomot épitettek, és meglehetősen emelék a kereskedést; jóllehet nem a tartomány üdvére. Ezen ország is, mint átalában a legrégibb államok, sajátságos életmódra volt alapitva; s a törvényhozók minden áron élesztek a népben az idegenek iránti gyülölséget. Egészségi szempontból, de azért is, hogy más népektől elkülönözve maradjanak, az egyptomiaknál szokásban volt a körülmetélés: idegenekkel nem ültek egy asztalhoz; sem az általuk használt kést nem vették volna kezökbe. Innen fejthető meg irtózásuk a köztök lakozó nomád zsidó törzsek iránt, mellyektől tökéletes elszigeteltségben éltek.

A Közép-tenger hullámai szüntelen fenyegetvén őket, ezt ellenségül tekinteni megszokták; nyugotra helyezék a halál-, és örök nyugalomnak szentelt tartományokat, és a pokoli istenek uralmát; s még messzebb, Libya homokpusztáin, Typhon és a gonosz szellemek tanyáztak. A helyett, hogy egyenes közlekedésbe bocsátkoztak volna, e czélra a karavánokká alakitott nomád csordákat használták; azonban szintugy a történetirás, mint emlékeik egyformán meghazudtolják, mintha ők a tenger iránt gyülölettel viseltettek volna: sőt Alexandria lakói, kik jóllétöket egyenesen a kereskedésnek köszönék, a tenger uralmát Isis kezébe tevék le.

Az adás-vevés fő tárgyát az aratás képezte; melly olly bőven ütött ki, hogy egy évi termés három évre is elégséges volt. Erdőség kevés volt Egyptomban, s a szőllőt későn mivelték; a lótenyésztéshez értettek, valamint a tojások mesterséges kikeltéséhez: lenből byssusnak nevezett szövetet, a viz meghütésére igen könnyü, kellemes alaku és fényesen mázolt agyagkorsókat készitettek [1]). Egyptom sajátlagos terméke a papyr volt; mellyet a régiek közönségesen irásra használtak [2])

Szokások.

Az egyptomiak sirjaikat házi foglalkozásaik rajzával boritá-

[1]) Ezek neve quuleh. A titok abban áll, hogy az agyag közé közönséges só vegyittetik, melly a vizben felolvad, és az edény lyukacsos marad.

[2]) Erről az *Archaeologiában*. E nádfaj nem csupán Egyptomban terem, hanem Abyssiniában, Nubiában, Chaldaeában, Indiában és Siciliában is, leginkább Cyane patak mellett Syracusa körül. L. **Bartels**, *Briefe über Kalabrien und Sicilien* III. k. 50. l.

ugy hogy innen házi életök, valamint a náluk szokásban levő mesterségek és foglalkozások történetét is megirhatjuk. A köznép calasirisnek nevezett, kurta vászon-zubbonyt viselt övszoritóval, vagy néha rojtos ujjakkal; lábbeliök papyrus leveleiből, vagy bőrből készült fedetlen fővel jártak, hajukat felbodrozva; gyapju-köpenyt is viseltek vállaikon, mellyet a templomba lépve, kint hagytak. A nők egyszinü, bő vászon, vagy pamut ruhát viseltek bő ujjal; hajukat mesterségesen fésülték; karpereczek, gyűrük és fülbevalók ékesiték őket; leplezetlen arczczal jártak az utczákon, csikos és bő öltönyü rabszolgák által kisértetve. A vagyonosabbak gyaloghintókat és kétfogatu kocsikat használtak, megelőzve futárok és követve szolgák által; kik széket vittek magukkal, és mindent, a mire uruknak ut közben szüksége lehetett. Ostáblán játszottak, a gyermekek pedig koczka-, vagy laptával, vagy testgyakorlatokat végeztek; bikaviadal, hyenavadászat, bohóczok és törpék alakoskodása, szolgáltak a köznép mulattatására. Fresco-festészet, külhoni fából készitett butorok, aranyozás, szőnyegek, ékesen dolgozott edények, színes üvegek, ékiték a gazdagok lakait; kiknek házai több emeletre is épültek, és czölöpökkel keritett négyszögü kerttel valának környezve, pálmák-, bokrok-, vizesések- és mulató-házakkal: mellyekben táncz, zene és mindennemü játékok gyönyörködteték az embert. A mint a vendégek a terembe léptek, a rabszolgák levonták saruikat, s vizet és illatos szereket hoztak számukra; azután a nőktől elkülönözve leültek, és elvégezvén a mosakodást, lotusvirágot, vagy egyéb virágfüzéreket fogadának el. Nem használtak romai módra triclinium-ot, hanem székeket, padokat, karszékeket, pamlagokat, miként nálunk szokás: és kettenkint ültek egy asztal körül. Az asztalra bor, frisitő ételek, marha- és ludhus, hal, vadhus, főzelékek és gyümölcsök kerültek; melly utóbbiakat ujjaikkal törék föl.

Faj.

Átalában nem mondható szépnek az Egyptomot lakó emberfaj: annyi azonban bizonyos, hogy a négerfajhoz nem tartozott. Az alsóbb osztályok arczszine barna volt ugyan [1]); de a felsőbb osztályoké fe-

---

A papyrról bővebben értekeztek **Guilandino**, *Papyrus* etc. Velencze, 1572.; és **Dureau de la Malle**, a franczia academiában, 1833. Az egyptomiak italt készitettek gyökereiből, a nádból apró eszközöket, sőt csónakokat is, husos részéből pedig eledelt.

[1]) Eustathius az Odysseához irt commentárjaiban, *Δ*, azt mondja, hogy *Αἰγυπτιάζειν* annyit jelentett, mint naptól megbarnitottnak lenni. Aristoteles hozzá teszi, mikép az egyptomiak lábszárai kissé görbék voltak és kifelé állták. *Probl. sect.* XIV. A bolognai intézet mumiája tizenegy arasznyi magas; Pausanias I. 86. az egyptomiak termetét magasnak mondja.

jér: és e körülmény, kapcsolatban a koponyatani tapasztalatokkal, megerősíti azon nézetet, hogy a különféle castok különféle népeknek azonegy tartománybani megtelepüléséből erednek. Még az aszatokon (mumia) tett tapasztalatok is megerősítik Herodot azon állitását, hogy az egyptomiak kitünő egészséggel birtak [1]); hihetőleg azon mértékletes józanság következtében, melly őket a többi népek közt kitünteté, s melly vallásos érzelmeik kifolyása volt. Különösen a papoknak kellett a mértékletesség példájával elölmenni: s ők csupán pálmalevelekből vetett ágyon aludtak; jóllehet Roma Egyptomból nyerte a legruganyosabb, ludpehelylyel töltött párnákat. Némellyek azt is állitják, hogy vendégség közben koporsót, vagyis helyesebben szólva, egy mumiaszekrényt hozatván be, s azt a teremben körülhordoztatván, mindegyik vendéghez e szavakat intézék: „Igyál és élvezz, mig hasonló sorsra nem jutsz.“

Erkölcsi állapot.

Menesnek tulajdonitják a házasság behozatalát; vagyis más szavakkal, a polgárositó gyarmat, hogy az őslakókból a vadságot kiirtsa, mindenekelőtt a felbonthatlan házassági szövetség behozatalán, mint a társadalmi életnek alapkövén kezdte. Testvéreiknek magtalan özvegyeit, mint ez hajdan a zsidóknál volt, és jelenleg is divat a koptoknál, nőül vették; de csak később, a macedoni dynastia alatt kapott lábra a testvérek közt kötött házasság. A többnejüség türetett ugyan, de nem a papoknál: kiknek az őshagyományok után tisztább fogalommal kellett birniok e szent szövetség felől. A nők haremekben őriztettek; s bizonyos egyéneknek tétetett kötelességül, illy nőket szállitani a király számára: innen a heréltek a legfőbb méltóságokra emelkedhettek. Igy Putiphar, József gazdája, Pharao heréltje volt; és alig hogy Ábrahám Egyptomba belépett, azonnal hirül vitték Pharaonak, miként egy gyönyörü nő van kiséretében. Sára a harembe vitetett; és vélt testvére irányában nagyon is hizelgő bánásmódot használtak.

Az egyptomiak a háladatosság és fiui tisztelet példányképeiül állittatnak előnkbe; jóllehet a törvény egyedül a leányokat kötelezi elaggott szülőik tartására. Az ország védelme a harczosok osztályának feladata lévén, a többi lakosok elpuhultságban növekedtek; s ha Herodotnak hitelt adhatunk, fonással töltötték a napot, minden egyéb gazdaságot nejeikre bizván.

A sok tulság az egyptomi szokásokban, a magasztos- és kisszc-

[1]) Radziwil temérdek mumiát vizsgált meg: de egyiknek sem voltak rossz fogai. *Utazásának* 190. l.

rünek folytonos vegyülete, még inkább megerősit bennünket ama nézetben, hogy ezen nép több rendbeli, vallás- és miveltségre egymástól különböző népek vegyületéből alakult össze. Az egyptomi állambölcseség abban állott, hogy mindegyik népfaj változhatlanul előbbi foglalkozása mellett hagyassék; melly intézkedés Ásia több népeivel is közös: mellyek tudnak ugyan valamit föntartani, de nem tökéletesiteni; s mellyek eredetöktől fogva az igazságnak igen becses csiráit mutathatják föl, de mellyeket ők soha meg nem érlelnek.

E vegyület még felötlőbbé válik, ha az egyptomiak vallását és ismereteit tekintjük.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

A legelső népek, és különösen az egyptomiak ismeretei.

Pythagoras, Homer, Plato, Lycurg, Solon, Egyptomba mentek ismereteket gyüjteni; Mózses az egyptomiak minden bölcseségében oktattatott [1]; Orpheus és Pythagoras követői, kiknek a két Görögország köszöni polgárisodását, nem tudtak jobbat tenni, mint az egyptomi intézményeket vinni be tanodáikba. A Nil partjairól jött Cecrops is, Görögország legpolgárisultabb városának alapitója, mellytől Europa nyerte tudományát és ismereteit: az oraculum kijelenté, miszerint Egyptom népe a legbölcsebb minden népek közt. S mégis milly hiányát tapasztaljuk náluk a legközönségesebb ismereteknek! Mennyi babonaság ama népnél, melly a saját kertjeiben termett vöröshagymát imádta! Mennyi durvaság lakhaték ama királyokban, kik hogy a pyramisok emelésére megkivántató pénzt összegyüjtsék, saját leányaik becsületével is kereskedének! Miként egyeztethetünk meg illy nagyszerü ellenmondásokat? [2])

Sem közhasznu nem lehet, sem akadálytalanul elő nem haladhat a tudomány, mig az valamelly testület kiváltsága és titka marad. Már pedig a régi népeknél kizárólagos tulajdona volt az a papoknak; s még ezek közt sem osztatott el egyformán.

De tehát a papok honnan meritették tudományukat?

---

[1]) Act. Apost. 7, 22.

[2]) Az egyptomiak bölcseségéről a legellenkezőbb véleményt vitatnak az ujabbak közül **Woodword** (*Archaeologia*. I. 212.) és **Schlosser** (*Weltgeschichte*. I. 18.).

Valóban bámulandó dolog, hogy az emberi-nem alig tünik föl a történelemben, máris annyi ismeretekkel bővelkedik: különféle eszközökkel miveli a földet, szelidíti az állatokat; kenyeret, bort, olajat készit; sző, varr, himez; üveget készit, korallgyöngyöt halász, érczeket ás, gyémántot köszörül; a szobrászat, épitészet, zene, táncz, érczöntés, mérték, pénz, pecsét, Chronologia, számtan, irásjegyek ismerete már a legrégibb hagyományokban megemlittetnek; mellyekben egyszersmind az isteni-tiszteletet, törvényeket, törvényszékeket, szerződéseket és büntetéseket is feltaláljuk.

Sőt ennél is többet. Olly ismeretekkel is bir az ember már gyermek-korában, mellyek csupa kiváncsiságból erednek, s mellyekre a szükség őt nem kényszeritő; s mellyek százados tapasztalatokat, bizonyos finomságu eszközöket, és pontos számitást vesznek igénybe. Az égi testek látszólagos naponkinti mozgása, fogyatkozások alkalmával a holdra vetett kerek árnyék, a tengernek domboru felülete, meggyőzhették őt a földnek teke-alakjáról; de miképen szerezhete magának fogalmat a föld terjedelméről? Pedig épen ez teszi alapját az egyptomi s ásiai mértékrendszereknek. A 19 éves időkör, melly a naptárakban arany szám czim alatt most is megtartatik, már az egyptomiak előtt ismeretes volt: az ásiaiak a 60, a chaldaeusok a 600 éves időkört ismerték [1]). A világteke, napóra, az időnek hetekre felosztása, a nap- és holdfogyatkozások, az üstökösök rendetlen járása, ismeretes az egyptomiaknál; kik minden távcsővek hiányában, azt is tudják, hogy a tejut nem egyéb teméntelen sokaságu csillagok halmazánál. A nagy pyramis oldalai pontosan a világ négy része felé irányozvák. Igy Dsemshid Persepolis alapját ugyanazon napon vetette meg, mellyen a nap a kos-jegybe lépett, és uj csillagászati időkört kezdett. A chinai birodalom alapitója, Fohi, szinte csillagász volt.

Midőn azt látjuk, hogy valamelly tiz éves gyermek nem csak az eledelhez tud nyulni, s veszélyeket elkerülni, hanem gondolatait értelmes hangokban is megtestesiti, szavakban kifejezi, irásjegyekkel megköti, s minden emberi tudományt huszonnégy betüre, tiz szám- és hét hangjegyre képes elemezni: azt kell hinnünk, hogy mindezekre valaki által oktattatott; és hogy ismereteit hagyomány utján nyerte. Ugy látszik, hogy az első népek ismereteit sem fejthetjük meg magunknak más uton. Bailly s Romagnosi abbeli állitása, hogy ez isme-

[1]) Delambre (I. köt. 3. l.) megmutatja, mikép Cassini és Bailly csupán Flavius József egy helyének hamis magyarázatánál fogva álliták, hogy a patriarchák a 600 éves holdnapkört ismerték.

retek egy régibb nemzettől erednek, a nehézséget nem szünteti meg. Mi azt hiszszük, miként mindez maga az Isten által megvilágositott első emberek tudományának maradványa; s e véleményünk mellett mindaddig megmaradunk, mig valaki okszerübbel nem tud előállni. E nézetünket megerősíti azon tapasztalás, hogy a régi népek ismeretei nem fokonkint fejlődnek lassu hóditások utján; hanem már kezdetben bámulandó formák birtokában vannak: mellyeket nem hogy tökéletesitenének, hanem utóbb még azok alkalmazásában is tévednek.

Az egyptomiak csillagászata.

Az egyptomiakról valóban elmondhatjuk, hogy ők, a találmányok természetével ellenkezőleg, azt is elfeledék, a mit tudtak; s midőn csillagászati tudományukat az idegenekkel közlötték, ezek nem sok hasznot vontak belőle. A Sirius-féle évnek a tropicussali, annyira bámult megegyezéséről már fönebb (129. l.) szólottunk. A napéjegyenlet hátrálásának állitólagos ismerete, csupán az esnei és denderai állatkörökre volt alapitva, s ezekkel együtt elenyészett. A pyramisok tájékozását illetőleg, mi még legnagyobb tiszteletökre válik, és a miből némellyek azt akarák következtetni, hogy azok a legelső patriarchák korszakában, sőt talán még a vizözön előtt épültek: erre egy harmadrész fokra igazitott délkör elégséges volt, az egyenlő árnyékok elemi rendszerénél fogva. A bolygók rendje, melly szerint a hét napjait elnevezék, föltételesen megállapittathatott a közelitőleg kiszámitott változások növekvő tartóssága után. Mondják, hogy annyi századokkal Copernicus előtt, ők tanitották Pythagorast a valódi világrendszerre: de mikép higyük el ezt, midőn azt látjuk, hogy Thales erről mit sem tudott; és hogy hallatlan dolog volt a görögök előtt, midőn ezt Philolaus tanitani kezdé: azon Philolaus, ki a napot tükörnek hitte, mellyben a bolygók világa és melegsége visszaverődik?

Az atheneiek, zsidók, és több, Egyptomból származott gyarmatok, egyedül a hold-évet használták; Thales onnan 365 napból álló évet hozott Görögországba [1]); s Herodot nem is említi a papok által ahhoz adott hat órát [2]). Azt mondják, hogy az egyptomiak 373 nap-, és 832 holdfogyatkozást jelöltek fel: de ez még nem teszi azt, hogy ők azokat előre megmondták; és nem is találjuk annak nyomát, hogy Thales, ki az ő tanitványuk volt, óráját, vagy csak napját is megmondta volna az általa előrehirdetett hires holdfogyatkozásnak. Továbbá Ptolemaeus, a földiró, nem sokat gondolt az egyptomiak által följegyzett

[1]) **Diog. Laert.** lib. I. in *Thalete.*

[2]) *Εὐτέρπης*, c. IV.

fogyatkozásokkal; hanem a chaldaeusokéhoz tartotta magát [1]). Eudoxius, ki tizenhárom évig tanulta az égtant Egyptomban, Görögországba csak egy durva égtekét hozott; mellyen a csillagok állása épen ugy vala följegyezve, mint egy ezredév előtt [2]). Sőt mi több? Thales oktatta az ő mestereit, mint kelljen a pyramisok magasságát az árnyék után legkönnyebb módon kiszámitni.

A chaldaeusok csillagászata.

A vizsgálatot más régi népek csillagászati tudománya sem állja ki. Azt mondják, hogy Callisthenes, ki Nagy-Sándort hadjáratában követé, Babylonból chaldaeusok által tett csillagászati észrevételeket küldött Aristotelesnek, mellyek 2200 évre mennek föl Kr. e. Az nem sokat nyom, hogy ezen, Simplicius által [3]) felhozott tényről, Aristoteles hallgat; mert tudjuk, hogy Aristotelesnek sok könyvei elvesztek, és ezek közt az Astronomicon is. De hát minő észrevételek lehettek ezek? Valószinüleg a legszembeszökőbb tünemények jegyzéke, minők: a fogyatkozások, a bolygók állása, az üstökösök. Bél tornya, akár a Nimrod által épitett volt az, akár pedig más, tágasabb láthatárt engedett a szemnek; de mit használt az a zenith-magasság és távolság meghatározására, az égi testek átmenetének a délkörön, a bolygók futásának az állatkörben, és a fogyatkozásoknak figyelembe vételére? Még e magasság is kettős tévedésbe ejthette a tapasztalatlan népet; melly kettős tévedést eszközlik: a láthatár felé igen érezhető sugártörés, és a láthatár összefolyása. Ptolemaeus a chaldaeusok által följegyzett tiz holdfogyatkozásból okoskodik, mellyek Nabonasar idejeig mennek föl, s mellyek tartóssága órák és félórák, elsötétülése pedig fél és negyed átmérő szerint számittatik. Mindez azonban bizonysága annak, hogy a chaldaeusok ismerték az évnek valódi hosszát; ugy szinte az időmérésnek bizonyos módját is. Ők egy saros-t, vagyis 18 évből álló időkört használtak, mellynek megujultával a holdfogyatkozások is ugyanazon rendben kerülnek elő: mit ők hosszu tapasztalásból tudhattak, és néhány század folytán tapasztalt tünemények után következtethettek. De a napfogyatkozásokat sem megfejteni, sem kiszámitani nem tudták; nem ismerték a holdpálya csomóinak mozgását, nem a sugártörés tör-

---

[1]) L. **Delambre**, Bevezetés a *Histoire de l'astronomie du moyen âge* czimü munkájába.

[2]) Ugyanott, I. köt. 120. l. V. ö. **Biot**, *Recherches sur plusieurs points d'astronomie égyptienne.*

[3]) **Delambre**, ugyanott, 212. l.— **Ideler**, *über die Astronomie der Chaldäer.* IV. köt. 166. Halma Ptolemaeusában. — **Larcher**, *Mémoires de l'institut royal*, IV. k. **Desdouits**, *Cours d'astronomie.*

vényét: ugy hogy 15 foknyira is félretolták az állatkör jegyeit; sem Geometriájok, sem Trigonometriájok nem volt: melly tudományok nélkül csillagászatról szó sem lehet. Az arab Albategnio azt állitja, hogy a chaldaeusok a csillagévet 365 nap-, 6 óra-, 11 perczben állapitották meg; és igy csupán két perczczel tértek el a valótól: de erről sem Hipparchus, sem Ptolemaeus nem emlékeznek. Ha ő ezt valamelly elveszett hiteles iróból merité, ugy ez ismét ollyan pont, mellyet sem sajátukká tenni, sem hasznukra forditani nem tudtak. Szinte illy módon egy délkört is vontak, és meghatározták a napnak delelő pontját; de ezen quadranst nem használták arra, hogy általa a föld ferde állását, az egyenlitő magasságát, és az évnek hosszát meghatározták volna. Anaximenes, ki néhány századdal később ezt Görögországban föltalálta, a földet henger-alakunak, részben pedig laposnak tartotta. Illy kevessé lehet egyes ismeretről a tudomány valódi állására következtetést vonni!

Csillagászat a phoeniciek-, hinduk- és chinaiaknál.

A phoeniciek, kiknek hajóik a tengereket hasiták, szükségkép figyeltek a csillagok járására: mert biztos nyugpontot szolgáltattak a hajózásra; s midőn Strabo nekik tulajdonitja a számtan, a csillagászat, a medve-csillagzat föltalálását, ez által csak azt akarja értetni, hogy e tudományokat a hajózásra alkalmazták.

Bailly bámulta a hinduk által tett vizsgálatokat: de ezek hibásakul találtattak, és visszásan állittattak össze [1]). Egyébiránt ők bizonyos formákkal, és sajátságos számitási módszerrel birnak: mellynek kulcsát, miután ők azt maguk sem ismerik, kitalálni mindeddig nem lehetett. Az ő égtekéjek huszonhét n a c t r o n t, vagy holdjegyet mutat, hasonlókat az arabokéhoz; az állatkörben ugyanazon jegyeket használják a chaldaeusok, egyptomiak és görögök. Az illy különféle miveltségü népek miképen találkozhattak ez önkénytes intézkedésben?

A csillagászat megismertetése Chinában Yao-nak tulajdonittatik; de a valóságos fogyatkozások, mellyeket Confucius Lu uralkodásának történetében jegyzett föl, csak 776-ik évben kezdődnek Kr. e., tehát félszázaddal hamarább, mint a chaldaeusoknál. Jóllehet a Seu-kong által 1100 év felé Kr. e., az árnyék iránt tett vizsgálat valónak lenni látszik: mégis 1629-ben, midőn a chinai irástudók a jezuitákkal vitatkoztak,

---

[1]) **Laplace**, *Exposé du système du monde.* 330. l. — **Dawis**, *On the astronomical calculations of the Indians. Calcutta Memoirs,* II. 225.; VI. 540.; VIII. 195. l. — **Bentley**, *On the antiquites of the Surya-siddhanta, and on the astronomical systems of the Egyptians.*

az árnyék számitásához egyátalában nem értettek; ugy hogy a csillagdák igazgatása mindenütt a jezuitákra bizatott [1]).

Hogy a régiek minden tudományok közül először is a csillagászatot mivelték, ezen nincs mit csudálkoznunk; mivel az ég szemlélete bámulatot keltett lelkökben, s a tünemények könnyü volt észrevenni, és hasznos azokat előretudni. E tudománynak csak a Mathematicára volt szüksége; melly csupán a hely- és távolsági viszonyokat tartja szem előtt. De bizonyára homokra épitene az, ki a régiek jegyzeteinek nyomán akarna elindulni. A csillagzatok határai az irók szerint változnak, elkezdve Hipparchtól Tycho-, Hevel-, Flamsteed-, Piazziig, és csak a csillagzatok helyzetének megismerését könnyitik. De Hipparch előtt a csillagokról senki sem készitett jegyzéket; pedig ezek az egyedüli szilárd nyugpontok, mellyekhez a colurok és bolygók haladása hasonlittathatik, és mellyek szerint a nap és hold járása kiszámittatható. Némelly összefüggésben nem levő elméleteket a titkolódzás elferditett, vagy rosszul alkalmazott keleten; egyedül Görögország vitte az előhaladás biztos ösvényére a tudományt és müvészetet az által, hogy azt a papok kezei, s a hieroglyphok rejtélyes jegyei közül kiragadta.

Csillagjóslat.

A csillagászatnak csak kárára volt, hogy olly korán visszaéltek vele az emberek a jövőnek kifürkészésére. Nagy mesterek voltak e részben a chaldaeusok; és a régiek megkülönböztették az övéket az egyptomi Astrologiától: mellynek feltalálójaul Petosirist és Necepsot említik. A nyugotiak a jövőt csak természeti tünemények és légtüneti vizsgálódások után fürkészték; s az Astrologiának ismeretére a görögök és romaiak az egyptomiak által jutottak. Egy hires tudós azt vitatá, hogy az egyptomi csillagászat csak azután nyert uj és tudományos alakot, midőn az alexandriai iskola hirre vergődött; és hogy Görögországból vitetett oda a tulajdonképen ugy nevezett állatkör, vagyis zodiacus: mig ott azelőtt csupán csak a csillagjóslati emlékek ismertettek. E nézetet támogatja ama körülmény is, hogy a csillagzatoknak merőben görög alakjai, semmi összeköttetésben sincsenek a temérdek ó-kori egyptomi dombormüvekkel. Továbbá tudjuk, hogy Eratosthenes koráig a görögöknek csak tizenegy jegyök volt; a miből azt gyanithatjuk, hogy náluk tökéletesedett lassankint a zodiacus: azután a Deltába vitetvén át, ott hajtatott tökélyre, a csillagjóslati rendszerek

[1]) L. a IV. könyvet.

alkalmazása által [1]). Egyébiránt itt sem helye nincs, sem birákul nem léphetünk föl e kérdés eldöntésében; csak azt akartuk bebizonyitani, milly keveset lehet adni az annyira magasztalt egyptomi bölcseségre, s ama zodiacusokra, mellyek régisége ezer meg ezer évekre tétetett. És igy az egyptomiak nemzeti hiusága által kigondolt ezer meg ezer századok, puszta naptári legendákká törpültek [2]).

Az egyptomiak egyéb tudománya.

Különben méltó dicséretet érdemelnek az egyptomi papok azért,

---

[1]) **Letronne**, *Observations critiques et archéologiques sur l'objet des représentations zodiacales qui nous restent de l' antiquité*. Paris, 1824. Még világosabban magyarázza rendszerét a Feliratok és szépmüvészetek academiájában felolvasott „Astrologia történeté"-ben.

[2]) Számos rendszer állittatott föl az egyptomi periodusok-, és azok természetének megfejtésére; de még eddig egyetlen-egy sem fogadtatott el átalánosan. Gatterer szerint, kit Görres is a németek nagy részével követ, minden a *Sotis*-, vagy Siriuson, Isis csillagán fordul meg, melly a nagyobb és kisebb évnek szabályozója. Legelőször azt vélték az egyptomiak, hogy a hold teljes körfutását 309 változásonát, vagyis 9125 nap alatt végezvén, 25 polgári év mulva a Sotisnak ugyanazon pontja felé fordul; miért is Apis életét 25 évre határozták, valamint a róla nevezett évkört is a holdnak átmenetétől a bika-csillagzatba, hogy a Sotishoz érjen.

A 25 határozatlan év 1 óra-, 13'-, 42''-al hosszabb lévén a valódi holdévkörnél, a 25-öt 20-al sokszorozva, uj 500 évből álló cyclust gondoltak ki; mellynek lefolytával a töredék egy egész napot tett. Herodot szerint a phoenix életkora 500 évre terjed.

A 365 napból álló polgári évet a tropicus évvel, mellynek hossza 365 nap $1\frac{1}{4}$ óra, összehasonlitván: kiderül, miszerint 1460 év ez utóbbiakból, egyenlő 1461-el az előbbiekből (az arány valójában ollyan, mint 1507, 1508-hoz). Innen van egy ujabb nézet szerint, a phoenix életkora által jelképezett sotiacus évkör.

Ismerve tovább az egyptomiak a napéj-egyenlőség hátrálását, utolsó évköreiket találták föl. Azt vélték ugyanis, hogy e hátrálás $\frac{1}{4}$ fokot tesz minden században, az egész cyclus tehát 36,000 évből áll (valójában a hátrálás egy fokot tesz minden 71 év alatt, és e szerint az évkör mintegy 26,000 évet futna meg); és igy képezték az ugy nevezett *Plato-féle évet.*

A Sotis-féle évkör számai, ugymint 1460 és 1461, külön-külön a holdévkör által sokszoroztatván, két nagyobb 36,500, és 36,525 évből álló periodust adnak. Ezek eredetét az első könyvben máskép adtuk elő; honnan kitünik, milly kevés jártassággal birtak az egyptomiak a csillagászati tudományban.

A papok azt mondták Herodotnak, hogy a Sethos előtti, 341 országlás alatt, a nap négy izben változtatá fölkelési helyét: kétszer nyugván le ott, hol fölkelni szokott, és ellenkezőleg. Ez előadás oda magyaráztatott, miszerint a papok ezzel azt akarák mondani, hogy azóta két sotiacus évkör futott le, mellyek alatt a határozatlan Thothnak első napja négy izben tünt föl ellenkező pontokon, a valódi évvel összehasonlitott egyptomi polgári év változásainak következtében. Bármilly elmés legyen is e magyarázat, nem kielégitő, sem Herodot szavaival nincs öszhangzásban.

hogy a csillagászati észrevételeket a Nil áradása idejének meghatározására, s egyéb előnyök elérésére forditották; mellyek minden esetre a tartomány jóllétének emelésére szolgáltak. E czélra tanulniok kellett a Hydraulicát, hogy szintugy az öntözés, mint a hajózás tekintetében egyenlően oszszák föl a vizeket. A királyok csatornája négy ágra oszlott, 165,000 meternyi térségen, és a legnagyobb hajókat is megbirhatta. Memphis fölött a Nil balpartjától vont József-csatorna, a Hylaon csatornába vezetett; melly tömérdek apró ágakra szakadozván, Arsinoe téreit termékenyité. Midőn valamelly kerületet büntetni, vagy fékezni kellett, elég volt elzárni az oda vezető csatornát. Egy az adó meghatározására szolgáló Nilmérő állittatott föl a tartomány legmagasabb pontján.

Az áradások következtében kénytelenek voltak a papok Geometriát tanulni, a folyton eltörlött birtokhatárok helyreállitása végett. Egyptom régibb C h e m i nevétől származtatják némellyek a Chemia nevet; melly tudomány előhaladásáról tanuságot tesznek a mázzal bevont mumiák, a rajzokon elömlő gyönyörü kobaltkék, és átalában az annyi századokon át frisen megmaradt szinek.

Mumiák.

Főleg pedig hiresek voltak az egyptomiak a holttestek megőrzésébeni ügyességökről. A szegényebbek testei csupán szik-, vagy közönséges sóban szárittattak ki, s durva pólyákba takartatván, a közönséges sirboltokban takarittattak el; a gazdagok testei pedig több rétegzetü legfinomabb gyolcscsal, arany lemezekkel, és igen vékony gypssel huzatván be, nyaklánczokat, apró alakokat és egyéb tárgyakat nyertek ékességül, s e mellett vastag papyrtekercset is: azután pedig több rendbeli szekrényekbe zárattak. Az aethiopokról állittatik, miszerint a holttesteket olly annyira finom és átlátszó mézgával vonták be, hogy a régiek azt üvegnek nézték; az egyptomiak nem lévén illy anyag birtokában, a megholtnak ábráját rajzolták a testét takaró szekrényre. Ekkép elzárt mumiáikat a sziklákba vésett sirboltokba rakták. Az arabok már századok óta pusztitják e sirokat; az azokban talált, és eltett ékszereken kivül, a fát és hasonló gyulékony szereket tüzeik élesztésére használván.

Nem csak az embereknek, hanem az állatoknak is megadák az egyptomiak ez utolsó tiszteletet; a libyai hegylánczolat beljében több mérföldekre terjedő, husz láb széles folyosók huzódnak minden irányban, bebalzsamozott ibis, sólyom, tojás, eb, macska, kos, shakal és majom maradványokkal: az arab hegylánczolat egy igen tágas természeti barlangja merő krokodilokat, kigyókat és békákat tartalmaz; mellyek bi-

zonyos mézganemü anyag közé, minden rend nélkül dobattak egymás fölébe. Abukir mellett, nem messze Memphistől, találtatik egy madarak-, különösen pedig ibisekkel megtölt katakomba (F).

A bebalzsamozás igen bölcs elővigyázati rendszabály lehetett, a Nil áradása által hathatósan előmozditott rothadás ellenében; melly Alexandria legét jelenleg olly dögleletessé teszi. Volt, ki azt állitá, hogy a VI. század óta Európát pusztitó dögvészes nyavalyák Egyptomból származtak; mióta tudnillik a kereszténység ott a bebalzsamozást megszüntette [1]).

Azt hinné az ember, hogy a holttesteken tett tapasztalatok a gyógytant különös fejlődésre segiték; de ugyanazon babonás hit, mellynél fogva a haszontalan földi maradványok olly gondosan őriztettek: nem engedé rajtok tanulmányozni az életnek bámulandó szervezetét, mi a test betegségeinek megelőzésére, vagy orvoslására vezethetett volna. A holttestet nem vala szabad fölnyitni; becstelennek tartaték, a ki hozzá nyult: s a parasitok, kik a balzsamozás végett annak oldalait nyiták föl, olly annyira gyülöltek valának, hogy a megholtnak rokonai kövekkel hajigálták őket. Az egész gyógyászat puszta tapasztalaton épült, és mint minden más tudomány, rejtélybe vala burkolva. A betegek az utczára tétettek ki; s az átmenők saját belátásuk szerint javasolták a gyógyszereket. Illy módon képződtek bizonyos gyógymódok, mellyek atyától fiura hagyományozva, az előforduló esetekben minden válogatás nélkül alkalmaztattak. Idő folytán az illy gyógymódok gyüjteménye képezte a megállapitott dogmatikai gyógytant, melly a vallás által megszentesittetvén, kötelező erővel birt az orvosokra nézve: hogy a betegek gyógyitásában szigoruan ahhoz tartsák magukat; és ha ki e módtól eltérvén, gyógyitása balul ütött ki, halállal büntetteték.

Lehet, hogy e szigor csupán a dögvészes, fekélyes, és más mirigyes nyavalyáknál vétetett foganatba; mellyek kezelése tárgyában a legrendezettebb kormányok is változhatlan szabályokat állapitottak meg. Egyébiránt az egyptomiak minden orvoslással büvészi müködést kapcsoltak össze, melly utóbbiban mennyire járatosak voltak, arról a szent-irás

---

[1]) E véleményt doctor Pariset nyilvánitá Franczia országban; s még eddig tudtunkra nem talált ellenmondásra. Megjegyzendőnek tartjuk: 1) hogy a tetemek megrothadása idéz ugyan elő miasmákat, de soha sem dögvészt; 2) hogy a régi pestisek, különösen az athenei annyira ismeretes dögvész, Egyptomból származott oda. **Thucydides** II. 48. azt mondja: „Hir szerint a dögvész Aethiopiában kezdődött, Egyptomon tul, innen Egyptom- és Libyába terjedvén el ... és egészen váratlanul Athene városában jelentkezék."

fogalmat nyujt. Mindazáltal a gyógyászat legfontosabb részét, az egészségtant jól értették az egyptomiak; mert bámulandó diaetetikai rendszert teremtettek, és tüztek ki követésre maguknak [1]).

Irodalom.

E mérnökökből álló nép, ellentétben a képzelgő hindukkal, rendesen a prosát használja irataiban; ámbátor a nemzeti dalok és költemények sem hiányoznak nála: azonban irodalmuk egyetlen emléke sem maradt fön számunkra; vagy legalább mindeddig meg nem fejtetett. Ugyanezt mondhatjuk a bölcsészetről is, mellynek töredékei mind a hittanra vonatkoznak.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Az egyptomiak vallása.

Az egyptomi vallás alapját szinte az Istennek egysége teszi [2]) Saisnak egy templomán e fölirat állt: Én vagyok az, a ki van, volt, és lesz: még egy halandó sem lebbentette föl az engem takaró fátyolt; egy másikon pedig: Neked, ki egy és minden vagy, isteni Isis [3])!

De Hermes könyveinek szerzője igy kiáltott föl: „Oh Egyptom! eljövend a nap, midőn vallásod és tiszta egélyed, nevetséges, és az utóvilág előtt hihetetlen mesékké fog változni; s egyedül a sziklákba vésett szavak maradandanak meg jámborságodnak egyetlen emlékéül."

---

[1]) A parisi növénykert összehasonlitó boncztani muzeumában látható egy eltört, és sebészeti eszközökkel összeforrasztott egyptomi lábszár.

[2]) Ezt állitják Herodot, Porphyrius, Jamblichus, Plutarch, Proclus.

[3]) A görög és latin irók minden egyéb istenek sajátságait Isisnek tulajdonitják. *Και η περιοχη δε τοπος λεγεται πολλακις. Διο και την ουριαν καταρατην τοπον δεων καλουσιν και την Ισιν οι Αιγυπτιοι ως πολλων θεων ιδιοτητας περιεχουσης.* Igy szól Simplicius Aristoteles commentárjaiban, IV. K. *Auscult. Phys.* XI. K. kezdetén Apulejus igy nevezi őt: *Regina coeli, sive tu Ceres alma frugum parens originalis . . . seu tu coelestis Venus . . . seu Phoebi soror . . . triformi facie larvales impetus comprimens, terraeque claustra cohibens.* Másutt pedig ezt irja Isisről: *Cujus numen unicum . . . multiformi specie, ritu vario, nomine multijugo totus veneratur orbis.* XI. K. Ez oknál fogva *Myrionyma* nevet nyert; mi annyit tesz, mint tizezer nevü. Pignorius ezen capuai felirásról tesz emlitést: TE TIBI UNA QUAE ES OMNIA DEA ISIS ARRIUS BALBINUS V. C. — L. **Visconti**, *Museo Chiaramonti.*

Mindez megfelel annak, mit Plutarch Isis-, és Osirisről mond.

A jóslat teljesedett; mivel vallásuk csaku gyan akkép elfajult, hogy magasztos alapeszméje többé megismerhető nem volt. A papi cast, melly a patriarchalis hitet tisztán megőrzé, azt csak a beavatottakkal közlötte, s jelvényekbe burkolta: hogy az avatatlano k hozzá ne férhessenek, és tekintélyök a nép előtt növekedjék. A jelvény a való helyébe lépett: innen az istenek sokasága; és a csillagászati s naptári legendák, az égi jeleneteket istenek tetteivé változtatták. Ehhez járult a hizelkedés, melly a bölcsek és hatalmasok szobrait a szent csarnokokba helyezvén, azok az istenekkel egyenlőkül tartattak, habár nem is a papok, de mindenesetre a köznép által.

Midőn tovább a papok Aethiopiát és Egyptomot polgárositani kezdék, ott durva fetishismust találtak: fák, állatok, a Nilus, némelly csillagzatok, voltak imádás tárgyai; a hit és istenek minden törzsnél változván [1]). Ők nem akarták, vagy nem tudták kiirtani ezen megszokott istenségeket: miért is a thesmophorok uj istene mellett, a régiek is megmaradtak; a tiszta tanok közé babonaság vegyült: de azokkal össze nem olvadt. Igy tehát a papok vallását jól meg kell különböztetni a nép vallásától; s egyedül azt érheti a guny azok részéről, kik a történelemben csak a külszint tekintik.

Papok vallása.

A papok vallása egy legfőbb, egyetlen lényt ismert el, mellyet testileg ábrázolni nem lehet. Plutarch szerint a papok magasztos tudománya abban állt, hogy Phtát, a világegyetem nagy épitészének tekintették: az ő bölcsesége különösen Saisban imádtatott, N e i t neve alatt, jósága pedig Elephantineben C n e ph nevezet alatt; minek jelképe egy maga körül tekerődzött kigyó volt.

E tulajdonságok, az esotericus tanra átvitetve, három személylyé váltak, mellyek: atya, anya és fiu; a termékenyitő, a nemző erő, és a termék. E háromsággal már a babyloni, s hindu vallásokban találkozunk. Minden templom különféle módon képezte s nevezte el az ő háromságát; s a templomtól függő kerület lakói e részben sem a szomszédoknak, sem a győzőknek nem engedtek: ugy annyira, hogy daczára minden egyesülés-, vagy hóditásnak, az istenségek megmaradtak, és számuk rendkivül megszaporodott.

Thebe uralomra vergődvén, az Isis, Osiris és Horus háromság

---

[1]) Az állatok tisztelete most is átalánosan el van terjedve Afrikában. Bossman a guineai Fidában kigyó-imádásra talált: némellyek külön rekeszekben is neveltettek, mint Egyptomban vala szokásban; szintigy van a dolog Senegalban és az aethiopiai partokon. L. *An Essay on the superstitions, customs and arts, commons to the ancient Egyptians, Abyssinians and the Ashantees.* London, 1821.

emelkedett a többi fölébe: a többieket illető jelvények és regék mind ezekre vitettek át, olly temérdek számmal, hogy Isis myrionyma-, vagyis tizezer nevünek hivatnék. És e háromságról olly különféle regék keringenek, hogy azokat teljes lehetetlen öszhangzásba hozni.

Isis és Osiris, még a nemző egység méhében Aruerit, vagy Horust szülték; azután maguk is napvilágra jövén, Isis az árpát és gabonát, Osiris pedig a földmivelési eszközöket találta fel: a Nil partján tanitja a szántást, törvényt szab, házasságot, isteni-tiszteletet alapit; és mindezen jótéteményeket nem erőszakkal, hanem a zene s költészet által terjeszti. E közben Typhon, a gonosz szellem, meg akarja őt fosztani trónjától; és az aethiopokkal szövetkezvén, őt megöli, s egy szekrénybe zárva, a Nilus vizébe veti. Isis megsiratja őt, és Anubissal együtt, kit Osiris Nephtivel, Typhon hugával nemzett, keresésére indul; s Byblosban egy vastag nádban találván őt fel, visszahozza Egyptomba: fiát Horust bosszuállásra szólitván föl. Typhon azonban Osiris holttestének hollétét fölfedezvén, azt tizennégy darabra vágja, s mindenfelé szétszórja. Mindamellett sikerül Isisnek azokat összegyüjteni; kivéve a nemző részeket: mellyek helyébe a sycomor fának egy darabját teszi; s ez e percz óta szentelt tárgygyá válik: azután pedig Philaeben, a szent helyen testét eltemeti. Osiris az alvilágból visszatér, fiát a fegyverforgatásban oktatni; ki is Typhont legyőzvén, őt lánczokba veri. S ki hinné? Ezen ellenséget Isis szabaditja meg; miért is Horus megboszszonkodván anyjára, lerántja fejéről a koronát: mit Hermes egy tinófővel pótol. Typhon kétségbe vonván Horus törvényszerüségét, általa legyőzetik, és a pusztába üzetik; Horus pedig, mint utolsó az istenek közt, Egyptomon uralkodik.

A kinek tetszik, e regében Egyptom történetét szemlélheti: mint vezettettek tudnillik a halász- és pásztortörzsek a földmivelésre, az Istenség megismerésére; vagy pedig természeti s csillagászati tüneményeket: Osiris kettős élete a két rendbeli aratást jelképezvén; vagy pedig a Nilus változó folyását, életének különféle eseményeiben; vagy végre a napnak az egyenlitő feléi föl- és leszállását [1]).

Bárminő legyen is e rege értelme, kitetszik belőle, hogy az egyptomi Theogonia a kifolyás rendszerén alapszik. Nyolcz felsőbb is-

[1]) Plutarch azt mondja, hogy az egyptomiak e háromságot az egyenszögü háromszöghez hasonlitják, mellynek viziranyosan fekvő vonala 4, a függőleges 3, és összekötője 5 egyenlő részekre osztható. Az alsó vonal Osirist, az oldalvonal Isist, és a hypotenusa Horust jelképezi (*De Is. et Osir.*). Tudvalevőleg Plato az ő Respublicájában, ezen, bizonyosan az egyptomiaktól kölcsönözött ábra által fejezte ki a nemzeti emblemát.

tenségtől tizenkét középrendü, ezektől ismét hét alsóbb isten származik [1]). A felsőbb istenek szellemi értelmiségek, mellyeket csupán az ész foghat föl; és a létező világ alaplényét foglalva magukban, fényök bizonyos fokozatokban terjed szét, mellyek azt többé, vagy kevesbbé ábrázolják. A második rendbeliek, négy ujnak hozzájárultával, az előbbiektől származnak. A harmadik rendbeliek már megtestesülések; istenségek, mellyek születnek, hivatásukat betöltik, azután visszatérnek az égbe, hol csillagzatok alakjában mutatkoznak.

A végetlen lénynek folytonos kifejlése, mellynek következtében fokozatosan terjed el a legalsóbb körökben is „ és jelenlétével a nagy mindenség legkisebb részét is élteti, a megtestesülések történeti alakjában fejeztetik ki: mellyek mindinkább tökéletesednek, egészen az emberi alakig, mellyben Osiris meghal és ujraszületik, és a látható világnak teremtője- s fentartójává lesz.

Osiris, a nép jótevője s megmentője, példányul szolgált a királyoknak; kik a templomban tiszta keblü ifjakká neveltetvén, és szolgálatukra nem rabszolgák, hanem a papoknak husz évnél idősebb fiai rendeltetvén, mielőtt trónra lépnének, a titokteljes tan felsőbb fokaiba avattattak. Ez idő óta változhatlan szabályoknak alávetve, s maguk is papoknak neveztetve, ők is köteleztettek jót tenni, miként példányképök, és hasonlóan ehhez, haláluk után a Nilus vizével szenteltettek föl [2]). Igy történhetett, hogy a népdalok- és szertartásokban valamelly, a nép hálájára méltó Pharao, az istenséggel zavartatott össze, s azon vélemény kaphatott lábra, mintha Osiris régi király lett volna.

Különös, vagyis nemzetségi istenek valának: Ammon Thebeben, Phtha Memphisben, Cneph Elephantineben, Chem Chemnisben, Sate Syene- és Siteben, Maut Thebeben, Bubastis Bubastusban, Neit Saisban. A thebei, memphisi, s elephantinei istenségek tulnyomóságra vergődtek; átalánosan azonban Isis, Osiris és Horus tiszteltettek [3]). E trias uralma azon körülménynek tulajdonitható, hogy a törzs, melly által különösen tiszteltetett, uralomra jutott. Később, a Ptolemaeusok idejében, és Alexandria virágzása korában, Serapis majdnem egészen Osiris helyébe lépett: ő lett az elemek ura, a vizek fejedelme, a világi hatalmak és a pokol királya, élet és halál osztogatója, a holtak birája, jótékony és rettegett, az öröm és sötétség istene. Alakja kezdetben, hasonlóan a természeti szellemekhez, c a n o p u s, azaz: ember-, vagy állatfő-

[1]) L. Görres értekezését az okiratok közt, a *Vallásról.*

[2]) **Strabo**, XVII. — **Plutarch**, *De Iside.* — **Diod. Siculus**, I.

[3]) **Herodot**, II. 42.

vel ellátott gömbölyü edények által ábrázoltaték; később pedig komoly arczu istenség gyanánt, a mérővel fején, oldala mellett pedig egy szörnyeteggel, mellyet három-, kutya-, farkas- és oroszlán-fejü kigyó övedz.

Az avatatlanok különféle dolgokat regéltek felőle; azonban a cyprusi király Nicocreon által megkérdett oraculuma ezt felelé: „Megmondom, minő isten vagyok én; figyelj tehát. Az égboltozatja az én fejem; gyomrom a tenger; lábaim földön vannak, füleim az egény (aether) rétegeiben, szemeim a messzelátó napnak fénylő fáklyája[1]).“ Alkalmasint ezt taniták az ő mysteriumaiban, mellyek még a romaiak közt is elterjedtek.

Valamint Osiris a királyoknak, ugy Hermes a papoknak, a tudomány és vallás szolgáinak volt példányképe. Eme két lénynek egymás közti egyezése, képezte a jelképes kapcsot a Pharaok kardja, s a papok szent botja között. Thoth, vagyis Hermes, a háromszor legnagyobb (trismegistos) minden dolgok előtt létezett; ő volt egyedül, ki Demiurgos természetét fölfogta, s ezen ismeretet könyvekbe rakta le, mellyeket csak akkor nyilatkoztatott ki, midőn a lelkek teremtettek. Az első okfőnek segitségére lévén, a testeket a lelkek befogadására elkészitette, s ezeket gyengédség-, okosság-, mértékletesség-, engedelmesség- és igazságszeretettel ruházta föl. Megirta az istenek, az ég és a teremtés történetét; tudományát Camephissel, Isis és Osiris ősével közlé; kiknek megengedé, hogy iratainak titkaiba hathassanak: mellyek egy részét azok maguk számára tarták meg, más részét pedig oszlopokba vésték[2]), életszabályokul az emberek számára.

Ez iratokat később hieroglyphokra, s a nép nyelvére fordità a második Hermes, vagyis a kétszer nagy Thoth, az irásjegyek *), nyelv-

---

[1]) **Macrobius**, Saturnalia, I. 26.

[2]) Manethon azt mondja, miszerint Thauthnak hieroglyph oszlopai, *Εν τῃ Σηριαδικῃ γῃ* voltanak légyen. Hiába fürkészték a magyarázók e *Seriadica terra* hollétét: azt magunk sem mondhatjuk meg; csupán arra figyelmeztetjük az olvasót, miként Josephus Flavius előadása szerint, Seth patriarcha még Ádám által értesülvén róla, hogy egykor vizözön és tüz pusztitandja el a világot, nehogy az első, főleg csillagászati ismeretek elenyészszenek, két oszlopra véste föl azokat, mellyek egyike kőből, másika téglából vala: s ezek mai napig is megtalálhatók Siriad földén, *κατα τὴν Σιριαδα. Archaeol.* I. c. 2. §. 3.

*) A Mythologia nem szokott vele törődni, hogy észszerü, s egyező-e, a mit állit; azért nem lehet neki rossz néven venni, hogy az első Hermessel olly sokat összeiratott (összesen 36,525 kötetet, vagy tekercset), és a ‚nép nyelvén‘ még oszlopokba is vésetett: holott egy későbbi másodikkal találtatja föl az irásjegyeket. S.

tan, csillagászat, mértan, orvosi tudományok, zenészet, számtan, a vallás, és minden a társas életet szépitő müvészetek feltalálója. Ő találta fel a lyrát, ő rendelte a papi castot, mellyre a szent könyveket bizta; jelképe Egyptom polgárositóinak, a thesmophoroknak; tőle erednek igen sok csillagászati, természeti s erkölcsi eszmék, kapcsolatban történelmi tényekkel: ugy annyira, hogy Hermes, Thoth, Anubis, Sirius csillag, a vigyázó eb, és Mercurius, a lelkek bemutatója, egészen összezavartattak.

Hermes tanai.

Hermes könyvei elvesztek, s a régiek az azokban foglalt bölcsészeti eszmékről különfélekép vélekednek. A Tiberius korában élt stoicus Chaeremon, ki Aelius Gallust Egyptomba követte [1]), azt mondja, hogy azokban csak a látható világról, az anyagi létről, és istenek helyett a csillagokról volt szó; mellyek forgásai a különféle regék által jelképeztettek, és mellyek az emberek tetteit igazgatták. Ez anyagi sabaeismustól megtisztiták azokat az uj-platonicusok, kik (alkalmasabb, és ujabb neveket és eszméket alkalmazván,) azon föltevésből indultak ki, hogy az egyptomiak egy önmagától létező értelmiséget (νους, λογος) hittek; egy Demiurg-félét, melly fölebb- és előbbvaló a világnál, egy megosztott, és minden égkörökben elszórt értelmiséget [2]). A Hermesféle könyvek eredeti értelme, ugy látszik, a természet egyszerü, de mély szemléletéből áll: melly természet élőnek, és minden részeiben azonosnak tekintetik. Az anyag és szellem, a természet és értelem közti küzdelem csak később állott be: miért is az egyptomi bölcsek, hasonlóan a hindukhoz, több iskolákra valának osztva [3]).

Istenek, szellemek, lelkek, egy szóval minden, Hermes tanitása szerint a tér- és időben fejlett ki; a fokozatok rendszerét képezve, mellyek az egységben olvadtak föl: mint a pyramisok csucsba végződnek. Az ég három rendbeli istenségek közt van felosztva: hat rendbeli daemonok léteznek a mi világunk központjában, hol sajátságos tulajdonaikat az állatok- és növényekkel közlik; mások ismét, mint közbenjárók az ember és Istenség közt, a világköröket és csillagokat kormányozzák.

A mint valamelly lélek szabadulni törekszik a legfőbb atya keb-

---

[1]) L. **Porphyrii** *Epistola ad Anebonem aegyptium*, a bevezetésben Jamblichus müvéhez, *De mysteriis Aegypt.* Chiswik, 1821.

[2]) L. főleg **Jamblichust**, *De mysteriis Aegypt.* 305. l., és **Eusebiust**, *Praep. evang.* III. 4.

[3]) **De Guignaut**, ad *Creuzer*, III. k. 873. l.

léből, ez azt egy őrszellemnek adja át, melly őt egész éltében kisérje; s ha megfeledkeznék isteni eredetéről, és beszennyezné magát, ettől előbb meg kell tisztulnia, hogy méltóan térhessen vissza a boldogok lakába. A szellemek még halála után is kisérik az embert: és a holttestekre amuletek rakattak, hogy az illető a jó szellemek kegyébe ajánltassék, a gonoszok pedig távol tartassanak tőle. Az életet csak rövid zarándoklásnak tekintvén, a siron tul ránk várakozó örökkévalóság irányában az egyptomiak sokkal kevesebb gonddal épitették házaikat, mint sirboltjaikat, és ama pyramisokat, s a halottak ama tágas városait, Thebe, Lycopolis, Memphis, Abydos mellett, hol az embernek számlálhatlan éveket kellett töltenie Osiris és Isis uralma alatt. Mielőtt azonban oda bejutna valaki, Osiris itélőszéke előtt kellett megjelennie: ki éltében erényesen viselte magát, kilencz évi tisztulás után, a sphaerákba szállhatott fel [1]); a ki pedig csak testi vágyaira hallgatott, annak háromszor kell az életet ujra kezdenie, s lelkének valamelly állati testbe vándorolnia: mig végre három ezer év elteltével az Istenség kebelébe tér vissza.

A temetési szertartások valamelly nép vallását és miveltségi állapotát tanusitják. A görög megégeti a testeket, mint valamelly anyagi burkát a léleknek [2]), melly a tüzzel együtt felszáll; itt hagyván a földön az anyagot, mellyből ez vétetett. Zoroaster tanitványai, s a tibetiek, hogy a holt testekkeli érintkezés se a tüzet, se a földet be ne szennyezze, magasan emelt kőfalak közé rakják azokat le, a madarak eledeléül. Mi a földnek adjuk vissza a földet, mint a jövőnek magvát. E kegyeletes szokás igen becsessé tesz előttünk egy darabka földet, hol a még el nem hamvadt szeretet sokkal nagyobb vigasztalással keresi föl azt, a ki után szomorkodik, mint ha a tér végtelenségében kellene gondolatait jártatni.

Ama gondosságból, mellyet az egyptomiak mumiáik megőrzésében tanusitottak, igen helytelenül következtetné valaki, mintha ők nem hittek volna a lélek halhatatlanságában, s mintha ez a testtel együtt elenyésznék. Az ellenkezőt bizonyitják a halál után tartott itéletek, a jó és rossz angyal közti küzdelem, és az amenti, vagy adi, egy alvilág a lelkek számára. Meglehet, azt képzelék, hogy ezek a test teljes feloszlásaig egyesülve maradnak vele; miért is eszközökről gondolkoztak, mellyekkel a test feloszlását megakadályozzák: hogy megkiméljék a lelket a kinos vándorlásoktól, mellyeken át kellett mennie, mie-

[1]) Pindar, *Olymp.* II. 109.

[2]) A régi olasz költők a testet *soma*-, vagy *salma*-nak nevezték.

lőtt más emberi testtel egyesülne; vagy talán anyagi alkalmazása ezen szokás a testek feltámadásáróli hit- és előérzetnek: hogy tudnillik gondosan megőriztessenek a testi maradványok, mellyeket egykor a halhatatlan életnek szellete fogna föléleszteni.

Herodot, talán a mysteriumok iránti tiszteleténél fogva, a balzsamozók szertartási eljárását nem tartotta fön számunkra; azonban Porphyrius, jóval ujabb, és kevésbbé aggodalmas iró, följegyezte, mikép a holttestből kivett belek egy szekrénybe tétetvén, s a balzsamozók a nap felé fordulván, egyik közülök felkiáltott: „Mindenható nap, és ti életet adó istenek! vegyetek föl, és utasitsatok engem az alvilági istenekhez; hogy bemehessek az ő lakaikba: mert soha sem szüntem meg tisztelni azon isteneket, a kiket szülőim ismertettek meg velem. Egész életemben tiszteltem azokat, a kik testemet nemzették; nem vettem el senkinek életét, nem tagadtam el a rám bizott jószágot, kárt nem tettem másoknak. Ha pedig éltemben tiltott dolgokat ettem, vagy ittam, ez által nem magamért vétkeztem, hanem csupán csak testemnek ezen részeért.“ Ezeket elvégezvén, a szekrény vizbe vettetett, és a bebalzsamozott test, mint valamelly tiszta dolog, a sirboltban vagyis a holtak tanyájában helyeztetett el: ha tudnillik az itélet őt jónak és erényesnek találta.

Egyébiránt igen bajos dolog, meghatározni az egyptomi Mythologiában az elválasztó vonalat a csillagászat és rege, az allegoria s történet, a személyesités és valóság közt; még pedig annál nehezebb, mivel nagy része ezen regehősöknek, folytonos alakváltozással, más nemzetekhez is átvitetett. Mi tehát nem fogjuk vizsgálni, valljon a zengő szobráról [1]) hires Memnon pharao volt-e, vagy istenség, vagy a

[1]) Letronne (*Mémoires de l' Académie royale des inscriptions et belles-lettres*, X. k. 1833.; és ismét külön e czimmel: *Memnonnak zengő szobrai*), megczáfolja azon véleményt, mintha a Memnon szobra által előidézett jelenetben valami csalárdság rejlett volna. Ő azt mondja, hogy III. Amenophis az Amenophiumnak nevezett épület elejbe két egyenlő nagyságu, s egyforma kődarabból készült borzasztó colossust állittatott, mellyek a többiektől semmiben sem különböztek. Az éjszaki részen álló egy földrengés által, 27-ik évben Kr. e. kettétört, s a még fenálló darab ez esemény óta nap feljöttekor hangot adott magából. Az utazók figyelme fölkeltetett. Némellyek, miként Strabo is, csalárdságot véltek rejleni alatta: de midőn semmit föl nem fedezhettek, növekedék a kiváncsiság és bámulat; a költemények és legendák szaporodtak; a görögök, megszokván a történetet homonymokkal közbe szőni, azt Memnon szobrának nevezék el, minthogy a Memnoniumban, vagyis a sirkertben állott, és azt mondák, miként Aurora fia minden reggel üdvözli anyját. Csakhamar a colossus-, és hangjának hire minden egyéb thebei emléket felülmult; miért is Nerotól fogva Septimius Severusig, annak talapja és lábszárai feliratokkal borittattak el, mellyek az utazók bámulatát ta-

hang és világosság szelleme; sem egyéb, első rangu tudósok közt, élénken és mindkét részről egyenlő fegyverrel vitatott kérdések taglalásába nem ereszkedünk: mi csak az egyptomi papok vallástanának rövid rajzával kivántuk megismertetni olvasóinkat.

Népvallás.

Az imént emlitett tanok mellett azonban fönálltak még más anyagias vallások is, szomoru következményeiül ama tévelynek, mellybe Cham törzse sülyedt. Diodor beszéli, miként egy király, azon szándékból, hogy az egyptomiak közti egyenetlenséget táplálja, a különféle tartományokban különféle istenek tiszteletét hozá be. Ha a különféle vallások nem illy forrásból származnak is, annyi bizonyos, hogy az istenek illy sokfélesége, örökös egyenetlenség magva volt. A romaiak idejében Cynopolis lakói az osirinchitákkal a szent ebek miatt czivódtak; az ombiták pedig a sólymok végett harczoltak a tentiritákkal.

Szent állatok.

Az eszmék tisztulásával a különféle állatok, és némelly növények tiszteletében természetes okot, például a háladatosság indokát vélték rejleni; csillagászati utmutatásokat, vagy mély jelentőségü jelvényeket akartak látni bennök: mit ollykor azoknak hieroglyphokra lett alkalmazása is igazolni látszik. A kutyafejü majom a holdat jelenté;

---

nusitják. Septimius Severus kiegészitteté a colossust, azon reményben, hogy hangja még erőteljesebb leend, és igy minden üldözéseknél jobban emelendi a pogányság tiszteletét; azonban e mütét következtében a zengő hang örökre elnémult.

Legujabban Wilkinson azon véleményben van, hogy a hang valamelly egyéntől származott, ki egy üregben elrejtve, egy a szobor mellében megerősitett hangos kőlapra ütött volna, melly még most is az annak idejében Julia Balbilla által hallott érczhangot (ὡς χαλκοῦ τυπετός) adja. E tény azonban nincs bebizonyitva: sőt a kőlap a testnek később rátett felső részében lévén, azt lehet inkább gyanitani, hogy annak a megszünt tünemény mesterséges előidézésére kellett volna szolgálnia. Testé a franczia academiának egy iratot mutatott be, mellyben a szobor zengése villanyfolyam kifejlésének tulajdonittatott. Ugyanezen kérdést Sellier az academia előtt már nem puszta gyanitás-, hanem elméletként vitatta: tapasztalásból bizonyitván be, miként a hang létrejövetele, és a villany kifejlése közt bizonyos viszony létezik. Egy illyen tapasztalat a következő. Ha valamelly rezgő lapra kovaport hintünk, ez a csomóvonalakon fog megállapodni; de ha helyette finom porrá tört gyantát veszünk, ekkor ellenkezőleg a csomóvonalak fedetlenül maradván, a rezgő részekre tolul a gyanta. A csomóvonalak tehát magukhoz vonják az üvegport, melly örvényszerüleg gyülekszik össze körülöttök: de ha gyanta használtatik, ez szinte örvény módjára futván össze, a közbenső barázdákban rakja le magát. Ezekben positiv, amazokban pedig negativ villanyosság keresendő; miből az lenne következtethető, hogy valamelly zengő testben a villanyosság töredékekre oszlik.

mert havi folyása van: vagy pedig a papi castot, mert nem eszi meg a halat; a cserebogár, mellynek alakjai ezerenkint láthatók az egyptomi régiségeken, a teremtő erőt jelképezé; az oroszlán, csillagászati találkozásnál fogva, a Nilus áradását; a krokodil az ivó-vizet; a kigyó az oszthatlan időt; a macska az egerek pusztitója; a zerge a Nilus áradása elől a pusztába fut: és e természeti tünemény szabályszerüsége által, a napnak tizenkét órára felosztását jelenti. Szintugy a növények közt a pálma, az által, hogy minden évben fris ágakat nyer, az évet jelképezi; a tengeri vörös-hagyma a (κρομμυον, scylla maritima) a vizkórság elleni gyógyszernek tartatott [1]); és mindenek fölött szentnek a lotus (nymphaea nelumbo): ebben nyugodtak Egyptom, valamint India istenei, s ezzel ékesiték magukat. E tiszteletet a Phallussali hasonlatosságának köszöné.

Csalatkoznék, a ki azt hinné, hogy ez állatoknak egész faja szentnek tartatott, és azért élelemre nem is használtatott: csupán egyes darabok tartattak királyi költségen, fő urak rendeltetvén szolgálatukra; s az illyenek halotti temetése leirhatlan pompával tartatott meg. Legnagyobb tiszteletben részesült az ibis madár, és az apis ökör. Az előbbi kigyókkal táplálkozván a Nil partjain, megjelenésével a folyam áradását jelentette előre [2]); szüzies szemérmet, és szülőföldéhezi leghivebb ragaszkodást tulajdonitának neki: annyira, hogy máshova vitetvén, inkább éhen veszett el; továbbá, hogy ismerettel birt a hold változásairól, és élelmét is azon mértékben szabályozta. Az egyptomiak a templomok csarnokaiban nevelék ez állatot, és szabadon engedték járni az utczákon: megölni azt, ha bár gondatlanságból is, halálos büntény volt; és azt álliták, hogy ha az istenek földi alakot akartak volna ölteni magukra, az bizonyára az ibisé leendett. Halála után olly gonddal balzsamoztatott be, miként a szülők holtteste; s azért igen sokat lehet találni a sirokban, leginkább pedig annak ábráit.

Az apis ökör egy mennyei sugár által termékenyitett tehénből származik; feketének kellett lennie: kivéve egy háromszöget a homlo-

---

[1]) Az egyptomi szokások bámulói azt állitják, hogy a vörös-hagymában a földnek alakja és annak rétegessége tiszteltetett. Sokkal valószinübbnek látszik azonban, hogy Pelusium körül azért tiszteltetett a vörös-hagyma, mert gyógyszerül szolgált a vizi-betegség bizonyos gonosz neme ellen, mellyet a kénkő- és szurokkal terhelt Sirbon tónak kigőzölgései idéztek elő.

[2]) „Az ibisnek, miként Herodot mondja, elül meztelen feje és nyaka van, tollai fehérek, kivéve fején és nyakán, szárnya végein és farkán, hol a tollak feketék.“ Sokáig vitatkoztak azon, minő fajról vagyon itt szó; Cuvier meghatározta, hogy ez a *Numenius Ibis.*

kán, és félholdat jobb oldalán; nyelve alatt pedig cserebogár alaku kinövésnek kellett lennie. A mint egy apisnak nyomára jöttek, nagy pompával mentek azt fölkeresni; négy hónapig táplálták egy kelet felől nyilt tágas épületben, erre nagy ünnepély hirdetteték, és utána Heliopolisba viteték, hol negyven napig őrizték a papok a templomban: végre Memphisbe kisértetett Phtha szentélyébe, s itt egész Egyptom imádásának tárgyává vált. Halála általános gyászt idézett elő, mig egy uj apis találtatott föl; és Serapis templomában, vagy a királyok sirboltjaiban temettetett el.

Egyébiránt minden állat valamelly istenségnek lévén szentelve, tagjaik az ábrázolatokon összevegyittettek: innen vannak a sphinxek, a canopok, a sokféle istenalakok és ábrák, az egyptomi müvészet mindannyi ismertető jelei.

Vallásgyakorlat.

Osiris tisztelete az ő követésére vezeté az egyptomiakat: hogy tudnillik terjeszszék a földmivelést és mesterségeket, és küzdjenek meg Typhonnal; vagyis oltalmazzák magukat egy részről a tenger, más részről pedig a homok benyomulásától. Egyébiránt vallásuk őket nagy képtelenségekre vezette: buzalisztből a világért sem készitettek volna valamit, hanem olyrát, a rozsnak egy nemét használták kenyérsütésre [1]); némelly állatokat tisztátalanokul tartottak, különösen pedig a sertést. Egy romai zsoldos történetből macskát ölvén meg, daczára a király közbevetésének és Roma félelmes nevének, a földühödt néptől felkonczoltatott: és azt mondja a történet, hogy Cambyses, serege előtt egy sor szent állatot állittatván föl, az egyptomiak, csakhogy ne kelljen azokat találniok, futásnak eredtek. Hadrian alatt egész Alexandria a legnagyobb lomlásnak indult, mert nem lehetett apis ökröt találni. Tovább Isis ünnepélyeinek alkalmával férfiak és nők verekedtek, s állatisteneik oraculumai körül sereglettek össze: s alig lehet rajta kételkedni, hogy embereket is hoztak nekik áldozatul.

Az egyptomi vallás tehát olly vegyülete a legmagasztosabb és legelvetemültebb dolgoknak, hogy elmondhatni, mikép lehetetlen bele öszhangzást hozni. Ennek mindazáltal sikerülnie kellett a papok által: minthogy vallásos intézkedéseik olly mély gyökereket vertek. A persák két izben árasztották el Egyptomot; három századon át tartott a görögök zsarnoksága, s a romai uralom: és ők ellentállottak a romai befolyásnak; még akkor is, midőn nemzeti függetlenségöket elveszték,

[1]) Igy vélekedik Galenus. Mások azt a rizsnek tartják; azonban ugy látszik ezen gabona-nem, melly jelenleg a tartománynak fő termékét képezi, csak a kalifák alatt vitetett be Indiából.

vallásuk által diadalmaskodtak; és nem csak sértetlenül őrzék meg oltáraikat és isteneiket, hanem még a legyőzöttekre is kiterjeszték a titokteljes lelki uralmat: s a Ptolemaeusok és romai császárok, hasonlóan a pharaokhoz, tisztelék Osirist és a főpapot Hermest, ez istenségnek templomokat és obeliskeket emeltek, és a pompás czimekben ezek rokonságával dicsekedtek; s a görög és romai nyelv vetélkedett a hieroglyphokkal ez istenségek imádásának kifejezésében.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

A hieroglyphok.

A pyramisok-, templomok-, sirboltok-, obeliskek-, mumia-szekrények- és pólyákon ezer- meg ezerféle szintolly dus, mint különös alakok ábrázolvák. Láthatók ezeken csillagok, vegyest házi és vad állatokkal, emberalakok egészben, vagy egyes részek, különféle helyzetben, mindenféle termékek, öltözetek, védszerek és hasznos eszközök: ide járulnak az egyenes, görbe, csonkitott, vagy mindennemü csoportozatba alakitott vonalak; azután, mintha a természet nem szolgáltatna elegendő tárgyat, jőnek a képzelődés termékei: négylábu állatok szárnyakkal, emberi alakok állatfővel, vagy soha nem ismert szörnyetegek emberi arczokkal.

Az illy semmi összefüggésben nem levő alak-halmazban a köznép csupán a tulságig vitt képzelődést bámulta; a gondolkozó egyén pedig azt fájlalta, hogy föl nem leplezheti a századok titkait, mellyeket ez alakok alatt rejleni vélt. Mindazáltal a kisérlet, föllebbenteni e fátyolt, sikerült; s mellőzve a nyegle Kircher atyát [1]), a dán eredetü Zoega volt első, ki a hieroglyphokban phoneticus elemet gyanitott: ő igen jól ismerte a classicusokat is ugy, mint a kopt nyelvet, és azon gondolatra jött, hogy mielőtt egyenesen az egész feliratok olvastatnának, azok elemeivel kell tisztába jönni. Más tudósok is hozzá fogtak a fejtegetéshez: de olly kevés sikerrel, hogy az europai tudósok már minden reményről lemondtak a hieroglyphok értelmezhetése iránt.

[1]) L. *Oedipus aegyptius. Obeliscus Pamphilius.* 1630—1676. Olaszország dicsőségére meg kell jegyeznünk, hogy egy századdal hamarább Pietro Valeriano némi hieroglyph csoportokat alphabetféle jegyeknek tartott. (Hieroglyph. L. 47. c. 27.) Később Samuel Schuckford (Világtörténet. 1730. II. 282. l.) kétségét fejezé ki az iránt, valljon az eszmerajzi jegyek nincsenek-e összevegyitve a betüjegyekkel.

Valamint tudnillik azt hitték a tudósok, hogy az ember a vadság állapotából emelkedett a társas életre, s a felkiáltások utján jutott azon tehetséghez, hogy legmagasztosabb eszméit és leggyengédebb érzelmeit szavak által kifejezhesse: szintugy elterjedt volt a vélemény, hogy eszméinek megtestesitése végett mindenekelőtt az ideographicus, vagyis eszmerajzi irásmódot találta fel; midőn tudnillik a tárgyaknak fogalmai, nem pedig nevei ábrázoltatnak. Illyennek gondolták lenni a hieroglyph-irást is, mellynek megröviditése és tökéletesitése által keletkezett a szótagos irásmód, minő a chinai, s végre utoljára jött volna a betük használása.

Alig képzelhetni természetlenebb dolgot e fokozatos fejlődésnél. Valamelly irásmód, melly semmi viszonyban sem áll a beszéddel, melly a szem elejbe nem a szavakat, hanem a tárgyakat tünteti, miképen hozhatott volna létre olly rendszert, melly nem a képeket, hanem a hangokat tükrözi vissza? Még a legtökéletesebb képirás sem fogja soha kifejezhetni, ha bár maga elemezhető volna is, a legegyszerübb mondatot; és a ki azt hiszi, hogy illyesmi arra vezethet, miszerint a sajátszerü jegyek egymásra következtetése által valamelly szónak elemei leirassanak, az hasonló joggal azt is elhitetheti velünk, miképen az olympiai Jupiter szemlélete megtanithat minket arra, mi módon kelljen az ő nevét leirni.[1]).

Már pedig az egyptomiak régi hagyományaikban Thauth-, vagyis Hermesnek tulajdoniták a tizenhat eredeti irásjegyek föltalálását, mellyeket a görögök, vallomásuk szerint, Cadmustól nyertek[2]); ezek

---

[1]) Hogy az irásjegyek a képirásból veszik eredetöket, erősen vitatta Knopp, *Schrift aus Bild* czimü müvében; azt állitva, hogy minden létező alphabetumok nem egyebek, képek és jelvények módositásainál. Valóban ha tekintetbe vesszük a phoeniciai alphabetumot, mellyből az europaiak mind erednek, ugy találjuk, hogy *aleph* az ő nyelvökön bikát jelent, és az *A* betü bikafej által ábrázoltatik; *bait* ház, és a *B*-nek ábrája; *daleth* kapu, s a *D*-t ábrázolja. Az ujabb nyelvekre térve át, a *B* az ajkak helyzetét ábrázolja kimondásakor; szintigy az *O*; az *S* kigyót, latinul serpens, stb. Mindebből azonban csak az következik, hogy az alphabetum kezdetben bizonyos tárgyak alakját utánozta. Már jóval Knopp előtt, Champollion igen nagy hasonlatosságot vett észre az egyptomiak és a zsidók betüjegyei közt. S még ez utóbbi előtt Groguet (*Voyage de Norden, notes et eclaircissemens*, vol. III. 296. l.) a hieroglyphokat a zsidó alphabet szépirási kezdő betüinek tartotta. Erről irt azután egy gyönyörü munkát a porosz Sickler: *Die heilige Priestersprache der Egyptier, als ein dem semitischen Sprachstamme naheverwandter Dialekt, aus historischen Monumenten erwiesen.* 1822—24.

[2]) A, b, g, d, e, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u. A többi nyolcz betüt Görögországban Palamedes és Simonides adák a fönebbiekhez; és a más nyelvek alphabetumában előforduló számtalan módositások, mind ezen betükre vihetők vissza.

az egyedüli jegyek, mellyek eredete semmiféle történeti személynek sem tulajdonittatik, és mellyek elégségesek minden emberi ajakról jövő hang kifejezésére. Ennek mélyebb elemzése annyira tulhaladja az ész természetes törvényeit, hogy sokan azon véleményt táplálják, miszerint annak szerzője egyedül csak az Isten lehet, vagy az ő látása által megvilágitott vizözön-előtti patriarchák.

Midőn már a képirás értelmezése iránt kétségbe estek a tudósok, a világosság egy egészen más czélra irányzott eseménytől jött. Napoleon, azon szándékkal, hogy az angoloknak megadja a halálos döfést, és a sz. Lajos által kigondolt nagy tervet foganatositsa, Egyptomban köt ki, s a diadalok és viszontagságok közepette, a tudósokat a tartomány fürkészésére kiküldi. Fölfedezéseik közt, mellyek a Columbusétól eltérőleg egy régi, feledékenységbe ment világot nyitottak meg ujra, legfontosabb volt a rosettei felirás.

A rosettei kő.

Rashid vagy Rosette, Egyptom legigézőbb városa, öt mérföldnyire fekszik a tengertől, megfrisitve az éjszaki szelek által, és mosolygó térektől környezve, mellyeket a Nilusnak a régi bolbitini torkolatnál a Közép-tengerbe ömlő ága öntöz. A mint a francziák az erődítések alkalmával egy árkot tisztogattak, obelisket találtak benne, háromféle, ugymint görög, közönséges egyptomi, s hieroglyph felirattal. Belátván ennek fontosságát, azonnal utnak inditák hazájokba, de az angolok kezébe esvén, a britt muzeumba szállittatott. Ha a háromféle szöveg egyik a másiknak forditása volt, ugy a hieroglyphok kulcsa fel volt találva: mivel a görög szöveg bizonyosan megfejtendi a többinek tartalmát. A rejtélyes Isis arczáról egyszerre leesett a fátyol; egész Európában viszhangzott az archimedesi örömmondat: M e g t a l á l t a m; s a tudósok vetélkedve igyekeztek annak megfejtésén.

A nehézség azonban csak most tünt föl egész teljében. Miképen fejthetők meg a hieroglyphok, ha nem ismerjük a nyelvet, mellyen irattak?

De bárminő legyen is e nyelv, az idegen tulajdon-nevek bizonyosan mindegyik nyelven egyformán iratnak: s ezek olvasása kulcsot fog adni a többihez is. Azt mondók: az idegen nevek; mert ezek semmi fogalmat sem fejeznek ki a beszédben, mellyet eszmerajzi jegyekkel lehetne visszaadni. S épen a rosettei felirás kezdete tüntet fel sok illy idegen tulajdon-nevet. De ezen kezdet annyira meg volt csonkitva, hogy csupán a P t o l e m a e u s név vala még látható rajta [1]). Ehhez

[1]) A rosettei fölirás először is temérdek hieroglyph jegyekből áll, mellyek kezdete hiányzik: azután következik 34 sor kopt, és 53 sor görög irás. Marcel, a

járult még, hogy az olasz Belzoni egy obelisk talapzatot fedezett föl Philaeben, és azt Angliába vitette; mellyen hieroglyph és görög irásjegyekkel, Ptolemaeus neve mellett Cleopatráé is állott [1]). E két névben a P, T, L, A, G, O betük ismételve előfordulnak; mellyek összehasonlításából kitünt, hogy alphabet-jegyek léteznek a hieroglyph irásban.

Azt is gyaniták, hogy a királyok tulajdon-nevei bizonyos, cartellnek nevezett négyszögbe foglalvák; az uj felirat megerősité e gyanitást: és minthogy az emlékeken számosak az illy cartellek, ezek vizsgálata azon eredményre vezetett, miként a hieroglyph irásban az alphabet elemei feltalálhatók, s ezek alakja is meghatározható.

---

cairoi franczia nyomda igazgatója, s Galland, ugyanazon intézetbeli hivatalnok, annak másolatát Franczia országba küldék. Ameilhon 1801-ben első volt, ki e fontos találmányt a tudós világgal megismerteté; de ő csak a görög szöveget taglalgatta. 1802-ben Sylvestre de Sacy a kopt felirással foglalkozott, és a svéd tudós Ackerblad, némelly leveleket intézett hozzá e tárgyban. (**Ameilhon**, *Eclaircissemens sur l' inscription grecque du monument trouvé a Rosette*, 1801.; **Sacy**, *Lettre au citoyen Chaptal, au sujet de l' inscription egyptienne du monum.*, etc. Paris, 1802.; **Ackerblad**, *Lettre sur l' inscription egyptienne de Rosette.* Paris, 1802.) A svéd tudós nyomdokait követék gróf Pahlin és Cousinery, emez a *Magasin encyclopedique*-ban, 1707., és 1808.; amaz az *Analyse de l' inscription en hieroglyphes du monum.* etc. Dresda, 1804. Midőn a kőemlék Londonba hozatott, Granville Penn a görög szöveget egész pontossággal kinyomatá, s a londoni archaeologiai társaság a három rendbeli feliratot természeti nagyságban kimetszeté; mi szintezen módon történt meg Münchenben, 1817. A tudósok e példányok után dolgoztak, és tanulmányozták a föliratokat.

A görög szöveg forditása Ameilhontól a következő:

Regnante (rege) Jovene et successore patris in regnum, domino coronarum perillustri, Aegypti stabilitore et rerum quae pertinent ad deos, pio hostium victore, vitae hominum emendatore, domino triginta annorum periodorum, sicut Vulcanus ille magnus; rege, sicut sol, magnus rex, tam superiorum, quam inferiorum regionum; gnato deorum Philopatorum; quem Vulcanus approbavit, cui sol dedit victoriam, imagine vivente Jovis, filio solis, dilecto a Phta, anno nono; sub pontifice Aete (Aetae filio), Alexandri quidem et deorum Soterum et deorum Adelphorum, et deorum Evergetum et deorum Philopatorum, et dei Epiphanis gratiosi; Athlophora Berenices Evergetidis Pyrrha, filia Philini; canephora Arsinoes Philadelphae Areia, filia Diogenis; sacerdote Arsinoes Philopatores, Irene, filia Ptolemaei; mensis xantici quarta die, aegyptiorum vero Mechir octodecima; decretum.

Az itt előforduló canephora Arsinoe megczáfolja Herodot állitását, ki azt mondá, hogy nem voltak papnők Egyptomban.

[1]) A philaei obelisk fölirata következő:

„Ptolemaeus királynak, Cleopatra királynénak az ő testvérének, Cleopatra királynénak az ő nejének, jóltevő isteneknek áldás és üdv.

Mi, papjai Isisnek, a Labaton- és Philaeben imádottnak, a legfőbb istennőnek.

Tekintetbe véve, hogy a strategok, epistatok, thebarchok, királyi cancel-

Ebben áll Champollion találmánya [1]), mellyről már 1822-ik évben Dacierhez irt levelében tesz emlitést, és mellyet két év mulva kiadott Précis du systéme des hiéroglyphes czimü munkájában bővebben fejteget, és később Nubia- s Egyptomban tett utazásai által igazolva, végre grammaticájában [2]) állapitott meg: mellyet kora elhunyta következtében, különösen testvére gondjaiba ajánlott, mint olly müvet, melly dicsőségét az utókor előtt megörökitendi. S az utókor bizonyára méltányosan fog itélni azon nagy magasztalások és heves

---

lariusok, a tartomány védelmére rendelt hadtestek epistatjai, minden Philaebe jövő köz tisztviselők, az őket követő seregek, és minden hozzá tartozandóik arra kényszeritenek minket, hogy pénzt adjunk nekik: mi által a templom elszegényült, és mi azon kellemetlen helyezetbe jövünk, hogy megfosztassunk a szükséges költségektől azon áldozatokra, mellyeket a ti-, s gyermekeitek üdvére szoktunk bemutatni.

„Kérünk titeket, oh igen nagy istenek! méltóztassatok a ti rokonotok és titkárotok Numenius által Locushoz, szinte a ti rokonotok- és Thebais kormányzójához megiratni, hogy ne gyakoroljon fölöttünk illy zsarnokságot, se mások által gyakoroltatni ne engedjen: s e végre a szokásos rendeleteket és felhatalmazásokat kérjük kiadatni; mellyekben azon szabadságot is megadatni kérjük, hogy szobrot emelhessünk, mellyre mi az ez alkalommal általatok tanusitott jótéteményt följegyezhessük; hogy a vett jótéteménynek örök emléke fenmaradjon.

„Ha ez igy történik, ugy mi és a templom ebben is, mint sok egyébben, a ti lekötelezett szolgáitok maradunk. Éljetek boldogul."

[1]) Más nemzetek el akarják tagadni Francziaországtól a fölfedezés dicsőségét. Az angolok doctor Younggal állnak elő, ki a következő czimü könyvet irta: *Account of some recent discoveries in hieroglyph. litter.* (London, 1823.); a németek pedig a hires Spohnnal, ki az ő emlékirataiban igen jeles szabályokat állitott föl e talányok megfejtésére. Seyffarth, az ő tanitványa, s lipcsei tanár, *Rudimenta hieroglyphica* czimü müvében (Lipcse, 1826.), némelly pontokra nézve többre ment Champollionnál. Legujabban Palhintól jelent meg Florenczben, 1830., *Nouvelles recherches sur l' inscription en lettres sacrées du monument de Rosette*; mellyben Champollion találmányát magának tulajdonitja: azt állitván, hogy az, az *Analyse de l' inscription de Rosette* (Dresda, 1804.), és *Fragmens de l' étude des Hieroglyphes* czimü könyvben általa fölállitott elvek hibás alkalmazása.

[2]) *Grammaire égyptienne, ou principes généraux de l' écriture sacrée égyptienne, appliquée a la representation de la langue parlée*, par **Champollion le jeune**, *publiée sur le manuscrit autographe.* Paris, 1836. I. köt.

Egyéb ide vonatkozó iratok:

Spiegazione della statua egizia di Ozial. 1824.

Explication du zodiaque de Dendera. 1824.

Atti dell' accademia di Torino. XXIX. XXXIV. k.; értekezések **Peyron-, Gazzera-, San Quintino**-tól.

Essai sur les hieroglyphes égyptiens, par **M. Lacour de Bordeau**, 1821.

Horapollinis Niloi hieroglyphica, **Const. Leemans** által, Amsterdam, 1835., átnézetét adja mindannak, a mit mostanig e tárgyban tudni lehet: azonban az ő

ellenzések közt [1]), mellyeknek Champollion tárgya volt; mivel ő csalódhatott is rendszerének alkalmazásában, a nélkül, hogy ennek helyessége kétségbe vonathatnék: valamint egy algebrai egyenlet közönséges formulája megállhat azért, ha mindjárt annak feltalálója rendesen hibázott is az alkalmazásban.

Mindazáltal abban megegyezni látszanak a tudósok, hogy a régi egyptomiak nyelve nem veszett ki egészen a pharaokkal, hanem a koptus nyelvben tartotta fön magát; mellyre több keresztény hittani mun-

---

semlegessége Champollion és Seyffart közt, nem az, minőt a tudományos téren ohajthatni.

Analyse grammaticale et raisonnée des differens textes egyptiens. Paris, 1837., **Salvolini** Ferencz, Champollion tanitványa által. Az I. kötet a rosettei emlékkő feliratának hieroglyph és demoticus szövegét foglalja magában; s1825-ben az általunk már emlitett aixi kéziratot jegyzetekkel kisérte; 29 éves korában halt meg, mielőtt müvét bevégezhette volna.

Young, *Rudiments of an egyptian dictionary in the ancient enchorial character, containing all the words, of which the sense has been ascertained.* London, 1831.

Spohn, *De lingva et literis veterum aegyptiorum*, etc. Edidit et absolvit H. **Seyffarth**, Lipcse, 1831.

J. Bourton, *Excerpta hieroglyphica.* Cairo, 1828—30.

Hor. Felix, *Note sur les dynasties des Pharaons, avec les hieroglyphes précédés de leur alphabet.* Cairo, 1828. ; és Florencz, 1838.

Wilkinson, *Materia hieroglyphica.* Malta, 1828. Az első rész az istenségek rajzát, a második pedig az ó-történetet adja.

Kosegarten, *De prisca Aegyptiorum literatura commentatio prima.* Weimar, 1828.

Reuvens, *Lettres a M. Letronne sur les papyrus bilingues et grecs, et sur quelques autres monumens greco-egyptiens du musée d' antiquité de l' université de Leiden.* Leiden, 1830.

Ideler, *Hermapion, sive rudimenta hieroglyphicae veter. Aegyptiorum literaturae.* Lipcse, 1830.

Nork, *Versuche der Hieroglyphik.* Lipcse, 1837.

Goulianoff, *Examen critique de la théorie de Champollion.* Dresda, 1836 : és számtalan egyebek.

[1]) Champollion rendszerét élénken megtámadta Klaproth, a hires nyelvész, és több mások. A nápolyi tudós Cataldo Janelli nem csak hogy tagadja az alphabetszerü hieroglyphokat, de még azt is, hogy a kopt nyelvet valaha a papok használták; és azt vitatja, hogy a hieroglyphok lexeoschemák, vagyis a szavak jegyei. L. *Fundamenta hermeneutica hierographiae crypticae veterum gentium sive Hermeneutices hierographiae libri tres.* Nápoly, 1830.

Hieroglyphica aegyptia ex Horo Apolline etc. *ex obelisco Flamiano ;* ugyanott.

Tabulae Rosettanae hieroglyphicae, et centuriae syngrammatum interpretatio tentata ; ugyanott.

Tentamen hermeneuticum in hierographiam crypticam veterum gentium etc. ; ugyanott, 1831.

kák lefordittattak [1]); és melly ámbátor a közbevegyitett görög és arab szavak által változást szenvedett, nem különbözik annyira a régitől, mint a mostani ujabb nyelvek az ezer év előtt beszélt nyelvektől. Az egyptomi nyelv egytagu szavakból állott.

Sz. Kelemen munkáiban egy hely, melly a legelső világot veté e tanulmányokra, maga is annyira zavaros, hogy igen nagy bajba került annak értelmezése. A legokszerübb fordításnak látszik a következő: „Az egyptomi tudósok mindenekelőtt az ugy nevezett epistolaris irásmódot tanulják (επιστολογραφικειν); azután a papi irásmódot, melly a szent iratokban használtatik; végre a képirást: ez azon irást foglalja magában, mellynél fogva a szavak saját alakjokban, az első betük segélyével iratnak, és azon irást, melly a szavakat jelképezve adja vissza. Ez utóbbihoz igen sok felosztások tartoznak, a mint tudnillik a tárgyak utánzás által ábrázoltatnak, vagy akár jelképezve, akár allegoriai alakban, talányképen adatnak vissza.“ Az általunk itt kiemelt szavakat máskép értette Champollion, és máskép az ő czáfolói, Goulianoff és Klaproth.

---

[1]) A kopt könyvek három szóejtésen irvák: said, vagy thebei, bairi, vagy memphisi, basmuri, vagy alsó-egyptomi nyelven. Hogy a kopt nyelv légyen a régi egyptomi, azt Quatremére erősen vitatá: *Recherches critiques et historiques sur la langue et la litterature de l' Egypte*; Janelli pedig tagadá. John Williams lehetetlennek tartja, hogy kevés egyének (mint Jákobnak Egyptomba költözött családja) saját nyelvöket idegenek közt megőrizhették volna; sőt azt kell hinni felőlök, hogy a régi egyptomi nyelvet fogadák el: melly e szerint a Pentateuch zsidó nyelve lenne. Ezt föltéve, azt állitja tovább, miként a hieroglyphok ugyanannak áttételei jelképes nyelvre, s e részben több föliratok magyarázatára hivatkozik. *An Essay on the hieroglyphes.* London, 1836.

A kopt nyelvvel foglalkoztak Kircher, Tuki, Blumberg, Lacroze, Valperga-Caluso *(Didymus Taurinensis)* és Amedée Peyron, ki egy szótárt is irt kopt nyelven. Trattan kopt nyelvtant adott ki (1830.)Londonban, és egy tökéletesebbet várunk Dr. Lepsiustól, ki már két igen jeles munkát irt: *Paläographie als Mittel für die Sprachforschung, zunächst am Sanscrit nachgewiesen.* Berlin, 1833.; továbbá: *Über den Ursprung und die Verwandtschaft der Zahlwörter in der Indogermanischen, Semitischen und Koptischen Sprachen.* Berlin, 1835. Szerinte a kopt, igazi nyelve a régi egyptomiaknak, sokkal régibb és állandóbb bármelly indogerman vagy semi nyelvnél; a számjegyeket, és ezek neveit is megtalálta benne: miből azt következteti, hogy Egytomból vándoroltak át Indiába; tovább igen nagy hasonlatosságot lát a demoticus és semi alphabetum közt.

Klaproth *Mémoires relatifs a l' Asie* czimü iratában (Paris, 1836, I. 306. l.) 205 kopt szó összehasonlitásából azon eredményt vonta ki, hogy a berberek nyelvével semmi viszonyban sincsenek, hanem annál több köztök az éjszakkeleti europai, leginkább finn (!) eredetü szó: miből következik, hogy az egyptomiak nem afrikai eredetüek.

Champollion távol attól, hogy az irásmódnak fönebb emlitett keletkezését megengedné, velünk együtt lehetetlennek hiszi, hogy a kifejezendő tárgynak csupán ábrája, az ő nevének irott jegyévé válhassék; vagyis hogy a hieroglyph, a hangjegyek előleges megállapitása nélkül, hangrajzi állapotba mehessen át. Az egyptomiak tehát egyszerre háromféle irásmódot használtak: a demoticus, vagy encoria irást, a mindennapi élet szükségeire: a hieraticus, vagy papi irást, könyvekben, vagy a papiron; és a hieroglyphot, vagyis emlékirást. Egyik irásmód sem fejezheté ki azonban tisztán a gondolatot, ha a hangrajzi irásmód által nem segittetik; ugyanazért Champollion és Seyffarth megegyeznek benne, hogy az alphabetum képezi a hieraticus és hieroglyph jelképek magvát; mellyek csak bizonyos nemét tevék a calligraphiának, és azon mesterségből álltak, mint lehessen elvonni a tudományt a közneptől, vagy pedig azt eszközölni, hogy az eszmék jobban az érzékekre hassanak.

A jegyek közt némellyek többé, vagy kevésbbé hű utánzásai a természeti tárgyaknak; s minthogy a nyilvános emlékek diszére szolgálnak, igen nagy gond fordittatott azok rajzolása-, és szinezésére. A gyakori használat által egyszerüsittettek a formák, s egy szinre, vagy puszta körrajzra szorittattak. Végre a rövidítések által annyira elváltoztak, s demoticus irássá lettek, hogy régi alakjok nyoma is alig maradt fön. Megjegyzésre méltó az is, hogy a mennyire a hieroglyphokat ismerjük, azoktól kezdve, mellyek a legrégibb karnaki templom épitésére használt ősromokon olvashatók, le egészen a romaiak idejéig, semmi sem mutat rajtok különböző korszakra: azonegy öntet és modor látszik valamennyin, mintha csak egy időben találtattak volna fel mind, az egyptomi Mythologiának megállapittatása után. A papi és közönséges irásmód jobbról balra megy: a hieroglyph ellenkező irányban is, vagy függőlegesen; és az irányt az állatok helyzetéből ismerhetni meg.

Ennyit az alakról; mi a tartalmat illeti, elmondhatjuk, hogy a hieroglyph irás felváltva használja a hangok utánzását, hasonlatosságát és jelképezését. Az alaki hieroglyphok a tárgynak természetes alakját ábrázolják; a tropicus, vagy jelvényes hieroglyphok a tárgyra bizonyos közel, vagy távoli rokonság által emlékeztetnek, vonatkozással a tanok- és véleményekre. A rosettei feliratban gyermek, szobor, és kigyó természetes ábrájokkal jelennek meg: ezek tehát alaki hieroglyphok. De azért nem engedjük meg a tiszta alakirást, miként azt eddig tevék; ámbár azt mi is elhiszszük, hogy például valamelly király-, vagy istennek nevéhez olly alak is ragasztatott, melly annak tulajdonait jelenté. Mi a jelvényeket illeti, a hold hónapot je-

lent, a nádszár irást, a méh engedelmes népet; a cserebogár a világot, a férfi atyai gondosságot, a vizirányosan fekvő kigyó királyt, és az összetekert, az égi testek járását. Sólyom egyptomi nyelven b a j e z-nek neveztetett: s ugyanazon szó fejezé ki a lelket is; mert b a i lélek, e t h szív; miért is ezt a sólyom jelképezte, ugyanezen oknál fogva, mint a görögöknél a lepke [1]). A legnagyobb nehézség épen e talányok megoldásában fekszik; mire nézve nagy könnyebbségül szolgált egy részről Horapollon könyve, más részről pedig a hieraticus szöveggeli összehasonlitás, és innen vont következtetések [2]).

A hangrajzi jegyek, külalakjokra nézve a többiektől nem különböznek: mert ezek is érzékek alá eső tárgyak képei; azonban már nem az eszmét, hanem a hangot, az alphabetumot jelképezik. Átalános elvül szolgált e részben, hogy a hang valamelly tárgynak ábrája által fejeztessék ki, mellynek neve a közönséges nyelvben ugyanazon betüvel kezdődik, mellyet kifejezni kellett. Igy például a philaei feliraton Sándor nevének (A L K sander) három első betüi egy sas, egy oroszlán, és egy billikom által ábrázoltatnak; minthogy a sas neve egyptomi nyelven A, az oroszlané L, s a billikomé K betüvel kezdődik. Azonban e tárgyak helyett számos egyebeket is lehetett volna választani, mellyek nevei ugyanazon betükkel kezdődnek; innen van a hasonhangot jelelő jegyeknek olly teméntelen sokasága. Jóllehet ez alphabetum jegyei idő folytán mindinkább megszilárdulnak [3]), mindamellett a ha-

---

[1]) $\psi\upsilon\chi\eta$ lélek és lepke.

[2]) Például egy papyrdarabon, melly az Egyptomról irt nagy munkában foglaltatik, a megholtnak neve számtalanszor le vagyon irva, majdnem mindig phoneticus jegyekkel, és igy olvasható: *Ptamn*, vagyis Petamon. Itt-ott ugyanazon papyrdarabon két phoneticus jegygyel irva áll *pt*, s mellé egy obelisk rajzolva. Már pedig az obelisk, Ammon jelképe. A turini egyptomi muzeum legnagyobb ritualejában, melly Drovetti lovag husz évi fáradozásainak gyümölcse, a megholt *Euphonch* neve több mint 400-szor fordul elő, majd phoneticus jegyekkel, majd ismét csak a négy *euph*, és mellette azon jegygyel, melly a Nilus kulcsának neveztetik. Ez tehát az élet jelképe, melly kopt nyelven *onch*-nak neveztetik.

[3]) A sas, vagy Hermes ibise, vagy egy kiterjesztett kar:

	jelenti az	A	betüt.
Szem, a szemölddel . .	„ „	E	„
Menyét	„ „	U	„
Két toll, vagy levél . .	„ „	I	„
Edény, vagy parázs-serpenyő	„ „	B	„
Fuvola	„ „	C	„
Fejsze, vagy háromszög .	„ „	K	„
Nyugvó oroszlán . .	„ „	L	„
Tört vonal . . .	„ „	N	„

sonhang-jegyek annyira bonyolitják a dolgot, hogy némelly tudósok épen ez oknál fogva vetették el Champollion magyarázatát; meg nem engedvén azt, hogy lehetett valaha nép, melly illy határozatlan és ingadozó alphabetumot fogadott el. A hangrajzi jegyek a feliratokon sokkal nagyobb számmal fordulnak elő, mint az alak- és jelvényjegyek [1]); a magánhangzók jegyei határozatlan jelentésüek: sőt a semita nyelvek modorában gyakran el is hagyatnak: csupán s n iratván s o n, testvér helyett r t, r a t, láb helyett, A m n A m m o n helyett; T r i n s T r a j a n u s helyett. E mód által a szóejtések közti különbség kikerültetik; minthogy egyedül a gyökbetük iratnak le.

Ennek ellenében Goulianoff azt igyekszik bebizonyitani, hogy a képirás nem volt egyéb, mint a papok által használt titkos irásmód; és erre alapitja a jelképezett hangrajznak (phonetismus symbolisatus) rendszerét: ez által akarja megmagyarázni a különrészek egymás mellé állitását, mellyek nevei képeznék az egész szónevet. Igy például a sphinxnél az oroszlán, koptus nyelven M o o u i, egy arcz N o w, és egy csuklya C h l a f t, a C h n o u m szónak kezdő-betüit adják, vagyis a sphinx által jelképezett istenség nevét.

A chinai szótagirás, és az europai betüirás tulajdonképen csak egy rendszert használnak. A képirás ellenben vegyest használja a hangrajzot, az eszmerajzot, a betüket, jelvényeket, és alakokat; épen ugy, mint mikor mi ugy nevezett r e b u s-okat állitunk tréfából össze, vagy midőn az algebrai tételeknél, ugyanazon sorban és jegyek mellett, hangrajzi s eszmerajzi jegyek is fordulnak elő. Mindezekből eléggé kitünik ezen irás olvasásának nehézsége, s annak oka, hogy a kulcs feltalálása mellett is, még egyetlen képirási szöveg sem fejtethetett meg tökéletesen;

Négyszög	„	„	P	„
Tátott száj	„	„	R	„
Egyenes, és a végén meggörbült vonal	„	„	S	„
Kéz	„	„	T	„

E jegyzék tökéletesitése által azt lehetett volna reményleni, hogy az eszme-, vagy hangrajzi jegyek rendes szótárát szerkeszthetjük össze; de ha meggondoljuk, hogy minden betüre száz illy jegyet is lehet találni, s hogy a magánhangzók el szoktak hagyatni, tovább a Salvolini által kiszámitott ezer, meg ezerféle combinatiok lehetségére gondolunk: valóban kétség támad iránta, valljon Champollion fölfedezésének lehet-e olly nagy fontosságot tulajdonitani.

[1]) Champollion azt állitja, hogy 267 hangrajzi hieroglyph jelentését ismeri. Jelenleg 800 tiszta eszmerajzi jegyeket ismerünk: mellyek közül 580 meg van fejtve, 120 pedig átalános. A hangrajzi jegyek száma kezdetben nem volt több 25-, vagy 30-nál: de a persa hóditás után megszaporodtak, és most mintegy 70-nek lételét gyanitják a tudósok.

és hogy negyvenöt évi fürkészés után, a rosettei felirást, daczára annak, hogy a görög fordítás hozzá csatoltatott, a tudósok olvasni nem képesek. Bunsen állitja, mikép egyetlen tudós sem dicsekedhetik azzal, hogy a hieroglyphok egyetlen mondatát a papiron megfejtette volna. De szabad reménylenünk, hogy a temérdek alakok összehasonlitása, a legmagasabb pyramistól kezdve a legkisebb amuletig, az emlékiratoktól a mumiapólyákig, kapcsolatban a koptus nyelv ismeretével, egykor e rejtélyes irat olvasását is megkönnyitendi.

Belzoni nagy fáradsággal a cephreni pyramisig eljutván, annak beljében fürkészhetni reménylett: sikerült neki fölfedezni a bemenetet, melly mesterségesen, és a romok által el vala rejtve szemei előtt. Folyosóról folyosóra, aknáról aknára menve, végre eléri a sirboltot; ebben egy koporsót talál, és a koporsóban? egy ökör csontvázát. Épen igy áll a dolog a hieroglyphokkal is; minthogy annyi kutatások mindeddig semmi nagyobbszerü eredményt nem mutathatnak föl: és ott, hol az ős bölcseség levéltárait vélték megnyithatni, mit hoztak napfényre? valamelly királynak nevét, egy itéletmondást, és fogadalmi, vagy sirfeliratokat [1]).

Igy van minden a világon: a hol az ember boldogságot és bölcseséget vél találhatni, ott a halál és- semmiséggel találkozik.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Szépmüvészetek átalában, különösen Indiában és Egyptomban.

Mindazáltal más szempontból is lehet tekinteni a képirást, tudnillik mint első lépést a szépmüvészetek kifejlési ösvényén. Hasonló dolgokkal találkozunk Egyptomban szintugy, mint Chinában és Mexicoban; rajzolni, s irni, azonegy szó által fejeztetett ki az egyptomi, valamint a görög nyelvben *). Már kezdetben a müvészet, lényünknek e tevé-

[1]) Az általa tanulmányozott hieroglyph emléket Rosellini ekképen magyarázza: „A király üdveért, tökéletes áldozat Ammonnak, Thebe oltalmazó istenei királyának; hogy engedjen a megholtaknak boldog lakot ökör-, és ludeledellel, élelmi szerek- és vizzel, viaszt és illatos szereket az áradás minden éveire, bort és tejet a nap futásának egész idejére, ki a vidám gyönyörök ura; Thauth engedje nekik az ő megtisztulásait a menny és a föld minden gyülekezeteiben: a megholt Shai Amonmainak, fia Shai által felajánlva.“ L. az *Archaeologiát.*

*) Magyarban is a *képirás* rajzolást és festést jelent. S.

kenysége, melly által megtestesíti azt, mit a lélek kigondolt, nem annyira a természetet utánozni, mint inkább az eszméket igyekezett visszaadni: s ez addig tartott, valamig az ábrák kifejezésénél a grammatikai értelemre többé nem gondolt. Ez volt az ő kifejlési ösvényén az első lépés, a Gangestől kezdve a Vaticanig. Mindazáltal a müvészetet a jelvény korlátozta, mellyben a társadalmi foglalkozás- és ferdeségektől kissé elvont emberi képzelődés, hitének keresett támaszt; minthogy inkább az érzékekre, mint sem az ész- és érzelemre hatott. Láttuk, hogy a keletiek jelvény által fejezék ki a felsőbb lények tulajdonait, állat- és szörnyeteg-alakokban; a gondolat aljasságát a kivitel nagyszerüsége által igyekezvén pótolni. Aethiopia s Egyptom a templomokat sphinxek-, és különféle alaku szörnyetegekkel népesítik; az indiai pagodákban óriási alakok láthatók, száz karral, és ugyanannyi emlővel; a nemző erő a nemzés létszervei által jelképeztetik; Shivának három szeme van, Brahmának négy feje; Ganesának elefántfeje emberi törzsön: a legfőbb lény nyugalmát pompás ágyak jelképezik; mellyeken a chinai, japáni, tatár, hindu istenek gyémántoktól ragyogó finom öltönyekben ülnek, a természetfölötti dicsőség jelképezésére.

A hieroglyph kifejezéshez, vagy a jelvényes szertartáshoz kötve, a müvészet nem fejlődhetett azon szabadsággal, melly éltető elemét képezi [1]); s az alak szépsége a jelvény korlátainak engedni kénytelenittetvén, ez által tökéletesen háttérbe szorittatott: mig végre a görögök, kibontakozva a természettőli félelemből, s a vallásos rejtelmek leplét lerántva, az isteneket legtökéletesebb emberi alakok által ábrázolák, és a föllelkesült képzelődés a kifejezést és helyzetet teljes szabadsággal választhatta. Ennélfogva valamelly vallás annál nagyobb tért enged a müvészetnek, minél inkább fölvehetik annak eszméi a létszerves világ alakjait; következőleg rendkivüli plasticitassal bir a görög vallás, mellyben az istenség élete a természeti élettel összevág, és tökéletes kifejezését az emberben nyeri.

A legnagyobb különbség tovább az egyptomi, vagy hindu, és görög müvészek közt abban áll, hogy amazok pusztán mások eszméit foganatositák, ezek pedig saját eszméiket testesiték meg. A papi cast egy

[1]) Plato a törvényekről I. könyvében mondja: „Egyptomban sem a festők-, sem más müvészeknek nem engedtetett meg, legkisebb változást is tenni a nemzeti szokásokon. E tilalom mai napig is fönáll, és még a zenészetre is kiterjed. Ez annyira igaz, hogy Egyptomban 10,000 év előtti (a szó szoros értelmében szólok, nem pedig, mint közönségesen szokás a tizezer évet emliteni), rajzokat és faragványokat láthatni, mellyek sem nem szebbek, sem nem rutabbak, mint a mellyek napjainkban szoktak készittetni.“

templomot, rajzot, vagy szobrot gondolt ki; s ezer meg ezer karok foganatositák a munkát, csupán anyagilag: egész éltökben a munkának csak azonegy ágára szentelvén magukat. A Belzoni által Egyptomban megnyitott üreg egy szobrászmühelyt ábrázol, hol egy osztálya a munkásoknak a kőtömeget durván kifaragja, a másik a repedéseket tömi be, a harmadik vörös festékkel rajzolja az alakokat, a negyedik fekete festékkel javitja ki azokat: ezután jőnek a faragók, ismét mások fehér festékkel vonják be, azután a szinezők, és végre azok, a kik mázat öntenek rá. Hasonló eljárást láthatni a szobrok készitésénél: gyakran a kő tömeg két részre fürészeltetett; egyik oldalán egy, a másikon más része dolgozott a munkásoknak, s azután a kettő együve illesztetett. Innen a finomság, mellyel a legkeményebb porphyr is kezeltetett; innen a készitmények óriási nagyszerüsége, mellyeken nem egyes emberek,hanem egész nemzedékek dolgoztak; innen az egyformaság:minthogy a terv kivitele nem bizatott egyes müvész eszére, hanem a képrajzi, vagy jelvényes kifejezés által, vagy a papnak tetszése szerint, változhatlanul ki vala jelölve. Ez oknál fogva a müvész csak gép volt; rabszolgák gyanánt, minden mechanikai ügyességöket arra forditák, hogy a lehető legnagyobb pontossággal és tökélylyel végezzék a munkát: a nélkül, hogy a dicsőség jutalmára számithattak volna; haladásról tehát szó sem lehetett. Mig a görög müvészek halhatatlaniták magukat müveikben: az indiai, s egyptomi, évezredekkel daczoló emlékeknél hiában kérdezősködünk a néma, s emberjogaiktól megfosztott emberek nevei után, kik azokat előálliták [1]).

Mindezen okoknál fogva pólyáiban szunnyadoz a müvészet eme népeknél; azonban igazságtalanságot követnek el mégis, kik a görögöket bálványozván, alig akarják elismerni, hogy már ez előtt müvészet és rajzolási tehetség létezett [2]). Mindazáltal a müvészet elméletéről csak az ő történetök szól; s ennek nagyszerü fejlődését látjuk a különféle népeknél technikai tekintetben, ha nem is egyenlően,de legalább hasonló módon haladni. A szépnek lényeges változatlansága mellett igen nagy különféleség uralkodik az alkalmazásban. Közösek levén minden népekkel, és ezek sajátságai és vallásos nézetei szerint különbözvén a szépmüvészetek, igen különbözőleg fejlődtek a tartományok sajátságai szerint, mellyekbe halhatatlan vándorokul érkeztek; s minden kornak

[1]) Wilford azt hiszi, hogy egy elkorai feliratban feltalálta az épitész Sakia-Padamrata nevét. Az egyptomi müvészek közt csupán Memnon neve maradt fön, ki három szobrot faragott a thebei templomban. L. **Diodor**, I. K.

[2]) Winckelmann egy szóval sem emlékezik a keletiekről; az egyptomiakat és hetruskokat is csak megvetéssel említi.

megvolt a maga, többé, vagy kevésbbé világos és lelkesült, mathematikai, vagy költészeti, s igy többé vagy kevésbbé való tartalmu modora és stylje.

A nomád nép, melly legelőről legelőre vezeti nyájait, nem igen gondolkozik állandó lakok- és épitményekről. Az uj-seelandi vadember beéri vele, hogy az idő viszontagságai ellen gödröt ás a földben, alig nagyobbat annál, melly sirjául szolgálhatna. A tatár, kinek egyedüli gazdagsága nyájaiban áll, ezek bőreiből sátort készit magának, és más helyekre költözvén, fölszedi azt, és szekerét ernyőzetül használja. Mindazáltal eszményi szépség mindenben létezik; vagyis egy nagyszerü és szép gondolat, bizonyos külalak által ragadja meg a lelket. S minthogy az eszményi szép, az Isten jelenlétének nyilatkozata valamelly látható tárgyban: ez oknál fogva a vallás első kutfeje, s az istentisztelet átalános alakja a szépnek. Ezután jön a költészet, és végre a történelem.

A vallás valamelly nép hitének plastikai formáiból emelkedik ki; a költészet beszélő rajzmüvészet, valamint a müvészet néma költészet. Homer és Dante, szintugy mint Calidasa, és a Hermesek, emlékekre lelkesitenek, mellyekben a kigondolt kép látható képpé válik. A Pandosok és Corosok harczait, Sesostris győzelmeit, és a hyksosok kiüzetését, a hinduk és egyptomiak szintugy megtestesiték a müvészet által, mint az atheneiek a marathoni győzelmet a Poecyleben, a milanoiak a lombardi ligát az ujra ébredő müvészet első kisérletében, az angolok a normanok hóditását a régi szőnyegeken. Hasonló érzelmek által lelkesitve, egyforma lépéssel haladott a müvészet a legtávolabbi tartományokban.

Épitészet. Barlang-korszak.

Az épitészet minden más müvészetnél inkább magán hordja a nemzeti jelleget. A barlangok, hol az emberek a vizözön után megvonták magukat, egyszersmind a legelső, természetileg boltozott zárt-helyek voltak, az istenség képének, vagy a holtak tetemeinek befogadására. Innen a szent barlangok emléke minden nemzeteknél. Görögországban a Parnass hegyi barlang Pan istennek, és Corcyra nymphának vala szentelve; a labyrinthus, egy földalatti üreg, Jupiter tiszteletére szolgált; a kretai Epimenides negyvenöt évet töltött egy barlangban; szint illyenben fogadá el Minos a törvényeket Jupiter kezéből. A Kaukazus tele van barlangokkal; és Reinegg számtalanokat emlit Gori város mellett: hol egyszersmind Uphliszieche, vagyis az urak városa találtatik, mellynek kapui, utczái, templomai, falai a sziklákból vannak kivágva. Hasonló üregek találtatnak Georgia-, Cuba- és Podronában: Badill kerületben egy szikla többet foglal magában ezer üregnél; a Pa-

ropamisus minden oldalról át van furva, vagy az isteni-tisztelet megtartása, vagy rendes lakások végett; Hoek és Bruns meglátogaták a beniani barlangokat [1]; szint illyenek találtatnak a mahui magas hegységekben, épen maradt szinekkel; gyakoriabbak Aethiopiában, Indiában és Egyptomban; valamint átalában ismeretesek azok is, mellyek Rómában, Hetruriában [2], és a Közép-tenger szigetein találhatók.

Igy tehát a müvészetnek első korszaka, a troglodyta-korszak, az egymástól legtávolabb eső népeknél is egyformának mutatkozik. Ide tartoznak azon földalatti sirok, mellyek töméntelen sokaságban találtatnak: elkezdve Mesopotamiától, az orfai pasaságban, Kis-Ásiában, Lyciában, hol Patara állott, és Köves-Arabia felé, Egyptomban, Cyrene partjain, Maltában, Gozzoban, Siciliában [3], a tenger melléki Hetruriában, déli Francziaországban, Morbihan-, és végre Caffériában [4], egészen a hottentotokig [5].

Cyclopsféle korszak.

A második korszakot képezik a cyclopsféle épitmények: óriási müvek, mellyek egy cyclopsoknak nevezett, erőteljesebb emberi nemzedéknek tulajdonittattak. Legnagyobb részt elszigetelve állnak, faragatlan kövekből, mellyek saját sulyjaik által tartatnak össze: tornyokká halmozva, vagy oszlopkörben fölállitva, s gerendakép egymás mellé helyezett hosszu kődarabok által tartatván együtt; vagy végre nyilással ellátott falakul állitvák föl. Némellyek e falak közül különbféle vastagságu kövekből állnak, a mint azokat a természet képezte: s a közöket kavics és durva kődarabok töltik be; mások pedig alak- és tömegre nézve egyenlőtlen, de durván szegletekre faragott, és bizonyos módon elrendezett, ismét mások rendetlenül négyszögü, függőleges, egyenetlen, és egyenlőtlen kövekből állnak; máshol ismét a kövek egyforma nagyságuak [6]: de mindezen müveknél hiányzik a vakolat. Az olasz vá-

---

[1]) *Veteris Mediae et Persiae monumenta.*

[2]) A legnevezetesebb földalatti boltozat a fiesolani mezővárosban létezik, a régi Fiesole fölött, kemény homokkőbe vésve, elvált rétegekkel; és most igen könnyen megtelik vizzel. Mi lehetett ennek rendeltetése? L. **Targioni Tozzetti**, *Viaggio in Toscana.* I. K. *Nuovo giornale dei letterati.* Pisa, 1826. Nro. 25. **Bandini**, *Lettere fiesolane* stb.

[3]) **Gius. Sanchez**, *La campania sotterranea, o brevi notizie degli edifizj scavati entro roccia nelle Sicilie e in altre regioni.* Nápoly, 1833.

[4]) **Sparmann**, *Viaggio al capo di Buona Speranza.* III. 162. l.

[5]) **G. Barrow**, *Viaggio nelle parti merid. d' Africa nel* 1797—1798. I. köt. 191. l.

[6]) **Dodwell**, *Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains with constructions of a late period from drawings by the late.* London, 1834. 131 rajzzal: hátra hagyott függelék a *Tour in Greece* czimü munkához

rosok cyclopsféle falainak különös sajátsága abban áll, hogy a rémitő nagyságu négyszögü kövek legtöbbnyire viziránvosan feküsznek.

A legtökéletlenebb cyclopsféle épitményekhez tartoznak a stone-heng-nek nevezett druida oltárok, vagyis felhalmozott kövek Angliában, Franczia- s Németországban. A faragatlan kövek használata szertartásos szokás volt a legrégibb oltároknál [1]: igy készitek azokat a druidák is, kiknek dolmen-jeik [2] hat, vagy hét darab, függőlegesen felállitott kövekből álltak, fölöttük egy keresztbe tett szélesebb kővel, mellyről az embervér egy, e végre kivágott barázdában folyt le. Armoricában mai napig is sok menhir [3] találtatik, vagyis némileg az obeliskekhez hasonlitó, két, egész husz meter magasságu faragatlan kődarabok [4]. Cornwallis grófságban, és Wallis herczegségben a cromlek-ek [5] egymásra rakott kerek, vagy négyszögü kövek; illyenek találtatnak Norvegiában, Franciaországban [6] és Portugaliában [7]. A wiltshirei grófságban, nem messze Salisburytól, látható egy stoneheng, négy, egymásba zárt kőből képezve, mellyek hat láb széles- és huszhuszonnyolcz láb magas faragatlan oszlopokból alakitvák; s ezekre fölül viziránvosan elhelyezett, és széleiknél rovátkos bevágások által összefoglalt hosszu kődarabok rakvák [8]. Az illy kődarabok gyakran harmincz tonna sulylyal is birnak. A Carnac partjain, Morbihanban, mint valamelly óriás sereg, ezer kétszáz menhirből álló sorozat mutatkozik, mellyek közül nehány, negyven lábnyi magasságra is emelkedika földtől; meglehet e helyen gyültek össze a druidák, midőn a tenger dühöngött. Krisztus vallásának hirdetői, hogy az armoricaiak régi vallásának eme tiszteletben tartott jelvényeit elvonják szem elől, néhányat leromboltak, másokat pedig megszenteltek az által, hogy keresztet tüztek fölibök, vagy pedig kereszt-alakot adának azoknak; de a köznép még most is titokteljes borzadással tekint rájok, és éjekről tud regélni, mellyeken rut alaku törpék csoportja körtánczot jár körülöttök, az elkésett utazót borzasztó orditásokkal rémitvén el.

---

[1]) *Si altare lapideum feceris mihi, non aedificabis illud de sectis lapidibus; si enim levaveris cultrum super eo, polluetur.* Exod. 20, 25. *Aedificabis altare Domino Deo tuo, de lapidibus, quos ferrum non tetigit, et de saxis informibus et impolitis.* Deut. 27, 5.

[2]) *Dol men*, kőlap.

[3]) *Men hir*, hosszu kő.

[4]) Ezek neve néha: *Hir-men-sul*, a napnak hosszu köve; mi az obeliskek rendeltetéséhez viszi közelebb azokat.

[5]) *Croum iechs*, görbe hely. L. *De Fremenville, Antiqu. de la Brétagne.*

[6]) *Pierre levée, pierre de fée.* — [7]) *Antas.*

[8]) 1797-ki január 3-án döntetett le

Ez ősrégi emlékeket félvilágnyi távolságra ujra fölleljük; mert Uj-York- és Pennsylvaniában, az Ohio partjain hosszu falsorok láthatók, irtózatos kődarabokból: négyszögü, vagy kerek téreket foglalva be, mellyek valószinüleg hadi czélokra, vagy politikai s vallásos ünnepélyekre használtattak; és minden tekintetben hasonlók ama görög, és olaszországi épitményekhez, mellyeket cyclops-, vagy pelasg-féléknek nevezünk. Walter a cosseahk közt Hindostanban, s Tinian és Rota szigetén látott illyeseket; a mariani szigeteken vastag oszloptömegek sorai láthatók, bizonyos tetőfélével: ezek közepette pedig kör-alakban földbe ásott, és egymástól távolabb eső kődarabok. Lacondamine és Humboldt bámulták a cagnari épitményeket Peruban; mellyek iszonyu kövekből emeltettek a Nerva-falak módjára Romában [1]), és mellyeknél a borzasztó tömegek, ugy látszik, egy lassankint emelkedő lejtőn vonattak fel olly magasságra. Acosta, s leoni Cieça, a tiaguanaco-, vagy tiahuanacoi falaknál 12 meter hosszu, 5.8 széles, és 1.9 meternyi vastag, cyclopsféle modorban rendezett kődarabokat mértek meg [2]); Laocooban, a japáni tenger nagy szigetén, Corea nyugoti partjain egy hasonalkotásu hid készült.

Igen régi, többszögü falak maradtak fön Thessaliában és Thraciában; szint illyenek láthatók Pylos-, Modon-, Messinában, és a szigeteken [3]). Olaszországban a Terracina, Fondi, Circello, Arpino, Cossa, Anagni, Norba melletti nagyszerü, minden vakolat nélkül összerakott többszögü falak romjai mutatják, hogy itt csupán védelem- és sirok-, nem pedig templomokul szolgáltak; mig a phoeniciek templomok gyanánt is használták: mint ezt a Mazara által leirt óriások templománál látjuk Gozzoban, mellyet ő vizözön előtti épitménynek tartott. Esthonban és Oesel szigetén, 10 meter magas, és 5 meter vastag, gránitból emelt cyclopsféle falak láthatók, mellyek itt-ott 30 meternyi átmérőjü köröket is képeznek. Krimben is találtatnak illyesek.

Sirhalmok.

Ez osztályba sorozzuk a halmokat is, mellyek valamelly hősnek csontjait takarják; és mind együttvéve azonegy jelleget tüntetnek föl. Thessaliában, Thessalonica felé, a Hellespont partjain, hol csak a pelasgok uralkodtak, a völgyek tele vannak illy sirhalmokkal: ezekben a temetkezés második ünnepélyes formáját szemléljük [4]); a Thermopy-

[1]) **Lacondamine**, Mém. de l' acad. de Berlin. 1746. 443. l. — **Humboldt**, Vue des Cordilliéres. I. 310.

[2]) **Pedro Cieça**, Cron. del Peru (Antwerpen, 1554.). 254. l.

[3]) Lerajzolta **Blouet**, *Exped. scientif. de Morée.*

[4]) Virgil mondja:

Ingens aggeritur tumulo tellus. Aen. III. 62.; s Homernél Andromache igy

láknál, Chaeronea-, Maraton-, Pharsalusnál nagy számmal találtatnak [1]); a Kaukazus, Colchis és Krim igen régieket mutatnak föl; a Hylas (Dniester) folyam partjain vannak a cimber fejedelmek, és az őket leigázott szittya királyok sirhalmai. Pallas látta déli Oroszországban az eschondokét, és Meyer a kirghisi pusztaságokon az Ablakilla folyam két partján; hol a hamvak közt levél-, vagy virág-alakban kivésett apró bronztárgyak találhatók, a sirköveken pedig emberfők szemlélhetők [2]). A Rajna és Duna közt, a németek és szlávok által nagy számmal emeltettek; s az Elbe és Odera sikságain, hol a teuton és vend hősök nyugosznak, naponkint ujak tünnek elő. Alig nehány meternyi magasak a chinaiak- és tibetieknél [3]). Alyattes, Croesus lydiai király atyja, sirhalmának körülete hat stadiumnyi volt [4]); több mint harmincz meternyi szélesek, és harmincznyi magasak Gormo scandinavi király és Daneboda királyné sirhalmai. Macedonia fővárosa, Pella mellett van egy három teremből álló sirhalom, hosszu csarnokkal; nagy számmal találtatnak még Armoricában, hol egy, Vannes mellett, harminczkét meternyi magas, és alapjában legalább is háromszor olly széles.

Átkelve az atlanti tengeren, az Ohio s Ontario tó partjai, Uj-York, nyugoti Pennsylvania ezrenkint mutatják föl e sirhalmokat: melyek leginkább hasonlitanak a siberiaiakhoz; honnan azt lehetne következtetni, kogy e népek a Behring-szoroson át jöttek Amerikába [5]). Peruban alagutak által összeköttetésben álló hosszu csarnokok huzódnak körül e mesterséges halmok beljében, mellyek neve huakas. Föld- és kavics-halmokat láthatni az Andes hegylánczolatától az Alleghani hegyekig, és a canadai tavaktól a mexicoi öbölig; mindenütt hasonalakuak, és dél felé sokkal számosabbak. St.-Louis szomszédságában, Amerikában, az olasz Beltrami nagyon sok egyszögü, kerek, vagy gúla-alaku sirdombokat látott: mellyek közül az egyik 60 láb magas, és alapjában hatvan lábnyi körületü; egy háromszögü töltéssel keleti oldalán, ha-

szól atyjáról: „Erre magához vevén minden fegyvereit, befedé azokkal testét a máglyán; s dombot emelt neki: mellyet Jupiter leányai, az Oreadok, lombos szilfákkal takartak el."

A troglodyta-féle sirboltok példájára találunk Ábrahámnál is, ki barlangüreget vásárolt Sára temető-helyéül.

[1]) **Stieglitz**, *Beyträge zur Geschichte der Baukunst*. **Ritter** is különösen foglalkozik e tárgygyal, *Előcsarnokában*.

[2]) L. **Cyprien Robert**, az *Universitè catholique* folyóiratban.

[3]) **Duhalde**, Description de la Chine. II. 126. l.

[4]) Vagyis 633 meter. **Herodot**, I. 93. **Ctesias**, *Diodorus Siculus*nál, II. 7.

[5]) Erről a XIV. könyvben szólandunk.

sonlit az óriások tornyához Gozzoban. Ugyanezt állitják a moraik-, vagyis oceaniai sirhalmokról is [1]).

Igen kevesen látogatják Smyrna körül a Sipylus hegy lejtőjén ama város romjait, hol Tantalus, Pelops atyja, s Agamemnon dédapja uralkodott 150 évvel a trojai háboru előtt. Elsőben Tantalis, azután Sipylus volt neve; kétezer éve már, hogy szétdulta a földrengés, és helyét tó foglalta el: de a fellegvár mai napig is megvan. A majdnem teljes épségben megőrzött falak a hegy csucsán emelkednek; egy árok a sziklába van kivésve, ugy szinte az acropolis kapuja is: melly azon térségre vezet, hol a templom állott; a domb tövében romok vannak szétszórva, és töltések, mellyek az utaknak szolgáltak alapul: mindez faragott kövekből állittatott össze, vakolat nélkül. Van itt egy sirhalom is, melly Tantalusénak lenni állittatik. Alapja köralaku pelasg épitmény, közepén egy teremmel, melly a holttestet foglalta magában; a kövek faragva vannak, és fokonkint megszükitik a tért. Körös-körül van Sipylus temető-helye, hol még tizenkilencz, többé- vagy kevésbbé ép sirhalom maradt fön, mellyeket alkalmasint a romaiak már kifürkésztek [2]).

Minthogy épen a kis-ásiai sirhalmoknál vagyunk, Urgub völgyéről is kell szólnunk, melly hét mérföldnyi (lega) hosszában tele van rendes fejérlő kupokkal, hol most lakosok ütötték fel tanyájokat, és melly valószinüleg egykor több városoknak szolgált temetkezési helyül. A mint a sebes rohamu folyam a földet kimosta, olly formán tünnek elő, hogy némellyek alig egy meter magasságuak; de vannak száz meternyi magasak is: és sziklából faragvák, sőt némellyek doriai oszlopokkal és homlokzattal is el vannak látva. A vidék lakosai Binbirki-

---

[1]) Carette-nek igen fontos jelentésében déli Algirról (1845), különös dolgokat olvasunk a *nza*, vagyis ottani sirhalmokról. „Egy napon több arabokkal utázván, bámulva láttam, miként szednek föl egymásután köveket; és midőn nekem is adának egyet, ennek okát kérdém tőlök. *Ben Gassem nzája mellett fogunk elmenni*, adák válaszul. Ebből ugyan nem sokat értettem, a követ azonban megtartám. Csakhamar egy másfél meternyi magas, alaktalan kőrakáshoz értünk. Mindegyik társam rá vetette a követ, mondván: *Ben Gassem nzájának.* Magam is ugyanazt tevém." Egy illy nza azon helyet jelöli, hol még meg nem torolt gyilkolás követtetett el. Pera s Bolivia tartományokban szinte találtatnak illy emlékek: csak hogy más jelentőséggel. Az indiánok rakták azokat, kik nagy teherrel megrakodva mennek át a legmagasabb hegyeken, és e halmokat az Istennek emelik hála jeléül, hogy nem hagyta őket elveszni. Egy darabig megpihennek mellettök, szempilláikból néhány szőrt szélnek eresztenek, egy követ vetnek még a jámbor emlékre, s kissé megrágott füvet köpnek ki arra.

[2]) L. az utolsó franczia hadjárat iratait Moreában.

lesia, vagyis ezer-egy templomnak nevezik, minhogy kápolnákul nézik azokat [1]).

Már későbbi, s fejlettebb cyclopsféle épitmények maradványai a nevezetes mycenei és tirynsi romok; mellyek bejárásai éles szögre kivágott, hosszudad kövekből készitvék: s ezek egymás fölébe rakva, háromszög-alakban foglalják be a nyilást. Az oroszlán-kaput Mycenében két fal képezi, mellyek huszonhét lábnyira hajolván egymásra, összeérnek, és gúla-alaku nyilást hagynak egy tizennyolcz lábnyi magas bástyafalon keresztül. A kapu fölött két oroszlán kapaszkodik egy oltárra; egyik legrégibb szobormüve Görögországnak. Ugyanitt van Agamemnon sirja, melly Atreus kamarájának is neveztetik: a bejárás szinte gúla-alaku, fölötte háromszögü ürrel, melly valószinüleg egykor szobrot tartalmazott. Benseje köralaku terem, hatszögü kövekből rakva: több, mint ötven lábnyi magas, és negyvennyolcz körületében, s kupban végződik ollyformán, hogy a kőrétegek fokonkint mindig belebb nyulnak, mig a fönhagyott két lábnyi nyilás egy, a többi közé illesztett kő által takartatik el. A homlokzaton némelly ékességek láthatók, és a bemenet mindkét oldalán két oszlop, fejezetekkel. Illynemü emlékek léteznek Orchomene városban is, Amyclae mellett, Sparta környékén; és hasontermészetüek a cucumellák is, mellyekből a hetruskok müvészetének annyi nevezetes maradványai ásatnak ki jelenleg.

Sardiniában különösen a nuragh-ok fordulnak elő [2]); kupformán hegyesült, harminczhat-negyven lábnyi magas kőboltozatok: a szomszéd bányák köveiből készitve, leginkább egy köbmeternyire az alacsonyabb rétegekben, rendetlenül és vakolat nélkül egymásra rakva. Dombokon emelkednek; gyakran háromszáz hatvan lábnyi körületü töltéssel környezvék: melly ismét tiz láb magas, hasonépitményü fallal van megerősitve; némellyek pedig kisebbszerü hasonló kupokkal vétetnek körül. A falazat két rendbeli falból van összeállitva, mellyek egymást érintik; de sem egymásba illesztve, sem vakolattal összeragasztva nincsenek: középett többé, vagy kevesbbé meredek magaslat, melly a féltojás alakban egymás fölibe emelt három teremet kapcsolja össze egymással. A bemenetet egy többé, vagy kevésbbé alacsony, a földhez közel alkalmazott, és keletre néző ajtó képezte: ugy hogy a fölkelő

---

[1]) Ch. **Texier**, Journal de Smyrne. 1837.

[2]) L. az **Amedeo Peyron** által a turini academiának előterjesztett emlékiratot: **Petit-Radel**, *Notices sur les Nuraghes de la Sardaigne considérés dans leurs rapports avec les résultats des recherches sur les monumens cyclopéens et pelasgiques* (Paris, 1826.).; **De La Marmora** lovag fürkészéseit; és **Manno**, *Storia della Sardegna*. Turin, 1825.

nap az azokban kinyujtóztatott holttetem lábaira sütött. A tudósok ugyanis megegyezni látszanak abban, hogy e boltozatok temetkezési helyül szolgáltak [1]; s hogy eredetök nagyon régi: talán még a szigetnek legelső lakóitól származván. Petit-Radel a pelasgoknak tulajdonitja: a cyclopsféle épitményekkeli némi hasonlatosságra támaszkodván; mások a hetruskok müveinek állitják. Jóllehet azonban a többszögü alak fordul elő nálok, átalában mégis az ugy nevezett barbar szerkezet tünik fel rajtok; miért is sokan a phoenicieknek, vagy talán iber és celta népeknek vélik tulajdonithatni: mi annál valószinübb, minthogy hasonló épitmények éjszaki Skotiában, és Irhonban is léteznek. La Marmora lovag hasonlókul találta azokat a balearii szigetek telayot nevü épitményeihez; mellyek benseje azonban nincs emeletre épitve. Hasonlit hozzájok az óriások tornya is Gozzo szigetén; melly két, bensőleg együvé foglalt, és a romaiak sirboltjaitól nem igen különböző emlékekből áll.

Hindu épitészet. Első korszak.

A müvészet hasonló fejlődését tapasztaljuk a hinduknál. Vallásuk által az idő s tér végtelenségébe kiterjesztett óriási természet látványától lelkesülve, a sziklákba rémitő nagyságu, s gazdagon fölékesitett épületeket vágtak; mellyek több nemzedékek munkásságát vevék igénybe. Ezek meghatározott és jelképezett rendszer szerint tervezettek. A Matsya (a legfontosabb a puranák közt, az, melly erény-, boldogság- és tudományra vezet,) 26-, és 27-ik fejezetében magában foglalja a müvészeti liturgiát; tudnillik szabályokat az épitészet és szobrászat tárgyában, vonatkozással a hindostani égaljra [2].

Indiában a müvészet legelőször szinte troglodyta-korszakot mutat föl; és ugy látszik, a hinduk a himalayai és cashemiri gránitot és porphyrt kezdék ott helyben kiásni. Hasonnemü templomok nagy számmal találtatnak Persia határain, felső Hindostanban, Cashemir hegyeiben, a braminok eredeti honában. Abul-Fazil, ki a hires hóditó Akbarral

---

[1] Ezen emlékek legjobb magyarázója azt állitja, miszerint azok nem cyclopsféle épitmények, sem nem diadalmi emlékjelek, vagy őrházak, mint némelyek mondják, hanem valószinüleg tüzhelyek. Ezért emelkednek mind dombokon, talán régi terrasseok fölött, belülről lépcsőzettel, hogy feljutni lehessen. E vallásos épitmények talán a papok és papnők temetkezési helyeiül is szolgáltak; azért nem találtatnak ott fegyverek, hanem nőékszerek, és apró bálvány-alakok. Egyébiránt sokkal későbbiek az azon szigeten létező kőrakásoknál, s az épitészet előhaladását hirdetik. Azon nézetet, hogy a tüz tiszteletére valának rendeltetve, támogatja rendkivüli hasonlatosságuk a balearii szigeteken létező *telayot*-okkal.

[2] L. *Asiatic Researches*, I. köt. De ezen purana még nem ismeretes Európában.

gyakran bejárta ezen tartományokat, mintegy kétezer illy barlang-templomot ismert; mellyek mind rajzokkal valának boritva, s állitása szerint mindegyikben három óriási isten-szobor volt látható: egy férfi, egy nő, és egy fiu. A benszülöttek a szellemek és óriások müvének tartják; miként az egyptomiak ezt pyramisaikról állitják: valamint egyéb népek is, ha bámulandó emlékeket látnak [1]). A tanult ember az ész uralmát csodálja e müvekben a nyers erő fölött; ugy szinte korlátlan hatalmát egy theocratiának, melly ezer meg ezer rabszolgai karokat terhes munkára kárhoztatott. De épen azért, mivel a képzelődésnek szabad tér nem engedtetett, alig lehet haladást tapasztalni. Különben nem lehet sem a rajzok, sem az ékességek után, még csak hozzávetőleg is ezen épitmények időkorát meghatározni. Miért is azok történeti rajzában elegendő, ha felosztjuk azokat földalatti, s földön felüli épitmények-, és valóságos épületekre.

Mahabalipur.

Az előbbiek közt bámulatra méltó a mahabalipuri, vagyis a hét pagodák sziklája, negyvenkét mérföldnyire Pondicherytől: hol annyi colossusok, templomok és paloták romjai halmozvák egymásra, miként egy megkövült várost vél látni maga előtt az ember. Hét templom, mindannyi egyes kődarabból, nyulik be a hegybe, mellyekhez hosszu csarnok vezet: és ennek oldalfalain mindenféle állatok vannak, szinte természetes nagyságban, a sziklákba vésve, ugymint Rama és Ganesa elefántja, Vishnu teknős-békája, Rama majma, Parvadi tehene, s egyebek. Innen egy kerek kis térre ér ki az ember, melly szinte a sziklából van kivágva, s ezután kettős kőlépcsőzeten, és két folyosón a templomba juthatni föl. Végre a sziklába vágott ajtókon át, valamennyi templomot be lehet járni. Láthatni ezekben tornáczokat, oszlopzatokat, Krishna, Vishnu, Shiva, Rama, Ganesa, s a kilencz avatara-, vagyis Vishnu megtestesüléseinek teméntelen szobrait: és mindezek a sziklához tapadvák, mellyből faragva vannak [2]). A föliratok, még a sanscrit jegyeket megelőző időkből, maguk is a pagodák ősrégiségét bizonyitják: még ha ezt a boltozatok modora nem tanusitaná is; mellyek sem hajlást nem mutatnak, sem csucsba nem végződnek, hanem két, legfölül majdnem háromszög-alakban egymást érintő, körszeletből állnak

Mahabalipur az óriások-, a világ első urainak müve volt. Az ezer

---

[1]) **Marlès**, Hist. générale de l' Inde, és **Robert**, id. h.

[2]) Pater Paulino de San Bartolomeo ekkép irja le azt *keletindiai utazásában.*

karu Benaceren e városban ostromoltatott Krishna által, ki azt rohammal vette be, s a királynak mindannyi kezét levágta, kettő kivételével, mellyekkel a győzőnek hódolnia kellett. E percz óta Krishna imádtatott e nép által; de egyet ez óriások közül egy mennyei nympha kedvelvén meg, s álmában általa az égbe fölvitetvén, a müvészetek- és tudományokbani dus ismeretekkel tért vissza a földre, s a várost az istenek városának mintájára ujra rendezte; arany és ezüst fedelü palotákkal töltvén azt meg, és egyátalában olly pompát fejtvén ki, hogy az Indrák udvara, ebbeli féltékenységében a tenger istenének megparancsolá annak elnyeletését. Igy mondják a braminok.

A carlii barlangok, a Bombay és Pouna közti, nyugoti Gath hegység lánczolatában, kétszáz meternyi magasságra a sikság fölött, egy templomot mutatnak föl; körülötte temérdek, szobrokkal dusan ékitett vájt üregek, mellyek, a monda szerint, Pandu királytól, a Maha-barata hősétől erednek. A tornácz harmincz négyszög meternyi tért foglal el, és a templom belürege 37½ meter hosszu, 14 m. széles: ötven oszloppal, mellyek fejezetei elefántokat ábrázolnak. Más üregek egész negyvenhat meternyire nyulnak be a hegységbe; s Valentia lord csupán azok megszemlélésére több napokat forditott. Dumnarban, éjszakra Malva tartománytól, Tod ezredes (Annals of Radjastan) százhetven illy barlangot számitott, mellyekben a templomok és lakok valóságos troglodyta-várost képeztek.

Elephanta.

Az elephantai barlang az épitészet előhaladásáról tesz tanubizonyságot. Elephanta egy szent sziget, Decan nyugoti partjain, Bombay közelében, nem messze az Indus torkolatától, és azon tartományok határain, mellyek Brahmát imádják. Nevét egy a kikötő fölött nyuló sziklától nyerte, melly elefánt-alakra van kivágva, a hátán tigrissel; s ez emléket a portugalok, első kiszállásuk alkalmával e szigeten, érintetlenül találták. Ez üregek igen nagy régiségre mutatnak, ritka tökélylyel párosult egyszerüségök, tovább az által, hogy készittetésöknek semmi emléke sem maradt fön: és noha a legkeményebb porphyr-kőből állnak, mellybe csak a hires indiai aczél, a vudz hathatott be, falai mégis faragványokkal ékitvék.

Előrehaladva a völgyben, az elephantai catacombákhoz érünk [1]), hol egy teke-alaku hegy alatt 130 angol láb hosszu, és 133 láb széles négyszögü tér terül el. Hét folyosó nyulik párhuzamosan, egymástól

[1]) Leirva Anquetil utazásában, és lerajzolva Niebuhrnál. (Reise nach Arabien und den ringsum liegenden Ländern. Amsterdam, 1780. II. k.)

tizenöt lábnyira, egyenes vonalban álló vastag oszlopok közt [1]; melyek alakra, s épen nem izlésnélküli ékességekre nézve különböznek egymástól. A négyszögü talapzaton egy széles, szép köralaku abroncs- és két többszögü párkánynyal koronázott, kisebb talap nyugszik; innen emelkedik a mintegy hét láb magas kerek és rovátkos oszlopszár, melly csúcsa felé tekergősen végződve, gyöngysorokkal és felgyüremlett virágszirmokkal környeztetik. Hasonló keskeny virágfüzér övedzi a fejezetet kerek párna-alakban, mellyre egy lapos kő nyomaszkodván, fölötte a gerenda nyulik el. Istenek, oroszlán-, elefánt-, és lófejek domborfaragványai ékesitenek mindent. Diego de Couto kevéssel a portugalok megérkezése után Indiában, bemenvén e templomba, bámulta ott a mozaik ajtót, az ülő bálványokat olvasóval kezökben, a mész-, és öntött szurokkal bevont falakat, csodálatosan fénylő szineikkel [2]; a boltozaton pedig lefestve a braminféle Cosmogoniát, és az imádsággal foglalkozó égi szellemeket. A templom nagyobb hajóit több, faragványokkal megrakott apróbb kápolnák környezik; mindegyikben egy husz láb magas bálvány, temérdek fők-, karok-, és a szokott jelvényekkel; körösköril pedig másodrendü istenségek, és ajtatos szerzetesek. Gyakran a lingam, az ő természeti alakjában, ki vala téve ezen kápolnák oltárain, mellyek, kettőnek kivételével, mind leromboltattak. A templom hátrészében létező szentélyben emelkedék a trimurti 17 láb magas, és 22 láb széles szobra, három fővel; mellyet közönséges napokon egy ellenző takart el az avatlanok szemei elől.

Nem kevésbbé nevezetesek az ambolii barlangok is Salsetta szigetén [3]; hosszu sora a föld alatti teremek-, folyosók- és hajóknak, elül csarnokok- és tüzokádó szörnyetegekkel, lovakon ülő emberekkel, kiknek nyitott szájából jön ollykor ki az ivezet. Belül egy bálványkép van, melly hét-hét karral ellátott vállain boltozatot tart: melly hasonlóan minden egyéb földalatti boltozatokhoz, fokonkint egymáshoz közelebb álló kövekből képeztetik; mig végre az utolsó kődarab egy csoport istenségnek szolgál talapzatul. Törpe lények, különfélekép összekevert tagokkal, egy Shiva, melly egy lelógó gyermeket készül átszurni, mig mások térdelve kérik őt annak megkiméléséért, labyrinthképen föl s alá vezető szük lépcsők, egészitik ki eme tömérdek zarándokok által láto-

---

[1]) **Stieglitz**, Geschichte der Baukunst der Alten.

[2]) *De Asia*, t. IV. dec. VII. L. 3. c. 2; és **Marlés** id. k.

[3]) Először irta le azokat a nápolyi tudós **Gemelli Carreri**, *Giro intorno al mondo*. III. k. 36. l.; ugy szinte **Anquetil Duperron**, *Introduction au Zendavesta;* de még pontosabban az ujabb utazók.

gatott barlangok építészeti modorát. A négyszögü oszlopokat boritó feliratok jegyeit eddigelő megfejteni nem lehetett.

Ellora.

Minden földalatti épitmények közt Indiában legnevezetesebb az ellorai, Decan tartományban, egy igen kemény, vörös gránitból álló hegység alatt, mellyet hat és több mérföldnyire furt át az emberi kéz; és benne amphitheatralis alakban álló, vagy pedig egymás fölébe helyzett templomok, obeliskek, hidak, kápolnák, teremek, cellák, colossusok, csarnokok, végnélküli utak, mind sziklába vágva találtatnak: s a mi még csodálatosabb, mindez egy hosszu sor, irtóztató nagyságu elefántok hátán nyugszik. E földalatti Pantheonban mindenik istenségnek van legalább egy szentélye: Shivának van husz; és az oldalfalak mindenütt vedákból vett jeleneteket tüntetnek föl. E templomok közül, mellyeknél az ősrégi az ujabbszerüvel, egészen a mórféle korszakig vegyül össze, a legszebbik, eltérve a rendes négyszög-alaktól, görög keresztet képez. Egy utazó ekkép nyilatkozik rólok: „A Pantheon, Parthenon, Sz.-Péter-, Sz.-Pál-egyház, és a fonthilli apátság épitéséhez bizonyára tudomány és munkásság kellett; de legalább tudjuk és felfogjuk, mint készült és foganatosittatott ezek terve. Hanem azt senki sem leend képes (?) felfogni, hogy bármilly számos és fáradhatlan emberek egyesülése, ellátva minden szükséges eszközökkel feladatuk kivitelére, mint választhatott ki magának némelly helyütt száz lábnyira is felnyuló természetes sziklát, mint véshetett ki lassankint, és állithatott elő illy pompás templomot. Valóban e mü minden képzeletet meghalad, és az ész elmerül a csodálkozásban“ [1]).

Ezen földalatti épitmények, mellyeket a keleti képzelődés szüleményeinek lehetne tartani, ha ma már nem léteznének, s hol a bramínok a rejtélyes homályban elmélkedtek, vagy az ujoncokat beavatták, mindenben hasonlók az egyptomi s hetruriai illynemü épitményekhez: ugyanazon jelvényes szerkezettel, négyszögü, alacsony ajtókkal, szinte cosmogoniai rajzokkal a boltozaton, és hasonló falüregekkel az istenek számára.

Második korszak.

Később a müvészet kibuvik a föld alól: de még nincs elegendő bátorsága, tőle egészen megválni; kifaragja az utjába eső sziklákat, miként ezt a temérdek pagodákban [2]), s a carnatei, ramiserami, deo-

[1]) **Seely**, *Wonders of Ellora*, 127. l. Más barlangok láthatók Bamiyan mellett Indu-Cush-ban, a Balk és Cabul közti uton, sőt Cabulban is.

[2]) E név a *Bhagavati*, szent lak szóból ered, miként azt a hinduk nevezik.

guri, tanchorei, benaresi, dsaggernati, s tripettasi pyramisoknál, és a pompás Ceylon sziget erdeiben elszórva találtató palotáknál tapasztaljuk: melly sziget hajdan polgárisult népeknek volt székhelye, most pedig nyomorult vad emberek lakják*). A papi jelleg meglátszik még rajtok; de a négyszög-alakon, mellynek oldalai pontosan a világ négy tája felé irányozvák, négyszeresen háromszögü pyramis emelkedik: mi a trimurti jelképe; vagy pedig a magasba törő gömbölyded alak, az őstojás ábrája. Belülről a szent homály, miként a földalatti barlangoknál, egyedül a lámpák által mérsékeltetik, mellyek csak gyenge világosságot vetnek a jelvényes fejezetü oszlopok sorozatára [1]). E pyramisok rémitő gránit-tömegekből, vakolat nélkül hordvák föl; szük ajtó vezet a terembe, mellynek boltozatáról egy lámpa küldi le világát a termékenyitő lingamra, mellynek a papok áldozatot mutatnak be. Valamint e pyramisok Egyptomra emlékeztetnek minket: ugy a latin Vesta-féle rotundák egyéb apró templomokat juttatnak eszünkbe, mellyek csarnokok- és oszlopzatokkal körülvéve, kerek térségen emelkednek, és mellyek fedelein sárkányok, delphinek, és különféle alaku szörnyek játszadoznak, és a vizvezető csatornákba fogódznak. Közepett van mindig a bramin cellája, csupán egy lámpa, vagy a boltozaton hagyott nyilás által megvilágositva. Körös-körül a templom hajói terülnek el, hol a nép a másodrendü istenek őrködése alatt összegyült: e hajókat szinte csarnokok előzik meg. Az egészet kőfal köríti, néha fél mérföldnyi kerületben; mellynek közelében obeliskek, és egyes kődarabokból faragott oszlopok találtatnak elszórva.

A főnebb emlitett ellorai catacombákban a müvészet kibontakozván a föld alól, a napfénynél mutatja magát. Ki a hegyhez közelit, melly a barlangot rejti magában, annak szemei legelőször is egy komor, egyedül álló emléken akadnak meg: alacsony tornáczok, minden ékesség nélkül vezetnek az ismeretlen Budda szentélyébe, lelógó fülekkel, és göndör hajzattal. Ezek a dehrwarák, vagyis a tisztátalanok számára rendelt helyek, hova a pariák járnak imádni a hozzájok hasonlóan megvetett istent. Ezután következik a dsagannata, a hivők gyülekezetének temploma, mellynek homlokzata elefántok által tartott, és oroszlán-fejezettel ellátott négy oszlopon nyugszik. A templom benseje harmincznégy láb magas, és ötvenhét láb széles; a szentélyhez két szobor által őrzött lépcsőzet vezet, mellyek Vishnu kapusainak neveztetnek: körös-körül pedig temérdek alakok, könyörgő helyzetben.

*) Tehát a Budda tisztelete, melly itt legerősebb gyökereket vert, nem igen bizonyitá be polgárositó erejét. S.

[1]) L. ezek rajzát **Hodges** festésztől a *Views of Indostan* czimü munkában.

Keskeny lyukon át egy más, tizenkét oszlop által támogatott négyszögü barlangba juthatni: innen egy folyosó Ramának harminczhat lábnyi mély templomába vezet, két oszlopsorozattal; a szárak levelekkel fedve, a talapok pedig meztelen alakokkal, mellyek a grácziák módjára egymást átkarolják.

Azonban Indra-, az égboltozat istenének temploma, egészen eltér a régi formáktól: ez valóságos pagoda, vagyis négyszögü pyramis, több emeletekkel, kupban végződve; egészen sziklából van kivágva. Nem akarjuk leirni azon csodálatos és különös faragványokat, mellyek Indrának ezen egét ékesítik: e templom nagyság-aránya jóval nagyobb és tökéletesebb; mivel a templom hossza hetvenkilencz láb, széle hatvanhat, az oszlopok huszonkét láb magasok, kivevén az oltár körüli tizenkettőt, mellyek a lingamot képezik [1]).

Kétszáz arasznyira innen, egy száz láb hosszu, ugyanazon sziklába vágott folyosó Dumar Leina-hoz, egy más földalatti csodához vezet. A bemenet oldalait oroszlánok állják el, leteritett fiatal elefántot tartva karmaik közt; a csarnok két oldalán egy csoportozat Shivát jelképezi az ökörrel, a mint tánczoltatni akarja az isteneket; a másik oldalon Derma-radsah, a pokol birája, ülő helyzetben, buzogánynyal kezében, és a braminféle szalaggal vállain: oldala mellett a szép Sita, hozzá hasonlóan óriási nagyságban.

Ismét tovább haladva, jön a templom, hét caryatid-talapzatu oszlopsorral, hét részre osztva; innen a felsőbb emeletekbe jut az ember: hol keskeny teremekben egyéb istenségek léteznek; a legfelsőbb emeletből a hegyoldalon szállhatni le, szemközt egy zuhataggal, melly száz lábnyi magasságról esik. Befordulva a kanyarulatnál, ott áll előttünk a Dsenuassa, vagy is az eljegyzés barlangja. Előtte egy hosszu csarnok az Amor-, Hymen- és nemzés istenének szobraival, környezve ifjak által, kik shorit, vagyis ökörfarkból készült legyezőt tartanak kezökben; Suria, himnő, a nap istene, hét ló által vonatik; félmeztelen leányzók, hasonlóan a Horákhoz, shorit tartva kezökben, és Hymen kötelékét hordozva nyakukban, és lábaiknál ugrándozva a szerelmi fiúk, fedik el széles testeikkel az oszlopokat. A sajátképeni templom ajtaját két óriási nagyságu férfi őrzi, apró nejeik társaságában. A hajók beljében az alacsony fedlet, egyenvonalu párkányaival, rovátkos oszlopokon nyugvó oroszlánok által tartatik; az oszlopfejezetek a tropicus növények óriási leveleibe végződnek: mellyek nem ugy, mint

[1]) L. **Langlés**, Monuments de l' Inde. (Paris, Didot. 1821.) **Daniel**, *Antiquities of India*, a már idézetteken kivül.

a kecses korinthi acanthus, fölfelé törnek, hanem inkább a földre konyulnak le. Mélységes számitásnál fogva az eljegyzés barlangjára Shiva barlangja következik, mellynél a müvészet a papi jellegből kibontakozni igyekszik. A kültér, a sziklába faragott Nandi ökörrel, nem különbözik a többitől; de már az egyetlen hajó, négy szük oldalcsarnokaival, különös jelleggel bir.

Az eljegyzési barlang függelékének látszik lenni a Ramishuer, vagyis Rama Iswara-, Vishnu megtestesülésének bámulandó temploma. Két nőszobor áll őrt a csarnok végén, melly a Nandi ökör udvarát, a szentélyt környező négyszögü csarnoktól elválasztja; fülkék és dombormüvek igen sok allegoriai csoportozatot tüntetnek föl: itt van a fukar, családjával együtt keservesen jajgatva a rablók mögött, mialatt Shiva az éhező fukarok szeme láttára táncol; amott ezen istenségnek czivódása neje-, Parvatival ábrázoltatik; más helyütt néhány lakodalom fordul elő: midőn a pap a jegyeseknek a két részre hasitott szertartásos cocus-diót nyujtja, hogy illeszszék azt össze; ismét Ravan, a hindu Helena rablója, támaszul szolgál Ramának, ki a vetélytárs szemeláttára hizeleg az ismét meghóditott Sitának. E faragványok tökélye annyira magán hordozza a görög müvészet finomságát, hogy sokan Sándor koránál későbbiekül tartják; azonban a boltozat még mindig nem fordul elő.

A Ramishuert szintugy az egésznek magasztossága, mint az egyes részek finomsága tekintetében, jóval meghaladja a Kailasa, Shiva palotája, melly a hegységben vájt üregek középpontját képezi. Shiva a Himalaya hegység három rendbeli mythologicus csúcsainak egyikén lakik: hol örökké tart a tavasz, és az örökös hó és végetlen mélységek fölött függő virágszőnyegeken szünet nélkül táncolnak a soha meg nem vénülő pásztornők, a tarka tollazatu madarak énekei mellett. Shiva szerelmének eme szinhelyét ábrázolja az emlitett palota, mellynek jelenleg csupán romjai láthatók. A sajátképeni templom egy különvált, de ugyanazon sziklatömegből készült pyramis, ember- és elefántszobrokkal környezve; melly utóbbiak mindenféle helyzetben vizet bocsátanak át ormányaikon, és terhet hordanak. A templom előtérét számos udvarok foglalják el, kutak-, obeliskek-, vagy elszigetelt oszlopokkal, mellyeken oroszlánok nyugosznak. A palota bejárása előtt hever a szent ökör; és egy, a sziklába vágott hid, melly a felsőbb emeletekbe vezet, ernyőzetül szolgál Shiva jegyesének Bavaninak, ki két elefánt közt oldalvást ül: mellyek egybefont ormányaikkal boltozatot képeznek feje fölött. Ez épületnél ablakok is fordulnak elő: mi az első korszakbeli emlékeknél egyátalában nem látható; s végre egy kis bol-

tozat. A Kailasa rejtelmes labyrinthusokkal van összeköttetésben, melyekbe még egyetlen, bármilly merész utazó sem bátorkodott behatni.

A Des-avatara, vagy Vishnu tiz megtestesülésének barlangját csak azért emlitjük, hogy Hindostannak legnevezetesebb templomára, Biskarma (Visva-Karma) gunyhójára mehessünk át. A müvészet emez istene, Brahma fia s épitésze, hatvannégy mesterség ős tanitója, három szemü; egy drága-kövekből készült tiara, arany nyaklánczok, és karpereczek ékitik hófehérségü, mezitelen tagjait. Temploma beljében europai módon ül, egy emelvényre helyzett, és két oroszlántól tartott széken, elmélkedésbe merülve: oldala mellett két szolga legyezőt tart; nyolcz meztelen szellem lebeg a boltozott falüregben, mellybe az ő szobra vagyon helyezve, s mellynek mögötte kerek oltár emelkedik, kup-alaku tetőzet alatt. Két sor oszlopzat két komor és szük oldalhajót képez, egyenes, alacsony boltozattal; mig a középső hajó tökéletlen éles csucsba végződik, hasonlóan a romai basilikákhoz. Az egész templomon végig dombor faragvány huzódik: felül sorban állnak az apró szobrok, a boltozat gerinczeinek összefolyásánál; mellyek nem hogy keresztül vágnák egymást, mint nálunk, hanem párhuzamosan futnak, mint valamelly hordó abroncsai.

Nem tartozik hozzánk leirni mindazon hindostani épületeket, mellyeket az utazásokban találunk megemlitve; a mondottak tökéletes fogalmat szerezhetnek a hinduk épitési modoráról, és a müvészet előhaladását is eléggé láttatják. Csupán azt adjuk még hozzá, miként Salsetta sziget templomai közt, hol a Keneri hegység egymás fölébe helyzett töméntelen sokaságu üregeket tüntet föl, miként a libyai hegylánczolat Egyptomban, találkozik egy, mellyet portugal szerzetesek foglaltak el. Azt mondják, hogy az apát, és a többi szerzetesek élelmi szerek-, fáklyák- és zsinegekkel ellátva, egy mellette levő labyrinthust akartak átkutatni; de hét napig bolyongtak abban, a nélkül, hogy egy szelelő-lyukra akadtak volna, s egyebet sem találtak cellák- és viztartóknál. A braminok azt állitják, hogy a tenger alatt is kiterjedt, és sok pagodák kapcsoltattak egybe általa. Még több illy földalatti folyosók is emlittetnek Indiában, mellyek a papoknak a tartomány titkos kormányzására szolgáltak volna.

Harmadik korszak.

Mindeddig a földhez tapadt müvészetet szemléltük; lássuk már most, mint halmoztatnak egymásra a nagy kőtömegek és rendeztetnek el arányosan a szabad ég alatt.

Az e nembeli első pagodák cyclopsféle épitmények, egymásra rakott irtóztató tömegekből, négy oldalu pyramisokat képezve: melly

építési mód szintolly könnyü, mint tartós. Ramának tulajdonitják a Ramesuram épitését Ramesur szigeten: olly annyira régi ez. Váltogatva, vizirányosan és keresztben fekvő, külsőleg faragványokkal ékitett tömegekből emelkednek a falak száz lábnyi magasra; ezután jön a 2500 oszlop által tartott csarnok, a legkülönösebb épitészeti modorral, és cosmogoniai rajzokkal.

A tandsori pyramis, mellyet Valentia lord az illy épitmények legremekebb példányának tart Indiában, negyven meternyi magas talapon, hatvanegy meternyi magasságra emelkedik; szobrok- és dombormüvekben nagyon is dus, jóllehet beljében csak egyetlen, vésővel nem is simitott durva terem van, mellybe a világosság sem hathat. Tövében egy kőtömeg, melly szélében az épület magasságának két harmadát teszi, egész egy negyed magasságra emelkedik, ezután tizenhat lábnyira fogy: tetejét könnyüded kupola képezi, mellyen egy érczgolyó csucsba végződik. A tizenhat emelet mindenikében egy sor oszlop és párkány huzódik, és ezek közt lóherlevelek- és rózsákkal ékesitett ablakok; mellyek bizonyos ünnepélyek alkalmával lámpákkal rakatván ki, szintolly nevezetes kivilágitási látványt nyujtanak Indiában, minő a pisai és vaticani szokott lenni Olaszországban. A homlokzatot mumiák ékesítik jelképes helyzetben, s nyolcz ökör, és egy goth-modoru ablakrózsa. A négyszögü csarnok alatt egy csoport ökör környezi az óriási ökröt; melly tizenhárom láb magas és tizenhat láb hosszu, egyetlen, bronzzal bevont porphyr-darabból áll. Nagyobb ünnepélyek alkalmával a hinduk tánczot járnak körülötte, különféle szinekkel mázolják be, s virágfüzért akasztanak nyakába. Ők azt hiszik, hogy éjjelenkint fölkel, és körüljárja az oltalmába ajánlott pagoda-világot; miként Shiva is évenkint egyszer, ökrök által vont pompás szekéren, a temérdek zarándok-nép borzalmas ujjongásai közt körüljárja a várost [1]).

A mohamedánok, valahányszor India csodamüvein szemök megakad, mindannyiszor ágyukat szegeznek a faragványok ellen. Igy rombolták le a sumnati templomot, Ásia csodáját; mellyben ötvenhat, aranylemez- és drága-kövekkel boritott oszlop tartá a boltozatot, s az ötven könyöknyi magas bálvány egyetlen kődarabból készült.

---

[1]) Némi nyoma van itt a hegyes boltozatnak, miként Madras mellett a talicoti barlangban. A boltozat, mint emlitettük, a biskarmai templomban is előfordul. Kaveri folyónál egy szétrombolt hid maradványai láthatók, melly legalább is 300 láb hosszu lehetett, s 2 láb széles, 20 láb magas fekete gránit oszlopokra rétegesen rakott széles kövekből készült: az egyetlen ivezett hid Indiában. Ram-Raz bramin 1834-ben adta ki Londonban: ***Essai on the architecture of the Hindous***; mellyben az ujabb pagodákra alkalmazott régi épitésmódokat is előadja.

Példány-pagoda.

Müvészeti tekintetben mindenek fölött nevezetes Brahma pagodája Shalembrumban, huszonhét mérföldnyire Pondicherytől. Létkora 4000 évre tétetik(!), és négy kapu vezet abba; mellyek mindegyike fölött 112 láb magas pyramis áll. Hosszu négyszöget képez kelettől nyugotra; hosszasága 380, szélessége 160 arasznyi. Háromszoros, egymásba tekergődző, s téglákból épült fal által környeztetik, melly mindazáltal faragott kövekkel van bevonva. Mindegyik kapu negyvenöt láb magas, és egy-egy darabból faragott oszlopok által tartatik: mellyek huszonhét lábnyi távolságra helyezvék egymástól, s fejezeteik huszonkilencz szemet képező, mozgó kőlánczolat által egyesitvék. Caylus azt állitja, hogy az oszlopok és a láncz ugyanegy tömegből készitvék, melly legalább is hatvan láb hosszu lehetett. Még pedig négy illyen van! Számos, egyptomi stylben készült oroszlán-alak ékesíti az oszlopok fölé helyezett párkányokat; mellyek fölött ismét négy, hét-emeletes pyramis emelkedett: melly emeletek ugyanannyi, széles ércz abroncsok által különböztetvék meg egymástól, mellyekre a faragványok nem igen pazaroltattak. E körben három, egymásra következő rekesz van, középett egy udvarral, hol három hasonló kis templom áll; faragványokkal megrakott csarnokokkal, és iszonyu nagyságu kövekből egy szük, lámpa által megvilágitott cella: hol a lingam, Vishnu és Brahma imádtatott. Ez utóbbi istenség templomának bemenetét, sandalfából készitett öt oszlop diszíti, mellyeket a braminok az öt cast, és öt elem jelvényének tartanak: valamint a tizennyolcz puranát a cellát elválasztó, ugyanazon fából készült tizennyolcz oszlop jelképezi: mellyek hátterében, *a láthatatlan, hanem hasonlóan a beszivott levegőhez, mindenütt jelenlevő* istenség, arany trónján székel. Szintugy az öt szent magánhangzó-, vagyis szótagra ezen márvány-táblák alakja és szine emlékeztet, mellyekkel a szentély ki van kövezve. Hasonlóul a kilencz aranyozott golyó, ez arany terem fölött, az emberi test kilencz nyilását, és a kilencz megtestesülést jelenti; a tetőt hatvannégy támasz tartja: ugyanennyi a braminféle kézmü-mesterség; az emberi gondolkozás kilenczvenhat módjának megfelelő szintannyi vessző képezi a jelvényes szentély rostélyzatát. Kápolnák, pagodák, viztartók veszik körül a templomot.

Parvati-, Shiva nejének egy pompás temploma van itt, mellyben az ő szobra naponkint vizben mosatik meg: mellyből a zarándokok egész ajtatossággal isznak. Egy száz oszlopon nyugvó terem szolgál szentélyül, midőn az istennő nagy pompával vitetik a *végnélküli öröm*, vagyis az örökkévalóság kápolnájának látogatására. Az oszlop-

erdő, számtalan faragványok, csarnokok, arany lemezek, föliratok, szóval mindenek egy csudálatos bizarrságot tüntetnek föl e templomban; melly valamennyi hinduknak mintegy előképül szolgál, és mellyben Caylus és Maurice annyi hasonlatosságot fedeztek föl Egyptom régiségeivel. A francziák Schalembrumot laktanyává változtaták; a szentély tánczteremül szolgált: de az angolok által ostromoltatván, át kellett azt az utóbbiaknak engedni, kik a braminokat ismét behelyezték.

Épen azért, mivel ez utóbbiaknak szolgáltak lakhelyül, a templomok néha olly kiterjedést nyertek, hogy városokhoz lehetett volna hasonlitni. Igen sok illyen találtatik Hindostanban; mi csak Dsaggernatot emlitjük Orissa partjain, Bengalban: egy csarnokok- és udvarokból álló iszonyu négyszöget, két sor oszloppal, mellyek kétszáz hatvanhat, rendkivüli nagyságu, fekete szobrokkal körülvett ivezeteket tartanak, a világ négy tájékára néző kapukkal: és körös-körül szent berkek vannak, telve kápolnák-, pyramisok- és vizmedenczékkel a zarándokok szokásos mosakodására. Ez volt a brahmismus főpapjának széke: jelenleg Mecca gyanánt tiszteltetik; minden hindunak, legalább egyszer életében meg kell azt látogatnia: néha kétszáz ezer zarándok is összejön, és évenkint tizenkét millio fordul itt meg, és népesíti a várost, melyet csupán papok, és koldusok laknak*). Azt mondják, hogy a bálványt maga Vishnu készitette; ki ácsnak alakjában testesült meg. Azt ohajtá, hogy látatlan- és észrevétlenül dolgozhassék e müvön: de a király, ki azt büneinek kiengesztelése végett rá bizta, hasonlóan a görög Psychehez, kiváncsiságtól ösztönöztetve, az ajtólyukhoz illeszté szemét: azonban alig hogy benézett, eltünt az isten, és durva faragásu szobort hagya hátra [1]). Shivának ökre, óriási alakjával, a templom közepén emelkedik, a sandalfába zárt Krishna isten csontjai fölött; s midőn a templomból körutjára megindul, ezrenkint borulnak le előtte a hinduk, és a szekér kerekei által hagyják magukat összezuzatni. A fő pagoda hét, mindinkább keskenyedő emeletből áll, és háromszáz negyvennégy lábnyi magasságig emelkedik, hordó-alaku kupolával; aranyozott rézzel fedve, s rózsákba végződve, mellyek két páva-farkat képeznek: mindez nagy gránit tömegekből, mész és vakolat nélkül készült, és tele van szobrok- és oszlopokkal.

Az épületek összege, mellyek a templomot képezik, hasonlithatlan látványt nyujt; s messze a tengeren jelenti már a hajósoknak a part közel létét, melly a bengalai öböl eme részén nagyon is alacsony. A

*) Vannak tehát koldusok is Indiában. S.

[1]) Az angol kormány által a dsaggernati zarándokokra rótt legcsekélyebb adózás, az 1830. előtti 17 évek alatt 100,000 font sterlinget jövedelmezett.

templomnak puszta látása elegendő, hogy a hivőre az ég áldását vonja le; minden bünei megbocsáttatnak annak, ki az istenségnek fölajánlott áldozatból, ha bár ebek torkából kellene is azt kiragadnia, bármi kis darabot szájához visz; botütésekkel illettetni a rizst kiosztó braminoktól, igen nagy érdem: legbiztosabb mód a paradicsomba jutásra, ha valaki eme szent földön adja ki lelkét. Miért is a buzgó hinduk, halálukat közeledni érezvén, Dsaggernatba vitetik magukat; és igen sokak halálát siettetik az utnak fáradalmai, az önkényt választott kinlódások nemei, s az ott uralkodó járványos nyavalyák. A zarándokok tetemei temetetlenül hevernek (!) az ebek, shakalok és keselyük martalékaiul; és szétszort csontjaik mérföldekre jelölik a szentély közelségét.

Illyforma leirások után sokkal több hitelt adhatunk Herodotnak; kinek előadása szarint Semiramis Baghistan hegyet olly formán vágatta ki, hogy ez őt száz és nehány harczosainak közepette ábrázolná.

Mindezen müvekben a jelképes formák megtartására fordittatott fő figyelem: a négyes szám, és a négyszög, alapjai az öszhangzásnak; a hármas, és isteni szám által képezett, pyramis alaku háromszög, az ég felé emeli azokat; és a hetes szám a hajókat három, hét, vagy kilencz cosmogoniai emeletek alatt rendezi el.

Azok, kik a salsettai s ellorai templomok leirását adák nekünk, ugy találták, hogy ezekhez hasonlitva, a pyramisok minden jelentőségöket elvesztik (?); mások három ezred éves létet tulajdonitanak azoknak: és még többet a Coromandel partjain létező hét pagodának; mellyek alsó emeletét már a tenger hullámai verdesik: Rhode és Riem öt ezer évre (!) teszik a shalembruni templomot az ő feliratival, olly nyelven, melly a sanscritot megelőzi, s olly festészettel, melly bizonyára legrégibb a világon. Mindezen munkát szolga-nép vitte véghez, a papok parancsára: mivel a szépmüvészetek első eleme, a szabadság, nem találtatik föl azokban; hanem az emberi erőt haladó türelem nyomai láthatók rajtok. A szellem, melly az épitészet magasztos fogalmaihoz emelkedhetnék, melly a buzgalmat és erőt a kitüzött czél szerint méri, nem mutatkozik azokban; s midőn egyes részeket bámulandó finomsággal látunk kidolgozva, másoknál pedig az egyszerüt egészen a nagyszerüségig emelve, s ezek mellett oktalan hiányosságot: önkénytelenül is azon gondolatra jövünk, hogy ezen nép másoktól nyerte első ismereteit *); mellyeket azután megérlelni, s magához hasonitani nem tudott.

*) S miután e ‚mások' csak azon népek lehettek, mellyek kora, s története felől némi bizonyost is tudunk: már csak e szempontból is illik gazdálkodóbban bánni az évezredekkel; nehogy a mesterek ifjabbak legyenek tanitványaiknál. S.

Ha bár nem görög szempontból tekintjük is ez épületeket, annyit el kell ismernük, hogy a hindu épitményeknél soha sem találjuk föl az egyes részek amaz arányosságát és öszhangzását, melly az ábrázoló müvészetek ismeretéből eredhetne; az ékesités modora is barbar és bonyolodott: mint ez rendesen történik, midőn valaki az ember benső érzelmeit, és az ő legmagasztosabb szépségét kifejezni nem tudja.

Egyptomi épitészet. Földalatti boltozatok.

Az egyptomi épitészetnél is három korszakot, vagyis háromféle modort találunk, valamint Indiában. A libyai hegylánczolat temérdek üregei, a barlangokban lakás ősrégi szokására mutatnak [1]); mellyek

---

[1]) Hogy fogalmat szerezzünk a régi troglodyták életmodoráról, felhozzuk itt az ujabbkori fellahknak **Belzoni** által leirt szokásait (*Viaggio nell Egitto e nella Nubia*).

„Midőn este nem akartam átkelni a folyamon, és visszatérni a luxori templomba, hol lakásunk vala: a troglodyták közé mentem, egy sirbarlang szélén; mi nekem nagy mulatságomra szolgált. E nép rendesen a sirokbai első és második bemenet közti folyosót tartja elfoglalva: a falak és boltozatok koromfeketék, a belső ajtó ganéjjal van eltömve, s csupán egy szük és alacsony nyilás vezet be. Barmaik is ott töltik az éjt, és bőgéseik gazdáik beszélgetései közé vegyülnek. Némelly csonka egyptomi alakok, mellyek közt gyakran az őrködés jelképei, két róka tünnek föl, ékitik a régi sirbarlangok bemenetét. Egy kis, faggyuval, vagy avas olajjal élesztett lámpa vet némi világot a falnak üregéből a borzalom eme helyére; egy a földön elterülő szalmazsák, a kényelemre szolgáló egyedüli tárgy, melly itt található: nekem is be kellett vele érnem, midőn az éjt e sirokban töltém. Este a troglodyták összegyültek körülöttem; és beszélgetéseink tárgya leginkább a régi idők voltak. Mindenik elmondá a maga fölfedezéseit, mindenféle régi tárgyakat hoztak hozzám eladásul, és nem egyszer örvendtem az itteni tartózkodásnak. Estelire mindig készen találtam a kenyeret, és tejet egy faedényben; de midőn értésökre esett, hogy köztök töltendem az éjt, egy pár tyukot öltek le, s egy kis kemenczében sütötték meg a mumia-szekrények töredékeinek, vagy mumia-csontok- és pólyáknak tüze mellett. Nem ritkaság e sirboltokban, hogy az ember a Ptolemaeusok kortársainak koponyái s csontjai közt ül; s az e sirboltban lakozó arab minden tépelődés nélkül forditja az ő szükségeire e maradványokat. A megszokás közönyössé tesz végre is mindenkit iránt uk."

„Valóban nem hinné az ember, hogy boldogságot találjon olly nép közt, melly vad állatok módjára barlangokban lakik, melly szüntelen tetemektől, és a tartomány régi lakóinak koporsóitól látja magát környezve; s azonkivül zsarnoki önkénynek van alávetve, mellytől sorsának javulását nem várhatja, s melly az igazságot nem is ismeri, hanem zsarnoki szeszélye szerint kormányoz. Daczára mind ennek, a szokás elviselhetővé tette a szerencsétleneknek borzasztó helyezetöket, és nekik is megvannak örömeik. Este a fellah hazatér, s a barlang nyilásánál dohányzik társaival, az őt érdeklő dolgokról beszélgetve; minők: a Nilus áradása, a közel aratás reménye; felesége elejbe hozza a tál lencsét, és a vizbe szelt kenyeret: mellyhez ha egy kevés vajat adhat, boldogságnak tartatik. Jól tudván, hogy nincs mit várnia, a gurnahi parasztnak egyéb vágyai nincse-

Egyptomban nem csak a nap heve és világa ellen szolgáltak oltalmul, hanem sirboltokul is használtattak. Minden város közelében találunk illy catacombákat: hosszu folyosók vezetnek a tizenkét, vagy tizenöt láb magas oszlopok által támogatott teremekbe: mellyek közt a legmerészebbek is alig bátorkodnak fürkészni, abbeli félelmökben, nehogy eltévedjenek, vagy az ott felhalmozott mumiákat lángba boritsák. Az ivezet természetszerü; az oszlopok és oldalfalak fresco képekkel, vagy festett dombormüvekkel boritvák: mellyek részint történeti adatokat tüntetnek elő, részint puszta ékességül szolgálván, a családi s polgári élet jeleneteit ábrázolják.

Az eletyai catacombák Edfu mellett, és a Beni-Hassan mellettiek Közép-Egyptomban, tele vannak illy müvekkel. Sokkal pompásabbak a királyok sirboltjai a libyai hegylánczolatban, ötven, egész háromszáz hatvan lábnyi magassággal: mindenik egész sor csarnokok-, szo-

---

nek; megelégszik azzal, a mit bir, és magát boldognak érzi. Ha még ifju, minden törekvése arra van irányozva, hogy száz piasternyi összeget (körül-belül hatvan frank) gyüjtsön össze: hogy nőt vehessen azon, és megtarthassa a lakodalmat. A gyermekek nincsenek a család terhére; öltözetök mibe sem kerül: mert meztelenül, vagy rongyokba takarva járnak. Felserdülvén, az anya csakhamar megtanitja rá, hogy magának kell megkeresnie a ruházatot: s a szülők példája után csakhamar megtanulja, mint kell megcsalni az idegeneket, hogy pénzt kapjanak tőlök. A nők, legnagyobb nyomoruk mellett is szeretnek fényleni; örömest ékesitik magukat üveg granátokkal, vagy durva korall gyöngyökkel. Ha valamellyik közülök ezüst fülbevalókra, vagy karpereczekre tehet szert, már azt társnői irigylik tőle. Noha a keleti szokások nagy szerénységet követelnek a nőktől, mindamellett csak a rutak maradnak hivek a szabályhoz, hogy a férfiak szemei elől eltakarják arczukat. A szebbek, a nélkül, hogy megsértenék a szabályt, elég módot találnak, láttatni az idegennel, hogy a természet nem tagadott meg tőlök minden bájt. Egy lehulló, vagy esetlegesen félretolható fátyol, mind a kaczérságnak, mind a szokások által parancsolt szeméremnek kellő szolgálatot tesz."

„Midőn az ifju nősülni akar, elmegy választottjának atyjához, és megegyezik vele a dij fölött. Ezután azt számitgatja, mennyi pénzt fordithat a lakodalomra. A lak elrendezése nem sokba kerül: három-négy cserép korsó, egy kő a gabona őrlésére, s egy szalmazsák, minden butorzat. A nő maga hozza öltözetét és ékességeit; s ha a férj udvarias akar lenni, egy pár ezüst, elefántcsont, vagy üveg karpereczet ád neki. A lakás készen van: egy sirüreg, mellyért sem bért nem fizet, sem igazitására nem költ; az eső nem hat rajta keresztül; az ajtó el is maradhat, mert nincs mit bezárni: kivéve bizonyos nemét a szekrénynek, melly földből, és a napon száritott szalmából van gyurva, s mellybe becsesebb holmijaikat zárják. Valamelly mumia-szekrény deszkája zárja el e tartót. Ha a lakás az ifju párnak nem tetszik, mást választ magának: tág mezeje van, választani száz, vagy mondhatnám ezer közül, ha mindezen üregek élő vendégek fölvételére alkalmasak volnának."

bák- és teremekből áll, mellyek legnagyobbikában egy emelvényen a koporsó van. Egyike ezeknek, tizenkét láb hosszu, syenei vörös gránitból, harang módjára kong; és tizenkét ajtón keresztül lehet csak hozzá jutni. Sajnos, hogy a ragadozó arabok majdnem valamennyibe behatottak aranyat keresni; s nem csak a holtak maradványait hányták össze-vissza, hanem még a müvészet becses emlékeit is összerombolták. Acheucheroes Osirei, vagy Petosiris, azaz: Busiris és Uchoreus sirboltja, ki 1597-ik év táján uralkodott Kr. e., és mellyet Belzoni nagy fáradsággal nyitott meg Biban-el-Moluk völgyében, minden várakozást felülmult; s ő négyezer év mulva egészen fris faragványokat és festéseket talált ott. A teremben egy 9′ 10″ hosszu, és 5′ 7″ széles, legtisztább keleti alabastromból készitett koporsó találtatott: mellybe világ helyeztetvén, ezer meg ezer ábrák lesznek láthatókká, mellyekkel az egész koporsó falai elboritvák; e példány nélküli remekmü jelenleg a britt muzeumot ékesíti [1]).

A catacombákban vévén eredetét az egyptomi épitészet, megtartá mindenkorra annak jellegét: az egyszerüséget és szilárdságot. Innen a hosszu, meg nem szakitott vonalak, alacsony, vastag oszlopok, lapos fölületek, négyszög-alakok, és élesen álló szögek; s még a 400 láb hosszu, és 50 lábnál magasabb épületeknél is, annyi századok óta alig mozdult ki egy kő a maga helyéből. A nagy tömegek támogatására szánt oszlopok nem lehettek könnyük és karcsuk; a fejezeteket lotus- és pálma-levelek, s állatok ábrái ékesítik: azonban az épitészek nem találván illőnek, hogy a gerendázat könnyed ékességeken nyugodjék, ezek közepéből, támaszpontul szolgáló köb emelkedik. Eltérőleg a görögöktől, az oszlopfejezetek, noha arányosak, egymástól különböznek. Hasonlóan ellentétben a görögökkel, a templomok nem kerek, hanem lapos tetejüek; sem nem boltozottak, hanem szögletesek és alacsonyak lévén, barlangokra emlékeztetnek: alig van nyilás rajtok, melly bebocsátaná a napfényt; akár azért, hogy mérsékelje a világosságot, akár pedig, hogy az ajtatos elmélkedést előmozditsa.

E nagyszerü müvek anyagát ama kimerithetlen bányákból vették az egyptomiak, mellyek porphyrt, vörös, fekete vagy szürke gránitot szolgáltatának a felső, homokkövet a középső, és mészkövet az alsó hegylánczolatban. A földmüvelés kevés karokat vevén igénybe, a többi mind az uralkodó cast rendelkezésére állott. Belzoni, ki minden egyéb

[1]) L. ‚Egyptomi s nubiai második utazásá'-ban leirását eme barlangoknak, és miképen jutott azok fölfedezéséhez. Az előadás igen érdekes: habár tudományos tekintetben Champollionl utol nem éri (G).

eszköz nélkül, csupán athletai alakja által, botütéssel kényszeríti a fellahkat, ott ásni, a hol neki tetszik, rajzát adja nekünk azon munkafelügyelőknek, kik egész nemzedékeket egy király, vagy egy pap érdekében nehéz munkára kárhoztattak; kik ezer, meg ezer karokkal pótolták a gépek hiányát, századokat töltöttek a pyramisok rétegeinek egymásra rakásában, vagy valamelly obelisk oldalainak simitásában: ugyanazon türelmet tanusitva mind ebben, melly a fonókat és szövőket kitünteté. A király és a papok vetélkedtek a legnagyobbszerü müvek létrehozásában; vagyis inkább abban, hogy a dolgozó néposztályt a legsulyosabb terhek által minél boldogtalanabbá tegyék.

Ki ezen müveket a mi fogalmaink szerint tekinti, azon gondolatra jő, hogy századok és századok kivántattak azok létrehozására. Azonban a történetirásból tudjuk, hogy a perui fejedelmek nem kevésbbé bámulandó müveket végeztettek; minők a Cuscoból Quitoba vezető két ut, mellyek egyike a Cordillerák mélységein keresztül, másik a tengerpart homokján át ötszáz mérföldnyire (leg.) vezet: illyenek a nap temploma, a cuscoi és cadsambei palota, s temérdek csatornák; pedig uralmuk nem tartott tovább negyedfél századnál, tizenhárom király alatt. Még kevesebb ideig tartott a mexicoi birodalom: s milly rendkivüli épitményeket hoztak ezek létre! A chinaiak öt év alatt végezték be a hosszu falazatot. S mit nem tehetett még az egyptomi nép, melly már Ábrahám idejében ugyanazon fokán (?) állott a miveltségnek, mellyen a romaiak találták a caesarok alatt?

Az épitészet, szobrászat, festészet és irásmód a legbensőbb kapcsolatban állnak az egyptomi emlékeken; mellyek csak akkor tekintettek bevégzettekül, midőn hieroglyphok- és történeti képekkel valának boritva, s olly eleven szinekkel festve, mellyek annyi századok után sem vesztettek fényökből. A nagyszerü lapos fölületeket arra szánt könyvlapoknak lehetne nevezni, hogy a tartomány viszontagságait, ismereteit és vallását az utókor számára megőrizzék. A faragványok kivülről dombor-, belülről pedig homoru müvek. E müveket nem kell a görög formákhoz szokott nézpontból tekinteni; mert temérdek okok hátráltatták az egyptomiaknál a müvészi szépnek kifejlődését. A nép alakja rut és arány nélküli volt: arczvonásaikkal hasonlitának a chinaiakhoz, és arczszinök a naptól erősen megbarnult; s hogy a természethez hivek maradjanak, a nőalakokat vékony derékkal, és duzzadt kebellel rajzolták. A vallás, melly a nyugalmat tartotta legfőbb boldogságnak, az istenek alakján is a méltóságteljes nyugalmat ömleszté el. A mumia, melly náluk a müvészeti typust látszik képviselni, szobrokra adott eszmét, összenyomott lábszárakkal, testhez tapadt karok-,

és merev nyakkal. Tovább a hieroglyph, mellynek nem a dolgot magát, hanem a nevet, vagy eszmét kelle jelölnie, változhatlan egyformaságot követelt; miért is, miután már a görög müvészetet ismerték, megtarták hajlamukat az egyenvonalu körrajzok iránt: mellyek, miként Strabo szemökre veti, minden festői hatást és kellemet elenyésztetnek [1]).

Azonban méltánytalan dolog volna, ez oknál fogva becsmérelni az egyptomi müvészetet; és a legujabb fölfedezések módositák atyáinknak e részben hozott szigoru itéletét. Osimandias sirjában egy óriási fő találtatott: „mellyen a kellemes nyugottság, és boldog arczkifejezés sokkal inkább vonzó, mint maga a szépség. Lehetetlen az Istenséget tiszteletre méltóbb és vonzóbb vonásokkal ábrázolni. Bámulandó annak kivitele; s azt mondhatná az ember, hogy Görögország előbbre haladt korszakából való, ha az egyptomi jelleget nem hordaná magán" [2]). Hamilton megbámulta e sir dombormüveit, mellyeken merész a rajz, élénk a kifejezés, habár hiányos is a távnézet. A turini, parisi, londoni muzeumokban levő tárgyak szemlélete eléggé bizonyitja, hogy az egyptomiak el is tudtak térni az eredeti typustól; noha fölöttébb korlátolta őket egy részről azon körülmény, hogy állatfőket raktak emberi testekre, más részről pedig, hogy ábrákkal akarák pótolni az irást: előbb akarván előtüntetni az eszméket, mint sem a dolgot.

Olly tartományban, hol a vallás alapdogmája egy meghalálozott istenség, hol az élet csak rövid perczül tekintetett az idők végetlen egymásra-következésében: a holtaknak lakai szükségkép fölülmulták az élőkét fényben. Az egyptomiak, valamint a persák, a fővárosok nagyságát és fényét nem a paloták és templomok, hanem inkább a sircsarnokok fénye után mérték: a királyokat elődeik hamvai mellett kenték föl; honnan őket azon emlékeztetéssel vezeték a trónra, hogy itt haláluk után uj kenet és itélet várakozik rájok.

Pyramisok.

Valamint Thebe királyai kivájt hegyüregekben temettetének el, szintugy midőn az uralkodás székhelye Memphisbe tétetett át, mesterséges hegyeket akartak emelni, mellyek sirjaikul szolgáljanak. Illyenek voltak a pyramisok. Találtatnak ezek a legtávolabb népeknél, Otahitiban, Mexicoban: hol leghiresebb a sholollani, mellynek körülete 1350 láb, magassága 178, a teotihuacani templom mintájára épitve, s tökéletesen a világtájak felé irányozva; tizennégy pyramis ékité Porsenna-, hetruriai királynak mesés sirhalmát; Zarina szittya királyné pyramisa

[1]) *Πολυχειλος οικος εν Μεμφει ουδεν εχει χαριεν ... ουδε γραφικον.* Geogr. XVII.

[2]) *Description de l' Égypte*, pag. 129.

háromszögü volt, három stadiumnyi széles és egy stadium magas, egy colossussal [1]). Hiresebbek az egyptomi pyramisok; a Gizeh melletti pyramisok legnagyobbika, a Nil balpartján, mellynek oldalai pontosan a világ négy tájai felé irányozvák, alapjában épen egy egyptomi stadiumot fog be, vagyis 408-ad részét egy szélességi foknak, csúcsa pedig annak 600-ad részét. A második pyramis töve 540-ed része az ecliptica fokának, melly a thebei délkör 480-ad részének felel meg; bámulandó s titokteljes öszhangzás. Tudva van, miként a pyramisok lépcsőnkint emelkednek, és fölül lapban végződnek: pompás foglalványnyal; mellytől a gizehi pyramisokat megfosztván Saladin, a cairoi erősséget épitteté föl azokból [2]). A küloldal sima köveket és faragvá-

[1]) **Diodor**, II. 34.

[2]) A görögök a pyramis nevezetet a *πυρ* tüz, vagy *πυρος* gabona szótól származtatták; szokásuk levén minden szófejtegetéssel valamelly történetet hozni kapcsolatba, a pyramist vagy a lánggali hasonlatosságtól, vagy onnan nevezték el, mivel azokat magtároknak képzelték. A mi csak a pyramisokról 1813-ik év előtt mondva és irva volt, föllelhető **Beck**-nél, *Allgemeine Geschichte*, I. 705—713. l. Az ujabb vizsgálatok eredményéről l. **Larcher** és **Letronne**, a Strabo fölötti commentárokban; **Sacy** és **Dornedden**, kik a név eredetét fürkészték; **Hirt**, *Von den egyptischen Pyramiden.* Berlin, 1815.; **Thorlucius**, az egyptomi jelképes emlékekről, a *Skandin. Litter. Skrivter* 1822-ik évi, XVIII. köt.

Sem a régiek, sem az ujabbak által nem jegyeztetett föl pontosan a pyramisok magassága; még a lépcsők száma sem. Greaves a legnagyobbik pyramison 207, Maillet és Thevenot 208, Pococke 212, Belom 250, Leuwenstein 260 lépcsőt számlált meg. Azok nagyságát pedig az ismeretesebb irók következőleg határozzák meg:

	Magasság:	Oldal hosszasága:
Herodot	800	800 láb.
Strabo	625	600 „
Diodorus Siculus	660	700 „
Plinius	660	708 „
Le Bruyn	616	704 „
Prosper Alpino	625	750 „
Thevenot	520	682 „
Niebuhr	440	710 „
Greaves	444	648 „

Az egyptomi hadjárat mérnökei szerint Cheops pyramisa, melly a legnagyobb, 232.747 meter széles, függőlegesen 138 meter magas; ehhez adván a csúcsáról leporlott két lépcsőt, és a sziklába vágott kettős talapzatot, 140.966 meternyi magasság kerül ki. Lehetne talán még 6 metert számitani hozzá, a most már nem létező csucs helyett; és igy magasságra a parisi Notre-Dame templomot még egyszer meghaladná. E pyramis töve 53,361 négyszögü meternyi tért foglal el. A bemenetnél egy csarnok az ugy nevezett királyné kamarájába vezet, mellynek hossza 5.793, széle 5.022, s magassága 6.307 meter. A király kamarájának hossza

nyokat tüntet föl. Az ajtó gondosan el van rejtve, s egy kővel elzárva. Innen majd szükebb, majd szélesebb folyosókba jut az ember. Gyakran alagutakra találni, mellyek legnevezetesbike a királyi koporsót zárja magában. Vannak függőleges alagutak is, mellyek talán a Nil csatornájával állottak összeköttetésben.

A bámulat, mellyet e kőtömegek keltenek bennünk, nem kevéssé növekedik, ha meggondoljuk, miként azok nem egyebek, megmérhetetlen földalatti épitmények csucsainál. A folyosók és teremek szűkek, vagy tágabbak, és mindig labyrinthust képeznek. Jóval tágabbak azok, mellyek mélyebben vannak a földben. Abban, mellyet Belzoni fölfedezett, a főterem nagy hordó alakjában volt kivájva, s fényesen ékitve; s a finomul kifaragott alabastrom koporsóban több kisebbek találtattak.

A Gizeh melletti három pyramis helytelenül tekintetett minden egyptomi pyramisok változhatlan mintájának. Az el-meydunehi pyramis kettőnek egymásra tételéből áll; a Saccara melletti legnagyobbiknak csúcsán egy más, kis pyramis látható, ellenkező részekre irányzott oldalakkal; az Abu-sir melletti pyramisra tizenkét lépcsőzet vezet föl; a Fayum melletti-, és egyebeknél kövek helyett téglák használtattak, épen ugy, mint az Euphrates partjain emelt épitményeknél. S minthogy a fayumi és saccarai pyramisok régiebbek, mint a Gizeh mellettiek: azt lehet következtetni, hogy az épités ezen módja Mesopotamiából ered; mig végre az Egyptomban bőven találtató kövek használata kapott lábra.

Ha a királyok, kik a pyramisokat olly nagy költséggel emeltették [3]), ez által halhatatlanságra kivántak szert tenni, várakozásukban csalódtak; mivel egyetlen épitőnek neve sem tudatik bizonyosság-

---

10.47, széle 5.22, magassága 5.86 meter, középen egy gránit koporsóval; beljében 63.344 meternyi mély kutak, vagy aknák találhatók. A pyramis egész tömege 2,662,628 köbmeter-, vagyis 76,669.305 köblábra számittatott ki.

A második, Cephren pyramisa, nyugotra a legnagyobbiktól, tövében a talapzaton felül 204.90 meternyi, függőleges magassága pedig 132 meter; husz meter mélységü akna van benne, melly egy koporsót magában rejtő sirboltba vezet. Sajátságos dolog rajta, hogy a négyszögü kődarabok az alsóbbakba vannak illesztve: minél fogva az épitmény rendkivül szilárd. A homlokzatok kövei csupán belülről tartatnak össze vakolat által, nehogy ezen szétporlasztható anyag a lég befolyásának kitétessék.

A harmadik, Mycerin pyramisa, jóval kisebb a többi kettőnél.

[1]) Volney kiszámitá, miként a gizehi három pyramisra forditott költséggel a Vörös-tengertől Alexandriáig egy, 160 láb széles, 30 láb mély, faragott kövekkel kirakott és védgáttal ellátott csatornát lehetett volna huzni; azonkivül 400, vizvezetőkkel ellátott házból álló erősséget és kereskedő várost épiteni.

gal[1]). Még rendeltetésök is ez épitményeknek vita tárgya volt; s most már bizonyosnak látszik, hogy a királyok, főpapok, vagy istenek sirboltjai gyanánt szolgáltak: mi ugyan, tekintve Egyptom politikai s vallási alkotmányát, épen nem tetszhetik különösnek. Legujabban Persigny a közhaszon és bölcseség müveinek kivánná nézetni azokat, mint mellyek a legalkalmasabb helyen, a homok-ár ellen emeltettek föl gátul.

Templomok.

Hogy a templomok az ősrégi városok fő alkatrészeit tevék, azt a történelem, sőt a városok nevei is bizonyitják, mellyek mindig valamelly istenség tiszteletére vonatkoznak. Gyakrabban a templomok erősségül is szolgáltak: a zsidók ott vonták meg magukat, midőn Titus Jerusalemet bevette; hasonlóan a Cortez által ostromlott mexikoiak is. Humboldt véleménye szerint ez volt az ősalaku templomok rendeltetése, minő Bél pyramisa volt Babylonban.

Emlitettük már, miként Egyptomban a miveltséget a papi cast terjesztette, s minden ujabb mivelés alá vett földbirtok a templom területe- s tulajdonához számittatott; melly ekképen az állam központjává lett, a szó legszorosabb értelmében. Nem csuda tehát, ha a papok olly nagyszerüen akarák azt fölépittetni, s a nép minden erejét ráforditá, a királyok pedig pazarul adták kincseiket, csakhogy a papi osztály hajlamát megnyerhessék[2]).

A templomok közepén, bármilly korszakból eredjenek is azok, van mindig egy közép-nagyságu szentély: körülötte oszlopok, csarnokok, kissé tovább óriási alakok, obeliskek, zászlókkal ékitett póznák, mint sz. Márk templománál Velenczében, csarnokok sphinxek- és kosokkal, ismét óriási alakzatok: minden terv és czél nélküli épitészet, mellyhez századokon át lehetne csatolni ékességeket, a nélkül, hogy azt bevégzettnek mondhatnók. Épen azért nehéz ez épületek korszakát meghatározni, mellyeken a dombormüvek és hieroglyphok igen gyakran ezer évvel is későbbiek magánál az épületnél.

E templomokban nincs meg a görög templomok belső egysége, hanem a jerusalemihez hasonlóan, idő folytán ahhoz ragasztott épületek tömegét képezik. Egy sphinxek-, vagy óriási kosokkal kirakott ut, vagy

[1]) *Περι δε πυραμιδων ουδεν ολως παρα τοις εγχωριοις ουτε παρα τοις συγγραφευσιν συμφωνειται.* A pyramisokra nézve sem a tartomány lakosi, sem az irók nem egyeznek meg. *Diod.* I. k. S Plinius moralizálva mondja: *Inter omnes non constat a quibus factae sint, justissimo casu obliteratis auctoribus.* Legtöbben a három nagyobbat Cheops-, Cephren- és Mycerinusnak tulajdonitják.

[2]) Amasis Minervának 21 könyöknyi hosszu, 14 k. magas, és 8 kön. széles, egy darabból készült templomát Saisból Elephantinébe vitette; melly munka három ezer tengerésznek három évig adott dolgot. **Herodot**, II. 175.

oszlopfolyosó vezet azokhoz. Gyakran a templom előtt az alsóbb rendü istenek-, főleg a typhonoknak szentelt kis templomocskák láthatók. A fő ajtók oldalain obeliskek is állnak, a fölszentelés jeléül. Az ajtó két, pyramis-alaku erős torony közé helyeztetett, mellyek vagy vizsgáló helyül, vagy erődítvényül szolgáltak. Következik a melléktemplomok oszlopsorozata, s a papok lakai által környezett előcsarnok. Ebből egy másodikba jutott az ember: melly ismét az előhajóba, vagyis fallal keritett, és a tetőn át megvilágitott oszlopterembe vezetett; ezzel pedig kapcsolatban volt az alacsonyabb cella, vagy hajó, oszlopok nélkül, gyakran több crypták-, vagy kamarákra osztva: egy darabból faragott oszlopokkal, mellyekre bálványok, vagy állatmumiák helyeztettek. Nem szükség mondanunk, hogy e beosztás nem mindig ugyanaz volt.

Daczára a sok oszlopoknak, nem fognánk hasonlatosságot találni az egy sor oszlopoktól környezett görög templomokkal; mert az oszlopzatot fal keríti, vagy pedig, hol az oszlopok kivülről vannak, bizonyos neme által a balustradenak (pluteus) kapcsoltatnak együve, mintha áttört falat képeznének. Még az ajtók lépcsőzete is az oszlopszárakkal van kapcsolatban. A falak homokkőből rakvák, belülről függőlegesen, kivülről lejtősen; ugy hogy gyakran nyolcz meternyi magasságra is emelkednek, s az épületnek pyramis-alakot adnak: a falak lapos fölületét mindig rostélyzat környezi, melly fölött a párkányzat emelkedik egy kevéssé kiálló ereszszel, s ez alatt horonynyal.

Karnakban, Luxortól éjszakra [1]) láthatni a pharaok egész pompáját. A nagy templomhoz, mellynek homlokzata a folyamra néz, egy hajdanában hatszáz sphinx által beszegett, 1026 ölnyi hosszu uton, és szobrokkal ékesitett fölséges előcsarnokokon át juthatni. Ezután 105 meter hosszu, s 82 meter széles udvarba ér az ember; mellynek közepén két csoportban 23 meter magas, és három meter átmérőjü hat-hat oszlop, két oldalról pedig tizennyolcz oszlop által tartott fedett csarnok van. Az első udvar végén, egy más oszlopzat egy 105 meter széles, és felényi hosszu terembe vezet; mellynek tetőzete tizenkét, 23 meternyi magas, és hét sorba beosztott 122 kisebb oszlopok által tartatik. Egy harmadik oszlopzat, mellynek végében két óriási obelisk áll, egy kisebbel van kapcsolatban; s ez hosszudad előcsarnokba vezet, mellyet ismét cariatyd-oszlopok környeznek, két más obeliskkel. Az ötödik oszlopzat kisebb udvarra visz, honnan egy másik a gránit-termekbe, vagyis a két részre osztott szentélybe nyulik; ez előtt egy előcsarnok van, két obeliskkel. Következnek ismét többszögü oszlopok, óriási

[1]) Luxorban igen sok kemenczc van a tojások kikeltésére.

szobrok, csarnokok 275 meternyi hosszaságban, s még ezeken tul a Thuthmosisnak emelt emlék, harminczkét oszloptól környezett teremmel, (mellynek közepén husz oszlop két sorba van helyezve,) s több apró ékességekkel. Ez épitmény több századokon át készült, Osortasen királytól, József kortársától kezdve Tiberiusig. Szinte illy pompás épitmények találtatnak Kis-Apollinopolis- (Kos-Birbir), Tentyra-, s Abydosban, hol Memnon szobra áll; továbbá Közép-Egyptomnak Nagy-Hermopolis (Ashmounein), Antinoe, Arsinoe (Fayum), Memphis és Heliopolis városaiban; s Alsó-Egyptomban Buto, Sais, Bubastus, Tanis (San) városokban, mellyek azonban nagyrészt az arabok által földulattak.

Obelisk.

A templomhoz lassankint csatolt épitmények története a nagy, egy darab kőből faragott obeliskekre iratott: mellyek némellyike száz lábnyi magas, tele feliratokkal; és pyramis-csucsba végződnek, a király képével, ki azokat emelteté, vagy pedig vallásos és hieroglyph ábrákkal. Egyéb nemzetek hiában igyekeztek hasonló csodamüveket hozni létre, s kényelmesebbnek találák, Egyptomot fosztani meg azoktól; honnan legujabban is a francziák a luxori obelisket Parisba hozták. Már a romaiak eleget elhordtak onnan, s Romában még igen sok létezik azokból. Valamennyi egy darab kőből van faragva; s a legnagyobbik 180 köbmetert tartalmaz, és 470,000 kilogrammot nyom: magassága, a talapzaton kivül, 33.30, szélessége pedig kettőtől egész három meternyi [1]). — Hasonló nagyszerüség uralkodik minden, általunk emlitett ékmüvekben is.

Szobrászat.

A Plastica karöltve járt az épitészettel, s gyakran a legkeményebb köveken gyakorolta vésőjét, minők a gránit, syenit, porphyr,

[1]) Az obeliskek mindig kettesével álltak a templomok bemeneténél, történeti felirásokkal. A luxori obelisknek tökéletes magassága 70′, 3″, 5‴ tett ki; legnagyobb széle az éjszaki oldalon 7′, 6″, 3‴, kelet-és nyugotra 5′, 4″, 4‴. 4457 mázsát nyomott, s az átszállitásra szükséges boritékkal 5000 mázsát. Ha tekintetbe veszszük, hogy Fontana Domokos épitész a XVI. században, már csak az által is halhatatlanná tette magát, hogy a Vatican-tér közepén az obelisket felállitá; s hogy minő zajt ütött, midőn a Mechanica nagyszerü előhaladásának segélyével a luxori obelisk Parisba vitetett: valóban bámulatra ragad bennünket annak szemlélete, hogy egy rabszolga-nép, csupán karjai segélyével azt tova szállitotta és fölemelte. Hogy e végre a gnomonokat használták, nincs bebizonyitva. De hogy az anyagi erővel müvészi jártasságot is egyesitettek, azt bizonyitja azon könnyed domboruság, mellyet az oldalaknak adának: a mi szükségképen megkivántatik arra, hogy egyenes lap gyanánt tünjenek föl a szemnek.

Laterani sz. János templomának obeliskje Romában mindenek közt a leg-

bazalt; még gyakrabban a finom homokkövön; és kisebb tárgyakra nézve kigyókő-, alabastrom- és egyebeken. Erőtelj és szabatosság teszik sajátságos jellemét; s a szobrok az építészet kiegészitésére levén szánva, a mozdulatlanság és szabályosság jellemét tüntetik föl: a legnagyobb szobroknál is a karok a testhez vannak tapadva. A szobrászok nemzeti typus után, s a hely és időviszonyok szerint munkálódván, a valót utánozni nem igen törekedtek. Az emberek és istenek ábrái csupán az öltözet, szin és haj elrendezése által különböznek, valamint állatfők, szárnyak és egyebek hozzáadása által. Az arcz ki van dolgozva: de a többi részletek alig hogy kijelölvék, s a tekervényes vonalak egyszerüsége nagyszerü benyomást idéz elő. Egyébiránt az egész inkább mértanilag, mint létszervesen van előállitva.

Hogy a merevség és egyformaság oka a szertartási szabályokban gyökerezik, bizonyitja azon körülmény, miszerint az állatokban több az élet, és gyakran igen sajátságos csoportozatot képeznek. Igy a sphinxek, emberfejü oroszlánok, sólyom-oroszlánok, kigyók keselyü fővel, stb. A szobrokon is néha állatfők láthatók, és az egyptomi művészetnek különös sajátsága, hogy először is a főt hozza áldozatul.

Medinet-Abu körül Thebe tartományban nem kevesebb, mint 17 colossus emelkedik, mellyek közül kettő, egy-egy darab homokkőből, 2,612,000 fontot nyom. Osimandias sirjában kőhalmaz látható, egy óriási szobor maradványai, mellynek mutató-ujja 4 láb hosszu, s egyik vállától a másikig 21 lábnyi a távolság. Ekképen tehát 54 láb magas-

---

régibb, minthogy Moeris idejéből származik, ki 1736-ban uralkodott Kr. e. A luxori obeliskek III. Rhamses korából erednek, 1561. Kr. e. Még tizenhárom illyen találtatik Romában későbbi időkből. Némellyek a romaiak által készittetének a császárok tiszteletére, mint a Barberini, Sallustian, Albani, s Benevento nevet viselő obeliskek. A santa-maria-maggiore-, s a monte-cavalloi obeliskek Claudius császár parancsára hozattak Egyptomból. Az első V. Sixtus által emeltetvén föl, vörös gránitból készült, hieroglyphok nélkül; magassága 14.74, széle a tövében 1.40 meternyi. A másik kissé magasabb. VII. Sándor pápa a Santa Maria di Minerva téren egy másikat állittatott föl, melly sok egyptomi régiségek közt találtatott; magassága 5.40 meternyi. A Monte Citorion fölállitott, Augustus alatt hozatott Heliopolisból Romába; öt darabra tört, és V. Pius összeforrasztatá: magassága 22, a talapzaté 7 meter. Onnan hozatott a Vatican obeliskje is, melly soha sem döntetett föl; magassága 27.70, széle tövében 2.77 meter. Mintegy 16.60 meternyire emelkedik a Navona téren létező obelisk, melly Caracalla alatt hozatott. Az, melly a Piazza del Popolon állittatott föl, 25 meter magas, tövében 2.60 m. széles, és egészen hieroglyphokkal van boritva; hasonlóan ahhoz, melly a Trinita del Monte terén, 14.74 m. magas, és 1789-ben VI. Pius által állittatott föl.

Rosellini s Ungarelli megfejtették a romai obeliskek hieroglyphjait. Ez egy tudományos kirándulás saját hazájokban.

nak kellett lennie, s két millio fontot nyomnia; már pedig 45 mérföldnyi (leg.) távolságról hozatott ide. Ugyane helyen még számos, 16 láb széles, és 12 láb magas talapzatok is léteznek, mellyeken kétségkivül óriási sphinxek álltak. Ez alakok, mint jelvények, tisztelet tárgyai is voltak: s az óriási sphinx előtt, melly jelenleg homokkal van boritva, az egyptomi sabaeusok évenkint tánczoltak; mig azt végre 1379-ben egy muzulman kolostor főnöke megcsonkittatá. A thebei Memnon szobrának fejét Belzoni Londonba viteté, melly 240 mázsát, vagyis 12 tonnát nyom. S ki tudja, hány illy csodamüvet rejt még magában a föld, melly a mi időszámitásunk kezdete óta husz lábnyira emelkedett? S minők lehettek azon templomok, mellyek azokat magukban foglalták!

Igen sok dombormüveket készitének, de nem a legnagyobb szerencsével. Az emelkedés mindig fölöttébb csekély; és gyakran az alakok az által tünnek ki, hogy a szikla kivájatott: sokszor pedig csak körrajzaik látbatók. Ugy látszik, mintha féltek volna az épitészi vonalok megszakitásától. Itt is uralkodik a törvény, melly az alakoknak állandó typust adott. A házi élet jelenetei természethűn vannak ábrázolva; de az ütközeteket mutató nagyszerübb képek erőtetettek. Felötlő náluk azon gond, melly a müvészet gyermek-korára mutat, hogy a testnek minden tagja érthető módon ábrázoltassék: ugyanazért a fő, az ágyék, és a lábak oldalrajzban vétetnek; a mell egyenest, szintugy a szemek, a karok és vállak szögletes rajzot mutatnak; a kezek nyitvák, néha mindkettő a jobb, vagy pedig bal kezet ábrázolja.

Ügyesen égették földből az edényeket: mellyek közé tartoznak a canopok, Cneph isten fejei, a viznek megtisztitására, s ezer meg ezer apró isten-alakok, zöld és kék mázzal bevonva. A cserebülyöket igy is, de amethyst, jaspis, agát, turmalin, lazur és más kemény kövekből is készitették. — A mumiákon sok illyen találtatik, majd a nyakukba akasztva, majd a pólyák közé dugva, különféle nagyságban; s valószinüleg amulet gyanánt szolgáltak. Ezer hatszáz közül, mellyek a turini muzeumban őriztetnek, száz hetven kettő Thuthmosis nevét viseli; és San Quintino lovag ugy vélekedik, hogy apró pénz gyanánt szolgáltak. Érczekből keveset dolgoztak: s jóllehet a régiek tesznek róla említést, nagyobb érczszobrokra nem akadunk, hanem csak apró bálvány-alakokra bronzból. De már az érczekre festettek, legalább a Ptolemaeusok idejében, midőn az üveg-készités módja is virágzásban volt náluk. Fából is faragtak bálvány-alakokat, és a mumia-szekrények fedelére Isis és Osiris alakját vésték. Ezek sycomor fából készitvék, és igen sokba kerülhettek; mert nagy részben összeragasztott apróbb darabokból állnak.

Rajz.

A rajz mindig merev és durva. A festészetben nem ismerték a fokozatokat. A szineket enyv-, vagy vi aszban olvasztván föl, azt az egyenes, vagy görbe lapra, koporsók-, bársony-, és papyrtekercsekre rávivék, de mindig árnyék és világosság nélkül. Mindenütt ugyanazon szint látjuk; s ugy tetszik, hogy ennek megválasztása is a szertartási szabályoktól függött. Csupán a nemzetek megkülönböztetésére használtatott különféle szin; és egy képen, melly a britt muzeumban őriztetik, a nubiaiak különös hajzattal fordulnak elő. A férfiak legtöbbnyire vörös, a nők sárga, a négylábuak vörös, a madarak zöld, vagy azurkék szinnel ábrázoltatnak; szintugy a viz és Ammon.

Hős-mythologiájok nem volt; miért is a müvészi felfogásnak eme dus forrása náluk hiányzott. Az istenek nem ábrázoltatnak magukért, hanem csak ünnepeik végett; és tisztán mythologiai jelenetek sem fordulnak elő: hanem azon hódolat előállitására fordittatott minden gond, melly az istenséget bizonyos helyzetben illeti. Még a jövő élet is egy ember alakjában állittatik szem elé, kire az itélet ki van mondva. Az égnek tudományos ábrázolatai, egyes egyénnek horoscopjai voltak; illyenek a hires denderai, esnei, ermontisi, s thebei zodiacusok. Az istenek összezavartattak a fejedelmek- és papokkal: a falak és oszlopok szertartási jelenetekkel, és a köz, vagy harczias életből meritett képekkel rakvák; a sirok az ő lakóiknak ez életben volt hivatását és foglalkozásait ábrázolják.

Képzőmüvészetök nem a lélek nyilvánulásait tüzte ki czélul, hanem a testeket és kültényeket; történeti emlék az, és olly irás, mellynek jegyei kőbe vannak vésve. Az irás és képlet össze van itt zavarva; s a faragással karöltve járnak a hieroglyph-jegyek. Hiven a történethez, a legyilkolt ellenség, és a fogott halak, vagy madarak száma iránt mindig teljes felvilágositást nyerünk általa; miért is a családi, és köz élet hü közlönyének tekinthető.

Szóval a müvészet az egyptomiaknál okszerü, hideg és mérsékelt életet árul el; s még a jelvények is, mellyek korábbi idők, vagy nemzetek képzelődésének szüleményei, felhasználtatnak, mint formulák a szövevényes polgári állapot, és a papi tudomány ezerféle viszonyainak megjelölésére; de soha sem tapasztalhatni azokban a benső életnek azon nyilvánulását, mellynek kifejezése a természeti formákban kereshető.

A fönebbiekből látható, miként az egyptomi müvészet, eltérőleg a hindukétól, nem csupán templomokkal foglalkozott, hanem palotákat és városokat is emelt. A királyi paloták, utánzásai a templomoknak,

valamint szobraik is az istenek szobrainak mintájára készültek: csakhogy az oszlopcsarnokok terjedelmesek, és a lakásra szánt belső teremek változatosabbak és tágasabbak. A karnaki óriási palotában négy oszlopzat következik egymásra, s egy 318′ hosszu, és 159′ széles terem, 134 oszloppal, mellyek közül a legnagyobbak 22.75 meternyi magasak. Szintillyen lehetett a hires labyrinthus is, és Osimandias palotája. Milly pompás látványt nyujthatott Philae városa, a Nil vizében fürösztve alját: mig vetélkedve a körüllévő halmokkal, terrasseokat, nagyszerü kapukat, előcsarnokokat, a gránittal kirakott part hosszában elnyuló, s a pálmák zöld lombjaival takart házakat mutathatott föl! Hasonló pompás épületek diszíték Edfut, a nap városát, Nomalis Buto (Esne), Ermontis, és főleg No-Ammon városokat, a görögök száz kapus Thebejét; mellyről a papok Tacitus szerint azt mondák, hogy egykor 700,000 fegyverfogható férfi lakott benne [1]). Magában foglalá ez Karnak, Luxor, Memnonium, Medinet-Abu és Curna öt városrészt; és még most is láthatni ott hat obelisket, tizenhét óriási szobort, 750 oszlopot: mellyek közül némellyek semmivel sem vékonyabbak Trajáu oszlopánál Romában; 77 szobor egy darabból van, rendkivüli nagyságban. A medinet-abui hippodrom egy 1500 meter hosszu, s 988 meternyi széles, keritett tér. A karnaki palotához egy, legalább is hatvan sphinxből álló csarnok vezet; s a 43 meternyi magas, 113 meter hosszu oszlopzat egy első udvarba visz, mellynek terjedelmét elképzelhetjük magunknak. Az oszlopzaton tul egy 47,000 négyszög-lábnyi oszlopterem van; mellynek lapos tetőzete 134, legnagyobb oszlop által tartatik, mellyek csak belépitésre használtattak. Bámulandók ugyan az óriási, egy kődarabból faragott gerendák, de nem kisebb bámulatot kelt föl a faragványok és jelvényes ékességek sokasága: 2300 meternyi hosszaságon, egy sphinxekkel beszegett ut köti össze Karnakot Luxorral. A Memnoniumban létezik Osimandias sirja, melly fölött egy 365 könyöknyi kerületü arany, vagy csak aranyozott abroncs állott (H); s közelében Memnon szobra, melly zengésével üdvözlé a fölkelő napot.

Nem akarván hosszasak lenni e csodamüvek leirásában, csak azt jegyezzük meg, hogy a Napoleon-féle hadjáratban részt vett francziák, kik az egyptomi emlékek lerajzolásához azon megvetéssel fogtak, mellyet a forradalom az egész multra, az iskolai bölcseség pedig mindarra,

---

[1]) Valószinüleg a harczosok castjáról mondák ezt neki, s ő harczosokat értett. E város területe, mellyet még most is ki lehet mutatni, körül-belül 1626 hectart tesz. Paris területe 3400 hectar föld, s még nem szaporodott meg annyira lakossága. London 6000, Bécs 2100 hectarnyi területtel bir.

mi nem görög, kiterjesztett, annyira elálmélkodtak a látottakon, miszerint saját vallomásuk szerint, mai napon nem készit a világ jobbat; és előadásukat e fölkiáltással szakiták félbe: „Az ember kifárad az olvasás- és irásban; mert a lélek eltompul az illy óriási tervek fölötti elmélkedésben, annyira, hogy még akkor sem akar hinni a foganatositás lehetőségében, midőn azokat saját szemeivel látta.“

Szálljunk alá ezen óriási müvektől az apróságokra: ugyanazon müvészet, sőt finomabb tökély mutatkozik a házi és istenszolgálati eszközökön, edények- és fegyvereken, főleg a kemény kövekbe tett vésetek-, és mindenek fölött az annyira ismeretes cserebülyökön (scarabaei). Ezek gyürükben, vagy nyaklánczokon hordattak; és halotti emlékiratok, halotti könyörgések, istenségek jelképei, vagy egyéb ékességek vésettek azokba: mellyek több olly királyok neveit tartották fön számunkra, kik a trojai háborut jóval megelőző századokban éltek.

Europa jelenleg elegendő számu egyptomi régiségekkel bir, hogy azok becséről itéletet hozhasson; minthogy ott 1835-ik évig mindenki tetszése szerint dulhatott: midőn a pasa a kivitelt eltiltotta. Salt gyüjteményében néhány válogatott darabot 7000 ft. sterlinggel fizettek; 320-ba került a legszebb mumia, s 168-ba a legszebb papyrdarab. A pompás turini, vagy britt muzeum szemlélése legjobban megczáfolja az előitéleteket, mellyeket az iskola az egyptomi müvészet ellenében elhintett. A fők az arcz változatosságait tüntetik föl; sőt a kifejezés is megható, s a kivitel igen finom: de a testnek többi részei egészen elhanyagolvák; a rajz ugyanis nem lévén egyéb az eszmék küljeleinél és ábrázolásánál, elegendőnek tartották a testnek csupán fő és jellemző részét dolgozni ki tökéletesen. Az egyéniség még nem vergődött Egyptomban önálló becsre, s a gondolat és szabadság a hit- és vallástól állott függésben. A müvészet nem is önmagáért ápoltatott, mint olly eszköz, melly által a szellem kifejtse hatalmát; hanem hogy nagyban utánozza azt, mi az istentisztelet és nemzeti ünnepélyek emelésére szolgálhatott.

Egybe foglalva azt, mit a müvészetről átalában mondtunk, három rendszert különböztethetünk meg: a keleti rendszert, melly lényegében jelvényszerü, s többé vagy kevésbbé megállapitott; a görögöt, melly az egész classikai régiséget magában foglalja, s mellyben a természet ábrázolása a legmagasabb tökély fokát érte el, az eszményi a legbájosabb alakban, és a legmagasztosabb kifejezéssel állittatván elő a valóságban; végre a keresztény rendszert, melly magában foglalja mindazt, a mit eredetit és nagyszerüt az ujabb müvészet létrehozott, s melly mig egy részről a valóságot veszi mintául, nem elégszik meg

csupán a természeti szépséggel, hanem az erkölcsi szépségre is törekszik: nem hagyva ki számításából az emberiség szenvedéseit, gyarlóságait és tökéletlenségeit, s épen ez által jutván el az igazság legfőbb fokára.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Összehasonlítások.

Mig tehát a medicei Venus és belvederi Apollo, egy a formák szépségét bálványozó népre mutatnak: az egyptomi bálvány-alakocskák és óriási müvek egy komoly, szolgai, s mozdulatlan népet tüntetnek elő. Görögország emlékmüvei vonzó hatást gyakorolnak az emberre: az egyptomi emlékek pedig hallgatag elmélkedést előidéző levertséget szülnek. Az előbbieknek örökös politikai jellege, a szépnek érzetét kelti föl; az utóbbiak, vallásos jellemökkel, a végtelenség eszméjére vezetnek.

Egyébiránt az egyptomi müveket szinte nem lehet összezavarni a hindu művészettel. Az előbbiek épitészete egyszerü, egészen az egyformaságig: Indiában kimerithetlen forrása van a különczködő változatosságnak; s a mellékes dolog uralkodik a forma fölött: mig Egyptomban a forma még az ékességeket is kiszoritja. A Nilus mellett minden egyenes vonalban van vive: a Ganges partjain tarka vegyülete látható a vonalaknak; mi nagyon is természetes különbségnek látszhatik egy szigoru, mérnökökből álló, s egy eleven képzelő-tehetséggel biró nép közt. Az egyptomi szobrászatban nincs elevenség; rendkivüli nagyságra fejlődik: de az arányhoz szorosan ragaszkodik. A hindu szobrászat igen czifra, minden arány nélkül, tele elevenség- és kifejezéssel. Az indiai pyramisok az egyptomiaknak mögötte állnak; mivel még az is, mellyet ‚nagy'-nak neveznek, és mellyet lord Valentia óriási csodamünek tart, alig 200 lábnyi magas. Hasonlóul a pagodáknak is csupán alapja van kőből; a rátett épitmény vakolat- és porczellánnal bevont fából készült. Az egyptomiak nem forditának annyi gondot a barlangokra; mivel azokat sirboltokul használták: a kevésbbé élénk képzelődés nem hozott létre ott annyi költeményeket, sem bölcsészeti rendszereket; mig más részről a mély értelem, és a papok dicsvágya, az Indiában tökéletesen ismeretlen hieroglyphokat találta föl. Azonban jóllehet a folytonos fejlődés a sajátságos körülmények következtében

nagyon eltérő volt egymástól, mindazáltal a lényeges dologban, vagyis a jelképezett kifejezésben, tökéletes öszhangzás uralkodik a kettő közt.

Eme két népnek átalános összehasonlitása, mindig nagyobb hasonlatosságot tüntet föl. A koponyák összehasonlitása szintazon eredményekre vezetett, s a papi és harczos cast felsőbbségét tüntette elő. Mindkét népnél a papok kezében van a törvényhozás; a harczosok közül választott király hatalma, vallási szertartások által korlátoztatik: az egész alkotmány a castok elkülönzésén alapszik, melly a felsőbbeket illetőleg ugyanaz marad, az alsóbbaknál pedig a körülmények szerint változik. A papok mindkét tartományban ugyanazon jogok-, birtokok-, és öltözettel birnak; tekintélyök tudományukon alapszik. A harczosok fegyverzete tökéletesen hasonló: lovak helyett harczi szekereket használnak; csakhogy Egyptomban kevésbbé használják az elefántokat, és hatalmuk is nagyobb [1]). Egyptomban a földbirtok szintugy szabályozva van, mint Indiában; mig végre József azt a pharaok kezében egyesíti. A miveltség egyenlő lépéssel haladott mindkét tartományban; jóllehet a földterület egyformasága Egyptom kisebbszerü államainak egybeolvasztását hathatósan előmozditotta.

Az istenek is igen hasonlitanak egymáshoz; Isis és Osiris a hinduk Isis- és Isaurajára emlékeztetnek; a Nilus, mint szinte a Ganges partjain tiszteltetik a lingam; Indiában is szentekül tartatnak az állatok, habár nem is annyira, mint Egyptomban; a tojást, melly a hinduknál minden dolgok eredetét jelképezi, az egyptomi Cneph szájában látjuk, valamint Isis fia Horus, Lacmi csigájának felel meg. Osirisben Görres Vishnu hetedik megtestesülését látja; Creuzer pedig sokkal helyesebben Krishnához hasonlitja őt: ki fekete lévén, miként Osiris, nymphák- és állatoktól környezve, ehhez hasonlóan a termékenységet és földmivelést mozditja elő, kiválólag kegyes czimet nyer, és egy végzetteljes fán adja ki lelkét a világ utolsó előtti korszakának végén. Tovább az egyptomiak vallása, hasonlóan a hindukéhoz, a dualismust Pantheismusban oldja föl; miként ez Isis legendájából kitünik, ki a Horus által legyőzött Typhonnak szabadságát visszaadja. A külső tisztelet mind a két tartományban bizonyos szentélyekhez van kötve, s véres, és szeretet-áldozatokban, zarándoklás-, bünbánat-, kereszteléses körmenetekben áll; mellyek alkalmával egyik templomból a másikba vitetnek az istenek [2]). Az o u m szócska szünet nélkül a hinduk ajkain fo-

[1]) **Darberg**, *Über die Musik der Indier*, a II. rajzon két shatria alakot mutat föl; ezek hajzata nagyon hasonlit az egyptomi harczosokéhoz, kik a *Description de l' Egypte* czimü munka II. köt. X. rajzán láthatók.

[2]) A két vallás közt pontos összehasonlitást tett **Pritchard**, *An analysis of*

rog, valamint o n az egyptomiakén: s mindegyik hisz a végitéletben, egy oltalmazó, s egy ellenséges szellem közremüködése mellett; a gonoszok a pokolba taszittatnak; egyik is, másik is hiszi a lélekvándorlást: és még a fokok számában is, mellyeket a léleknek meg kell futnia, s az időszakok hosszában is megegyeznek.

Mind a két népnél ugyanazon buzgalmat találjuk a földmivelés körül, az ekének ugyanazon alakját, hasonló ügyességet a pamutszövésben; a többnejüséget megengedve, de nem elterjedve; megvetett, sőt az emberiségi jogokból is kirekesztett néposztályokat.

Midőn Burr, az indiai osztályhoz tartozó angol kapitány, Egyptomba küldetett egy csapat hinduval Napoleon ellen, a denderai templom falain lerajzolt papokat, a Ganges partjain látottakkal igen hasonlóknak találta. „A kiséretünkben levő hinduk (igy szól), tiszteletteljes bámulattal szemlélték e romokat, az itt látott alakok és honi istenségeik közti hasonlatosságnál fogva; miért is azt hitték, hogy e templom valamellyik rak-shah-jok müve lehet, ki e tartományt meglátogatta“ [1]).

Illy nagy összhangzás lehet-e pusztán csak esetleges dolog? Vagy az csak a legelső közös eredetet bizonyitja? Vagy talán a gyarmat, melly Egyptomot polgárositá, Indiából származott? A hagyomány azt tartja, hogy braminok által vezérlett hinduk, valószinüleg banianok költöztek Egyptomba. Az egyptomi sirok tele vannak indiai kelmék-, drága-kövek- és házi szerekkel, mellyek a két tartomány közti közlekedés mellett tanuskodván, elenyésztetik azon régi balitéletet, mintha a pharaok alattvalói irtóztak volna a tengertől. Maga a Menes név is, ki az egyptomi miveltség atyja volt, az indiai Manuhoz hasonlit [2]); és azt bizonyitja, hogy valamelly, a Vörös-tenger nyugoti partjához jött hindu gyarmat, mielőtt ott megtelepedett volna, Aethiopiába ment által, és itt az abyssini arabok ős faját meghóditván, Egyptomba terjeszkedett ki. Aethiopiában, különösen a canarai barlangokban, a régi sanscrithoz igen hasonló irásjegyek fedeztettek föl; s az imiarita feliratok, mellyek legujabban keleti Afrikában jöttek napfényre, még a mi időszámitásunk utáni XIV. században is Samarcand kapuit ékesiték [3]).

---

etc. (London, 1819.); de rendszeréhez ragaszkodva, sem az emlékeket, sem az ujabb fölfedezéseket nem veszi tekintetbe.

[1]) *Bibliotheca britann.* tom. XXXVIII. p. 208—221.

[2]) Carver, *Travels through the interior parts of north America* czimü munkájában mondja, hogy bizonyos barbar népek nagy kigyó alakjában imádják a Manitu szellemet. Ez is igazolja fönebbi állitásunkat.

[3]) **Langlés**, *Anmerkungen über die Reise von Norden*, III. 299—394 l. **Schölcher** (Egypten im J. 1845.) azt mondja: „Egyenes maradéki azon egyptomiak-

De minek füzzük tovább e következtetéseket, mellyek értékét az uj fölfedezések emelhetik, vagy alászállithatják. Ezek valódi mértékre szállitandják az egyptomiak érdemét, mellyet eddig megvetéssel, vagy tulzott lelkesedéssel tekinténk. Mig némellyek bámulattal néznek nagyszerü müveikre, találkoznak ollyanok is, kik a nagyság és szilárdság mellett legcsekélyebb szépséget sem látnak azokon; sem tehetséget nem engednek meg egy rémitő méhkaséhoz hasonlitható müben; mellyben tudnillik minden méh elkészíti a maga celláját: mi nem mutat egyébre, mint egész nemzedékek elnyomására. Miképen szólhatunk biztosan az ő tudományukról, midőn a fő mesterség annak rejtegetésében állott? Bensőleg politikájok az volt, hogy a többséget a kevesebbek tekintélyének és hatalmának alávessék; külsőleg pedig, hogy a népet elszigeteljék, a nélkül, hogy azt erőssé tenni igyekeztek volna. Innen van, hogy a persák alig lépték át a határokat, Egyptom folyton megujuló betörések szinhelyévé lőn: görögök, romaiak, byzantiak, arabok, fatimiták, kurdok, mamelukok, törökök rendre pusztiták azt; mig végre uj életre ébreszté ama pharao, ki azt jelenleg ‚bölcsen elnyomva tartja', ski Alexandriából rettegteti Konstantinápolyt, mint Sesostris Thebéből, és Saladin Cairoból tartá rettegésben Babylont és Bagdadot.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A phoeniciek.

Történetök és intézményeik.

Boldog-Arabia az őskorban egy igen elterjedt földmivelő s kereskedő népet táplált földén, mellynek hajói Afrika hosszában Sofaláig,

---

nak, kik az obeliskeket a gránitbányákban faragták, kik nagy colossusokat szállitottak, faragtak és emeltek föl, még eddig meg nem haladott ügyességgel, megannyi óriási emlékeket; ők, kik a miveltségben másoknak elővilágitókul szolgáltak, a legalsóbb barbariesbe sülyedtek: s köztök és a vadak közt nincs egyéb különbség, mint az adózás, melly őket elnyomja, s a kegyetlen zsarnok által szüntelen fejök fölött lebegtetett bot. Alig képzelhető borzasztóbb valami, mint piszkos, alacsony, alaktalan sárgunyhójok, legfölebb negyedfél lábnyi nyilással, nyomoruságosan egymásra halmozva, s keskeny utak által választva el egymástól, hol a szemet és ganéj halomra gyül. E ronda lakokban, mellyekben valódi helota népesség lakik, legkisebb nyoma sem látható annak, a mi az életet kellemessé tehetné: az ember bennök a természeti állapot minden hiányait érzi."

ugy szinte a két India nyugoti, s Persia déli partjain vitorláztak. Némelly utazók [1]) azt mondják, hogy e nép, mellyet a görögök homeriták (imiariták), vagy sabaeusoknak neveztek el, Yemen tartományban már Salomon előtt hatszáz évvel hatalmas és mivelt volt. Régi voltukat bizonyitja, hogy Ninus, egyik fejedelmének, Arieus-, vagy Aricusnak segitségét kereste; s ha Strabonak hitelt adhatunk, castokra volt osztva, miként a hinduk és egyptomiak.

Valószinüleg ezen araboktól származnak a phoeniciek, vagy, miként a szent-irás őket nevezi, chananaeusok; miről Herodot is emlékezik, midőn azt mondja, hogy Cambyses idejében az arabok kereskedési telepekkel birtak a Közép-tenger partjain, Caditistól fogva Jenisoig [2]). Hihetőleg belátták a phoeniciek a kereskedés fontosságát, mellyet a Vörös-tengeren át Indiával üzni lehetett: miért is némelly kikötőket az idumaeusoktól elvenni igyekeztek. Annyi bizonyos, hogy a sabai arabokkal folytonos közlekedésben voltak; és valószinüleg ezektől kapták az aranyat, melly Strabo szerint bőven találtatott náluk, néha diónyi nagyságu darabokban: a benszülöttek ékességekre dolgozák föl, és érte az ezüstöt kétszeres, a bronzot pedig háromszoros sulylyal vették cserébe.

Elfogadható nézet tehát, hogy a phoeniciek először az arab tengeröböl hosszában laktak, barlangokban: mint halászok, vagy a gedrosiai, taprobanai, gangarai s arany-chersonesusi kereskedők ügynökei; ez életmódot akkor is folytatva, midőn valamelly erőszakos körülmény fészkökből kiüzte őket. Ekkor, ha gyanitásnak helyt adhatunk, hyksos név alatt Egyptomba törtek be; s ugyanakkor a Közép-tenger partjain is megtelepedtek, azon tartományban, melly először Joppenek, azután pedig Phoeniciának nevezteték, a görög szótól, melly pálmafát jelent.

A legrégibb időkben talán nem is létezett (?) a Közép-tenger, és e tágas völgyben tartományok és lakosok virágoztak; mig valamelly nagyszerü változás a természetben, fölemelte az Apennineket, elválasztá Calpet Abylától, és e nyiláson át az Oceán a virágzó völgyre önté ki árjait; csupán a hegy-gerinczeket és oldalakat hagyván szabadon: mellyek most Spanyol- és Olaszországot, s az ezekhez tartozó, és archipelagusi szigeteket képezik. E történet emlékét a földismészekre

---

[1]) **Pococke**, *Specimen historiae Arabum.* **Alb. Schultens**, *Historia imperii vetustissimi Joctanidarum in Arabia Felici.* Hardovici Gueldrorum, 1786. L. a IX. könyv kezdetét.

[2]) III. k. 5.

nézve a földrétegek fekvése, a regeirókra nézve pedig Hercules tettei tartják fön. E borzasztó baleset igen megkönnyité a közlekedést a szárazon maradt tartományok közt, mellyek különben barbar és ismeretlen állapotban maradtak volna, miként jelenleg Tatárország és Afrika belseje; mig a sok kikötő, s a tekervényes tengerpart, a közlekedés könnyitésével a miveltséget is terjeszté.

A phoeniciek hasznukra forditák ez előnyt, és ama szük földszoroson települének meg, melly a Libanon hegység és tenger közt elterjed. A hagyományok szerint három ezer évvel Kr. e. oktatá Memrum a sidoniakat, miként öltözködjenek állatbőrökbe, épitsenek házakat, üssenek kovából tüzet; és levágván egy fát, és megtisztitván azt ágaitól, a tengerbe lóditá, s hajót csinála belőle. Az igazi Memrum kétségkivül a szükség, és a tartomány természete volt; minthogy a föld kopársága, s az elnyomatás, rendeson ipar- és kereskedésre vezetik a népet; minek bizonysága Velencze, Genua, Holland. S e vidék természetével annyira egybeforrott a kereskedés, hogy ha valamelly hóditónak kardja megszakitá is ollykor a béke müveit, azonnal uj város emelkedék a lerombolt helyébe. Midőn Nabuchodonosor Sidont megsemmisíti, ennek romjai előtt Tyrus emelkedik; midőn Tyrus is elvész, ugyanazon romboló kar a pusztaságon Alexandriának ád életet: melly város annyi viszontagságok után, mai napig sem vesztette el jelentőségét.

Történetirók.

Igen örömest mennénk át a zsarnokok által mozdulatlanság-, vagy kényszeritett tevékenységre kárhoztatott népek történetéről olly nép történetére, minő a phoeniciai, melly lételét az ipar- és kereskedésre alapitván, közel és távoli népek közé vegyül; s egyuttal (hogy Bianchini gyönyörü kifejezésével éljünk) a törvényekkel kereskedik, és a miveltséget adja cserébe. De szerencsétlenségünkre sötétben kell tapogatódznunk. A zsidó irók, nevezetesen Ezechiel és József csak mellékesen említik a phoenicieket; ez utóbbi, mint szinte Eusebius, az Evangeliumi előkészületben Diust és ephesusi Menandert nevezik Tyrus történetiróinak; Theodotust, Hypsicratest és Moschust Tatianus idézi [1]). Appianusból tudjuk [2]), hogy a tyrusiak saját történeteiket, és a velök összeköttetésben levő népekét megirták; de csak néhány, összefüggés nélküli töredék maradt fön azokból. A nemzeti történetiró Sanchoniaton, Mózses után a leghiresebb, a Hermes-féle bölcsészetről egy értekezést irt, ugy szinte egyptomi Theologiát, és

[1]) *Oratio ad Graecos.* Nro 37. — [2]) Lib. I. §. 17.

Phoenicia történeteit. Az első két munka Thauth irataiból, és az ammoniusok szentélyeiben őrzött jegyzékekből iratván, a phoeniciai s egyptomi bölcseség titkaiba annál bizonyosabban beavatott volna bennünket, minthogy Abibal király, kinek Sanchoniaton azokat ajánlotta, egy tudósokból kinevezett bizottmány által vizsgáltatta meg azok hitelességét. Történeti munkáját byblosi Herennius Philo, ki a második században élt Kr. u., görögre fordità; de szintugy az eredeti, mint a fordítás elveszett: kivéve némelly töredékeket, mellyek inkább a Cosmogoniára vonatkoznak [1]). Nem régiben az egész fordítás fölfedezése hirdettetett [2]); de a kritika kénytelen volt azt csalásnak nyilatkoztatni. Ekképen tehát előbbi szük forrásainkra vagyunk még mindig szoritva [3]).

A tartomány.

Még legvirágzóbb korszakában is Phoenicia csak mintegy 150 mérföldnyi hosszu, s harmincz mérföldnyi széles tengerpartot foglalt el; azonban e terület, valamint a szomszéd szigetek is, városokkal valának ellepve. Legelőször is ott állott Arad egy szigeten, és Antiarad a szárazföldön; továbbá Tripolis, melly mai napig is létezik: azután Byblos, Apollo templomával; Berytus, Sidon, Tyrus; ezek közt a kisebb városok: Sarepta, Botrys, Orthosia; mindannyi tárházai a dusgazdagságnak. Egymásután épültek a kereskedés gyarapodása következtében: először is Sidon, melly már Mózsesnél emlittetik, és Josue s Homer idejében fensőbbséget gyakorolt; mig végre Ascalon királya által bevétetvén, lakosai Tyrust épiték, melly csakhamar elhomályositá

---

[1]) Eusebius fölvette azokat *Evangeliumi előkészületeibe*; egyébiránt hitelességök megtámadtatott. Sanchoniaton különféle töredékeit Orellius szedte össze. (Lipcse, 1826.)

[2]) Wagenfeld Ferencz által. 1835.

[3]) L. **Heeren**, Ideen über die Politik und den Handel der alten Völker.

Mignot, *Mémoires sur les Phéniciens*; a feliratok Academiája gyüjteményének 34–42. köt.

Henrici Arentii Hamakeri, *Miscellanea phoenicia*. Leiden, 1828.

W. **Gesenius** 1835-ben állitá, hogy a közönséges irásjegyektől eltérő jegyekkel irt phoeniciai feliratok kulcsát feltalálta. *Über die punisch-numidische Schrift, und die damit geschriebenen grösstentheils unerklärten Inschriften und Münzen, in Palaeographisch. Studien.* (Lipcse.) Tovább 1837-ben adta ki szinte Lipcsében:

Scripturae lingvaeque phoeniciae monumenta quotquot supersunt, edita et inedita, ad autographorum, optimorumque apographorum fidem; mellyben a számtalan feliratokat, mellyek 1817 óta azon helyen, hol Carthago állott, találtattak, világositja fel.

Minden eddigi kutatások eredménye abban látszik öszpontosulni, hogy nem csak a carthagoi s phoeniciai, hanem a numida nyelv is ugyanaz volt a zsidóval.

anyját. Egyéb sidoni lakosok Aradot alapiták; és a három város közösen épité Tripolist, melly nevét is innen vette [1]).

Kormányzás.

Ezen városok nem voltak egy államba egyesülve, hanem mint a középkori europai köztársaságok, mindegyik a maga területén külön alkotmánynyal birt, saját királyával, vagy főnökeivel; béke idején a közös érdek, és Melcart tisztelete, szükségben pedig a közös veszély csatolván őket egymáshoz. A főnökök hatalma, mint ez a kereskedéssel foglalkozó tartományokban lenni szokott, más tisztviselők által mérsékeltetett; kik a köz gyülekezetekben velök egyenlők voltak, és kiknek tanácsára a követségek küldésében hallgatni tartoztak. Néha a nagyobb városok közgyülést tartottak Tripolisban; mellyen a királyok a gyülekezettel arról tanácskoztak, a mi mindnyájokat közösen illette [2]).

Hiram király (1040—976. Kr. e.).

József, a történetiró, fentartá nekünk Tyrus királyainak sorozatát, elkezdve Abibaltól, ki Saul kortársa volt. Fia, Hiram először háborut viselt, azután szövetséget köte Dávid- és Salomonnal; kiktől olajat, bort és gabonát kapott, ő pedig tengerészeket adott a persa tengeröbölbeni hajózásra, s ácsokat, kőmiveseket és anyagokat a királyi lak és templom épitéséhez. E templom fogalmat nyujthat nekünk épitészeti ügyességökről; valamint Melcart temploma is Tyrus szigetén egyetlen volt a maga nemében. Hiram egy másikat is emelt Astartenek, ismét egyet a honi Jupiternek; és székvárosát falakkal véteté körül: csodálatra méltó töltés által kötvén azt össze a szárazfölddel. Azt is említi a történet, hogy Salomon rosszul fizetett Hiramnak nagy szolgálataiért: de azért jó barátok maradtak; gyakrabban irtak is egymásnak, és talányokat küldöztek, és kinek a megoldás nem sikerült, büntetésül más kettőt kelle megfejtenie.

Hiram utódai valának: Beleazar (976.), Abdastrates (969.), Astartes (948.), Aserim és Feles (936.), I. Etbaal (926.?) Jezabel atyja.

---

[1]) A régi népeknek különös hajlamuk levén a nemzeti neveket uj hazájokba is átvinni magukkal, a phoenicick vándorlásának nyomait bizton követhetjük. Nearchus, Nagy-Sándor tengeri hadnagya, meglátogatá *Tyrus* és *Arad* szigeteket, és *Sidon* városát a persa tengeröböl mellett. *Tylos* és *Arados* néven neveztettek később a Bahrein szigetek az Euphrát torkolatánál; végre ezen nevek a Közép-tenger partjaira kerültek. Igaz ugyan, hogy meg is lehetne forditani ez állitást, és azt mondani, hogy ezen, és több más phoeniciai nevek, mellyekre egy ujabb utazó a persa tengeröböl mellett bukkant (Dr. **Seetzen** levele, báró Zach „Monatliche Correspondenz" folyóiratában. Sept. 1813.), az ott megtelepült phoeniciai gyarmatoknak tulajdonithatók.

[2]) **Arrianus**, II. 24. 15. **Diodor**, II. 113.

Utódja Badezor (879—726.) nemzé Pygmaliont, Barcát, Annát, és Elisát, vagy Didot. Ez utóbbi Sichaeus főpaphoz ment nőül; kinek gazdagságát megirigyelvén Pygmalion, őt megölte, s a megmenekült Dido Carthagot alapitá.

II. Etbaal uralkodása alatt Nabuchodonosor ostrom alá vevén Tyrust, tizenhárom év mulva földulta; melly hóditási őrjöngés a kereskedés békés müködéseit félbeszakitá. A réginek helyén uj Tyrus emelkedett; s midőn Cyrus hóditásaival terjeszkedett, a phoeniciek aláveték magukat: bölcsebbnek találván, adót fizetni, mint sem a harcz viszontagságainak tenni ki magukat: egyébiránt megtarták alkotmányukat, és saját királyaikat; s a persa birodalombeli szárazföldi kereskedés birtokában maradtak.

Müvészetek.

Valamelly uralkodó család viszontagságainál szebb látványt nyujt itt egy iparos nép, melly terméketlen honának szük határai közül, hasznára forditván a libanonhegyi fatörzseket, és a tengerpart számos öbleit, a tengerre bocsátkozik; és a három világrész központján lakván, egy kezével Ásia s Afrika termékeit veszi át, másikkal pedig azokat Európának adja. Bensőleg a béke müveiben foglalkozék [1]; és Izrael királyai tőle kértek épitészeket, szobrászokat, faragókat és érczöntőket [2]. Városaik épitésében igen sokat tartottak meg a troglodyta életmódból; s Phoenicia mai napig is csupa barlangokból áll. Azonban tisztán phoeniciai emlékekre nem akadunk többé: ha csak illyenekül nem akarunk tekinteni némellyeket Cyprus szigetén, különösen pedig Larnaca közelében; és némelly szobrokat, mellyek Berberia partjairól Londonba vitettek. Maradtak azonban fön némelly emlékek, magukon idegennel vegyes typust viselők: minők például a carpentrasi egyptomphoeniciai dombormü, s egyéb görög-phoeniciai dombormüvek.

A görögök nekik tulajdoniták az alphabetumnak bámulandó feltalálását: azonban maguk a görögök tesznek emlitést a Cadmus kivándorlását megelőző feliratokról: s a phoeniciek érdeme talán nem is áll egyébből, mint hogy az irás mesterségét a papyr behozatala által megkönnyitették [3]. A phoeniciai alphabetum ugyanaz, mellyet a zsidók Cyrus idejéig használtak, és a samaritanusok megőrzöttek; de voltak nekik szent és titkos jegyeik is. Az eddigelé ismeretes feliratok vallásos tartalmuak; vagy a holtak emlékezetének szentelvék: s a phoeni-

[1] *Viderunt populum habitantem in ea absque ullo timore, juxta consvetudinem Sidoniorum, securum et quietum.* Judic. 18, 7.

[2] III. Kir. 7, 13.

[3] **Chr Fr. Weber**, *Versuch einer Geschichte der Schreibkunst.* Göttinga, 1807.

ciai irásmódnak legujabban fölfedezett három töredékei, megfejtésre várakoznak a propagandai, vaticani s turini könyvtárakban.

Belus folyam torkolatánál találtatott fel hir szerint az üveg [1]). Ablakokra nem igen használták; mivel a lakok tárva-nyitva álltak a

[1]) Valljon a régiek ismerték-e az üveget; használták-e ablakokra? A közvélemény azt mondja: nem; a történelem igent mond. Herodot (III. §. 54.) üvegből (ὕαλος) készült mumia-szekrényekről szól; Aristophanes, a *Felhők*ben, 766 v., és az *Acarnanok*ban, 73 v. említi; szintugy Aristoteles. Galenus annak készitési módját is elmondja; s Lucretius, Horatius, Martialis, Seneca tekintélye megdönthetetlen. Plinius (XXXVI. 26.) mondja: *Sidone quondam iis officinis nobili, siquidem etiam specula excogitaverat. Haec fuit antiqua ratio vitri.* Talán azt akarja mondani ezzel, hogy tükröket is készitettek. E természetbuvár idejében az üvegnek mindenféle alakot, és szint tudtak adni, fujás, faragás és csiszolás által: *Funditur in officinis tingiturque; aliud flatu figuratur, aliud torno teritur, aliud argenti modo coelatur* (ugyanott.) Szinte ő, és Dio Cassius (lib. LVII. §. 21.) annak nevét is megemlítik, ki az üveget nyujthatóvá tette; mi bármilly hihetetlennek látszassék is, a gyártás tökélye mellett tanuskodik. Pompejiban üveg-korsók ásattak ki. Herculanumban szines üveg-darabok találtattak, mellyek a drága-köveket pótolták, bizonyitására annak, mit Plinius mondott: *Fit et album et murrhinum, aut hyacinthos sapphirosque imitatum, et omnibus aliis coloribus . . . Maximus tamen honos in candido translucentibus, quam proxima crystalli similitudine.* Akkor is tehát, mint jelenleg, legkeresettebb volt a fehér üveg, melly átlátszóságra a kristályhoz hasonlitott. Nero 6000 darab sestertiussal fizetett két kis üveg edényt; olly nagy fokára vitetett a tökélynek az üveg, mind alakjára, mind kidiszitésére nézve! Még ezüst és arany serlegek helyett is használtatott: *Usus vero ad potandum argenti metalli et auri propulit.* (**Plinius**, ugyanott.)

Valószinüleg már jókor gondoltak a régiek ama nagyszerü előnyre, mellyet az üveg, ablaknak használva nyujt; átbocsátván a világosságot, de nem a levegőt: azonban bizonyságot erre a legrégibb időkből nem idézhetünk. Először tétetik említés róla az izraelita Philo követségének alkalmával; midőn az alexandriai küldöttek az ablak-üveget a tükörkőből készülthez hasonlitják: τοῖς ὕαλῳ λευχῇ διαφανέσι παραπλησίως λίθοις. Fea, a müvészet történetében, e helyet magyarázván, adatokat szedett össze a Kr. u. második és harmadik századból, mellyekből az ablak-üvegek tagadhatlan használata kitetszik. Mongez, a *Dictionnaire d' antiquités de l' Encyplopédie méthodique*-ban többeket is idéz: de már a későbbi korból vétetvén, fölöslegesekké váltak; mióta Herculanumban egész üvegtáblák találtattak, mellyek a Bourbon-muzeumban most is láthatók, és Pompejiban 1772. egy ablaküveg találtatott, majdnem három arasznyi szélességü, mellynek egy négyszög arasznyi darabjai, vastagok és homályosak voltak.

Igy tehát föltehetjük, hogy a legrégibb korban is használtatott ablakokra az üveg; jóllehet igen gyakran tükörkövek fordittattak e czélra. E kövek annyira átlátszók voltak, hogy Plinius azon máznak tiszta fényéről akarván fogalmat nyujtani, mellyel Apelles képeit bevonta, azt mondja, hogy akkép látszott az, *veluti per lapidem specularem intuentibus.* A legszebb kövek Spanyolország- és Cappadociából hozattak; a bolognai tartományban is ásattak: és némelly helyeken öt- hat lábnyi hosszukat is lehetett találni. Illy kőablakok később nem használ-

levegőnek, és serlegeket inkább érczből készitettek; de üveggel vonták be teremeik falait, s ékességeket és nyaklánczokat készitének belőle, vegyest ambrával és simított elefántcsonttal. De azok, kik először tapasztalták, mint változik át a homok a tüzben átlátszó tömeggé, még korán sem jöttek azon gondolatra, hogy ezen eszköz segélyével az öregek látása gyámolittassék, az egek mélysége kikutattassék, az alig észrevehető parányokban uj világok fedeztessenek föl, az éjszaki vidékeken, és tavaszszal, a tropicus tartományok és a nyár termékei állittassanak elő. Hiresek voltak tovább a phoeniciek finom szöveteikről. Egy éhes eb (ekkép adják elő,) egy kagylóba harapott, s a kifecskendett vér gyönyörü pirosra festette annak száját. E körülmény vezetett a bibor fölfedezésére. Egyébiránt a bibor nem csak piros volt, hanem fehér, fekete, és más szinü is; és biborszinnek átalában az neveztetett, mellyet bizonyos kagylók nedvei szolgáltattak: megkülönböztetésül a növényekből nyert szinektől; s amaz különösen gyapju-szövetekre használtatott [1]).

Vallás.

Fájdalom, vallás tárgyában nem dicsérhetjük a phoenicieket; s a szent-irás igen gyakran emlékezik babonaságaikról. Isis, ki Byblosba megy, elvesztett férjét keresni, arra mutat, hogy vallásuk egyptomi eredetü volt; és Adonisnak évenkinti ünnepélyein egy rejtélyes fő hozatott a tengeren át a Nil partjairól e városba [2]); mellynek pénzein is Isis képe látható. Assyria szinte kiterjeszté vallását Elő-Ásiára, a kereskedés és hadjáratok által; mellyek alkalmával egész népeket ültetett át Syria-, s Phoenicia- és Judaeából a Tigris és Euphrates partjaira. Innen a sok keverék a phoeniciek Theologiájában, mellyet Thauth nyilatkoztatott ki, s felügyelete alatt a hét Cabir testvérek, és Esmun, vagy Aesculap, szinte ezek testvére, másoltak le. De Tabion fia, a legrégibb phoeniciai értelmező, sok regéket kevert bele; miért több nemzedékek multával Surmobel isten, és Tur, vagy Cusartes, kivetkezteték az allegoriákból, mellyekbe Thauth öltözteté azt [3]). Itt is meg van a legfőbb értelmiség által kifejezett isteni szó, melly ennek rendeletére a planetai istenségek által leiratott, s végre az alsóbb rendü istenek által

---

tattak, mivel az üveg ára csökkenvén, ez a köveket kiszoritotta: s már Seneca idejében átalánossá vált e szokás: *Quaedam nostra demum prodisse memoria scimus; ut specularium usus, perlucente testa, clarum transmittentium lumen.* Ep. 90.

[1]) A legjobb munkákat e tárgyban olaszok irták. Legjelesebb **Amati**, *De restitutione purpurarum*, harmadik kiadás, Cesena, 1784.; továbbá, *De antiqua et nupera purpura*, Capelli jegyzeteivel. Ezek kiegészitésére szolgál **Michele Rosa**, *Dissertazione delle porpore e delle materie vestiarie presso gli antichi.* 1786. (I)

[2]) **Lucianus**, *De dea Syra*, c. VII.

[3]) **Porphyrius**, ap. *Euseb. Praep. Evangel.* l. I.

a papi castnak kijelentetett; megvannak a fokozatos megtestesülések, épen ugy, mint a hindu vedákban. Idő, vágy, felleg, a dolgok három nagyszerü elemei: a két utóbbi nemzé a him egényt (aether), és a nő léget: ezek a tojást hozták létre, mellyből előbb az érzék nélküli állatok, azután az értelmes állatok, s a nap, hold, csillagok, tüz, láng, mennydörgés jöttek elő; mellynek morajára fölélednek az állatok, és szárazon és vizen mozognak.

E Cosmogonia, Sanchoniathon szerint, a világegyetemet anyagi okokból származtatja, nem minden durva spiritualismus nélkül. Valamelly phoeniciai Moschusról is tétetik említés, ki első akará megmutatni a világegyetemnek a parányok egyesülése általi származását.

Istenek.

A nép vallása itt is, mint Assyriában, merő Baalokat, és más istenségeket képzelt viszonyban a csillagokkal. Baal-, a phoeniciai Saturnusnak, két szeme volt homlokán, és kettő nyakán, kettő zárva, kettő nyitva; hátán négy szárnya, kettő kiterjesztve, s kettő bevonva, fején is kettő. Azt mondják, hogy a közjóért feláldozta saját fiát Jeudot; ez oknál fogva véres áldozatok mutattatának be neki, s főleg a gyermekek áldoztattak föl tiszteletére; a tüzön vonatván keresztül, vagy a tüztől izzó kemenczébe vettetvén, melly az ő bálványának gyomrában égett [1]).

Ez isten mellé, mint minden keleti vallásokban, Astarte, vagy Venus istennő adatott; kinek tisztelete Byblosban csak fajtalan vala, mig máshol az ő oltárai vérrel is bemocskoltattak. Ezen istennő, be akarván futni a földet, ökörfőt illeszte magára, s Tyrusban egy az égből leesett csillagot szentelt föl. E csillagászati mythus Venus csillag egyesülését jelenti a holddal; melly akkor szokott a bika-jegy közepébe érni, midőn Venus is ott állomásozik.

Az ő kedvese volt Adonis, vagyis az Ur: s midőn junius végével az Adonis folyam, mint ez jelenleg is történik, az áradás alkalmával magával sodort föld által vörösre festetik, azt mondák, hogy a Libanon hegyén meggyilkolt kedvesnek vérétől van áztatva. Ekkor gyász-áldozatok hozattak; vérig korbácsolták magukat az emberek; különösen a nők jajgattak, s hajukat lenyirták: melly szertartástól azonban az által válthaták meg magukat, ha megbecstelenittetésök díját a templomnak felajánlották. Ezen Adonis-ünnepek, nem lévén ismeretlenek az Osirisről hagyományokban, rendkivül elterjedtek: fölleljük azokat Antiochiában az Orontes partján, Alexandria-, Athene-, Cyprus- és Argos-

[1]) **Eusebius**, *Praep. evang.* I. k. utol. fej. **Minutius**, in *Octav.*

ban; Theocrit és Bion tanuságot tesznek eme szertartások pompájáról, s az azok tartása alatt uralkodó, kéjelgő kesergésről [1]).

Azothban Dagon, Joppeben Derceto tiszteltetett; de nem tudjuk a phoeniciai Neptun nevét, kinek tiszteletére sok emberáldozat vettetett a tengerbe.

Hét Cabir [2]), vagy Patek, megannyi oltalmazó istenségek-, vagyis elemi erőkül tartattak: ezekhez adatott Esmun, a gyógyászat istene; kinek berytusi templomába jöttek a betegek feküdni [3]), s csodálatosan meggyógyultak. A Cabirok atyja Sydyk volt, a tüznek okfeje; ábráik a hajókon őriztettek: s hihetőleg a phoeniciek vitték azok tiszteletét Samothraciába.

A legnagyobb istenség volt Melcart, vagyis a város istene; ki különösen Tyrusban tiszteltetett: mellynek emelkedésével, ő is fensőbbséget vivott ki magának a phoeniciai istenek közt. E Hercules tisztelete mindenütt elterjedt, hova csak phoeniciai gyarmatok érkeztek; s ez volt a kötelék köztök, és az anyaország közt. A carthagoiak a közjövedelmek tized részét az ő templomának küldék, midőn ott tavasz kezdetével, minden gyarmatok küldöttei megjelentek. Évenkint mindenütt nagy tüz gyujtatott meg az ő tiszteletére, mellyből egy sast bocsátottak föl; melly jelenetet a görögök Oeta hegyén utánoztak, a romaiak pedig a hizelgő apotheosisok alkalmával használtak. Maltában még most is léteznek Melcart templomának romjai; de legpompásabb volt a cadixi templom, mellyben csak tüz égett, de semmi bálvány sem létezett.

A papok hatalma- s befolyásáról e népnél fogalmat nyujt ama körülmény, hogy Sichaeus, a főpap, Pygmalion király sógora volt; tovább, hogy Izraelben, mihelyt oda bejutásuk sikerült, azonnal százankint fordulnak elő a történet szerint [4]).

---

[1]) **Theocritus**, XV.; **Bion**, I. Tudva van, hogy a zsidók törvényhozója, s prófétái milly nagy gonddal távoliták el e fajtalan tiszteletet. Az átoknak, melly Cham maradékit Noe meztelenségének fölleplezése miatt érte, kellett elrémiteni a zsidókat Phallus tiszteletétől.

[2]) Vagy a *καιειν* égni, vagy a persa cabirim szótól, melly hőst, erőset jelent; vagy a zsidó *chaberimtől*, mi annyit tesz: egyesültek. *Kibir*, *Qbir*, maltai nyelven ördögöt jelent.

[3]) Erre céloz Isaias 65, 3.; hol azt mondja: *Populus . . . qui immolant in hortis . . . qui habitant in sepulchris et in delubris idolorum dormiunt.*

[4]) I. Kir. 18, és 22.; és fönebb 439. l.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Kereskedés.

A phoeniciek különösen mint kereskedő nép ismeretesek: s miután a történetirók hibás nézeteinél fogva azon vélemény kapott lábra, hogy a régi nemzetek pusztán csak harczosok és hóditók voltak, megkisértjük kiemelni a kereskedés-, mint a polgárisodás egyik leghathatósabb emeltyüjének fontosságát és természetét.

Könnyü elképzelni, hogy a szükség idézte elő a csere-kereskedést; de ha azon kérdést intézzük a történelemhez: miképen terjedt az el népről-népre; a termékek helyébe mikor léptek a nemes érczek; hol verték az első pénzdarabot; miképen emelte a kereskedés kezdetben a miveltséget: minderre nem képes feleletet adni. Mellőzve a gyanitásokat, tisztán áll előttünk a tény, mikép a régi népek kereskedése leginkább abban különbözött az ujabbakétól, hogy a szárazföldre szoritkozék. Nem, mintha a tengereket, főleg pedig a Közép-tengert hajók nem hasitották volna; hanem ez csak másodrendü dolog volt, és csupán függeléke a szárazföldi kereskedésnek. Igy tartott ez mindaddig, mig Afrika körülhajózva lőn, és Amerika fölfedezteték [1]).

A kereskedés természetesen azon tartományok felé vette utját, mellyek legtöbb termékekkel kinálkoztak. Europa legnagyobb részt parlagon állott; s midőn már mivelődésnek indult is, nem igen sokat termesztett, és csupán a fogyasztási kereskedésre volt szoritva: ellenben Afrika partjai, s Ásia, széles tért nyitottak a vállalatoknak, s különösen az Indus partjain talált kielégitést a fényüzés, és a nyalánkság.

Valamint az ujabbkori arabok és mongolok, ugy a régi persák is bővelkedtek az arany- és ezüstben; melly érczekkel nem csak palotáikat, és a trónt ékesiték, hanem még házi eszközeiket is. És honnan vették ők ezeket? Kis-Ásiában a Maeander és Pactolus aranyfövenyet hordtak; ugy látszik azonban, hogy ott bányák nem léteztek. A Taurus hegységben sem igen találtatik arany, egészen azon pontig, a hol szétágazik, befoglalandó a Cobi pusztaságot; itt, valamint Nagy-Buchariában, igen nagy mennyiségben ásatott az arany. Kelet felé vonultában, eme hegylánczolat még dusabb bányákat tartalmaz: azonban e vidékek jelenleg is olly kevéssé ismeretesek; mennyivel inkább azok voltak az ó-korban! Még azon bányák sem szolgáltattak sok aranyat, mellyeket Oroszország

---

[1]) **Heeren** igen jeles müvén kivül, lásd:
Gatterer, *Einleitung zur synchronistischen Universal-Historie.*
Eichhorn, *Geschichte des Ostindischen Handels.*

jelenleg a Bajkal tón tul vett mivelés alá; de a siberiai bányák már többet adának. Hanem természetes és nagy darabokban találtatott India némelly részeiben, különösen Ceylonban. Az ezüstöt pedig, melly a persák korszakában olly nagy bőséggel találtatott, hogy némelly népek adójokat egészen ez érez-nemben fizeték, a Kaukazus hegység, Bactriana, s még inkább Spanyolország szolgáltatta.

Agatarchides leirja Photiusnál az arany ásása-, és tisztitásának módját a régieknél. Ő az e munkával foglalkozó rabszolgák helyezetét mindenek közt a legszerencsétlenebbnek tartja. Mindenekelőtt tüz által repesztetik meg a kődarab, melly az érczet tartalmazza; ennek darabjai azután vas eszközökkel, vagy puszta karokkal fejtetnek le, mi a legifjabb és erősebb munkások kötelessége: s az ér után ekképen készülnek az aknák. Minden bányásznak fövegéhez lámpa van erősitve, s a legkinosabb helyzetben kell dolgozniok a felügyelő akarata szerint, ki őket bot-ütésekkel hajtja. Gyermekek szedik össze az érczlartalmu kődarabokat, és csuszva-mászva hozzák ki az aknából: itt az öregek és gyengébbek veszik át, s nyujtják a felügyelőknek. Ezek harmincz évet meghaladott erőteljes emberek, kik az érczet buzaliszthez hasonló finom porrá törik. Mások e port egy igen sima, és lejtősen fekvő asztalra hordják fel; és vizet öntvén rá, kezeikkel dörzsölik e vegyüléket: mig a földes részek elválnak, s csupán a nehezebb érczrészek maradnak vissza. Gyakran szivacscsal is verik ez anyagot; mellynek lyukacsaiba a könnyü részek beveszik magukat, az asztalon hagyván az érczet. Ezután az olvasztóknak adatik át, kik olmot, homokot, czint, és árpakorpát vegyitvén vele össze, az egészet bizonyos mézgával légmentesen elzárt edénybe zárják, s öt nap- és éjen át kemény tüznek kitéve, a hatodik napon kihülni engedik, s tartalmát más edénybe öntik; melly most már tiszta arany, és csak igen keveset vesztett azon sulyból, mellyel az égetés előtt birt.

A királyok és papok ékességeire, gyürük, pecsétek, török, karpereczek, lánczok készitésére, sőt lószerszámok kirakására is használt gyöngyök és drága-kövek, Afrika beljéből, és Hindostanból jöttek. A persa tengeröböl, Ceylon, és a Gangesen túli félsziget partjai mindig bővelkedtek gyöngyökben [1]). Ezeket használák ékességül Darius nejei; ezeket viselte nyakában Tippo Saib, midőn védelmezvén székváro-

[1]) A braminok ötöd részét kapják a buvárok által halászott gyöngyöknek, azon könyörgések fejében, mellyeket ők a veszélyek, és leginkább a tengeri kutyák elháritásaért tartanak. Ha valamelly halász kivonná magát ez adózás alól, bármilly balsors érje is őt, semmiféle segélyre számot nem tarthat. Mielőtt a portugalok Indiába jöttek, a halászat mindeh 20, vagy 24 évben tartatott meg; a por-

sát az angolok ellen, meghalálozott; és Rundsit-sing lahorei királynak egész öltözete gyöngyökkel van kirakva, midőn Europa követeit olly büszkén fogadja.

Keleten található tovább a legfinomabb gyapju, a teve- s angorai kecskeszőr, hasonlithatlan kender, tovább a pamut és selyem; az előbbi közönséges termesztmény, az utóbbi ritkább termék, de azért a medusok öltözetre használták [1]). Mellőzve Arabia s Cashemir temérdek nyájait, Kis-Ásia, s különösen Milet szolgáltatá a legkedveltebb gyapjut a babyloni, s görögországi gyáraknak. Nem kevésbbé keresettek voltak a szőrmüvek, inkább fényüzésből, mint sem takaróul a hideg ellen.

Az áldozatoknál pazarul használt tömjén Arabiából, s Afrikának azon részéből nyeretett, melly a persa öböllel szemközt fekszik; honnan több füszerekkel együtt vagy Phoeniciába, vagy azon tengeröblön keresztül Babylonba, s Ásia beljébe vitetett. A fahéj, valamint a bors, melly jelenleg kizárólag India terméke, ugy látszik régente Arabiában is nőtt. Jóbnak igen régi könyvében is van már emlités India kereskedése- és festett vászonszöveteiről [2]).

Karaván ok.

Ezek valának a régi kereskedésnek főbb tárgyai. De a rémitő távolság, az utba eső pusztaságok, és a rabló csordák miatt kevesen nem utazhattak; hanem nagyobb számmal indultak meg, és fegyveres kiséretet vive magukkal, kölcsönösen gyámoliták egymást. Bármi volt légyen is oka, de Ásia nagy folyamai igen sokáig nem birtak azon fontossággal a közlekedést illetőleg, mellyre az europai folyamok olly hamar felvergődtek: mig ellenben már a legrégibb korban, alig hogy az emberek meghoditották a tevét és elefántot, karavánokkal (k i e r - v a n e s) találkozunk. Minthogy számosak voltak, meg kellett határozni az állomási helyeket, hol mindnyájan összegyülnek; meg kellett határozni az adás-vevésre alkalmas városokat: folyók, források, árnyékos lombok, virányok jelölték az utakat, és a nyughelyek-, raktárak-, vagy vásártérekül kijelölt állomásokat. Ásiában, hol mivelt tartományokon vonultak keresztül, nem hiányoztak az utak és szállodák, vagy miként mai napon is neveztetnek, k a r a v á n - s e r a i l o k; mellyek épitése és fentartása azon despoticus kormányoktól, telhető költség- és erőfeszitéssel

---

tugalok 10 évi időközre szállitották le; a hollandiak 7-, vagy 8-ra; most minden harmadik évben megtartatik a halászat: mi által a kagylóknak nem marad idejek, gyöngyöket rakni le, s ezeket kellő nagyságra növeszteni.

[1]) Ott, hol a Vulgata a selymet emliti, nem bizonyos, valljon az eredeti szövegben is e kelmét kelljen-e érteni.

[2]) *Non conferetur tinctis Indiae coloribus.* (28, 16.)

hajtatott végre, miután egy egész nép tevékenységét egyetlen pontra központosithatták. Herodot épen ugy rajzolja a persa karaván-gyülhelyeket, mint Marco Polo a mongoloknál látottakat; és Mohamed ideje óta különös érdemnek tartatik azok szaporitása.

Valamint a középkorban, midőn hiányzott a közbátorság, a szerzetesek kolostoraik körül gyüjték össze az iparosokat és kereskedőket, a szent helyek oltalma alatt: szintugy a régi századokban is, a templomok szolgáltattak alkalmat és oltalmat a kereskedésnek. Az évenkinti ünnepélyek találkozási helyet és időt tüztek ki a kereskedőknek; kik itt összegyülvén, templomról-templomra megszálltak: és érkezésök épen az időszaki ünnepélyek kezdetére esvén, ekképen az ajtatosságra összesereglett népet ott találák; s igy annál nagyobb alkalom nyilt az adásvevésre. Mennyi szükséget, mennyi kényelmet elégitettek ki ekképen a karavánok utjában eső népek; saját termékeiket cserélvén be! A karaván-tanyákra gyülekező szomszéd népek még nagyobb kiterjedést adnak a közlekedésnek, és az emberek egymáshozi közeledéséből származott előnyt nevelik; maguk a nomád népek is, az érdek kötelékei által csatoltatnak a kereskedőkhez, az által, hogy tevékkel látják el őket, sőt gyakran kalauzul is szolgálnak nekik. Állomási helyek, indulási és érkezési pontok, utak, minden előre ki vagyon szabva. Hol vásártérek nyilnak, ott a hordozható sátorok csakhamar épületekké változnak; évenkint növekszik a karavánok és vevők, a szállóhelyek, és raktárak száma; helységek és városok emelkednek, mellyekben a fényüzés és bőség táplálékot adnak a müvészetek- és az iparnak, s a miveltségnek jó és rossz következményeit idézik elő. S ekképen a szárazföldi kereskedés utjai mindinkább állandókká válnak.

A birodalmak gyakori felforgattatásának következtében, a kereskedelmi utvonalak is kétségkivül vagy megszakittattak, vagy pedig más irányt vettek; azonban az uj hóditók, belátván a karavánok fontosságát mind az egyesekre, mind a kincstárra nézve, melly azoktól adót és ajándékokat kapott: mindenkép igyekeztek helyreállitani a forgalmat, az utak biztosságának eszközlése által.

Árúk.

Az ó-korban a kereskedés, lehet mondani, csupa termékekből állott; mivel a szükség, vagy fényüzés kielégitésére az elemi anyagokat kellett beszereznie, vagy az ipar által feldolgozott- és finomitottakat eladnia, vagy becserélnie. Csere volt a legszokottabb mód; s még akkor is, midőn nemes érczek használtattak az érték meghatározására, nem annyira a pénz neme, mint inkább sulyja vétetett tekintetbe. A jelenleg annyira fontos pénzkereskedés nem igen volt szokásban a phoeniciek-

persák- és zsidóknál; s ha bár később Athene-, Alexandria- s Romában pénzváltók és bankárok léteztek is, ugy látszik, fogalmuk sem volt a váltó-levelek- és intézményekről [1]), mellyek hiányában pangásra van a forgalom kárhoztatva; nem ismerték ők a közhitelt, sem a gyors, biztos és gyakori közlekedést a posta utján.

Fő szállitási eszköz a teve volt: annyira, hogy a karaván ok csak azon tartományokat járták be, mellyekben a teve otthonos. De bármilly rendkivüli legyen is a puszták eme hajójának ereje, mindamellett száz alig lenne elegendő azon teher fölvételére, melly jelenleg egy közép-nagyságu hajóra rakatik. Ugyanazért a kereskedés kisebb térfogatu árúkra szoritttatott; ugy hogy például a rizs, noha már Európában ismeretes volt, csak csekély mennyiségben hozatott ide; s még a XIV. században is a lombard városok árujegyzékén, csak mint a gyógyszerészek által árulandó füszer fordul elő. Képzeljük csak, mennyibe kerülne a salétrom és czukor, ha szárazon kellene szállitani Bengalból! Afrika s Egyptom partjain bővében vala felhalmozva a buza: s nem hogy kivitetett volna, hanem raktárakba gyüjtetett, mig csak a legnagyobb szükség nem kényszerité az idegeneket, hogy utána jöjjenek. A bor szállitására is szekerek és jó utak szükségeltetnek: különben is déli Europa, melly most legtöbbet termeszt, akkoriban alig hogy mivelte a szőllőt; s azon tartományok, mellyektől a természet e jótéteményt megtagadta, nélkülözék a bort. Az olaj, mellyet a régiek vaj helyett, és egyéb czélokra is használtak, sokkal könnyebben szállitható; azonban inkább szerettek a régiek füszer-, tömjén-, finom szövetek-, drága-kövek-, érczek-, és átalában olly árúkkal rakodni, mellyek csekély térfogattal nagy becset egyesitettek.

Kalmárszemélyzet.

A tolmácsok és közbenjárók, kikre Egyptomban akadunk, bizonyságot tesznek róla, mikép különféle állapotu egyének foglalkoztak a kereskedéssel; azonban a régieknek fogalmuk sem volt a jelenlegi munkabeosztásról. Mai nap a londoni, vagy amsterdami palotájában kényelmesen élő kalmár, ügynökei, levelezői s megbizottjai által mind a két világrészszel kereskedést üzhet: akkor pedig személyesen kellett hosszu utra idulnia; s maga volt tulajdonosa és igazgatója a karaván-, vagy hajónak.

Tengerészet.

Hajót is mondék; mivel az előrebocsátottakból rosszul következtetné valaki, hogy tehát a tengeri kereskedés mi jelentőséggel sem birt. Ellenkező tünik ki a phoeniciek kereskedéséből; melly azonban, hogy

[1]) L. a XIV. könyvet.

ugy mondjuk, csupán parti hajózásból állott, a kikötők, vagy hegyfokok közt, a nélkül, hogy a nyilt tengerre bocsátkozni mertek volna. Nem is annyira a delejtü hiánya tartóztatá őket vissza, mint inkább azon körülmény, hogy az Oceánon tul létező szárazföldről mit sem tudtak. Miért is távoztak volna messzire, minden czél nélkül? Épen azért jegyeztük meg [1]), hogy Columbus fölfedezésének fontossága nem annyira egy uj világrész föltalálásában áll, mint inkább azon körülményben, hogy a hajózásnak uj lendületet adott, az által, hogy előbbi szük köréből kivonván, az Oceán végtelenségét tárá föl előtte.

Ki csak némileg ismeri a tengert, tudja, milly bajjal jár a parti hajózás, és milly jó iskolául szolgál az a tengerészeknek. Csupán illy módon kerülék meg a portugalok a Jó-remény fokát; a középkori normanok ekkép kalandozták be Európát: s jelenleg is az uj-fundlandi halászat, és a kőszén-szállitás képezi az angol tengerész legjobb matrózait. A régiek előtt ismeretes három világrész ollyképen határos egymással, hogy a parti hajózás a kincs és találmányok utáni szomjat teljesen kielégithette. Két nagy tenger környezi azokat: a Közép-tenger, kapcsolatban a Fekete-tengerrel, s az indiai tenger, az arab, és persa öblökkel. Az előbbi termékeny és mivelt tartományoktól környezve, szigetekkel behintve, a veszélyes apály- és dagálytól nem igen háborgattatva, előmozditá a közlekedést a három világrész közt. Szintugy az indiai tengernek közel partjai, temérdek szigetei, s a rendesen megujuló szelek könnyitik a hajózást. A majushótól octoberig fuvó délnyugoti szelek, Afrika partjairól Malabar és Ceylon partjaira hajták a hajókat: az éjszaki szél pedig, melly ugyane hónapokban az arab öbölben uralkodik, a Bab-el-Mandeb szoroson hajtja ki azokat; s a tavasz beálltával, az éjszakkeleti szelek az indiai tengeren, és a déli szelek az arab tengeröbölben, a hajók visszatérésére voltak kedvező befolyással.

Karaván-utak.

Azon állandóság, mellyet a kereskedés megszokott utjában követett, módot nyujt irányának meghatározására. Babylon az Euphrates, Bactra és Samarcand az Oxus partjain, a Közép- és Fekete-tenger partjai, látszanak rendeltetve a természet által a kereskedés felvirágoztatására: innen indultak ki, s ide tértek vissza a karaván ok. Az Arabia s Phoenicia közt közlekedő, India s a pusztaság termékeivel megrakott karaván ok, Petrában állapodtak meg, éjszaki Arabiában, s innen a Libanonba vonultak. A babyloni-persa karaván ok vagy Lydián keresztül jövének Susába; vagy Phoeniciából Palmyrát a pusztában, és

[1]) L. *Elmélkedésünket az egyetemes világtörténelemről*, 58. l., és **Heeren** munkáját.

Thapsacust az Euphrates mellett érintve, a mediai falon át érkeztek ama nagy városba: hol főleg India nyers anyagai dolgoztattak föl; vagy végre Syriából, Mesopotamián keresztül, mellyet az ajándékok által megszelidithető rabló csordák tőnek veszélyessé, Anthemusia mellett keltek át az Euphraton, Bambycán keresztül Edessába jöttek, és innen a sceniták, vagyis nomádok pusztaságain keresztül, Scenaebe értek: melly hetven mérföldnyire fekszik a Tigris melletti Seleuciától.

Ezek voltak a kereskedelmi utak nyugoti Ásiában; annak beljében Babylon- és Susán át közlekedtek Indiával: éjszakra hagyván a Persia s Media közt fekvő pusztaságot. Ez uton továbbá, Mesopotamián keresztül, Ecbatana- s Ragesig jutottak, a Dariel-torkolatának nevezett kaspi kapukig [1]): mellyeket a nyugotról keletre vivő utban kikerülni nem lehet; ezután Parthia fővárosa Hecatompylos, ariai Alexandria, Prophtasia, Ortospana városokon keresztül, mintegy kétezer mérföldnyi utazás után, az Indushoz értek. Ha pedig a karaványok nyugoti Ásiából Bactria- és Samarcandba akartak jutni, ariai Alexandriából, Maracandon át, a Jaxartes és Nagy-Tatárország határai felé tartottak. Bactra- és Samarcandban (Nagy-Buchariában) volt az éjszaki Ásiára számitott indiai áruk lerakóhelye: s itt, valamint a kaspi tenger nyugoti partjain sereglettek össze vásárra a nomád csordák; s ekképen igen élénk volt a közlekedés a különféle nomád népek közt. Közép-Ásián tovább egy ut vonult keresztül, melly a fekete-tengerparti görög városoktól, az Ural hegységen keresztül, az agrippaeusok-, vagy kalmukokhoz vezetett Nagy-Tatárországba.

Afrikában a karaványok azon irányt követék, mellytől mai napig sem tértek el; csakhogy most Cairoból indulnak ki: az ó-korban pedig Thebéből, Jupiter Ammon viránya felé; s itt Aethiopiából, vagy a nomád népektől, e félsziget belsejének legbecsesebb termékeit vették át, és azokat a Nilusra, vagy pedig a Közép-tengerre vitték (L).

A phoeniciek kereskedése.

A phoeniciek tengeri rablással kezdék üzletöket; s a trojai háboru idejében, midőn Homer már a Jupiter által kedvelt Rhodus szigetet magasztalja, s a gazdag Corinthust, és a kereskedés által virágzó pompás Orchomenus várost: a phoeniciek Görögország partjait látogatják, ék- és játékszereket árulva, s fiúkat és leánykákat rabolva; kiket az ásiai piaczokon árulnak, vagy nagy váltságdijért bocsátanak vissza

[1]) A rege szerint ez erősséget bizonyos *Daria* épitteté, ki az utasokat itt kifosztá, azokkal szerelmeskedett, azután pedig a Terek vizébe vetteté. A kaukazusi kutatásaiban olly szerencsés Klaproth azt hiszi, hogy a Dariel nevezet a tatár *dar jol*, szük ut, szavaktól származik.

szülőikhez [1]). Ezt ők olly kevéssé tartották becstelenségnek, mint jelenleg a beduin arabok a rablást. Homernél Ulysses aztmondja Eumaeusnak, hogy mielőtt Trojába jött volna, kilencz izben tett czirkálva tengeri utat; s Menelaus beszéli gyermekei-

[1]) Az *Odysseában* (0. 389.) Eumaeus pásztor ezeket beszéli Ulyssesnek: „Van egy Syria nevü sziget (ha valamit hallottál róla,) Ortygia fölött, hol a nap megfordul: nem igen nagy, de termékeny; szép ökröket és juhokat tenyészt, van gabonája, bora; élhséget soha sem szenvednek lakói, sem egyéb gyülöletes rossz nem éri őket. De miután az emberek megvénhednek a városban, eljövén Apollo ezüst tegzével Diana társaságában, és megrohanván őket, kivégzi szelid dárdájával. Két város van ott, és minden dolog két részre van osztva: mindkettőn az atyám Ctesius Ormenides uralkodott, ki hasonló a halhatatlan istenekhez. Phoeniciek jöttek oda, tapasztaltak a tengeren, fekete hajójokon temérdek holmikat hozván. Atyám házában egy phoeniciai nő volt: nagy, szép termetü, s jártas a finomabb női munkákban. A ravasz phoeniciek megcsalták őt; és midőn mosni ment, egy közülök enyelegni kezdett vele a hajó körül: mi a nők elméjét meg szokta zavarni, bármilly mértékletesek legyenek is különben. Azután kérdé őt, ki legyen, honnan való; s azonnal megmutatá atyám házát, hozzá téve: ‚Diczekszem vele, hogy a rézmüvekben dus Sidonból származom, és leánya vagyok a dusgazdag Aribantnak; de engem taphii tengeri rablók ragadtak el onnan, midőn a mezőről jöttem, s ezen embernek házához hozván, jó áron eladtak neki.' Ekkor azon férfi, ki őt megölelte, igy szólott hozzá: ‚Nem volna kedved haza jönni velünk, meglátni atyád- és anyádnak nagy házát, és őket magukat is? Mert még mindketten élnek, és gazdagoknak mondatnak.' A nő pedig ujolag felelé: ‚Szivesen rá állok, ha ti hajósok esküvel fogadjátok nekem, hogy illetetlenül haza vezettek engem.' Igy szólván, a hajósok megesküvének. S ezután a nő ismét kezdé: ‚Most legyetek csendesen; se valaki közületek ne szóljon hozzám, ha velem az uton, vagy a kutnál találkozik: nehogy valaki az öregnek házába térve, megmondja neki, s ő benne gyanu ébredvén, szoros guzsba tétessen, titeket pedig halálra keressen. Azonban tartsátok jól eszetekben, a mit mondok, és sürgessétek a tárgyak bevásárlását; s midőn a hajó meg lesz rakva élelmi szerekkel, küldjetek valakit, a ki engem a palotából elraboljon; én is hozok magammal, a mi kezembe akad: sőt még más dijjal is fizetek nektek, mivel a házban én vagyok nevelőnője a jó ember fiának, ki már elég ügyes, és velem szokott járni. Elhozom őt a hajóra, s érte igen sok pénzt kaphattok, bárhol fogjátok is őt eladni idegeneknek.' Igy szólva, visszatért a szép palotába; s ők egész éven át nálunk maradván a kivájt hajóval, sok holmit beszereztek. Midőn pedig a hajó megrakodott a visszatérésre, elküldöttek a nő után: eljött a követ atyám házához, aranyláncot hozva magával, melly ambrával volt összefoglalva. A szolgálók és szeretett anyám kézről-kézre forgatták a láncot, s bizonyos árt ajánlottak érte; az, miután hallgatva beleegyezett, visszatért a hajóra. S ekkor engem kéznél fogva a nő, kivezetett a házból, s a csarnokban levő asztalokról három csészét keblébe rejtvén, kiment; és én vakon követtem őtet. A nap már hanyatlóban volt, s az utak besötétedtek; s mi azonnal elindulván, egy derék kikötőbe értünk, mellyben a phoeniciek gyors hajója volt. Ezek a hajóra felülvén, hasitani kezdék a vizeket, s Jupiter kedvező szelet adott. Hat nap, és hat éjjel

nek, hogy a tengeren Cyprusba, Phoeniciába, Egyptomba, Aethiopiába, Libyába tett nyolcz évi czirkálása közben, olly vagyonra tett szert, minőre kivüle senki. Plutarchus [1]) szinte mondja, hogy a hősök büszkék valának a rabló czimre; későbbi időkben Solon megengedte a tengeri rablás végett alakult társaságokat; s Aristoteles és Plato a rablást a vadászat egy nemének tekintik.

A görög hősök első vállalatai is a corsarok ellen valának irányozva: miért is Görögország növekedő hatalma a phoenicieket más eljárásra birta; kik Strabo szerint nem sokára a trojai háboru után, Afrika nyugoti partjain kiszálló helyekkel birtak, és Salomon korában az arab tengeröböl éjszaki kikötőiből indulva ki, Tharsis-, vagy Ophirba evéztek, Boldog-Arabiába, Aethiopiába, vagy Ceylonba: honnan csak három év mulva tértek meg, arany-, czüst-, elefántcsont-, drága-kövek- és egyéb árukkal terhelve. Három fő irányt vett az ő kereskedésök: délnek Arabia- s Indiába; keletnek Assyria- s Babylonba; éjszaknak Örményország- és a Kaukazusba. Az első legfontosabb lévén, szárazon és vizen folytattatott. Kiérve a persa öbölből, a Gangesen inneni indiai félszigetbe, és Ceylonba értek, hol fahéjjal rakodtak meg; s vagy az utazók sajátságos nagyitásánál fogva, vagy mások elriasztása végett, azzal álltak elő, hogy bizonyos ragadozó madarakkal kellett megküzdeniök, és hogy a sok mérges kigyó miatt e füszernek összeszedése nagy veszélyekkel jár [2]). Arabiából tömjént, myrrhát, cassiát, mézgát (cistus creticus), aranyat, gyöngyöket, elefántcsontot és ébent hoztak Tyrusba a nomád karavánok, mellyek Yemen-, vagy Gerrába jövének az arab tengeröböl mellett; melly kereskedésből Syria s Arabia némelly népei annyira meggazdagodtak, főleg az edomiták Idumaeában, kik ismét a phoenicieknek adák el áruikat; és a madianiták: kik annyi arany birtokában voltak, hogy midőn őket a zsidók meghódították, nem csak saját szükségökre találtak elegendő ékszereket, hanem lovaik számára is arany nyaklánczokat készitettek. Egyptomból pamutot, gabonát, szöveteket nyertek, s cserébe bort, és égetett földből hordókat vittek érettök; mellyeket a persák, midőn Egyptomot meghódították, a

---

utaztunk; s midőn Jupiter Saturnius a hetedik reggelt föllhozá, a nyilazásnak örvendő Diana átszegzé a nőt: ki is a hajó hátuljában összeroskadván, olly zajt ütött, mint valamelly tengeri tyuk; s a fókák- és halaknak vetették őt étkül: én pedig megsebzett szivvel magamra hagyatva maradtam. A szelek ide Ithacába hajtának minket; hol Laertes megvett engem az ő birtokai számára, s ekkép láttam meg ezen földet."

[1]) **Homer**, Odyssea, IV. **Plutarch**, Theseus életében.

[2]) **Herod.** III. **Theophr.** A növények története, IX. 5.

pusztaság hosszában viztartók gyanánt helyeztek el [1]). Palaestina különösen a legjobb gabonát, bort és olajat szolgáltatá nekik, melly még most is felülmulja a provenceit; tovább a jelenleg Mecca név alatt ismeretes balzsamot, melly a Genezareth tavánál találtaték. Syriából a chalyboni (Aleppo) bort és a pusztai gyapjut kapták; s épen a pusztaságon keresztül vezető uton, hol a kereskedés kényelme Palmyrát és Balbeket alapitá s virágoztatá fel, Babylon felé tartottak; honnan Persia felé fordulván, a selyem-tenyésztő tartományokba jutottak.

Éjszakra a Fekete- s Kaspi-tenger felé irányozták utjokat; s Örményországból, és az ezzel határos tartományokból hozták a lovakat, réz-edényeket, és a legszebb rabszolgákat: melly kereskedésért megátkozván őket a próféták, megjövendölék nekik, hogy az ő gyermekeik is a sabaeusoknak fognak eladatni [2]).

Hajóikat kerek formára épitették a phoeniciek, igen csekély gerinczczel, nehogy apálykor megfenekeljenek; széles vitorlákkal, és számos, igen nagy evezőkkel hajták azokat a szél ellenében. Hosszu és keskeny hajókat épitének hadi czélokra; s bizonyára az ő gyáraikból kerültek ki Salomon, mint szinte Semiramis és Sesostris hajóhadai. A csillagászati ismereteket, mellyeket más népek jövendölésekre használtak fel, ők a tengeren vették alkalmazásba; s minthogy a kis-medve után tájékozák magukat, az mondatott róluk, hogy ők találták fel ezen csillagzatot.

Ekképen hordák szét kelet áruit a beltengereken, mellyek partjain számos telepeket alapitottak, mellyek nyelvöket is megőrizték. Delost, alig hogy a tengerből kiemelkedett, benépesiték; Cyprus, Rhodus, Sicilia, és Sardinia általuk gyarmatosittatott; Malta korallgyöngyöket adott nekik, Olaszország szurkot: mindenek fölött pedig érczekben dus tartományokat kerestek, mellyek kibányászására a benszülötteket jó módjával, vagy erőszakkal rábirták, vagy pedig rabszolgákat vittek oda e czélra. Ez oknál fogva kedvelték Spanyolországot, hol az ezüst még a föld szinén is találtatott: ugy tekintették ők e tartományt, mint később a spanyolok Perut. Nem csupán ezüstöt, hanem aranyat, czint, vasat, olmot is ástak itt [3]); ezenkivül adott a föld gabonát, bort, olajat, finom viaszt, gyapjut, besózott halat, válogatott gyümölcsöket olly bőségben, hogy ezek eltartásra is megszárittattak. Egy darab spanyol juh egy talentumon kelt [4]), és cserében ezek helyett vásznat

[1]) **Herod.** II. 5. 6. — [2]) **Joel**, 4, 1—8. **Amos**, 1, 9.
[3]) **Ezechiel**, 27, 12. **Strabo** és **Diodor**.
[4]) **Strabo**.

adtak, a spanyolok szokott öltözetére, s a barbarok előtt mindenkor annyira kedves csecsebecséket.

Cadix volt a kiindulási pont távolabbi utazásokra, mellyeket, ugy mondják, egész Madeiráig, és a canarii szigetekig terjesztének ki. Annyi bizonyos, hogy a szoroson átmentek, és Nagy-Britanniában, és a shetlandi szigeteken czint, és alkalmasint sárga ambrát is szedtek össze, mellynek becse egyenlő volt az aranyéval; Poroszországba, s a balti tengerre is eljutottak, hová csak a parti hajózás vezetheté őket. A történet azt is mondja, miszerint Nechao, Egyptom királya, 600 évvel Kr. e. Afrika körülhajózására vette őket; s kiindulván a Vörös-tengerről, a partok hosszában, mennyire a dagály és szelek engedték, haladva, három év mulva a cadixi szoroson át tértek vissza a Nilus torkolatához [1]). Annak bizonyságaul, hogy az Oceánon is átkeltek, azt álliták némellyek, hogy phoeniciai feliratok fedeztettek föl a Cordillerák tövében, hogy az assyriai Bél-, és a persa Mithrának tisztelete Amerikában virágzott: hol a nap leányai a Vesta-szüzekre emlékeztetnek, és a mexicoi s perui paloták az egyptomi typust, és a hieroglyphokat tüntetik elő. Mindezek ellenében, midőn Xerxes az ő hajóikon Görögországot megtámadta, a phoeniciek nyugot felé nem merészeltek tul menni Samoson: noha e sziget, és a legelső Cycladok, Micon és Tenos közt csupán 70 mérföldnyi távolság van; s a hajók olly nagy számmal lévén, ugy szólván egy meg nem szakitott lánczolatot képezhettek volna [2]). Vagy talán szinlésből vonakodtak ezt tenni; minthogy érdekök ugy hozta magával, hogy a persa királyt cserben hagyják? Az érdek volt mindenkor az ő tanácsadójok; miért is, nehogy mások velök versenyezhessenek, féltékenyen titkolák utazásaik czélját és irányát; s e végből mindenféle kalandos meséket gondoltak ki, mellyek-

---

[1]) Maltebrun tagadja, hogy a phoeniciek Afrikát valaha körülhajózták; mit a jó hiszemü Herodot csak hallás után mond. Azonban Miot, Herodot egyik franczia fordítója (Paris, 1822.), azt igaznak tartja; s épen azon alapitja állitását, hogy Herodot előtt hihetetlennek látszott, miszerint a nap jobb oldalról mutatkozzék azoknak, kik Libyát megkerülték. Világos, ugymond, hogy mikor a phoeniciek a baktéritőn áthaladtak, a Jó-remény fokát megkerülendők, akkor a napnak fordulva ugy tetszett nekik, mintha a nap jobbról kelne föl; minthogy éjszak előttök, kelet jobbról, nyugot pedig balról volt nekik. Midőn a Közép-tengeren keletről nyugotra hajóztak, a nap mindig balról volt nekik; de a mint a Bab-el-Mandeb szoroson Afrika csucsánál áthaladtak, keletről nyugotra utazván, a napot folytonosan a jobb oldalról látták feltünni: mi ugyan igen természetes dolog; de a phoeniciek előtt, kik annak okát sem megfogni, sem megfejteni nem tudták, igen csodálatosnak tetszhetett.

[2]) **Herodot**, VIII. 132.

nek a történetirók meggondolatlanul hitelt adtak. Bizonyára tőlök erednek a rémületes nevek: Bab-el-Mandeb, a bubánat kikötője, Mete, vagyis halál, az arab tengeröböl egy másik kikötőjének neve, továbbá Gardefan, vagyis a temetkezés foka. Strabo említi, hogy midőn idegen hajók által kémleltetve láták magukat, ezeket szirtek közé, vagy homoktorlatokra csalva, rablók módjára megtámadták: csak hogy az utazástól másokat visszariaszszanak. És ez épen nem látszik hihetetlen dolognak; minthogy kereskedési viszonyaikban sokkal ügyesebbek voltak, mint jólelkűek: annyira, hogy a phoeniciai becsület, és phoeniciai hit, megvetés tárgyai voltak a görögök és romaiak előtt.

Egyébiránt minden kereskedő nép kikötők birtokára vágyik, hol hajói megvonhassák magukat: tekintélyre igyekeznek vergődni ott, a hol vásárlásokat tesznek; vetélytársat nem türnek, s kerülik az összeütközéseket, mellyek a békét megzavarhatnák. Ebben állhatott a phoeniciek politikája is; de a történetirók sokkal buzgóbbak levén a dynastiák egymásra következésének följegyzésében, mint sem az intézmények megismertetésében, említést sem tesznek ama törvényekről, mellyek a phoeniciek kereskedelmi viszonyait szabályozták.

Más nemzeteknél a kereskedés királyi egyedárusság volt: a persiai főutak mellett épitett szállóhelyek, a király jövedelmeit nevelték [1]); az Ophirba történt utazásoknak egyedüli vállalkozója Salomon volt: mint legujabban Mehemed-Ali kezében központosult az egyptomi kereskedés. A phoeniciek ellenben, köztársasági szerkezetöknél fogva, hasonlitának a saját erszényökre üzérkedő europaiakhoz.

Milly nagy kincsekre tettek légyen szert a phoeniciek, bizonysága a régieknél elterjedt ama vélemény, hogy horgonyaikat nem vasból, hanem ezüstből készitették. Kereskedésök terjedelméről, s az innen eredt jóllétről azonban kétségbevonhatlan tanuságot tesz Ezechiel próféta: „És lőn az Ur igéje hozzám, mondván: Te azért, ember fia! tégy sirást Tyruson; és mondd Tyrusnak, melly a tenger szivében lakik, a népek kereskedésére, sok szigeteken: Ezeket mondja az Ur Isten: oh Tyrus! ekkép szólottál: tökéletes ékességü vagyok, és a tenger közepére helyezve; saniri jegenyefákból csináltak téged, és minden tengereken levő hajóidat; és libanoni czedrusfából árboczaidat; basani cserfából gyalulták evezőidet, és evező-padjaidat az olaszországi szigetekről. Egyptomi különféle szinü lenből szövetett a te vitorlád, hogy az árboczfára tétetnék; Elisa szigeteiről való kék és vörös biborból a te lobogóid. Sidon és Arad lakói voltak révészeid; a te bölcseid

[1]) Σταθμος. *Herod.* V. 22.

lettek oh Tyrus! kalauzaid; és a byblusiak vénei laktak kebeledben, sérült hajóid kiigazitására: a tengerek minden hajói, s azok révészei a te kereskedésed népe között voltak. Persák, lydusok és libyaiak voltak seregedben, a te hadakozó férfiaid; Arad fiai védték a te kőfalaidat körös-körül: fölfüggesztvén azokra paizsaikat ékesitésül; tharsisi kereskedőid minden gazdagságok sokaságával, ezüsttel és vassal, fehér és fekete ónnal töltötték meg sokadalmaidat; Jonia, Thubal és Mosoch, a te árus népeid, rabokat és réz-edényeket hoztak a te népednek; Thogorma (Cappadocia) házából lovasokat és öszvéreket vittek a te vásárodra; Dedan fiai kereskedőiddel elefántfogakat és ébenfát cseréltek be pénzedért; a syrusok smaragdot, korallt és rubintot, bársonyt és himzett ruhákat len- és pamutból (sericum), és minden nemü árut raktak ki a te sokadalmidban. Juda, s az Izrael földe, ők, a te kalmárid, jeles gabonát, balzsamot és mézet, olajat és mézgát hoztak számodra; Damascus, a te árusod, bort és igen szépen festett gyapjut; Dan, és a kóbor Görögország, és Mosel vert vasat, a myrrha zsengéjét, és illatos nádat; Dedan pompás szőnyegeket, s lovakat és szekereket. Arabia és Cedar fejedelmei, a te kereskedő-társaid lettek: ők bárányok- és kosokkal, és gödölyékkel jöttek hozzád; Saba- s Reemának árusi minden válogatott füszerekkel, drága-kővel és aranynyal érkeztek; mások ismét czedrusfával, hyacinth- és más vastag szövetek sokaságával. Sok vizekre elvittek téged evezőid: a déli széllel daczoltál a tenger közepén, s hajóhad-vezéreid kiáltásaira reszkettek a gályák. A te bölcseséged- és okosságoddal erősséget szereztél magadnak, s aranyat és ezüstöt gyüjtöttél kincses-házadba; a te bölcseséged sokaságában, és a te kereskedésedben megsokasitottad hatalmadat, és felfuvalkodott szived a te erődben. Ez okért mondja az Ur Isten: idegenek keze által fogsz elveszni. Te, ki a bölcseség és tökéletes szépség mintája lettél, telve gazdagsággal, boritva drága-kövekkel, sardusi-, topáz- és jaspissal, chrysolith-, onyx- és berillussal, sapphir-, és carbunculus-, és smaragddal, ügyes a fuvola- és más hangszereken: tökéletes voltál utaidban teremtésed napjától fogva, mignem hamisság találtatott benned. Most el fogsz pusztulni, s kiszállanak nyögésed hangjára mindnyájan az ő hajóikból, kik az evezőt tartják; a hajósok és a tengernek minden kormányosi a parton állnak, és keseregnek rajtad nagy szóval, és kiáltnak: Ime, mint veszett el Tyrus; melly kereskedése terjedelmével annyi népeket ölelt át a tengerek által, melly az ő gazdagságának és népeinek sokaságával meggazdagitotta a földnek királyit?“ [1])

[1]) Ezech. 27. 28. V. ö. Michaëlis és Robert commentárjait. A régi kereskedés történetének felvilágositására szolgál Isaiás 60-ik fejezete is.

Gyarmatok.

Gyarmataik által a phoeniciek igen előmozditották a miveltséget. Valamint a jelenkorban Anglia békés uton ülteti át az europai miveltséget Amerika szivébe, Afrika beljébe, India- s Oceaniába; hol kétségkivül akkor is fönmaradand, midőn már Europában elenyészendett: szintugy cselekedtek az ó-világ békés hóditói is; uj életet készitvén előre haláluk után: hasonlón az atyához, ki számos családot hágy maga után. Annyi bizonyos, hogy a tengerparti népek igen szaporák: miért is a phoeniciek, csekély területre szoritva, kénytelenek voltak gondoskodni a számban növekedő szegény lakosságról; s azt idegen partokra szállitották. Néha megtörtént az is, hogy a gyakori belviszályok (egy olly nép közt, melly a tengeri életmód következtében türelmetlen a polgári fék irányában), valamelly pártot kivándorlásra kényszeritének, melly másutt keresett magának hont. Ekképen támadt Carthago, melly később Tyrust és Sidont elhomályositva, a világ végzetszerü királynéjával küzdve szállott a sikra.

Ha az ujabb népek, hosszu tengeri utra kelve, szükségesnek látják, telepeket hagyni hátra az elfoglalt pontokon; mellyek az oda szállitott áruk fölött őrködjenek, a tartomány belterméketi összegyüjtsék, és a csere-kereskedést előmozditsák: mennyivel szükségesebb és fontosabb teendő volt ez akkor, midőn az utazás nagy bajjal járt, és a közlekedés meg volt nehezitve! Ha tehát nem akartak mindannyiszor uj ellenséggel küzdeni, valahányszor idegen parton kötöttek ki, sem időt veszteni az üzlet megindításával, midőn rendesen a vevő szokott hátrányban maradni: kénytelenek voltak a phoeniciek gyarmatokat alapitni; még pedig annál inkább, mivel a bányamivelés, mellyre e nép fő figyelmét irányozta, nélküle alig sikerülendett.

Ez oknál fogva foglalták el az Archipelagus minden szigeteit, nevezetesen Cyprust, Kretát, a Sporadokat, Cycladokat, a Hellespont szigeteit; és még Thasusban is, szemközt Thraciával, ástak aranyat. Kis-Ásiában Pronectus és Bithynia alapitása nekik tulajdonittatik; ámbátor innen, valamint többi gyarmataikból is, lassankint a görögök által szorittatának ki. Olaszországból a hetruskok üzék ki őket; de már Siciliában fentarták hatalmukat; hova az ott Erycina Venusnak nevezett Astarte tiszteletét vitték be, s hol Panormus, és Lilybaeum különösen virágzottak. Ugy látszik azonban, hogy Siciliát és Sardiniát ők inkább csak távolabbi utazásaik központjául tekintették, mint az europaiak jelenleg a Jó-remény fokát választották illyenül. Afrika éjszaki partjai gyarmataikkal voltak megrakva; czek közt nevezetesbek valának nyugotra a kis Syrtistől Utica, Carthago, Adrumetum. Mem-

phisben külön városnegyedet birtak karaványjaik számára; s hihetőleg keleten is voltak telepeik a persa tengeröböl mellett, Tylus és Arad (Bahrein) szigeteken; s midőn Salomonnal szövetségre léptek, megosztak vele a Vörös-tengereni kereskedést, mellyet előbb az idumaeusok vitáztak el tőlök. Spanyolországban különösen szaporiták gyarmataikat, főleg Andalusiában a Guadiana és Quadalquivir torkolataitól kezdve Murcia s Granada tartományokig. A legvirágzóbbak valának itt: Tartessus, Cadix, Carteja, Malaca, Hispalis (Sevilla), és Hercules oszlopai.

Hercules volt azon egyéniség, melly által a tyrusiak gyarmataik történetét jelképezték. Azt mondák, hogy e hős harczot akarván kezdeni a dús Chrysaor fiai ellen Iberiában, egy hajóhadat gyüjtött össze Kretában; melly sziget összekötő pontul szolgált a phoeniciai gyarmatok közt: átvonult Afrikán, hol a földmivelést honositá meg, és Hecatompylos várost alapitá; azután a szoroshoz érvén, Cadixnál kiszállott; meghóditá Spanyolországot: Geryon bikáit erőszakkal elvevé; azután pedig Gallián, Olaszországon, és a Közép-tenger szigetein keresztül visszatért.

Ugyanezen utat követték ők a gyarmatositásban. De a phoeniciek nem tudák azokat, mint később a carthagoiak tevék, függésben tartani; s ezek csakhamar elszakadtak az anyaországtól. Ők valóban nem sokat gondoltak a fegyverforgatással; és valamint a velenczeiek dalmaták-, és slavonitákra bizták védelmöket: ugy a phoeniciek az ásiai népek közül fogadtak zsoldosokat. Ez oknál fogva igen gyakran igázták le őket a hóditók; de legalább mentek voltak azon dicsvágytól, melly néha a kereskedő népeket is hadviselésre ösztönzi: holott épen nekik állana legnagyobb érdekökben, azt kerülni. Nem is emlékszik a történetirás, hogy Cypruson kivül hóditást tettek volna: hol Citiumot (K i t i o n) alapiták, s magukat mindenkorra fentartották.

Gyarmataik tehát igen sokban különböztek az europaiak ujabb gyarmataitól, mellyek inkább történetesen, mint sem előre kigondolt terv szerint jőnek létre; s mellyek igen gyakran a zsarnok és igazságtalan kapzsiság szomoru látványát nyujtják. A phoeniciek a legkedvezőbb pontokon telepiték le gyarmataikat: nem vivének oda hóditási vágyat, miként ez Amerikával történt; hanem városokat épitettek, ipart teremtettek, az uj népeket a kölcsönös szükség kötelékével kapcsolták magukhoz; ravaszságuk által fölébreszték e vadakban az önérzetet, és tehetségeik becslését. Ha igaz, hogy az ujabb gyarmatositások előmozditák a tudományt, miveltséget, vagyonosságot: annál inkább föltehetjük ezt a régiekről. A főváros és gyarmatok közti folytonos közlekedés, tágitja az ismeretek körét, fejleszti a politikai eszméket, tökéletesíti a

polgári intézményeket. Ennek következtében látandjuk, hogy a görög gyarmatok Kis-Ásiában és Olaszországban rendkivül gyarapodnak hatalom- és tudományban, s a miveltséget és szépmüvészeteket az anyaország kebelébe ültetik vissza.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Görögország.

Első lakói.

„Ti még csak gyermekek vagytok, kik csupán a tegnapi s mai dolgokat tudjátok“, mondák az egyptomi papok Solonnak, czélzással a görög történetirás nem igen régi voltára. Ez valóban mit sem gondolva a keletiek millio-, meg millio éveivel, az isteni korszakokkal sem törődik; hanem a félistenek- és hősökre szoritkozik: a nélkül azonban, hogy a meséktől tiszta volna. Sőt inkább az élénk képzelődés, kapcsolatban a nemzeti hiusággal, temérdek mesét gondoltatott ki a görögökkel, mellyeket az ezen népnél kiválólag uralkodó széptani érzet, ékes köntösbe öltöztetett. S mintlhogy ezen kivül bámulandó ügyességgel birtak az idegen hagyományoknak nem csak elsajátitásában, hanem beolvasztásában is, az által, hogy saját hazájokba, szokásaik- és eszméikre vitték át azokat: ebből olly keverék támadt, mellynek alkotó-részeit igen bajos elkülönözni: s ez oknál fogva minden törekvés a történeti való értelmének kipuhatolására, eddig csupán képzelődésnek hizelgő elmefuttatásokat eredményezett; de az ész szigoru követeléseinek egyetlen-egy értelmezési rendszer sem felelt meg [1]).

[1]) A görög történetirók a legnagyobb tudósok közé számittatnak; miért is rólok a III. könyvben fogunk szólni. Elég legyen itt annyit megjegyeznünk, hogy Herodot, Plutarch, Strabo igen sok hagyományokat őriztek meg az ős időkből: Diodor könyvei, mellyek azokat tartalmazák, elvesztek; Thucydides bevezetése, s Görögország leirása Pausaniastól, becses adatokat tartalmaznak a kisebb államokat illetőleg. Halicarnassusi Dénes megőrzé a pelasgoknak nyugot felé vándorlására vonatkozó hagyományok egész sorozatát. Előadásait könnyedén meséknek tartá a tudós világ: Petit-Radel őt védelme alá vette (*Sur la véracité de Denis d' Halicarnasse*); ki később más müvében (*Examen analytique et tableau comparatif des synchronismes de l' histoire des temps héroiques de la Gréce.* Paris, 1828.) rendezé a hőskor eseményeit, az által, hogy összehasonlitá a fő dynastiákat, és 30—33 évre számitott nemzedékeket, a tények- és emlékekkel; melly alkalommal az is megeshetett, hogy talán valamelly korábbi nép emlékeit is görög emlékmüvekül tekintette.

Hasznos felvilágositásokat tartalmaznak: *Thesaurus antiquitatum graecarum*, **Gronoviustól**; XII. köt. ivr.; a különféle academiák, különösen a feliratok és szépmüvészetek franczia academiájának 1709-től, ugy szinte a göttingai tudományos

Japhetidák.

A szent-irás azt mondja, miként Jon (Javan), Japhet fia, népesité be a Kis-Ásia nyugoti partjaival szomszéd szigeteket; honnan Europa földére lépett át. E Japhet-törzs, a mint már láttuk, éjszakon terjedt el, és a kaukazusi tartományokban települt meg, a mai Georgia és Circassia, Mingrelia s Abchasia vidékein, a hegyek közt; mellyek talán szigetek gyanánt emelkedtek ki a nagy tengerből, mellyet a Balti- s Fejér-tengernek a Fekete-tenger- és Aral tóvali egyesülése képezett. Igen bajos feladat lenne, meghatározni mindazon különféle népségeket, mellyeket a görögök a scythák nevezete alá foglaltak; s mellyek a Duna, Borysthenes és Tanais partjain, és az Imaus hegységen innen és tul lakván, magukat scolotáknak nevezték [1]). Nevezetesbek valának

---

academiának emlékiratai. A feliratokra nézve l. *Corpus inscriptionum graecarum*, Berlin, 1826.; mellyet a porosz academia adott ki; a pénzekre nézve: **Eckhel**, *Doctrina nummorum veterum*. 1792. 8. köt. 8r. V. ö. továbbá:

Potter, *Archaeologia graeca, or the Antiquites of Greece*. 2. köt. 8r. London, 1722.

Clinton, *Fasti Hellenici*.

John Gillies, *The history of ancient Greece, its colonies and conquests from the earliest accounts, till the division of the Macedonian empire in the East, including the history of litterature, philosophy and the fine arts*. London, 1786. 2. köt. 4r.

W. Mitford, *The history of Greece*. London, 1784. 3. köt. 4r. Ez már tudósabb, mélyebb és bővebb mű; az előbbi azonban helyesebb itéletet tartalmaz, és jobban ért a régiségekhez.

Clavier, *Histoire des premiers temps de la Gréce*. Paris, 1822. 2-ik kiad.

Frérct, *Observations sur les premiers habitants de la Gréce*.

L. D. Hüllmann, Erste Zeiten der griechischen Geschichte. 1814. Tele érdekes szemléletek- és hypothesisekkel.

Egészen más eredményekre jöttek:

C. Ottfried Müller, *Geschichte hellenischer Stämme und Städte* (Boroszló, 1820.); ki Welcker- és Wolckerrel tagadja az egyptomi s phoeniciai eredetet: mindent a pelasgoknak tulajdonitván. Ellenkezőleg **Raoul-Rochette**, *Histoire de l' établissement des colonies grecques*, I., azon véleményben van, hogy a görög miveltség tulajdonképen a Sesostris által Egyptomból kiüzött phoeniciai pásztoroktól veszi eredetét.

Edgar Quinet, *De la Gréce dans ses rapports avec l' antiquité* (Paris, 1830.), az ujabb fölfedezéseket közhasznuakká tenni igyekszik.

Az *Univers Pittoresque*-ben **Pouqueville** megirta Görögország történetét azon szenvedélyes modorban, melly igen helyén lehetett és volt az ő *Voyage* és *Histoire de la regeneration de la Gréce* czimü munkáiban: de a régi történetek előadásához nem illik, s az igazság fürkészésére akadályozólag hat.

Az avatatlan olvasókat kielégíti **Goldsmith**; a felületes hypothesisek kedvelőit **Paw**, *Recherches sur les Grecs* (Paris, 1781. 2. köt.). *La storia di Grecia* gróf **Dragotól** (Milano, 1825—36. 6. köt.), régi, szolgai eszméket, összefüggés nélkül, hosszadalmasan ád elő, s a peloponnesusi háboru befejezésével végzi.

[1]) Celták? Finn nyelven *Schylta*, mai napig is ijászt jelent.

ezek közt a cimmeriek [1]) a Kuban mellett, a Fekete-tenger partjain; kik 18 századdal Kr. e. a maeotok [2]) által nyomatva, a Kaukazon át Armeniába jöttek. Ide helyezék a görögök, a hihetőleg nem egészen mesék országába tartozó amazon népséget [3]); és azon emlékek, melyeket ők a hyperboreusok, vagyis éjszaki népek boldogsága- és bölcseségéről hagytak hátra, hasonlit ama bájakhoz, mellyekkel szülőföldét az ember rendesen ékesiteni szokta. Herodot szerint az éjszak legnépesebb világrész volt India után. Olen, kit Pausanias hyperboreus-

[1]) Cimrek? **Appian** *Illyriájában*, §. 2. mondja, miként Polyphemus- és Galateának három fia volt: Celtus, Illyrius és Gala, kik Siciliából kiindulván, a celták-, illyrek-, és gallokon uralkodtak; melly népek nevöket is tőlök nyerték.

[2]) Galattophagok, massageták, sarmaták, magogok.

[3]) Az amazonok köztársaságában a Thermodon mellett, némelly tudósok történeti tények nyomait keresték; mi hajlandóbbak vagyunk jelképes és vallásos szertartások emlékét szemlélni benne: bizonyos természeti vallás emlékeit, melly Felső-Ásiában terjeszté ki uralmát; hol örökös, vagy ideiglenes szüzességre voltak kötelezve a papnők, s hol férfiak és nők gyakran elcserélték egymás közt öltözeteiket. Némellyek e nevet az *α-*, és *μαζός*-ból akarnák származtatni, mi annyit tesz: emlőnélküli; s valószinüleg e szószármaztatás szolgáltatott alkalmat a mesére, hogy jobb emlőjöket kiégették. A mai cserkeszek nyelvében *Maza* holdat jelent, s az amazonok talán a holdnak papnői voltak. Az ephesusi, smyrnai, s más joniai templomok épittetése nekik tulajdonittatván, ez vallási vándorlásokra látszik mutatni.

Texier, egy Görögországba indult tudományos küldöttség vezére, 1834-ben Galatia hegységeiben, Halys mellett egy keritésre talált, természetes sziklákból, mellyek falak módjára, mesterségesen vannak simára faragva; s ennek oldalain több, mint hatvan óriási alakok történeti jelenetet ábrázolnak: két király összetalálkozását, kik közül egyik oroszlánon ül, a másiknak kezében pedig buzogány, és fején joniai süveg van. A csoportozatban szárazföldi s tengeri állatok testrészei különös módon össze-vissza vannak keverve, mit szavakkal alig magyarázhatunk meg. Texier azon véleményben van, hogy az ott közel fölfedezett város, a pelasg Themiscyra, a leucosyrusok fővárosa; s hogy egyik a két király közül kisérőivel együtt, hosszu öltönyben és hajzattal, az amazonokat ábrázolja: s a dombormü azok összejövetelét tárgyazza a szomszéd népekkel. Azonban tudni kell, hogy e gyülekezetek nem Themiscyrában, hanem a Kaukazus tövében tartattak (**Strabo**, XI. 503. l.). S Strabo maga is azt mondja ezen rejtélyes népről, hogy a hagyomány harczokat, emlékmüveket és számos városokat tulajdonit neki; de már az ő korában senki sem tudta kimutatni az általa lakott tartományt: *ὅπου δέ νῦν εἰσι, ὀλίγοι δέ καὶ ἀναποδείκτως καὶ ἀπίστως λέγοντες ἀποφαίνονται.* Ugyanő több izben emlitvén Themiscyrát, nem városnak, hanem térségnek nevezi azt: *ἔστι δὲ θεμισκυρα πεδιον, τῇ μὲν ὑπό τοῦ πελαγου κλυζόμενον κ. τ. λ.* Igaz ugyan, hogy más irók városnak nevezik, de a Thermodon mellé helyezik a tenger közelében. Mindez kétséget támaszt bennünk Texier okoskodását illetőleg.

Pallas a cserkeszek szokásainak leirásában, a Kaukazus éjszaki lejtőjén, megjegyzi, hogy az előkelők elkülönözve élnek a nőktől, és gyermekeik nevelését idegenekre bizzák. Klaproth 1807-ik évi kaukazusi utjában eleget fürkészett az

nak nevez, egy papi gyarmatot vezetett onnan, melly Delosban Apollo s Diana tiszteletét alapitá meg; innen jött Orpheus, a városok alapitója, s a mysteriumok tanitója; innen Prometheus [1]), eszményképe az első polgárositóknak, kik a gyalázatos vagyon- és nőközösséget megszüntették. Miért is Aeschylosnál igy kiált föl: „Az istenek nagy igazságtalanságot követnek el rajtam. Halljátok, mit tettem én a halandók javára. Az állatokat emberekké változtattam... Mint vakok, siketek, hasonlóan a kisértetekhez bolyongtak ők rend és törvény nélkül; a házak épitésének mesterségéhez nem értettek: barlangokban kerestek menedéket, bizonytalanul kalandozván; és sem az idő-, sem az évszakról fogalmuk nem volt. Én tanitottam őket a csillagok járására, a számok- és irásjegyekre; én ajándékoztam meg őket emlékezettel, a musák anyjával; én tanitám őket, mint kell igába fogni az állatokat" [2]).

Az, a mi közönségesen görögök történetének neveztetik, csupán némelly, a hellenek által elfoglalt nagyobb városokra vonatkozik; midőn már ezek a dicsőség tetőpontján álltak, a nélkül hogy eredetök, vagy elenyésztök iránt fölvilágositást nyerhetnénk. Igy tehát hiányoznak az ismeretek Görögország őslakóiról, jóllehet az elemek tulélték az uralom által elerőtlenedett hóditókat. Ujabb tanubizonysága a régi társadalmak erőszakos alakultának, mellyek létföltétele, a leigázott népek elnyomása volt.

A setétben tapogatódzván, ugy találjuk, hogy valamelly nagyszerü rázkodtatás riasztá ki fészkeikből a kaspi és Fekete-tenger mellett lakó népeket: mellyek közül némellyek a Karpátok felé tartának; innen Olaszországba, s Epirusba jöttek; mások a Duna mentében fölfelé, egészen a Rajnáig értek, s átkelvén e folyamon, és a Pyreneken, az Oceán partjain állapodtak meg. Mások ismét a Duna torkolatától délnek kanyarulva, Kis-Ásia völgyeibe szálltak alá: s ezektől eredtek a

---

amazonok után: s azon fölfedezésre jutott, hogy a sauromata törzs, mellynek nőtagjai, corianderi Scylax szerint, a harczmesterségben épen nem álltak a férfiak után, Cabardát és a cumai kopár pusztákat lakta. Herodot mondja, mikép az amazonok tulajdonképeni neve *Ajorpata*, vagyis férfigyilkos volt. Klaproth a szó eredetét az örmény *air* férfi, és *sban*, *sbanog*, gyilkos, szavakban keresi. Fréret a kalmuk *emé*, vagy *aemé*, nő, és *tzaine*, dicső szavakból véli összetettnek; és innen *aematzaine*, hőslelkü nő, *virago*. Azonban a görögök által emlitett 50 amazon közül mindegyiknek görög neve van, ugymint: Penthesilea, Thalestris, Antiope, Dejanira, Hippolyte, Menalippe, Orizia, Tomyris, stb.

[1]) A celta nyelven *Frome theut*, jótevő istent jelent. **Levesque**, Thucydides fordításának IV. köt. *(Sur l' origine septentrionale des Grecs.)*, és **Ouwaroff**, *(Über das vorhomerische Zeitalter.)* azt vitatják, hogy a görögök éjszakról jöttek.

[2]) *Prometh.* I. felv. 1. jel.

thynek, bithynek, phrygiaiak, mysek. Vagy pedig a Duna és Dnieper közt maradtak; mint a cimmeriek és taurusok. Némellyek, különösen a pelasgok, Thessalia s Boeotia hegységeiben, innen a később Hellasnak nevezett tartományban telepedtek le; s hajókra ülvén, elfoglalák az aegaei tenger számos szigeteit: Lemnost, Imbrost, Samothraciát; később kiterjeszkedtek azon tartományra, melly Caria-, Aeolis- és Joniának nevezteték, egészen a Hellespontig [1]).

Pelasgok.

A pelasgokat már a legrégibb görögök igen régiekül tartották; miért is olly mesés fajt képeztek, mint a titanok és cyclopsok. Történetöket csupán a hóditók tartották fön számunkra; kik maguk is inkább barbarok voltak, hogy sem azt pontosan följegyezhették volna: innen van a classikai hagyományok homályos és ködös háttére. A semi nyelvekben Phaleg annyi, mint bolygó, szétszórt: s ez oknál fogva némellyek a pelasgokat semiféle népnek tartották, valamint az általuk behozott irásjegyeket is semifélékül: vagy pedig azt hiszik, hogy e nevezet az egyptomiak és phoeniciek vándorlásaira illik. Azonban ugy látszik, hogy inkább a nagy kaukazi család egyik ágát teszik, valamint az indo-persák, chaldaeo-syrusok, celták és germanok: s elterjedve valának Kis-Ásia nagy részében (Larissa, Cumae körül, stb.), az Archipelagus szigetein, Lemnos-, Imbros-, Samos-, Kreta-, s Euboeában, egész Görögországban, és Olaszország egy részében. Ama tartományok,

[1]) Az ujabb korban igen sok fáradság forditta tott a pelasg nép eredete- és vándorlásának fürkészésére. Különben még csak a név eredetére nézve sincsenek a tudósok tisztában: a könnyenhivők a πελαργός, daru szótól származtatják: mintha vándorlásuk ezen állatokéhoz hasonlitana. Müller Ottfried az ἀργὸς, *sikság*, elavult szótól származtatja; melly a thessaliai s macedoniai szóejtésekben maradt fön, kapcsolatban a πελέω, vagy πελῶ, *lakom* szóval (*Gesch. hellenischer Stämme und Städte.* Breslau, 1820.). Származhatnék még tovább e nevezet a πέλλας γῆ, régi föld, szótól is, melly a γραικὸς-hoz hasonló kifejezés. Negyven év folytán várunk már felvilágositásokat e népet illetőleg Petit-Radeltől, ki azt minden tartományokban, hol csak nyomokat hagyott maga után, fürkészte; és összeszedve az emlékeket, történeti iratokat, vagy hagyományokat, és számos városok tervrajzait, ezek segedelmével több rendbeli városok épittetésének korszakát meghatározta. E végre 450 városnál többet vizsgált meg 1810 óta, főleg pedig a moreai tudományos kiküldetés alkalmával 1829-ben; s Parisban a Mazarin-könyvtárban hatvan darab, szines gypsből készült dombormü-emlék tétetett le: mellyek a történeti korszakba eső pelasgok, és a mesés cyclopsok különféle épitési modorát ábrázolják. Valamint a földnek létkora az egymás fölött álló rétegek szerint határoztatott meg: ugy a különböző modorban épült városok korszaka is, a falak felhordásában tapasztalható épitési modor szerint állapittatott meg. Abel Blouet, e tudományos küldöttséghez adott főépitész, Mycenae falait vizsgálván, melly már 2313 (Kr. e. 475.) év óta lakatlan, különböző épitési modort vett azokon észre:

mellyek különös lakhelyeikül emlittetnek, már nem elszigetelt gyarmatok, hanem a hagyományok állandóbb és maradandóbb támaszpontjai. S valamint a german népfaj Anglia-, Hollandia-, és Scandinaviában termet- és nyelvre nézve egymás közt rokon, és mégis különböző: szintugy volt ez a pelasgokkal is.

Nem hogy üresen találták volna Görögországot, hanem a mint a történet mondja, nekik küzdeniök kellett az őslakókkal; kik, ugy látszik, két ágra oszlottak: ugymint a görögök, és lelegek, vagy kuretek ágaira. Az előbbiek neve később a hellen elnevezésbe olvadt föl, ugy hogy saját hazájokban az nem is emlittetett többé; hanem föntartá magát e nevezet Olaszországban: hova a tyrrheneknek is nevezett pelasgok által hozathatott, mielőtt ujjal cseréltetett volna föl [1]). Később a romaiak nem csak fölélesztek azt, hanem minden hellenekre is kiterjesztek; valamint a németek is átalában germanok-, vagy alemannok-, az europaiak keleten mindnyájan frankok-, és az összes mohamedánok általunk ollykor saraceneknek neveztetnek. A lelegek, vagy kuretek sok törzsekre valának oszolva; illyenek voltak az aeonok, a hyantok, talán ugyanazok a liburnokkal: s Acarnaniát és Aetoliát lakván, a kereskedéssel foglalkoztak. Legyőzetve a pelasgoktól, részint Kretában, részint Laconiában telepedtek le; s máris

---

egy része hasonló Argos ős falaihoz, a Vitruv által határozatlannak nevezett, hálóforma modorban; egy másik rész, az előbbinek romjain, rendesebben épült; azután pedig majdnem tökéletesen egyenvonalu kövek hordattak egymásra. Innen azt következteti, hogy az első épitmény Mycenae alapitásának idejére esik (1790. évre Kr. e.): a második ujabb, de határozatlan időből ered; a harmadik pedig Danaus fiának, Perseusnak korából való.

[1]) Niebuhr a *Romai történetek*ben a pelasgokról szólván, olly éles elmét tanusit, melly a régi iróknál kitalálja a helyes értelmet olly tárgyak körül is, mellyeket azok meg sem értve, egyszerüen előadnak; és e következtetést vonja belőlök:

„A pelasgok nem voltak valamelly csőcselék czigány nép, mint némellyek őket rajzolják, hanem polgári szerkezettel biró népek, virágzók és dicsők, egy a hellenek ismert történetét megelőző korszakban. Nem is hypothesis ez; hanem a történetirónak legbensőbb meggyőződésével mondom, miszerint volt idő, mellyben a pelasgok, Europának talán legkiterjedtebb népességét tevén, az Arno és Po vizétől, egészen a Bosporusig laktak, csupán Thracia által szakittatván meg: és az aegaeumi tenger éjszaki szigetei ismét egybeforraszták ama lánczolatot, melly az ásiai tyrrheneket az argosi pelasgokkal csatolta egybe."

A mi különösebben Olaszországot illeti, ugyanazon Niebuhr mondja: „A pelasgok, nemzeti elnevezés; melly alatt, ugy látszik, Olaszországban az oenotriusok, morgetek, siculok, tyrrhenusok, peucestek, liburnok, venetek értendők; ők az adriai s aegaeumi tengert környezék. Azon törzseik, mellyektől az alsó tenger vette nevezetét (a tyrrhenek), Sardiniában is birtak telepekkel. Siciliában az elimek, hasonlóan a siculokhoz, e törzshez tartoztak. Europa belebbi vidékein a pelasgok a tyroli havasok éjszaki oldalát foglalták el; s paeonok, vagy pannonok

több államok alakultak, ugymint: Attica Ogyges alatt, kissé korábban Mycenae és Sparta, Phegea Arcadiában, Tarsus Ciliciában. Argolis egy más görög családnak engedelmeskedett, midőn Inachus a pelasgokat azon szigetbe vezette (1870.); mellyet ő egyik unokájáról Apiá-nak nevezett el, és melly később Peloponnesus nevezetet nyert.

Ki valamelly idegen tartományban utazott, körül-belül le fogja irni annak határait, a hegyek és városok helyezetét, és folyamok irányát: de az eltérés ez adatoktól annál nagyobb fog lenni, minél inkább szándékozik az arányt nevelni, s pontosan kivánja meghatározni a délkört. Ekképen tehát mi is be fogjuk érni a fontosabb tények kijelölésével, a nélkül hogy azok időkorát, vagy részletességeit meghatározhatnók [1]): s azon kezdjük, miszerint az 1800-ik év táján a pelasgok elfoglalák az egész tartományt az Arno és Bosporus közt; később pedig, hasonlóan a Közép-tenger szigeteihez, mellyek a vizárból egyes csúcsok gyanánt emelkedtek ki, a pelasgok is, ujabb népek betörései után, csupán csak elszigetelt gyarmatokként jelennek meg.

A pelasgok neve alatt sok és különféle népek értendők; miért is ők különféle alakban jelennek meg előttünk: Olaszországban mint a művészetek és miveltség terjesztői, Görögországban pedig barlangokban élő, durva népül rajzoltatnak, minden müipar és társas élet nélkül; s hogy legelőször is Phoroneus, Inachus fia tanitotta őket lakok épitésére, a tüznek használatára, és társadalmi törvényekre. Azonban a tények, egészen ellenkezőleg, azt tanusitják, hogy a pelasgok hozták Görögországba nem csak a mesterségek egy részét, hanem a vallásnak egész rendszerét, a müvészeteket és tudományokat, és hogy ők szintolly jótékony, mint szerencsétlen nemzedék voltak. Nyelvök kemény, és közelebb áll a latinhoz, mint a göröghez; az aeoli s epirota szóejtésekben tartá fön magát, s a hellenek által barbárul tekintetett. Irásjegyeket is hoztak be magukkal, mellyek használata a phoeniciai Cadmus előtt igen elterjedt volt. Thessaliában telepedvén meg, azt polgárositák; jártasak levén a bányászatban, Samothracia-, Lemnos- és Macedoniában bányákat nyitottak, mint a cyclopsok Peloponnesusban, Thraciában, Kis-Ásiában, és Siciliában;

---

neve alatt a Dunáig terjedve látjuk őket: ha csakugyan a teucrok és dardanok nem voltak egymástól különböző nép."

„Minden ősi hagyományokban a pelasgok a hatalom tetőpontján állnak; a történeti korban már hanyatlásnak indultak. Jupiter mérlegbe vetvén az ő sorsukat és a hellenekét, a pelasgok serpenyője alászállott. Troja eleste jelképezi történetöket."

[1]) Raoul-Rochette megmondja nekünk, hogy Pelasgus az ő gyarmatát Thessaliába vitte 1883-ban; Triptolemus a magáét ciliciai Tarsusba 1931-ben; Phegea 1922-ben, Mycenae és Sparta 1884-ben alapittattak.

kik a föld gyomrába egy lámpával homlokukon szálltak: mi azon mesére adott alkalmat, hogy ők egyszemüek. A pelasgok sok erősségeket épitettek, mellyeket saját nyelvökön Larissa néven neveztek; melly azután tulajdon névvé változott. Nem merjük ugyan állitani, hogy épitményeik ugyanazok a cyclopsféle épitményekkel; de legalább rémitő nagyságu, s kevéssé, vagy épen nem faragott, és vakolat nélkül egymásra rakott kövekből állnak: elterjedve Arcadia-, Argolis-, Attica-, Hetruria- és Latiumban. A népeknél, mellyek igen durva szokásokkal birtak, mythologiai hagyományok, sőt még az istenségnek is határozott megnevezése nélkül, némi vallásgyakorlatot hoztak be. A dodonai szent berekben egy oszlop tetejéről jósolt a galamb; vagy pedig a tölgyfák hirdették a jós igéket: s a szertartások központja Samothracia volt, hol a Cabirok, borzasztó földalatti hatalmak, tiszteltettek [1]).

Még a regék leple alól is kitünnek a jótétemények, mellyeket e nép terjesztett maga körül. Az Olymp, Helicon és Pindus bérczein, Arcadiában (hol a pelasgok törzse, daczára a hóditásoknak, ősi tisztaságában őrizte meg magát) vette eredetét a görögök szerint a vallás, a bölcsészet, a zene, a költészet; Peneus partjain legelteti nyájait Apollo, és szelidíti a vad-állatokat Orpheus; Amphion Boeotiában épitett városokat, a lant pengése mellett: vagyis a szépmüvészetek által terjeszti a miveltséget; melly sajátságos jellemét Görögország soha sem tagadhatá meg.

Innen származva Olen, Tamyris, Linus, énekeik által élesztik a vallásos érzelmet, magasztalják a hellenek legelső harczi tetteit, elszoktatják az embereket az emberáldozatok- és vérbosszutól, behozzák az isten-tiszteletet; és az anyagi érdekeknél magasztosabb dolgokat tanitván, jobban elősegitik a polgárisodást, mint a délről jött gyarmatok.

Argost, és Sicyont, Görögországban a legrégibb királyságokat, a pelasgok alapiták; belőlök eredtek a thebai, thessaliai, arcadiai, tirynsi, mycenaei s lycosurai dynastiák: melly utóbbi legrégibb városa volt Görögország- és szigeteinek; s Dardanus, Troja alapitója, Samothraciából, a tyrrhen pelasgok szent szigetéből eredett.

De valamint egyes embereket ollykor szüntelen üldöz a balsors, ugy történt ez a pelasgokkal is. Orpheust darabokra tépték a thraciai nők; Agylla lakói megkövezék a phocaeai foglyokat; a lemnosi nők meggyilkolák férjeiket: azután az utánuk jövő hellenek, miután már legyőzték őket, még rágalmat is szórnak fejökre; s mint harczias nép, megvetéssel viseltetnek a földmivelő, s iparüző faj irányában: véres

[1]) Ezek tiszteletéről l. Quinet, Schelling, Welcker, Ottfr. Müller, Adolf Pictet.

szertartásokról, a lángok közé vetett ember-áldozatokról beszélnek, s hogy ők a tüzet, mint a müvészet titokteljes lelkét imádták. Thessalia, Lycia, Boeotia a büvésznők honául tartattak; kiknek gyülekezetében rut és borzalomteljes mysteriumok mentek végbe. Kiüzetvén a pelasgok Thessaliából, mellyet harmadfél század óta miveltek, Arcadiában vonták meg magukat: melly Pelasgiának is nevezteték; és a dodonai kis területen. Innen azután némellyek Olaszországba tértek vissza; mig a a másik rész Kretának tartott, hol uj viszontagságok várakoztak rájok: a visszamaradtak pedig összekeveredvén a győzőkkel, nevöket is elvesztették.

Egyébiránt az achaei s doriai betörések, mellyekről még szólandunk, valamint más bevándorlások is Görögországba, nem népesitő, hanem hóditó természettel birtak. Ez oknál fogva nem kergették ki a pelasgokat, hanem inkább leigázták őket. Sokkal jobb dolguk volt ott, hol a joniaiak telepedtek meg, mint például Atticában: hol benszülöttekül tekintetvén, egyszersmind a doriai hóditás által Spartából számüzött földmivelés iránti hajlam, Demeter tisztelete, a mysteriumok, és más pelasg intézmények is fönmaradtak.

Azon tényből, hogy a pelasgok sok helyen összekeveredtek a görögökkel, méltán következtetjük, hogy nem igen különböztek a hellen fajtól; mit Halicarnassusi Dénes [1]) is igazolni látszik, ki őket hellenekül tartja. Még a joniai bevándorlás után is, egy századdal később, hogy Troja elesett, Herodot [2]) Görögországban pelasg népességet emlit, melly vándorlás közben is megőrzé természetét és nevét: ezek talán azon tyrrheno-pelasgok voltak, kik Atticából Hetruriába költöztek által.

Hasonlóképen nyom nélkül enyészett el egy másik szorgalmas nép, talán a pelasgokkal rokon, melly az Irtish és Jenisei partjait, és Altai oldalait lakta. A siberiai oroszok shodacki, vagy tsudi néven emlékeznek rólok [3]); e nép rézmüvekkel foglalkozott: és igen sok, tőlök eredő sírokban, mellyek, hasonlóan a pelasgok bámulandó épitményeihez, mai napig is némák maradtak, arany és ezüst ékszerek találtatnak.

Hellenek.

Deucalion Prometheus fiának, és a pelasg Atlas unokájának tartatik; mi részint arra látszik mutatni, hogy az ő gyarmata éjszakról jött, részint, hogy a pelasgokkal rokonságban van; s ki tudja, valljon az ő nemzetsége nem volt-e a pelasgoknak egy különös szóejtés-, és in-

[1]) I. K. 17. — [2]) II. K. 51.

[3]) Pallas azt hiszi, hogy a németeket bányászatra tanitották.

tézményekkel biró törzse; vagy talán épen maguk, előbb a pelasgok által legyőzött, és ismét fölülkerekedő görögök, kuretek, és lelegek [1])? Némellyek azt állitják, hogy a pelasgok görög nyelven beszéltek; mivel ez volt Arcadia s Attica nyelve, hol ők lakoztak: s azt lehetne hinni, miként a pelasgoktól vették át a latinok a nyelvökben találtató temérdek görög szókat. Vagy talán ellenkezőleg, a görög épen a pelasgok saját nyelve volt; s inkább a hellenek fogadák azt el: mint az albaniaiak tettek az uj Görögországban, a gothok és longobardok Olaszországban? Mi nem akarván vitába ereszkedni olly kérdés fölött, melylyet hiában igyekeztek a legtürelmesebb kutatók is felvilágositani, igyekezni fogunk a történetet lehetőleg okszerüen állitani össze, azon elszórt és egymással ellenkező töredékekből, mellyek az emberi természetnek ama sajátságos vonásánál fogva, hogy mindent csak magára visz vissza, a nemzetek körében történt változásokat is egyéni nevek alatt vezetik szemünk elé.

Aeolok.

Deucalion tehát a Parnassus tövében telepedett le; mig végre egy áradás őt Thessaliába üzvén, elhajtá onnan a pelasgokat: Görögországban már megalakult országokat és bekeritett városokat foglalt el; s az Amphictyonok szövetségét alapitá. Az ő fia volt Hellen, honnan a hellenek neve; kinek három fia volt: Dorus, Aeolus és Xutus. Aeolus Phthiotist népesité be; honnan az ő maradékai Görögország nyugoti részében terjedtek el, Acarnania-, Aetolia-, Phocis-, Locris-, Elis- és Peloponnesusban, és a nyugoti szigeteken: s csakhamar olly virágzásnak indultak, hogy Homer Orchomenos gazdagságát az egyptomi Thebeéhez hasonlitja, Corinthust pedig vagyonosnak nevezi.

Dorus legelőször Hesthiaeotisban szállott meg; azután a perrhebek által elüzetve, Macedoniát és Kretát népesité be: de egyik részök visszatért, s átkelvén Oeta hegyén, a doriai tetrapolisban telepedett meg: melly tartomány ez idő óta Dorisnak neveztetett; itt laktak ők, mig a Heraclidák e népet Peloponnesusba vezették.

Jonlaiak és achaeusok.

Xutus, testvérei által elüzetvén, Athenbe menekült; hol Creusát, Erechtheus leányát nőül vevén, ettől Jont és Achaeust nemzé. Az előbbi Atticából futni kényszerülvén, Aegialosban, a Peloponnesusban

[1]) *Egyszer görögöknek, majd ismét helleneknek* (*Τότε μέν Γραικοί .... νῦν δέ Ἕλληνες*) nevezi Aristoteles (Meteorologia. I. 14.) azokat, kik Dodona körül laktak. Hüllmann, ki nem régiben a delphii oraculomról irt (*Würdigung des Delphischen Orakels.* Bonn, 1837.), azon véleményben van, hogy e nevezet *hellen*, nem a népre, hanem a szövetségre illik; és helleneknek mindazok neveztettek, kik az Amphictyonok szövetségéhez tartoztak: az ebből kizárttak pedig pelasgoknak.

telepedett le; melly tőle Jonia, s később Achaja nevet nyert. Achaeus maradékai Argolis- és Laconiában maradtak, egészen a dórok beütéseig.

A négy, valószinüleg pelasg nemzedék története ekképen van személyesitve; ők Görögországnak nem egyedüli, hanem fő törzseit teszik, és nem csak nyelv-, hanem szokások és politikai alkotmányra is mindenkor különböztek egymástól.

Idegen gyarmatok.

Ezen belmozgalmakra módositó befolyással voltak a dél felől jött gyarmatok: mellyek nem lehettek ugyan olly számosak, hogy a benszülöttek eredeti jellegét megváltoztassák, azonban uj mesterségeket és intézményeket hoztak közéjek. Midőn a hyksosok Egyptomot megszállták, s onnan ismét kiüzettek, több rendbeli benszülött, vagy idegen törzsek jöttek onnan ki egyenesen Görögországba, vagy pedig bekalandozták előbb Libyát, és más tartományokat. Némelly ujabb tudósok tagadják ugyan ez idegen gyarmatok bevándorlását [1]; de maguk a görögök, daczára nemzeti hiuságuknak, igen sok intézmények tárgyában hálával érezték magukat Egyptom iránt lekötelezve; s mi is annyi hasonlatosságot mutattunk már ki közöttük, hogy azokat épen nem lehet esetlegesekül tartani.

Azt mondják tehát a hagyományok, hogy Gelanor uralkodása alatt (1572.), ki a pelasg eredetü Inachusnak kilenczedik utódja vala, kötött ki Danaus Görögországban; ki is Egyptom Chemi városából számüzetvén, Argos királyságot alapitá, s ennek lakóit egyptomi mesterségekkel ismertetvén meg, őket danausoknak nevezte. Az ő leánya hozta be a Thesmophoriákat, vagyis a Nil partján Isis tiszteletére tartott földmivelési ünnepélyeket; mellyek itt Ceres tiszteletére változván át, a pelasgok ezt, mint thesmophorát, vagyis törvényhozót tisztelték. A királyok hosszu sora eredett tőle, egészen Acrisiusig; kinek uralkodása alatt Ilos, Tros fia, és Tantalus, Pelops atyja, Mysiában összeverekedvén, ez utóbbi Kis-Ásiából Görögországba menekült (1400.); hol Pelops részint pénzen, részint erőszakkal megszerezte

[1] Az emlitetteken kivül Raoul-Rochette sem ád hitelt az Egyptomból jött gyarmatoknak. Petit-Radel Inachust nem tartja egyptominak, mint némellyek hiszik; és nézete szerint Danaus volt az első idegen, ki Görögországban kikötött. Egyébiránt az Inachus nevezet közel áll az *Enak*-hoz, melly phoeniciai nyelven fejedelmet tesz; és utódja Phoroneus a pharaokra emlékeztet. Annyi igaz, hogy sem a költők: Pindar, Theognis, Aeschylos, Sophocles, Euripides, sem a történetirók; Herodot, Xenophon, Thucydides, Theopompus, a gyarmatokról nem tesznek említést. Csupán a 3-dik században Kr. e. lett gyakoribb a közlekedés Egyptom- és Phoeniciával. Egyedül Pelops vándorlását tartják valónak.

Apiát: melly ezután nevéről Peloponnesosnak neveztetett, és kiüzé onnan a pelasgok közt tanyázó helleneket.

Megara lakói az egyptomi Lelegnek köszönék polgárisodásukat. Saisból Cecrops már Atticába érkezett (1470.); hol Ogyges király maradékait találta megtelepedve: kinek uralkodása alatt (1759.) részletes vizár boritá a tartományt. Cecrops a benszülötteket vadaknak találta, a házasság és Istenség ismerete nélkül: ő nekik törvényeket, és polgári szerkezetet adott; megszünteté a nőközösséget és véráldozatokat [1]); halotti szertartásokat hozott be, s a tor alkalmával a megholtnak dicsérete mondatott el; s a mint a holt tetem a földbe tétetett, az őt takaró földet be kelle vetni. Hogy szomszédaik ellen megvédhessék magukat, rávette az atheneieket, erősitenék meg városukat, és egy ember uralma alá hajoljanak. Ő vele kezdődik egy, tizenhét királyokból álló sorozat, melly Codrussal végződik.

Cadmus, Phoeniciából indulván el, gyarmatot alapitott Boeotiában; hol a benszülötteknek egy borzasztó dögvész által lett kiirtatása után, az oda jött hyantokat és aeonokat találta ott; oraculumokat alapitott. Thebában Cadmus várát épité [2]); s az irásjegyeket hozta Görögországba: mellyek a pelasgok által eddig használtakat kiszoritották.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

A görögök első vállalatai, s polgári szerkezete.

Illy nagy vegyületnek köszönheték a görögországi benszülöttek az ismereteket, müvészeteket, és polgári intézményeket; azonban nem olly könnyü dolog, kimutatni annak nyomait, a mi hozzájok bevitetett: minthogy a görögök bámulandó sajátságuknál fogva, minden idegen

[1]) Igy értik ezt átalában; különben bizonyosnak látszik, miszerint ez csupán csak a Jupiter Hypatus oltáráról értendő; s hogy egyedül csak ökröt nem volt szabad levágni: mint ez Latiumban is divatozott. E könyörület Egyptomból veszi eredetét; valamint Indiából Triptolemus azon tilalma, hogy a földet mivelő baromnak nem kell nyakába terhet akasztani.

[2]) Cadmus Phoeniciából jövén, mindamellett egyptomi lehetett; és e véleményben megerősit bennünket a nagy hasonlatosság a görög és egyptomi Thebe között. Mindkét helyen megvoltak a *Boldogok szigetei;* mindkettő azt hitte, hogy Jupiter-Ammon, és Osiris-Bacchus benne született: ésez istennek sirja is ott található fel. Müller különösnek találja, hogy phoeniciek egy a hajózásra olly kevéssé alkalmas helyen telepedtek volna le.

elemet magukhoz hasonitottak, s az eredetiség jellegét nyomták rá. S valóban ugy látszik, hogy azon tartomány a müvészetek, tudományok, és társadalmi intézmények előhaladására volt alkotva. Olly népnél, melly áthághatlan bérczek közt él, minden érintkezés, kötelék, vagy rokonszenv nélkül idegen népek irányában, fentartják ugyan magukat a törvények és szokások, de minden előhaladás reménye nélkül. Tekintsünk szét, és azt fogjuk látni, hogy ellenkezőleg a folyamoktól öntözött, tengerrel környezett és kikötőkben dus tartományokban, az ipar és müvészet jókor kifejlett és tökéletesült, s a zsarnokság és kegyetlen törvények tartósságra nem számolhattak.

A tulajdonképeni Görögország a szélesség $36\frac{1}{2}$, és 40-dik foka közt fekszik, három oldalról tenger által környezve; mig éjszakon a Haemus hegység, a karni havasok folytatása, három ágra oszlik: melylyek egyike Illyriától választja el azt, a másik Thraciát köríti, a harmadik pedig Macedoniának felrónáját képezi. E tartomány, nagyszerü természeti felforgatások szinhelye, változatos és festői tekintettel kinálkozik.

Portugalia területének alig egy harmadát képezvén [1]), Görögország a legmiveltebb tartományok közepette állott: szemben Olaszországgal; könnyü közlekedésben Egyptom-, Kis-Ásia- és Syriával. A Peloponnesus, nyugotról a joniai szigetek által fedve, keletről pedig Kretával összekötve, ez ismét Rhodussal, és az aegaeumi szigetekkel egészen a Hellespontig szakadatlan lánczolatot képezvén, keskeny földszoros által függ össze a szárazfölddel, s Oeta hegység által majdnem két egyenlő részre osztatik. Termékeny rónák váltják föl a zöldelő halmokat; s a nagy folyamok hiányát a temérdek tengeröblök és kikötők eléggé pótolják. A Peloponnesus pásztornép számára látszik rendeltetve: olly zöldek és kövérek legelői, olly buja átalában a tenyészet, főleg a nyugoti oldalon: hova a régiek Pant helyezék, és melly mai napig is Arcadia neve alatt, a béke és megelégedés eszméjét kelti föl bennünk. A hegyekből fakadó folyamok a körülfekvő hét tartományt öntözik: délről a rideg Laconia van; nyugotról Messenia rónái; Argolis és Elis a nyugoti parton, hol a játékokra egész Görögország

[1]) Déltől az Olymp hegyig és a cambuni hegységekig, mellyek azt Macedoniától elválasztják, 100 mérföld (leg.) hosszu; s 62 mf. széles, a suniumi hegyfoktól Atticában keletre Leucadia sziget hegyfokáig. Arrowsmith szerint Thessalia területe 5674, Hellasé 6288, Euboeáé 1410, Peloponnesusé 7779, a kisebb szigeteké 1080, összesen 22,231 □ angol mérföld. De a tengerpartok 720 földrajzi mérföld hosszában terjednek, tehát Francziaország partvonalát háromszor, Svédországét kétszer, és az olasz partokat felényivel haladják meg.

összegyült; Achaja, Sicyon, Corinth két tenger közt; az Isthmus Hellasba vezet, s Megarán át Atticába, egy az aegaeumi tengerbe nyuló földszorosra, melly tizenkét mérföldnyi (leg.) szélességben a Sunium hegyfokig nyulik ki: terméketlen ugyan, de égalja a legkellemesebb, és területe a kereskedésre legalkalmasabb. Következik Boeotia Ptoon, Helicon, Cytheron, Parnassus hegyek közt, melly utóbbi Phocistól választja el; ezután jön a két Locris, hol a Thermopylae-szorosban az idegen hadak nagy veszteséggel fentartóztattak. Elistől nyugotra fekszik az erdős Aetolia, s az Achelous által elválasztott Acarnania. Oeta hegye választja el Hellast éjszaki Görögországtól, mellytől keletre a dus Thessalia fekszik, Ossa és Olympus hegyekkel, és a gyönyörü Tempevölgy; nyugotra Epirus, mellynek lakói már vegyes törzsekből eredtek. A kis tartományt szigetcsoport környezi.

E természetes felosztása a tartományoknak, mellyek mindenike külön, és könnyen megvédhető államot képezett, nem engedte, hogy egy nagy monarchia keletkezhessék abból, vagy hogy egyik tartomány a másikat elnyomhassa. Egyaránt alkalmasok levén a földmivelésre, baromtenyésztés- és kereskedésre, az élet eme változatosságában nyilvánult a nép tevékenysége. A közlekedést könnyité a sok tengerpart; innen az ipar, mozgalom, és nyughatatlan változatosság a müvészetek-, szokások-, hagyományok- és intézményekben, ellentétben az ásiai mozdulatlan és egyforma miveltséggel, tulságról tulságra, s nem remélt előhaladásra vezette Görögországot. Számos körülmények bizonyitják, miszerint Görögország lakossága és miveltsége keletről származott, minek a dórok és joniaiak világosabb nyomait őrizték meg; de csakhamar ellenszenvvel kezdének viseltetni az iránt: ugy hogy sorompót képeztek ellene. Először is, keleti intézményeket találunk náluk; patriarcha-királyokat [1]), ásiai öröklési rendet, vendégszeretetet vallási kötelesség gyanánt, menedékjogot, örökös papságot, törzsekre felosztást, egyesületeket és hősöket. De ezen formákat csakhamar eltörlé az egyéni haladás; és mig Ásiában mindenütt megmarad a titokszerü, a castrendszer, a valláson alapuló monarchia, a végtelen egységnek tömérdek jelképei: itt az idegen szokások a tartomány természetének hódolnak; a királyokat nemzeti kormányformák váltják föl, mellyekben az ügyesség és ékesenszólás ülik a diadalt; a papnak jós-

[1]) A királyok papi jellemének nyoma Atheneben is fenmaradt, hol a második archon, a vallás főnöke, királynak nevezteték: mivel, a mi hajdan a királyok joga volt, az áldozatokat ő mutatta be; tanácsosai is voltak: és titkos áldozatokkal foglalkozó nejétől megkivántatott, hogy erényes életet élt légyen. L. **Demosthenes** in *Nearch.* Szintugy volt Romában is *Rex sacrificulus.*

botja széttörik; a tudomány a templomok szük köréből kibontakozva, mindenki tulajdonává lesz: megmutatandó a világnak, hogy benne is ugy, valamint az emberben, minden haladás; ugyanezt tanitja Mythologiájok is az elemek ismételt dulásaiban, a régi és uj, felsőbb és alsóbb istenek személyében, kik az óriások- és hősökkel küzdenek. Egységet hiában keresnénk köztök: minden nép, minden fejedelem független. A pásztorok megbuktaták a papi castot; és ekkép egy uj vallás támad, melly az istentiszteletet a nemzeti egységre irányozza.

Lépjünk be tehát az europai miveltségbe: keressük föl a mi polgárisodásunk elemeit azon népnél, melly csakhamar ügyesebb lett a kereskedésben a phoenicieknél; vitézebb a persáknál; az épitményekben kevésbbé merész és óriási, de változatosabb és kedvesebb a hinduk-, és egyptomiaknál; talán kevésbbé eredeti, de sokkal gyakorlatiabb a tudományban a hinduknál. Az emberiség előhaladása Közép-Ásia és Afrika népeinél némileg ugrásokban mutatkozott: hasonlón azon álomrai emlékezéshez, melly a tévedező lélek előtt lebeg a szórakozás perczeiben; hasonlón egy ó-korbeli ember előadásához, ki kétezer év mulva emelkedik ki sirjából régi eszméivel és nyelvével. De itt most megválva a végtelentől, a való történetet fogjuk keresni a kecses fátyol alatt, mellybe azt egy, a szépnek érzetével kitünően megáldott nép burkolta.

A Thessalia s Epirus hegyei közé szoritott őstörzsek időről-időre leszálltak még a körülöttük fekvő rónaságokra: melly harczok Hercules, Theseus, Meleager és Bellerophon küzdelmeiben vannak jelképezve; — s részben legyőzvén őket, a kigyók, sphinxek, chimaerák által jelképezett papi castot egészen eltörlötték, vagy pedig közbevegyülésök által azt átalakiták.

Egyesülés.

Az államférfiak legelső gondja is az lehetett Görögországban, hogy egyesitsék a szétszórt törzseket; és e czélra a vallást, szövetségeket, kereskedést, háborut és kormányzást használták föl. A vallás nem lehetett náluk valamelly castnak kiváltsága; s jóllehet a papok, kik azt oda behozták, mindent elkövettek, hogy uralmukat a mysteriumok által biztositsák: mindazáltal a nép annyi nemzeti fogalmat és intézményeket kevert abba, hogy mindenkinek közös tulajdonává lett. Egyedül arra szoritotta tehát müködését, hogy az igazság és becsületesség fogalmait terjeszsze, az ég jóváhagyásával szentesitse a bölcs rendeleteket és vállalatokat, s köz ünnepélyekre hivja össze a különböző népességeket; hatalmas ösztönt adván ezzel a kereskedésnek és egyesülésnek.

Az összesereglettek az istentisztelet- és játékokra, egyesülvén,

igen természetesen a közérdekekről kezdtek tanácskozni, s ekképen a közjog érzete sarjadzott kebleikben, vitás ügyeket intéztek el, és szövetséget kötöttek. A szentélyben többé el nem rejtett vallás, a költők ajkairól szólalt meg; kik nem tartoztak a papok osztályához, de kik istenek fiainak hivattak, és kikről az mondatott, hogy az égbe szálltak föl, vagy a pokolba lementek: mivel a durva nép keblében a kegyelet és jámborság érzetét kelték föl, megszelidíték a tigriseket, megindíták a tölgyfákat, megparancsolák a köveknek, hogy falak- és városokká emelkedjenek; megszüntették a vérbosszut, a házasságokat behozták, és az általuk alapitott mysteriumokban az erkölcsi élet legfontosabb dogmáit tanitották. A vallás menedékhelyeket is rendelt, ártatlan védelmet a hatalmasok durva erőszakoskodásai ellen. Az itéletek isteni jelleggel birtak; mivel a birák bocsánatért esdettek (s u p p l i c á l t a k) az isteneknek, ha a törvényt megszegték volna: miért is a büntetést is s u p p l i c i u m-nak nevezék *), s a bünös és elitélt szentnek (sacer) tartatott általuk. Ezen eszme a népek világára is kiterjesztetvén, azt eredményezte, hogy a háboru szentnek, a párviadalok istenitéletnek, s a legyőzöttek az istenektől elhagyott embereknek tartatának. Annyi bizonyos, hogy az első lépés a miveltségre mindig az isteni okfőtől származik, midőn minden az istenek által és érettök történik.

Néposztályok.

Valamint a legrégibb népeknél, ugy itt is először a hóditás jogával találkozunk; melly egy hatalmas, többé, vagy kevesbbé fölvilágosult népet állit elő, miként uralkodik az egy, szolgaság- és engedelmességre kárhoztatott más nép fölött. Az előbbi számára jogok, törvények, törvényszékek, vallás, fegyverek, kisebb-nagyobb szabadság és kiváltságok biztositvák; a másik, köznép, szolga, rabszolga nevezet alatt, földmivelést, ipart üz, és alacsony szolgálatokat teljesit. Csakhogy Görögországban nincs áthághatlan sorompó huzva a néposztályok közt; mivel a földmivelő-, és rabszolgából is válhatott nagy tudós, vagy nagy müvész, kinek dicsősége születése szennyét egészen lemoshatta.

Később, ellentétben a nagyok- és vagyonosokkal, fölkel a nép, a d e m o s, a község; melly végre emberi kormányban, birtokjogban, és a törvények oltalmában részesül, a polgári egyenlőség alapján. A miveltség e fokára nem jutott el Görögország; hosszu küzdelem után

*) Mindez illik a romaiakra, de nem, a kikről épen szó van, a hellenekre; kik a fönebbi eszmék kifejezésére épen nem azonos értelmü, vagy hangzatu szavakat használtak. Szerző tehát fölteszi, mikép a romai nép és nyelv egy a hellenekével: mi azonban csak is merő föltevés. S.

Romának jutott a dicsőség, megalapitani a jogegyenlőséget a szabad emberek közt: mig a kereszténység eltörölvén a rabszolgaságot, az általános egyenlőséget hirdeté ki, melly mai napig is minden polgári törvénykönyvnek alapczikkét képezi; s bizton reméljük, hogy ez eszme rövid időn a társas élet viszonyaiban is megtestesülend *).

Szükség volt ezt előrebocsátnunk, hogy midőn a görögországi kormányok- és szabadságról fogunk szólni, ezt olvasóink csak az uralkodó népfajra értsék. A hősi fajok, vagyis a hóditók, egy senatus által gondoskodnak saját fentartásukról; az igazság zsinórmértékeül az állambölcseséget tartván, mellynek törvényei szintugy titokteljesek, mint változhatlanok az ő formáiban. Illynemüek valának az Amphictyonok, több törzsek, vagy városok gyülekezetei, egy közös templom körül, hogy ott ennek érdekeiről, vagy a közjóról tanácskozzanak. Lehet, hogy kezdetben, midőn az egyes erők gyengékül érzék magukat, több törzsek, vagy egész kerület lakói egyesültek valamelly szentély épitésére; melly közös kapcsul szolgált köztük, és hová valamennyien képviselőket tartoztak küldeni a fontosabb kérdések megoldására, s az azok fölött hozandó határozatra [1]).

Amphictyonok.

Ezen aristocraticus tanácsok közt, mellyek szentül és titokban őrzék meg a törvényt, és az istenek nevében hoztak a néppel nem közlött itéleteket, legnevezetesebb volt a thessaliai hübéres fejedelmek tanácsa, kik Amphictyon-, Deucalion fiáról nevezett szövetségbe álltak a barbarok ellen: melly Amphictyonnak a Thermopylák melletti tengerpart jutott osztályrészül, elkezdve onnan, hol Thessalia végződik, egészen Boeotiáig. A pelasgok itteni maradványai a hellenekkel egyesültek; a dóri Apollo tiszteletét a pelasg Ceresével egyesitvén. Őszszel a gyülekezetek anthelai Ceres templomában tartattak, a Thermopylák mellett, tavaszszal pedig Delphiben, Apollo templomában [2]);

*) A mennyiben szerző ez általános egyenlőség eszméjét a kereszténységből meríti, s a hit elvein, és az általa megszentelt korlátokon tul nem viszi, sem vitetni nem hagyja: reménye- s vágyaiban mindenkinek szabad osztozni; bárha talán reménye nem volna is másnak olly igen vérmes. S.

[1]) Sainte-Croix, kinek munkája azonban zavaros, igen sok Amphictyonokat sorol föl: egyet Onchestusban Neptun temploma mellett, továbbá Corinth-, Calauria- s Elisben; egyet Argolisban, Juno templománál; Euboea szigetén Diana Amarysia temploma mellett; Delosban, Apollo temploma körül, és Kis-Ásia, Mycale városában.

[2]) Tittman mondja, mikép tavaszszal Delphiben, őszszel pedig a Thermopyláknál gyültek össze; Böckh azonban ugy vélekedik, hogy az őszi gyülések is Delphiben tartattak. Heeren szerint igen valószinünek látszik, hogy a küldöttek

a két szentély oszlopaira irattak föl a delphii főpap nevével alájegyzett határozatok. Mindegyik szövetséges város két szavazattal birt; képviselőket azonban tetszésök szerint küldhettek, mint a németalföldi tartományok general-statusainál volt szokásban. Kezdetben csak arra terjedt köztük a szövetség, hogy egymásnak kárt nem okozandnak; miért is következőleg esküdtek: „Egyiket sem fogjuk megtámadni a szövetséges városok közül; sem béke idején, sem hadban nem fogjuk más irányba vezetni az iható vizet; ha más valaki illyesmit megkísértene, az ellen a kiirtásig harczolunk; ha istentelen emberek az Apollonak hozott ajándékokat elrabolnák, kézzel-lábbal, beszéddel, erőszakkal fogunk ellenök és czinkos társaik ellen dolgozni“ [1]).

A delphii templom oltalmazóinak jelentvén ki magukat az Amphictyonok, itéletet hoztak azon pörös tárgyakban, mellyek az ünnepélyre összesereglett idegenek közt fölmerülhettek: nekik tehát mind a köztörvényt, mind a különféle népek szokásait tudniok kellett. Természetes dolog volt, hogy ezen tanácsnak fontosabb kérdések is terjesztettek elejbe megoldás végett: a birák bölcsesége s tudománya tekintélyt szerzett az itéleteknek, a vallás pedig megszentesité azokat.

Csak idő folytával nyert a szövetség rendes alakot; és nem ugyan valamennyi helleneket, de a hatalmasabb államokat, és Kis-Ásia számos városait, valamint éjszaki Görögország, ugymint a dórok, joniaiak, phocisiak, boeotiaiak és thessaliaiak tizenkét városait magában foglalta. Ki a szövetségi közjogot megsérté, az abból kizárathatott, és más nép vétetett föl helyébe [2]).

E tanács soha sem vált az egész tartomány közérdekei fölött őrködő közgyülléssé; de minthogy egész Görögország képviselőiből állott,

---

mindig a Thermopyláknál gyültek össze, s bizonyos szertartások befejezése után átmentek Delphibe. Innen nyerték a gyülekezetek a πυλαίων, a küldöttek pedig a πυλαγόρων nevet.

Mitscherlich, *De amphictyoniis Graeciae.* Göttinga, 1816.

T. W. Tittman, *Über den Bund der Amphictyonen.* Berlin, 1812.

Petersen, *Der amphictyonische Vorbund.* Kopenhaga, 1828.

G. L. Backhoven, *De concilio Amphict. Delphico.* Amsterdam, 1825.

[1]) **Aeschines**, Fals. leg. III. p. 285.

[2]) **Pausanias**, X. 8. 3. Macedonia, Thessalia, Boeotia, Phocaea, Locris, s Nicopolis és Delphi városok egyenkint két-két szavazattal birtak; az atheneiek, a dóri népek Dorisban, valamint Euboea lakói egygyel. A többieket nem említi Pausanias. Aeschines, jobban értesitve e pontról (*De falsa legatione*), a szövetségesek számát 12-re teszi; de csak 11-et emlit, és ezek: Thessalia, Boeotia, Doris, Jonia, a perrhebek, magnesiaiak, phthioták, maliak, phocisiak, oetaiak, locrok; ide járultak talán még a dolopok: és valamennyi hasonló szavazattal birt.

és szent jellemmel birt, a fontosabb tárgyak, és az államok közti viszálkodások, elintézés végett elejbe vitettek; ugy hogy a közjogi eszmék tőle eredtek, és őrködött ezek szigoru megtartása fölött. Szóval, az Amphictyonok feladata ugyanaz volt, melly a katholikus századokban a romai udvaré, a minden nemzetekből választott bibornokokkal: ártalmatlan, de a fegyverek erejét tulhaladó hatalommal intézkedve az örök igazság törvényei szerint. Vagyis azt foganatositák, mit jelenkorunkban a congressusok szoktak végezni: diplomatiai tárgyalások utján egyenlitve ki a vitákat, mellyek azelőtt a harcztéren szoktak volt megoldatni.

Ha tekintetbe veszszük, hogy az Amphictyonok a delphii oraculum közelében gyültek össze [1]), ugy hogy az alkalmas választ ennek ajkaira adhaták, és határozataikat az ő tekintélye által szentesittethették: könnyen belátjuk a hatalomnak milly magas fokára kellett jutnia e testületnek, melly főleg Görögország egységét eredményezte, s azt képessé tette rá, hogy Xerxessel megküzdhessen.

Hanyatlásnak indult ez intézmény, midőn szónokok támadtak föl benne, kik az igazság helyébe sophismákat állitottak; s midőn azt az egymásra féltékeny köztársaságok, magán-czivódásaik szinhelyévé tevén, a figyelmet, mellynek egyedül a közjóra kellett volna irányoztatnia, magukra vonták; később pedig a dóri s joniai törzsek, nagy hatalomra vergődvén, méltóságuk alatti dolognak tarták, egyenlő szavazattal birni Phthia, s Oeta-hegy szegény lakóival, a büszke Sparta pedig Cytinium polgáraival: annyira, hogy a szövetség minden hatásától, sőt létezésétől is megfosztatott (M).

Kereskedés.

A szükség és fényüzés csakhamar viszonyba hozta egymással és az idegenekkel a görögöket; s ugy látszik, hogy legelső tengeri kirándulásaik által kereskedelmi viszonyokat terveztek. Az allegoria fátyolába van takarva Helle tengeri utazása, kitől a Hellespont vette nevét, és Phrixusé, ki egy bárány ábrájával ékitett hajón Colchisban kötött ki. Europa elragadtatása arra látszik mutatni, hogy a Közép-tenger kikötői már ismeretesek voltak. Véleményünk szerint Bellerophon szárnyas lovát, az általa legyőzött Chimaerát, Daedalus szárnyait, Arion delphinjét, a hajó elején kifaragott alakokról mindannyi vitorlás hajókul tarthatjuk.

---

[1]) L. ez iránt **C. F. Wilster**, *De religione et oraculo Apollinis Delphici.* Kopenhaga, 1827.

L. Zander, Ersch és **Gruber** *Encyclopaed.* I. Sect. 23. köt.

Argonauták.

Legnevezetesebb mindenek közt az Argonauták elindulása Colchisba. A régieknek ezen Hollandja, kereskedési tekintetben két tenger partjainak jótevő kedvezményeiben részesült, mellyek egykor talán az éjszaki tengerrel voltak összeköttetésben. Éghajlata nedves, földje mocsáros: ugy hogy a czölöpökön épült házak közt számos csatornák vonulnak keresztül. A szokásaik- és nyelvökre durva lakosok közt virágzott az ipar; és Aeetes királyuk temérdek kincseket gyüjtött össze. Ezek megkeritése, s gyarmatok és kereskedési telepek alapitása végett, Jason a Pelion hegy tövében Argo hajót épiti, s a phthiai és spartai hősöket társakul választja; valának pedig ezek: Tiphys, a tapasztalt kormányos, Aesculap orvos, Orpheus a költő, Zetes és Calais, Boreas fiai, Castor és Pollux Jupiter nemzetségéből, Autolycus, Mercur fia, Theseus, és Hercules, legnagyobb a halandók és félistenek közt. Elindulván Thessaliából, meglátogatják Lemnost és Samothraciát, a Cabirok tiszteletének szentélyét; bemennek a Hellespontba, s Kis-Ásia partjainál hajóznak. Hercules, Hylas, Telamon, Troas partjain időznek és Abderát alapitják; a többiek utjokat folytatva, Cyzicust, Bithyniát és a Symplegadokat érintik, fölfedezik és meghaladják a veszélyes átmenetet az euxini tengeren, végre Mariandynibe s Aeába érnek Colchisban. Valljon kézre keritheték-e Aeetes kincseit, arról a hagyomány mit sem szól; de annyi bizonyos, hogy gyarmatokat alapitának a Pontus partjain, mellynek neve ezután euxinus, vagyis vendégszerető lett, a régi axinus, vagyis inhospitalis helyett: mellyet neki a régiek, a Kaukazus népei miatt tulajdonitottak, kik minden partjaikon megjelent hajót kifosztottak és kiraboltak. Visszatérve Görögországba az Argonauták, e tettök emlékének örökitése végett az olympi játékokat alapiták, és Argo hajót az égre, a csillagzatok közé helyezték.

Theba ostroma.

A görögök második vállalata, Theba ostroma volt. Mondottuk már, hogy Cadmus alapitá e várost, hol az ő nemzetsége a legirtóztatóbb viszontagságoknak esett áldozatul. Utána uralkodtak Polydor, Labdacus, végre Lajus, ki Jocaste nejétől nemzé Oedipust. Az oraculum által megintetvén, hogy e fiu nagy szerencsétlenséget fog hozni fejére, kitétette őt: de a pásztorok által megmentetvén, a nélkül hogy származását tudná, felnövekedett, és különféle kalandokon esvén át, megölte atyját, nőül vette anyját; s midőn gonoszságainak ismeretére jutott, bujában meghalt.

E vérfertőzésből származtak Eteocles és Polynices, már gyermekségök óta halálos ellenségek; az előbbi Theba uralmát bitorolván,

Polynices ipának, Adrastus argosi királynak segélyével, a maga jogát visszakövetelte. Szövetségesei valának: Aetolia királya Tydeus, Capaneus, Amphiaraus, Hippomedon és Parthenopaeus, ugy szinte Messenia, Argolis és Arcadia hős ifjai: melly államok máris megalakulva, s egymástól függetlenek voltak. A hét fejedelem a nemei erdőben lépve szövetségre (1225.), hol a nemei játékokat alapiták, haddal mentek Theba ellen; melly alatt a két testvér egymást megölte, s Adrastuson kivül valamennyi fejedelmek elestek. Egy ujabb hadjáratban mégis sikerült a fönebbi fejedelmek szerencsésebb fiainak Thebát bevenni, és földig lerontani.

E testvérháboruk, a kiséretökben járó iszonyatosságok, s az argosi és mycenaei palotákban történt gyalázatos tettek, barbar időkről tesznek tanubizonyságot. Itt Tantalus saját fiát, Pelopsot gyilkolja meg, és készitteti el eledelül; Acrisius tengerre téteti ki leányát Danaët, szerelme miatt büntetve; s ennek fia Perseus meggyilkolja nagyatyját, és Mycenaet alapitja: hol később Atreus és Thyestes testvérek uralkodnak. Ez utóbbi megfosztatván a hatalomtól, bosszujában Atreus nejét elcsábitja; ez pedig a házasságtörők gyermekeit adja föl nekik étkül: Thyestes viszont tulajdon leányát ejti teherbe; ki megtudván később a valót, öngyilkossá lesz. Aegisthus, az ő gyermekök, megöli Atreust, és visszahelyezi a trónra Thyestest; ellene támadnak az Atridák, Menelaus és Agamemnon, amaz Sparta, ez pedig Argos királya. Agamemnon feláldozza saját leányát Iphigeniát; és őt neje, az Aegisthus által elcsábitott Clytaemnestra gyilkolja meg: ki ismét saját fiának Orestesnek kezéből veszi el a halált. Durva, nyers hagyományai ezek a Homerféle korszakot megelőző költőknek: komorak, mint ama korszak szokásai; és arra szolgálók, hogy undort gerjeszszenek a vétek iránt az által, hogy azt teljes meztelenségében állitják elő.

Trojai háboru (1194—1184).

Agamemnon és Menelaus egy más hadjárat emlékét keltik föl bennünk, mellynek sokkal nagyobb befolyása volt Görögországra, s emléke örökké fönmarad a világon. Ott, hol Kis-Ásia Európával áll szemközt, épen a Hellespont mellett, feküdt Troja [1]), az istenek által,

[1]) Valljon megtörtént-e valóban a trojai háboru? Létezett-e Troja? Az illy kérdések nem igen fognak föltünni, ha meggondoljuk, mennyi költemények- és regényekre szolgáltatott tárgyat egy csatája Nagy-Károlynak az arabokkal, és Párisnak ezek által történt ostromoltatása: holott mindez csak a költők képzeletében történt meg. Azonban nem hihető, hogy a mesék országába tartozzék olly esemény, melly miként Európában a keresztes-hadak, nemzeti dicsőséggé vált, mellyre minden görög történet és nemzetségi származás visszavitetett. Más

vagyis igen régi időkben épitett pelasg város; melly három század lefolyta alatt egész nyugoti Mysiára kiterjeszté uralmát. A költői hagyományok mint királyait említik: Teucert (1400?), azután Dardanust, ki Hetruriából, Corinth- és Samothraciából származott, mi pelasg eredetre mutat, Erichthoniust, Trost, honnan a Troja név, Ilust, kitől a város Ilionnak nevezteték, Laomedont, és Priamust. A pelasg és hellen faj közti gyülölet kölcsönös erőszakoskodásokban nyilvánult. Tantalus, Agamemnon dédapja, elragadta a trojai Ganymedest; Hercules pusztitá Troját, megölé Laomedont, és elragadta ennek leányát: visszatorlásul Paris, Priamus fia, elragadá a szép Helenát, Menelaus nejét. Agamemnon bosszura hivta fel a görög városok főnökeit, kik ezerkétszáz hajót gyüjtvén össze Aulisban, Ásiába vitorláztak. Az argosi és spartai királyokon kivül, részt vettek e hadjáratban: ithacai Ulysses, pylosi Nestor, kretai Idumeneus, phthiai Achilles, salamini Ajax, argolisi Diomedes, és más törzsfőnökök; kik egymástól függetlenek lévén, a közös vállalatra egyesültek. Priamus, ki a Propontistól egészen a lyciai tengerig uralkodott, a nélkül, hogy a különféle népeket függetlenségöktől megfosztotta volna, a hellen szövetségnek egy más, hegyi népekből álló szövetséget tett ellenébe, s vitézül védelmezte saját tüzhelyét [1]).

---

részről e tény tökéletesen egyezik a hősi idők természetével. Chevalier és Choiseul-Gouffier ugy vélik, hogy Troja egy halmon állt, melly a Bunar-Bashi domb fölött emelkedik; Simois vize folyja körül: ott vannak Scamander forrásai, és temérdek sirok és cyclops-féle épitmények, mellyeket Firmin Didot fedezett föl 1816-ban ama helyen, hol Pergamum fellegvár állott. A sigaeumi foknál volt Achilles sirja. Chevalier *Description du plan de Troie* czimü munkájához, jó jegyzeteket csatolt Heyne, az 1794-iki kiadásban. De véleményöket kétségbe vonta Clarke (*Travels*, vol. I. n. 4—6.); az idősb Rennel is hibáztatja őket, és Trojának fekvését máskép adja elő. Maclaren megczáfolta Rennelt, mig majd rá is kerülend a sor. Nem áll, hogy Homer pontos és csalhatatlan, minden kifogás nélkül. Elegendő tudnunk, hogy Troja közel feküdt a sigaeumi fokhoz és Hellesponthoz, a Mendera sikságon, Ida hegye és a tenger közt. Mi a trojai háborunak valószinü korát illeti, arról *Chronologiánk*ban értekezendünk.

[1]) Görögország első korszakának Chronologiája fölöttébb bizonytalan: és hiában fáradoztak annak meghatározásában a tudósok; legalább nevezetes eredményre nem jutottak. Legjelesebb mü e tekintetben: *Examen analytique et tableau comparatif des synchronismes de l' histoire des temps heroiques de la Gréce par* L. C. F. **Petit-Radel**, Paris, 1827., a dynastiák nemzetségi jegyzékeinek, és a hőskori történetek synchronismusainak összehasonlitó táblájával. A helyett, hogy a költők előadását mesének tartaná, ezeket ama kor egyedüli történetiróinak tekinti, s lefosztván rólok a költői takarót, megállapitja szerintök az argosi, spartai s arcadiai nemzetségek jegyzékét, összehasonlitja ezeket egymással, és más dynastiák ágaival, és igy nemzedékről-nemzedékre a trojai háboruig, sőt még

Szövetségesei valának, mindenekelőtt a Propontis és Bosporus közt éjszakra fekvő Troas, az aegaeumi szigetek kelet- és délre, a phrygiai tartományok keletről: ide tartoztak, a sajátképeni trojaiakon kivül, a dardanok, éjszakra tőlök a Hellespont partjain, Dardanus és Abydos városokkal; az adrastinok, éjszakkeletre az előbbiektől, Adrastea s Apaesus városokkal; a lyciusok, vagy aphneusok (?), keletre ezektől, Zelia várossal a Scamander mellett; a lelegek délre Troastól, Antandrus és Pedasa városokkal; a ciliciaiak Lyrnessusból, átellenben Lesbos szigettel; az arisbeiek, kiknek városuk Abydos, Sestussal átellenben volt a Hellespont mellett, — hiresek Hero-, s Leanderről. Délre Troastól jövének a mysiaiak, maeonok, cariusok, lyciaiak, mindannyian déli Kis-Ásia egyik félszigetéből; a phrygiaiak, keletre az aegaeumi tengerpart minden népeitől; a paphlagonok, ezektől éjszakra. Európából a szövetséghez tartoztak Thracia lakói: mint azon egész hegyes tartományt nevezék, éjszakra Görögországtól, mellynek lakossága hihetőleg egy törzsből eredett azzal, melly Kis-Ásiát és Olaszországot elfoglalta.

Legelőször is a görögök a szövetséges tartományokat pusztiták, azután Troja előtt ütöttek tábort. Homerből alig képzelhetjük, mimódon szándékoztak bevenni a várost: rendes ostrom által ez nem történhetett, mert semmi ollyashoz nem fogtak, a mi arra mutatna, hogy a falakat le akarták volna rontani; elzárás által sem, mert sem az élelmiszerek bevitelét, sem a segédcsapatok bevonulását nem akadályozták. Távolabb a falaktól táboroztak, szekerek, és szárazra vonszolt hajók közt; a városban nyugalom és biztosság uralkodott: s az egész harcz naponkinti csatározásokból, és a falakra intézett támadásokból állott, hol azokat legkönnyebben meg lehetett mászni. Sisak, pánczél és paizs által fedezve, buzogány-, láncsa-, kard-, kasza-, kelevész-, néha megmérgezett nyilak- és iszonyu kődarabokkal fegyverkezve, ütköztek össze egymással: a jobb fegyelemhez szokott görögök mély csendben, a trojaiak pedig, a szövetséges hegyi népekkel együtt, iszonyu zajt ütve. Lovak helyett kocsikat használtak, mellyeket egy szinte vitéz karu kocsis (auriga) igazgatott; vezérek és közkatonák vegyest rohantak a harczba, mig a sötétség szétválasztá a küzdőket: midőn a trojaiak visszatértek a városba, a görögök pedig megerősitett táborukba. Másnap reggel mindegyik fél megégeté halottjait, jajgatás- és játékokkal

---

azon tul is fölmegy. E háborut ő Saint-Martinnal együtt az 1199-ik évre helyezi, s az életkorra támaszkodva, mellyet Homer az ezen háboruban részt vett hősöknek tulajdonit, fölmegy egész Inachusig 1920-ban; kihez Görögország fejedelmi családjai közvetve, vagy közvetlenül csatlakoznak. L. (A) jegyzetet.

áldozván tiszteletökre; a főbb emberekért lovak és foglyok is áldoztattak föl a máglyán. Gyakran a harczot párviadal szakitja félbe, midőn nem a legügyesebb vivó tarthat számot a győzedelemre, hanem az, ki hatalmas kézzel forgatja a kardot, vagy rettentő erővel hajitja a kelevészt. A harczteren nem ismernek könyörületet: sőt a tetemek ellen is dühöngnek; küzdés után a rabnők barátsága-, vagy hizelgéseiben keresnek enyhülést; maguk készitik el a szükséges élelmet, s az öblös serlegek ürítése közt régi dolgokról regélnek, vagy a lant pengése mellett a régi hősök tetteit éneklik. Agamemnon, a hősök közt legelső, vezértársaival a tengerparton tanácskozik.

Tiz évig tartott a harcz, és mindkét részről elhullott a hősök virága; különösen Hector és Achilles, emez a féktelen szilaj, amaz pedig a mérsékelt és szelidebb, saját tüzhelyének, és az oltárok megvédésére szentelt vitézségnek halhatatlan példányai. A legbámulandóbb költemény, s az egyedüli (?), melly egy honáért magát feláldozó hőst énekel meg: azonban itt is az érdemet és erényt üldöző sorsnak mindig régi, s mégis mindig uj látványa tárul föl előttünk.

Miképen végződött legyen a harcz, azt sem Homer, sem más irók, kik ama korszakhoz közel éltek, nem említik [1]). Ugy látszik, a görögök és trojaiak abban egyeztek meg, hogy azok nem fogják többé háborgatni Priamus népét, ezek pedig nem fognak becsapni Peloponnesus-, Boeotia-, Kreta-, Ithaca-, Phthia- s Euboeába; és ezen egyesség emlékére egy óriási lovat áldoztak föl [2]). Stesichorus, kitől Virgil az Aeneis szövegét kölcsönzé, azt állitja, hogy Troja bevétetett és leromboltatott; de először is, semmiféle ünnepély sem tartá föl emlékét a görögöknél e jeles győzedelemnek: holott náluk szokásban volt a honi eseményeket ekkép megörökitni; továbbá Homernél Apollo azt jövendöli Aeneasnak, hogy az ő maradékai fognak uralkodni Trojában, melly jóslat teljesültét a költőnek tudnia kellett. Ehhez járul még a görögök balsorsa; kik épen nem győzők módjára tértek vissza: utközben ide s tova hányatva az istenek által, hosszu bolygás után, vagy el-

---

[1]) Herodot az e tárgy iránt a maga idejében uralkodott különféle nézetekről *Euterpe* könyvében (118.) tesz említést. A trojai háborura nézve más két iróra, mint szemtanukra történik hivatkozás, és ezek: phrygiai Dares, és kretai Dictys; de müveik görög szövege sehol sem létezik, a latin pedig világosan elárulja, hogy Homer költeményeiből férczeltetett egybe a középkorban. Daresnek első nyoma egy, valószinüleg a X. századból eredő florenczi kéziratban fordul elő; később pedig Beauvais Vinczénél a XIII. században. Dictys ujabbnak (?) látszik.

[2]) **Dio Chrysostomus**, Oratio II. de Trojana expugnatione.

vesztek, vagy haza térve, bitorlott nyoszolyát és trónt, engedetlen magzatokat, vagy végre erőszakos halált találtak.

Bármi volt is eredménye a harcznak, a tiz év alatt, mig szintazon ügyért, ugyanazon ellenséggel állottak szemközt, a törzsek megszokták magukat egy testnek tekinteni; s a hellen nevezet ez idő óta a Peloponnesus, a szigetek és tengerpartok lakóinak összeségét jelenti. E hadjárat táplálékot szolgáltatott a képzelő-tehetségnek; és innen meritették a tárgyat a vándorló költők, kik városról városra jártak, eldalolni a harczokat, hősöket, dicső tetteket, és minden egyes törzs, vagy az egész nemzet történeteit. E betanult, és minden nevezetesebb alkalommal ismételt dalok, a nemzeti költemények gyüjteményét képezék; és alapját veték meg a hazafias szellemnek, mellynek következtében mindenkor egy népül tartották magukat, bármennyire zavarák is meg köztök belviszályok a békét.

Homer.

A költők közt legjelesebb volt Homer. Milly tájban élt; minő városból eredett; görög, ásiai, vagy olasz volt-e? Igaz-e, hogy vak volt; hogy koldult; szigetről szigetre utazott, Olaszországban, vagy Egyptomban? Maga készité-e az Iliast, és az Odysseát? Vagy talán Homernek nevezett költő nem is létezett? Vagy valamelly jelképben enyészik-e el, s költeményei különféle korban többek által készitett, és grammaticusok által rendezett nemzeti hagyományok?

Az emberiség történetirója nem sokat gondol e kérdésekkel [1]): jöhet még idő, midőn arról is vitatkozni fognak, valljon Raphaël Sanzionak voltak-e szemei, a Vaticánnak épitésze, valljon létezett-e Aristoteles. Egy költő sem gyakorolt annyi befolyást hazájára, mint Homer: miért is alig tartozhatik valaki inkább a történetiróra. Nekünk azonban elegendő, nevének jelentőségében fogadni el őt, mint az általa leirt események tanubizonyságát. A sarkcsillag millio mérföldekre van tőlünk; nem létezik azon helyen, a hol azt látjuk; talán már évek óta kialudt: de azért a hajósnak mégis kalauzul szolgál.

Ama korszak a hit és gondolat őszinte, bámulatos vegyületénél fogva, epikai, hatalmas és termékeny volt; a képzelő-, s emlékező-tehetség, a lelkesedés és gondolkozás tökéletes öszhangzásban voltak egy fölséges münek előállitására, minden mesterkéltség nélkül, melylyet a jelenkori elemző ész alig képes megfogni. A mythus még semmit sem vesztett fényéből; s a trojai hadjárat alatt annyira kifejlett, hogy a nemzeti költészet legfényesebb tárgyait merité belőle. Mig a korábbi idők hős férfiai csupán az egyes törzseket érdeklék: az egész nemzet érdekelte magát azokért, kik a közös vállalatban részt vettek.

[1]) E kérdésekre Homer *életrajzában* visszatérendünk.

Homer előtt bizonyára olly dalnokok éltek, mint ezt költeményeik is bizonyitják, kik népszerü énekekben (epos) magasztalák a hősök tetteit. Igy menvén ez több századokon át, s a dalok a nép ajkain több rendbeli változásokat szenvedvén, szükségkép kellett egy költőnek, egy Homernek támadnia, ki egy költői egésznek legyen szerzője, ki a részletes hagyományokat összevonja, miként Ariosto tett Bojardoval, s a többi regényes epicusokkal. Csekély figyelem mellett észrevehetjük, miként a két költeményben a társadalmi állapot két foka, különböző életmód-, szokások- és vallással rajzoltatik; maguk a költemények két egymásra következő emlékei az epopoeiának, az ő történetök-, és a müvészet előhaladásának tekintetében. Az Ilias, a harczok és csaták költeménye, azon hősöktől nem igen távol eső helyeken és korban készittethetett, kiknek tetteit valószinüséggel előadja, sőt még azoknak szinhelyét is őszinte hitelességgel leirja; s Smyrna-, vagy Cumában énekeltethetett az achaeo-aeoli törzsnek. A joniai városokban, a kereskedés- és hajózással foglalkozó Samos- és Chiosban, sokkal jobb fogadtatásban részesülhetett az Odyssea, a háziasság, kereskedők, és utazók költeménye.

Az Ilias, mint már Aristoteles megjegyzé, egyszerübb és patheticusabb; az Odyssea bonyolultabb és erkölcsibb. Vagyis, hogy ugy mondjuk, az elsőben a lelkesedés uralkodik, és az érdekességre elegendő maga a szenvedélyes előadás is; az Odysseában pedig a meggondolás fonja a mesterséges tervet, és szelidíti az érzelmet. Az Iliasban igen sok nyomai vannak az ásiai hagyományoknak, mellyek szerint az istenség óriásként tünik föl a nagyszerü jelképekben, és közvetlenül érintkezik az emberrel; az Odysseában leginkább emberek közt forgolódunk: s a Circe büvésznő, vagy Pallas istennő által létrehozott elváltozásokat az Ilias nem ismeri. Achilles a nagyság és gyarlóság vegyülete; a szenvedély törvénye nála mindenható, mint az ősállapotban: semminemü fék sem korlátozza annak erőszakos kitörését; semmi belső indulatot sem tud eltitkolni; saját egyéni méltóságát nem veszi tekintetbe; sir, dühöng, a tetemet, mellyen kegyetlenkedett, áruba bocsátja; fenyeget egy aggastyánt, mivel ez siránkozik, és nem akar eledelhez nyulni. Az Odysseában okosság és ravaszság uralkodik; ez által Penelope kijátsza a kérőket, Ulysses pedig a büvésznő cseleit, és a vetélytársak bosszuterveit.

Nem hozzánk tartozik, kimutatni azon kellemeket, mellyek Homernek a legmiveltebb századok bámulatát megszerezték: illyen például a finom izlés, mellynél fogva ő középutat tartott a keletiek tétovázó képzelgése, és a prosaicus időszakok komoly elmélkedése, a szép-

ség lelkesedése, és az arányok összhangzása között. A zenészet és testgyakorló játékok mellett az ő énekei első helyet foglaltak el a görögök nevelésében; s ezek szellemi müvelése nem az elvont száraz tanok, hanem a képzelő-tehetség fejlesztése által, az egész életrei kiterjeszkedéssel czéloztatott eléretni. Homer nem is erkölcsi költeményekkel nevelte az ő nemzetét: hanem a nemzeti egység öntudatát oltotta belé; erre irányozva minden érzelmeket, és édesen hizelegve neki, mig azt az életnek minden viszonyaival kapcsolatba hozta.

Valamint az ő költeményének szinhelye Ásia s Europa közt vala: szintugy ő is, kelet és nyugot közé helyezve magát, örök sorompót állit föl az ásiai vallások határozatlan rejtelmei, s az ő Mythologiájának élénk, mozgó, és változatos alakjai közt. Orpheus énekei, magasztos, de félig elburkolt hagyományok birtokában, ezentul csak Phrygia és Thracia hegyei közt, s a mysteriumokban fognak zengeni: azonban Hellas nem feledkezik meg azok tartalmáról; hanem a szörnyeteg alakok az Olymp isteneinek engedik a tért, kik legnagyobb tökélyökben az emberhez hasonlitnak.

Homer tehát ekképen a hellen vallást az ő költeményének büvös körébe vonván be, a szépmüvészetek teremtőjévé lesz: a hősök származását feldicsőitvén, a nemzetségek felsőbbsége iránti tant állapitja meg; megénekelve a játékokat, a physikai s erkölcsi erőt magasra becsüli; megdicsőitvén a vitézséget, a marathoni s arbelai napokat készíti elő.

Olly tartományban, hol a különféle eredetü, s polgári szerkezettel biró népek közt nem létezett nemzetiségi kötelék, és a beolvadást mindegyik kerülte; hol nem volt közös vallás, sem átalánosan olvasott szent könyvek, sem mindenüvé kiterjedő papi cast: igen nagy fontosságu volt minden ollyas dolog, melly ezen különvált elemek egybeforrasztását czélozta. Illyenek valának az Amphictyonok; a mysteriumok, ünnepélyek; illyen volt Homer is, ki polgárilag egyesité egész Görögországot, és a különféle törzseknek kijelölvén a helyet költeményében, nemzeti kapcsot létesitett köztük. Általa az epopoeia minden miveltség, mindennemü költészet és müvészet forrásává lett; általa váltak a görögök kiválólag költői néppé. Minden ünnepélyeken olvastatván Homer, egyéb tehetségeket is követésre ébresztett: Aeschylus, Sophocles, Euripides abban fedezték föl a dramai müvészet elemeit; Herodot, Demosthenes, Plato innen meriték az előadás és ékesenszólás mesterségét; a müvészek az ő készitményeik tárgyait: az első korszakban a müvészet és költészet, az alexandriai időszakban pedig a tudomány és vizsgálat kutforrásaul szolgált.

Nagyszerü bizonysága ez annak, hogy a szellemnek mindennemü (?) magasztos fejlődése, Homerféle érzelmi költészeten alapul; és hogy sem a kritika, sem a meggondolás nem hozhat létre ollyasmit, mi az egész világot átkarolja, s annak rejtelmeibe hasson, és mi önkényt fakadjon a természet- és öntudatból [1]).

Királyok.

Homer költeményeit a görögországi előkelő nemzetségek történeti levéltárainak tekintve, megismerjük azokból a tartomány állapotát, a trojai háboru idejében, és a reá következő korszakban. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy apró királyságokra volt felosztva: valószinüleg az eredeti törzsek elosztása szerint. Thessalia tiz államot számlált, ugyanannyi királylyal; Boeotia ötöt; a minyusok, locrisiak, atheneiek, és phocisiak mindannyi királyok uralma alatt álltak. A Peloponnesusban Argos, Mycenae, Sparta, Pylos, Elis királyságokkal, és Arcadia négy területével találkozunk. Majd minden szigetnek saját királya volt [2]). Ezen, a törzsek eredeti felosztásán alapuló szétszakado-

---

[1]) Socrates azonban erről máskép gondolkozott, vagy legalább Plato, ki *Respublicájának* X. könyvében e szavakat adja ajkaira: „Tehát édes Glaucon! midőn Homer bámulóitól azt halljátok mondatni, hogy ezen költő képezte Görögországot; hogy az ember őt olvasván, megtanulja belőle szabályozni magaviseletét az élet minden viszontagságai közt; hogy nem is tehet jobbat, mint ha rendeleteihez tartja magát: egész tisztelet- és elismeréssel kell lennünk azok irányában, kik ekképen gondolkoznak; azt kell hinnünk, hogy mindent elkövetnek, csak hogy becsületes, jólelkü emberekké váljanak; meg kell engednünk nekik, miszerint Homer a legnagyobb költő és legelső tragicus: de egyuttal azt sem kell feledned, hogy a mi respublicánkban nincs egyéb költészet, mint énekek az istenek dicsőitésére, s nagy férfiakat magasztaló dalok."

Meglehet Socrates, vagy Plato, Homer kizárásával magasabb czél felé törekedtek; hogy tudnillik aláássák a görög polytheismust, melly azon költemények által az első neveléssel vert gyökeret a kedélyekben.

[2]) L. az *Ilias* II. k. a hajók jegyzékét.

L. Petersen, *De statu culturae, qualis aetatibus homericis apud Graecos fuerit.* Lipcse, 1829.

K. G. Helbig, *Die sittlichen Zustände des griech. Heldenalters.* Lipcse, 1839.

Virgil költeménye igen sok tévelyek forrása a Homerféle korszakot illetőleg; ki az ő korának minden miveltségét átvitte abba. Ő lovas harczosokról, harczi trombitákról szól; feltaláljuk nála a beszéd- és szokásokban a miveltséget, a romai fényüzést, az emberektől elválasztott és irodalmi hitczikké, vagy épen az értelem meggyőződésévé vált isteneket. Az óság érzete hiányzott Virgilnél; de helyette a szépség és finom izlés érzete nagy mértékben meg volt nála. Igy például, a ki csak Virgilt olvasta, nehezen fogja elhitetni magával, hogy maguk a trojaiak, nem pedig a győztes görögök voltak legyen a pelasgok.

zottság fentartá a függetlenséget, és Görögország politikai fejlődésére elhatározó befolyással volt.

A fejedelmek atyailag uralkodtak, vagyis mint despoták *); és a köztársasági szerkezetnek nyoma sincs. Tekintélyöket arra alapiták, hogy a hősök- és istenektől, vagyis a hóditó fajból származnak; és ők valóban nem voltak annyira elkülönözve a néptől, mint valamelly alárendelt casttól; mint a patriciusok voltak Romának első korszakában a plebejusoktól elkülönözve.

Az uralkodás isteni jogból származtatott (Ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες); és mint Jupiter nemzetségéből származottak uralkodtak a királyok. Az atyát fia követte az uralkodásban, ha méltó volt arra (Odyss. I. 392.); s az uralkodó legelső volt a többi családfők közt. Az általuk összehivott gyülekezetekben részt vettek az előkelők és az öregek (u. o. VIII.); s a fejedelmek tisztelettel viseltettek a nép véleménye iránt (χαλεπὴ δήμου φήμη; u. o. XV.). A fejedelmek szolgáltattak igazságot; szabad ég alatt hallgatván ki a panaszokat. Rendes adót nem szedtek; azonban kiterjedtebb hatalommal birtak, és a zsákmányból nagyobb részt nyertek: de ennek fejében egyszersmind határtalan vendégszeretetet kelle gyakorolniok.

Hasonlók valának tehát azon éjszaki hóditókhoz, kik Olaszországot elfoglalták; hol mindegyik főnök egy városban telepitette le hiveit, kiken azután a régi védelmi jognál fogva uralkodott: mig ezek ismét a legyőzött és szolgaságra kárhoztatott benszülöttek fölött gyakorolták hatalmukat. A király tanácsában ültek a bölcsek, vagy vitéz harczosok, kikkel a fontosabb ügyekben intézkedett; ő hivta össze az országos gyülekezeteket, döntötte el a peres ügyeket: mint főpap áldozatot mutatott be, s mint hadvezér a sereget vezette; megkülönböztető jelei: a sérthetlen hirnök, és a kormánybot, melly az öreg családfő botjától, a patriarchalis kormányzattól veszi eredetét. Agamemnon „könnyü, szép, uj tunicáját felöltvén, a széles palástot veti hegyébe; megköti a saruszijjat kényes lábain, és oldalára övezvén az ezüst csatokkal rakott kötőről lefüggő kardot, kezébe ragadja a szekerczével levágott, és levelei- s héjától megtisztitott faágból készült kormánybotot.“ Telemach csupán ebeinek kiséretében indul a tanácsba. A király jövedelme saját vagyonában, az alattvalóktól beszedett adókban, és az ellenségtől elvett zsákmányban áll. A trón örökösödés utján száll az utódokra: ha csak az oraculum, vagy az erőszak máskép nem rendel-

*) E szót itt tulajdon értelmében véve, melly egyszerüleg urat, parancsolót jelent. S.

kezik. Erő és vitézség származási kiváltságnak tartatnak, és testi gyakorlatok által fejtetnek ki.

Hősök.

A nemesség a származáshoz van kötve: de nem képez külön castot; tengeri rablás által szerez magának vagyont, és csak addig tarthatja fön magát a főpolczon, mig arra méltónak mutatkozik. A nemesség gyülekezete szavazati joggal bir, s háboru és béke fölött határoz.

A hősök nem csak hogy a vallás hű szolgái voltak, hanem az istenekkel is rokonság- és viszonyban álltak; azonban nem harczoltak értök, sem szenvedélyeiket nem áldozták föl nekik. Ez lényeges különbség ama hőskor, és a kereszténység bajnokai közt; valamint a nők állapota is különböző náluk: de hasonlitanak egymáshoz a hadi vállalatokrai hajlam, a rendkivüli kalandok, és távol tartományok felzaklatása által; melly szellemet igen nagyon élesztette bennök azon körülmény, hogy a szomszéd tartományokat is alig ismerték, s ekképen képzelő-tehetségöknek tágas tér állott nyitva.

Papok.

A papok kezében nem hogy minden hatalom központosult volna, miként Ásiában: de még csak testületet sem képeznek, mint a romaiaknál; hanem elszigetelve, s függésben tünnek elő. Calchas fél az igazat megmondani Agamemnonnak; Chryses még meggyaláztatást is eltür tőle: a király, és a sereg vezérei az isteni-tisztelet legfontosabb részét maguk teljesitik, a jóslatokat maguk szerkesztik, és a nyilvános ünnepélyeken nincs szükség papokra [1]). Homer nagy részben a hellen szabadság emez ellentétét festi a keleti pantheisticus végzetszerüséggel; s gyakran gunyt üz, nem ugyan az Istenségből, hanem a papok isteneiből, a költők által szaporitott, és semmi magasztost nem tartalmazó mythusokból: az ő hősei az istenekkel küzdenek, és ezeket néha le is győzik. Igy tehát ő az egyéni tetterőt veszi pártfogás alá; s azt tanitja, hogy a közgyülésekben nem az oraculumra, vagy a papok magyarázatára, hanem a józan ész- és meggyőződésre kell hallgatni.

Törvények.

Irott törvényeknek nyoma sincs; s ha valóban Phoroneus és Cecrops hoztak törvényeket, azokat az emlékező-tehetségre bizták, és könnyebbség végett versekbe foglalták: miért is ugyanazon szó éneket, és törvényt jelentett; s egész Demosthenes koráig, a hirnök komoly énekhangon, a lant pengése mellett adá azokat tudtára a népnek.

---

[1]) Nestor áldozatot mutat be. Odyssea, III. 430.

A hősök törvénye, bosszu és visszatorlás volt; miért is Atrides kárpotlásul Chryses leányáért, Briseist ragadja el: a népre botütések özönlöttek, miként Ulysses cselekedett Thersitessel és a közneppel. Emberibb időszak bekövetkeztével törvényszékek állittattak föl: mint például az Amphictyonok tanácsa, mellynek a bünügyek terjesztettek elébe; később a delphii tanács itélte el azokat, kik a gyilkosságot nem tagadták, de azt jogosan tehetni vélték. Azután ismét a Palladium hozatott be a nem-szándékos gyilkosok számára, s a Prytanaeum azon károk megitélésére, mellyeket lelketlen tárgyak, vagy oktalan állatok okoztak valakinek vagyonában.

Gyilkosság, házasságtörés, ragadozás, voltak legszokottabb tárgyai a birói itéleteknek. A lopás nem hozott szégyent a tolvaj fejére; ki tetten kapatott, vagy kire a lopás kitudódott, a kárt megtériteni tartozott. A visszatorlás törvényénél fogva, a gyilkosnak büntetése halál volt; de könnyen megmenekülhetett attól a menedékhelyekre futás, önkénytes számkivetés, vagy a meggyilkolt rokonaivali egyezkedés által [1]). A házasságtörőt és nőrablót a megkövezés büntetése érte [2]): hősi neme a büntetésnek, midőn tudnillik az összes nép által kimondott itéletet az egész nép hajtja végre.

Ki akaratlanul gyilkolt meg valakit, valamelly erényes, azaz: erős embernek házába sietett, és megvallván tettét, vallásos szertartások közt, megszentelt vizzel mosta meg kezeit; azután pedig vad-állatok bőrébe takarva, s buzogánynyal kezében, visszatért honába, annak jeléül, hogy a bünbánat müvét teljesitette.

A rendes törvényszéknek rajzát Homer adja nekünk, Achilles paizsán [3]): azonban e pont később is közbeszurathatott; mert nem is igen jellemzi a hőskor szokásait, midőn a jog nem vétetett tekintetbe, hanem minden az erőszaktól függött: ugy annyira, hogy Jupiter meg-

[1]) „... Kegyetlen! megölt fia-, vagy testvéreért mindenki elfogadja a dijt; s a gyilkos megfizetvén egyszer a büntetést, azonegy városban lakik a kibékült sértettel."

[2]) „Oh! ha a teucrok kevésbbé félénkek, ugy már régen sziklákból képezett öltöny fedezne." Ilias, III. Hector, Paris ellen.

[3]) „Nagy csoport nép sereglett össze a piaczon, hol ketten egy megöltnek dija fölött perlekedtek. Az egyik állitá a népnek, hogy már megfizette, a másik tagadá, hogy kapott volna valamit: és mindkettő tanukra hivatkozván, véget szándékoztak vetni a pernek. A polgárok egyik, vagy másik részt pártolva kiabáltak, s a hirnökök csillapitották a népet. Az öregek pedig sima köveken ültek a szent körben, a hirnökök botját tartva kezökben; kik lármájokkal betölték a levegőt: s a birák egymás után fölkelvén, kimondák az itéletet. Középen két arany talentum feküdt, jutalmul annak, a ki legbölcsebben itélt közöttük. Ilias, XVIII. 497.

mutatandó az isteneknek, miként ő parancsol nekik, azon inditványnyal áll elő: kapaszkodnának valamennyien egy hosszu lánczba, s őt egy hajszálnyira sem mozdithatják tovább azzal; holott ő valamennyit fölemeli azon. A félistenek közé csupán a hősök, a rablók legyőzői, sőt néha maguk a rablók vétettek föl [1]).

Hősi szokások.

Homer fejedelmeinek hősiessége egészen más, mint a mivelt nemzeteknél. Bölcs eljárást nem találunk náluk, hanem erőszakos szenvedélyek kitörését, dicsőségszomjat, féltékeny vitézséget, melly párviadalokban, vagy durva erőszakban lel kielégitést. Achilles megtagadja Hectortól az eltemetésnek kikötött kötelességét; s mig ő sátorában dühöng, nem gondol vele, hogy a trojaiak öldöklést visznek végbe a görögök közt: sőt Patroclussal együtt még örül ennek, és azt ohajtja, bár a trojaiak és görögök mind elvesznének, csak ők ketten maradjanak életben; széttépi ellenségének holt testét, s az atya könyörgésére, csak rémitő dijért adja vissza; a gyülekezetben Agamemnont ajándék-, és népfalónak nevezi: haragjában sir, mint valamelly elkényeztetett gyermek; a fiának elvesztén kesergő Priamust nem tudja egyébbel vigasztalni, mint vendégséggel: sőt sátorából kihajtással fenyegeti, ha nem akarna az eledelhez nyulni; Patroclus halotti ünnepére tizenkét fiatal gyermeket vág le: s Ulyssessel az alvilágban találkozván, megvallja neki, hogy örömestebb élne, mint legutolsó rabszolga is. Igen nagy tisztelettel viseltettek az öregek iránt, kik az emlékezetet és tapasztalatot őrzék meg. Valamint halálos gyülölség és bosszu égett keblökben, szintolly rendithetlen volt barátságuk; miként ezt Orestes és Pylades, Theseus és Pirithous, Patroclus és Achilles példái bizonyitják. Idegen érkezvén hozzájok, először is a vizmedenczét nyujták neki; azután pedig megvendégelvén, csak akkor kérdezték tőle: ki, és minő járatban volna [2]).

---

[1]) Az Odyssea XXI. szerint Alcides tizenkét kanczát rabol el Iphitustól, ki neki szállást adott, és őt meggyilkolja: s az Ilias XI. szerint Elis királya négy paripát rabol el, mellyek a játékokon győztesek voltak.

[2]) Az Odyssea III. fej. Telemachus és Pallas emberi alakban közelednek a pylosiak gyülekezetéhez:

Itt üle Nestor gyermekivel; körülötte baráti
Hust süttek, vagy imént nyársoltanak a lakomához;
A kik vendéget sejtvén, elejekbe siettek
Sergestől, és felcsapván velök ülni hivák meg.
Első Nestorides Pisistratos ért oda; mindkét
Vendéget megfogta kezén, s lakomához ülette
Lágy irhára, fölén a tengerparti homoknak,

Eledelek.

Az eledelekben nem kényesek és válogatók; halat, vagy vadhust nem esznek, hanem ökröt, ürüt, kecskét, malaczot vágnak le, s még véresen huzzák a nyársra, vagy pedig öblös üstökben főzik és sütik. Ugyanezen hősök szelik föl azt, mit barátjaik a nyárson forgattak; villa, vagy tányér nélkül, sietve, és sokat esznek, különváltan mindig a nőktől [1]).

Mulatságok.

Bohóczok helyett dalnokok vidíták föl a vendégségeket; és e szokás mai napig fenmaradt Görögországban: hol gyakran láthatni valamelly morcotát mandolinjával, hallgatói előtt dalokat, és valódi, vagy képzelt kalandokat énekelni; mellyek előadása mindvégig érdekes, és ragyogó képzelmekkel bővelkedik. Homer mindig azt igyekszik meg-

---

Atyja s derék Thrasymedes jó testvére közébe;
Aztán béladagot szolgált nekik, és zamatos bort
Töltött bé az arany serlegbe, s kínálva imígyen
Szólítá legelőbb istenmő kékszem Athenét:
Jersze imádd, vendég! kékfürtü Poseidon ur istent,
A kinek érkeztek vendégségére hazánkba;
És ha imádkoztál, s végezted az asztali áldást,
Ennek is add által majd áld'másozni az édes
Serleget; ugy vélem tudnillik, imádkozik ő is
Menny örök istenihez: mert rászorul esve az ember.
Ő fiatalb nálad, s nekem esztendőre korácsom;
Igy az arany kelyhhel téged kínállak először.
S már a felhúsak megsülvén és levonatván,
Feldaraboltattak, s ők vig lakomákat ütöttek.
Hogy pedig éhök csillapodott és szomjuk elalvék,
Tiszteletes Nestor szavait fölemelve beszélett:
Most immár helye van, miután töltöztenek a mi
Vendégink, kik s kik legyenek, megkérdeni tőlök.
Oh jövevények! kik s kik vagytok? honnan eveztek?
Érdekből-e, avagy csak amugy vaktában alá s fel
Bolygotok a vizeken, mint tengerháti kalózok,
Kik maguk éltével játszván, egyebekre rohannak?

[1]) Agamemnon ökör-czombot tesz Ajax elejbe; Eumaeus két malaczczal vendégli meg Ulyssest: azután vizzel elegyitett bort tölt neki. Napjában kétszer étkeztek, ülő helyzetben.

Monda; fehér gyapjas juhot ölni felugrik Achilles.
Végezi: megnyuzzák, tisztán vele bánva, baráti;
Feldarabolgatják, s nyársokra vonák vala gyorsan:
És jól megsütvén, mindent levonának azokról.
Automedon kenyeret vesz elő szép tiszta kosárból,
És asztalra teszi, s a hust maga osztja ki Peleid.

Ilias, XXIV. 622.

mutatni, milly befolyással birtak a költők a szilaj természetü emberekre. Phemius megszelidíti Penelope kérőit; Demodocus Alcinous vendégeit viditja föl; Clytaemnestra mindaddig hű marad férjéhez, mig az ez által az isteni bölcseség tolmácsa gyanánt hátrahagyott költő, oldala mellett van; kit azonban a csábító Aegisthus, egy elhagyott szigetre vitet el, a keselyüknek hagyván őt ott martalékul.

Eme békés időtöltés után igen gyakran testgyakorlatokra mennek át a hősök, és versenyfutás-, küzdés-, vagy Pyrrhichus-féle tánczban vetélkednek egymással; ezen tánczok ama korszakot jelképezé, mellyben a földmivelő minden barázdában egy ellenséggel találkozott, s az ekét és kardot felváltva kellett használnia.

Öltözet.

Eleinte a hősök állatbőrökkel takarták testöket; kifelé hordván azok bundáját: s derékban az állatok inaival kötötték azokat össze, vagy tövisekkel kapcsolták egybe. De már a trojai háboru idejében értettek a bőrcserzéshez, s a vászon- és gyapju-kelmék szövéséhez. A férfiak sarkig érő hosszu öltönyt viseltek, e fölött pedig a vállukon vagy mellökön összekapcsolt köpenyt, és derékban szük tunicát, mellyet lábaikkal a vizben gyakran tisztára gyurtak. Szakállt eresztettek, és hajukat mesterségesen fodoritották. Magasabb állásu egyének botot hordoztak [1]). Széles kétélü kard függött le vállaikról: az ember-nagyságu paizs nyakukon vala összekapcsolva, s elfedé mellöket; küzdés közben bal kezökkel irányozták azt egy, vagy más részre; járás közben pedig vállukra vetették. Ezen alkalmatlan védeszközt később a karon hordatni szokott cariai paizs váltotta föl [2]).

A vezéreknek kellett gondoskodniok a jó fegyverekről, és a harczosok illő élelmezéséről. Ezek nem voltak bizonyos ismertető-jelek által zászlóaljak-, vagy századokra osztva; jóllehet Theba ostromának idejében a hadvezérek használták már a középkorban ujra fölmerülő jelmondatokat és czimereket [3]). Zárt sorokban indultak a csatába: de a

[1]) Ulysses finom bibor-köpenyt viselt, mellyet vállain kettős arany-kapocs tartott össze; a kapcsokon pedig szarvast üzőbe vett ebnek ábrája vala kiverve; a köpeny alatt napként ragyogó tunicát viselt.

[2]) Ulysses sisakja kemény bőrből készült; e fölött belül vastag zsinórhálózat volt, kivülről pedig vadkan-agyarak egész sora által ékittetett. Hector sisakján lófark lengedezett.

[3]) Aeschylus a *Thebai hét*-ben és Euripides a Phoeniciai nőkben, az epigonok paizsain levő jelképek-, és jelmondatokról tesznek említést. Az előbbinél Capaneus paizsán Prometheus áll aszikrával, és e mondat: *Városokat fogok felgyujtani;* Eteoclesén, egy ostromra menő zsoldos, e felirattal: *Mars maga sem fog visszatartani engem.* Hippomedonén egy Typhoeus tüzet okád; Hyperbiusén Jupiter villámot

csatarendet nem tarták meg; sőt inkább a párviadalokat keresték. Zászlókat, trombitákat, vagy más hadi eszközöket nem használtak: miért is nagy érdem volt az erős hang, minővel Stentor és Menelaus birtak; s nagy dicsőség a lábak gyorsasága, akár a futásban, akár pedig az ellenség üzésében.

A sereghez minden család egy gyalog vitézt küldött; de maguk a hősök is gyakran kivonták magukat e kötelesség alól [1]). A felhalmozott zsákmányt egyenlő részben osztván el a vezérek, ezek ismét harczosaikat részesiték benne; kiknek ebből állott egyedüli zsoldjok. A meghóditott városok kiraboltatván, földig romboltattak; a királyok meggyilkoltatván, a többi lakosok eladattak.

Homer említést tesz az arany-, ezüst-, czin-, réz- és bronzról; csupán a vasról nem. Az általa használt chalcos szó rezet jelent; minthogy ezen érczből készültek a háromláb, sisakok, paizsok és pánczélok. Sideros szinte nem jelent vasat, hanem csak kevéssé nyujtható s törékeny érczet, melly valószinüleg a bronz lehetett. Azonban dactylok és curetek vitték be Phrygiába a vasbányászatot; és az Odysseában kereskedők említtetnek, kik Olaszországban rézzel cserélték be a vasat: melly cypros-nak neveztetett; minthogy leginkább Cyprus szigetéről szállittatott nagy mennyiségben.

Hadügy.

Azon tiz év alatt, mellyet a görögök együtt töltöttek a harczban, szükségkép előhaladást kellett tenniök a hadtudományban; s a nagy szám-, és egyéni vitézségben álló durva erőszak helyébe, lassan-

---

szór; Parthenopaeusén egy sphinx tapossa a thebai lakost. Polynices az őt vezérlő igazságot választá, e mondattal: *Helyre foglak állitani téged*; Tydeus jelvénye az éj, vagyis egy csillagokkal és középett holddal kirakott fekete térség. Euripides szerint azonban Capaneus paizsán, egy óriás hátán tartja a földet; Adrastusén egy hydrának fejei gyermekeket emelnek Theba falaira; Hippomedonén százszemü Argus; Parthenopaeusén Atalanta van, az ő anyja, midőn az aetoliai vadkant megöli; Polynicesén a Glaucust széttépő kanczák. Tydeusén oroszlánbőr. Amphiarausnak sem egyik-, sem másiknál nincs jelképe; mert οὐ δοκεῖν ἄριστος ἀλλ' εἶναι θέλει (Aesch. 598.) Azt mondja talán valaki, hogy ez a költők találmánya? De tudnunk kell, hogy Euripides szigorun követte a történetirást, és Aeschylusnak szemére vetette az attóli eltérést; igy például *Electrá*ban (524. v.) megrója a coephorokra vonatkozó pontot Aeschylusnál (166. v.); midőn Electra testvére Orestes haját Agamemnon sirján megismeri. Aeschylus mindenesetre egykoru a marathoni ütközettel (495. Kr. e.); s mellőzve Homert, eléggé hiteles tanu egy a középkorban fölélesztett szokás régisége mellett.

[1]) Igy Achilles nőruhába öltözött, Ulysses bolondnak tetteté magát, Echepolus pompás lovat ajánlott Agamemnonnak, hogy őt a sicyoni kincsek békés élvezetében ne háborgassa.

kint a taktika lépett. A fegyverzetben semmi egyformaság sem vala tapasztalható: egyiknek czin, másiknak bronz, réz, vagy arany pánczélja volt; egyik lándsával, a másik karddal, szekeren, vagy gyalog harczolt: és mindenki csak a maga emhereivel gondolt. Homer hőseinek sisakja közönségesen rézből készült, arcz- és ajakvértezet nélkül. A sisak csúcsán legtöbbnyire toll lengett; Achilles nagy arany tollat viselt; Hector pedig lófarkat. A rézpánczél a mellett, a nyaktól egészen a hasig fedé el, s a vállak mögött kapcsoltatott össze. Achilles hátulról szurta át Polydort, midőn ez lehajolván, a nagyon tág aranykapcsok nyilást hagytak a pánczélon. Ez alatt térdig ért a pánczéling. (Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων. Ilias, I. 371.) Kezlyükről nem tétetik emlités. A csizmák durva bőrből készültek, és térden fölül értek.

Némelly hősök lovagok gyanánt is emlittetnek: de lóháton igen kevesen, vagy épen nem harczoltak; hanem igen is két kerekü szekeren; mellybe külön-külön elnevezett, két, három, vagy négy ló vala fogva.

Andromache férje lovait kefélte, árpát tett nekik a jászolba, s borral erősité őket a csata napjára. A harczi szekerek elején ülés volt a kocsis számára, ki néha a lovakra ült fel. A lovakat zablyánál és hosszu szij-gyeplőnél fogva vezették; szügy- és oldal-ellenzőjök volt; sarkantyuk- és patkóknak sehol sincs nyomuk: s noha Aristophanes rézkörmü lovakról tesz említést (ὦ χαλκοχρότων ἵππων); mindazáltal Xenophon tanácsot ád, mint kelljen a csikók körmeit megedzeni, s kerekké tenni: a nélkül, hogy a patkókról említést tenne; mellyek még a romai lovasságnál sem voltak ismeretesek.

Xenophon mondja, mikép Cyrus a régi trojai szekereken javitásokat tétetett: minthogy azok, jóllehet a legelső hősök által igazgattatva, csupán apró csatározásokra valának használhatók; ugy hogy 300 szekér vezetésére, 300 vitéz harczoson kivül, 1200 ló, s a leghűbb vitézek közül választott 300 kocsis kivántatott (Cyrop. VI. 1.). Az uj szekerek kerekei erősebben készitvék, és a tengelyek hosszabbak valának; a kocsis-ülés torony-formára, vastag fából készült, hol a tökéletesen fölfegyverzett kocsis, egyedül a szemnyilásoknál lévén üresség, egész könyökig el vala fedve; a tengelyek végéhez kaszák alkalmaztattak: hogy ne csak a harczos, hanem maga a szekér is szolgálatot tegyen az ellenség ellen.

Nők.

Nőt a görögök élvezet, vagy gyermek-nemzés végett tartottak; Homer költeményeiben nyoma sincs a szerelem tiszta érzetének. Mindazon kérők közt, kik Penelope kezére vágynak, egyetlen-egy sincs, ki annak hajlamát megnyerni kivánná; maga Telemachus is nyers hangon

beszél anyjával [1]; Achilles sem szereti rabszolgálóját; s Menelaus nyugodtan viszi haza Helenát, ki tiz éven át Parissal élt Trojában. Menelaus háborgattatván az ő birtokában, tulajdonát visszanyeri: s ezzel a dolognak vége. A fogolynő a győztesnek birtokába jut; ki talán, miután őt anyává tette, valamelly rabszolga-társának engedi által [2]. Sőt a legszivrehatóbb családi jelenet, mellyet a régi költészet felmutathat, Hector bucsuzása Andromachetől, e hősnek gyengédségét csupán csak fia irányában tanusitja. S ezen Andromache, kinek büszkének kellett vala lennie Hector özvegyének czimére, midőn Messis és Hyperia forrásaiból vizet meritvén, mondatni hallá körülte: Ez a legvitézebb lókormányzónak özvegye, ugyanezen Andromache, férje gyilkosának fiával, Pyrrhussal ölelkezik össze; azután pedig a trojai Helenussal uj házasságra lép. Andromache nagy ajándékokon vétetett meg férje által; Laërtes husz ökröt adott ama bölcs Eurycleáért kit ő mindig szemérmes nő gyanánt tisztelt [3]: miért is a házassági hüség megszegése, a tulajdonjog megsértéseül tekintetett. Vulcan (minthogy az égben is emberi intézmények szerint megy minden) Venust és Marsot láthatlan hálóban fogja meg; és nincs is kedve, visszaadni szabadságukat mindaddig, valamig Jupiter vissza nem adja az ajándékokat, mellyeken tőle leányát megvásárolta; Marsot pedig csak ugy bocsátja el, hogy Neptunus kezeskedik a bündij (τὰ μοιχαγρια) megfizetéséért [4].

Nem tapasztaljuk azonban, hogy a nők, keleti szokás szerint, haremekbe volnának zárva, vagy épen a férfiak szemeitől elvonva. Andromache, dajkája kiséretében, drága fátyollal leplezve megy a templomba, sógornőihez, és Ilion toronyba. Helena elhagyván termeit, meg-

---

[1]) Sőt menj föl teremedbe szokott munkáidat üzni,
A vásznat s guzsalyat, s dolgukhoz látni parancsold
Nőidet; a szólás itt minden férfiu gondja,
Ámde kivált az enyim, mivel a lakügy engemet illet.
Odyss. I. 356.

[2]) O felix una ante alias ....
.... quae sortitus non pertulit ullos,
Nec victoris heri tetigit captiva cubile!
Nos, patria incensa, diversa per aequora vectae,
Stirpis Achilleae fastus, juvenemque superbum,
Servitio enixae, tulimus; qui deinde, secutus
Ledaeam Hermionem lacedaemoniosque hymenaeos,
Me famulam famuloque Heleno transmisit habendam.
Virgil. *Aen.* III. 321–327.

[3]) *Odyss.* I. 430.

[4]) *Odyss.* VIII. 317.

jelenik a trojai vének közt; kik őt megpillantván, felkiáltanak, hogy ő hozta rájok eme szenvedéseket. Ugyanezen Helena, Clytaemnestra, Medea, Phaedra, s Eriphyle, korán sem példányai a szeméremnek; szolgaságra jutván, egyéniségöket is elvesztik, s merő áruczikké válnak.

Hosszu, és mesterségesen rendezett öltönyt viseltek a nők, arany-csatokkal feltüzve, arany és gyöngy karpereczeket, nyaklánczokat, s három soros fülbevalókat; arczukat festették: zsebek-, gombok-, vagy vászonnemüekről sehol sem tétetik említés. Fonás- és szövésen kivül, a ház dolgait látták el [1]); ők mostak, vizet meritettek, tüzet raktak, gabonát őröltek; a férfiakat levetkőztették, fürdőbe vitték, megkenték [2]), ágyba helyezték: minthogy a számos rabszolgák a mezei munkákkal voltak elfoglalva.

Család.

A családi élet sokkal rendesebb, mint a későbbi időkben: soknejüség, házasságtörés nem fordul elő. A nő kormányoz a házban; de semmi több: a nemesebb szerelem nem ismeretes; emberek és istenek csak az élvezet után törekesznek. A nő- és erényének tisztelete egészen más forrásból volt eredendő. A jegyes szolgálat, vagy ajándékok által nyerte el a nőt: kinek jegyajándékot adott tehetsége szerint; házasságtörés esetében az ajándék visszaadatott a jegyesnek. Az örökség egyenlő részben osztatott fel a törvényes házasságból született fiak közt.

Földmivelés.

A földbirtok állandó volt: annak határai mértanilag állapittattak meg, és határkövek állittattak föl [3]); s Achilles paizsa után ismerjük a földmivelés módját. Először az árpa termesztetett, azután a zab is. Évenkint kétszer szántatott fel a föld, bizonyos durva faekével, melylyet ökrök, vagy öszvérek vontak; a boronát nem ismerték. Aratáskor két szakasz munkás, a mezőnek két végén fogván a dologhoz, addig folytaták azt, mig összetalálkoztak; a kalászcsomók kosarakba, vagy

---

[1]) Legszebb allegoria Homernél az, midőn azt mondja, hogy Helena italt tudott készíteni, melly feledékenységet idézett elő: — a szépség ez, melly minden bajok feledését okozza.

[2]) Telemachot ezalatt megmosta csinos Polycaste,
Nestor lányainak seregében legfiatalb hölgy:
És a mint megmosta, meg is kenetezte olajjal.
Odyss. III. 464.

Hogy megmosdatták s kenetezték őtet olajjal
A nők, és bojtos köntöst adtak vala, s öltönyt . . .
Ugyanott, IV. 49.

[3]) *Ilias*, XII. 421.; XXI. 405.

edényekbe rakattak. Cséplés helyett ökrökkel nyomtatták a gabonát; és mozsarak-, vagy kézi malmokban lisztté őrölvén azt, kovász nélkül hussal gyurták össze: igen tápláló tésztát készitvén belőle.

Hogy Cadmus nemzé Semelét, Bacchusnak anyját, ez talán annyit jelent, miszerint ő ültetett először szőllőt Boeotiában. Szüretkor a szőllőfürtök tiz napon és éjen át, a nap- és harmatnak kitéve maradtak: ismét öt napig szabad légen árnyékban hagyattak; a tizenhatodik napon kisajtoltatván, a bor tömlőkben tétetett el. Forrásba ment árpából is tudtak serféle italt készitni.

Cecrops hozta be Atticába az olajfákat, mellyek itt olly szépen diszlettek. Olajat azonban nem égettek, sem faggyut, vagy viaszt, hanem illatos és gyántás fából hasogatott fáklyákat. Laërtes kertjében alma-, körte- és fügefák virágzottak. Homer azonban egy szóval sem említi az oltást, sem a méhtenyésztést, mellyet Aristaeus arcadiai király kezdett meg: ki valószinüleg pelasg eredetü volt, valamint a sajtkészitésre is ő tanitotta az embereket.

Épitmények.

A Homer által emlitett számos városok bizonyitják, mennyire népes és mivelt volt Görögország. A városoknak falaik, kapuik, és rendes utczáik voltak (ευρυαγυια); a város közepén volt a köztér, a gyülekezetek, ünnepélyek, és törvénykezés számára: hol az előkelőknek körös-körül kőpadok valának elhelyezve [1]).

A régi templom Delphiben egy babérágakkal fedett gunyhó volt; az Areopagus pedig mészkőből emelt kis lak: minők lehettek tehát a magánlakok? Ezek nagyon is kisszerüek voltak: elül udvarral, hátul pedig kerttel. A hősök lakai tágasak és ékesitve lévén, bronz- és drága érczektől ragyogtak; szinte ebből készültek a székek, edények, fegyverek és ágyak. Homer a legpompásabb paloták leirásánál, sehol sem említi a márványt; ezek oszlopokon nyugszanak, mellyek üregében tartatnak a fegyverek, vagy pedig a fogasokra akasztatnak [2]). Habár

---

[1]) *Odyss.* VII.

[2]) Az Odyssea IV. fej. olvasható Alcinous palotájának leirása, és ama fogadtatás, mellyben Telemach részesült.

. . . . . Mert kegyes Alcinous palotái hasonlón
Tündöklöttenek a nap, s hold fényével az égen.
Mert réz fal húzódott volt el emerre s amarra,
A küszöbön kezdvén befelé, bészegve zománczczal.
Roppant diszpalotát arany ajtó szárnyai zárták;
És az ezüst ajtóragaszok réztalpakon álltak:
Ajtófélle ezüstből, és varjúval aranyból.
Két oldalra ebek fénylettek ezüstbül, aranyból,

nincs is tiszta fogalmunk az épitési módról, ugy látszik mégis, hogy falakkal valának környezve; legelül volt a terem és csarnok a vendégek fogadására, hol egyszersmind az idegenek aludtak: azután az előterem, és végre az alvószoba. A háztető lapos volt, a bejárat pedig a gyakori támadások ellen megerősittetett.

Szépmüvészetek.

Homer szobrokról beszél, mellyek Alcinous palotájában fáklyákat tartanak, alakokról Ulysses köpenyének csatjain, és mindenek fölött Achilles hires paizsáról. S ha bár nem akarjuk is későbbi becsempészésnek tartani az illető helyet, a költő azokat Vulcan müveinek nevezi; mi által azt akarja talán értetni, hogy azok kivülről jöttek, Lydiából, vagy Kretából. Ezeken kivül semmi nyomát sem találjuk a festészet-, vagy szobrászat-, vagy bármelly más szépmüvészetnek.

Kezdetben maguk az istenek is csak durva kődarabok, vagy felöltöztetett fatörzsek által ábrázoltattak; s a Cecrops által Egyptomból hozott Minerva szobra volt az első, mellyet a görögök szemlélhettek. De csakhamar változott izlésök: és a görög szobrászok a természetet és életet bámulandóan tudták utánozni.

Achilles szobrának leirása azon kétséget támasztja bennünk, valljon Homer látott-e valaha saját szemeivel illynemü munkát érczből: vagy talán képzeletében teremtett ollyat, melly később mások által utánoztatott? E kétség csak akkor támadhatott, midőn a görög müvészet még legrégibbnek tartaték. Görögországban az elefántcsontot is fel tudták dolgozni az ágyak, kardok és székek ékesitésére. A hősök arany és ezüst serlegeket, vizmedenczéket, háromlábakat és csészéket használtak; Nestornak paizsa aranynyal volt kirakva, s ugyanilly érczből csinos faragványu, két-fülü kelyhet mutatott házában vendégeinek. Értettek tovább az arany és ezüst vegyitéséhez, a zománczo-

---

Bölcs Hephaestosnak remekeltei . . .
Jobbról és balról trónok dőlének a falhoz,
A küszöbön megkezdve körül; mellyekre tudósan
Himzett szőnyegek omlottak, kecses asszonyi munkák . . .
Csinos polczaikon gyerkőczék álltak aranyból
Itt, meg amott, égő fáklyákkal két kezeikben,
Éjjeli vendégségeknél szolgálni világgal.

Alcinous pompás kertjei, a nagyszerü vendégségek, szolgáinak teméntelen száma, az arab tömjén-illat az istennő barlangjában, a bársony, melly finomabb a vöröshagyma hajánál, a rugókkal készült öltöny, mellyet a kérők Penelopenek ajánlanak, olly kevéssé egyezik azzal, hogy Achilles maga forgassa nyárson a hust, és a fejedelmi nők a pataknál mossák a ruhát, miként hajlandók vagyunk ezen egész helyet későbbi toldásul nézni.

záshoz, a horgany-ércz és réz összekeverése által a sárga-réz készitéséhez; s habár a pecsétekről, és vésett gyürűkről nem tétetik is említés, bizton föltehetjük, hogy ezek készitési módját is eltanulták az egyptomiaktól. Pőrölyön vert lemezekkel vonták be az áldozatra szánt barmok szarvait; miből az tetszik ki, hogy az aranyverés és aranynyujtás mesterségét nem értették. A hősi müvészetek egyike abban állott, hogy a szekrényeket, vagy kosarakat olly mesterségesen egybefont csomóval kössék le, mellyeket senki föloldani ne tudjon.

Földrajz.

Az eddig mondottak után, s Bacchus, Hercules, Theseus, Perseus utazásai után, mellyek egész Indiáig terjedtek, nem győzünk bámulni a görögök tudatlanságán a földrajzban. Homer a világot egy az Oceán, sebes rohamu folyam, által övedzett kerek lapnak tartja; melly eszme a régieknél gyakran előfordul. E fölött áll az ég erősségének szilárd boltozata; mellynek lejtőjén különféle szekerek vonják a csillagokat: reggel a nap a keleti Oceánból emelkedik ki: este a nyugoti Oceánba merül; hol egy Vulcan által készitett arany hajó visszaviszi azt keletre az éjszaki uton. Keletről Sidon, és az euxini tenger; nyugotról Hercules oszlopai, s az Oceán; délről Aethiopia; éjszakra Thracia képezik Homernél a világ határait; alant, szintolly mélységre a földtől, mint ez az égtől fekszik, a Tartarus van a titanokkal [1]). Ezen eszmék gyakran belevegyültek a tudományos ismeretekbe, s mai napig fönmaradtak a köznép gondolkozásában. Az egyedüli világrészek Europa s Ásia valának, a Phasis folyam által elválasztva; mellyről azt hitték, hogy az euxini tengert az Oceánnal, és a beltengerrel kapcsolta egybe. A világ középpontja Görögország volt; ezé ismét Olympus, azután Delphi. Ha a határkérdésekben nyilvános hivatkozás történt is Homer könyveire, csupán Görögországot illetőleg tartatott hitelesnek: azonban a távolabb tartományokra nézve mindenféle oktalanságoknak hitelt adott, s minden mesét igaznak tartott. Rendkivül vakmerő és veszélyes dolgoknak tartotta a Spartából Afrikába utazást [2]); Alcinous

[1]) Hesiod kiszámitja a távolságot, mellyet egy ülővas 9 napi esés közben meghaladna. Vulcannak fél nap kell, mig az égből a földre aláhull.

L. A. G. **Schlegel**, *De geographia Homeri commentatio* (Hannovera, 1788.); értekezés a hős Görögország politikai földrajzáról. Maltebrun a földrajz történetének II. könyvében előadja Homernek e részbeni ismereteit.

[2]) . . . *Κεῖνος γὰρ νέον ἄλλοθεν εἰλήλουθεν*
Ἐκ τῶν ἀνθρώπων οθεν οὐκ ἔλποιτό γε θυμῶ
Ελθέμεν, ὅντινα πρῶτον αποσφήλωσιν ἀέλλαι
Ἐς πέλαγος μέγα τοῖον.

Odyss. III. 318.

a phaeakok királya, embereinek ügyességét a hajózásban magasztalva, biztositja Ulyssest, hogy ők elszállitják őt Euboea szigetig is [1]) ; melly pedig igen csekély távolságra van Corfutól.

A hajózást eleinte tengeri rablók tették bizonytalanná, mig Minos, kretai király, megtisztitá tőlök a tengert. Az aeginaiaknak tulajdonittatott a hajózás feltalálása (1400?); mi csupán azt jelenti, hogy ők tapasztalt hajósok voltak. Erichthonius, Cecrops utódja alatt hóditák meg az atheneiek Delost: és mégis 300 év mulva Kretába akarván küldeni Theseust, a salamini lakóktól kértek hajósokat és kormányosokat. Csupán négy rendbeli szelet különböztettek meg; és csak az egyszerü vitorlával tudtak bánni; s Daedalus csodát mivelni látszott, midőn szél ellen Minos hajóhadán keresztül vitorlázott. Az Argonauták elindulása kétségkivül vakmerő lépés volt akkoriban; Troja ellen ezer hajónál több állittatott ki: de mind könnyü jármüvek voltak, horgony nélkül (mi egyébiránt a hetruskok találmánya); s kötelekkel erősittetének meg, vagy szárazra vonatának ki. Egy volt rajtok a kormányrúd, egy az árboczfa, mellyet a hajó fedezetére lehetett fektetni; a hajófenék és kötelek nem voltak szurokkal bevonva, s a legnagyobbakon husz ember fért el. Homernél pusztán csak csere-kereskedésről van szó [2]).

Tudományok.

Hajlandó vagyok elhinni, hogy a csillagászat a papok titkai közé tartozott; mivel annyi ismeretek után, mellyekkel a babyloniak és egyptomiak birtak, Homer és Hesiod nem igen ismernek egyebet, mint a Hyadokat, a fiastyuk (Plejadok), Sirius, bika, két göncöl-szekér, és kaszás csillagzatokat. Homer a csillagok seregeit harczosok seregéhez hasonlitja; minden pontosság nélkül határozza meg azok fölkelését és lenyugvását, az év nagyobb szakaszainak nagyjábani megjelölésére; s azt mondják, Pythagoras magyarázta meg először a görögöknek, mikép az esti és hajnali csillag azonegy.

A boncztanban nagyobb jártasságot tanusit Homer: minden sebet pontosan leirván; de már a gyógyászathoz nem sokat értett Achilles, midőn az átszurt Telephust lándsája hegyével orvosolja meg: sem

---

[1]) Bár Euboeánál sokkal messzebbre fekünnék:
Mert legmesszebbnek mondják azt, kik feleinkből
Szemlélték.

Odyss. VII.

[2]) Eumaeus, Lemnus fejedelme, az Atridáknak borral tölt hordókat küld: egy része ezeknek a zsoldosok közt osztatik ki, s cserébe bronzot, vasat, bőröket, ökröket, vagy rabszolgákat kapnak.

Machaon, ki hogy őt sebeiből kigyógyitsa, vállain érinti meg, és bor-, liszt-, árpa- és reszelt sajtból álló keveréket ad szájába. S mégis annyira dicsértetnek ezen hősök a gyógyfüvek ismeretéről: mellyben Chiron centaur által oktattatának [1]); kinek tan itványai, Machaon, Podalirius, Aesculap, tovább fejleszthették tudományát: főleg miután a sebészet az orvosi tudományoktól elválasztatott. S mellőzve Aesculap gyógymódját, melly külszerekben, mütétekben, rejtelmes énekek- és mondatokban állott [2]), leginkább használtatott ez időkorban a silphium, farkasgége virág, ezerjófü; tovább az ásvány os vizek, mellyek forrásainál Aesculapnak templomok emeltettek.

Homer véleménye szerint a lélek csak árnyék, melly a testet követi, s mellytől a végperczben megvál: hogy a neki kijelölt tartózkodási helyre vonuljon a földön, vagy a föld körül. Még az álmokat is személyesíti, s a földalatti tájakon gyüjti össze. Az Odyssea XI. énekében Herculesnek az alvilágban tartózkodó árnyáról (εἴδολον) szólván, hozzá teszi: ‚Ő maga azonban a halhatatlan istenek társaságában mulatozik, a vendégségek mellett.' Ekképen tehát a lélek két részre lenne felosztva, egy alsóbb rendü, s egy felsőbb lélekre. Ellenkezőleg, az Ilias kezdetén, a lelkek „az alvilágba taszitvák, a tetemek pedig ebeknek dobvák martalékul." Egyike ez a két költeményben előforduló számtalan ellenmondásoknak.

Ama pártfogás, mellyben Homer folyton r észesíti az egyéniséget, a papi castnak pantheisticus végzetszerüsége ellen, megfejti nekünk a későbbi bölcsészek részéről nyilvánitott helyeslés, vagy kárhoztatás indokait. Azok, kik a hagyományok felé hajlanak, és a multnak eszméit fentartani igyekeznek, kárhoztatást mondanak rá. Pythagoras azt mondá, hogy Hesiodot és Homert a pokolban látta; amazt egy bronz oszlophoz lánczolva, ezt pedig egy fára akasztva, és kigyóktól környezve: mivel gonoszul szólott az istenekről. Xenophanes, a Pythagoraséból származott eleati iskola feje, kárhoztatá Homert, mivel az istenekre emberek által elkövetni szokott gonoszságokat kent. Heraclitus, e mysticus bölcsész, ki jelvényszerü iratait az ephesusi Diana templomában tette le, azt követelte, hogy Homer „a küzdtérről ütlegek által kergettessék ki" [3]).

---

[1]) Hesiod énekelte meg őt. V. ö. **Pausanias**. Lib. IX. c. 31.

[2]) **Pindar**, Pyth. III. 84.; s a mi III. könyvünk 22. fej.

[3]) L. az ő életrajzaikat Diogenes Laërtius sovány gyüjteményében; s egy czikket L. A. Binauttól, Homer bölcsészete fölött, a *Revue des deux mondes* folyóiratban (1841.).

Ellenkezőleg Thales, ki a joniai bölcsészetnek azon feladatot tüzte ki, hogy a hagyományos tanok az emberi értelem egyszerü elemeire vitessenek vissza, igen nagy tiszteletet tanusit Homer müvei, mint erkölcsi törvénykönyvek iránt: szintugy Socrates; Aristoteles pedig kiadá, és Nagy-Sándornak mint bámulatára méltókat ajánlotta.

Socrates halála a rationalismus veszélyességéről tesz tanubizonyságot: valamint arról is, mint ragaszkodott az athenei nép a régi jelvényhez, legalább, mig az ujjal nem cseréltetik föl. Plato föl akará éleszteni a multat; de más részről izlése, Homer szenvedélyes tiszteletére határozta őt. Minthogy ez a görög értelmiség előfáklyája volt, titokszerü értelmezést igyekezett adni költeményeinek; és Alcibiadesében megvallja, mikép „a költészet tele van talányos jelvényekkel, melyeket nem mindenki képes felfogni.“ De később meggyőződvén róla, mikép lehetetlen dolog, rejtelmeket keresni az emberi szenvedélyek, gyarlóságok, és állhatatlanságok világos és való festésében: számüzé azt respublicájából. A kárhoztatás nem használt; és Homer tekintélye naponkint növekedék: annyira, hogy a pogányság harczában a kereszténység ellen, e költemények azon tekintélyre szándékoltattak emeltetni, mellyel a szent-irás birt a keresztényekre nézve. *)

Homer tehát egy kritikus korszak kifejezéseül tekintethetik, mellyben a papi társadalom az egyéni felelősségnek áldoztatott fel; s a dogmákbani vak hitet a szabad vizsgálat rendszere váltotta fel. Innen az olly annyira való emberek, az olly természetes cselekvények, a tüneményeknek olly határozott és részletes leirása, a családi, vagy nyilvános életnek annyira különböző szokásai, azon nem csak jó, vagy gonosz, hanem fokozatos jellemek festése, melly a figyelmes vizsgálónak lehetővé teszi, megkülönböztetni az embert embertől. Achilles egy jó és nagylelkü jellem: de ki származása gőgjével, és saját kedélyének erőszakos kitöréseivel áll folytonos küzdelemben; Ulysses a hőskor minden erényeivel bir: de sajátságos jelleme a ravaszság; Agamemnon komoly, mogorva gondolkozó, határozatlan; Nestor fecsegő, s a régi idők magasztalója; Diomedes szerény és vitéz, mint a lovagkor paladinjai; Ajax vadon heves; egy szóval innen azon változatosság az egységben, mellyet a müvészi öntudat mindenkor büszkén állithat a kritika bonczkése elejbe.

*) A hindu Mythologia szintilly utat követ, és hasonló tekintélyt igyekszik szerezni költeményeinek: csakhogy majdnem kétezer évvel később jár.... És mégis talál hivőkre! Korunk tartatik-e butábbnak, mellyet ma inkább el lehet ámitani; vagy a csalók finomabbak? S.

E vegyülete a magasztos, és gyermeki s nevetséges nézeteknek, azon Jupiter, ki fejének egy mozdulatával megrázkodtatja Olympot, és mégis arra inti Thetist, hogy rejtse el magát, nehogy őt Juno meglátva, féltékenységével gyötörje az istenek atyját: azon véleményre készt némellyeket, hogy e költemények nem is egy szerzőtől erednek; mások szerint pedig azon elferditésre mutat, mellyet a magával meghasonlott öntudat az őshagyományokban előidézett. Mivel egy uj görög polytheismus kezdődik Homerrel, alkalmat veszünk itt magunknak, egyikéről a miveltség legfontosb elemeinek hosszabban értekezni.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A vallásokról általában.

A régi vallások iránt eddigelő kifejtett nézeteinkből most már általános szempontra emelkedhetünk föl; és mindenekelőtt azon meggyőződésünket fejezve ki, hogy az emberi-nem korán sem hajlandó annyira a metaphysikai szőrszálhasogatásokra, mint ezt a bölcsészek képzelik: mellőzzük az elvont okoskodásokat, és ezek helyett a tények folyamát, és a történet tanuságtételeit fogjuk szem előtt tartani [1]).

[1]) A régiek dolgozatai a vallásokról alig érdemelnek figyelmet. A mult század anyagi uton kivánta azokat megmagyarázni; s különös hirt szerzett magának Dupuis, a *Vallások eredete* czimü munkájával: mellyben azt igyekszik megmutatni, hogy minden vallás a csillagimádásra vihető vissza, s minden népnek Mythologiája kivétel nélkül naptári legendákból áll. Például Krisztus a nap; az apostolok a napkör tizenkét jegyei, s ezek élén Janus a kulcsokkal; Mária a szüznek állatköri jegye; Krisztus születése a téli napfordulat, halála a napéjegyenlet, és igy tovább. Munkája igen nagy zajt ütött; mivel a tudományosság ama színében tünt föl, melly a köznépet elragadja, s mellyet nem olly könnyü megczáfolni, s ürességét kimutatni. Részletes dolgozatokat mutattak föl e részben: Heine, Gatterer, Plessing, Voss, Böttiger, *Mythol. Fortsetzung*, Meiners, *Allgemeine kritische Geschichte der Religionen* czimü munkájában (Hannovera, 1806—7. 2 k.), és mások; kiket összeszedett Fr. Meyer, *Allgemeines mythol. Lexicon, aus Original-Quellen bearbeitet* (Weimar, 1803—14.); melly munka egyébkint a görög és romai Mythologiát magyarázza.

A keleti tanulmányok előhaladása uj korszakot nyitott e kutatásoknak is. Igy támadtak **G. Jacob Wagner**, *Ideen zur einen allgemeinen Mythologie der alten Welt* (Frankfurt, 1808.); **G. Arn. Kanne**, (*Erste Urkunden der Geschichte, oder allgemeine Mythologie* (1808.): ki a meséknek csillagászati jelentést és ásiai származást tulajdonit; hasonlóul **Buttmann**, *Mythologus*; **Schlegel** Fridrik, *Über die Sprache*

Az ember, ki az ég dörgésének első morajára fölemeli a földről elbutult arczát, és egy felsőbb lényt ismer meg, vagy istent képez abból, mi őt örömre gerjeszti, vagy elrémíti, s a legdurvább anyagokat imádja (fetishismus), vagy a csillagoknak hódol (sabaeismus); majd magához hasonlitja a természeti erőket (anthropo-

---

und Weisheit der Indier (Heidelberg, 1808.); **Görres**, *Mythengeschichte der asiatischen Welt* (Heidelberg, 1810.); G. L. **Hug**, *Untersuchungen über den Mythos der berühmtesten Völker der alten Welt* (1812.): ki mindent Egyptomból származtat; és főleg Fr. **Creuzer**, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (Lipcse, 1810—12., és Augsburg, 1819—22.). J. D. **Guigniaut** franczia nyelven ujra dolgozta át e könyvet, s a szerzőnek roppant tudományát még az ujabb fölfedezésekkel is gazdagitá, ugy hogy eredeti münek tekintethetik. Parisban nyomatik lassankint, e czim alatt: *Religions de l' antiquité considerée principalement dans leurs formes symboliques et mythologiques.*

Creuzer rendszere igen sok ellenmondásra talált: mindenekelőtt Voss küzdött egész éltében Heyne és Creuzer ellen; megmutatván, hogy az istenek nem ábrázolatai a természeti s erkölcsi erőknek, hanem független, szeszély szülte lények; tovább a történeti iskola támadt föl ellene, nevezetesen **Lobeck**, ki a mysteriumokról irt; **Hermann**, *De Mythologia Graecorum antiquissima* (Lipcse, 1827.); **Ouwaroff**, *Über das vorhomerische Zeitalter* (Pétervár, 1819.); **G. G. Rhode**, *Beiträge zur Alterthumsk unde* (Berlin, 1819.), és **C. Ottfried Müller**, *Geschichte hellenischer Stämme und Städte* (Breslau, 1820.), s *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (Göttinga, 1825.). Szerinte a regék a történetirás előtti hősök tetteit foglalják magukban, s a hősök neveinek jelentősége azok tetteinek felel meg; mások ismét pusztán a képzelet szüleményei. Az előbbiek nem külről hozattak be, hanem a néphagyományokból merittettek; ugy hogy minden mythusnak saját története, a helybeli körülményekben foglaltatik. Legnehezebb dolog, különválasztani a legenda való tartalmától a költői virágokat, a történetiró nemzeties érzelmét, és a bölcsésznek magyarázatát. Ugy látszik mindazáltal, hogy a hellenisták, kik mindent a görög földnek szeretnének tulajdonitani, végre felhagynak e buzgalmukkal; miután a kelet mindinkább bontakozni kezd a homályból, s ott a görög mythusoknak nem csak lényege, hanem formája is föllelhető.

Számos tudósok különféle szempontból foglalkoztak ujabban a görög vallással. Ezek közül emlitendők:

Baur, *Symbolik und Mythologie, oder Naturreligion der Alten* (1825.).

Robert Mushet, *The Trinity of the ancients, Observations on the mythology of the first times, the school of Pythagoras etc.* (London, 1837.)

Millins, *Mythologische Gallerie* (2-ik kiad. 1836.), Parthey becses jegyzeteivel.

Schweigger, *Einleitung in die griechische Mythologie, nebst einem Versuche, sie vermittelst der Physik zu erklären* (Halle, 1836.).

Emeric David, *Jupiter* (Paris, 1833.); *Vulcain* (1837.); s *Introduction a l' étude de la Mythologie.*

Egyes vallásokkal foglalkoztak: **Müller Miklós** a hindu, **Rhode** a persa, **Münter** a carthagoi vallással.

morphismus), vagy kedves és rettegett egyéneket tisztel haláluk után; ekkép lassankint kiképzett Mythologiát állitván elő, s a vallásokat mintegy darabonkint illesztvén össze az elszigetelt és holt elemekből, minden létszerves és átalános okfő nélkül: — ez egy, az emberi lélek rendes menetével ellenkező eljárást tétet föl, mellyet a történelem meghazudtol. A vallás mindig valamelly eszmét föltételez, melly az emberen uralkodjék; a forma pedig nem létezhetik az eszme, a fogalom előtt. A fetishismus [1]) még nem is a legalsóbb foka a vallásnak; mert az itt nem döntő dolog, hogy minő tárgyai vannak az imádásnak: ha már egyszer az ember valamelly fensőbb okfőnek eszméjét kötötte hozzájok, s azokat talán a büvészet eszközeiül tekinti.

Miképen képzelheti tehát valaki, hogy a vallást a papok találták föl? midőn majdnem mindegyikben nélkülözés, böjt, vezeklés, sőt gyakran borzasztó csonkitások is szabatnak ki reájok. Ha nem létezik bármilly vad nép is vallás nélkül, azt kérdhetjük, mi keltette föl benne ez eszmét; holott minden gondját a mindennapi szükségek kielégitése vette igénybe? Az őt környező tárgyak közül mellyik tanitotta őt az imádásra: ha a legnagyobb tökélyre vitt rendszerek sem voltak képesek az én, és az ész szabályai által, az Istenség ismeretére vezetni?

Szükségkép előre kellett tehát bocsáttatni az Isten ismeretének, hogy ennek nyomai a természet- és értelmiségben feltaláltassanak; s ha mi a vallásokat a költemények és tévelyek vegyületétől, és mindattól megtisztitjuk, mi a természet szemléletéből, és tárgyainak jelképezéséből ered: az alapvonások megegyeznek az igazsággal; azok a legmagasztosb eszmék közös eredetét tanusitják, s azon meggyőződésre vezetnek, hogy az ember soha sem birt volna fogalommal a természet-, ennek titkos müködési-, és saját beléletéről, ha mindjárt kezdetben nem engedtetett volna meg neki, annak titkaiba közvetlenül behatni.

Az Istenség egysége.

Az Isten egysége azon forrás, mellyből fakadnak, ez azon tenger, hova visszasietnek minden vallások. A nélkül, hogy a kevésbbé ismeretes vallások vizsgálatába merülnénk, s mellőzve Chinát, melly egészen patriarchalis szerkezete mellett, tiszta fogalommal imádta az Istenséget mindaddig, valamig Lao-tseu a rationalismust oda behozta: a hindu trimurti nem egyéb Brahma elemzésénél; Egyptomban Hom még az istenek előtt létezik; Persiában Ormuzdot és Ahrimant Zervane, az örökkévaló, a dicső nemzi; Görögországban a bölcsek és avatottak az istenségeket az isteni erő személyesitéseinek tartják.

[1]) *Fetizzo* portugal nyelven megigézett dolgot jelent. *Fetizeira* büvésznő. Innen a fetishismus nevezet.

Az ősigazságok félreértése által, egy gonosz szellem*) eszméje is kapcsolódik a valláshoz: melly a sötétség és világosság, az eszményi s a való, a tevékenység és szenvedés, a lélek és anyag közti küzdelmet jelképezi; s melly szellemet büvészet által lehet előidézni, vagy megengesztelni. Ez elem nagy szerepet játszik a régi vallásokban.

Az egyetlen Istennek gyakran többféle nevei vannak. Ekképen a zsidóknál Adonai, vagyis Uraim; Elohim, vagyis tisztelendők, imádandók; vagy, mindenhatóságánál fogva Shaddai, fönségét illetőleg Eliom, a magasságbeli, hatalmánál fogva Sabaoth. Az Istennek Mózses által kijelentett neve, Jehova, vagyis az, a ki létezik [1]): de ez soha sem mondatott ki; s midőn a szent könyvekben e szó előjött, a nép Elohim Adonai-t olvasott helyette. Igy lehetett ez más vallásokkal is; ugy hogy az istenek sokfélesége nem volt egyéb (?), mint egy Isten nevének sokfélesége. Valamelly idegen mindannyi különféle istenségekül tarthatná azon czimeket, mellyeket a Bold. szüznek adunk a litaniákban **); s ha Colebrooke állitásának hitelt adunk [2]), a vedák egy hymnusában előforduló temérdek istenségek, mindannyi elnevezései a három főbb, és végelemzésben egyetlen Istennek. Igen könnyü volt tehát a különféle nevek alatt ismeretes Istennek imádásáról, átmenni a különféle istenek tiszteletére.

Megalakulván a népek, mindegyiknek volt külön temploma s oraculuma: mellyek igen könnyen tartathattak mindannyi külön istenségekül; annál is inkább, mivel az emberi természetben fekszik, hogy minden nép magasztalja a magáét, szomszédja rovására. Ha továbbá valamelly nép legyőzte a másikat, vagy azzal összeolvadt, saját isteneit tolta reá, mellyek a régieket szaporiták. Ugyanazért a polytheismus különbözik a bálványozástól, és szintugy szellemi, mint anyagi lehet.

Természetimádás.

Az imádságnak, érzékek alá eső külső szokások által kell gyámolittatnia: a képzelő-tehetség az Isten természetét kérdezve az észtől, csakhamar a természet szépsége- s erejében ismeri föl azt, a mennyiben akár akadályozólag, akár gyámolitólag, az ő saját erejét meghaladja.

---

*) Mint a jónak, szinte *végetlen hatalmu*, ellentéte; mert csak ebben van az elferditès. S.

[1]) Vagy *Ya*, melly él még e szóban *Hallelujah*, hála az Istennek.

**) Mindenesetre ez idegennek olly rövidlátó- s elfogultnak kellene lennie, mint minőül valóban több utazó s iró mutatkozik, bizonyos népek és tények irányában. S.

[2]) *Asiatic Researches*, VIII. k. 395. l.

Ekképen tehát az Istent a világban imádja, melly által nyilvánul; azután pedig a lényeget fölcserélve a jelképpel, a fogalmat azon jegygyel, melly azt meghatározza, a pogányság fő hibájába, a természet istenitésébe esik. A régiek, nem ismervén a később uralomra vergődött, pusztán anyagi, mechanikai s physikai fogalmakat, képzeletök erejében a természetről egészen szellemi fogalmat képeztek maguknak; a világegyetemben nem egy, a vonz- és lökerő által fentartott hatalmas gépet, hanem inkább szellemek által igazgatott élő egészet láttak. Azon bámulandó csillagzatok, mellyeknek változhatlan forgása után mérjük az emberi gondolkozás törvényeit, az időt és tért, érdemlettek mindenek fölött tiszteletet az ő szemeikben; s ama gondosság, mellyet a papok azok vizsgálatára szenteltek, imádásnak tekintetett. Valóban a sabaeismus leginkább elterjedt vallás, és legközelebb áll a monotheismushoz: azon alapulnak a babyloniak és Zoroaster, mint szinte a phoeniciek és egyptomiak vallásai. Ammon és Osiris a napot jelképezik; Isis a holdat: melly, mint a harmat előidézője, különös tiszteletben áll; Anubis Sirius csillagot, melly ama tájon tünvén föl, hol a Nilus fakad, annak áradását előre jelenti; a Cabirok heten vannak, mint a bolygók; tizenketten a főbb istenségek, hasonlóan az állatkör tizenkét jegyeihez; és valamint ez harminczhat részre van felosztva, szintugy harminczhat másodrendü istenségek számláltatnak; az állatkör 360 fokai ugyanannyi szellemek uralma alatt állnak. A nap maga is az évszak szerint változtatja nevét: a nyári napfordulat után a szakállas és erőteljes Horus, a téli napfordulat után a sánta Harpocrates alakjában rajzoltatik; Isis és Osiris ünnepei a nap járásának növekedő, vagy hanyatló szakaira vonatkoznak. Szintugy Bubastis a növekedő hold, Buto pedig a telihold. Ekkép választattak el az egy fő Istenségtől tulajdonai, nyilvánulásai, és sajátságai.

A görög istenségek is viszonyban állnak a csillagzatok forgásaival, és a planeták az istenek neveit veszik föl. Tavaszkor a bacchansnők Dionysius napisten ünnepeit ülik meg; az eleusini szertartások tárgya a nap és hold, az előbbinek jelképe a fő hierophant, a másiknak pedig az epibom; az olasz istenek is planetariusok voltak, valamint Arabia, Tibet és China istenei.

A régi népek ünnepei legnagyobb részt a csillagászaton alapulnak, különösen az egyptomiak-, assyriusok-, persák-, görögök- és romaiaknál. Azok hold- és napünnepekre osztatnak; s ama törekvésből, hogy az állandó s változó ünnepek közti viszony megállapittassék, igen nagy bonyodalom és zavar támadt a naptárakban. A görögök és romaiak hat hónapot Jupiter, Neptun, Apollo, Mars, Vulcan, Mercu-

rius, más hat hónapot pedig Juno, Ceres, Minerva, Venus, Diana és Vesta istenségeknek szenteltek. Ez utóbbinak nevétől származtatják némellyek a f e s t a nevezetet. Az ünnepek nagyobb részének naptári eredete van; azonban később történeti, vagy mythologiai hagyományok is kevertettek azokba.

A planetai istenségekkel kapcsolatban van a természeti tünemények és elemek, mint éltető s termékenyitő hatalmak tisztelete. Kezdetben ezek minden jelképek nélkül, utóbb pedig teke, koczka, fénylő kerek lap, oszlop, égből hullott kövek [1]), főleg pedig Phallusnak igen jelentékeny alakjában tiszteltettek. Ez utóbbival igen gyakran találkozunk a régi szertartásokban; és annak apró alakjait a görög és romai hajadonok nyakukban hordozták, óriási szobrai pedig az indiai templomok és phrygiai anyaistennő temploma előtt emelkedtek. Később, az emberi természet, azon kiirthatlan hajlamánál fogva, hogy mindent magához hasonitson, az istenek emberi alakokban képzeltetnek: neveik és sajátságaik, s ez által történetök és származásuk ezerféle változatosságban tünnek föl; személyesitésök által a csillagászati ismeretek és Cosmogoniák népszerüekké válnak; a köznép tulcsigázza. az idő elferdíti, s a szenvedély elrutitja azokat: innen erednek azután a szélsőségig vitt mythusok, a talányszerü szertartások, a durva és féktelen kicsapongások.

Jelvények.

A vallásos nézetek leginkább a jelvények és regék segélyével jutnak el a népnek ismeretére. Minden dolog a természetben jelvényül vétethetik és fogadtathatik el. E jelvény kezdetben igen durva: mig a müvészet a dolgok és eszmék közti viszonyokat tanulmányozva, a tökély fokára emeli azokat. A termékenyitő s nemző bak, a nyáj jólléteért áldoztatott föl a pásztor által, kiengesztelésül; a tehén termékenysége miatt a földet jelképezte; az ökör és ló, az embernek segitő társai, valának az áldozatra szánt barmok: még az ég is jelvényekkel népesittetett be; minők valának az állatkör jegyei, Briareus száz karja, Ganesa kettős arcza, Saturnus, ki saját gyermekeit emészti föl, a hordót töltögető danaidák, az élet fonalát eresztő párkák. S valamint a szavaknak eredetileg

---

[1]) *Baetylia*, *Baetylai* a phoeniciai Bethel szótól. L. **Münter**, *Über die vom Himmel gefallenen Steinen der Alten*. A szent-irásban, a mint tudjuk, a betheli oltárt Jákob emelte; szinte ott van Bethulia város. A chinaiak is már jókorán foglalkoztak a légkövek vizsgálatával, mellyeket ők *sing-yun tshing-chü* néven neveznek; a mi ennyit tesz: kővé vált hulló csillagok. A pogányok még késő időkben is imádtak illynemü köveket, mellyekhez a mohamedánok kabai köve is számitandó. Betilius határisten volt a Capitoliumban.

egészen más jelentésök volt, mellyet most már elvesztettek, szintugy a jelvények jelentősége is megváltozott; s Plato és Zeno sokkal elmésebben, mint helyesen értelmezik a Homer müveiben előforduló jelvényeket, ki csak néhány századdal virágzott előttök.

Hitregék.

A hitregék temérdek forrásokból származnak. Az idegen, ki messze tartományokból hozza magával a müvészeteket és miveltséget, ki testi erő, vagy nagyszerü vállalatok által felsőbbségre vergődik, a köznép tiszteletére tarthat számot, melly soha sem lesz ment a tulságtól: halála után annál forróbban ohajtják vissza, az idő s távolság növelik tekintélyét, a hizelgés vagy háladatosság szüntelen emlegeti; az istenek vagy félistenek közé számittatik, és története merő csudákból áll. Valamelly rendkivüli állat, vagy természeti tünemény, megragadják a képzelő-tehetséget; s a mythus azt fejtegeti, s örökíti. A legtávolabb őskor emlékei, a századok homályán át tekintve, határozatlan és csodás alakot öltenek, naptári mondákkal vegyülnek össze, s végre egy egyénben központosulnak; ki meghaladva az emberi mértéket, a halhatatlan istenek közt foglal helyet Maga a régi népek rendkivül virágos, képzeletekben dus, és egészen érzéki nyelve is, a személyesitések és tények szaporitása által, uj mythusokat teremt; főleg midőn más nemzetekhez is eljutván, idegen alakot ölt: ugy hogy a hasonlatosság többé föl nem ismerhető. Azon jelentéssel biró nevek, mellyekre Ásia a megszentesitendő fogalmakat bizta, elvesztek jelentőségöket, midőn a görögökhez, emez előitéletekkel teljes és tudatlan szónyomozókhoz mentek át. Tiszteletből neveztetett talán Pelops elefántcsont-vállunak: s a nép e kifejezés értelmezése végett, a Tantalus gonoszságáról szóló mesét gondolja ki. Mykes golyót jelent: s Mycenae nevét onnan származtatják a görögök, mert Perseus állitólag e várost azon helyen épitette, hol kardja markolatát (golyóját) elveszté. Aegisthusnak kecske (αἴξ) volt dajkája; s Boeotia azon ökörtől nyerte nevét, mellyel Cadmus ott találkozott; Homer vak volt, a cyclopsok pedig egyszemüek [1]). Ez pedig annyival is inkább ugy történt, mivel a vallás, mint melly rendesen hagyományokra támaszkodik, féltékenyen őrzi a multat, s a régi kifejezéseket, még akkor is, midőn ezek a szokásból kijöttek. Miért is majdnem mindenütt a nép nyelvétől el-

[1]) A hindu Mythologiában *Ikswaku*, a sumatok nemzetségi neve, azon mesére adott okot, hogy ők tökből eredtek: mert rokonértelmü a *tumba*-val (*cucurbita lagenaris*). **Hermann**, *de Mythologia graecorum antiquissima*, és *De historiae graecae primordiis*, a Mythologia egyedüli elemeinek az allegoriát és személyesitést veszi.

különözött szent nyelvre akadunk; melly nem más, mint a szokás által nem módositott eredeti nyelv: valamint a latin nyelv is, mellyet Olaszország régi lakói beszéltek, az egyházi szertartásokban maradt fön.

A köznép nem értve e nyelvet, rejtelmességet képzelt alatta, s tudatlanságában vagy önmagát csalta meg, vagy a csalárdságot előmozditotta.

A mint valamelly lény személyesitve van, szükségkép emberi érzelmeket, fogalmakat, szenvedélyeket és érzéki élvezeteket kell neki tulajdonitani. Egy kis folyó, melly a görög J o szóban, sajátságait kifejező nevezetet kapott: tekervényes kanyarulatai miatt szarvhordónak nevezteték; később tehénnek, mivel ez állatnak szarvai vannak: és igy e folyam egy tökéletes mesére nyujtott anyagot. A görög képzelődés, melly csak a szépért lángol, nem elégedvén meg az égből hullott durva kődarabokkal, ezeket Vulcan-, vagy Phaëthonnak nevezi; kiknek egyike a haragos Jupiter által taszittatott le az égből, másika pedig oktalansága következtében hullott alá. Antaeus, az Egyptommal határos afrikai homoksivatagok személyesitése, Neptun és a föld fiának, és óriásnak tekintetik: hasonlóan a homokhoz, midőn a forgó-szél azt magasra felkavarja. Hiában van minden erőködés e kárhozatos homoktorlatok meggátolására; mivel a felforditott hegyek uj erőre kapnak, midőn anyjokhoz, a földre visszatérnek: valamig csak azon gondolatra nem jő valaki, hogy a libyai hegyláncolat tövében széles csatornákat kell ásni, mellyek a homokot feltartóztassák: ezek Herculesnek azon hatalmas karjai, mellyek a légben lebegő óriást megfojtják.

Maguk a jelképek adának eredetet a mythusoknak: minthogy az érthetetlen előadással nem elégedve meg a képzelődés, mindenfélét kigondol azok megfejtésére: valamint jelenleg is nálunk ezerféle mese kering bizonyos épületek- és alakokról a mi városainkban. Az egyptomiak Nil-edénye egy emberfővel, mellynek fülcit kigyók övedzik, egy mesére adott alkalmat a görögöknél, mellyet a trojai háboru egyik hősére alkalmaztattak. Az ökör-alaku szekrények, mellyekbe különös kegyeletnél fogva némelly egyptomi mumiák helyeztettek, a Pasiphaët illető fajtalan mesére adtak okot.

A régiek a világegyetem minden részei közti kapcsolatra figyelvén, egy lánczot képzeltek maguknak, melly az éggel a földet összekösse; miért is a Bagavad-Ghitában, Krishna azt mondja Ariunának: „Ismerd meg én bennem a második természetet, a dicső és fönséges természetet, mellynek lényege élet; s melly föntartja a világegyetemet. Én vagyok az átalános teremtés és rombolás; nálamnál nincs nagyobb oh Ariuna! E látható világ én rajtam akképen függ, mint a nyak-

láncz gyöngyei a fonalon, mellyre füzvék.“ Lehet, hogy a jelképeken a világegyetem egy lánczon függve ábrázoltaték; s azok magyarázói azt mondák, hogy Jupiter arany-lánczon tartja az Olymphoz kötve az összes hatalmakat és testeket: Homer látta (?) e jelképet, hallotta magyarázatát; és epicus elbeszélést képezve belőle, a nagyszerü Ilias-mese eseményeibe szőtte be [1]). Itt a jelkép nem veszté még el jelentőségét; de sokkal homályosabb szinben tünnek föl előttünk ugyanazon költeménynek egyéb jelképei. Juno a lábaira akasztott ülővassal függve a légben, Briareus, Vulcan, és más szörnyetegek, a Homerféle epopoeia világos és egyszerü tisztaságától annyira elütvén, keleti eredetöket gyanittatják; és arról tesznek tanubizonyságot, hogy a görög költészet is, midőn nem annyira a formák szépségét, mint inkább a bölcsészi s vallásos értelmet kereste, maga is rémképeket szült [2]).

A polgárisodás és égalj befolyása.

Az ekképen megmásitott őshagyományokból mindenkor, minden nemzet azokat szemeli ki magának, mellyekhez legtöbb vonzódást érez: a gyermek mulatságokat, meséket és csodás költeményeket, az ifju az ősök dicső tetteit, az érett koru férfi néha tulságig vitt erkölcstant. Mindenki továbbá sajátságos körülményeit szövi azok közé; s az éghajlat, a törzs, a kormányzat, a szokások, a földről az égbe vitetnek át; a láthatatlan a látható által értelmeztetik: és ekkép minden Mythologia azon alakzatot tükrözi vissza, mellyben a természet valamelly népnek mutatkozik. A négernek hosszadalmas előadása az ő kényelmes tétlenségére mutat, hogy a napnak hevétől minél inkább óva maradjon; a persa a mennyei udvartartást a földi hierarchiával egyezőleg rendezi el; az indiai istenek a tavak hüvös vizében fürdenek, és virágok közt nyugszanak; a magányban gyönyörködőknek képzelő-tehet-

---

[1]) . . . Nagy vagyok én az olympi karok közt!
Vagy nosza rajta tehát, hogy meglássátok ugyancsak,
Hosszu arany-lánczot függesztvén földre az égből,
Istenek, istennők kiki csimpeszkedjetek abba:
Még sem erőtettek le Olympról enny'en hatalmas
Engemet; ámbátor bele fárad is izmos erőtök!
Ám de ha e húzást nekem is kedvem leszen aztán
Megkísérteni, föld és tenger jőni fog egyben;
És a lánczot Olymp csúcsos tetejére kötözvén
Végével, valamennyitek ott fog csüggeni rajta!
Annyira meghaladok mind istent, mind pedig embert!
Ilias, VIII.

[2]) Igy a Hesiodnál kiherélt Uranus, a köveket elnyelő Saturnus, és egyéb orpheusi regék.

ségök is alábbszáll. Hiában igyekeznék valaki egyik nép Mythologiáját a másiknál meghonositni; az islandi Voluspa szintolly különös szinben tünnék föl a braminnak, valamint az islandinak a vedák.

Vessünk e részben egy pillanatot a grönlandiak vallására; és lássuk, minő feleletet adnak kérdéseinkre.

„Ki teremtette a mennyet, földet, és mindent, a mi előttetek áll"?

‚Ezt mi nem tudjuk. S talán mindég ugy volt a világ, a mint van, és ugy is marad mindég.'

„Van-e lelketek"?

‚Oh igen: és ez növekedhetik, vagy fogyhat; a mi magusaink meg tudják azt igazitani, s visszaadják a betegnek az által, hogy az övét nyul, szarvas, vagy gyermek lelkével cserélik el. Midőn hosszu utra indulunk, a lélek gyakran honn marad; alvás közben elhagyja a testet, és vadászaton, tánczban, vagy látogatásban tölti idejét.'

„Hát halál után mi történik vele"?

‚Boldog helyre költözik a tenger fenekén, hol Torngarsuk nejével lakik. Folytonos nyár van ott, és a nap soha sem nyugszik le; jó ivóviz, sok madarak, halak, tengeri borjuk, és szarvasok: mellyeket könnyen megfoghatni, vagy öblös üstökben megfőve találhatni.'

„S minden ember oda jut?"

‚Csupán a jó emberek jutnak oda, s kik éltökben sokat dolgoztak, vagy nagy tetteket vittek véghez, sok czethalakat és tengeri borjukat fogtak, sokat szenvedtek, a tengerbe fultak, vagy halva születtek.'

„S miképen juthatni oda?"

‚Nagy fáradsággal: legalább öt napig kell egy meredek, és egészen véres sziklát mászniok.'

„Nem látjátok azon gyönyörü égi testeket? Nem valószinü-e, hogy ott lesz jövendő tartózkodástok helye?"

‚Oda is elmegyünk, a legmagasabb égbe, a szivárványon felül; és olly könnyü az oda vezető ut, hogy a lélek még ugyanazon reggel a holdban, melly szinte grönlandi lakos volt, pihenheti ki magát, és a többi lelkekkel a hó hátán járhat tánczot. Az éjszaki fény e lelkek táncza. Ott élnek ők sátorok alatt, egy nagy tó mellett, hol bővében vannak a halak- és madaraknak; midőn a tó kiárad, itt alant eső van: ha pedig egyszer a töltéseken átcsap, átalános vizözön következik be. Azonban csak a henye emberek jutnak ezen mennyországba; a szorgalmasokra a tenger feneke várakozik. Amazok gyakran szenvednek éhséget, soványok és erőtelenek, s az ég sebes forgása miatt nincs soha

nyugalmuk. Oda jutnak még a gonoszok és boszorkányok is, kiknek haját a hollók tépdelik.'

„S miképen kezdődött az emberi-nem?"

‚Kallak, az első ember, a földből jött ki: hüvelykéből támadt a nő; ettől egy grönlandi nő született a világra; ettől ismét Cablunaet, vagyis az idegenek, és a kutyák, mellyek azért egyformán buják és termékenyek.'

„Meddig fog tartani a világ?"

‚Egy izben már eltöröltetett, és az emberek, egyen kivül mind elvesztek; ki botjával a földre ütvén, nő termett elő: s ezek ketten népesiték be a világot. A világ oszlopokon nyugszik, mellyek annyira korhadtak már, hogy gyakran csikorognak; s már régen összedőlt volna, ha a mi magusaink nem foltozgatnák azokat.'

„Hát minek tartjátok ti azokat a szép csillagokat?"

‚Ezek grönlandiak, vagy állatok valának, mellyek különféle alkalommal oda fölvándoroltak, és eledelök különféleségéhez képest halavány, vagy piros fénynyel ragyognak. Amaz egymással találkozó két csillag, egymás látogatására sietö két nőt ábrázol; ama ragyogó ott, egy utazó lélek; e nagyobb itt (a gönczöl szekere) iramszarvas; ama hét ott, medvére vadászó ebek; azok ismét (a kaszás), emberek, kik a tengeri borjuk üldözése közben eltévedvén, az égbe jutottak. Malina megtámadtatván éjjel testvére által, az égbe menekült előle, hol nappá vált; Anninga pedig, az üldöző, holddá lett. Ez szüntelen forog a szüz körül; de hiában: mert azt el nem érheti. Midőn már kifáradt és elfonnyadt (az utolsó negyedkor), néhány napig tengeri-ló vadászatra indul, és jóllakva tér onnan vissza' [1]).

Vegyület.

Korán sem térünk el a tárgytól az által, midőn valamelly egyes népnek vallásos nézeteit terjesztjük elő; s összehasonlitván ezt más theogoniákkal, az ellentétből világosan láthatjuk, milly befolyással vannak a megszokott eszmék a képzelődésre. A vallások és hagyományok uj elemeket vegyitnek azok közé: néha valamelly természeti mythus csatlakozik a nép előadásához; majd ismét valamelly természetes esemény a nemzeti történettel egyesül; vagy a hős-monda csillagászati jeleneten alapszik: a hős a csillagok közé emelkedik, és valamelly égi testnek járása, nagyszerü tettek egész sorozatában fejeztetik ki; vagy az erkölcstan, az allegoria leple alatt jelenti ki a követendő szabályt. A nap Herculessé válik, és az állatkör tizenkét jegyei

[1]) **Herder** *Ideen zur Gesch. der Menschheit.* **Cranz**, *Geschichte von Grönland.*

e hősnek mindannyi tetteit állitják elő. Hercules tovább, a görögöknél kalandor, a phoenicieknél gyarmatositó, a galloknál kereskedő; valamint Atlas a tudomány geniusát képviseli, Prometheus pedig a miveltségnek Hercules (a pásztornépek legyőzője) által felszabaditott geniusát. A népek összevegyülnek; s egy papi nemzedék érkezik, magáról, azon istenségről neveztetve [1]), kinek tiszteletét beviszi az uj honba; a durvább népek a miveltebbektől fogadnak el dogmákat és szertartásokat: mikép a hinduk a vedákat, a chinaiak a Confutius által később rendbehozott kanoni könyveket elfogadták; néha a hóditó a legyőzöttekre erőszakolja vallását, kiknek isteneit szinte meghóditja, vagy eltörli; máskor ismét egyezkedésre kerülvén a dolog, az istenek száma szaporodik, és osztályzatok állittatnak fel köztök. Mennyi küzdelembe került a zsidóknak, mig Jehovának elsőbbségét a philistaeusok istenségei fölött megalapithatták! Ormuzdot Persiában Mithra győzte le, Brahmát Indiában Shiva és Vishnu, Osirist Serapis, Saturnust Jupiter; a titanok, elődjeik egét ostromolják. Mindegyik nép saját, vig vagy komoly, simább vagy durva jelleme szerint módositja a hagyományt. A görögök, alaktalan rut bálványok előtt hajolva meg, életet és szépséget öntenek azokba; az ephesusi nagy istennő letevén az ásiai fátyolt, s annyi jelképek terhét, könnyü vadász-ruhába öltözve, és szerelembe merülve járja be a hegyeket; s Apollo az emberré lett Vishnunak sokféle alakját letéve, s teljes szépségü alakot öltve magára, sebes és hosszu léptekkel méregeti a földet, s a vállain függő tegezben összekocczannak az arany nyilvesszők.

Az irók befolyása.

Később a miveltség átalakitja a képzelet eme termékeit, és a vallásos fogalmakat fejtegetni, vagyis tudományos vizsgálat alá venni törekszik. Igy történt ez Görögországban, midőn Pindar korában a vallásos érzelmeken bölcsészi vizsgálat uralkodott; utána Euripides, és a sophisták használták föl a régi mondákat: hogy az ő igen gyakran erkölcstelen, és rendesen pedans müveiket az olvasókkal megkedveltessék. Nem elégedtek meg a ténynyel; hanem annak okát is fürkészték [2]). Mig a nép egyetlen hősnek tulajdonitá sokak érzelmeit és tetteit, ők a jellemeket izekre taglalták; egyéni hajlamokat tulajdonitván azoknak: ugy hogy egy századnak, egy nemzetnek jelleme, egyetlen

[1]) Innen vannak a temérdek istenalakok Görögországban, mellyek Jupiter müveinek tartatnak (διοπετεις); Apollo saját tiszteletét Delphibe hozta, Ceres Eleusisba stb. L. *Schol.* **Pindar**, *Olymp.* XII. 10. Schol. **Aristoph.** *madaraihoz*, 720.

[2]) Aeschylus tesz említést Prometheus büntetéséről; Euripides annak okait saját képzelődéséből merité.

emberben központosult. S e részben a költészet gyámolitotta őket, melly a vallások és különös istenségek közti különbséget tökéletesen elenyésztette.

Hitregetan magyarázata.

Illy sokféle uton-módon szaporodtak az istenek; és ugyanazon mértékben homályosult el az eredeti, tiszta eszme. E sokféleség összezavarta a neveket és eszméket, időszakokat és nemzeteket, régi s ujabb jelképeket, átalános személyeket és egyéneket, allegoriai s való lényeket; a köznép imádta azokat, a nélkül, hogy a dolog velejét vizsgálná; a gondolkozó egyének pedig az észt a vallással ohajták megegyeztetni: miért is Pherecydes- és Heraclitustól kezdve egész Julian császárig fáradoztak a tudósabb elmék a mythusok bölcsészi értelmezésében. A stoicusok anyagi szempontból vették a jelképeket, és a vallásokat; Euhemerus az istenekben csupán az egekbe emelt nagy, és jótevő férfiakat szemlélte: melly vélemény a régiek közt nagyon elterjedt volt [1]); mig magasztos bölcseség rejtelmeit vélték azokban feltalálhatni, kik a kereszténység által fenyegetett polytheismust védelmezték. E vizsgálatokat folytatva, némelly ujabbkori tudósok, a mythusokat átalakitott történeti tényekül tekinték [2]); mások ismét csillagászati jelképeket láttak azokban [3]): Bacon pedig a társadalmi bölcseség és erkölcstan rejtett csiráit [4]); Vico az értelemnek első sugarait, a képzelő-tehetség első termékeit, a komoly költemények és kézzel-fogható formák alá rejtett kezdetét a társadalmi rendnek [5]); végre más tudósok, az allegoriai formákban kifejezett természeti ismeretek és tapasztalok összegét; s némellyek a képzeletnek merő játékit. S mindannyian hibáztak, ha kizárólag csak saját véleményökhez tarták magukat.

Nézetünk szerint a hitregetan az emberiséget illető hagyomá-

---

[1]) Euhemerus a maga rendszerét Sextus Empyricusnál (*Adv. mathem. IX.* 17.) ekképen adja elő: *ὅτε ἦν ἀταξτος ανθρώπων βιος, ὁι περιγενομενοι τῶν ἀλλων ἰσχύει τε και συνέσει, ὥςε πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῶν κελευόμενα παντας βιοῦν, σπουδάζοντες μείζονος θαυμασμοῦ και σεμνότητος τυχεῖν, ἀνέπλασαν περι αὐτοὺς ὑπερβάλλουσαν τινὰ και θειαν δύναμιν, ἔνθεν και τοῖς πολλοις ἐνομισθησαν θεοὶ.*

[2]) **Bianchini**, *La storia universale provata co' monumenti*; **Usserius**, és már azelőtt **Diodorus Siculus**; a mult században pedig **Banier**, *La Mythologie et les fables expliquées par l' histoire.* Némelly ujabbkori irók e rendszerből valódi gunyt üztek, az által, hogy Phaëthont és Bellerophont két csillagásznak tarták, kik vizsgálódásaikban csalatkoztak; Parisból pedig szónokot csináltak, ki a hármas eszme előnyeiről értekezést irt.

[3]) **Dupuis**, *Origine de tous les cultes.*

[4]) *De sapientia veterum.*

[5]) L. különböző helyeken, főleg a *De constantia jurisprudentis* czimü könyv utolsó részének XXX. fejezetéhez csatolt jegyzéket.

nyok legdusabb forrásainak egyike; melly két nagyszerü elágazásban régi eseményeket és régi vallásokat tartalmaz, és ősvilági maradványként a vallások folytatására, vagy a történet megkezdésére szolgál: de egyszersmind azt is tapasztalhattuk, hogy annyira vegyes elemekből állott össze, s a felhők, mellyekbe burkolva van, a helyzet és a szemlélőnek kedélye szerint annyira változtatják alakját, miszerint meg lehetünk róla győződve, hogy egyetlen nép Mythologiáját sem hozhatjuk valaha okszerü öszhangzásba; miért is csupán azok töredékeit használtuk fel, a homályos korszak történetének összeállításában.

Erkölcstan.

Minden vallásnak alkatrészeit a hitczikkek teszik, a szertartások, és az erkölcstan; s bárminők legyenek is a dogmák, a papok mindig azon voltak, hogy az erkölcsi szabályokat a szertartások által terjeszszék. Az eszmék azonban megzavarodtak a vélemények-, szükség- és szenvedélyekhez képest: minthogy a régi vallásokban két ellenkező elem, ugymint a bujaság és barbarismus mindig egyesült. A phoenicieknél az Astarte, a syrusok nagy istennője Hierapolisban, s Anaitis az örményeknél, kéjhölgyeket tartottak a papi szolgálatra: s mégis a szemérem áldozatát kivánták; szintugy Görögország-, Roma-, Cyprus-, Corinth- és Siciliában fajtalan szertartásokkal tiszteltették Flora, Mutinus, Cybele, Bacchus; fajtalan ábrázolatok ékiték szintugy Egyptom-, mint Pompeji- s Herculanumban a templomokat; rut kicsapongásokat tartalmazó mesék gondoltattak ki a lelkismeret elaltatására: hogy a bün az istenek oltalma alatt annál nagyobb megnyugvással követtessék el. Mindezen fajtalanságok mellett, azonegy időben a szüzesség fogadásával lekötelezett papnőket találunk Dodonában, Ephesusban, a thesmophoriákban; és ez állapotot ugyanazon buja istenségek követelték, vagy legalább az ideiglenes megtartóztatást a közösüléstől, mintegy kilencz napig az ünnepély kezdete előtt [1]).

Áldozatok.

Egy elkövetett nagy bün, s a lehető kiengesztelés eszméje szolgáltat alkalmat az áldozat-tételre; mellynek czélja nem annyira abban áll, hogy hódolat jeléül mutattassanak be a jótevő istenségnek a vett jótétemények zsengéi: mint inkább, hogy a sötétség hatalmai ártalmatlanokká tétessenek, erő szereztessék a kitürésre a földi élet pályáján, s az istenség haragja az áldozat fejére hárittassék [2]). E végre a

[1]) **Ovid.**, *Metam.* X. 434.

[2]) A vedák kijelentett eszközöket foglalnak magukban a három büntetés kikerülésére, vagyis a magunktól, a kültárgyaktól, és a fensőbb okoktól eredő rosszak elkerülésére: a legfőbb eszköz az áldozat. „Ki egy *Asica medhát* mutat

legbecsesebb állatok választattak ki; s még az emberi áldozatok sem látszottak fölöslegesekül. Ezek gyakori foganatba vétele bizonyitja, mikép az a legborzasztóbb tévely, melly legbensőbb lényegében az igazságnak mély, de elferditett érzetén alapszik.

Mig tehát egy részről a kéjelgés szentesittetett, más részről emberi áldozatok szennyezték be majd minden régi népek oltárait. Még a polgárisodott Görögország sem volt ment eme barbarságtól; nem csak az Argonauták korában, s midőn Agamemnon és Aristodemus saját leányaikat áldozák föl: hanem még későbbi időkben is, a targelion hó hatodik napján az atheneiek a nép jólléteért egy férfit, és egy nőt áldoztak föl [1]); Themistocles pedig két ifjat konczolt föl, hogy az istenek kegyét a salamini csatára kinyerje.

Azonban a szokásokból nem lehet helyes következtetést vonni a hitczikkekre. A romaiak a félelemnek áldoztak; Lucretia Venust tisztelte; a kalmuk, jóllehet agyagból készült bálványokat imád, a lamaismus szelid tanainak alá nem veti magát. A testiség gyermekei mindig elkülönözték magukat a szellemiség gyermekeitől; s az erkölcsi törvény tekintélyét a vallásos regék meg nem szüntethették. E törvényeket jobban szem előtt tarták az emberek, mint az istenek utánzását; s habár elhomályositva is, mindenkor élt a hit az emberekben egy felsőbb, e világot igazgató lényről. Ez oknál fogva irta Zaleucus törvényei elébe, hogy mindenekelőtt az Istennek természetét szükséges ismerni. Az istenekre történtek az esküvések; az istenek büntetését mindenki rettegte; a pythiai Apollo kijelenté, miszerint a halandók jámborsága épen olly kedves az istenek előtt, mint maga az Olymp; Pindar éneklé, hogy a bölcseség Istentől származik [2]), hogy Isten a királyok példányképe, hogy minden szépet a világon ő teremtett és tanitott [3]); Cicero pedig mondá, hogy minden, a mi jó és szép, Istentől jön, minden gonosz pedig az emberektől [4]). Ezek egyébiránt a bölcsészek állitásai valának: mig a nép, melly az ő iskolájokban nem növekedett, nagyon is kárhozatos példákat látott maga

---

be, vagyis lovat áldoz, minden világokat elnyer, meggyőzi a halált, minden büntetésért és szentségtörésért kiszenved."

[1]) Ez áldozat neve volt *καθαρὸν*, tisztulás. L. J. **Tzetze**, *Chil.* V. c. 23.; *Chil.* VIII. c. 239. **Meursius**, Lect. lib. IV. c. 22.; és *Graecia feriata*, lib. IV. in Thargeliis.

[2]) *Olymp.* X. 10.

[3]) **Stobaeus**, tit. 48. 63.

[4]) *De natura Deorum.* II. 35. III. 39.

előtt; nem is említve a rabszolgák számlálhatlan seregét, kiknek számára nem létezett vallás, és nem voltak istenek.

Papok.

A vallások tehát nem a papok találmányai voltak; a csalás egyedül felhasználta azokat, hogy a képzelt dolgokat valókul hitesse el az emberekkel. Tényleg a papok legtöbbnyire nélkülözések- és vezeklésnek voltak alávetve; s még ott is, hol az istenek kéjelgők, nekik szüzességet kelle fogadni. Az első papokat a törzsfőnök képviseli, ki bemutatja az áldozatot, az isteni kinyilatkoztatások és eredeti ismeretek emlékét fentartja, az erkölcsi törvényeket Isten, vagyis az igazság nevében hirdeti, s azokat az előforduló esetekre alkalmazza. Durva nép közt terjedvén el, ugy találják, hogy ez az anyagi élet szükségeinek kielégitésével, és egyéb illynemü hivatásokkal vagyon elfoglalva, s a tudomány kiváltsága egyenesen nekik maradván, ezt kényelmesen tovább fejleszthetik: ők tehát, mint csillagászok, orvosok, természetvizsgálók, és történetirók forognak a nép közt. Ez oknál fogva kezdetben a tudományok vallásos szempontból tünnek föl: a vallási Cosmogoniák leple alatt terjednek el a polgárisodás csirái; s a thesmophoroktól kezdve egészen a missionariusokig, a vallás mindig a leghathatósabb eszközül tartatott a népek polgárositására.

Mysteriumok.

Azonban igen ritka az ember, ki a hatalom kisértetének ellentállhatna. Annak érzetében, hogy a tudomány és vallás mennyire emeli őket a nép fölébe, azon gondolatra jövének a papok, hogy csak annyit közöljenek vele, a mennyivel felsőbbségöket megőrizhetik: többi ismereteiket pedig a titok leplébe burkolják. Ez által a kezdetben világos (?), egyszerü cosmogoniai mythusok sokféleképen bebonyolittatnak; a kortársak vakhitének föltétlen igazságok gyanánt előadott ismeretek jelképekben tétetnek le; az őshagyomány mindinkább elhalványul; s homályos képletek, titokteljes alakok, talányszerü kifejezések zavarják meg az elmét, és viszik tévutra a lelkismeretet [1]). Innen

---

[1]) A mysteriumokról irtak:

Meursius, *Eleusina, sive de Cereris Eleusinae sacro et festo.*

Sainte-Croix, *Des mystéres de l' antiquité.* (Paris, 1765.) A német fordításhoz (Gotha, 1790.) **Lenz**, a francziához *Sylvestre de Sacy* becses jegyzeteket adott.

J. A. Bach, *De mysteriis eleusiniis.*

P. N. Rolle, *Recherches sur le oulte de Bacchus, symbole de la force reproductive de la nature, considérée sous ses rapports généraux dans les mystéres d' Eleusis et dans ses rapports particuliers dans los Dionysiaques et les Triétériques.* (Paris, 1824.)

Görres, *Geschichte der Mysterien der asiatischen Welt.* (2 köt. Heidelberg, 1810.)

kettős tan keletkezik, egy belső és titkos (doctrina esoterica), közelebb álló az igazsághoz, de igen gyakran büvészi gyakorlatok által elferditve; s egy külső (exoterica), melly a köznép hajlamát követve, a természetet isteníti, visszaélést enged magának az ábrákkal, s az érzéki világ eszméit az erkölcsi világéival vegyíti össze [1]). Az első csupán a papokkal közöltetett a mysteriumokban; s midőn ezeket a harczosok legyőzték, vagy a két cast jó egyetértésben volt: közülök is beavattak némelyeket a titokba; mi azonban csak hosszu és nehéz próbák után történt meg.

Minél többet vesztett a nyilvános vallás mélységes jelentőségéből az által, hogy a müvészet czéljaira szolgált; s a polytheismus által minél inkább eltért az átalános okfő egységétől, mellyet a bölcsészi vizsgálatok végczéljául lehet, és kell tekinteni: — az elmélkedő főknek valami jobb dolog után kellett nézniök, és szabadabbakul érezni magukat a gondolkozásban; miért is inkább igyekeztek a lélek szükségeinek jó szántukból eleget tenni, a közte, és az Isten közt létező viszonyok kipuhatolása által. Valóban Homer nem is emlit mysteriumokat; ugy hogy ezek eredete méltán tétethetik a képzelő-tehetség játékai, s az érettebb kor első vizsgálódásai közé eső átmeneti korszakba.

A mysteriumok első alapja a titok volt; melly olly féltékenységgel őrizteték, hogy a tudósok kiváncsisága csupán némi külszertartások által elégittetett ki. S minthogy az emberek legszentebb, vagy leggonoszabb dolognak tartják azt, a mit nem értenek: a mysteriumokról is különféle hirek keringtek; majd magasztos igazságok tárházának, majd ügyesen kiszámitott csalásnak, vagy a gonoszság barlangjainak tartatván. A Demeter és Persephone tiszteletére tartott mysteriumok, az eleusiniak birtokában voltak: kik legyőzetvén az atheneiek által, kényszeritve valának őket is részesiteni azokban; később Görögország minden államainak közbirtokává lettek, és a nemzetiség közös kapcsát képezték. Előkelő férfiak, bölcsek, vitézek, tudósok vágytak beavattatni ezen mysteriumokba: mellyek soha sem szen-

[1]) Mig egy részről Saint-Croix azt vitatja, hogy a mysteriumokban tisztább tanok adattak elő, Lobeck (*Aglaophamus, sive de theologiae mysticae graecorum causis.* Königsberg, 1829. 2 köt) tagadja azt, különösen a szent atyákra támaszkodván. De a későbbi időkben romlottság is fészkelhette be magát azokba. Véleménye szerint a mysteriumok azon babonaságból eredtek, melly szerint valamelly nép a másiknak isteneit eltulajdonithatta magának, ha azok neveit és szertartásait ismerte. Azért kellett azokat olly féltékenyen őrizni. Ugy látszik nekünk, ez azon circulus vitiosusok egyike, mellyekbe a történeti kutatások gyakran ütköznek, midőn az ember fölteszi azt, a mit épen ki akar mutatni.

nyeztettek be; minthogy az ünnepély utáni napon mindig összeült az athenei tanács, megvizsgálni, ha valljon nem csusztak-e be valamelly visszaélések. Cicero a legnagyobb jótéteménynek nevezi ezen mysteriumokat, mellyek Athenéből erednek; „mert nem csak a boldog életre tanitották az embereket, hanem arra is, miképen kelljen nyugodtan meghalni egy szebb jövendő reményében“ [1]). Orpheusnak ezen dala énekeltetett azokban: „Szemléld az isteni természetet; világositsd föl elmédet; uralkodjál sziveden; járj az igazság utjain. Szemeid előtt legyen mindenkor az egek Istene; ő csak egy, magától való, s minden más lény tőle származik, és általa tartatik fön. A halandó ember soha sem látja őt; ő pedig mindent lát.“ A kézről-kézre adott égő fáklya, valószinüleg a világ életének örökkévalóságát jelképezte. Egy isteni fő lény, az anyag örökkévalósága, az Istenből kifolyó lélek halhatlansága, melly annyi részecskékre van osztva, mennyi egyének a természetben léteznek; az elemek és égi testek istenisége, a szabad akarat, a halál után következő itélet, a lélekvándorlás, és a tisztitó büntetések utáni örök boldogság: ezek lehettek a mysteriumokban tanitott hitczikkek. Mindazáltal az Isten egysége egy tevékeny, és egy szenvedő okfő, s a kettő által képezett világrendszer háromságára oszlott. Ekképen tekintendők Isis, Osiris és Horus; Bacchus, Ceres és Iacchus: néha a haladás istene Thauth, vagy Mercurius hozzájok csatoltatott [2]).

E tanok csak fokonkint, soha sem nyilván, hanem bizonyos rövid, közmondásszerü, s a homályosabb elmék előtt érthetlen formák által adattak elő; s ha valaki a titkot elárulta volna, a különféle értelmezés által uj tévelyek forrásaivá váltak [3]). Maguk a jelvények, mellyekbe burkoltattak, különfélekép magyaráztathatván, uj tévelyeket szülhettek.

Herodot nagy tiszteletben tartotta az orpheusi kicsapongásokat. Plato azt mondja: „Nem bátorkodom felhozni itt a mysteriumokban előadott tanokat; mert mi itt alant olly helyre vagyunk állitva, mellyet engedelem nélkül el nem hagyhatunk.“ Midőn a kereszténység a bálványozás ellen küzdött, ennek hivei azzal vélték azt megvédhetni,

---

[1]) *De legibus*, II.

[2]) „A mi létezik, az vagy fogalom, vagy anyag, vagy általuk létrehozott érző lény.“ **Locrisi Timaeus.**

[3]) Pausanias mondja, mikép a görög bölcsek gondolataikat talányos alakba burkolták, mielőtt nyiltan előadták volna (VIII. *Arcadia*, 8.); s hogy a vallásos oktatásnak jellege volt a szabatos rövidség (Boeot.30.) Alexandriai sz. Kelemen a Stromat. V. könyvében mondja: „Valamennyi idegen és görög theologusok, talányok, jelvények, allegoriák, metaphorák és hasonló formák alatt jelentik ki a dolgok végokait, és tanitják az igazságot.“

hogy a közönséges tanoktól különböző titkos tanokra utaltak. Olympiodorus Phaedonnak [1]) egy commentárjában mondja: „A szent szertartások nyilvános tisztitó-áldozatokkal (καθαρσεις πανδημοι) kezdődtek; erre jöttek a titkosabb tisztitások (απορρητοτεραι); tovább a gyülekezetek (συστασις), azután a beavatások (μυησεις), végre a szemléletek (εποπτειαι). Az erkölcsi s politikai erények a nyilvános tisztitó-áldozatoknak felelnek meg, a tisztitó erények, mellyek a külvilágtól elvonják az embert, a titkos tisztitásoknak, a szemlélődő erények a gyülekezeteknek, ugyanezen az egységre irányzott erények a beavatásoknak, végre az eszmék tiszta szemlélése a titokteljes szemlélődésnek.

„A mysteriumok czélja, visszavinni a lelket okfejére, az ő eredeti s végállapotjára, vagyis a Jupiterbeni életre: kitől Bacchus hozta le azokat, és oda vissza is viszi. Ekképen tehát a beavatott az istenekkel lakozik, a beavatást igazgató istenség rangja szerint."

„Két rendbeli beavatások vannak: az e világi beavatások, mellyek ugy szólván előkészitők, s az ezeket befejező más világi beavatások."

„A bölcsészet és hitregetan öszhangzásban vannak. Ki kedvetlenül adja magát az elsőre, nem igen fogja szedni annak gyümölcsét; valamint az sem, ki a beavatás első fokán megáll. Midőn Socrates azt mondja, hogy a lélek sárban uszik, azt akarja ez által értetni, hogy az, elhagyva magát, a küldolgokban merül el, és mintegy testet képez: midőn azt mondja, hogy az istenek közé fölvétetett, azt érti alatta, hogy azon mód, és ama törvények szerint él, mint az istenek."

Ugy látszik tehát, hogy a titkos vallások az erkölcsi szükség kielégitésére szolgáltak, midőn a közvallás erre már elegendő nem volt: és a mystagogok a nyilvános istentisztelet hiányait akarák pótolni; s feladatuk volt, régibb formák által is, mellyek akkor szedettek rendszerbe, megtisztitani a lelkeket.

A mysteriumok erkölcstana a természetet termékenyitő isteni erők ismeretén alapult; az erénynek jutalmául engedtetett meg a beavatás [2]), melly által a vadon állapotból a miveltségrei átmenet [3]), s a jövő élet örömei és fájdalmai jelképeztettek. Annyi igaz, hogy a titkos tanok hathatósan előmozditák a közszellem kiképezését Görögország- és Egyptomban, ugy szinte az erkölcsi nevelést, a gondolkozásmód és élet teljes kifejlését; s hasonlithatlanul fönebb álltak a közönséges és költői Mythologiánál, az emberi természet, és a láthatatlan világgal

[1]) Cousin olvasta a parisi királyi könyvtárban.

[2]) A pestis által megragadtakat gyógyitván Hippocrates, az athenei tanács elhatározta, őt Ceres mysteriumaiba avattatni.

[3]) Az eleusini mysteriumokban az ujonez,állatok bőrébe öltözve jelent meg.

viszonyok mélyebb felfogásában. *) A titok azonban sok tévelyre adott alkalmat és táplálékot, sok visszaélésekre a homályba burkolt és esküvel kötelezett testvérülés; azonkivül még büvészi mesterségek is álltak velök kapcsolatban: ugy hogy itt is, mint valamennyi régi vallásokban, az igazság belső kalauza eltünt, s a magasztos mysticismus mellett, a nemtelen, a gonosz és kárhozatos kapott lábra.

Beavatások.

Mindaz, mit a mysteriumokról tudunk, különösen az eleusini mysteriumokra vonatkozik; de bizonyára mások is léteztek ottan. Hihetőleg Egyptom- és Ásiából hozták ezeket be Eumolpus és Orpheus [1]), legbuzgóbb mystagogok. Szinte Egyptomból eredtek a beavatás szertartásai; és részben még ismerjük azokat, mellyek Isis mysteriumaiban előfordultak. A világegyetem rendje volt jelképezve ezekben, s a beavatandónak a négy elemmel kellett megküzdenie. Mindenekelőtt egy lámpával kezében, földalatti sötét barlangokat kellett bejárnia, mellyek végén egy iszonyu mélység tátongott előtte: ide kellett leszállnia egy, a meredek falba készitett vas létrán, mellynek végén egy nyilás a sziklába vágott csigalépcsőn, egészen le a mélységbe vezette. Egy beavatott távolról követte az ujoncot, kinek a visszatérés életébe került volna. Alant a mélységben, a beavatott az ujoncnak két rostélyzatot mutatott: egyiket rézből, másikat vasból, mellyek mögött végtelen hosszuságu, lámpák- és fáklyákkal megvilágitott folyosó vonult el. Az ujoncz a rézkapun vezettetett be; melly utána bezáródván, borzalmas hanggal tölté be az üregeket. Ekkor kezdődött a tüzpróba: midőn már sokáig tébolygott az ujoncz, három fegyveressel találkozék, kik szabad választást engedtek neki, vagy visszatérni, vagy örökre itt lent maradni, ha a próbákat diadalmasan ki nem állná. Természetesen ez utóbbit választotta. Ekkor hirtelen vakitó fény mutatkozott szemeinek, és egy kemencze-módra izzóvá tett boltozat, mellyen át kellett haladnia, még pedig egy izzó vasrostély rudjainak keskeny hézagai közt lépdelve. S ekkor hirtelen egy széles, mély, és hullámzó csatornába kellett magát vetnie, s azt lámpájával átusznia. A partra érve, ott találta az innenső parton hagyott ruhadarabjait, és egy csapó-hidon átmenvén, elefántcsontból készült kapuhoz ért. Hiában igyekezvén azt megnyitni, annak két karikájába kapaszkodék, midőn a hid hirtelen eltünt lábai alól, forgószél oltá ki lámpáját, s ő a sötét-

*) Ha sz. fönebb is (378. l.) illy értelemben nyilatkozik a ‚titkok'-ról, ugy az ottani megjegyzés fölösleges leendett. S.

[1]) Orpheus követői nem éltek hus-eledelekkel. **Euripides**, Hippolyt. 952. v. Ez őt közelebb hozza Indiához.

ben függött a mélység fölött: mig a karikák engedvén, az elefántcsont kapu tövébe ereszték őt le. Ezzel a próbákat mind kiállotta. Egy szolga bekötött szemmel vezeté őt a gyülekezet elejbe, hol a hozzá intézett kérdésekre adott felelet után bevezették; egyike a papoknak előadá neki egész élete multját, a beavatás törvényeit, és borzasztó fenyegetésekkel ijesztette, ha e törvényeket megszegné, vagy elárulná. A beavatott letérdelve, torkához illesztett kard mellett, hüséget és titoktartást fogadott; miután szemeiről a kötő levétetvén, a mysterium előtte állott.

Mi a való, mi a költemény ez előadásban: ki fogná meghatározhatni?

Oraculumok.

A polgárisodás- és hatalomnak egy másik, leghathatósabb eszközeül a papok kezében, az oraculumok szolgáltak. Az embernek természeti vágya levén előrelátni a jövőt, a miveltség korszakában a multnak, és azon egymásra következő események láncolatának vizsgálata által igyekszik betölteni e vágyat, mellyek rendesen okot és okozatot képeznek, vagy azokul vétetnek. De midőn a gyér emlékek az okosság számításaira nem szolgáltatnak még anyagot, a durva s hiszékeny elmék örömest kérnek az istenektől tanácsot, s a jövőnek kijelentéseért hozzájok folyamodnak. Az oraculumokban egyszersmind a régi jóslatok emlékét és viszfényét szemlélhetjük, mellyek által Isten az ő választottainak szemeiről a jövőnek leplét lerántotta.

Az egyptomiak nem hitték, hogy egyes ember jós-tehetséggel birna, hanem csupán csak az istenek birnak ezen kiváltsággal, bizonyos meghatározott templomokban: mellyek közt leghiresebb volt Jupiter Ammon temploma. Innen, és Phoeniciából jöttek az oraculumok Görögországba: mellynek sorsára olly nagy befolyást gyakoroltak; központositva és szabályozva azon hatalmat, mellyet más tartományokban egyes elszigetelt próféták gyakoroltak a nép fölött [1]). A görög de-

[1]) Izrael népénél a próféták ellenzéket képeztek, és felügyelők voltak a kormány ellenében. (A próféták egyedül az igazság és kinyilatkoztatott vallás őreiül küldetve, semmi rendszeres ellenzéket sem képeztek; hanem a bünt és tévelyt megrótták, a népben csak ugy, mint a királyokban; s ezt még idegenek közt is: mint Dániel tőn, a király barátja, és Jónás. Mint is lehetett volna különben maga Dávid is próféta? — S.)Igy találjuk a chananaeusok közt Balaamot. Az oraculumokat illetőleg igen becses gyüjtemény **Van Dalen**-től, *De oraculis veterum ethnicorum dissertationes sex.* (Amsterdam, 1700.) Azonban hiányzik ebben a mélyebb combinatio; mi szinte nem találtatik föl **Groddek**-nél, *De oraculorum veterum, quae in Herodoti libris continentur, natura, commentatio.* (Göttinga, 1786.) Ezek, és a sibyllák iránt l. *Fabricius*, Bibl. graeca, I. 136. l.

mocratia viharteljes korszakában a papok, mint nyugodt szemlélők, legjobb tanácscsal szolgálhattak, és a tények következéseit is előre láthatták; s ekkép jóslataik nem az isteni ihlettség kifolyásai, hanem a józan ész számitásai voltak. Emlékezzünk csak rá, hogy a leghiresebb, delphii oraculum mellett gyültek össze az Amphictyonok: és könnyen belátjuk, mint jutott az olly jelentőségre, hogy a hellen szövetség legszilárdabb köz kapcsává lett. A papok gazsága, s az államférfiak ravaszsága kétségkivül igen előmozditá az oraculumokbani hitet; midőn szükségét látták, tudtak ők hizelegni a hatalmasoknak: akár fejedelmek, akár népek, vagy bölcsészek voltak ezek [1]). Az adott feleletek kétértelmüsége, megadta nekik az igazság mázát [2]); s néha a felelet maga idézte elő az eseményeket: minthogy az azok által előidézett bizodalom, vagy levertség, bátorságot, vagy habozást eredményezett: minek lényeges befolyása van a sikerre.

Mindamellett az élcz vágást tehete mégis rajtok; midőn kérdeztetett, mint lehet, hogy Apollo, a költészet istene, rosszabb verseket csinál, mint Homer; vagy midőn Luciannál egy pap fölkiált: „Oh templom! te vagy az én szántóföldem, az én szőllőhegyem, és minden jövedelmem forrása.“ Annyi azonban való, hogy ha az oraculumokkal

---

Fréret, *Sur les prédictions écrites qui portaient le nom de Musée, de Bacis et de la Sibylle*, a feliratok academiája emlékiratainak XXIII. köt.

R. Thorlacius, *Libri Sibyllistarum veteris Ecclesiae crisi subjecti.* (Kopenhaga, 1815.)

A. Majus, *Σιβύλλης λόγοι IV.* (Milano, 1817.)

Clavier, *Mém. sur les oracles anc.* (Paris, 1818.)

Talán mindenek közt legjobb **Payne Knight**, *Inquiry into the symbolical language.*

[1]) Sándorral elhitették, hogy ő Jupiter fia. A Pythia, mint Demosthenes mondá, *philippizált.* Megkérdezvén őt Lycurgus, felkiáltott: *Isten vagy-e, vagy ember? Az isten parancsolja neked, hogy Spartának törvényeket adj.* Augustus, daczára a törvénynek, a már teherbe esett Liviát nőül akarta venni: az oraculum azt válaszolá, hogy azon házas élet a legboldogabb, melly egy teherbe esett személylyel köttetik.

[2]) Croesus megkérdi az oraculumot, elejbe menjen-e Cyrusnak; és az oraculum feleli: „*Ha Croesus átlépi a folyamot, egy nagy birodalom pusztul el.*“ Már most akár Persia, akár Lydia dől össze, mindegy: az oraculumnak igaza lesz. A romaiak ellen indulni akaró Pyrrhusnak feleli: *Ajo te, Aeacidas, Romanos vincere posse.* Ügyes kétértelmüség! Egy gazdag azt kérdi: ki leend gyermekének tanitója? *Homer*, és *Pythagoras.* A fiu meghal: és az oraculum oda magyarázza a dolgot, hogy az ifjunak a holtak országába kellett mennie, miszerint őket ott hallgathassa. Trajan, mielőtt a parthusokat megtámadná, tudni akarja, mint vélekedik a serapisi oraculum; melly neki széttört vesszőket küldött. Ezek győzedelmet jelentenek: de ki számára?

történt is visszaélés az egyesek kíváncsiságának kielégítésére, s a jámbor hiszékenység kizsákmányolására: más részről nem lehet azt is tagadni (?), hogy az oraculumok a polgárisodás hathatós eszközei voltak. A mit hosszu okoskodás nem birt volna elhitetni a néppel, az oraculumnak egyetlen kijelentése elegendő volt annak szentesitésére. Igy vette rá Themistocles az athenieket, hogy engednék át a várost a persák üszkeinek: és ez által megmentette Görögországot. Delphiből eredtek a buzditások, mellyek a nemzet bátorságát megedzették, és lelkesedést öntöttek abba, az idegen zsarnok elleni dicső küzdelemben.

Közönségesen az oraculumtól eredtek a szelid, és erkölcsi határozatok. Legyőzetvén Cyrus által Croesus, Apollo kijelenti, miként egy ötödik nagyatyja büncért kelle lakolnia, ki egy Heraclida királyon áruló gyilkosságot követett el. Chios sziget lakosainak azt adja tudtukra, hogy ők utálat tárgyai az istenek előtt, minthogy a rabszolga-kereskedést ők hozták be; az atheneieknek, hogy megbántották az istenséget, midőn megbosszulásának ürügye alatt, a phocisiak ellen kegyetlenkedtek. A néppárt Ephesusban kiüzi a gazdagokat, és gyermekeiket ökrökkel gázoltatja agyon; később a fölülkerekedett vagyonos párt, az ellenséges nép gyermekeit szurokba mártja, és megégetteti: ekkor a megszentelt olajfa önmagától lángok martaléka lesz, és az oraculum elnémul. A sybariták azon kérdéssel mennek Delphibe: meddig fog tartani jóllétök; és e feleletet nyerik: A meddig jobban félitek az isteneket, mint az embereket. A locrisiaknak, kik azt akarák tudni, mikép vethetnének véget kárhozatos czivódásaiknak, feleletül adatik: ‚Hozzatok jó törvényeket' [1]). A delphii oraculum veté magát közbe, hogy Athene a peloponnesusi háboru alkalmával föl nem dulatott; Jupiter oraculuma Olympiában nem adott az egymás ellen harczoló görögöknek választ.

A legrégibb oraculum, az egyetlen, mellyről az Iliasban említés tétetik, a dodonai. A hagyomány szerint, két galamb repülvén ki Egyptomnak Thebe városából, az egyik Dodona, a másik Libya felé tartott, s emberi szózatot bocsátván ki szájukon, oraculum felállitását parancsolák ott, a hol megszálltak volt. Dodonában a tölgyfák, és az elemek hirdeték a jóslatot; a papnő egy tölgyfa tövében fakadó forrás zugásából olvasta a jövendőt, vagy réz-edényeket aggatván föl egy szinte lógó réz-alak körül, melly érczfonalakból készült korbácsot tartott kezében, a szellő által előidézett hangra figyelt. A ki Trophoniust akará meg-

[1]) **Athenaeus**, XII. 5. — *Schol.* **Pindar.** *Olymp.* X. 17. — **Aelianus** S. V. IV. 6. — **Xenophon**, *Hellen.* III. 2. 22.

kérdeni, annak előbb tisztitó áldozatra volt szüksége; s megvizsgáltatván a belek, ha az eredmény kedvező volt, éjjel a tanácsot kérő a Hercyna folyóhoz vezettetett, hol két gyermek őt megkente: s a folyam forrásához vezettetvén, a Lethe, s Mnemosyne, vagyis a feledés és emlékezés vizéből nyujtának neki italt. Miután vászon köntösbe öltöztetve, és szent szalagokkal ékitve, Trophonius szobra előtt imádkozott volna, fölment az oraculumhoz egy hegyre, mellynek csúcsán egy fejér kövekből álló keritès állott, réz obeliskekkel. Itt egy mesterségesen készült barlangba jutott, honnan keskeny nyiláson, apró lépcsők vezettek le egy másik, alacsony üregbe, mellybe csak mászva lehetett jutni; az ide belépőt ismeretlen hatalom vonszolta azon helyekre, hol az egyiknek beszéd, a másiknak látvány által jelentetett ki a jövő. Hátra felé mászva hagyá el az üreget; és a jó szellem templomába vezettetvén, miután érzékeit visszanyerte, a látottakat, vagy hallottakat leirván, a papok azt neki megmagyarázták.

Jupiter Ammon felelete, szobrának jobbra, vagy balra hajlásában állott; a memphisi Apis, és a limyrai halak az által jelenték ki akaratjokat, hogy eledelt fogadtak el, vagy nem. Mopsus imádója lepecsételt levélben intézte hozzá a kérdést, melly az oltárra tétetett le; azután lerészegedvén, az áldozatul hozott baromfinak tollain aludt el, és álmát az augur megfejtette; Praeneste- s Antiumban sorsot vetettek; másutt ismét a kivánesi bedugta fülcit: és a legelső szavak, mellyeket kimenetel közben hallott, fejték meg neki a jövőt.

Nem fogunk időt veszteni azon jövendölésekkel, mellyek a madarak reptéből és énekéből, Homernek legelőször szembe ötlő verseiből, az áldozatok beleiből, álmokból, ezer- meg ezerféle természeti tünemények ből vétettek; mindez csak egyesek által használtatott a jövendő kifürkészésére: azonban a legnevezetesebbet, a delphii oraculumot, nem mellőzhetjük hallgatással, mellyet Titus Livius az emberi-nem közös oraculumának nevezett el. A legelső templom Delphiben nem volt egyéb, babér-ágakból összeilleszteti gunyhónál; a második egy fatörzs, mellyben méhek tanyáztak; a harmadikat, Vulcan bámulandó müvét, a föld nyelte el; a negyediket Agamedes és Trophonius készitè; az ötödik az Amphictyonok által épült. Az isten Pythia ajkáról felelt; ki a delphii szüzek közül választaték, és ötven évet már meghaladott: sem olajjal nem volt szabad magát kennie, sem biborba öltözködnie; csupán borostyánt égetett, és árpánál egyéb áldozatot be nem mutathatott. Egyéb nők nem juthattak be a szentélybe, hanem az örök tüzet kellett élesztenie. Kimondhatatlan kincsekkel gazdagiták e templomot egész népek és egyesek. Tőle kértek tanácsot a tör-

vényhozók az általuk hozandó törvényekre, a hadvezérek vállalataikra nézve, a népek és királyok a háboru vagy béke, a közigazgatás és igazságszolgáltatás tárgyában. A köztársaságokban külön tisztviselők rendeltettek az oraculum megkérdezésére; s azt lehet mondani, hogy igen sokáig kormányozta Görögországot: korlátozva szintugy a democratia, mint a zsarnokság visszaéléseit. Idegen tartományokból, még Afrikából is jöttek hozzá tanácsot kérni; s mindeddig megmagyarázhatlan tünemény azon összeköttetés, melly a görögországi s idegen tartományokbeli, különösen Jupiter Ammon libyai, s a Branchidák miletusi oraculumai közt létezett [1]).

Sibyllák.

Minthogy itt egyedül történeti szempontból tárgyaljuk e dolgot, az oraculumok lényegébe nem bocsátkozhatunk. A sibyllákat [2]) is csak futólag említjük, emez jósnőket, kiknek sokkal könnyebb birálgatni haszontalan mendemondáikat, mint létezésöket eltagadni. Annyira bizonytalan és homályos az, mit a régiek róluk beszélnek, hogy lehetetlen valamit összeszedni ez ügyben. Némellyek tiz sibylláról tesznek említést; mások ismét többről, vagy kevesebbről. Tacitus még arról is kétkedik, valljon létezett-e több egynél; Aelian négyet említ; és ők már Mózes előtt 800 évvel virágoztak volna. A legrégibb talán a Sambethes nevü persa sibylla: a többiek delphii, cumai, erythraei, samosi, kun, hellesponti, tiburi nevezetek alatt fordulnak elő; s ezeken kivül van még a sajátképeni Sibylla, vagy Bagoa, Jupiter, és a libyai Lamia leánya.

A legrégibb sibyllai jóslat Pausaniasnál fordul elő, az aegospotamosi ütközetre vonatkozólag. A romai történetekben azon fontos sze-

---

[1]) A delphii oraculum után legnevezetesebb volt a didymusi Miletumban. Brancus volt alapitója; miért is a Branchidák maradtak papjai: kik Xerxes idejében visszamentek Sogdianába. Egyéb nevezetes oraculumok voltak: Apolloé Clarosban, Marsé Thraciában, Mercuriusé Patrasban, Venusé Paphosban és Aphacában, Minervaé Mycenaeben, Dianaé Colchisban, Pané Arcadiában, Aesculapé Epidaurusban, Herculesé Athene- s Cadixban, stb.

Fr. Cordes, *De oraculo dodonaeo.* (Gröninga, 1826.)

Merylo, *De vi et efficacia oraculi delphici in Graecorum res.* (Ultrajectum, 1822.)

Ch. Fried. **Willeter**, *De religione et oraculo Apollinis delphici.* (Kopenhaga, 1827.)

Piotrowszki, *De gravitate oraculi delphici.* (Lipcse, 1829.)

Grashoff, *De Pythonis oraculi primordiis, atque incremento.* (Hildesheim, 1836.)

W. Gotte, *Das delphische Orakel in seinem politischen, religiösen und sittlichen Einflusse.* (Lipcse, 1839.)

[2]) A sibylla nevet némellyek a Σιος és βουλη (isteni tanács) görög szavakból származtatják.

repet játszák, mellyet a delphii oraculum Görögországban. Mindenki előtt ismeretes az erythraei sibylla kalandja Tarquiniussal, az ennek ajánlott könyvek tárgyában. Bármi legyen is e dologban, a Capitolium elhamvadásakor Marius idejében e könyvek elvesztek, és még csak azt sem tudjuk, minő nyelven valának irva; valószinüleg görög nyelven irattak: minthogy a senatus a veszteséget az által szándékozott helyre állitani, hogy a Görögországban, különösen pedig Erythraea- s Joniában elterjedt sibyllaféle kijelentéseket összeszedetni parancsolta. Egy illy, és pedig nagyon becses gyüjteménynyel már Athene is birt a peloponnesusi háboru alkalmával; és könnyen megfogható, hogy a politika, vagy csalás több rendbeli hamisitásokat csusztatott abba.

Augustus és Tiberius, mint ezt a senatus már több izben tevé, megparancsolák, hogy a sibyllaféle könyvek minden hamisitásoktól megtisztittassanak: még akkor sem enyésztettek el ezek, midőn a kereszt ült a trónra; s Julian 363-ban tanácsot kért e könyvektől a capitoliumi Apollo templomában. Stilico, Honorius hadvezére égetteté meg azokat [1]).

---

[1]) Azon sibyllai oraculumokat, mellyeket mai napig is birunk, a keresztények, vagy gnosticusok találták föl; kik a régi vallásokban kerestek támaszt ostromlott vallásuk védelmezésére.

(Erre ugyan a keresztények nem szorultak: de hasonló mesterséget üzni képtelenek is voltak. Mikor is készitették volna e jóslatokat, miután már sz. Kelemen is ismerte őket? És mint lehetett volna illyesmit a tudós pogány világba, a fölfedeztetés veszélye nélkül becsempészni? S végre lehetetlen volt-e, hogy a tévhit profétái közül egyik, vagy másik, Baalamként, akarata ellen is bizonyságot tegyen az igazságról?... De itt mi csak átalánosan szólunk; nem tagadva, mikép keresztények is irhattak *később* olly utánozott sibyllai verseket a pogányok számára, mint a milly utánozás volt az *Ezour-vedam* a hinduk számára: irva minden csalási szándék nélkül. Ez azonban mit sem változtat a dolog lényegén, és nem fosztja meg igazvoltától amaz állitást, hogy már a kereszténység első éveiben, sőt Krisztus urunk születése *előtt* is, több olly közönségesen ismert jóslatok forogtak a nép közt, sibylláknak tulajdonittatva, mellyek rendkivüli meglepetést szültek, és nagy várakozást gerjesztettek: mint ezt Svetonius is bizonyitja. Virgil 4-ik eklogájába bizonyára szinte nem a keresztények csempészték be ama gyönyörü verseket: Ultima *Cumaei* venit iam carminis aetas;

Magnus ab integro saeclorum nascitur ordo.
Jam redit et Virgo; redeunt Saturnia regna;
Jam nova progenies coelo demittitur alto,
Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
Desinet, ac toto surget gens aurea mundo,
Casta fave Lucina...
Te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita, perpetua solvent formidine terras.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Vallási állapotok a görögöknél.

Az emlitett átalános öszhangzást a vallásokban, bizvást alkalmazhatják olvasóink azokra, miket fönebb a babyloniak, egyptomiak,

---

Hogy tehát léteztek e nemü jóslatok,az tagadhatatlan ; hogy mi czélból,és kik által készittettek, még a kereszténység időszaka előtt, az egészen más, és ide nem tartozó kérdés. A keresztények fölhasználák azokat,mint igen is találókat, az igazság érdekében : és ezt ők a legjobb lélekkel tehették, a mint hogy tették is. A vádaskodókat már Lactantius, Cicero s Varro olvasására utasitotta : mit mi is teszünk a sz. által felhozott vádat illetőleg.— A mi e dologban legkülönösebb,az,hogy mig ma a kereszténveket vádolja egynémelly a sibyllai jóslatok kigondolásával : Cicero viszont a korabeli pogányokat (mert hiszen keresztények akkor még nem léteztek) hozza gyanuba , mintha a sibylla neve alatt áljóslatokat költenének. „Sibyllae versus observamus“ (irja, De Divinat. L. II. 54.), „quorum interpres nuper falsa quaedam hominum fama dicturus in senatu putabatur, eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem, et in quod tempus est?“ Cicero itt ugy látszik, a Virgilius által is hizelgőleg alkalmazott fönebbi jóslatot érti; mint a Krisztus urunk születése előtt 60 stb. évvel már ismert svetoniusi jövendölés is erre vonatkozik: „Regem populi romani naturam parturire.“ Sveton. in Octav. n. 94.— S.)

Már sz. Kelemen ismerte azokat ; ki mint sz. Justin mondja, némellyekre ez oraculumok közül a corinthusiakhoz irt levelében hivatkozik. Josephus Flavius szinte idézi : mi régiségök mellett tanuskodik. Ugy szinte némelly egyházatyák a második, és még inkább a harmadik századból, gyakran fölemlítik.

A gyüjtemény 8 könyvből áll.(Igen sok sibyllák és sibyllai jóslatok lévén, vakmerőség volna, a jelenleg ismert efféle versekre fogni, hogy épen ezek azok, és nem mások, mellyekre az első századokban élt ker. irók hivatkoznak. Az itt felhozott gyüjtemény egészen is költött lehet, a nélkül hogy e miatt tagadni kellene vagy lehetne,miszerint hasonló jóslatok már Cicero korában léteztek.— S.) Az I. a teremtést, eredendő bünt, a vizözönt tárgyazza : s világosan a Genesisből van véve, sajátképen a hetvenek fordítása után ; a II. szól a végitéletről ; a III. az Antichristusról : a IV. különféle monarchiák bukásáról ; az V. a romaiakról Lucius Verusig ; a VI. Krisztus keresztségéről ; a VII. a vizözönről , és különféle monarchiák bukásáról ; a VIII. Roma, és a világ végéről. A többi könyvek hiányoznak, egészen a XIV-ig , mellyet Angelo Mai bibornok fedezett föl az Ambrosiusféle könyvtárban.Áll pedig 334 görög versből, és kinyomatott Milanoban, 1817. Azt jövendöli, hogy Roma el fog pusztittatni, s még neve is feledékenységbe menend ; azután pedig uj elveken fog ujra fölépülni.

L. **Jo. Opsopoeus** , Σιβυλλιακοί χρησμοί, h. e. *Sibyllina oracula, cum interpret. lat. Seb. Castalionis.* Paris , 1599. Teljes kiadásban jelent meg Amsterdamban (1689.), *Servoes Gale*-től.

(Mai bibornok 1828-ban ujabb, és 4 egész könyvvel bővitett kiadást rendezett. Parisban pedig 1841—2. Alexandre adta ki az egész görög szöveget, latin fordítás- és magyarázatokkal, 2 kötetben. S.)

hinduk, phoeniciek vallásánál kimutattunk, vagy a mellyekkel a persák- és chinaiaknál még találkozni fogunk. Keletről költözött a vallás Görögországba, a jelvények-, büvészet- és allegoriával. Herodot mondja, mikép egy afrikai gyarmat Görögországban telepedett le a legrégibb korban; szentélyt és oraculumot alapitván ott. Diodort [1]) a százkapus Thebe papjai arról tevék bizonyossá, hogy a dodonai, s a libyai Ammon oraculumát két, a phoeniciek által elrablott jósnő alapitá, mellyek egyike Libyában, a másik Görögországban adatott el; mi megegyezik a két galambról szóló régi hagyománynyal. Már a hindu s egyptomi Mythologiában észrevehettük nem csak az elemek, hanem a formák hasonlatosságát is a görögökével. Valamint a hinduk a bölcseség istenével Ganesával, szintugy a nyugoti népek Janussal kezdenek minden áldozatokat és fontosabb müveket; Saturnus, hasonlóan Satyavratához, az ártatlanság és béke korszaka fölött uralkodik; Indra, miként Jupiter, a szelek- és viharoknak parancsol: kezében a három águ villám, és Garuda sas áll szolgálatára. Midőn Shiva az ég ellen föllázadt daitiákat, vagyis Diti fiait leverte, Brahma szolgáltatta neki a lángoló nyilakat. Parvati, Shiva neje, fönséges és gőgös, miként Juno, férje oldalán ül a Cailasa hegyen, és részt vesz az istenek vendégségében: szemekkel behintett köpenyben, és egy pávával, mellyen fia, a lándsák- és karddal fegyverzett Cartigeja üldögél. Bavani a tenger habjainak köszöni létét: hasonlóan Venushoz, egy kagylóból fejlődvén ki; s valamint Venusnak a Gratiák, ugy Rembának kiséröi az Apsarák, vagyis az éden leányai. Durga, hasonlóan Minervához, sisak- és lándsával ellátva, a böles vitézséget jelképezi; ő legyőzte az óriásokat, és az erényes, böles embereket oltalmazza. Rama-, isteni hóditónak egy sereg majom volt segitségére, miként a satyrok Bacchusnak; és hadvezére volt Hanunam, vagyis az ember, kiálló állkapcsokkal, ki Pan- és Silenusra emlékeztet, és a fuvolát tökéletesité. Krishna megöli Calinuga kigyót, valamint Apollo Pythont; Ananda nyájait őrzi, kilenez szüzet választ ki magának, kikkel vigan töltse napjait. Surya, valamint Phoebus, hét ló által vonatik; megelőzve Aruna, vagy Aurona által. S mennyi hasonlatosságok fognak még napfényre jőni, ha egyszer a puranákat ismerni fogjuk [2])?

Nyugotra ez eszmék Thracián keresztül jutottak, mellyet Herodot a görög vallás sajátképeni bölcsőjének néz; ő, és Diodor [3]) bizonyitják, mikép Orpheus és Homer, kik a görögöket szertartásokra ta-

[1]) II. Könyv. — [2]) L. 510. l.

[3]) **Herodot** II. — **Diod. Siculus**, Bibl. hist. I. 23. 69.

niták, ezeket az egyptomiaktól tanulták el; hogy Melampus [1]) hozta onnan magával Dionysius áldozatait, a Saturnus- és titanokra vonatkozó regéket, és az istenek minden kalandjait; szinte onnan származtak az isteni alakokkal ékesitett kis apró szekerek [2]). Atheneben Minerva szobrához mindig egy krokodil adatott; az egyptomi Nephti, a tenger istenének, Typhonnak neje, a Neptun és Thetis görög mythosban jelenik meg ujra; Memphis körül volt az Acheron tó, rétek- és fris tavacskákkal környezve: mellyeken át a sirbarlangokhoz jutott az ember; a holttestek a kutyafejü Anubis által vitettek oda: mit a görög Mythologia Charon- és Cerberussá változtatott; Menesből lett Minos, és Radamanthus (ra d' amanto?), a pokol királya, Osirisnak mellékneve volt.

Egyébiránt a nyugoti Ásiában, Thraciában, a szigeteken és Olaszországban elterjedt pelasg miveltség, régibb volt az egyptomi befolyásnál. S valóban nyoma is van annak, hogy Dardanus sokkal előbb volt Hetruriában, mint sem Samothracia-, vagy Troasban [3]); a később elbarbárosodott Thracia, költészeti csudák szinhelyeül emlittetik: valószinüleg egy papi törzs kormánya által polgárositatott. Szittya elemeket is találunk a görög miveltségben; ezek: a Kaukazus hegyéhez láncolt Prometheus, a Taurisban imádott Artemis, az éjszaki Abaris, és a geta Zamolxis; mellyek olly nagy szerepet játszottak Apollo és Bacchus szertartásaiban.

Valamint tehát Görögország lakosságát, ugy annak vallását is különböző eredetünek tartjuk; és szintolly nehéz dolog, megkülönböztetni a különféle elemeket, mint azokat rendszeres egészszé összefoglalni. Az ő vándorlásaikat papok és istenek zavaros neveinek egész láncolata követi; illyenek az idai dactylok, a phrygiai corybantok, a samothraciai cabirok és cojok, a lemnosi carcinok és sinthianok, a rhodusi és szomszéd szigetbeli talchinok, a kretai curetek, és más papi és istennevek: mellyekre nézve már Strabo is csak igen bizonytalan, és kevés ismereteket gyüjthetett. A dactylok müvelték az Idahegyi bányákat; a talchinok is tevék ezt: mi bizonyságul szolgál, hogy a vallással együtt a müvészetek is meghonosultak.

Phrygiaiak.

A phrygiaiak a legrégibb népül tartották magukat a világon;

---

[1]) **Herodot**, I. — Schol. **Pindar**, V. *Olymp.* Str. 1.

[2]) **Herodot**, II. Emlitettük már azon történetirókat, kik az egyptomi befolyást tagadják; mi nem tartunk ezekkel: azonban kötetek nem lennének elegendők e kérdés kimeritő taglalására.

[3]) **Dion. Halicarnass.** I. 68.

és vallásuk tanuskodik régiségök mellett. Ma, a nagy anya, emelte ki az embereket eredeti butaságukból; s az ő tisztelete, kinek durva ábrája az égből hullott le Cybele hegyére, gyorsan elterjedt Kis-Ásiában: Smyrna, Magnesia, s egyéb gazdag városok pénzeiken örökiték azt meg; Pessinus, élénk kereskedő város, széles birtokkal megajándékozott templomot emelt neki, számos papokkal, kik egy ideig királyi hatalmat is gyakoroltak; maga Roma is meghajlott előtte [1]). A nagy anya, vagy Cybele mellé adatott még Atys: kinek elveszte és föltalálttatása megünnepeltetett; melly alkalommal a phrygiai sipnak panaszos hangjai hirtelen örömre változtak át, közbevegyülvén a czimbalmok és dobok zajos lármája, s a papok tánczа; kik szétzilált hajjal, és fenyü fáklyákkal kezeikben, orditva futkosták be a hegyeket és völgyeket, megsebesiték egymásnak karjait és czombjait, sőt ki is herélték magukat, és diadallal mutogaták az őrült lelkesedés maradványait: ezután piszkosan, rongyosan szamárra ültek, és ugy koldultak az utczákon, aljas erkölcseik miatt utáltatva a néptől [2]).

Ekképen tehát a phrygiai hegylakók vad szelleme, kesergő fájdalmával és vérszomjas buja örömeivel, eltorzitá a belső Ásiából eredő természeti vallást; melly valószinüleg Atysban azon perczet ünneplé meg, midőn a napéj-egyenlet után a nap uj erőt kap: Cybelében pedig a termékenyitő erőt tisztelték. A görögök és romaiak elfogadván e tiszteletet, saját istenségeiket zavarák vele össze, s a régi mythus mindinkább elhomályosult.

Pelasgok.

A pelasgok, Herodot állitása szerint, ki ezt Dodonában hallotta, „mindent feláldoztak, könyörögvén az isteneknek; de sem neveket, sem mellékneveket nem adtak nekik, hanem egyszerüen csak isteneknek nevezték“ [3]). Ezzel talán azt akarja mondani, hogy csupán csak egy Istent imádtak, és hogy a sok istenségeket, vagyis mint Herodot magát kifejezi, ezek neveit, az idegenektől tanulták el. Mindazáltal némelly, a görögök által elfogadott, és az egyptomiak előtt ismeretlen istenségek feltalálását nekik tulajdonitja; illyenek valának: Hera, Istia, Themis, a Dioscurok, a Gratiák, a Nereidek [4]). Lehet, hogy a pelasgok vallásában a természet istenittetett, és az ő termékenyitő s rendező hatalma jelképekben fejeztetett ki; mellynek némelly nyoma a hellenek vallásában is fenmaradt. Igy például Pan isten, az ő kecskelábu

---

[1]) **Creuzer**, *Symbolik.* IV. 3.

[2]) *Corybantok*, *curetek*, *gallok*, *cybebek*, *metragirtok*, *taurobolok*, e papoknak különféle nevei.

[3]) II. 52. — [4]) II. 59.

családjával, kizáratott az Olympusból. A fák, mellyek később bizonyos istenségeknek szenteltettek, a gyümölcsök, virágok, vagy állatok az istenek szobrai mellett, valának talán az istenség eredeti képei, mielőtt emberi alakban rajzoltatott volna. Arcadia, a pelasgok hazája, sokkal hosszabb ideig őrzé meg azok vallását, a nélkül, hogy a költők befolyása által változást szenvedett volna; azért az Olymp istenei oda már teljes szépségökben vitettek be, s némi fensőbbséget vivtak ki maguknak a helybeliség jellegét megőrző honi istenek fölött.

Cabirok.

A Cabirok tiszteletét már Phoeniciában találjuk; de mysteriumaikat Samothraciában, a pelasgok hozták be. A titkos tan különféleképen adatott elő, a fokok szerint: a legalsó fokon a Cabirok és Dioscurok, személyesitett bolygókul jelennek meg, csillagok, vagy a hajósokra nézve jótékony tüzek alakjában; de már a magasabb fokon beavatottaknak a háromság eszméjét magyarázták, Axieros, Axiokersos, Axiokersa nevek alatt: mellyek a mindenhatót, a nagy termékenyitőt, és termékenyitőnét jelölik [1]; kiknek szolgálatára volt Casmil. Gonosz szellemek-, és jövő életbeni hit is tanittatott e mysteriumokban. E vulkáni kitörések által látogatott szigeten kötött ki a Hetruriából jövő Dardanus, és a talpak készitésének módját itt feltalálván, ezeken vitte a Cabirokat Ásiába. Orpheus is kiszállott itt az Argonautákkal, s beavattatta magát ama titkokba, mellyeket Jason, Dardanus testvére, ujra alakitott. Ekkor tájban jámbor zarándokok serege látogatá a szigetet, kiket a főpap a tengerparton fogadott, midőn kiszálltak. Az anactotelestek, vagyis a mysteriumok főnökei, biztositák a beavatottakat a viharok, egyéb szerencsétlenségek és betegségek ellen; de a szertartások fő czélja, a lelkek üdvének eszközlése volt. Az ujonczoknak meg kellett gyónnia büneit, szigoru kisérleteknek vetni alá magát, és engesztelő áldozatokat bemutatni: a főpap [2] még a gyilkolás bünétől is fölmenthette őt; de nem a hitszegéstől, s a templomokban elkövetett gyilkosságtól: melly bünök egy régi törvényszék elejbe vitettek, mellynek joga volt halálos itéletet is hozni.

A benszülöttek, és a szomszédok már gyermek-korukban beavattatták magukat; hogy megkiméljék magukat a nehéz próbáktól. Ezek alkalmával az olajfa-ággal koszoruzott, és biborszinü övvel takart ujoncz, egy székre ült; körülötte a beavatottak, kézen fogva egymást,

---

[1]) Rhodusi Apollonius scholiastája. I. 917.

[2]) *Koes*-nek neveztetett a beavatáson elnöklő főpap; talán az ἀκούειν, figyelmezni, igétől?

szent dalok zengése mellett körtánczot jártak. A beavatott, hasonlóan a braminokhoz, többé nem tevé le a szent övet; melly később a Bacchusféle szertartásokban is elfogadtatott; egyébiránt a fajtalan szertartások e részben mind megegyeztek. E mysteriumok az olaszországi vallásoknak is főrészét tették: a romaiak meghajoltak előtte az által, hogy a szent szigetet szabadsággal ajándékozák meg; még a britt szigeteken is van azoknak nyoma, s némelly titkos társulatokban jelenkorunkig fenmaradtak.

Dodona.

A dodonai Jupiter is pelasg eredetü; akaratának tolmácsai voltak a sellik, vagy ellik; kiktől talán a hellenek származnak. A thessaliai Jupiter jóval ifjabb volt; sokkal régibb a thesproti, a molossok tartományában: hol Janina mellett most is számos cyclopsféle épitmények láthatók [1]).

Ephesus.

Ephesus, a joniaiak hazája, Lydiának ősrégi városa, hol a Caistros a Közép-tengerbe szakad, Kis-Ásiának legfontosabb kereskedői telepe volt; mint szinte központja a bámulandó eszmecserének is, melly olly hosszu ideig fentartá magát Görögország és kelet közt. A vallások ásiai székvárosa levén, századokon át meg tudta őrizni a pogányság egyik legkegyeltebb bálványát: mig ennek lerombolását a nemzetek apostolának szónoklatai siettették. Diana első templomának alapitása az amazonoknak tulajdonittaték, melly később huszonkét év alatt egész Görögország költségén épült föl. Sándor születése napján Herostratus által fölgyujtatván, még nagyobb fényben állittatott helyre; azonban egy földrengés halomra dönté azt épen akkor, midőn a galilaeai halászok szózata a pogány bálványokat porba döntötte.

A hieroglyphféle pólyákba burkolt ephesusi Diana, kereszttel fején, mumiára, s egyptomi eredetére emlékeztet; valamint két vizirányos fekvésü bot által tartott karjai is a müvészet durva kezdetét jelölik. A görögök kibonták őt félig-meddig a pólyákból, szaporiták emlőit, Pantheát csináltak belőle különféle tulajdonságokkal: de azon megszoritással mégis, hogy csak ébenfából fogják őt faragni. Tiszteletével a világosság, és két okfő tiszteletének medo-persa szertartásai vegyültek össze; s persa néven megabyzoknak neveztettek a papok: kik mindenkor idegenek, heréltek, a büvészi mesterségek- és csalásokban kiképzett mesterek voltak, s a szertartások alkalmával mindig

[1]) Hesiod e tartományt *Πελασγῶν ἔδρανον* néven nevezi. **Strabo**nál

szüzek által gyámolittatának [1]). Midőn Croesus Ephesust ostromlá, a város falai a templommal köttetének össze: minek következtében a falak, mint szent tárgy, megkiméltettek.

Delos.

Olen szent dalnok, még Pamphos és Orpheus előtt, papi gyarmatot vitt Lyciából Delosba; átültetvén oda Apollo s Artemis tiszteletét, és dalokba foglalt történetöket, melly az ünnepélyek alkalmával énekeltetett. Az mondatott e dalokban, hogy Ilithyia, az első anya, Eros-, vagyis a szerelemnek anyja volt; ama nagy kötelék, melly a szétágazó elemeket együvé hozza: és ez segité Latonát a két nagyobb világító test születésében, mellyek Diana- s Apolloban személyesitvék.

Ez tehát éjszaki természetvallás; és valóban a hyperboreusok a szittyák tartományain, és az ádriai tengeren át, mi hihetőleg valamelly régi vándorlás utját jelöli, a szent szigetbe évenkinti áldozatokat küldöttek: nem ugyan véres áldozatokat, hanem a buza, árpa és gyümölcsök zsengéjét, az éjszaki lakóknak egyszerü szokásaihoz képest. Hogy itt csupán a teremtő s fentartó hatalom jelképei imádtattak, bizonyitani látszik Datis, a persa hadsereg vezére; ki midőn Kis-Ásiát pusztitván, azon irtózásnál fogva, mellyel nemzete a bálványozás iránt viseltetek, a bálványokat és templomokat mindenütt lerombolá, Delost megkiméltе, s lakosainak szabadságot adott.

Cyprus.

A cyprusi tisztelet, mellynek igen nagy hasonlatossága volt a ciliciaival, Phoenicia-, Egyptom- és Aethiopiávali viszonyokat föltételez; honnan a monda szerint a sziget benépesittetett. Venus és Adonis fajtalan ünnepélyekre adának alkalmat; Phallus imádásakor a hierodulok, vagyis papnők, csupán átlátszó fátyollal takarák testöket, a férfiak pedig nők módjára öltözködtek. Vérrel nem volt szabad beszennyezni az oltárt; és áldozatul csupán himnemüek fogadtatának el [2]).

Kreta.

Kelet, Egyptom és Europa közti igen alkalmas fekvésénél fogva, csakhamar elfogadá Kreta az idegen intézményeket; minők a labyrinthok, sziklába vágott templomok, ökör-alaku bálványok. Ezek közé vegyültek az itt jókor megtelepedett phoeniciek, és más kereskedő népek vallásos nézetei: ugy annyira, hogy minden Felső-Ásiából eredt

---

[1]) **Ottfried Müller** a dóriak történetében egyátalában tagadja az idegen származást; Apollo tiszteletét tisztán dórinak tekinti, melly semmi viszonyban sem áll a nap tiszteletével; az ephesusi Diana is Cappadociából eredne.

[2]) **Münter**, *Der Tempel der himmlischen Göttin zu Paphos.* (Kopenhaga, 1824.)

istenek fölvétettek a Zeus és Hera, vagyis Jupiter és Juno kretai családjába; mi által az istenségeknek igen nagy száma támadt.

Sajátképeni Görögország.

Minthogy eme vallásos vándorlások a népek eredetét felvilágositják, örömest követjük azok nyomait. A Görögország ős törzsei közt létező különbséget, a vallások különfélesége is tanusitja; mellyek mindegyike egy kis térre szoritkozik kezdetben, hol szentélyei később is föltalálhatók. Apollo Thessaliától éjszakra székelt; Bacchus a boeotiai kicsapongások vezére volt; Neptunnak a saroni kikötő partjain, és Corinthusban áldoztak leginkább; Junonak Argosban; Pan, és a pásztor-istenek Arcadiában tiszteltettek; a harczi istenek, Eujalius (Hercules), Aabasius (Bacchus) Thraciában, Apis Sicyonban, mások ismét más helyeken. Békés viszonyok, költemények, hóditás, politikai egyesülések, minden istenségnek uralmát kiterjeszték: a helybeli szertartások tartományi, s utóbb nemzeti jelentőségre vergődnek. Mindez nem a papok, vagy tudósok, hanem a nép által eszközöltetvén, arra senki sem gondolt, hogy egység, vagy a származást értelmező, összevágó rendszer hozassék be a különféle theogoniákba: elegendőnek tartották az elfogadott uj elemek szépitését, a nélkül, hogy igyekeztek volna azokat a régiekkel öszhangzásba hozni [1]).

Herodot tudomással birt némelly istenségek behozatalának időkorát [2]), nevezetesen a cyprusi Aphrodite, a phrygiai Zeus, és a nagy anya tiszteletét illetőleg. A természetimádás emlékei föltalálhatók a költőknél. Homernél Agamemnon a napra, földre, vizre, s alvilági istenekre esküszik [3]); és több más helyeken [4]) egy, az olympusit megelőző polytheismus tünik ki. A hellen vallás diadala a pelasg vallás fölött, nem történhetett minden küzdelem nélkül; s valóban Jupiter bitorlókép uralkodik Saturnus után; Hephaestion (Vulcan) ugy taszittatik le az Olympusból, és Lemnosban, egy pelasg menedékhelyre esik le; Homernél az istenek megoszlanak a trojai pelasgok és hellenek közt; Hesiodnál megemlékeznek az istenek arról, hogy több rendbeli elváltozások után nyerték utóbbi alakjokat, és hogy maga Jupiter sem egyéb bitorlónál. Valószinüleg a hellenek egy előbbire alapiták vallásukat, és az előbbi korszak természeti vallásfogalmait emberiekké tették, azaz: más szóval, az anthropomorphismus által élet-, szenvedély- és szépséggel ruházák azt föl.

---

[1]) „A görögök Mythologiája bájoló öszhangzat, mellyet egy régibb nép honából fujdogáló szellet csalt ki azok sipjából.“ **Bacon.**

[2]) II. 49. — [3]) *Ilias*, II. — [4]) *Ilias*, I. 396. X. 305.; *Odyss.* X. 135. XIII. 104.

4 Görögországban elváltozott vallások.

Sem éjszaki, sem keleti jelleget nem tudtak adni Görögországnak az idegen vallások; sőt ezeket a maga természeti sajátságai szerint alakitotta át. Indiában a változhatlan- és határozatlannak absolut eszméje uralkodott, mellynek végtelenségében az egyén egészen elenyészett; de Görögországban visszanyerte az ember egyéniségét, szembeszáll a sorssal, és erénynek tartja, megküzdeni ennek csapásaival. A keleti vallásokban az istenség jóakarat- és könyörületből emberré alázza magát: a görög vallásban az ember az istenek közé emelkedhetik kik az égben örök boldogságot élveznek, és gond nélkül szörpölik a nektárt. Az ember személyisége, melly az uralkodó eszme Görögországban, a tettekben dus és életteljes vallásba is átvitetett. A görögök a pelasg vallást készen találták: melly leginkább a természeti tünemények kel, változások- és átalakulásokkal volt elfoglalva; s habár polytheismusuk lényegében megtartották is a természetimádást, ezt mégis ollyformán korlátozák és módositák, hogy csupán a felsőbb tünemények re szoritkozott, s az életnélküli természetből kibontakozván, az emberiséggel foglalkozott: mi a görögöknél annak legmagasztosabb kifejezése volt; az emberiség elemében ereszték föl az egész anyagi természetet: midőn egyszersmind ezt müködésének minden mozzanataiban eszményesiteni törekedtek. Ásiának zavartalan nyugalma az érzéki s emberi tevékenységnek ád helyet, a néma jelkép az epicus ékesenszólónak, a bölcsészi értelem az alakok tökélyének, és a képzelet varázsmüveinek: s a szépség, változatosság és kellem eszméje uralkodik a vallásban is ugy, mint az irodalomban. Miért is a görögök az anthropomorphismusért minden egyéb formát feláldoznak; az embereket istenekhez hasonitva, és származást, hősi tetteket és szenvedélyeket tulajdonitva nekik: mit a dodonai papok csak tegnapi találmánynak neveztek.

Igy képezték isteneiket saját alakukra: azok erkölcsi természetét is, emberit haladó fokra emelvén. A dórok hősies vallásában a pelasg Cabirok a laconiai Tyndarus fiaivá alakittatnak át; de mégis ez emberi származásu ifjakban, még az előbbi vallásból fenmaradt isteni jelleg mutatkozik: egy csillag tündöklik fejök fölött, s a viharok- és hullámokon tudnak uralkodni; a tojás, mellyből kikeltek, a phrygiai süvegre emlékeztet; s a Dioscurok nevezete, melly a tyndarida elnevezésnél jóval régibb, a sötétbeni, egymást felváltó uralkodásukra látszik vonatkozni.

Ama boldog tartományban, mellyet tengerek hasitanak keresztül, hegyek és erdőségek lepnek el, száz meg száz szigetek képeznek, és

gyakori népvándorlások ujitottak meg, — a lakók erős lelkülete nem tudott meggörbedni a papi fensőség igája alatt: már a hősök sem türhették azt; később az örökös monarchiák megdöntésével, és az éjszakról jövő Heraclidák megjelenésével, uj élet kapott benne lábra; és szokások, gondolkozásmód, polgári szerkezet, költészet, mindinkább elütöttek a keleti rideg mélységtől. Habár a papok kezdetben külön, zárt castokat képeztek is [1]), ezek csakhamar felbomlottak; s csupán némelly szertartások őriztettek meg bizonyos családok körében [2]). Ilylyenek voltak az Asclepiadok Cos szigetén, az Eunidák és Daedalidák Athenében, az Aegliadok és Gyamidák Elisben, a Talthybiadok Spartában, a Sellik, kik a dodonai szentélyt őrizték. Az Eumolpidák, Musaeus-, a hold fiának ivadéki Eleusisban, sajátképeni felsőbb rangu papok állását foglalták el: minők Egyptomban is valának, nevezetesen az éneklő, a szent tollnok, a proféta, a stolista [3]); és közülök választaték az eleusini mysteriumok hierop hantja: mellyeken a Ceryxek családjának tagjai végezték az ajtatosságot, és mutatták be az áldozatokat. Butes fiai, Minerva Polias tiszteletét látták el Athenében: az Eteobutadok szinte határozott foglalkozással birtak a sciropholiákon; Ceres papjai a Poemenidák közül választattak; és a Thaulonidák a diipoliák ünnepén áldoztak.

Nem lévén kiváltságos papi osztály, titkos irás sem létezett: hanem a világosság a nép minden osztályára kiterjedt; s a tudományok függetlenül miveltettek a vallástól, ellentétben a keleti szokással. A legyőzött vallás elrejtőzött, és rejtélyessé lőn; mint például a Cabirok tisztelete, s a samothraciai orgiák. A szentélyen kivül támadt népszerü költők, függetlenek voltak a papok tudománya- s nézeteitől; sőt gyakran ellenséges állást is vettek irányukban: és igy minden dolog határozottabb, érthetőbb, és világosabb szinben tünt föl. Miért is, ha az egyptomi hierarchia szintugy a vallás on, mint a politikán uralkodó, s áthághatlan szük körre szoritván az eszméket, rideg mozdulatlanságra kárhoztatta a vallást: ellenkezőleg Görögország, a költők szellemére, s a nép akaratjára hagyva, — a társas életben, a szinpadon, független maradt; és a nyilvános istentiszteletben, a szent mythusokhoz min-

[1]) Plato mondja Timaeusában: *πρῶτον μέν τὸ τῶν ἱερείων γένος ἀπό των ἄλλων χωρὶς ἀφωρισμένον.*

[2]) *Οἱ παντί βουλομένω ἐξῆ ἱερᾶσθαι, ἀλλά τῳ ἐκ γένους καταγομένῳ ἱερατικοῦ.* Aeschines schol. *Timarch ellen.* Vö. C. E. **Bossler**, *De gentibus et familiis Atticae sacerdotalibus* (Darmstadt, 1833.); és ellenkező értelemben C. O. **Müller**, *De sacris Minervae Palladis.* (Göttinga, 1820.)

[3]) **Diodor.** I. 29.

denki kedve szerint adhatott valamit. A görög papok nem is egyesültek collegiumokba, miként Romában; hol testületeket képeztek: de azért nem zárattak ki a polgári hivatalok- és jogokból. Nem is volt a vallás Görögországban államvallás; gyakran támogatta a politikát, de ennek rabszolgája soha sem volt *).

Ősigazságok.

Orpheus énekei leginkább bizonyitják, hogy Görögországban eredetileg az Isten egysége volt az uralkodó eszme. „Jupiter volt az első és utolsó, a fő és a közép; tőle vette eredetét minden. Jupiter ember volt, és halhatatlan szüz (!); Jupiter volt a tüz lángja, a tenger forrása; Jupiter a nap és hold; Jupiter a király: ő egyedül teremtett mindent. Ő erő, isten, nagyszerü okfeje mindennek; egyetlen dicső test, melly minden lényt átkarol, tüzet, vizet, földet, egényt (aether), éjet és nappalt, Metist, az első teremtőnőt, és a vonzó szerelmet. Mindezen lények Jupiter véghetetlen testében foglaltatnak" [1]).

Ugyanazon Orpheus, vagyis a legrégibb költők, ekképen daloltak: „Természet, közös isteni anya, annyiféleképen anya, égi, imádandó, sokfélekép teremtő szellem, királyné; ki mindent meghódit, mindent kormányoz, mindenütt ragyog; mindenható, öröktől fogva tisztelt, mindenek fölé emelkedett istenség, el nem romolható, elsőszülött, ősrégi . . . mindenekkel közös, egyedül közölhetetlen; önmagadnak atyja, minden atya nélkül, melly a himerő által mindent létrehozasz, mindent tudsz, mindent adsz, dajkája s királynéja mindennek, termékenyitője mindennek, a mi nő, feloszlatója annak, a mi megérett, minden dolgok valódi atyja, anyja, dajkája, és gyámola!"

A pantheismussal annyira határos eme természetimádástól csak-

---

*) Épen ott nem rabszolgája a vallás a politikának, hol egy rendezett hierarchia, vallásos nézeteit uralkodókká tudja tenni, s magának a politikának is irányt ád, a helyett, hogy ezt attól venni kénytelenittetnék. A görögök vallása, ha nem volt is rabszolgai, mindenesetre gyakran használtatott föl eszközül a legnemtelenebb politika által: mi amannak függetlenségét épen nem bizonyitja. A vallás használtatott föl, hogy egyebet elhallgassunk, az Arginusák mellett győzedelmes athenei hadvezérek elitélésére (mivel a tenger hullámai által elnyelt holttesteket el nem temették); ennek ürügye alatt lobbantá föl Athene a ‚szent háboru' lángját, melly egész Görögországot fölemésztendő volt; és Socrates, mint ‚az istenek tagadója' itéltetett halálra. S valljon az Amphictyonoknak a delphii oraculumra gyakorlott befolyásuk (756. l.) mi volt egyéb, mint egy a vallástól a politika érdekében folytonosan követelt szolgálat? S.

[1]) **Stobaeus**, *Eclog.* I. 1. Proclus szerint Orpheus éneklé: „A mi volt, van, és lesz, kezdetben Jupiter termékeny méhében foglaltaték; Jupiter az első és utolsó, kezdet és a vég; tőle származnak minden lények."

hamar eltértek a görögök. Azon Jupiter, ki az ősrégi énekekben az ég és föld urának, az istenek és halandók atyjának, az élet, rend, igazság kutfejének neveztetik, végre köznév gyanánt fordul elő; ugy hogy Görögországban igen nagy számmal jön elő, s csak Olaszországban háromszázat számlált meg Varro: sajátságai személyesittetnek, és igy a regék mindig bonyolultabbakká válnak. Azonban a jelvényszerü, vagy theologiai pelasg Mythologiából, mellynek oltalma alatt fejlettek ki a görög miveltség első csirái, igen keveset, vagy semmit sem tudunk; mivel a papság és a költészet közt történt szakadás után csupán a mysteriumok- és mythusokban maradt fön: mellyek értelme elhomályosult, annyira, hogy maga Homer és Hesiod némelly töredékeket közölvén abból, ezek értelmét egyátalában nem fogják fel.

Homer és Hesiod istenei.

E két költő föllépésével a pelasgok szentélyeit boritó homály csakhamar oszlani kezd; s midőn azt mondja Herodot [1]), hogy ők találták föl a Theogoniát: ezzel csak azt akarja érteni, hogy Görögország feledé saját vallásos eredetét, és azokat a vallási eszmék alkotóinak tartá, kik ezeket csak összegyüjtötték. A költészet tud ugyan szépiteni, de nem teremt; és a két fő elem, ugymint a személyesitett természeti erők, és a legfőbb lény tulajdonságai, a hőskölteményekben valódi személyekül fordulnak elő; felruházva saját hivatással és jellemmel, s az emberi gyarlóságokhoz alkalmaztatva. Homer istenei pusztán helybeli törzs-istenek: ügyesség, testi nagyság [2]), erős hang által különböznek az emberektől; tetszésök szerint láthatatlanok, és ez előnyben védenczeiket is részesithetik. Az Olympus hasonlit a görög fejedelmek udvarához: hol az égi lakók énekek-, játékok-, testgyakorlatok- és vendégségekben töltik a napot; ambrosiát szörpölve, melly ital a halhatatlanságot biztositja számukra. E halhatatlanság egy a mienknél sokkal hosszabb élet; mellyben kedvenczeiket is részesithetik: de a haláltól meg nem menthetik, midőn a Fatum, e mindenek fölött álló istenség rendelkezése által annak perecze beáll. Fölösleges emlitenünk itt a Homernek tétetni szokott mindennapi szemrehányásokat, hogy az isteneket kiállhatlanok-, szeszélyesek- és gyermekeseknek rajzolja. Legnagyobb érdeme az izlés keresettségében áll, mi által a szépmüvészetek alkotója lett: ő nála minden természetes, semmi sem keresett, vagy rejtélyes; és midőn énekli: „Saturnus nagy fia, összehuzván fekete

[1]) II. 55.

[2]) Mars hét holdnyi földet takar be; Neptun három lépéssel az égből földre jut.

szemöldét, a fölséges urnak halhatatlan fején lengedezett az isteni hajzat, és megrázkódott egész Olympus," a régi Jupiternek többé, vagy kevésbbé durva jelvényei elenyésznek szemeink előtt; s a természet ura, s az istenek királya, azon alakban mutatkozik, a mint őt Phidias ábrázolta.

Hesiod Homer után tünik ugyan föl, de az ó-kornak jelvényszerü s allegoriai szelleméből, és a vallásos mythusok eredeti jelentéséből sokkal többet megőriz. A chaos, a föld, a Tartarus, a szerelem, ő nála őslények: a chaos az üres térnek, a mindent magában foglaló természetnek jelképe; a föld minden dolgok nemzését jelképezi; a Tartarus a teremtmény hajlamát jelenti, visszatérni a chaosba; a szeretet, az éltető, egyesitő és fentartó okfő. A chaosból származnak, az Erebus és éj; ezektől az aether és a nap. Az éj önmagától nemzi a sorsot, végzetet, halált, alvást, álmokat, Momust, vagyis a nevetést, a bánatot, a Hesperidákat, a Parkákat, az isteni büntetéseket, a Nemesist, csalárdságot, barátságot, egyenetlenséget Ez utóbbitól erednek a fáradság, feledés, éhség, fájdalom, perlekedés, gyilkosság, háboru, emberek megrontása, csalárd szavak, sértések, igazságtalanság, gonoszság, eskü. Itt a Cosmogonia az erkölcstannal egyesül, és temérdek személyesitésekre ád alkalmat.

A föld nemzé Uranust, vagyis az eget, a hegyeket, a mélységet és az Oceánt; melly utóbbival egybekelvén, számos istenségeket nemzett: kik közt legfőbb az áthathatlan Chronos, vagyis az idő, s az óriások. Hasonló módon támadnak minden testek és lények. Chronos saját gyermekeit falja föl; mig végre Jupiter nem csak hogy falánkságát kerüli ki, de még a fölemésztettek kiadására is kényszeriti; megszabaditja a lelánczolt cyclopsokat, kik hálából mennyköveket kovácsolnak neki, mellyekkel saját atyját veri le. Ekképen tehát a határtalanra az érthető következik; a zavaros időkre a csillagok járása által rendezett idő: az értelem és öntudat nélküli lényt Jupiter váltja föl, kiben mind a két tulajdon feltaláltatik. Legyőzi a makacs titanokat, vagyis a természeti vak erőket, és Chronos fiai közt a világ uralmát felosztja; fentartva magának az égben a főhatalmat. Neptun a tengert nyeri osztályrészül; Pluto az alvilágot: a föld és az Olympus osztatlan állapotban maradnak [1]).

---

[1]) Heyne, Wolf, Fr. Thiersch, a hollandi Ruhnken és más tudósok, a *Theogoniában* nem láttak egyebet, régi töredékekkel kijavitott toldalékok nyers, halmazánál. Ellenkezőleg Guigniaut, Creuzer Symbolikájának megczáfolásában, azok egységét és hasznát igyekszik bebizonyitni. L. az (N) jegyzetet.

Istentisztelet.

Olly tartomány, mint Görögország, hol minden élet volt, s az események hirtelen sebességgel váltogaták egymást, minden léptennyomon adódott elő alkalom, az istenek tanácsa- és kijelentéseinek kikérésére; miért is az oraculumok sokkal nagyobb tekintélyre emelkedtek itt, mint bármelly más népnél. Ha egyszer megengedjük az istenség közvetlen befolyását e föld dolgaiba, könnyü azt kiterjeszteni minden esetekre; s az egyes ember, ki a szent oraculumot nem kérdheti meg, felvilágositásért folyamodik mindahhoz, a mi őt környezi, a szelek-, állatok- és álmokhoz. Bármint kaczagjon is a gunyoló, és szánakozzék a bölcsész az efféle bohóságokon; a nép mindig enyhülést keres azokban, még jelenleg is, midőn már a felvilágosodás árja özönlé el az elméket. Ez oknál fogva a vallás a görögök minden tetteivel összevegyült: nincs költő, történetiró, vagy szónok a görögök közt, ki az istenekkel ne töltené be müveit: politikai események alkalmával mindig a rejtélyes okokat kell számba venni; az életben minden könyörgésből áll; száz, meg ezer darab állat is hozatik áldozatul [1]); minden vendégségnél megtartatik a libatio; minden mesterségnek van védszentje, minden háznak kápolnája, minden darab földnek isteni őre, minden embernek védszelleme; s Plato kenetes ajtatossággal említi, mikép a hold feljöttekor, és nap nyugtakor, a görögök és barbarok térdre borultak, hódolatukat az istenség iránt tanusitandók.

Ünnepek.

A helyhez kötött ünnepek igen gyakori alkalmat szolgáltattak a gazdagság és müvészi képzettség kitüntetésére; később voltak többrendbeli közünnepek is. Herodot Danaus- és leányainak tulajdonitja a Görögországban átalánosan elterjedt thesmophoriák behozatalát, honnan a gyarmatokba is elterjedtek. Azok eredetét ő a XVI. századba helyezi; minélfogva régiebbek lennének az eleusini ünnepeknél. Eleusisban a thesmophora, vagyis törvényhozó Ceres ünnepelteték; s ama táblák is körülhordoztattak, mellyekre ez istennő állitólag az első törvényeket irta.

A halálos büntetés alatt férfiaknak megtiltott athenei thesmophoriák, minden törzsből választott két hölgy által tartattak meg, az őszi vetés alkalmával. Erre vonatkoztak azok, mint valamelly házassági szövetségre; miért is a nemző részek, és nem leplezett fajtalan szer-

[1]) Croesus három chiliombet, vagyis háromszor ezer darab ökörből álló áldozatot mutatott be, hogy az isteneket Cyrus ellen inditsa; a lydiaiaknak szinte megparancsolván, hogy tehetségök szerint áldozzanak. Pythagoras hecatombeja ismeretes.

tartások fordultak elő bennök. Vegyültek azonban közbe bohócz-, és gyászjelenetek is, hasonlóan a Bacchusféle ünnepélyekhez; csakhogy itt a Proserpinát nyomozó Ceres örömét és fájdalmait jelképezték.

Ehhez igen hasonlitottak az eleusini ünnepélyek; mellyekre a fejedelmi archon ügyelt föl: kinek joga volt kizárni abból mindazokat, kik a törvények szigora alá estek; és ő mutatá be az áldozatot Attica minden lakosaiért. Négy epimelet állott oldala mellett, kiknek kettője a nép, kettő pedig az Eumolpidák és Ceryxek családjából választatott. A többi görög városok képviselőket küldöttek, mintegy hódolatul ez ünnepély székvárosa iránt. A főbb papok, a hierophant, daduchos, hierokeryx, epibomos, az emlitett két család tagjai közé tartoztak. Az Eumolpidák öregebb nemzetségi ágából választatott a hierophant, Attica főpapja, mystagog és próféta, elnöke a kisebb és nagyobb mysteriumoknak; ő vezeté be az ujonczokat a templomba, s a titkos tanok legfőbb fokaiba avatta. Főpapnak csak érettkoru és tiszta erkölcsü férfiu választatott: és elnyervén a papi méltóságot, le kellett mondania a nős életről [1]); s mig élt, az ő szent neve titokban tartatott. Az alsóbb rendü papok és papnők (hierophantidák, és prophantidák) nagy számmal voltak. Törvény által ki volt zárva az ünnepélyekből minden nem-görög, rabszolga, törvénytelen születésü, és (habár szándéktalan) gyilkos.

A mysteriumok ünneplését bizonyos neme a gyónásnak előzé meg. Három osztályt képeztek a beavatottak, a teletek, myistek és epoptok osztályát. Az Agrában tartott kisebb mysteriumok tulajdonképen csak előkészületül szolgáltak a nagyobbakra, s főleg kiengesztelési szertartások-, tisztulások- és előkészitő oktatásban álltak. A nagyobb mysteriumok Athene s Eleusis közt oszlottak meg, és szertartásaikat, valamint a sacramentalis formákat csak igen kevéssé ismerjük. Talán évekbe is került, mig valaki az alsóbb fokról a felsőbbre juthatott; mi mindig a hatodik napon szokott történni. Visszatérvén a beavatottak Athenebe, az összesereglett környékbeliek által tréfás faggatásokkal fogadtattak; mit ők is teljes szabadsággal viszonoztak.

Erkölcsiség.

De az erkölcsiségre minő befolyása volt az istenek iránt tanusitott eme hódolatnak? A vallás igen is nagy mentségére szolgált az erkölcsi romlottságnak; és Aristoteles a fajtalan képek tilalma alól kiveszi az istenek képeit [2]). Plato a lerészegedést csak Bacchus tiszteletére engedi meg [3]); s a nélkül, hogy a már emlitett kegyetlenségek- és kicsa-

[1]) **Saint-Croix** I. 219—222. l. — [2]) *Politika*, VII. — [3]) *Törv.* VI.

pongásokról szólni akarnánk [1]), csak azt jegyezzük meg, hogy fontosabb esetekben kéjhölgyek mutaták be magukat Venusnak, és az ő közbenjárásuknak tulajdonittaték az állam jólléte [2]); s midőn a legnemesebb honszeretet Xerxest legyőzte, Venus templomában egy kép akasztatott föl, e boldogtalan személyek könyörgéseit és körjáratait ábrázoló, melly alá Simonides e verseket irta: Ők Venus istennőhez könyörögtek; ki is iránt uki szereteténél fogva megmenté Görögországot.

A görög Mythologiának erkölcsi részét tevék amaz elvont személyesitései a jogtannak, Themis, Eunomia, Dike, Irene, a három Parkák, s leginkább a még régibb Eumenidák; kik az őstörvény három főczéljának betöltése, ugymint a családi tüzhely megszentelése, a birtok és tulajdon védelme, és a szerződések szentsége fölött őrködnek. A gonoszság eme kérlelhetlen üldözői Aeschylusnál igy szólnak: „A kinek kezei tiszták, annak nincs mit félnie haragunktól, s nyugodtan élhet; de minden gonosztevő, a ki gyilkos kezeit elrejti, készekül találand minket a megholtak bosszulására, valamint arra, hogy számot kérjünk a kiontott vérért. Messziről eléri a mi hatalmas csapásunk a gonosztévőt; hiában fut előlünk; mi sarkában vagyunk: és ő elesik. A mi áldozatunknak kell, hogy hallja az őrültség, dühöngés, kétségbeesés énekeit: a furiák dalait lant kisérete nélkül; kik a lelket lánczokra fűzvén, a szivet is kiszáritják.“ De mi haszna? Az ő haragjok, és a siron tuli büntetések, csak a nagyobbszerü gonoszságokat, és fényes gaztetteket érték. Többiben, a mindennapi élet viszonyaira, s az ember akaratának kormányzására, a vallásnak mi befolyása sem volt; sőt ellenkezőleg, az érzékeket és képzelő-tehetséget gyönyörködtetve, vastag önzést oltott az emberbe, s megfosztá őt méltóságától: még pedig a szabad embert is; mivel a rabszolga vigasztalására, vagy emelésére mi sem történt. Az emberi méltóság magasztos és rettenthetlen eszméje teljesen hiányzik a régi iróknál; az ő moráljok egy, a sophisták szőrszálhasogatásainak, az idő és körülmények változásainak, és a szenvedélyek kitöréseinek alávetett, önkényes rendszer.

E közben előbbrehaladt a miveltség, és a guny nem szünt meg a gonosztevő, fajtalan isteneket ostorozni [3]); a tudományos ismeretek

---

[1]) L. fönebb a XXX. fej. 748 l. — [2]) Athenaeus, XIII.

[3]) Egy nép előtt, melly Apollot imádja, Euripides illy szavakat ád *Jo*-nak ajkaira: „Már hogy ne korholnálak téged Apollo! ki az elcsábitott ártatlan leányt magára hagytad, és a gyermeket, kinek atyja voltál, halálra adtad? Mennyire méltatlan ez hozzád! Ha jogod van parancsolni, ugy ezt erényességednél fogva tedd. Az istenek megbüntetik a gonosz szivü halandókat: igazságos-e

sok tüneményeket megmagyarázván, a természetfölötti okok, mellyeknek előbb tulajdonittattak, nevetség tárgyaivá lőnek: a papok jós-botja ellenkezésbe jövén a hatalmasok kardjával, vagy a bölcsész irószerével, a csalás azonnal napfényre jön. Ekkor a vallások keresett szőrszálhasogatásokhoz folyamodnak, hogy magukat jobbakul nézessék, mint a minők valósággal: de ezek a régi tanok fájának törzsébe nem illenek; és a bölcsészek, kik belátják az esztelenségeket, küzdenek ugyan ellenök, de semmi jobbat sem képesek azok helyébe állitni.

E pontra érve, Görögország- és Romában a bölcsészetet szembeszállani látandjuk a vallással. Mig ez keleten a tudomány és tisztelet mysteriuma volt, nyugaton a tudomány és hitetlenség mysteriumává lett. A mysteriumokban mindenütt az lőn hirdetve, hogy az, mit a néptömeg imád, merő bolondság [1]: de azért a bölcsek nem bátorkodtak felrántani a leplet; jól tudva, milly káros következéseket vonhatna ez maga után. Valamint tehát keleten és Egyptomban, a tudomány a szentélyekre, szintugy Görögországban az iskolákra szorittatott: szabaddá sehol sem lett. Ha a bölcsész önmeggyőződését megtagadva, nem tiszteli azt a templomban, a mit szivében utál, ugy Socrates és Anaxagoras sorsa várakozik rá. Mihez tartsa tehát magát? A tudomány elméleti részére szoritkozva, mit sem fog gondolni a tömeg nevelésével. A nép Sándor és Augustus idejében szintolly tudatlan vala, mint Lycurgus és Numa korában; sőt a sötétség sürübbé lett: mintegy szilárdabb tömegét akarván a tévely- és tudatlanságnak, a csekély számu kiváltságos, felvilágosodott fők tagadásával szemközt állitni.

Történt volna-e ez, ha a vallás pusztán emberi találmány volna? Ez esetben, hasonlón egyéb tudományokhoz és az anyagi mivelődéshez, folyton tökéletesedett volna; mig ellenkezőleg annál inkább hanyatlik, minél jobban eltávozik eredeti forrásától: valamig csak azon pontra nem ér, hol szükségkép össze kell roskadnia; hogy más kinyilatkoztatásnak engedjen helyet, melly az Istenség jogait bitorló természetet, a maga korlátai közé szoritja vissza.

---

tehát, hogy te, a törvényhozó, lábbal tapodjad a törvényt? Ha egykor tőletek Neptun, Jupiter, Apollo! a hölgyrablások- és tilos szerelmekért számot kérhetnének az emberek, ki kellene fosztani templomaitokat, hogy megfizethessétek a birságot gonosz tetteitekért. Ha rut szenvedélyek ragadnak el titeket, csuda-e, hogy az emberek azoknak áldozatul esnek? S ha a ti vétkeiteket utánozzuk, a mi hibánk-e ez; vagy talán azoké, kik erre példát adnak?"

[1]) *Aristoteles*, Met. III. 4. azt mondja: nem érdemli meg a fáradságot, hogy az emberek a régi theologusok mythologiai tanainak értelmét komolyan fürkészszék.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

A Heraclidák.

Az elbeszélés fonalát ismét fölfogva, elmondjuk, mint rendité meg a trojai háboru, a pelasg fajnak emez utolsó megrázkodtatása, Kis-Ásia-, és Görögországnak minden államait: dynastiai változások, népvándorlások, gyarmatositások, és költözködések voltak annak elkerülhetlen következései; mellyek nyomát az emlékiratok gyér volta mellett, alig képes a történetiró követni. A főnökök balsorsa, az általuk leigázott törzsöket is megragadta: a thrákok megrendité Thebát; a thesprotok meghóditák Haemoniát, mellyet Thessaliának neveztek el; a hegyekről leszállott dórok visszaverék Pyrrhust Phthiotisból Epirusba; Idumeneus kiüzetett Kretából: Teucer pedig Salamist alapitá Cyprusban.

E percztől fogva a dórok neki bátorodtak. Nemzeti hagyományaik egy rendkivüli ereje miatt elhiresült, Hercules nevü hősről tőnek említést; és őt azon erős istenben vélték fölismerhetni, kinek tiszteletét a keleti gyarmatok Argolis-, Boeotia- s Görögországba hozták. Megválva tehát a kopár hegységektől, a Peloponnesus termékeny rónáit foglalták el; s az erőszakot egy nemzetségi jegyzék készitése által iparkodván elpalástolni, ennek alapján jogot tartottak a tartomány elfoglalásához. Azt álliták ugyanis, hogy Perseus-, Mycenae alapitójának három fia volt: Electryon, Stenelus, és Alcaeus; ez utóbbi nemzé Amphitryont: ennek neje Alcmene pedig Herculest szülte; melly név először a vad állapotban élő embereket polgárositó erőhatalom jelképeül tekintetett, azután pedig egy, az ég és föld közt lebegő, s ezen ürt betöltő, rendkivüli képzelet szüleményeül vétetett.

Eurystheus, Stenelus fia, magához ragadván az uralmat, és Herculest trónjától megfosztván, ebből hosszantartó, s borzalmas háborúk származtak. A Heraclidák ugyan legyőzettek, de egyszersmind Eurystheus háza is elpusztult; Pelops nemzetsége által szorittatván ki, kitől a Peloponnesus nevét nyerte.

A Heraclidák folytatták a harczot a bitorlók ellen; s e végre az éjszaki vad törzsekkel, különösen pedig a thessaliai dórokkal szövetkeztek; kiknek, és az aetoliaknak élén beütöttek Peloponnesusba. Már Hylus, Hercules fia alatt megkisérték a beütést (1180.); de csak Telephus-, Cresphon-, Eurysthenes- és Procles-, Aristodemus fiainak sikerült annak elfoglalása (1100.); kik onnan a Pelopidákat kiüzvén, a félszigetet maguk közt closzták. Ekképen Argos, Sparta, Messene, Corinthus, achaei

városok, dóriakká lettek; s a régi Epeiában aetolok telepedtek le, kik azt Elisnek nevezék. Az arcadiaiak megtartván függetlenségöket, a menekülő pelasg lakosságot maguk közé fölvették.

Mint a tengeren a hullám hullámot üz tova, szintugy a görögországi néptörzsek is egészen megzavartattak. A félszigetből kiszoritott achaeok Aegialosba menekültek, melly azóta Achajának neveztetik, és ott tizenkét szövetséges várost alapitának; mellyek nevei voltak: Dymae, Olen, Aegira, Bura, Pharae, Tritaea, Pellene, Leontium, Cerynea, Aegae, Elis, Patrae. Messenia majdnem elhagyatva hevert Cresphon uralma alatt; Telephus Argosban uralkodott; Aristodemus fiai 900 évig birták Laconiát: mellynek száz városai huszonöt helységekre olvadtak le, s Görögország legnagyobb része barbarságba sülyedt.

A szárazföldön a joniaiak csak Atticában tarták fön magukat; hol mint törzsrokonok barátságos fogadtatásban részesültek, és csakhamar a dicsőség és hatalom polczára jutottak. Ezenkivül elfoglalták majdnem egész Euboeát, az Archipelagus temérdek szigeteit, uralomra vergődtek Kis-Ásia partjain; hol Codrus fiaival egyesülvén, Ephesust, Colophont, Phocaeát és Clazomenaet épiték, s az egész környéknek Jonia nevet adtak. Az aeolok is, a régi Atridák utódai által vezéreltetve, tizenkét várost alapitának: mellyek közt legnevezetesbek Smyrna, és Lesbos szigetén Mytilene; s a tartomány rólok Aeoliának nevezteték. A dóriak egy része Kreta, Rhodus, Cos szigeteken; és Kis-Ásiában széledt el, hol Halicarnassust, Gnidost és Dorisnak egyéb városait épitették. Némellyek közülök déli Olaszország és Sicilia felé fordultak.

E hullámzás tovább tartott egy századnál, épen ugy, mint a középkorban, midőn egy czélnélküli mozgalomban olvadt fel minden, s uj elemekkel egyesült, és megalakultak a nemzetiségek. A rá következett miveltség e nemzetiségek eredeti jellegét el nem törlötte. A dóriak szorosan ragaszkodtak ősi szokásaikhoz; harczokban lelvén kedvöket, igen sokat tartottak a származási és régiségi igényekre: miért is a kormány az elökelők és gazdagok kezében volt. Az élénkebb és hevesebb joniaiak szereték élvezni a természet változatos javait; jó kedvvel üzték a hajózást és kereskedést, s az aristocratia helyébe csakhamar a népuralmat helyezék; és elmondhatjuk, miszerint ennek a közbátorságot és belbékét is feláldozták.

E származási különbség volt egyik főoka annak, hogy Görögország soha egységre nem vergődhetett, s a két főváros folytonos egyenetlenség- és czivódásban állott egymással szemben. Mint a vándorlások alkalmával történni szokott, megtarták a honi felosztásokat; és

Herodot (Lib. I.) mondja, mikép a joniaiak Joniában tizenkét kerületre valának osztva, azon tizenkét város szerint, mellyeket Peloponnesusban birtak. Szinte Herodotból tudjuk azt is, hogy nyelvök négy szójejtésre oszlott [1]; az egyik Miletusban divatozott, a másik a Lydiaiaknál, és Ephesus, Colophon, Lebedus, Teos, Clazomenae s Phocaea lakóinál; a harmadik Chios szigetén és Erythraea városban; a negyedik Samos szigetén.

E vándorlás, mellyet a dóri gyarmatokkal nem kell összekevernünk, sok szenvedést hozott ugyan egyes emberekre: de átalában igen jó következményei voltak. Az éjszaki törzsek az ő hegyeik közt egyéni függetlenséghez valának szokva, s törhetlen erejek mellett senki önkénye által sem hagyták magukat korlátoztatni. Háboru idején egy főnöknek engedelmeskedtek; de béke idején mindenkinek saját akaratja szabott törvényt. Természetes, hogy a hóditások szelleme lelkesité ezen elméket, s a betörésekben kerestek táplálékot maguknak: midőn az ember egyéni erejének gyakorlatára vala szoritva, s a polgári törvények is hatás nélkül maradtak.

Azonban a hősi és hübéri korszakot a községi élet váltotta föl melly egyedül férhetett csak meg a hellen szabadság szellemével; s a mythologiai jellemet a kereskedés és ipar szelleme szoritja ki.

Köztársaságok.

Annál szembetünőbb lesz pedig az ellentét kelet és Görögország közt, minthogy az éjszaki büszkeség az ásiai elpuhultságnak hatalmas gátot vet. A görögök, királyok uralma alatt állván, elkergetik a dynastiákat, vagy megszoritják azok hatalmát; s községi kormányzást alkotnak, melly a gyarmatokba is átvitetik: egyedül a távol Epirus őrzi meg a monarchiai formát (1000. Kr. e.).

Ekkor támadt a politikai szabadság érzete, melly a görög nép jellemvonása maradt, és melly mintegy ujjal mutatja nekünk, hogy az europai történelem küszöbére léptünk. A gyarmatok tágasabb tért nyujtanak az alkotmányokkal teendő kisérletekre, és szaporitják a közügyek elintézésére hivott polgárok számát: ezekben tünik föl legelőször az iparnak szerencsés szövetkezése a szépmüvészetekkel; s miután belátták azt, hogy az előhaladásnak lényeges föltétele a tevékenység körének pontos körülirása: a költő a történetirótól, a bölcsész a paptól elkülönöztetett; a szépmüvészetek, a képzelő elme, s a foganatositó kar közti hathatós szövetség következtében felvirágoznak: egy másik tulajdonság, melly ezen ujabb népeket a régiektől megkülönbözteti.

---

[1] *Τρόπους τεσσερας*. Lib. VII.

Mindenik köztársaság egy városból állott, ennek területével; s mindenik saját belső, az egyenlőség elveire, vagy a lakosok osztályainak különbségére alapitott helyhatósági szerkezettel birt. De hibás ama nézet, mintha Görögország, tartományai szerint lett volna felosztva ugyanannyi államokra. Ha elmondhatjuk is ezt Attica-, Megaris- és Laconiáról, mellyek egy-egy város területét téve, mindannyi államot képeztek: de Arcadia, Boeotia, s egyéb tartományok, annyi köztársaságokat képeztek, a hány várost számláltak. Igy az olasz helyhatósági szerkezet korszakában, Lombardia, Marca, Romagna nevezet fordul elő: de mellyek azért nem képeztek három államot, hanem minden városnak külön, sőt a szomszéd városoktól egészen elütő hatóságai, törvényei, közigazgatási és igazságszolgáltatási formái valának.

S valamint Olaszországban több helyhatóságok polgárai összesen véve lombardok-, marchesanok- és romagnuoloknak neveztettek, és mint illyenek szövetségre léptek, vagy a közérdekekről tanácskoztak: ugy Görögországban is az arcadok, boeotok, azonegy népnek tekinték magukat. Gyakran egész tartomány városai szövetségben egyesültek, a nélkül, hogy belszerkezetök ez által változást szenvedett volna. Valamelly kitünő egyéniség, fenyegető veszély, vagy egyéb esetleges körülmények valamelly városnak fensőbbségét alapiták meg, melly ama tartomány többi városait hódolásra készteté: de ez csak mulékony hatalom volt, melly a körülmények változtával csakhamar meg is szünhetett.

Belváltozások.

Belsőkép az illy városok szerkezete gyakori felforgatásoknak vala kitéve: s vagy a nép változtatta meg a kormányt, vagy a törvényhozó uj rendet hozott be, vagy valamelly polgár megragadta a legfőbb hatalmat. Ezen államok csekély területe, s a görögök nyughatatlan élénksége szolgáltatott leginkább okot e forradalmakra: mellyek közepett a nép gyarapitá eszméit, és tapasztalatokat gyüjtött magának; és ezek nyomán törvényeket hozott, mellyek mai napig is utánozásra találnak.

Igen fontos dolog a helyhatósági szerkezetek szellemébe behatni annak, ki a görög népet helyesen megitélni, s felfogni kivánja, mint tudott az, külre csak középszerü erővel hatva, olly nagyokat mivelni bensőképen; minthogy korlátlanul fejlődött a közvélemény hatalma. A Heraclidák bevándorlását követő felszabadulás a helyzet szerint különböző irányu volt: a joniai városokban, mint már mondók, a democratiának kedvezett, a dóriakban pedig az aristocratia tekintélyét tartá fön. A monarchiai oltalom nem eredményezte az egyének szabadságát, hanem csak a városok szabadságát és hatalmát mozditá elő. Az Eupa-

tridák, a nemesek tartják kezökben az uralmat: az idegen ki van zárva a polgári, házassági és birtokjogokból; az emberi méltóság a polgár méltóságának van alárendelve; az egyén feláldoztatik a család- és államnak [1]).

Nemzeti egység.

Láttuk már, minő czélokra, s minő eszközök által élesztetett és tápláltatott a közszellem. Habár a városok különféle szójtéseket használtak is, mindazáltal nyelvöket közösnek, és magukat azonegy törzs ágainak nézték; s már Homernél a nem-hellen népekről mondatik, hogy idegen nyelvet beszélnek [2]). Ez oknál fogva tehát közös tulajdonul tekinték a költők és történetirók müveit, mellyek ekképen a nemzetiségnek uj kapcsává lettek.

Másik kapocs volt, miután határozottabb alakot öltött magára, az Amphictyonok gyülekezete; melly nem volt ugyan a szövetségesek közgyülése, de a népeket görögök- és barbarokra különözvén el, föntartá a békét az előbbiek közt, az oraculumok által tekintélyt szerzett nézeteinek, a daczolók makacsságát megtörte, s az idegeneket leküzdötte. A szomszéd ásiai népek, ugymint a lydiusok és cariusok is egyesültek hasonló szövetségbe.

A vallás nem alapulván szent könyveken, nem levén kötve egységes jelvényhez, és a papi testület vezetését nélkülözvén, nem szolgálhatott közös kapocsul a nemzetnek, s a kültisztelet csak esetleges kötelék volt. Az általunk ismert görögországi oraculumok, kezdetben legalább, kiválólag nemzeti intézmények voltak: ugy hogy kevés kivétellel csak görög nyelven kérdeztethetének, és csak is e nyelven feleltek. Az olympiai, delphii, s delosi templomok egészen más értelemben voltak nemzetiek, mint az egyptomiak, vagy a zsidók temploma: egyedül a nép választása által, melly a gyülekezeteket és játékokat itt tartotta. Átalában minden görögországi gyülekezetek, ugy, mint az Amphictyonoké, templomok mellett tartattak: a triopiumi Apolloé az ásiai dórok-, az Apollo Crinaosé az elisieknek, a helicei Neptun temploma az ásiabeli tiz achaei város szövetségének szolgált gyülhelyül; Neptun templomában Calauria szigetén, Troezen mellett, gyültek össze Epidaurus, Hermione, Aegina, Athene, Prusa, Nauplia, Orchomenus városok küldöttei. Illynemü szentélyek valának Corinth mellett, Boeotia Onchestos városában, amarysiai Diana temploma Eubocában, a Panhellenium Aeginában; az athenei Arcopag, e tiszteletreméltó tanács,

---

[1]) L. erről a III. könyv XIV. fejezetét.

[2]) *Βαρβαρόφωνοι. Ilias.* II. 467.

Mars oltalma alatt gyült össze; s minden évben jövének követek, bemutatni az atticai istenségeknek hazájok zsengéjét.

Játékok.

A vallásban gyökereztek a játékok is, mellyek rendre a görög egység kapcsaivá lőnek. Ez ünnepélyek három osztályba sorozhatók: a papi, aristocraticus és népszerü játékokéba. Az elsőkhez tartoztak Görögországban az istenségek ünnepei, az eleusini mysteriumok, a thesmophoriák, a theoriák, vagyis a szentélyekhez intézett körmenetek, a panathenaeumok, Theseus által alapitva, midőn Atticának minden városait egyesité; mellyekre minden kerület követeket küldött ajándékokkal Minervának: s azokon egy hajó hordoztaték körül, a tengeren át érkezett thesmophorok emlékére. E játékoknak feleltek meg Rómában a saliusok vallásos ünnepei, a paliliák, lupercaliák, saturnaliák; a középkorban minden mysteriumokat ábrázoló játékok e forrásból (?) eredtek.

Az aristocraticus ünnepélyek osztályába sorozhatók az előkelők vendégségei, s a temetési ünnepélyek, mellyeket Homernél leirva találunk; Rómában a halotti s vig torok, mellyek játékszini előadásokkal kapcsoltattak egybe; a középkorban a lovagvendégségek, tornajátékok és szerelem-udvarok. Valamint Rómában a circusi, gladiatori, naumachiai népszerü játékok kedveltettek meg: ugy viszont Görögországban az aristocraticus játékok kaptak föl, mellyeknek olly nagy befolyásuk volt a tartomány polgárositására. A nép megjelent, hogy helyeslését nyilvánitsa; az előkelők a kitüzött dijakért küzdöttek; a vallás jelvények és szertartások által szentesité meg a helyet, a küzdést, és koronákat: mellyek az istenek fiai azon méltó utódainak fejére tüzettek, kik a földmivelést, a törvényeket hozták be, s a hazát vitéz karjaikkal védték.

Pythiai játékok.

Ama korban, midőn a harcz párviadalból állott, a törvényhozóknak annál nagyobb gondot kelle forditani a test megedzésére és kiképzésére, minél inkább elhanyagoltatott az, mióta a lőpor a gyenge s erős közt különbséget nem tesz. Minden tartománynak megvoltak saját játékai, küzdés-, táncz- és zene-versenyekkel [2]); azonban némelyekre egész Görögország, sőt még a gyarmatok is összesereglettek. Legnevezetesebbek voltak a pythiai, nemei, isthmusi, és mindenek fölött az olympiai játékok. A pythiai játékok Apollo győzedelmére emlékeztettek, a kigyó vagy zsarnok Python fölött. Kiesvén a divatból, a

[2]) L. az *Archaeologiát*.

Cyrrha- és Crissabeliek ellen vivott szent harcz után helyreálliták azt az Amphictyonok; és minden ötödik évben megtartattak az Elaphebolion hónap vége, s Munychion kezdete táján, vagyis aprilban; s az ünnepély tárgyai voltak: lófuttatás, versenyfutás négyfogatu kocsiban, fegyveres pályázat, gyermekek versenye, és rajzoknak közszemlére kitétele: a jutalom borostyán-koronából állott.

Nemei s isthmusi Játékok.

A dajkája által elhagyott Archemorus, a nemei királynak fia, egy kigyó által megöletvén, az atya fájdalmának enyhitésére, a Thebát ostromló hősök játékokat tartottak a nemei erdő közelében, Cleone s Phlius közt. Több izben feledékenységbe menvén, és ismét megujittatván e játékok, a persák visszanyomatása után nagy fénynyel ünnepeltettek meg: minthogy a haza védelmében folyt vér emlékének lőnek szentelve. A játékok igazgatója gyászruhában jelent meg, és a jutalom zellerlevél-koronából állott. Minden harmadik évben megujittattak; hasonlóan az isthmusi játékokhoz; mellyeket Theseus a Minotauruson nyert győzelme után, Neptun segitségével visszatérve, a corinthi szoroson alapitott, vagy élesztett föl, a lovak védistenének tiszteletére; s mint az emberek és elemek közti harcznak kiegyenlitője, Apollo oraculumától azon biztositást nyerte, mikép: „sok városok megsemmisültek már ez ideig; de Theseus városa, hasonlóan a tömlőhez, még a legdühöngőbb hullámok közt is örökre fentartandja magát.“

Olympiai Játékok.

De leghiresebbek voltak az olympiai játékok, mellyek alapitása Herculesnek tulajdonittatik. A trojai háboru idejében elhagyatva, Elis királya Iphitus, Lycurgus kortársa által ujittattak meg; és ujra feledékenységnek adatván, később olly tekintélyre vergődtek, hogy a győzők nevei az olympiai gymnasium márvány-lapjaira vésettek be. Egy későbbi történetiró azon gondolatra jött, hogy eme névsorozatot időszámitás alapjául használja; s valójában a görögök az olympiádok szerint számitották az időt, azon kezdve az elsőt, melly Choroebus nevét viseli, s melly a Kr. e. 776. évre esik, 23 évvel Roma alapitása előtt [1]). Minden ötödik évben tartattak ezek Olympiában; s tartottak öt napig, öt különböző nemeivel a játéknak (p e n t a t h l u m), mellyek: az ugrás, szaladás, küzdés, tányér- és lándsa-hajitás. A futás egy huzamban történt bizonyos egyenes távolságra, melly s t a d i u m nak nevezteték,

[1]) A nyári napfordulat 776-ik évben, Lalande szerint a pisai délkör alatt julius 1-én, 11 óra-, 13′ 53″-ben reggel állott be; a közép uj-hold jul. 8-án, 9 óra-, 29′ 33″-kor reggel.

és a távolság mértékévé vált a görögöknél. Néha 25 stadiumot is befutottak, magukkal vivén a czélt jelölő nagy követ. Távol a romaiak kegyetlenségétől, gyalázatnak tartották volna, megölni az ellenfelet: a küzdtér mindenkinek nyitva állott, kivéve a szolgákat, idegeneket, megbélyegzetteket; ezenkivül tiz hónapig kelle magukat valamelly ügyes mester vezetése alatt gyakorolniok.

A dijak némelly helyeken igen nagy értéküek voltak. Sicyonban, Thebában, és egyéb helyeken, a győztes rabszolgákat, lovakat, öszvéreket, réz és ezüst edényeket, fegyvereket, pénzt nyert jutalom fejében. A győztes visszatérve hazájába, a kőfalba vágott résen ment be a városba: mintegy annak jelentéseül, hogy az olly városnak, mellyben illy polgárok laknak, nincs szüksége falakra; egy illy haza térőnek diadalmenetét Agrigentumban háromszáz kocsi ünnepelte meg, mindegyikbe négy fehér ló lévén befogva. Olympiában csupán csak olajfaágból készült korona volt a jutalom; de a spartai polgár, ki ott diadalt aratott, magas állást nyert a hadseregnél; az athenei pedig a Prytaneumban a tanácsosok közt foglalhatott helyet.

Vallásos és jelképes szertartások kiséretében folytak a játékok: a czélpontok Castor és Pollux tojásával, a teremtés egyptomi jelképével valának megjegyezve; a circus oldalán Ceres rajza volt látható: a gymnasiarcha tekintélye szent volt; a játékokat megelőző pompa egy Chronologiát ábrázoló menetből állott, az istenek-, hősök-, és a müvészetek feltalálóinak alakjaival [1]); maguk a játékok a világ rendjét jelképezték, tizenkét szakaszra lévén osztva az állatkör (zodiacus) jegyei szerint, mellyeket a hét bolygó számához képest hétszer kellett megkerülni.

Mig az olympiai játékok tartottak, megszünt minden ellenségeskedés; fegyveres ember soha sem léphetett Elisbe: mellynek e gyülekezetek következtében meggazdagodott lakói, külbetörések által soha sem háborgattatván, s a Görögországot marczangoló folytonos czivódásoktól mentek maradván, békében éltek a nyughatatlan lakosság közt. „Méltán magasztaljuk azokat, igy szól Isocrates (Panegyr.), kik eme hires gyülekezeteket alapiták köztünk, mellyek által mintegy szövetségben egyesülünk. Feledjük itt az ellenséges indulatot; közös fogadások és áldozatok emlékeztetnek a közös rokonságra; barátságot kötünk: a vendégszeretet régi kötelékeit megujitjuk; s a tudatlan szintugy részt vesz azokban, mint a böles. A hellenek eme közgyülekezeteiben, mint közhelyen, az egyik kinccseivel kérkedhetik, a másik a

[1]) **Macrobius**, *Saturn.* I. 23.

küzdelmeket szemlélheti: senki sem megy oda hasztalanul; mindenki feltalálja az élvezetet; mindenik örül, látva, minő igyekezet fordittatik az ő helyeslésének megnyerése végett; a küzdőket pedig lelkesíti ama gondolat, hogy illy nagy tömeg sereglett össze az ő tehetségök szemléletére.“

Miután a görögök czélul tüzték ki maguknak, hogy az időtöltés szellemi kiképzésre használtatván, a közünnepélyek lelki élvezetekké váljanak, a testgyakorlatokkal csakhamar a zenészet, költészet, és irodalmi termékek is kapcsolatba hozattak. Mig Alcibiades az olympiai küzdtéren egy nap hét szekeret hajtott, Pythagoras és Plato a küzdők közt vitatkoztak: távol tartományok fejedelmei, lovaikat álliták ki a versenyre; festők és szobrászok képeket és szobrokat tettek ki a közszemlére: mellyeket az ujabb kor bámulni igen, de utolérni nem tud (?). Herodot itt olvasta fel történeti müvét; Empedocles költeményét a tisztulásokról; Pindar elől ott ragadta el az ifjabb Corinna szóvitában a borostyánt; Aeschylos, Sophocles, Euripides itt adák elő szinmüveiket: szavalatok tartattak a tapsoló népnek, melly örömest megbocsátá az elbizakodást, sőt a bünt is annak, ki füleinek tudott hizelegni. A nagy férfiak ott élvezék a dicsőséget: Themistocles ott nyerte el legédesebb jutalmát; Plato ott izlelte meg előre a halhatatlanságot.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a II. könyvhez.

(A) 373-ik laphoz.

Guizot (*Hist. de la Civilisation française.* I. 272. l. Paris, 1829.) párvonalat huzott a germanok és amerikai vadnépek szokásai közt. Balbo (*Meditazioni storiche*) hozzáadta még a régi népek szokásait; és ekképen a népek vad állapotának rajzát igen jól reméljük adhatni.

A népek szokásai párvonalakban.

1. Ellenség elöll futás.

Régi népeknél. A szokás, nem védelmezni a tért, ki nem tartani szilárdul a csatatéren, könnyen visszavonulni, és visszavonulás közben harczolni, természetesen a népek vándorlásától ered; s az ujon megtelepedett népeknél is tapasztalható. És e szokástól, miszerint az egész nép szégyen nélkül vonul vissza, ered azon másik is, hogy az egyes harczosok az erősebb ellenfél elől visszavonulnak.

A népek könnyed visszavonulásának két nevezetes példája maradt fön az izraeliták betörése alkalmával Chanaán földére. Kezdetben előnyomult e nép egész Cades-Barneig, a tartomány nyugoti széleig; de az ott lakó népek erejéről tudomást szerezvén magának, megrémül, zugolódni kezd, és Mózses visszavonja azt a Vörös-tengerig. (Numer. 13. 14.) Negyven évig maradván itt, ujra előnyomulnak ugyanazon hely felé; de az edomiták, Esau utódjai, s ugyanazért rokonaik, kik ellen harczot kezdeni megtiltá nekik az Isten, elzárván előttök az utat, visszavonulnak a pusztába, s iszonyu kerületet tesznek, hogy az ellenkező keleti oldalon juthassanak be.

Homer hősei, midőn gyengébbek az ellenfélnél, ha csak lehet, megfutamodnak.

„Görögországnak hajdanta nem voltak állandó lakói; hanem a népek folytonosan költözködtek, elhagyva saját lakhelyöket, és a mindig számosabb népek által szorittatva. Azon

meggyőződésben tehát, hogy a szükséges élelmet mindenütt föllelik, minden baj nélkül tovább vándoroltak.“ (*Thucyd.* I. 2.)

Nevezetes példa a profán történelemben, a szittyák folytonos visszavonulása Darius seregei elől. A Cyrus és Tomyris közti harcz, mint azt Herodot előadja, nem egyéb folytonos előnyomulás- és visszavonulásnál, hogy egymást rászedjék; a szokás itt mesterséggé vált. (*Herodot.* I. könyv. 205—216. §. IV. 120 és köv. §.)

Ugyanez volt a parthusoknak is állandó szokásuk és mesterségök; mint Crassustól kezdve Aurelián és Julián császárokig látjuk a romai történetekben, és később a keleti birodalom történetében.

Német népek. Átengedni a helyet, de oda ismét visszatérni, mesterség-, és nem félelemnek tartják. (*Tacit.* De mor. Germ. 6.)

Újabbak. „A mi harczosaink nem akarják szemben támadni meg az ellenséget, sem midőn az őrködik; azt várják, hogy tizen legyenek egy ellen.“ (Choix de lettr. édif.; Missions d' Amérique, t. VII. p. 49.)

„A vadnépek nem diesekesznek azzal, hogy szemben és nyilt erővel támadják meg az ellenséget... Ha daczára az ovatos vigyázatnak, mellyet e végre használnak, mozdulataik fölfedeztetnek, okosságnak tartják, visszavonulni.“ (*Robertson*, Hist. d' Amer. 1778. T. II. p. 371.)

(Hozzáad.) Az algiri, s afghanistani népek mindig ezt teszik.

2. Harczosnők.

Régiek. A népek betörése alkalmával a nők is kisérvén a férfiakat, szükséges vala, hogy ők is a harczokhoz szokjanak, a csatatérhez közel legyenek, a harczosokat bátoritsák és gyámolitsák, a sebesülteket ápolják stb.

A bibliai példák bővében vannak. Jákob nejeit a csapatokba osztá be, midőn visszatérve Chanaán földére, az ott székelő Esautól félt. (Gen. 33.) Elborittatván az egyptomiak a Vörös-tenger által, ‚Maria próféta-asszony, Áron testvére, vevé a dobot kezébe, s előrement a dobokkal, és énekelve utána minden nők.‘ (Exod. 15, 20.) Deborah próféta-asszony bátoritja, s követi Barachot a Sisara ellen harczba; ki futás közben Jahel, Haber neje által megöletett. (Bir. 4.) Deborah és Barach együtt éneklik a győzedelmi dalt.

Az amazonok a harczosnőknek mintegy mythusát képezik. Legrégibb történelmi példák erre: Semiramis Babylon, Nitocris Egyptom, Tomyris a massageták királynéja, s Artemisia, ki Xerxest kisérte a hadba, stb.

Xenophon az assyriusok (babyloniak ?), hyrcanok, lydusok, medusok nejeiről és családjairól beszél, mellyek a seregeket követték.

(Cyropaedia.) Hozzáteszi még azt is: „Az ásiai népek mai napig is, háboruba menvén, magukkal viszik a becsesebb tárgyakat; azt hozván fel okul, hogy igy nagyobb tüzzel harczolnak: szükségkép férfias védelemre levén kötelezve. Lehet, hogy igy áll a dolog; de lehet az is, hogy ezt élvezetvágyból teszik.“

A legrégibb egyptomi emlékeken gyakran ábrázoltatnak a győzelmes Rhamsesek elejbe kivonuló hölgyek. — Jephte leánya feláldoztatott; Horatius nővére, testvére által gyilkoltatott meg hasonló alkalommal. — Ez a vándornépek régi szokásának végmaradványa az állandó lakhelyeken.

Német népek. Leghathatósb ösztön a vitézségre, hogy nem vak-eset, vagy véletlen összetódulás által alakulnak a csapatok vagy ékezetek, hanem az összetartó családok-, rokonságok- és legközelebbi szivzálogokból; honnan az asszonyok sikoltásait, és a kisdedek sirását hallhatni. Ezek a legszentebb tanuk; ezek a legfőbb magasztalók. Sebeiket az anyák- és nőkhez viszik: és ezek nem irtóznak a sérveket számba venni és orvosolni; s eleséget és biztatást visznek a csatázóknak. Mondják, hogy némelly, már hanyatló és széledező csatarendeket asszonyok tartóztattak vissza, forró esedezéssel, és oda tartott melleikkel, s a közel rabságra utalva, mellytől nőiket még inkább féltik. (*Tacit.* U. o. 7. 8.)

Ujabb népek. A tunguzi nők Siberiában férjeikkel mennek a harczba; de azért általuk még sem kiméltetnek. (*Meiners*, Nők története. I. k. 18. 19. l.)

„A yarmuki csatában, Syriában, 636-ik évben, az utolsó sorban valának láthatók Derbar nővére, s az arab nők . . kik az ijat és lándsát forgatni tudták. . . . . Az arabok három izben vonultak vissza rendetlenségben; s a nők szemrehányásai mindannyiszor visszatéritették őket.“ (*Gibbon*, Hist. de la décad. de l' emp. romain, T. X. p. 240.)

(Hozzáad.) „Azt mondják, hogy az uzbek-lakai nők, néha elkisérik férjeiket kirándulásaikba.“ (*Burnes*, Voy. à l' embouchure de l' Indus, Lahore, Caboul, etc. II. 243. l.)

„Mondják, és hiszik is, hogy a bukhariai sereg bement Merve (turkoman nép) területére, mig Bairam-khan és társai távol voltak; nejeik ezredeket képeztek, és az ellenségnek elejbe mentek.“ (*Burnes*, U. o. III. k. 4. l.)

3. Proféta-asszonyok, papnők.

Régi népek. Ama szokásból, hogy a nők követték és buzditották férjeiket és fiaikat a hadba, eredett azon szokás is, hogy tanácsot kértek tőlök; innen ismét, hogy feleleteik jósszerüeknek tartattak.

(L. Exped. Cyri, Larcher fordit. Paris, 1778. 5. k. n. 54. A tanács-adások szentsége felől a régieknél.) Még a miveltebb társadalmakban is figyelembe vétetett némelly nők belátása, és mintegy jóslata az emberi dolgokban. Természetes is, hogy a kik nincsenek annyira belebonyolodva a világi ügyekbe, sokkal elfogulatlanabbul itélnek azokról, és ama józan ész- és érzelemmel, melly bizonyára nem téved annyira, mint a kikürtölt politikai ügyesség, vagy még inkább a férfias szenvedélyek. És ez annál inkább ugy volt a népek eredeti korszakában, midőn a szenvedélyek sokkal féktelenebbek voltak.

A nép ügyeibe avatkozó nők, legyenek bár igaz, vagy ál próféta-asszonyok, igen gyakran fordulnak elő az izraeliták történetében. Az imént emlitett Maria és Deborah, Micha anyja, ki bálványt csinált, mellynek papjává tette fiát (Bir. 17.), Anna, Sámuel anyja (I. Kir. 2.), s az endori pythonissa, kitől Saul is tanácsot kért. (I. Kir. 18.)

A profán történetben hiresek: a dodonai jósnők (*Herod.* I. 2. §§. 56. 57.), a delphii Pythia, az argosi papnő, kinek nevéről az argivok jelölék az évet (Thucyd. II. 2.), s több próféta-asszonyok és papnők. Ezek tisztelete olly igen átalános volt az ó-korban, hogy Herodot különös dolognak találja, miszerint Egyptomban nem voltak papnők (I. §. 35.).

„Az issedonoknál (szittya nép) a nők olly tekintélylyel birnak, mint a férfiak.“ (*Herodot*, IV. §. 26.)

A gallusok fontos ügyekben a nőket kérdezték meg. Abban egyeztek meg Hanniballal, hogy ha a carthagoiaknak panaszuk lenne a gallusok ellen, a gallus nők itéljenek a dologban. (Mém. de l' Acad. des Inscription. t. XXIV. p. 374.; Mém. de l' ab. Fréret.)

Német népek. Sőt ők némi szentségszerüt és sejtelmest hisznek rejleni bennök; nem is vetik meg tanácsaikat, sem válaszaikat nem mellőzik. (*Tacit.* u. o. 8.)

Ujabb népek. „Midőn valamelly nemzeti háboru támad, papok és jósok kérdeztetnek meg; gyakran a nők tanácsa is kikéretik.“ (*Robertson*, Hist. d' Amérique. II. köt. 369. l.)

A huronok különösen a nőket kérdik meg egész pontossággal. (*Charlevoix.* Hist. du Canada, 267. 269—287. l.)

4. Jövendölések.

Régi népek. — Azon módok iránt, mellyek által Isten akaratját az első embereknek, és különösen Izrael népének később kinyilatkoztatá, lásd a Bible de Vence ötödik kiad. Disc. prélim. és T. XXI. Sur les elections par le sort; ugy szinte más értekezéseket. Nevezetes példái ennek azon vessző és kigyók, mellyekkel Mózses az egyptomiak csábmesterségeit megszégyenitette; s Áronnak vesz-

szeje, melly a törzsfőnökök tizenhárom vesszeje közt kivirágzott. (Num. 17. [1])

A hamis jövendölés mestersége nagyon elterjedt a népek közt, mindennemü változásaiban: a csillagok, légtünemények, az állatok mozdulatai, hangja, belei, a folyadék szemlélete valamelly edényben, nyilak és vesszők által vetett sorsok stb., szolgáltak eszközül a jövendölésre.

„A jóslók nagy számmal vannak a szittyáknál; e végre füzfavesszőket használnak: összekötvén egy csomót, leteszik azt a földre, szétbontják, és különválasztva mindenik vesszőt, a szerint jövendölnek" stb. (*Herod.* IV. §. 67., és Larcher 148. jegyzete.)

„Megállván Babylon királya a kettős uton, a két ut kezdetén, jövendölést kérdezve, s nyilakat egyelitve: a bálványokat kérdezte meg; a májtól kért tanácsot." (*Ezechiel*, 21, 21.)

A lovakkali jövendölésnek jeles példáját találjuk Darius Hystaspis fiának megválasztásában. (*Herod.* III. §. 84.)

A görögök és romaiak, mint Guizot megjegyzi, a madarak reptétől és énekétől kértek tanácsot; ehhez járultak az áldozatok belei, a légtünemények stb. A jövendölések, valamint a görög-romai vallás minden egyéb részei, ecclecticus jellemmel birtak.

Német népek. A jóslatok- és sorsvetésre igen figyelnek. A sorsvetés módja egyszerü: a gyümölcsfa levágott ágát izekre metélik, és bizonyos jegyekkel bélyegezve, fehér ruhára szórják, csak ugy odavetőleg és esetesen; legott, ha közügy van kérdésben, a község papja, ha magánérdek, a családapa, az isteneket kérve s égre tekintve, mindeniket háromszor fölveszi, s a fölvetteket a rájok jegyzett bélyeg szerint értelmezi: ha tiltólag mutatnak, az napon a kitüzött tárgyról semmi kérdés többé; ha engedőleg, azonfölül még a jóslás tanusága kéretik ki, és pedig, mihez itt is tudnak, a madarak éneke és röpte. Sajátja e nemzetnek, a lovak sejtelmeit és jeladásait is megkisérteni. (*Tacit.* U. o. 10.)

Ujabb népek. A vesszőkkeli jóslat némi viszonyban áll a nyi-

---

[1]) Ha emlékezetem nem csal, a bibliának valamelly ellensége egy helyet idéz Herodotból, hol az mondatik: „Egyptomban senki sem gyakorol jövendölést." (Lib. II. §. 83.) De Herodot azt is hozzá teszi: „A jövendölés csak némelly isteneknek tulajdonittatik"; és folytatólag oraculumokat idéz. Azt akarja tehát mondani, hogy Egyptomban csupán papok valának a jósok: Görögországban pedig papok és nem-papok; mert Herodot szintugy, mint a többi történetirók, főleg a görögök, az idegen szokások leirásában ezeket mindig saját nemzeti szokásaikkal hasonlitják össze.

lakkali jóslattal, melly egész keleten szokásban volt. Midőn a turcomanok a Ghasnavidák leveretése után Persiában megtelepültek (1038. e.), királyt választottak maguknak; nyilakra irván először a különféle törzsek neveit, azután az ugyanegy törzsbeli családok-, végre a sors által kihuzott család különféle egyéneinek neveit. (*Gibbon*, Hist. de la decad. de l'emp. rom. T. II. p. 224.)

A madarak éneke- és röptéből vett előérzetek nagy részben az amerikai népek, ugymint natchesek-, moxok-, shichitáknál stb. vannak szokásban. (Lettres édif. VII. köt. 255 l.; VIII. köt. 141. 264. l.)

5. Király és kormányzás.

Régi népek. Hogy az ősnépeknél a kormányzat nem volt egyforma, hanem majd monarchiai, majd papi, majd aristocratiai a törzsfőnökök, vagy democratiai a családfők befolyása mellett, vagy legtöbbnyire két-háromféle összevegyitve: azt az egész szent és világi történelem tanusitja. De a hol monarchiai volt, ott az örökösödés is csakhamar behozatott; ezt az egyptomi, babyloni, assyr, indiai, chinai, hellen stb. népek uralkodóinak jegyzékei bizonyitják. A származási táblák lényeges részét, sőt egyedüli Chronologiáját teszik a bibliának, minden egyéb őskönyveknek, s az alárendelt helyzetben maradt népek mostani szokásainak is. A monarchia szinte nem régibb forma a többinél; azonban a monarchiában természetes, ősi, állandó, és szükséges dolog az örökösödési forma.

A papi közbenjárás világosan kitünik átalában a papi cast felsőbbségéből a többiek fölött; ide számitván a harczosokat is bármelly népnél. Kitetszik tovább ez Egyptomban az emlékekből; Babylonban a chaldaeusok fönmaradásából két vagy három hóditás után is; a medo-perzsáknál a zendavestából, a magusok tekintélyéből, és onnan, hogy a király a papi castból való, s egyszersmind főpap (lásd Cyropaedia, I. 43 l., és a jegyzetet); a hinduknál a vedákból, és azon Maha-baratából, melly a papok és harczosok közti küzdelem epopoeiája. Spartában a királyok kettős papságot viseltek. (*Herod.* VI. §§. 56. 57.)

A törzsfőnökök aristocratiai hatalma kitetszik ugyanazon tényből, hogy a törzsek föntarták magukat (mi közös kötelék, és a főnököknek föntartott hatalom nélkül nem történhetett volna,) Egyptomban, Persiában (Cyropaedia, I. 6. l.), Atheneben, Romában, tovább a germanok közt, és minden ujabb népeknél. „Cecrops, és az első királyok alatt egész Theseusig, Attica mindig városokra volt felosztva, mellyeknek saját prytanjai, vagy archonai voltak. . . Theseus azonban eltörlé a többi városok senatusait és tisztviselőit; egyedül az athenei senatus- és prytanaeumra szoritván azokat.“ (*Thucyd.* II. 15.)

Mi pedig a családfők democratiai, vagy talán minden harczosok tekintélyét illeti, ez kitetszik onnan, hogy a szent-irás, és valamennyi régi történeti könyvek tyrusiakat, atheneieket, spartaiakat emlitenek a többes számban, még akkor is, midőn királyaik voltak; és bizonyitják ezt a népszerü forradalmak számos példái mindeme népeknél, vagy városokban.

A vegyes kormány leginkább szokásban volt a népeknél; legjellemzetesebb ezek közt a világi történelemben Sparta kormánya. De még jellemzetesebb az izraelitáknak egész bibliai története. A természetfölötti közbenjárás nem rontja le, sőt még inkább többnyire megerősíti a hasonlatosságot; mint például, midőn az Isten előrelátja, és szemére veti az izraelitáknak, hogy más népek példájára, királyt akarnak. Az Isten által választott főnök, papi közbenjárás, birák, érdem szerint választott királyok, örökös királyok, aristocratiai tanács, democratiai befolyás, minden, de minden feltalálható abban. S ez természetes dolog; de jó ismételni, hogy ez a népeknek egyedüli története, melly magát őszintén illyennek vallja.

Német népek. Királyokat a nemesség, hadvezéreket a hősök közül választanak. A királyok hatalma nem korlátlan és önkényes; a hadvezérek is példával inkább, mint parancscsal vezetik a népet: ha elszántak, ha kitünők, ha a csatarend élén müködnek, magukat csodáltatva járnak elől példájokkal. Egyébiránt akár fenyiteni, akár tömlöczbe vetni, akár megverni, kinek sem szabad másnak, egyéb a papoknak; ezeknek is nem büntetésképp, vagy a vezér rendeletéből, hanem mintegy Isten parancsára. Kisebb ügyekről a főnökök tanácskoznak, nagyobbakról mindnyájan; de ugy, hogy azokat is, a mikről határozni a község dolga, a főnökök tárgyalják. A királyt, vagy főnököt, a mint őt kora, nemessége, hadi érdeme, s ékesenszólása ajánlja, ugy hallgatják meg: inkább szónoklati tekintélyök-, mint parancsoló hatalmuknál fogva. Ha nem tetszett az állitás, zugolódva rosszalják; ha tetszett, dárdáikat összeverik. Legtiszteletesebb neme a helyeslésnek, fegyverrel dicsérni. Senkinek sem szabad előbb fegyvert fogni, valamig csak a község őt arra képesnek nem nyilvánitja. Ekkor a gyülésben vagy a főnökök egyike, vagy az apa, vagy atyafi paizszsal és dárdával szerelik föl az ifjat: ez náluk a toga, ez az ifjuság első disze; eddig ők csak a család tagjaiul tekintetének: most már a köztársaságéi. (*Tacit.* u. o. 7. 11. 13.)

Ujabb népek. A vad népek sem fejedelmeket, sem királyokat nem ismernek maguk közt. Európában azt mondják, hogy köztársaságban élnek; de náluk nincsenek állandó törvények. . . Minden csa-

lád teljesen szabadnak, és minden indián függetlennek tartja magát. Mindazáltal a szükség megtanitá őket, némi társadalmat képezni, és főnököt választani maguknak, kit kaczikának vagyis parancsnoknak neveznek... Hogy valaki közülök illy méltóságra emelkedjék, vitézségének fényes bizonyitványait kell adnia. (Lettr. édif. VIII. k. 133. l.)

6. Hadi csapatok.

Régi népek. Egyike a legnevezetesebb szokásoknak a népek történeteiben, a harczos csapatok, és kalandor vezérek. Ezek mindenütt társadalmat képeztek a társadalomban, államot az államban; elkerülhetlen következése volt ez az államok közti csekély összefüggésnek, és a természetes hajlamnak a küzdésre, a kalandok és hatalom keresésére; mellyet Tacitus olly helyesen fejez ki e szavak által: Midőn a polgárzat alszik stb. A népeknek több fő- s alosztályokrai szakadozása, s ollykor a különböző népeknek egy nemzetté olvadása is, rendesen illy egyes vezérek körül alakult csapatoknak tulajdonitandó.

A legelső csapatvezér hihetőleg Nimrod volt. Elkülönözött népek vezérei voltak kétségkivül Esau utódai; kik épen igy neveztetnek a Genesis 36. fejezetében (duces, nem reges, a Vulgatában; alouf, nem pedig melech, a zsidó szövegben). Csapatvezérek voltak némelly vitéz izraeliták, mielőtt az egész nemzet biráivá lettek; kalandor vezér, vagy harczos volt Sámson egész éltében. Vezér volt Dávid, Saul életében; csapatvezér Cyrus, atyja Cambyses, és nagybátyja Cyaxares, persa és medus királyok életében; csapatvezérek Hercules, Danaus, Hellen (*Thucyd.* II. 15.), Theseus, és a görög népeknek minden hősei s alapitói; szintugy Romulus, Roma alapitója stb.

„Kitüntetve magát Cyrus, őt a persa népnek tanácsba gyült vénei, a mediai hadjárat fejévé választák meg. Ezenkivül hatalmat adtak neki, kétszázat választani ki azokból, a kik egyenlők méltóságban (ὁμότιμοι, persiai előkelők); és mindegyiknek a kétszáz közül ismét megengedék, választani más négyet... Mindeniknek tovább ezen ezer közül megengedték, hogy 10 paizsos, tiz parittyás és 10 ijász vitézt választszanak ki a persa nép közül; és ekképen szedetett össze 10,000 ijász, 10,000 parittyás, és 10,000 paizsos, és ezeken fölül volt még az 1000 nemes“ (Cyropaedia, 38. l. Vö. 64. l.).

Német népek. Mindenkor válogatott ifjak nagy tömegétől környeztetni, békében disz, háboruban véderő. Mert nem csak saját nemzetsége között, hanem a szomszéd községeknek is, kinek-kinek hire és dicsősége abban áll, ha kiséretének száma és vitézsége kitünő. Mivel az illy főnökök követségek által meghivatnak, és ajándékokkal ékesittetnek, és jobbára már hirökkel elnyomják a háborut. Ha a község,

mellyben születtek, hosszu béke- és heverésben tesped, a nemes ifjak nagyobb része önkényt olly népekhez megy, mellyek épen háborut viselnek. Minthogy részint a nyugalmat nem szereti e nemzet, részint a veszélyek közt hamarább kitünnek: és nagy hadi kiséretet csak erővel és háboruval tarthatni fön; mert fejedelmök bőkezüségéből várnak majd harczi paripát, majd egy véres és diadalmas dárdát: s a lakomák, habár nem fényesen, de dusan adatva, zsold fejében járnak ki. Az adakozásra anyagot háboru és ragadozás nyujt. (*Tacit.* u. o. 13. 14.)

Ujabb népek. A leghatalmasabb rend az irokczeknél a hadvezéreké. Mindenekelőtt szükség, hogy szerencsések legyenek, és követőiket el ne hanyagolják: kötelességök a nagylelküség; és minden előforduló alkalommal meg kell fosztani magukat mindattól, a mi rájok nézve kedves, harczosaik javára (Mém. sur les Iroquois, a Variétés litt. I. 443. lapján.)

A hadvezérek tekintélye az ifjuságnál nagyobb, vagy kisebb, a szerint, a mint többé, vagy kevésbbé vendéglik meg őket (Journ. des campagnes de M. de Bougainville en Canada, a Variétés litt. I. 488. lapján).

7. Időtöltés, vadászat.

Régi népek. A kóborló, vagy állandó lakhelyekkel nem biró, és hasonló szomszédoktól környezett népeknél igen gyakori alkalom nyílik a háborúra; a háboru náluk ugy szólván folyvást tart. Miért is a harczos olly fontos személynek tartja magát, és annyira fölül emeli magát a többi castokon, állapotokon, és a nőnemen, hogy az általa megnemesitett harczmesterségen kivül minden egyebeket másokra tol, és lealáz. Maga a vadászat is nem annyira egy, az életre szükséges és hasznos foglalkozás nála, mint sem katonai gyakorlat. Hol rendes csapatok és gyakorlatok nincsenek, ott ez az egyedül lehető foglalkozás.

„A barbarok legnagyobb részénél azok, kik kézmüvekkel foglalkoznak, sőt gyermekeik is, legalsóbbakul tartatnak a polgárok közt; a legelőkelőbbekül ellenben azok, kik nem gyakorolják azokat, és különösen azok, kik fegyvert forgatnak. Minden görögök, főleg a lacedaemonok, e véleményben növekednek föl; kivéve a corinthusiakat, kik a kézmüveseket becsülik.“ (*Herod.* Larcher, II. §. 167.)

E szokás Herodot után is megmaradt a görögöknél és romaiaknál. Idő multával tehát az élelmi szerek kiosztása, és a látványok (panem et circenses) szükségesekké váltak a világot leigázó nép henye utódainak táplálása- és mulattatására.

„A persák (mielőtt még Cyrus által hatalomra vergődtek) nyilván üzik a vadászatot; és a király épen ugy, mint ha háboruban volna, s a

többiek vezére lenne, maga is vadász, és a többiek által vadásztat; ez mindazáltal csak gyakorlatnak látszik, melly minden egyebeknél inkább hajlandóvá teszi az embert a háborura." (Cyropaedia, I. 8. l. Vö. Anabasis, I. §. 39.)

Német népek. Valahányszor nem háboruskodnak, vadászattal is sok időt, de henyélve még többet töltenek: álomnak és evésnek adván át magukat; a legvitézebb- és harczosabbak sem tevén semmit, a házat, a ház isteneit, a földeket nők, vének, és a család bármelly legerőtlenebb tagjának gondjára bizva, ők maguk tespednek: a természet furcsa ellentéteül, midőn ugyanazon emberek annyira kedvelik a tétlenséget, és gyülölik a békét. (*Tacit.* u. o. 15.)

Ujabb népek. Kivéve némelly apróbb vadászatokat, az illinoisiek tökéletesen henye életet élnek; dohányoznak és beszélgetnek... Takarójok alatt nyugodtan töltve az időt, alusznak, vagy ijakat készitenek... Ellenben a nők reggeltől estig rabszolgák módjára dolgoznak. (Lettres édif. VII. 82. 86. l. V. ö. *Robertson*, Hist. d' Amér. II. 561—570. l. 50. sz.)

8. Lakhelyek.

Régi népek. A legelső városok táborhelyek (tentoria, Ring), a későbbiek pedig az elsőknek utánzásai levén: térek, mezők, kertek, berkek választák el a házakat egymástól. Innen magyarázható a legrégibb városok nagyszerü kiterjedése, mellyet a történetirók emlitenek, a romok pedig igazolnak. „Sparta, mivel nincsenek szomszédos házai, sem pompás templomai s épületei, sőt a görögök régi módjára mezei-lakokból áll, sokkal alábbvalónak tetszhetik hirénél" (Thucyd. I. 10.). Atheneben olly sok üres tér volt, hogy mindazokat befogadhatta, kik a lacedaemonok évenkinti betörései elől a városba menekültek (u. o. II. 17).

Magukat a templomokat mindig szent berek környezte. Izrael Istene megtiltá ezeket. De az ő temploma sem volt, miként a mieink, egyetlen nagy épület: hanem a kőfalazat többrendbeli épületeket zárt magába; a nép egyedül a csarnokokba mehetett: a szentek szentje, hasonlóan a pogányok kápolnájához, csupán a papok számára vala föntartva; s ide is csak a főpap, évenkint egyszer léphetett be.

Dávid a 121-ik zsoltár 3-ik versében dicséri Jerusálemet, mivel szomszédos házai vannak, a mi ritka dolog; és e kivétel összeszorult lakosságra mutat. Pompeji romjai tanuskodnak a mellett, hogy ama régi szokás a romai korszakban is megvolt. Az egymáshoz kapcsolt házak, a felsőbb emeletek, az utczára néző ablakok, ujabb europai szokást tanusitnak. Ásiában valószinüleg a bejárásnál egyéb soha sem nyilt az utczára, s

csupán a háztetőn levő erkély nézett oda: mint ez ott jelenleg is divatban van.

Német népek. Hogy a german népeknek semmi keritett városuk sincs, eléggé tudva van; nem is türik az egymáshoz csatolt tanyákat. Elszórva, s elkülönözve laknak, a mint valamelly forrás, vagy mező, vagy liget megtetszett nekik. A lakcsoportokat sem rendezik ugy, mint mi; összekötve, s egymáshoz ragasztva az épületeket; hanem a maga házát kiki üres térrel keríti be, akár a tüzveszélyek elleni óvakodás-, akár épitési tudatlanságból. (*Tacit.* u. o. 16.)

Ujabb népek. Ekkép épitvék a vad népek falvai Amerikában, és a hegyi lakóké Corsicában; szétszórt, és egymástól távolabb álló házakból levén alkotva ollyformán, hogy egy ötven házból álló falu néha egész negyed mérföldnyi (leg.) területet is elfoglal. (*Volney*, Tableaux des États-Unis, 484—486. l.)

9. Házasság.

Régi népek. Nincs szokás, mellyre nézve az égalj-ból okoskodó iskola annyira eltért volna a történettől, mint a többnejüség és egynejüség felőli vitában. Azt mondták némellyek, hogy a többnejüség természetes, örökös, és mellőzhetlen a keleti meleg éghajlatok alatt: feledve mindenekelőtt Görög- és Olaszországot, mellyek szintolly déli tartományok, mint Assyria és Media; tovább azt, hogy a kereszténység keleten keletkezett, és mielőtt a világ többi részeibe elvitetnék, ugyanott vétetett foganatba, s a többnejüséget azonnal eltörlé. Ki ez intézményt a Cham- és Sem-féle törzseknek tulajdonitaná, a Japhet-törzs kizárásával, annak ugy látszik, mintha igazsága volna: de még sincs; mivel az ásiai Japhetféle törzsek is csakhamar elfogadák a többnejüséget; tovább, a keresztény egynejüség mindenekelőtt a Semféle törzsek által fogadtatott el. A többnejüségnek sokkal természetesebb eredeti oka, véleményünk szerint, az ősnépek állapotában és szükségében, s amaz isteni parancsban kereshető, hogy terjeszkedjenek és szaporodjanak. Nem mondjuk azt, hogy a nőknek tuczatonkint vagy százankint tartása, a harem, foglaltatott légyen e parancs-, vagy szükségben; egyedül a többnejüség, de nem a változatos sokaság volt megengedve

Ennek is, mint más egyébnek eredetét bámulandókép megfejti a szent-irás. A patriarchák rendesen csak egy nőt vesznek; ezenkivül egy másikat csak akkor, ha az első nem szül nekik gyermekeket, vagy már nem reménylenek tőlök, és egyéb hasonló okoknál fogva. Ábrahám megelégszik a magtalan Sárával igen élemedett koráig; akkor is Sára kezéből fogadja el Hagart, és pedig magtalansága miatt (Gen. 16.); Keturát is, ugy látszik, csak Sára halála után vette el (u. o. 25.). Na-

chornak, Ábrahám testvérének, csak egy neje, s egy ágyasa volt (u. o. 22.). Izsákról semmi nyoma sincs, hogy egy feleségénél több lett volna. Esaunak ugy látszik három volt (u. o. 26, 34. 28, 9.). Jákob egyedül Rachelt ohajtotta; Liát megcsalatás következtében nyerte: később Rachelt első szerelmébeni állhatatosságáért; a magtalan Racheltől fogadta el Balát, annak szolgálóját, és a szülni megszünt Liától Zelfát, szinte ennek szolgálóját (u. o. 29. 30.).

Német népek. A barbarok közt csaknem egyedül maguk érik be egy feleséggel; igen keveset kivéve: ezek sem bujavágyból, hanem mert nemességök miatt többektől igényeltetnek. (*Tacit.* u. o. 18.)

Ujabb népek. Az éjszakamerikai vadaknál, olly tartományokban, hol ritka az élelem, és nehéz eltartani a családot, minden férfi csak egy nőt vesz. (*Robertson*, Hist. d' Amér. II. 293. l.)

Jóllehet a moxok (Peruban) megengedik a többnejüséget: ritka mégis, hogy egy feleségnél többet tartsanak; a szegénység nem engedi, hogy többet vegyenek. (Lettr. édif. VIII. 71. l.)

A guaranoknál Paraguayban a többnejüség nincs megengedve a népnek; de a kaczikák tarthatnak kettőt, vagy hármat. (U. o. 261. l.)

10. Jegyajándék.

Régi népek. Az ősi szokás mindenütt az volt, hogy az ipát, vagy sógort meg kellett ajándékozni, az óhajtott nőnek elnyerhetése végett. Igy van ez följegyezve a szent-irásban. Midőn Ábrahám szolgája megnyerte Rebekát Izsáknak, „elővevé az ezüst és arany edényeket és ruhákat, s ajándékban adá azokat Rebekának; testvéreinek és anyjának szinte ajándékokat adott.“ (Gen. 24.) Jákob először hét, azután ujabb hét évig szolgálta nagybátyját és jövendő ipát, hogy elnyerhesse Rachelt (u. o. 29.). Midőn Sichem elragadta Dinát, Jákob leányát, eljött ehhez és gyermekeihez békét eszközleni, és mondá: „Valamit rendeltek, megadom. Öregbitsétek a jegyruhát, és kérjetek ajándékokat; és örömest megadom, a mit kérendetek: csak adjátok nekem a leányzót feleségül“ (u. o. 34.). Világos, hogy a jegyajándékot a vőlegény tartozott adni a leányzó családjának. (I. Kir. 18, 25.)

„Némelly thrákoknak szokásuk, eladni fiaikat. . . Ők igen drágán vásárolják meg feleségeiket ezek szülőitől.“ (*Herod.* V. §. 6.) Xenthes, thrákok királya saját leányát ajánlotta Xenophonnak; „s ha van egy leányod, megveszem azt a thrákok szokása szerint.“ (Exped. de Cyrus· Larcher, II. 200 l. Lásd ugyanott Larchernek 25-ik jegyzetét, melly egy egész értekezés e szokásról, s azon időszakról, midőn a leánynak családja kezdett jegyajándokot adni a férjnek.)

Német népek. Jegyajándékot nem a nő a férjnek, hanem a

nőnek a férj nyujt; jelen vannak a szülők és rokonok, s az ajándékot helyeslik: nem afféle női gyönyörül választott ajándékot, sem melly az uj menyet cziczomázza, hanem ökröket és kantározott lovat, és paizst, dárdával és karddal. (*Tacit.* u. o. 18. [1])

Ujabb népek. Ugyanez történik, hol a férj vásárolja feleségét; ez tulajdonává, rabszolganőjévé válik. „A guianai indiánoknál a hajadonok nem visznek jegyajándékot a férjnek... Az indián, ki egy indiánnőt vesz el, atyjának ajándékokat visz: függő ágy, csónak, néhány nyilak még nem elegendők; egy évig kell dolgoznia a jövendőbeli ipának, fát vágni, vadászatra menni, halászni stb. A nők a guianoknál valódi tulajdont képeznek.“ (Giornale Ms. d' un soggiorno alla Guiana, del signor di M. . .)

Szintigy van a dolog a natcheseknél, némelly tatár törzseknél, ugy Mingreliában, Peguban, némelly afrikai népeknél (Lettr. édif., VII. 221. l.; Lord *Kaims*, Sketches of the history of Man, I. 184—186. l. 4r. kiadás, 1774.).

(Hozz.) És a turcomanoknál (*Burnes*, i. m. III. 20. l. franczia ford.).

(Hozz.) „Tudsurrahban, Abyssinia egy vidékén, a vőlegény, megtörténvén az eljegyzés, ipának egy him- és egy nőtevét ad; napának pedig két kosár rizst, egy kosár gabonát, egy vörös kendőt, egy darab suratei kék vásznat, és némi apróságokat.“ (Abbadie levele a Vörös-tenger partjairól, 1841. dec. 27-ről. Franczia lapokból, 1842. évi october haváról.)

11. Házasságtörés.

Régi népek. Hogy a házasságtörés átalában ritka eset volt az ősidőkben, nem csak a későbbi idők bizonyságai tanusitják, hanem a törvények eredeti szigorusága is; melly sehogy sem fér össze e bünnek gyakoriságával. Az izraelitáknál halálos büntetés volt rá szabva. (Levit. 20, 10. Deut. 22, 22. Dan. 13, 45.)

---

[1]) Hogy a németek ugy vették feleségeiket, azon kételkedni nem lehet: a burgundiak törvénye mondja: „Ha valaki ok nélkül elüzi feleségét, adjon neki hasonló összeget ahhoz, mellyet fizetett elnyerhetéséért“ (tit. 34.). Theodorik, ostrogothok királya, midőn unokahugát Hermanfridnak, a thüringiek királyának adá, ezeket irja neki: „Jelentjük neked, hogy követeid megérkezvén, e megbecsülhetetlen dologért, a nemzeteknél bevett szokás szerint, átvettük a hozzánk küldött dijt, ezüsttel kantározott lovakat, mint lakodalmi lovakhoz illik.“ (**Cassiod.** *Var.* lib. IV. ep. I.)

Egészen a legujabb időkig Alsó-Saxoniában az eljegyzés *Brudkop*-, vagyis *Brautkauf*-, nővételnek neveztetett. **Adelung**, *Hist. anc. des Allemands*, 301. l. 2. jegy.)

Német népek. A házasságtörések olly kiterjedt nemzetben igen ritkák; mellyeket rögtön büntetni lehet a férjeknek. Az illy nőt, haja levágva, s meztelen, a rokonok szeme láttára, kiüzi házából a férfi, s a lakcsoport hosszában vesszőzve kergeti. A megesett szüznek semmi kegyelem; sem szépsége, sem kora, sem vagyona által nem talál férjet. (*Tac.* u. o. 19.)

Ujabb népek. Azt mondják, hogy a házasságtörés ismeretlen volt a szigetbeli karaiboknál, mig az europaiak oda nem jöttek. (Lord *Kaims*, Sketches, I. 207. l.)

„Az éjszakamerikai vadaknál a házasságtörést legtöbbnyire rendes itélethozás nélkül bünteti a férj; ki vagy kegyetlenül elveri a nőt, vagy orrát harapja le.“ (*Long*, Voyages chez différentes nations sauvages de l' Amer. septent. 177. l. V. ö. Az amerikai indiánok történetét *James Adair*től angol nyelven, 1775., 144. l. Variétés littér. I. 458. l.)

12. Késői házasságok.

Régi népek. A szent-irásban megemlitett minden vizözönelőtti s utáni ős származási jegyzékekben, egyetlen példája sincs olly patriarchának, ki nagyon kora ifjuságában nemzett volna gyermekeket. Kövessük bár a zsidó olvasást, melly a nemzedékeknek rövidebb életkort ád, Ábrahámnak egyetlen maradéka sem született hamarább, mint atyjának 29 éves korában (Gen. 11, 10—26.). Mindez késői házasságra mutat. Izsák, az annyira ohajtott, s a neki tett igéretek miatt olly becses gyermek, csupán negyven éves korában vett nőt (u. o. 25, 20.). Szintugy Esau (u. o. 26, 34.). Jákob sem volt fiatalabb, midőn hét évi bujdosása után, feleséget vett. Hogy a késői házasság, és késői nősülés a régieknél szokásban volt, azt az utódok panaszai bizonyitják, midőn már megszünt.

Német népek. Az ifjak későn nősznek; miért nemi erejek kimeritetlen. A szüzeket sem siettetik: ugyanazon virulásuak, hasonlóan testesek; egymáshoz illők, és épek adatnak össze: a szülők izmosságának megfelelnek a magzatok. (*Tacit.* u. o. 20.)

Ujabb népek. A kóborló vadak közönyös érzelmeit szerelem dolgában, sokan észrevették már; Bruce tapasztalta ezt a gallák- és shangalláknál Abyssinia határain, Levaillant a hottentotoknál. „Az irokezek tudják, és azt mondják, hogy a nőkkeli közösülés vitézségöket és erejeket gyengíti; s kinek mestersége a fegyverforgatás, annak tartózkodnia kell a nőktől, vagy azokat mérséklettel használni.“ (Mémoires sur les Iroquois, a Variétés littér. I. 455. lapján. Vö. *Volney*, Tableau des Etats-Unis, 448. l.; *Malthus*, Essai sur le principe de la population, I. 50. l.; *Robertson*, Hist. d' Amér. II. 237. l.)

A grönlandiak csak husz éves korában adják férjhez a leányt; s az éjszaki vadak nagyobb részénél ugyanezen szokás uralkodik. (*Meiners*, Geschichte der Frauen, I. 29. l.)

13. Nagybátya és unokaöcs.

Régi népek. Az igazság- és természettel leginkább megegyező öröklési törvény az, midőn a javak egyformán osztatnak el az atya előtt egyaránt kedves gyermekek közt. Azonban a magzatok iránti hajlamot csakhamar elnyomta általában a család iránti hajlam, és a vágy, inkább egy gazdag és hatalmas családot hagyni hátra, mint több középszerü és lassankint nyom nélkül eltünő családokat. E vágy sokkal forróbb olly nép tagjainál, mellynek közepette a törzs és a család,mint állam tartja fön magát az államban. Innen van az elsőszülöttségi törvények régisége és általánossága. Innen a zsidó népnek azon különös törvénye, hogy az özvegyet sógora tartozzék elvenni.

Az ellenkező szokás tehát, szintannyira szeretni a nővér gyermekeit, mint sajátjait, sőt azoknak emezek előtt örökséget hagyni, csak kivétel; és e részben nem hasonlatosságot, hanem tökéletes különbséget találunk az ősnépek, és a Tacitus által leirt német, vagy a Guizot által idézett vad népek közt.

Német népek. A nővérek fiait akkép becsüli a nagybátya, mint saját édes apjok. Némellyek e vérségi kapcsot még szentebbnek és szorosabbnak tartják, s tuszokul kapni inkább kivánják; mintha általuk mind a tusz-adók hüségét, mind az egész családot erősebben lekötelezné. (*Tac.* u. o. 20.)

Ujabb népek. A natcheseknél az uralkodót nem fia követi, hanem nővérének fia... Ez intézkedés oka, feleségeik kicsapongásain alapszik; igy legalább, azt mondják, bizonyosak benne, hogy a ki utánuk következik, anyai részről királyi vérből ered.“ (Lettr. édif. VII. 217. l.)

Az irokezek- és huronoknál a főnök méltósága átmegy a nagynénék, nővérek, vagy anyai unokák fiaira. (Moeurs des sauvages, par le P. *Lafitau*, I. 73. 471. l.)

14. Magánbosszu.

Régi népek. A magánbosszu, vagyis a megsértett családja által a sértő fél ellen követelt bündij, általános szokásban volt a régi népeknél. Ez természetes volt: a nép ugyanis, ha jól megfontoljuk, nem volt az egyénhez legközelebb álló társadalom; a népben fönmaradt a törzs, a törzsben a család: a nép nem volt egyéb törzsek halmazánál, mellyek ismét családok halmazai voltak. Ez oknál fogva tehát természetes dolog volt, ha ugy szólván az első biróságot mindenkor ezek

gyakorolták; s a törzshez, vagy a néphez, csak mint fölebbviteli és megsemmisítési törvényszékhez folyamodtak. Az illy családi biráskodások és bosszuállások sehol sem töröltethetének el, mig a törzsek és családok, mint független, és az államban államot képező társadalmak el nem töröltettek.

Az illy családi ellenségeskedésekből eredtek mindenütt a menedékhelyek, és kibékitések (compositio, ném. Widrigild) két rendbeli orvoslatai. A társadalmak nem levén még elég erősek, hogy minden egyes esetben magukra vállalják a biráskodást, a legelső orvoslatot az által nyujták, hogy a magánharag lecsillapitására módot nyujtsanak, főleg a nem-szándékos gyilkosságok eseteiben; a másodikat pedig, hogy ujabb gyilkosság nélkül végezzék az ellenségeskedéseket.

Hogy a zsidók történetében igen kevés példáira akadunk a bosszuállásnak, és a kibékitésnek, ez egyike azon jellemeknek, mellyek azt minden egyéb ama korbeli, valamint későbbi népektől is megkülönböztetik; egyike azoknak, mellyek felsőbb intézkedésre mutatnak nála. Azonban a menhelyek alapitása gyanittatja velünk, hogy közte is történt illyesmi. (Deuter. 19.)

Minden egyéb őstörténetekben igen gyakori példáira találunk a bosszuállásnak, menedékhelyek- és kibékitéseknek. A görög mythologiai történet tele van velök. Temérdek háboruk nem csak a népek, hanem a nemzetek közt is, az illy magán-ellenségeskedésből származtak. Illyen volt a trojai háboru. És pedig nem csak gyakori, hanem rendes oka volt ez a háboruknak; minthogy sokkal későbbi időben, a már előhaladott görög miveltség korszakában, Herodot a görögök és a nagy király, Europa és Ásia közti harcz eredetének okait előszámlálván, egy ezred-évnél fölebb megy, hogy annak okait magán-ellenségeskedésekből származtassa, minők Europa, s Helena elragadtatása, stb.

Olvassuk csak Plato Törvényeit, a régi történelmi bölcsészet eme tankönyvét: a több rendbeli személyek, mellyek e müben megszólalnak, a magán-ellenségeskedéseket, menedékhelyeket, kibékitéseket nem csak gyakori s természetes, hanem egyszersmind elkerülhetlen tényekül említik.

Német népek. Akár az atyának, akár az atyafinak mind ellenségeit, mind barátjait, kiki sajátjaiul tartozik nézni; de bosszuvágyuk nem kérlelhetetlen: mivel az emberölést is meg lehet váltani bizonyos számu gulyamarhával és barommal; s az egész család elfogadja az elégtételt, ha az hasznára van a közjónak: mert az ellenségeskedések veszélyesebbek, ha szabadok. (*Tac.* u. o. 21.)

Ujabb népek. Mindenki tudja, hogy e szokás divatozik minden csekély miveltségü népeknél, midőn nincs még közhatalom, melly oltalmazzon, vagy büntessen. Egyetlen példáját hozom föl az illy makacs bosszuállásnak a vadaknál; hasonlót ahhoz, minőt a germanokról beszélnek toursi Gergely és más chronisták.

„Egy indián a Maroni mellett tanyázó törzsből, erőszakos és vért szomjazó ember, egy ugyanazon falubeli szomszédját megölte. Hogy a család bosszuja elől meneküljön, elfutott, és Simapoba jött lakni, négy mérföldnyire (leg.) a mi pusztánktól. A meggyilkoltnak egy testvére utána indult a gyilkosnak; és Simapoba érkeztekor kérdeztetvén a kapitány által: miért jött? ‚Azért jöttem', felelé, ‚hogy megöljem Averanit, ki testvéremet meggyilkolta.'—„Nem akadályozhatlak benne," válaszolá a kapitány; éjjel azonban Averani megintetvén, gyermekeivel együtt menekült. Értésére esvén elmenetele, s hogy a tartomány beljébe, Apruagua partjaira utasittatott, ellenfele eltökélte magában, oda is követni őtet. „Meg fogom őt ölni (mondá), habár a portugalokhoz menekülne is." Ezzel utána indult. Nem tudjuk, valljon utólérte-e őt. (Giornale Ms. d' un soggiorno alla Guiana, del signor M... Vö. *Burnes*, Voyages sur l' Indus etc. II. 121.)

15. Vendégszeretet.

Régi népek. A vendégszeretet eredetét nem szükség fejtegetnünk. A vendégszeretet természetes dolog; s természetellenes, vagy legalább mesterkélt a vendégszeretet hiánya: az előrehaladt társadalom állapotának következése; midőn tudnillik igen sok az idegen, kiknek tartása az egyesek tehetségeit fölülhaladja, s tovább ez idegeneknek is elég módjok van magukat mindennel ellátni.

Hogy szent-irási példákra hivatkozzunk, az egész szent-irást kellene idéznünk. Meddig terjedtek légyen annak kötelességei, ki vendégeket fogadott be, azt Lothnak és az Ephraim hegyi levitának története tanusitja; meddig ismét azé, ki a vendégszeretettel élt, kitetszik a Deuteronomiumból (23, 7.): hol az izraelitáknak meghagyatik, hogy mint vendégekkel bánjanak az egyptomiakkal; kik pedig zsarnokaik voltak.

Egész Homer, egész Herodot, Xenophon egész Cyropaediája, sőt minden régi történetirók ugyanezt tanusitják a többi régi népekről.

Lássuk csak Herodotnál (Larcher ford. IV. 126. l. és jegyz.), és Plato Törvényeiben (Cousin ford. Paris, 1831. VII. 48 l. jegyz.) a proxenek tisztét: mintha csak ujabbkori consulok volnának, kiknek vendégszeretetet kell gyakorolniok a barátságos népekből idegenek iránt. Itt már látni azon előrehaladt állapotot, midőn lehetetlen, vagy igen bajos volt a magán-vendégszeretet gyakorlása.

Német népek. Lakomák- és vendégfogadásban egy nemzet sem pazarabb: akárkitől megtagadni a szállást, — tilosnak tartják; a vendéget kiki tehetsége szerint készitett étkekkel fogadja: ha ezek elfogytak, ki előbb vendéglő volt, uj szállásmutató és utitárs lesz; a legközelebbi házhoz, hivás nélkül bemennek; ez nem is szükséges: hasonló szivességgel fogadtatnak. Ismerős-e, idegen-e, mi a vendégjogot illeti, senki sem keresi. (*Tac.* u. o. 21.)

Ujabb népek. A vad népek vendégszeretete közmondássá vált. Lásd Histoire de l' Acad. des Inscr. III. 41., s az utazók számos előadásait.

16. Ajándékok.

Régi népek. Ugyanezt mondhatni az ajándékokról is. Természetes dolog, és szokásban van minden, nem igen mivelt társadalmakban. A miveltséggel mindinkább enyészik: miután átalánosan nem gyakoroltathatik. Valamint minden dolog, ugy az ajándékok is, ha igen gyakoriakká lesznek, nem becsültetnek, és nem ösztönözik azt hálára, ki azokat kapja.

Olvassuk csak Cyrus bőkezüségét barátjai iránt (Cyrop. VIII. c. 2—5.), s az ajándékokat, mellyekkel az alávetett népek kedveskedtek neki (u. o. 6. fej. végén); ugy szinte az ifjabb Cyrus által adott és elfogadott ajándékokat. (Exped. Cyri, I. §. 43.)

Német népek. Az ajándékokat szeretik; de sem az adottakat számba nem veszik, sem a vettekért le nem köteleződnek. (*Tac.* U. o. 21.)

Ujabb népek. Ugyanezt tapasztaljuk az amerikai vadaknál: örömest adnak és vesznek ajándékot; de azért sem nem éreznek, sem nem követelnek hálát. „Ha ezt nekem adtad (mondják a galibok), onnan van, mert nem tudtál mit tenni vele.“ (*Aublet*, Histoire de la plantations de la Guyanne francaise, II. 10. l.)

17. Részegesség.

Régi népek. A mivelt és szorgalmas társadalomban a részegség ritka bün, a mértékletlenség szinte. De az eredeti henye társadalmakban (l. fönebb a 7. §.), időtöltésül, vagy az idő, fájdalmak, és szomoruság stb. feledéseül szolgál. Igen gyakori volt e vétek a déli népeknél is, daczára az éghajlat melegétől származó természetes ellenkezésnek.

A próféták szüntelen korholták az izraelitákat ittasságuk miatt.

Ugy más népek történetirói s bölcsészei is: ugy annyira, hogy a persák és spartaiak józansága igen ritka kivételnek látszik. Ünnepélyes szemrehányást tesz Cyrus nagyatyjának, Astyagesnek, a Cyropaediában, I. 16.

Daczára a részegségnek, állandó szokás volt az ó-korban, vendégeskedés alkalmával tanácskozni. Ez a vendégszeretet következése volt. Ha idegen követek jöttek, vagy ugyanazon nemzetbeliek gyültek össze köztanácskozásra, kötelesség volt, mindenekelőtt jól tartani a vendégeket. Homer hősei is igy cselekesznek; igy a görögök, kik a tábor egyik részéből a másikba látogatásra mentek. Gyakori példákra találunk Herodot- és Xenophonnál (L. Exped. Cyri, II. 126. l. Larcher fordításában); tovább igen terjedelmes értekezés foglaltatik a vendégségek hasznáról Plato T ö r v é n y e iben, az I. k. végén, és a II. kezdetén. (Cousin ford. VII. 60.)

Hogy ezen vendégség alkalmávali tanácskozások nem fordulnak elő a zsidóknál, szinte egyike a kivételeknek, mellyek annak miveltségét más népek miveltségétől megkülönböztetik.

N é m e t n é p e k. Éjjel-nappal folyvást inni, egynek sem szégyen. . . . Az ellenkedések megszüntetése, sógorosodások, főnökök meghivása, végre béke és háboru fölött, többnyire a lakomákban tanakosznak: mintha a kedély akár őszinte gondolatokra nyiltabb, akár nagy dolgokra buzdithatóbb nem volna, mint illy alkalommal. (*Tacit.* u. o. 22.[1])

U j a b b n é p e k. Tudva van, mennyire kedvelik a vad népek a bort, és a szeszes italokat. A guianai indiánok hosszu utat tesznek azok megszerzése végett. M. . . . kérdezvén őket, h o v a m e n n e k, egyik a simapoi nép közül felelé: a k o r c s m á b a; mint nálunk szokták mondani a parasztok, vagy a kereskedők: a s z ü r e t r e, v a g y a v á s á r r a. (Giornale Ms. d' un soggiorno alla Guiana, del signor di M...)

18. Hadi tánczok.

A legelső látványokat nem zsoldosok nyujták, hanem ifjak, kik önkénytesen gyakorlák magukat a két természeti tehetség-, ugymint a zene- és tánczban. A zene vizözön előtti mesterség (Gen. IV. 21.); és illyennek kellett lenni a tánczuak is, melly azzal elválaszthatlan kapcsolatban áll. Előttünk van a frigyszekrény előtt daloló, s tánczoló Dávid példája (II. Kir. 6, 14. I. Paral. 15). Lásd Platonál (T ö r v. II. 74 l.), miképen gondolkoztak mindkettőt illetőleg a görögök. Ezeknél a tánczok vagy hadi-, vagy béketánczok voltak: az előbbiek pyrrhichák-, az utóbbiak emmeliáknak neveztettek; az előbbiek közt volt a ‚carpea', melly egy régi földmivelőt ábrázolt, ki majd munkája után lát, majd ismét az ellenséges megrohanás ellen védi magát. (*Herod.* II. §. 129. Larcher 126-ik jegyzet.; és Exped. Cyri, VI. §. 4. Larcher 4. jegyzet.)

---

[1]) Innen a lakomának (*Mahl*) német neve, a törvénykezési, polgári, s politikai gyülekezetek nevévé vált (*mallum*).

Német népek. A népjátékok neme egyféle, s minden körben ugyanaz. Az ifjak, kik ezt játszák, meztelenül, kardok és ellenök szegezett dárdák közt szökdelnek.

Ujabb népek. Az éjszakamerikai vadak tánczaiban semmi része sincs a szerelemnek: ezek egyedül hadi tánczok (*Robertson*, Hist. d' Amér. II. 459—461. l.)

19. Játékok.

Régi népek. A harczosok uralkodó castjának henyélése béke idején, adott természetesen alkalmat a játékok feltalálására, és gyakori használatára. Már a hagyomány igen nagy régiséget tulajdonitott e játékoknak; a sach, mint mondatik, a trojai háboru idejében találtatott föl. Azonban egyptomi s hindu emlékek valószinüleg még régiebbekké teszik e játékot. (L. *Rosellini* s *Creuzer* tábláit.)

Német népek. Koczkát, mit csudálni kell, józanon, komoly tárgyak közt játszanak: olly nyerekedési és veszteségi elszántsággal, hogy miután mindent elvesztettek, végre, s utolsó vesztésre, ön szabadságukat és testöket is fölteszik. (*Tacit.* u. o. 24.)

Ujabb népek. Az amerikaiak fölteszik a játékra bundáikat, házi eszközeiket, öltönyeiket, fegyvereiket; és midőn már mindent elvesztettek, gyakran egy koczkavetésre személyes szabadságukat is veszélyeztetik. (*Robertson*, Hist. d' Amér. II. 463. l.)

20. Hajzat.

Régi népek. A kettős szokás, bemázolni a testet, és hosszu hajat ereszteni, hogy rettegést öntsenek az ellenségbe, igen régi. A budinok és gelonok, a szittyákkal szomszéd népek, egész testöket vörös- és kékre festették. (*Herod.* IV. §. 107.; és Larcher 225-ik jegyzet.) A mosinechok különféle szinekkel mázolták be magukat. (Exped. Cyri, V. §. 19. Larcher 44-ik jegyzet.) Az izraelitáknál a hosszu haj hordása a nazaraeusok fogadásának egy részét tette; a fogadás bizonyos ideig, vagy élethosszig tarthatott. (Num. VI. Élethosszig tartott Sámson fogadása. Birák, 13.)

E szokástól, hogy főleg a derekabb vitézek hosszu hajat hordtak, eredett legrégibb időkben a szokás is, azokat lefosztani, vagy lekoppasztani a legyőzött ellenség fejéről: hogy azután diadallal hordozhassák a győzők. „A fő lekoppasztása végett a szittya mindenekelőtt kerek vágást tesz a fülek körül, és megfogván a bőrt felülről, azt erővel lenyuzza. Ezután egy ökör-bordával letisztitván a bőrről a rajta maradt husdarabokat, megpuhitja és összehajtogatja kezeivel, és törülköző gyanánt használja. Továbbá pedig lovának nyakára függesztvén, azzal dicsekszik; mert minél több illyen törülközője van valamelly szit-

tyának, annál hősebb- és bátrabbnak tartatik." (*Herod.* IV. §. 64., és Larcher 142-ik jegyzet.)

Német népek. A svevek föltorzitják a hajat; de ezt nem kaczérságból teszik: hanem ha háboruba mennek, mint azzal is magasabbak és félelmesbek, ugy szólván az ellenség szeme láttára ékesitik föl magukat. (*Tacit.* u. o. 38.)

Mi más germanoknál ritka, és csak egyesektől merénylett szokás, az a cattoknál köz megegyezéssé vált: mihelyt fölserdülnek, a hajat és szakállt megereszteni, s csak ha ellenséget ölnek, tenni le a vitézségnek fogadott és kötelezett alakot. Az ontott vér és zsákmány fölött fedik ki arczukat; és ugy vélik, hogy csak akkor adták meg születésök díját, s lettek méltókká hazájok- és szülőikhez. A gyávák és nem viaskodók bozontosan maradnak (u. o. 31. [1]).

Ujabb népek. Midőn az irokezek arczukat bemázolják, ezt azért teszik, hogy zordon tekintetet adjanak maguknak, és elrémitsék az ellenséget; ezért festik magukat feketére, midőn harczba mennek. (Variétés litt. I. 472. l.)

Husz éves korukban az irokezek megnövesztik hajukat. (Lettres édif. VIII. 261. l.)

A scalpirozás, vagyis az ellenség fejbőrének lenyuzása, szokásban van az amerikai vad népeknél.

(B) 385-ik laphoz.

A történelmi bizonyosságról.

Az itt következő két rendbeli értekezések közül az első, a keleti történeti irókat véve vizsgálat alá, az ó-korból fönmaradt előadásokat meggyengiteni törekszik; a másik pedig azt mutogatja, miként eddig igen kevés hitel tulajdonittatott a régi hagyományoknak, s előadja a módot, mint kelljen azokra világosságot deriteni, ha máskép nem, a Chronologia által.

Az ásiai történetirók vizsgálata.

(Kivonat **Klaproth Jakab** illy czimü munkájából: *Mémoires relatifs à l' Asie, contenant des recherches historiques, géographiques et philosophiques sur les peuples de l' Orient. Paris, 1826.*)

A régi népek története három főrészre oszlik:

1-ső: A Mythologia; melly az igazság egy részét a regék és

[1]) A *scalpir*ozást, vagyis az ellenség fejbőrének lenyuzását a germanok is gyakorolták; a *decalvatio* a visigoth törvényekben fordul elő; *capillos et cutem detrahere*, még szokásban volt a frankoknál 879 körül: mint ezt a fuldai évkönyvek tanusitják; az angolszászok *hettinam*ját stb. l. **Adelung**, *Alte Geschichte der Deutschen*, 303. l.

allegoriák áthathatlan fátyolába burkoltan foglalja magában; melly allegoriák, legtöbbnyire szeszély szerint számitott, és dynastiák- és hősökké átalakitott csillagászati időkörökre vonatkoznak.

2-ik: A bizonytalan történet; midőn a tények valók, vagy legalább nem valószinütlenek: létezett egyéniségekről van szó, s azok életrajza adatik minden, vagy be nem bizonyitott Chronologia nélkül.

3-ik: A való történet; midőn a tények bizonyosak, és a Chronologia kétségbe vonhatlanul be van bizonyitva, vagy synchronismusok által bebizonyittathatik. Ez utóbbi igen későn kezdődik az ásiai népek legnagyobb részénél, s leginkább csak akkor, midőn az irás mestersége elterjedt, a papi cast sülyedésnek indult, s a tudomány ellenséges hatalom gyanánt kelt föl a kormányzók ellen.

Az ásiai mohamedán népek, ugymint: arabok, persák, törökök közt a vallás minden régi történetet megsemmisített, azon tannál fogva, hogy mi a koránban nem foglaltatik, az nem csak nem igaz, hanem istentelenség is azt hinni.

Az arabok valódi története alig megy föl az V. századig a mi időszámitásunk szerint, s különben is az ó-szövetség hagyományaira támaszkodik; ezentul pedig mesékbe vész el, vizözön előtti dynastiákra, s képtelen mesékre hivatkozván: minők csak a jóval későbbi zsidók és cabalisták ábrándjaiból származhattak. Csak Mohamed után kezdenek az arab történetirók némi Chronologiát; s az őszintébbek köztük elvetik azon tényeket, mellyek a Mohamed előtti időkre vonatkoznak.

A VII. század kezdetén az arabok leigázták Persiát, s a lakosokat az izlam elfogadására kényszeriték, tüzzel-vassal pusztitván a tüzimádókat; s egyszersmind a még létező történeti emlékeket is megsemmisiték: egyedül az utolsó persa dynastia, a Sassanidák története, 227-ik évtől 651-ig Kr. u., maradt fön elég tisztán a honi történetiróknál; ámbátor ennek Chronologiája sem bizonyos, sem viselt dolgai nem jelentékenyek.

A persa dynastiák, és azon fejedelmek története, kik Persiában Nagy-Sándor halála után, vagyis a III. századtól Kr. e. a III. századig Kr. u. uralkodtak, a benszülött mohamedán történetiróknál tökéletlen jegyzékben adatik elő, bizonyos Chronologia nélkül; s a görög történetirók is keveset szólanak róluk.

Persia uralkodóinak története Cyrustól Dariusig, vagyis a macedoni fejedelem hóditásaig, alig tárgyaltatik a honi történetiróktól, és minden időrend nélkül. Szerintök Sándor Dariustól, és macedoni Fülöp egy leányától származott, ki atyjához visszaküldetett büdös le-

helete miatt. Cyrusról csupán meséket adnak. Elébe helyezik a Pigdadok mesés dynastiáját, melly Kajomarttal kezdődik, kit némellyek Ádámnak, mások Noénak, mások ismét Sem unokájának tartanak.

Illyen a persa történetirás: és lehetetlen azt megegyeztetni akár a görögök előadásaival, akár a csekély és bizonytalan történeti nyomokkal, mellyek az Indiában élő parsok vallásos könyveiben találhatók. Majdnem egyedüli forrása eme történeteknek a Shah-nameh, Firdussinak nagy rege-történeti hősköltemenye; melly a XI. század kezdetén Mahmud, ghaznai zultán parancsából készült, s mellynek tárgya a tüzimádók és görögök által megőrzött emlékekből vétetett.

A török eredetü népek, mellyek Mohamed vallásával az arab irásjegyek használatát is elfogadák, az ezen időszak előtti történetet nem tartották fön. Az általuk Persiában, Kis-Ásiában, és Egyptomban alapitott különféle dynastiák évkönyvei legtöbbnyire arab és persa nyelven irattak az ottani benszülöttek által; egyedül az ottoman uralkodóház, melly jelenleg Konstantinápolyban székel, mutathat föl anyanyelvén irt történeti könyveket.

Ghasan-khán, Dsengis-khán ötödik utódja, ki Persiában a XIII. század vége, s a XIV. század kezdete felé uralkodott, Kodsa-Rashid titoknokát megbizta, készitené el a mongol nép történetét egészen az ő koráig, s használjon föl e végre minden, a köz irattárakban találtató régi emlékeket; számos vének is adattak melléje, kik a Persiában már akkor feledékenységbe ment mongol nyelvnek, és honfiaik szóbeli hagyományainak ismeretével birtak. Illy gyámolitás mellett Kodsa-Rashid elkészité a Dsama'a Attavarikh czimü nagy becsü munkát; melly egyedüli forrásnak tekinthető, mellyből a későbbi mohamedánok a mongolok-, törökök- és chinaiakra vonatkozó történeteket meriték. Csak az kár, hogy Kodsa-Rashid el nem kerülte az ő hitsorsosainak szokott hibáit, kik a régi mongol és török hagyományokat a mohamedánok által elfogadott zsidó hagyományokkal összekeverték.

„Az izlam történetirói, s a Pentateuch, igy szól ő, Izrael fiairól azt mondják, hogy Noe profétа, kinek legyen üdvösség! a földet déltől éjszakig három részre osztá föl: az elsőt fiának Khamnak adá, ki a sudanok (négerek, aethiopok) törzsatyja lett; a másodikat Semnek, az arabok és persák törzsatyjának; a harmadikat Japhetnek, a törökök ősatyjának. Ez utóbbinak egy fia kelet felé ment; a mongolok és törökök őt is Japhetnek nevezék: azonban a törökök még Abuldse khán nevet is adnak neki. A tudósok azonban nem tudják, valljon ezen Abuldse-khán Noe profétának, a kinek legyen üdvösség! fia volt-e, vagy utódainak fia: mindazáltal az ő törzséből származik. Az ő mara-

dékai a mongolok, a török népek, és Ásia puszta vidékeinek minden lakói."

E bizonytalan, és semmivel sem igazolt, egyetlen pontra alapiták a későbbi történetirók a török népnek származását; fölvivén azt a mesés Oguz-khánig, ki az ő véleményök szerint Ásia beljéből Egyptomba nyomult; s egészen Dsengis-khánig hozzák azt le: de olly bizonytalansággal, hogy sokan 400, mások ismét 4000 évet állapitanak meg Oguz és Dsengis közt.

Mások Oguzt Kajomart kortársává teszik, ki Persiának legelső mesés királya volt, s vagy Noe- vagy Ádámnak tekintendő: s Abul-Ghazi Bahadur-khán, Chorasmia fejedelme, ki 1663-ban török nyelven egy kivonatot készittetett Kodsa-Rashid munkájából, és azt röviden folytattatá, a zavart még inkább növelte. Mindazáltal e mü hitelt érdemel, a mennyiben a török-mohamedán dynastiákra vonatkozik.

A kevés nem-mohamedán török törzsek, mellyek Ásia beljéből, régi hazájokból ki nem mozdultak, ugy látszik a mivelődéssel együtt eredetök hagyományait is elvesztették; legalább e részben semmi sem jutott el tudomásunkra, s nincs is reményünk ahhoz, hogy valamit kifürkészhessünk.

A hinduk közt a vallás minden történelmi emléket megsemmisített. Ez életet a fájdalom és kisértések mulékony korszakának tekintvén, az eseményeket nem tartják méltókul a följegyzésre; s egyedül a szemlélődésben és rejtelmes formákban levén elmerülve, minden törekvésök oda megy ki, hogy szellemi részöket a lélek tehetségeinek teljes megsemmisítésével, a világegyetem lelkének keblébe vezessék vissza, honnan az kiindult. Az aprólékos szertartások- és kötelességeknek vallásuk által követelt szigoru gyakorlata, a homályos Metaphysica, az istenségnek megszámlálhatlan tulajdonait személyesitő dogmák, ugy szólván kimeriték minden értelmi tehetségeiket: annyira, hogy semmi sem ragadhatja ki őket a szellemi tehetetlenségből, és nem lelkesitheti őket olly dolgokra, mellyek az emberi-nem történetére vonatkoznak. Ez oknál fogva az angolok, daczára minden fáradozásaiknak, egyetlen történeti munkát sem fedezhettek föl Indiában a tartomány ős nyelvén; és az ott uralkodott mohamedán dynastiák történetei leginkább persa vagy hindostan nyelven vannak irva.

A hinduk ős könyvei átalában maga az Isten által kinyilatkoztatott törvényeknek végnélküli magyarázatai, s a sanscrit nyelvtan, és véghetetlen Mythologiájok rejtelmeinek értelmezései. A költészet, melly olly könnyen kezet fog a vallással, nagy előhaladást tett köztük: de a Metaphysica szolgálatába kellett állania. Némelly költeményeik, például a

Mahabarata, s a Ramayana történeti dolgokat tárgyalnak, mesék és csodák leplébe takarva, s olly hiányos Chronologiával, hogy a calcuttai ásiai társaság legtudósabb tagjai hiában igyekeztek megegyeztetni azokat a görögök előadásaival, és egész Nagy-Sándor koráig lehozni. Legfölebb gyanitásokat lehet kihozni belőlök: de világosan szólanak az éjszakról jött hóditókról, kik lassankint dél felé nyomták az indiai nyugoti félsziget valószinüleg feke faju lakóit, s végre is kiüzték őket, és Ceylon szigetére szoritották. E hóditók az istenségnek megannyi megtestesülései: kik a Himalaya hegyekből szállanak alá, meghóditani az óriásokat és gonosz szellemeket. A hinduk csillagászati táblái, mellyeknek olly mesés régiség tulajdonittatott, a Kr. u. VII. századból valókul ismertettek el, egy előbbi korszakra vonatkozó számitással.

Mindazáltal a hinduk történetét és Chronologiáját elég tiszta kutfők után lehet megirni; s ezek: a tömérdek régi föliratok Hindostan minden tartományaiban, mellyeket nagy részben Mackenzie ezredes szedett össze, s jelenleg az indiai társaság kezében vannak. E kincsek közrebocsájtása ezerszerte többet fog érni minden vedák és puranák kiadásánál: mellyekből elég egy darab mutatvány, hogy helyesen itélhessünk rólok.

Ugyanazon hézagok, mellyek a hinduk történetében találtatnak, lelhetők egyszersmind valamennyi népeknél, mellyek a hindu vallás valamelly felekezetéhez állottak; ha csak ennek minden történelmi emléket leromboló szelleme, a chinai müveltség által nem mérsékeltetett. A tibetieknek történeti könyveik vannak, mellyek a keresztény időszámitás kezdetéig látszanak fölmenni; midőn hozzájok Budda vallása, és ezzel együtt a müveltség és irásjegyek használata is bevitetett Indiából: mi nélkül történelem nem is létezhetik; minthogy a Chronologia énekek- és hagyományokban vész el még akkor is, ha a tények némileg föntartvák. Azonban egy rideg és hegyes tartomány történetei, melly éjszakról homok- és szikla-pusztaságok által környeztetik, többi oldalairól pedig rendkivüli magasságu havasok által választatik el a világtól, s mellynek lakói ritkán hagyák el hazájokat, — nem igen nagy jelentőséggel birnának az emberi-nem, és rendeltetésének átalános történetében: ha a tibeti papok nem vitték volna be a jelenlegi Ásia pusztaságainak lakói közé Budda vallását, melly e durva barbarokat jószivü és bátor emberekké változtatta. Ekképen Tibet India vallásának egy miveltebb elágazása; s a jótékonyság és szelidség tana által a világpusztitó mongolok jellemét mérsékelte. Már azelőtt Budda vallása kiterjedett Kashgar, Kotan és más tartományokra Ásia beljében; de

a keletről jövő nomád csordák betörései, később az izlam növekvő előhaladása eltörülték azt.

China kelet- és délről zajló tenger, éjszakról végetlen pusztaságok, nyugotról pedig havasok lánczolatai által környezve, leginkább elszigeteltnek látszik; de minő bámulat fogja el a kutatót, midőn ott nem remélt forrásokra akad: mellyek nagy világosságot terjesztenek az Europa politikai s erkölcsi alakját előidézett fontos eseményekre. A középkori népvándorlások egyedül a chinai történeti könyvekből nyerhetnek elegendő világosságot. Hogy a legrégibb időszakig följuthassanak, tudósok és tudatlanok, a chinaiak, mint legrégibb nép történeteit igyekeztek hasznukra forditani: a nélkül, hogy tudnák, miben áll valójában e történet. Miért is szükségesnek tartom, némileg kiterjeszkedni e pontra; kijelentvén azt, hogy én, mint részrehajlatlan biró, a vallást elkülönözöm a történettől.

Ugy látszik, hogy az irás mestersége a birodalom kezdete óta divatozik Chinában; legalább föliratok jutottak el hozzánk a VIII. századból Kr. e.; nem is szólva Yu emlékéről, melly sokkal régibb, s talán egy elveszett, vagy megsemmisített fölirat másolata: a chinai történet tehát igen régi lehet. Legrégibb idők óta China fejedelmei följegyezteték mindazt, a mi nevezetes uralkodásuk alatt történt, például a beszédeket, mellyeket az ország nagyjaihoz, és ezek viszont ő hozzájok tartottak; összeszedették a törvényeket, a vallásos és udvari szertartásokat, régi költeményeket stb. Az illy gyüjtemények Confutius idejében annyira megszaporodtak, hogy ő szükségesnek látta, kivonatot készitени belőlök, és öszhangzást önteni beléjek. Ekkép készité el China történetét, Yaotól kezdve, ki 2557-ik évben élt Kr. e.; kiválogatá a régi dalokat, és időrend szerint helyezte el azokat egy Shu-king (költészetek könyve) nevü gyüjteményben. Munkát irt a szertartások- és szokásokról Li-ki, s egyet a zenéről Yu-king czim alatt; értelmezé Fo-hi rejtélyes vonalait, és ezeknek régi, szintolly homályos, mint képtelen magyarázatait, és mindennek Y-king, vagy ‚változások könyve' nevet adott. Irt még egy kis történetet Sian-tung-, szülőföldéről, 723—477-ig Kr. e.

A két első dynastia kormánya (2205—1122.) tisztán monarchiai volt; de Wuvang elüzé azokat, és a harmadik, Tsu dynastiát alapitá: hübéri kormányformát hozván be a monarchiai helyébe; miből viszályok keletkeztek: mellyeket hasznára forditván, a Tsin család jutott trónra, s a birodalmat egy kézben egyesité. Ezen apró fejedelmek külön történettel és krónikákkal birtak: mellyek a birodalom történetére nem csekély világosságot vetnek.

Shi-Uang-ti, hogy a régi feudalismusnak még emlékét is meg-

semmisítse, minden történeti könyveket megégettetni parancsolt: mi meg is történt. De hol az irás olly nagy kiterjedést nyert, a becsben tartott müvek nem könnyen semmisíthetők meg. A Tsin dynastia után a Ham család következvén, ennek tagjai, nem lévén többé mit tartaniok az elavult emlékektől, összeszedeték az átokkal sujtott könyveket: és ekkép került napfényre a Shu-king, egyéb müvekkel együtt. Se-ma-tsian ezekből készité hazája történeteit.

A chinaiak az időt hatvan éves évkör szerint számitják. Az első évkör első esztendeje a Kr. e. 2637-, vagyis Uang-ti uralkodása 61-ik évének felel meg. E királytól kezdi Se-ma-tsian a Su-kit, s folytatja egészen a Ham dynastiáig. De bármennyi anyagot gyüjthetett is össze, a történet a IX. századig Kr. e. hiányos, és minden összefüggés nélküli; csak később tünik föl abban a Chronologia.

Miért is én a chinai bizonytalan történet kezdetét az első évkör első évére, vagyis Kr. e. 2638-ra, a bizonyos történet kezdetét pedig 782-re teszem. Se-ma-tsiantól kezdve tovább,minden dynastia megiratta a maga történetét: és bevett szokásnál fogva, valamelly dynastiának hiteles évkönyvei, csak a következő dynastia alatt jelennek meg; hihetőleg azért, hogy részrehajlatlanul legyenek irva. Ezek gyüjteménye most már 22 különféle munkákból áll: mellyek nem csak a császárok és a főurak történetét, hanem egyszersmind a földrajzot, közigazgatást, statistikát, törvényeket, és a nevezetesebb egyének életrajzát foglalják magukban. Egyetlen nép sem mutathat föl hasonlithatót eme hatvan vastag kötetből álló, nagyszerü gyüjteményhez: melly a XVII. század közepéig terjed, midőn t. i. a mostani uralkodó-család lépett a trónra.

A Se-ma-tsian által használt hiteles okmányokon kivül maradtak fön még hagyományok és regék, az Uang-ti előtt uralkodó fejedelmekre vonatkozók is: melly családnak tulajdonitják a chinaiak az alakuló társadalmakra nézve hasznos találmányokat; az ujabbak összegyüjték ezeket, mellyek segélyével a birodalom történetét egészen 3000 évig vitték föl Kr. e. De a nemzeti hiuságnak még ez sem volt elég; és a keresztény időszámitás I. századában egy mythologiai történetet gondoltak ki tiz ‚ki'-, vagy korszakra osztva, mellyek hossza 2,276,000, sőt 3,276,000 évet tenne. E képtelenség rendszerbe állittatott össze a IX. században, s a chinai történetek élére állittatott Wai-ki név alatt; azonban maguk a chinaiak is történeten kivüli dolognak nevezik ezt, olly kevés bizodalommal vannak iránta.

Keletre Chinától van a japani birodalom, egy a chinaiak által polgárositott, külön faj által lakott tartomány: melly faj azért régi erényét el nem vesztette, s jelenleg meghaladja mestereit. Japan története a

Dairi-dynastia alapitójával kezdődik, 660-ik évben Kr. e., vagyis a XXXVI. 60-éves évkör 58-ik évében. E korszak előtt a japán irók a chinai három első dynastia császárjainak jegyzékét adják, és e mellett Fo-hi-, s utódjainak sokkal régibb történetét; és e részben mesés, képtelen, chinaiféle Mythologiát készitenek maguknak. E Mythologia két dynastiára oszlik : az első, a hét égi szellemek dynastiája, határozatlan ideig tartott; a második, az öt földi szellemek dynastiája, 2,342,367 évig uralkodott.

Ásia beljét régente pásztor- és vadásznépek lakták, mellyek gyakori betöréseket tőnek China nyugoti, s Persia keleti tartományaiba. A két birodalom szomszédsága gyakran terjeszté a miveltséget e népek közt, főleg midőn a hóditások által némelly tartományokat elszakitottak, vagy alávetettek: mert a miveletlen hóditó rendesen elfogadja a legyőzött miveltebb népek szokásait és törvényeit. Közép-Ásia népei közt leginkább a törökök, tunguzok, és mongolok alapitottak rémitő birodalmakat: mellyek igen nagy kiterjedésök miatt enyésztek el, és mellyek alapitói Ásia pusztaságaira visszaszorittatván, hihetetlen gyorsasággal feledtek el minden szerzett miveltséget. Mielőtt nagyra emelkedtek volna, sem irást, sem rendes hagyományokat nem ismertek; bukásuk után pedig minden miveltségök annyira elenyészett, hogy alig őrizték meg történetök legujabb részét: holott hatalmuk fénykorában birodalmuk történetét saját nyelvökön, vagy chinai és persa nyelven irták meg; melly könyvek China és Persia történetének kiegészitő részét teszik. A mandsuk, kik 1644-ben alapitottak Chinában uj dynastiát, világos bizonyságát adják ennek; mert alig képesek néhány regét előadni nemzetök eredetéről, a XVI. század előtt. Ugyanezt mondhatjuk a mongolokról, kik a XIII. század közepén alapitának egy végtelen birodalmat, s kiknek évkönyvei alig mennek 100 évvel ezen tul.

Az örmény nemzet hegyei közt egészben, vagy részben megőrzé függetlenségét; s még jókor sajátszerü irásjegyek-, és némi ismeretekre tőn szert. Az örmények olvasták és leforditották a görög, chaldaeai, persa könyveket; és igy nyugoti Ásia régi történetének egy részét fentartották. Évkönyveik a 107-ik évig mennek föl Kr. e., s a keresztény időszámitás 1080-ik évében végződnek, az örmény nemzettel együtt: melly ez idő óta nem képezett többé külön államot, hanem egy részben Ásia- s Európában szóratott szét, hol csupán kereskedéssel foglalkozik.

Nagy kár, hogy az örmény irodalomból igen keveset ismerünk; de valószinü, hogy kolostoraikban igen sok becses, ismeretlen kéziratok hevernek, mellyek Elő-Ásia történetére nem csekély világot fognának deriteni. Ha Oroszország, melly jelenleg Armeniával határos, és

az egykoron ez országhoz tartozott vidékek birtokában van, ez emlékeket kutatni akarná, nevezetes szolgálatot tehetne a történelemnek; csakhogy a fölfedezett anyagokat tudós és józan kritikával biró egyénekre kellene biznia, nem pedig olly féltudósokra, kik gyakran a tudatlanoknál is nagyobb bajt okoznak.

Valamint Armenia, úgy Georgia is sokáig megőrzé függetlenségét; s kivéve némelly időközöket, ez azon tartomány, hol egy dynastia legtovább uralkodott: mert a Bagratiuk itt 574-től 1800-ig uralkodtak. A georgiaiaknak sok történeti könyveik vannak; mellyek közt legbecsesebb az, mellyet V. Va-ktang király a mzkheta- és ghelathi kolostorok levéltáraiból, a mult század kezdetével készittetett. Georgiának bizonyos története a III. századig megy föl Kr. e., a bizonytalan pedig 1500-ig; midőn az örmény és Mózses-féle hagyományokkal olvad össze.

Előadjuk itt minden nép nemzeti történetének korszakát, melly gyakran szomszédjainak története által egészittetik ki. Ezen értekezés minden nép beltörténelmének becsét törekszik kimutatni: nem pedig minden történelmi emlékek általános birálatát adni. Kitetszik innen, hogy hiu reménynyel kecsegteti magát, ki az ásiai népek történeteiben anyagokat keres az emberiség régi történeteire nézve: azokon kivül, mellyek Mózses könyvében, a babyloniak, egyptomiak és görögök irataiban találtatnak, legfölebb a chinaiaknál találhatunk valamit, keleti Ásia régi történetére vonatkozólag. A Kr. előtti három századot, és a Kr u. időszakot illetőleg igen sokat tanulhatunk az ásiai népektől; mert a népek vándorlásának, és a középkornak története mindenkor hiányos és homályos marad azok nélkül.

A bizonyos történet kezdődik:

az araboknál az	V.	században Kr. u.	a chinaiaknál a	IX.	században Kr. e.
a persáknál	III.		a japánoknál	VII.	
a törököknél	XIV.		az örményeknél	II.	
a mongoloknál	XII.		a georgiaiaknál	III.	
a hinduknál	XII.				
a tibeticknél	I.				

A régibb népek bizonytalan története nem haladja meg a 3000 évet Kr. e.; s egészen a nagy vizözönig megy föl: melly a régi szárazföldet szinte egészen elborítá [1]).

[1]) Klaproth nem ád hitelt a Mózses-féle könyveknek: és igy az általános vizözönt, és az emberi faj egységét sem fogadja el. (Ő tudnillik azon, egykor divatos nézetnél fogva, hogy a kinyilatkoztatott vallás kutfői nem szolgálhatnak a tudományos vizsgálódás alapjaiul,— mellynézetet némellyek kegyeletből, mások azért fogadtak el, hogy ne legyenek semmi positiv által megkötve, — már fönebb kije-

Nem kell azonban egészen megvetnünk e bizonytalan történetet: hanem inkább nagy ovatossággal használnunk azt, midőn történeti bizonyságot kell szereznünk az általa előadott kétes tényeknek. A történelemben mindent be kell bizonyitani; s a gyanitás csaknem egyenlő a tévelylyel (?). Igaz ugyan, hogy a jelenségek nyomán némi fokra lehet emelni a hitet: mindazáltal az illy nyomokat sem lehet használni valamelly történeti dolog bebizonyitására, mig azok maguk is be nem bizonyultak. Különös egy hibája az a mi tudós századunknak, hogy a gyanitásokat tényekül fogadja el; és rendszereket épit rájok, mellyeket egyetlen-egy igazság semmivé tehet. Ekképen a legszélesebb tudományt, és legbecsesebb időt hasztalanul vesztegetik el olly emberek, kik a tudomány valódi előmenetelének eszközlésére látszanak teremtve lenni. A hypothesisek és gyanitások légkörében elmerülve, még az igazság keresésének vágyát is elvesztik; s nem képesek többé megtalálni az arra vezető egyedüli helyes ösvényt, vagyis a mathematikai bizonyitás ösvényét

A történeti hihetőségről,

s különösen a görög történelem első időszakáról.

(Kivonat L. C. F. **Petit-Radel** előszavából e czimü munkájához: *Examen analytique et tableau comparatif des synchronismes de l' histoire des temps héroiques de la Gréce.* Paris, 1827.)

A történelem, Cicero mondása szerint, az idők tanubizonysága, az emlékezet tápszere, a régiség hirnöke. Azon részek, mellyekből áll, az ujabbkori kritikának a régiség következő rendje szerint kinálkoznak: első a Genealogia; azután következnek az egykoru uralkodók és papok jegyzékei; a tisztán és egyszerüen előadott tények krónikái; a hősköltemények; a dalok és szent könyvek; a régiek által idézett föliratok.

Ezek legrégibb forrásai a Görögország legrégibb korszakára vonatkozó, s ránk maradt irott bizonyságoknak. Bővebb és részletesebb elemeket találunk a kevésbbé távol időkbeli, irásba foglalt előadások-, és minden egyes század emlékirataiban: ezek másod rendü források, mellyek másolatokban szállitották le korunkig az eredeti tanubizony-

---

lenté, miszerint: „mint részrehajlatlan biró, a vallást elkülönözi a történettől": azaz: a történeti kritikát nem alkalmaztatja a sz. iratokra, s csak a többi kutfőket veszi tekintetbe. A történeti nyomozásokban azóta tett haladás kimutatta, s jövőre még inkább ki fogja mutatni, hogy fölösleges félelem volt, csak azért, mivel a hindu s más, állitólagos ‚szent' könyvek olly rosszul állták ki a birálatot, a Mózses-féle hagyományokat sem merni használni. S.)

ságok jelenlétét, és képezék azt, a mi sajátképen történelemnek neveztetik. Ha ezen előadásokhoz adjuk még az egyének életrajzait, azok szónoklatait, leveleit, mondatait: eléggé tökéletes fogalmunk lehet az irott történet különböző részeiről.

Az ujabbkori kritika ezekhez csatolja még, — az értelmezett történet részei gyanánt, az utazók által tett kutatásokat, a legrégibb városok fekvésének, a szenthelyek épitésének, a falak, sirkövek, földalatti templomok, szobrok, dombormüvek, emlékpénzek, vésett kövek, fegyverzetek, és a polgári s hadi élet ujabban kiásott egyéb eszközeinek tekintetében; szóval, a miből megismerhetjük azt, miről a történelem hallgat, vagy igazolhatjuk azt, a mi előadásában foglaltatik.

Ekképen a kritika előhaladása mellett a történettudomány egy részről elméleti, más részről gyakorlati tudománynyá vált. Ha a bizonyitásnak e két neme ugyanazon tényekre nézve megegyez, a történeti bizonyosság a legnagyobb erkölcsi bizonyossággá fokoztatik; s ha nem egyeznek is meg épen hajszálnyira, a bizonyosság ez által nem veszt erejéből, csak hogy a biztosságnak kisebb fokát állitja elő: mi gyakran egyszerü gyanitásokra szoritkozik. Ezek sincsenek épen minden bécs nélkül; mert a vastag setétségben bármi csekély fénysugár sem megvetendő.

A fönebbi elősorolásban jól meg kell különböztetnünk azt, a mi az egyszerü történet természetét teszi, attól, a mi lényegesen megkülönbözteti azt az összetett, vagy kifejlett történettől; mit a sceptikusok nem csekedvén, gyakran az előbbi ellen léptek föl olly védvekkel, mellyeket jó lélekkel csak a második ellen lehetett forditaniok.

Az egyszerü történet, lényegére nézve szenvedőleges: és jóllehet irott, nem tétetik működésbe; mindig személytelen formák által fejeztetvén ki, ismeretes szerzője nincsen. Ez előadásokban maga a tény beszél; s a legrégibb chronisták, kiknek hirét a gyüjtemény alapitá meg, nem voltak egyebek, mint másolók. Ez tehát nem foglal egyebet magában, mint rövid átnézetét a nevezetes dolgoknak, a hős- vagy nemzeti tetteknek, mellyek minden időkorban magukra vonták a közfigyelmet, és kiállották a közvélemény birálatát. Az illy történelemnek egyik vonását tartá fön számunkra Hellanicus, midőn a siculoknak Italiából Siciliába költözését argosi Alcyonice papságának 26-ik évére teszi.

Ellenben az összetett történet lényegére nézve dramai természetü; kifejlését az ékesenszólástól és bölcsészettől nyeri: mellyek azt okoskodások, körülmények, rajzok által világositják föl, és elevenitik meg, többé, vagy kevésbbé kielégitő, vagy valószinü modorban; s megfelel

annak, a mit Halicarnassusi Dénes mond róla, midőn azt a példák bölcsészetének nevezi. Azonban sem az összeállitás, sem a mesterség nem vegyülhet a legrégibb egyszerü történet személytelen előadásaiba; s a regeszerü episodok, bár minő legyen is azok eredete, bizonyosan nem azért készittettek, hogy tévutra vezessék az embert: mivel ez esetben nem választattak volna a természet rendes folyamán kivül.

Minél kevesebb körülményeket és érdekeket nyujt tehát nekünk az egyszerü történet, annál több bizodalmat érdemel; s a legelső előadástól lefolyt annyi századok után még nagyobb bámulatot gerjeszt, ha a legrégibb, igen száraz és szétszórt elemek összeszedetvén, s legelső kapcsolatukban egymással összefüzetvén, még eléggé helyes eredményeket nyujtanak.

Ekképen minél inkább szaporodnak a körülmények a részletes történetekben, az azokat egymásba lánczoló mesterség minél inkább érezteti a történetiró személyes befolyását: e tekintet annál inkább megsemmisitheti a hitet a részletekben, mellyek a fő ténynek egyszerü előadását tulterhelik. Valóban mióta a történelem, hogy Ciceronak tessék, — ki azt a Herodot és utánzói által alkalmazott ékes formákkal akarta kiczifrázni, — megszünt a tények puszta letéteményese lenni: elveszté ama nagy előnyét, mellyet a régi krónika-irók igénybe vehettek. Igaz ugyan, hogy akkor pusztán csak történet létezett; hanem az emberek történeti szónokokât akartak, kikről a régiség mit sem tud: midőn t. i. távol a meggyőzni akarástól, nem kivántak egyebet, mint hogy valamelly tény egyszerü bizonyitványa adassék.

Illy egyszerüséggel éri be Herodot, midőn a genealogiákat irja le, s ezek által határozza meg a városok alapittatásának időkorát, a hősök tetteit, a gyarmatok kiindulását; szóval, mindazon egyszerü tényeket, mellyeket a városok évkönyveiből szedett ki, vagy még inkább azon föliratokból, mellyeket a helybeli hagyományokkal összeegyeztethetett. De már ezt nem lehet állitani a lydiai Sandan beszédeiről, Crocsussal, vagy Solon és Cambyses előadásairól, és más hasonló költeményekről, mellyeket Marcellinus puszta ábrándokul tekintett; mellyek nem egyebek elmés mesterség szüleményeinél: értelmezései a történetnek, de történetet nem képeznek. Ugyanezt lehet mondani Thucydidesről, bármennyi dicséretet és bizodalmat érdemel is egyébkint; ő az előadásba igtatandó beszédeket részben maga készité. Bizonysága ennek a nyolczadik könyv, mellyet kevéssel halála előtt készitett; ebben egyetlen beszéd sem fordul elő: mi pedig itt szintugy helyén lett volna, mint a többiekben.

Titus Livius olvasása az egyszerü történet jellegét tünteti föl a

rövid tényekben, mellyeket ő a háromszög-alakról Deltoidáknak nevezett könyvekből, a Juno templomában őrzött vászon-könyvekből, s a Roma és azt környező igen régi görög városok közti egyezkedésekből meríthetett. De midőn az egyszerü előadáshoz oda teszi az Aeneas és latinus király közti párbeszédeket; midőn hosszan szónokoltatja Evandert, Romulust, Tullust, Horatiust, Coriolánt: azon gondolatra jön az ember, hogy ugyan mint tartalmazhatnak illy hosszu beszédeket a krónikák, mellyek kezdetben a főpap lakának homlokzatára szoktak kifüggesztetni?

De ha e, bizonyára kigondolt előadás nem rontja le hitelét a romai évkönyvekben foglalt tények valóságának: miért vesztenék el bizonyító erejeket a görög történet sokkal régibb előadásai? Talán azért, mert gyakran hihetetlen költeményekkel együtt adatnak elő? Azonban a mythologiai episodok, mellyeket már a régiek is illyenekül mutatnak be sommás történetök előadásaiban, nem kevésbbé csalékonyak-e azon előadásnál, melly a miveltebb századokban a történeti ékesenszólás csalképeiből származik? A legegyszerübb kritika képes elválasztani a rövid történethez füzött adalékokat; valamint a rozsda is a megcsiszolt érczekről eltünik: mig ellenben a szónoklati állitások olly gyakran közelitenek a történeti valószinüséghez, és az olvasót rendesen csalódásban tartják. Az olvasó például nem vezettetik tévutra, midőn a görög krónikák származási jegyzékében azt olvassa, hogy Arcadia legelső királyainak egyike Jupiter istenségtől származott; annál is inkább, mert a legkisebb kutatás e királynak természetes eredete iránt, valódi atyja nevének fölfedezésére vezet: ugyanazon könnyüséggel, mellyel Nagy-Sándor igazi atyját föltaláljuk, ámbár némellyek őt is Jupiter fiának nevezik.

Bármilly korszakban tekintsük is közelről a történetet, egy népnél sem fogjuk azt tisztán hason elemü előadásokból összeállitva találni. Még a sz.-irási előadások is tartalmaznak csudadolgokat, mellyeket pedig a vallásos bölcsészet meg tud fejteni, összehasonlitván a transcendentalis rend felőli különböző elméletek alapelveit, és főleg a természet rendes folyamának amaz általi megszakittatásait indokolván. A görög történet legrégibb időszaka theogoniákkal van vegyitve, mellyek a bálványozás tévedéseit tüntetik föl: mellyre a folytonos vándorlások következtében szétszórt népek, távol a Teremtő egysége iránti őshagyományok bölcsőjétől, estek. Herodot után a dramai s bölcsészi történet regényes költeményekkel hintette be annak előadásait. Még a középkori krónikák is, jóllehet olly közel állanak hozzánk, az egyszerü tényeket szinte babonás episodokkal vegyitették. Sőt mi több? a mi

jelenkori történelmünk szinte nem ment a mesterkéltségtől; mivel a jelesebb egyéneknek, a forrásokban ki nem fejezett szándékot tulajdonit.

Mindazáltal a kétkedő bölcsészek, kik a természetfölötti tények valóságát tagadják a sz.-irásban, a patriarchák genealogiájának hitelességét elismerik; ki a Nagy-Sándor származási jegyzékéhez csatolt Mythologiát mellőzi, nem vonja kétségbe az ő legközelebbi őseinek történeti elszámlálását; azért, hogy a Solon- és Cambysesnek tulajdonitott beszédek koholtak, nem fogjuk magukat az egyéneket is költött személyekül tartani; végre a középkori krónikákban előadott tényekhez kapcsolt babonás nézetekből nem lehet azt következtetni, hogy valamelly városnak ostroma, vagy valamelly pusztitó csapás hazugság volna.

Igazságtalan tehát a kétkedés akkor, midőn a régi görög krónikák hitelének lerontása végett, az olly korszakbeli előadásokban, melyek leginkább vannak alávetve annak, hogy az ékesenszólás és bölcsészet költeményei által megmásittassanak, keresi a szigoru föltételeket, mellyeknek a görög krónikák vizsgálatát alávetni kivánja.

Fréret, a Chronologia védelmében Newton ellen, s a régi történetek tanulmányozása fölötti értekezésében, és Bougainville az első korszakbeli görög régiségek fölötti észrevételeiben, a legrégibb idők bizonyosságát szilárdul bebizonyiták; s az angol bölcsész diadalmas ellenével együtt, — a legjózanabb eszü egyének elismerik azt, hogy a sz.-irás Chronologiája a valódi. Bayle mindazáltal uralkodott a polemikus irodalomban; és Locke néhány évvel előbb lerontá hitelét a bizonyitó próbának, főleg pedig a régi történetirók bizonyitó erejének, midőn Fréret a kétkedő bölcsészet növekedő csalódásainak ellenében, átalános észrevételeit ekképállitá föl:

„A bölcsészet fölvilágositá s utba igazitá a kritikát, megtanitá kétkedni, s fölfüggeszteni az itéletet, megnehezité azt a próbák választásában, és ezek erejének fokozatában: miért is a kritika igen sokat köszön a bölcsészetnek. Minthogy azonban a tulság a legjobb dolgokban is hibává válhatik, attól tartok, hogy a bölcsészet a kritikát néha igen nehézzé s veszélyessé teszi. Atyáink, hiszékenységöknél fogva hibáztak; mi pedig az ellenkező tulság miatt: minthogy föltétlenül kételkedünk mindenben; és szinte dicsekszünk azzal, hogy e veszélyes bölcsészetnek engedhetjük át magunkat, mellynek egyedüli czélja, mindent lerontani, a nélkül, hogy épitene valamit. Atyáinknak több, nyilvánosan hamis müvek valótlanságát kellett bebizonyitani: mai napon a legvalóbb történetek igazságát lesz szükség bebizonyitanunk.“

Igy szólott Fréret a föliratok academiája előtt 1724-ben. Már 1702-ben Bayle egy, neki szokásos ellenkezésbe esve, — mondá: „A bölcsészetet

azon rágó porokhoz lehet hasonlitani, mellyek miután a sebnek beteges részeit megemésztették, az élő huson is rágódnak, sőt a csontokat egészen a velőig pusztitják. A bölcsészet legelőször a tévelyeket czáfolja meg; itt azonban meg nem állapodván, az igazságnak esik: és ha szeszélyére hagyatik, messzire megy, a nélkül, hogy tudná, hol fog megállapodni."

Azonban maga Bayle olly annyira tulhajtá a pyrrhonismust, hogy még az egykoru bizonyitványok történeti bizonyosságát is le akarta rontani. E tulságig Locke sem ment; azonban ő mindeneknél inkább kevésre becsüli a történeti bizonyitványokat: jóllehet az ellenkezőt állitja azon czikkében, mellyet itt fölhozni akarok, ama következések miatt, mellyeket némellyek mai napig is kivonnak az abban foglalt különös okoskodásokból.

„Az angol törvényhozásnak egy rendelete szerint, jóllehet egy tanuk által hitelesnek ismert okirat másolata bizonyitó erővel bir, a másolat mindazáltal, bár miként bizonyittassék is be, a törvényszék előtt bizonyitó erővel nem bir. A bizonyitás tehát, minél inkább eltér az eredeti igazságtól, annál többet veszt ereje- s tekintélyéből.

„Eredeti igazságnak nevezem, magának a dolognak lételét. Egy hitelt érdemlő ember, ki előtte ismeretes dolgot bizonyit, igen jó bizonyitvány; de ha egy másik, szintolly hitelt érdemlő egyén amannak szavára bizonyit valamit, bizonyitványa már gyengébb; s még gyengébb egy harmadiké, ki ugyanazon dolgot bizonyitja: ugy hogy azon igazságokban, mellyek hagyományból erednek, a távolság minden foka a forrástól, gyengíti a bizonyitvány erejét; s minél több kezeken megy keresztül a hagyomány, annál kevesebb erővel és bizonyitványnyal bir.

„Nem akarom ez által a történet tekintélyét és használatát csökkenteni, melly mindazon világosságot megadja nekünk, a mellyel bizonyos esetekben birunk, s mellytől meggyőző bizonyossággal az ismeretünkre eljutott hasznos igazságok nagy részét nyerjük. Alig van becsesebb dolog az ó-korból fönmaradt emlékiratoknál: de az igazság érdekében kénytelen vagyok kimondani, mikép semmiféle valószinüség sem állhat saját eredetijénél föncbb. A mi csak egyetlen bizonyitványra támaszkodik, az egyedül saját bizonyitó ereje által, legyen az bár jó, rossz, vagy közönyös, támogattathatik, vagy rontathatik le; s ha száz egyén, egyik a másik után hivatkozik rá, nem hogy erőt nyerne ez által, de sőt mindinkább gyengül. A szenvedély, érdek, figyelmetlenség, a szerző gondolatának hamis fölfogása, és ezer meg ezer más legkülönfélébb okok, mellyek az emberi szellemre határozó befolyással vannak, és mellyeket fölfedezni szinte lehetetlen dolog, — azt eredményezhetik,

hogy valaki hibásan idézi másnak szavait, vagy gondolatait. Ki az irók itéleteit vizsgálta, könnyen belátja, milly kevés hitelt érdemelnek azok az eredetiek hiányában; következőleg még kevésbbé lehet bizni az idézetek idézeteiben."

Valljon ez előadás nem vezet-e határozott pyrrhonismusra? Legelőször is az alkalmazás, mellyet itt Locke tesz, hogy tudnillik a törvényszék előtt valamelly eredeti okiratnak bármilly hiteles másolata sem fogadható el, azt bizonyitja-e, mikép valamelly történeti tanuskodás annál kevesebb erővel és tekintélylyel bir, minél inkább eltér az eredeti igazságtól, melly Locke szerint magának a dolognak létele? Valójában a történelmi kritika nem követelhet többet, mint hogy az okszerü bizalom érzetét idézze elő; de már a törvényes igazságszolgáltatásban sokkal alaposabb bizonyságra kell szert tenni: mivel itt homlokegyenest ellenkező, személyes érdekekről van szó; s ezeket az érdeklett felek jelenlétében vitatkozás utján kell eldönteni. Midőn Pherecydes Argos királyainak genealogiáját lemásolta, Görögország másutt más eredeti emlékeket is ismert, mellyeket ő is csak ugy lemásolhatott; de nem igy áll a dolog valamelly hiteles jegyző előtt kötött egyezkedésekkel, mellyek a régi emlékek példájára nem birnak a nyilvánosság jellemével. Ez oknál fogva a romai senatus a főliratok másolatait bizonyos próbákul fogadta el még akkor is, midőn tulajdon iránti kérdésekről volt szó. (*Tacitus*, *Annal.* IV. 43.)

Locke megmutatja ez által, hogy ő nem érezte eléggé, mennyire gyengíti az ő okoskodását ama körülmény, hogy a történeti bizonyitványokat a puszta hirrel hasonlitja össze. Kétségkivül a hallomás után hallott dolgok mindinkább elferdittetnek; de a hibázhatás veszélye sokkal kisebb, midőn másolatok másolatáról van szó; bármennyi kezeken menjenek is keresztül: főleg, midőn egyszerü történet másolásáról van szó. Sem szenvedély, sem érdek nem vegyülhetett az argosi királyok származási első emlékének másolataiba; főképen az akkor történt másolatokba, midőn e család már egy darab idő óta megszünt uralkodni. Ha valamelly hiba csuszott volna be Acusilaus másolatába, az utána következő másolók kötelességöknek tartották volna azt kijavitni, minthogy a másolt emlékek nyilvánosak lévén, azokat mindenki használhatta. A Locke által megállapitott elsilányulási fokozat tehát csak az előtt tetszhetik okszerünek, ki csupán az emlékezetre szoritkozik a történeti hagyományoknál. Az egyszerü történetet illetőleg ez elmélet eléggé meg van czáfolva.

Láttuk, minő következtetésekre jutottak Locke véleményének pártolói. Először is a mathematikusok használták azt, midőn a skot

Craig János ama gondolatra jött, hogy: a combinatiok elméletét a Locke által előadott történelmi meggyőződés és bizonyosság elveire alkalmazva, még a világ végének korszakát is meghatározhatni; melly szerinte 1454 év mulva volt bekövetkezendő az ő mathematikai jövendölésének napja után.

Szerencsére Fréret előrelátta a számitó képzelődés őrjöngéseit, midőn kijelölvén a határokat, mellyeket az exact tudományoknak áthágniok nem szabad, ekképen fejezé magát ki: „A mértan és mathematikai tudományok tanulásához igen nagy előszeretettel fognak jelenleg sok jeles egyének; e tudományok az első helyet látszanak elfoglalni: s azok, kik mivelésökre adták magukat, némi megvetéssel szólanak egyéb tudományokról, mellyekkel a tudósok foglalkoznak. Én semmit sem akarok levonni a mathematikai tudományok becséből: elismerem azok jeles voltát; de nem tudom, minő végzetnél fogva, ezen, a mi ismereteink szabályozására olly hasznos és szükséges tudományok, nem csak nem használhatnak arra, hogy tetteinket a gyakorlati esetekben szabályozzák, de sőt inkább ártalmára is lehetnek erkölcsi magunkviseletének, midőn az igen élénk elmék olly tárgyakra akarják azokat alkalmazni, mellyek nincsenek alájok vetve.

„A mértan csak tökéletes bizonyságot fogad el, vagy a hasontételek bizonyosságát; mellyek a két hasonértelmü tételt egyesitvén, azt állitják, hogy egyik is, másik is ugyanazon eszmét jelenti. A hosszabb bizonyitgatások a tételeket és állitásokat az első axiomákkal hason tételekre viszik vissza: miből az következik, hogy ki a mértannak ezen eljárásához szokott, hamarjában nem ismer egyéb bizonyosságot a hasontételek bizonyosságánál; és mivel a nagyobb értelmiségek nagyobb tévedéseknek is vannak kitéve, hamis-, vagy bizonytalannak tartanak mindent, a mit tökéletes bizonyossággal nem lehet kimutatni.

„Már pedig épen azon tudományok, mellyek legnagyobb fontossággal birnak az emberre nézve, ugymint az erkölcstan, politika, közgazdászat, gyógyászat, kritika, törvénytudomány, nem képesek a mértani bizonyitások eme hason-bizonyosságára; mint már Leibnitz megjegyzé, ezek mindenikének megvan a maga saját dialectikája; s az ő bizonyitásaik csak a lehető legnagyobb valószinüségig mennek. Ennek azonban olly ereje van az efféle tárgyakban, hogy az értelmes emberek mindenkor meghajolnak előtte. Szinte lerontaná ezen tudományokat, ki a combinatiok elméletét akarná alkalmazni reájok, azon ürügy alatt, hogy a valószinüség kiszámittathatván, szám gyanánt tekintethetik, és igy a viszonyok könnyen meghatározhatók.“

Fréret mindent elmondott itt, mi a történelmi kritikára alkalma-

zott mathematikai számitások haszontalanságát bebizonyithatja: de nem lehetvén neki az utána egy század mulva kigondolt összehasonlitást ugyanezen állitás támogatására felhozni, másokra hagyá az imént előadott átalános elvek alkalmazását minden egyéb hasonnemü különbségekre. Ide tartozik egy nem régiben az optikai összehasonlitásból következtetett bizonyitás; mellyben „a történeti tények valószinüségének elenyésző fokozata, midőn azok sok egymásra következő nemzedékeken át tekintetnek, a tárgyak világosságának több rendbeli üvegek közbetétele általi csökkenéséhez hasonlittatik.“

Ez összehasonlitásban könnyü belátni az üvegek szaporitása által a látás létszerveire tett hatást; de ki fogja azt elhinni, hogy illy hatás az értelmi szemekre is gyakoroltathatik, és hogy az a történeti tények távolságából eredhet? Igaz ugyan, hogy az események körülményei, a följegyzők folytonos másolatai közben eltüntek a régi történelemből, és hogy számos krónikák elveszte csökkentheté ránk nézve az összehasonlitható tárgyak számát; és a bizalom több indokait elvonta tőlünk, mellyeket azok megőrzése szaporitott volna: azonban mindeme veszteségek elenyésztethetnek-e valamelly egyszerü tényt? Ezt csak ugy képzelhetnők, ha fölteszszük, miszerint a történet elejétől fogva puszta emlékezetre szorittatott. De hihető-e ez, midőn olly egyszerü tényekről van szó, minő például valamelly gyarmat eredete, annak alapitási ideje, az alapitónak neve, ennek egybekelése valamelly más dynastiabeli fejedelemnővel, az egyenes és oldal-ági örökösödésben megállapitott rend, és olly sok egyszerü tények, mellyeket kevés jegyekkel föl lehetett irni a táblákra? Már pedig épen ebből áll az egyszerü történet a trojai háboru előtt.

És habár a szóbeli hagyományok elferdittettek is, történhetett-e ez a régi időkben szükségképen lapokba vésett krónikákkal? Midőn például Suidas azt mondja, hogy Acusilaus atyja az ő birtokán találta meg Argos királyainak érez-lapokba vésett származási jegyzékét; midőn azokat fia 600 évvel időszámitásunk előtt tette nyilvánossá; midőn már egy ezredév előtt, hogy sem Suidas e régi előadást valamelly, most már elveszett történeti munkából kivette, Acusilausra Cicero és Halicarnassusi Dénes mint régi krónika iróra hivatkozik, a ki csupán csak az emlékeket másolta le: miképen enyészhetik el a történeti bizonyosság azon idő alatt, melly az ismeretlen időszaktól, midőn e genealogiák vésettek, azon időszakig, mellyben föltaláltattak, folyt le? Mikép állithatjuk, hogy puszta szóbeli hagyomány utján örökittettek meg, midőn például Cicero még egész terjedelmökben olvasá azokat Acusilaus másolataiban? A parosi márványlapok bizonyossága, melly 1318

éven át folyt történetet állit elönkbe, emlékbe vésve 263-ik évben Kr. előtt, mikép szünhetett meg 2090 év mulva bizonyossá létele után? Ezen észrevételekből eléggé kitetszik, hogy a köztünk, és a 263-ik év közt létező huszonegy századot nem lehet temérdek üvegdarabokhoz hasonlitni.

Kitetszik tehát, hogy a különféle elvekben, mellyekre a történeti bizonyosság csökkenésének fokozata alapittatott, le kell vonni legalább is a számitásból a vésett emlékek létkorát, mellyek még fönmaradtak; ugy szinte azon emlékekét is, mellyek illyenekül adatnak elő, s mellyeket Herodot, Cicero, Tacitus és Dionysius láttak. Miért is a vakmerőség vádja nélkül bátran kimondom, hogy még azon esetben is, ha Görögország őskorának megismerésére semmi egyéb nem maradt volna fön a parosi márvány-lapoknál, a Pherecydes és Acusilaus által emlékekről lemásolt genealogiai töredékeknél, — szóval, azon irók bizonyságtételénél, kik azt állitják, hogy ezen emlékek teszik eredeti forrását ama legelső krónika-irók által készitett másolatoknak: már ez is elegendő volna, kielégitő öszhangzást hozni Argos és Athene történetének őskorába; s ugyanazon szabályokat nyujtani a kritikának, mellyeket a mostani épitészek valamelly oszlop-fejezet, vagy oszlop-köz fölfedezéséből tudnak levonni maguknak a romba dőlt templom arányainak meghatározására.

Láttuk már, hogy az illy bizonyosság vizsgálata iránt fölmerült kérdések mire vezették az allegoristákat.

A józan kritika annyira elfajult, miként egy munkát hozott létre, mellyben az illető azt akará bebizonyitani, hogy a mit Herodot, Manetho, Eratosthenes és Diodor az egyptomiakról, egészen a zsidók babyloni fogságának megszünteig előadnak, nem egyéb hibákkal és vastag tévedésekkel teljes átirásoknál; mellyeket maguk az egyptomiak készitettek, vagy pedig a szent-irásnak ide vonatkozó helyeiből, való történet gyanánt alakitottak össze. (Hist. des temps fabuleux. III. 341. l.)

Minek következtében szerző bebizonyitását igéri annak, hogy a Titanok a teremtés napjait jelentik; a hét gyermek, mellyeket Minos adó fejében kivánt, Ábrahámnak a törvényes örököstől különvált fiai; Medusa feje, Mózses vesszeje; s az ő hőskorukat a görögök a Mózses, Józsue, és birák által viselt harczokból képezték.

És igy azt hitték sokan, miszerint az ó-kornak egyéniségei még csak nem is léteztek. Azonban a kétkedő bölcsészet csak a történelem meghamisitását tüzte ki czélul: mig a „Vallások eredeté“-nek szerzője mindenekelőtt azt állitá, miként uj alapokon kell fölemelni az épületet; midőn kijelenté, hogy egyedül a csillagászatban foglaltatnak

a görög történelem korszakának elemei, s hogy számos legrégibb egyéniségek valódisága puszta allegoriára szoritkozik. Ennek következtében munkájának azon részében, melly ‚Általános vallás' neve alatt ismeretes, az Argonauták költeményének elemzése után, azt mondja: „Ime egy állitólagos történeti esemény, melly több századok óta a legfontosabb csillagászati korszakok egyikeül tekintetett; de melly csupán a természet örök évkönyveiben ment végbe. Szintigy van a dolog a trojai háboruval; minthogy ennek királya Priamus, az Argonauták által trónra ültettetett." Ez után következik: „A görög történelem alapjai, hasonlón a mi szent történetünk alapjaihoz, összedőlnek; miután bebizonyithatjuk, hogy Jason és Noe hajója azonegy csillagzat." S ekképen végzi: „Valamint a napnak megjelenése láthatárunkon, eloszlatja az éjnek csalódásait és ábrándképeit, szintugy a bölcsészet és tudomány világa is elenyészteti azon chronologiai ábrándképeket, mellyekhez a való, ismert történet minden tényei csatlakoznak. Minden időben, és minden népek közt tágitani igyekezett a tudományosság, birodalmának határait, midőn a történelem határait akarta szélesbitni."

Csak később bizonyittatott be egy olly rendszer alaptalansága, melly a görög történelemtől 4000 évi folytonos régiséget tagadott meg; hogy annál szabadabban teremthessen magának 18 ezer éves csillagászati történetet a szobrászat egy emlékének alapján, mellynek képzelt jelentősége most már be van bizonyitva. Jelenleg minden közremunkál, az emberi történetet illő határai közé, s a kritikát kizárólagos törvényes jogaiba vezetni vissza. A gyönyörü s nagyszerü geologiai fölfedezések egész sorozata, megerősíti a szent-irás tanubizonyságát: mit sem mutathatván föl, mi annak Chronologiájával ellenkeznék; és az egyptomi Deltán tett vizsgálatok épen nem engednek nagyobb régiséget tulajdonitani az ottani emlékeknek, mint melly a közönséges Chronologia szerint illetheti őket.

Mindazáltal a csillagászati paralogismusok által az allegoristák minden előitéletei nem enyésztek el: más alakban jelentek meg ezek számos tudósok elszigetelt tapasztalataiban, főleg azokéiban, kik a classikusokat jobban értelmezték. Midőn a régi kor történeteiben jelentőséggel biró neveket találnak, minők például Pyranthus, Oenotrus, Harmonia, Myle; vagy földrajzi neveket, minők: Libya, Memphis, Egyptus, Armenia, Medus, Persa, és több másokat, mellyek minden látszat szerint, mint ők mondják, nem egyebek a költők által személyesitett földrajzi elnevezéseknél: bizalmatlanságot tanusitanak azon krónikák hitelessége iránt,

mellyeknek származási jegyzékeiben e nevek előfordulnak. Azonban ha például a franczia-országi királyok genealogiájában eltüntek volna a fejedelmek valódi nevei, s csupán ama jelentőséggel biró mellécknevek maradtak volna fön, mellyek e jegyzékekben foglaltatnak: mi joggal mondhatná valaki több századok után, hogy e nevek: Becsületes, Kopasz, Hebegő, Nagy, Ifju, Hosszu, egyedül csak mythologiai, s képzelt lényeknek tulajdonithatók?

Ugyanez történt a legrégibb görög időkre vonatkozó mellécknevekkel; s azon esetek, mellyekben a történet az illyesminek okát adja, megmagyarázzák egyszersmind azokat, mellyeket a történet nem fejtett meg. Igy például Pyranthus, Argosnak fia, Görögországban nem tekintetett pusztán képzelt mythologiai személynek; mivel egy folyton élő hagyomány állitá, miszerint ő körtefából faragta ki Junonak szobrát. Szintez történhetett Myle spartai király mellécknevével is, melly malomkövet, vagy molnárt jelent: miután a görög hagyomány azt tartá, hogy ezen király találta föl a gabona-őrlés mesterségét Arcadiában. Oenotrus a szőllőtő mivelését vitte Olaszországba; s az ő mellécknevének népszerü hire kétségkivül feledékenységbe merité valódi nevének emlékét.

Miveltebb nemzetek szokása, a jelesebb egyéniségek neveit városok- és tartományoktól kölcsönözni; az europai uralkodó-családok fejedelmei helyrajzi, vagy földrajzi neveket viseltek; a korunkbeli hadvezérek szinte csak illy elnevezések alatt ismeretesek: miért ne lehetett volna ez igy az ó-korban is?

A legrégibb időkből még csak tragikus költőt sem mutathatunk föl, ki változásokat idézett volna elő; miért is, hogy az illy költemények történetté változtának valószinüségét megengedhessük, föl kellene tennünk, miszerint a görög történelem első korszaka több századokon át puszta hagyományokból állott, mielőtt valaki azokat irásba foglalta volna. E hypothesis azonban önmagát czáfolja meg, annak föltevése által, hogy: valamelly eredetileg való, határozott, nemzeti, fontos eseménynek, a maga épségébeni fentartására mindig volt elegendő mód. Mindazáltal mégis attóli félelmet ébresztettek, hogy ama hosszu időközben, melly a tényre illesztett korszak, és a közt, mellyben az irásba foglaltatott, — elfolyt, több alkalom kinálkozhatott, történet jellemével ruházni föl az egyszerü képzelményeket. Szükséges tehát megvizsgálnunk a módot, mikép lehetett a régi eseményeket megörökiteni a puszta emlékek egyszerü áthagyományozásával.

Ez irat szerzője 560 egyéniség viszonyait egyesité, mellyek által 320 egyszerü ténynek valódiságát igazolta. Ennyi tények egymással

összehasonlitva, mikép őriztethettek volna meg a görögök emlékében, ha folyton föl nem jegyeztettek, vagy vésettek volna legrégibb időktől fogva? A ki azt állitja, hogy Homer költeményei hosszu ideig csupán az emlékezetre bizattak, némileg támogathatja ugyan véleményét a jó hangzás, és a rim hathatós befolyásával: de mi a neveket illeti, ezeket pusztán az emlékezetben megtartani lehetetlen volt.

Hét száz huszonegy év alatt a görög történelem eredete, s a trojai háboru közt, öt rendbeli betörés történt Görögországba: Danaus Argosba, Deucalion Thessaliába, Cecrops Athenebe (ez idegennek tartatik), a lelegek Megarába, Arcas Arcadiába rontottak be. Danaus uralkodásának legelső eredménye is az volt, hogy a tartomány nevét megváltoztatta. Ugyanez történt Arcadiával; s a mi leginkább bizonyitja azok véleményének alaptalanságát, kik azt hiszik, hogy a régi történet több századokon át puszta hagyományok által tartotta magát fön, az, hogy: ugyanazon történet, szétszórt elemeinek képével mutatja, mikép e betörések voltak nyilvánságos okai annak, hogy a régi származási jegyzékekből egy nagy rész elveszett. Már miképen tehetjük azt föl, hogy a görög dynastiák sorozata csupán az emlékezet utján tartathatott volna fön: midőn ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy minden betörés egyszerre félbeszakitá az általa kiszoritott dynastiát? Azt kell tehát hinnünk, hogy Görögország régi története minden időben birt az irás olly eszközeivel, hogy a főbb események emlékét megörökithesse.

Maradt-e fön ez iránt valamelly emlék?

A Homer, és miletusi Cadmus közti időkben, melly utóbbi először irt történetet folyó beszédben, több rendbeli történetirások jelentek meg versekben: mi azt bizonyitja, hogy a görögök nem épen szóbeli hagyományok utján akarák megörökiteni régi történetök legegyszerübb és legfontosabb emlékeit. Az általuk énekelt genealogiák nem tekintettek költeményeknek; sőt vizsgálat alá is vétettek: és az okadatolás nem maradt el, midőn például az mondatik, hogy a lacedaemonok Orestest, Agamemnon fiát ültették a trónra: minthogy Megapentes és Nicostratus Menelaustól, és egy rabszolganőtől származtak.

Tulajdonképen ugynevezett krónikák mitylenei Pittacus, Thales, Solon, Aesopus, Anacreon és mások korában láttak napvilágot Görögországban. Azonban pusztán szóbeli hagyományok összeszedéséről, vagy vésett emlékek másolatáról volt-e ezekben szó? Hogy ez iránt tisztában legyünk, hasonlitsunk össze három helyet Halicarnassusi Dénes-, Cicero-, Varro- és Tacitusból.

Dénes azt mondja: „Sok régi történetirók léteztek sok helyeken,

a peloponnesusi háboru előtt... Mindannyian azonegy czélt tüzvén ki maguknak a tárgy megválasztásában, az előadásban sem igen különböztek egymástól. Akár a görögök, akár a barbarok történetét irták, nem öntöttek egységet azokba; hanem elszigetelten, és városok-, vagy népekre osztva adták elő azokat. Ekképen soha sem tértek el a kitüzött czéltól: mindenek tudomására juttatni, hozzáadás, vagy csonkitás nélkül, a benszülöttek közt megőrzött emlékeket; mellyeket szintugy a népek, mint egyes városok, szent, vagy világi iratokban raktak le. Némelly mesék is keveredtek azok közé, mellyek régiségöknél fogva hitelt nyertek; mint valamelly közbeszőtt szinpadi jelenetek, mellyeket a korunkban élők hiábavalóságoknak tartanak."

Kitetszik innen, hogy a hagyományok megőrzése nem bizatott pusztán az emlékezetre; hogy a föliratok legelső másolói, épségben őrizték azokat meg; s hogy a krónikák helybeliek lévén, azokból csak a helybeli tények ismeretét lehetett szerezni; hogy a közbevegyitett mesék illyenekül elismertettek, de a megőrzésbeni hüségnél fogva megtartattak.

A kinek kétsége támadna a Dénes által használt *μνημαι* szó iránt, azt utba igazitja Cicero (de Oratore, II.); azt mondván: „A történelem kezdet óta egyszerüen szerkesztett évkönyvekből állott. Hogy ekképen a tények emléke Roma eredetétől fogva Publius Mucius főpapságáig (95. Kr. e.) megörökittessék, minden év eseményeit táblákba vésette a főpap: mellyeket lakának homlokzatára függesztetett ki, hogy a népnek ismeretére eljussanak; és innen származtak a nagy évkönyvek. Sokan követték ez irás-módot, és minden ékesség nélkül hagyományozták ránk az idők, emberek és tények egyszerü emlékeit (monumenta). Illyenek voltak a görögök közt Pherecydes, Hellanicus, Acusilaus és mások; köztünk pedig Cato, Pictor, Piso: kik legkevésbbé sem gondoltak a piperés előadásra; csak hogy a tárgyak, mellyek ismertetését akarák adni, jól megértessenek: és ez oknál fogva nem vágyódtak egyéb érdemre a szabatosságnál."

Igen sok történetirókból tudjuk, milly gonddal örökitették meg a régiek kőtáblákon a származási jegyzékeket, és az események időkorát. Polemon Periegetes a III. században Kr. e., nagy számmal összeszedte ezeket; és igy könnyitett azokon, kiknek nincs alkalmuk azokat összekeresgélni ott, a hol elszórva hevernek. Milly régiek lehettek a föliratok, ki tetszik onnan is, hogy Herodot hivatkozik rájok; Philomela 1430 körül Kr. e. viszontagságainak történetét egy köpönyegre himezve irta meg; 1133-ban a hetruskok születési és halálozási jegyzőkönyveket tartottak; Halicarnassusi Dénes egy Troja korából fönma-

radt tripost látott az időbeli föliratral; sőt mi több? a romai senatus, Tiberius uralkodása alatt, a Heraclidák idejéből, 1160-ik év tájáról fönmaradt föliratokat, bizonyitó erejüeknek nyilvánitott. A dolgot ekképen adja elő Tacitus:

„Sparta és Messene követei kihallgattatást nyertek; melly két város a limnatidi Diana templomának birtoka végett pörlekedett: amazok azt állitták, hogy atyáik által saját területökön szenteltetett föl a templom; és ennek bizonyitásaul évkönyveiket és szent dalaikat hozták föl. A messeneiek részökről Peloponnesusnak Hercules utódjai közti régi fölosztására hivatkoztak; mellynek következtében a Deutelios sikföld, mellyen a templom áll, egyik királyuknak jutott osztályrészül. Ez esemény még jelenleg is fönlevő régi kő- és érczemlékekre volt bevésve. A senatus Messene részére határozott."

Ha egy XVIII. század előtt alapitott templomra vonatkozólag eredetiekül ismert, és már XI. százados régiséggel biró föliratok hozathattak föl: ki kételkedhetik rajta, hogy még korábbi századokból is léteztek emlékek, főleg pedig igen fontos rövid történeti okmányok: minők a királyok származási táblái, s a dynastiáknak egymásra következése? A legrégibb föliratok valószinüleg ólomba valának vésve; miként ennek egyik példáját Pausanias tünteti föl.

Ne higyük tehát, hogy a legrégibb görög történet csak puszta szóbeli, s mulékony hagyományokra vihető vissza; sőt inkább minden arra mutat, hogy a hatodik századbeli krónika-irók a templomokban másolták le a történelmi emlékeket, ugyanazon chronologiai jegyzetek kiséretében, mellyek szükségkép valamelly név- és eseményhez voltak csatolva, s az időt a főpapok egymásra következése által osztották be. Halicarnassusi Dénes mondja: „Thucydides nem azon helyek szerint osztá föl történeti előadását, hol az események végbementek, mint ezt Herodot, Hellanicus, és az őt megelőző többi történetirók tették; sem az azok által követett időrend szerint, kik helybeli történeteket irtak, és az előadást a királyok és papok egymásra következése, vagy az olympiadok és évenkint viselt tisztségek szerint szabályozták."

Ez elégge bizonyitja, milly sok eszköz állott a régiek rendelkezésére, mellyekkel történetök korszakait föl, a legrégibb időkig hitelesithessék.

(C) 528-ik laphoz.

A buddaismus *).

Klaproth, Ásiára vonatkozó emlékiratiban Budda életrajzát is közrebocsátotta a mongolok könyvei szerint; és érdekes olvasni a következő kivonatból, miképen fogják fel ők annak történetét. **)

Budda története 12 korszakra osztatik:

1-ső: Származása az istenek birodalmában.

2-ik: Fogantatása egy halandó méhében.

3-ik: Születése.

4-ik: Növekedése az élet- és bölcseségben.

5-ik: Házassága, és a királyi fény.

6-ik: E világtóli megválása.

7-ik: Remete-élete.

8-ik: Megjelenése a fügefa alatt: hol bevégezvén a bünbánati gyakorlatokat, kiválólag szentnek ismertetett el.

9-ik: Tanításának kezdete a varnakai (benaresi) templomban, hol az emberi-nem legelső oktatói éltek.

10-ik: Diadala a ter-ek főnökei, vagyis a tüz-imádók fölött.

11-ik: Földi pályájának bevégzése.

12-ik: Testének eltemettetése.

Midőn Shakia Muni a világra jött, déli Bahar-ban, a hatalmas Magada ország virágzott; kiterjedve a Ganges mellett fekvő minden tartományokra. A birmanok (braminok) az első castot képezték a hin-

*) A buddaismus történetét, főleg azon titkolódzás következtében, mellyet még korunkban is csak butaság, vagy ravaszság választhat egy állitólagos bölcseség és mennyei tan megőrzésére eszközül, olly homály fedi, hogy arról csak a legnagyobb ovakodással kell az igazságot szerető történetirónak szólni. Azért kivánatos leendett, ha e munkában sem szerző, sem az általa idézett tekintélyek nem nyilatkoznak a hindu vallás és irodalom, különösen a buddaismus felől helyenkint olly értelemben, melly az őket követni szerető olvasót csak tévedésbe hozhatja. Szükségesnek hittük ennélfogva jegyzeteinkben azon nézetet helyezni előtérbe, melly szerint az egész hindu idő-, vallás-, és történettan egy zavaros Mythologia; mellynek hogy mennyi való s igazság szolgál alapul, csak az eddigieknél szerencsésebb nyomozásoknak lehet ohajtva várt eredménye. S.

**) Azaz: mit *regélnek* ők róla, minden alap, és hiteles kutfő kimutatása nélkül. Mert mig a mongolok *némelly* könyvei igy adják a dolgot elő: addig *más* könyvekből mást is merithet a történetbuvár; s az ugyanezen vallást magukénak ismerő szomszéd népek, mindannyian eltérő mondáikkal, segítik a kétségtelenül szándékos homályt sürűbbé tenni, melly a csalók ármányát eltakarja. S.

luk közt, és legnagyobb tekintélylyel birtak a shakiák (sakiák, vagy shakshák) ötszáz családból álló nemzetségei [1]). E törzsből származott Sudadani, Magada királya; ki Kober-charában székelt; és nőül véve Mahamait, ez a nélkül, hogy férfit ismert volna, isteni ihletéstől egy fiat fogadott méhébe, kit tiz hónapig hordott. Később, midőn társnőivel a kertben sétált, közel érzé magát a szüléshez, és egy fához támaszkodva, fájdalom nélkül szülte meg az isteni megtestesülést. A szülöttet jobb karjára vevé, a nélkül, hogy az a földet érte volna, s egy királynak gondjaira bizta, ki szinte Esrun-tengri (Brahma) megtestesüléséből született: s a gyermeket drága ruha-darabokba takarta. Egy másik király, Kur-Musta-tengri (Indra) megtestesülése, isteni vizzel keresztelte meg őt; és Arda-shidi nevet adott neki.

Régi szokás volt a Shakia-törzsnél, minden figyermeket sziklákkal környezett szent helyre vinni, s ott egy isteni kép előtt bemutatni. A gyermek Arda-shidi, az ország nagyjai által kisértetve jött oda, s midőn e képet imádná, ez meghajolt előtte: miből a körülállók meggyőződtek, hogy ő csodaszerü lény, és szentségre fölülmuland minden eddigi megtestesüléseket. Miért is őt istenek istene gyanánt imádták. Tanitói mindig az istenség iránt tartozó tiszteletet tanusitották iránta; harminczöt szüz foglalatoskodott nevelésével; heten mosdatták őt naponkint, heten öltöztették, heten ringatták a bölcsőben, heten tisztogatták, és heten mulattaták zenével.

Tiz éves korában a bölcs Ba Burenu bakshit adák mellé oktatóul; ki őt költészet-, rajzolás-, zene-, gyógyászat- és mathematikai tudományokra oktatta. Rövid idő alatt a tanitvány olly talányokat adott föl mesterének, mellyeket ez nem birt megoldani; tudni akart minden nyelvet, mint elkerülhetlen eszközt az igaz vallás elterjesztésére a világnak minden népei közt: minthogy pedig Ba Burenu bakshi csak a hindu nyelveket és irásjegyeket ismerte, tanitványa ötven idegen nyelvekre tanitá őt, mindannyi külön irásjegyekkel; és a tanulásba nem tudott belefáradni.

Szépségre nézve szinte nem volt párja. Midőn egyedül sétálgatott a füge- és narancsfák árnyékában, a nép összesereglett, gyönyörködni a szépségnek harminczkét hasonlatában, és a nyolczvan, vonzó erejü bájakban; s boldognak érezte magát, a ki hozzá közelithetett, őt imádhatta, s virágokat, pompás játékszereket, arany- és drágakő-ékszereket nyujthatott neki.

Felnövekedvén, szülői meg akarák őt házasitani; de ő azt min-

[1]) Egészen mást mond Burnouf, kit a szövegben követtünk.

denkép ellenzette, s csak nagy bajjal tudták őt elvonni szándékától: és csak azon föltétel alatt egyezett bele, ha egy tökéletes szüzet találnak számára, ki a harminczkét erényt, és a fő tökélyeket birja. Ekképen remélt ő megszabadulni a házasságtól, mert nem hitte, hogy illy tökéletes hajadon találkozzék. Mindazáltal kerestek számára: s találkozott egy fejedelmi hajadon, a Shakia-nemzetségből, valamennyi kivánt tulajdonokkal. Minthogy pedig Deva-dat, Arda-shidi nagybátyja s ellensége kérte őt nőül, az atya őt ahhoz adni tökélte el magát, a ki tettekkel fogja megérdemelni az elsőséget. Deva-dat, unoka-öcsese irányában vesztett.

Husz éves volt Budda, midőn megnősült; legjobb egyetértésben élt nejével: s egy év mulva Rakoli nevü fiat, és később leányt nemzett. De azért Arda-shidi nem vonta magát el az Istenség szemléletétől: lemondott minden világi gondról; és különösen az emberek romlottsága fölötti elmélkedésnek adta magát. Embertársainak nyomora mindinkább fölébreszté benne a könyörületet; miért is megutálta a királyi fényt: és fájdalmas szivvel jelenté ki, hogy az emberi nyomornak négy fokai, t. i. a születés, az öregség, a betegség, és a halál fájdalmai, megkeserítik minden örömét, és senki sem lesz képes e bajokat orvosolni. Látván egy napon szüléssel vajudó nőt, elgyengült öregeket, nyavalyák által megemésztett betegeket, busongó barátoktól környezett haldoklókat, Shari első ministerétől kérdezte, mit jelentene mindez, és valljon ezek egyedül vetvék-e alá e nyomornak *). Shari azt felelvén, hogy mindenki alá van e nyomornak vetve, őt magát sem véve ki, Arda-shidi hozzátevé: ‚Miképen viselhetek én el ennyi bajt? és mellyik a legjobb eszköz, kivonni magát e veszélyekből?' Shari azt felelé, hogy senki sem kerülheti ki e nyomort; mindenki alá van annak vetve: ha csak a hit ereje s gyakorlata meg nem menti, vagy őrzi meg őt tőle.

Ez idő óta Arda-shidi föltette magában, lemondani nejéről, és a világról. Elképzelhetjük, mennyire megszomorodtak ezen szülői! Elejbe

*) Még költészeti müben is nagy szegénységre mutat, az ‚istenek istenének' elnevezett, mindentudó bölcset, a már gyermek korában mestereit megszégyenitő, s őket ötven idegen nyelvre tanitó megváltót, illy tudatlannak festeni mint nős férfit, az emberi viszonyok első elemeit illetőleg. Mert ugyan mit tanult akkor ama sok tanitótól,— ha az emberi tudás első elemeire is csak most került még a sor? Egyébiránt nevetséges volna, e mesék valótlanságát bebizonyitni akarni: de az már nagyon is komoly dolog, mert tény, hogy a tudományával kérkedő hitetlenség még e regéket, s keleties képzelődéssel irt költészeti müveket is felhozhatni vélte sz. könyveink tekintélyének, és a kinyilatkoztatásbani hitnek megingatására. S.

terjeszték, miként ő egyedüli sarjadéka atyjának; hogy a birodalom főnök nélkül marad: és addig, valamig atyja él, egészen az ajtatosságnak szentelheti magát. Hiában kémkedtek utána, hogy eltökélésének okát kitudhassák; hiában vették körül őt őrökkel; Arda-shidi, atyja, s az egész udvar előtt kijelenté: ‚Élj boldogul atyám! én a bünbánat állapotába megyek: lemondok rólatok, a birodalomról, nőmről és kedves fiamról. Helyes okaim vannak erre; szent kötelesség szólit, és nincs is rendében, hogy ellenkezzetek velem.‘

Ezt mondván, könyük közt ölelé meg atyját, és kérte őt: bocsásson meg neki; de határozatát meg nem változtathatja. Sok ifjak, családjából, eltökélték magukban, lovat szerezni neki, s őt elkiserni; de ebben őket őreinek ébersége megakadályozta. Végre elvitte magával Kur-Musta-tengrit, ugyanazt, a ki őt megkeresztelte.

Csakhamar kiderült, hogy a fejedelem Udipa tartományba ment, a Navasara partjaira: hol láthatatlan tanitványaival társalgott; és ágya szent füvekkel boritott kavicsréteg volt. Ő magát papnak szentelte föl; lenyirta haját, és uj állapotához illő öltönyt vett magára. Ennek emlékére alapittatott a ‚minden ékességtől megfosztott szent hely.‘

Nevét Goodamra (tehén-pásztor) változtatván, hat évig maradt a magányban; szemlélődő életet élve. Némelly tanitványai, legközelebbi rokonai, szolgáltak neki; eledelét, mint a hindu remetéknek, magok, bogyók, méz, füge, s egyéb gyümölcsök tették; s csak ritkán vett magához táplálékot: hogy meg ne szakitsa az isteni természet fölötti elmélkedéseit. Mindettől igen megsoványodott.

Sok ismerősei látogaták őt meg, bámulván állhatatosságát; de az alázatosság nem engedé meg neki, hogy szolgálatot fogadjon el tőlök. Alig engedte meg, hogy egy bramin, az ő rokona, gusha füvet hozzon neki, fekhelyének fölfrisitésére. Végre tágitott a szigoruságon, és beleegyezett, hogy egy ötszáz darab tehénből álló nyáj legelészszen közelében; melly az ő és társai számára tejjel szolgált. A tej annyira megifjitá őt, hogy egy sima és aranyozott ülővashoz hasonlitott.

A pusztában meglátogatá őt Kako Mansu, a nagy majmok fejedelme; ki már szomszédságát megszokta. Értésére esvén, hogy Goodamnak eledelt és italokat szoktak hozni, ő is összeszedé a vadméhek sejtét s a füge-gyümölcsöket, és a szentnek elejbe tette azokat vacsorára. Ez szokás szerint szentelt vizzel hintvén meg az eledeleket, elköltötte azokat; mi fölött a majmok királya annyira megörült, hogy ugrálás közben kutba esett, és belefult. Ennek emlékére alapittatott a ‚majom által fölajánlott eledelek szent helye.‘

Deva-dat megharagudott unokája- Goodamra, s a vidéken egy megszelidített elefántot hordozott körül: és azt a kermes bogyó levével megrészegitvén, agyaraihoz két éles kardot kötött; s igy Goodamnak neki hajtotta, azon hiedelemben, hogy majd dühöngeni fog ellene. A szent azonban fölemelte öt ujját: s az elefánt őt oroszlánnak nézve, lecsillapodott. Ez oknál fogva alapittatott a ‚lecsillapult dühös elefánt szent helye.'

Kis idő mulva Goodam félreesőbb magányt keresett, egyedül két tanitványa kiséretében: az egyik hajdani tanitójának, Sharinak fia volt; a másiknak neve pedig Molon-Toin. Itt két ellenfele mutatá be magát neki, és szinlett szerénységgel kérdék tőle: „Goodam! minő hited van te neked? Ki a te mestered? Kitől nyerted a papi rendet"? Goodam felelé: „Én szent vagyok, saját érdemem által. Mi közöm egyéb tanitókhoz? A vallás áthatott engem. Ha egyéb kivánni valótok van, forduljatok két tanitványomhoz: és ezek minden felvilágositást meg fognak nektek adni." Ekkor heves vita keletkezett köztök: a kettő legyőzetett; és ennek elismerésére fölkeltek helyökről, szőnyeget teritettek le, s a nyertes feleket leülésre hivták föl.

Több rendbeli kisértések nyugtalaniták Goodamot. Négy gyönyörü nőtestvér föltette magában, hogy viszont szerelemre fogják őt gerjeszteni, s az ő természetes szépségökben jöttek elejbe. Egyetlen tekintetével kimutatta az ő törhetlen szilárdságát; egyetlen gunyos szóval megszégyenité őket, mint valamelly vén asszonyokat. Szemtelen dühökben azt kérdék tőle: ‚Ki meri azt hazudni, hogy benned öszpontosulnak minden előbbi szentek erényei'? „Ime az én bizonyságom", felele ő; s kezével a földre ütvén, megjelent Okiin-tengri, a földnek védszelleme, fönhangon kiáltván: „Én tanuskodom az igazság mellett." Ekkor a becstelen nők leborulva imádák Goodamot; azt mondván: ‚Tökéletes és tiszta arcz, aranynál becsesebb bölcseség, áthathatlan fölség! tisztelet és imádás neked, mint a hit forrásának, a világ három korszakában.' Ekkor szenteltetett föl a ‚legyőzött szemtelenség szent helye.'

Hat esztendeig elvonultságban élve Goodam, tudtára adá tanitványainak, hogy minden világi kisértéseket legyőzött, és elérte a szentekhez illő tökélynek legfőbb fokát; s hogy eljött már a percz, mellyben tanait, és az Istenség ismeretét az egész világon hirdesse. Mindenfelé Goodam elváltozásáról beszéltek az emberek: némelly ellenfelei azt álliták, hogy őrjöng; mások, hogy szivbánat miatt mondott le az atyai trónról, és egy uj, tisztátalan szerelem hajtja őt erre: de legnagyobb részt bevallák az ő csodálatos szentségét, és Burkan bakshi

(isteni mester) és Shakia-Muni czimekkel tisztelték meg. Összegyüjtvén öt tanitványait, igy szólott hozzájok: „Az én szentségem és uj törvényem becses kincse nem egyhamar fogja megragadni az elméket; azért tehát mérsékeljétek a térités buzgalmát: előbb lelki böjtöt kell tartanunk.“ És visszatért a pusztába; hol negyvenkilencz napokat töltött folytonos böjtölés és éjjeli könyörgések közt*).

Ennek végeztével a hatalmas Esruwa-tengri meglátogatá őt magányában, egy kurdát, vagyis könyörgésre szánt ezer sugaru arany kereket adván neki; és fölhivá őt, lépjen az emberi-nem isteni tanitójának ösvényére: ‚Te nem vagy már alávetve a bünbánó fájdalmas állapotának saját személyed, hanem az emberiség java végett; kezdd meg tehát terjeszteni az üdvösséget a világnak minden népei közt.‘ Még ekkor sem határozta el magát.

Egy más király a Maha-ransa törzséből, egész pompával jött a szentnek látogatására, s nyolcz ékszert ajánlott neki e szavakkal: ‚Korlátlan hatalmu fölség! nagy hős, és leküzdője minden kisértéseknek; kérünk téged, siettesd üdvös oktatásaid által az emberiség javát.‘

Még e kérelem sem használt; mig végre Kur-Musta-tengri, a szellemek harminczhárom fejedelmének kiséretében eljött őt imádni. Egy dung-ot (keleplő kagylót) adván neki, mondá: ‚Föltalálója a leghathatósabb gyógyszernek és az üdvösség vizének! szabaditsd meg végre a nyomortól azokat, a kik szenvedésre vannak teremtve, s hangoztasd mennyei tanitásodat a halál árnyékában eltemetett emberek számára.‘

Ekkor Buddának öt tanitványai bámulva kiáltának föl: ‚A mester valóban szent; tegyük meg első imádásunkat.‘

Ez volt a kisérlet percze: arczára függeszték szemeiket, hogy meggyőződjenek szentségéről. Dzanki Godinia volt az első, kinek hite minden kételyt legyőzött; térdeire borulván, — imádá a mestert, isteni tiszteletet adott neki, s kilencz izben járta körül sátorát. A többi négy tanitvány követé őt, imádván Shakia-Munit, és elejbe lépvén, mondák neki: ‚Ha te vagy a legszentebb az emberek közt, ülj a multkorbeli szentek trónjára; melly Varnakában van fölállitva, s kezdd meg az egyetemes tanitó hivatását.‘ Isteni fönség ragyogott a szentnek arczán: és engedett a kérelemnek.

---

*) Ezen, és sok más, a kereszténységből kölcsönözött, és a buddaismus által ravaszul fölhasznált eszméket és intézkedéseket illetőleg, mellyek nyilvános utánozásai a keresztény tanok- és gyakorlatoknak: csak az 530- és 537-ik lapon olvasható megjegyzéseket lehet és kell ismételnünk. S.

Varnakába érvén, hogy ott bemenetelét tartsa, szemlélődésbe merülve háromszor járta körül Osishilungi Ebekshi Burkan-, Attan Sidashi-, és Dseriti Sakik-, az előbbi három vallásos korszak alapitóinak trónját, mielőtt arra föllépne. Ekkor alapittatott meg a ‚minden szentek ős trónjának szent helye.'

Shakia-Muni kezdetben ismeretlen volt: uj állapotának előkészületeivel foglalkozván. Tanitványai kiséretében először a tengerhez ment; bejárta a pusztaságokat: és titokban mondá el a szükséges könyörgéseket.

A birodalom nagyjai látogatására mentek, midőn a szomszédságban tartózkodott. Egy napon közel ment el mellette két kereskedő, ötszáz egyénből álló karaván nal, és terhelt elefántokkal; s a mint meglátták őt, drága-kövekkel telt arany és ezüst edényeket ajánlának föl neki, s imádva mondák: ‚Uram! ötszáz egyénből álló karaván t képezünk; légy kegyes közleni velünk ama könyörgéseket, mellyeket vállalatunk jó sikere végett el kell mondanunk.' Meghallgatta őket, könyörgéseket irt az ő jóllétökért, és közlé velök első müvét; melly kérdéseket és feleleteket foglalt magában a csillagászatról, és az állatkör (zodiacus) harmincnyolcz jegyeiről. Ekkor Varnakába ment, és a néptömegnek előadta tanitását.

Tanitványainak a hit eredete és szüksége felől szólott: „Az általános nyomor, vagyis az embervilág az első igazság; második az üdvösség utja; harmadik a kisértetek, mellyekkel találkozunk; negyedik azok leküzdésének módja." S magyarázva folytatá: „Az ember életében semmi gyönyör sem érhet föl az igazsággal. Miért is én e világot a nyomor valódi állapotának nevezem; s legfőbb boldogságnak, a hit szabályainak gyakorlatát. Tekintsétek az embernek négyes állapotát: a születés fájdalmait, éltének folyamát, egészen a nyomoruságos vénségig, a nyavalyák terhességét, és a halálnak keserüségét. Minő fájdalmat szenved az ember születésekor: mintha izzó kemenczéből kerülne ki! Ekkor ő meg van fosztva érzékeitől, és eltompitva éles fájdalmaktól. Tekintsétek tovább élete folyamában, — egészen a vénségig: bőre száraz lesz és ránczos, mint valamelly régi pergament; a csontjait takaró izmok kiszáradnak és megemésztődnek; még a vér is megváltozik erében, s elveszti folyékonyságát; egyenes teste meggörbed; szemei elgyengülnek, és többé nem látják maguk előtt a hegyeket; a hallás érzéke eltompul, s nem hallja a kürt szavát; szájából kiesnek a fogak; szagoló tehetsége enyészik; botra van, mint gyámolra szüksége; a szórakozás és feledékenység váltják föl a lélek tehetségeit, mellyek az izlés érzékével együtt elenyésznek stb."

Ekkép folytatta az élet bajainak előadását; s ezen első beszédét rendszerbe foglalták a Gandsur-, vagyis a formalis oktatásban, mellyet a buddisták e tan szegletkövének tartanak.

Shakia-Muni hittani vitatkozásokat tartott a tüzimádókkal Persiában, kik a hindu vallásnak esküdt ellenségei voltak. Ekkor Shiva követői gyengéknek érzék magukat Shakia-Muni leküzdésére; miért is Deva-dat, az ellenséges nagybátya, elfogadá a magusok vallását, és a különféle fejedelmek udvarainál igyekezett azt behozni. Hat fönhéjázó tudóst hozatott e felekezetből: hogy őket unoka-öcsese ellen állitsa, egy nagy ünnepély alkalmával, valamennyi fejedelmek gyülekezetében; azt hitetvén el magával, hogy ekképen le fogja verni Buddának uj tanát. De csalatkozott az isten-ember bölcseségének ellenében. A harminczhárom fejedelem naponkint összegyült a hó elsejétől tizenötödikig; és Shakia-Muni csupa észokok által diadalmaskodott a magusok tanain: ugy hogy az ellenmondók főnöke leborulva imádta őtet; a többiek pedig követék példáját. Ekképen az ő dicsősége és tana egész Indiában elterjedt. Ennek emlékére ünnepeltetett meg évenkint az első tizenöt nap.

Shakia-Muni első tanitásai, sajátságos rendszerét fejték ki az ember természetéről; ezeket erkölcsi szabályok követék, mellyek minden vallásnak alapját képezik: megtanitván az embert, mint kelljen cselekednie s élnie minden előforduló esetekben; s megalapitván az öszhangzást a természet, és emberi társadalom közt. Elmondá, mikép a metaphysikai rendszer megszámlálhatlan nemzedékek óta létezett, azon alapra fektetve, hogy: a mi teremtve van, és mit az ember kigondol, végre is a semmiségbe tér vissza. Elmondá, hogy az ő, bünben meghalt testeinek csonthalmaza, annyi megtestesülései után, meghaladja a planeták tömegét; az ő büneiért szenvedett tömérdek fövesztések alkalmával elfolyt vére, fölér a világegyetem vizeinek mennyiségével; hogy végre megismervén bünös voltát, önmagától irtózott, és egy szellem által világositatott föl, mellyet ő mesterének nevezett. Ez őt csudálatos módon, és rendkivüli nagy bajjal tanitotta az erkölcsiségnek legelső alapszabályaira. Ő követé annak tanácsait: és hogy oktatását hasznára forditsa, lemondott a birodalom- és trónról. Ekkor a mester igy szólott hozzá: ‚A tanitvány birjon elegendő erővel önmaga föláldozására. Testi vezeklés nélkül semmi tanitás sem viheti az embert messze. Az ő első vezeklése abban áll, hogy ezer égő fáklyát alkalmazzon testére.‘ Shakia-Muni beleegyezett: s midőn lefeküdt, hogy testére annyi kanócz tétessék, kérte mesterét, oktatná őt előbb, miután a fájdalom miatt meg is halhat. S a mester e négy tételt közlötte vele:

Minden kincsek kimerithetők.
Minden, a mi magas, esésnek van kitéve.
Minden, a mi egyesült, szétszórathatik.
Mindaz, a mi élő, halálnak van alávetve.

E szavakra Budda rögtön kigyógyult sebeiből, s az ő olthatlan tudásvágya végetlen sok üdvös mondatokkal táplálta tatott. Ezzel be nem érvén, uj bünbánatnak vetette magát alá: melly abban állott, hogy ezer meg ezer szegeket veretett hátába; mialatt a következő oktatást nyerte:

Minden, a mi látható, el fog veszni.
Minden teremtett dolog siralmas véget ér.
Minden hit a semmiség országába tartozik. (!)
A világegyetem csupán képzelődésben létezik.

Ujabb tanulási vágytól ösztönöztetve, egy harmadik vezeklésnek vetette magát alá: izzó kemenczébe lépvén; mint azt neki mestere meghagyta. Két fensőbb szellem vezeté őt egészen a kemencze szájáig, és több ezer szellemek virágesővel olták ki hirtelen a lángokat. Ekkor Shakia-Muni imádás- és alázatosságba merülve, a harmadik oktatást nyerte; tudnillik:

A könyörület hatalma, változhatlan alapokra fektetve;
Irtózás minden kegyetlenségtől;
Határtalan könyörület minden teremtmények iránt;
Rendületlen álhatatosság a hitben, — kalauzul szolgálnak a szentség ösvényén.

A negyedik és utolsó kisérlet, mellynek a tanitvány magát aláveté, saját testének fölajánlása volt. A mester azt mondá neki: ‚Nehogy az én tanaim feledékenységbe menjenek, bőrödre fogom azokat irni, egy saját csontjaidból készült, és saját véredbe mártott tőrrel.‘

E kisérletet is dicsőségesen állotta ki; és szenvedései közben nyerte meg az egész morálnak alapszabályait: mellyek az élet szabályait tartalmazzák önmagának legtökéletesebb ismeretében. És ezek a következők: 1) Ne ölj; 2) ne orozz; 3) ne paráználkodjál; 4) hamis tanubizonyságot ne tégy; 5) ne hazudj; 6) ne esküdjél; 7) kerüld a tisztátalan szavakat; 8) ne légy haszonleső; 9) ne légy bosszuálló; 10) ne légy babonás. *)

*) Az egész buddaismus merő babonaság levén, legalább a tudatlan néptömeg gyakorlatában, e parancsolatnak természetesen szintugy nincs értelme, mint sok más, a kereszténységből kölcsönözött, és rosszul alkalmazott tannak. De ‚tiz parancsolat‘-ra is szüksége volt a buddaismusnak: és ő csinált magának egyet. Különben a buddisták tiz-parancsolata is annyiféle, mint a milly sok alaku dogmatikájok.

Kevéssel halála előtt, melly nyolczvan éves korában történt, Budda megjövendölte, hogy az ő tanitása öt ezer évig fog tartani; azután pedig egy Mai-tairi nevü isten-ember fog jönni az emberi-nemnek tanitására. Ez idő alatt az ő vallása vérengző üldöztetéseket fog szenvedni: s az ő követői kénytelenek lesznek elhagyni Indiát, és Tibet hegységeibe menekülni, melly az igaz vallásnak széke leend; es innen fog elterjedni az egész világra minden népek közt.

Életének vége felé Budda megparancsolta tanitványainak, hogy halála után egyesüljenek, egyik a másikat emlékeztesse az ő tanainak főbb pontjaira, s elveit szedjék tökéletes rendszerbe: hogy ez törvényül szolgáljon a jövő nemzedékeknek; készitsenek ábrázolatot az ő személyéről, melly hitöket megszilárditsa, valahányszor őt imádni fogják. Valójában alig hogy meghalt, Visvakarma ügyes müvész elkészité szobrát nyolcz év folyta alatt: és e szobor a legdrágább érczekből vala öntve. A második kép tizenkét éves korában ábrázolta őt drága-kövekből; s fején egy medenczét tartott, mellyből a viz egész testén lefolyt a lábaihoz helyzett arany edényekbe, s megtisztitá az imádókat, és megorvosolta minden nyavalyáikat. Egy másik, finom kövekből készült kép, huszonöt éves korában ábrázolta őt. Egy óriási szobra harmincz-hat, egy másik, hatvan könyöknyi volt. Azután Visvakarma ülve ábrázolta őt, térdére bocsájtott jobb kézzel; baljában egy kurdát, vagyis arany imakereket tartva, papi ékességekkel, és a remete-életben megnőtt, és fején égnek meredt hajakkal; trónját száz nyolcz orosz-

---

Mások szerint a buddisták ‚tiz parancsolata' következő: 1. ‚Semmit sem ölni meg, a mi élő. 2. Nem lopni. 3. Semmi fajtalanságot el nem követni. 4. Nem mondani semmi hazugságot, vagy hamisságot. 5. Semmi szeszes italt nem inni.' (S ezek minden buddistát kötelesznek; a többi öt pedig csak a szerzeteseket és papságot.) 6. ‚Sem testét, sem fejét nem kenni. 7. Semmi ének-, vagy szinjátékban nem gyönyörködni. 8. Nem alunni magas és széles ágyban. 9. Nem enni dél előtt, és többször napjában egyszernél. 10. Semmi tulajdonnal sem birni.' — Valamint egyéb gyakorlatai a buddaismusnak, ugy e tiz-parancsolat is mutatja annak eredetét, és keletkeztének idejét. Különben a tiz-parancsolatok készitésében a buddisták, a chinaiak stb. igen gyakorlottak: mintha csak a tizes számban állna a parancsolatok ereje, nem pedig az isteni törvényhozó tekintélyében. Liu-Coung-tshu, és a tsheu-kiaik tiz-parancsolatai Chinában régtől ismeretesek. De legérdekesebb, hogy az anamiták királya Minh-Menh, a kereszténységnek eme vérengző üldözője, még korunkban és legujabb időkben is adott ki uj tiz-parancsolatot: mellyet a buddista tudatlanság egy pár század mulva, (ha mégis megengedi Isten e lelki setétséget addig uralkodni,) nem fog kételkedni, a Mózsesével legalább is egykorunak hirdetni. Minh-Menh rendelete, mint azt az ‚Annales de la Propagation de la foi' (Vol. IX.) lapjain Havard, castoriai püspök ismerteti, egészen politico-rationalisticus. S.

lán tartotta. Innen vétettek le ábrái, mellyek jelenleg a buddisták birtokában vannak.

Eddig tart Budda élete: következik azon mód, mellyel tanai Tibetben elterjesztettek. A VII. század kezdetével időszámításunk szerint, Srong-bdzan Sgambuo uralkodott Tibetnek Lhassa tartományában; és hozzá is eljutván Budda hire, 632-ben első ministerét, Tuoni Sansbuodát Indiába küldé ezen elvek tanulmányozása végett; ki visszatérvén a tartományba, két rendbeli alphabetumot készitett: egyiket Kdzab, a másikat Kshar név alatt, a hindu mintájára.

Lhassaban épité a fő templomot; s több más kolostorok alapittattak a legszebb helyeken, és folyók partjain. Lhassában székel rendesen a Dalai-lama.

A keresztény missionariusok figyelmesekké lettek a buddaismus és kereszténység közti hasonlatosságra, legalább a mellékes dolgokban. E hasonlatosságot tárgyalta a tudós augustinianus De Giorgi Antal egy értekezésben, mellyet Romában, a Propaganda-gyülekezet által 1761-ben kiadott ‚Alphabetum Tibetanum'-nak elébe bocsájtott; miből itt egy töredéket közlünk.

„Praeter Buttam, habent Tibetani Xacam, a quo pariter legem se accepisse gloriantur.*) At quamquam duo sint nomina, unum tamen sunt numen, unus et legislator: ambo ex eadem matre virgine nati. Quicquid proinde disserens de alterutro dixero, totum id tanquam ambobus commune, aequave ratione dictum accipito, non mea quidem fretus auctoritate, quae nulla est, sed ratione ipsa, sed judicio ductus eruditorum hominum, qui quum peritissimi in rebus Ceylanensium, Siamensium, Peguanorum, Indorumque essent, unum plane, idemque numen sub hoc duplici nomine detexerunt. Quum autem tibetana religio tota fere versetur in Xacae memoria celebranda, fieri non poterat, quin multa de eo quaererem, ut ex illius vultu, quid Buttae esset, uberius atque intimius cognoscerem.

*) A ‚tudós augustinianus'-t a ravasz buddisták csak ugy rászedték, mint sok másokat, kik maguknak tanaik valódi tartalma felől bizonyosságot igyekeztek szerezni: ámbátor az ő tévedését annál menthetőbbnek fogja kiki találni, minél nagyobbakul kénytelen ismerni a nehézségeket, mellyekkel ama régibb időkben a keletiek vallásának tanulmányozása járt. Ő még azt sem fürkészheté ki tisztán, hogy ezen *Xaca* titkos személyisége, egy és azonos-e a Buddáéval (nem lévén az más, mint a portugali módon irt és kiejtett *Shakia* Muni). Könnyü elgondolni, hogy a buddista papok a ker. hittéritők tanitásának hatását gyengitendők, nem kiméltek semmit, miszerint az Üdvözitő ellenében Munijokat minél dicsőbb fénybe helyezzék. Innen a sok csudaszerü, s az evangeliumiakhoz hasonló részletek összeállitása: mellyekről a buddisták vallása másutt mit sem tud. S.

„Audi jam, quid sit totus iste Xaca.

„Mille transmigrationum orbibus, quingentis bonis, malis item quingentis, Xaca evaserat Ciang-ciub, translatus in Kadem, hoc est in paradisum mundi visibilis. Pietatis et misericordiae stimulis actus erga genus omne viventium, qui tum a praepotenti ac maligno inimico lucis Horsung-tzo-ce, tum a septemdecim auxiliariis praedonibus, eo duce, infelicissime seducti, vitiis ac peccatis immersi peribant, in consilium vocatis universis ordinibus Ciang-Ciubiorum, deliberationem a se captam de perditorum salute redintegranda aperuit; totoque approbante senatu, decrevit quinta mundi aetate novam suscipere formam, iterumque in inferiores terrae hujus partes descendere, ut aeternam sui legem mortalium vitio corruptam restitueret, sicque, peccatorum colluvione cessante, e naufragii periculo ereptos ad optatissimae felicitatis portum salvos et incolumes perduceret omnes.

„Sed antequam carnem, quemadmodum constituerat, rursum indueret, sapientia ac potestate sua maxima, quo tantae rei molitio dignitati nascituri Xacae responderet, multa sibi providenda duxit; stirpem, ex qua oriretur, selegit omnium nobilissimam et longo regum stemmate claram, perque sex saltem generationum gradus progenitorum sanctitate ornatam, ut ab omni macula atavi ac tritavi puri essent, innocui et virtutum laude commendatissimi. Natale solum, regnum sibi designavit, et urbem, quae cum in illius centro, tum et in ipso umbilico universae terrae posita, florentissima esset et celeberrima. Tempus nascendi illud esse voluit, in quo totus terrarum orbis esset in pace compositus. Matrem sibi constituit regis filiam, virginem inter omnes electam, pulchram, intemeratam et meritis eximiae sanctitatis conspicuam; talem denique, cui divini vates felicissimi partus eventum praedicturi essent.

„Dies illuxit, quum diva virgo, summo precum, sacrificiorum, votorumque apparatu instructa, digna visa est quae foetum conciperet e coelo venturum: et ecce Xaca, qui in regalis puellae sinum grandi prodigio repente ingreditur, die XXV. mensis stellae Ciutong, idest sub constellatione, quam aeque millenariam appellant. Kiacin princeps Kadem infinitam lucis ac splendoris copiam virginis utero infundere nunquam cessat, ut infans purus maneat; neve labeculae umbram ex foeminei uteri nebulis contrahat, custodes ei praeficit Laharum exercitum, quorum cura esset perpetuo avertere tenebras, omnemque depellere immunditiem.

„Nascitur insigni miraculo die XXV. mensis IV. anno Ciah-poprehu. Nascitur vero, non jam reserato virginali claustro, quod in-

violatum permansit, sed ex dextero latere matris, exceptus obstetricia manu Kiacini; ablutusque tepido imbre de coelo manante. Eo nascente, latissima mundi spatia inusitatae lucis fulgore implentur, et universa natura quingenario foetu dives aurei saeculi faustitatem advenisse nunciat: terra tremit, Lahae dulcia carmina cantant; puerum natum adorant, eique munera offerunt.

„Praesentatur in templo, iterum adoratur a Lahis: vates multa rursus, ac mira de eo futura praedicunt, omniumque maximus Senex et Eremita infantem inter ulnas exceptum tenerrime complectitur, solvitur in lacrymas, praemonstrat futura atque stupenda illius contemplationis prodigia, monasticae religionis propositum, et quicquid porro in desertum abeunti venturum erat.

„Ex utero matris rerum omnium scientia instructus, non indiget doctore, a quo literas discat; scit enim divinus puer tam multa, ac tam recondita et inaudita, ut magistros ipsos edito semel tantae sapientiae miraculo, stupentes extemplo et attonitos reddat. Adolescenti in regiis aedibus clauso, Lahae ostia omnia delusis excubitoribus et parente ipso decepto invisibili manu aperiunt.

„Eductum sacro religionis schemate induunt, rectaque in deserta loca eunti splendidum illi comitatum, famulatumque praebent. Annos sex in ea solitudine rigidi poenitentis vitam exercet; uni contemplationi addictus, nil omnino cibi potusve degustans. Lahae tantum et Ciang-ciubii ministri, eo expleto sexennio, oblata potione ex lacte, quod ex puris sacrae vaccae uberibus expresserant, extenuatas vires admirabili solitario reficiunt. Interea perfectissimae sanctitatis signa XXXII., qualitates vero (de quibus dicere nihil praestat) LXXX. in illius corpore apparuerant.

„Paulo post priori dimisso in deserti superioris secessum se se iterum recipit; ibique viridi herbarum strato aliquamdiu incumbens, novoque inhaerens contemplationis generi, sola meditatur fraterni amoris et patientiae officia, quae maxime in aerumnis et cruciatibus pro communi omnium salute perferendis consistunt. Stupet tantae contemplationis altitudinem spectator Satanas, atque uti erat multo daemonum satellitio stipatus, bellum in eum movet acerrimum. Sed victus triumphatusque, ecquid sit Xacam rogat, quod tantis impetitus jaculis, nil damni retulerit, et quasi lapis perstiterit in meditando immobilis. Xaca ad haec: Ne mireris, inquit; jam sanctus evasi, nec fiet deinceps, ut in me quicquam habeas potestatis: et quoniam adeptae sanctitatis indicia intueri curiosius aves, singula tu cerne signa, quae toto corpore impressa in me splendidissime fulgent. Mox terram

tangit, eoque contactu egredi jubet L a h a m telluris, qui voce divinitus sonante, praeclarum pro illius sanctitatis testimonium dicit. Quo audito diabolus C a r a b-n a n g-c i u, una cum suis relicto X a c a, evanuit.

„Post tam illustris victoriae ac triumphi diem, jacentem confractamque legem erigere et instaurare coepit. Discipulos elegit, nova eis praecepta dedit, regulam asceticae vitae praescripsit, peccatorum remedia instituit, et alienae salutis desiderio unice flagrans, omne viventium genus e via perditionis retrahere enixe studebat.

„Quae vero in infidelium animis ad religionis suae cultum revocandis peregit, et numero, et magnitudine infinita sunt et incredibilia. Aderat ubique praesens, per äera volabat, clausis licet januis, quocumque vellet, penetrabat invisus; legem cunctis per orbem terrarum nationibus praedicabat, tantaque doctrinae vi et miraculorum strepitu provincias et regna commovit, ut ad illius sequenda vestigia integrae urbes et populi alacres convolarent.

„Lege sic restituta, moritur in patibulo ab hostibus doctrinae suae erecto: terra valido tremore concussa vacillat, et tenebrae per universum coeli ambitum denso volumine fusae atram noctem adducunt.*) X a c a vita functo, res omnes ab eo gestas discipuli litteris commendarunt.

---

*) Milly lelkismeretlen álnokság kellett hozzá, hogy a jó patert, ki egy előtte ismeretlen vallásrendszert őszinte tudvágygyal vizsgált, az evangeliumnak illy travestált utánozásával ámitsák el a hinduk! De ez az ő mesterségök: játszani a tudatlanok hiszékenységével. Minthogy érdekökben állónak hitték, készek voltak azonnal körülményeket hazudni, mellyekről saját hitsorsosaik sem tudtak előbb és másutt semmit; de nem tudnak utánuk is: előadásukat az azóta vizsgált és összehasonlitott buddista könyvek maguk is meghazudtolván. Különben a hindukról még szeliden itél, ki Guigniauttal azt tartja, hogy: „tous les livres hindous sont chargés d' additions et d' interpolations modernes." (Trad. de Creuzer. Notes. T. I. p. 576.) „L' antique et le récent, pour ne pas dire le moderne, sont tellement mêlés et confondus ensemble dans les textes et dans les traditions, que les opinions les plus opposées peuvent à la fois y puiser des argumens spécieux." (U. o. 658. l.) „A hinduk valamennyi könyveik telvék ujabbkori hozzáadások- és hamisitásokkal... A régi és ujabb, hogy ne mondjuk, mai, annyira össze van keverve és zavarva mind az iratok-, mind a hagyományokban, hogy a legellentétesebb vélemények is merithetnek azokból szinre nyomatékos okokat." Illy lelkismeretesség mellett a történetirásban, mi sincs könnyebb, mint a Shakia Mouni korát Krisztus urunk előtt, akár több évezredekre fölvinni; holott maga e név is Mouni, a görög μοναχος-ból (remete, magános) vétetett: ezzel egészen egy jelentésü lévén; mi az állitólagos hindu Messiásnak jóval későbbi korára mutat: azon időre tudnillik, midőn a görög anachoreták életmódja egész keleten elterjedt, s a vallásos eszmék magasztossága, mellyek kifolyásaul ezen életmód tekintetett, a legbárdolatlanabb népeket is szellemi mozgásba hozta, s utánozási kisérletekre ragadta. S.

„Verum aetas Xacae antiquissima, quam Tibetani conjiciunt, in annos fere mille ante Christi mortem, majorem in modum me commovet ac perturbat. Video enim gentem in orbe terrarum reperiri, quae suum quoque Deum propter universalem animarum salutem de coelis descendisse, et hominem de virgine partum crederet, tot ante seculis, quam adveniret unus ille verus Deus, Dei Patris filius, a cunctis gentibus exspectatus, qui vere factus homo, hominem perditum reparavit.

„Xacaitae praeterea Tibetani quum a missionariis nostris ad christianam fidem urgentur, nihil sic frequenter objicere ac protrudere solent, quam religionis suae excellentiam a longa temporum vetustate deductam. *) Qui autem fieri posset, ut hujus ingenii homines facile moverentur ad fidem dictorum factorumque Christi, quae eisdem ipsis ex Evangelii auctoritate credenda nostrates proponerent, semel ac ut eadem, aut similia haberent, quae illi in Xaca suo diu ante christianae religionis exordia praefulsisse jactarent? An non prudens quisquam timeret, ne nos dicerent nova praedicare de Christo, quae multo vetustiora a majoribus suis de Xaca celebrantur, etc.“

A nélkül, hogy elvont fogalmakhoz folyamodnánk, e hasonlatosságokban nem látunk egyebet, mint a nyugotnak visszahatását keletre. Mert ha bár a buddaismus Indiának legrégibb korából (?) eredne is, bizonyára módosulást szenvedett a különféle dogmák folytonos elfogadása által, mellyekben hiában keresnénk valamelly időkorbeli elsőbbséget. Nagyszerü bizonysága lehet ennek azon különféleség, melly a Budda, Fo, Wodan, Odin név alatt a világ legtávolabbi részeiben megalapitott vallások közt mutatkozik.

---

*) Itt a dolog veleje! Minden áron ki kellett t. i. a hindu babona régiségét, és Shakia Muninak Krisztuséval legalább is egyenlő méltóságát emelni! És e czélra semmi eszköz sem tartathatott a hinduk vallása szerint rossznak: melly fő istenségül ugyis a csalódást, ámitást, szemfényvesztést és semmiséget, a nagy Mája tartja; s melly a csalás-, és ravaszságban, alakosság- és büvészi mesterségekben utolérhetlen hinduk, chinaiak, és más buddista népek életmódjára olly döntő befolyással bir. Hogy valakinek képzete legyen a hinduk szelleme s eljárása felől az ugynevezett történeti müvek készitésében, csak Wilfordot kell olvasnia. (Asiat. Research. T. IX. p. 133 – 4 stb.) Ha De Giorgi ezt tudja, bizonyosan nem szállják őt meg azon aggodalmak, mellyek vallásos buzgalmát nyugtalaniták. De épen azért legkevésbbé sem volna szabad ma már történetirónak találkozni, ki a hinduk időszámitását, és a buddisták regéit egyébnek tartsa nyomorult ámitásnál. S.

(D) 575-dik laphoz.

A Nilus áradásai.

Savary (II. köt. XIV. levél,) ekkép irja le az ünnepélyt, melly jelenleg a Nilus áradása alkalmával tartatik:

„A Nilus minden évben junius kezdetével alig érezhetőleg kezd növekedni, mig a napfordulati időpont után vizei észrevehetőleg növekednek, és augustus vége körül egészen földuzzadnak. Régenten az Elephantineben fölállitott Nilmérő a bekövetkező áradás jelölésére szolgált; s némelly, több százados tapasztalás által igazolt jelek, a tartományok kormányzóinak gyors értesitésére szolgáltak: kik figyelmeztették a népet, hogy a földmüvelés javáról gondoskodjék.

Midőn az arabok meghóditák Egyptomot, a Nilmérő Holnain faluban volt fölállitva, Memphissel szemközt; s miután Amru e pompás várost elpusztitván, helyébe Fostatot emelte, a kalifák helytartói ott választák székhelyöket, és a Nilmérőt is ott állitották föl.

Néhány század mulva emeltetett a Mekios, vagyis vizsgáló torony Randah sziget csúcsán; hol egyszersmind a vizek emelkedését jelölő oszlop állott: melly azóta helyét nem változtatta. Jelenleg a Nil áradásának szemmel tartásával megbizott tisztviselők értesitik erről a nyilvános hirnököket, kik mindenfelé hirdetik a közelgő áradást.

Az illy hirdetés perczében az öröm és lelkesedés kitörése legfőbb fokára hág. A pasa udvarától környezve leszáll a kastélyból, s nagy pompával indul Fostatba; hol a Kairot hasitó csatorna kezdődik, és ott gazdag sátor alatt, a töltéssel szemközt helyet foglal.

A beyek, zenekar által megelőzve, s mamelukjaiktól kisértetve, képezik kiséretét; a vallás szolgái gazdagon fölszerszámozott lovakon, szinte megjelennek az ünnepélyre. Valamennyi lakosok gyalog, lóháton, vagy csónakokon, részt vesznek az ünnepélyben; s a gyönyörüen festett ernyővel ékesitett bárkák, és különféle szinü lobogóik, emelik a vigságot.

A nők számára rendelt csónakok a csin, és fény által könnyen megismerhetők; az ernyőt tartó rudak rendesen aranyozottak: ehhez járul a vetélkedés a küldiszben. Bámulandó csendesség uralkodik a jelenlevők közt, mig a p..sa kiadja a szokott jelt: s e perczben a levegő örömkiáltások, trombita-harsogások, czimbalom és egyéb török hangszerek zajával telik meg.

Ekkor különféle munkások lépnek a töltésre, agyag szobrot vetendők a folyóba, mellyet jegyesnek neveznek; e szokás még az

egyptomiak régi vallásának maradványa, kik egy szüzet áldoztak föl a Nilusnak.

Ekkor a töltés lerontatik, és a vizek nem találván többé akadályra, szabadon folynak Nagy-Kairo felé. Az alkirály arany és ezüst pénzeket vet a csatornába: s a lelkesedés olly fokra hág mindenkiben, hogy őket részegeknek lehetne mondani az örömtől. E közben egy csapat tánczosnő kört lejt a csatorna szélén, s a zajt és vigságot nem a legilledelmesebb ugrándozásokkal neveli a nézőkben.

E nap szórakozás napja minden rendbeli egyének számára; s még a legszegényebbek is leiszszák magukat. A következő éjek még vigabb látványt nyujtanak: minthogy a főváros térségei a csatorna által vizzel borittatván el, minden este oda gyülekeznek a gazdag szőnyegekés párnákkal kirakott, s a legnagyobb változatossággal megvilágitott bárkák. A legnagyobb csoportozat a Sesebeckie-el-Elzbekieh, legnagyobb téren tartatik, mellynek tekervényes hossza mintegy félmérföldnyire (leg.) terjed.

E tér egy, a bey palotái által környezett, rémitő medenczét képez, mellyek ekkor gyönyörüen ki vannak világitva; s egy illy pillanat még az europait is elbájolja, ki nem remél másutt illy megható látványt szemlélhetni.

Az éji jelenetnek élveit még az is neveli, hogy a levegő csendjét ritkán zavarja meg a szeleknek erős fuvalma. Minthogy a szelek nap nyugtával lecsendesednek, az éj folytán édesdeden ingatja könnyü szellet a levegőt, s a tehetősbeket a bárkákra csalja, hogy ott töltsék az időt zaj és vigság közt más nap reggelig, midőn azután nyugalomra mennek.

A Nilus áradása nem mindig egyenlő: s ez oknál fogva a tartomány sem élvezi egyformán jótékony árjainak előnyeit. Az áradások annyira beiszapolták a földet, hogy nem nehéz találni itt-ott tizenöt, egész husz lábnyira betemetett obeliskeket, és félig eltakart csarnokokat.

A mesterségesen fölemelt helyeken épült városok, és a folyam árjának ellenében különféle helyeken emelt töltések világosan tanusitják, hogy a régi egyptomiak inkább féltek a tulságos, mint a középszerü áradásoktól. Jelenleg, midőn a föld szine tetemesen fölemeltetett, az áradás ritkán éri el azon pontot, hogy a földmivelésnek ártalmára lehetne.

Midőn a vizek 18—22 könyöknyire emelkednek, átalában gazdag aratást lehet várni; ellenkezőleg éhséget, midőn nem igen haladják meg a 16 könyöknyi magasságot. Midőn alacsony az áradás, a kissé

magasabban álló földek terméketlenek maradnak; ha pedig tulságos, a vizek sokáig boritván a földeket, a vetés annak idejében nem történhetik meg. Ha csatornák ásatnának, és a töltések helyreállittatván, egyszersmind igazságosabb törvények által biztositott, nagyobb szorgalom ösztönözné a földmivelőket saját hasznuk előmozditására: e gyönyörü tartománynak nagyobb része részesülhetne a Nilus jótéteményeiben, s az aratás időszakonkint bővebb és sikeresb eredményt adna.

Erre törekszik a mostani alkirály, a mennyiben kormányzási rendszere mellett e szándék létesithető."

(E) 575-ik laphoz.

Egyptom tekintete.

Savary Egyptomot földi paradicsomnak, Volney pedig a világ legszerencsétlenebb tartományának nevezi. Itt is alkalmazható azon ismeretes közmondás: ‚Distingve tempora, et concordabis jura.' Roziére, a franczia hadtesthez tartozó tudós Egyptomban, ekképen irja le azt:

„Kimondhatatlanul gyönyörü festői tekintetet mutatnak a Syene, s a zuhatagok melletti tájak; de már a többi Egyptom, és különösen a Delta, olly monotoniát tüntet föl, minőt alig találhatna az ember másutt. A Delta térségei három különböző képet mutatnak, az egyptomi év három szaka szerint: a tavasz közepétől kezdve a föld szürke és poros, és annyira repedezett, hogy nem igen volna kedve az embernek szanaszét futkosni rajta. Az őszi napéj-egyenlctkor a vöröslő és sós viznek rémitő területét látja az ember, mellyből pálmafák, falvak, és a közlekedés fentartására szolgáló keskeny töltések emelkednek ki; a vizek visszavonulása után, mellyek csak rövid ideig tartják magukat e magasságon, az évszak végeig egyebet sem láthatni fekete és sáros térségnél. Tavasz kezdetével a természet kifejti minden pompáját: ekkor az uj tenyészet ereje, s a földet boritó termékek bősége fölülhaladja mindazt, a mit mi legáldottabb tartományainkban bámulni szoktunk. E boldog évszak folyama alatt Egyptom, egyik végétől a másikig, pompás mezőség, virágrét, vagy kalásztenger; és e termékenység még inkább föltünő az azt környező kopárság ellentéte által. És ezen annyira alásülyedt tartomány, még most is igazolja a dicséreteket, mellyekkel egy napon az utazók halmozták azt el. Azonban daczára a pompás látványnak, az egyhanguság csökkenti annak bájait; a lélek a megujitandó érzet hiánya miatt bizonyos ürességet érez, és az először elbájolt szem csakhamar ellankad a végetlen sikságok lát-

tára, mellyek minden oldalról, a mennyire csak a szem lát, mindig ugyanazon tárgyakat, ugyanazon szinezetet, és ugyanazon aprólékosságokat tüntetik elő.

Minden együve vág e hatásnak nevelésére. Az ég szintugy, mint az egyforma rónaság, állandóan tiszta boltozatot mutat; melly nap közben inkább fejér, mint kék: a légkört a szemeknek alig eltürhető világosság árasztja el; s a ragyogó nap, mellynek semmi sem mérsékli hevét, egész nap hosszant égeti a szinte fedetlen sikságot; s az egyptomi helységek jelleme az, hogy ámbár nem hiányoznak a fák, de hiányzik mégis az árnyék.

Mindazáltal Egyptom, ugy, a mint van, még most is tetszik az idegeneknek, és boldogitja lakóit; mert birják azt, a mit legjobban ohajtanak az emberek, tudnillik a termékeny földet, és gyönyörü eget. E boldog égalj alatt, hol a viz soha sem fagy be, és ismeretlen a hó, a fák csak azért hullatják el leveleiket, hogy azonnal ujakat hajtsanak, és a tenyészet soha meg nem szakad; a földmüvelő pedig vágyait teljesülve látván, folytonosan termékeny évszakra számithatna, ha a Nil áradásának körülményei az ipart az évnek bizonyos részére nem szoritnák. Hogy ha tehát emberi szorgalom akarná pótolni az áradásokat, a föld egy évben két-három aratást is adna. . . .

Sais tartomány még Alsó-Egyptomnál is dusabb tekintetet mutat. Itt rendkivül bő aratást nyujt a buza, árpa, és kukoricza: a merre a szem lát, virágzó babtáblák, zöldelő lóhere, és lednek boritják a réteket; a kender-, és sesam-mezőségek olajjal látják el a tartományt. Itt terem a kenna, mellyel emberi emlékezetet haladó idők óta a nők vörösre festik körmeiket, az indigo, a pamut-bokor; dohány-ültetvények, és indás növények boritják zöld gyümölcseikkel a homokos téreket. Ha bár kevesebb is a rizs itt, hogy sem az alacsony és vizzel boritott földeken, a czukornád-erdőségek teljes érettségre jutnak; még jobban diszlik a pamut; s ennél is inkább tenyésztik a carthamust (vad sáfrányt), mellynek vörös és becses virágja különös gonddal szedetik, és a bamiát, melly zöld és enyves gyümölcsöt ád: mindenek fölött pedig a durra, vagyis bizonyos neme a kölesnek, hosszu ivezett levelekkel és magas szárakkal, boritja Thebais fönsikját, s hosszu csutakjában a tartománynak fő élelmi szerét hordja.

Fayum körül rózsa-mezőségeket láthatni, mellyekből készül a legillatosabb lél. Itt a régiek által annyira tisztelt lotus, mellyet már Sais-ban nem találhatni: az áradás ideje alatt a vizek fölületén nyitja ki ragyogó rózsaszin, fehér, vagy kék virágait, mellyek alsó Egyptomnak csatornáiban és elárasztott térségein annyira közönségesek. A

nopal, vagyis a tövises indiai füge, több ujjnyi magas, sötétzöld leveleivel, régi falakhoz hasonló keritéseket képez; itt látható az olajfa, melly Egyptom többi részeiben nem diszlik; a szőllőtő és füzfa szinte igen ritkák.

Thebaisban különösen szembetünik a palmadum, különös tekintetü fa: tiz, vagy tizenkét láb magas törzse mindig két ágra válik, mint szinte csekély számu rövid és rideg ágai is; hosszu s hajlithatlan levelei legyező formában vannak kiterjesztve.

Thebais különösen gazdag emlékekben, s még most is elbájolja az embert. Husz város, és számos lakatlan helyek tüntetik szemébe a bámuló utasnak ama régi nagy épületeket, az épitészet remekmüveit, nem csupán rendkivüli nagyságuk és komoly vallásos jellemök, hanem egyszersmind szépségök és egyszerü elrendezésök, mint szinte az azokat ékitő jelvényes faragványok megválasztása és bölcs elrendezése, ugy szinte az ékességek képzelhetlen gazdagsága miatt is, mellyeknek mindig van valami jelentősége.

A jelenleg elhagyatott Thebe mai napig is bámulatra ragadja azokat, kik Roma s Athene csodáit látták. Thebe, mellynek láttára az olly sok tartományokat legyőzött, és a müvészetben jártas franczia seregek a bámulat közös kitörései közben önkényt megállapodtak, — Thebe, mellyet Homer a világ első városának hirdetett, huszonnégy százados pusztitások után, még mai nap is bámulandó. Azt hinné az ember, hogy álmodik, midőn végtelen romjain, épületeinek nagyságán és fönségén, s régi dicsőségének megszámlálhatlan maradványain jártatja szemeit.

Ekképen daczára a jelenlegi nyomor- és elaljasodásnak, Egyptom mai napig is egy fényesebb és boldogabb kornak nyomait mutatja; s a folytonos ellentét a mult és jelen közt, bár mennyire szomoritsa is az embert, a figyelmes szemlélőre nincs mégis érdek nélkül. Ez tudnillik azt kérdi, mi oknál fogva szünt meg a régi jóllét: s a természetet azonegynek találván minden dolgokban a multra nézve is, a társadalmi intézmények különbségében keresi az illy csodaszerü változás okait. Nagy és figyelemre méltó tárgy azokra nézve, kik a népek történetét irják; ugy szinte azokra, kik a kormányzás szintolly dicsőséges, mint nehéz tisztére vannak hivatva.“

(F) 603-dik laphoz.

Mumiák.

Herodot ekkép irja le a holttestek bebalzsamozásának módját: „Mindenekelőtt részint görbe vassal, részint füszerek betöltésé-

vel az agyvelőt az orrlyukakon át kiszedik; ezután éles aethiopiai kővel az ágyékokat fölnyitván, a beleket kiveszik, s miután belülről a hasrészeket pálmaborral kimosták, ujra összedörzsölt illatszerekkel kitisztitják, továbbá porrá tört myrrhát, cassiát, és más illatszereket rakván bele, az ágyékokat összevarrják; csupán tömjént nem vesznek az illatszerek közé. Ez megtörténvén, sziksóban száritják ki a holttestet hetven napig; melly időnek eltelte után megmosván azt, gyolcsból vágott és belső részén mézgával megkent pólyákba burkolják a holt testet: e mézgát az egyptomiak enyv gyanánt használják. Ekkor a rokonok átvévén a testet, farekeszt készitenek ember-alakra, s bezárván ebbe a testet, kincs gyanánt őrzik az e végre szánt halottas kamarában. Ez az elkészitésnek költséges módja. Kik azonban a fényüzést mellőzni kivánják, illy készülethez fognak. Czedrus-olajjal töltik meg a megholtnak hasát, a nélkül, hogy vágást tennének rajta, vagy a beleket kihuznák; bizonyos napok mulva az olajat ki engedik folyni hasából, melly egyszersmind a megemésztett beleket is kihozza magával. Ezután testét sziksóban száritják: melly az izmokat fölemésztvén, csupán a csont és bőr marad a testen. Miután ez megtörtént, visszaadják az illetőknek a testet, és több gondjok nincsen rá. Az elkészitésnek harmadik módját a szegényebbek használják. Kiöblitvén a gyomor- és hasrészeket, hetven napig száritják a testet; és azután elvitetik. A magasabb rendü, s átalában a szép és becsben tartott hölgyek holttesteit nem adják át azonnal a balzsamozóknak: hanem csak három, vagy négy nap mulva; még pedig azért, nehogy ezek közösüljenek a nőkkel: miután, a mint mondják, egyet rajta kaptak egy nőnek még ki sem hült holt testén, miután őt másik társa elárulta.“ *)

Adjuk még hozzá Belzoni észrevételeit.

„A mumiák megőrzésének módjából mai napig is megismerhetők a különféle társadalmi osztályok, mellyekhez az egyének tartoztak. A mumiák vizsgálata egyéb észrevételekre is vezet, mellyeket röviden előadok. Legelőször is megmondom, minő állapotban találtam a fő osztálybeli, még érintetlen mumiákat, és mit lehet innen következtetni az ő bebalzsamoztatásuk- és eltemettetésökre vonatkozólag. Mindenekelőtt kénytelen vagyok ellentmondani Herodotnak, az én régi utmutatómnak; mivel e részben, mint sok egyébben, nem jól értesittetett az egyptomiak által. Ő a rekeszekbe zárt mumiákról szólván, azt mondja, hogy egyenes állásba helyeztettek: és különös dolog, hogy az általam

*) Illy adatok azután nagyon is borzasztó hüséggel festik ama pogány korszaknak némellyek által magasztalt erkölcsiségét. S.

ölnyitott nagy számu sírokban egyetlen-egyet sem találtam állva, hanem mindannyit fekvő helyezetben. Némellyek vakolattal valának burkolva, melly még akkor lágy lehetett, midőn a szekrények bele tétettek. Az alsóbb osztálybeli emberek nem zárattak szekrénybe; s ugy látszik, hogy csupán testeik szárittattak ki hetven napi rendes elkészités után. Az illy nemü mumiák körül-belül tizszerte haladják fölül a felsőbb osztályhoz tartozókat. Sőt ugy tetszik nekem, hogy miután sziksóval megtöltettek a balzsamozók által, testeik a napon szárittattak meg; — mit onnan gyanitok, mivel e mumiákon a mézgának, vagy más hasonló anyagnak legkisebb részecskéjét sem találtam. A vászon, mellybe takarvák, nem olly bő: és közönségesebb fajta; nincs is rajtok semmi ékesség, és olly annyira fölhalmozvák, hogy az e czélra a sziklákból durván kivágott egész üregeket megtöltenek. E sírok rendesen alacsony helyen, Gurnah hegység tövében találtatnak; némellyek egészen a Nilus kiáradásának határaiig terjednek. Egy kis boltozott nyilás, vagy négy-öt négyszög lábnyi kut vezet azokba; mellybe mumiákkal telt több rendbeli üregek nyilnak. Ámbár e mumiákon ugy szólván semmi sem találtatik, mégis számos üregek fölbontatván, a testek szanaszét hányattak.

„Meg kell még emlitenem azt is, hogy e sírokban az állatok mumiái együtt találtatnak az emberi testekkel; láthatni itt bikákat, teheneket, juhokat, majmokat, rókákat, denevéreket, krokodilokat, halakat és madarakat. Egy sírban semmi egyéb nem volt, vörös vagy fehér vászonba szorgalmasan burkolt patkányoknál; fejök ugyanezen vászonból készült álarczba volt burkolva, melly ezen házi állat alakját ábrázolta. Fölnyitottam mindezen mumiákat: a bikák-, borjuk- és juhoknak csak fejök volt meg, vászonba takarva, kivéve a szarvakat, mellyek födetlenül állottak kifelé. Testöket két darab, három láb hosszu s tizennyolcz hüvelyknyi széles, viziránYosan helyezett fa ábrázolta. E két darab fának végénél egy más, függőlegesen helyzett, és két lábnyi magas fadarab képezte az állatnak mellét. A borjuk és juhok szintugy ábrázoltattak, mint a bikák, és nagyságra nézve ezekkel egyenlők voltak. A majom megtartá alakját ülő helyezetben; a róka pólyákkal van körül kötözve: fejének alakja azonban igen jól megőriztetett; szinte meghagyatott a krokodilnak is a maga termé szetes alakja, s pólyákba szorosan beburkoltatván, szemei és szája legfölül ábrázolvák. A madarak annyira bepólyázvák, hogy alakjokat is elveszték; kivéve az ibist: melly lekoppasztva, nyársra készitett kappanhoz hasonlit; egyébiránt e madár is, hasonlóan a többihez, vászon pólyákba van takarva.

„Megjegyzésre méltó, hogy ezen állatok a felsőbb osztályok sir-

jaiban nem fordulnak elő [1]); holott az alsóbb osztályok sirjaiban papirost nem találunk: s ha fordul is elő egyszer-másszor, az csupán apró szeletkéket képez, egy kevés mézgával, vagy kátránynyal mellökhez ragasztva: miután a megholtnak csekély vagyonából több nem telt. A felsőbb osztályok sirjaiban más tárgyak is találhatók; azonban nem tudnék a balzsamozásnak csupán csak három módjára szoritkozni. Nem akarom azt állitani, hogy Herodot csalódott, midőn a balzsamozásnak csupán három neméről szólott; de azt merem állitani, hogy többféle változatosság létezett mind a három, ugymint a felső, közép és alsó osztályoknál a bebalzsamozásban. Ugyanazon alagban, szekrénybe zárt mumiákat is találtam, és voltak egyszersmind szekrény nélkül; tapasztaltam azt is, hogy a szekrénybe zárt mumiák testén nem volt papiros, vagy legalább nem találtam illyesmit: holott gyakran találtam azokon, mellyek nem voltak szekrénybe zárva. Azt gyanitom, hogy a vagyonosabb családok, mellyek a szekrény-készités költségeit megbirták, a megholtat koporsóba zárták, mellyen élettörténete volt lerajzolva; kik e költséget nem birták meg, azok a megholtnak életrajzát papirra iratták, és a tekercset térdeire tették. A szekrények alakjában is nagy a különbség: vannak egyszerüek, vannak ékesebbek, mások ismét gyönyörü rajzokkal boritvák; e szekrények átalában egyptomi sycomor fából készültek. Valószinüleg ez volt a legközönségesebb fa; minthogy a házi eszközök is nagy részben ebből faragtattak. Minden szekrényen férfi-, vagy nőalak ábrázolata látható; némelly nagyobb szekrények más kisebb, rajzokkal boritott fa-, vagy gyps-szekrényeket zárnak magukba. A belső szekrények néha a benfoglalt testnek alakjára készitvék; máskor ismét az emberi test alakját nagyjában utánozzák, s a fölületen férfi- vagy nőarczot mutatnak, mint a külső szekrények is. A koporsókon utánzott ezen emberi alakoknál könnyen kivehető, melyik nemhez tartoznak, a szakáll- és emlőkről.

„Némelly mumiák feje és melle virágfüzérekkel, és akácz-, vagy sunt-fának leveleivel van köritve; melly utóbbi fa nagy mennyiségben találtatik a Nil partjainak hosszában, Thebén fölül, különösen pedig Nubiában. A sunt virága, midőn még fris, sárga; és olly erős, mintha mesterséggel volna készitve. Levelei erősen egymásba fonvák, még akkor is, midőn elfonnyadtak. A mumiák közepén nagy darab, néha két fontot is nyomó szurok találtatik; a belek is néha vászon- és szurokba takarvák. A mézgás anyagnak azon része, melly be nem hat az izmok-

[1]) Ez is megerősíti abbeli véleményünket, hogy az állatok tisztelete egyedül a népre szoritkozott, melly az alsóbb osztályokat képezte.

ba, megtartja a szurok természetes szinét; a többi megbarnulván, s a testnek zsirjával vegyülvén össze, tömeget képez, melly az embernek ujjai alatt összenyomva porrá válik. A faszekrény, melly koporsóul szolgál, kezdetben egy, vagy két réteg vakolattal vonatott be, melly a parisi gypshez igen hasonlit. Néha dombormüvek is fordulnak elő, kőbe vájt alakok segedelmével; a szekrény később rajzokkal borittatott. Az alapszin rendesen sárga; az alakok és hieroglyphok kék, zöld, vörös és fekete szinüek: ez utóbbi szin azonban ritkán használtatik. A festés mázzal van bevonva; melly azt igen jó állapotban tartja. Némelly szinek, ugy látszik, növényanyagból készültek; mert nagyon is átlátszók. Továbbá beláthatjuk azt is, miként az egyptomiakra nézve kényelmesebb dolog volt, használni a növény-, mint az érczekből készült szineket: minthogy ez utóbbiakat csak nagy bajjal tudták késziteni.

„Egy különös neme a mumiáknak leginkább magára vonta figyelmemet: ezek véleményem szerint, a papok mumiái. Az illy mumiák egészen különbözőleg borittattak be a többiektől; s az elkészités módja világosan tanusitja, milly nagy tisztelettel viseltettek az egyptomiak illy egyének iránt. A pólyák vegyesen, vörös és fehér gyolcsból vannak vágva, mellyekkel az egész test körül tekertetvén, ez csikos alakot mutat: a karok és lábszárak nem együtt a testtel, miként a többi mumiáknál, hanem külön vannak bepólyázva; szintugy a kezek és lábak ujjai. E mumiák lábát festett bőr saruk takarják, karjaikon pedig karpereczet viselnek. A karok keresztbe fonva helyezvék a mellre, a nélkül, hogy ezt érintenék; s jóllehet a test számos pólyákba van takarva, minden tagnak alakja gondosan megőriztetett. A szekrények, mellyekbe az illynemü mumiák zárvák, a többieknél sokkal csinosabban vannak készitve; többi között láttam egyet, mellyen a szemek és szempillák zománcz által, a legmesterségesebb módon vannak utánozva, ugy hogy tökéletesen természeti szemekhez hasonlitnak.“

Ezzel átmegyünk egy mumiának leirására, melly Parisban, 1828-dik évi september havában több nevezetes egyéniségek jelenlétében vizsgáltatott meg.

„A mumia N o u t e-M a i (az isteneknek kedves) teste, ki néhány évig Ammon papja volt. Igen ékes papir katulyába volt zárva; melly az istenségek és jelképes állatok alakjaival és virágokkal ékittetvén, minthogy két más faszekrénybe volt téve, igen jól megőriztetett.

Fölnyitása alkalmával tünt ki, milly rendkivüli gonddal készité el az egyptomiak az ő mumiáikat. A pólyák letekerése alkalmával észre lehetett venni a balzsamozók által véghez vitt különféle müködéseket; a miből kitünt először, hogy a sziksóban történt kiszáritás után

lepedőbe takart test, forró szurokba mártatott; melly annak minden tagjait áthatván, a kihülés alkalmával egy réteg szilárd szurkot képezett, melly a lepedőt és testet magába zárta: egyedül a nyak volt kivéve a bemártástól; másodszor, ennek megtörténte után a testnek minden tagja bepólyáztatott: először az ujjak, azután a karok és lábszárak külön-külön, végre az egész test; melly a nyak-, mell-, ágyékok-, gyomor-, karok- és oldalakra rakott, és erősen körültekert nagy vászondarabok segitségével, az élő testnek alakját vette föl, annak helyes arányával; és igy a testnek rendkivüli soványsága, melly a sziksóvali bánás következtében csupa csont- és bőrből állott, el lőn takarva.

Fölfejtetvén a pólyák, feje megnyirva találtatott, a mint tudnillik azt a papok hordani szokták: fogai rendes helyökön voltak; s a figyelmes vizsgálatból azt lehetett következtetni, hogy a mumia mintegy negyven éves férfi lehetett. Egy arany lap takarta el száját, és egy ezüst lemez fedé mellét; vállairól festett bőr szalagok függtek. Szemei rongydarabokkal valának betöltve: mellyek, valamint a pólyák is, czedrusolajba valának áztatva; mi hathatós óvszer a rothadás ellen. Feje belül egészen üres volt: az agyvelő burja teljes épségben. Mellén, lábai közt, és testének egyéb részein fényes szurokvonalak látszottak. E mumiának kora több mint harmadfél ezer évre tehető."

Bagnole ezredes véleménye szerint, a mumiák egyedül mézgával készittettek el, mellyet az arabok k a t r a n (kátrány) néven neveznek, s melly a Vörös-tenger partjain, Syria- s Boldog-Arabiában, nagy bőségben található bokor ágaiból csepeg, midőn az nagy hőségnek tétetik ki. (Royal asiat. Soc. Jan. 16. 1836.)

Houlton közlötte nem régiben a londoni orvos-füvészeti társulattal, miként egy legalább is 2000 év előtt eltemetett egyptomi mumia kezében vörös-hagyma találtatott: melly elültettetvén, épen ugy kihajtott, mintha fris lett volna. Hathatós bizonyitványa a növények hosszu életének. E vörös-hagyma a közönségestől semmiben sem különbözött.

Nem olly rég Peruban az egyptomiakhoz egészen hasonló mumiákat talált James Ray; ki azokat az amerikai, baltimorei muzeumban helyezte el.

(G) 650-dik laphoz.

Az egyptomi királyok sirjai.

Biban-el-Moluk völgye, hajdan B i b a n-u r u (királyok sirboltjai), volt a királyok temetkezési helye; különösen alkalmas levén e szo-

moru rendeltetésre. Ez egy kiaszott völgy magas szikla-csúcsokkal, vagy feloszlásban levő hegyekkel, mellyek mindegyikén rendkivüli hőség, vagy belső forrongás által okozott tágas nyilások léteznek; s oldalaikon itt ott fekete vonalak láthatók, mintha egy részben megégve volnának. Egyetlen állat sem tanyázik a halál eme völgyében; csupán a legyek, rókák, farkasok és hyaenák gyültek össze e sirlakokban, az általuk készitett eledelek szagára.

A nevezett völgy tágasabb oldalába, egy szük nyiláson, mellyet emberi kéz készitett, s az egyptomi faragásnak még most is nem csekély nyomait mutatja föl, bemenve, csakhamar a hegyek tövében, és fönebb az oldalakon négyszegü, nagy részben eltorlaszolt ajtókat lát az ember; mellyekhez igen közel kell menni, hogy azok ékességei szembe tünjenek. E kapuk valamennyien hasonlitanak egymáshoz, s a királyok sirboltjaiba vezetnek. Minden sirboltnak megvan a maga nyilása: mert egykoron egyik sem volt összekapcsolva a másikkal, s mind elszigetelve álltak; azonban a régi s ujabb kincskeresők némellyek közt erőszakosan nyitottak közlekedést.

Ez üregek pontos vizsgálatakor, mielőtt a második zuhatagig mentem volna föl, és több havi itt mulatásom alatt visszatérésem alkalmával, tökéletesen meggyőződtem róla, hogy ezen sirboltokban tétettek le a XVIII. XIX. és XX. dynastiák holttestei, mellyek mind diospolisi, vagy thebei dynastiák voltak.

A különféle királyi sirok helyezetének megválasztásában sem a dynastiák, sem a következés rendje nem tartatott meg: mindegyik király ott készitteté el a maga sirboltját, hol alkalmas kőeret vélt találhatni a kijelelt üreg nagyszerüségére. Alig jöhet magához az ember a bámulattól, midőn egy igen egyszerü nyiláson bejutva, tágas és nagyszerü csarnokokba ér; mellyeket nagy részben a legélénkebb szinekkel ragyogó faragványok ékesitenek, és egymásra következő oszlopok által tartott még ékesebb teremekbe vezetnek: mig az ember a fő terembe ér, mellyet az egyptomiak arany-teremnek neveztek el. Ez a többieknél jóval nagyobb, és közepén nyugszik a király mumiája, rémitő nagyságu gránit koporsóban. E sirok szemlélete tiszta fogalmat ad nekünk az illy üregek kiterjedéséről, és a rémitő munkáról, mellyet azok pusztán a csákány és véső segélyével igénybe vettek. A völgynek egész térsége a hegy gyomrából kihordott kőhalmokkal van boritva. Néhány hónap alig volt elegendő rá, hogy a sirokban találtató tömérdek dombormüvekről csak némileg is részletes ismertetést irjak, s a legérdekesebb föliratokat lemásolhassam. Mindazáltal átalános fogalmat akarok adni ez emlékekről, a Pharao Rhamses, Meia-mum fia s utódja sirjának rövid

leirása által. A királyi sírok ékessége átalában ugyanaz; s mi az egyikben előfordul, a többiekben is mind föltaláltatik, némi kivételekkel, miként azt alább előadandom.

A bejárat fő gerendája dombormüvel ékeskedik, melly a királyok sirjainak minden ajtaján ugyanaz, és nem egyéb, mint bevezetése a Pharao sirboltjai minden ékességeinek. E dombormü egy sárga körlap, mellynek közepén a nap vagyon ábrázolva, kosfővel: vagyis a lenyugvó nap, melly az alsó félgömbre száll alá, s a király által térden állva imádtatik; a lapnak jobb oldalán, vagyis keletre, látható Nephtys istenasszony, balról pedig Isis istennő, kik az istenség pályájának a felső félgömböni két szélsőrészét foglalják el. A nap mellett a lap közepében egy nagy scarabaeus van kifaragva, melly itt szintugy, mint máshol, az ujjászületésnek, vagyis a folytonos ujraalakulásnak jelképe: a király térden állva könyörög a kék hegyen, mellyet a két istennőnek lábai szinte érintenek.

E képlet átalános értelme a meghalt királyra vonatkozik: hasonló levén éltében a naphoz, midőn ez kelettől nyugotig pályáját megfutja, a király tartozott az éltető erő, Egyptom megvilágositója, s a népnek szükséges minden physikai s erkölcsi javak kutfeje lenni. A meghalt Pharao tehát természetesen a naphoz hasonlittatott; melly alkonyatkor leszáll a homályos alsó félgömbre, hogy ismét föltünjék keleten, s visszaadja a világosságot és életet a felső világnak, mellyet mi lakunk: szintigy a meghalt királynak is ujra föl kellett élednie, hogy folytathassa vándorlásait, vagyis hogy a mennyei világ lakába eljusson, és Ammonnak, a közös atyának kebelébe fölvétethessék [1]).

A leirt képlet legendájának betüszerinti forditása ez: „Ekképen szól Osiris, az Amenti (a holtak által lakott nyugoti tartomány) ura: Én neked lakást engedtem a nyugotnak szent hegyén, mint szinte a többi nagyobb isteneknek (elődjeinek a királyságban); neked Osiris, a világ ura-királyának, Rhamsesnek, ki még életben vagy.“ Ez utóbbi kifejezés azt tanusitja, hogy a Pharaok sirjai, mellyek rémitő hosszu munkába kerültek, még a királyok éltében vétettek munkába; s hogy az egyptomi királyok legelső gondjai közé tartozott, megegyezőleg e sajátszerü nemzet igen jól ismert szellemével, szünet nélkül fölügyelni

[1]) A papok beszédmódja szerint a Nephtys szó Egyptomnak puszta s müveletlen, a Vörös-tenger árjai által öntözött szélső vidékét jelentette, melly más néven egyptomi Arabiának is neveztetett; mig a Nilus által hasitott termékeny vidék Isis nevet nyert. Világosan kitetszik tehát, miként ez istenség képe által Egyptom ábrázoltatott, felső és alsó, vagyis kopár és termékeny két részével, mellyekre t i. a meghalt uralkodónak hatalma kiterjedt.

a temetkezési emlék elkészitésére, melly nekik utolsó menhelyet volt adandó.

Leginkább tanusitja ezt az első dombormü, melly balról találtatik, midőn az ember bármellyik sirboltba belép. E képlet czélja nyilvánosan az volt, hogy biztositsa a még élő királyt a kedvetlen benyomás ellen, mellyet ugy látszik az ő sirjának ásatása tehetett volna rá azon perczben, midőn még teljes erőben és épségben érezte magát; ugyancsak ezen képlet királyi öltönyben ábrázolja a Pharaot, a mint a sólyomfejü Phtha istenségnek, vagyis a napnak mutatja be magát, pályájának egész fényében (épen déltájban); ki az ő képviselőjéhez e földön, következő vigasztaló szavakat intéz: „Igy szól Phtha, a nagy istenség, az égnek ura: Hosszu napokat engedünk neked, hogy uralkodhassál a földön, és itt Horusnak királyi tulajdonait gyakorolhassad.“ A sirbolt ezen első csarnokának boltozatán szinte nagyszerü igéretek olvashatók, mellyek a királynak e földi életet illetőleg tétetnek; ugy szinte mindazon kiváltságok, mellyek az egekben számára föntartvák. Ugy látszik, hogy az illy legendák azért ábrázoltatnak itt, hogy mintegy észrevehetlenebbé tegyék a rendesen meredek lejtőt, melly a sirterembe vezet.

Tüstént e képlet után, melly neme egy finoman kiméletes szónoki bevezetésnek, következik a nyilt igazság, egy jelvényszerü képlet a naptányérral, melly keletről indulva ki, a nyugoti határ felé halad. A nyugot a sötétség jelképe, s egy krokodil által ábrázoltatik: melly sötétségbe szintugy az istenség, mint a király, mindegyik a maga módja szerint, belépendő.

Egy, rendesen az első csarnokra következő kis teremben, láthatók a nap hetvenöt köreinek faragott, vagy rajzolt ábrái; megelőzve, vagy követve egy nagy képlet által, melly egymás után a hetvenöt égalj, s ezek lakóinak rövid képét tünteti elő: miről azonnal szólandunk.

Ez átalános képletekre a részletes ábrázolatok következnek. A következő csarnokok és teremek falai (rendesen a kelet felé eső falak) ábrázolatok hosszu sorával boritvák, mellyek a nap pályáját tüntetik elő a felső félgömbön (a király képét életében): az átellenben eső falakon pedig a nap pályája ábrázoltatik az alsó félgömbön (a király képe halála után). Több rendbeli szinte festvények- és faragványokkal ékitett teremek következnek e csarnokra. A sírteremet megelőző, rendesen az Amenti négy szellemeinek lévén szentelve, a tökéletesebben elkészült sirboltokban a királynak megjelenését ábrázolja a negyvenkét mennyei biró törvényszéke előtt, kik az ő lelkének sorsa fölött határoznak; és e törvényszéknek csak egyszerü képe volt az, melly e földön megengedte a királynak, vagy megta-

gadta tőle az eltakarittatásnak tiszteletét. E teremnek egy egész fala V. Rhamses sirjában, az Osirisféle negyvenkét biró képeit tünteti föl; vegyitve azon igazolásokkal, mellyeket a király, mint róla föltétetik, előád, vagy előterjesztet ezen szigoru biráknak: kiknek mindegyike egy különös bün, vagy vétek vizsgálatával látszik foglalatoskodni, s azt az ő hatósága alá adott lélekben bünteti. E nagyszerü szöveg, melly ekképen negyvenkét versekre, vagy oszlopokra van fölosztva, sajátképen szólva nem egyéb tagadólagos vallomásnál, mint azt a következő példákból megitélhetjük.

„Oh Isten! a király, az igazság mérséklő napja, kit Ammon is igaznak talált, nem követett el gonoszságot, nem káromkodott, nem volt részeges, nem volt hanyag, nem tulajdonitá el az isteneknek szentelt javakat, nem hazudott, nem volt kicsapongó, nem szennyezte be magát tisztátalansággal, nem rázta fejét az igazság szavának hallatára, nem fecsegett haszontalan dolgokat, nem kellett megemésztenie saját szivét (vagyis nem kellett bánkódnia valamelly gonosz tettén)."

Végre e különös szöveg mellett Rhamses Meja-mun sirjában még különösebb ábrázolatok is láthatók, ugy mint a halálos és fő bünök képei; mellyek közül csak három maradt fön épségben: a bujaság, a henyeség és mértékletlenség, emberi alakban ábrázolva a kos, teknős béka, és krokodil jelképes fejeivel. *Ifj. Champollion.*

Mondottuk már, hogy Belzoni a Biban-el-Moluk völgyben fölnyittatá Acheucheroes Osiris, vagy Petosiris, azaz: Busiris, vagy Uchoreus sirját, ki 1597-ik évben uralkodott Kr. e. Halljuk őt magát, miként irja le a halálnak eme bámulandó menhelyeit, sokkal nagyobb hüséggel, de kevesebb tudományossággal a jeles franczia tudósnál.

A mint a nyiláson bementünk, egy gyönyörü, 27½ láb hosszu, s 25 láb, 10 hüv. széles, három négyszögü lábnyi, négy oszlop által tartott terembe jutottunk. Még visszatérendek az e sirüreget ékesitő rajzokra, mellyet most előteremnek akarok nevezni.

A bemenettel szemközt álló terem végén egy ajtón mentünk át, a két oszlop által tartott terembe, mellybe három lépcső vezetett le: e terem hossza 28 láb, 2 hüvelyk; széle 25 láb, 6 hüvelyk; az oszlopok vastagsága 3 láb, 10 hüvelyk; és ezt én a ‚rajzok' teremének neveztem el: minthogy a falak pompás rajzokkal valának boritva, mellyek ugy látszottak, mintha csak tegnap készültek volna el. Visszatérve innen az előterembe, balra a nyilástól nagy lépcsőt pillanték meg, melly egy csarnokba vezetett le: 18 lépcsőt számlált; s hossza 13⅓, széle 7½ lábnyi volt.

A folyosónak, mellybe e lépcsőzet vezetett, hossza 36, széle 6 láb és 11 hüv.; szinte rajzokkal volt boritva, s a mint tovább és tovább haladtunk, a festvények annál tökéletesbekül mutatkoztak: mázzal valának bevonva, mellynek fénye igen jó hatást tett, és a rajzok fejér alapra vitettek. A folyosó kezdetén tiz lépcsőn mentünk le, s ezt ‚kis lépcsőzet'-nek neveztem el; melly egy másik, 17 láb, 2 hüvelyk hosszu, s 10 láb 5 hüvelyk széles csarnokba vezetett. Innen egy 20 láb, 4 hüvelyk hosszu, 13 láb, 8 hüvelyk széles, gyönyörü dombormü-alakokkal és festvényekkel ékesitett kis terembe szálltunk le: s e festvények olly tökélylyel valának készitve, hogy a teremet méltán ‚gyönyörüség' teremének nevezhetém el. Ki e terem közepén áll, az egyptomi istenségek által látja magát környezve. Ezután egy nagyobb, 36 láb, 9 hüvelyk hosszu, 27 láb, 10 hüvelyk széles, két sor négyszögü oszlopok által tartott terem következik; mindegyik részről három oszlop jobbra a folyosótól van elhelyezve. A terem mindenik oldalán egy kamara van kivájva: a jobb oldali 10 láb, 5 hüvelyk hosszu, 8 láb, 8 hüvelyk széles; a baloldali 10 láb, 5 hüvelyk hosszu, 8 láb, 9½ hüvelyk széles: és én a nanagyobbik üreget az ‚oszlopok' teremének neveztem el, a baloldalit pedig ‚Isis kamarájá'-nak a nagy tehéntől, melly abban ábrázoltatik, és mellyről még szólani fogok; a bal kamarának pedig ‚rejtelmek kamarája' nevet adtam, az azt ékesitő jelképes alakok miatt.

E katakombának hátterében egy más teremet láttam, kerek boltozattal, melly az ‚oszlopok' teremétől csak egy lépcső által választatott el: ugy hogy a két terem tulajdonképen csak egyet képezett. Ez utóbbinak hossza 31 láb, 10 hüvelyk, széle pedig 27 lábnyi vala; jobb oldalról egészen durván egy másik kamara volt vájva, minden festvények nélkül; azt lehetne mondani, hogy a munka csak ugy nagyjából végeztetett el: a másik oldalról ellenben egy tökéletesen bevégzett, két oszlop által tartott, 25 láb, 8 hüvelyk hosszu, s 22 láb, 10 hüvelyk széles kamara volt szemlélhető. Bizonyos neme a fülkéknek, mellyek 3 lábnyi szélességre állottak kifelé, s az egész terem körül vonultak, valószinüleg a temetési szertartásokhoz megkivántató tárgyak őrzésére szolgált; és én e teremet ‚fülkék' teremének neveztem el. Az oszlopok 3 láb, 4 hüvelyk vastagok valának, a terem pedig gyönyörü rajzokkal volt boritva, hasonlóan a többiekhez a földalatti barlangban. Az ‚oszlopok' teremével szemközt lévő kamara végéből, egy nagy ajtón át négy oszlop által tartott terembe jutottunk, melly oszlopok egyike már összedőlt: a terem hossza 43 láb, 4 hüvelyk, széle 18½ láb; az oszlopok pedig 3 □ láb, és 7 hüvelyk vastagok. Oldalai vakolattal vannak bevonva ott, hol a sziklát nem lehetett egyenlően kivágni; s itt szi-

nek is alkalmaztattak. Ezt az ‚Apis' vagy ‚bika' teremének neveztem el; mivel itt egy szurokkal balzsamozott bika csontvázára találtunk. Találtunk továbbá több rendbeli mumiákat ábrázoló, és szurokkal bevont fa-alakokat; ugy szinte némelly gyönyörü cserép-alakokat kék szinnel festve, és mázzal boritva; láttunk még 4 lábnyi magas álló faszobrokat egy kerek lyukkal, bizonyosan a papir-tekercs bedugása végett; és itt-ott a földön egyéb faszobrok töredékei voltak elszórva.

A legnevezetesebb tárgy azonban, mit e teremben láttunk, egy középett álló koporsó vala, mellyhez hasonló nehezen van a világon: 9 láb, 5 hüvelyk hosszu, 3 láb, 7 hüvelyk széles, a legszebb keleti alabastromból; vastagsága nem volt több két hüvelyknél: miért is a világot valamellyik oldala mellé helyezve, kivül és belül faragványokkal látszott boritottnak; melly faragványok legfölebb 2 hüvelyk magas, száz meg száz apró alakokból állottak, mellyek, a mint kivehetém, a koporsóba zárt halottnak temetési szertartását ábrázolták, különféle jelvények- és jelentékes tárgyakkal. Europa soha sem nyert Egyptomtól ennél pompásabb müdarabot; szerencsétlenségre hiányzott a koporsó fedele, melly arról levétetvén összetörött, és némelly töredékeit egy üregben találtuk meg. (E koporsó a britt muzeumba tétetett le, miután Europának legmiveltebb városait bejárta.)

E koporsó egy lépcső fölé volt helyezve, melly egy 300 lábnyi hosszu, s lejtős menetelü földalatti folyosóba vezetett; mellynek végén egy hambár denevér-ganéjt találtunk, melly a tovább menetelt annyira elzárta, hogy ásó segélyéhez kellett folyamodnunk; más részről a felső réteg sülyedése is eltorlaszolta az utat. Mintegy 100 lépésnyire a bemenettől van egy jó karban megőrzött lépcsőzet; a szikla-nem azonban e helyen természetét változtatja, s a kemény mészkő törékeny réteggé válik; és a folyosó délnyugoti irányban huzódik keresztül a hegységen. Megmérvén a távolságot a bejárattól, és az azt fedő sziklákat, azon eredményre jutottam, hogy a folyosó a hegység középpontjáig terjed: és némi okaim vannak hinni, miként egy más bejárat vezetett a sirboltba; de hogy a bejárat betömetett azon jeles egyénnek a földalatti üregbe temettetése után, kinek tiszteletére a koporsó emeltetett, s a sirbolt és földalatti folyosó között volt közlekedés egy falazat által záratott el. Sőt a lépcsőzetet is el akarák zárni az által, hogy a koporsó alá nagy kődarabokat hengeritettek, egy szinvonalban a terem padlatával; s a fülkék teremének nagy ajtaja is el volt falazva: mellyet mi egyébiránt nyitva találtunk; s a szétszórva feküdt kövek és vakolat bizonyiták, miként az erőszakkal nyittatott ki. Az előterem lépcsőzete szinte el volt falazva s kődarabokkal boritva, ugy hogy még azok is félreve-

zettessenek, kik az alagutat meghaladták, és a falat, melly a tovább menetelt elzárta, áttörték: azt hitetvén el velök, hogy e földalatti barlang épen az előterem szélénél végződik. Mindazáltal daczára e rendkivüli ovatosságnak, a hegy mélyébe rejtett koporsó kifosztatott; és a mint látszik, ezen erőszakos rablás végrehajtói olly egyének által kalauzoltattak, kik a titokba be valának avatva. A koporsó éjszakkelet felé vala forditva, s az egész földalatti barlang délnyugoti irányban készitve.

E sirboltnak átalános fogalmát adván, némelly részletekre térek át, az itt találtató ékességeket illetőleg: azonban kénytelen vagyok csupán a főbbekre szoritkozni; mert valamennyiről igen sok volna szólnom.

E végre járjuk be ujra e földalatti üreget, elkezdve a bejárattól, melly egy igen lejtős, magas domb oldalába van vésve: s mindenekelőtt azt fogjuk találni, hogy a barlangnak minden alakjai s hieroglyphjai átalában dombor-faragványt képeznek, s azután rajzokkal vannak boritva, kivéve a ‚rajzok' teremében láthatókat, mellyeknek csak körvonalai vannak készen. E terem az egyptomi müvészek egész eljárását megismerteti velünk, kik t. i. a sirboltok és templomok ékességeit készitették. Először ugyanis a szikla lehetőleg simára faragtatott; ha mégis némi hézag maradott fön, az vakolattal töltetett be, melly megkeményedvén, vésővel dolgoztatott ki. Ezen előkészület után a müvész az alakok és egyéb ékességek körvonalait rajzolta le vörösre; utána egy másik ügyesebb ujolag feketére festé: kijavitván egyszersmind az előbbi által elkövetett hibákat, ki talán nem volt egyéb, mint segédje, vagy alsóbb rendü müvész. Némelly helyeken most is világosan láthatók a vörös vonalakkal elkövetett hibák, és a fekete vonalakkal történt kijavitások. Elkészülvén a rajz, a szobrász a vonalak körül kivéste a követ, ollyformán, hogy az alakok többé, vagy kevesbbé kidomborodjanak, nagyságuk arányához képest. A természeti nagyságu alakoknál a domborodás rendesen félhüvelyket tett, s midőn csak féllábnyi hosszu alakokat kellett ábrázolni, a domborodás körül-belül egy scudo (pénzdarab) vastagságát tevé. Az öltözet, és a tagok különféle részei egy vonal által vannak jelölve, melly egy 3 lirás pénznek vastagságát nem haladja meg; azonban különös pontossággal vannak a vonalak huzva.

Miután a szobrász bevégezte munkáját, egy más kéz fejérre festé az alakokat; s e fejér szin olly tiszta, ragyogó volt, hogy hozzá hasonlitva a mi legszebb papirunk sárgának látszik. Ezután jött a festész a maga munkájával. Ugy látszik, az egyptomiak nem igen ismerték a testszint: mert a hol meztelen alakokat kellett festeniök, ott a vörös szint használták; midőn például szép hölgyet akartak ábrázolni, a

sárga szin által különböztették meg annak szinét a férfiakétól; mindazáltal a testszin készitése nem lehetett egészen ismeretlen előttük; mert midőn a meztelent akarák ábrázolni, félig átlátszó lepel alatt a természetihez nagyon hasonlitó szint alkalmaztak: föltéve, hogy az egyptomiak szine ugyanaz volt, melly utódaiké, a koptusoké; kik közt azok tartatnak szépeknek, kiknek szine az europaiakéhoz hasonlit. Az öltözetek rendesen fehér szinüek: de az ékességeken a festész megkülönbözteté azokat; a vörös szin mindenek közt legragyogóbb: és meg kell vallanunk, hogy az egyptomiak által ismert négy szin nagy ügyességgel van a festvényeken vegyitve. Midőn a festésnek vége volt, mázzal vonattak be a rajzok; azonban még nem bizonyos, valljon a máz a már megszáradt szinekre öntetett-e föl, vagy a szinekkel vegyittetett készités közben. Egyébiránt e mázat csupán e katakombában szemlélhetjük: melly a barbarok rombolásaitól egyedül maradt menten, és melly épségben őrizte meg az ékességeket, mellyekkel a régiek kegyelete azt földiszité; s azért ez az egyedüli sirbolt, melly a régi egyptomiak müvészetének és szokásainak hű rajzát nyujtja.

Belzoni, Secondo viaggio in Egitto e nella Nubia.

(H) 661-dik laphoz.

Osymandyas palotája.

E dicső emlék leirását Diodor után adjuk.

Thebeben láthatók a régi királyok gyászemlékei; annyira bámulandók, hogy az utókornak módja sincs azokat utánozhatni. Igaz ugyan, hogy a papok azt állitják, miszerint az ő könyveik negyvenhét illy királyi emlékről tesznek emlitést; azonban Ptolemaeus-, Lagus fiának korában nem volt fön több belőlök tizenhétnél: mellyek nagy része a CLXXX. olympiád kezdetén pusztult el, midőn ama nevezetes helyet meglátogattuk. Nem csak az egyptomiak, nemzeti levéltáraik fölkutatása után, hanem számos hellenek is, kik Ptolemaeus alatt jöttek Thebébe, s Egyptom történetét irták, megegyeznek állitásainkkal; ezek közt Hecateus.

A papok tehát és a történetirók azt mondják, hogy tiz stadiumnyi távolságra a legelső sirhalmoktól, mellyeket a Jupiternek szentelt ‚szüzek' sirjainak neveznek, van Osymandyas király gyászemléke. Legelőször egy oszlopzatra akad az ember különfélekép faragott kövekből, mellynek hossza két plectrum, magassága 45 könyök. Ezen áthaladva, oszlopokkal keritett, négyszögü kő udvarba ér az ember, mellynek mind-

egyik oldala 400 lábnyi hosszu; ó-szerüen faragott, és 16 könyöknyi magas, egy darab kőből készült alakok oszlopokra támaszkodnak (αντι κιονων). A lapos, egy darab kőből álló tetőzet két ölnyi széles, és csillagokkal van behintve kék alapon. Mindjárt az oszlopcsarnok után következik egy másik bejárás, egy előcsarnok, mellyet hasonlónak lehetne nevezni az előbbihez, ha igen jól talált mindennemü faragványok által nem különböznék tőle. A bemenetnél három szobor áll, egy-egy darab syenei márványból faragva. Az egyik embert ábrázol, ülő helyezetben, s a legnagyobb szobor egész Egyptomban; egyik lába megméretvén, 7 könyöknél magasabb. A két kisebb szobor az előbbitől jobbra és balra, az anyját és leányát ábrázolja, s amannak csak térdeiig érnek. E nagy szobor nem csupán nagysága miatt bámulandó, hanem a münek tökéletessége, s az anyag sajátsága miatt is, melly illy nagy colossusnál legkisebb repedést, vagy foltot sem tüntet föl.

A szobor aljában olvashatók e szavak: ‚Én vagyok a királyok királya, Osymandyas. Ha valaki tudni akarja, milly nagy vagyok és hol nyugszom, haladja fölül valamellyiket e müvek közül, mellyek tőlem erednek.'

Oldalvást anyjának egy másik szobra látható: 20 könyöknyi magas, és egyetlen darab kőből faragva, hármas koronával fején; annak jelölésére, hogy ő királynak leánya, neje és anyja volt.

E csarnok után egy másik, igen nevezetes oszlopzat következik. Mindennemü dombormüvek ábrázolják Osymandyasnak a föllázadt Bactria elleni háboruját. Serege 400,000 gyalog-, és 20,000 lovasból állott, négy külön hadtestben, mellyeket ugyanannyi fiai vezéreltek. Az első falon ábrázoltatik a király, midőn egy folyam által körülvett erősséget megtámad, és hősileg küzd a harczosokkal, kik elzárják utját. A mellette levő oroszlán utánozza őt dühében. Némellyek e jelenetet akkép értelmezik, hogy valósággal egy, a király által megszelidített és fölnevelt oroszlán gyámolitá őt a harczban, s okozá az ellenség megfutamodását; mások pedig azt mondják, hogy ugyanazon király szintolly hiu, mint hős lévén, saját magasztalására egy oroszlán jelképével akará jelenteni lelkének erejét. A második falon foglyok ábrázoltatnak, kiherélve és karok nélkül: annak jelölésére, hogy a szerencsétlenségben elpuhultak- és tétlenekké váltak. A harmadik falon mindennemü faragványok és finom rajzok, a hadjáratból visszatért király által bemutatott áldozatokra, s az ő diadalára emlékeztetnek.

Az oszlopudvar közepén egy oltár látható, szabad ég alatt, gyönyörü kőből finomul faragva, s bámulandó nagyságu. A falhoz két, 27 könyöknyi magas monolith szobor támaszkodik ülő helyzetben. Köz-

tük, és mindenik oldalról három bejárás van, egy oszlopok által tartott terembe; mellynek tetőzete páros oszlopokon nyugszik, és hasonlit zene-teremhez : mindenik oldala 200 lábnyira terjed.

Itt számos fa-szobrok embereket ábrázolnak, kik az itélet-hozással foglalkozó birákra függesztvén szemeiket, vitatkozni látszanak; a birák, mintegy harminczan, az egyik falon valának kifaragva. Ezek közepett ül az elnök, a behunyt szemü igazságnak nyakába akasztott képével, és mellette számos könyvekkel. A birák tekintete azt jelenti, hogy a birónak nem szabad megvesztegettetni magát; az elnöké pedig, hogy szemei csupán az igazságnak legyenek nyitva.

Ezután jött egy folyosó, mindenféle teremektől környezve, hol válogatott ételek, és a király van kifaragva, élénk szinekkel, királyi öltözetben, midőn Istennek a bányákból azon évben nyert arany és ezüst adóját hozza. Lábainál ki van irva az összeg, melly a mi ezüst pénzünk értéke szerint 32 millio minával ér föl.

Továbbá következett a szent könyvtár, e fölirattal: ‚A lélek gyógyszerei.' Itten egész sora látható az egyptomi istenek, és a király képeinek, ki mindegyik istenségnek illő ajándékot mutatott be, s bebizonyitani látszott Osirisnek és az ő alvilági biráinak, hogy az istenek iránti tisztelet, s az emberek iránti igazságosság kötelességeit betöltötte.

A könyvtár falának szomszédságában volt egy mesterséges terem, ágyaktól környezett 20 asztallal, Jupiter, Juno, s Osymandyas király képeivel, hol őt nyugodni hitték. Körös-körül több kamarák valának épitve, Egyptomnak igen ügyesen rajzolt szent állataival : honnan végre az egész sirbolt fedezetére jutott az ember.

Ide érve, egy emléken 1 könyöknyi vastag, és 365 könyöknyi kerületü aranyozott abroncsot pillantott meg a szem. Minden könyöknek az év egy napja felelt meg; s le volt rajzolva azon a csillagok fölkelése és lehunyása, az egyptomi babonaság által tanitott csillagászati jelentésekkel. E koronát Cambyses elvitte magával, midőn Egyptom fölött uralkodott.

Illyen volt az emlék, melly Osymandyas király hamvait fedezte, s melly a többieket mind a rémitő költség tekintetében, mellybe került, mind a müvészek ügyessége által fölülhaladta. (I. Könyv. 46. 47. 48 49 ff.)

Letronne (Mém. de l' Institut, vol. IX. 1831.) mesének tartá ez előadást; valamint Hamilton is már ő előtte: azonban Gail ugyanazon academiában értekezést olvasott föl, mellyben azt mutogatja, hogy Diodor itt nem csak hir után beszél, hanem azt adja elő, mit maga lá-

tott; hogy előadása igen szabatos, és hogy megegyezik mindazzal, mit a franczia küldöttség tagjai Egyptomban találtak.

Habár Letronne ellenvetései vesztenek is erejekből, mégis hihetetlennek látszik az arany abroncs Némellyek azt aranyozottnak vélik, mások csak rajzoltnak; találkozott ollyan is, a ki mondá, hogy az egyptomiak jártasak levén az alchimiában, feltalálták a bölcsek kövét. Valóban ezt azon irók találták föl, kik egy tollvonással szaporitják a sok ezer embert, és millio pénzt.

(I) 673-dik laphoz.

Tyrusi bibor.

A festő mühelyek az első szerepet játszották a phoeniciai kézi mesterségek közt. A sidoni festők már Homer idejében hiresek valának [1]); s mindenki tudja, hogy a tyrusi bibor a régi népek fényüzésének egyik fő tárgyát tette. — Előadom itt mindazt, a mit e fontos tárgyban összegyüjthettem.

1) A bibor szó alatt nem csupán egy határozott szint kell érteni: hanem a festő mesterség különös nemét; mellyben állati szineket használtak, vagyis bizonyos kagylók nedvét, és melly a festésnek egy más nemétől, ugymint a növény-anyaggalitól különbözött, midőn a festésre csak növények használtattak (colores herbacei). A bibor szin nem csak vörös volt, mint közönségesen, hanem egyszersmind fejér, fekete; s a szinek minden egyéb fokozatai használtattak [2]).

2) A kagylóknak két neme ismeretes, mellyek illy festő anyagul használtattak. Az egyik neve buccinum, a sziklákon találtatott; a másik purpura, vagy pelagia (a sajátképeni kagyló), horoggal halásztatott a tengerből. Mindkettőnek kagylója orsó-alakkal birt, csak hogy ez az elsőnél kerek, a másiknál hegyesen végződött: mindkettőnek annyi tekervénye levén, a hány éves az állat.

E két rendbeli kagyló nagy bőségben találtatott; és Plinius szerint, ugy szólván nem csak Phoenicia, hanem egyszersmind a Közép-, és atlanti tenger partjait is elboritá. A szinekről legnevezetesebb tartományok valának: a Közép-tengeren Peloponnesus és Sicilia, az

---

[1]) Lásd *Ilias*, VI. 291.; *Odyssea*, XV. 424.

[2]) **Amati** az i. h. kilencz egyszerü bibor szint számlál, a tiszta fejértől egészen a feketéig, és öt vegyes szint. Az előbbi szinek: a fekete, a hamvas (*lividus*), viola, rózsa, sötét vagy világos kék, verhenyős, és fejér.

Oceánon pedig Nagy-Britannia; de a színek minősége a hely szerint változott, physikai okok befolyásának következtében. Az atlanti tenger kagylói a legfeketébb nedvet adák; Olaszország és Sicilia partjairól valók a leggyönyörübb viola-szint; s végre a phoeniciai kagylók a legbecsesebb mák-szint. Azonban nem használták az egész kagyló nedvét; hanem csak a nyakán levő eret, vagyis fejér hólyagot nyomták ki, melly tele volt nedvvel, azaz: festő anyaggal, mellyet Aristoteles, és utána Plinius, virágnak neveztek el; a többi, mint haszonvehetlen, elvettetett [1]).

3) Ezen festő anyag, mint beláthatjuk, csak észrevehetlenül tökéletesedhetett és terjedhetett el; azonban hihető, hogy először is a phoeniciek vették használatba: minthogy a tyrusi Hercules tartatik feltalálójának, s minthogy az ő tengerpartjaik, hol a héjonczok nagy mennyiségben találtatnak, őket e fölfedezésre leghamarább vezérelték. Mindazáltal e biborfestő mesterség nem maradt az ő kizárólagos tulajdonuk; csak hogy nagy szorgalmuk, ugy szinte kagylóik jelesebb volta, képesekké tevé őket a tökélynek nagyobb fokára vinni e mesterséget, és nem félni mások versenyétől. Sehol sem festettek olly szépen mák-, vagy viola-szin bibort, mint Tyrusban; az igy festett öltönyök divatba jöttek a nagyoknál, és a társadalom felsőbb osztályainál. Ez is bizonyitja, milly rémitő kiterjedést nyerhetett az iparnak ezen ága a phoenicieknél.

4) Végre bármennyi pamut, len, vagy selyem kelmék festettek is bibor-szinre, a festésnek e neme különösen a gyapju kelméknek tartatott fön. A phoeniciek a szomszéd bolygó népektől igen finom és jó gyapjut kaptak; és ennek következtében, minthogy a kelme, s a szin egyaránt kitünő volt, a legnagyobb árt szabhatták szöveteiknek. A gyapjut két izben mártották a festékbe egymásután (purpurae dibaphae), s mák-, vagy viola-szint adtak azoknak, a bibornak különféle nemeit használván különböző eljárással [2]). A szépség, finomság és tartósság valának a bibor kelmék rendes tulajdonai. A phoeniciek ezenkivül még bizonyos változó fényt is tudtak e szinnek adni: minek következtében az különféle szinfokozatot mutatott, s rájok nézve nagy

[1]) **Plinius**, IX. 36. **Amati**, i. h. 30. lap.

[2]) Könnyü fölfogni, miként a szinek szépsége és változatossága nem függött egyedül a kagylók különféleségétől, hanem egyszersmind a nedv elkészitése- és keverékétől; igy a setétvörös szin megnyerése végett a gyapjut a purpura nedvébe mártották, azután pedig, hogy meggerebeneltetett, a buccinum nedvébe. A viola-szin megnyerése végett ellenkező eljárást használtak. Tudták ők még többféle más módon is kezelni a szinfőzés fokának megállapitását.

vonzó erővel birt. Ezen nincs mit csudálkoznunk; a fénylőt és ragyogót mindenkor szerették a közönséges emberek épen ugy, mint a miveletlen népek.

A festő mesterség nem létezhetett volna takács-mesterség nélkül. Valamint a phoeniciek a gyapju szövetek legnagyobb részét biborral festék, ugy föltehetjük rólok, hogy mit idegen tartományokba küldtek, az mind az ő gyáraikból került ki. E részben a legrégibb gyárak Sidonban léteztek; miután Homer igen gyakran emlegeti az e városban készült öltönyöket [1]). Azonban e gyárak egész Phoeniciában, mindenek fölött pedig Tyrusban nagy számmal voltak. Csak az kár, hogy a történetirás határozott adatokat nem tartott fön számunkra eme gyárakról.

Heeren, Ideen über die Politik und Handel der alten Völker. II. köt.

A biboron kivül, mellyet tengerinek nevezhetünk, volt még szárazföldi bibor is, nem a mexicoi cactus cochenillejéből készitve, mellyet a régiek nem ismertek, hanem a tölgyfákon élő κοκκος, vagy kermesz rovarból, mellyet Silius Italicus cinyphius coccusnak nevez.

(L) 682-dik laphoz.

Kereskedelmi utvonalak.

Szárazföldi nagy utak.

I. Az arab-phoeniciai karaván ok utjai.

Ezek Petra felé huzódnak éjszaki Arabiában, innen pedig Phoeniciába.

1. A Boldog-Arabiából Petrába vezető utnak létezését bizonyitja Strabo (1113. l.); ki annak irányát is meghatározza, s a napokat, mellyek annak bevégzésére kivántattak.

2. A Boldog-Arabiából Gerrhába vezető utat szinte Strabo után ismerjük; ki szinte a napok számát is meghatározza. Az Albus pagus (Λευκη κωμη), mellyen keresztül megy, Seetzen tanár szerint (Monathl. Corresp. 1813. jan. 75. l.), e nevet hegyei fejérségének köszöni. Ezechiel, és a többi próféták tanusitják, hogy e tartománynak minden helyeivel föntartatott a közlekedés.

3. A Gerrhából Tyrusba vezető utról semmi bizonyosat sem tu-

[1]) *Ilias*, VI. 29. *Odyssea*, XV. 424.

dunk; azonban nem lehet iránta kétség: mivel egy részről Gerrha ugy tünik föl, mint gazdag kereskedő város, más részről az ő szárazföldi kereskedésének bizonyitványait előadja Agatharchides (Geogr. min. I. 60.), és Strabo (1110 l.). A próféták, Tyrussali viszonyairól beszélnek (Ezechiel 27, 15.; és Isai. 21, 13.): és bizonyosnak tartatik, miként ez utóbbiak Dedanja, egyike a Gerrhához közel fekvő szigeteknek a persa öbölben (valószinüleg egyik Baharein). Az ut iránya Gerrhától Tyrusig bizonytalan. Két egyenlő részre osztja a jelenlegi Arabia nagy pusztáját; a kereskedelmi utak Hedsazból indulnak ki, keresztül hasitják a termékeny Negedet, és nyugoti irányban huzódnak Meccáig, a régi Massorabáig. (*Seetzen* után, Monathl. Corres p. 1813., sept. 244. l., ezen ut harmincz napig tart a karavánokra nézve, és sok helyeken megy keresztül; de az, melly Medinába visz, pusztaságot hasit.) Ez esetben az ut egyesitve volna a yemeni uttal; melly körülmény azt hosszabbá, de kevésbbé veszélyessé teendette.

4. Az egyptomi, főleg Memphisbe vezető ut. A kereskedés Phoenicia, Carthago, és e tartomány közt, nem szenved kétséget; és világos, mikép ez is karaván-ut volt, ugyanazon állomásokkal, mint jelenleg. Herodot jegyzetei mutatják, hogy ez valójában a kereskedelmi ut Felső-Egyptom és Fezzan, Carthago és e tartományok közt, egészen a Niger partjaiig. (L. *Heeren*, Ideen stb. A carthagoiakról.) Egyptomból kiindulva, ez ut Thebais pusztaságon megy át, és egészen Ammon templomáig visz; azután a Barca pusztaság és Aradush hegyek kopár tartományain át, megérinti Fezzant: honnan, ugy látszik, azon tartományokba vész el, mellyek jelenleg Kasna és Bornu országokat képezik. Igen sok volna, a távolság pontosságát kivánni Herodottól; azonban bámulandó, miként egyezik Hornemannal, ki szintezen utat haladta meg: melly azonban jelenleg Cairo-, s nem Thebéből indul ki, hol Herodot korában a karaván̄ok gyülhelye volt.

Ammon temploma egykor annál dusabban ellátott szentély volt, minél nagyobb veszélyeket lábolt meg az oda megérkező; s karavánszállás volt Nigritia s éjszaki Afrika közt.

Azonban hol volt ezen Ammon temploma? Először Brown, azután Hornemann fedezték föl romjait egy templomnak, mellyet első pillanatra Ammon templomának ismertek; és ez a mai Siwah. E dolgot még inkább megerősité Minutoli tábornok. A körülötte levő számos katakombák, és a mumiák, mellyek maradványaikkal töltik be a körülfekvő dombokat, bizonyitják azt, mit a régiek már mondtak, hogy tudnillik az Ammonium nem csupán templom, hanem kis állam is volt, az egyptomiak és aethiopok által külön királylyal alapitva. A viránysz-

get (oasis) tiz mérföldnyi hosszu, s három mérföldnél sehol sem szélesebb, a föld pedig igen termékeny. Jelenleg is négy, vagy öt városból álló államot képez, mellyek közt Kebir a legtekintélyesebb; külön sheikek által igazgattatik, és csak 1826-ban vettetett az egyptomi alkirály hatalma alá. Minutoli, utazásának XI. tábláján, a templom romjainak rajzát adja, mellyet a faluk lakói mai napig is Birbe (templom), vagy Umeleda néven neveznek; és megfejthetlen hieroglyphok- és dombormüvekkel vannak boritva, miként a thebei romok, a körmenet-, és szent hajóval: mi az Ammon-tisztelet szertartásaihoz tartozott. Még most is meg van ott a forrás, és a legtökéletesebb só.

Nem titkolhatjuk azonban el, hogy mig Herodot az Ammoniumot tiz napi járásra helyezi Thebétől, Siwah legalább is husz napi járásra fekszik tőle: ha a karaván-napok egyenkint hat, hét mérfölddel (leg.) számittatnak. A görögben talán ki volt hagyva valamelly állomás.

5. Az utvonal, mellyen a phoeniciek Örményország-, és a kaukazusi tartományokkal üztek kereskedést, senki által sem határoztatott meg. Minthogy itt népes és mivelt tartományok valának, valószinüleg közös ut nem is létezett.

II. A babylon-persa karavánok utvonalai.

A) Nyugoti Ásiának utvonalai.

1. A Lydiából Susába (Persiában) vezető ut kétségen kivül van helyezve; mert Herodot (V. 52.) annak irányát, és az állomások számát leirja. E történetiró az állomások számát száztizenegyre teszi, holott a részletes előszámlálásnál csupán nyolczvanegyre megy. Valljon a mennyiség összeszámitásában csalódott-e, vagy a másolók követtek el hibát? E kérdést meg nem oldhatjuk.

2. A Babylonból Phoeniciába vezető ut sehol sem emlittetik; talán több is létezett. Két ok szól a mellett, hogy Palmyrán ment keresztül: először, mert ez volt a legtermészetesebb vonal, különben nagy kerületet kellett volna éjszak felé tenni, vagy egy tágas és teljesen vizhiányban szenvedő pusztaságon átmenni; ezenkivül tudjuk azt is, hogy Palmyra régi város, hogy tekintve helyzetét, kezdettől fogva nem lehetett más rendeltetése, mint állomásul szolgálni a karavánoknak. Az ut innen Thapsacusba vezetett, a legjelentékenyebb kereskedő városba az Euphrat mellett, mellyen Circesiumnál kellett átkelni; azután délre fordult a mediai falon át, és Babylonba ért.

3. A Babylonból Syriába vezető utat pontosan leirja Strabo (1084. l.) Valóságos karaván-ut volt: mert csak a karavánok mehettek rajta; minthogy a Mesopotamiát elözönlő bolygó csordáktól ugy

kellett megvásárolni az átmenetet. Syrián keresztül Anthemusiába vezetett az Euphrateshez, mellyen itt volt az átkelés; innen Bambycén keresztül Edessába jutottak az utazók; azután három napi távolságra a folyótól a sceniták, vagy bolygók által népesitett, és némi viztartóval ellátott kopár téreken keresztül, Scenae városába — Babylon határain, tizennyolcz schenire (huszonöt leg. mérföld) Seleuciától a Tigris mellett. Azt mondják, hogy ez uton már a phoeniciek jártak; de Strabo kutfőkre nem hivatkozván, nem tudjuk, melly korszakba tartozik ezen ut.

B) Kelet-ásiai utak.

Utvonal Babylon- és Susából India felé. A két fővárosból kiinduló utat egynek lehet tekinteni. Ezek közt nem volt nehéz a közlekedés; és az ut egyikből a másikba népes, és mivelt tartományokon vezetett keresztül (Arrianus, III. 16.). Azonban az ut e városból az Indus melletti tartományokba nem vezethetett egyenesen keletnek; mivel akkor a Persia s Media közti nagy pusztaságon kellett volna átmennie. A nagy ut Medián ment keresztül, éjszakra hagyván a pusztaságot. Először is tehát a Tigrisnek bal partján azon nagy országutat követte, mellyet Herodot ismertetett meg velünk, és melly Kis-Ásiába vezetvén, Media határainál az indiai uttal egyesült; mellynek főbb állomásait Strabo és Plinius jelölték fel számunkra. E két iró, adatait régibb forrásokból meritette; Strabo Eratosthenesből, Plinius pedig Nagy-Sándor követőinek jelentéseiből, vagyis Baeton és Diognet földirókból (*Βηματίσται*, itinerum dimensores), kik a király seregei közt voltak. Tehát sem iránya, sem régisége ez utvonalnak kétségbe nem vonható; azonban nem könnyü dolog, pontosan meghatározni minden állomások helyzetét: mivel a számok gyakran meghamisitvák az iróknál, s jelenlegi földabroszaink eme vidékeket igen hiányosan adják. Pontosabb utasitás találtatik *Mannert* munkájában (V. köt. II. rész.).

Mesopotamiát elhagyva, az ut az éjszaki szélesség 36° felé egyenesen Ecbatana-, Media fővárosának tart (Ptolem. I. 22.), s innen Ragesen keresztül, a kaspi kapukig (*Πύλαι χασπίαι*). Mindaz, a mi nyugoti Ásiából keletre vitetett, e szorosokon keresztül ment: minthogy jobban éjszakra az ut járhatatlan lett a hyrcani hegyek és lakói miatt; délről pedig a nagy pusztaság kezdődött. Fontos dolog tehát e szorosok helyezetét meghatározni; melly szerencsére nincs alávetve kétségnek. E szorosok a kaspi hegyekben léteznek, s elválasztják Mediát Ariától, a szélesség 35-, és a hosszaság 51-ik fokánál, hol a földabro-

szon is megjelöltetnek. (L. *Mannert*, VI. k. II. r. 175.; s *Rennel* földabroszát; *Walkenaernek* a kaspi, kaukazi, sarmata, s albaniai kapukról irt értekezését a feliratok és szépmüvészetek academiájának Emlékirataiban, VII. köt.; s G. *Klaproth*, Reise in den Kaukasus. Berlin, 1812.) Plinius szerint (VI. 17.) az ut igen szoros volt, sziklákba vágva, s nyolcz romai mérföld hosszu.

A kaspi kapuktól az utasok Hecatompylosba mentek Parthiában, Alexandriába Ariában, Prophthasiába, Drangiana, Arachosia, Orthospana tartományokba egészen az Indusig. Ez állomásokat illetőleg, Eratosthenes adatai Strabonál (782. és 1053. l.), Baeton- és Diogneté Pliniusnál (VI. 17. 21.), tökéletesen egyeznek; azonban néha az állomások meghatározásában eltérnek egymástól: s nem mindig könnyü megállapitani azok helyezetét. A különbség azonban nem igen érezhető, mi az ut hosszának meghatározását illeti a kaspi kapuktól egészen az Indusig. A távolságokat, a kaspi kapuktól indulva el, a két iró következőleg adja.

Plinius:		*Strabo*:	
Hecatompylos . . .	133 romai mérfd.	1960 stadium	245 rom. mf.
Alexandria Ariában .	566	4530 . .	566½
Prophthasia	199	1600 . .	200
Arachosia	515	4120 . .	515
Orthospana	250	2000 . .	250
Alexandria	50		
Peucela az Indusnál .	227	1000 . .	125
	1940	15,210 stad.	1901½
	647 mérfd. (lega)		635 mérföld.

A különbség igen csekély; de Plinius megjegyzi, hogy a kéziratokban van a különbség: mint ez korunkban is megtörténhetik. (L. *Salmas.* Exercit. Plin. 556. l.) Azonban a 635 mérföldnyi (leg.)összeg igen soknak látszik; minthogy a helyek fekvésénél fogva az ujabb földabroszokon nem haladná meg az ötszáz mérföldet. De a mi földrajzi is méreteink még nem olly határozottak, hogy összhangzásba hozhatnánk azokkal minden mértéket.

Az első állomás Hecatompylos, a parthusok fővárosa. A méretek bizonytalansága nem engedi helyezetét pontosan meghatározni. E név Száz-kapu kétségkivül görög; és Plinius szerint onnan jő, mert ugyanannyi utvonal folyt ott össze. E hely tehát igen fontos lehetett a szállitó kereskedésre nézve.

A második állomás Alexandria volt Ariában. Strabo világosan mondja (1053. l.), hogy az ut egészen odáig egy; de hogy két

ágra szakad: mellyek egyike Bactrianába vezet, mig a másik délre hajolva, az Indus felé visz. Nem ártana pontosan meghatározni Alexandria fekvését; de az egyetlen adat, a mellyel birunk, annyiból áll, hogy e város 566 mérföldnyire van keletnek Hecatompylostól, az Arius folyó mellett (*Plin.* VI. 23.); melly hason nevü tóba (most Zere) szakad. E várost tehát éjszakra, vagy éjszakkeletre kell keresnünk e tótól; s minthogy (Strabo szerint, 1083. l.) az oda vezető ut egészen egyenes, és majdnem ugyanazon szélességi fok alatt van a kaspi kapukkal: ennélfogva az a régi főváros Artacoana, vagyis a mai Herat. Innen az ut délre hajolt, a harmadik állomás, Prophthasia felé a drangok tartományában: s ez hihetőleg a mai Zarang. A távolság, a két iró szerint, körül-belül hetven mérföldnyi (leg.) volt. A következő állomás Arachosia, hasonnevü tartományban, melly jelenleg Arocagio(?) név alatt ismeretes. Helyzetét nem határozhatjuk meg pontosan; valamint a tartomány- és lakóinak részletesebb ismerete nélkül azt sem mondhatjuk meg, miért hajlott az ut annyira dél felé. Ezen elhajlás megszünt éjszaknak menve Orthospana, s Alexandria felé, melly attól csekély távolságra van. Ezen Alexandria a Paropamisus tövében fekszik; melly megkülönböztetés végett Paropamisus melletti Alexandriának neveztetett. Mások a mostani Candaharnak tekinték e várost; az ujabb földleirások után azonban hihető, hogy Orthospana a régi Alexandria, mintegy tizenhat mérföldnyire (leg.) délnek Candahartól (L. *Mannert*, V. k. II. r. 85. l.). Fontos állomás volt a kereskedésre nézve; mert a Bactriába vezető ut indult ki belőle, s három utvonal egyesült ott (ἡ ἐκ *Βάκτρων τριόδος*). Innen átkelve a Choes folyón, Peucela-, s Taxilába érkeztek, hol rendesen az Indus folyamon mentek át, és léptek be Indiába.

III. Bactriai, és samarcandi utvonalak.

1. A nyugoti Ásiából Bactrianába vezető ut egész Alexandriáig Ariában, az indiai utat követé; itt Bactriana felé fordulván, három ezer, vagy más olvasás szerint 2860 stadiumot tett, és folytatólag Maracandán át, egészen a Jaxartesig ötezer stadiumot; s egész Közép-Ásia, vagyis Nagy-Tatárország határaiig, mellyet issedonok, vagy massageták laktak (Strabo, 782. l.).

2. A Bactriából Indiába vezető ut. Strabo (1033. l.) ez utvonalt az előbbi folytatásának tekinti: ugy hogy szinte azok jártak rajta, kik Mediából jövén, a kaspi kapukon át Alexandriába érkeztek Ariában, és el akarák kerülni a déli utvonalt, mellyet tekervényes menete sokkal hosszabbá tett. Az ut Bactriából délnek ment a Paropamisus alatt, és Orthospana mellett az indiai másik uttal egye-

sült, minek következtében e város, Bactriana hármas keresztutjának neveztetett. Ebből látjuk azt is, hogy az India- és Bactrianába vezető két uton kivül még egy harmadik is volt, melly délnek kanyarodott az Industól. Ez azonban csak gyanitás; különben a hármas ut készen van Orthospanában, ha ugy tekintjük e várost, mint az India-, Bactriana-, s nyugoti Ásiába vezető három ut központját.

3. Bactrianából Kis-Bucharia-, és Sericába vezető utról Ctesias tesz említést, midőn a hindu karavánokról szól Kis-Tibetben; és olly világosan állapitja meg a bactrianok és hinduk közti kereskedelmi viszonyokat, hogy egyéb bizonyitványok sem kivántatnak a Bactrianából kifolyó ut lételét illetőleg. Ezen ut az Indiából kijöttel egyesült, és mindkettőnek fő állomása a Kő-torony mellett volt; melly, miként Byzant, a szélesség 42-ik foka alatt van, és a serik fővárosa. A Sericától Gangesig vezető utat illetőleg gyanitásnál egyebet nem tudunk.

IV. Kereskedelmi ut Közép-Ásiában.

Ezen ut létezése, melly a Fekete-tenger melléki görög városokból az Ural hegyeken át az agrippinok-, és kalmukokig huzódott Nagy-Tatárországban, Herodot előadásán, és különösen a IV. könyv 24. pontján alapszik. Mi azt hiszszük, hogy ez ut az issedonok határain túl nyult még; mert eme, Sericával szomszéd kereskedő nép, bizonyára viszonyban állott a serikkel, kik más népekkel nagy kereskedést üztek. Az issedonok keletre egész Sericáig, délre pedig a Jaxartesig terjeszkedvén ki, hol az Indiából jövő karavánok utja végződik, mellyről Strabo után főnebb emlékeztünk: világosan láthatni, melly uton történt az áruczikkek kicserélése keleti s déli Ásia közt. Miként szerezhetett volna Herodot olly pontos tudomást a Sogdianában nomád módra elszórt temérdek népekről, ha nem virágzott volna itt a kereskedés?

Tengeri utak.

Az ásiai tengereken hajózás egy ideig az arab és persa öblökre, s az indiai tengerre szoritkozott. Kétséget nem szenved, hogy ezen utazások foganatba vétettek, tekintve a kedvező körülményeket; minthogy rendesen a partok hosszában történt a hajózás, a távolság nem volt nagy, s végre az időszaki szelek is kedvező befolyással voltak rá. A szelek irányából kivehető, mennyire mozditák elő ez utak a különféle állomásokon az utazásokat a Gangesen inneni félszigetbe, és vissza.

Barygaza (Beroach?) legnevezetesebb kikötő volt a Periplus korában. Ezen kivül Pattala, az Indus Deltájában, ugy látszik a legré-

gibb időktől fogva igen fontos kereskedő hely volt, és illyennek tünik föl az alexandriai expeditiokban. A hajózás e kikötőből egész Taprobanáig, vagyis Ceylonig, és a félsziget keleti partjának hosszában, egészen a Gangesig, nem igen lehetett egyéb egyszerü parti hajózásnál.

(Lásd főleg **Heeren**, Ideen über den Handel und Politik der Alten, függelékét a III. kötethez.)

(M) 709-dik laphoz.

Az Amphictyonok gyülekezetéről, és a delphii oraculumról.

Az átalános ünnepélyeken kivül Görögország minden népe különös ünnepélyekkel birt, mellyek bizonyos határozott időben, valamelly közös templomban tartattak, a nép gyülekezetének alkalmával. E gyülekezet, minthogy leginkább az ugyanazon templom közelében lakókból alakult, αμφικτιονια, vagy αμφικτυονια néven hivatott: és több illyen volt egész Görögországban [1]); jóllehet soknak egyéb emléke nem maradt fön nevénél.

Ekkép volt a dóroknak egy amphictyoniája a Peloponnesusban, közös ünnepélyekkel, valamelly argiv templomban; a boeotiaiak Neptun tiszteletét Onchestus mellett tartották; a hermoniak, epidaurok, aeginaiak, atheneiek, prasiaiak, naupliaiak, orchomenusi boeotok amphictyoniája az ünnepélyt Calauriában Neptun templomában tartotta; a joniaiaké minden negyedik évben gyült össze Delosban, a szigetek-, Ásia- és Atticából. Minden városnak theoriája szertartásokat mutatott be Apollonak, nagy pompával és ünnepélyes játékokkal; s valamenynyien közösen gondját viselék a delosi templomnak, s annak javait és jövedelmeit képviselők által igazgatták.

Mindenek közt legnevezetesebb volt azon népek gyülekezete, mellyeket kiválólag Amphictyonoknak nevezünk: ezek évenkint kétszer tartottak gyülekezetet Delphiben, és a Thermopyláknál; miért is delphii, vagy pylaei amphictyoniának neveztetik. Ennek eredetét egy Amphictyon nevü regehőstől származtatják [2]), Hellen testvére- vagy fiától; később fölelevenittetett, és rendeztetett Acrisiustól, az argivok királyától [3]). Ezen amphictyoniában tizenkét népek, vagy nemzetsé-

[1]) Lásd **Saint-Croix**, *Des anciens gouvernemens fédératifs.* Paris, 1804. 115. l. **Hüllmann**, *Anfange der griech. Gesch.* 161—188. **Wachsmuth**, I. 1. 106. l.

[2]) Hogy e személy csak képzeletben létezik, és neve az αμφικτιονων, vagy περικτιονων szóból származik csekély módositással, már a régiek észrevették. L. *Anaximen.* ap. **Harpocrat.**, stb. — [3]) **L. Müller**, *Dor.* I.

gek vőnek részt: a phocisiak, locrok, dolopok, oenianok vagy oetaeusok, achaei phthioták [1]), maliaiak, magnesiaiak, perrhebek, thessalok, boeotok, dórok, joniaiak. A joniaiak, ugy látszik, csak akkor csatlakoztak hozzá, miután a Parnassus környékéről jött thessaliai gyarmatosok a pythiai Apollo szertartásait közlötték e néppel. A thessaliaiak hihetőleg akkor léptek e gyülekezetbe, midőn Thesprotiából a Pinduson átkelve, Thessaliában foglaltak maguknak lakhelyet. A többiek mind régtől fogva az Oeta hegy két oldalát lakták, fölülről Thessalia felé, alulról pedig a Crissa öbölig, régebben el nem választott tartományokban: mig a thessaliaiak által elüzött boeotok elfoglalták Boeotiát, a dórok Peloponnesust, később pedig az aegaeumi tenger némelly szigeteit, és Ásia egy részét. Minő indok vezérelte légyen e tizenkét népet a szövetségre, s mozditotta elő a pythiai Apollo közös tiszteletét: azt ugyan gyanithatjuk, de bizonyossággal meg nem határozhatjuk [2]). Csupán azt jegyezzük meg, miszerint a CVIII. olympiád 3-ik évében, a phocisiak és lacedaemonok kizáratván az amphictyoniából, a macedok vétettek föl helyökbe; s azután ismét bekebleztettek [3]).

Az Amphictyonoknál közös volt a pythiai Apollo, s amphictyonides Ceres tisztelete; az előbbinek temploma Delphiben volt, a másiké Antelában, a maliaiak földén. Itt évenkint kétszer tartottak gyülekezetet az Amphictyonok: gondoskodtak a közös szertartásokról, főleg a delphii templom őrizetéről, jogairól és szentségéről, s közakarattal büntettek, ha ezek ellen valamelly sértés követtetett el [4]). A XLVIII. olympiád után a pythiai játékok felügyeletét is ők vitték.

---

[1]) Hogy a peloponnesusi achaeusok nem vettek abban részt, az látszik igazolni, mert mindenkor *Φθιωται* vagy *Αχαιοιφθιωται* néven fordulnak elő.

[2]) V. ö. **Tittmann**, 111—118. lap. — **Müller**, *Dor.* I. 261. — **Wachsmuth**, I. 117—118. l. Annyi bizonyos, hogy nem minden görögök bocsáttattak ahhoz; miért is helytelenül nevezik azokat némellyek görögök gyülekezetének. — Hüllmann azt hiszi, hogy a hellen név kezdetben nem népet, hanem szövetséget jelentett: ugy hogy helleneknek mindazok neveztettek, kik az amphictyoniához tartoztak, pelasgoknak pedig, a kik oda nem tartoztak.

[3]) A phocisiakról szólottunk a szövegben: a lacedaemonokról Justinus XXIV. 1. után tudjuk.

[4]) Nevezetes egy márvány Choiseulben (Corp. Inscr. I. Nro. 1688.), mellyen az Amphictyonok némelly jogai, s kötelességei vannak följegyezve, főleg az Apollo szertartásainak, és mezeinek őrizete, a delphii templomba vezető utak és pontok jó karban tartása végett; s a pythiai szövetség, és pythiai játékok számára szabályok alkotvák. Innen, és Aeschinesből *(in Ctesiph.)* tudjuk, hogy az Amphictyonok még Latona, Diana s Minerva Pronaea szent dolgait is elősegiték. L. **Tittmann**, 99—111. l. Aeschinesnél (De f. leg. 284 l.) az Amphictyonok esküszavai is föltalálhatók: *και εαν τις ηυλα τα του θεου η συνειδη τι η βουλευση τι κατα*

Ezen kivül az Amphictyonokhoz tartozott még némi fölügyelet a népjog fölött, mellyet az amphictyoni népeknek meg kellett tartaniok, s melly bizonyos amphictyoni törvényekben volt letéve [1]: miért is némi hatóságot gyakoroltak, midőn a népek közti versengésben, vagy a közjog megsértése tárgyában itélniök kellett; s ha a szükség ugy hozta magával, büntetéseket is szabtak a királyok ellen, és ezeket gyakran háboru által foganatositották [2].

Minthogy azonban erőre a városok nem voltak egyenlők egymás közt, s némellyek igen sok kincsekkel és hatalommal birtak, mások pedig szük határaik közt önmagukat is alig védelmezhették, mások ismét idegen uralomnak voltak alávetve [3]: nem csoda, ha az Amphictyonok itéletét gyakran megvetették a hatalmasok, és legfölebb azok hódoltak neki, kiket nem volt nehéz erőszakkal kényszeriteni rá. Nem is igen van arra példa, hogy a nagyobb városok közti versengésben az Amphictyonok fölhasználták volna tekintélyöket; egyéb városok pedig peres dolgaik elintézését más birák itéletére bizták.

E tekintély-megvetésnek igen sok okai voltak: a legfőbb azonban a módban rejlett, melly szerint maga a gyülekezet alakult, és melylyel a szavazatok számittattak; mert a legkisebb város is, habár mástól függött, szintannyi joggal birt, mint a legnagyobb- és hatalmasabbak, mellyeknek mindegyike többet nyomott a többieknél együttvéve; s nem is olly könnyen lehetett rávenni az illy várost, hogy amazok rendeletének engedelmeskedjék. Minden nép két szavazatot adott: minthogy pedig azonegy népnek igen sok városai voltak, két város küldöttei mindig jelen voltak a gyülekezeten; mint a dórok közül Cyti-

---

των εν τῳ ιερῳ, τιμωρησειν και ποδι και χειρι και φονῃ και παση δυναμει. Innen eredtek a háboruk a crissaiak ellen, mivel elfoglalták a templom javait, és az amphictyoni törvények ellenére, megadóztatták azokat, kik Delphibe mentek; a phocisiak ellen, mert magát a templomot és területét megtámadták; az amphissaiak ellen, mert szint abban hibáztak, a miben a crissaiak; végre az aetolok ellen. Mindezeket annak idejében elszámlálandjuk.

[1]) *Νομοι αμφικτυονικοι.* **Dionys. A.** *Rom.* VI. 25.— **Polyb.** IV. 25. b. Egyikét ezeknek az esküből ismerjük Aeschinesnél (De f. l e g.): *μηδεμιαν πολιν των αμφικτυονιδων αναστατον ποιησειν μηδ' υδατων ναματιαιων ειρξαι, μητ' εν πολεμῳ μητ' εν ειρηνη. Εαν δε τις ταυτα παραβῃ στρατευσειν, και τας πολεις ανασησειν.*

[2]) *Δικαιαμφικτυονικαι ουαι πολεσι προς πολεις εισιν.* **Strab.** IX. 3. Ezért mondattak az Amphictyonok *Οι εκ πολλων αιρετοι δικασται* (**Timaeus**, *Lex. Plat.*). Néha jutalmakat is rendeltek azoknak, kiket azokra érdemeseknek találtak. L. **Tittmann**, 126. l.

[3]) Miként a joniaiak az atheneieknek, a magnesiaiak, perrhebek és achaei phthioták a thessaliaiaknak uralma alatt.

nium és Sparta, a joniaiaktól pedig Athene s Erethria, vagy Priene küldöttei; s az bizonyos, hogy a képviselők küldésének joga bizonyos renddel volt felosztva ugyanazon nép városai közt.

Évenkint két összejövetel tartatott: egyik tavaszkor, a másik őszszel; s ugy látszik, mindkét izben a Thermopyláknál és Delphiben. A küldöttek hieromnemon néven hivattak: ezek mellé adattak apylagorok; amazok közül egy esett minden városra, emezek pedig sokan voltak; egyik is, másik is jelen volt a gyülekezeteken, és részt vett a tanácskozásokban: a szavazatot azonban a város nevében a hieromnemonok adták; kiknek egyike az elnöki tisztet viselte. Tételtik még emlités az ecclesiákról is, midőn a hieromnemonok az amphictyoni városokból Delphibe jött néptömeget tanácskozásra gyüjték össze; vagy azért, hogy a gyülekezet határozatait vegyék át, és azok foganatositását, midőn a szükség hozta magával, gyorsan teljesitsék. Arról biztos tudomásunk van, hogy a gyülekezetek alkalmával igen sok nép sereglett Delphiben össze.

Az Amphictyonok gyülekezete még akkor is fönmaradt, midőn a görög szabadság a romaiak által elnyomatott [1]; mert jóllehet L. Mummius eltörölte a görögöknek ezen, és minden más gyülekezeteit, azok mégis lassankint helyreállittattak; s azt látjuk, hogy Augustus különféleképp rendezte a gyülekezeteket, és egészben harmincz képviselő gyült egybe: kiket részint a városok, részint a népek egyenkint, vagy kettenkint küldöttek [2].

Az Amphictyonoktól nem igen szokták megkülönböztetni a delphii oraculumot: részint, mert minden görögök által rendkivül tiszteltetett [3], és mert igen nagy tekintélylyel birt a városok jogainak és törvényeinek megalapitásában, és a vállalatokba bocsátkozás mérséklésében. S jóllehet több rendbeli oraculumok voltak Görögországban, és némellyek különös tiszteletben álltak: a delphii mégis valamennyit fölülhaladta dicsőség- és tekintélyben. Eredete az ó-kor mesés korszakában vész el [4];

---

[1]) Kevéssel azelőtt az aetolok, hatalmukba keritvén Delphit, maguknak tulajdoniták az amphictyoniát. L. **Plut.** *in Dem.* c. 40. **Polyb.** IV. 25. **Justinus,** XXIV. I.

[2]) **Pausanias,** X. 8. 3. Két szavazattal birtak: a macedok, thessaliaiak, boeotok, phocisiak, locrisiak, Nicopolis és Delphi városok; egygyel Athene, Dorisnak dór népei, s az euboeaiak. A többiekről Pausanias hallgat.

[3]) Gyakran a barbarok is hozzá folyamodtak, főleg az agyllai hetruskok, kik kincseiket is Delphiben tették le.

[4]) Lásd **Wachsmuth,** II. A régi meséket legelőször F. **Wilster** szedte össze, *De religione et oraculo Apollinis delphici.* (Kopenhaga, 1827.) L. **Zander, Ersch** és **Gruber,** *Encyclop. art. et litt.* Sect. I. t. 23.

s bizonyosnak látszik, hogy mielőtt a hellenek Thessaliából elköltöztek volna, a Parnassuson egy, a benszülöttek vallása által tiszteletben tartott oraculum létezett; mellyet később a hellenek, és főleg a dórok, Apollonak szenteltek [1]). Később az Amphictyonok tanácsa alapittatván, s a delphii, vagy pythiai Apollo tisztelete mindenek által elfogadtatván, az oraculumnak hire, s tisztelete is szükségképen, és annál inkább növekedett, minél szélesebben és távolabbi gyarmatokban terjedtek el az amphictyoni népek.

S miután azt mondják, hogy a dórok költözése Peloponnesusba, nem történt a delphii oraculum tanácsa nélkül: ugy később, sem általuk, sem mások által nem küldettek gyarmatok Apollo tanácsa nélkül; sőt igen gyakran annak egyenes tanácsára. Mindenek fölött pedig a dórok, s különösen a spartaiak tisztelték az oraculum tekintélyét; mivel ez helyeselte az ország felosztását a két Heraclida között, ugy szinte Lycurgus törvényeit egész terjedelmökben; s a spartaiak nem is kezdettek háborut, vagy ujitást a köztársaság ügyeiben, vagy más fontosabb dologhoz nem nyultak, az oraculum helybenhagyása nélkül. Sőt mi több? még a királyok tekintélye is az oraculum feleletétől függött. Ez oknál fogva a királyok pythiusokat választottak: kiknek feladatuk volt, megkérdeni annak idejében az oraculumot, és meghozni, s megőrizni annak feleleteit.

Jóllehet a többi dór városoknak illy pontos ismeretével nem birunk, kétséget nem szenved, miként köztük is nagy tekintélylyel birt az oraculum. Nem annyira a joniaiaknál; mert nem tudjuk bizonyosan, valljon az athenei exegeták, πυθοχρηστοι-k, és a spartaiak pythiusaihoz hasonlók voltak-e. Solon törvényei sem hirdettetének ki a delphii isten szentesitése nélkül; s Plato bizonyossá tesz bennünket, miszerint Delphiből hozatott a szertartás, mellyel az atheneiek kiengesztelék és bünteték a gyilkolásokat: s minthogy e szertartást a többi görögök is megtarták, és kétségkivül ugyanazon kutfőből eredt, kitetszik, hogy az oraculumnak nem csekély része volt a magánbosszunak elfojtásában, és a belbéke megőrzésében.

[1]) **Müller**, *Doric.* I. ugy vélekedik, hogy a dórok vitték a fő szerepet Delphiben, kik közül öt pap választatott (οσιοι): Hüllmann pedig thrákoknak tartja őket. Delphi szabad és független állam volt, kezdetben királyi hatalom alatt, később az aristocratáktól kormányoztatva; kik közül választattak a papok és tisztviselők, πρυτανεις, αρχοντες, senatorok. A falusi nép leginkább hierodulokból állott. A templom birtoka az Amphictyonok oltalma alá helyeztetett; de a phocisiak több izben megtámadták: és innen eredt a második szent háboru. Mindazáltal a delphiiek az Amphictyonok szövetségében nem különböztettek meg a phocisiaktól, egészen Augustus koráig.

Átalában, mig az emberek régi jámborsága az isteneket minden dolgok szerzői- s igazgatóinak tekintette, a delphii oraculum tekintélye nagyban virágzott, és igen nagy része volt a köz- és magán-erkölcsök jóra irányzásában, s a városok állapotának törvények és intézmények általi megszilárditásában; s bizonyára nem csekély befolyása volt arra, hogy a persa háboru egyesült erővel, és nagyobb bátorság- és bizalommal folytattassék. De kevés hatással volt a belviszályok fékezésére; s jóllehet nem hiányoznak rá példák, hogy az államok közti viszályok az oraculumnak egy felelete által elenyésztettek: ez igen ritka eset volt, s gyakoriabbak az ellenkező példák; hogy tudnillik a belháborukat az oraculum nem vala képes megszüntetni.

Midőn továbbá, főleg a peloponnesusi háboru után, egész Görögország mintegy két ellenséges táborra oszlott, nem csak ki nem békéltethette őket az oraculum, de sőt inkább nyiltan a spartaiakat pártolta [1]; nem csuda tehát, ha hitelét vesztette az ellenségnél. Annál is inkább, minthogy a régi jámborság, és az istenek tisztelete nem volt többé hatással a kedélyekre; s maguk a delphii papok sem maradtak menten a romlottságtól. Egyébiránt bárminőnek higyük is az oraculumok természetét és eredetét: annyi bizonyos (?), hogy azok papjai nem csalás és gazság által szereztek maguknak tekintélyt, hanem a szentség, bölcseség, jámborság által; és a feleleteket nem ámitási szándékkal, hanem bizonyos ösztöntől ihletve adák: mellyet tévelynek nevezhetünk ugyan, de melly nekik isteninek tetszett, mintha valójában az istennek sugallatát jelentené ki [2]. Midőn később kedvezés, irigység, félelem, vagy pénz által is megvesztegetve, olly feleleteket adtak, mellyek nekik és másoknak jobban tetszettek: természetes, hogy megvetés- és gunynak valának kitéve, előbb a bölcsebbek, azután a köznép részéről is.

Kivonat G. F. *Schoemann*, „Antiquitates juris publici Graecorum. Greifswald, 1838.“ czimü munkájából.

Az Amphictyonok- és oraculumokról az olaszok közt irtak: Mengotti, ki azt politikai intézetnek tekinti; Torriceni pedig feleletében egészen vallásos jellemü intézménynek tartja; Ambrosoli tanár nagy tudományossággal egyesíti a két véleményt, és hathatós védvekkel támogatja nézeteit.

---

[1]) Mindazáltal az oraculum közbenjárásának köszönhetni, hogy Athene föl nem dulatott. L. **Aelian**, V. H. IV. 6.; s nem is látjuk be okát, miért vonja ezt kétségbe Hüllmann.

[2]) Az oraculumok kétértelmüsége iránt l. **Jacob**, I. 356. l.; s v. ö. átalában **Wilster**, 55. l. Hüllmann e kétértelmüséget a csalás valódi jelének veszi; s azt hiszi, hogy az oraculumok nem voltak egyebek a delphii senatus feleleteinél.

Clavier, a görög őskor történetirója, a franczia academiában felolvasott értekezésében, s több munkáiban tagadja, hogy az oraculumoknak részök lett volna a csalásban *); sőt inkább hatalmas politikai, s vallásos intézményt lát azokban, melly az igazságot, törvényhozást, és közhatározatokat megszentesité. Görögország virágzásának korszakában ezeknek is nagy befolyásuk volt; midőn pedig Görögország elvesztette politikai jelentőségét, az oraculumok tekintélye is alásülyedt, épen azon időkorban, midőn a bölcsészeti iskolák harczot kezdettek ellenök.

(N) 773-dik laphoz.

Hesiod Theogoniája.

Már jóval Homer és Hesiod előtt léteztek dalnokok Görögországban; s több mások függetlenül ezektől, virágzottak Helicon tövében, a mythologiai Thraciában. Ez utóbbiak közt az elsőség Hesiodot illeti, valamint Homert a joniai költők közt. Theogoniájában Heyne, Wolf, Thiersch F. és több mások, a hollandi Ruhnken után nem láttak egyebet minden rend nélküli férczelésnél, és régibb töredékek együve illesztésénél. Ellenkezőleg Guigniaut, Creuzer Symbolicájának fordításában, vagyis inkább átöntésében, egységet és öszhangzást vél benne találhatni. Előadása következő:

Midőn Hesiod megjelent, a görög istenek jelvényei, s népszerü legendái nem elégiték ki többé a szellemek növekedő kiváncsiságát; mellyek a világ titkába, s a dolgok eredetébe akartak behatni: de még mindegyre a mythos alakjába levén burkolva, tele voltak hittel saját teremtményeik iránt. E jelvények és legendák annyira megszaporodtak, részint a helybeli vallásokban, részint a dalnokok hosszu sorának énekeiben, miként éreztetett annak szüksége, hogy öszhangzásba hozatván, egyesittessenek, hogy viszonyok állapittassanak meg köztök, és az istenek állama s története, mintegy nemzeti testületbe rendeztessék; valamint a hellen néptörzsek és államok is rendezés után vágytak, és származási jegyzékek-, s politikai intézményekkel igyekeztek bebizonyitani közös eredetöket.

Hesiod magára vállalta kielégitését az uj kiváncsiságnak, s a szellemek mindinkább átalánossá vált szükségének; és ezt az ő korának szelleme s feladata szerint tevé. Minthogy költő volt, nem ismert egyéb mesterséget a dalnál, egyéb tudományt az emlékezetnél; de bi-

*) Mert hiszen a szándékos kétértelmüség neki nem csalás. S.

zott egyszermind a musák ihletésében, melly tanitványainál nem hiányzott.

Ne keressük azonban müvében a rendszeres öszhangzást, a részletességek ama szoros összefüggését, szóval a terv és kivitel logikai szigoruságát, melly más korszak tulajdona. Még kevésbbé keressük szerzőnél azon tárgy belső természetének, mellyet kezelése alá vett, világos és teljes öntudatát; valamint az általa használt és feltalált mythusok értelmét; a csint, az érett megfontolást, melly az alapot elválasztja a formától, az eszmét a ténytől, s melly megfontolásssal teremti a meséket és allegoriákat. A jelvény és regeszerü alak, melly az eszméket mint személyeket, öntalálmányait mint tényeket állitja elő, s azokból látszólagos történetek alakjában, való rendszereket alkot, volt Hesiod korában a görög szellemnek alakja: csuda-e tehát, ha azt föntartja, s abban hisz?

A helleneknek ugyanakkor, midőn nemzetté váltak, nemzeti theologiát akarván adni egy gyüjteményben: nem készitett többé, vagy kevésbbé dogmatikai értekezést, hanem költeményt, és pedig elbeszélő költeményt, epopoeiát. Nem is lehetett akkor egyéb költeményt adni epopoeiánál. Bizonyára már ő előtte az énekesek e nemben különféle vázlatokat kisérlettek meg Görögország különféle részeiben; de ezek csak részletesek, és csonkák lehettek. Hesiod, ki a vallásos költészet régi tüzhelyénél ült, ki az Olymp és Helicon szent dalnokainak örököse volt, egész Görögországért munkálkodott: összeszedé a korábbi töredékeket, tehetsége szerint rendezte, s átalakitá azokat, a nélkül, hogy a tartalmon változtatna, s kifejté azokat szintolly terjedelmesen, mint egyszerüen; mit egyenesen müvének, és egyéni gondolkozásának lehet tekinteni. Hasonlóan elődeihez, a helybeli vallásokból származott részletes theogoniák legelső korszaka s kisérletei után, közvetve hitt ezen isteni történetekben, mellyeket ő utánuk adott elő; de sokkal magasztosabb, szabadabb gondolattal, és megfontolva hitt azokban. Ezért érezte szükségét annak, hogy indokolja, fejtegesse, szóval, a maga módja szerint értelmezze az istenek felőli népszerü regéket. Sőt ennél is tovább megy: költői terv szerint rendezvén el azokat, felsőbb tekintettel, és mélyen jelvényszerü szemlélettel uralkodik azok fölött; melly szemlélet egyedül neki tulajdonitható, jóllehet annak szunnyadó csirája már kezdet óta le volt rakva a görög vallás méhébe.

Görögország nem hitt, nem is hihetett isteneinek örökkévalóságában. Aeschylus világosan mutatja ezt ott, hol a Hesiod Theogoniája által ihletett Prometheus ajkairól utódot jósol Jupiternek. E világba levén burkolva a görög istenek, annak viszontagságait is ki kel-

lett állaniok: ők szükségkép történettel birnak; minthogy kezdetök volt, végöknek is kell lenni, vagy legalább átengedniök a világ uralmát hatalmasabb isteneknek. Előbbi istenek is léteztek, kik mások által hatalmuktól megfosztattak. Ekképen utoljára is némelly ős, elemi, istenitett okfőkre, vagyis a természet erőhatásaira vitetett vissza minden; mint melly egyedül van öröktől fogva, egyedül valóban élő és isteni.

Ezen eszmét, melly bizonyára korábbi, s minden esetre egykoru a theogoniai elméletekkel, megragadá Hesiod, és termékenyité. Érezte ő, hogy a világ törvénye: a változás, következés, vagyis inkább (minthogy ő görög, és pedig nyugoti szellemtől lelkesült görög volt,) a kifejlés és haladás; érezte ő azt, hogy ezen kifejlés és haladás, maga a világ története, ennek eredetétől fogva: következőleg a vele hason hatalmaké is, mellyek azt kormányozzák. Sőt a szellemnek titkos sugallata által kitalálta azt is, hogy szintugy él az emberben, mint a természetben: mellynek törvényei végre is az ő törvényei; kitalálta, hogy a világ fejlődésének természetes folyama, melly az isteni fordulatok hagyományos sorozata által ábrázoltatik, fokozatos átmenetel gyanánt esett meg a határozatlanból a határozottra, a föltétlenből a viszonylagosba, szóval, a végetlenből a végesbe. Eme nagyszerü bölcsészi eszme, bármilly homályosan állott is előtte, az ő gondolatának belső és nemző egységét eredményezte, mig annak külső menetét az egymásra következő dynastiákban helyzett vallásos hit jelölte ki számára.

Az isteni nemzedékek egymásra következése, melly jelvényszerüleg a világ teremtésének nagy korszakait ábrázolja az időben és térben, teszi a Theogonia alapeszméjét; valamint a Titanok harcza az olympusi istenekkel, annak főcselekvényét és csomóját képezi. A megoldás, a költemény czélja, annak ugy szólván erkölcsisége: Jupiter győzelme a Titanokon, vagyis a rend okfejének győzelme a rendetlenség eszközlőin; következőleg a világ rendezésének győzelme, a jelen állapot előidézésével. A tárgy, és ennek különféle részei világosan kijelöltetnek a Prooemium némelly verseiben: melly kétségkivül régi töredék, gyönyörü költői jellemmel, világosan a Theogonia számára készitve, s ezzel szorosan egybefüzve, bármit mondjanak is erről mások. A musák, miután megszentelék költőjöket, előjátékot készitenek dalaihoz, és ők maguk dicsőitik Jupiter előtt az istenek tiszteletre méltó faját: először azokét, kik a föld- és az égtől születtek (Titanok), azután a kik ezektől erednek (olympiaiak); dicsőitik továbbá Jupitert, a legjobb és legnagyobb olympusi istent, végre az emberek és hatalmas óriások faját. Kissé távolabb ugy tüntetik föl Jupitert, mint ki atyját, Chronost legyőzi, s a többi halhatatlan lényeknek méltóságokat osztogat

A Prooemium a musák segitségül hivásával végződik; melly közvetlen bevezetését képezi a költeménynek, és annak egész elosztását pontosan magában foglalja.

„Üdv nektek Jupiter leányai! Engedjetek nekem gyönyörködésre méltó dalokat; mondjatok valamit az istenek szent, és halhatatlan fajáról, kik a Földtől, a csillagos Égtől, a setét Éjtől, és azoktól származtak, kiket keblében táplál a keserü hab. . . Mondjátok el, miképen eredtek ezektől az istenek, a minden jóknak szerzői; miképen osztak föl a birtokot és méltóságot, végre miképen telepedtek meg Olymp csúcsán. Mindezt mondjátok meg oh musák! Olympnak lakói; s kezdettől fogva jelentsétek ki, mellyik volt a legelső istenség.“

Ekkor átmegy a tárgyra. Kezdetben volt a Chaos; azután a tágas öblü Föld, minden lények szilárd alapja, a setét Tartarus az ő mélységeivel, és a Szerelem, legszebbike a halhatatlan isteneknek.

Hesiod szerint, ki már itt régi hittanokra támaszkodik, ki mindazáltal azokat rendszerbe foglalja, ezek teszik a világ négy eredeti lényegét, a teremtésnek négy rendbeli ős eszközét, vagyis a teremtetlen lényeket. A Chaos, mint világosan kitetszik, legelőször létezett; és mint neve is mutatja, s a régiek gyanitották, ez volt az ür, a határozatlan tér, minden dolgok helye; kevésbbé elvont, és ez oknál fogva a jelvényszerü szemlélettel megegyezőbb értelemben, a Chaos zavaros és setét mélység, mellynek méhéből került ki a szervezett és látható világ, s a világgal együtt létezik. Az alaktalan Chaos méhében képződik a Föld, vagyis a tágas és alakzatos földfelület, a mindenség szilárd alapja, mellynek közepében áll a Tartarus, a földnek mélyében. A régiek elvonva képzelhették ezt, mint a világ okfejét; azonban Hesiod cosmogoniai felfogásának lényegét teszi, mint setét és alsóbb vidék, ellentétben a felsőbb világos tájékkal; és igen jól mondá valaki, miként az cosmogoniai értelemben azon hajlam, mellyet a Föld-, vagy Chaosból kifejlett természet követ, hogy abba részenkint ujolag visszatérjen. Eros vagy a Szeretet, mellynek már akkor nagy része volt a költői Mythologiában, itt a teremtés fő tényezője, a haladás és egyesülés okfeje, melly közel hozza egymáshoz a lényeket, az isteni s emberi nemzedékeknek hathatós kutfeje. Midőn a Chaosból, a setétségnek örök és határozatlan kutfejéből előjött a határozott és esetleges setétség, az Erebus és az Éj: az Erebussal egyesült Éjből a szeretet első hatásánál fogva, származott az aether és a nap (Hemeros), a felső és alsó világosság. Más nézet szerint az Erebus sürü és setét, alsóbb helyeken meggyült légnek látszik lenni; az aether pedig tiszta és világos levegőnek, melly a világosság felsőbb rétegét foglalja el. Bármint legyen is a dolog, a világos-

ság a setétségből ered, a magas az alacsonyból, a derült a homályból, a határozott a határozatlanból: ez a teremtés általános törvénye, mellyet minden működéseiben tapasztalunk.

A Föld nemzé mindenekelőtt Uranust, a csillagos eget, az ég boltozatát, melly azt befedi, ellentétben a Tartarussal; és később jött létre az említett törvény következtében: azután a kebléből kiemelkedő magas hegyek; azután a Pontus, a tenger mélye, mellynek sós vizei belőle látszanak fakadni. Ezen terméketlen tenger a Szeretet közbejötte nélkül eredett: minthogy annak oltalma alatt a föld, egyesülvén az éggel, világosságra hozá az Oceánt, a folyamok folyamát, melly azt övedzi, és Thetist, melly általa anyja lett az édes és tápláló vizeknek. Ezen első, az ég- és földtől született párt, más öt követé; s a tizenkét magzat közül legjobb volt Chronos, az idő, mellynek mátkája s nővére volt Rhea, ki szünet nélkül foly és mulik, a tartósság, a változások, és haladás anyja. A többi párokról azután szólandunk: itt elég megjegyeznünk azt, hogy emc jelvényszerü lények, mellyek közt még kitünnek Themis, az örök törvény, és Mnemosyne, az emlékezet, a musák anyja, ugy látszik, mintha az ő közös és eredeti eszméjekben az elemi okfőket jelölnék, és mintegy a physikai s moralis erők példányképei volnának, mellyek egyesülése által a teremtés kifejlett a térben az ég és föld közt.

Az égnek és földnek azonban más gyermekei is voltak, mellyek a nagy műre közremunkáltak, és ismételt erőködéseik által sietteték az anyagi világnak határozott kifejlését. Ezek a Cyclopsok, kétszer hármas iker-testvérek, mellyek később Jupiternek a mennykövet és villámot adák; és a Hecatonchirok, vagy százkezüek, a borzasztó tekintetü, szilaj erőszak. Az ezen uj jelvényekre alkalmazott tulajdon nevek mutatják azokban a légkör nagyszerü tüneményeinek öszhangzó ellenkezését nyárban és télen, következőleg az évszakok rendes visszatérésére törekvést.

Uranus rettegett e borzasztó gyermekektől: mert birodalmának végét látszottak neki jósolni; miért is lassankint, a mint föltüntek, visszahajtá azokat a Föld gyomrába, s élvezett, mig ez kegyetlenségei alatt nyögött. Végre ez megharagudván, lázadásra szólitja fel többi gyermekeit: fölfegyverzi Chronost, és vele egyetértve tőrt vet a jegyesnek. Midőn Uranus az Éjt nyomaira vezetvén, a Földdel kezdett közlekedni, fia őt egy éles kaszával kiherélte. A föld által fölfogott vércseppekből származtak az Erynnek, vagyis Furiák, a bosszuállás jelvényei, az óriások, és a szelid nymphák. A tengerbe esett nemző részek körül hab tolult össze, mellyből Aphrodite született, az ég és vizek leánya,

a szépség istennője, mellyel csakhamar egyesültek a Szerelem és vágy. Ez annyit jelent, hogy a teremtés szintugy a gyülölség, mint a szeretet, a küzdelem, mint az egyesülés által fejlődik. Uranus féltékeny levén a dolgok szükséges menetelére, hiában igyekezett azt megakadályoztatni: megcsonkittatik Chronos által, és az időnek országa következik a tér uralmára. A nemző okfő helyet és alakot változtat, beleesik a tartósságba, mellynek jelképei a vizek: ezek kebelében születik a szépség, az uj és tökéletesebb teremtés képe. Ez a világ történetének első korszaka: határozott átmenet az eszmétől az alakra, a végetlentől a végesre. Ez a Theogonia nagy dramájának első fölvonása.

Chronos és az Uranidák, vagy Titanok uralma kezdődik: és ezzel egy uj korszak. Azonban ne feledjük, hogy a Theogonia genealogiák sorozata, s egyszersmind epopoeia; hagyományok gyüjteménye, és drama. A költő tehát fölveszi itt a genealogiai fonalat, és visszatér, hogy megismertesse velünk némelly hatalmak eredetét, mellyek nagy részét elődjei már dicsőitették: ezek physikai, vagy erkölcsi, setét, rejtélyes hatalmak, végzetszerü befolyással a világ- és életre; s némellyeket ugy állit elő, mint égből származottakat, a jegyes hozzájárulása nélkül. E hatalmak: a sors, a végzet, a halál, az alvás, az álmak; tovább a nevetés, a könyek, a Hesperidák, különösen ide vetve a Parcák és isteni büntetések (Keres) mellé; ugy szinte a Nemesis, melly még inkább csatlakozik azokhoz; a csalárdság, barátság, öregség, egyenetlenség. Következnek ez utóbbinak kárhozatos fiai, nyilvános személyesitései az emberiségre nyomaszkodó csapásoknak; elkezdvén a munka-, feledékenység- és éhségtől, az esküvel végződnek, melly valamennyi között legrosszabb. Nem tagadjuk, hogy e töredékben itt-ott közbeszurások nyomai, s részletes változtatások mutatkoznak; de azt hiszszük, hogy összeségében a Theogoniának kiegészitő lényeges részét teszi, hogy ez itt valódi helye; s nem hozhatunk föl elegendő okot annak megczáfolására, vagy onnan kiszakasztására. Ez, miként Creuzer mondja, egy a világra vetett átalános, és egyszersmind mélyen erkölcsi tekintet, tökéletesen egyező a régi kor szellemével; azon világra van az vetve, mellynek méhében együtt léteznek a jó- és rossznak okfejei, mellyek egy formán szükségesek kifejlődésére.

Ezután, a Titanok nemzetségei előtt, jön egy közbenső család melly a vizekkeli teremtés előjátéka, sorozata a tenger fiai- s unokáinak: némellyek nyugotra alkalmazhatók, a setétség országára; s ezek közé sok helybeli legendák keverednek, mellyeket a költő képzelődése, vagy tudománya az ő nagyszerü cosmogoniai eszméjébe vitt át. Ez a

Pontus család: melly anyjával, a földdel egyesülve, életet adott az öreg Nereusnak, a nagy Thaumasnak, Phorcysnak, és Ceto s Eurybia két hajadonnak. Mindannyi gyakran erkölcsi szinbe burkolt jelvényei azon változhatlan és biztos hatalomnak, melly a tenger fenekén létezik, a változatos csodáknak, mellyeket annak fölületén létre hoz, az ő szörnyeinek és veszélyeinek. Nereus- és Doris-, az Oceán dús leányától származtak az ötven Nereidek, tengeri nymphák, habjainak és temérdek esetlegességeinek jelképei. Thaumastól és Electrától, az Oceán egy másik leányától, a habok sugártörésének személyesitésétől, származtak Iris, a hétszinü félkör, és a Harpyiák, a szélnek gyorsaságával birók, midőn ez vihar-alakban fuj. Nem akarunk itt a sokféle, szörnyeteg és nagyobb részt gonosz lények részleteibe bocsátkozni, mellyek Phorcys- és Cetotól eredtek; ezek különös Mythologiát képeznek, mellynek elegendő volt átalános fogalmát adnunk.

Most már a Titanokra kerül a sor; mellyekkel a teremtés betelik, és rendezi magát abban, a mi legjobb és nemesebb benne. Élökön áll az Oceán és Thetis, kiválólag tápláló istenek családja; háromezer, megannyi folyókul kijelölt fimagzata, s háromezer leánya van Oceánnak; mellyekben az élő vizek forrásait látjuk, jóllehet többek nevei fensőbb rendü fogalmakat fejeznek ki, minők például: Metis, a bölcseség, Tyche, a szerencse (sors), és Styx. A második pár Titantól, Hyperion- (az égbe fölszálló), s Thiától (világosság) ered a nap és a hold, mellyek alapjellegét teszik, és Aurora, melly az emberek- és istenekért fénylik. A harmadik pár, ellentétben az előbbivel, három fimagzatot nemz: a setét Astraeust, Pallast és Perseust; kik vagy maguk, vagy gyermekeik személyében a csillagos égre, nappali pályájának kezdetére, s az alsóbb világba költözött napra vonatkoznak. Aurora Astraeustól három kedvező szelet hozott létre, a hajnali csillagot, és a többi ragyogókat, mellyekkel az ég magát élénkíti. Pallas- és Styxtől, az alvilág befagyott, és borzalmas forrásától, az istenek esküjének őrétől, az ellentállás- és tehetetlenséggel egyesült mozgás okfejétől, származtak a physikai s erkölcsi eszmék összekapcsolása által, melly a mythosi alaknak sajátságos lényegét teszi, a féltékenység, vagy vetélkedés, győzedelem, parancs, erő; melly két utóbbi őrzi Jupiternek a két előbbi által alapitott trónját. A negyedik pár Titan, Coeus és Phoebe, szülte Latonát, az elrejtett istennőt, és Asteriát; kitől Perseus Hecatet nemzé: s itt könnyü a holdat szemlélni különféle tekintetek alatt. Következik egy hosszu fejtegetés Hecatet illetőleg, melly a természet királynéja gyanánt tiszteltetik: és e részben Orpheusféle közbeszurásokat és toldásokat lehet gyanitni.

Mindezek után Chronos és Rhea családjához érkeztünk, melly a hatodik pár időre: de melly rendben az ötödik; és megmondjuk, miért. A mindent megemésztő idő teljességet ád a teremtés müvének: de féltékeny hatalom, hasonlóan a már általa megcsonkitott atyja hatalmához, magához az időéhez: melly teljet ád a világnak, és rendező okfőket mellé, s annak hatását el akarja enyésztetni. Egymás után három leány-, és három fimagzatot nemz: Hestiát, vagy Vestát, Demetriát, vagy Cerest, Herát, vagy Junot, továbbá Aidest, vagy Hadest (Plutot), Poseidont, vagy Neptunt, és Zeust, vagy Jupitert: ki a legkisebb köztök; de ő veszi ki Chronos kezéből az uralkodást. Attól félvén, hogy gyermekei közül valamellyik utódja talál lenni, ez istenség a születés perczében valamennyit elnyelte gyomrába. Jupiter azonban megmenekült: Gaca s Uranus, a föld és ég tanácsára, kik itt a világ valódi alapjai gyanánt jelennek meg, anyja Rhea titkon szülte őt Kreta szigetén, és Chronost az ismeretes ravaszsággal elámitotta. „Az oktalan nem is gyanitotta, hogy a kő helyett, mellyet elnyelt, egy győzhetetlen, rettenthetlen fia maradt fön, ki felsőbb hatalommal leigázván őt, megfosztandja minden méltóságaitól, és helyette fog uralkodni a halhatatlanok fölött.“ Valójában felnövekedvén Jupiter, arra kényszeriti atyját, hogy okádja ki elnyelt fi- s nővéreit, a kővel együtt: mellyet Pythosnál a Parnass tövében zárt el, nyerendő győzedelmének emlékeül; azután megoldja lánczait a Cyclopsoknak, mellyekbe őket Chronos verte, kik a diadal eszközeit nyujtandják neki.

Mielőtt azonban ez utolsó ünnepélyes küzdelmet, mellytől a világ sorsa függ, rajzolná, a költő még egyszer félbeszakitja. Jámbor fordulattal, vagy talán költeményének rendc szerint, az első sorban adá az isteni nemzetség főnökeit, mellynek az uj világon uralkodnia kell: most már hátra van, hogy Japhet és Clymene családjában kimutassa a Chronos és Rhea előtti Titan-párt, az emberfaj képviselőit. Japhet az Océán leánya- Clymenétől négy fiat nemzett: Atlast, Menoetiust, Prometheust, és Epimetheust; kiknek különféle sors jutott, de mindannyian szerencsétlenek voltak. Atlas, vagyis az, ki állhatatossággal tür, a földnek legvégsőbb nyugoti szélére üzetvén, a Hesperidáknál, arra volt kárhoztatva, hogy fejével és karjaival az eget tartsa. A gőgös Menoetius, saját merényének áldozata, Jupiter nyilai által a setétség honába taszittatott. Az ezen isten által teremtett nőt az oktalan Epimetheus karolja föl, és rá nézve, s mindenekre temérdek bajok forrásává válik. Prometheus, bölcs, előrelátó, s kitünően ügyes, az istenek urával perpatvarba ereszkedni bátorkodott, és mindenféle ravaszságok által kivánt segiteni az embereken: de kegyetlenül meglakolt

érette. Borzasztó láncokkal egy oszlophoz köttetvén, és folyton megujuló máját egy keselyü emésztvén, e kinoktól őt egyedül Hercules szabadithatá meg, a megváltó hős, ki atyját Jupitert dicsőitni akarta.

Ezek az emberiségnek négy nagy erkölcsi jellegei, mellynek Prometheus képezi szellemét: és ő megküzd Jupiterrel az emberek végett, visszaadja nekik a tüzet, mellyet az tőlök elvett, a tüzet, az élet mesterségeinek elengedhetlen eszközét. Ez az emberi szellemnek makacs szabadsága, melly daczára az örök szükségesség által ellene gördített akadályoknak, fejlődik; az örök rendnek féltékeny okfeje. Ennek azonban győznie kell: ámbátor az értelem és erő mellett találtatik a szenvedély, és a gyengeség is: Epimetheus, Prometheus testvére. Az emberiség rendeltetése tehát betelik: ő a munkásság törvényének van alávetve, melly előhaladásának föltétele, tovább a lélek gyengeségeinek, és az élet minden nyomorainak. Prometheus leláncoltatik: kimondhatlan fájdalom szaggatja kebelét; hogy attól megszabaduljon, hősi akarat hozzájárulása szükséges: el kell fogadnia e kérlelhetlen törvényt, melly a dicsőséget a munkásság és nyomor dijaért adja; s a szabaditó Hercules megengeszteli őt Jupiterrel. „Ekképen senki sem szedheti rá Jupiter éles látását; senki sem csalhatja meg őt. Maga Japhet fia, a dicső Prometheus sem kerülte el borzasztó haragját; bár milly hős legyen is, a legyőzhetlen szükségesség tőrébe kerül.“

Jupiter itt az emberek és istenek atyjává lesz; mert Hesiod költeményének minden helyein, az emberek az istenekkel egykoruak gyanánt jönnek elő: sőt az emberi-nem régibbnek látszik az olympusi istenfajnál; és itt azt lehet mondani, hogy a régiség jelvényszerü szelleme, saját teremtményeinek öntudatával birt. De ha bár az emberi szellemnek merész röpte szabályozva, s a szükségesség törvényeinek van is alávetve, nem ugy a természet ereje, mellyet nem olly könnyü leigázni. Chronos leigáztatott, hasonlóan Prometheushoz; de nem a Titanok. Tiz évig harczoltak a régi Titan-istenek a Chronostól származott uj istenekkel a világ uralmáért; az előbbiek Otrys bérczein, az utóbbiak az Olympuson álltak. Hogy vége legyen a harcznak, Jupiter és a Chroniadok kénytelenek voltak segélyül hivni Briareust, Cottust és Gygest, Uranus rettentő fiait: kik száz karral és ötven fővel birtak, és hasonlóan a Cyclopsokhoz, a Tartarusból kiszabadittattak. A viadal hevesebbé válik, mint volt valaha, a rémletes segédek hozájárultával; az elemekre is kiterjed annak hatása: a tenger bőg, föld és ég megrázkodnak, a föld ingadozik, s lépteik és csapásaik hangja egészen a Tartarusig viszhangzik. E csatazajban Jupiter előveszi minden hatalmát, szünet nélkül szórja a villámokat az égből és az Olympról, a föld

lángba borul, az erdők égnek, az Oceán forrong, és a tüzvész egészen a Chaosig hat le. „Illy látvány- és zajra azt lehetne mondani, hogy ég és föld ütköztek egymásba, s az egyik megdől a másiknak hatalma által.“ Végre a lenyilazott Titanok, a Hecatonchirok háromszáz karjából szórt kőzápor által elnyomatván, a Tartarus legmélyebb zugába taszittatva, lánczokkal kötöztetnek meg. E pompás rajzot egy nem kevésbbé nagyszerü, ámbár némileg zavaros rajza követi a Tartarusnak: melly részben, vagy talán egészben is, későbbi adalék.

E pompás rajz, mellyre a költészet legdusabb és elevenebb szinei pazaroltattak, egy szintolly gyönyörü, mint nagyszerü rajznak enged helyet, melly kezdetben némileg zavaros: a Tartarus- és az alvilági helyekről. „Elhagyatott, borzasztó helyek, hol a föld és tenger, a Tartarus és ég gyökerei s forrásai találkoznak; hol minden határok egymást érintik.“ Itt székelnek az éj, az álom és halál; itt van Aides és Persephone palotája; itt van végre Styx-, az Oceán elsőszülött leányának pompás barlangja: rejtélyes és szent forrás, még az isteneknek is borzasztó, mellynek fönebb emlitett mythusa itt magyaráztatik meg.

A Theogoniának ezen része, a Titanok harczától kezdve, a rhapsodok és grammatikusok, és a későbbi másolók által meghamisittatott és elferdittetett. Homer utánzása gyakran előfordul benne; s mi hajlandók vagyunk egy fő, ámbár régi hamisitást látni Jupiter harczának előadásában Tiphoeus, a föld utolsó fia ellen: ki a Tartarustól született, és ujra fenyegette az eget; s tőle származtak a husz pusztitók, mellyeknek, mint a vulkáni kitöréseknek, ő földalatti okfejök. Már Aeschylus korában azt hitték, hogy Tiphoeus Siciliában sujtatott le, s temettetett az Aetna alá. E töredékben, melly a Hesiod előtt ismeretes óriások harczának episodja látszik lenni, olly költői hangot, szinezetet és nyelvet találunk, mellyek a Titanomachia modorával ellenkeznek, és a Paizs irmodorához közelitnek. Ez előadáson kivül, melly semmi összeköttetésben sincs azzal, a mi előtte áll, és a mi utána következik, a költemény rendes folyamába tér: mintha szó sem lett volna Typhoeusról; és az isteneknek a Titanokon nyert győzedelmével végződik.

Mindazáltal ez episod nem szakitja meg az eszmék összefüggését, s a munka költői elrendezését. Bár minő hiányok legyenek is a formában, maga a tárgy a romboló hatalmak végerőfeszitését adja elő, hogy lerontsák a világban lábrakapó rendet, a szelek, viharok és főkép a vulkánok rendetlen és erőszakos müködésével. Már a Titanok harczának némi részleteiben, magában a természet ama nagy ellentéteinek helyében, mint mellyek a föld alatt történnek, Görögország- és Thessaliában,

igen bajos észre nem venni némi czélzásokat azon physikai borzalmakra, mellyeknek szinhelyei valának e tartományok a legrégibb korban. Azonban nem ez a fő eszme, melly a Theogoniának jelvényszerü fogalmához van bensőkép kapcsolva. Mondottuk már, hogy Jupiter és az Olymp isteneinek harcza Chronos és testvérei, a Titanok ellen, a költemény alapcselekvénye és harcza; melly felé többé, vagy kevésbbé minden részek nehezkednek, és melly annak csomóját képezi, s kifejlését előkészíti. E küzdelem kezdet óta hirdettetik, és több izben emlittetik a kifejlődésben. Ez jelöli a nagy korszakot, ama világ történetének ünnepélyes perczét, mellynek sorsa annak kimenetelétől függ. Valamennyi régi és uj istenek bele kevervék abba: Uranus és Gaea távolról szintén szerepelnek; a Tartarus és Chaos ismét megjelennek az átalános fölforgatásban. Az a kérdés, hogy mellyik fog győzni: a szabálytalan, és fék nélküli mozgalom-e, melly a teremtést hosszura nyujtja, és soha be nem fejezi, a mérték és törvény nélküli idő-e, melly a világra alig hozott saját gyermekeit emészti föl; vagy az annak befolyásától ment felsőbb okfő, melly annak folyamát szabályozza, a világ folyását állandó törvényeknek veti alá, s végre megérleli. Arról van szó, valljon e világ, melly Chronos által a térből az időbe esett, fog-e rendeztetni Jupiter által az évnek határai közt; valljon átmegy-e határozottan a végetlennek országából, az időből, vagy térből, melly azt az eredeti Chaosba visszataszitással fenyegeti, a végesnek országába, melly azt kiterjedés- és tartósságban szabályozza.

Ebben áll utolsó fölvonása és kibonyolodása a Theogoniának, a világ azon magasztos dramájának, mellynek rejtélyes nagyságát fölfogta Aeschylus; ki annak leggyönyörübb magyarázatát adta lelánczolt Prometheusában. Jupiter a Titanokon nyert győzedelem után, az istenek által az Olymp királyának kiáltatván ki, nekik méltóságokat és tisztségeket oszt. A világ értelmi, erkölcsi és physikai okfeje, egyszersmind legelső jegyese, t. i. Metis, a bölcseség; mellyet elnyel, hogy magához hasonitson, hogy fölfedje neki a jót és rosszat, hogy senki bölcsebb el ne vitázhassa tőle az uralmat, s hogy egyedül tőle szülessék Athene, a halhatatlan szüz, a világnak kijelentett ugyanazon bölcseség, mellynek az jellegévé válik: valamint kezdet óta jellege volt a szépség, Aphrodite. Azután Themissel, az arány, igazság és béke örök törvényével egyesülvén, ettől nemzé a Horákat, vagy évszakokat, és a Moerisekct, avagy Parcákat, az éjnek vak leányait, és értelmes hatalmakat. Végre Eurynome-, s Mnemosyne-től nemzi a Gratiákat és Musákat, a teremtésnek legédesebb gyönyöreit.

A nélkül, hogy tovább füznők ez elemzést, elmondottunk annyit,

a mennyi elegendő igazolni állitásunkat, és világosságba helyezni azon, mind rendje, mind fogalma által élő létszervezetet, melly Hesiod Theogoniájában meglep bennünket. A mi következik, az csak másod rendü dolog a költőnek fő czélja mellett: melly abban állott, hogy a világ történetére, s kifejlődésének szükséges törvényeire alapitsa a közös hit, nemzeti jelvények és mythusok tekintélyét, mellyek a hellenek vallásának kiegészitő részét, és tiszteletök kizárólagos tárgyait tették.